AUTHOR:

ACQUOY, JOHANNES GERHARDUS RIJK

TITLE:

HET KLOOSTER TE WINDESHEIM EN ZIJN...

PLACE:

UTRECHT

DATE:

1875-80

Master Negative #
92-80826-1

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

Acquoy, J[ohannes] G[erhardus] R[ijk] 1829-

Het klooster te Windesheim en zijn invloed, door Dr. J. G. R. Acquoy. Uitgegeven door het Provinciaal Utrechtsch genootschap van kunsten en wetenschappen. ... Utrecht, Gebr. Van der Post, 1875-80.

3 v. 22½cm.

I. Provinciaal Utrechtsch genootschap van kunsten en wetenschappen, Utrecht.

1626

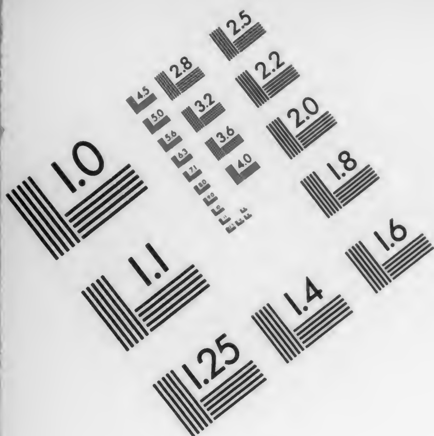
Library of Congress 6-4173

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE: 35MM REDUCTION RATIO: 11X
IMAGE PLACEMENT: IA (IIA) IB IIB
DATE FILMED: 9-8-92 INITIALS: WJE
FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

VOLUME 1

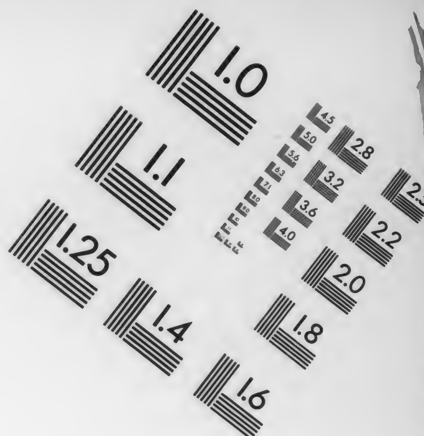

AIIM

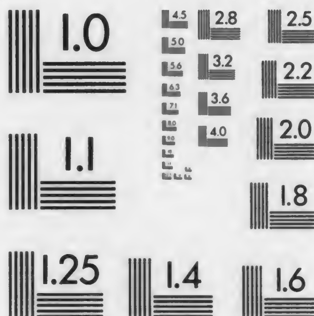
Association for Information and Image Management

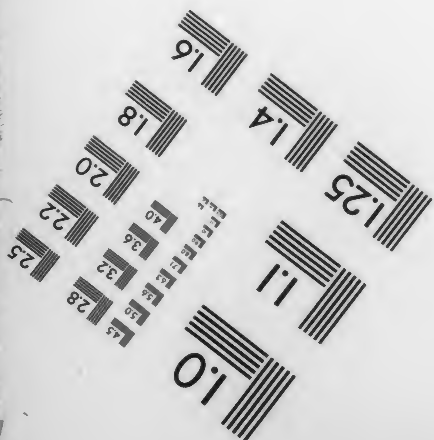
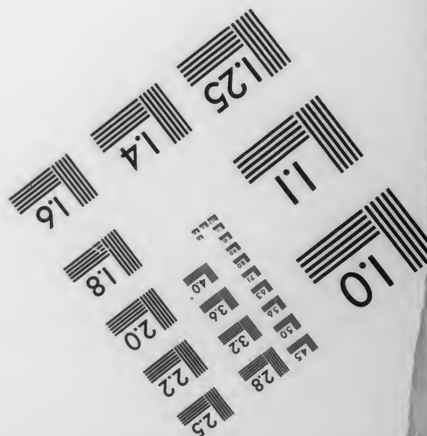
1100 Wayne Avenue, Suite 1100
Silver Spring, Maryland 20910

301/587-8202

MANUFACTURED TO AIIM STANDARDS
BY APPLIED IMAGE, INC.

HET

KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED,

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

UITGEGEVEN DOOR HET
PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP
VAN
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

EERSTE DEEL.

UTRECHT.
GEBR. VAN DER POST,
Uitgevers van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
1875.

HET KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED.

HET

KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED,

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

UITGEGEVEN DOOR HET

PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

EERSTE DEEL.

UTRECHT.
GEBR. VAN DER POST,
Uitgevers van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
1875.

GEDRUKT BIJ G. A. VAN HOFTEN, TE UTRECHT.

BEANTWOORDING

DER

PRIJSVRAAG

„HET KLOOSTER TE WINDESHEIM BIJ ZWOLLE EN ZIJNE BEWONERS, MET AANWIJZING VAN DEN INVLOED, WELKEN DIT GESTICHT OP DE ALGEMEENE, INZONDERHEID OP DE ZEDELIJKE BESCHAVING HEEFT UITGEOEFEND,"

AAN WELKE

DOOR HET PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OP DEN 30sten JUNI 1874

DE GOUDEN EEREPRIJS

IS TOEGEWEZEN.

VOORREDE.

De oorsprong van dit werk is voldoende aangeduid op het blad, dat volgens bestaand gebruik onmiddellijk achter den titel werd geplaatst. Wat de lezer in het tweede of laatste deel heeft te wachten, staat tegen het einde van dit eerste vermeld. Een paar andere zaken moeten nog worden besproken.

Groot was de hulpvaardigheid, die mij bij het verzamelen der stof van allerlei kanten werd bewezen. Met een gevoel van ware en warme erkentelijkheid denk ik terug aan de uitvoerige beantwoording van zoo menige vraag, de vriendelijke ontvangst op verschillende plaatsen, de wetenschappelijke vrijgevigheid in het verstrekken van oorspronkelijke stukken, zeldzame boeken en kostbare handschriften, zoowel uit bijzondere als uit openbare bibliotheken. Blijkt van dit een en ander reeds in dit eerste deel, meer nog zal daarvan openbaar worden in het tweede. Wat ieder in het bijzonder tot dezen arbeid heeft toegebracht, staat veelal aan den voet der bladzijden vermeld; doch het is mij een aangename plicht, reeds hier de namen te noemen van de hoogleeraren W. Moll te Amsterdam en J. W. L. Smit te Warmond, de bibliothecarissen en archivarissen Dr. M. F. A. G. Campbell te 's Gravenhage, Dr. P. J. Vermeulen te Utrecht, Dr. W. B. J. van Eyk te Deventer, Dr. W. J. A. Huberts te Zwolle, de Heeren A. Baron van Rhemen van den Gelderschen Toren te Spankeren, J. Poelhekke te Deventer, H. W. Stork, weleer te Windesheim, thans te Delden, de paters Bollandisten Victor en Remy de Buck te Brussel, professor Dr. Barack te Straatsburg, Dr. Adolf Fritzen te Dresden, Dr. Wolff te Calcar, pastor Karl Hirsche te Hamburg. Indien het mij gelukt is, menig duister punt tot klaarheid te brengen, de

Windesheimsche kloostervereeniging tot aan hare opheffing te doen kennen, in te dringen niet slechts in hare uitwendige geschiedenis maar ook in haar inwendig leven, en hare rijke literatuur met eenige volledigheid te beschrijven, dan heb ik dit ook aan de genoemde Heeren, ieder voor zijn aandeel, te danken. Doch bovenal ben ik het verplicht aan twee mannen, die met bijzondere onderscheiding moeten worden genoemd. De Heer Prosper Cuypers van Velthoven te Brussel, die mij bij vroegere uitgaven zoo krachtig ter zijde stond, heeft zich ook weer ten aanzien van dit werk hoogst verdienstelijk gemaakt, door in het Belgisch rijksarchief, waarin hij zoo goed te huis is, alles op te sporen, wat tot het klooster en de kloostervereeniging van Windesheim in betrekking staat. Het tweede deel en de daarachter geplaatste Bijlagen zullen toonen, hoe belangrijk de resultaten zijn geweest, en welk verrassend licht daardoor over een even belangrijk als duister tijdperk der Vereeniging is opgegaan. Voorts kan ik niet genoeg de vriendelijke, vaak zelfopofferende welwillendheid roemen, waardoor de Heer Charles Ruelens te Brussel mijne onderzoekingen in de Bourgondische bibliotheek eerst recht vruchtbaar, en de dagen, te midden van de duizenden handschriften aldaar gesleten, tot onvergetelijke dagen mijns levens gemaakt heeft. Hij was mij niet de officieele „Conservateur", die slechts gaf wat ik vroeg, maar de intieme bevorderaar der wetenschap, die zich in mijn onderwerp verplaatste. Vooral het laatste hoofdstuk van mijn werk zal doen zien, wat ik met zijne hulp heb mogen bijeenbrengen.

Het tweede, wat mij op het hart ligt, is een woord over mijne opvatting der stof. Van het oogenblik af, waarop de prijsvraag tot mijne kennis kwam, scheen het mij toe, dat zij in haar wijdsten omvang moest worden genomen, indien eene reeds lang bestaande leemte in de geschiedenis van kerk en beschaving waarlijk zou worden aangevuld. Wijl men te doen had met een genootschap, dat alles ondergeschikt maakt aan de vraag, hoe de wetenschap het meest kan worden gebaat, was de gelegenheid te gunstig, om het onderwerp niet terstond zóó te behandelen, dat nevens het klooster ook de kloostervereeniging van Windesheim volledig wierd gekend. De vraag, hoewel schijnbaar eenvoudig gesteld, gaf daartoe in haar tweede gedeelte de noodige ruimte; en ofschoon het werk meer zou bevatten dan de titel deed vermoeden, de zaakkundige lezer zou er dankbaar voor zijn. Daarentegen kwam het mij voor, dat eene speciale geschiedenis van elk der ongeveer honderd, in drie landen verspreide kloosters, die tot de Vereeniging hebben behoord, niet in de

bedoeling lag. En te recht; want, al was zij bij wijze van compilatie zeer gemakkelijk te leveren, zuiver wetenschappelijk opgevat behoorde zij rechtstreeks tot de onmogelijkheden. Daarenboven, al nam men de mogelijkheid van zulk eene geschiedenis aan, zij dreigde alle eenheid in het werk te verbreken en het tot eene vormelooze massa te maken. Slechts in een Aanhangsel kon worden geduld, wat midden in het boek misplaatst zou wezen. En indien iemand mocht beweren, dat de invloed eener kloostervereeniging niet kan worden beschreven, tenzij eerst de geschiedenis van elk der kloosters, waaruit zij is samengesteld, behoorlijk worde uitgeplozen, dan vraag ik, of er ook geen sprake kan zijn van den invloed van een woud, al is elk zijner boomen geen voorwerp van afzonderlijke studie geweest, te meer, wanneer het altemaal boomen zijn van dezelfde soort. Intusschen, die afzonderlijke studie, mits ook alweer streng wetenschappelijk ingericht, zal het woud en zijne werking te grondiger doen kennen. Daarom heb ik getracht, bij elk der kloosters eene zooveel mogelijk breede opgave van literatuur te voegen, die de eerste aanwijzing bevat voor kleinere of grootere monographieën, waarvan later tot een beteren arbeid dan de mijne kan worden gebruik gemaakt.

In de derde plaats wensch ik kortelijk rekenschap te geven van de door mij gevolgde methode, zoowel bij de opgave der bronnen als bij die der literatuur van verschillende met de stof verwante onderwerpen. Wat dit laatste betreft, twee der onbekende beoordeelaars, aan wier praeadvies de Directie van het Provinciaal Utrechtsch genootschap deze verhandeling volgens de wet onderworpen heeft, hebben in hunne streelend gunstige verslagen o. a. gezegd, dat zij niet weinig bevat, wat aanleiding kan geven tot nieuwe, wellicht niet minder vruchtbare onderzoekingen. Het deed mij innig genoegen, erkend te vinden, wat zeer bepaald in mijne bedoeling had gelegen. Verschillende onderwerpen en personen ontmoetende, die eene afzonderlijke behandeling ten volle schenen te verdienen, achtte ik mij verplicht, de aandacht op hen te vestigen, meestal met aanwijzing van de boeken en handschriften, waarin men iets aangaande hen vinden kan. En wat de aanduiding der bronnen betreft, reeds een vluchtige blik in het werk zal den lezer doen zien, dat ik nauwelijks iets heb verhaald, of de zegsman staat er bij vermeld, en dat ik bij de opgave van titels en bladzijden veeleer te overdreven uitvoerig en te angstvallig nauwgezet dan te vluchtig en te oppervlakkig ben geweest. Bij eene stof, die eenmaal zuiver wetenschappelijk is behandeld, zou men zeker met minder bewijsplaatsen kunnen

volstaan; bij een nieuw onderwerp, indien het terstond goed zal worden gegrondvest, mogen zij mijns inziens niet ontbreken.

En nu ten slotte een woord over het Provinciaal Utrechtsch genootschap, dat door het uitschrijven der prijsvraag aanleiding heeft gegeven tot het bestaan van dit werk. Het zou mij allerminst voegen, de hoogst vleiende woorden uit het rapport van een der genoemde beoordeelaars aan te halen, waar deze in herinnering brengt, hoe hetzelfde Genootschap voormaals door de uitgave van Delprat's verhandeling over Geert Groote en diens Broederschap de wetenschap grootelijks gediend en zichzelf roem verworven heeft. Doch wat ik ongetwijfeld doen mag is, de vrijgevigheid te prijzen, waarmede ik in staat werd gesteld, ook nog na de bekroning gebruik te maken van hetgeen ik meende tot verbetering van het geschrevene te kunnen aanbrengen.

Nochtans kan niemand meer leemten in dezen arbeid vinden, dan ik zelf daarin zie. Het schijnt wel, dat een boek eerst moet zijn afgedrukt, om zich ook aan zijn eigen schrijver, ja aan dezen het meest, in al zijne gebrekkigheid te vertoonen. Doch ik vertrouw op eene beoordeeling, waarbij de nieuwheid der stof in aanmerking zal worden genomen. En voorts, iedere gegronde opmerking zal mij aangenaam zijn, elke bijdrage tot het onderwerp mij verblijden. Voor alles, wat men mij dienaangaande geschreven of gedrukt zal willen toezenden, kan men reeds te voren rekenen op mijne erkentelijkheid.

ZALT-BOMMEL,
28 Mei 1875.

J. G. R. ACQUOY.

INHOUD.

INLEIDING.

(blz. 1—11).

HOOFDSTUK I.

GERRIT DE GROOTE EN DE TWEE STICHTINGEN, WAARTOE HIJ AANLEIDING HEEFT GEGEVEN.

(blz. 13—58).

HOOFDSTUK II.

HET KLOOSTERGEBOUW TE WINDESHEIM.

(blz. 59—90).

HOOFDSTUK III.

DE BEWONERS VAN HET KLOOSTER NAAR HET UITWENDIGE.

(blz. 91—144).

HOOFDSTUK IV.

DE BEWONERS VAN HET KLOOSTER NAAR HET INWENDIGE.

(blz. 145—224).

HOOFDSTUK V.

EENIGE BEWONERS VAN HET KLOOSTER, DIE ALS VERTEGENWOORDIGERS VAN HET LEVEN ALDAAR KUNNEN GELDEN.

(blz. 225—328).

INLEIDING.

So wie Niemand im Stande ist, sich etwas Leibhaftes ohne den Raum, worin es sich befindet, und ohne die Zeit, in welcher es sein Dasein verbringt, zu denken, so können wir uns von keinem Menschen, er möge hienieden noch im sterblichen Fleische oder blosz in unserm Andenken verweilen, ein richtiges Bild machen, wenn uns nicht zugleich von seiner Umgebung und allen Verhältnissen, worin er sich noch befindet oder einstens befand, eine möglichst deutliche Vorstellung an die Hand gegeben ist.

Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Crefeld, 1855, S. 1.

Het onderwerp, dat in de volgende bladen wordt behandeld, is van historischen, meer bepaald van kerkhistorischen aard, en beweegt zich daarenboven op het gebied der innigste vroomheid. Daarom eischt het van den schrijver en verwacht het van de lezers niet slechts liefde voor de geschiedenis, maar tevens waardeering van den godsdienst, ook dan, wanneer de vormen, waarin deze zich vertoont, de hunne niet zijn.

Geen mensch, of hij hangt af van eene hoogere Macht. Hij moge haar noemen, gelijk zijne taal medebrengt; haar omschrijven, zoo goed hij kan; haar beschouwen in de volstrekte eenheid van haar wezen of in de groote menigvuldigheid harer uitingen; zich gewillig aan haar onderwerpen of wrevelig tegen haar verzetten; haar geloovig erkennen of ongeloovig ontkennen, — zij blijft; zij wordt veranderd noch gewijzigd, gebaat noch geschaad. De ontkenning zelve is slechts loochening van het begrip, dat men zich van haar heeft gevormd.

Vroom nu is hij, die zich van deze hoogere Macht, hoe ook omschreven en hoe ook genoemd, volkomen afhankelijk, bij verdere ontwikkeling ook jegens haar aanhankelijk gevoelt. Zoowel wie hare grootheid als wie hare goedheid erkent; zoowel wie haar vreest als wie haar liefheeft; zoowel wie haar door bloedige offers meent te moeten verzoenen, als wie haar in kinderlijke toewijding het offer brengt van een rein hart, kan vroom zijn.

Inniger nochtans wordt de vroomheid, wanneer de mensch in deze hoogere Macht zijne verhevenste denkbeelden, zooals die van het oneindige, het eeuwige, het eenig wezenlijke, ja ook zijne heerlijkste idealen, zooals die van het ware, het zedelijk reine, het liefdevolle, als verwerkelijkt beschouwt. Eerst hierdoor wordt zij niet slechts onuitsprekelijk groot, maar tevens volkomen be-

beminnelijk in zijn oog. Hij heeft haar lief met al de liefde van zijn hart en geeft zich met onbepaald vertrouwen aan hare leidingen over. In zijn gemoed ontstaat die geheimzinnige zucht, dat nameloos verlangen, dat teeder heimwee, dat een psalmdichter zoo treffend deed zingen: »Mijne ziel dorst naar God." Met dien God eenstemmig te denken; te willen wat Hij wil; te doen wat Hij gebiedt; in Hem te leven, zich te bewegen en te zijn; zelf niets te willen wezen, opdat Hij worde het één en het al, dat is het hoogste waartoe de vroomheid kan komen.

De waardeering nu van deze vroomheid, onafhankelijk van begrippen en vormen, is noodig, waar het de behandeling van een klooster, eene kloostervereeniging, het kloosterleven betreft. Dat leven was en is nog heden ten dage voor duizenden het middel, om te komen tot volledige toewijding aan God. Niet ieder meent, dit ook in den schoot des huisgezins of in den kring der maatschappij te kunnen doen. Vaak zijn juist degenen, die de zaak het diepst opvatten, het meest geneigd, alles vaarwel te zeggen, wat hen van de hoogere behoefte des harten zou kunnen afbrengen, ten einde in de stilte der eenzaamheid te gewinnen, wat zij wanhopen in het gewoel des bedrijvigen levens te zullen verwerven. En nu moge men zeggen, dat hun standpunt bekrompen is en hoogstens tot een vroeger tijdperk behoort; dat het meer moed aanduidt, de lagere werkelijkheid te helpen verheffen dan alle werkelijkheid te ontvluchten; dat de zinnelijkheid, als zijnde door God gewild, niet moet worden gedood maar geheiligd; dat het kloosterleven de maatschappij zoowel geestelijk als lichamelijk van nuttige krachten berooft; dat het meer van zelfzucht dan van liefde getuigt, en veeleer tot de ziekelijke dan tot de gezonde uitingen der vroomheid behoort, zich van de wereld af te sluiten, — dit alles kan slechts aanduiden, dat hij, die zoo spreekt, voor zichzelven het kloosterleven niet het hoogste acht, maar nooit, dat het voor anderen niet het hoogste kan wezen. Waar gemoedelijke overtuiging den mensch ten klooster drijft, daar moet zij worden geëerbiedigd, al is er naar onze opvatting eene dwaling des verstands in het spel. Ook hier geldt het woord: »Een iegelijk zij in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd."

Nadat wij alzoo getracht hebben, het geestelijk gebied aan te toonen, waarop ons onderwerp zich beweegt, willen wij eene poging doen, om het als deel der historie te plaatsen in den tijd, waartoe het behoort. De geschiedenis toch vormt, evenals de stoffelijke natuur, een levend organisme, waarin het één zonder het ander niet volledig kan worden begrepen. Geen enkel verschijnsel staat op zich zelf. Alle gebeurtenissen grijpen in elkaar als de tanden van een raderwerk. Omstandigheden en personen werken op elkander, ondersteunen elkander. Nu eens brengt een middelmatig man eene groote beweging voort, omdat de menigte nog maar een kleinen stoot noodig heeft; dan weer trekt het uitstekendst genie zijne tijdgenooten niet mede, omdat zij nog niet vatbaar zijn voor zijne breede opvattingen. Zaaier, zaad en akker moeten samentreffen, als men vruchten zal zien. Daarom is het tot recht verstand der geschiedenis noodig, geen feit of persoon op zichzelf te beschouwen, maar ze in verband te brengen tot het groot geheel, allernaast tot de plaats waar, en den tijd waarin zij zijn geworden.

Die plaats is, wat ons onderwerp betreft, Noord-Nederland; die tijd de tweede helft der veertiende eeuw. Wij vinden het land verdeeld in vier groote gewesten, Holland en Zeeland, Gelre, Utrecht, Friesland, maar ontelbaar zijn de persoonlijke bezittingen van allerlei edelen, op hunne burgten verscholen, hunne onderhoorigen drukkende, en met elkander, de steden en de vorsten in telkens herhaalden strijd. Intusschen zijn de burgerijen, vooral ook ten gevolge der kruistochten, in steeds toenemend gevoel van eigenwaarde verrezen. Niet in de polyarchie van vele kleine tirannen, maar in de monarchie van enkele sterken, die voorrechten schenken en ze tevens handhaven kunnen, zien zij een waarborg voor haar bestaan. De vorsten, voor zooverre zij hun voordeel begrijpen, bevorderen deze verheffing van den derden stand. Om de edelen minder schadelijk te maken, verbinden zij het volk aan zich, zoodat hun belang en dat der steden, ofschoon aan weerszijden meestal niets anders dan eigenbelang, samenwerkt tot bereiking van een hooger historisch doel, de éénheid dezer landen.

Doch geene actie zonder reactie. En juist omstreeks den tijd, waarin wij den draad der geschiedenis moeten opnemen, barst die reactie in volle woede uit. Als Gerrit de

Groote [1]), dien de Windesheimers als hun geestelijken vader vereerden en op wien wij daarom allereerst de aandacht zullen vestigen, nog een kind is, nemen de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten in Holland een aanvang. Als het klooster te Windesheim nauwelijks is verrezen, begint de tweespalt der Schieringers en Vetkoopers in Friesland, en de strijd der Hekerens en Bronkhorsten in Gelderland. In Vlaanderen en Brabant hebben in datzelfde tijdperk ernstige volksbewegingen plaats. Altemaal verschillende vormen van hetzelfde wezen der zaak. De steden verhieven zich; de burgerstand deed zich gelden; het volksbewustzijn was ontwaakt.

Dit spiegelde zich ook in de letterkunde af. Van eene nationale literatuur was weleer geen sprake geweest. Men had zich schier uitsluitend tevreden gesteld met vertalingen uit het Latijn en het Fransch. In de dertiende eeuw was dit anders geworden. Gelijktijdig met het zelfstandig opkomen van de burgerijen kreeg ons volk zijne eigene en eigenaardige literatuur. De man, die met volkomen bewustheid de nieuwe baan betrad, was de Vlaming Jacob van Maerlant. Hem volgde Jan van Boendale of De Clerk. Beiden waren de voornaamste vertegenwoordigers van de richting der »burgerlijke didactiek." Bij wijze van terugwerking verhief zich naast het zedekundig leerdicht de zoogenaamde »sproke" of korte vertelling, doch ook deze nam meerendeels eene moraliseerende tint aan. Evenzoo handhaafde zich naast het wereldlijk tooneelspel het geestelijk mysteriespel. Bij eene menigte volksliederen, tintelend van levenslust, dichtte men een schat van geestelijke liederen, teeder en vroom, en op het gebied van 't proza waren het bij voorkeur godsdienstige opstellen en zedekundige tractaten, collatiën en sermoenen, levens van Jezus en levens der heiligen, die in grooten getale ontstonden. In één woord: de Nederlandsche burgerstand, worstelend om zijn bestaan en strijdend voor zijne rechten, schiep zich in dit tijdperk eene eigene letterkunde; die letterkunde was in hoofdstrekking didactisch; het gebied, waarop zij zich het liefst en het duurzaamst bewoog, was dat der zedelijkheid en der vroomheid. Wij

1) In Hoofdstuk I zal worden uiteengezet, waarom ik meen 's mans naam aldus te moeten schrijven.

zullen later zien, dat ook de Windesheimers, ofschoon zich meestal van het Latijn bedienende en daardoor buiten den kring des volks blijvende, aan de vestiging en uitbreiding van deze stichtelijke literatuur in de landtaal hun aandeel hebben gehad.

Wat nu het godsdienstige aangaat, — in de dagen, waarin onze onderzoekingen een aanvang zullen nemen, had de scholastiek zichzelve reeds overleefd. Geboren uit het streven om de godgeleerdheid wijsgeerig te grondvesten, door aan te toonen dat de kerkleer in volmaakte overeenstemming was met de eischen van het denkend verstand, had zij in haar bloeitijd de wetenschappelijke krachten veelvuldig geoefend, het logisch denken uitnemend bevorderd, staande gehouden wie anders allicht in twijfel en ongeloof zouden verzonken zijn. Doch het lag in den aard der zaak, dat zij, zoodra de groote quaestiën waren afgehandeld, tot steeds fijner onderscheidingen en telkens kleingeestiger haarkloverijen moest komen; bovenal, dat zij wel de verstands- maar niet de gemoedsmenschen op den duur bevredigen, wel bij de geleerden maar niet bij het volk belangstelling wekken kon. De veronachtzaamden stelden zich dan ook schadeloos. Door de behoeften des harten meer dan door die des verstands gedreven, wilden zij liever de heilsleer gelooven, dan de kerkleer bewijzen, het geestelijk leven liever grijpen dan begrijpen, God liever »schouwen" dan logisch ontleden. Naast de scholastiek schiepen zij de mystiek, en hoe meer de eerste daalde, hoe meer de laatste zich verhief. In het tijdperk, waarvan wij zeiden dat de scholastiek zichzelve had overleefd, vinden wij de mystiek in volle kracht. Gerrit de Groote, de vader der »moderne devotie" in ons vaderland, de man, in wien alles, wat zich later uit de Windesheimers ontwikkeld heeft, reeds in kiem aanwezig was, Gerrit de Groote was de jongere tijdgenoot van de beroemde mystieken Johannes Tauler, Hendrik Suso en Johannes Ruysbroeck. Hij zelf drukte op de zaak een stempel, die geheel in overeenstemming was met den geest der Nederlandsche vromen. Meer zedelijk dan gemoedelijk, meer practisch dan poëtisch, meer nuchter dan tot bespiegeling geneigd, maakte hij de mystiek vruchtbaar voor het werkelijk leven. In dat leven moest men toonen, vervuld te zijn van God. Onder zijne volgelingen zette deze practische richting, die veel meer dan de speculatieve voor het volk geschikt was, zich voort. Haar meest

uitstekende vertegenwoordiger, Thomas a Kempis, behoorde tot den Windesheimschen kring.

Ongevoelig zijn wij reeds op het gebied der zedelijkheid overgegaan. Ook dit moet bij een vluchtig overzicht van den tijd, waartoe ons onderwerp behoort, in oogenschouw worden genomen. Doch, indien ergens, dan zullen wij hier bij het opmaken van ons oordeel voorzichtig moeten zijn. Geen tijdperk toch, of het loopt gevaar, voor slechter te worden gehouden dan het werkelijk is, wijl het goede uit zijnen aard meer verborgen blijft en het kwade meer van zich doet spreken. Één booswicht kan door ééne misdaad een gansch land van zich doen gewagen, terwijl duizend rechtvaardigen, die hun geheele leven in eerlijkheid en braafheid, in zelfbeheersching en zelfverloochening doorbrengen, nauwelijks worden opgemerkt. Nog grooter wordt de kans van onbillijke beoordeeling in dagen van zedelijke opwaking. Volkomen te goeder trouw en niettemin met schromelijke overdrijving, schilderen de boetpredikers, die alsdan onder het volk uitgaan, de heerschende zonden af op eene wijze, waardoor het nageslacht op een dwaalspoor kan worden geleid.

Ondanks de voorzichtigheid, om de genoemde redenen hier bovenal gevorderd, schromen wij niet, het algemeene peil der moraliteit, ten tijde toen Gerrit de Groote leefde en Windesheim verrees, betrekkelijk laag te noemen. Wij nemen hier niet tot maatstaf enkele geruchtmakende feiten maar doorgaande toestanden, niet het kwade, dat door de openbare meening werd veroordeeld, maar de verkeerdheden, die als geoorloofd werden beschouwd. De heerschende zonden der bisschoppen en lagere geestelijken waren geldzucht, onmatigheid, concubinaat. De adellijke heeren kenmerkten zich, behoudens enkele gunstige uitzonderingen, door gewelddadigheid, roofzucht en trots. Bij het volk vermeerderde de hartstochtelijke liefde voor het dobbelspel de lijst der gewone ondeugden van de lagere standen. In het algemeen was er eene ruwheid van zeden, die de sporen van vroegere nog meer barbaarsche tijden droeg, zoodat bijv. de bloedwraak geoorloofd werd geacht. En de kloosters? Van de tuchteloosheid en de ontucht, die daar veelal heerschten, worden ons door bevoegde mannen uit die dagen tafereelen opgehangen, die, na aftrek van alles wat heilige verontwaardiging er onbewust in kan hebben overdreven, een bedroevenden indruk maken.

Alleen de karthuizers werden een gunstig oordeel waardig gekeurd. De bedelmonniken daarentegen stonden het laagst van allen aangeschreven. In den loop van ons onderzoek, dat juist met de zedelijke opwaking door de prediking van Gerrit de Groote in het nauwste verband staat en waarvan de uitgebreide kloosterhervorming door de Windesheimers een voornaam deel zal uitmaken, komen wij op dit onderwerp meer uitvoerig terug.

Ons overzicht, dat zich tot dusverre bijna uitsluitend bij Nederland heeft bepaald, zou onvolledig en als inleiding voor dit werk onvoldoende zijn, zoo wij niet den blik een weinig verruimden en ten slotte in korte trekken den algemeenen toestand der Kerk gedurende dit tijdperk trachtten te schetsen. Als wij ons historisch onderzoek beginnen, vinden wij de pausen niet te Rome maar te Avignon, waar zij huns ondanks den koningen van Frankrijk naar de oogen moeten zien. Spoedig daarna, nog tijdens het leven van Gerrit de Groote, volgt het schisma met zijne pausen en tegenpausen, die ieder voor zich beweren de eenige wettige te zijn, en elkander in den ban doen. Terwijl deze toestand zoowel theoretisch de eenheid, als practisch de waardigheid der Kerk ondermijnt, hebben de bisschoppen nog eene bijzondere reden om ontevreden te zijn en te strijden voor een oud-kerkelijk beginsel, dat sinds lang te hunnen nadeele door de pausen vertreden is. Deze namelijk, ten einde alle macht in hun persoon samen te trekken, hebben zich van allerlei middelen, wettige en onwettige, zedelijke en onzedelijke, zelfs van ondergeschoven decreten bediend, ten einde te bewijzen, dat het recht om conciliën bijeen te roepen, bisschoppen aan te stellen en af te zetten, beneficiën weg te schenken, absolutie en dispensatie te verleenen, ja alle kerkelijke vonnissen bij appèl te vernietigen, aan hen behoort, beweringen, die ten slotte hun wil tot éénige wet maken, en waardoor aan alle geestelijk gezag en herderlijke tucht de bodem wordt ingeslagen. En indien zij dezen centralisatiegeest nog maar door dubbele braafheid en rechtvaardigheid hadden aanbevolen! Maar hunne zedeloosheid en willekeur brachten de zaak in telkens grooter verdenking. Alles werd door hen verlaagd tot eene quaestie van geld en van gunst. Het koopen en verkoopen van kerkelijke waardigheden, altijd zoo streng door de Kerk verboden, had nergens op grooter schaal en met meer onbeschaamdheid plaats dan aan het pauselijke hof. De simonie

vermeerderde aldaar de weelde, de weelde de onzedelijkheid. Eindelijk kwamen de bisschoppen op voor hunne weleer onbetwiste en thans nauwelijks meer bewijsbare rechten. Drie groote kerkvergaderingen, te Pisa (1409), te Constanz (1414) en te Bazel (1431), stelden tegenover het zoogenaamd papaal-systeem het beginsel op den voorgrond: de Kerk, vertegenwoordigd door de conciliën, staat boven den Paus; zij is de wetgevende, hij de uitvoerende macht. Te gelijker tijd trachtten deze kerkvergaderingen ook nog een einde te maken aan andere moeilijkheden, waarin de Kerk sinds vele jaren was gebracht. Hare leer namelijk was in Engeland door Wycliffe, in Bohemen door Johannes Huss en Hieronymus van Praag aangevallen, en de invloed van de denkbeelden dezer mannen was groot geweest. De kerkvergadering te Constanz, gelijk bekend is, veroordeelde de stellingen van den eerste en beval dat zijn gebeente opgegraven en de asch daarvan verstrooid zou worden; de beide laatsten verwees zij naar den brandstapel. Zoo meende zij de ketterij uit te roeien door de ketters te dooden.

Dit alles behoort óók tot den tijd, waarin wij ons gaan bewegen. Wycliffe was een tijdgenoot van Gerrit de Groote. Het concilie van Bazel valt in de dagen van Windesheims hoogsten bloei. Wel is waar bleven zoowel De Groote als de Windesheimers steeds aan de in rechte lijn gekozen pausen en aan de door dezen benoemde bisschoppen getrouw; wel is waar weken beiden niet van de kerkleer af, wijl de hervorming, die zij bedoelden, uitsluitend van zedelijk-godsdienstigen aard was en zich met het overige niet wezenlijk bemoeide; maar in deze Inleiding, die zich ten doel stelt, den lezer te oriënteeren op het geschiedkundig terrein, waarop hij zich begeven gaat, mocht een blik op den toestand van de Kerk in haar geheel, naar ons voorkwam, niet ontbreken.

Wij trekken onze beschouwing van het merkwaardig tijdperk der veertiende en vijftiende eeuw, het tijdperk, waarin Windesheim ontstond en zijne eigenlijk gezegde historische roeping vervulde, in betrekking tot ons vaderland te zamen, en brengen het in verband met het nog merkwaardiger, dat in de zestiende eeuw voor Nederland is gevolgd. Het is een tijdperk van wording. Er gist iets, dat tot klaarheid wil komen. Er is eene verscheidenheid van levensuitingen, die naar eene hoogere eenheid streeft. Staatkundige en maatschappelijke vraagstukken,

zedelijke en godsdienstige behoeften, frissche levenslust en diepe gemoedelijkheid, volkszonden en hoogere adspiratiën woelen door elkander en worstelen met elkaar. Zóóveel blijkt reeds, dat de toekomst aan de burgers zal behooren. Terwijl de macht der edelen vermindert en de invloed der geestelijkheid niet vooruitgaat, nemen zij in aanzien toe. De nationale letterkunde draagt den stempel van hunnen geest. Deze laatste doet zich kennen als een geest van vrijheid en vroomheid, van gezond verstand en zedelijken ernst. Hunne stedelijke rechten en door vorsten verleende voorrechten zijn hun lief. Terwijl zij zich van de kerkelijke vormen blijven bedienen, zoeken zij naar iets innigs, dat in het leven kan worden toegepast. Komen de oude denkbeelden wat al te veel met hun verstand in strijd, dan begint er twijfel te ontstaan in hun gemoed. Maar vooral, als de vertegenwoordigers der Kerk hun wandel niet rein bewaren, dan durven zij daar ergernis aan te nemen en in naam der zedelijkheid op te komen tegen zulk een gedrag. In één woord: er is een ontwikkelingsproces van sociaal-politieken, van moreel-religieusen aard, dat langzaam maar zeker voortwerkt. Aan dat proces hebben ook de mannen van den Deventersch-Windesheimschen kring gearbeid, ofschoon voor een bescheiden gedeelte, niet wetende waartoe alles moest leiden, ja zonder de denkbeelden en toestanden, die er uit geboren werden, ooit te hebben gewild. De geest der vroomheid, bovenal die der zedelijkheid, ook door hen opgewekt, heeft huns ondanks de behoefte aan iets nieuws slechts grooter gemaakt. Aan die behoefte kwam eerst de zestiende eeuw bevrediging schenken. Voor zoover zij het moreel-religieuse betrof, kon het Lutheranisme tijdelijk voldoen. Aan het moreel-religieuse en het sociaal-politieke te zamen gaf in Nederland het Calvinisme den waren stoot. Eerst met de zegepraal van dit laatste kwam onze natie staatkundig en kerkelijk tot hoogere rechten. Het standpunt, toen bereikt, werd op zijne beurt het steunpunt, van waar eene wederom nieuwe, nog al verdere ontwikkeling van het volksleven in de twee genoemde richtingen kon uitgaan.

HOOFDSTUK I.

GERRIT DE GROOTE EN DE TWEE STICHTINGEN, WAARTOE HIJ AANLEIDING HEEFT GEGEVEN.

Meyster Gheryt die Grote, die mit sinen heilighen leven ende levendighe exempel ende vurighe lere ende predicacie, als een apostel ons Heren, al dat crisdom van Utrecht hevet verlichtet ende van menigher dwalinge tot Gode ghetoghen ende bekeert. m. ccc. l xxxiiii.

Memorieboek van het Oude convent te Weesp (zie Van Iterson, *Stemmen uit den Voortijd*, Leiden, 1857, blz. 179).

Men schreef October 1340 — in Holland leidde graaf Willem IV, uit het Henegouwsche stamhuis, zijn verkwistend en avontuurlijk leven; Gelderland stond onder zijn eersten hertog, Reinald II, als echtgenoot en zoon geenszins onberispelijk, maar voor zijne onderdanen een uitstekend vorst; Utrecht ging gebukt onder den schuldenlast, waarmede het door den onbekwamen bisschop Jan van Diest was bezwaard, doch zou weldra herademen door den ordenenden geest van Jan van Arkel, en de pausen van Rome waren midden in hunne »zeventigjarige ballingschap" te Avignon — men schreef dan October 1340 [1]), toen in een huis op den Brink te Deventer [2]) de man werd geboren, die als krachtig drager en machtig vertegenwoordiger van de zedelijk-godsdienstige behoeften onzer vaderen in de veertiende eeuw, niet slechts aanleiding heeft gegeven tot de stichting van de Broederschap des gemeenschappelijken levens en haar evenknie, de Kloostervereeniging van Windesheim, maar ook den stempel zijner persoonlijkheid op zijn geestelijk nageslacht zóó diep heeft ingedrukt, dat het gemoedsleven van dit laatste te beter kan worden begrepen, wanneer men het zijne heeft verstaan [3]).

---

1) De maand is bekend door Dumbar, *Kerkelyk en wereltlyk Deventer*, Dev. 1732, dl. I, blz. 507; de dag wordt nergens opgegeven.

2) Dumbar, t. a. p.

3) De voornaamste literatuur over Gerrit de Groote is als volgt: I, Hoofdbronnen voor de geschiedenis van zijn leven: Petrus Horn, *Vita magistri Gerardi Magni* (in een papieren handschrift, afkomstig uit Heer-Florenshuis te Deventer, en thans onder n°. 8849—8859 berustende in de „Bibliothèque royale des ducs de Bourgogne" te Brussel. Het draagt alle kenmerken van een autographisch onafgewerkt geschrift, beslaat 24 folio's in 12mo, en heeft in verschillende gedeelten zóó groote overeenkomst met het aanstonds te noemen

Deventer, dat met Zwolle en Kampen de drie hoofdsteden van Overijsel vormde, dreef in die dagen een aanzienlijken han-

---

Vita door Thomas a Kempis, dat de eene schrijver den anderen, of beiden eene zelfde bron moeten hebben gebruikt. (Ik stel mij voor, het weldra òf afzonderlijk òf in een ander werk uit te geven); Thomas a Kempis, *Vita venerabilis magistri Gerardi Magni* (in de verschillende uitgaven van 's mans *Opera omnia*); Thomas a Kempis, *Chronicon canonicorvm regvlarivm Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (achter de straks te noemen uitgave van het *Chronicon Windesemense*), p. 2—6, 147—155; Rudolphus Dier de Muden, *Vita magistri Gherardi Grote* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 1—11); Joannes Busch, *Chronicon canonicorvm regvlarivm ordinis S. Avgvstini Capituli Windesemensis* (uitgegeven door Rosweyde), Antv. 1621, p. 1—25; Jodocus Badius, *Vita reverendi patris Thomae a Kempis* (vóór de verschillende uitgaven der *Opera omnia* van Thomas a Kempis door Sommalius), cap. VIII; Henricus de Pomerio, *De origine monasterii Viridis Vallis* (in H. S. nº. 335 der Universiteits-bibliotheek te Utrecht en in H. S. nº. 13725, 2927, 2928 der Boergoensche bibliotheek te Brussel), Lib. II, cap. 8—10 (welke drie capita zijn uitgegeven door J. Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VIII, Leiden, 1837, blz. 362—364); Dumbar, *Het kerkelyk en wereltlyk Deventer*, Dev 1732, dl. I, blz. 507—510, 548—551. II, Zijne uitgegevene en onuitgegevene geschriften: Th. A. en J. Clarisse, *Over den geest en de denkwijze van Geert Groete, kenbaar uit zijne schriften* (in Kist en Royaards, *Archief* als boven, dl. I, 1829, blz. 355—398; dl. II, 1830, blz. 245—395; dl. III, 1831, blz. 1—90; dl. VIII, 1837, blz. 1—383); Acquoy, *Gerardi Magni epistolae* XIV, Amst. 1857; De Ram, *Venerabilis Gerardi Magni de Daventria epistolae* VIII, Brux. 1860 (overgedrukt uit de *Bulletins de la Commission royale d'histoire*, tome II, nº. 1, série 3); Nolte, *Sieben Briefe von G. Groote* (in het *Theologisch Quartalschrift*, Th. XXII, Heft 2); *Huwelijkslessen van Geert Groote* (uitgegeven door Van Vloten, *Verzameling van Nederlandsche prozastukken*, Leid. 1851, blz. 367 v.); *Zedelijke toespraak van Geert Groote* (uitgeg. door denzelfden in Kist en Royaards, *Nieuw archief*, dl. II, 1854, blz. 299—307); *De vijf poente, die meester Geert de Grote an den volke tUutrecht predicte* (uitgeg. door Moll in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, Amst. 1870, dl. I, blz. 409—411); *Sermo in festo palmarum, de paupertate* (uitgeg. door Moll, a. w. dl. II, blz. 432—469). Over weleer bestaan hebbende en nog bestaande werken van Gerrit de Groote in handschrift raadplege men Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p. 277—279; Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, tom. I, p. 354 seq.; Paquot, *Memoires* (octavo-uitgave), Louv. 1763, tome IV, p. 351—358; Acquoy, *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 6—17. III, Voornaamste zelfstandige bewerkingen van de geschiedenis zijns levens: Delprat, *Verhandeling over de Broederschap van G. Groote*, 2de druk, Arnh. 1856, blz. 4—27; Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation*, Hamb.

del 1). Reeds tachtig jaren vroeger was het opgenomen in de groote handelsvereeniging, die later de Hanse werd genoemd 2), en zijne inwoners, door de ervaring bevestigd in hunne overtuiging, dat koopmansbedrijf meer dan oorlogsrumoer de welvaart der burgers bevordert, mengden zich zoo weinig mogelijk in twisten, maar bewogen zich het liefst op markt en kantoor.

Aangaande de regeeringsleden der stad in de dagen, waarvan wij spreken, wordt een minder lofwaardig getuigenis afgelegd. In plaats van alle ingezetenen gelijkmatig te behandelen, misbruikten zij hunne macht, om hunne vrienden te bevoordeelen, hunne vijanden te drukken en zichzelven te verrijken. Ook trachtten zij gelden, die met volkomen recht aan de kanunniken der Lebuïnus-kerk toekwamen, in het voortdurend bezit der stad te brengen, altemaal handelingen, die één hunner zóózeer tegen de borst stuitten, dat hij zich voorzichtig aan hen onttrok, en zich liever voor de daartoe staande som afkocht, dan langer getuige te zijn en deelgenoot te worden geacht van hunne gewetenlooze praktijken 3).

Die ééne was Werner de Groote 4), de vader van het kind, dat bestemd was om eenmaal als boetprediker op te treden tegen de heerschende zonden van zijnen tijd, en onder die zonden vooral ook tegen woeker en hebzucht.

1841, Bd. II, S 62—89 (Gotha, 1866, Bd. II, S. 55—75); Böhringer, *Die deutschen Mystiker des vierzehnten und fünfzehnten Jahrhunderts*, Zürich, 1855, S. 612—644; Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Crefeld, 1855, S. 40—56; mijne eigene opstellen *Geert Groote* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, jaargang V, Amst. 1860, blz. 123—149) en *Geert Groote en de broeders en zusters van het gemeene leven* (in de *Geschiedenis der christelijke kerk in Nederland, in tafereelen*, Amst. 1864, dl. I, blz. 376—391) zijn, ofschoon uit de bronnen geput, van populair-wetenschappelijken aard.

1) Dumbar, *Kerkel. en wereltl Deventer*, dl. I, blz. 485, 487; *Overijsselsche almanak voor* 1839 (jaarg. IV), blz. 71—73.

2) *Overijsselsche almanak voor* 1842 (jaarg. VII), blz. 2.

3) Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Hanov. 1707, tom. II), p. 939.

4) Busch, l. l. Werner de Groote was schepen (Rud. Dier, *Vita Gherardi Grote*, p. 1) of schepen en burgemeester der stad (Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 148 seq.). Zijne vrouw heette Heylwig van der Basselen (Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 507, 550; verg. ook Thom. a Kempis, l. l. p. 149).

Toen Gerrit de Groote, want zoo heette de knaap [1]), den leeftijd bereikt had, waarop hij met vrucht onderwijs zou kunnen ontvangen, werd hij door zijne ouders, die tot den aanzienlijken en rijken stand van Deventer behoorden en hem innig liefhadden [2]), ter school gedaan. Hij schijnt, behalve in de kapittelschool zijner vaderstad, ook nog te Aken en te Keulen onderwijs te hebben ontvangen [3]). Op zijn vijftiende jaar vinden wij hem als student te Parijs [4]).

Hoe het in die dagen in de genoemde stad gesteld was, en welke zijne leermeesters aldaar zullen geweest zijn, is elders uiteengezet [5]). Hier zij het genoeg, dat hij er op zijn achttiende jaar tot meester in de vrije kunsten — wij zouden thans zeggen, tot doctor in de wijsbegeerte — werd bevorderd [6]).

Ofschoon alzoo het doel van zijn verblijf in Frankrijks hoofdstad bereikt scheen, bleef hij er nog eenigen tijd wonen, ten einde den omgang van andere geleerden, met name van de godge-

1) Sinds lang is men gewoon, van Geert Groote te spreken. De naam doet weinig ter zake. Nochtans geloof ik, dat het Gerrit de Groote of Gerrit Groot moet wezen. Hij zelf noemt zich Groot in zijn openlijk protest (afgedrukt achter Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XVIII, § 1). Daarentegen heet hij De Groote in de acte, waarbij hij zijn huis in de Bagijnenstraat te Deventer aan de zusters des gemeenschappelijken levens aldaar afstond (Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 548), alsmede in de statuten van het bedoelde zusterhuis (aldaar, blz. 549). De genoemde acte is opgemaakt in zijne eigene tegenwoordigheid; de statuten zijn waarschijnlijk door hemzelven ontworpen. Ook elders (bijv. in het motto vóór dit Hoofdstuk) komt zijn naam aldus voor. Hoe men intusschen over den toenaam denke en of men dien Groot of De Groot, Groote of De Groote spelle, daarbij tevens gedachtig aan de verschillende wijzen, waarop weleer de naam van een zelfden persoon niet zelden werd geschreven, — dat hij niet Geert maar Gerrit heette, blijkt uit schier alle plaatsen, waar de Nederlandsche vorm voorkomt. De naam Geert, zoo werd mij door een echt Deventerschman verzekerd, is als mansnaam (wel Geertje als vrouwennaam) te Deventer niet in gebruik. Hij schijnt ontstaan te zijn uit misverstand van de samentrekking in het woord Meester-Geertshuis (voor Meester-Geritshuis).

2) Petrus Horn, *Vita Gerardi Magni M. S.*, cap. I.

3) Petrus Horn, l. l.

4) Badius, *Vita Thomae a Kempis*, cap. VIII, § 2; conf. Rud. Dier, *Vita Gherardi Grote*, p. 1; Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. II, § 1.

5) Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 5—7.

6) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. II, § 2; Badius, l. l.

leerden, te genieten [1]). Hij schijnt reeds toen den grondslag gelegd te hebben tot de algemeene kennis, die hem later eigen was. Want een »omnis homo" was hij. Niet slechts zijne vrienden [2]), maar ook zijne werken getuigen daarvan [3]). Behalve met zijn eigen vak, was hij bekend met de rechten en doorkneed in het kanonieke recht [4]), bedreven in de theologie, te huis in de Heilige Schrift en met menigen kerkvader vertrouwd [5]), een beoefenaar van de geneeskunst [6]), een liefhebber van de astrologie, zelfs niet afkeerig van necromantie en magie [7]). Voorts was hij jaren lang een groot vriend van disputeeren, en levenslang een hartstochtelijk verzamelaar van boeken [8]). Hij

1) Badius, l. l. Zijne eigene geleerdheid was zóó groot, dat Thom. a Kempis (*Vita*, cap. XIII, § 1) aangaande hem zegt, dat hij „multis doctis doctior," en Petrus Horn (*Vita*, cap. X), dat hij „in omnibus scientiis nulli secundus in orbe" was.

2) Wilhelmus de Salvarvilla schreef aangaande hem aan paus Urbanus VI: „Vir quidam venerabilis, nomine Gerardus Magnus, diaconus Trajectensis dioecesis, in scientiis liberalibus, naturalibus et moralibus ac etiam in theologia et jure canonico eruditus." Zie 's mans *Epistola*, die voor het grootste gedeelte sinds lang achter het *Vita* door Thom. a Kempis, maar eerst volledig is uitgegeven in mijne *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 59 seq. Verg. ook Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XVII, § 1; Rud. Dier, *Vita*, p. 2.

3) Men zie slechts even zijn *Sermo de focaristis* (in Kist en Royaards, *Archief*, dl. I, II, III, VIII). Veel duidelijker nog getuigen het zijne *Conclusa et proposita* (achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 2—21), waar hij, zichzelven en anderen voorschriften gevende, klaarblijkelijk het oog heeft op allerlei, wat hij vroeger zelf heeft beoefend, maar thans als dwaasheid beschouwt.

4) Zie hierover vooral Clarisse in Kist en Royaards, *Archief*, dl. II (1830), blz. 272 v; III (1831), blz. 60—84. Reeds Joh. Trithemius, *Catalogus illustrium virorum* (in zijne *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I), p. 147, noemt hem „vir tam in divinis quam in humanis scripturis et maxime in iure canonico doctissimus."

5) Zie vooral Clarisse in het genoemde werk, dl. II, blz. 271 v; verg. De Groote's *Publica protestatio* achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 1.

6) Rud. Dier, *Vita*, p. 2; *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 109.

7) Rud. Dier, *Vita*, p. 2; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XIII, § 5; *Epistolae*, p. 111—123.

8) Petrus Horn, *Vita*, cap. X; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XIII, § 1; Delprat, *Broederschap*, blz. 11.

kocht ze aan van heinde en ver [1]), liet ze voor zich afschrijven [2]), had er veel geld voor over [3]), hield trouw aanteekening van hetgeen zij hem kostten [4]), maar gebruikte ze ook [5]) en gaf ze gaarne aan anderen ter leen [6]). Doch wij loopen ons onderwerp vooruit.

Juist door het stijgen van zijn roem te Parijs, riep zijn vader, die, naar 't schijnt, met hem wilde pronken, hem naar Deventer terug. Weldra bleek hij ook dáár een meester in het disputeeren en het doceeren te zijn. Aller verbazing werd er door opgewekt, aller oog op hem gevestigd [7]).

Ik gis, dat het omstreeks dezen tijd zal geweest zijn, dat hij ook Praag bezocht [8]). De hoogeschool aldaar, die sinds 1347 opgekomen en in 1360 gevestigd was, trok terstond zeer de aandacht en lokte tal van jongelingen van heinde en ver tot zich. Ook Gerrit de Groote schijnt te hebben willen zien, hoe het daar was gesteld, en er omgang met geleerden en roem voor zichzelven te hebben gezocht. Later (1366) vinden wij hem tijdelijk, met

---

1) Delprat, t. a. p., beweert, dat hij ze vooral uit Frankfort verzamelde. Mij is geen bewijs daarvau voorgekomsn. Doch zie *Epistolae*, p. 90.

2) *Epistolae*, p. 90. In een brief aan Wilhelmns Vroede (H. S n°. 154[1] der Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage, fol. 131v) zegt hij: „Scribitur michi in Pragis Johannes Crisostomus super Matheum. Rescribatis michi originalia, que ibidem sunt. Gherlacus veniet cito et scribet michi." (Hier volgt eene reeks van werken, die hij niet heeft, van andere, die hij wel bezit). In een brief aan Johannes van de Gronde (l. l. fol. 206r): „Habeo de presenti qninque scribentes, et scribitur Augustinus super Johannem et Beda super Marcum; et timeo deficere in franceno, anteqnam francenum venerit."

3) Zie Moll, *Geert Groote een edelmoedig boekverzamelaar* (in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen*, dl. I, 1870, blz. 347).

4) Brief aan Joh. van de Gronde (in bovengenoemd H. S. fol. 207r): „Mitto vobis librum sentenciarum, pro quo tres francos, ii sol., viii, secnndum tenorem registri mei de empcione librornm meorum reseruati exposni."

5) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XIII, § 2, 3.

6) Brief aan Wilh. Vroede (in bovengenoemd H. S. fol. 127r): „Habeo quendam librum sermonnm Angustini...., quem extra Dauentriam commodani." *Conclusa et proposita* (achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 19): „In temporalibus pecnniis, reditibus et libris habeas te sicut dispensatorem.".

7) Badius, *Vita Thomae a Kempis*, cap. VIII, § 3.

8) Petrus Horn, *Vita*, cap. I: „Quum in civitate Pragensi mundane et vane philosophie vapores hanrire studeret," etc.

kennis van de schepenen zijner vaderstad, naar het schijnt als hun afgevaardigde, aan het pauselijk hof te Avignon [1]), en hetzij hij toen reeds te Keulen woonde, of er eerst daarna is heengegaan, zeker is het, dat hij zich in de aartsbisschoppelijke stad gevestigd heeft, en ook dáár alweer door het redetwisten met geleerde mannen en het houden van openbare lezingen steeds klimmenden roem verwierf [2]). Om dit laatste nu was het hem vóór alles en boven alles te doen [3]).

Intusschen leefde hij, niet minder door de natuur dan door de fortuin begunstigd. Door de natuur, want hij was niet alleen met buitengewone gaven des geestes, maar ook met lichamelijke schoonheid toegerust. Door de fortuin, want buiten de opbrengst zijner persoonlijke bezittingen, had hij over een jaarlijksch inkomen van tweehonderd pond te beschikken, eene voor die dagen zeer aanzienlijke som [4]). Hoogst waarschijnlijk was dit het bedrag van de twee praebenden, die hij als kanunnik van de St. Maartenskerk te Utrecht en van Onze-lieve-vrouwekerk te Aken genoot [5]). Hij kleedde zich sierlijk [6]), nam deel aan de vermaken

---

1) Zie Delprat, a. w. blz. 7—9, die echter dwaalt, als hij De Groote uit Parijs naar Avignon doet reizen. Er lagen acht jaren tusschen zijne promotie (1358) en den tocht naar Avignon (1366).

2) Badius, l. l. cap. VIII, § 3

3) Algemeen getuigenis zijner biographen.

4) In het *Vita Gerardi Magni M. S.* door Petrus Horn, cap. II, is een „zeer oude dialoog" opgenomen tusschen een cantor en een koning over Gerrit de Groote vóór diens bekeering. Bedrieg ik mij niet, dan is deze dialoog afkomstig van 's mans bekenden vriend Salvarvilla, „cantor Parisiensis, archidiaconus Brabantiae in ecclesia Leodiensi, doctor in theologia." Het komt mij zelfs waarschijnlijk voor, dat Salvarvilla haar opstelde met het doel, om De Groote op kiesche wijze tot zinsverandering op te wekken. De vernuftsspelingen over de namen Gerardus en Groote, alsmede de mystische beschouwingen over de getallen honderd en tweehonderd, die er in voorkomen, zijn thans niet meer te genieten, maar de vorm van eene samenspraak tusschen den schrijver en God over den persoon, wiens bekeering hij wenscht, is niet onaardig gekozen. Het is aan dezen dialoog, dat ik de in den tekst genoemde bijzonderheden ontleen Ook Thomas a Kempis (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 4) zegt: „Erat namqne iucundus facie, verbo suavis et omnibns affabilis."

5) Rud. Dier, *Vita*, p. 3; Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 548.

6) Rud. Dier, *Vita*, p. 2; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. V, § 1; Badius, l. l. cap. VIII, § 3.

der wereld, en wekte in het hart van menigen vrome ernstige bezorgdheid op voor het heil zijner ziel 1).

Men verhaalt, dat hij reeds tijdens zijn verblijf te Praag zóózeer in de strikken der zonde verward was, dat een heremiet aldaar hem in een visioen met vurige ketenen gebonden zag. Het visioen werd hem medegedeeld; het trof hem, maar tot verandering van leven kwam hij niet 2).

Evenzoo verhaalt men, dat hij te Keulen bij zekere spelen tegenwoordig was, toen iemand tot hem kwam en zeide: »Wat staat gij hier naar deze ijdele dingen te zien? Gij moet een ander mensch worden." Ditmaal sloeg hij er nauwelijks acht op en beschouwde de zaak als eene dwaasheid 3).

Ook te Deventer zal het hem niet aan opwekking tot zinsverandering hebben ontbroken. Een zijner levensbeschrijvers 4) deelt mede, dat De Groote aldaar in eene zware ziekte verviel. Hij noemt zelfs het huis, waar dit geschied zal zijn. De priester, die hem bezocht, eischte, dat hij afstand zou doen van zijne boeken over de tooverkunst. Maar vergeefs. De Groote kon niet besluiten ze te doen verbranden, en de priester ging heen zonder hem de genademiddelen der Kerk te hebben toegediend. Intusschen begon de kranke op grond van zijne eigene geneeskundige kennis voor het ergste te vreezen. Uit zekere verschijnselen maakte hij op, dat de dood niet verre meer was. Hij verzocht den priester, met het hoogwaardige terug te komen, liet de bewuste boeken op den Brink verbranden, ontving het heilig oliesel en — herstelde. Dit een en ander schijnt niet zonder invloed te zijn gebleven, doch er was meer noodig, eer dat in dezen man het oude geheel zou voorbijgaan.

Het moet in den loop van het jaar 1374 zijn geweest 5), dat

1) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. III, § 2.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. I.

3) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. III, § 1, 2; Badius, 1 l. cap. VIII, § 4.

4) Rud. Dier, *Vita*, p. 2; verg. Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XIII, § 5.

5) De chronologische berekening van De Groote's leven is, zoover ik weet, nog nooit gemaakt. Toch is zij noodig, om niet slechts alle bestaande onzekerheid weg te nemen, maar ook allerlei verkeerde voorstellingen, die de geschiedschrijvers tot dusverre in dit opzicht gegeven hebben, te vermijden. Daarenboven leidt zij tot het verrassend resultaat, dat de man, dien men zich allicht denkt als jaren lang preekende, zijne openbare loopbaan in weinig meer dan

Gerrit de Groote, destijds nog geen volle vier en dertig jaar oud, — wij weten niet tot welk einde — te Utrecht vertoefde. Juist kwam daar Hendrik Aeger, naar den naam zijner geboorteplaats meestal Hendrik van Calcar geheeten, een hoogst merkwaardig en tot dusverre veel te weinig bekend man 1). Deze

drie en een half jaar heeft volbracht. Om dit duidelijk te maken, begin ik van achteren af. Vóór 21 Oct. 1383 werd hem het preeken verboden (zie Delprat, *Broederschap van G. Groote*, blz. 25; Acquoy, *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 60). Zijne aanstelling als prediker kan hij niet lang vóór 1 Jan. 1380 hebben ontvangen, wijl hij haar kreeg van den Utrechtschen bisschop Floris van Wevelinkhoven, die 7 Nov. 1379 zijne intrede deed. Doch alvorens als prediker op te treden, leefde hij vijf jaren afgezonderd van de wereld (Rud. Dier, *Vita*, p. 5), en bracht hij de drie, of liever de meer dan twee laatste daarvan in het klooster Munnikhuizen door (zie beneden, blz. 30, noot 5). Hij moet dus ten klooster zijn gegaan in 1377, na bekeerd te zijn in 1374. Deze jaartallen komen op de meest treffende wijze overeen met hetgeen wij van elders weten. Vooreerst toch wordt in de *Narratio* van Jacobus Traiecti alias Voecht (Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage, H. S. nº. 346, fol. 1, beschreven door Delprat in het *Archief*, dl. VI, 1835, blz. 278—302, alsmede in zijne *Broederschap van G. Groote*, blz. 344, zijnde dit handschrift blijkens de eigenhandige naamteekening van Royer hetzelfde, waarvan Molhuysen uittreksels heeft gekend, *Overijsselsche almanak voor* 1845, blz. 93) het jaar 1377 opgegeven als dat, waarin God Gerrit de Groote verkoos tot verbetering des volks, terwijl er onmiddellijk op volgt, dat deze zich eerst naar Munnikhuizen begaf, wat dan in het genoemde jaar moet zijn geschied. Ten andere weten wij uit de authentieke acte van overdracht, dat hij zijn huis te Deventer reeds den 20sten Sept. 1374 onder zekere voorwaarden ter inwoning had afgestaan aan arme lieden, die God wilden dienen (Dumbar, *Kerkel en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 548 v.). In deze acte nu heet hij nog maar alleen kanunnik van Onze Lieve Vrouw te Aken, terwijl hij vroeger twee kanunnikdijen bezat. Op grond hiervan gis ik, dat het afstand doen van zijne praebende te Utrecht de eerste, en de schenking van zijn huis aan arme godsdienstige lieden de tweede daad na zijne bekeering is geweest, en stel deze laatste daarom in den zomer van 1374. Telt men hier nu weer de vijf jaren van afzondering bij op, dan krijgt men 1379 als het jaar, waarin hij besloot als prediker op te treden.

1) Meer dan vele anderen verdient Hendrik van Calcar in eene monographie uitvoerig te worden behandeld. Uit deze monographie zou nog wel kunnen blijken, dat de groote zedelijke hervorming der veertiende en vijftiende eeuw, die aan de augustijner-regulieren wordt toegeschreven, oorspronkelijk van de karthuizers is uitgegaan. Belangrijke aanwijzingen leverden Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, S. 41; Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. ii, blz. 119, 120, 121, 265v, 377v, 393, 400;

Hendrik van Calcar was thans prior in het karthuizer-klooster Munnikhuizen bij Arnhem. Ofschoon twaalf jaar ouder dan De Groote, had hij vroeger veel met dezen omgegaan, kende daardoor de uitnemende gaven van zijnen geest, en achtte ze veel te goed, dan dat zij in de aarde mochten worden begraven. Daarom had hij sinds lang gewenscht, De Groote te spreken, en vernemende dat deze eveneens te Utrecht was, ging hij tot hem [1]).

Wat de beide mannen met elkander hebben gesproken, zal wel tusschen hen geheim zijn gebleven. De geschiedschrijvers hebben er nochtans naar gegist. Thomas a Kempis weet er zelfs veel van te verhalen [2]). Mooren gaat verder, en verzekert dat Hendrik van Calcar toen reeds op De Groote als toekomstig prediker het oog had [3]). Wij voor ons gelooven, dat het den vromen karthuizer alleen te doen was om het zieleheil van zijnen vriend, en dat het optreden van dezen laatste als prediker zich eerst vervolgens uit de omstandigheden ontwikkeld heeft. In ieder geval, de poging werd met den besten uitslag bekroond. De Groote kwam tot datgene, wat in de taal der christenen van alle eeuwen geheeten heeft »bekeering." Hiermede begint het tweede tijdperk van zijn leven.

Hirsche, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 513—520. Wie den merkwaardigen man tot een voorwerp van bijzonder onderzoek wil maken, verzuime niet, het stedelijk en kerkelijk archief van Calcar te raadplegen, welks archivaris, de heer Wolff, met zijne uitgebreide kennis en voorkomende welwillendheid hem zeker gaarne ter zijde zal staan. Dat de karthuizers ten tijde van Hendrik van Calcar in grooten roep van zedelijkheid stonden, blijkt o. a. uit Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 22 seq, 212; Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I), cap. III; Jacobus Traiecti alias Voecht, *Narratio* (Kon. bibl. te 's Grav. H. S. n°. 346), fol. 1r. Dat de Windesheimers enkele zaken van hen hebben overgenomen, kan men zien bij Busch, l. l. p. 98, 414, 207—211.

1) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. IV, § 1, 2. De bekeering van Gerrit de Groote schijnt wel zeer bepaald door den invloed van Hendrik van Calcar te hebben plaats gehad. Petrus Horn (*Vita*, cap. III) schrijft haar aan Johannes van Arnhem toe, maar acht toch ook mogelijk, dat beiden haar hebben te weeg gebracht („sed possibile est, quod ambo").

2) *Vita*, cap. IV, § 2.

3) *Nachrichten*, S. 41 f.

Inderdaad had er in zijne wijze van zijn eene geheele omkeering plaats. Wat hij tot dusverre had nagejaagd, vervulde hem van nu af met tegenzin. Wat hij het hoogst had geacht, verloor alle waarde in zijn oog. Wat hij weleer onmisbaar zou hebben genoemd, kon hij voortaan ontberen. De rijke kanunnik, die in het volle genot der wereld had geleefd, stierf der wereld af. De gevierde magister, die alleen maar gestreefd had naar eer bij de menschen, trotseerde de openbare meening. Men zag hem te Deventer eenvoudig, ja armoedig gekleed over de straat gaan [1]). »Wat wil deze?" vroeg de een. »Wat is hem overkomen?" zeide een ander. »Heeft de groote geleerdheid hem tot razernij gebracht?" spotte een derde [2]). De vromen daarentegen verblijdden zich over den zondaar, die zich had bekeerd.

En de bekeering bestond niet in woorden, maar betoonde zich in werken van zelfverloochening en weldadigheid. Gelijk wij vroeger reeds zagen, bezat hij twee praebenden, ééne te Utrecht, ééne te Aken. Van die te Utrecht schijnt hij zich reeds terstond te hebben ontdaan [3]), wijl hij het bezit van meer dan één beneficie onbestaanbaar achtte met zijnen plicht [4]), en ook die te Aken zal hij later hebben prijs gegeven [5]), de een zegt om Gods wil [6]), de ander ten behoeve van den Paus [7]). Toen zijne vrienden hem verzochten, hunne zonen daarmede te begiftigen, antwoordde hij: »Wat mij niet nuttig is, waartoe zou ik dat aan anderen geven?" [8])

---

1) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. V, § 1, 2; cap. XI, § 5, 6.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. III; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. V, § 1.

3) Den 20sten Sept. 1374 heet hij, gelijk wij reeds zagen, nog maar alleen „Canonic in onser Vrouwen kercke toe Aken" (Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. 1, blz. 548).

4) *Conclusa et proposita* achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 3. Gewoonlijk leest men er de afkeuring van alle beneficiën uit. Doch er staat alleen, dat iemand geene „plura beneficia" mag hebben, en dat een „pluralis in beneficiis" niet gerust kan sterven.

5) Brief van Salvarvilla aan den Paus, in mijne *Gerardi Magni epistolae XIV*, p. 59 seq, en achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 23; Rud. Dier, *Vita*, p. 3.

6) Salvarvilla, l. l.

7) Rud. Dier, l. l.

8) Rud. Dier, l. l.

Hij deed meer. In de Bagijnenstraat te Deventer had hij een huis, waarin hij zelf woonde. Dit huis nu stond hij onder zekere bepalingen ten gebruike af aan arme lieden, die God wilden dienen. Een klein gedeelte er van behield hij levenslang aan zich; na zijnen dood zou ook dit aan de Stichting komen te behooren; en terwijl hij gedurende zijn leven zichzelven het bestuur voorbehield, zou het later vervallen aan schepenen en raad der stad. De acte, hiervan opgemaakt, bestaat nog. Zij is geteekend 20 September 1374 [1]).

Onder de schriften van Gerrit de Groote is er één, dat bijzondere opmerkzaamheid verdient. Reeds Thomas a Kempis heeft het achter zijne levensbeschrijving van den merkwaardigen man opgenomen [2]). Het behoort tot eene soort van godsdienstig-letterkundige voortbrengselen, die onder de vromen van zijne richting niet ongewoon was en zeer geliefd is gebleven [3]). Men teekende voor zichzelven zekere punten op, eenige voorschriften en levensregelen, die men door herhaalde lezing als een spiegel voor de oogen hield en waaraan men zich meermalen toetste. De titel, dien het bedoelde geschriftje van De Groote draagt, hetzij hij zelf het aldus heeft genoemd of dat anderen er dien naam aan hebben gegeven, is hoogst eigenaardig. Het heet »Conclusa et proposita, non vota, in nomine Domini a magistro Gerardo edita." Wij hebben hier dus besluiten en voornemens, geene geloften voor ons. De man, die zich voorstelt een Gode geheiligd leven te leiden, maakt geene kloosterverbintenissen, maar overlegt met zichzelven, ja schrijft zichzelven voor, wat hij te doen en te laten heeft. Nu eens spreekt hij in den eersten, dan weer in den tweeden persoon, nu eens aangaande zich, dan weer tot zich, nu eens »ik zal," dan weer »gij zult." Te recht, naar het ons voorkomt, heeft Böhringer geoordeeld, dat De Groote zich deze voorschriften gegeven heeft bij den aanvang van zijn nieuw ontwaakt geestelijk leven [4]).

1) Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 548 v; *Inventaris van het Deventer-archief*, Dev. 1870, blz. 121, n°. 484.

2) *Vita*, cap. XVIII, § 2—21.

3) Zie bijv. Dumbar, *Analecta*, Tom. I, p. 51, 81; Thom. a Kempis, *Vita Joannis Cacabi*, § 16—21; *Proposita karissimi patris nostri Theoderici Grauie* (uit H. S. n°. 349 der Kon. bibl. te 's Gravenhage afgedrukt in de Bijlagen).

4) In zijn reeds genoemd werk *Die deutschen Mystiker*, S. 616.

Wij zullen dit merkwaardig geschriftje niet ontleden, maar sporen tot de lezing of herlezing daarvan aan. Om te weten, hoe De Groote in het eerste tijdperk zijns levens bestond, zal men niet vruchteloos kennis nemen van de gedragslijn, die hij in het tweede wenschte te volgen. Voortaan niet méér beneficiën dan één, geene geheime kunsten, geene wetenschappelijke titels, geene openbare twistgesprekken; want wat den mensch niet beter maakt, is hem reeds tot schade, en als iemand iets doet om eer of geld, heeft hij zijn loon reeds weg. Maar den Bijbel te bestudeeren en de voornaamste werken der Kerkvaders te lezen, de mis eerbiedig en met toepassing op zichzelven bij te wonen, matig te leven en de vasten te houden, zichzelven te verloochenen en Gode te behagen, dat zal voortaan zijn streven wezen. En het geheel is doorweven met paradoxale spreuken als deze: »de wetenschap der wetenschappen is, te weten dat men niets weet," en »de grootste verzoeking is, niet verzocht te worden."

Als niet alles ons bedriegt, is Gerrit de Groote gedurende ongeveer drie jaren na zijne bekeering, d. i. van 1374 tot '77, in zijn reeds genoemd huis in de Bagijnenstraat te Deventer blijven wonen. Hij had er zijne kamer met enkele andere gedeelten; de overige vertrekken waren bezet met arme lieden, die God wilden dienen. Ongetwijfeld bracht hij veel tijd met lezen en bidden door. Doch tevens stellen wij hem ons voor als zijne vrienden dienende met raad en daad, dáár waar zijne kennis of zijne voorspraak hun ten goede kon wezen. Onder de vele brieven, die nog van hem bestaan [1]) en van welke sommige meer op geleerde verhandelingen en rechtskundige adviezen dan op brieven gelijken, schijnen sommige tot dit driejarig tijdvak te moeten worden gebracht. Maar hoe dit zij, wij houden het dáárvoor, dat hij zich met al zijne afzondering en ingetogenheid niet aan den omgang met andere menschen onttrok, en eenigszins leefde, zooals men het later in de vrije vereenigingen, die aan hem haar ontstaan dankten, deed.

Doch wie zich eenmaal op het gebied der ascese heeft begeven, staat altijd op een min of meer hellend vlak. Hoe meer hij doet, hoe meer hij doen wil. Hoe verder hij komt, hoe verder hij

1) Vooral in H. S. n°. 154[1] der Kon. bibl. te 's Gravenhage, waaraan ik mijne *Gerardi Magni epistolae* XIV heb ontleend.

meent van het ideaal verwijderd te zijn. Nooit is hij zichzelven vroom en braaf genoeg, ja het is hem, of hij 't gedurig minder wordt. Hij zoekt het in zich en om zich. Als hij de wereld eens verliet! Dan zou hij niet meer met twee vijanden, maar nog slechts met éénen hebben te strijden. Welaan dan, een kloek besluit. Een muur der afscheiding tusschen hem en haar. Ten klooster heen!.... Wat met duizenden in dit opzicht is geschied, had ook met Gerrit de Groote van Deventer plaats.

Dáár, waar zich thans, een halfuur ten noordoosten van Arnhem, het landgoed Klarenbeek bevindt, lag destijds in een klein dal, door heuvelen omgeven en in de nabijheid eener snel vlietende beek, het klooster Munnikhuizen [1]). Het was omstreeks vijf en dertig jaar geleden (1342) door hertog Reinald II gesticht en verhief zich (althans later) als een prachtig gebouw met ruime zalen, breede gangen en diepe kelders. Karthuizer monniken bewoonden het. Hendrik van Calcar was er prior. In dit klooster zocht en vond Gerrit de Groote eene stede, om zich, zonder nochtans eenige gelofte te doen, af te zonderen van de wereld en te leven voor God en zichzelven alleen [2]).

Dáár vinden wij hem, nu eens in de eenzaamheid zijner cel, dan weer aan den handenarbeid daarbuiten. Met de kloosterlingen is hij een kloosterling, zich onderwerpende aan alles wat

1) Over Munnikhuizen zie men Petrus Dorlandus, *Chronicon cartusiense*, Col. Agr. 1608, p. 354 seq.; Arnoldus Raissius, *Origines cartusiarum Belgii*, Duaci 1632, p. 58—60; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. 1670, p. 179—182; Bondam, *Charterboek der hertogen van Gelderland*, Utr. 1783, blz. 324; v. Hasselt, *Kronijk van Arnhem*, Arnh. 1790, blz. 71, 104, 201, 216, 233, 235, 258; denzelfden, *Arnhemsche oudheden*, Arnh. 1803, dl. I, blz. 242; II, blz 17, 52; v. Spaen, *Historie van Gelderland*, Utr. 1814, blz. 537v; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. I, blz. 339, 444; IV, blz 84, 92, 93, 142, 170; denzelfden, *Wandelingen in de omstreken der stad Arnhem*, Arnh. 1836, blz. 96 v; v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. VII, blz 1055 v; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 119 v.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. III; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. VI, § 1, 2; Jacobus Voecht, *Narratio* (Kon. bibl. H S. nº. 346) fol. 1v. Onmogelijk is het niet, dat De Groote's tractaat, beginnende met de woorden „Novus monachus debet humiliter esse obediens suis superiorioribus" (Kon. bibl. H. S. nº. 154^1, fol. 201^v—204^v) te dezer tijde ten eigen gebruike door hem is opgesteld, evenals vroeger zijne „Conclusa et proposita" ten spiegel na zijne bekeering.

de orde van hem eischt, ja méér nog doende, om de lusten der zinnelijkheid te bedwingen en het vleesch geheel te dooden. Zijn fijn bewerktuigd lichaam legt hij menigvuldige vasten op. Niet slechts van vleeschspijzen, wijl de orde het gebruik daarvan verbiedt, maar ook van veel, wat zij hem toestaat, onthoudt hij zich. Zijne nachtwaken verlengt hij. De verdooving des slaaps bestrijdt hij door te staan, te bidden, te knielen. Hij doet meer: onder zijne pij, op het bloote lijf, draagt hij bij dag en nacht een haren kleed, vol knoesten en knoopen, om toch maar het lichaam te dwingen tot volkomen onderwerping aan den geest [1]).

Zóó bracht hij meer dan twee jaren door [2]). Toen — en het strekt den karthuizers van Munnikhuizen tot eere — oordeelden zijne medekloosterlingen [3]), dat een man van zijne talenten zich niet langer in de eenzaamheid mocht opsluiten, maar de wereld moest ingaan, om door woord en voorbeeld zondaren te roepen tot bekeering [4]). Aan predikers toch, zooals hij er een kon wezen, was maar al te veel gebrek. Men predikte wel met den mond, maar niet met het leven [5]), en De Groote zou het beiden op voortreffelijke wijze kunnen doen.

Hun wensch werd vervuld. De broeder, dien zij weleer met liefde hadden ontvangen [6]), die hun gedurig meer achting voor zijn persoon had ingeboezemd, die door de eenzaamheid had geleerd tot zichzelven in te keeren en daardoor in de diepten van

1) Petrus Horn, *Vita*, cap. III; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. VII, § 1, 2. Zie echter vooral zijne *Zedelijke toespraak* (uitgeg. door Van Vloten in Kist en Royaards, *Nieuw archief*, dl. II, 1854), blz. 299, of Delprat, *Broederschap*, blz. 291 v. Of hij toen reeds de gewoonte had, zich dagelijks meermalen Gode tot eene offerande te stellen (Rud. Dier, *Vita*, p. 6 seq), blijkt niet.

2) Zie beneden, blz. 30, noot 5.

3) Volgens de vroeger genoemde *Narratio* van Jacobus Voecht, fol. 1^v, ging hij „consilio prioris, sub quo steterat," naar Deventer terug.

4) Volgens Thom. a Kempis, *Vita*, cap. VIII, § 1 (verg. ook Petrus Horn, *Vita*, cap. IV) is het denkbeeld bepaaldelijk van de karthuizers te Arnhem uitgegaan. Het getuigt van eene onbekrompene beschouwing, dat men, naast het „bonum" van het kloosterleven, een „magis bonum" van het nuttig zijn in de wereld toeliet.

5) Thom. a Kempis, *Vita*, cap IV, § 1.

6) *Vita* als boven, cap. VI, § 2.

het gemoedsleven en de behoeften van het zondig hart was afgedaald, verliet het klooster, om in wijder kring werkzaam te wezen 1). De cel nochtans, waar hij zijne dagen had doorgebracht, hield men in eere 2), en het haren kleed bleef hij dragen tot de ure zijns doods 3).

Gerrit de Groote keerde thans naar Deventer terug, en vestigde zich dicht bij zijne oude woning 4). Tevens veranderde hij de bestemming van deze laatste, of althans hij omschreef haar nader. Had het in de acte van 20 September 1374 geheeten, dat hij zijn huis afstond aan arme lieden, die God wilden dienen, zonder eenige opgave van sekse of eenig voorschrift wat die lieden al of niet mochten doen, in een nieuw stuk, met goedvinden der schepenen vastgesteld op Zaterdag, 23 Juli 1379 5), bepaalt hij, dat het huis niet zal dienen om er eenige nieuwe geestelijke orde in op te richten, maar om jonkvrouwen te herbergen, op de wijze als de gewone burgers gekleed, zonder eenige staatsie. Geloften zullen zij niet afleggen, maar alleen tot gehoorzaamheid en kuischheid zijn verplicht. Wie hiertegen handelt, zal worden verwijderd en nooit weer toegelaten. Evenzoo zullen zij, die eenmaal uit eigen verkiezing zijn heengegaan, niet meer worden opgenomen. Jaarlijks op Sint-Gregoriusdag zullen de bewoonsters bij meerderheid van stemmen eene »meistersche" benoemen, die zich de benoeming moet laten welgeval-

1) *Vita* als boven, cap. VI, § 1; VIII, § 1.

2) Thomas a Kempis roemde er later nog op, dat hij de cel had gezien. Zie *Vita* als boven, cap. VI, § 2.

3) Eene devote zuster, door hemzelven bekeerd, zag en betastte dit kleed na zijnen dood Van haar is de beschrijving daarvan afkomstig. Zie *Vita* als boven, cap. VII, § 2.

4) *Vita* als boven, cap. XI, § 3.

5) „Op saterdach nae sunte Margareten dach", d. i. na 20 Juli. Laatstgenoemde datum nu viel in 1379 op Woensdag. Overigens heeft ook deze datum weer zijne waarde voor de chronologische berekening van De Groote's leven, wijl er uit schijnt te blijken, dat meester Gerrit het klooster Munnikhuizen toen reeds voorgoed verlaten had, en dat er dus meer waarde moet gehecht worden aan het „tertio anno" in de *Narratio* van Jacobus Voecht, fol. 1v, dan aan het „tribus annis" van Thomas a Kempis (*Vita*, cap. VIII, § 2). De Groote is geen volle drie jaren, maar slechts tot in het derde jaar te Munnikhuizen eweest; naar ik gis, van kort na Paschen 1377 tot Juli 1379.

len op straffe van het huis te verlaten. Als de keuze door de schepenen zal zijn bekrachtigd, zullen allen gedurende dat jaar volkomen gehoorzaamheid aan de »meistersche" bewijzen. Geld inbrengen mag niemand. Ieder, die er de kracht toe heeft, moet leven van den arbeid harer handen. Voorts zal men jaartijd houden van heer Gerrits vader en moeder en van zijne grootouders van moeders zijde, en later ook van hemzelven, ten dage waarop God over hem gebieden zal 1).

Ziedaar den korten inhoud der statuten van het later zoo bekende Meester-Geertshuis te Deventer 2), het eerste in de rij der vele zuster- en fraterhuizen. Aangezien deze statuten wel zeker van Gerrit de Groote zelven afkomstig zijn, kunnen wij daaruit het zuiverst zijne persoonlijke bedoeling leeren kennen. Geen klooster wil hij, geene kloostergeloften. Gehoorzaamheid eischt hij, wijl anders de Inrichting onmogelijk kan blijven bestaan, maar kuischheid in den meest strengen zin staat bij hem op den voorgrond. En dan voorts, volstrekt geen rijkdom, geen opschik, geen ledigheid, maar dagelijksch brood, maar gewone kleedij, maar arbeid. Was de practische man ook door zijne eigene overdrijvingen in het klooster Munnikhuizen tot het inzicht gekomen, dat een andere weg de voorkeur verdiende? Wij weten het niet, maar de statuten van 23 Juli 1379 blijven een hoogst merkwaardig stuk. Zij hebben in dagen van overheerschende zucht naar kloosterlijk afsterven van de wereld en mystisch opgaan in God, een meer vruchtbaar, een meer practisch beginsel op den voorgrond geplaatst. Dit, wat het algemeen belang er van betreft. Voor den biograaf van Gerrit de Groote hebben zij daarenboven dit merkwaardige, dat zij ten naastebij den tijd bepalen, waarop hij Munnikhuizen schijnt te hebben verlaten, om zijne maatregelen tot het optreden als prediker te gaan nemen, en ook dit, dat zij hem niet meer als kanunnik betitelen. Daar wij van elders weten, dat hij ook van zijne

1) Het stuk is afgedrukt bij Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 549 v. Zie voorts *Inventaris van het Deventer-archief*, blz. 227, n°. 192.

2) Een gedeelte, in de Smedenstraat uitkomende, is een tijd lang ten dienste der Munt gebezigd. Het is thans het Groote en Voorster gasthuis Zie *Overijsselsche almanak* voor 1839 (jaarg. IV), blz. 52.

praebende te Aken heeft afstand gedaan [1]), vermoeden wij, dat dit vóór zijn vertrek naar het klooster zal zijn geschied.

Er bestond in het bisdom van Utrecht eene bepaling, die trouwens ook in vroeger eeuwen in de Kerk bekend was, dat men, om te preeken, de priesterlijke wijding niet noodig had. Reeds de rang van diaken gaf daartoe recht [2]). Zoo liet dan De Groote, die de verplichtingen, aan het priesterschap verbonden, zóó hoog opnam, dat hij deze waardigheid nooit heeft durven aanvaarden [3]) en er slechts eenmaal in zijn leven een ander toe heeft aangemoedigd [4]), zich langs de lagere kerkelijke graden tot diaken ordenen [5]). Dit zal dan in de tweede helft van 1379 zijn geschied. Doch al mocht voortaan elke pastoor in het Bisdom hem voor zijne gemeente laten optreden, geen enkele behoefde het te doen of kon er toe worden verplicht. Om ook dit bezwaar weg te nemen, ging De Groote tot den bisschop van Utrecht, den achtenswaardigen Floris van Wevelinkhoven, en verzocht dezen om eene afzonderlijke vergunning, ten einde overal in zijne diocese zonder nadere toestemming van anderen te mogen preeken. De Bisschop, die nog maar kort geleden zijn ambt had aanvaard [6]), ontving hem uiterst minzaam en gaf hem eene volledige schriftelijke volmacht, zoodat geen stads- of dorpscureit, noch iemand anders van wat rang of staat, De Groote het

1) Rud. Dier, *Vita*, p. 3; brief van Salvarvilla aan paus Urbanus VI (achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 23, en in mijne *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 59 seq).

2) Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 2.

3) Zie de plaatsen, door mij bijeengebracht in de *Epistolae*, p. 64 seq; zie voorts Petrus Horn, *Vita*, cap. XII, en verg. ook Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 115. Bekend is De Groote's woord: „Voor mijn hoed vol goudguldens zou ik geen enkelen nacht pastoor van Zwol willen zijn" (Thom. a Kempis, *Chron. Montis S. Agnetis*, p. 149), met de variant: „Voor al het goud van Arabië zou ik zelfs niet éénen nacht zielzorger willen wezen" (Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 277). Nacht beteekent hier etmaal. Men rekende destijds bij nachten. Zoo zeide men „veertien nachten" in plaats van „veertien dagen."

4) Die ééne was zijn leerling Florens Radewijns. Zie Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. X, § 2.

5) Busch, *Chron. Wind.* p. 2 seq; Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 149.

6) Hij had zijne intrede gedaan 7 Nov. 1379. Zie Moll, *Kerkgesch. v. Nederland vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz 163.

prediken ontzeggen of beletten kon [1]). En zoo begon deze dan nu zijne loopbaan als reizend prediker in het bisdom Utrecht. Het derde tijdperk van zijn leven was hiermede aangebroken.

De Groote was niet meer jong, toen hij als prediker optrad. Naar mijne berekening moet hij in zijn veertigste jaar geweest zijn, d. i. op een leeftijd, waarin het vuur der verbeelding reeds min of meer is verdoofd, en de kracht des sprekers het meest gelegen is in diepte van ernst en rijkdom van gedachten. Werd hij een geliefd volksleeraar, gelijk wij weten dat hij geworden is, dan moet dit meer door denkbeelden dan door beelden, meer door overweldigende taal dan door liefelijke woorden, meer door zedelijke indrukken dan door plastische voorstellingen en drastische verhalen zijn geschied.

Ongelukkig moeten wij het hier bij gissingen en aprioristische bewijzen laten. Zoover men thans met zekerheid weet, bestaan er nog maar drie sermoenen van hem. Eén daarvan is later zóó door hem omgewerkt, dat het tot eene ellenlange verhandeling is uitgedijd en slechts hier en daar zijne oorspronkelijke bestemming verraadt [2]). Het tweede is wel veel korter, maar riekt eveneens naar de studeerkamer [3]). Het derde bevindt zich tot dusverre in particuliere handen [4]) en is door mij niet gezien. Alle drie zijn daarenboven in het Latijn geschreven en voor

1) Busch, *Chron. Wind.* p. 3.

2) Namelijk de *Sermo de focariis* of *contra focaristas*, van 1829 tot '37 uitgegeven door de beide Clarisse's in Kist en Royaards, *Archief*, dl. I, II, VIII. Zie ook 's mans „nadere verklaring" aangaande deze preek in het *Archief*, dl. VIII, blz. 108—117, en zijne „vijf punten," uit de preek getrokken, in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen*, dl. I (1870), blz. 409—411.

3) Namelijk zijn *Sermo in festo palmarum*, in 1872 in 't licht gezonden doo Moll, in de *Studiën en Bijdragen*, dl. II, blz. 432—469.

4) Namelijk zijn *Sermo de septem verbis Domini, pendentis in cruce*, in bezit van Dr. H. Nolte te Parijs. Valerius Andreae in zijne *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p. 278, en Foppens in zijne *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, tom. I, p. 355, vermelden nog een ander sermoen van De Groote, getiteld *Sermo de nativitate Christi*, waarvan weleer een afschrift bestond in het karthuizer-klooster te Zelhem bij Diest. Paquot, *Memoires*, Louv. 1763, Tom. IV, p. 357, voegt er bij, dat in 1753 op eene auctie te Amsterdam een ander afschrift van dit sermoen verkocht werd.

geestelijken uitgesproken, terwijl De Groote zijnen naam als prediker vooral te danken had aan zijn preeken voor het volk in de landtaal. Doch al kwamen van lieverlede uit openbare boekerijen en bijzondere verzamelingen wel twintig sermoenen in het Nederlandsch van hem te voorschijn, wij twijfelen zeer, of men er ooit voldoende verklaring in zou vinden voor het feit, dat duizenden hem gaarne hoorden en door zijne woorden verslagen werden van geest. En waarom? Omdat eene vrije improvisatie 1), door een welsprekend man in oogenblikken van profetische bezieling voor eene breede schare gesproken, onmogelijk op het papier kan worden weergegeven. Hetzij de man zelf er eene schets van ontworpen heeft, hetzij een zijner hoorders met vaardige hand alles heeft geschreven, wat hij er hoorende van opteekenen kon, altijd ontbreekt er het leven aan, en juist dit is het, wat levenwekkend om zich grijpt. Daarenboven, de plaats zelve, de gespannen aandacht, de toevloed van menschen, alles werkt mede, en hiervan kan niets worden overgebracht op het papier. En al zou men al de woorden voor de oogen zien staan, waar is de stem, die aan elk daarvan zijn eigen toon en aan sommigen hun eigenaardigen nadruk heeft geschonken? Men leest eene symphonie in klavieruittreksel; men ziet eene schilderij in steendrukplaat.

Gerrit de Groote werd dan een rondreizend prediker. Voor de geestelijken, zooals bijv. te Utrecht, sprak hij in het Latijn; voor de groote menigte in de landtaal; het eerst deed hij dit te Amsterdam 2). Onbeschrijfelijk diep was de indruk, dien zijne prediking maakte; ongekend groot het aantal zijner

1) Dat De Groote improviseerde, of liever na gemediteerd te hebben vrijuit sprak, blijkt genoegzaam uit zijn *Sermo contra focaristas*, dien hij, na hem gehouden te hebben, nog moest opstellen; uit de woorden van Thom. a Kempis in zijn *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 3 seq: „Et si prandio facto praedicare statuisset, ipse ieiunans in Ecclesia orans, aut coemiterium meditando circuiens, populi reditum exspectabat;" ook uit de bijzonderheid, die Thom. a Kempis in zijn *Vita Florentii*, cap. VI, § 2, mededeelt: „Solebat enim praedicator egregius interdum oculos suos dirigere ad astantes, et pro audientium qualitate ac utilitate sermonem suum formare." Delprat (*Broederschap v. G. Groote*, blz. 19) verzekert, dat De Groote zijne leerredenen geregeld opstelde. Ik betwijfel het zeer.

2) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 1; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 342.

hoorders. Als door aanplakbiljetten was bekend gemaakt, waar en hoe laat hij optreden zou 1), dan liet men het eten varen, schortte zelfs noodzakelijke bezigheden op, en stroomde naar de aangewezen plaats 2). Meestal konden de kerken de scharen niet bevatten, zoodat velen daarbuiten op de kerkhoven moesten blijven staan 3). Men zag er rijken en armen, ouden en jongen, mannen en vrouwen 4), geleerden en ongeleerden, aanzienlijken en geringen, heeren en dienstbaren 5). Zoodra de prediker sprak, werd hij als boetgezant openbaar. Als een andere Johannes de Dooper legde hij de bijl aan den wortel des booms 6). Hij dreigde met den schrik des Heeren, met dood en hel, met het jongste gericht en de eeuwige straf 7). Niets, wat hij noodig achtte voor het behoud zijner hoorders, verzweeg hij; den ganschen raad Gods legde hij bloot, opdat allen voor den Rechter vreezen, van de zonde afstand doen, en werken der bekeering voortbrengen zouden 8).

Zoo preekte hij twee, soms drie uren of langer aaneen, niet zelden ook twéémaal op éénen dag 9). Als hij bepaald had, na

1) Rud. Dier, *Vita*, p. 5.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. VI; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 1.

3) Busch, *Chron. Wind.* p. 4.

4) Ibidem.

5) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. VIII, § 2.

6) Ibidem.

7) Busch, *Chron. Wind.* p. 4. Merkwaardig in dit opzicht is ook zijn brief aan Joh. te Water, aldaar, p. 510—515. Toen hij met Johannes Cele, rector der parochieschool te Zwolle, naar Brabant was gereisd, om den beroemden Johannes Ruysbroeck, prior van Groenendaal, dien hij hoogelijk vereerde maar nooit persoonlijk gezien had, te bezoeken, wilde hij ook dezen vrees aanjagen met de hel. Doch hij kreeg het innig vrome antwoord: „Meester Gerrit! weet voor zeker, ik word alsnog door geen vrees bekommerd; maar zie, ik ben volkomen bereid alles te ondergaan, wat de Heer besloten heeft dat met mij geschieden moet, hetzij bij mijn leven, hetzij na mijn dood." Zie de plaats uit Henricus a Pomerio, *De origine monasterii Viridis vallis*, Lib. II, cap. 10, afgedrukt in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII (1837), blz. 363 v; verg. Rud. Dier, *Vita*, p. 5, maar vooral *Joannis Rusbrochii vita* (vóór zijne *Opera omnia*, vertaling van Surius, Col. 1552), cap. VIII. Zie voorts beneden, blz. 46, noot 3.

8) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. VIII, § 2.

9) Petrus Horn, *Vita*, cap. VI; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 1; idem, *Chron. Mont. S. Agn.* p. 3; Busch, *Chron. Wind.* p. 4.

het middagmaal opnieuw te zullen optreden, dan zag men hem meestal, zonder dat hij zelf iets nuttigde, biddend neergeknield in de kerk of peinzend wandelende over het kerkhof, totdat de schare terugkwam 1). En wie, begeerig naar zijne woorden, zich van de beste plaatsen wilden verzekeren, begaven zich niet naar hunne woningen, maar bleven met hem in de kerk of op het kerkhof achter 2).

Zijn arbeid was niet vergeefs en zijne prediking miste haar doel niet. Met vreeze en beving werd de menigte vervuld. Velen, om de eeuwige straffen te ontgaan en door boete en berouw den hemel te gewinnen, deden afstand van hunne zonden 3); en de overwinningen, door hem op de harten behaald, waren te grooter en duurzamer, wijl hij zelf deed wat hij anderen voorhield, en zijne leer met zijn voorbeeld bekrachtigde 4).

Ook was het openbaar, dat hij met zijne prediking geen geldelijk voordeel bedoelde, gelijk in die dagen maar al te vaak werd gedaan 5), maar dat het hem enkel te doen was om het heil zijner hoorders 6). Ook in andere opzichten zocht hij zichzelven niet. Ware het hem om eer bij de menschen te doen geweest, hij zou de zonden der menschen niet hebben aangetast, gelijk hij dat deed. Zelf een streng zedelijk man, kon hij de heerschende gebreken van geestelijken en leeken niet verdragen. Hij had den moed, ze onder de oogen te zien, ze als met den

1) Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 3 seq.

2) l. l. p. 4.

3) Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. VI, § 1; Busch, *Chron. Wind.* p. 4 seq; *Brief aan den bisschop van Utrecht* achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 22. Het aantal bekeerlingen van Gerrit de Groote, uit boeken en handschriften bijeengebracht, vormt eene lange lijst. Eenige namen vindt men in het *Chron. Wind.* p. 25.

4) Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. VI, § 1; *Epitaphium Gerardi Magni*, achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 24: „Fecit quod dixit, sicut docuit quoque vixit."

5) Zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.*, dl. II, st. iii, blz. 341 v.

6) *Brief aan den bisschop van Utrecht; brief van Salvarvilla aan den Paus*, beiden achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 22, 23; Busch, *Chron. Wind.* p. 3; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XIV, § 4; mijne *Epistolae Gerardi Magni* XIV, p 63.

vinger aan te wijzen, ze te bestraffen, ja te geeselen 1). Niet dat hij bepaalde personen openlijk aanviel, — hij zelf keurde dat af 2); maar hij sprak, ofschoon in 't algemeen, zóó krachtig, en teekende het kwaad, dat hij bedoelde, zóó scherp, dat ieder, die er aan schuldig stond, er zijn eigen beeld gemakkelijk in herkende, en één van beiden moest doen, òf een ander mensch worden, òf den prediker haten, die zijn geweten in zulk eene onrust gebracht, en hem zoo onbarmhartig met zichzelven verdeeld had 3). Noch aan de eene noch aan de andere soort van hoorders heeft het hem ontbroken. De eerste omvat meer de leeken, de tweede de geestelijken. Jammer, dat wij er bij moeten voegen, dat hetgeen men destijds bekeering noemde, zoo weinig het karakter van blijmoedige vroomheid, en zoo geheel het voorkomen eener zwaarmoedige vreeze des Heeren droeg. Wie »een inslag" had gekregen, werd »vervuld met den goddelijken angst", »sloeg zich neder", werd »zeer vurig penitencie te doen voor zijne zonden", onthield zich allicht van het huwelijksbed 4), sliep op een handvol stroo of op de naakte planken, geeselde zich, droeg, evenals de prediker zelf, een haren kleed of een koord met knoopen, soms zelfs een ijzeren maliënkolder, op het bloote lijf 5), droeg »snoode kleederen", gebruikte schoenen zonder zolen of liep barrevoets rond, en geeselde ook wel zijne kinderen, om ze tot »een stichtig leven" te vormen! 6)

Niet veel meer dan drie en een half jaar reisde De Groote als prediker rond 7). Wij vinden hem te Zwol, te Kampen vele

1) Zoo is zijn *Sermo in festo palmarum* tegen de proprietarii, en zijn *Sermo ad clerum Trajectensem* tegen de focaristae onder de geestelijken gericht.

2) Namelijk in zijne *Epistola de correptione auditorum* (eene soort van homiletisch tractaat, afgedrukt in de *Epistolae*, p. 71—79), p. 74 seq.

3) Een merkwaardig voorbeeld levert Thom. a Kempis, *Chron. Mont S. Agnet.* p. 4.

4) Verg. ook Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 70.

5) Verg. ook Dumbar, l. l. p. 18.

6) Zie over dit alles Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. I, blz. 15—17, 48 v, 51; denzelfden, *Kerkgesch. v. Nederl. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 210. In Hoofdstuk IV en VII kom ik op de voornaamste ascetische ziekelijkheden van De Groote's volgelingen terug.

7) Namelijk hoogstens van eenige dagen na 7 Nov. 1379, toen bisschop Floris van Wevelinkhoven zijne intrede deed, tot eenige weken vóór 21 Oct. 1383, toen Salvarvilla naar Paus Urbanus VI schreef met verzoek om aan De Groote verlof te geven, met preeken voort te gaan. Verg. boven, blz. 21, noot 5.

malen, te Deventer keer op keer, te Zutfen en te Amersfoort, te Haarlem en te Leiden, te Delft en te Gouda, te Amsterdam en in zeer vele andere plaatsen, zoo dorpen als steden 1). En — voor ons, zonen der negentiende eeuw, vreemd genoeg — wij zien hem, althans in den beginne, op zijne tochten van een vat met boeken 2) en van een notaris met getuigen vergezeld 3).

Wat de boeken betreft, hij zelf heeft eens gezegd, dat hij ze bij zich had tot onderrichting van anderen en tot verdediging der waarheid, opdat degenen, die hem misschien niet geloofden, in het gezag der Heiligen zouden berusten 4). Wat den notaris met de getuigen aangaat, dezen voerde hij met zich, om terstond gerechtelijke vervolging te kunnen instellen tegen een iegelijk, die hem zou tegenspreken of hem het preeken mocht willen beletten 5). Men zegt, dat deze voorzorgsmaatregel hem op verschillende plaatsen is te stade gekomen 6).

En dit voert ons tot de beschouwing van een minder aangenamen maar veel beteekenenden karaktertrek van Gerrit de Groote, namelijk zijne strijdlustigheid, die hem weleer tot hartstochtelijke liefde voor het dispuut had gevoerd, en hem thans tot inquisitoriale vervolgingszucht tegen andersdenkenden verleidde.

Het is schier niet te gelooven, hoe dreigend deze overigens edele man tegen anderen kon opstaan. Een zijner brieven levert daarvan een merkwaardig voorbeeld. Deze brief is in het handschrift, dat wij gebruiken 7), getiteld: »ad quendam lapsum", en gericht aan zekeren Gerlacus, die te Deventer schulden gemaakt, aan De Groote zelven nog drie gulden te betalen,

1) Petrus Horn, *Vita*, cap. VI; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 1; idem, *Vita Florentii*, cap. VI, § 2; Busch, *Chron. Wind.* p. 4.

2) Bij zekeren tocht over de tegenwoordige Zuiderzee kon hij „libros suos, quos secum habuit inclusos in una tonna," nauwelijks watervrij houden. Zie Rud. Dier, *Vita*, p. 5; Petrus Horn, *Vita*, cap. IV. Nog in de zestiende eeuw reisde Johannes Wtenbogaert met zijne papieren in een „vat of tonne." Zie *Johannis Uytenbogaerts leven*, 2de druk, 1646, Voor-reden, [blz. 14].

3) Busch, *Chron. Wind.* p. 3.

4) Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 150.

5) Busch, *Chron. Wind.* p. 3.

6) Ibidem.

7) Kon. bibl te 's Gravenhage, H. S. N°. 154[1], fol. 156r—160v.

en daarenboven boeken en perkament van hem in bezit had 1). Eerst vindt men er allerlei betuigingen van liefdevolle gezindheid, allerlei redenen van verschooning, allerlei vermaningen tot verbetering met vriendelijke verwijzing naar de eeuwigheid der straf. Daarna vervolgt de schrijver aldus: »Ik bid u dan als afgevaardigde Gods en als door deze letteren van zijnentwege tot u gezonden, dat gij onverwijld naar Deventer terugkeert.... Ik zal u, mijnen zeer geliefden broeder, gaarne ontvangen; ja nooit heb ik u liever gezien.... Dan betaamt het, zeer vroolijk en blijde te wezen. Vrees niet wegens hetgeen gij mij schuldig zijt. Zie, als gij, teruggekeerd tot den Heer en tot mij, Deventer zult zijn binnengetreden, scheld ik u de gansche schuld van die drie gulden vrij. Aarzel niet; wij zullen ook Gerrit Haermaker 2) betalen, als gij Gode wilt toebehooren en vóór het Kerstfeest of reeds vroeger terugkomt. En wij zullen het zóó doen, dat nauwelijks iemand behalve gij en Johannes van Höxter 3) het weet. Breng ook mijne boeken en mijn francijn weder, als gij het nog hebt. Keert gij daarentegen niet terug, dan scheld ik u niets kwijt, en zal, geloof mij, te eeniger tijd handelend tegen u optreden. Of gij te Keulen of te Straatsburg zijt, gij moet het gerecht niet kunnen ontgaan en zult allicht groote schande en onteering hebben te verdragen. Denk er aan, dat ik te Keulen vrienden heb. Als ik mijne maatregelen neem, laat ik u gemakkelijk oppakken; ja, een bewijs van mijne hand is genoeg, om u te brandmerken." En zoo gaat het voort in dezen zoetlieven en scherpdreigenden brief, die soms meer aan eene deurwaardersziel dan aan den koninklijken geest van een groot man doet denken.

Doch wij hebben hier over eene gansch andere uiting van denzelfden karaktertrek te spreken, namelijk over De Groote's lust tot het uitoefenen van inquisitie over andersdenkenden. Zijne tijdgenooten en hij zelf zagen er iets verdienstelijks in 4), wijl de ketterij

1) Dezelfde Gerlacus kwam ons reeds als afschrijver van Gerrit de Groote voor, boven, blz. 20, noot 2.

2) Leerling van Willem Vroede, gelijk blijkt uit bovengenoemd H. S n°. 154[1], fol. 132r.

3) Broeder van den meer bekenden Hendrik Klingebijl van Höxter. Zie over hem Busch, *Chron. Wind.* p. 384 seq, maar vooral Rud. Dier, *Vita*, p. 7 seq.

4) De vele hiertoe behoorende plaatsen zijn door mij bijeengebracht in *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 25 seq.

in die dagen niet geacht werd tot het gebied des verstands, maar tot dat des gemoeds te behooren, zoodat zij niet als verschil van begrip maar als zonde gold [1]. Vooral zijne vervolging van zekeren Bartholomaeus, augustijner-monnik van Dordrecht, die gebleken is tot de secte der Vrije geesten te behooren [2], heeft in zijne levensbeschrijvingen eene plaats gevonden [3]. Door de uitgave van eenige zijner brieven kwam de zaak meer duidelijk aan het licht [4]. Het bleek toen tevens, dat te Kampen, Zwol, Zutfen en elders zekere broeder Johannes tegen sommige denkbeelden van De Groote was opgetreden, en dat laatstgenoemde hem krachtig had vermaand zich daarvan te onthouden, zoo hij niet in rechten betrokken en zelfs voor den pauselijken stoel gedaagd wenschte te worden [5]. Niet lang geleden is aangetoond, dat De Groote, behalve den reeds genoemden Bartholomaeus, ook nog twee andere ketters, namelijk Matthaeus den lollaard, en Gerbrand, chirurgijn te Kampen, heeft bestreden [6]. Onmogelijk is het niet, dat er te eeniger tijd nog andere voorbeelden van dien aard aan het daglicht zullen komen; maar zeker is het reeds nu, dat Gerrit de Groote een ketterjager, of, gelijk iemand hem vóór vier eeuwen genoemd heeft, een »ketterhamer" is geweest [7]. Te zijnen tijde, gelijk

---

1) Men zie hier vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 84—87, en denke aan uitspraken als die van Guy van Avesnes, bisschop van Utrecht, in 1310: „Inter caetera crimina crimen haeresis detestabilius" (v. Heussen, *Batavia sacra*, Brux. 1714, p. 177), waarmede eene treurige overeenkomst heeft het woord van De Groote in zijn *Sermo in festo palmarum*: „Vix tam grande vicium, heresi excepta, inveni" (Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. II, 1872, blz. 441).

2) Dat hij daartoe behoorde, werd door mij aangetoond in de *Epistolae*, p. 28—32.

3) Busch, *Chron. Wind.* p. 15—18, 393; Rud. Dier, *Vita*, p. 6.

4) *Epistolae*, p. 24—52.

5) *Epistolae*, p. 20—23.

6) Dit werd uit het reeds genoemde *Vita* door Petrus Horn in 1870 aan het licht gebracht door Moll, *Geert Groote de ketterhamer* (in Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. I, blz. 343—346).

7) „Malleus haereticorum." Zie Clarisse in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII (1837), blz. 107, 273. Niet onbelangrijk zijn de volgende woorden uit een zijner brieven aan Salvarvilla (Kon. bibl. H. S. nº. 1541, fol. 221v): „Sed michi videtur, quod proprie heresis non includit scisma proprie acceptum, quia multi heretici tenent vel tenere possunt vnitatem, tam cum membris ecclesie

wij reeds zagen, werd het hem tot eere gerekend, en hij zelf beroemde er zich op [1]; wij zouden thans wenschen, dat hij een meer vrijgevig man ware geweest.

Doch hij, die vervolgt, zie toe, dat hij niet vervolgd worde. Toen De Groote, gesteund door zijne bekendheid in andere plaatsen, zijn gezag bij den Bisschop, zijn invloed bij den Paus [2], anderen aanviel, zal hij nauwelijks mogelijk hebben geacht, wat toch zoo spoedig daarna een feit is geworden, dat hij van het predikambt zou worden ontzet.

Hij viel door den haat der twee partijen, tegen welke hij het krachtigst had gestreden: de priesters, die zich in onzedelijkheid, en de ketters, die zich in onkerkelijkheid hadden verloopen. De eersten hadden zijne verontwaardiging gaande gemaakt door hun leven, de laatsten hem geërgerd door hunne leer. Beiden greep hij aan. Met al den gloed eener zedelijke overtuiging preekte hij tegen de »simoniaci", de »proprietarii", de »plurium beneficiorum possessores", de » concubinarii" onder de geestelijken [3]. Met al den ijver eener inquisitoriale bezetenheid vervolgde hij Lollaards, Vrije geesten, ja ook allen, die hem weerspraken [4]. Hij dreef dit een en ander op de spits. Zijn sermoen voor de geestelijkheid te Utrecht was eene oorlogsverklaring aan alle kerkelijke personen, die met hunne huishoudsters in verboden omgang leefden; zijne ketterjacht tegen Bartholomaeus uit Dordrecht werd een strijd tegen Kampen en de regeering aldaar [5]. Hij streed met open vizier; zijne tegenstanders werkten in stilte. Zelfs den Bisschop, die De Groote niet minder als kettermeester gebruikt dan als reizend prediker begunstigd had, namen zij tegen

---

quam respectu capitis, quo ad conuersationem et communionem et obedientiam, licet in vnitate fidei, quo ad aliquem articulum ecclesie, non coniungantur. Sed in hoc sunt diuisi omnes heretici, quo omnes mali, extra caritatem exeuntes et extra fidem formatam, qua ecclesia vnitur, ab ecclesia sunt diuisi." — Busch noemt De Groote „lumen ecclesiae, veritatis speculum, iustitiae zelator, et reproborum disciplina." *Chron. Wind.* p. 396.

1) Zie de bewijsplaatsen in de *Epistolae*, p. 25 seq, 63.

2) Zie de *Epistolae*, p. 22.

3) Badius, *Vita Thomae a Kempis*, cap. VIII, § 5. Dat hij ook tegen hen schreef, getuigen vele zijner brieven.

4) Zie de *Epistolae*, p. 20—23.

5) Zie de *Epistolae*, p. 48—57.

hem in [1]). Plotseling wordt er een listig besluit [2]) uitgevaardigd: alle bijzondere vergunningen om te preeken zijn opgeheven; geen pastoor mag iemand laten preeken, die er niet volgens algemeen kerkrecht toe bevoegd is. Voor De Groote, die slechts den rang van diaken heeft, bestaat er geene mogelijkheid meer, om voor eenige gemeente op te treden. Het ergste van de zaak is, dat de vroeger bevoorrechten van lieverlede bijna allen eene nieuwe vergunning van den Bisschop krijgen, terwijl De Groote moet toezien. Blijkbaar is de maatregel genomen, om hem alleen het preeken te beletten [3]).

Het volk begreep dit en kon het niet wel verdragen. Doch hij zeide: »Zij zijn over ons gesteld, en wij willen hunne bevelen gehoorzamen, gelijk het betaamt en wij verplicht zijn te doen. Want wij zoeken niemand te kwetsen, noch schandaal te verwekken" [4]). Het viel hem nochtans zwaar. In zijne brieven van dien tijd heerscht niet zelden een sombere toon [5]). De lust om het Evangelie te verkondigen was zóó brandend in hem, dat hij er werkelijk over dacht, priester te worden [6]), terwijl hij vroeger, gelijk wij boven zagen, eene onoverwinnelijke vrees voor het priesterschap had gehad. Intusschen spanden hij en zijne vrienden alles in, ten einde, hetzij van den Bisschop, hetzij van den Paus, eene bijzondere vergunning tot preeken voor hem te verwerven [7]). Hij zelf schreef een openbaar protest [8]), en trachtte door middel van een kamerheer des Pausen verlof te krijgen in

1) Of Hubertus, suffragaan van den bisschop van Utrecht, dien wij ook in Hoofdstuk II zullen ontmoeten, aan De Groote is getrouw gebleven, is wel niet zeker, maar twee brieven van hem, aan De Groote gericht en in afschrift te vinden achter het *Vita* door Petrus Horn, vloeien over van hartelijke ingenomenheid, zelfs toen de miskenning reeds was begonnen.

2) Petrus Horn (*Vita*, cap VII) en Thom. a Kempis (*Vita*, cap. IX, § 1) noemen het een „callidum edictum."

3) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. IX, § 1; cap. XVIII, § 22. Verg. vooral Clarisse in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII (1837), blz. 333–344.

4) Petrus Horn, *Vita*, cap. VII; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. IX, § 1.

5) Zie bijv. *Epistolae*, p. 71, 72, 79. Zijne gemoedsstemming blijkt ook uit Petrus Horn, *Vita*, cap. XV, en Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XII, § 5.

6) *Epistolae*, p. 64 seq.

7) Zie de *Epistolae*, p. 57—69.

8) Afgedrukt achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 1.

het aartsbisdom Keulen [1]). Een ander zond voor hem een brief naar den bisschop, die hem het preeken had ontzegd [2]). Nog een ander richtte zich te zijnen behoeve rechtstreeks tot den Paus [3]). Doch alles vergeefs. Floris van Wevelinkhoven schijnt te hebben volgehouden, en Urbanus VI had het met zijne eigene zaken veel te druk, om zich met aanzoeken als deze het hoofd te breken of haast te maken. Ook stierf De Groote binnen het jaar daarna.

Dat ééne jaar (1383—'84) vormt het vierde of laatste tijdperk van 's mans leven, het kortste maar misschien het belangrijkste van allen. Om er al het gewicht wèl van te gevoelen, moeten wij eerst een paar schreden teruggaan.

Gelijk wij reeds zagen, was Gerrit de Groote een bijzonder liefhebber van boeken. Had hij zich vóór zijne bekeering niet slechts vele werken over het kanonieke recht, maar ook over andere zaken, zelfs over astrologie en necromantie aangeworven, na zijne bekeering werd zijne studie meer tot twee vakken bepaald: het genoemde recht, en datgene wat men destijds Heilige Schriften heette en wat behalve den Bijbel ook de werken der Kerkvaders en alle boeken van stichtelijken aard omvatte. Met deze soort van geschriften moest zijne bibliotheek dus nog voornamelijk worden aangevuld. Daartoe waren nauwkeurige exemplaren en goede afschrijvers noodig De exemplaren trachtte hij van heinde en ver, uit verschillende kloosters en collegiën ter leen te krijgen [4]); als afschrijvers gebruikte hij in den regel (ofschoon hij meermalen ook in de steden, waar de exemplaren zich bevonden, voor zich liet copieeren) zekere jonge mannen, gelijk er destijds te Deventer niet weinige waren, die, uit verschillende plaatsen samengevloeid, zich in de kapittelschool aldaar voor lagere kerkelijke posten bekwaamden [5]). Inziende, dat samenspreking met deze jonge mannen niet alleen voor hen, maar ook door middel van hen voor

1) *Epistolae*, p. 61. De Groote schreef dezen brief uit Woudrichem.

2) Achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 22. Zie hierover Clarisse, t. a. p. blz. 342—346.

3) Brief van Salvarvilla aan Urbanus VI (achter het *Vita* door Thom. a Kempis, cap. XVIII, § 23). Zie hierover Clarisse, t. a. p. blz. 346—349.

4) Busch, *Chron. Wind.* p. 5.

5) Ibidem.

anderen nuttig kon zijn, trok hij hen zooveel mogelijk tot zich, noodigde hen te zijnen huize, en betaalde hun het kopieloon weleens bij gedeelten uit, opdat zij maar dikwijls bij hem zouden komen 1). Van lieverlede nam de zaak meer omvang aan en liet De Groote hen ook boeken afschrijven, die door anderen waren besteld of in den handel werden gebracht.

Bij deze klerken had zich een man van ongeveer dertig jaren gevoegd 2), eene hoogst merkwaardige en liefelijke persoonlijkheid, een van die menschen, die allen tot zich trekken en voor wie allen eerbied voelen 3). Hij heette Florens Radewijnszoon, was te Leerdam uit welgestelde ouders geboren, had te Praag gestudeerd en aldaar den titel van meester in de vrije kunsten verworven 4), en was kanunnik van Sint-Pieter te Utrecht, zoodat hij onbekrompen kon leven 5). Deze kwam eens te Deventer en hoorde er Gerrit de Groote preeken 6). De preek maakte een diepen indruk op zijn gemoed, en hij voelde zich zóó tot De Groote getrokken, dat hij, om maar voortdurend in diens tegenwoordigheid te kunnen wezen, zijne voordeelige praebende te Utrecht vaarwel zei en zich de betrekking van vicaris der kerk te Deventer getroostte 7). Weldra sloot hij zich bij de kopieerende klerken aan, ofschoon hij eene minder goede hand van schrijven had en zich meestal met het linieeren, corrigeeren en compileeren moest vergenoegen 8).

Deze Florens Radewijns nu kwam op zekeren dag — ik gis, dat het in 1381 of '82 was — tot De Groote, zeggende: »Lieve meester, wat zou het schaden, zoo ik en deze schrijvende klerken

---

1) Petrus Horn, *Vita*, cap. VII; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. IX, § 2.

2) Florens Radewijns stierf in 1400, vijftig of iets meer dan vijftig jaar oud (Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXVIII, § 5). Hij moet dus in of vóór 1350 geboren en omstreeks 1380 ongeveer dertig jaar oud geweest zijn.

3) Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XI, § 2, 3.

4) l. l. cap. IV, § 2.

5) l. l. cap. XI, § 1; cap. VI, § 2.

6) l. l cap. VI, § 2.

7) l. l. cap. XI, § 1. Met Florentius Rodiginus, rector der [kapittel]school te Deventer, bij Dumbar, *Kerk. en wer. Dev.* dl. I, blz. 306, zal wel Florens Radewijns bedoeld zijn. Ook in de *Kronijk van Arent toe Bocop*, Utr. 1860, blz. 412, heet hij „rectoer van dye scholle bynnen Deuenter."

8) Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XIV, § 1, 2

van goeden wil datgene, wat wij wekelijks hebben te verteren, bijeenlegden en er met elkander van leefden?" »Met elkander? Met elkander?" gaf De Groote ten antwoord, »dat zullen de bedelmonniken volstrekt niet verdragen, maar zij zullen het uit al hunne kracht trachten tegen te gaan." Waarop Florens Radewijns vervolgde: »Wat zou het evenwel schaden, als wij het eens begonnen? Misschien zou God het ons wèl doen gelukken." Toen dacht meester Gerrit een weinig bij zichzelven na. Vervolgens: »In naam van God," zeide hij, »begint. Ik zal uw trouwe verdediger en beschermer zijn tegen allen, die zullen trachten tegen u op te staan en u in uw voornemen te verhinderen" 1).

»Ik zal uw trouwe verdediger en beschermer zijn." De goede meester, die destijds op het toppunt van zijn roem stond en van zijn invloed zeker was, zal er niet aan hebben gedacht, dat hij zelf een paar jaren later de voorspraak van anderen zou behoeven. Maar genoeg. De schrijvende klerken gingen samenwonen. Zij legden het wekelijks met de handen verdiende bijeen en leefden er gemeenschappelijk van 2). Op raad van De Groote regelden zij de uren voor waken en slapen, bidden en lezen, werkzaamheid en ontspanning 3). Eveneens op zijnen raad besloten zij, zich te stellen onder het bestuur van Florens Radewijns, zonder nochtans eene plechtige gelofte van gehoorzaamheid te doen 4). Dit is de wording van de zoogenaamde »Broederschap des gemeenen levens;" dit de aanvang der fraterhuizen, die sinds lang in Delprat hun geschiedschrijver hebben gevonden. Het denkbeeld was van meester Florens uitgegaan, maar de zaak zou niet tot stand zijn gekomen, als meester Gerrit geene schrijvende klerken gebruikt, of het denkbeeld afgekeurd had. Daarenboven had zijn practische geest door een paar raadgevingen aangewezen, hoe men handelen moest, om iets degelijks en duurzaams te verkrijgen.

Dit alles behoort nog tot de jaren, toen hij prediker was, d. i. tot het derde tijdperk van zijn leven. Doch het ligt voor de hand, dat het vierde grooten invloed op de klerken te Deventer moet hebben gehad. De man, die niet langer in wijden

---

1) Busch, *Chron. Wind.* p. 6.

2) l. l. p. 6.

3) l. l. p. 8.

4) l. l. p. 7.

kring werken mocht, zette nu al zijne kracht op zijne kleine omgeving 1). Zijne schrijvende klerken zouden later zijne apostelen zijn, de verspreiders van zijne denkbeelden en beginselen onder de menschen. En inziende, dat eene zoo vrije vereeniging, wier leden niet de minste kloostergelofte aflegden, van meer dan ééne zijde aanstoot en ergernis verwekken zou, heeft hij zelfs het plan gevormd, een klooster op te richten, waarin sommigen, aan de gewone geloften van armoede, gehoorzaamheid en kuischheid gebonden, een dergelijk leven als in de Broederschap zouden leiden. Zij zouden dan den anderen tot voorbeeld, tot bedekking, en in tijd van nood tot toevlucht kunnen zijn 2). Een bezoek, door hem en Johannes Cele, rector der parochieschool te Zwol, bij den beroemden Johannes Ruysbroeck, prior te Groenendaal bij Brussel, afgelegd 3), deed hem de voorkeur geven aan de orde der reguliere kanunniken 4). Dezelfde dood, die hem belette, dit plan ten uitvoer te brengen, gaf aanleiding, dat het door anderen ten uitvoer gebracht werd 5).

En hier stuiten wij op een zeer lastig critisch punt, te lastiger, wijl wij de eersten zijn, die het, zoo niet opmerken, dan ten minste ter sprake brengen. Aangaande den dood en de laatste gesprekken van Gerrit de Groote zijn twee verhalen, die niet weinig van elkander verschillen, terwijl juist dat, hetwelk overal is naverteld, ons telkens opnieuw den indruk geeft van onnatuurlijkheid, onwaarschijnlijkheid, ja van legendarische opsiering, om niet te zeggen van tendensachtige verdichting. Het eene verhaal is dat van Thomas a Kempis in zijn »Vita Gerardi Magni" 6);

1) Petrus Horn, *Vita*, cap. VII; verg. Thom. a Kempis, *Vita*, cap. IX, § 1. Ook vertaalde hij destijds verschillende kerkelijke boeken ten gebruike van leeken uit het Latijn. Zie Petrus Horn, l. 1; Rud. Dier, *Vita*, p. 6.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. XIV; Thom. a. Kempis, *Vita*, cap. XV, § 3; idem, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 153; Busch, *Chron. Wind.* p. 20, 26.

3) Zie over dit bezoek boven, blz. 35, noot 7, en de daar aangehaalde schrijvers; voorts Petrus Horn, *Vita*, cap. VIII; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. X; idem, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 147 seq. Van meerdere, soms maandenlange bezoeken spreekt Jan van Leeuwen (bij Willems, *Belgisch Museum*, Gent, 1837, dl. IX, blz. 225). Ook Henricus a Pomerio, l. 1, zegt „interpolatis vicibus."

4) Petrus Horn, *Vita*, cap. XIV; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 3.

5) Badius, *Vita Thomae a Kempis*, cap. VIII, § 8; Petrus Horn, l. l.

6) Cap XVI, § 1—3. Met dit verhaal komt dat van Petrus Horn in cap. XV van zijn *Vita* grootendeels woordelijk overeen.

het andere dat van Johannes Busch in zijn »Chronicon Windesemense" 1). Ofschoon nu Busch ongeveer twintig jaar jonger was dan Van Kempen, kunnen beiden even goed onderricht zijn geweest, wijl zij niet slechts onder de traditiën der eerste volgelingen van De Groote, maar gedeeltelijk nog onder deze volgelingen zelven waren opgegroeid. Bij de beoordeeling van hunne verhalen moeten wij dus, jammer genoeg, tot de inwendige kritiek alleen onze toevlucht nemen.

Het groote punt van verschil betreft de gesprekken, die De Groote stervende zal hebben gevoerd, of liever de vraag, of hij heengaande bevel heeft gegeven tot het oprichten van een klooster.

Volgens Thomas a Kempis namelijk heeft hij, toen hij op zijn uiterste lag 2), tot de omstanders gezegd: »De Heer roept mij; de tijd mijner ontbinding is dáár; Augustinus en Bernardus kloppen aan de deur" en dergelijke woorden. Zij zullen daarop zuchtende hebben gesproken: »Wat zullen wij nu verder doen? Gij waart onze vader en beschermer. Thans zullen onze tegenstanders juichen. Hebben zij ons durven belachen en belasteren, terwijl gij er nog waart, wat zullen zij doen, als gij er niet meer zult zijn! Bid voor ons en help weldra uwe verlatene zonen". Daarop zal De Groote hebben geantwoord: »Mijne geliefden, vertrouwt op den Heer, en vreest niet voor de wereldsche menschen. Staat vast in uw heilig opzet; de Heer zal te dezer plaatse met u zijn. Wat God heeft besloten te doen, zal de mensch niet verbreken. Zoodra ik bij den Heer zal gekomen zijn, hoop ik bloemen uit den hemel over u te strooien. En zie, heer Florens, mijn geliefde discipel, in wien de Heilige Geest waarlijk rust, zal u tot een vader en rector zijn. Stelt hem op mijne plaats en gehoorzaamt zijne bevelen". — Men ziet het,

1) p. 19—24. Met dit verhaal loopt eenigszins, ofschoon zeer in 't kort, dat van Petrus Horn in cap. XIV van zijn *Vita* gelijk. Deze schrijver heeft dus de beide lezingen gekend. Duister zijn de woorden van Badius (l. l.).

2) Gerrit de Groote stierf aan de pest, die destijds te Deventer heerschte (Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XVI, § 3; Rud. Dier, *Vita*, p. 10; Busch, *Chron. Wind.* p. 19), en die hem aangreep, terwijl hij een zijner vrienden, Lambertus Stuurman, bezocht en diens pols voelde (Rud. Dier, l. 1; Busch, l. l. p. 20; Petrus Horn, *Vita*, cap. XV). Lambertus Stuurman herstelde, en werd later een der grootste begiftigers van het klooster te Windesheim (Busch, l. l. p. 43).

alles loopt hier eenvoudig af; van het bouwen van een klooster, van het aannemen van de orde der reguliere kanunniken is met geen enkel woord sprake; en dat wel, terwijl de leerlingen vragen: »wat zullen wij verder doen?" waarop de meester zegt: »de Heer zal te dezer plaatse met u zijn". Niet, dat wij de gansche rede beschouwen als woordelijk door De Groote gesproken; integendeel wij achten haar, met uitzondering misschien van het bloemen strooien uit den hemel, dat eene geliefde uitdrukking van meester Gerrit kan geweest zijn [1]), van Thomas a Kempis afkomstig. Maar er blijkt overtuigend uit, dat deze laatste niets te berichten had aangaande het bedoelde bevel.

En nu het verhaal van Johannes Busch. Hier krijgen wij in oratorische volzinnen dezelfde denkbeelden met gansch andere woorden terug. Ook het bloemen strooien is er bij. Maar met grooten nadruk, ja in naam van God, draagt de stervende aan de omstanders op, zoo spoedig mogelijk na zijnen dood een klooster te bouwen, waarin sommigen hunner, eene door de Kerk goedgekeurde Orde aangenomen hebbende, moeten leven, om de anderen te beschermen en in tijd van nood te kunnen bergen. Op de vraag, of zij dan de karthuizer-orde zullen aannemen, krijgen zij ten antwoord: »Geenszins." »De cisterciënser-orde dan?" »Ook deze niet." Maar de orde der reguliere kanunniken, als het meest gelijkende op hetgeen zij thans zijn, — die moet het wezen. Het is duidelijk, dat de Windesheimsche monnik Johannes Busch bij traditie dingen heeft gehoord [2]), die de monnik van St. Agnetenberg niet heeft vernomen [3]).

Als daar nu geene bepaalde reden voor bestond, zouden wij er minder aan hechten. Maar de strekking der overlevering ligt voor de hand. Voor de eer van het klooster Windesheim was het nog iets geheel anders, of eenige der eerste leerlingen

1) Verg. Busch, *Chron. Wind.* p. 64.

2) De traditie schijnt reeds verspreid te wezen door den tweeden prior Johannes Vos van Heusden (*Chron. Wind.* p. 329,331), tenzij datgene, wat deze bij zekere gelegenheid over het onderwerp zal gesproken hebben, meer van Busch dan van hem afkomstig is. Voor deze laatste opvatting valt veel te zeggen, als men bedenkt, dat Busch 's mans woorden „in forma meliori" heeft gebracht, en dat zelfs de tweede opvolger van Vos, de prior Willem Vornken, in zijn zoo aanstonds te noemen brief van de zaak nog geen gewag maakt.

3) Slechts op p. 153 van zijn *Chron. Mont. S. Agnetis* staat er iets van.

van Gerrit de Groote het met een zeker doel hadden gesticht, dan of deze zelf op zijn sterfbed bevolen had, een klooster te bouwen; iets geheel anders, of zij begrepen hebben, de orde der reguliere kanunniken te moeten aannemen, dan of hij het hun met stervende lippen voorgeschreven had [1]). Niet, dat wij aan opzettelijke vervalsching van de geschiedenis denken, maar wij gelooven toch, dat zich in den Windesheimschen kring onbewust eene overlevering heeft gevormd, wier eenige kern van waarheid was, dat de gevierde meester er bij zijn leven ernstig over heeft gedacht, voor sommige zijner leerlingen een klooster te bouwen [2]), en dat hij, door zijn bezoek te Groenendaal, alsmede om redenen, in de orde der reguliere kanunniken gelegen, zijn klooster, ware het door hem opgericht, zeker onder die orde zou hebben gesteld [3]). Het gebeurde was dus wel geheel in zijnen geest, maar niet op zijn bevel [4]). En evenals wij de Broederschap des gemeenschappelijken levens meer beschouwen als van Florens Radewijns dan van De Groote te zijn uitgegaan [5]), evenzoo gelooven wij, dat het klooster te Windesheim meer door den eerste dan door den laatste tot aanwezen is gekomen. Altijd met dien verstande, dat, zonder De Groote, Florens Radewijns er nooit zou zijn geweest; dat Radewijns het denkbeeld van gemeenschappelijk leven niet zou hebben gevormd, als De Groote geene schrijvende klerken om zich had vergaderd, en dat hij het klooster te Windesheim niet zou hebben doen bouwen, indien hij ook maar vermoed had, dat het tegen den geest des vereerden meesters was.

1) Dat Windesheim reeds in de vroegste tijden van zijn bestaan (omstr. 1390) niet zonder naijver was tegen het wordende klooster op den St. Agnietenberg, dat met vrij wat meer recht kon beweren door De Groote zelven te zijn gewild (zie Thom. a Kempis. *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 4—6, 7), heeft Van der Zandt even vernuftig als grondig aangetoond in zijn opstel *De vroegste verhouding tusschen Sint Agnietenberg en Windesheim* (in de *Verslagen en mededeelingen* van de Vereen. tot beoef. v. Overijsselsch regt en geschiedenis, st. V, Dev. 1870) blz. 60—63, 82—85.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. XIV; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XV, § 3; idem, *Chron. Mont. S. Agn.* p. 153; Busch, *Chron. Wind.* p. 20; verg. ook beneden, blz. 63, noot 5.

3) Petrus Horn, l. l; Thom. a Kempis, l. l; idem, l. l.

4) Alles afdoende schijnt cap. XV der *Epistola* van Vornken, afgedrukt in Bijlage I.

5) Verg. boven, blz. 44 v. Busch, *Chron. Wind.* p. 25, noemt hem dan ook „rector primus et institutor congregationis clericorum in Dauentria."

En dit voert ons ten slotte tot eene beschouwing van hetgeen De Groote tot zulk een gevierd persoon heeft gemaakt. Want of wij al herhalen, dat hij een zeer geleerd man was, vooral bedreven in het kanonieke recht [1]; of wij al wijzen op de vroomheid, die blijkens menig woord en menige daad van hemzelven, ja ook volgens het getuigenis van den innig godvruchtigen Ruysbroeck in hem moet geweest zijn [2]; of wij al spreken van zijne strenge zedelijkheid, die het hem onmogelijk maakte, ook in anderen iets onedels te verdragen, zoodat hij voor alle bedriegers een lastig vervolger [3], voor alle onzedelijke priesters een onbarmhartig rechter, voor alle zondaren een aangrijpend boetprediker werd, — het geeft ons geene voldoende verklaring van den grooten naam, dien hij heeft achtergelaten. Zijne geleerdheid heeft zelfs iets omslachtigs [4], zijne zucht naar heiligmaking iets angstvalligs [5] en ziekelijks [6], zijne vroomheid iets vormelijks [7], ja

---

1) Zie boven, blz. 19.

2) Over zijne vroomheid vindt men velerlei bij Petrus Horn, *Vita*, cap. XII; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XII. Het bedoelde woord van Ruysbroeck luidt als volgt: „Et vos, magister Gerarde! hanc veritatem, nunc vobis occultam, pauco post tempore intelligetis; sed socius vester, magister Johannes [Cele], nunquam intelliget in hac vita" (uit Henricus a Pomerio, *De origine monasterii Viridis Vallis*, Lib. II, cap. 9, in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII, 1837, blz. 363). Eene kortere lezing van hetzelfde gezegde vindt men bij Petrus Horn, *Vita*, cap. VIII.

3) Zie boven, blz. 38 v, maar vooral de *Epistolae*, p. 108—110.

4) Zie bijv. zijn *Sermo contra focaristas*.

5) Zie bijv. boven, blz. 32, noot 3. Op zekeren dag zeide hij tot zijne leerlingen Florens Radewijns en Johan Brinckerinck: „Laat ons ons dagelijksch oordeel aan elkander zeggen, en de een brenge den ander de gebreken, die hij mocht hebben opgemerkt, onder het oog." Het voorstel werd aangenomen. Sinds vermaanden zij iederen avond elkander, erkenden nederig schuld, vroegen elkaar vergiffenis, en gingen met een gereinigd hart ter ruste. Zie Petrus Horn, *Vita*, cap. XII; verg. Rud. Dier, *Vita*, p. 7.

6) Zoo beschuldigde hij zich eens, dat hij zich op dien dag niet meer dan zeven- of negenmaal Gode tot eene offerande gesteld, en op een anderen tijd, dat hij het in éénen nacht slechts twee- of driemaal gedaan had. Zie Moll, *Acht collatiën van Johannes Brinckerinck* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866), blz. 152; verg. Rud. Dier, *Vita*, p. 7.

7) Zie bijv. Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XI, § 4; XII, § 3, 4; Petrus Horn, *Vita*, cap. XII.

iets bijgeloovigs [1]; en terwijl hij in menig opzicht een man van de practijk mocht heeten, was hij aan de andere zijde soms zeer onpractisch [2].

Wij zullen dit niet nader uiteenzetten, maar toch een enkel punt bespreken, dat hem in het oog zijner geestverwanten zeer verhief, doch meer dan iets anders in staat zou zijn, hem in onze schatting te doen dalen. Wij bedoelen zijn overdreven ascetisme. Reeds vroeger zagen wij hem in het klooster Munnikhuizen bij Arnhem in de strengste onthouding leven, zijne nachtwaken verlengen, een haren kleed dragen [3]. Het vermoeden ligt voor de hand, dat hij, tot het maatschappelijk leven teruggekeerd, van deze overdrijvingen afstand zal hebben gedaan. Dit was echter geenszins het geval. Zijn voedsel, meestal eenmaal 's daags genuttigd en door hem zelven toebereid [4], bleef slecht, ja was soms walgelijk. Nu eens at hij ongezouten, dan eens aangebrande, dan weer onwelriekende of opzettelijk met iets onsmakelijks vermengde spijzen [5]. Om maar lezende en biddende te kunnen blijven, vergenoegde hij zich meestal met erwten, waarin hij dan een haring kookte [6]. Zelfs van beschimmeld brood was hij geenszins afkeerig [7]. Nooit ging hij bij iemand te gast; en had hij zelf één of twee vrienden aan zijn kleinen disch, dan was het om de versterking van hunnen geest door vrome gesprekken, niet om de streeling van hun lichaam door aangename spijzen te doen [8]. Hetzij hij alleen of met anderen at, altijd

---

1) Als hij in moeielijke gevallen niet wist, welke de wil van God was, riep hij, na gebeden te hebben, een of ander jonkman van de straat, vroeg hem, „wat zal ik in deze zaak doen?" en beschouwde het antwoord als door God gegeven. Zie Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Han. 1707, tom. II), p. 932. Nu eens zag hij den duivel aan het voeteneinde van zijn bed staan, dan weer in het venster zitten. Petrus Horn, *Vita*, cap. IV.

2) Zie bijv. boven, blz. 41.

3) Zie boven, blz. 29.

4) Petrus Horn, *Vita*, cap. IX; Thom. a Kempis, *Vita*, cap XI, § 1, 2; Rud. Dier, *Vita*, p. 3.

5) Petrus Horn, l. l; Thom. a Kempis, l. l. § 2.

6) Rud. Dier, l. l.

7) Thom. a Kempis, l. l. § 4.

8) Petrus Horn, l. l; Thom. a Kempis, l. l. § 1. Eens had De Groote

ging eene stichtelijke lectuur vooraf [1]). De kerkelijke vasten nam hij getrouw in acht. Des Vrijdags onthield hij zich volkomen van alle melkspijzen, en gebruikte hij in plaats van olie eene saus van [meel en] zout. Zijn bord waschte hij slechts eenmaal 's weeks, namelijk des Donderdags, uit eerbied voor den Vrijdag. De overige dagen bestreek hij het met een stuk brood, of liet het door de kat, zijne eenige huisgenoot, reinigen, en legde het vervolgens in een mandje, dat steeds onder zijne tafel hing [2]). Even onverschillig als voor zijn voedsel, was hij ook jegens zijne kleeding. Soms zag men hem tegen de koude met twee kappen over elkander naar de kerk gaan [3]). Zijne baret was zeer oud en zijn hoed door de mot verteerd [4]). Zijne grijze pij van ruwe stof, door ouderdom versleten en op vele plaatsen versteld, gaf hem meer het voorkomen van een bedelaar dan van een deftig man [5]), doch toen iemand hem de vraag deed, waarom hij een kleed met zooveel lappen droeg, gaf hij het niet onaardig antwoord: »om te zorgen, dat de wind niet door de gaten komt" [6]). Ofschoon hij dus ook weleens iets geestigs kon zeggen, waren toch lach en scherts verre van hem [7]). Doch in geen opzicht kwam zijn ascetisme méér voor den dag, dan in zijne vrees voor het andere geslacht. Van de zusters des gemeenschappelijken levens, die naast hem woonden, wilde hij geene huishoudelijke diensten ontvangen. Slechts wanneer er op de markt iets moest worden gekocht, deden zij het voor hem, maar geene van haar mocht zijne kamer binnentreden. Hadden zij hem iets over te geven, dan geschiedde dit door middel van een kleprad. Moes-

---

iemand bij zich te gast. Toen beiden waren gezeten, stak hij de hand onder tafel, greep uit zijn mandje een stuk koud vleesch en zette dit voor. Zie Rud. Dier, *Vita*, p. 3.

1) Petrus Horn, l. l; Thom. a Kempis, l. l. § 1.

2) Alles ontleend aan Petrus Horn, *Vita*, cap. IX, en Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XI, § 4.

3) Rud. Dier, *Vita*, p. 4.

4) Petrus Horn, *Vita*, cap. IX.

5) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XI, § 5; verg. Petrus Horn, l. l; Rud. Dier, l. l.

6) Thom. a Kempis, l. l. § 6. Minder geestige antwoorden zie aldaar en bij Rud. Dier, l. l.

7) Petrus Horn, l. l; Thom. a Kempis, l. l. § 2.

ten zij hem iets zeggen, dan had het plaats door een afgesloten luikje met een gordijntje er voor. Een zijner leerlingen zeide eens tot hem: »Goede meester, waarom sluit gij toch altijd zoo zorgvuldig uw luikje?" »Als ik kon," gaf hij ten antwoord, »zou ik ook mijne ooren sluiten, om hare stemmen niet te hooren" [1]). Evenzoo schreef hij aan een ander: »Wend uwe oogen af, opdat zij geene vrouwen en andere ijdele dingen zien. Men moet niet aanschouwen, wat men niet mag begeeren" [2]).

Het zal niet noodig zijn, bij het gezegde meer te voegen, om Gerrit de Groote in al zijne bekrompenheid op het gebied der beoefeningsleer te doen kennen. Zijne geestverwanten intusschen — wij herhalen het — zagen in dit een en ander iets zeer voortreffelijks, iets bijzonder stichtelijks, iets bij uitstek navolgenswaardigs. Wij zullen dan ook later bij hen dezelfde verschijnselen terugvinden, en dit is juist de reden, waarom wij ze hier reeds in De Groote hebben doen opmerken. Ons doel toch met dit gansche overzicht van 's mans leven is geen ander, dan de godsdienstig-zedelijke richting onder het voorgeslacht, die men de »moderne devotie" genoemd heeft, en waaruit ook de kloostervereeniging van Windesheim is voortgekomen, beter te doen begrijpen, door hemzelven meer nauwkeurig te doen kennen. Zijne niet geringe geleerdheid en innige vroomheid, zijn diepe ernst en strenge zedelijkheid, zijn smaak voor vrije vergaderingen en tevens voor het kloosterleven, zijne dagelijksche overdenkingen en devote oefeningen, zijne gehechtheid aan den Paus en zijne handhaving van de leer der Kerk, zijn schrijven in 't Latijn maar ook in de landtaal, zijn geest van arbeidzaamheid en zijne liefde voor boeken, zijn methodisme, zijn piëtisme, zijn ascetisme, in één woord alles wat hem kenmerkte, is, niet alleen naar het wezen der zaak, maar meestal ook in dezelfde vormen, soms zelfs tot in kleinigheden toe, aan hen eigen. Zulk een verschijnsel — niemand zal dit ontkennen — onderstelt een dieperen grond in den persoon, dien het geldt, en in den tijdgeest, waaronder hij leeft.

En inderdaad, Gerrit de Groote was niet slechts door geboorte

---

1) Alles ontleend aan Petrus Horn, *Vita*, cap. IX, en Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XI, § 3.

2) Busch, *Chron. Wind.* p. 425; Kon. bibl. H. S. n°. 154[1], fol. 118[r].

en rijkdom, niet enkel door geleerdheid en vermaardheid, maar door zijne gansche wijze van zijn een imponeerend man, een van die menschen, die onwillekeurig indruk maken. Reeds op jeugdigen leeftijd schijnt hij deze eigenschap te hebben gehad. Men verhaalt, dat, toen hij nog als knaap bij de stad Aken met den bal speelde, een aanzienlijk persoon reeds zal hebben gezegd, dat hij eenmaal een groot man zou worden [1]). Zeker is het, dat hij te Parijs, te Deventer, te Keulen, ja overal waar hij kwam, een roep van zich deed uitgaan. Toen hij de wereld meer najoeg dan de vromen oorbaar achtten, griefde het hen dubbel, wijl een man van zulke gaven het deed. Toen hij zich te Munnikhuizen in de eenzaamheid had opgesloten, zagen zijne medekloosterlingen weldra in hem een prediker, die in wijden kring onberekenbaar veel nut zou kunnen doen. Nauwelijks trad hij als prediker op, of duizenden hoorden hem gaarne en velen hunner werden verslagen van hart. Zijne liefde voor boeken deed hem naar afschrijvers omzien, en ook deze weer verzamelden zich om hem, vereerden hem, hingen hem aan, wisten zich onder zijne hoede veilig, en vreesden alleen tegen den tijd, dat hij niet meer met hen wezen zou [2]). Zij gingen verder. Zij geloofden aan de kracht van zijne voorbidding [3]); zij schreven hem profetische gaven toe [4]); zij zagen in het welslagen van hunne pogingen den invloed

1) Petrus Horn, *Vita*, cap. I.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. XV; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XII, § 5; cap. XVI, § 2; Busch, *Chron. Wind.* p. 20 seq.

3) Petrus Horn, *Vita*, cap. XII; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XII, § 3.

4) Zie over die gaven in het algemeen Moll, *Johannes Brugman*, dl. II, blz. 236—239. De plaatsen, waaruit de profetische gaven van Gerrit de Groote moeten blijken, zijn door mij bijeengebracht in *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 76. Ik voeg er thans bij Petrus Horn, *Vita*, cap. XIII. Als men ze wel beschouwt, duiden verreweg de meeste daarvan hoogstens aan, dat De Groote veel menschenkennis bezat, en dat hij geloofde in de kracht van het ware en goede. Iets meer beduidend zijn, als men wil, de twee volgende plaatsen: Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XII, § 5 (hetzelfde als *Chron. Wind.* p. 387), en Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Tom. II), p. 937, ofschoon het waarlijk niets vreemds is, iemand, die zich over zijn broeder bezorgd maakt, te troosten met woorden als deze: „Uw broeder is gezond en zal spoedig hier zijn," of een vader, die bekommerd is over de gezondheid van zijne dochter, op te beuren door te zeggen: „Vrees niet; zij zal nog een flink man ter wereld brengen." Het eenige, dat iets beteekent, en dat,

van den vereeuwigden meester [1]). En nóg verder gingen zij. Van alles, wat zij waren, gaven zij hem de eer. Wat zij zelven verstandigs deden, schreven zij toe aan zijn verstand. De grootsten en edelsten onder hen, zelfs een Thomas a Kempis, brachten alles terug tot hem. In edele zelfvergetelheid omringden zij hem met de stralen van hun eigen licht, blijkbaar dán het gelukkigst, wanneer iets van het hunne werd waardig geacht, het beeld van den gevierden meester te sieren. Er is in dit alles een beminnelijk zelfbedrog, maar tevens duidt het aan, dat de man, dien het gold, geen alledaagsch persoon kan geweest zijn. Hij moet iets imponeerends hebben gehad.

Intusschen is hiermede niet alles verklaard. Al ware hij veel meer geweest dan hij was, en de geest des tijds had eene andere wending genomen, — hij zou een vergeten man zijn geworden. Door omstandigheden, veelmeer onafhankelijk dan afhankelijk van hemzelven, werd hij gestempeld tot het hoofd eener nieuwe richting. Niet hij gaf die richting aan zijne tijdgenooten; zij zelven namen haar aan, maar schreven haar toe aan hem, omdat hij de man was, die haar geheel in zich droeg, en met volkomen bewustheid in woorden bracht, wat duizenden onbewust óf halfbewust gevoelden. Die richting was eene vrijzinnig-vrome, eene practisch-mystische, eene Nederlandsch-Germaansche. Zoowel het overdreven kloosterachtige der overgeleverde vroomheidsvormen, als het diep-mystische van mannen als Tauler en Ruysbroeck, vond geen blijvenden weerklank in de Nederlandsche harten. Deze laatsten gaven eene meer vrijzinnige, eene meer practische wending aan de zaak. Niet meer de strengste kloosterorde was in hunne

zoo het letterlijk is geschied gelijk het beschreven staat, zich niet zoo gemakkelijk laat verklaren, is het luiden van de klok te Deventer op De Groote's bevel, toen Ruysbroeck bij Brussel gestorven was (Thom. a Kempis, *Vita*, cap. X, § 5). Intusschen merke men wèl op, dat het verhaal, zooals Busch het geeft (l. l. p. 940), niet de minste moeilijkheid oplevert. Hij zegt namelijk niet, dat De Groote het sterven van Ruysbroeck, maar diens overgang [uit het vagevuur] naar den hemel door klokgelui heeft doen aankondigen. Dit nu valt moeilijk te verifieeren. Petrus Horn (*Vita*, cap. VIII) verhaalt niets van het luiden der klok, maar zegt, dat meester Gerrit de beide zaken, dood en overgang, aan sommige vrienden heimelijk heeft geopenbaard. Men ziet, er is nog al verschil van lezing.

1) Busch, *Chron. Wind.* p. 64.

schatting de beste, zelfs geene kloosterorde, hoe ook genaamd, onbepaald noodig, om te komen tot God. Ofschoon nog niet in staat, zich ook in het volle maatschappelijke en huiselijke leven veilig te achten, zagen zij toch reeds in, dat volkomen afzondering van de wereld niet onontbeerlijk was, en dat ook eene vrijere vereeniging van gelijkgezinden, zonder kloostergeloften, tot het voorgestelde doel, een heiligen wandel, zou kunnen leiden. En evenzoo met de mystiek. De Nederlandsche natie is niet de meest geschikte voor het bespiegelend leven. Wel zijn er schouwers en schouwsters uit haar voortgekomen, maar de zaak is bij haar nooit inheemsch kunnen worden. Daarvoor is zij te bedrijvig, te nuchter misschien. In de dagen van Tauler en Ruysbroeck treedt de mystiek ook op Noord-Nederlandschen bodem, doch terstond neemt zij een gewijzigd karakter aan, een karakter van even diepe vroomheid, maar verbonden met practischen arbeid.

Dat zullen die eerwaardige mannen en vrouwen te Deventer wel het allerminst hebben ingezien. Dat zal wel voor Gerrit de Groote en Florens Radewijns zelven verborgen zijn gebleven. Zij voelden den adem des winds, maar wisten niet, vanwaar hij kwam en waar hij henenging. Zij grepen niet; zij werden gegrepen. Eene macht, hooger dan de hunne, werkte in hen.

Maar al zou de nieuwe geest over veel meerderen zijn gekomen, één man was noodig, om van de opwaking eene blijvende richting te maken. Die man was De Groote. In zijne machtige tegenwoordigheid durfde men doen, wat men, wijl het met bestaande vooroordeelen streed, op eigen gezag niet licht zou hebben gewaagd. En tevens gaf zijne liefde voor boeken terstond aan den arbeid zijner volgelingen een letterkundig karakter, dat daaraan altijd eigen is gebleven. Met andere woorden: dat de zaak der fraterhuizen tot stand kwam, en dat men in die huizen het brood won met boeken afschrijven, was een gevolg van den beschermenden invloed en de persoonlijke boekenliefde van Gerrit de Groote.

En het klooster te Windesheim? Dit was niets anders dan een surrogaat voor den beschermenden invloed, waarvan wij spraken. Dat klooster werd, om zoo te zeggen, de plaatsvervanger van den gestorven meester in het behoeden van zijne leerlingen 1).

1) Zie Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione* etc cap. XV.

Ware hij niet slechts in het leven maar ook in persoonlijk aanzien bij de buitenwereld gebleven, Windesheim zou niet bepaald noodig zijn geweest; allen, die er heen zijn gegaan, zouden dan, wat dit betreft, leden van de meer vrije broedervereenigingen hebben kunnen blijven. Wij zouden dit nog liever hebben gezien. De oprichting van het klooster was eigenlijk een terugkeeren tot het oude, om het nieuwe te redden, een gedeeltelijk toegeven om niet alles te verliezen, eene overeenkomst met de openbare meening gesloten, eene acte van bevrediging, een compromis. Doch de werkzaamheid, die zoowel in de meer vrijzinnige Broederschap als in de meer rechtzinnige Kloostervereeniging werd volbracht, bleef te allen tijde den stempel dragen van den letterlievenden geest des mans, dien beiden als haar vader beschouwden.

Gerrit de Groote stierf op Zaterdag, den 20sten Augustus 1384, des namiddags tusschen vijf en zes uren 1). Zijne rijke boekverzameling had hij aan de Broederschap vermaakt, onder voorwaarde, dat het toezicht daarover altijd door drie leden uit haar midden zou worden gevoerd, en dat dezen met het uitleenen vrijgevig zouden wezen 2). Zijn lijk werd door zijne bloedverwanten, de vroedschap en vele geestelijken, zoowel uit de stad als uit omliggende plaatsen, bijgezet in de Mariakerk, waar hij zoovele malen had gepreekt 3). Later bracht men zijn gebeente naar de Groote- of Lebuïnuskerk, waar men zijn hoofd naast de overblijfselen van Florens Radewijns plaatste 4). Vandaar ging het in vervolg van tijd, te zamen met deze overblijfselen, eerst naar het fraterhuis te Deventer, later naar dat te Emmerik over. Van Emmerik kwam het te Xanten, van Xanten den 1sten October 1855 naar Deventer terug 5). Daar liggen thans de hoofden der beide

1) Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XVI, § 4; Busch, *Chron. Wind* p 23 seq. Eene andere tijdsbepaling, maar die niet waar wezen kan, vindt men in de *Kronijk van het Historisch genootschap*, jaarg XIV (1858), blz. 62.

2) Petrus Horn, *Vita*, cap. XV; Rud. Dier, *Vita*, p. 9.

3) Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. I, blz. 508; Thom. a Kempis, *Vita*, cap. XVI, § 5; Rud. Dier, *Vita*, p. 10; Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. VI, § 2.

4) Dumbar, t. a. p. Ook het klooster te Windesheim beroemde zich, eenige beenderen van hem te bezitten. Zie Rud. Dier, *Vita*, p. 10.

5) Een kort overzicht der lotgevallen van De Groote's hoofd leverde ik in de *Gesch. d. chr. kerk in Nederland, in tafereelen*, Amst. 1864, dl. I, blz. 391.

mannen met vier beenderen, in het gesticht der St. Vincentius-vereeniging, in een gothiek kastje, dat van Latijnsche opschriften is voorzien. In eene lade onder de beenderen bevindt zich eene verzameling van hetgeen men aangaande De Groote en Radewijns heeft kunnen opsporen.

De bronnen voor deze reliquieën-geschiedenis zijn: Dumbar, a. w. dl. I, blz. 508—510; *De godsdienstvriend*, April 1856, blz. 182. Verg. ook de mededeelingen van den Heer J. Poelhekke, die zich voor de zaak bijzonder beijverd heeft, in den *Volks-almanak voor Nederlandsche katholieken*, Amst. 1856, blz. 259 v, en *Kronijk van het Historisch genootschap*, jaarg. XII (1856), blz. 91 v.

HOOFDSTUK II.

HET KLOOSTERGEBOUW TE WINDESHEIM.

O Windesem, vinea Dei sempiterna, attende quomodo propter saeculi persecutionem in devotos in urbem confugii primo a Deo sis fundata; attende, quomodo nunc a filiis benedicta sis et dilatata; attende, quomodo mater sis honorificata, ante caeteras dilecta et exaltata.

Joannes Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 39.

Gerrit de Groote rustte in het graf [1]), en allen, die zich weleer om hem hadden geschaard, vereenigden zich thans om den uitnemenden man, dien hij zelf met stervende lippen als zijn plaatsvervanger had aangewezen [2]). Florens Radewijns was bij den dood zijns meesters niet veel meer dan vier en dertig jaar oud [3]), maar nooit had de Elia-mantel op een beteren Elisa kunnen vallen. Ofschoon weer een geheel ander persoon dan De Groote, vereenigde hij in zich al de gaven van verstand en hart, die voor de thans op hem rustende taak noodig waren. Hij had wijsheid en tact, vroomheid en ernst, vriendelijkheid en waar-

---

1) De voornaamste bronnen voor het onderwerp, dat in dit Hoofdstuk zal worden behandeld, zijn: Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I), cap. XV—XVII; Busch, *Chronicon Windesemse*, Antv. 1621, p. 25–74, 121—133, 145—149; v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. II en III, passim. Merkwaardige bijdragen leveren: de ongenoemde schrijver der *Overysselsche chronycke* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. II), p. 445, 447; Arent toe Bocop, *Croenick der byscoppen van Uttert* (in den *Codex diplomaticus Neerlandicus* van het Historisch genootschap te Utrecht, Serie II, dl. V, Utr. 1860), blz. 412—414; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 312—315; Bondam, *Verzameling van onuitgegeevene stukken*, Utr. 1779, dl. IV, blz. 194 v, 232 v; [G. Dumbar Junr], *Tegenwoordige staat van Overyssel*, Amst. 1781, dl. II, blz. 95—101. Zeer te bejammeren is het, dat G. Dumbar Senr door den dood verhinderd werd, het vierde deel zijner *Analecta* uit te geven, waarin hij beloofd had, „plura de hoc monasterio" te zullen leveren. Zie zijne *Analecta*, tom. II, p. 317.

2) Busch, in zijn *Chron. Wind.* p. 64, zegt van hem: „de cuius consilio tunc cuncti pariter pendebant;" op p. 82 noemt hij hem „fervens et omnium devotorum tunc pater;" op p. 45: „magnus ille pater familias."

3) Zie boven, blz. 44, noot 2.

digheid, menschenkennis en doorzicht, kracht en beleid, geloof en moed [1]). Zijn gansch voorkomen gaf den indruk van mannelijke braafheid; zijne geheele verschijning boezemde vertrouwen in. Een woord van hem had opbeurende kracht; bij het volgen van zijnen raad bevond ieder zich goed [2]), en als hij sprak, dan was het, alsof de Heilige Geest sprak door middel van hem [3]).

En hij stond niet alleen, maar had het geluk, reeds aanstonds omringd te zijn van mannen, die zich met hem in dezelfde richting bewogen, en met hem arbeidden in éénen geest. Van de velen noemen wij slechts enkelen; later zullen wij er meerderen leeren kennen. Dagelijks ging hij om met den eenigszins zonderlingen, maar geestrijken Johan Brinckerinck [4]), den braven en regtschapenen Hendrik Klingebijl [5]), den rijken en beschaafden Hendrik van Wilsem [6]), den niet minder gegoeden en

1) Bijdragen tot de kennis van Radewijns' karakter vindt men bij Thom. a Kempis, *Vita Florentii* (in de verschillende uitgaven der *Opera omnia* van Thom. a Kempis), cap. XI–XXVIII, passim. Voor de geschiedenis van zijn leven en werken zijn onmisbaar het genoemde *Vita*; Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, tom. I), passim; Busch, *Chron. Wind.* passim. Over zijne geschriften zie men vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Hervorming*, dl. II, st. ii blz. 362 v. Eene goede monographie over dezen hoogst merkwaardigen man zou alleszins wenschelijk zijn.

2) Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXIV, § 3.

3) Thom. a Kempis, l. l. cap. XXIII, § 1.

4) Een uitvoerig *Vita Joannis Brinckerinck* kan men vinden in H. S. nº. 8849—'59 der Bourgondische bibliotheek te Brussel, fol. 25—40. Het wordt gevolgd door allerlei woorden van hem en bijzonderheden aangaande hem, uit zijn omgang met de zusters te Deventer en te Diepenveen, wier rector hij was, fol. 42—53. Voorts zie men nog fol. 173r—176v. Ook Thom. a Kempis schreef een kort *Vita domini Joannis Brinckerinck* (in zijne *Opera omnia*), en in zijn *Chronicon Montis S. Agnetis* (achter het *Chron. Wind.*) zijn p. 175 seq. aan Brinckerinck gewijd. Men zie verder Busch, *Chron. Wind.* p. 25, 190, 191; Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, tom. I), p. 15—21; *Vita Elisabethae van Heenvliet* (achter het *Chronicon ducum Brabantiae*, uitgeg. door Matthaeus, Lugd. Bat. 1707), p. 238, 246, 247, 249 seq, 252, 258—263; Moll, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, jaarg. III, 1858, blz. 66—85); denzelfden, *Leeringen van Johannes Brinckerinck, uit zijne onuitgegevene collatiën verzameld* (aldaar, blz. 86—92); denzelfden, *Acht collatiën van Johannes Brinckerinck* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866, blz. 97—167).

5) Zie over hem Busch, *Chron. Wind.* p. 25—74 passim, 384—392.

6) Zie over hem Busch, l. l. p. 25—61 passim, 417—428.

vrijgevigen Berthold ten Hove [1]), den vromen en vrijzinnigen Gerard van Zutphen [2]), en vele anderen, die indertijd door De Groote waren bekeerd en hem vereerden met geheel hun hart [3]).

Het was met deze mannen, dat Florens Radewijns dikwijls samensprekingen hield over de beste wijze, om het goede werk, dat door God was begonnen, tot zijne eer en tot heil van velen voort te zetten. En als zij dan daarover beraadslaagden, dacht het hun altijd het best, een klooster van eene of andere kerkelijk goedgekeurde orde, liefst van die der reguliere kanunniken te bouwen, onder welks schaduw alle vromen bescherming, en binnen welks muren zij eene veilige schuilplaats zouden kunnen vinden [4]). Zij gedachten daarbij tevens, dat hun vereeuwigde meester ditzelfde plan had gehad [5]).

1) Zie over hem Busch, l. l. p. 25—57 passim, 276, 424—429, waar hij Bertholdus ten Have heet. Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XVI en XVIII, noemt hem Bertholdus ten Hove, misschien wel naar zijn grondbezit „de hof to Windesem" en waarschijnlijk meer juist. Denzelfden naam draagt hij in den brief, waarbij bisschop Floris van Wevelinkhoven aan Florens Radewijns c. s. verlof geeft tot het bouwen van een klooster in Salland (gedeeltelijk afgedrukt in de *Kronyk* van Arent toe Bocop, Utr. 1860, blz. 413 v, en geheel in Bijlage III), alsmede op de Naamlijst der reguliere kanunniken te Windesheim, afgedrukt in Bijlage V.

2) Zie over hem Thom. a Kempis, *Vita domini Gerardi Zutphaniensis* (in zijne *Opera omnia*); Revins, *Daventria illustrata*, Lugd. Bat. 1651, p. 36—60 (alwaar p. 41—55, 55—58, zijne opstellen over het lezen der H. Schriften in de landtaal en het bidden in de landtaal); v. Heussen, *Historia episcopatus Daventriensis* (in zijne *Historia episcopatuum foederati Belgii*, Lugd. Bat. 1719, tom. II), alwaar p. 88—94, 94—96 eene verbeterde uitgave der twee genoemde opstellen; Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation*, Hamb. 1841, Bd. II, S. 115—124; Delprat, *Broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 42 v, 349—352; Koning, *Specimen de Gerardi Zutphaniensis vita, scriptis et meritis*, Trai. 1858; Vos, *Gerhard Zerbolt* (in het *Kerk-historisch jaarboekje*, nieuwe reeks, jaarg. I, Schoonh. 1864, blz. 102—138).

3) Busch, *Chron. Wind.* p. 25. Vornken in zijne *Epistola*, cap. XV, noemt bepaaldelijk Hendrik van Wilsem en Goswin Tyasen als steunsels van den kring. Beiden waren aanzienlijk, rijk en vroed. Over Tyasen zie men eenige bladzijden verder.

4) Dit schijnt de ware voorstelling van de zaak te zijn, en zoo wordt zij ook gegeven door Vornken in zijne *Epistola*, cap. XV. Men zie zijne merkwaardige woorden. Nergens wordt de tendensachtige traditie, dat De Groote stervende bevolen heeft, een klooster te bouwen (zie boven, blz. 46—49), sterker gelogenstraft dan hier.

5) Dit voegt Vornken, l. l, er zeer bepaald bij, en het wordt ook elders

Na lang en rijp beraad werd met aller goedvinden besloten, zulk een klooster zoo spoedig mogelijk te doen verrijzen 1), en wij zien dan ook in het tweede jaar na De Groote's dood, d. i. in 1386, Johan Brinckerinck met eenige anderen het land doorgaan, ten einde er eene geschikte plaats voor te zoeken. Inderdaad vonden zij er eene op de Veluwe bij Hattem. De toestemming, om aldaar te mogen bouwen, werd van Willem van Gulik, hertog van Gelre, gevraagd en verkregen. Doch toen heer Florens in eigen persoon met zes der zijnen tot den bisschop van Utrecht ging, zonder wiens goedvinden volgens kerkelijk recht geen klooster binnen zijne diocese mocht opgericht worden, kreeg hij, juist op grond van 's Bisschops belangstelling in de zaak, een weigerend antwoord. Niet op het gebied van eenig wereldlijk heer, maar op zijn eigen terrein in Salland 2) wilde hij het klooster zien verrijzen. Volledige toestemming gaf hij, mits men dáár bouwde. Hij beloofde hun zelfs, dat hij alsdan de zaak op alle mogelijke wijzen bevorderen, hun „patroon en geestelijke vader" wezen, hun klooster en kloostergoederen tot geestelijk

---

bevestigd. Zie vooral Petrus Horn, *Vita Gerardi Magni M S.* cap. XIV; Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XV, § 3; deuzelfden, *Chron. Montis S. Agnetis*, p. 153. Een van De Groote's welgestelde vrienden, dezelfde Lambertns Stuurman, van wien hij later de pest overerfde, had zelfs reeds bij 's mans leven op diens verzoek bij testamentaire beschikking een legaat voor den eventueelen kloosterbouw bepaald (*Chron. Wind.* p. 20), en meester Gerrit zelf was eenigen zijner volgelingen te Zwolle behulpzaam geweest in het zoeken naar eene geschikte plaats, om er afgezonderd te gaan wonen (*Chron. Mont. S. Agn.* p. 4—6, 7). Ware hij blijven leven, het klooster zou dáár allicht zijn verrezen, en men zou dan niet van Windesheim, maar van den Nemelenberg hebben gehoord. Doch hoe dit zij — want wie zal zeggen, wat geschied zou wezen, als iets, dat geschied is, niet geschied ware? — zeker is het, dat het plan om een klooster voor reguliere kanunniken te bouwen, geheel in den geest, ja overeenkomstig het voornemen van De Groote was. Verg. boven, blz 49.

1) Busch, *Chron. Wind.* p. 25 seq. Het lange beraadslagen over de vraag, niet hoe, maar of men een klooster zal bouwen, pleit óók niet voor een bepaalden en dringenden wensch, door een stervende geuit.

2) Salland (het oude Salon of Salahom, waarover men de noodige aanwijzingen kan vinden bij v. d. Bergh, *Handboek der Middel-Nederlandsche geographie*, 2de druk, 's Grav. 1872, blz. 177—182) is met de daartoe behoorende steden, dorpen, kloosters enz. te kennen uit de reeds aangehaalde *Kronyk* van Arent toe Bocop, blz. 384—387, alsmede, wat later tijden betreft, uit [G. Dumbar Junr], *Tegenwoordige staat van Overyssel*, dl. IV, st. i (Leiden, 1803), blz. 1—136.

goed maken, hen voor altijd van alle lasten en schattingen vrijstellen, hen alleen voor het bisschoppelijk hof van Utrecht in rechten betrekken, hen door zijne ambtlieden tegen alle geweld en overlast beschermen zou, enz. En hij liet dit alles niet bij vluchtige woorden en mondelinge beloften, maar beschreef het in een giftbrief met uithangend zegel, gedagteekend 30 Juli 1386 1).

Tot de zes mannen nu, die Florens Radewijns met zich naar Utrecht had genomen, behoorde ook de reeds genoemde Berthold ten Hove. Deze, weleer door Gerrit de Groote bekeerd, had bij vaderlijk erfdeel een aanzienlijk grondbezit ontvangen, gelegen onder het gebied van den Bisschop, in het door dezen aangewezen Salland. Dit grondbezit 2), bestaande uit een groot aantal akkers met hun toebehooren, vertegenwoordigde eene waarde van meer dan drie duizend Rijnsche guldens 3), doch de jeugdige eigenaar stond het voor altijd aan de broederen af, om er het nieuwe klooster voor reguliere kanunniken op te bouwen. Ook een ander rijk man uit denzelfden Deventerschen kring, de vroeger genoemde Hendrik van Wilsem, weleer schepen van Kampen en thans een vurig bevorderaar der aangevangen zaak, gaf vijftien bunders land ten beste, en er werd besloten en bepaald, dat het klooster zou verrijzen in het dorp Windesheim, behoorende tot de parochie van Zwolle, onder de diocese van Utrecht, op het vroeger grondbezit van Berthold ten Hove 4).

Alzoo voorzien van alles, wat voorloopig noodig was, koos men zes mannen uit 5), die het meest bekwaam werden geacht, om

---

1) Deze giftbrief is gedeeltelijk afgedrukt in de *Kronyk* van Arent toe Bocop, blz. 413 v. Ik zal hem geheel doen volgen in Bijlage III. Uit vergelijking van dezen brief en het *Chron. Wind.* p. 27, 49, blijkt, dat de voorstelling der zaak door Busch niet volkomen juist is.

2) Het heette „de hof to Windesem." Zie Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. cap. XVI.

3) *Chron. Wind.* p. 28, 427.

4) *Chron. Wind.* p. 28 seq. Het woord „heim" komt, gelijk bekend is, veelvuldig in plaatsnamen voor, hetzij in zijn oorspronkelijken staat, zooals in Bentheim, Hildesheim, Udenheim, hetzij met verkorten klank, zooals in Gorinchem, Lochem, Doetinchem, hetzij meer onkenbaar, zooals in Rossem (Rotheim), Wilsum (Wildesheim), Renkum (Redincheim). Kiliaen vertaalt het door „sepes, septum, sepimentum." Van Hasselt in zijne uitgave van Kiliaen's *Etymologicum*, Traj. 1777, p. 225, haalt verschillende schrijvers over dit onderwerp aan.

5) *Chron. Wind.* p. 40.

op het terrein zelf de plaats nader te bepalen, en zoowel een bestek voor het klooster als een begin met het bouwen te maken. Deze zes waren de reeds genoemde Hendrik Klingebijl, Hendrik van Wilsem en Berthold ten Hove, benevens Werner Keynkamp, weleer rector der parochieschool te Kampen [1]), Johan van Kempen, ouderen broeder van den beroemden Thomas a Kempis [2]), en Hendrik de Wilde, dien wij, evenals de anderen, nog meermalen zullen ontmoeten [3]).

De zes mannen begaven zich naar het aangewezen oord, en bevonden het met eenige wilgenboomen bezet [4]); menschenwoningen waren er niet. Slechts bij den opzichter van het landgoed konden zij een armoedig onderkomen vinden, totdat zij zichzelven van woningen zouden hebben voorzien, hutten en huisjes van ruwe planken, op eenvoudige wijze met klei en rijsjes samengevoegd, en met stroo gedekt. Dáár gebruikten zij hun nederig maal; dáár rustten zij des nachts van hunne vermoeienissen uit [5]). Ook eenige aanzienlijke devote zusters steunden hun werk, door het verrichten van vrouwelijken arbeid [6]).

In het landschap verhief zich eene hoogte, die, naar men verhaalde, nooit door het water van den IJsel was overstroomd. Deze kwam hun voor, de meest geschikte plaats voor het klooster te wezen. Zij maten haar meer dan eens van alle kanten op, berekenden den hoogsten stand van het waterpas der rivier [7]), en bepaalden met onderling goedvinden, waar de kerk en de verschillende gebouwen zouden moeten verrijzen. Hoe groot die

1) Zie over hem mijne *Epistolae Gerardi Magni* XIV, p. 49—57, en de aldaar aangehaalde plaatsen.

2) Over Johannes a Kempis handel ik meer uitvoerig beneden in Hoofdstuk V.

3) Zie over hem het *Chron. Wind.* p. 57 seq, 411—416.

4) Geheel Salland zal naar wilgenboomen aldus zijn genoemd. Salahom = wilgenstreek. Zie Wijnne, *Geschiedenis der Nederlanden*, Gron. 1873, dl I, blz. 92.

5) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 40—42.

6) *Chron. Wind.* p. 41, 47. Zelfs toen het klooster reeds bewoond werd, maar men nog geene leekebroeders voor de huishoudelijke werkzaamheden bezat, namen deze en andere bejaarde vrome zusters uit Zwol den dienst in de keuken, de brouwerij, de bakkerij en het waschhok waar, doch afgescheiden van de broeders, met wie zij niet eens te zamen aten (l. l. p. 44 seq.).

7) Verg. Delprat in de *Bijdragen* van Nijhoff, nieuwe reeks, dl. V (1868), Boekbeschouwing, blz. 83.

kerk diende te zijn, en welke gebouwen er al zoo behoorden te wezen, werd alles in overleg met Florens Radewijns en andere zaakkundige mannen vastgesteld [1]). De eenvoudige landlieden in den omtrek wisten inmiddels te verhalen van engelverschijningen, die zij daar ter plaatse dikwijls gezien, van engelenzangen, die zij er menigvuldig gehoord hadden [2]), en het spelend vernuft der broeders vermeide zich in het maken van allerlei afleidingen van het woord Windesem, ten bewijze der gepastheid van dien naam voor het doel, dat zij met hun klooster beoogden [3]).

Inmiddels stroomden der nieuwe stichting allerlei giften en legaten toe. Lambertus Stuurman, van wien Gerrit de Groote de pest had overgeërfd maar die zelf was genezen [4]), schonk honderd Fransche schilden; een ander tweehonderd; een derde honderd zes en dertig. Hendrik van Wilsem, een der zes afgevaardigden tot den opbouw, verkocht al wat hij had, en gaf het met zijne akkers en verdere grondbezittingen, ten behoeve van het klooster, aan Florens Radewijns en de broederen over. Sommige zijner bloedverwanten, zoo mannen als vrouwen, ook anderen, die hem niet in den bloede bestonden, volgden zijn voorbeeld en begiftigden het nieuwe gesticht, vóórdat het nog was verrezen, zoodat alles, wat tot den bouw en gedeeltelijk zelfs tot het voortdurend bestaan daarvan noodig was, uit het bijeengebrachte kon worden bestreden [5]).

Met lust en ijver arbeidde men voort. Meermalen zond Florens Radewijns, »de groote huisvader", gelijk Busch hem treffend noemt [6]), broeders des gemeenschappelijken levens uit Deventer, om de bouwenden te helpen. Vaak kwam hij ook zelf,

1) *Chron. Wind.* p. 42.

2) *Chron. Wind.* p. 30 seq. Windesheim was niet het eenige klooster, welks plaats reeds te voren door engelen werd aangewezen. Mariënborn bij Arnhem, Nieuwlicht bij Hoorn, St. Agnietenberg bij Zwol, Nazareth bij Bredevoort en vele andere deelden, zoo verhaalde men, in hetzelfde voorrecht. *Chron. Wind.* l. l.

3) *Chron. Wind.* p. 36—39. Ziehier een paar staaltjes: Windesem = Win de Sem (gij, die uit Sem zijt, doe winst); Windesem = Vinea Dei Sempiterna. Verg. over dergelijke vernuftsspelingen met namen mijne *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 119.

4) Zie boven, blz. 47, noot 2.

5) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 42—45.

6) *Chron. Wind.* p. 45.

om hen op te beuren, tot volharding aan te sporen en vromelijk te sterken [1]). Het gevolg was, dat men, na het groote werk ongeveer in Maart 1387 te hebben aangevangen [2]), reeds in October van datzelfde jaar, d. i. na omstreeks zes maanden, tot de inwijding kon overgaan [3]). Immers toen reeds was men gereed met de kerk en haar westelijken trans [4]), met drie huizen, de eetzaal en de brouwerij, alsmede met de bakkerij, die destijds tevens voor keuken moest dienen. Alles was opgetrokken van steen met pannen daken, uitgezonderd de drie huizen en de bakkerij, die met riet waren gedekt [5]).

Toen men bijna zoover was, togen Florens Radewijns en de zes mannen naar den bisschop van Utrecht, ten einde dezen nederig te verzoeken, het klooster door zijn suffragaan te doen wijden. De Bisschop echter, die het van den aanvang af wèl met hen gemeend had en zich over hun voorspoedigen arbeid hartelijk verblijdde, bevond dat hunne geldmiddelen niet toereikend waren voor zulk een klooster, en weigerde daarom voor alsnog, tot de wijding over te gaan. Ook dit bezwaar evenwel kwam men door eene schenking van tweehonderd gulden, die eene belangstellende vrouw met hare twee zonen ten behoeve der Stichting in des Bisschops handen afstond, te boven, en de Bisschop zelf, die, gelijk wij gezien hebben, reeds vroeger alles, wat men ontvangen had, tot geestelijk goed gemaakt, en het daardoor voor immer van alle lasten en diensten, waarmede de wereldsche goederen plegen bezwaard te zijn, had ontheven, gaf hun nu nog den raad, dat zij trachten moesten, datgene, wat zij verder zouden verkrijgen, niet onder het gebied van éénen vorst, maar zooveel mogelijk onder dat van meerdere heeren te hebben liggen,

1) *Chron. Wind.* p. 45.

2) Namelijk in de quadragesima van 1387, d. i. in de vasten vóór Paschen, dus vóór 7 April van dat jaar.

3) *Chron. Wind* p. 56; conf. p. 121. De tijdsopgaven bij Delprat, *Broederschap van G. Groote*, blz. 215, zijn onjuist.

4) Trans (meestal „ambitus," maar ook „transitus," bijv. *Chron. Wind.* p. 129, 131, 404) is eene afgesloten ruimte of zuilengang om een koor, eene kerk of een klooster. De transen dienden als gangen voor geestelijken en kloosterlingen tusschen hun heiligdom en hunne woningen, alsmede tot begraafplaatsen. Zie, wat in dit opzicht Windesheim betreft, eenige bladzijden verder.

5) *Chron. Wind.* p. 47.

opdat zij bij voorkomende onlusten of oorlogen niet ineens van alles mochten beroofd worden [1]).

Zoo waren dan nu alle dingen tot de wijding gereed. De zes mannen zouden bij deze plechtige gelegenheid tevens hunne kloostergelofte afleggen als reguliere kanunniken der orde van den H. Augustinus. Doch al waren zij door Florens Radewijns volledig in een goed en heilig leven ingeleid, zij wisten niets van de voorschriften der Orde. Er werd dan besloten, dat zij naar het klooster Eemstein tusschen Dordrecht en Geertruidenberg zouden gaan [2]), om aldaar eerst het noodige te leeren. Dit klooster toch, dat eveneens door reguliere kanunniken bewoond werd, was nog slechts weinige jaren oud en in de reinheid zijner eerste liefde. Evenals de Windesheimers er heengingen, om er in de regelen der Orde te worden onderricht, hadden de Eemsteiners uit Groenendaal, het regulieren-klooster van Ruysbroeck, de noodige inlichtingen ontvangen [3]). Ook was het den broederen te Deventer zeer goed bekend, dat hun hoog geëerde meester Gerrit de Groote den Eemsteiners steeds een goed hart had toegedragen, gelijk zelfs zijne brieven konden getuigen [4]). Redenen genoeg, om de zes mannen tot hen te zenden. En zoo geschiedde het ook. Zij trokken de Middelzee, thans de Zuiderzee, over [5]), werden aller-

1) *Chron. Wind.* p. 48—50. De voorstelling van Busch is ook hier, blijkens den vroeger vermelden giftbrief van Floris van Wevelinkhoven d. d. 30 Juli 1386 (zie Bijlage III), niet geheel juist.

2) *Chron. Wind.* p. 50. Zie over dit klooster beneden in het Aanhangsel onder N°. 7. Het werd later, ten gevolge van den St. Elisabethsvloed in 1421, naar Zwijndrecht verplaatst.

3) *Chron. Wind.* p. 51. De Groenendaalsche broeder, die naar Eemstein werd gezonden, om er de nieuwe kloosterlingen te onderrichten, was Godfried Wevel, leerling van Ruysbroeck, weleer biechtvader van Maria van Brabant, weduwe van Reinald III van Gelre. Zie Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 812; Latomus et Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 68 seq; Hoyberge, *Compendium Chronici Bethleemitici, a Petro Impens conscripti* (Bourg. bibl. M. S. n°. 1278), p. 2, 10, 22; *Memoriale Viridis Vallis* (Bourg. bibl. M. S. 2e Série, n°. 184), fol. 121v.

4) *Chron. Wind.* p. 160; Kon. bibl. te 's Gravenhage, H. S. n°. 154[1], fol. 155, 205.

5) *Chron. Wind.* p. 50. Het klinkt vreemd, dat zij, van Deventer of Zwol naar Geertruidenberg reizende, de Zuiderzee overtrokken. Dit was echter niet ongewoon. Toen de broeders op den St. Agnietenberg bij Zwol in 1461 van de

vriendelijkst ontvangen, overal rondgeleid, in alles onderwezen. Zij leerden, hoe zij bij den koordienst moesten staan, zitten en buigen, welke diensten zij te volbrengen, welke gewoonten zij te volgen hadden; zij leerden der reguliere kanunniken zang en ritueel, en keerden vervolgens over Deventer naar Windesheim weder 1).

Dáár was het den 17den October 1387 feest 2). De kerk zou dien dag worden ingewijd, en de zes eerste bewoners van het klooster zouden eveneens hunne wijding ontvangen. Reeds in den vroegen morgen zag men van rondom zoowel de nieuwsgierigen als de belangstellenden, mannen en vrouwen, ouden en jongen, aanzienlijken en geringen, opgaan naar de plaats, waar de plechtigheid zou worden volbracht 3). Toen het oogenblik, waarop de heilige handeling een aanvang zou nemen, was gekomen, verscheen de suffragaan van den bisschop van Utrecht 4) in vol pontificaal, en wijdde de kerk en het hoogaltaar ter eere van Maria en den H. Augustinus. Tevens verklaarde hij eerstgenoemde tot patrones van het klooster en de kerk, gelijk laatstgenoemde de patroon der gansche orde der reguliere kanunniken was. Nog drie andere altaren wijdde hij, twee in de kerk en één in het kapittelhuis; eveneens het reeds voltooide westelijke deel van den trans der kerk, alsmede het algemeene kerkhof 5). Na afloop van dit uitvoerig ceremoniëel maakte hij zich gereed tot het bedienen van de mis, en het priesterlijk gewaad aangedaan hebbende, trad hij naar het hoogaltaar 6).

Hoe indrukwekkend het oogenblik, en hoe gewichtig zijn persoon mocht wezen, toch richtten allen eensklaps hunne aandacht op een geheel ander punt. Florens Radewijns, die ook zelf priester was, met eenige anderen, die dezelfde waardigheid bekleedden, traden binnen met de zes mannen, voor wie het plechtigst uur

kanunniken te Utrecht de oude houten reliekenkist der H. Agnes hadden gekregen, brachten zij deze uit de genoemde stad per schip door Holland over de zee naar hun klooster. Zie Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 123.

1) *Chron. Wind.* p. 51 seq.

2) *Chron. Wind.* p. 56. Zie ook *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 153 seq.

3) *Chron. Wind.* p. 60.

4) Hij heette Hubertus, Yppusensis episcopus. Zie *Chron. Wind.* p. 56, 122; verg. boven, blz. 42, noot 1, en beneden, blz. 75, noot 3.

5) „Pro vulgaribus sepeliendis."

6) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p 56 seq; verg. Vornken, *Epistola*, cap. XVII.

huns levens was aangebroken 1). Reeds dagen te voren hadden zij zich voor deze ure bereid 2); thans was zij dáár. In het diep gevoel van de beslissende daad, die zij gingen volbrengen, traden zij voort tot aan den voet van het altaar, waar voor elk hunner een ordekleed gereed lag. Radewijns en de priesters, die met hem waren, stelden hen aan den wijbisschop voor; eerbiedig knielden de zes mannen neder; er hadden eenige gebruikelijke ceremoniën plaats. Daarna zich tot Hendrik Klingebijl wendende, zeide de suffragaan: »Leg af den ouden mensch met zijne werken, en doe aan den nieuwen mensch, die naar God geschapen is in de rechtvaardigheid en heiligheid der waarheid" 3). Te gelijker tijd ontnam hij hem het wereldsch gewaad en hing hem het ordekleed der reguliere kanunniken om de leden. Onmiddellijk daarop legde Hendrik Klingebijl, voor het altaar staande, in handen van den wijbisschop de volgende gelofte af, die hij van eene strook perkament voorlas: »Ik, broeder Hendrik Klingebijl van Höxter 4), priester, beloof met de hulp van God voortdurende kuischheid, armoede zonder eigen bezit, en gehoorzaamheid aan den wettig aan te stellen overste en zijne opvolgers volgens den regel van den H. Augustinus, en volgens de bepalingen van dit huis, die het Kapittel verordenen zal" 5).

Nadat deze belofte was afgelegd, droeg de suffragaan, op bevel van zijnen bisschop, aan broeder Hendrik het bestuur en de zielzorg over de andere broederen op, en benoemde hem tot rector van het klooster, totdat zijne medekloosterlingen zich op kanonieke

1) Den diepsten indruk maakte de verschijning van den rijken en aanzienlijken Hendrik van Wilsem, weleer schepen van Kampen, die de grootheid der wereld ging verlaten, om een armoedig kloosterleven te gaan leiden. *Chron. Wind.* p. 60 seq.

2) *Chron. Wind.* p. 53—56.

3) *Chron. Wind.* p. 57; eene samenvoeging van Ef. 4: 22, 24, en Col. 3: 9, 10.

4) Höxter lag in het toenmalige Saksen (zie Rud. Dier, in Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 7), in het tegenwoordige Westfalen (zie Kramers, *Geographisch woordenboek der geheele aarde*, Gouda, 1855, blz. 407), aan de Weser. Een halfuur vandaar bevond zich de beroemde benedictijner-abdij Corvey, thans een aanzienlijk slot.

5) *Chron. Wind.* p. 57 seq. Onder het woord Kapittel moet hier natuurlijk nog niet het latere Generaal-kapittel verstaan worden, waarover in Hoofdstuk VI zal worden gehandeld, maar het Klooster-kapittel, d. i. de vergadering der kloosterlingen onder voorzitterschap van den prior.

wijze een overste zouden hebben gekozen. Thans met de hoogste macht over het klooster bekleed en zelf priester zijnde, deed Klingebijl met de vijf overigen, wat de wijbisschop met hem had gedaan, en elk hunner las, evenals hij, de plechtige gelofte van kuischheid, armoede en gehoorzaamheid van eene strook perkament 1).

Men merke wèl op, hoe voorzichtig en verstandig deze gelofte was gesteld. De broeders beloofden geene gehoorzaamheid aan den bisschop van Utrecht, maar aan hunnen overste, dien zij zelven later op wettige wijze zouden kiezen. Evenzoo onderwierpen zij zich aan geene bepalingen, door anderen gemaakt, maar alleen aan die, waarin zij zelven de hand zouden hebben, d. i. aan de bepalingen van hun eigen kapittel 2). Het getuigt van een echt Nederlandschen geest. Doch hierover later. Wie in volgende jaren, op den eersten Zondag na den 16den October Windesheim bezocht, vond er alles in feestelijke vreugde. De suffragaan namelijk had bevolen, dat de dorpelingen de gedachtenis van deze kerkwijding jaarlijks op dien dag vieren zouden 3).

Tot dusverre — het kon nauwelijks anders — hebben wij het kloostergebouw met zijne bewoners te zamen genomen. Van nu af gaan wij ze beiden afzonderlijk beschouwen; en terwijl wij in de drie eerstvolgende hoofdstukken aan de bewoners onze aandacht zullen wijden, werpen wij hier een blik op de inrichting, de uitbreiding en de verdere geschiedenis van het klooster, uitsluitend als gebouw opgevat.

Reeds zagen wij, dat de Stichting op den dag der inwijding

1) *Chron. Wind.* p. 58 seq.

2) *Chron. Wind.* p. 59.

3) *Chron. Wind.* p. 62. Als eene bijzonderheid wordt vermeld, dat de zoo nauw met Windesheim verwante kloosters op den St. Agnietenberg en te Diepenveen eveneens op den eersten Zondag na den 16den October het feest hunner kerk- en altaarwijding vierden. Zie Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S Agnetis*, p. 39 seq. „Later werd in al de conventen, behoorende tot het kapittel van Windesheim, de wijding hunner kerk op den verjaardag zelven door de in- en omwonenden plechtig herdacht. De wijze, waarop dit geschiedde, vindt men beschreven in den *Ordinarius Wyndesemensis*, Dav. 1521, fol. 29. Onder anderen werd er bij die gelegenheid gedurende acht dagen van den toren gevlagd.

bestond uit eene kerk met een gedeelte van den trans, voorts uit drie huizen met eene eetzaal 1), alsmede uit eene brouwerij en eene bakkerij, die tevens als keuken diende. Het geheel vormde een vierkant 2). Ook het kerkhof was alreede aanwezig, en in de kerk, die een rond gewelf had, uit balken van wagenschot opgetrokken 3), stonden drie altaren. Eén daarvan, het hoogaltaar in het koor, was, evenals de gansche kerk, aan de Moeder Gods en den H. Augustinus gewijd 4). Van de twee overige, die aan weerszijden van het koor in de kerk stonden, was het eene aan Johannes den Dooper en Johannes den Evangelist, het andere aan de maagden Agnes en Katharina opgedragen. Nog een vierde altaar, niet in de kerk maar in het toenmalige kapittelhuis, was opgericht ter eere van de vier leeraren der Kerk, Gregorius, Ambrosius, Hiëronymus en Bernardus 5). De cellen, waarin de broeders des daags schrijven, des nachts rusten, en zich aan godsdienstige overdenkingen overgeven zouden, lagen destijds op de bovenverdieping van het huis aan de oostelijke zijde — later werden zij naar het midden verplaatst — en de rector en de procurator 6), ten einde over alle zaken beter het oog te kunnen laten gaan en bij de hand te zijn, als er bezoekers kwamen, hadden hunne afgeslotene cellen beneden 7).

Een der eerste nieuwe gebouwen, die de broeders optrokken, was een molen, opdat zij hun eigen koren zouden kunnen malen. Hierbij ontmoetten zij echter een rechtskundig bezwaar. De heer van Voorst namelijk, gehoord hebbende dat zij er plan op hadden, werkte hen tegen, bewerende dat de wind in Salland hem toekwam en dat niemand aldaar zonder zijne toestemming een molen mocht bouwen. De zaak werd voor Floris van Wevelinkhoven, den bisschop van Utrecht, gebracht. Doch deze, hevig

1) Refectorium, en vandaar „réventer" of „reefter" genoemd.

2) *Chron. Wind.* p. 121.

3) *Chron. Wind.* p. 48.

4) Volgens Vornken, *Epistola*, cap. XVII, was de kerk aan de H. Drievuldigheid en de Maagd Maria toegeheiligd.

5) *Chron. Wind.* p. 48, 56 seq.

6) Zoolang er nog geen prior was benoemd, stond Hendrik Klingebijl als rector aan 't hoofd. Zie over de betrekking van procurator beneden in Hoofdstuk III.

7) *Chron. Wind.* p. 65.

verontwaardigd, antwoordde, dat niemand op den wind binnen zijn gebied het minste recht had, dan hij en de Utrechtsche kerk. Terstond gaf hij voor zich en zijne opvolgers een gezegelden open brief aan het klooster Windesheim, inhoudende dat het op de aangewezen plaats gerustelijk een molen bouwen, en dien zonder iemands tegenspraak vrij gebruiken en ten eeuwigen dage bezitten mocht. Deze open brief was van 9 October 1391 [1]).

Onder geen zijner priors heeft Windesheim in alle opzichten zóózeer gebloeid, als onder den hoogst merkwaardigen en achtenswaardigen Johan Vos van Heusden [2]). Ook wat het uitwendige betreft, nam het onder zijn bestuur in omvang en nuttige verbeteringen toe. Ziende, dat het klooster, in den korten tijd van nog geen jaar geheel opgetrokken, veel te bekrompen was, om de steeds toenemende menigte van klerken, convers- en leekebroeders [3]), die er God wenschten te dienen, te kunnen bevatten, was hij er reeds vroegtijdig op bedacht, een nieuw koor, en bij gevolg meer woonsteden voor de broeders te bouwen [4]). Hij raadpleegde hierover met heer Florens en de medekloosterlingen, en dezen vonden het goed. Toen alzoo was besloten, de zaak ten uitvoer te brengen, werd er over de beste wijze, waarop dit geschieden kon, rijpelijk beraadslaagd, en vooral het oordeel ingewonnen van die broeders, welke van zulke dingen het meest verstand hadden. Inderdaad werden de grondslagen van het koor in hunne volle lengte en breedte en in voegzamen vorm gelegd, en in korten tijd zag men daarop den ganschen bouw met bijbehooren uit hout en steen verrijzen [5]). Dit was het koor, zooals het, toen Johan Busch zijne kroniek van het klooster schreef, d. i. in 1464 [6]), nog stond [7]), en zooals wij gissen dat het zal zijn gebleven. Bij deze gelegenheid werden tevens drie

1) *Chron. Wind.* p. 73.

2) Hij bekleedde het prioraat van 1391 tot 1424. Zie uitvoerig over hem beneden in Hoofdstuk V.

3) Zie over deze verschillende soorten van kloosterbewoners beneden in Hoofdstuk III.

4) *Chron. Wind.* p. 121. Hoe grooter koor in de kerk, hoe meer reguliere kanunniken, in twee rijen geschaard, er dienst konden doen. Doch naarmate hun aantal werd uitgebreid, moesten ook de cellen vermeerderd worden.

5) *Chron. Wind.* p. 121 seq.

6) *Chron. Wind.*, einde der *Praefatio.*

7) *Chron. Wind.* p. 121.

van de vier reeds bestaande altaren overgebracht naar de plaatsen, waar zij zich in hetzelfde jaar 1464 nog bevonden [1]).

Aan deze vier altaren voegde Johan Vos nog vier andere toe [2]), namelijk een nieuw hoogaltaar in het koor, aan de Maagd Maria, den H. Augustinus en al de Apostelen gewijd; voorts een altaar van het H. Kruis, een van Sint-Maarten en Sint-Nicolaas, en een in het schip der kerk, aan de HH. Stephanus, Laurentius en Vincentius opgedragen. Al dit nieuw bijgebouwde, koor en altaren, alsmede een gedeelte van den koortrans, dat tot begraafplaats moest dienen, werd op den 23sten October 1399 met de gebruikelijke kerkplechtigheden gewijd door denzelfden suffragaan van den bisschop van Utrecht, die twaalf jaren vroeger de wijding van het destijds bestaande voltrokken had [3]). Hij schonk bij die gelegenheid veertig dagen aflaat aan alle waarlijk boetvaardigen, die op verschillende feesten en heilige dagen deze plaatsen bezoeken, ze met giften of legaten bedenken, of er de godsdienstoefeningen bijwonen zouden [4]). Bisschop Fre-

1) Het *Chron. Wind.* p. 122, spreekt van al de vier. Volgens het zoo aanstonds te noemen afschrift in de boekerij van het Seminarie te Warmond bleef het altaar der vier kerkleeraars in de kapittelkamer staan.

2) *Chron Wind.* p. 122. Wat de namen betreft, volg ik niet Busch, maar de meer waarschijnlijke opgave in het bedoelde afschrift.

3) Namelijk Hubertus, episcopus Yppusensis (*Chron. Wind.* p. 56, 122), of volgens het randschrift om zijn zegel (waarvan eene afbeelding in het bedoelde afschrift) Hubertus Lebene, episcopus Uppusensis. Zie over hem v. Heussen en v. Rijn, *Batavia sacra*, Antw. 1715, dl. II, blz. 390—393.

4) *Chron. Wind.* p. 122. Van deze koor- en altaarwijding werd eene acte opgemaakt, die in de handen van K. van Alkemade moet zijn geweest. Immers op de verkooping der boeken en handschriften, van hem en P. van der Schelling afkomstig (Amsterdam, Januari 1848), werd voor het Seminarie te Warmond aangekocht n°. 240, „Beschrijving van het klooster Windesheym" (zie *Kronyk van het Historisch genootschap*, jaarg. IV, 1848, blz. 26; jaarg. V, 1849, blz. 457). Dit handschrift, groot 5½ blz. in folio, is echter geene beschrijving, maar bevat een onduidelijk, met de hand van v. Alkemade vervaardigd afschrift van de genoemde acte van 23 Oct. 1399, alsmede van een contract van 5 Maart en een transfixbrief van 10 April 1398, beiden betrekking hebbende op Windesheim. Voorts vindt men er kopie eener opgave „in margine" van de namen der acht altaren van het klooster, en penteekeningen van de bij de drie oorspronkelijke stukken behoorende zegels, ook van dat des kloosters. Dit laatste heeft den vorm van een aan beide zijden puntig ovaal. Men ziet er Maria met het kindeke op den arm, staande in een tempel. Onder den tempel ligt een

derik van Blankenheim vermeerderde dit getal met nogmaals veertig dagen 1).

Johan Vos deed meer. In het koor richtte hij een eenvoudig maar voegzaam gestoelte met eikenhouten kappen en leuningen voor de koorbroeders op. Ook het hoogaltaar versierde hij met eene zeer fraaie, vergulde tafel, voorzien van de beeltenissen van Maria en Augustinus; evenzoo de kerk met de beeltenissen van den Gekruisigde, de H. Maagd, en de Heiligen, aan welke de verschillende altaren waren gewijd 2). Voorts liet hij aan de oostelijke zijde van het klooster eene nieuwe slaapzaal bouwen, en maakte die aan den zuidelijken en den westelijken kant daar-

regulier kannnnik geknield, blijkens een spreukband tot haar biddende: „ave maria." Het omschrift is: BTE: MARIE: IN: WINDE || SEM: ORDINIS: SANCTI: AUGUSTINI. Ik heb van dit afschrift, dank zij de welwillendheid van den Heer J. W. L. Smit, hoogleeraar aan het genoemde Seminarie, gebruik knnnen maken. Vooral het stuk van 5 Maart 1398 is merkwaardig. Het bevat eene overeenkomst tusschen Reynaldus van Drinen, cureit van de parochiekerk te Zwol, en Johannes van Heusden, prior van Windesheim, laatstgenoemde tevens uit naam van zijn convent. De overeenkomst wordt gesloten, ten einde twist en tweedracht te vermijden, en behelst de volgende bepalingen: Het klooster te Windesheim zal nooit of nimmer eene doopvont mogen hebben; de prior en de zijnen zullen nooit buiten den kring hunner broeders en leekebroeders aan iemand uit de parochie de biecht afnemen, of de eucharistie of het laatste oliesel toedienen mogen; voorts zullen zij voor het volk noch preeken, noch doen preeken, noch openbare sermoenen houden met toevoeging van het symbolum, dat gemeenlijk genoemd wordt het „Geloof," uitgezonderd op de jaarlijksche feestdagen der kerkwijding en van hunne patrones. Daarentegen zullen de broeders en leekebroeders, alsmede allen, die in het klooster komen te sterven of er wenschen begraven te worden, aldaar vrijelijk ter aarde worden besteld. Ook het houden van collatiën en exhortatiën, niet slechts voor hunne medekloosterlingen maar ook voor eventueel aanwezige vreemdelingen, staat hun vrij. Ten slotte wordt de verdeeling van de kerkelijke opbrengsten en inzamelingen bij begrafenissen, eerste missen en dergelijke, tusschen de beide partijen nauwkeurig geregeld. — Aangaande het kloosterzegel nog dit: Te vergeefs heeft Dr. W. J. A. Hnberts te Zwolle naar een bruikbaren afdruk daarvan in het stedelijk en het provinciaal archief voor mij gezocht. Het zegel, hangende aan n°. 1484 van het archief te Deventer (*Inventaris*, Dev. 1870, blz. 248), zoo berichtte mij de Heer J. Poelhekke aldaar, is vrij ongeschonden, en komt nagenoeg, ofschoon niet geheel, met de penteekening bij v. Alkemade overeen. Aan beide Heeren voor hunne nasporingen mijn vriendelijke dank.

1) *Chron. Wind.* p. 122.

2) *Chron. Wind.* p. 123.

mede in hoogte gelijk, zoodat de eerste verdieping der drie gebouwen slechts één doorloopenden dormter 1) vormde in de gedaante van een hoefijzer en in cellen verdeeld 2).

Maar wij willen trachten, zoo goed mogelijk eene voorstelling van het geheel te geven, gelijk het destijds, d. i. omstreeks 1413, bestond. Men denke zich dan de kerk in de richting van het westen naar het oosten. Aan het westelijk einde staat de toren; in het oostelijk gedeelte ligt het koor. Binnen de kerk, om het koor, loopt een breede gang of koortrans. Buiten de kerk, zuidelijk, bevindt zich eene opene ruimte, met vruchtboomen beplant 3). Deze ruimte is haaksgewijze omgeven door een zuilengang of kloostertrans, die de gemeenschap vormt tusschen het klooster en de kerk, en tevens tot begraafplaats voor de broederen dient 4). Onmiddellijk aan dezen trans grenzen de drie vleugels van het gebouw. Wij beginnen thans met den oostelijken vleugel, d. i. met dien achter het koor. Het benedengedeelte daarvan bevat eene sacristie en eene kapittelkamer, benevens eene cel voor den prior, en nog twee andere cellen 5). Het zuidelijk gebouw vinden wij ingenomen door eene algemeene kamer tot verwarming 6) en twee eetzalen, éénе voor de reguliere kanun-

1) Dormter (van „dormitorium") is de gebruikelijke naam voor „slaapzaal."

2) *Chron. Wind.* p. 122, 128 seq, 147.

3) *Chron. Wind.* p. 57, 131.

4) Men begroef te Windesheim op vijf verschillende plaatsen. Hoogst verdienstelijke priors, zooals Johan Vos en Willem Vornken, werden bijgezet in het koor (*Chron. Wind.* p. 343, 503). Minder uitstekende vonden eene rustplaats in den trans om het koor (l. l. p. 404). De eigenlijk gezegde kloosterlingen of profesbroeders bestelde men ter aarde in den kloostertrans buiten de kerk (l. l. p. 367, 384, 416, 434, 475, 478, 533, 575); ook aan clerici (zie over hen in Hoofdstuk III) gunde men deze plaats (l. l. p. 589, 600). Aan de westelijke zijde der kerk, d. i. aan den kant van den toren, was het algemeene kerkhof voor degenen, die in het klooster wenschten begraven te worden (l. l. p. 57; zóó bijv. Johan Cele, de vermaarde rector der parochieschool te Zwol, p. 628). Eindelijk nog was er eene rustplaats voor de leekebroeders en conversen (zie over hen eveneens in Hoofdstuk III), óók trans genoemd en, naar het schijnt, gelegen tusschen het hoofdgebouw en de keuken en eetzaal der genoemde broeders (l. l. p. 131, verg. ook p. 129 infra).

5) *Chron. Wind.* p. 128.

6) Calefactorium of „warmhuis", gelijk men het o. a. genoemd kan vinden in de lijst der goederen van het klooster Bethlehem bij Zwolle, achter de *Kronijk van Gerardus Coccius*, Dev. 1860, blz. 60.

niken, éene voor de conversbroeders 1). Onder den grond alhier is een groote, goed verwulfde kelder tot bewaring van spijzen, dranken en andere dergelijke zaken 2). Eindelijk aan den westelijken vleugel van het gebouw gekomen, zien wij in het benedengedeelte daarvan meerdere cellen voor devote clerici, met het uitzicht naar het westen 3). Boven de drie vleugels te zamen bevond zich, gelijk wij reeds opmerkten, eene verdieping, die, in vijf en twintig cellen naar de letters van het alphabet verdeeld, den profesbroeders tot woon-, werk- en slaapplaats diende 4). Voorts was er, eveneens door een trans met tusschenliggenden boomgaard van het hoofdgebouw gescheiden, een reventer voor de leekebroeders en een voor de zieken, alsmede, tusschen deze beiden in, eene keuken, waar voor al de eetzalen gekookt, en de gaande en komende man onthaald werd 5). Nog had men een vrij lang en breed bouwmanshuis voor de leekebroeders en hunne noodzakelijke werkzaamheden. In het midden daarvan was de dorschvloer; aan de twee kanten de stallen voor het vee, en bovenop vier zolders, om het koren te bergen 6). Voorts verhieven zich twee groote poorten, en bij éene daarvan stond de woning van den portier, die de aankloppenden terstond binnen liet, en dagelijks aan verschillende armen, die daar niet zelden in grooten getale kwamen, zonder iemand af te wijzen, uitdeeling hield van overgeschoten brood, vleesch, visch, boter, kaas en ander eten 7). Het geheele klooster nu was omgeven door een steenen muur. Aan de eene zijde daarvan, waar het water langs vloeide, bevonden zich waschhokken en eenige andere huisjes tot verschillend gebruik. Tusschen het bouwmanshuis en de keuken lag een klein eikenboschje 8).

1) De reventer der conversbroeders schijnt achter die der reguliere kanunniken te zijn geweest; althans zij lag naar het zuiden. Zie *Chron. Wind.* p. 128.
2) *Chron. Wind.* p. 128.
3) Ibidem.
4) l. l. p. 128 seq.
5) l. l. p. 129, 131, 146.
6) Ibidem.
7) l. l. p. 129, 336 seq. Over de liefdadigheid en gastvrijheid van Windesheim, zie beneden in Hoofdstuk IV.
8) l l p 129.

Ziedaar, hoe het klooster Windesheim onder zijn prior Johan Vos van Heusden werd en was. In 1413 werd al het nieuw aangebrachte door den suffragaan van den Utrechtschen bisschop gewijd 1). De uitstekende man had óók nog plan, het buitengebouw, dat voor de leekebroeders en de gasten diende, wat hooger en ruimer te maken, en bovenal de kerk van den grond op te vernieuwen. Hij had er zelfs de voornaamste materialen, zooals driehonderd vijftig duizend gebakken steenen en driehonderd vijftig ton kalksteen, duizend planken van wagenschot en allerlei balken, posten en andere stukken hout in geen gering getal voor bijeen, maar mocht het geluk niet smaken, ook deze verbeteringen aan te brengen 2).

Zijn tweede opvolger, Willem Vornken 3), was een geheel ander man. Deze, eerst rijk naar de wereld, daarna zich begevende tot vrijwillige armoede, ging hierin zóó ver, dat hij zich bij voorkeur voedde met onsmakelijke spijzen, en zich steeds kleedde met een gering en versleten gewaad. Deze zelfde overdrijving paste hij op het klooster toe. Hij liet geene nieuwe, flinke gebouwen zetten, maar eenige kleine huisjes, en dat nog maar alleen, als de nood hem drong. De oude, nederige hutten der vaderen trachtte hij zooveel mogelijk in aanwezen te houden. Hij overdreef de zaak zóózeer, dat hij, om de vroegere bouwplannen te verijdelen, de reeds aanwezige bouwstoffen van lieverlede en bij gedeelten verwijderde. De duizend planken verkocht hij, en eenige duizenden steenen leende hij aan verschillende kloosters, om er nieuwe kerken en woningen van te maken 4).

De broeders zagen het met leedwezen aan. Dikwijls spraken zij er met elkander over; meermalen ook met den prior zelven. Zij verzochten hem nederig maar dringend, dat hij ten minste

1) l. l. p. 130 seq. De Bisschop was Frederik van Blankenheim; de suffragaan heette Matthias, Biduanensis episcopus. Van de geldzucht en inhaligheid van dezen laatste verhaalt Busch merkwaardige staaltjes. Hij noemt hem dan ook een simoniacus, en deelt mede, welk kwaad einde de man wegens deze zonde had (p. 131 seq). Zie voorts aangaande hem Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 38; v. Heussen en v. Rijn, *Batavia sacra*, dl. II, blz. 404—410; Moll, *Johannes Brugman*, dl. II, blz. 122 v.
2) l. l. p. 129 seq.
3) Zie over hem beneden in Hoofdstuk VI.
4) *Chron. Wind.* p. 145 seq.

een weinig van zijne strenge opvatting zou laten vallen, en, indien al niet eene nieuwe kerk, dan ten minste de lage met riet gedekte woningen aan de westzijde des kloosters, waar de gasten geherbergd, en die aan de zuidzijde, waar zij gespijzigd werden, uit de nog aanwezige bouwstoffen zou laten optrekken. Eindelijk gaf hij toe, maar ging, ten einde er zelf geen last van te hebben, gedurende den bouw eenige ver verwijderde kloosters der vereeniging bezoeken, en liet inmiddels het bestuur der zaak aan zijn supprior en zijn procurator over [1]). Dezen voldeden aan den hun opgedragen last, en in den zomer van 1435 werden de oude huizen tot den grond toe geslecht, en nieuwe opgebouwd, die in het volgende jaar tot voltooiing kwamen [2]).

Wat de kerk betreft, — ook ten opzichte van deze moest de prior wel toegeven. Het aantal kloosterbewoners en gasten was dagelijks, en vooral bij de jaarlijksche vergadering van het generaal-kapittel, zóó groot, dat zij al te klein werd. Zoo liet hij dan in 1442 of '43 aan de zuidzijde een geheel nieuw gedeelte aanzetten. Dit gedeelte had den vorm van een halfrond. Het was breed en hoog, met een steenen dak en vele glazen vensters. Er stond een altaar in, dat door den suffragaan van den Bisschop [3]), die al het nieuw aangebouwde op den 26sten Juni 1443 kwam wijden, aan de Maagd Maria, Sint-Michaël en al de Engelen werd toegeheiligd. Bij dezelfde gelegenheid beklom de suffragaan ook den toren, wijdde de daarin hangende klok, gaf haar den naam »Maria," en schonk veertig dagen aflaat aan allen, die bij haar gelui driemaal met gebogen knieën »Ave Maria" zouden bidden [4]).

Ook aan reliquieën ontbrak het Windesheim niet. Men had er meer dan veertig hoofden van martelaren met vele beenderen, alsmede verschillende andere overblijfsels en beeltenissen van hei-

1) l. l. p. 146.

2) l. l. p. 147.

3) Hij heette Joannes, Korkagensis episcopus. *Chron. Wind.* p. 147. Zie over hem Thom. a. Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 95 seq; v. Heussen en v. Rijn, *Batavia sacra*, tom. II, p. 525 v.

4) l. l. p. 147 seq. Over de geschiedenis der klokken, hare wijding, haar gebruik, enz. zie men vooral de degelijke monographie van Otte, *Glockenkunde*, Leipz. 1858; wat ons vaderland betreft, Jeromimo de Vries, *Onze klokken* (in het *Kerkhistorisch jaarboekje*, jaarg. II, Schoonh. 1865, blz. 137–164).

ligen, die zoowel door de latere als door de vroegere bewoners devotelijk werden vereerd [1]). Want men hield zich geloovig overtuigd, dat men wegens de verdiensten en de voorspraak der heiligen, wier gebeente men bezat, en der patronen, aan welke het klooster, de kerk en de altaren waren toegewijd, door God van allerlei zichtbare vijanden verlost, en met tijdelijke en geestelijke goederen gezegend worden zou [2]).

Het geschrevene moge voldoende zijn, om eene voorstelling te geven van het uitwendig voorkomen des kloosters, gelijk het zich in 1443 vertoonde en in 1464 nog bestond. Kort na dit laatste jaar, namelijk in 1467, begon men eindelijk ook de kerk te vernieuwen, en in 1485 maakte men een aanvang met haar te verwulven [3]). Wij voegen er nog bij, wat later meer uitvoerig ter sprake zal komen, dat reeds vele jaren vroeger, onder het prioraat van den genoemden Willem Vornken, ten gevolge van den bekenden strijd tusschen de drie Overijselsche hoofdsteden en den Paus over de keuze van een bisschop, waarin de Windesheimsche broeders met vele anderen de zijde van den Paus hielden en daarom door de hoofdsteden werden verbannen, het klooster van 1429 tot '32 heeft ledig gestaan, zijnde de prior met de zijnen naar het klooster Frendeswege bij Nordhorn in het graafschap Bentheim vertrokken, waar zij met liefde geherbergd werden, terwijl zij een nieuw convent bij Bredevoort oprichtten [4]). Toen echter de volgende paus toegegeven, en den bisschop, dien de steden begeerden, bevestigd had, keerden zij naar Windesheim terug.

Intusschen waren de bezittingen des kloosters niet weinig toegenomen door de giften en legaten, die welgestelde vromen, zoo vrouwen als mannen [5]), ja ook rijke geestelijke en vorstelijke personen hadden geschonken [6]), alsmede door het geld en

1) Verg. over hetzelfde verschijnsel bij de broeders van het gemeenschappelijke leven te Deventer, Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 85, 66, 80.

2) *Chron. Wind.* p. 148 seq.

3) *Overysselsche chronycke* (in Dumbar, *Analecta*, tom. II), p. 445 en 447

4) *Chron. Wind.* p. 141—144, 566 seq.

5) *Chron. Wind.* p. 43—45, 48 seq, 126 seq.

6) l. l. p. 125 seq, 126. De op laatstgenoemde plaats bedoelde vorst was Willem VI, graaf van Holland. Zijne gift aan het Overijselsch klooster zal wel een gevolg zijn geweest van zijne betrekking tot Hendrik Mande, weleer schrij-

goed, dat menige rijke bewoner, hetzij donaat of profesbroeder, had aangebracht 1). Bij gebrek van eene lijst dier bezittingen is het ons onmogelijk, ze nauwkeurig te bepalen. Toch blijkt het, dat zij reeds vóór 1421 zóó uitgebreid moeten geweest zijn, dat niet slechts in de behoeften der kloosterlingen kon worden voorzien, maar dat de meer eenvoudigen tegen vermeerdering meenden te moeten waarschuwen. In het genoemde jaar namelijk 2) stierf te Windesheim Goswin Tyasen, uit een rijk en aanzienlijk Zwolsch geslacht gesproten en eenigen tijd procurator des kloosters. Deze, een warm voorstander van »de heilige armoede," ried den broederen af, naar vermeerdering van erven, akkers en inkomsten te staan 3), en vermaande hen, zich veeleer te beijveren, de wereld en al wat in haar is te verachten 4). Ongetwijfeld waren zijne eigene levensbehoeften zeer gering, zoodat men uit zijnen wensch niet al te veel aangaande den rijkdom des kloosters mag afleiden; doch zóóveel toch blijkt er uit, dat het reeds in die dagen minstens genoeg had, om, ook zonder vermeerdering van bezit, met al zijne bewoners te kunnen blijven bestaan. Ongeveer honderd jaren daarna, in 1510, toen de drie Overijselsche steden, Zwolle, Deventer en Kampen, eene groote som bijeen zouden brengen en daartoe bij de kloosters geld moesten opnemen, leende Windesheim alleen haar twee duizend goudguldens 1), een bedrag, dat naar de geldswaarde van die dagen heel wat overigen rijkdom doet vermoeden.

ver aan zijn hof en thans bewoner van Windesheim. Zie *Chron. Wind.* p. 452, en beneden in Hoofdstuk V.

1) *Chron. Wind.* p. 28, 43, 45, 46, 74, 112, 125, 417, 427, 440, 477, 591. Opmerking verdient de wijze, waarop de schenking aan het klooster in den beginne plaats had. De zoo aanstonds te noemen Goswin Tyasen (of Gossen Tays, gelijk hij in de *Kronijk van Arent toe Boecop*, blz. 416, heet), wettig afstand van zijn vaderlijk erfdeel doende ten behoeve van Windesheim, deed dit in tegenwoordigheid van een notaris en getuigen, „cum stramine de terra suscepto et priori tributo" (*Chron. Wind.* p. 74). Verg. aangaande het zinnebeeldig gebruik van den halm het bekende verhaal van Margaretha van Kleef, weduwe van graaf Albrecht van Beieren in 1404 (Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, dl. III, blz. 355), en zie ook Nijhoff, *Bijdragen*, dl. IX (1854), blz. 162. — Een staaltje der woede van familieleden wegens het schenken van geld en goed aan het klooster, zie *Chron. Wind* p. 591.

2) Hij werd volgens de naamlijst der broeders (afgedrukt in Bijlage V) ingekleed in 1393, en verkeerde omstreeks acht en twintig jaren in de Orde (*Chron. Wind.* p. 444). Hij moet dus in 1420 of '21 gestorven zijn. Zie voorts over hem l. l. p. 74, 84, 420, 440—444; Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. cap. XV; Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 7.

3) Wat er te zijnen tijde, behalve geld, zoo al aan het klooster werd geschonken, blijkt o. a. uit het *Chron. Wind.* p. 74: „Plura etiam alia bona in Herdenberghe cum agris, hortis, pascuis, aquis, viminibus, viis et aliis proventibus, suis temporibus monasterio nostro sunt donata."

4) *Chron. Wind.* p. 442.

En zoo zijn wij van zelve genaderd tot de geschiedenis van het kloostergebouw in de zestiende eeuw. Hier vinden wij het niet slechts, evenals andere kloosters, bij herhaling gebruikt tot het houden van staatkundige vergaderingen 2), maar wat meer beteekent, door onlusten en oorlogen lijdende.

Het was met name in de Geldersche oorlogen, dat Windesheim op verontrustende wijze betrokken werd. De »zwarte hoop," beruchter gedachtenis 3), bezocht in 1517 Salland en hield zich bij die gelegenheid een nacht in het klooster op 4). Veel erger nog werd het tien jaren later, toen hertog Karel van Egmond, ten einde Zwolle, dat hij reeds van de oost- en de noordzijde had ingesloten, ook van de zuidzijde allen toegang te ontnemen, de kerk van Windesheim versterkte. In December 1527 sloegen die van Kampen, bijgestaan door eenigen van Deventer en Zwolle, het beleg er voor, kregen ook nog verderen toevoer van hulp, maar trokken toch op een valsch gerucht af 5).

Vele jaren gingen voorbij. De nieuwe richting op kerkelijk gebied, die na lange voorbereiding in Duitschland ontstaan was,

1) v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. II, blz. 90

2) Zoo bijv. in 1509, 1511, 1525, 1534, 1535, 1544, 1558, 1566, 1574, 1577, 1579. Zie v. Hattum, a. w. dl. II, blz. 99, 309, 368; III, blz. 25, 30; [Molhuysen], *Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen*, Kampen, 1863, dl. III, blz. 46, 96, 202, 229, 245; v. Asch v. Wijck, *Archief voor kerkel. en wereldl. geschiedenis van Nederland*, Utr. 1850, dl. I, blz. 306; III, blz. 165.

3) Zie over den „zwarten hoop" of de „legio nigra" bovenal Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. VI, st. ii, blz. IX—LXI passim, en de aldaar aangehaalde bronnen, waarbij thans gevoegd kan worden Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland*, boek V (Leeuw. 1871), blz. 142—144, 146, 148, 154, 161, 162.

4) v. Hattum, a. w. dl. II, blz. 111 v. Verg. *Overysselsche chronycke* op. 1515 (Dumbar, *Analecta*, tom. II, p. 465).

5) v. Hattum, a. w. dl. II, blz. 330.

had zich weldra ook in Nederland verspreid. Omstreeks 1566 had zij aldaar den strengen vorm van het calvinisme aangenomen, had zich krachtdadig, soms zelfs gewelddadig verheven, had tijdelijk voor Alva moeten onderdoen, maar was in 1572 opnieuw doorgebroken en vooral in Holland en Zeeland inheemsch. Prins Willem met zijne meer milde en voor dien tijd uiterst verdraagzame godsdienstige gevoelens was niet bij machte, in de twee genoemde gewesten den stroom te keeren. In de andere provinciën, waar hij vooral door zijn zwager, graaf Willem van den Berg, veroveringen trachtte te maken, hoopte hij — en hij heeft er ook later altijd zijn best toe gedaan — gelijke rechten voor roomschen en onroomschen te bedingen. Doch het lag niet in de harten der toenmalige menigte. Vandaar eensdeels, dat men zich niet altijd hield aan de verdraagzame beloften, die men te goeder trouw had gedaan, en ten andere dat, ondanks al de pogingen tot het invoeren van den zoogenaamden religievrede, waarbij de rechten der beide partijen waren gewaarborgd, en ondanks het voortreffelijk artikel 13 der unie van Utrecht, het Nederlandsche volk tijdens de Republiek een protestantsch volk is geweest. De gereformeerde strooming was, niettegenstaande de meest welgemeende pogingen, nu eenmaal niet te keeren, en de Staten en steden moesten al blijde zijn, wanneer de menigte zich liet tevreden stellen met scherpe plakkaten tegen de roomschen, zonder dat deze ooit zoo scherp ten uitvoer werden gebracht [1]).

Wij hebben deze schijnbaar noodelooze uitweiding gemaakt, om verklaring te geven van het feit, dat de regeering van Zwol zich den 11den Augustus 1572 bij onderteekend verdrag met den graaf van den Berg verbond, alle priesters, kloosters en geestelijke personen ongemoeid te zullen laten [2]), en dat zij desniettemin onder opzicht van één der burgemeesters in de kerk van het klooster Windesheim alle altaren liet breken. De burgemeester deed

1) Verg. Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, Amst. 1861, blz. 286—295.

2) Het verdrag is afgedrukt bij v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 120—123. Reeds in 1566, bij de algemeene vrees voor beeldstormerij en plundering van kerken en kloosters, hadden de drie Overijselsche steden op zich genomen, de naburige conventen, waaronder ook Windesheim, ingeval van nood door ruiters te zullen doen beschermen. Zie v: Hattum, a. w. dl. III, blz. 31.

ze naar zijn huis brengen. Toen de stad drie maanden later weer aan de Spanjaarden kwam, haalde men ze vandaar terug [1]).

Toch waren de goede dagen van weleer voor altijd vervlogen. Het moge al aan ernstigen twijfel onderhevig zijn, wat van overigens zeer vertrouwbare zijde wordt bericht, dat de Staten van Overijsel in 1577 al de goederen van Windesheim in bezit hebben genomen [2]), zeker is het, dat zij, ten einde het noodige geld voor het beleg van Deventer te vinden, eenige gemachtigden benoemden, om het van de kloosters te leenen, en dat Windesheim hiertoe, bij lastbrief van 18 Augustus 1578, vierhonderd goudguldens opbrengen moest [3]). Wijl de aldus verkregen penningen der gezamenlijke conventen niet toereikend werden bevonden, besloten de Staten den 24sten Augustus tot eene algemeene schatting [4]), waarvan geenerlei inkomsten, bezittingen of goederen, dan alleen de havezaten der landdags-edelen, en de landerijen, binnen de vrijheid der drie hoofdsteden gelegen, zouden worden uitgezonderd [5]). Ook hierin moet dus Windesheim

1) Zie v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 126.

2) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 169, naar het schijnt op gezag van Arent toe Bocop, van wiens *Croenick* thans nog slechts het eerste deel, 690—1495 bekend is (zie *Kronyk van Arent toe Bocop*, Utr. 1860, Inleiding, blz. VIII v) Het eenige, wat wij weten, is, dat de prior superior van Windesheim, uit naam van zijn kapittel, in December 1577 aan de Staten van Overijsel heeft verzocht, dat het klooster op den St. Agnietenberg [welks goederen bij de oprichting der nieuwe bisdommen aan den bisschop van Deventer waren toegewezen; vandaar de woorden „pour estre restituez en leur entier"] gerestaureerd, de priesters in hunne bezittingen gerestitueerd, en hij middelerwijl in de administratie der inkomsten van genoemd klooster gesteld mocht worden. Van Windesheim is geen sprake, en dit schijnt juist te bewijzen, dat dáár alles nog onaangeroerd was. De Algemeene Staten, in wier vergadering van 4 Januari 1578 de zaak door de afgevaardigden van Overijsel gebracht en aangedrongen werd, stonden het verzoek, zooveel de administratie betreft, bij provisie en onder voorwaarde van rekening en verantwoording toe. Zie Bondam, *Verzameling van onuitgegeevene stukken*, Utr. 1779, dl. IV, blz. 194 v, 232 v.

3) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 167 v. Verg. over de geldmiddelen van Windesheim in 1510, a. w. dl. II, blz. 90.

4) Het woord „uitzetting," dat niet anders dan „schatting" beteekent, is door Delprat (*Broederschap van G. Groote*, blz. 233) als klooster-ontruiming opgevat. Zijne voorstelling aangaande de laatste lotgevallen van Windesheim is hierdoor onjuist.

5) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 169 v

hebben gedeeld. Evenzoo zal het wel zijn offer hebben gebracht aan het algemeene hoofdgeld, dat de Staten van Overijsel, om het beleg van Deventer te kunnen rekken, den 24sten October daaraanvolgende uitschreven 1). Dit alles nochtans betrof slechts grootere of kleinere sommen gelds, maar weldra namen de omstandigheden eene meer dreigende houding aan. Den 15den Juni 1580 brak er te Zwolle een hevig oproer uit. De roomsche burgers aldaar stelden zich tegen de gereformeerde in het geweer; men werd handgemeen, vuurde met grof geschut op elkander, en verijdelde de pogingen, die tot herstel der eendracht werden aangewend. De gereformeerden, uit Kampen en Deventer hulp ontvangen hebbende, behielden de overhand, plunderden de huizen der roomschgezinden, en vernielden de beelden, altaren en sieraden der St. Michiels- of Groote kerk 2). Op deze weinig prijzenswaardige wijze zegevierde te Zwolle, gelijk in zoovele andere plaatsen, de »nieuwe godsdienst," en de eerste zorg der vroedschap was, voor het onderhoud van predikanten de noodige schikkingen te maken. Zij besloot, hiertoe de goederen van zeker klooster en van eenige vicarieën aan te wenden. Ook die van een ander convent nam zij ten behoeve der stad in bezit, ofschoon tegen uitkeering van een goeden onderstand aan de kloosterlingen. Op gelijke wijze werd in het volgende jaar 1581 met al de andere kloostergoederen gehandeld. De bestaande religieusen onderhield men, doch verbood hun, nieuwe aan te nemen of rentbrieven te vervreemden 3). Dit, wat Zwolle betreft. Inmiddels hadden de Staten van Overijsel in hetzelfde jaar 1581 besloten, eenige kloosters, die »in deze tijden tot schuilplaatsen en sterkten voor den vijand dienden en der steden zeer nadeelig waren", te doen afbreken 4). De naam Windesheim wordt op de lijst dezer kloosters niet uitdrukkelijk genoemd, en men heeft daarin versterking gezocht voor de gissing, dat het weleer zoo beroemd convent vóór 1581, of zelfs reeds vóór 1580, met uitzondering van enkele gedeelten, gesloopt zal wezen 5). Wat ons betreft,

1) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 171 v.

2) Alles ontleend aan v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 197—200.

3) Alles ontleend aan v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 209.

4) [G. Dumbar Junr], *Tegenwoordige staat van Overijssel*, Amst. 1781, dl. II, blz. 77.

5) *Tegenwoordige staat* enz. dl. II, blz. 101.

wij deelen in deze gissing niet, omdat wij uit het ontbreken van den naam in dit bepaald redeverband niet al te veel durven besluiten, en wijl het niet zeker blijkt, dat ook het herhaald verzoek van den Raad der stad aan den aartshertog Matthias, om zich de bezittingen en inkomsten van Windesheim ten nutte te mogen maken 1), onder bijvoeging dat de monniken toch verloopen waren 2), en met aanbieding om de kloostergoederen ten behoeve van arme studenten en het aanleggen van stads-vestingwerken te gebruiken 3), het gewenscht gevolg hebben gehad. Daarenboven schijnt de vroedschaps-resolutie van 24 Januari 1580, waarbij aan de kloosterlingen van Windesheim, om welke reden dan ook, verboden werd binnen Zwol te overnachten 4), recht te geven tot de onderstelling, dat hun kloostergebouw althans destijds nog moet hebben bestaan. Intusschen kan hun aantal niet meer groot zijn geweest. Voor zooverre zij aan hunne gelofte getrouw zijn gebleven, hebben zij zeker in een of ander convent der vereeniging een goed heenkomen gezocht. In eene Zwolsche vroedschaps-resolutie van 4 Augustus 1580 werden zij, gelijk gezegd is, beschouwd als reeds verloopen 5).

Uit oorspronkelijke bescheiden, die wij later ter sprake zullen brengen 6), blijkt, dat de generaal der Windesheimsche congregatie zich nog jaren daarna »prior van Windesheim" noemde, wat wel niet meer dan een titel bij herinnering van het verleden en in hoop op de toekomst zal zijn geweest. De kloosterrekeningen van 1585 tot '99, berustende op het Provinciaal archief van Overijsel, zijn opgemaakt door Theodoricus Weysse, »kloosterdienaar" 7). Is hierin wellicht eene aanwijzing, dat Windesheim

1) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 210.

2) *Tegenwoordige staat* enz. dl. II, blz. 100.

3) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 210. Met de „arme studenten" zullen wel bedoeld zijn onvermogende jongelingen, die men wilde doen opleiden ter vervulling van predikantsplaatsen in het eigen gewest. Het aanleggen van stadsvestingwerken was eveneens eene zeer gebruikelijke bestemming van de kloostergoederen en de kloosterafbraak in die dagen.

4) v. Hattum, a. w. dl. III, blz. 188.

5) *Tegenwoordige staat* enz. dl. II, blz. 100.

6) Zie beneden, in Hoofdstuk VI.

7) Misschien is hij wel dezelfde als „Frater Teodericus Wijck," die blijkens de naamlijst der koorbroeders te Windesheim, afgedrukt in Bijlage V, aldaar in 1541 was ingekleed.

met zijne goederen in 1584 door de Staten van Overijsel genaast, maar onder administratie van een der voormalige kloosterlingen gelaten is? Hoe dit zij, bij resolutie van 17 Juli 1599 werd door de Ridderschap en de Steden van het gewest de eerste Staatsche ambtman of rentmeester over de genoemde goederen aangesteld 1). Hij heette Gerrit Haene. Zijne rekeningen (1600—1608) ontbreken, doch die van zijne opvolgers loopen van 1609 tot 1805 geregeld voort 2).

Naar alle waarschijnlijkheid is de tegenwoordige kerk der Hervormde gemeente te Windesheim het ziekenhuis van het voormalig klooster 3). Voorts zijn er nog enkele andere gebouwen aanwezig, die tot het gesticht behoord hebben, bijv. een gedeelte der pastorie 4). Tot vóór eenige jaren lag er in het dorp voor de woning van zekeren landbouwer een stoepsteen, die weleer in de kerk des kloosters het graf van den hoogst merkwaardigen Dirk van Herxen 5), tweeden rector van het fraterhuis te Zwolle,

---

1) Zie *Tegenwoordige staat* enz. dl. II, blz. 101. Men vindt over het laat tot stand komen der Hervorming in Overijsel een lezenswaardig opstel van Molhuysen in den *Overijsselschen Almanak voor* 1841, blz. 112—124.

2) Volgens vriendelijke mededeelingen van Dr. W. J. A. Huberts, stedelijk archivaris te Zwolle.

3) Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 315.

4) v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. XII (1849), blz. 490.

5) Meer dan menig ander verdient Dirk van Herxen monographisch te worden behandeld. Wie zich tot deze taak aangordt, make vooral gebruik van de *Narratio de inchoatione status nostri* door Jacobus Traiecti alias Voecht (Kon. bibl. te 's Gravenhage, H. S. nº. 346), fol. 11r—20v, 27v—32r, vergeleken met H. S. nº. 8849—8859 der Bourg. bibl. te Brussel, fol. 104v—116r, 121r—122v, 232r—233v. Een zeer kort verslag van eerstgenoemd handschrift vindt men in den *Overysselsche almanak voor* 1845, blz. 92—98; een meer uitvoerig gaf Delprat in het *Archief* van Kist en Royaards, dl. VI (1835), blz. 278—302. Over de schriften en liederen van Dirk van Herxen raadplege men met Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 369 v, 412, 419, en de aldaar aangehaalde schrijvers. Eensdeels om het aldaar geleverde naar vermogen te vermeerderen, anderdeels om eene opene ruimte op de twee volgende bladzijden te vullen, voeg ik er het volgende aan toe. Valerius Andreae in zijne *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p. 823 (nageschreven door Foppens, *Bibl Belg.* Brux. 1739, tom. II p. 1116) noemt een werkje van Dirk v. Herxen, getiteld *Septimana Christiana*, waarvan hij eene Fransche vertaling heeft gezien, uitge-

had gedekt 1). Deze steen, ofschoon slechts een fragment, is

---

geven te Douai, 1592. Ziehier de aanleiding tot dit werkje: „Circa ultima ergo vite sue tempora optauit corde, et ore expressit, absolui a regimine, ut deo et sibi melius vacaret, gustando quam suauis est dominus, et celestibus inhereret... Verum quia intellexit, quod fratres nostri nullo modo admitterent suam cessionem, seipsum in camera sua deuotissime exercuit, et quamuis semper, tamen iam circa finem vite sue deuotius et peculiarius se in passione domini exercuit. Nam et tunc composuit illum tractatum de duplici modo se exercitandi, in ea ponens ibi septem puncta secundum septem dies septimane et vnumquidque cum quatuor articulis, sicut ipse signauit in manu depicta, quam inuenimus post mortem eius" (Jacobus Traiecti, l. l. fol. 29v, 30r). Deze *Quaedam devota exercitia domini Theodorici Herxen, quae sunt inventa post mortem ejus*, bevonden zich ten jare 1829 in een H. S., afkomstig uit Heer-Florenshuis te Deventer en destijds in bezit van den Leidschen hoogleeraar H. W. Tydeman (zie J. Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief*, dl. I, 1829, blz. 397, 394). — Dezelfde Valerius Andreae noemt in navolging van Trithemius, *De scriptoribus ecclesiasticis* (in 's mans *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I, p. 374) een ander werkje van v. Herxen, ten titel voerende *De moriendi desiderio.* Hierover vervolgt Jacobus Traiecti aldus: „Tunc quoque composuit orationem valde deuotam pro eo, qui iam desiderat oportune mori" (l l. fol. 30r). — Campbell, in zijne *Annales de la typographie Néerlandaise au* XVe *siècle*, La Haye, 1874, nº. 1652, p. 470 suiv, vermeldt van v. Herxen: *Exercitium dominice passionis secundum articulos distinctum* [Deventer, Rich. Paffroet] 1492. — Eindelijk nog dit. In het fraterhuis te Zwolle waren weleer al de werken van den vereerden tweeden rector, afgeschreven door den vierden, Hendrik van Herxen, in één band aanwezig, gelijk blijkt uit het volgende: „Quam continuus et diligens fuit in opere patet eciam ex libellis et tractatulis quos composuit et scripsit, et ex collacionibus quas de diuersis materijs collegit et apte in teutonicali lingua transtulit. Quos tractatus apud nos habemus, et multa alia deuota scripta et exercicia nobis dereliquit. Qui libri et tractatuli congruum esset ut hic recitarentur, nisi nimis longum foret. Porro apud nos habentur scripti in vno volumine, faciliter ibi inueniendi" (Jacobus Traiecti, l l. fol. 14r). „Nam inter alia cum magno labore [Henricus de Herxen, rector noster quartus] scripsit.... Item opuscula domini theoderici de herxen, patris nostri, in vno volumine" (Jacobus Traiecti, l. l. fol. 54v).

1) Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 90. Ook aangaande dezen steen levert Jacobus Traiecti (l. l. fol. 31v) eene gewenschte aanwijzing. Hij schrijft namelijk over den dood van Dirk van Herxen het volgende: „Transijt autem anno domini Mº ccccº lvijº, etatis autem sue anno arbitror lxxviº, in regimine domus nostre xlvijº. Reliquit domum nostram bene compositam et fratribus, senibus et iuuenibus bene exercitatis et probatis, et deuotis viris ornatam. Qui patrem karissimum sepelierunt in windesim in sepulchro predecessoris sui, domini gerard calker. Vbi in medio ecclesie sub vno lapide corpora eorum in pace sepulta sunt,

later, evenals nog een ander gedeelte eener oude grafzerk, dat zich door daarop uitgebeitelde wapenschilden en andere sieraden onderscheidde, in den muur der catechisatiekamer gemetseld 1). Meerdere voorwerpen van dezelfde soort, hier en daar verspreid, waren te zeer afgesleten, of ook te verbrokkeld, om eene gelijke zorg te worden waardig geacht 2).

En dit is het dan, wat er overbleef van een gesticht, dat bijna twee eeuwen aan het hoofd stond van eene der meest beroemde en invloedrijke kloostervereenigingen, een gesticht, waar jaar aan jaar afgevaardigden uit meer dan negentig conventen van Noord-Nederland, Zuid-Nederland en Duitschland plachten saam te komen, om over de belangen van hun kapittel te beraadslagen! Zoo gaat de heerlijkheid dezer wereld voorbij. Maar wat niet kan vergaan zijn, is het goede, dat in meer dan één opzicht door dit gesticht werd verspreid. Al laat het zich niet meer met den vinger aanwijzen, het is toch zeker niet verdwenen; en al is de menschheid van thans verder dan die van toen, de menschheid van thans vergete nooit, dat zij niet zou zijn wat zij is, als de menschheid van toen er niet ware geweest.

et viuent nomina eorum in eternum." Het randschrift van den grafsteen, door Moll t. a. p. gedeeltelijk opgegeven, moet dus indertijd ongeveer aldus zijn geweest: [HIC] IACENT VENERABILES ET DEVOTI VIRI THEODORUS (?) DE HERKEN ET DOMINUS [GERARDUS SCADDE DE CALKER].

1) Een en ander geschiedde door de bemoeiingen van de Commissie der Koninklijke Akademie van wetenschappen voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst, en met medewerking van HH. Kerkvoogden der Hervormde gemeente.

2) Volgens welwillend verstrekte inlichtingen van den Heer H. W. Stork, emeritus-predikant van Windesheim.

HOOFDSTUK III.

DE BEWONERS VAN HET KLOOSTER NAAR HET UITWENDIGE.

Nu is er verscheidenheid van gaven, doch het is dezelfde Geest. En er is verscheidenheid van bedieningen, en het is dezelfde Heer. En er is verscheidenheid van werkingen, en het is dezelfde God, die alles in allen werkt.

1 Cor. XII: 4—6.

Nadat wij het klooster in oogenschouw hebben genomen, willen wij thans kennis maken met de verschillende soorten zijner bewoners [1]).

Natuurlijk moeten de hoofdpersonen, d. i. de reguliere kanunniken der orde van den H. Augustinus, het eerst ter sprake komen. Zij toch, meestal in het algemeen broeders (fratres [2]), of wegens de plechtige gelofte, die zij voor levenslang aflegden, ook profesbroeders (professi [3]), wegens hunne kerkdiensten in het

---

1) De voorname bronnen voor dit gansche Hoofdstuk zijn: het reeds vele malen genoemde *Chronicon Windesemense* van Johannes Busch, en de verschillende redactiën der Windesheimsche *Constitutiones*. Over de samenstelling dezer *Constitutiones* omstreeks 1394 zal ik beneden, in Hoofdstuk IV, en over de voorwaarden, waarop zij in de jaarvergaderingen gewijzigd en aangevuld konden worden, in Hoofdstnk VI handelen. Ik zal dan tevens vermelden, wat mij van de verschillende redactiën, alsmede van de gedrukte uitgaven bekend is. Voorshands noem ik: *Constitutiones* van 1502 (in M. S. n°. 16595 der Bourgondische bibliotheck te Brussel, en voor drie vierde gedeelten ook in M. S. n°. 11224 aldaar); *Statuta capituli Windesemensis*, gedrnkt in het regulierenklooster in den Hem bniten Schoonhoven, 1508 (zijnde de *Constitutiones* van 1502 met de daarin sedert gemaakte veranderingen); *Constitvtiones canonicorvm regularium capituli Windesemensis*, Ultraï. 1553 (met gedrukte aanteekeningen op den rand betreffende de jaren sedert 1508, waarin iets gewijzigd of bijgevoegd is); *Constitvtiones canonicorvm regvlarivm ordinis S. P. Augustini episcopi congregationis Windesemensis*, Lov. 1639 (op vele punten, zelfs in sommige hoofdzaken, afwijkende van die van 1553). Al deze drie gedrnkte nitgaven der *Constitutiones* zijn in kl. quarto-formaat en zeer zeldzaam. — De nadere bronnen voor de onderdeelen van dit Hoofdstuk znllen bij elk daarvan afzonderlijk worden opgegeven.

2) *Chron. Wind.* p. 39, 47, 50, 53, 56, alibi. Bij eerbiedige herinnering noemde men hen later „patres." *Chron. Wind.* p. 86, 87, 89, 97, 105, alibi.

3) Het woord zelf komt in het *Chron. Wind.* òf niet òf zeldzaam voor (zie echter p. 58); daarentegen de zaak en de woorden „professio" en „profiteri"

koor ook koorbroeders (fratres chorales 1)), wegens het ontstaan der Orde uit den geestelijken stand 2) ook klerken (clerici 3)), en wegens hunne zitting in het kloosterkapittel enkele malen kapittelbroeders (fratres capitulares 4)) geheeten, maken de voornaamste groep uit. De overige bewoners, zooals de conversen en donaten, de leekebroeders en anderen, bekleeden eene ondergeschikte rol.

Wat nu de reguliere kanunniken van Windesheim betreft, wij beginnen met de meest uitwendige van alle uitwendigheden, met hunnen naam.

Reeds vroegtijdig waren er geestelijken geweest, die, door onderlinge samenwoning verbonden, zonder aan hunne kerkelijke diensten te kort te doen, eene soort van kloosterleven leidden 5). Vooral in dagen van hoogeren ernst en zedelijke opwaking was dit gemeenschappelijk leven het meest in zwang. In het midden der achtste eeuw ontwierp Chrodegang, bisschop van Metz, een regel voor de geestelijken zijner kathedraal 6), en deze regel droeg

des te menigvuldiger, bijv. p. 58, 72, 84, alibi. Zie voorts in de verschillende redactiën der *Constitutiones*, pars III, cap. 2.

1) *Chron. Wind.* p. 123, 412, 482, 535, 581, 593, 597; opschrift van de naamlijst der koorbroeders te Windesheim, afgedrukt in Bijlage V; inschrift op fol. 1r van het zooeven genoemde M. S. nº. 16595 der Bourg. bibl. „Pro communi vsu fratrum choralinm in domo capitulari," en op vele andere plaatsen.

2) Zie beneden.

3) *Chron. Wind.* p. 534, 535, en veelvuldig in de *Constitutiones*.

4) *Constitutiones* van 1553, p. 60; die van 1639, p. 61; Hoyberge, *Compendium chronici Bethleemitici, a Petro Impens conscripti* (Bourg. bibl. M. S. nº. 1278), p. 253.

5) Vergelijk bij het volgende vooral Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Cref. 1855, S. 70–72. Wie een kort overzicht van de geschiedenis der reguliere kanunniken verlangt, zie o. a. het bekende werk van Helyot, *Histoire des ordres monastiques, religieux et militaires*, Par. 1721, tome II, p. 11—20. Breedvoerig maar hoogst belangrijk is Gabriël Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, Rom. 1623, Col. 1630 (van welke laatstgenoemde uitgave, een band van meer dan 800 blz. in folio, een exemplaar aanwezig is op de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage) alsmede Joa. Ant. Zunggo, *Historiae generalis et specialis de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, 2 tomi in fol. Ratisb. 1742—1745 (waarvan het eenig mij bekende exemplaar in het bezit is van den hoogleeraar, W. Moll te Amsterdam).

6) Afgedrukt bij Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florent. 1759, tom. XIV, p. 313 seqq.

zóózeer de goedkeuring weg, dat hij straks door meerderen als richtsnoer voor hunne samenwoning werd gevolgd. Nog sterker werd de invloed, toen eene kerkvergadering te Aken, op bevel van Lodewijk den vrome in 816 gehouden, den genoemden regel, gewijzigd en aangevuld, voor de geestelijken van alle kathedraal- en collegiaalkerken tot wet verhief 1). Wie hem volgden, heetten »canonici" 2), en werden gezegd »canonisch" te leven 3).

Doch geene instelling, hoe goed bedoeld, is tegen ontaarding beveiligd. Zoo ging het ook met die der kanunniken, en het scheen wel, dat geene poging om haar te herstellen duurzaam mocht baten. De groote afdwaling lag hierin, dat de belanghebbenden, in plaats van bijeen te blijven wonen, de jaarlijksche inkomsten van hun kapittel of vereeniging in aandeelen splitsten, die zij praebenden of beneficiën noemden en waarvan zij, slechts aan de belofte van kuischheid gebonden, afzonderlijk gingen leven. Ja, velen hunner ontzagen zich niet, tot groote ergernis van alle weldenkenden, uit twee of meer kanunnikdijen beneficiën te trekken 4), waar zij niets voor deden; en erger nog, niet zelden droegen zij ze bij hun leven of na hunnen dood over op de zonen van aanzienlijke leeken 5), zelfs op knapen beneden de jaren 6).

1) Afgedrukt bij Schannat et Hartzheim, *Concilia Germaniae*, Col. 1759, tom. I, p. 435—514; bij Miraeus, *Codex regvlarvm et constitvtionvm clericalivm*, Antv. 1638, p. 1—82, en elders.

2) „Canonicus" van „canon" (norma, regula). Dezelfde naam kwam reeds vroeger voor, maar in de beteekenis van „opgeschrevene in het register (canon) der kerk," gelijk aangetoond moet zijn door Muratori, *Dissertatio de canonicis*, in zijne *Antiquitates Italicae medii aevi*, tom. V, p. 183 (aangehaald door Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, 4te Aufl. Band II, Abth. 2, S. 67, alsmede door Neudecker in Herzog's *Real-Encyklopädie*, Band VII, S. 323). Zie ook reeds de *Annotationes* van Henricus Valesius op Lib. V, cap. 19, der *Historia ecclesiastica* van Socrates (editie van Amst. 1700, p. 52 seq).

3) „Canonice vivere." Zie hierover, gelijk over al de woorden, die tot dit onderwerp behooren, Du Cange, *Glossarium*, Par. 1733, tom. II, i. v. „Canonicus."

4) Over de zoogenaamde „pluralitas beneficiorum" in het algemeen, en den strijd daartegen door conciliën en kerkelijke schrijvers, zie men bovenal Thomassinus, *Vetus et nova ecclesiae disciplina*, Lugd. 1706, pars II, lib. III, cap. 1—9; wat dezelfde zaak in ons vaderland betreft, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 125—127.

5) Verg. boven, blz. 25.

6) Verg. mijne *Gerardi Magni epistolae* XIV, p. 101—107.

Zoo werd het kanunnikschap van een geestelijk ambt een geldelijk voordeel. Andere »canonici" daarentegen waren aan de oorspronkelijke instelling getrouw, bleven in hunne kapittelhuizen volgens den voorgeschreven regel samenwonen, en namen hunne kerkdiensten naar behooren waar. Zoo ontstonden er twee soorten van kanunniken, die met een niet onaardig woordenspel als »seculiere" en »reguliere" werden onderscheiden [1].

Naast de reguliere kanunniken nu, die de kapittelhuizen bleven bevolken, traden van lieverlede andere op, die niet aan kerken waren verbonden, maar zich in kloosters vestigden. Dit werd vooral het geval, nadat paus Innocentius II in het lateraan-concilie van 1139 had bevolen [2], dat alle reguliere kanunniken zich aan den zoogenaamden regel van den H. Augustinus [3], d. i. aan zekere voorschriften, waarbij twee der sermoenen van dezen kerkvader ten grondslag lagen [4], zouden onderwerpen, en nog veel meer, toen paus Benedictus XII in 1339 eene constitutie van vier en zestig artikelen voor hen ontwierp, die hij algemeen verbindend verklaarde [5]. Maar genoeg; de lezer zal reeds heb-

---

1) Merkwaardige plaatsen uit oude schrijvers, waaruit de tegenzin tegen de seculiere kanunniken kan blijken, vindt men bij Du Cange, l. l. Eene der krachtigste is zeker die van Albertus Krantzius, *Metropolis*, lib. IV, cap. 1 (editie van Frankf. 1576, p. 89): „Interpretemur, oro, vocabulum. Si canon est regula, canonici sunt regulares. Quid ergo fiet de canonico seculari, nisi ut regularis sit irregularis, aut (si id malumus) regularis sine regula?" (Verg. ook aldaar lib. VII, cap. 50, p. 197). Tegenover deze en dergelijke uitspraken worden zij in bescherming genomen door Joa. Molanus, *De canonicis*, Col. Agr. 1587, p. 84 seq. En zeker, menige kanunnik heette wereldlijk zonder wereldsch te zijn, en seculier alleen omdat hij niet regulier was. Wie echter van seculier regulier werd, werd gezegd de wereld te verlaten en zich te bekeeren. Zie Matthaeus, *De nobilitate*, Amst. 1686, p. 164, waar men ook op de volgende bladzijden nuttige bijdragen voor ons onderwerp vinden kan.

2) Helyot, l. c. tome II, p. 18.

3) Men kan hem o. a. afgedrukt vinden vóór de *Constitutiones capituli Windesemensis* van 1553 en van 1639.

4) *Sermones II de moribus clericorum.* Zie Thomassinus, l. l. pars I, lib. III, cap. 21, § 6, die ontkent, wat anderen (bijv. Helyot, l. c. tome II, p. 18) beweren, dat de regel ook geput is uit Augustinus' *Epistola* CIX. Men kan de twee genoemde *Sermones*, behalve in de werken van Augustinus, ook afgedrukt vinden in cap. 112 en 113 van den bovengenoemden Akenschen regel.

5) Helyot, l. c. tom. II, p. 18.

ben begrepen, wat de naam »reguliere kanunniken der orde van S. Augustinus" beduidt.

Sommige kloosters eindelijk, waar men de genoemde orde volgde, vereenigden zich daarenboven tot zoogenaamde kapittels of congregatiën, waarin door onderling gemaakte bepalingen meer eenheid, door algemeene vergaderingen meer verbroedering, door geregeld kloosterbezoek meer tucht werd bevorderd. Een der meest beroemde kapittels ontleende zijnen naam aan het gesticht, dat ons bezig houdt. In het zesde Hoofdstuk zullen wij zijne geschiedenis, in het zevende zijn invloed uitvoerig bespreken, maar laten dit weinige hier reeds voorafgaan, om verklaring te geven van den volledigen naam, dien onze kloosterlingen droegen: »reguliere kanunniken der orde van den H. Augustinus van het kapittel van Windesheim."

Uit het gezegde volgt een zeer belangrijk punt, dat allicht over het hoofd zou worden gezien en nochtans tot recht verstand der zaak noodzakelijk in het oog moet worden gehouden. De reguliere kanunniken waren geene eigenlijk gezegde monniken. Wel hadden zij met deze laatsten veel overeenkomst, daar zij in kloosters woonden, de drieledige gelofte van kuischheid, armoede en gehoorzaamheid deden, een ordegewaad droegen en in hunne gansche leefwijze een bepaalden regel volgden, maar wèl beschouwd waren zij toch iets anders [1]. Zij behoorden tot den stand der

---

1) Zunggo, l. l. tom. I, p. 279—301, wijdt een belangrijk hoofdstuk aan de vraag „An Canonici Regulares S. Augustini sint inter Monachos censendi?" en komt tot een ontkennend antwoord, ofschoon hij vele plaatsen noemt, waar zelfs door reguliere kanunniken voor leden van hunne orde de naam „monnik" wordt gebruikt. Dergelijke voert ook Pennottus, l. l. lib. I, cap. 38, § 4 (pag. 120 seq) aan, waarom hij schrijft (p. 120): „Ets enim stricto modo accepto nomine monachi dubium non sit, quin inter monachos et clericos canonicos sit specifica distinctio, atque ideo distincti specie sint ordines clericalis et monasticus et pro distinctis semper habiti fuerint, tamen lata quadam significatione et acceptione . . . . . absolute et sine haesitatione dicendum est, sub nomine monachorum comprehendi clericos canonicos." Het is in deze wijdere beteekenis des woords, ja op voorgang van Thom. a Kempis zelven (*De imitatione Christi*, lib. III, cap. 10, § 2; cap. 56, § 4; *Sermones ad novitios*, pars I, sermo 1; verg. ook de titels *Enchiridion monachorum; Alphabetum parvum monachi; Vita boni monachi*), dat ik hem en Busch boven, blz. 48, monniken heb genoemd.

geestelijken (clerici); de monniken, tenzij ze ook nog afzonderlijk waren geordend, bleven slechts kloosterlingen (religiosi).

Dit eigenaardig karakter der Orde was eene nawerking van haar geschiedkundigen oorsprong [1]). De kanunniken waren van den aanvang af geestelijken geweest; de reguliere kanunniken waren dit evenzeer. Hetzij ze bij hunne kathedralen in kapittelhuizen of munsters [2]) bleven samenwonen, hetzij ze zich in kloosters bij eene kloosterkerk vestigden, hun karakter als geestelijken ging niet verloren. De twee punten, waar alles op aankwam, het gemeenschappelijk leven en het vervullen der kerkdiensten, bleven in beide gevallen bestaan [3]). Doch in het eene viel het vervullen der kerkdiensten, in het andere het gemeenschappelijk leven meer in het oog. Bij den regulieren kanunnik in het kapittelhuis denkt men onwillekeurig het eerst aan den geestelijke, die dienst doet in de kerk; bij den regulieren kanunnik in het klooster treedt, ondanks onszelven, de met anderen samenwonende man op den voorgrond. Toch leeft ook de eerste gemeenschappelijk, en volbrengt de laatste de kerkdiensten evenzeer. In één woord: de twee zijden der zaak zijn dezelfde; alleen het zwaartepunt is verlegd. De twee klanken zijn gelijk; slechts de nadruk valt anders. De twee kenmerkende trekken komen overeen, maar hier wekt de ééne, dáár de andere de meeste aandacht. Men noeme dan de reguliere kanunniken »kloosterlingen", of om het middeleeuwsch woord te gebruiken »religieusen", — monniken

1) Verg. Mooren, a. w. S. 70.

2) „Monasteria," ook „claustra" (zie hier vooral Matthaeus, l. l. p. 164, 165, en verg. ook het opschrift boven cap. 117 van den Akenschen regel). Waar men de huizen der samenwonende kanunniken reeds „kloosters" noemde, is het niet te verwonderen, dat de reguliere kanunniken later in kloosters gingen samenwonen.

3) 't Is opmerkelijk, hoe de bepalingen omtrent het gemeenschappelijk leven en de kerkdiensten in den Akenschen regel, in hoofdtrekken overeenkomen met de verordeningen aangaande deze zelfde zaken in de statuten van Windesheim. Toch waren de eerste bestemd voor de samenwonende geestelijken bij de kerken, en de laatste voor reguliere kanunniken in kloosters. Men vergelijke vooral cap. 115—144 der Akensche *Institutiones* met pars II en III der Windesheimsche *Constitutiones*, of wel, men leze het zorgvuldig bewerkt overzicht van de genoemde capita bij Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. I, blz. 310—314, vóór of na de lectuur van ons Hoofdstuk III en IV.

in de echte beteekenis waren zij niet [1]). In hen smolt het begrip van »geestelijke" en dat van »kloosterling" ineen.

Dit over hun naam en tot recht verstand van hun wezen. Beschouwen wij thans hunne kleeding en hun uitwendig voorkomen.

In het algemeen is de kleederdracht bij de kloosterlingen eene belangrijke zaak [2]). Niet alleen toch blijkt uit het gewaad, tot welke Orde men behoort, maar de geest der Orde, hare meer of minder strenge opvatting, zelfs de denkbeelden, die zij in her-

1) Men vergelijke het onderscheid, dat reeds de Akensche regel (cap. 115, 125) tusschen de kanunniken en de monniken maakt. De kanunniken mogen linnen dragen, vleesch eten, eigen bezittingen hebben; den monniken is dit streng verboden, en — „sicut turpe est, virum vestem muliebrem, et mulierem vestem virilem induere, ita valde indecorum est, canonicum vestem monasticam induere, nisi tamen cum veste etiam propositum voluerit assumere," want „habitus singulorum ordinum idcirco in ecclesia ab invicem discreti sunt, ut, his visis, cuius propositi sit gestans vel in qua professione Domino militet, liquido cognoscatur." Men ziet hier duidelijk, dat de kanunniken iets anders, en tevens dat zij in sommige punten meer vrij zijn dan de monniken.

2) Verg. *Studien über die Klöster des Mittelalters*, *aus dem Englischen übersetzt von* A. Kobler (een werk, dat met warmte is geschreven en van groote belezenheid getuigt, en dat ik nog meermalen zal noemen), S. 268—270. Met welke groote zorg de zaak der kleeding door de kloosterlingen behandeld werd, kan men zien bij v. Raumer, *Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit*, 2te Aufl, Leipz. 1842, Th. VI, S. 386—388. Dat kerkelijke personen en vergaderingen niet zelden tegen allerlei zwier in de kloosterkleeding hadden te strijden, zal niemand verwonderen. Voorbeelden leveren de bovengenoemde *Institutiones canonicorum* van het concilie te Aken, cap. 124; de *Decretalen*, lib. III, tit. I, cap. 15; de zoogenaamde *Clementinae* (Clementis papae V constitutiones in concilio Vienensi editae), tit. X, cap. 1, § 1; de *Canones* van Trente, Sessio XIV, Decretum de reformatione, cap. 6; een brief van bisschop Frederik van Blankenheim aan de reguliere kanunniken van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, 1396 (in Nijhoff's *Bijdragen voor vaderl. gesch. en oudheidk.* dl. IX, 1854, blz. 25 v); een andere brief van denzelfden aan de zusters van St. Aagten te Delft, 1411 (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866, blz. 37 v); de synodale ordonnantie van den Utrechtschen aartsbisschop Frederik Schenk, 1565 (in v. Heussen en v. Rijn, *Batavia sacra*, Antw. 1715, dl. III, blz. 96 v; fol. uitg. dl. I, blz. 376). — Een uitvoerig betoog over de wereldsche afwijkingen in de kleeding der geestelijken leverde J. Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII (1837), blz. 307—329.

innering wil brengen, wórden daardoor uitgedrukt. De kleederdracht heeft hare eigene en eigenaardige symboliek; zij vertegenwoordigt eene gedachte; zij maakt eene opvatting van het leven aanschouwelijk.

Vandaar, dat het gewaad in de kloosterwereld niet iets toevalligs is, maar iets dat met opzet is gekozen; niet iets bijkomstigs, maar iets dat tot de zaak zelve behoort; niet iets vormelijks, maar iets wezenlijks; niet iets accidenteels, maar iets reëels. Vandaar tevens, dat het afleggen van het gewaad niets minder is dan het verzaken van de Orde; dat ingrijpende veranderingen er van niet kunnen worden geduld, ja, dat men niet slechts des daags maar ook des nachts de geheele kleedij of althans het symbolisch gedeelte daarvan moet dragen; want de kloosterling en zijn gewaad behooren bij elkander; zij vormen een geheel; zij zijn één.

Het gewaad nu der reguliere kanunniken 1), of laat ons liever zeggen het essentiëele gedeelte daarvan, bestond te allen tijde uit een meer of minder fijn kleedingstuk van wit linnen, welks zinnebeeldige beteekenis volgens sommigen 2) het reine, volgens anderen 3) het actieve leven was. Dit kleedingstuk (subtile 4) droeg niet slechts ten gevolge der verschillende talen, maar ook wegens de zeer verschillende vormen, waarin het werd gesneden, allerlei namen. De oorspronkelijke vorm (tunica

---

1) Zie over dit onderwerp *Chron. Wind.* p. 93—97; het straks genoemde werk van Pennottus, lib. I, cap. 22, 23; lib. II, cap. 69; dat van Zunggo, tom. I, p. 151—166, 428—438; Du Molinet, ***Figvres des differents habits des chanoines regvliers en ce siecle***, Paris, 1666 (een zeldzaam boekje in 4to), p. 1—23 en de verschillende gravures aldaar; Helyot, l. c. tom. II, p. 20—27 en de vele platen, welke gedeeltelijk naar die van Du Molinet zijn genomen; Du Cange, *Glossarium*, op de namen der zoo aanstonds op te geven kleedingstukken. De afbeelding van een regulieren kanunnik in het werk van Hofdijk en v. d. Kellen, ***De klooster-orden in Nederland***, Haarl. 1865, hoeverdienstelijk overigens geteekend, lijdt aan het gebrek, dat het witte opperkleed meer van wol dan van linnen schijnt te zijn, en kan, aangezien het onderkleed zwart is, niet dienen als voorstelling van de Windesheimers, wijl deze een wit onderkleed droegen.

2) *Chron. Wind.* p. 55, 436; Stephanus Tornacensis, epist. 123 (bij Du Cange, *Glossarium*, i. v. „Superpellicium")

3) Zunggo, l l. tom. I, p. 428.

4) D. i het fijne kleed.

linea, rochetum 1) was die van een ruimer of minder ruim koorhemd, soms afdalende tot de enkels, soms slechts reikende tot omstreeks de knieën, nu eens zonder, dan weer met mouwen, hetzij tot aan de ellebogen of tot aan de handen 2). Eene verbastering hiervan, maar die meer gemakkelijkheid bij den arbeid aanbood, was eene soort van wit linnen vest zonder mouwen (sarracium, camisia 3), met zeer wijd uitgesneden armsgaten, zoodat het alleen op de schouders en op de heupen was gesloten 4). Een derde vorm, waarin de verbastering zich nog sterker openbaarde, bestond in twee breede linnen strooken, waarvan de eene van voren tot over de knieën of bijna op den grond, en de andere van achteren tot op dezelfde hoogte afhing, en die alleen van den hals tot op een grooter of kleiner gedeelte van de schouders met elkander waren verbonden (scapularis 5). Soms hield men ze met een doek, om de lendenen gebonden, bijeen, of knoopte ze op eene der beide heupen los te zamen; soms ook hingen ze vrij 6). Eindelijk was er bij volkomen verbastering een vierde vorm. Van het koorhemd, dat reeds zoo aanzienlijk was ingekrompen, bleef niets meer over dan eene smalle strook linnen, die met een paar bandjes om den hals werd vastgemaakt en aan de ééne zijde des lichaams over de heup hing (brevis scapularis, scorlicium, parvum colaretum 7). Het symbolisch gewaad was een klein zinnebeeldig teeken geworden. Doch wijl ook dit laatste nog altijd van wit linnen was, met andere woorden, wijl het

---

1) Verwant met ons „rok." Zie Du Cange i. v. „Roccus."

2) *Chron. Wind.* p. 93; Pennottus, l l. p. 62—64; Zunggo, l.l. p. 428—430. Verschillende afbeeldingen er van bij Du Molinet, l. c., en bij Helyot, l. c.

3) De oorsprong van het woord „sarracium," „sarocium" of „saroccium" schijnt onbekend te zijn. Zie Du Cange i. v. „Superpellicium." „Camisia" komt van „cama," een klein bed, en beteekent zooveel als bedhemd, beddejak, borstrok. Verg. het Fr. „chemise," en zie Du Cange i. vv. „Cama" en „Camisa."

4) *Chron. Wind.* p. 93 seq; Zunggo, l. l. p. 430 seq; afbeeldingen als boven.

5) Van „scapulae," schouderbladen; dus een kleedingstuk, dat de schouderbladen bedekt.

6) Afbeeldingen als boven.

7) *Chron. Wind.* p 94; Pennottus, l. l. p. 538; Zunggo, l. l. p. 431; afbeeldingen als boven. De oorsprong van het woord „scorlicium" schijnt onbekend. Zie Du Cange i. v. „Superpellicium". „Colaretum, colarium, collare collaretus," van „collum," hals.

wel in vorm maar niet van wezen was veranderd, had het niets van zijne afbeeldende kracht verloren. Zoo is ook de doop bij besprenkeling aan die bij indompeling in beteekenis gelijk.

Daar alles, wat de reguliere kanunniken overigens droegen, bijv. een wit of een zwart onderkleed (tunica, tunica lanea), van voren dichtgenaaid of met eene lange rij knoopen tot onder toe gesloten; eene soort van fijn linnen mantel (superpelliceum 1)), die over de subtiel werd aangetrokken en even lang als deze laatste was; een zwart wollen of bonten schoudermantel met kap (birrus 2)), of slechts een ingekrompen overblijfsel daarvan, over den eenen schouder geslagen, niet ongelijk aan een cache-nez; een zwarte barret (birretum), hetzij hooger of lager, naar boven meer breed of meer smal toeloopend, in koudere landen zelfs in den vorm van eene muts, niet zelden met bont omzoomd 3)), — daar alles, wat de reguliere kanunniken overigens droegen, het wezen der zaak niet betrof 4)), kunnen wij het hier overslaan, en ons tot

---

1) Aldus genoemd, omdat hij oudtijds gedragen werd over bonten of met bont gevoerde kleederen. Zie Du Cange i. v.; Du Molinet, l. c. p. 4.

2) Uitvoerig is over den birrus (van het oude „burrus," rossig), wijl hij dezen als een essentiëel gedeelte van de kleedij der reguliere kanunniken beschouwt, Pennottus, l. l. p. 59—92; evenzoo Zunggo, l. l. p. 432—437; zie ook nog Molanus, *De canonicis*, p. 257—266. De zwarte kap stelde volgen den een voor: de dood der wereld en van alles wat in de wereld is, alsmede de verachting daarvan (*Chron. Wind.* p. 55, 418, 436); volgens den ander het beschouwende leven (Zunggo, l. l. p 428).

3) Van al deze verschillende vormen vindt men afbeeldingen bij Du Molinet en Helyot.

4) Zoo oordeelde nog in 1464, naar mij voorkomt zeer terecht, Busch in zijn *Chron. Wind.* p. 94; doch in de Windesheimsche *Constitutiones* van 1639 leest men p. 83: „Est autem proprius et essentialis habitus Canonicorum Regularium Congregrationis nostrae Windesemensis, ab antiquo receptissimus: Tunica lanea alba, subtile lineum album, et caputium nigrum". Evenzoo had Pennottus reeds in 1623 (in de editie van 1630, p. 65) geschreven: „Praeter birrum et lineam tunicam, non dubium quin aliam tunicam talarem longam sub tunica linea iidem Augustiniani clerici deferrent". En al namen Du Molinet, Helyot, Zunggo en anderen deze d r i e kleedingstukken niet als essentiëel aan, zij beschouwden toch de „tunica linea" en den „birrus" als zoodanig. De woorden van Augustinus in den tweeden zijner boven (blz. 96, noot 4) genoemde sermoenen „Nemo det birrum vel lineam tunicam seu aliquid nisi in commune" schijnen tot deze vermoedelijke dwaling aanleiding te hebben gegeven.

de beschrijving van de kleederdracht in het klooster Windesheim begeven.

Aan de noodige aanwijzingen om de afzonderlijke kleedingstukken te leeren kennen, ontbreekt het ons niet 1)). De zaak komt op het volgende neder: Op het bloote lijf mocht men geen linnengoed dragen, maar men had eene soort van borstrok met mouwen (tunica inferior, interula), dichtgeknoopt tot op den navel en iets verder dan deze reikende. Deze borstrok, die van eenigszins grove stof schijnt geweest te zijn, en in den regel des zomers ongeveer om de maand, des winters om de twee maanden werd gewasschen, mocht — het was blijkbaar slechts een gezondheidsmaatregel — noch bij nacht noch bij dag het lichaam verlaten. Wie eene onderbroek (femorale) begeerde, kon er eene krijgen, vooral wanneer hij op reis moest. Over den borstrok droeg men een langer wit kleed (tunica superior), dat bijna tot op den grond afhing 2)). Dan kwam het eigenlijk gezegd ordegewaad, het wit linnen koorhemd met mouwen (subtile), een handbreed korter dan het voorgaande kleedingstuk, en van meer ruwe dan fijne stof zonder de minste versierselen aan hals of hand gemaakt.

---

1) De bronnen zijn: *Chron. Wind.* p. 93—97, 188, 200, 279; het caput „de vestiario" in de verschillende redactiën der Windesheimsche *Constitutiones*, pars II, cap. 7 (in die van 1553, p. 72—75; in die van 1639, p. 81—87); de afbeelding van een regulier kanunnik der congregratie van Windesheim in Vlaanderen, bij Du Molinet, l. l. (1666), p. 77 (waarvan eene minder fraaie kopie bij Helyot, l. l. tom. II, tegenover p. 344, die daarentegen in sommige exemplaren gekleurd voorkomt, wat zij bij Du Molinet niet is). Verder kan men nog raadplegen met de gekleurde steendrukplaat, voorstellende „Thomas a Kempis in de nabijheid van zijn klooster," naar de oorspronkelijke schilderij te Zwolle (gevoegd bij de Nederlandsche vertaling van het werk van Bahring, *Thomas van Kempen*, Amst. 1866), alsmede gedeeltelijk met de koper-gravure bij v. Heussen en v. Rijn, *Kerkelijke historie en outheden*, fol. uitg. Leid. 1726, dl. VI, tegenover blz. 605 (in de oct. uitg. der *Oudheden en gestichten van Deventer*, Leid 1725, dl. II, tegenover blz. 100, heb ik haar niet gevonden), welke gravure, den beroemden man „in angello cum libello" voorstellende, naar hetzelfde orgineel schijnt genomen te wezen. Over andere afbeeldingen van Thomas a Kempis, zie Mooren, *Nachrichten*, S. 182—185.

2) In de *Constitutiones* van 1639, p. 83, wordt het nader aldus omschreven: „Tunica superior inferius una palma distet a terra, cuius collare sit mediocriter et competenter eleuatum; habeatque nodos, vsque ad vmbilicum, sed inferius vsque ad terram omnino clausa; manicae vero sint mediocriter latae absque nodis.

Het werd om de maand gewasschen, en mocht op straffe van excommunicatie noch binnen noch buiten het klooster worden uitgetrokken of verborgen. Des zomers, namelijk van Paschen tot half September, droeg men over de subtiel een even langen en van eenigszins fijnere stof vervaardigden witten mantel (superpelliceum [1]), die om de zes weken moest gewasschen worden. Overigens had men zwarte schoudermantels (cucullae [2]) zonder plooien, van voren gespleten en reikende tot op het midden der borst, met zwarte kappen (caputia), die tevens de beide schouders bedekten; voorts lange zwarte reismantels (chlamides) zonder mouwen, waarvan men zich zoowel te paard als te voet bediende. Wat de meer warme kleederen betreft [3]), pelterijen waren niet geoorloofd; alleen schapen- en lammervachten werden gebruikt. Zoo waren de schoudermantels (almutia [4]), die men in de zomermaanden (van Paschen tot half September) in de kerk moest dragen, van zwarte schapenvellen gemaakt. De schoenen [5]), van voren breed en volstrekt niet nauw, waren van zwart leder; de vierhoekige hoofddeksels, waarvan men zich buiten het klooster bediende [6]), aan elke zijde vier vingers breed en eveneens zwart.

---

1) Zie boven, blz. 102, noot 1.

2) Zooveel als zakmantels, d. i. mantels met een kap of zak (het Latijnsche „cucullus").

3) Dat de Windesheimers warm genoeg konden gekleed gaan, blijkt uit het volgende: „Ad vestitum autem habemus tunicas duas superiores et duas vel tres inferiores, nodis instrictas, duas vestes pelliceas, caligas et soccos prout necesse fuerit." Zelfs sliepen zij niet eens blootshoofds: „Indumentis lineis nullo modo ad carnem utimur, exceptis linteis, quibus tempore dormitionis capita tegimus." *Constitutiones* van 1553, p. 74, 73, en bijna met dezelfde woorden reeds in die van 1502 en 1508.

4) De oorsprong van het woord „almutium" of „almucium" schijnt in het duister te liggen. Zie Du Cange i. v. Men heeft tot verklaring de woorden „muts" en „aalmoes" te hulp geroepen. Zie Molanus, *De canonicis*, p. 257 seq., en verg. ook Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 263, 417.

5) Busch, *Chron. Wind.* p. 279, 431, spreekt van „calceamenta" en „sotularia" (verg. het schoeisel van Thom. a Kempis op de plaat in het werk van Bahring); de *Constitutiones* van 1508 gewagen óók nog van „sandalia;" die van 1553 slechts van „calcei."

6) De vorm is volkomen te kennen uit de gravures bij Du Molinet en bij Helyot. Daarentegen draagt Thom. aKempis op de plaat bij Bahring en op de gravure bij v. Heussen en v. Rijn eene zwarte muts. Dat de broeders te Windesheim in de dagen van hun eersten ijver witte strooien hoeden droegen, maar ze later in zwarte veranderden, blijkt uit Jacobus Traiecti alias Voecht, *Narratio de inchoatione status nostri* (H S. nº. 346 der Kon. bibl. te 's Gravenhage), fol. 55v.

Aangaande de lederen gordels, zoo breed als een uitgestrekte duim, was de grootste eenvoudigheid voorgeschreven. Evenzoo ten opzichte van messen en alle andere eigene of gemeenschappelijke goederen. Zijden, zilveren en andere kostbare voorwerpen, hoe ook genaamd, werden afgenomen, en wie ze bezat, kreeg daarenboven nog straf. Wat eindelijk de slaapplaatsen betreft, veeren bedden en linnen lakens waren streng verboden, tenzij de prior ze aan een zieke toestond. Men had echter matrassen, met wol, en kussens, met veeren gevuld, alsmede eene wollen deken en ééne of meer andere naar ieders behoefte. Doch wij keeren tot ons eigenlijk onderwerp, de kleeding, terug.

Hoe het daarmede na 1639 is gegaan, of men zich voortdurend aan de gemaakte bepalingen gehouden of er wijzigingen in aangebracht heeft, is ons onbekend, ofschoon hoogstwaarschijnlijk alles bij het oude zal zijn gebleven. Het eenige, wat wij kunnen leveren, is de beschrijving eener gravure van 1666, waarop een regulier kanunnik der Windesheimsche congregatie in Vlaanderen is afgebeeld [1]). Men ziet er het witte [wollen] onderkleed, naar beneden zonder knoopen geheel gesloten en tot op de voeten afhangend; daarboven het eigenlijk gezegd ordegewaad, de subtiel, een tamelijk ruim, wit [linnen] overkleed, zich uitstrekkende tot even over de knieën, en voorzien van eenigszins ruime mouwen tot aan de handen, eveneens zonder knoopen; vervolgens een zwarten [wollen] schoudermantel met kap; eindelijk een neergeslagen wit boord om den hals, eene vierkante, eenigermate spits toeloopende zwarte barret op het hoofd, en breede schoenen aan de voeten. Het geheel vormt eene nette figuur.

Bij het reeds gezegde worde nog gevoegd, dat de broeders te Windesheim in den bloeitijd van hun gesticht ons beschreven worden als flink gebaarde mannen [2]), met een eerwaardig voorko-

---

1) De reeds meermalen genoemde gravure van Le Doyen in het werkje van Du Molinet, en de minder verdienstelijke kopie daarvan bij Helyot. Dat deze laatste haar overnam, schijnt te bewijzen, dat er sedert in de kleeding der Windesheimers geene, of althans geene noemenswaardige verandering was gekomen.

2) *Chron. Wind.* p. 291, 388; verg. ook p. 115.

men [1]), vaak grijs van haar en kaal van kruin [2]), en in het koor de psalmen Davids niet met weeke stem maar mannelijk zingende [3]). Hiermede hopen wij hen naar het uitwendige genoegzaam te hebben doen kennen, en wij zouden thans tot de beschouwing van de andere soorten van kloosterbewoners kunnen overgaan, ware het niet, dat vooraf op enkele koorbroeders, die tot onderscheiding reddieten (redditi) genoemd werden, de aandacht moest worden gevestigd.

Deze reddieten namelijk — wij nemen het woord natuurlijk in de beteekenis, die er bij de Windesheimers, niet in die, welke er elders aan werd gehecht [4]) — waren in alles aan de reguliere kanunniken gelijk, behalve juist in de hoofdzaak. Zij behoorden namelijk niet tot den geestelijken stand. Wel werden zij, evenals de anderen, ingekleed en geprofest; wel stonden zij met hen op dezelfde naamlijst en leefden zij geheel met hen te zamen; wel namen zij dezelfde godsdienstoefeningen waar en zongen zij mede in het koor der kerk, maar zij deden geen dienst aan het altaar. Wie om eenige lichamelijke of andere reden niet tot den rang der geestelijken mocht worden bevorderd, kon wel tot de reddieten, maar nooit tot de reguliere kanunniken behooren. Evenzoo was het strijdig met alle begrip van geestelijke waardigheid, wanneer een geordend priester, door deze laatsten in hun midden opgenomen wordende, slechts reddiet werd gemaakt [5]).

---

1) *Chron. Wind.* p. 422, 497, 500; verg. ook p. 115.

2) *Chron. Wind.* p. 292, 497, 500; verg. ook p. 115.

3) *Chron. Wind.* p. 292.

4) Volgens Du Cange, *Glossarium* i. v., beteekent „redditus" iemand, „qui se in monachum reddidit," gelijk men in het Fransch zegt „qui s'est rendu moine." Voorts verzekert hij, dat „redditi" leekebroeders waren, en hij voegt er bij, dat zij in de statuten der karthuizerorde, waarin veelvuldig melding van hen wordt gemaakt, voorkomen als lager in rang dan de conversen, zoodat wie zich als convers misdraagt, tot reddiet wordt gedegradeerd.

5) Een merkwaardig voorbeeld van de verontwaardiging, die zulk eene handelwijze opwekte, is in 't kort te vinden bij Joa. Molanus, *Historia Lovaniensium* (uitgegeven door De Ram), Brux. 1861, pars I, p. 283; veel uitvoeriger bij Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib VI, art. 5, § 1—3 (in het *Compendium* van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl M. S. n°. 1278, p. 250—254). Zekere Cornelis Hendriksz. namelijk, geboren te Kerkwerve in Zeeland, wenscht in het klooster Bethlehem bij Leuven, behoorende tot de kloostervereeniging van Windesheim, opgenomen te worden. Doch wijl hij voor den kerkzang niet bruikbaar is, weigert men. Uit medelijden met hem vraagt en verkrijgt de prior in 1439 van het generaal kapittel verlof, hem te maken tot „sacerdos donatus" (zie over de beteekenis van dit woord beneden). Hij wordt pastoor van Oosterheim, maar blijft steeds begeeren, tot de koorbroeders te behooren. Eindelijk geeft men toe, doch hij zal slechts reddiet mogen zijn. De man zelf is er zeer mee tevreden; niet alzoo het kerkelijk publiek Er gaat een kreet van verontwaardiging op, dat een priester zoozeer verlaagd is geworden. De klooster-visitatoren leggen den prior en 't convent, die het gedaan hebben, eene straf op. Laatstgenoemden weigeren, zich daaraan te onderwerpen. Beide partijen doen een beroep op het generaal kapittel. Dit bepaalt, dat al de Bethlehemsche broeders, wijl zij in hunne vergadering tot een zoo onwettig besluit hebben medegewerkt, ieder in 't bijzonder den ganschen psalter moeten lezen. Men onderwerpt zich, maar met weerzin. De priester Cornelis Hendriksz. wordt wel is waar geprofest, doch zonder de minste plechtigheid en alleen in tegenwoordigheid van degenen, die er bij tegenwoordig m o e t e n zijn, terwijl de overige broeders afwezig blijven. Nochtans werd deze zelfde man in 1457 door hen tot prior benoemd.

Wat Windesheim aangaat, reeds onder de zes eerste geprofesten aldaar bevond zich een broeder van deze soort, namelijk Hendrik van Wilsem, weleer schepen van Kampen, dien wij vroeger hebben leeren kennen [1]), en wiens voormalige rechterlijke loopbaan een hinderpaal schijnt geweest te zijn voor zijne bevordering tot den geestelijken stand [2]). Zes jaren daarna werd Goswin Tyasen, dien wij óók reeds hebben ontmoet [3]), in dezelfde betrekking opgenomen, wijl het met den kerkelijken regel in strijd ware geweest, hem tot geestelijke te ordenen [4]). Slechts twee jaren later had de inkleeding plaats van een derden reddiet, den vromen »schouwer" en voortreffelijken prozaschrijver Hendrik Mande, over wien wij in het vervolg van dit werk uitvoerig zullen spreken [5]).

Of er meer personen van deze soort te Windesheim zijn ge-

---

1) Zie boven, blz. 62, 66, 71, noot 1.

2) Het *Chron. Wind.* zegt van hem (p. 422): „Ad sacros ordines propter iudiciariam sanguinis potestatem, assistentiam vel consensum non poterat promoueri". Ik begrijp deze woorden niet recht. Zie voorts noot 4.

3) Zie bove , blz. 82.

4) „Dehinc Henricus de Wilsen et Goswinus Tyasen inuestiti sunt clerici redditi pro eo quod ad sacros ordines propter notam irregularitatis promoueri nequiuerunt." Aldus Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione* etc, (afgedrukt in Bijlage I), cap. XVIII.

5) Beneden, in Hoofdstuk V.

weest, is ons onbekend. Dat zij ook later nog in sommige met Windesheim verbondene kloosters werden gevonden, is zeker. Tot in de »Constitutiones" van 1553 komt de bepaling voor, dat de reddieten van de andere broeders moeten onderscheiden worden door de mouwen hunner subtielen, die niet verder dan tot den elleboog mochten reiken 1). Hieruit blijkt, dat zij er destijds nog waren, althans dat zij er volgens de wet mochten zijn. In de »Constitutiones" van 1639 worden zij niet meer vermeld.

De reddieten nu zaten wel in het koor der kerk, en zongen daar met de reguliere kanunniken mede, maar hadden toch de geringste plaats 2), d. i. beneden de jongste broeders 3), in den beginne zelfs beneden de novicen 4). Men kan er uit zien, hoe scherp ook hier de lijn tusschen de geestelijken en de niet-geestelijken werd getrokken. Komen de reddieten op de lijst der Windesheimsche broederen voor, het is, omdat zij, evenzeer als de reguliere kanunniken, koorbroeders waren. Deze algemeene, beide soorten omvattende naam staat dan ook aan het hoofd der genoemde lijst 5).

Gelijk reeds vroeger werd aangestipt, waren er te Windesheim nog verschillende andere soorten van kloosterbewoners. Ook over deze moet worden gehandeld, en ten einde zoo nabij mogelijk aan de reeds besproken reguliere kanunniken en reddieten te blijven, zij de aandacht het eerst op de klerken (clerici) gevestigd, d. i. op sommige broeders des gemeenschappelijken levens, die te Windesheim woonden en tot de lagere kerkelijke rangen behoorden 6).

1) De bepaling staat in het caput „de vestiario", d. i. in de *Constitutiones*, pars II, cap. 7 (in die van 1553, p. 73).

2) *Chron. Wind.* p. 422.

3) *Chron. Wind.* p. 453.

4) *Chron. Wind.* p. 502.

5) Zie Bijlage V.

6) Om dit wel te begrijpen, worde in 't oog gehouden, dat de broeders des gemeenschappelijken levens, ofschoon men ze dikwijls zonder onderscheid „klerken" noemt, niet allen clerici waren, d. i. niet allen tot den geestelijken stand, zij het ook tot de lagere rangen daarvan (acolythus, subdiaconus, diaconus) behoorden.

Bij het innig verband, dat er in de eerste tijden tusschen de Broederschap en het Klooster bestond, een verband, dat ons reeds vroeger is gebleken 1) maar ook later nog meer dan eens ter sprake zal komen 2), kan het niemand verwonderen, te Windesheim ook »fraters" aan te treffen, ja zelfs de cellen in een afzonderlijk gedeelte van het gebouw voor de »clerici" of geestelijken onder hen bestemd te zien 3). De meesten dezer laatstgenoemden waren er door hunne rectors heengezonden met het bepaalde doel, om tot de proef toegelaten, een jaar daarna ingekleed, en nog een jaar later geprofest te worden 4). Anderen, van wie men niet zeker wist of zij wel voor het kloosterleven volkomen geschikt zouden wezen, zond men nochtans naar Windesheim, ten einde aldaar over hen te doen oordeelen 5) Ook onder de zoogenaamde leekebroeders, d. i. onder degenen, die in de fraterhuizen meer bepaald voor de practische werkzaamheden werden gebruikt, schijnen er geweest te zijn, die aan het strengere leven in een convent de voorkeur gaven boven het meer vrijzinnige in hun eigen gesticht. Door dit een en ander waren er te Windesheim, althans in de eerste tijden van zijn bestaan, ook broeders des gemeenschappelijken levens. Hun aantal schijnt zelfs niet gering te zijn geweest 6). Later, bij het steeds losser worden van den

Er waren ook leekebroeders (laici) onder hen, die meer bepaald voor den huishoudelijken arbeid gebruikt werden (zie bijv. Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 122, 125, 138, 145. alibi). Deze laatsten nu heeten wel „fratres", maar geen „clerici". Daarenboven waren er anderen, die de priesterlijke wijding hadden ondergaan. Deze droegen den hun toekomenden naam van „presbyteri". Er bestonden dus drie soorten of trappen (frater laicus, frater clericus, frater presbyter), die niet met elkander moeten verward worden (zie bijv. Dumbar, l. l. p. 125—127, 145, 146, 147).

1) Zie boven, blz. 61—72.

2) Zie beneden, in Hoofdstuk VI en VII.

3) Zie boven, blz. 78; en verg. aangaande de cellen *Chron. Wind.* p. 576, 577, 578, 593, 600.

4) *Chron. Wind* p. 72, 82 seq, 84, 108, 278, 521. Verg. ook Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXVII, § 1.

5) *Chron. Wind.* p. 368 seq.

6) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 128, 280, 281, 523, 580, 581, 583. Er waren leekebroeders (p. 280, 580), klerken (p. 280, 281, 523, 575, 580, 581, 583, 600) en priesters (p. 280, 581, 598) onder hen.

band tusschen de twee zusterinstellingen [1]), kromp het in. Eindelijk, naar 't schijnt, stierf het geheel uit [2]).

Het ligt voor de hand, dat de meeste klerken, die in de fraterhuizen te Deventer en te Zwolle voor het klooster geschikt geacht, en door hunne rectors met aanbevelingsbrieven naar Windesheim gezonden waren [3]), aldaar inderdaad bruikbaar bevonden en te hunnen tijde geprofest werden. Ja, de twee genoemde huizen waren jaren lang de kweekplaatsen voor Windesheimsche koorbroeders [4]). Maar evenzeer laat het zich gemakkelijk begrijpen, dat enkele toegezondenen werden afgekeurd, bijv. om zwakheid van lichaam of heeschheid van stem [5]), en dat andere, wanneer het er op aankwam, zichzelven te gering achtten, om tot reguliere kanunniken te worden bevorderd [6]). Dezulken, eenmaal te Windesheim zijnde, bleven daar allicht, schonken soms alles wat zij bezaten aan het klooster [7]), namen deel aan den letterkundigen arbeid der broeders [8]), werkten mede tot stichting van anderen [9]), en woonden er, geacht en bemind, tot de ure huns doods [10]). Doch al waren zij nóg zoo bekwaam [11]), en al werden zij, gelijk somtijds geschiedde, tot priesters gewijd [12]), zij bleven van de koorbroeders onderscheiden. In geheel hun doen aan de Deventersche klerken gelijk [13]), droegen zij ook het gewaad van deze laatsten [14]), zijnde een grijs kleed, afhangende tot op

1) Zie beneden, in Hoofdstuk VII.

2) In de verschillende nog bestaande redactiën der *Constitutiones* worden zij niet meer vermeld.

3) *Chron. Wind.* p. 83, 108, 368.

4) l. l. p. 83, 108.

5) l. l. p. 595. Even juist als kort zegt Matthaeus, *De nobilitate*, p. 168: „Nec fratres chorales quivis facti, qui vellent. Non milites, ut jam dixi. Non spurii, non illegitimi. Non debiles, non rauci. Facti hi conversi, si asceticae vitae cupidi."

6) *Chron. Wind.* p. 576.

7) l. l. p. 591.

8) l. l. p. 579, 597.

9) l. l p. 523, 580—582, 593 seq.

10) l. l. p. 589, 600.

11) l. l. p. 576, 593.

12) l. l. p. 598.

13) l. l. p. 591.

14) l. l p. 521, 591.

de hielen, en om de lendenen met een zwarten gordel gesloten; voorts over dit kleed eene eveneens grijze pij van dezelfde lengte met zwarte kap en kwast [1]). De merkwaardigste klerk, dien Windesheim ooit heeft gehuisvest, is zeker wel Johan Schutken, over wiens verdiensten voor onze vaderlandsche letterkunde wij later zullen spreken [2]).

Waren de klerken blijkens het gezegde meer bijwoners dan burgers, niet alzoo de conversen (conversi), die een wezenlijk bestanddeel van het kloosterpersoneel uitmaakten, en wijl zij de drieledige gelofte van kuischheid, gehoorzaamheid en armoede aflegden, in den vollen zin des woords kloosterlingen waren [3]).

De conversen of conversbroeders vervullen in de kloosterwereld de practische werkzaamheden, den handenarbeid, het ambachtsbedrijf. Zij verbinden zich daartoe voor levenslang, en moeten met blijmoedigheid deze meer nederige rol vervullen, soms met zelfverloochening deze meer ondergeschikte betrekking bekleeden, opdat anderen zich te beter kunnen overgeven aan hunne vrome overdenkingen en kerkelijke plichten. Intusschen wordt door de kloosterlingen, wier stoffelijke behoeften zij op deze wijze helpen bevredigen, wederkeerig voor hunne geestelijke belangen zorg gedragen, zoodat beide partijen elkander ten nutte zijn.

Aan dit algemeen begrip beantwoorden ook de conversen van Windesheim. Reeds onder den prior Johan Vos van Heusden, die vier jaren na de stichting van het convent zijne betrekking aanvaardde, werden er van lieverlede dertien zulke broeders

1) l. l. p. 280 seq. Eene afbeelding van een klerk des gemeenschappelijken levens kan men vinden bij Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, tome II, tegenover p. 338. De leekebroeders waren van de klerken en de priesters onder de fraters onderscheiden door de kortheid van hun kleed en hunne pij, die beiden slechts tot aan het midden van 't scheenbeen reikten. Zie *Chron. Wind.* p. 281, en verg. Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 246.

2) Zie beneden, in Hoofdstuk V. Een niet onbelangrijke klerk was ook Albertus van Winbergen, over wien gehandeld wordt *Chron. Wind.* p. 591—600. Minder merkwaardige namen, zie aldaar, p. 402, 600.

3) Zie Hoyberge, *Notationes* (achter zijne uitgave van Latomus, *Corsendonca*, Antv. 1644), p. 93, of liever Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 4, § 2 (Bourg. bibl. M. S. n°. 1278, p. 244), aan wien hij het heeft ontleend.

opgenomen [1]). Zij worden ons beschreven als mannen van goeden wil, tot het kloosterleven geneigd, maar om eene of andere reden, bijv. om een te zwak lichaam of een te weinig geletterden geest, voor de dagelijksche kerkdiensten en den letterkundigen arbeid der koorbroeders minder geschikt [2]). Van sommige hunner bleek later, dat zij er wel de bekwaamheid toe hadden, en men nam hen alsnog onder deze laatsten op [3]).

Ofschoon een enkele der dertien ook wel tot hoogere werkzaamheid, zooals het afschrijven van boeken werd gebruikt [4]), was hunne eigenlijke bestemming, de uitwendige diensten, den handenarbeid, het ambachtswerk te volbrengen [5]). Zoo vinden wij dan ook onder hen een kok-keldermeester [6]), een keukenbediende, een molenaar, een bakker-brouwer, een kleermaker [7]), een schoenmaker, een timmerman, een boekenkramgieter [8]), maar ook een zeer bekwaam chirurgijn-barbier [9]) en een zoogenaamden »hospitularius", die de gasten ontving en door zijn tact om iedereen overeenkomstig zijnen stand te behandelen, algemeene liefde en achting genoot [10]).

Alles wat op de conversen betrekking heeft, is in de Windesheimsche »Constitutiones" evenzeer onder bepalingen gebracht,

---

1) *Chron. Wind.* p. 112—115.

2) l. l. p. 111.

3) l. l. p 111; voorbeelden, aldaar p. 112; verg. ook p. 451, 534.

4) l. l. p. 113 seq.

5) l. l. p. 116: „licet externis officiis, laboribus manualibus, mechanicisque operibus . . . . status conuersorum specialiter sit deputatus".

6) De later zoo hoogst merkwaardige Hendrik Löder, prior van het Windesheimsche klooster Frendeswege bij Nordhorn in het graafschap Bentheim, die zóóvele conventen in Westfalen, Saksen, Oost-Friesland en de Rijnstreken heeft hervormd, dat hij aldaar „de apostel des lands" werd genoemd. Zie over hem *Chron. Wind.* p. 112, 534—565. Beneden, in Hoofdstuk VII, zal meer uitvoerig over hem worden gehandeld.

7) Broeder van den innig vromen schrijver Gerlacus Petersen, den „alter Thomas a Kempis", over wien beneden, in Hoofdstuk V.

8) *Chron. Wind.* p. 114: „metallorum in spangis pro libris fusor bonus". Zie over de beteekenis van het woord „spanga" Du Cange, *Glossarium*, i. v.

9) Marcelis van IJsel, tevens gedurende meer dan veertig jaren zeer getrouw ziekenwaarder te Windesheim. Zie eenige bladzijden verder.

10) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 112—115.

als datgene wat de koorbroeders betreft [1]). Als wij in het volgende hoofdstuk deze laatsten meer naar het inwendige beschouwen, zullen wij daarbij telkens aanteekenen, wat ten opzichte der verschillende punten ook aangaande de conversen opmerking verdient. Hier, waar wij alleen het uitwendige behandelen, zij nog kortelijk het volgende gezegd. Wie tot den geestelijken stand, zij het ook tot de lagere rangen daarvan behoorde, mocht zonder toestemming van het generaal kapittel niet tot convers worden aangenomen; evenmin, wie eene hoogere letterkundige vorming bezat [2]). Wie de priesterlijke wijding had ontvangen, mocht zelfs niet eens door het genoemde kapittel tot dezen stand worden toegelaten [3]). Overigens werd niemand uitgesloten, zoodat er voorbeelden bestaan, dat zelfs magistraatspersonen en edellieden, de wereld verlatende, in kloosters, tot de vereeniging van Windesheim behoorende, conversbroeders werden [4]). Hadden degenen, die zich voor deze betrekking aanboden, ouders of andere bloedverwanten, die hunne zorg behoefden of aan wie zij zedelijk verbonden waren, dan mocht men hen niet opnemen, »opdat het klooster door hen geene onaangenaamheden krijgen mocht" [5]). Was iemand eenmaal als convers aangenomen,

---

1) Namelijk in die van 1502, naar 't schijnt, als aanhangsel; in die van 1508, 1553 en 1639 als „quarta pars". De stof wordt in dertien hoofdstukjes behandeld (bij die van 1639 in elf).

2) Intusschen werd hiervan om bijzondere redenen wel eens afgeweken. Zoo was bijv. Arnoldus van Wychmale, edele en schildknaap van den baron van Rotselaar, in het Windesheimsch klooster Bethlehem bij Leuven reeds in zijn proefjaar, om koorbroeder te worden, toen het bleek dat hij de eenzaamheid der cel niet kon verdragen. Hij verzocht en verkreeg daarom, tot den stand der conversbroeders te mogen overgaan. Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, Brux. 1861, pars I, p. 281 (ontleend aan het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens).

3) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars IV, cap. 1, zijnde in die van 1553, p. 131 seq; in die van 1639, p. 185 seq.. Op laatstgenoemde p. 286 wordt er nog bijgevoegd, dat niemand, die geen volle twintig jaar oud is, als convers kan worden aangenomen.

4) Zie noot 2. Ook een schepen van Diest, Paulus Kenens genaamd, werd convers in hetzelfde klooster Bethlehem. Zie Molanus, l. l. pars I, p. 279 (eveneens aan het genoemde *Chronicon* ontleend).

5) „Ne ex illis grauamen domui generetur". Zie *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 131; in die van 1639, p. 186). Dit beginsel is zeker niet het hoogste.

dan kon hij slechts door eene afzonderlijke vergunning van het generaal kapittel tot den stand der koorbroeders overgaan, doch deze vergunning werd niet gemakkelijk verleend, »wijl ieder in de roeping, waarmede hij was geroepen, den Heer getrouw en standvastig ten einde toe moest dienen, wetende dat hij wegens verschil van gewaad niets minder was" 1). Dit gewaad nu bestond in een wit kleed (tunica 2), een palm korter dan dat der koorbroeders, en bij den arbeid een nog korter, dat echter tot omstreeks het midden van 't scheenbeen reiken moest 3). Dit witte kleed mocht ook des nachts het lichaam niet verlaten 4). Voorts droegen de conversbroeders eene zwarte kap (caputium) en een wit scapulier (scapularis 5), welk laatste eveneens afdaalde tot het midden van 't scheenbeen. Op de feestdagen, onder de mis en buiten het klooster gingen zij in een grijzen mantel (cappa 6), die een weinig korter dan het witte kleed wezen moest. Hunne onderkleeren, laarzen, schoenen en slobkousen 7) waren aan die der koorbroeders gelijk. Ook hun beddegoed; doch beddejakken en halsdoeken 8) werden hun niet toegestaan. Eindelijk, wat hun aantal betreft, — meer dan acht conversen

---

1) „Sed in ea vocatione qua vocati sunt et qua ceperunt, fideliter et constanter vsque in finem domino seruire studeant et placere: scientes se nihil minus propter habitus differentiam a veritate religionis et plenitudine fraternitatis habere". Zie *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 132; in die 1639, p. 187). Voorbeelden van conversen, die verlof kregen om tot de orde der koorbroeders over te gaan, zie *Chron. Wind.* p. 112; verg. boven, blz. 112.

2) Men verwarre de tunica der conversbroeders niet met de subtiel der koorbroeders. Beiden droegen de eerste; slechts de koorbroeders de laatste. Zie boven, blz. 103.

3) Dit en het volgende over de kleeding is ontleend aan de *Constitutiones*, pars IV, cap. 3 (in die van 1553, p. 133 seq; in die van 1639, p. 189). Men vergelijke daarmede de afbeelding van een Windesheimsch conversbroeder bij Helyot, l. c. tom. II, tegenover p. 346.

4) Verg. wat boven, blz. 104, aangaande de subtiel der koorbroeders is gezegd.

5) Het was van wol. Zie Latomus et Hoyberge, *Corsendonca*, p. 49.

6) Zie Du Cange, *Glossarium*, i. v. „Capa."

7) „Pedulia". Zie Du Cange, i. v. „Pedules."

8) In de *Constitutiones* van 1502 en 1508: „Camiseis et lintheaminibus," in die van 1553: „Indusiis et lineis non vtuntur". In die van 1639 worden de „indusia" hun toegestaan.

te gelijk mochten er te Windesheim en in de daarmede verbonden kloosters niet zijn 1).

Wij hebben de aandacht nog te vestigen op eenige soorten van kloosterbewoners, die niet tot de klasse der eigenlijk gezegde kloosterlingen behoorden, en wel het eerst op de donaten (donati 2).

Wat zij waren, wordt door den naam zelven aangeduid 3): lieden, die zich met al het hunne aan het klooster hadden overgegeven. Daarvoor moest dit laatste hen levenslang binnen zijne muren onderhouden. Intusschen waren zij, evenzeer als ieder ander, tot arbeid, soms zelfs tot werkzaamheden van geringe soort verplicht 4). Voorts ligt het in den aard der zaak, dat menschen uit de meest verschillende standen der maatschappij donaat konden worden, zoodat men priesters 5) en lee-

---

1) *Constitutiones*, pars IV, cap. 1 (in die van 1553, p. 131'; in die van 1639, p. 186). De reden blijkt voldoende uit Latomus et Hoyberge, l. l. p. 95 seq.

2) Het onderscheid tusschen de donaten en de conversen vond ik nergens duidelijker geformuleerd dan bij Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 4, § 2 (in het *Compendium* van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. n°. 1278, p. 244): „Et ideo Conuersi vt sint veri religiosi censendi, astringuntur portare habitum certum a saecularibus distinctum, et post annum probationis a iure indultum tenentur profiteri tria vota substantialia secundum regulam B. Augustini; nam sine professione viuendi secundum regulam approbatam non essent veri religiosi. Et in hoc differunt Donati ab eis, qui non vouent tria vota secundum aliquam regulam approbatam."

3) Over het begrip van donaat in 't algemeen zie men Du Cange, *Glossarium*, i. vv. „donati," „oblati" en „redditus"; over dit zelfde begrip in de met Windesheim verbonden kloosters, Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, Amst. 1866, blz. 4—9.

4) Bijv. tot het hoeden van de varkens, het melken van de koeien, het wacht houden bij de kloosterpoort (zie Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 112), het baardscheren (l. l. p. 140) en dergelijke.

5) Voorbeelden van „sacerdotes donati" of „sacerdotes et donati" kan men vinden bij Petrus Impens, l. l lib. VI, art. 5, § 1 (in het genoemde *Compendium*, p. 251), alsmede bij Molanus, *Historia Lovaniensium*, Brux. 1861, pars I, p. 282 (eveneens aan Impens ontleend). Zie ook Pool, a. w. blz. 5, noot 1. De zoo aanstonds te noemen Albert van Winbergen was, toen hij zich met zijne goederen aan het klooster Windesheim overgaf, acolyth. Hij behoorde dus tot den geestelijken stand en werd thans „clericus donatus" (*Chron. Wind.* p. 120, 591, 593; zie over de „clerici" onder de „donati" het straks aan te halen caput der *Constitutiones*). Later bevorderde men hem langs de rangen van subdiaken en diaken tot priester (*Chron. Wind.* p. 598, 120). Hierdoor werd hij „sacerdos donatus" of „presbyter et donatus".

ken [1]), edellieden [2]) en ambachtslieden [3]), zeer rijken [4]) en ook minder gegoeden onder hen aantreft [5]). Maar tevens laat zich gemakkelijk begrijpen, dat de familieleden dergenen, die al hunne bezittingen aan het klooster wegschonken, niet zelden met leede oogen aanzagen, ja op allerlei wijzen trachtten te belemmeren, wat hunzelven zoozeer tot nadeel was. Zoo hadden bijv. de Windesheimsche broeders allerlei angsten door te staan, nadat zekere Albert van Winbergen zeshonderd Fransche kronen en andere gelden met zich ten klooster had gebracht. Zij vreesden niets minder, dan dat 's mans broeder en verdere bloedverwanten het gebouw in brand zouden steken. Daarom vervingen zij het rieten dak der slaapzaal door een van leien of pannen, en lieten nacht aan nacht door twee hunner de wacht houden, totdat het gevaar geweken was [6]).

Dergelijke minder aangename ervaringen hebben blijkbaar

1) „Laici donati". Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 595 (conf. p. 120); Molanus, l. l. pars I, p. 283, en verg. Pool, t. a. p.

2) Zoo was bijv. de Beiersche edelman Paulus van Venninghen, die met de zonen van den paltsgraaf was opgevoed, „donatus et sacerdos" in het Windesheimsche klooster Bethlehem bij Leuven. Zie Molanus, l. l. pars I, p. 282.

3) Bijv. een metselaar (*Chron. Wind.* p. 120) en een kleermaker (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 132).

4) Bijv. Albert van Winbergen. Zie *Chron. Wind.* p. 591.

5) Als eene bijzonderheid zij hier bijgevoegd, wat in het *Chron. Wind.* p. 112, aangaande een der dertien eerste conversen, Arnold Bisschop van Stavoren, „diues satis in saeculo", wordt vermeld. „Hic cum Thada coniuge sua, se et omnia sua dederunt monasterio, de quorum bonis temporalibus chorus noster in Windesem noscitur aedificatus". Ofschoon het hier een conversbroeder geldt, hebben wij toch een geval, gelijkstaande met dat der donaten, te meer wijl in de eerste tijden van Windesheims bestaan de lijn allicht niet zoo scherp zal zijn getrokken. Vreemd echter is het, dat niet alleen Arnold Bisschop, maar ook zijne vrouw Thada, zich zelven en al het hunne aan het klooster overgeven. Of deze vrouw conversin werd genoemd, en hoe en waar men in haar levensonderhoud voorzag, blijkt niet. Intusschen staat het geval niet geheel alleen. Zekere Bertgarda, „conversa et monacha", stond in dergelijke betrekking tot de abdij van Egmond. Zie Bakhuizen van den Brink, *Hecmundensia* (in *Het Nederlandsche rijks-archief*, dl. I, 's Grav. 1857) blz. 217. Wederkeerig vindt men in 1258 gewag gemaakt van „terras quondam fratrum ovtgherj et arnoldi dicti ghier, conuersorum jn Rinsburg". Zie Kluit, *Historia critica comitatvs Hollandiae et Zeelandiae*, Mediob. 1777, tom. II, pars 2, p. 743.

6) *Chron. Wind.* p. 591.

medegewerkt, om de behoefte aan eene nauwkeurige regeling van de zaak der donaten dieper dan ooit te doen gevoelen. Er waren toch bepalingen, die met andere streden of althans schenen te strijden. Zoo wendde men zich dan tot paus Eugenius IV, en deze benoemde bij schrijven van 8 November 1436 twee commissarissen, om de verschilpunten weg te nemen en de gewenschte regeling te maken [1]). De commissarissen [2]) schijnen zich niet te hebben gehaast, want het stuk, waarbij zij aan den hun opgedragen last uitvoering gaven, is eerst van 21 Juli 1445 [3]). Dit stuk ligt ten grondslag aan het gedeelte der »Constitutiones," dat aan de donaten is gewijd [4]), en waarvan wij de voornaamste bepalingen gaan noemen.

Opdat de kloosters door onvoorzichtige opneming van donaten in geene bezwaren of schandalen gewikkeld worden, moeten de priors met hunne onderhoorigen daarin uiterst behoedzaam te werk gaan. Meer dan vier of vijf mogen zij niet toelaten, ten ware met goedvinden van het generaal kapittel. Wie donaat wenscht te worden, moet vóór alle dingen weten, dat hij zich niet tot ledigheid en rust maar tot lichamelijken arbeid verpandt. Volhardt hij bij zijnen wensch, en neemt men hem op, dan worden hem ten aanhooren van het gansche convent de volgende vragen voorgelegd: of hij vrij man is en aan niemand toebehoort; of hij aan eenige vrouw trouw heeft beloofd; of al zijne schulden voldaan zijn, en of hij ook eene verborgene ziekte heeft [5]). Is

1) Kopie van dezen opdrachtsbrief is te vinden in de *Privilegia et statuta capituli generalis Windesemensis* (zijnde een afschrift van allerlei pauselijke en bisschoppelijke voorrechtsbrieven betreffende het kapittel van Windesheim, naar een ouden codex vervaardigd onder toezicht van den Utrechtschen hoogleeraar Pieter Bondam, en thans als H. S. n°. 352 berustende in de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage), n°. 37.

2) Zij heetten Hendrik Rayscop, proost van Sint Marie, en Wouter Grouwaert, deken van Sint Salvator, beiden te Utrecht.

3) Afschrift van deze „Executio bullae apostolicae super statu donatorum", waarin ook de opdrachtsbrief nogmaals is opgenomen, vindt men in de zoo-even genoemde *Privilegia et statuta*, n°. 39. Zonder den opdrachtsbrief en ontdaan van 't geen niet tot de zaak zelve behoort, staat zij ook in M. S. n°. 16595 der Bourgondische bibliotheek te Brussel, fol. 89v—91r, alwaar tevens eene vertaling er van in 't Dietsch, fol. 91r—93r.

4) *Constitutiones*, pars IV, cap. 14 (in die van 1553, p. 144—147).

5) Deze vragen, in de bepalingen der twee commissarissen opgenomen, komen

hierop geruststellend geantwoord, dan moet hij in tegenwoordigheid van de kloosterlingen, alsmede in die van een notaris met getuigen, trouw beloven aan het klooster en het generaal kapittel 1), en al zijne goederen, roerende en onroerende, tegenwoordige en toekomende, vrijwillig en volledig in handen van den prior overgeven. Ofschoon de donaten hunne eigene kleederen blijven dragen, moet nochtans hun opperkleed grijs zijn en tot over de knieën reiken. Ook hun »huik," d. i. hun mantel, moet van dezelfde kleur wezen, en hun kap of »kovel" zwart, zonder kwast. Gelijk reeds gezegd is, zijn zij tot lichamelijken arbeid geroepen; doch wanneer iemand, die tot den geestelijken stand behoort, als donaat wordt aangenomen (wat echter alleen met toestemming van het generaal kapittel geschieden kan), mag hij, tot andere werkzaamheden in staat zijnde, van den lichamelijken arbeid worden ontslagen. Ook voor de godsdienstige behoeften der donaten wordt gezorgd. Zij lezen dagelijks hunne gebeden, wonen op zon en feestdagen de kloostermis bij, zijn tegenwoordig bij de collatiën of stichtelijke toespraken, die voor de leekebroeders worden gehouden, enz. 2). Willen zij het klooster verlaten, zoo hebben zij niets terug te vorderen van hetgeen zij eenmaal vrijwillig hebben afgestaan, noch loon te eischen voor de diensten, die zij hebben bewezen 3). Gedragen zij zich ongehoorzaam en

---

in de *Constitutiones* van 1502 nog niet voor; daarentegen wel in die van 1508 en 1553.

1) De donaten legden dus niet de drieledige gelofte van kuischheid, armoede en gehoorzaamheid, maar alleen de laatstgenoemde af. Verg. boven, blz 115, noot 2, en zie *Chron. Wind*. p 120.

2) Stierf er een koorbroeder, een convers of een donaat in het eigen huis, dan moesten de donaten honderd vijftigmaal het „Pater noster" en het „Ave Maria" bidden. In 1519 kwam er de bepaling bij, dat de donaten, de leekebroeders en de leekezusters der met Windesheim verbondene kloosters eene onderlinge broederschap zouden vormen, door voor iederen afgestorvene, tot hen behoorende, vijfmaal den psalm „Miserere" of twintigmaal het „Vader ons" met den „engelschen groet" te lezen. Zie de *Constitutiones* van 1553, p. 146, en verg. die van 1639, p. 210 seq.

3) Het geval schijnt zóó zelden te zijn voorgekomen, dat de prior superior Godfried Graes, die van 1486 tot 1493 aan het hoofd der Windesheimsche kloostervereeniging stond, tot den prior van Corsendonck bij Turnhout zeide, „quod credit hanc clausulam per errorem insertam, quia donati recedere non possunt" (randschrift op fol. 88v van M. S. nº. 16595 der Bourg. bibliotheek).

weerspannig, loopen zij in stilte weg, of houden zij tegen den wil des priors goederen onder zich, dan kan deze hen straffen, binden en gevangen zetten, zelfs, indien het noodig is, met hulp van den wereldlijken arm.

Ziedaar ongeveer de bepalingen, gelijk zij in 1445 zijn gemaakt en in 1553 nog golden. Ongetwijfeld zijn zij van kracht gebleven, totdat de geest van den nieuweren tijd de kloostervereeniging van Windesheim niet slechts deed inkrimpen, maar haar ook dwong, de oude statuten geheel te herzien 1). In de »Constitutiones" van 1639 komt nog wel een gedeelte over de donaten voor 2), maar de beteekenis, aan den naam gehecht, is eene geheel andere. Reeds het opschrift luidt aldus: »Over de donaten of huisleeken," en het hoofdstuk begint met de woorden: »Overmits wij, volgens de oude gewoonte onzer congregatie, tot het verrichten van den lichamelijken arbeid en de uitwendige werkzaamheden in onze kloosters, behalve de conversen ook nog eenige andere mannen van stichtelijk leven onder de verschillende namen van broeders, reddieten, donaten, oblaten en huisleeken plachten op te nemen, heeft het generaal kapittel, door zekere redenen daartoe bewogen, ofschoon het de genoemde gewoonte geenzins afkeurt, besloten, met verwerping van de verscheidenheid der namen slechts ééne soort van lieden beneden de conversen in onze orde toe te laten, onder den naam van donaten of huisleeken."

Men ziet het, de zaak is zeer vereenvoudigd maar ook van gedaante veranderd 3). Donaten in den ouden zin van het woord zijn er niet meer; zij zijn, ofschoon ook vroeger niet hooger in rang, louter leekebroeders geworden. De twee begrippen, die lang onderscheiden zijn gebleven, vloeien inéén. Alleen dan, wanneer een donaat tevens tot den geestelijken stand behoort en dien ten gevolge aan het altaar dienst kan doen, draagt hij

---

1) Zie hierover uitvoerig beneden, in Hoofdstuk VI.

2) Namelijk pars IV, cap. 12, p. 205—212.

3) Verg. ook Hoyberge in zijne *Notationes* op Latomus, *Corsendonca*, p. 164—166. Dit werkje verscheen in 1644 in 't licht. Men vindt er dan ook niet het vroegere begrip van donaten, maar dat der *Constitutiones* van 1639. Dit moet wèl in het oog worden gehouden, indien men, bij de bepaling van het genoemde begrip, door Hoyberge niet op een dwaalspoor zal geleid worden.

den naam van »donatus choralis" [1]), iets wat aan het vroegere »sacerdos donatus" doet denken [2]).

Hiermede hopen wij het noodige licht te hebben verspreid over eene klasse van kloosterbewoners, wier ware beteekenis en wier betrekking tot de conversen niet altijd duidelijk is geacht [3]). Thans aan de leekebroeders (laici) en familiaren (familiares) de beurt.

Reeds spoedig na de oprichting van het klooster trok de stichtelijke omgang der broeders vele jongelingen en mannen aan [4]). Vandaar, dat niet weinigen hunner naar Windesheim kwamen, om er allerlei handenarbeid te verrichten. Zij legden hun wereldlijk gewaad af, trokken dat des kloosters aan, en werkten in keuken en kelder, in bakkerij en brouwerij, in hof en schuur, ja ook in het waschhok [5]). Anderen, daartoe bekwaam, beoefenden alles, wat tot den ambachtsstand behoort. Zij maakten kleederen en lapten schoenen, timmerden en metselden; er waren ook visschers onder hen [6]).

---

1) *Constitutiones* van 1639, p. 206; verg. Hoyberge, l. l. p. 166.

2) Zie boven, blz. 115, noot 5.

3) Zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 52 v. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat de randteekening van Rosweyde of van het handschrift, waaraan hij zijne uitgave van het *Chronicon Windesemense* ontleende, tot de begripsverwarring heeft medegewerkt. Men zie bijv. p. 118—120, waar de leekebroeders donaten en conversen worden geheeten, welke laatste naam zelfs onder de nieuwe orde van zaken, gelijk die uit de *Constitutiones* van 1639 kenbaar wordt, geheel onjuist moet worden geacht. De grootste aanleiding nochtans tot de onzekerheid aangaande de ware beteekenis van het woord „donatus" lag in den verschillenden zin, die daaraan in de *Constitutiones* van 1553 en in die van 1639 is gegeven, zoodat men onmogelijk in één begrip kon samenvoegen, wat tot twee geheel andere opvattingen der zaak behoorde.

4) Dit en het volgende is ontleend aan *Chron. Wind.* p. 117 seq.

5) Vóórdat er te Windesheim leekebroeders waren, hadden bejaarde vrome zusters deze werkzaamheden aldaar vervuld. Zie boven, blz. 66, noot 6.

6) Wie er zoo al tot het kloosterpersoneel in Windesheimsche kloosters behoorden, blijkt uit Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, tom. II), p. 482: „Omnia etiam officia mechanica in suo habent monasterio [scil. S. Mainulphi in Bodiken], videlicet sartores, sutores, fabros ferrarios, carpentarios, agricultores, mulsores, pistores, braxatores, opiliones, subulcos, rasores, minutores et cetera similia officia eis necessaria." Eene dergelijke, ofschoon kortere opgave vindt men aldaar (p. 809)

Deze mannen nu dragen den naam van leekebroeders [1]) en familiaren. Het onderscheid tusschen beiden is moeilijk uit te maken. Waarschijnlijk ligt het hierin, dat de familiaren meer uitsluitend voor de uitoefening van ambachten waren bestemd. Hoe dit zij, zeker is het, dat beiden meestal bij elkander gevoegd, en als te zamen éene categorie uitmakende, genoemd worden [2]). Herinnert men zich, wat vroeger aangaande de dertien eerste conversen is gezegd [3]), dan zal men bevinden, dat de soort van arbeid, door deze laatsten geleverd, dezelfde is als die, welke de leekebroeders en familiaren volbrachten en waartoe ook de donaten waren verplicht.

Doch ook nu weder moet worden opgemerkt, dat er tusschen de conversen en de leekebroeders een kennelijk onderscheid bestond [4]). De conversen waren kloosterlingen, die voor levenslang de drieledige gelofte hadden afgelegd; de leekebroeders waren slechts kloosterbewoners, die voor zoolang zij in het convent geliefden te blijven, gehoorzaamheid aan den prior hadden beloofd [5]). Zij stonden dus beneden de conversen [6]), maar waren in rang met de donaten gelijk [7]). Wijl echter aan hunne toelating geene financiëele punten verbonden waren, werden zij veel gemakkelijker opgenomen. Meer dan eene eeuw schijnt men aangaande die opneming niet eens bepaalde voorschriften te hebben gemaakt [8]). Eerst in de »Constitutiones" van 1508 wordt een hoofdstuk aan hen gewijd [9]). Toch

---

betreffende het Maria-klooster te Richenberg bij Goslar, dat eveneens tot het kapittel van Windesheim behoorde.

1) Over het begrip van „fratres laici" in 't algemeen zie men Matthaeus, *De nobilitate*, p. 166 seq.

2) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 118, 119, 120.

3) Zie boven, blz. 112.

4) Verg. Du Cange, *Glossarium*, i. v. „Familiares".

5) Uit *Chron. Wind.* p. 120 blijkt, dat in de eerste tijden wel door de donaten, maar niet door de leekebroeders de belofte van gehoorzaamheid werd gedaan. Verg. ook aldaar, p. 118.

6) Vandaar, dat men als leekebroeder tot den stand der conversen kon overgaan. Een paar voorbeelden daarvan in het Windesheimsche klooster Bethlehem bij Leuven geeft Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 280.

7) „Laici qui non admittuntur ad statum donatorum, modis et conditionibus subsequentibus recipi poterunt." *Constitutiones* van 1553, p. 147.

8) In de *Constitutiones* van 1502 is nog niets aangaande hen bepaald, ofschoon zij er van den aanvang af waren geweest.

9) Pars IV, cap. 15. Evenzoo in die van 1553, p. 147 seq.

blijkt het, dat er ook vóór dien tijd, zij het dan alleen volgens gewoonterecht, bij de toelating zekere formaliteiten werden in acht genomen, waarbij zelfs een notaris en getuigen konden werkzaam zijn [1]), ofschoon dit niet bepaald noodig was, daar men eene belofte van gehoorzaamheid aan den prior en van trouw aan het huis, zelfs dan wanneer zij slechts in tegenwoordigheid van eenige vertrouwde personen werd afgelegd, voldoende achtte. Alvorens de leekebroeders werden opgenomen, konden zij, evenals de koorbroeders en de conversen vóór hunne professie, met hunne goederen doen, wat zij wilden. Had de opneming eenmaal plaats gehad, dan mochten zij niet meer geld hebben dan de prior hun toestond. Zoolang zij in het huis bleven, inde de procurator als thesaurier van het klooster hunne revenuen. Werden zij wegens schandelijke vergrijpen verdreven, of gingen zij te eeniger tijd uit eigen beweging heen — want zij waren hierin geheel vrij [2]) — dan kregen zij alles, wat zij bij hunne toelating in handen van den prior of den procurator hadden afgegeven, terug. De ontvangen inkomsten evenwel verbleven aan het klooster; en, evenals zij tijdens hunne inwoning voor hunnen arbeid geen geld ontvingen, werd hun ook bij het heengaan, hetzij dit laatste vrijwillig of gedwongen plaats had, niet het minste loon uitbetaald [3]). Wat zij deden, geschiedde eenvoudig om Gods-

1) Notarieële acte van 28 November 1495 (waarbij eenige leekebroeders werden opgenomen in het Windesheimsche klooster St. Hiëronymus-dal bij Leiden), volgens het daarvan medegedeelde door Gompertz in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, dl. I (Haarl. 1873), blz. 437—439. Veel merkwaardiger nog is de „Modus receptionis laicorum in Korsendonck" in M. S. nº. 16595 der Bourg. bibliotheek, waar men fol. 94r—96r het geheele formulier der opneming met de vragen, antwoorden, voorwaarden enz. in het Dietsch kan vinden. Het klooster Corsendonck namelijk behoorde tot het kapittel van Windesheim.

2) Zoo verliet een leekebroeder op den St. Agnietenberg bij Zwolle op raad van zijn prior het klooster, om zijne moeder en grootmoeder, die zijne hulp noodig hadden, te gaan verzorgen. Toen beiden gestorven waren, keerde hij terug en werd oblaat of donaat. Zie Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 132 seq.

3) Een voorbeeld hiervan levert eene acte van 10 December 1489, gepasseerd voor schepenen te Zalt-Bommel, en waarbij een leekebroeder uit het Windesheimsche klooster op de St. Pieterswiel, buiten genoemde stad gelegen, wegens wangedrag werd verwijderd. Zie deze acte (afgedrukt bij Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. V, 1845), blz. 254.

wil [1]), en zoolang zij in het convent werkzaam waren, werden zij door dit laatste gevoed en gekleed. Waarin evenwel deze kleeding bestond, vinden wij niet vermeld. Ook aangaande de godsdienstige plichten, door hen te volbrengen, wordt niet veel bericht. Nochtans weten wij, dat men hen niet alleen liet biechten en communiceeren, maar ook om de twee weken met hen kapittelde [2]), en op zon- en feestdagen collatiën voor hen hield [3]).

Gelijk reeds gezegd is, werden later — het jaartal blijkt niet, maar men zal het waarschijnlijk in het begin der zeventiende eeuw moeten zoeken — de onderscheidene benamingen van broeders, reddieten, donaten, oblaten en huisleeken door die van »donati" of »laici familiares" vervangen. Het eerste, waaruit deze verandering duidelijk blijkt, zijn de »Constitutiones" van 1639 [4]). Het generaal kapittel geeft aldaar verlof, een grooter of kleiner aantal van deze lieden naar de behoefte der verschillende conventen toe te laten. Ofschoon zij de drieledige gelofte niet afleggen, zullen zij nochtans, zoolang zij in het klooster blijven, de kuischheid, de gehoorzaamheid en het gemeenschappelijk leven moeten in acht nemen. Bij hunne toetreding worden hun in tegenwoordigheid van den prior en het convent de vier vroeger vermelde vragen, of zij vrij, door geene trouwbeloften gebonden, zonder geldschulden en aan geene verborgen ziekte lijdende zijn, ter beantwoording voorgelegd. Is dit afgeloopen, dan krijgen zij, zoo noodig in tegenwoordigheid van een notaris met getuigen, het kloosterkleed aan, en beloven enkel en alleen om Godswil gehoorzaamheid aan het generaal kapittel, hun prior en diens opvolgers [5]), alsmede trouw aan hun klooster en onderwerping aan de tucht, indien zij zich mochten ontgaan. Dit alles ge-

1) Busch roemt zeer de vroegste leekebroeders te Windesheim (*Chron. Wind.* p. 119, 120, 412). Evenzeer prijst hij de wijze, waarop zij door de kloosterlingen werden behandeld (l. l. p. 119 seq).

2) *Chron. Wind.* p. 119 Zie over het „kapittel houden" beneden, in Hoofdstuk IV.

3) *Chron. Wind.* p. 119, 365, 399, 430, 595; *Constitutiones* van 1553, p. 146. Over hunne broederschap tot het doen van gebeden voor hunne afgestorvenen, zie boven, blz. 118, noot 2.

4) Pars IV, cap. 12 (p. 205—212).

5) In een ander gedeelte van hetzelfde hoofdstuk (p. 210) staat het kort aldus uitgedrukt: „Summa constitutionum ipsorum erit obedientia."

schiedt zonder eenige kerkelijke plechtigheid, opdat het niet den schijn hebbe, eene professie te wezen. Zij dragen een wollen kleed (tunica), grijs van kleur en tot over de knieën afhangende, een lederen gordel, eene zwarte wollen kap en witte kousen. Hun hoed is aan dien der conversen gelijk; evenzoo hun reismantel en hun beddegoed. De bepalingen van financiëelen aard komen met de vroeger besprokene in hoofdzaak overeen. De godsdienstplichten, door hen waar te nemen, zijn nog meerdere dan die van de voormalige donaten. Voorts kunnen zij wegens onverbeterlijkheid te allen tijde door den prior en het convent worden verwijderd. Bedrijven zij groote misdaden, dan m o e t dit geschieden. Maar hetzij verdreven, hetzij uit eigen beweging vertrokken, zij krijgen alleen terug, wat zij bij hunne intrede hebben medegebracht, zonder intrest of loon.

Dit over de leekebroeders. Ten slotte nog een woord over de huurlingen (mercenarii [1]). Deze waren, wat hun naam aanduidt; zij arbeidden voor loon. Ofschoon hunne werkzaamheden niet worden opgegeven, zullen zij zich wel voornamelijk hebben bepaald tot hetgeen door boerenarbeiders pleegt te geschieden. De huurlingen stonden onder den procurator, die hen voor korteren of langeren tijd aanstelde en op hunnen arbeid moest toezien. Bleek hun omgang voor de overige huisgenooten gevaarlijk te wezen, en hielp er geen vermanen aan, dan kon hij hen, onder uitbetaling van billijk loon, zelfs binnen den bepaalden termijn wegzenden [2]).

---

1) Over de „mercenarii" wordt gehandeld in de *Constitutiones* van 1502, pars IV, cap. 15; in die van 1508 en 1553, pars IV, cap. 16 (p. 148 seq); in die van 1639, pars IV, cap. 13 (p. 212 seq).

2) Met opzet laat ik eene soort van lieden onvermeld, die te Windesheim zelf ongetwijfeld niet werden gevonden, maar toch in enkele daarmede verbonden kloosters moeten geweest zijn, niettegenstaande hunne opneming door de verschillende redactiën der *Constitutiones* werd verboden Ik bedoel de zoogenaamde „praebendarii" of commensalen, over welke in hetzelfde caput wordt gehandeld, waarin aangaande de „mercenarii" de noodige bepalingen zijn gemaakt. Dat zij evenzeer nog in de *Constitutiones* van 1639 als in die van 1502 voorkomen, duidt genoegzaam aan, hoe onuitroeibaar zij waren. Deze commensalen, aan wet noch regel gebonden en niet eens tot gehoorzaamheid verplicht, leefden naar eigen goedvinden, en waren dus voor de orde inderdaad gevaarlijk. Men kan ze het best leeren kennen uit de volgende woorden der *Constitvtiones* van 1639 (p. 213): „qui prout volunt vigilant aut dormiunt, dant et recipiunt, operantur et quiescunt, circumeunt et stant, loquuntur et tacent." Het is dan ook niet te verwonderen, dat er wordt bijgevoegd: „Hos tamen (vbi adsunt) aut omnino a fratribus vitandos decernimus, aut ad aliquam obedientiae et submissionis censuram reducendos." — Tevens zij hier gezegd, dat over de kluizenaars en kluizenaarsters, waartoe de Windesheimers enkele malen in betrekking worden gevonden, beneden in Hoofdstuk VII zal worden gehandeld.

Na deze beschouwing der verschillende soorten van kloosterlingen en kloosterbewoners, die men te Windesheim aantrof, schijnt het alleszins gepast, eenige oogenblikken aan de berekening van hun vermoedelijk aantal te wijden, opdat blijken moge, hoe groot ongeveer het dagelijksch personeel in den bloeitijd van dit gesticht is geweest.

Gelijk wij vroeger gezien hebben, begon het klooster te Windesheim bij zijne oprichting in 1387 met slechts zes personen [1]). In het volgende jaar kwamen er nog twee bij [2]), van welke de één de voortreffelijke Johan Vos van Heusden was, die weldra zelf tot prior werd verkozen en onder wien het klooster zeer bijzonder in bloei is vooruitgegaan [3]). Deze Johan Vos kleedde er in de vijf eerste jaren van zijn prioraat bijna jaarlijks twee; later nu en dan een paar, met tusschenruimten van drie, vier, soms vijf jaren; in 1419 niet minder dan vier te gelijk, onder welke de schrijver van het »Chronicon Windesemense", Johan Busch [4]). In het geheel nam hij gedurende zijn prioraat een en dertig broeders op [5]), van welke echter slechts negen en twintig onder hemzelven hunne gelofte aflegden; twee namelijk werden wel door hem ingekleed, maar eerst door zijn opvolger geprofest [6]).

---

1) Zie boven, blz. 70—72.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 72, 295 seq, alsmede de *Naamlijst*, afgedrukt in Bijlage V.

3) Hij bekleedde het priorschap van 1391 tot 1424. Zie uitvoerig over hem beneden, in Hoofdstuk V.

4) Alles volgens de *Naamlijst;* verg. *Chron. Wind.* p. 84, 108 seq.

5) Volgens de *Naamlijst*, van 1392—1404 zestien, en van 1409—1424 nog vijftien. Volgens het *Chron. Wind.* p. 83, 107, waren het tweemaal zestien, dus twee en dertig broeders (verg. p. 347). Doch uit des schrijvers eigene opgave van vijftien namen op p. 108 seq. blijkt, dat hij er één te veel heeft geteld.

6) *Chron. Wind.* p. 109, 349.

Ofschoon deze getallen nog al klinken, moet men echter niet uit het oog verliezen, dat Johan Vos drie en dertig jaren prior is geweest, zoodat zelfs in het bloeitijdperk van het klooster nog niet eens één regulier kanunnik per jaar werd aangenomen. Aan de ééne zijde is dit wel een bewijs voor den ernst, waarmede de zaak behandeld werd; aan den anderen kant echter blijkt er uit, dat men zich het aantal gelijk levenden te Windesheim niet al te groot moet voorstellen. Want al schijnen de broeders over het algemeen tot goed gevorderden ouderdom te zijn gekomen 1), daar stierven er toch weg; anderen werden naar elders gezonden, ten einde kloosters te hervormen 2), en bleven soms jaren lang afwezig; daarenboven waren er zeer velen, die in andere conventen tot priors werden verkozen; van vijftien broeders geschiedde dit eens met acht 3), van veertig met twintig 4). Neemt men dit alles in aanmerking, dan zal men bevinden, dat er van de zeven en dertig broeders, die in de eerste zeven en dertig jaren werden geprofest, in den regel niet veel meer dan vijftien bij elkander zijn geweest.

Ook langs geheel anderen weg komen wij tot dezelfde gevolgtrekking. Wij weten toch uit de naamlijst der koorbroeders, dat van 1387 tot 1541, d. i. in honderd vier en vijftig jaren, slechts honderd twee en twintig personen te Windesheim zijn ingekleed, dus, door elkander gerekend, in de vijf jaren vier, d. i. in de dertig jaren, waarop een menschengeslacht ten ruwste wordt geschat, vier en twintig. Neemt men nu van laatstgenoemd cijfer het vermoedelijk aantal kloosterhervormende en kloosterbesturende broederen af, dan houdt men niet meer dan vijftien gelijktijdig te Windesheim wonende over.

Hier moeten nu echter, om tot de som van het gansche personeel te komen, de andere soorten van bewoners worden bijgeteld. De prior Johan Vos nam gedurende zijn drie en dertigjarig bestuur dertien of veertien conversen (van welke echter

1) *Chron. Wind.* p. 410, 416, 452, 474, 500; verg. ook p. 116, 119. Over hooge leeftijden in andere Windesheimsche kloosters, zie beneden, in Hoofdstuk VII. Over de zaak in 't algemeen de op blz. 99, noot 2, genoemde *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S. 435—440.

2) *Chron. Wind.* p. 109.

3) l. l. p. 109, verbeterd naar het gezegde op blz. 125, noot 5.

4) l. l. p. 291.

twee tot de koorbroeders werden bevorderd 1), vier donaten 2) en bijna vijftig klerken en leekebroeders 3) tot voortdurende samenwoning op, d. i. in het geheel ongeveer zes en zestig personen, of alle jaren twee. Vermenigvuldigt men ook nu weder laatstgenoemd getal met dertig, dan verkrijgt men zestig man, die onder verschillende namen met de koorbroeders tusschen dezelfde kloostermuren verkeerden, en met hen te zamen een dagelijksch personeel van vijf en zeventig menschen vormden, de huurlingen niet medegerekend.

In vervolg van tijd kan de getalsverhouding der onderscheidene soorten eenige verandering hebben ondergaan, doch de hoofdsom zal wel ten naastebij dezelfde zijn gebleven. Immers volgens de »Constitutiones" van 1502 mocht het aantal conversen nooit meer dan de helft van dat der profesbroeders en hoogstens acht bedragen 4), terwijl dat der donaten de vier of vijf niet mocht te boven gaan 5). Tegenover deze waarschijnlijke vermindering van conversen en donaten staat echter de even waarschijnlijke vermeerdering van leekebroeders bij de toenemende grondbezittingen van het klooster.

Wat het later zielental te Windesheim betreft, komen wij, alles in aanmerking genomen, tot het volgend besluit. Het aantal koorbroeders bedroeg nominaal ongeveer vier en twintig, feitelijk vijftien of twintig 6); het aantal conversen acht; dat der leekebroeders naar ruwe gissing vijf en veertig of vijftig 7); te zamen iets meer of minder dan tachtig personen 8).

1) *Chron. Wind.* p. 112, 347.

2) l. l. p. 120, 347 seq.

3) l. l. p. 120 seq, 348. Op de eerstgenoemde plaats is slechts sprake van de leekebroeders; op de laatstgenoemde tevens van de klerken.

4) Pars IV, cap. 1. Verg. de *Constitutiones* van 1553, p. 131.

5) Pars IV, cap. 14. Verg. de *Constitutiones* van 1553, p. 145.

6) Het aantal broeders, die ter kloosterhervorming elders werkzaam waren, zal in later tijd waarschijnlijk kleiner zijn geweest, en daardoor het aantal te Windesheim wonenden grooter dan voorheen.

7) Ik grond deze berekening, bij gebrek aan beter, op de gegevens uit de dagen van den prior Johan Vos. Werden er toen bijna vijftig leekebroeders in de drie en dertig jaren opgenomen, dan was dit om de twee jaren drie, dus in dertig jaren of een menschenleeftijd vijf en veertig.

8) Het klooster te Windesheim was dus op lange na niet zoo talrijk als

Maar genoeg, misschien meer dan genoeg, over getallen en cijfers. Wij begeven ons tot de beschouwing van des kloosters bestuur en van zijne huishouding in het algemeen.

De eerste, die hier ter sprake moet komen, is natuurlijk de prior.

Nauwelijks waren er acht weken na de inwijding van Windesheim verloopen, toen de bisschop van Utrecht bij giftbrief van 13 December 1387 bepaalde, dat de overste van het huis den titel van prior voeren, dat zijne benoeming te allen tijde aan het convent verblijven, en dat hij alle macht en gezag over zijne onderhoorigen hebben zou [1]). Wijl het klooster destijds nog niet tot eenig generaal kapittel behoorde, berustte het recht der confirmatie bij den Bisschop, en wij zien dan ook, dat de keuze van den eersten prior, Werner Keynkamp, alsmede die van den tweeden, Johan Vos van Heusden, door Floris van Wevelinkhoven werd bekrachtigd [2]).

Later evenwel werd dit anders. Toen Windesheim geen op zich zelf staand klooster meer was, maar met andere conventen eene vereeniging had gevormd, die haar algemeen kapittel bezat, ging het recht van den Bisschop op dit laatstgenoemde over, en het kapittel maakte aangaande de benoeming der prioren zoodanige bepalingen, als oorbaar schenen.

Men kan deze bepalingen uitvoerig leeren kennen uit de »Constitutiones" [3]). Zoodra in een der verbonden kloosters, dus ook te Windesheim, het prioraat kwam te vaceeren, moesten de broeders drie achtereenvolgende dagen vasten en zich door godsdien-

menig ander daarmede verbonden convent, bijv. het vrouwenklooster te Diepenveen, dat in zijn bloeitijd een personeel bezat van omstreeks honderd vijftig vrouwen en vijf en twintig mannen. Zie *Chron. Wind.* p. 191, 152; Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 951.

1) *Chron. Wind.* p. 68 seq.

2) *Chron. Wind* p. 70, 79.

3) Pars I, cap. 10 (in die van 1553, p. 50—57; in die van 1639, p. 34—47). Daarenboven komen de bepalingen met de bij eene priorskeuze gebruikelijke formulieren andermaal voor in de *Constitutiones* van 1508 op de twee eerste folio's; in die van 1553 meer breedvoerig op p. 11—27. In die van 1639 zijn zij in het genoemde cap. 10 opgenomen.

stige oefeningen tot eene nieuwe keuze voorbereiden. Deze keuze moest binnen veertig dagen plaats hebben. Zij geschiedde, na bekomen verlof van het opperhoofd der vereeniging, door de kloosterlingen zelven, in tegenwoordigheid van twee, en als het (gelijk dit te Windesheim het geval was) een prior superior [1]) gold, in tegenwoordigheid van vier andere nabij wonende, door henzelven gekozen prioren [2]). Om verkiesbaar te wezen, moest men sedert minstens drie jaren regulier kanunnik [3]), volle vijf en twintig jaar oud, in kerkelijken rang niet lager dan subdiaken, gezond van lichaam en onbesproken van gedrag zijn. Op den dag der benoeming gingen de prioren, in wier tegenwoordigheid de zaak plaats hebben zou, na eenige godsdienstige handelingen met de broeders in het kapittelhuis [4]), vermaanden de aanwezigen uit naam van het generaal kapittel, om met het oog op God, zoo goed zij konden, iemand uit hun eigen midden of uit een der verbonden kloosters te kiezen, dien zij door leeftijd, kennis en wandel, het prioraat waardig en daarvoor geschikt achtten, en gingen vervolgens tot de stemming over. Buiten henzelven waren er, althans later [5]), nog drie stemopnemers uit de broederen. Dezen stemden eerst, daarna de overigen, één voor één, mondeling, maar zóó, dat alleen de leden van het stembureau het konden verstaan. De meerderheid van stemmen besliste. In vervolg van tijd geschiedde dit alles veel geheimer, maar ook veel

1) Tot 1573 heette het opperhoofd der Windesheimsche kloostervereeniging „prior superior"; na dien tijd „prior generalis" (zie beneden, in Hoofdstuk VI). In de *Constitutiones* van 1502, 1508 en 1553 komt hij dan ook altijd onder den eersten, in die van 1639 onder den laatsten naam voor.

2) Een uitvoerig voorbeeld van de verkiezing eens priors vindt men *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 102—104. Zie ook aldaar p. 53, 117, en verg. Peter Jacobsz. van Thabor, *Kroniek van Vriesland* (in Visser en Amersfoort, *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche geschiedenis*, Leeuw. 1824, st. III) blz. 384.

3) Volgens de *Constitutiones* van 1639, p. 37, minstens zes jaren.

4) Het kapittelhuis of de kapittelkamer was de gewone plaats voor alle kloostervergaderingen. Dáár hield men ook de vergadering tot keuze van een prior (zie *Chron. Wind.* p. 76). Later geschiedde deze keuze zelve in het koor der kerk (*Constitutiones* van 1553, p. 12, 52; die van 1639, p. 37).

5) Het geschiedde wegens de „Constitutio generalis concilij lateranensis ultimi de faciendis electionibus", gelijk reeds te lezen staat in de *Constitutiones* van 1502, pars I, cap. 10, maar ook nog in die van 1553, p. 13, 52 seq.

omslachtiger, en moest men, om benoemd te worden, twee derden der stemmen op zich vereenigen [1]). De benoeming moest echter, om geldig te wezen, eerst nog door de twee of vier personen, als afgevaardigden van het Kapittel, worden bekrachtigd, en dit mocht eerst geschieden minstens vier en twintig uren later, opdat ieder gelegenheid zou hebben, tegen den benoemde of de wijze der benoeming op te komen. Evenzoo mocht niemand zonder toestemming van hen of van den prior superior de op hem gevallen keuze afslaan. Was alles in orde, dan volgde de bekrachtiging en werd de nieuwe prior naar het koor geleid. Er had eene godsdienstoefening plaats met toepasselijke psalmen en gebeden, en onder het luiden der klok zong men een plechtig »Te Deum". Daarna ging men naar het kapittelhuis. Allen, van den supprior af tot de conversen en donaten toe, beloofden één voor één aan den nieuwen prior gehoorzaamheid, en de gansche dag werd verder aan vreugde gewijd. Men hield zelfs twee keeren maaltijd, tenzij het op een Vrijdag of een vastendag viel [2]). Op het eerstvolgend algemeen kapittel beloofde de prior gehoorzaamheid voor zichzelven en zijn huis.

Dit, wat de gewone wijze van benoeming, d. i. die bij stemming (per postulationem, per viam scrutinii [3]) betreft. Zij mocht desverkiezende, maar alsdan slechts onder strenge bepalingen, o. a. dat al de broeders, geen enkele uitgezonderd, het vrijwillig en uitdrukkelijk begeerden, ook geschieden bij geschreven opdracht aan één of meer personen, om uit naam van allen een prior te benoemen (per viam compromissi [4]). Eene derde manier,

---

1) Aldus voor 't eerst in de *Constitutiones* van 1639, p. 37—39, ofschoon het reeds vele jaren vroeger als wet kan zijn aangenomen.

2) Het tweemaal maaltijd houden was geoorloofd „in die susceptionis novi prioris et investitionis aut professionis alicuius" (zie bijv. *Constitutiones* van 1553, p. 112). Later kwam er nog bij de „dies primitiarum novi sacerdotis" (zie *Constitutiones* van 1639, p. 166). Men mocht op die dagen tevens wandelen en een tijdlang buiten de gewone uren met elkander spreken.

3) Zie bijv. *Chron. Wind.* p 76; *Constitutiones* van 1553, p. 22, 55.

4) Deze wijze van benoeming, ofschoon ook in de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars I, cap. 10, voorkomende, is het meest uitvoerig beschreven in die van 1553, p. 23—27. In die van 1639 vindt men haar niet meer. De volmacht om een prior te kiezen werd soms opgedragen aan den prior superior. Een voorbeeld hiervan kan men o. a. vinden in [Joa Latomus], *Chronicon Paradisus Mariae*

die óók wel gevolgd werd en die men verkiezing bij acclamatie zou kunnen heeten, ofschoon zij hier veel vromer »bij ingeving" (per inspirationem) werd genoemd, keurden de Windesheimers af, uitgezonderd alleen in zeer buitengewone omstandigheden, waarin het een bijzonder uitstekend persoon gold, die reeds lang de algemeen gewenschte en meest geschikte bleek te wezen [1]). Maar genoeg; de prior was in zijn convent, behoudens de rechten van het klooster- en het algemeen kapittel, met de hoogste waardigheid bekleed [2]). De kloosterbewoners konden hem niet ontmoeten, ja hem zelfs geen boek of ander voorwerp overhandigen, of zij moesten met het hoofd voor hem neigen. Zaten zij buiten het klooster neder en hij naderde hen, zoo moesten zij opstaan en staande blijven, totdat hij voorbij was gegaan. In de reventer moesten zij het hoofd voor hem ontblooten, en in de kapittelkamer voor hem opstaan, buigen en niet gaan zitten, vóórdat hij zelf zat. Bij hem kwamen de broeders minstens eenmaal per week, de conversen eens in de veertien dagen ter biecht, en wie buiten het klooster was geweest, biechtte daarenboven bij zijne terugkomst. Hij was het, die de nieuwe broeders inkleedde, bij wien zij hunne gelofte deden, die den stervenden het laatste oliesel toediende en de dooden begroef. Op de grootere feestdagen deed hij den ganschen dienst; bij de kanonieke uren [3]) moest hij trachten tegenwoordig te zijn; bij de geregelde samenkomsten om elkander het kwaad, dat men had opgemerkt, onder het oog te brengen (capitulum culparum [4]) mocht hij niet ont-

---

(in Nederlandsche vertaling als Bijlage A achter Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden. Beschryving van de gewezene stad Rommerswale*, Middelb. 1788), blz. 212.

1) *Constitutiones* van 1502, l. l: „Tercia forma est per inspirationem, et talis presumitur subornata, nisi forte fieret de persona famosa et excellenti, de qua diu dicebatur communiter, quod digna et utilis esset ad regimen, tam in spiritualibus quam in temporalibus". Evenzoo in die van 1508 en 1553 (p. 55). In die van 1639 komt ook deze wijze van benoeming niet meer voor.

2) Het volgende is ontleend aan de *Constitutiones*, pars II, cap. 1 (in die van 1553, p. 58—63; in die van 1639, p. 48—61).

3) De kanonieke, d. i. de canonisch voorgeschreven uren voor de dagelijksche godsdienstoefeningen, heetten matutina (metten), prima (priem), tertia (terts), sexta (sext), nona (noon of noen), vespera (vesper) en completorium (complete). Zie Du Cange i. v. „Horae canonicae".

4) Zie hierover uitvoerig beneden, in Hoofdstuk IV.

breken. Riep hij de broeders tot eene vergadering bijeen, wat echter alleen in gewichtige gevallen plaats had [1]), dan was hij voorzitter, en werd er bij staking van stemmen als besloten beschouwd, waar hij zich vóór had verklaard. Niemand mocht iets doen zonder zijne toestemming, of zich ergens heen begeven dan met zijn verlof; zelfs brieven mocht men niet openen of verzenden, als hij het niet goedvond. Zoo was hij de spil, waarom alles draaide, meer dan menig constitutioneel koning op zijn gebied. Doch, hadden allen zich in zijne aanwezigheid dubbel te ontzien, hij zelf was ook geroepen, hun een waardig voorbeeld te geven. Even goed als ieder ander was hij aan de kloostertucht onderworpen. Ofschoon hij in de eetzaal of reventer aan het hoofd der tafel zat [2]) en alleen de schel mocht roeren, die daar altijd naast hem stond [3]), at hij toch met de broeders te zamen en hetzelfde als zij. Hij, evenmin als ieder ander,

1) In de *Constitutiones* van 1502 staat nog maar alleen: „Si quid magnum vel grane tractandum fuerit, prior omnes fratres in unum faciat conuenire" etc. In die van 1508 is achter „fuerit" bijgevoegd: „videlicet si bona monasterij fuerint commutanda aut vendenda, dummodo precium inde proueniens in alios annnos reditns utiliores redigatur, vel nltra duodecim annos elocanda, ant structure qnibns connentns grauari possit erigende, aut aliqua ad investitionem vel professionem recipiendi", en zoo is het in die van 1553 (p. 60) gebleven, terwijl het in die van 1639 (p. 51) nog vermeerderd is met „aut etiam grauinm litium contestationes inchoandae". Men ziet, dat er nog al iets gewichtigs moest voorkomen, alvorens er eene vergadering van het kloosterkapittel gehonden werd. Een voorbeeld van zulke vergaderingen in Windesheimsche conventen levert de reeds genoemde acte van 10 Dec. 1489, betreffende het verwijderen van een leekebroeder uit het klooster op de St. Pieterswiel buiten Zalt-Bommel (afgedrukt in Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. V, 1845) blz. 252, alsmede een onderschrift in een Zwolsch handschrift (medegedeeld door v. d. Zandt in zijn boven, blz. 49, noot 1, genoemd opstel, blz. 77). Het „commnne colloqninm", dat de prior omstreeks elk der vier groote feesten volgens de *Constitutiones* met de broeders houden moest, was van eenigszins anderen aard. Ieder mocht dan in 't midden brengen, wat hij in het belang van 't klooster achtte.

2) Zie ook *Constitutiones*, pars I, cap. 5; *Chron. Wind* p. 502. Als er gasten aan tafel waren, volgden deze onmiddellijk op hem (zie *Chron. Wind.* p. 498).

3) Zie ook *Chron. Wind.* p. 498. Dat het beheer der schel in de vroegere tijden te Windesheim niet zóó uitsluitend door den prior werd gevoerd, blijkt uit *Chron. Wind.* p. 389.

mocht bruiloften of eerste-communiemaaltijden bijwonen. Moest hij het klooster om eene of andere reden verlaten, dan mocht hij geen nacht uitblijven, zonder het doel van zijn tocht aan den supprior of den procurator te hebben medegedeeld; en was hij toevallig verplicht geweest, ergens te overnachten, dan moest hij, teruggekeerd zijnde, aan een van beiden de reden daarvan opgeven. Had hij op reis onverhoopt eene doodzonde begaan, dan moest hij, al had hij reeds elders gebiecht, andermaal bij den supprior biechten. Aan dezen laatste was bepaaldelijk opgedragen, hem wel bij anderen zooveel mogelijk te verontschuldigen, maar hem toch persoonlijk te vermanen over hetgeen hij òf zelf berispelijks in hem opgemerkt, òf in vertrouwelijk gesprek van anderen aangaande hem gehoord had [1]). In één woord, de prior had niet slechts groote rechten, maar tevens groote plichten [2]).

Op hem volgde in rang de supprior [3]). Deze werd op raad van de vroedsten, of wel van de meerderheid der broeders, door den prior gekozen. Bij afwezigheid van laatstgenoemde nam de supprior diens betrekking waar, ofschoon slechts in zaken van ondergeschikt belang en van spoedeischenden aard [4]). Allen waren hem dan onvoorwaardelijke gehoorzaamheid schuldig. Had hij bij zulk eene gelegenheid aan dezen of genen iets meer bijzonders toegestaan, dan moest hij het aan den prior bij diens terugkomst mededeelen. Ook werd hem als waarnemend prior niet hetzelfde eerbetoon als aan den prior bewezen. Zoo mocht hij bijv. aan de eettafel niet bij de schel zitten [5]), en de broeders moesten voor hem niet opstaan, maar slechts eene kleine neiging maken. Was de prior zelf tegenwoordig, zoo mochten zij den supprior

1) Deze bepaling staat in de *Constitutiones* onder het voorgeschrevene betreffende den snpprior.

2) Over de verplichting van alle priors, om ieder jaar in de vergadering van het generaal kapittel hun ontslag aan te vragen, opdat men zich desverkiezende van hen zou kunnen ontdoen, zie beneden, in Hoofdstuk VI. De namen der Windesheimsche priors kan men vinden in Bijlage XI; de geschiedenis der meest merkwaardigen onder hen in Hoofdstuk VI; die van den voortreffelijksten van allen, Johan Vos van Heusden, in Hoofdstuk V.

3) Het volgende is ontleend aan de *Constitutiones*, pars II, cap. 2 (in die van 1553, p. 64 seq; in die van 1639, p. 62—66).

4) Zoo diende bijv. de supprior te Windesheim, bij ontstentenis van den prior, het laatste oliesel aan Willem Vornken toe. Zie *Chron. Wind.* p. 503.

5) Deze bepaling is eerst gemaakt tusschen 1502 en 1508.

niet eens laatstgenoemde onderscheiding aandoen; integendeel moest deze zich dan gedragen als ieder ander. Daarenboven moest hij eens in het jaar, op een geschikten dag na Paschen, zijn ontslag aanvragen. De prior kon het hem alsdan verleenen of hem zijne betrekking laten behouden. Dat hij overigens de eenige man was, die den prior onder 't oog mocht brengen, wat deze berispelijks had en deed, hebben wij straks reeds gezien. Zijn titel was, wanneer men van hem sprak, supprior; wanneer men tot hem sprak, pater [1]).

Wij gaan thans over tot den procurator [2]). Ook deze werd, op raad van al de broeders of van het grootste en beste gedeelte van hen, door den prior gekozen. Daar hij de geldzaken des kloosters beheerde, moest hij koopen, wat er te koopen, ontvangen, wat er te ontvangen, betalen, wat er te betalen viel, van alles nauwkeurig aanteekening houden, en eens in het jaar voor het gansche convent rekening en verantwoording doen. Bij deze gelegenheid moest ook hij, evenals de supprior, zijn ontslag aanvragen, waarop de prior toestemmend of afwijzend beschikte. Intusschen blijkt het ook nu weer, dat het hoogste gezag in alle zaken, ook in die van financiëelen aard, bij dezen laatste berustte. Zonder goedvinden toch van den prior kon de procurator niet veel doen, geen geld uitleenen of opnemen, geen land pachten of verpachten, zelfs geene daglooners huren. Aalmoezen in geld mocht hij zonder toestemming des priors slechts geven tot een bedrag van een Rijnschen gulden per jaar; ook in andere dingen mocht hij de gewone maat der aalmoezen zonder diens goedvinden niet te buiten gaan. Wat het overige betreft, — als hij, zonder zijne eigene ziel of die van anderen te bezwaren, door het vetweiden van aangekocht vee het klooster kon bevoordeelen [3]), dan moest hij het niet nalaten; en wijl hij gevaar liep

1) De meest uitstekende van alle suppriors te Windesheim was Arnold van Calcar, over wien uitvoerig wordt gehandeld beneden, in Hoofdstuk V.

2) Over hem handelen de *Constitutiones*, pars II, cap. 3 (in die van 1553, p. 66—68; in die van 1639, p. 66—70).

3) De vier verschillende redactiën der *Constitutiones* spreken slechts van dit éene middel tot geldelijk voordeel. Blijkbaar was het 't eenige, dat voor al de kloosters der Windesheimsche vereeniging gold. Dat sommige tot háar behoorende conventen nog andere dergelijke bronnen van welvaart hadden, zal blijken uit het begin van Hoofdstuk VII. Dat getrouwe procuratoren, zooals

van zich, evenals Martha, te bekommeren en te verontrusten over vele dingen en het éene noodige te vergeten, was hem voorgeschreven, zooveel mogelijk de toevlucht te nemen tot zijne cel als tot de veiligste haven, opdat hij aldaar door lezen, bidden en peinzen uit zijne beslommeringen geraken, en in de schuilhoeken van het eigen hart afdalen mocht [1]). De vrucht zijner overdenkingen kon dan tevens zijnen onderhoorigen ten goede komen. Hij toch was het, die dagelijks met de leekebroeders en huurlingen in aanraking kwam, maar aan wiens geestelijke zorg zij dan ook waren aanbevolen. Daarom behoorde het tot zijne taak, hen te vermanen en, zoo noodig, te bestraffen, alsmede van tijd tot tijd met hen kapittel te houden [2]).

Ofschoon wij hiermede de drie hoofdpersonen, en tevens de bestuurders van het klooster hebben afgehandeld, moeten wij nog kortelijk kennis maken met verschillende beambten (officiarii) van minderen rang, namelijk met den keldermeester, den reeftermeester, den ziekenwaarder, den kleerwaarder, den koster of sacristein, den voorzanger, den boekenwaarder, den portier en den gastmeester [3]).

Het eerst noemden wij den keldermeester of kelderwaarder (cellarius [4]). Deze, uit de conversen of andere kloosterbewoners ge-

Goswin Tyasen (zie over hem boven, blz. 82), de tijdelijke belangen van het klooster niet weinig bevorderden, zie *Chron. Wind.* p. 442.

1) Dit werd dan ook door vrome procuratoren, zooals Gerrit Delft van Naaldwijk (zie over hem *Chron. Wind.* p. 368—384), bijzonder in acht genomen, gelijk blijkt uit *Chron. Wind.* p. 374 seq.

2) Zie de *Constitutiones*, l. l, en verg. *Chron. Wind.* p. 119. Daarentegen werd de wekelijksche „exhortatie" voor de leekebroeders en huurlingen niet door den procurator, maar door den prior of een door dezen daartoe aangesteld persoon gehouden. Zie de *Constitutiones*, l. l., en verg. *Chron. Wind.* p. 119, 365, 399, 430, 595.

3) Ik volg hier de orde in de verschillende redactiën der *Constitutiones*, alwaar daarenboven tusschen den cantor en den armarius de „hebdomadarii" worden geplaatst, d. i. de broeders, die als priesters of lagere geestelijken bij den kerkdienst de week hadden.

4) Cellarius of cellelarius. Den Dietschen vorm „kellerwaerder" of „keller-meester" vindt men bij Kiliaan, *Etymologicvm* (uitgave van v. Hasselt, Trai. 1777, p. 286); dien van „kelwarder", vr. „kelwaerster", bij Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2a, Hag. Com. 1738, tom. I, p. 102, 95. — Over den cellarius handelen de *Constitutiones*, pars II, cap. 4 (in die van 1553,

kozen, diende tot verlichting van de taak des procurators, en was dus aan hem ondergeschikt in alles, wat betrekking had op keuken en kelder, bakkerij en brouwerij. Tegen het bevel van den procurator mocht hij niets doen; daarentegen had hij met dezen te raadplegen, hem te herinneren wat er gedaan moest worden, en te gehoorzamen aan zijnen wil. Hij was het, die alles, wat in den kelder pleegt bewaard te worden, moest bergen, verzorgen en uitgeven, die ook moest toezien, dat in keuken en bakkerij niets werd verroekeloosd.

Eene andere betrekking, die met de voeding des lichaams in verband stond, was die van reeftermeester (refectorarius 1). Aan dezen opzichter der eetzaal, eveneens uit de conversen of andere kloosterbewoners gekozen, was opgedragen, op de gezette tijden van middagmaal en avondeten de tafel gereed te maken en haar van spijs en drank te voorzien. Hij was het, die het tafelgoed bewaarde, het vaatwerk waschte of deed wasschen, en de reventer des winters van kandelaars voorzag. De prior kreeg dan ééne kaars voor zich alleen, de overige broeders ééne met hun tweeën of drieën. Evenzoo moest de refectorarius zich op de hoogte houden van de zieken, die op raad van den prior of den ziekenwaarder iets bijzonders moesten hebben, alsmede zorgen, dat hetgeen den broederen was voorgezet, zonder aanzien des persoons gelijkelijk werd verdeeld. Terwijl men at, moest hij dikwijls rondzien, of ieder wel het noodige had; en zag hij iemand weinig of niets gebruiken, dan moest hij het den prior mededeelen. Buitendien had hij telkens op dezen laatste acht te geven, ten einde gereed te zijn bij den minsten wenk. Ook dit nog was hem opgedragen: hij moest zorgen, dat onder het middagmaal

---

p. 68; in die van 1639, p. 71 seq). De later zoo merkwaardige kloosterhervormer Hendrik Löder, prior van het klooster Frenswegen bij Nordhorn in 't graafschap Bentheim (zie over hem beneden, in Hoofdstuk VII), was eenigen tijd kelwaarder te Windesheim. *Chron. Wind.* p. 112.

1) Zie over hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 5 (in die van 1553, p. 68—70; in die van 1639, p. 73—76). — Den vorm „refter" voor „eetzaal" geeft Kiliaan, l. 1 p. 525; den vorm „reventer" Matthaeus, l. l. tom. I, p. 773, 115. Ofschoon ik „reeftermeester" heb geschreven, bedenke men wel, dat de kloosterlingen gewoon waren, van den „refectorarius" (vr. „refectoraria") te spreken. — Bijna dertig jaren aaneen was de voormaals rijke Albert van Winbergen (zie boven, blz. 116) refectorarius te Windesheim *Chron. Wind.* p. 595.

en de collatie geene andere stem dan die des lezers werd gehoord; voorts moest hij des winters een vuur voor de broederen stoken, en als deze geschoren of gelaten werden — dit laatste geschiedde vijfmaal 's jaars 1) — dan moest hij gereed maken en later weer opbergen, wat daarvoor noodig was. De broeder, die de weekbeurt had, stond hem ter zijde in het opzetten en afnemen der spijzen.

Wij komen tot den ziekenwaarder (infirmarius 2), die zoowel uit

---

1) Zie over deze geregelde aftappingen van bloed, met hetgeen daarbij gebruikelijk was, beneden in Hoofdstuk IV.

2) De Dietsche vorm is „sieckwaerder", vr. „sieckwaerster" (zie bijv. het *Vita Elisabethae van Heenvliet* achter de uitgave van *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae* door Matthaeus, Lugd. Bat. 1707, p. 245). Zie voorts aangaande den infirmarius de *Constitutiones*, pars II, cap. 6 (in die van 1553, p. 70—72; in die van 1639, p. 76—81). Bij uitzondering heb ik, wat dit gedeelte van het overzicht der kloosterbeambten betreft, de redactie van 1639 ten grondslag gelegd. In die van 1502, 1508 en 1553 is van geneeskundige hulp geen sprake. De zieke wordt door den infirmarius trouw bezocht en van het noodige voorzien; oppassers verplegen hem; getijdeboeken liggen bij hem; men leest hem daaruit voor, houdt stichtelijke toespraken, bidt voor hem in de kerk, maar laat schijnbaar aan de ziekte haren loop. Intusschen zal dit wel niet meer dan schijn zijn geweest. Reeds bij sommige ziekenwaarders bestond eenige geneeskundige kennis. Zoo wordt Marcelis van Ysel, gedurende meer dan veertig jaren zeer getrouw infirmarius te Windesheim, als bekwaam aderlater en zeer bedreven chirurgijn geroemd (zie *Chron. Wind.* p. 115, 367, 443). Ook zal Evert van Eze, pastoor te Almelo, die in geneeskundige zaken de vraagbaak van Florens Radewijns was (zie Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XVIII, § 3; Dumbar, *Analecta*, p. 62), ook wel door de Windesheimsche broeders bij voorkomende ziektegevallen zijn geraadpleegd. Deze zeer merkwaardige man, die met de „moderne devotie" in het nauwste verband stond, en dien men in de literatuur van dien tijd bij herhaling terugvindt (zie veel daarvan afgedrukt bij Jungius, *Historia antiqvissima comitatvs Benthemiensis*, Han. 1773, Codex diplomatvm, p. 255—273, waarbij vooral ook nog moet gevoegd worden M. S. n°. 8849—8859 der Bourg. bibl. fol. 89v—91v, alsmede een afschrift van W. F. Visch, den schrijver der *Gesch. v. h. graafschap Bentheim*, Zwolle, 1820, naar een gedeelte van een oud H. S. uit het klooster Frenswegen, waarschijnlijk hetzelfde, waarvan Delprat gewaagt in de eerste uitgave zijner *Verhandeling over de broederschap van G. Groote*, Utr 1830, blz. 266—268, welk afschrift thans in het bezit is van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam), was „in Phisica bacchalaureus" (*Chron. Wind.* p. 162), en stond in den Windesheimschen kring bekend als „egregius magister in medicinis" (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 160), of ook als „pastor egregius et medicorum peritissimus" (ibidem, p. 15). Later had

de koorbroeders als uit de conversen kon worden gekozen. Wanneer een der kloosterlingen zich krank gevoelde, moest hij het òf persoonlijk òf door middel van den ziekenwaarder aan den prior te kennen geven. Deze verschafte hem dan eene plaats in het ziekenhuis of de ziekenkamer (infirmarium [1]), nam hem de biecht af en zorgde voor het inroepen van geneeskundige hulp. Kwam de geneesheer, dan moest de ziekenwaarder daarbij tegenwoordig zijn, om te weten wat er werd voorgeschreven, en dit stiptelijk nakomen. Hij paste den kranke op, zorgde dat zijne ligplaats rein en zijn bed gemakkelijk gespreid was, verschafte hem een getijdeboek, las hem daaruit voor of liet dit door een ander verrichten, verdroeg met geduld wat er minder aangenaams aan de verpleging mocht verbonden zijn, waarschuwde den prior, als de ziekte toenam, opdat het gemeenschappelijk gebed der broederen voor den kranke mocht opgaan, en maakte, zoo noodig, alles voor de toediening van het laatste oliesel, of, kwam de zieke te sterven, ook voor de begrafenis gereed. Werd de patiënt daarentegen weer opgericht, dan kwam hij nog eenigen tijd in

---

men weer andere geneeskundigen, die bij de zieken werden geroepen, bijv. pater Hendrik van Harderwijk (*Van den doechden der susteren van Diepenveen*, H. S, waarover nader beneden in Hoofdstuk VII, fol. 105v, 107r), en meester Peter, die te Zwolle woonde en „namaels mytten legaet ende cardynael van Romen toech totten pawes, ende waert sijn meyster" (uit het bedoelde H. S. fol. 88r, afgedrukt bij Matthaeus, in het genoemde *Vita*, p. 252). Dat de toenmalige chirurgijns soms vreemd konden handelen, moge uit de volgende staaltjes blijken. Eene zuster in het Windesheimsche klooster Diepenveen had haar been boven de knie gebroken. De meester werd gehaald, maar kon haar van wege de zwelling niet terstond helpen. „Nochtans soe schenden sie hoer dat bien ende neyden sie an dat cussen daer sie op lach, om dat sie stille solde liggen ende hoer niet verruren" (genoemd H. S. fol. 104v—105r). Eene andere zuster in hetzelfde klooster werd op haar ouden dag nagenoeg van het gezicht beroofd. Men riep er een meester uit Deventer bij, die in de oogheelkunde zeer vermaard was. „Ende die meyster stack hoer dat een oghe wt daer sie best mede plach te sien, ende daer hadde sie alte grote pijne an, so dat sie plach te seggen dat sie niemant raden en wolde te doen dat sij gedaen hadde." Intusschen kreeg zij „also vele gesichtes weder, dat sie wechsturinge hadde" (genoemd H. S. fol. 115v—116r).

1) De vormen „sieckhuys" en „sieckkamer" vindt men bij Kiliaan, l. l. p. 586. Zie o. a. ook het genoemde *Vita Elisabethae van Heenvliet*, bij Mattheus, l. l. p. 244, 245.

het vertrek voor de herstellenden (valetudinarium), en bleef aldaar, totdat de prior begreep, dat hij de gewone kloosterwerkzaamheden hervatten kon. Nog behoorde tot den post van den ziekenwaarder, dat hij tegen den tijd der vijf jaarlijksche aderlatingen den prior moest waarschuwen, opdat deze den dag daartoe bepalen en den broederen aanzeggen kon; alsmede, dat hij het den procurator moest bekend maken, opdat deze voor wat betere spijs dan gewoonlijk kon zorgen.

Van den ziekenwaarder begeven wij ons tot den kleerwaarder (vestiarius [1]). Wat deze te doen had, ligt voor de hand. Hij moest de kleederen der broeders, zoo linnen als wollen, ook hunne schoenen, alsmede alle stukken goed, waaruit iets kon worden gemaakt, nauwkeurig bewaren, en er de mot uit houden. Wat gescheurd of versleten was, moest hij doen lappen; wat vuil was, doen wasschen. Terwijl hij in het noodige had te voorzien, was hij tevens gehouden, het onnoodige niet te verleenen; en terwijl zijn ambt medebracht, alles rein en heel te houden, hadden de broeders te waken, dat zij niets moedwillig of door onachtzaamheid bedierven.

Wij begeven ons thans tot een paar betrekkingen van geheel anderen aard, namelijk tot die van den koster en den voorzanger. De koster (custos sacrarii) of sacristein (sacrista [2]) ontving uit handen van den prior de sleutels van kerk en sacristie. Kleeren en boeken, altaardoeken en heilig vaatwerk, alles wat tot den kerkdienst behoorde, was hem toevertrouwd, en hij moest het reinigen, zorgen dat het hersteld werd, en het ieder oogenblik

---

1) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 7 (in die van 1553, p. 72—75; in die van 1639, p. 81—87) Het woord „kleerwaerder" komt voor bij Kiliaen, l. l. p. 296. De kloosterlingen, zelfs dan wanneer zij in de landtaal spraken, schijnen gewoonlijk den Latijnschen naam (vr. vestiaria; zie bijv. het genoemde *Vita* bij Matthaeus, p. 247) te hebben gebruikt. Over Hendrik van Balveren, die jaren lang vestiarius te Windesheim was, zie men *Chron. Wind.* p. 430—434.

2) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 75—78; in die van 1639, p. 87—94). De merkwaardigste sacristeinen, die het klooster te Windesheim ooit heeft gehad, waren zeker wel Gerlacus Petersz, de „alter Thomas a Kempis", Hendrik Löder, de „apostolus Westphaliae," en Johan Busch, de schrijver van het *Chronicon Windesemense* en *De reformatione monasteriorum*. Zie *Chron. Wind.* p. 525, 535, 146.

aan den prior kunnen verantwoorden. Voorts was hem opgedragen het vervaardigen en plaatsen van de waskaarsen, het viermaal 's jaars schoonmaken van kerk en trans, het luiden van de klok, het openen en het sluiten van de kerkdeuren, enz.

De voorzanger (cantor [1]) moest waken, dat bij het lezen en zingen diegenen, die daartoe aan de beurt waren, naar ieders kerkelijke rangorde [2]) geschaard stonden. Hij maakte de lijst daarvan op, en nam bij onverhoopte ontstentenis van een der aangewezenen den dienst voor hem waar. Hij regelde de processiën en stelde bij het zingen den toon in. Zooveel mogelijk moest hij den zang zóó leiden, dat de stichting er door bevorderd kon worden, en daarom zekere middelmaat in acht nemen, niet te hoog inzetten, niet te laag, niet te langzaam zingen, niet te snel. Den toon, door hem aangegeven, mocht niemand veranderen dan de prior alleen. Hij had nog weer een succentor onder zich, die in zijne tegenwoordigheid zich met niets mocht bemoeien, maar bij zijne afwezigheid hem in alle opzichten verving [3]).

Eene andere taak rustte op den boekenwaarder (librarius, armarius [4]). Deze had te zorgen voor alle, niet tot den kerkdienst behoorende boeken. Hij moest er lijst van houden, twee- of driemaal 's jaars nagaan, of ze er allen waren, en ijverig toezien, dat zij noch door den worm noch door iets anders werden bedorven. Werd er een boek buiten het klooster ter leen gegeven, hij teekende het met dag en datum aan, en ontving

1) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 9 (in die van 1553, p. 78—80; in die van 1639, p. 95—98). Langen tijd was broeder Reinier van Arnhem cantor te Windesheim. Zie *Chron. Wind.* p. 472.

2) „Id est, nec diaconum supra sacerdotem, vel supra diaconum subdiaconum" (*Constitutiones*, l. l.).

3) De betrekking van succentor komt in de *Constitutiones* van 1502 nog niet voor. In die van 1508 en 1553 is zij niet nader omschreven. In die van 1639 staat de bovengenoemde bepaling er bij.

4) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 11 (in die van 1553, p. 81 seq; in die van 1639, p 101—103). Niet onaardig is eene vergelijking van de Windesheimsche bepalingen aangaande den boekwaarder met die betreffende de „bewaerster der boeken" in het klooster Bethlehem in de Banjert buiten Hoorn, afgedrukt bij Moll, *De boekery van het St. Barbara-klooster te Delft* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV), blz. 222 v.

er een bewijs van ontvangst of een onderpand voor, tenzij de prior anders beschikte. Want ook hier weer was alle gezag in den prior als in een middelpunt besloten. Hij had evenzeer als de boekenwaarder eene lijst, ten einde alles te kunnen nagaan, en zonder zijn verlof mocht geen werk het klooster verlaten. Dat in de »Constitutiones" van 1639 werd bepaald, dat de boeken in de liberie zóó geplaatst, en de titels er van buiten zóó op geschreven moesten zijn, dat zij gemakkelijk te vinden waren, pleit voor het streven naar orde. Dat ieder, die ze gebruikte, ze zoo rein en net mogelijk moest houden, en dat elk, die toegang kreeg tot de boekerij, ze behoorlijk moest sluiten en op hunne plaats zetten, laat zich niet anders verwachten. Alleen nog dit: kettersche boeken waren er niet. Op kerkerstraf was verboden, ze te hebben of te lezen [1]). Toen er, ten gevolge der opkomende lutherij, lijsten van verboden boeken werden uitgegeven, kreeg ook de boekenwaarder zulk eene lijst met bevel, den prior terstond te waarschuwen, als hij er een vond. Evenzoo werden, althans later, toen waarschijnlijk het misbruik de bepaling noodig maakte, alle tooneelstukken en andere boeken, die op de zinnelijke liefde konden werken, op zware straffen verboden [2]).

Nog twee kloosterbeambten blijven ons over. Vooreerst de portier (portarius [3]). Men achte zijne betrekking niet al te gering; er behoorde iets meer toe, dan men oppervlakkig zou denken. De statuten zelven spreken den wensch uit, dat tot dit ambt verkozen worde een zooveel mogelijk goedhartig, minzaam en braaf man. Aan de kloosterpoort namelijk klopten ook zeer vele behoeftigen aan, vooral te Windesheim, dat bekend stond wegens zijne liefdadigheid [4]), en waar dagelijks — wij zagen het reeds [5]) — juist door den portier uitdeeling van over-

1) De bepaling is van 1527. In de *Constitutiones* van 1553, p. 82, staat namelijk: „Libros quoque Lutheri, eiusdem sequacium legere aut penes se detinere aut custodire, nemo praesumat sub pena carceris." En dan is er op den rand bijgedrukt: „Confirmatum anno 1527."

2) *Constitutiones* van 1639, p. 102.

3) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 12 (in die van 1553, p. 82 seq; in die van 1639, p. 103—106).

4) *Chron. Wind.* p. 188.

5) Zie boven, blz. 78.

geschoten brood, vleesch, visch, boter, kaas en ander eten werd gehouden. Voorts kwamen er — ook dit zal zoo aanstonds blijken — menschen van allerlei rang en stand, dien hij vriendelijk moest te woord staan; ook vrouwen, tegenover welke men volgens algemeen kloosterbegrip bijzonder op zijne hoede moest wezen. Denken wij daarenboven aan de gelegenheden, die een portier heeft, om binnen te doen komen en uit te laten wie hij wil, al ziet ook de cel van den prior op de kloosterpoort uit, dan zullen wij begrijpen, waarom in zijn persoon ook braafheid tot de eerste vereischten behoorde. Volgens zijne instructie moest hij een verblijf hebben naast de poort, en de buitenstaanden door niets onaangenaam stemmen. Kwamen zij echter des avonds na het sluiten, of des nachts vóór het ontsluiten der poort (d. i. in het langste der dagen van des avonds negen tot des nachts drie uren, en des winters van de avondschemering tot den lichten dag), dan mocht hij het afzonderlijk slot niet van de deur nemen, tenzij hij eerst den persoon herkend of zich op de hoogte der zaak gesteld had. Bedelaars en landloopers moest hij niet licht binnenlaten, maar altijd en jegens allen vriendelijk zijn.

Ten slotte nog de gastmeester (hospitarius, hospitularius [1]), die, wijl zijne betrekking van practischen aard was, uit de conversen of de met hen overeenkomstige kloosterbewoners werd gekozen. Oppervlakkig oordeelende, zou men allicht meenen, dat zijne taak weinig moeilijkheid opleverde. Doch als men bedenkt, dat hij allen, die gastvrijheid vroegen, aanzienlijken en geringen, geleerden en ongeleerden, geestelijke en wereldlijke personen, naar hun staat ontvangen en naar hunne ontwikkeling te woord staan moest, dan zal men bevinden, dat er in den hospitarius heel wat menschen- en wereldkennis, heel wat gevatheid en doorzicht, heel wat uit- en inwendige beschaving, en nu eens voorkomendheid zonder zelfvernedering, dan weer terughouding zonder norschheid moest wezen; een innemend gelaat, een vriendelijk oog, eene gemoedelijke stem, beschaafde manieren, en, wijl het een geestelijk gesticht gold, zelfs een zekere tact, om over het gesprek een godsdienstig waas te leggen,

1) Zie aangaande hem de *Constitutiones*, pars II, cap. 13 (in die van 1553, p. 84; in die van 1639, p. 107 seq). Het woord „gastmeester" vindt men bij Kiliaan, l. l. p. 155, maar ook hier zij gezegd, dat de kloosterlingen gewoon waren, den Latijnschen naam te gebruiken.

en de gasten op te wekken tot het waarnemen van hunne kerkelijke plichten [1]). Hierop wordt in de »Constitutiones" gedrukt; daarentegen moesten de samensprekingen over wereldsche zaken en het nieuws van den dag zooveel mogelijk worden vermeden. Doch wij willen de voornaamste bepalingen opnoemen. Kwamen er gasten, dan moest de hospitarius hun de voeten wasschen of doen wasschen [2]), of, als zij dit niet toestonden, hun ten minste warm water geven, opdat zij het zelven konden doen. Vroegen zij den prior of een der broeders te spreken, dan mocht hij hen niet brengen, waar deze waren, maar hij moest den prior waarschuwen, die dan zelf kwam of hun den gevraagden persoon zond. Bleven zij den nacht over, dan beschikte de prior hun eene slaapplaats naar hun rang en stand; aan vrouwen, hetzij kloosterlingen of anderen, verschafte hij een onderkomen in het dorp. Zoo was ook in dit opzicht weer de prior de spil, waarom ten slotte alles draaide.

Hiermede hopen wij het noodige gezegd te hebben, om de bewoners van het klooster te Windesheim naar soort en gewaad, naar aantal en bestuur genoegzaam te doen kennen. Zij vormen eene soort van kleinen staat [3]), die nu eens aan eene constitutioneele monarchie, dan weer aan eene republiek doet denken. De »Constitutiones" zijn de grondwet. De prior, daaraan gebonden, staat aan het hoofd. De supprior en de procurator, door hemzelven met inachtneming van den wensch der broederen gekozen, kunnen met een vice-president en een minister van financiën worden vergeleken. De broeders zijn de burgers, die den voorzitter der republiek benoemen, maar tevens de leden der kamer, die in alles, wat het algemeen belang betreft, gehoord

1) Een hospitularius, die aan deze vereischten bijzonder schijnt voldaan te hebben, bezat Windesheim gedurende meer dan dertig jaren in den conversbroeder Nicolaas Luter uit Amersfoort. Zie *Chron. Wind.* p. 113.

2) Deze overigens goede instelling werd in sommige Windesheimsche kloosters ziekelijk overdreven. Dit geschiedde vooral door den invloed van den reeds meermalen genoemden Hendrik Löder, prior te Frenswegen. Zie voorts beneden, in Hoofdstuk IV.

3) Verg. de boven (blz. 99, noot 2) genoemde *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S 264 f.

moeten worden en bij meerderheid van stemmen beslissen. Ook heeft er jaarlijks rekening en verantwoording over het gehouden beheer voor hen plaats. De betrekkingen van minderen rang, maar die tot instandhouding van het geheel evenzeer noodig zijn, worden door verschillende personen bekleed. Er is geen ambt te veel, geen post te weinig, en ieders werkkring is nauwkeurig omschreven. Zoo vormen de afzonderlijke deelen te zamen een goed geheel, dat den indruk geeft van wijs overleg en groote liefde tot orde, ja ook van zekeren constitutioneelen zin, waardoor tegen onbeperkte alleenheerschappij wordt gewaakt.

Doch wij dreigen ongevoelig over te gaan op een gebied, dat eerst later moet worden betreden. Hebben wij de broeders naar het uitwendige beschouwd, thans is aan het inwendige, d. i. aan het meer belangrijke, de beurt.

HOOFDSTUK IV.

DE BEWONERS VAN HET KLOOSTER NAAR HET INWENDIGE.

Ante omnia, fratres charissimi, diligatur Deus, deinde proximus.... unanimes habitetis in domo, et sit vobis anima una et cor unum in Deo.

Regula S. Augustini.

De wensch om in een klooster te worden opgenomen, is, als het wèl zal zijn, eene zaak van godsdienstigen aard 1). Wie dien wensch koestert, moet zich helder bewust zijn, wat hij wil. Is het hem in alle oprechtheid des harten te doen, om in de eenzaamheid eene schuilplaats te zoeken tegen het gewoel en de verleidingen der wereld; voelt hij zich werkelijk getrokken tot den dagelijkschen omgang met een beperkt aantal vromen, die op zijn gemoedsleven een heilzamen invloed kunnen uitoefenen, gelijk hij op het hunne; is het de waarachtige lust zijner ziel, zich over te geven aan stille gepeinzen, zich te oefenen in zelfverloochening, te streven naar de volkomen heerschappij van den geest over het vleesch, en meent hij in heiligen ernst, dit alleen buiten den kring der maatschappij te kunnen doen, — zijne toetreding zal hem niet licht berouwen. Wordt hij daarentegen door minder edele oorzaken kloosterwaarts gevoerd, door gemakzucht of door het streven om belangwekkend te zijn, door bewuste of onbewuste wraakneming op tegenstrevende bloedverwanten of vijandige omstandigheden, door gekrenkte eerzucht, teleurgestelde liefde of wat overigens tot onberaden stappen kan leiden, zoo moet hij wel bedrogen uitkomen. Indien ergens, dan geldt het hier: »de mensch beproeve zichzelven", en het is niet slechts een maatregel van wijsheid, maar tevens een teeken van braafheid, dat in de kloosters een proeftijd wordt gesteld, waarin men tot volledige

---

1) Verg. de *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S. 37—43; Staudenmaier, *Der Geist des Christenthums*, 5te Aufl., Mainz, 1855, Th. II, S. 920—926. De voornaamste bronnen voor dit Hoofdstuk zijn dezelfde als die voor Hoofdstuk III, met bijvoeging van den *Ordinarius divini officii pro ordine Canonicorum Regularium Capittuli siue Congregationis VVyndesemensis*, [Dav.], 1521, waarover tegen het einde van dit Hoofdstuk meer uitvoerig zal worden gehandeld.

bezinning kan geraken, ten einde zelfbewust en zelfstandig — voor zooverre althans geene dwaze schaamte voor terugkeering vreezen en tegen beter overtuiging voortijlen doet — te kunnen kiezen, wat met het oog op eigen aard en aanleg het beste schijnt.

Het doet ons genoegen, ook in de Windesheimsche »Constitutiones" de bepaling te vinden, dat bij het opnemen van nieuwelingen (novitii [1]) de grootste voorzichtigheid en zorgvuldigheid moest aangewend worden [2]), en dan verder aldaar te lezen, dat niemand wegens voornaamheid van geslacht of veelheid van schatten of om eenige andere wereldsche reden mocht worden toegelaten [3]). Goede zeden, zachtmoedigheid en handelbaarheid, gewillige onderwerping aan vermaning en straf, dat achtte men vóór alle dingen noodig. Wie hun achttiende jaar nog niet bereikt hadden [4]), nam men niet aan; ook geen twee volle broeders of een vader met zijn zoon, tenzij drie vierden der stemhebbende kloosterlingen de toelating begeerden en het generaal

1) Over de „novitii" handelen de *Constitutiones*, pars III, cap. 1 (in die van 1553, p. 85—91; in die van 1639, p. 109—121). De redactie van 1639 loopt wel grootendeels met die van 1502, 1508 en 1553 gelijk, maar levert toch in bijzaken eenige punten van verschil, blijkbaar ten gevolge van bepalingen, door het concilie van Trente gemaakt.

2) Ongelukkig is ook hier weder (verg. boven, blz. 113, noot 5) de reden, die er bij wordt opgegeven, niet van de edelste soort: „eo quod saepe improbi et correptionis impatientes suscepti probisque admixti, graues molestias religioni inferre soleant, et boni post susceptionem sine eruditione derelicti graue detrimentum in negligentia religionis sustinere."

3) In den bloeitijd van Windesheim wenschten twee jongelingen uit Deventer, Goswin Comhaer en Koenraad Mom, in het klooster te worden opgenomen. Wijl zij echter beiden van een zeer rijk en machtig geslacht waren, gaf men hun ten antwoord, dat het in deze streek te veel opzien baren zou, en verwees hen naar het met Windesheim verbonden klooster Eemstein. De weigering geschiedde ook nu weer niet uit het edelste motief, maar „propter vicinitatem parentum eorum". Doch Goswin Comhaer zeide: „Dat moet Gode ontbermen, dat wi daer omme ghene stede crighen en konnen, om dat wi rike sint". Zie Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XXV, en voorts over Goswin Comhaer, die later o. a. bisschop van Scalaholt op IJsland werd, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 203 v. Men mag aangaande dezen merkwaardigen man nadere berichten van den hooggeleerden schrijver verwachten.

4) Aldus de *Constitutiones* van 1502, 1508 en 1553; in die van 1639, p. 110, wordt bepaald, dat men volle vijftien jaren moest oud zijn.

kapittel er vrijheid toe gaf. Dit zelfde verlof en de wensch van twee derden der kloosterlingen waren noodig tot de opneming van lieden van onechte geboorte.

Reeds door de twee eerste »novitii" te Windesheim werd iets gedaan, dat bij hen uit de volheid des harten voortkwam, maar sedert dien tijd eene vaste gewoonte werd. Gedreven door den innigen wensch om toch maar opgenomen te worden, baden zij de broeders bij herhaling in alle nederigheid, ja voor hen neergeknield, dat zij Gods genade over hen zouden afsmeken, opdat zij waardig mochten bevonden worden tot dezen heiligen staat [1]). Wie zal zeggen, bij hoevelen het later niets anders was dan een vorm?

Had men goedgevonden, iemand die het begeerde toe te laten, dan hield men hem de statuten voor, opdat hij weten mocht, aan welke bepalingen hij zich zou hebben te onderwerpen. Werd hij door de strengheid der wet niet afgeschrikt, zoodat hij bleef aanhouden, dan onderzocht men hem, of hij kon lezen en zingen, wijl hij des daags en des nachts zijne plaats in het koor zou moeten vervullen. De opneming zelve geschiedde op de volgende wijze. De persoon, die als nieuweling wenschte toegelaten te worden, verscheen op een te voren bepaalden dag in het kapittelhuis, en wierp zich voor de voeten des priors neder. »Wat is uwe begeerte?" vroeg deze. »Ik begeer Gods barmhartigheid en uw medebroederschap," was het antwoord. Daarop gebood de prior hem, zich op de knieën op te richten, en vroeg hem in aller tegenwoordigheid, of hij eene kloosterorde had verlaten, vrij man was, aan eenige vrouw trouw had beloofd, door eene of andere gelofte was gebonden, verborgen kwalen bezat, zijne schulden had afgedaan, van echte geboorte was en tot kerkelijke rangen kon bevorderd worden [2]). Had de geknielde deze vragen één voor één geruststellend beantwoord, dan hield de prior hem de moeilijkheid der zaak voor oogen, de verzoekingen en bezwaren, waaraan hij bij het bedwingen van eigen wil en het betrachten van volkomen gehoorzaamheid zou blootstaan; de strengheid,

1) *Chron. Wind.* p. 295. Het geschiedde vooral bij het naderen van de hooge feesten en omstreeks de communie (l. l. p. 447, 594).

2) Men vergelijke met deze vragen, wat aan de donaten en later aan alle huisleeken ter beantwoording werd voorgelegd. Zie boven, blz. 117, 123.

waarmede de nalatigen en weerstrevigen werden gestraft; de onaangenaamheden en ongemakken, die aan de Orde waren verbonden. Daarop vroeg de prior hem, of hij voor het heil zijner ziel tot dit alles bereid was, zoo ja, dat hij het dan in aller tegenwoordigheid zou verklaren. Gaf de geknielde hierop ten antwoord, dat hij, alleen steunende op de liefde Gods en de gebeden der broederen, dit alles, zooveel in hem was, zou vervullen, dan vervolgde de prior heilwenschend aldus: »De Heer geve u, dit alles te volbrengen, opdat gij tot het eeuwige leven moogt komen." En als dan daarop de geknielde zijne gevouwen handen in die van den prior had gelegd, sprak ten slotte deze laatste: »Wat God en ons betreft, wij nemen u aan en verleenen u onze broederschap. Vóórdat gij geprofest zult worden, kunt gij vrijelijk heengaan. Doch evenals het in uwe keuze staat, te vertrekken, evenzoo staat het in de onze, u te verwijderen, indien uw omgang (wat God verhoede) ons niet behagen mocht." Vervolgens bepaalde de prior den dag, waarop de nieuweling zou worden gekleed [1]). Was die dag daar, dan kwamen even vóór de hoogmis al de broeders in de sacristie bijeen. Hier trok de prior hem onder het uitspreken van eenige toepasselijke woorden het wereldsch gewaad uit en het kloosterkleed aan, en begaf zich met de overigen naar het koor. Was een zeker gedeelte van den kerkdienst afgeloopen, dan keerden de diaken en de subdiaken naar de sacristie terug, om den novitius te halen, die met saamgevoegde handen voorttrad tot aan de trap van het altaar, waar hij eerbiedig nederknielde, terwijl de prior met de dienstdoende geestelijken voor het altaar stond. Hierop werd het »Veni, creator Spiritus" met eenige andere kerkliederen aangeheven, en als deze geëindigd waren, namen de prior en al de broeders den nieuweling met den vredekus in hunne gemeenschap op. Van zijne zijde richtte deze tot elk hunner de woorden: »Bid voor mij." Het kleed, dat hij gedurende den ganschen tijd van zijn novitiaat bleef dragen, bestond uit de vroeger beschreven subtiel [2]), doch tot

1) Bij de beschrijving van het ceremoniëel der inkleeding voeg ik aan de minder uitvoerige bepalingen van pars III, cap. 1, der *Constitutiones* (in die van 1553, p. 88; in die van 1639, p. 116) eenige bijzonderheden uit den *Ordinarius*, fol. 54^v—55^v, toe.

2) Zie boven, blz. 100—102, 105.

onderscheiding van die der profesbroeders zonder mouwen. Ook mocht de novitius geen »almutium", maar slechts een open »caputium" dragen [1]). In koor en eetzaal had hij altijd de laagste plaats.

Dat de nieuweling na zijne inkleeding (investitio) zijne geldzaken geheel aan den prior moest overgeven, die ze òf zelf bewaarde òf door een ander deed bewaren, alsmede dat hij er, zoolang hij de gelofte niet gedaan had, de vrije beschikking over behield, ligt voor de hand. Van meer belang is het, dat hij aan een der broeders werd aanbevolen, of liever in de leer gegeven. Deze moest hem onderrichten in alles, wat de Orde betrof, hoe hij had te buigen, te gaan en te staan, hoe hij de oogen neergeslagen houden, zacht en langzaam spreken, en zich in al zijn doen nederig betoonen moest. Hij leerde hem ook lezen en zingen, zoowel met luide als met gedempte stem, en oefende hem in hetgeen hij later in het openbaar zou moeten doen. Evenzoo had hij hem te onderrichten, hoe hij den prior en de overige broeders toespreken, en jegens eerstgenoemde den verschuldigden eerbied toonen moest. Bovenal echter moest hij hem dikwijls vermanen, zijne wereldsche gewoonten af te leggen, zijne zeden te verbeteren, het kwaad, dat hij gedaan had, te belijden en te beweenen, zijne zinnelijke begeerten te onderdrukken, zijn eigen wil te dooden, alles wat nederig en gering was en iederen opgelegden arbeid gaarne te volbrengen, en alzoo den ouden mensch met zijne werken af te leggen, en door het najagen van alle deugden een nieuw mensch in Christus te worden. Om dit te beter te verwerven, moest hij zich beschouwen als der wereld

1) Uit deze woorden schijnt te volgen, dat het Windesheimsch „almutium", d. i. de schoudermantel van zwart schapenvel (zie boven, blz. 104), met eene soort van kap verbonden was. Tot recht begrip der zaak zie men de afbeeldingen van almutia in het vroeger (blz. 100, noot 1) genoemde werkje van Du Molinet, p. 69, 97, 109, alsmede in de *Histoire des ordres monastiques* van Helyot, tome II, tegenover p. 23, 152, 187, 190, 196, 396^3, 398^3. De kap of muts kan zelfs in vroeger tijd het hoofdbestanddeel zijn geweest. In dit geval zou niet de muts uit den mantel, maar de mantel uit de muts zijn voortgekomen, en de woordafleiding, waarvan boven (blz. 104, noot 4) sprake was, zou er steun in kunnen vinden. Men zie echter niet voorbij, dat andere afbeeldingen bij Du Molinet (l. c. p. 25, 33, 101, 113) en bij Helyot (l. c. tegenover p. 76, 104, 150, 177, 195, 202, 378) geen spoor van een kap dragen.

gekruisigd en slechts levende voor God, zich overgeven aan lezen en bidden, aan zelfbeproeving en gepeins, of ook aan handenarbeid in de cel of daarbuiten, gelijk hem zou worden bevolen. En opdat hij hierin te meer vorderen mocht, moest hij al de verzoekingen en geheimen zijns harten, ja zijn gansch bestaan, meermalen aan zijn leidsman (magister [1]) openbaren, en niets hebben, wat hij wenschte dat voor dezen of voor den prior geheim zou zijn [2]).

Was het proefjaar, of gelijk men destijds zeide het »proveljaar" (annus probationis) verstreken en de novitius goed bevonden, dan werd hij op een dag, door den prior bepaald, in het kapittelhuis geroepen [3]). Hier wierp hij zich weder ter aarde en riep nederig aller barmhartigheid in. Nog eenmaal werd hem volledige vrijheid gegeven om, indien hij het begeerde, heen te gaan. Bleef hij desniettemin volharden, dan stond men hem zijn verlangen toe, en beval hem, zich tot de communie voor te bereiden en zijne gelofte met eigen hand te schrijven. Bij de mis, waarin hij als profesbroeder werd opgenomen, hadden verschillende plechtigheden plaats; toepasselijke psalmen werden gezongen, gebeden aangeheven. Het treffendst oogenblik was wel dàt, waarin de nieuweling, na het offertorium werd binnengeleid en voor de trap van het altaar nederknielde; of ook dàt, waarin hij van zijn gewaad als novitius ontdaan en met dat van den regulieren kanunnik omkleed werd; of ook dàt, waarin hij, aan de rechterzijde des altaars staande, met luider stem zijne gelofte in het Latijn aldus voorlas: »Ik, broeder N, beloof met de hulp van God voortdurende kuischheid, armoede en gehoorzaamheid, aan u, vader prior, en aan uwe, naar den regel van den H.

1) De Dietsche naam was „meister", vr. „meistersche".

2) Alles ontleend aan het bovengenoemde pars III, cap. 1, der *Constitutiones* (in die van 1553, p. 88 seq; in die van 1639, p. 117—119); zie ook *Chron. Wind.* p. 355 seq, 362 seq, 372 seq. Niet slechts de nieuwelingen maar ook de „clerici et laici" hadden, althans in de dagen van Busch, „vnum ex deuotis presbyteris aut clericorum seniorem, ad quem in suis tentationibus et virtutum exercitiis singuli libere recurrunt" (*Chron. Wind.* p. 356). Zulk een broeder heette dan een „frater consiliarius" (l. l. p. 361, 523, 524).

3) Het volgende is ontleend aan de *Constitutiones*, pars III, cap. 2 (in die van 1553, p. 91 seq; in die van 1639, p. 121—125). Het geheele ceremoniëel der professie is uitvoerig beschreven in den *Ordinarius*, fol. 55v—57r.

Augustinus en volgens de statuten van ons generaal kapittel kanonisch te benoemen opvolgers" [1]). Van het oogenblik zijner opneming af moest hij zich van alle dingen dezer wereld zóó vervreemd weten, dat hem volstrekt niets, en dat hij zonder des priors goedvinden zichzelven niet eens toebehoorde.

Aangezien de kloosters in het algemeen de aankweeking van het godsdienstig leven bedoelen, en daarenboven de orde der reguliere kanunniken uit den stand der geestelijken is voortgekomen [2]), ligt het in den aard der zaak, dat de kerkdiensten te Windesheim dag aan dag geregeld werden gehouden. Het geschiedde zelfs met eene uitvoerigheid en nauwkeurigheid, die getuigen van den ernst, waarmede de zaak werd opgevat.

Tot de oudere voortbrengselen der vaderlandsche pers behoort een net gedrukt boek in klein-quarto, getiteld »Ordinarius Wyndesemensis". Het verscheen in 1521 te Deventer in 't licht, en bevat eene geregelde opgave van al de kerkdiensten, die in de Windesheimsche kloosters plaats hadden, met aanwijzing van de zangen, die er bij werden aangeheven, en de ceremoniën, die er mede verbonden waren. Wie er belang in stelt, te weten, hoe in de verschillende tijdperken van het kerkelijk jaar, alsmede op de christelijke feest- en gedenkdagen de dienst moest worden volbracht, kan dáár alles vinden. Wat ons betreft, wij zullen er niet over uitweiden, wijl een volledig overzicht veel te lang, en een kort verslag veel te onvolledig zou zijn. Er komt bij, dat het ook tamelijk onnoodig mag heeten, de zaak te beschrijven. Het zij genoeg gezegd, dat men te Windesheim tot in de kleinste bijzonderheden getrouw was in het waarnemen van den kerkelijken plicht, en er niet slechts dagelijks de »horae regulares" en de kloostermis, maar evenzeer dagelijks, het gansche jaar door, den »cursus beatae Mariae semper virginis" hield [3]).

1) Verg. boven, blz. 71. Het Latijn luidt aldus: „Ego, frater N, promitto Deo auxiliante perpetuam continentiam, carentiam proprii, et obedientiam tibi, pater prior, et successoribus tuis canonice instituendis secundum regulam beati Augustini et secundum constitutiones capituli nostri generalis". Zie ook *Chron. Wind.* p. 84 seq.

2) Zie boven, blz. 97—99.

3) Zie over de „horae regulares" of „horae canonicae" boven, blz. 131,

Daarenboven gebruikte elk der reguliere kanunniken, voor zooverre hij geene missen had bediend, om de veertien dagen de communie [1]; en dat men zich niet vergenoegde met een haastig afraffelen van hetgeen er te zingen of te lezen viel, blijkt hieruit, dat daartegen door de statuten werd gewaakt [2].

Doch bij de officiëele kerkdiensten bleef het niet. Gelijk het in een godsdienstig gesticht behoort, trachtte men den geest zooveel mogelijk in eene vrome stemming te houden, hem te vervullen met reine gedachten, hem zelfs bij het gebruik van lichamelijke spijzen te voeden met de spijze, die nooit vergaat. Dit geschiedde in de reventer [3]. Men kwam er hoogstens tweemaal 's daags, hetzij om er beide keeren voedsel, hetzij om er eenmaal voedsel en eenmaal drank te ontvangen. Het eerste geschiedde, met uitzondering van de vastendagen en Vrijdagen, in de zomermaanden, d. i. van Paschen tot en met Kruisverheffing (14 September [4]). Het laatste had, zekere dagen niet

---

noot 3. Over de wijze, waarop de broeders ze hielden, handelen de *Ordinarius*, fol. 35v—38v, en de *Constitutiones*, pars III, cap. 3 (in die van 1553, p. 92—98; in die van 1639, p. 125—137); over het houden van de kloostermis, de *Ordinarius*, fol. 39v—41r, en de *Constitutiones*, pars III, cap. 4 (in die van 1553, p. 98—101; in die van 1639, p. 138—144); over het waarnemen van den „cursus beatae Mariae semper virginis", de *Ordinarius*, fol. 35r—35v, en de *Constitutiones*, pars III, cap. 3, passim (in die van 1553, p. 96—98; in die van 1639, p. 135—137).

1) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 11; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 12 (p. 114 seq; p. 170—172).

2) *Constitutiones*, pars III, cap. 3 (in die van 1553, p. 95; in die van 1639, p. 130 seq). De conversen woonden op zon- en feestdagen den geheelen dienst bij; op de gewone dagen hielden zij des morgens slechts eene korte godsdienstoefening. Zij gingen namelijk, alvorens zich tot den arbeid te begeven, naar de kerk tot het einde der priem, en woonden, als zij konden, de vroegmis bij. Drong echter hun werk, dan konden zij ook met een kort gebed volstaan. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 4 (in die van 1553, p. 134—136; in die van 1639, p. 190—194).

3) Verg. *Chron. Wind.* p. 65 seq.

4) *Constitutiones*, pars III, cap. 8 (in die van 1553, p. 77); voorts in die van 1502 en 1508, pars III, cap. 8; in die van 1553, pars III, cap. 9 (p. 112). Later werd het anders. Men at namelijk, het gansche jaar door, met uitzondering van zekere dagen, tweemaal per dag, doch 's Maandags en 's Woensdags slechts eenmaal, daarenboven des Woensdags geen vleesch, terwijl men des Vrijdags de gewone kerkelijke vasten hield. Zie *Constitutiones* van 1639, p. 165 seq.

medegerekend, gedurende den overigen tijd plaats [1]). Men kan dus niet zeggen, dat de broeders te Windesheim, al durfden zij de noodige spijze wel gebruiken [2], te dikwijls te eten kregen [3].

Hoewel de tijd, waarop men middagmaal (prandium [4]) hield, zoover ons bekend is, nergens wordt genoemd, zijn er nochtans twee gegevens, waardoor hij kan worden bepaald. Zoo aanstonds toch zullen wij zien, dat de broeders, na gegeten te hebben, zingende de reventer verlieten, naar het koor der kerk togen en daar hun »gratias" ten einde brachten, terwijl ons vervolgens blijken zal, dat de geheele kerkdienst vóór elf uren moest afgeloopen zijn, zoodat er niet anders overblijft, dan den maaltijd op half elf te stellen. Aangaande het uur, waarop in de zomermaanden voor de tweede maal eenig voedsel gebruikt (coena), en in de wintermaanden slechts wat drinken verschaft werd (collatio [5]), zijn wij beter ingelicht. Het was des avonds, ongeveer te half zes [6]. Maar wij willen trachten, de godsdienstige gebruiken,

---

1) *Constitutiones* ut supra, doch met verandering van p. 112 in p. 111 (waar blijkens de redactiën van 1502 en 1508, het woord „Additum" op den rand niet hierbij, maar bij het volgende „In maioribus — quadragesima" behoort).

2) Zie eenige bladzijden verder.

3) De conversen mochten van Kruisverheffing tot zeven weken vóór Paschen des Dinsdags, Donderdags en Zaterdags tweemaal eten. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 8 (in die van 1553, p. 140). Later was het hun 't gansche jaar door gegund, en hadden zij alleen de gewone Vrijdagsche vasten in acht te nemen. Zie *Constitutiones* van 1639, p. 200.

4) Zie Kiliaan i. v. „noenmael" (*Etymologicvm*, p. 418), die er bijvoegt: „Hora nona coenabant Romani, et quod illis coena, hoc nobis prandium est."

5) „Post vesperas vsque ad primum signum caenae vel collationis". *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p. 107; p. 158). Wat men dronk, zal wel in den regel bier (cerevisia) zijn geweest.

6) *Ordinarius*, fol. 14r: „Primo itaque signo completorij (in medio quintae) facto, lectioni insistendum est. Et altero signo (quod in medio sextae sit) conueniunt fratres ad collationem". Eenigszins anders de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 9: „hora competenti scilicet post primum signum pro completorio"; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 10 (p. 113; p. 167): „vbi primum signum ad completorium datum fuerit." Dat het tweede teeken omstreeks half zes werd gegeven, blijkt ook nog uit de *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 78; in die van 1639, p. 94).

die met beide gelegenheden (utraque refectio [1]) verbonden waren, nader te doen kennen.

Als de klok het teeken tot het middagmaal gaf, moesten de broeders terstond in de nabijheid der eetzaal bijeenkomen en zich aldaar bedaard en zwijgend nederzetten, totdat de reefterschel klonk [2]). Daarop traden zij, de ouderen het eerst, de jongeren achter hen, met ontbloote hoofden ordelijk naar binnen. Ieder begaf zich naar zijne eigene plaats, bleef daar staan en boog zich zachtkens naar de zijde van het kruis, dat in de zaal hing. Men stond aan weerskanten van de tafel, tegenover elkander, in dezelfde twee rijen, waarin men bij den kerkdienst in het koor geschaard was [3]). Wie dien dag de groote mis bediend had, begon met gedempte stem het »Benedicite", en allen vervolgden het. Was dit gebed ten einde, dan ging men zitten, en de voorlezer, die inmiddels zijn gestoelte beklommen had en verplicht was te voren op te zoeken en na te gaan wat hij lezen moest, begon zijne taak te vervullen. Geschiedkundige verhalen mocht hij wat vlugger, sermoenen en homilieën daarentegen moest hij langzamer lezen. Ook was hem opgedragen, het zóó duidelijk te doen, dat ieder het begrijpen, en met zoodanige stem, dat elk het hooren kon. Hij zelf moest inmiddels luisteren naar den corrector, ten einde terstond te bemerken, wat deze soms tot verbetering van het gelezene sprak. Zag de prior, die aan het hoofd der tafel zat, dat allen gedaan hadden met eten, dan

---

1) „Vniuersi fratres ad vtramque refectionem, scilicet prandij et caenae, conuenire debent". *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 7; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 8 (p 110; p. 161).

2) Dit en het volgende is ontleend aan de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 7; aan die van 1553 en 1639, pars III, cap. 8 (p. 110 seq; p. 161—165). Verg. ook *Chron. Wind.* p. 389, 498.

3) Wijl in de kerk aan het hoofd der eene rij (rechts van het altaar) de prior, aan dat der andere (links van het altaar) de supprior zijne plaats had, sprak men van het „chorus prioris" en het „chorus supprioris" (zie *Ordinarius*, fol. 16v, 55r; *Chron. Wind.* p. 502; verg. Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 871) De twee rijen stonden en zaten tegenover elkander. Vandaar de uitdrukking „chorus contra chorum" (zie *Ordinarius*, fol. 16r, 36v; *De ref. mon.* p. 868, 871), en de blaam van wanorde, wanneer men ging zitten aan welke zijde der tafel men verkoos (*De ref. mon.* p. 492). Dezelfde regel werd ook in het kapittelhuis in acht genomen (*De ref. mon.* p. 871).

roerde hij zachtkens de schel, die altijd voor hem stond [1]). Daarop sprak de voorlezer eenige woorden, die met het »Deo gratias" werden beantwoord, en allen rezen van hunne zitplaatsen op. Wederom roerde de prior de schel, en de broeder, die de mis had bediend, hief een lied aan, dat door allen werd medegezongen. Begon de psalm, dan bogen allen zich weer naar het kruis, verlieten, de jongeren voorop, de ouderen achter hen, de zaal, begaven zich in optocht naar het koor der kerk, gingen naar hunne zitplaatsen, en brachten aldaar hun »gratias" op de gewone wijze ten einde [2]).

Zoo zat ook eenmaal Nicolaas van Cusa in Windesheims reventer met de broederen aan, toen hij, op zijne rondreis als pauselijk legaat, in 1451 ook dit klooster bezocht. Hij vertoefde er met zijn talrijk gevolg een nacht, bediende er reeds vroegtijdig op stichtelijke wijze de hoogmis, gebruikte met de broeders geheel volgens de voorschriften des kloosters den maaltijd, zweeg als zij, luisterde met hen naar des voorlezers stem, en liet in de gemoederen indrukken van liefelijkheid en vroomheid achter, die nooit werden uitgewischt. Doch wij komen later op dit bezoek terug [3]), en zetten thans ons onderzoek naar de godsdienstige oefeningen der broeders voort, ook tijdens de collatie [4]).

Wanneer namelijk op de dagen, dat men slechts eenmaal voedsel ontving, gelijk dit van Kruisverheffing tot Paschen de gewone regel was [5]), des avonds omstreeks half zes het teeken tot het

---

1) Zie boven, blz. 132.

2) De conversen hadden eene afzonderlijke reventer, waar óók een kruis hing, voor hetwelk zij eveneens bogen. Terwijl zij aten, mocht er iets nuttigs worden gelezen, doch het behoefde niet. Hadden zij gedankt, dan gingen zij in stilte naar de kerk, baden er hun „Vader ons", en togen daarna weer aan den arbeid. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 8 (in die van 1553, p. 140 seq; in die van 1639, p. 199—201); verg. ook *Chron. Wind.* p. 580.

3) Beneden, in Hoofdstuk VI. Voorloopig zij verwezen naar *Chron. Wind.* p. 149—155.

4) Zie over de „collatio" de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 9; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 10 (p. 113; p. 167 seq); over de collatie in de kloosters in het algemeen, de *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S. 281.

5) Later, gelijk reeds gezegd is, werd het regel, het gansche jaar door des Vrijdags te vasten en des Maandags en des Woensdags slechts eenmaal te eten (zie *Constitutiones* van 1639, p. 165). Toen werden dit natuurlijk de dagen, waarop men de collatie hield.

besluit van den dagdienst (completorium) was gegeven, verzamelden de broeders zich andermaal voor de reventer. De prior schelde; allen traden binnen; de voorlezer sprak eenige gebeden uit en begon te lezen. Nadat hij een weinig was voortgegaan en de prior hem een teeken gegeven had, hield hij op. Vervolgens bad de broeder, die de week had (hebdomadarius [1]), den goddelijken zegen af over den drank, die bij elk der aanwezigen in eene kruik stond. Zoodra de prior begonnen had te drinken, mochten allen zijn voorbeeld volgen, en gebruiken zooveel hun noodig was [2]). Inmiddels las de voorlezer voort, totdat de prior hem een teeken gaf, om te eindigen. Er werd gedankt; allen verlieten zwijgend de zaal, en begaven zich eerst naar het koor der kerk, ten einde er den dagdienst te besluiten, vervolgens naar de dormter of slaapzaal, waar zij, een iegelijk in zijne afgeschoten ruimte (cella), aan zichzelven en aan God konden denken [3]).

Men ziet het, de broeders kregen ook gelegenheid, om des avonds af te dalen in de schuilhoeken van hun eigen hart, en zich over te geven aan vrome gepeinzen. De dag was ten einde; zij hadden zich te beproeven [4]). Weldra zouden zij zich te rust begeven; gelukkig, indien zij zich veilig mochten achten onder de hoede van den Wachter, die niet sluimert of slaapt. Wie zal verhalen, wat in die stille uren in menige cel is gevoeld en doorleefd, gestreden en gebeden? Wie zal de heilige en heiligende gedachten beschrijven, die alsdan vaardig werden over de gemoederen der waarlijk vromen onder Windesheims bewoners [5])? Dit alles behoort tot de geheimen tusschen den mensch en zijnen

1) Over de „hebdomadarii" handelen de *Constitutiones*, pars II, cap. 10 (in die van 1553, p. 80 seq; in die van 1639, p. 99—101).

2) Later kreeg men verlof, den broederen bij de collatie eenig brood toe te dienen. Zie de *Constitutiones* van 1639, p. 167.

3) Zie over het „dormitorium" de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 11 (p. 113 seq; p. 168—170). Wat de conversen betreft, evenals zij eene afzonderlijke reventer bezaten, hadden zij ook eene eigene dormter, al of niet in cellen afgedeeld. Zie de *Constitutiones*, pars IV, cap. 6 (in die van 1553, p. 138; in die van 1639, p 197).

4) *Chron. Wind.* p. 235 seq, 359, 432 seq.

5) Aandoenlijke voorbeelden dienaangaande leveren te Windesheim de profesbroeder Anselmus van Breda (*Chron. Wind.* p. 572—574) en de klerk Johan Schutken (p. 576—579, 583—587).

God. Maar dat de persoonlijke overdenkingen niet minder invloed zullen gehad hebben dan de gezamenlijke kerkdiensten, die zoo alle dagen in denzelfden vorm en dezelfde volgorde terugkeerden, gelooven wij zeker en gaarne.

Wat hadden zij hunne cellen dan ook hartelijk lief [1])! Met welke zoete namen plachten zij ze te noemen, en welke liefelijke getuigenissen legden zij aangaande haar af! De innige Gerlacus Petersen [2]) was er zoo gaarne, en voelde er zijn hart zoo van alle beslommeringen vrij, en stelde er zich als voor het aangezicht van God, of hij iets van Hem mocht grijpen en begrijpen [3]). Hij beschouwde zijn eenvoudig vertrek als een aardsch paradijs, de zekerste wijkplaats, de gehoorzaal en spreekzaal van den Heiligen Geest [4]). »In de cel", zoo schreef hij, »spreekt de knecht Gods met zijnen Heer, als een vriend met zijnen vriend. Zelfs de Engelen zijn dáár even gaarne als in den hemel" [5]). Johan Schutken [6]), door de teederste banden van vriendschap met hem verbonden, was het liefst in zijne cel met God bezig. Ook hij achtte haar zijn aardsch paradijs, en maakte door de overdenking der hemelsche dingen haar zelve tot een hemel [7]). Johan Busch [8]), die, hoe uitstekend op menig gebied, ten opzichte der vroomheid niet op ééne lijn met Petersen en Schutken mag worden gesteld, kan over de liefde van deze mannen jegens hunne cel niet schrijven, of hij wordt er zelf door ontgloeid, en weidt uit over hetgeen dat kleine vertrek is voor den werkzamen en godvruchtigen, maar ook voor den

1) Zie over hem beneden, in Hoofdstuk V.

2) Over de liefde der kloosterlingen in 't algemeen voor hunne cel zie men de *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S. 525 f. Ook de broeders des gemeenschappelijken levens achtten haar hoog. Florens Radewijns schreef: „Fuge ad cellam sicut ad amicam, quia securus es in ea" (zie zijne *Quaedam notabilia verba* achter het *Vita Florentii* van Thom. a Kempis, § 4). In Hoofdstuk VII kom ik op de liefde der Windesheimers voor hun klooster en hunne cel terug.

3) *Chron. Wind.* p. 526.

4) Zie zijn *Breviloquium* (uitgegeven door Moll, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II, 1859), § 37 (p. 193).

5) Ibidem.

6) Zie over hem eveneens beneden, in Hoofdstuk V.

7) *Chron. Wind.* p. 577: „cellam fecit coelum, caelestia meditando."

8) Ook over hem zal in Hoofdstuk V uitvoerig worden gehandeld.

tragen en wereldsgezinden broeder [1]). In één woord: de cel, waar men arbeidde en sliep, schreef en las, peinsde en bad, werd te Windesheim in hooge eere gehouden, en bezat er de liefde van allen, die er de beteekenis van hadden verstaan.

Intusschen ontbrak het den broederen bij hunne stille overdenkingen en dagelijksche zelfbeproevingen niet aan den noodigen leiddraad. Met name worden het »Speculum monachorum" [2]), het »Speculum Bernardi" [3]) en het aan Gregorius den Groote toegeschreven »Speculum peccatorum" genoemd [4]), altemaal werkjes uit de klasse der »Spiegels", die onze vaderen zich zoo gaarne voorhielden, om te weten wie zij waren, niet in de oogen der menschen, maar in het oog van God [5]). Bij de liefde, die de bepeinzing van de zoogenaamde »vier uitersten", de dood, het oordeel, de hel en de hemel, te Windesheim genoot [6]), kon 't nauwelijks anders, of men gebruikte er ook het »Cordiale" of de »Quatuor novissima" van Gerardus van Vliederhoven [7]). Zeker althans is het, dat men er in een handschrift op perkament eene Dietsche vertaling van had, die altijd ten dienste der klerken en leeken op de tafel lag en waaruit den gasten, als zij niet lezen konden, door den hospitularius werd voorgelezen [8]). Waar men er zulk eene waarde voor allen

---

1) *Chron. Wind.* p. 578.

2) *Chron. Wind.* p. 375, 433; verg. ook de *Epistola* van Florens Radewijns *ad quendam regularem in Wyndeshem* (achter Thom. a Kempis, *Vita Florentii*), § 2.

3) *Chron. Wind.* p. 433; verg. de genoemde *Epistola*, l. l.

4) *Chron. Wind.* p. 375. Zie over dit werkje Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft* (in Kist en Moll, *Kerkh. arch.* dl. IV, 1866), blz. 264v.

5) Zie aangaande deze *Spiegels* Moll, t. a. p, en de aldaar genoemde schrijvers, waarbij thans gevoegd kan worden Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, p. 162, 163, 165, 235, 449—454, 481, terwijl er handschriften van bestaan in de openbare boekerij te Deventer (*Catalogus*, Dav. 1832, n°. 1728, 1738, 1743).

6) *Chron. Wind.* p. 246, 298, 432, 579; de genoemde *Epistola* op 't einde. Zie over dit onderwerp Vos, *De leer der vier uitersten*, Amst. 1866.

7) Vos, a. w. blz. 45. Zie voorts over handschriften en uitgaven van dit werk, aldaar blz. 196—208; verg. Campbell, l. c. p. 365—371, eenigermate ook p. 161 suiv; Moll, a. w. blz. 265 v; *Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, n°. 1722.

8) *Chron. Wind.* p. 337.

aan hechtte, zal men het zelf wel niet ongebruikt hebben gelaten. Het meest algemeen nochtans bedienden de broederen zich van een klein werkje van een onbekenden schrijver, dat hun was aanbevolen door hun vromen prior Johan Vos, die er ook zelf zijne dagelijksche overdenkingen aan placht vast te knoopen [1]). Het was geschreven in het Dietsch, in den vorm van een brief, en door den opsteller slechts als zoodanig bedoeld. Ongelukkig is het niet in de landtaal, maar in eene Latijnsche overzetting van Busch tot ons gekomen [2]), en hierdoor heeft het zonder twijfel geleden. Doch als wij 't weer omzetten in de liefelijke spraak, waarin het oorspronkelijk werd gedacht en geschreven, dan klinkt het recht zalvend en zoet. En den bouw van het geheel leert men eerst dân recht begrijpen, als men het afdeelt, gelijk het volgens nog bestaande handschriften eigenlijk behoort.

Men denke zich dan eerst eene Inleiding over het bekende woord uit het evangelie van Mattheüs: »Wie volhard zal hebben tot den einde, die zal behouden worden". Daarna volgen zeven kleine hoofdstukken voor de zeven dagen der week. In het eerste, voor den Maandag bestemd [3]), wordt gewezen op het leven van Jezus als de bron aller deugden en het voorbeeld van alle heiligheid. De schrijver spoort zijnen broeder aan, de vrome overdenkingen geen enkelen dag na te laten, en, wijl hij door hem is aangezocht om een leiddraad daarbij, zal hij voor elken volgenden dag drie punten aan de hand doen. Het eerste zal handelen over het begin van 's Heeren leven; het tweede over het einde daarvan;

---

1) *Chron. Wind.* p. 300. Verkeerdelijk noemen Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 578, en Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 748, Vos zelven den auteur van dit boekje. De nederige man zou het ook nooit aan anderen hebben aanbevolen, indien het van hemzelven ware geweest.

2) Deze overzetting werd door hem opgenomen in zijn *Chron Wind.* en door Rosweyde in diens uitgave van dit werk achter Liber I geplaatst. In de handschriften van het *Chronicon* (waarover bij de behandeling van het leven van Busch in Hoofdstuk V zal worden gesproken) vindt men het nu eens tusschen in, dan weer achteraan. De Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage bezit het schijnbaar op zich zelf (n°. 233a), maar inderdaad als gedeelte van een volledig *Chron. Wind.* door dezelfde hand geschreven doch in drie afzonderlijke banden gebonden (n°. 347, 353, 233[a]).

3) Het begint met de woorden „Vita Domini nostri Jesu Christi" op p. 221 der uitgave van Rosweyde.

het derde over den toekeer tot de heiligen. En nu volgt voor den Dinsdag de menschwording van God, Jezus op den laatsten avond zijns levens, de toekeer tot de heilige engelen; voor den Woensdag Bethlehem, Jezus voor Pilatus en Herodes, de toekeer tot de heilige apostelen; voor den Donderdag de besnijdenis van Jezus, zijne geeseling, de toekeer tot de patriarchen en profeten; voor den Vrijdag Simeon in den tempel, de kruisiging, de toekeer tot de heilige belijders; voor den Zaterdag de vlucht naar Egypte, Jezus in het graf, de toekeer tot de heilige maagden; voor den Zondag het gansche leven van Jezus, van den doop in de Jordaan tot het laatste avondmaal, zijne opstanding, de toekeer tot al de heiligen [1]. Nadat de schrijver hiermede zijne voorgenomen taak heeft afgedaan, voegt hij er eene reeks van vermaningen aan toe, die ongeveer evenveel plaats beslaan als de overdenkingen voor de zeven dagen te zamen, vermaningen, zóó hartelijk en liefelijk, zóó vroom en vroed, zóó alles omvattend en toch zóó sober gesteld, dat het geheel niet kan nalaten, een weldadigen indruk te maken, en, bij ongeveinsde toepassing op het eigen hart, een heilzamen invloed te oefenen op het leven. Aan het einde [2]) vindt men eene korte aanwijzing van de uren des daags, waarop de overdenkingen het geschiktst kunnen plaats hebben: het eerste der drie punten terstond na het opstaan; het tweede onder de mis; het derde onmiddellijk vóór het middagmaal. Blijft er in den verderen loop van den dag nog tijd of gelegenheid, dan peinze men des Maandags over het laatste oordeel, des Dinsdags over alle Gods weldaden, des Woensdags over den dood, des Donderdags over de straffen der hel, des Vrijdags over het lijden des Heeren, des Zaterdags over de zonden, des Zondags over het koninkrijk der hemelen.

Ziedaar een kort overzicht van het werkje, naar welks leiddraad de kloosterlingen te Windesheim, zoo leekebroeders als koorbroeders, meestal hunne persoonlijke overdenkingen inrichtten. Wij hebben er eenigszins langer bij stilgestaan, wijl het den gedachtenkring, waarin men zich dagelijks bewoog, waarschijnlijk het best doet kennen. Busch noemt het een »brief over

1) Dit loopt tot de woorden „per eorum intercessionem obtinebis" op p. 233. Met de woorden „Frater charissime, quamuis" begint de reeks van vermaningen.

2) *Chron. Wind.* p 246.

het leven en lijden van onzen Heer Jezus Christus en andere vrome oefeningen" [1]), en inderdaad waren twee derden van het eerste gedeelte gewijd aan de bepeinzing van het leven van Jezus, als »de bron aller deugden en het voorbeeld van volmaakte heiligheid" [2]). Ongetwijfeld viel het hierdoor te meer in den smaak. Geene overdenkingen toch waren bij de »moderne devoten" meer geliefd, dan die zich vastknoopten aan het leven en lijden des Heeren [3]). Ook te Windesheim was dit het geval [4]). Daarenboven had men er groote liefde voor de »heilige schriften", d. i. niet slechts voor den Bijbel, maar evenzeer voor de werken der beroemdste kerkleeraars van vroegeren en lateren tijd [5]). Door het afschrijven [6]) en lezen daarvan [7]) geraakte men er volkomen in te huis, en zamelde er naar het voorbeeld van Florens Radewijns [8]) allerlei teksten, spreuken en schoone gezegden uit op, die men in zoogenaamde »rapiaria" bijeenbracht [9]). Iedere broeder had zijne eigene verzameling van die soort [10]). Ook spreuken, uit den mond van andere vromen [11]), vooral ook uit dien van stervenden opgevangen [12]), vonden daarin niet zelden eene plaats. Deze »goede punten" of »devota exercitia" [13]) zette men zich als zoovele schotels voor. Smaakte de eene niet, dan nam men den anderen [14]). Om kort te gaan, aan leiddraad bij de dage-

1) *Chron. Wind.* p. 217.

2) l. l. p. 221.

3) Zie over de „Levens van Jezus" bij onze vaderen vooral Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, op de in het Register aangehaalde plaatsen.

4) *Chron. Wind.* p. 300, 369, 572, 573, 585, 597.

5) Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XVIII, § 11, 12.

6) *Chron. Wind.* p. 104—107, 364 seq, 390 seq, 420 seq, 446, 447. Zie voorts beneden, blz. 167, en tegen het einde van dit Hoofdstuk.

7) l. l. p. 402, 446. Zie voorts beneden, blz. 165—167.

8) l. l. p. 572.

9) l. l. p 572, 588, 597; verg. ook p. 604, 605. Zie voorts Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 263, 358; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 271; st. iv, blz. 217.

10) *Chron. Wind.* p. 573.

11) Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 160.

12) Zie beneden, in Hoofdstuk VII.

13) *Chron. Wind.* p. 298, 356, 572, 579, 583, 588, 605; Thom. a Kempis, *Vita Luberti Berneri*, § 36. Voorbeelden: *Chron. Wind.* p. 355 seq, 528, 578 seq.

14) *Chron. Wind.* p. 300; Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 478.

lijksche overdenkingen en zelfbeproevingen ontbrak het den broederen niet.

Godsdienst en zedelijkheid zijn te allen tijde bijeengevoegd, wijl men te recht begreep, dat de laatste de uitwendige openbaring, de heilzame vrucht, de levende aanbeveling der eerste moest zijn. Ook wij zullen ze met elkander verbonden houden, en na gesproken te hebben over hetgeen men te Windesheim tot opwekking der godsvrucht deed, willen wij thans nagaan, welke middelen men er aanwendde, om te vorderen in braafheid.

Die middelen waren twee zijdelingsche: bezig zijn en zwijgen, en twee rechtstreeksche: kapittel houden en straffen.

In de overtuiging, dat de ledigheid des duivels oorkussen en de tong eene wereld der ongerechtigheid is, schreven de kloosterwetten te allen tijde werken en zwijgen voor. Wij spreken hier nog niet over den aard der Windesheimsche werkzaamheden. Dat zullen wij straks uitvoerig doen, als wij handelen over der broederen letterkundigen en anderen arbeid. Voorloopig beschouwen wij slechts het bezig zijn op zichzelf, afgescheiden van hetgeen er door werd voortgebracht. En dan zien wij, dat men bijna den ganschen dag in de weer was, hetzij met kerkdiensten of met handenarbeid, met lezen of met schrijven, onder gemeenschappelijk samenzijn of in persoonlijke overdenking en stil gebed.

Zoover wij hebben kunnen nagaan, was de verdeeling van den dag te Windesheim en in de daarmede verbonden kloosters, van Paschen tot half September [1]) ongeveer aldus [2]). Des nachts, als het teeken werd gegeven, d. i. omstreeks vier uur [3]) of half vijf, stond men op, en bereidde zich in de cellen door ge-

1) D. i. tot en met Kruisverheffing (14 September). Zie de *Constitutiones*, pars II, cap. 8; voorts die van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553 en 1639, pars III, cap 11 (p. 77, 114; p. 170).

2) Het volgende is ontleend aan verspreide gegevens in den *Ordinarius* en de *Constitutiones*. Wijl er tusschen deze beiden nog al verschil in de tijdsopgaven bestaat, kan hier slechts bij benadering worden gesproken. Dat het vroeger in sommige opzichten nog weer anders was, blijkt niet uit het *Chron. Wind.*, doch men zou het vermoeden door de dagverdeeling, welke Mooren (*Nachrichten über Thomas a Kempis*, S. 121 f) uit de werken van Thomas a Kempis heeft bijeengebracht.

3) *Chron. Wind.* p. 583.

beden en overpeinzingen tot den naderenden kerkdienst voor [1]). De metten schijnen in den regel met de priem verbonden te zijn geweest [2]), en deze werd te vijf uren of half zes gezongen [3]). Daarna keerde men uit de kerk naar de cellen terug, bij voorkeur om er boeken af te schrijven, soms ook om er te bidden, of iets stichtelijks te lezen, of anderen nuttigen arbeid naar goedvinden van den prior te doen [4]). Dit duurde, totdat ongeveer te zeven uur het eerste teeken voor de terts werd gegeven [5]). Het half uur, dat tusschen dit eerste en het tweede teeken verliep [6]), moest met lezen worden doorgebracht [7]). Na afloop van de terts mocht men met elkander spreken [8]), of zich in de cel met nuttige zaken bezig houden.

Inmiddels naderde de tijd, waarop de sext een aanvang zou nemen. Bij het eerste teeken daartoe was het verlof tot spreken uit; ieder begaf zich in zijne cel aan het lezen [9]), totdat na een half uur het tweede teeken werd gegeven. Dit zal gemiddeld te

1) *Ordinarius*, fol. 35v—36r; *Constitutiones*, pars III, cap. 3 (in die van 1553, p. 93; in die van 1639, p. 126); *Chron Wind.* l. l.

2) *Chron. Wind* p. 285. Het eerste teeken voor de metten werd door den sacristein, die al de kanonieke uren door klokgeklep aanduiden moest, des avonds te elf uur, soms later gegeven. Zie de *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77). Dit schijnt echter slechts dan geweest te zijn, wanneer zij afzonderlijk werden gezongen. Later werd bepaald, dat in dit geval het eerste teeken des nachts omstreeks half drie, in de overige gevallen het tweede te vier uur zou worden gegeven. Zie de *Constitutiones* van 1639, p. 92.

3) *Ordinarius*, fol. 12v; *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77; in die van 1639, p. 93). Zie voorts over dezen ganschen kerkdienst de *Constitutiones*, pars III, cap. 3 (in die van 1553, p. 93—98; in die van 1639, p. 126—136).

4) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553, pars III, cap. 7 (p. 108, p. 159); *Chron. Wind.* p. 285

5) Soms wat vroeger; soms wat later. Zie *Ordinarius*, fol. 12v, 19v; *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77).

6) *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 78; in die van 1639, p. 93 seq).

7) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553, pars III, cap. 7 (p. 108).

8) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p. 107; p. 158).

9) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553, pars III, cap. 7 (p. 108).

half negen of iets later hebben plaats gehad 1). Ook schijnt het, dat met de sext tevens de noon werd aangekondigd 2). Soms na afloop van deze laatste, d. i. naar ruwe berekening tegen half tien, doch waarschijnlijk in den regel eerst na het »gratias", waarmede omstreeks elf uur de kerkdienst werd besloten 3), kregen de broeders één uur rust tot het doen van een middagslaapje 4). Langer dan den genoemden tijd mocht het evenwel niet duren; ook werd het maar alleen in het genoemde zomerseizoen toegestaan. In later eeuwen liet men aan den prior over, in plaats hiervan een uur wandelens in den tuin en tot onderlinge samenspreking te geven 5). Was dit uur voorbij, dan ging men in het eerste geval te half elf aan den maaltijd en te elf uur aan het werk; in het tweede at men eerst, sliep daarna van elven tot twaalven, en zette zich vervolgens aan den arbeid. Deze moest ook nu weer, tenzij de prior anders beschikte, in het overschrijven van boeken bestaan 6) en voortduren, totdat, op de gewone dagen te drie uur, op de vastendagen te half vier 7), het eerste teeken voor de vesper werd gegeven. Het half uur tusschen dit eerste teeken en het tweede moest ook nu weer lezende worden doorgebracht 8). Was de vesper afgeloopen, dan mocht men tot het eerste teeken voor de collatie of het complete, d. i. ongeveer tot half vijf 9), vrijelijk, ofschoon niet luidruchtig, met

1) *Ordinarius*, fol. 15^r, 17^r, 18^r, 24^r.

2) *Ordinarius*, fol. 17^r, 18^r.

3) *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77; in die van 1639, p. 93). Gedurende veertig dagen vóór Paschen moest alles omstreeks twaalf uren geëindigd wezen (ibidem).

4) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 11 (p. 114; p. 170); verg. ook pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77), en *Ordinarius*, fol. 12^v.

5) *Constitutiones* van 1639, p. 170; doch zie reeds *Chron. Wind.* p. 325.

6) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p. 108; p. 159).

7) *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 77; in die van 1639, p. 93); *Chron. Wind.* p. 403.

8) *Constitutiones*, pars II, cap. 8 (in die van 1553, p. 78; in die van 1639, p. 93 seq); voorts die van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553, pars III, cap. 7 (p. 108).

9) Zie boven, blz. 155, noot 6.

elkander spreken 1). Nauwelijks was echter dit teeken vernomen, of ieder ging weder naar zijne cel, om een uur te zitten lezen 2). Het vervolg is ons reeds bekend. Te half zes werd men naar de reventer geroepen, om er ten tweedenmale door spijs versterkt of door drank verkwikt te worden, toog vervolgens gezamenlijk naar het koor, om er den dagdienst te besluiten, en ging dan naar de dormter, een iegelijk naar zijne eigene cel, ten einde er tot zichzelven in te keeren. Te zeven uren 3) — later werd dit op acht uren bepaald 4) — legde men zich ter ruste. Aanmerkelijk langer opblijven was verboden. De supprior sloot de deur der zaal 5), en niemand mocht de stilte, tenzij om dringende redenen, verbreken 6).

Wanneer men deze dagverdeeling overziet, zal men moeten erkennen, dat de broeders te Windesheim en in de daarmede verbonden kloosters, van des morgens vier tot des avonds zeven uren, in heilzame bezigheid werden gehouden, en dat niet slechts aan den eisch der vroomheid, maar ook aan dien van nuttige werkzaamheid werd voldaan. De tijd, dien men er dagelijks volgens de wet aan schriftelijken arbeid besteedde, bedroeg vier of vijf uren, die niet achter elkander maar in twee gedeelten werden doorgebracht 7).

1) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p. 107; p. 158). In de quadragesima begon het spreken eerst te vijf uren, gelijk uit de aangehaalde plaatsen blijkt.

2) Zie boven, blz. 155, noot 6.

3) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553, pars III, cap. 11 (p. 114).

4) *Constitutiones* van 1639, p. 169.

5) *Constitutiones* van 1639, p. 169; verg. ook die van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553, pars III, cap. 11 (p. 114).

6) Ibidem.

7) Namelijk tusschen de priem en de terts één uur; tusschen het noenmaal en de vesper des zomers drie, des winters vier uren. Wie meer wilde doen, kon er de uren voor gebruiken, die anderen aan middagslaapjes en samensprekingen wijdden (zie bijv. *Chron. Wind.* p. 523, 580). In het St. Maartensklooster bij Leuven, dat tot de Windesheimsche vereeniging behoorde, werd onder den eersten prior, Walram, acht uren per dag geschreven (Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 293, waaraan ook Delprat, *De broederschap van G. Groote*, 1ste uitg. blz. 315, 2de uitg. blz. 174, het heeft ontleend).

Dit wat het werken betreft; thans over het zwijgen [1]). Hierover kunnen wij kort zijn. Algemeene regels waren deze: in de kerk, de dormter, de reventer, de liberie en het calefactorium mag niemand spreken [2]); van complete des avonds tot na de priem of de terts van den volgenden morgen bewaart ieder het diepste stilzwijgen [3]); tusschen het eerste en het tweede teeken van de terts, de sext en de vesper, alsmede na het eerste teeken vóór den maaltijd en de collatie moet alles stil zijn [4]). Waar echter de noodzakelijkheid dringt, mag men met één of twee woorden, of althans zoo kort mogelijk, aanduiden wat men bedoelt, en als de prior tegenwoordig is, mag men te allen tijde spreken, behalve in de reventer [5]). De vaste tijden van den dag, waarop men spreken mag, zijn: des morgens tusschen de priem en het eerste teeken van de terts, of tusschen de terts en het eerste teeken van de sext; des namiddags tusschen de vesper en het eerste teeken der collatie; op feestdagen daarenboven van twaalf uur tot het eerste teeken van de vesper [6]).

Wij zijn genaderd tot de bespreking van een zeer eigenaardig middel, dat de middeleeuwsche vroomheid uitdacht, om den mensch het kwaad, dat in hem was, onder de oogen te brengen, en hem daarvan te genezen. Wij bedoelen het zoogenaamde »kapittel houden," waarvan het woord »kapittelen" in onze volks-

---

1) Zie over het zwijgen in de kloosters in 't algemeen de *Studien über die Klöster des Mittelalters*, S 274—276.

2) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap 6 en 10; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 en 11 (p. 107, 114; p. 158, 169).

3) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p. 108; p. 158).

4) Ibidem.

5) Ibidem (p. 109; p. 160).

6) Ibidem (p. 107 seq; p. 158). De conversen moesten, evenals de koorbroeders, in hun dormter en hun reventer een diep stilzwijgen bewaren. Overigens hadden zij, wegens den aard hunner werkzaamheden, in dit opzicht meer vrijheid, ten minste op de gewone dagen. Kwamen zij iemand tegen, dan mochten zij hem slechts met een hoofdknik groeten. Vroeg hij hun naar den weg, dan moesten zij dien wijzen. Vroeg hij hun meer, dan moest hun antwoord uit een enkel ja of neen bestaan, of althans zoo kort mogelijk zijn. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 6 (in die van 1553, p 137 seq; in die van 1639, p. 195—197).

taal nog afkomstig is, al is de oorsprong daarvan bij de meesten onbekend [1]).

Eens in de week namelijk, des Vrijdags morgens na de priem, dus omstreeks half zes of zes uren, kwam men te Windesheim en in de daarmede verbonden kloosters in het kapittelhuis bijeen [2]). Nadat de prior het »benedicite" had gesproken, gingen de broeders zitten, en nu kon hij hun kortelijk alles zeggen, wat hem voor de betrachting der kloosterorde en de verbetering der broeders nuttig scheen. Voorts kon hij de novitii in aller tegenwoordigheid over hunne nalatigheden en gebreken beknorren, en als hij het oorbaar achtte, zelfs kastijden. Zij, dien het gold, moesten zich op den grond nederwerpen en vergiffenis vragen (veniam petere [3]). Was dit alles afgeloopen, dan gingen de nieuwelingen op bevel van den prior heen, en het eigenlijk gezegd kapittel (capitulum culparum) begon. »Wie zich schuldig acht, doe boete", zeide thans de prior of wie door hem was aangesteld om de vergadering te leiden [4]), en elk der broeders op zijne beurt, van den jongste af, wierp zich midden in het vertrek op eene mat, die daar gespreid lag, neder, en vroeg vergiffenis. Op bevel van den prior of van den door dezen benoemden voorzitter stond hij weer op en zeide het kwaad, dat hij gedaan had, met zóódanige stem, dat allen het konden hooren [5]). Hield hij op met spreken, of zeide hij, verder niets meer te hebben, dan vroeg de prior of de waarnemende voorzitter: »Wil iemand dezen broeder aanklagen?" Hierop mocht ieder, die iets op hem aan te merken had —

---

1) Verg. over het kapittel houden ook in andere kloosters Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 100v, 128; st. iii, blz. 92, 93.

2) Het volgende is ontleend aan de *Constitutiones*, pars III, cap. 5 (in die van 1553, p. 101—103; in die van 1639, p. 144—148). Dat het kapittel houden te Windesheim van den aanvang af op Vrijdag plaats had en reeds terstond ijverig werd in acht genomen, blijkt uit het *Chron. Wind.* p. 66. In het Windesheimsch klooster te Daalheim hield men om de vijf dagen kapittel. Zie Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 484, en verg. de eerste sporen der zaak bij Gerrit de Groote, boven, blz. 50, noot 5.

3) Dietsch: „venyen".

4) Er staat: „qui capitulo praeest", „qui capitulum tenet", „praesidens". De prior kon namelijk ook een ander tot voorzitter benoemen.

5) In de *Constitutiones* van 1502 en 1508 staat er bij: „Nullus tamen de occultis in capitulo confessionem facere debet". In die van 1553 en 1639 is dit weggelaten.

ofschoon niet meer dan één, want als er meerderen waren, moesten deze zwijgen, totdat de aangeklaagde reeds vergiffenis had gekregen — dit vrijelijk zeggen. Nochtans niet met omhaal van woorden of overdrijving van zaken, maar eenvoudig op deze wijze: »Onze broeder heeft dit of dat gedaan of nagelaten." Erkende de aangeklaagde zijne schuld, dan zeide hij: »Het is mijne schuld; ik wil mij verbeteren," en de prior liet hem opstaan [1]). Meende hij daarentegen niet schuldig te zijn, dan mocht hij slechts het volgende zeggen: »Vader, ik herinner mij niet, gedaan te hebben wat mijn broeder zegt," en de aanklager werd ondervraagd. De prior bepaalde alsdan naar gelang der omstandigheden de straf. Wie eigen schuld of die van anderen in het kapittel of ook daarbuiten halsstarrig durfde verdedigen, moest eenigen tijd, in plaats van aan de tafel, op den grond zitten eten, of werd op andere wijze door den prior gestraft. Voorts was bepaald, dat niemand in hetzelfde kapittel meer dan twee of drie broeders, en geen van hen wegens meer dan twee of drie verkeerde daden, alsmede dat de beschuldigde zijn beschuldiger dienzelfden dag niet aanklagen mocht. Was alles ten einde, dan zong men den honderd zeventienden psalm: »Looft den Heer, alle gij volken," en met nog eenige andere stichtelijke handelingen liep de plechtigheid af [2]).

Dat deze openbare zelfbeschuldigingen en onderlinge aanklachten, deze persoonlijke vernederingen voor meestal kleine of ook ingebeelde overtredingen, en deze strafoefeningen ten aanschouwen van broeders, met wie men dagelijks moest omgaan, bezwaarlijk aan onze hedendaagsche begrippen van tucht kunnen beantwoorden, zal niet behoeven gezegd te worden. De zaak wordt nog

1) Uit de woorden „et ita cum osculo mattae abiit in locum suum" (*Chron. Wind* p. 355) blijkt, dat de persoon, over wien kapittel werd gehouden, midden in het vertrek op eene mat was geknield, en dat, zoo niet allen, dan toch sommigen deze mat kusten, alvorens weer naar hunne plaats te gaan. Zie ook *Chron. Wind.* p. 501; *De reformatione monasteriorum*, p. 823, 875, 915.

2) Met de conversen werd des Zondags om de veertien dagen, op een geschikt uur na afloop van de noon, door den prior of iemand van zijnentwege kapittel gehouden. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 7 (in die van 1553, p. 139; in die van 1639, p. 197 seq). Met de leekebroeders en huurlingen geschiedde het van tijd tot tijd door den procurator. Zie *Constitutiones*, pars II, cap. 3 (in die van 1553, p. 66; in die van 1639, p. 68). Zie voorts *Chron. Wind.* p. 595.

erger, wanneer men weet, wat met verschillende bewijzen kan gestaafd worden, dat men, zoo al niet te Windesheim dan toch in Windesheimsche kloosters, uit ziekelijke zucht naar heiligheid zich vaak beschuldigde van dingen, die men niet had gedaan, om zich maar te vernederen en straf te ontvangen. Doch wij beoordeelen niet; wij verhalen slechts, en komen er later op terug [1]).

Wat nu de straffen betreft, waardoor men de zondaren tot deugd trachtte te schikken, reeds hebben wij een paar daarvan genoemd, maar zullen er thans een meer volledig, ofschoon kort overzicht van geven. De voornaamste waren: het lezen van eenige psalmen, het verrichten van lagere werkzaamheden, oorvegen, verbod om te spreken, vergiffenis vragen voor de eettafel, op den grond eten [2]), onthouding van spijs en drank, disciplien, stokslagen, ontzetting uit betrekkingen, en bij zeer zware misdrijven kerkerstraf, zelfs levenslang [3]).

Onder al deze straffen en tuchtmiddelen zijn er slechts twee, die eenige verklaring behoeven, namelijk het vergiffenis vragen voor de eettafel, en de disciplien. Het vergiffenis vragen in de kapittelkamer kwam zóó dikwijls voor en was zóó algemeen, dat het wèl beschouwd niets onteerends had. Geheel anders was het, wanneer het buitentijds en op eene andere plaats, soms eenige malen, moest geschieden. Dit gebeurde dan in aller tegenwoordigheid in de reventer voor de eettafel. Hier droeg het een ander karakter; hier was het dengene, dien het werd opgelegd, tot

1) Beneden, in Hoofdstuk VII.

2) Te Windesheim werd deze straf eerst bekend, toen de prior Johan Vos haar wegens een tamelijk licht vergrijp aan een der broeders oplegde (*Chron. Wind.* p. 450; zie ook p. 412). Toen Gerrit Delft van Naaldwijk in 1424 na den dood van Vos met algemeene stemmen door de broederen tot prior was gekozen, welke keuze door het generaal kapittel bevestigd werd, en hij nochtans volstandig weigerde deze betrekking te aanvaarden, legde het Kapittel, vreezende dat zijn voorbeeld nadeelig zou werken, hem de straf op, dat hij voor de voeten van al de vaders en broeders, aldaar tegenwoordig, in de reventer op den naakten grond zittende zou eten. Hij onderwierp zich gaarne aan deze straf, en getuigde later aan zijne vertrouwde vrienden, dat hij veel rustiger op den grond dan bij de schel had gezeten (*Chron. Wind.* p. 381 seq).

3) Zie *Constitutiones*, pars III, cap. 5 (in die van 1553, p. 102 seq; in die van 1639, p. 146 seq); voorts het gedeelte „de gravibus, gravioribus et gravissimis culpis", dat in de redactiën van 1502 en 1508 als aanhangsel, en in die van 1553 en 1639 als pars III, cap. 6, voorkomt (p. 104—107; p. 149—157).

beschaming [1]). En wat de disciplien betreft, deze bestond in eenige slagen met het geeseltouw, hetzij bij het kapittel houden, hetzij bij andere gelegenheden [2]). Wie er door den prior — want deze was het, die de straffen bepaalde — toe veroordeeld werd, moest nederknielen op de plaats, waar hij stond, zich ootmoedig de schouders, somwijlen het geheele bovenlijf ontblooten, en het hoofd buigen. De prior geeselde hem dan, naarmate hij begreep dat noodig was, en de patiënt moest de straf òf zwijgend ontvangen, òf zeggen: »het is mijne schuld; ik wil mij verbeteren." Bij het ontblooten moesten de overige broeders zich het aangezicht bedekken [3]).

Opmerking verdient, dat al de broeders, ook de prior, viermaal 's jaars geregeld de disciplien ontvingen, namelijk op den Goeden Vrijdag, op den Vrijdag vóór Pinksteren, daags vóór het Kerstfeest en daags vóór Maria-hemelvaart. Met de broeders geschiedde dit in het kapittelhuis; met den prior in een afzonderlijk vertrek [4]).

---

1) Deze straf was onder de broeders des gemeenschappelijken levens evenzeer bekend (zie bijv. Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 164). Er was ook nog een vrijwillig vergiffenis vragen of venyen, dat niet zelden tot de ellendigste kleingeestigheid aanleiding gaf. Bij het minste, wat men gedaan had, ja dikwijls al had men niets gedaan, alleen maar om zich voor anderen te vernederen, viel men op de knieën en vroeg verschooning. Dit drong door den invloed van Hendrik Löder vooral door in de Windesheimsche kloosters in Westfalen, Friesland, Saksen en de Rijnstreken. Zie *Chron Wind.* p. 538, 561. Te Windesheim zelf was men, ook in dit opzicht, veel verstandiger. Zie l. l. p. 538, en verg. voorts beneden, blz. 183, alsmede in Hoofdstuk VII.

2) Over het doel der disciplien zegt het *Chron. Wind.* p. 508: „Religiosorum quippe disciplina non tam propter poenam, quae satis est permodica, quam propter humilitatem et coram hominibus erubescentiam a patribus est instituta".

3) *Constitutiones*, pars III, cap. 5 (in die van 1553, p. 103; in die van 1639, p. 147). In deze laatste wordt de zaak tot slechts éénen schouder beperkt.

4) *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 103; in die van 1639, p. 148). Wat den prior betreft, vergelijke men hier vooral *Chron. Wind.* p. 507 seq, waaruit blijkt, dat volgens de oorspronkelijke instelling de prior, na afloop van het „capitulum disciplinae", in het kapittelhuis door den supprior (of, bij ontstentenis van dezen, door een ouderen broeder) in eenzaamheid de disciplien ontving. Voorts verdient het opmerking, dat in de Saksische nonnenkloosters vóór de Windesheimsche hervorming de gewoonte bestond, op alle feestdagen disciplien te geven. Busch schafte dit af en regelde de zaak, die tot verkeerde praktijken aanleiding gaf. Zie *De reformatione monasteriorum*, p. 903 seq.

Om een denkbeeld te geven van de zwaarte der verschillende straffen, zullen wij ze in verband brengen met de voornaamste vergrijpen, waarop zij werden toegepast. De oorvegen, als behoorende tot de vrije rechtspleging van den prior op ieder oogenblik dat hij ze noodig oordeelde [1]), alsmede het onthouden van spijs en drank voor kleinere ongerechtigheden (zooals spreken, wanneer er gezwegen moest worden [2]), laten wij verder onvermeld. Ook broeders, die niet wilden schrijven, werden zoolang in de maag gestraft, totdat zij het deden [3]).

Er werd in de Windesheimsche kloosters onderscheid gemaakt tusschen zware, zwaardere en zeer zware schulden [4]). Tot de zware behoorden twisten, schelden, verwijtingen doen, oneenigheid zaaien, kwaadspreken, liegen, eten als er gevast, en herhaaldelijk spreken als er gezwegen moest worden, de geheimen van het klooster verklappen, dobbelen, kaartspelen enz. Op deze en dergelijke overtredingen stond drie dagen zwijgen, driemaal vergiffenis vragen voor de eettafel, en driemaal disciplien. De zwaardere schulden bestonden in weerspannigheid, samenrotting, lichten diefstal, valsch getuigenis, diffamatie van prior of

---

1) De zaak schijnt zóózeer geacht te zijn van zelve te spreken, dat er niet eens bepalingen voor werden gemaakt. Hoe men destijds over het toedienen van oorvegen en slagen tot bevordering van braafheid dacht, blijkt onder anderen hieruit, dat eene der maters in Meester-Geertshuis te Deventer, Beerte Swijnkes, de zusters aldaar somwijlen midden onder den arbeid onverwacht en onverdiend „enen smete bi oer kenebacke" gaf. „Ende dit genck alsoe slecht ende eenvoldelike hene, datmen nummermeer en hoerde dat daer clage of mormeracie nae volgde". Eene andere mater, Lizebeth, sloeg eens eene zuster, die, ofschoon de omstandigheden haar riepen, met tegenzin naar hare familie was gegaan, met eene roede als een kind, en deed haar vervolgens over de roede springen. „Ende dit dede si alte saemen oetmodelike ende was doe voert an sympelike gehorsam". Deze twee voorbeelden, door mij aan een handschrift, uit Meester-Geertshuis afkomstig, ontleend, zouden met andere dergelijke kunnen vermeerderd worden. Ook in Heer-Florenshuis kende men de oorvegen (zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 164). Zie voorts *Chron. Wind.* p. 567.

2) *Constitutiones*, pars III, cap. 5 (in die van 1553, p. 102; in die van 1639, p. 146).

3) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 6; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 7 (p. 108; p. 159).

4) Het volgende is ontleend aan het zooeven (blz. 171, noot 3) genoemde gedeelte „de gravibus, gravioribus et gravissimis culpis".

klooster, slaan, mestrekken, moord of brand dreigen, aanmerkelijke schade veroorzaken, wegloopen met terugkeer binnen vijf dagen, enz. Wie zich aan deze of dergelijke zonden schuldig maakte, werd driemaal in het kapittel met slagen getuchtigd; hij moest driemaal op den grond eten, verloor zijn stemrecht, en werd, zoo hij eenige betrekking bekleedde, afgezet. In later tijd mochten de priors zelfs den sterken arm over hem inroepen, als het hun noodig scheen. Tot de zwaarste misdaden eindelijk rekende men halsstarrige onverbeterlijkheid, afvalligheid, ontvluchting zonder terugkeer binnen vijf dagen, vleeschelijke zonden, grooten diefstal, brandstichting, zware verwonding, onwillekeurigen manslag enz. Deze en dergelijke zaken werden geboet met kerkerstraf 1), totdat het generaal kapittel had uitgemaakt, wat er verder met den schuldige moest worden gedaan. Deze mocht geen ander voedsel hebben dan brood met een weinig groente en scharrebier. Bij opzettelijken manslag en bij alle misdaden, waarop de doodstraf placht te staan, werd eveneens strenge gevangenisstraf tot op het eerstvolgend generaal kapittel toegepast. De delinquent mocht inmiddels geene communie houden, tenzij hij op zijn uiterste lag en waarachtig berouw toonde. Werd overigens aan een gevangene bij speciale vergunning de communie toegestaan, dan ontboeide men hem uit eerbied voor het sacrament, bracht hem onder strenge bewaking voor de deur van den kerker of op eene andere geschikte plaats, en voerde hem na afloop der plechtigheid weer naar zijn treurig verblijf. Doch genoeg over dit onderwerp. De lezer gelieve wel in het oog te houden, dat uit het gezegde geen minder eervol besluit betreffende de bewoners van Windesheim mag getrokken worden, als waren al de genoemde misdaden weleens onder hen gepleegd. Wij hebben onze gegevens ontleend aan de statuten voor de gansche Windesheimsche vereeniging, die bijna honderd kloosters omvatte, en merken daarenboven op, dat misdrijven, door de wet genoemd, wel aanduiden dat de wetgever ze mogelijk heeft geacht, maar niet, dat zij ooit zijn voorgekomen. Intusschen, al doet het ons leed, dit te moeten verklaren, er zijn ons ook uit Windesheimsche kloosters ergerlijke daden bekend geworden, die wel tegenover al het goede en lofwaardige, dat er werd gevonden, geen overwegend gewicht in de schaal leggen, maar die wij toch om der waarheid wil te haren tijde niet zullen mogen verzwijgen 1).

1) Zie over de toepassing van kerkerstraf in de kloosters de aanteekening van v. Rijn in de *Oudheden van Rhynland*, Leid. 1719, blz. 302 v. (fol. uitg. der *Kerkelijke outheden*, Leid. 1726, dl. III, blz. 876).

Na deze beschouwing van de middelen, die men te Windesheim aanwendde tot dagelijksche opwekking van vroomheid en voortdurende bevordering van braafheid, verblijdt het ons te kunnen getuigen, dat het doel geenszins werd gemist. Wat ons van het inwendig leven en de uitwendige daden der broeders bekend is, legt een eervol getuigenis aangaande hen af, en geene feiten zijn ons overgeleverd, waardoor hun goede naam in 't algemeen wezenlijk schade kan lijden. Godsvrucht en zedelijkheid waren in dien kleinen kring, om zoo te zeggen, inheemsch 2). Als wij in het volgende hoofdstuk de aandacht vestigen op eenige bewoners van het klooster, die als vertegenwoordigers der verschillende uitingen van het leven aldaar mogen gelden en die daarom met bijzondere onderscheiding moeten genoemd worden, dan zal het den lezer bij herhaling blijken, dat hij met innig vrome, door en door brave mannen te doen heeft; doch hij neme, zonder bewijzen te vragen, wier overvloed de keuze onmogelijk maakt, op goed geloof de verzekering aan, dat de meeste broeders, ofschoon in andere opzichten minder »representatieve menschen", ten opzichte der twee genoemde punten ongeveer met hen gelijk zijn te achten. Wel is waar loopt onze kennis van het intieme leven te Windesheim slechts tot 1464, toen Johan Busch zijn »Chronicon" voltooide 3); wel is waar kan deze auteur de zaken bewust of onbewust wat al te schoon hebben voorgesteld en hier of daar meer lofredenaar dan streng geschiedschrijver zijn geworden, maar het geheel geeft toch den indruk van diepe gemoedelijkheid en strenge moraliteit gedurende een tijdperk van bijna tachtig jaren.

Was er dan in de Windesheimsche vroomheid en zedelijkheid niets, wat afkeuring verdiende? Helaas ja, en wij zullen niet

1) Zie beneden, in Hoofdstuk VII.
2) Zie vooral *Chron. Wind.* p. 292, 476; voorts de levens der broeders in Liber II.
3) Zie het einde der Praefatio vóór het *Chron. Wind.*

verborgen houden, wat in ons eigen oog den schaduwkant van beiden uitmaakte. De vroomheid had er bij maar al te velen iets ziekelijks, de zedelijkheid iets kleingeestigs, dat niet van een ruimen blik maar van eene bekrompene opvatting getuigde. En al zijn wij gaarne de eersten om te verklaren, dat zelfs de afdwalingen voortkwamen uit het streven naar heiligheid, wij zullen de laatsten zijn om te beweren, dat het geene afdwalingen zijn geweest [1]).

Wie zich het vroeger gezegde over het weinig opwekkelijke in de vroomheid van Gerrit de Groote en zijne bekeerlingen herinnert [2]), zal zich niet verwonderen, ook te Windesheim zwaarmoedige beschouwingen van het leven te vinden. Het scheen er wel tot de ware godsvrucht te behooren, zich op aarde niet te huis te gevoelen en slechts te jagen naar het hemelsch vaderland [3]). Het veelvuldig bepeinzen van de zoogenaamde vier uitersten des menschen, de dood, het oordeel, de hel en de hemel [4]), kwam uit deze geestesrichting voort en werkte haar wederkeerig in de hand. Al verneemt men dan ook enkele malen een opbeurend woord [5]); al ziet men de broeders zich aan de hevigste smarten gewillig onderwerpen [6]), ja al hoort men hen te midden van hun leed nog danken [7]), en niet anders wenschen dan dat Gods wil geschiede [8]), de doorgaande stemming is toch eene gedrukte [9]); de aarde wordt beschouwd als een tranendal [10]), een

1) Wat er aan de volgende schets ontbreekt, kan men aangevuld vinden in Hoofdstuk VII, waar hetzelfde onderwerp met het oog op de geheele kloostervereeniging van Windesheim uitvoerig wordt besproken.

2) Zie boven, blz. 37.

3) *Chron. Wind.* p. 271 seq, 303, 417 seq, 419, 446, 448 seq, 455, 592.

4) *Chron. Wind.* p. 246, 298, 337, 432, 436, 573, 579, 586; verg. boven, blz. 160.

5) Zoo placht bijv. Gerlacus Petersz. in tegenspoed te zeggen: „De Heer onze God leeft nog.” Zie *Chron. Wind.* p. 528.

6) Te Windesheim bestond het graveel in zijne vreeselijkste vormen. Zie *Chron. Wind.* p. 383 seq, 391, 401, 402, 403, 438, 530, 531.

7) *Chron. Wind.* p. 115, 443, 454, 588.

8) *Chron. Wind.* p. 392, 403 seq.

9) Onder de broeders, die hierop eene gunstige uitzondering maakten, stond de supprior Arnold van Calcar bovenaan. Zie *Chron. Wind.* p. 356, 358, 367, vooral p. 315, waarmede niet strijdt p. 365.

10) „Vallis miseriae”. *Chron. Wind.* p. 366.

land van ballingschap [1]), en er bestaat een schier hartstochtelijk verlangen naar den dood [2]).

Niet slechts leidde de vroomheid te Windesheim tot deze en dergelijke sombere opvattingen van het leven, maar zij nam daarenboven bij sommigen een zenuwachtig, zelfs een ecstatisch karakter aan. De brave supprior Arnold van Calcar was onder de mis niet zelden overstelpt van aandoening, zoodat hij zijne tranen niet kon weerhouden [3]), of ook hij kon er zóó mede vervuld zijn, dat hij geheel onbewegelijk stond en zelfs voor pijnlijke indrukken ongevoelig bleef [4]). Evenzoo stond Hendrik Mande, »de Noord-Nederlandsche Ruysbroeck”, bij de genoemde plechtigheid meestal overvloedig te schreien [5]), en terwijl wij hem in het volgende hoofdstuk als een groot visionaris, en zijn evenknie Gerlacus Petersz. als een niet minder groot contemplator zullen leeren kennen, zij er nu reeds bijgevoegd, dat ook de genoemde Arnold van Calcar eveneens een »schouwer” [6]), de procurator Gerrit Delft van Naaldwijk eenigermate een ecstaticus [7]), en een oudere broeder, wiens naam niet gemeld wordt, een visionaris was [8]).

Bij anderen weer vertoonde zich de vroomheid in den ziekelijken vorm van het piëtisme. Als type van deze soort kan de klerk Johan Schutken, de bekwame overzetter in de landtaal gelden [9]). Men hoore slechts, wat Busch aangaande hem verhaalt: »Door de verschillende punten van het leven en lijden des Heeren werd hij zóó ontgloeid, alsof hij zelf onder het kruis stond, ja aan het kruis van Jezus Christus hing. Dáár met zijne ziel door de opene wonden tot aan het hart des Meesters doorgedrongen en hart met hart vereenigende, wiesch hij zich in Christus' bloed van al

1) „Huius mundi exilium”. *Chron. Wind.* p. 448 seq; verg. ook p. 303.

2) l. l. p. 271 seq, 315, 341, 448; doch zie daarentegen de afkeuring der zaak door Arnold van Calcar (l. l. p. 315).

3) l. l. p. 366. Zie over hem beneden in Hoofdstuk V.

4) l. l. p. 378 seq.

5) l. l. p. 454 seq.

6) l. l. p. 365. Ook Hendrik van Wilsem was soms „diuina contemplatione suspensus” (l. l. p. 419), en Peter van Gouda „Angelos in coelo quotidie contemplabat” (l. l. p. 447).

7) l. l. p. 370, 371, 374, 375. Zie over hem boven, blz. 171, noot 2.

8) l. l. p. 346 seq. Ook Hendrik Löder had, althans later, toen hij prior te Frenswegen was, visioenen (l. l. p. 439, 562, 563).

9) Zie over hem beneden, in Hoofdstuk V.

zijne zonden rein, en voelde, door de vurige pijlen der liefde gewond, de brandende min, die hem eeuwig beminde" [1]). Het zal niet noodig zijn, te doen opmerken, dat Busch, die de piëtistische aandoeningen van anderen zóó wist te beschrijven, ze ook zelf bij ervaring moet hebben gekend, of althans met de gewone spreekwijzen der piëtisten vertrouwd moet zijn geweest. Deze nu kan hij slechts in den eigen kring hebben geleerd.

Intusschen schijnt vooral iets methodistisch de vroomheid van sommige broeders te Windesheim te hebben ontsierd. En geen wonder. Dat afgemetene, dat bij uren afgedeelde, dat alle dagen in dezelfde vormen terugkeerende van het kloosterleven geeft er onwillekeurig aanleiding toe. Daarenboven zijn werkjes, als de reeds besproken brief over het leven en lijden des Heeren [2]), bij al het nuttige dat zij hebben, niet weinig geschikt, om den aanleg voor het methodisme, dáár waar hij bestaat, tot ontwikkeling te brengen. En zoo zien wij dan ook te Windesheim den reeds vroeger genoemden Albert van Winbergen [3]) onder den handenarbeid steeds denken over een goed punt, of over hetgeen in de reventer is voorgelezen, of over een woord uit de Heilige Schriften [4]). Van Gerrit Delft van Naaldwijk lezen wij, dat hij al zijne aandoeningen en bepeinzingen, zijne begeerten en werkzaamheden regelde naar zijne oefeningen in het lijden des Heeren [5]). Anselmus van Breda, wanneer hij de mis ging bedienen, bereidde zich daartoe altijd voor door de overdenking van vier bepaalde punten [6]). Maar bovenal is Johan Schutken, dien wij zoo even als een piëtist leerden kennen, nog veelmeer een methodist te noemen. Deze overigens hoogst achtenswaardige man, van wien men geloofde dat hij nooit eene doodzonde had gedaan [7]), was om zoo te zeggen de slaaf van zijne dagverdeeling, waarin werken en peinzen, lezen en bidden, zelfonderzoek en vergiffenis vragen elkander geregeld opvolgden [8]). Nooit verliet hij zijne cel,

1) *Chron. Wind.* p. 585.
2) Zie boven, blz. 161 v.
3) Zie boven, blz. 116.
4) *Chron. Wind.* p. 596.
5) l. l. p. 369.
6) l. l. p. 573.
7) l. l. p. 575.
8) l. l. p. 583—587.

of hij wapende zich met eene spreuk tegen mogelijke verzoeking; nooit kwam hij er in terug, of hij knielde voor het Christusbeeld neder en deed een kort gebed [1]). En niet alleen bij de koorbroeders en klerken, neen ook bij degenen die tot de uitwendige werkzaamheden waren geroepen, vindt men sporen van dat zelfde methodisme. Vóórdat zij zich aan den arbeid begaven, wapenden de meer vromen onder hen zich door de vernieuwing huns gemoeds, door een goed voornemen, door een gebed, en terstond na hunnen arbeid plachten zij voor het niet goed verrichte vergeving, voor het goede Gods zegen te vragen. Waren zij soms tot een minder zwaar werk uitgezonden, dan klonk in de stille natuur hun godvruchtig gezang, om daarna weer plaats te maken voor onderling zwijgen, opdat een iegelijk zich al arbeidende zou kunnen overgeven aan zijne eigene gedachten. Somwijlen spraken zij, te midden van hetgeen hen bezig hield, over een woord uit de Schrift of over hetgeen in de reventer was voorgelezen. Of ook, zij lazen elkander iets voor. Zoo waren zij gewoon, in huis en op het veld, in kerk en cel, alleen en te zamen, het heil hunner ziel en hun vooruitgang in het geestelijke te bevorderen [2]). Het klinkt waarlijk idyllisch, maar in de werkelijkheid was het zeker niet zoo schoon. Althans er zijn ons uit naburigen kring overdrijvingen bekend, die den indruk van geheele ontaarding der vroomheid geven [3]).

Onze schets van het gemoedsleven der Windesheimsche kloosterlingen zou onvolledig zijn, indien wij niet met een enkel woord gewaagden van een der meest eerbiedwaardige vormen, waarin zoowel de vroomheid als de zucht naar heiligmaking zich bij hen vertoonde. Wij bedoelen het »offeren van zichzelven aan God", dat in de taal der toenmalige devoten met verschillende woorden, maar altijd met dezelfde grondbeteekenis werd uitgedrukt [4]).

1) l. l. p. 587 seq.

2) l. l. p. 286 seq; verg. ook pag. 334 seq. Overeenkomstige berichten aangaande het klooster Frenswegen, dat tot de vereeniging van Windesheim behoorde, vindt men l. l. p. 537, 540 seq, 560. Zie voorts beneden, in Hoofdstuk VII.

3) Namelijk in het klooster op den St. Agnietenberg bij Zwolle, dat met Windesheim verbonden was. Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 11: „Si quis ad aliquem transisset negotij causa, verbum breve de Deo primum proferebat, aut *Jesus* dicebat, et alter mox *Christus* aut *Maria* respondebat, prout devotio ministrabat."

4) „Se Deo offerre" (Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 6, 19); „hem selven

Ofschoon de gewoonte om zichzelven en alles; wat men had en deed, Gode tot eene offerande te stellen, aan Hem toe te wijden, volledig aan Hem te onderwerpen, door Gerrit de Groote tot zijne leerlingen schijnt gekomen te zijn, was zij toch niet oorspronkelijk van hem uitgegaan. Reeds bij Ruysbroeck vinden wij haar [1]). Waarschijnlijk was zij ook bekend aan Hendrik van Calcar, den prior van het karthuizer-klooster Munnikhuizen bij Arnhem, waar De Groote vóór zijn optreden als prediker ruim twee jaren doorbracht [2]). Ongelukkig nam zij bij Meester Gerrit een kleingeestig [3]), methodistisch karakter aan, en dit zal bij zijne volgelingen wel niet zonder invloed zijn gebleven [4]). Ook bij hen toch werd zij veelvuldig betracht [5]), en evenals wij haar bij de broeders des gemeenschappelijken levens vinden, treffen wij haar ook in het klooster te Windesheim aan. Was zij er algemeen, of slechts bij de edelsten en besten in zwang? Wij gissen het eerste, doch slechts van het laatste zijn voorbeelden tot ons gekomen. Één daarvan betreft den innigen Gerlacus

---

offeren" (Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, blz. 139, 152); „ons uutwendigen werken opofferen" (Kist en Moll, a. w. dl. IV, blz. 152); „onsen lieven Heren een vreedsom herte offeren" (Kist en Moll, a. w. dl II, blz. 200; verg. dl. IV, blz. 139); „cor suum Deo praesentare" (*Chron. Wind.* p. 526); „seipsum resignare" (l. l. p. 585). Verg. ook eenigszins *Chron. Wind.* p 136.

1) Zie v. Otterloo, *Johannes Ruysbroeck*, Amst. 1874, blz. 128.

2) Zie boven, blz. 28v. Hendrik van Calcar (over wien reeds op blz. 23, noot 1, is gehandeld) schreef namelijk een *Tractatus de quotidiano holocausto spiritualis exercitii* (zie De Ram, *Venerabilis Gerardi Magni epistolae* VIII, Brux. 1860, p. 6, 7; Miraeus, *Bibliotheca Carthusiana*, Col. 1609, p. 131). De titel doet vermoeden, dat het „se Deo offerre" is bedoeld.

3) Zie boven, blz. 50, noot 6.

4) Ziehier zijne eigene woorden: „Et in puncto [op het punt van] vestimentorum induendorum offeres te in mente tua toto desiderio Domino Deo tuo; et resigna te ipsum menteteuus Deo et superiori; et trade te ad beneplacitum Altissimi et in ejus dispositionem; et quidquid de te permiserit, sive vitam, sive dolores capitis, sive infirmitates, dispone libenter velle pati propter ipsum, quia non sunt condignae passiones hujus seculi ad futuram gloriam" (uit zijn tractaat „Novus monachus debet", afgedrukt bij De Ram, l. l. p. 21).

5) Men vindt haar, behalve te Windesheim, bij Florens Radewijns (Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II, blz. 154); bij Johan Brinckerinck (Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 19; Kist en Moll, a. w. dl. IV, blz. 139, 152); bij Thomas a Kempis (zie de plaatsen bij Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 223), en bij Dirk van Herxen (zie over hem boven, blz.

Petersz. [1]), een ander zijn boezemvriend Johan Schutken [2]), een derde Hendrik Mande [3]). Het redeverband nu, waarin het eerste voorkomt, is een weinig piëtistisch gekleurd; de persoon, die ons het tweede verschaft, was geenszins van methodisme vrij, en de man, die ons het derde aanbiedt, was de grootste visionaris van het klooster. Dit een en ander doet ons vreezen, dat de zaak, hoe heerlijk schoon in theorie, in de praktijk niet altijd bewaard zal zijn gebleven voor de ontaardingen, waartoe zij zoo licht vervallen kon

Hoe dit zij, — dat de vroomheid te Windesheim bij al het goede, waardoor zij zich kenmerkte, niet zonder ziekelijkheden was, is reeds genoegzaam gebleken. Doch ook de braafheid had er volstrekt niet dat breede en kloeke, dat wij er zoo gaarne zouden hebben gezien. Zij kenmerkte zich maar al te zeer door iets kleingeestigs, iets angstvalligs, iets ascetisch, waardoor zij hare natuurlijke frischheid geheel, en hare aantrekkelijkheid voor anderen voor een goed deel verloor. Wij moeten ook dit een weinig nader uiteenzetten [4]), en beginnen daartoe met hetgeen de toenmalige devoten »ootmoedigheid" plachten te noemen [5])

Wat men daaronder verstond, is eenigszins moeilijk te beschrijven. De zaak omvatte zóóveel en vertoonde zich in zulke verschillende vormen, dat het begrip er van nauwelijks met voldoende scherpte kan worden bepaald. Moesten wij het destijds gangbare woord in een thans gebruikelijk omzetten, wij zouden het »nederigheid" noemen [6]), doch wel beschouwd omvatte het

---

88, noot 5), van wien Jacobus Traiecti in zijne *Narratio de inchoatione status nostri* (Kon. bibl. H. S. nº. 346), fol. 12v—13r, aldus schrijft: „et seipsum continue et cotidie offereus deo in omni humilitate, obedientia, patientia, paupertate et ceteris virtutibus triumphabat super omnes inimicos suos."

1) *Chron. Wind.* p. 526.

2) l. l. p. 585.

3) Hij vermaande er namelijk toe in zijn *Boecskijn van drien staten eens bekierden mensche* (afgedrukt bij Moll, *Johannes Brugman*, dl. I), blz. 281.

4) Ook aangaande dit onderwerp zij verwezen naar de meer breede ontwikkeling in Hoofdstuk VII.

5) Naar de spelling dier dagen „oetmodicheit."

6) In het Latijn heet het dan ook „humilitas". Voorts leest men van „humiliatio" = „veroetmodiging", „humilis" = „oetmodich", „humiliter" = „oetmodelike", „multum humilis" = „gront oetmodich", „profunda humilitas" = „gront oetmodicheit", „humilia opera, humiles operationes, humilia exercitia, humiles

meer. Men drukte er tevens mede uit, zich te vernederen, zich te gedragen als den geringste van allen, het slechtste goed genoeg voor zichzelven te achten, het zwaarste te doen, het minste te nemen, het onoogelijkst gekleed te gaan, zich alles te laten welgevallen; in één woord: in het begrip van »ootmoedigheid" was ook dat van gehoorzaamheid en verduldigheid, van zelfverloochening en alles wat verder tot dezen kring van denkbeelden behoorde, opgesloten [1]). Vandaar, dat de deugd der ootmoedigheid het meest werd genoemd en geroemd, dat men haar den grondslag aller deugden heette [2]), en dat veel met dezen naam werd bestempeld, wat bij scherper onderscheiding anders zou hebben moeten luiden.

Tot welke uitersten het overigens goede beginsel der ootmoedigheid in sommige der met Windesheim vereenigde conventen geleid heeft, zullen wij later bespreken. Het verblijdt ons, te kunnen getuigen, dat de bewoners van het moederklooster zich in vergelijking met anderen nog al niet aan groote overdrijving hebben schuldig gemaakt [3]). Toch blijkt maar al te duidelijk, dat ook bij hen niet weinigen werden gevonden, die in meerdere of mindere mate door de kwaal waren aangetast. Zoo nam Willem Vornken, ofschoon zelf prior, bij voorkeur de minst smakelijke spijzen uit den schotel, en hij zou zelfs gegeten hebben, wat den mensch van nature tegenstaat, zoo de kok niet gezorgd had, dat hetgeen hem werd voorgezet ten minste eetbaar was [4]). Gerrit Delft van Naaldwijk achtte zichzelven zóó gering, dat hij, tot prior gekozen zijnde, zich liever aan eene diepe vernedering onderwierp, dan de aangeboden betrekking te aanvaarden [5]). Werner Keynkamp kon het als hoofd van 't klooster niet langer dan ruim drie jaren uithouden [6]), en zijn opvolger

exercitationes" = „oetmodige werken", „se humiliare" = „hem veroetmodigen", „alios alium humilibus operibus vincere" = „oetmodige werken stelen".

1) *Chron. Wind.* p. 370 seq.

2) l. l. p. 379; verg. ook p. 271, 382, 538, 593.

3) Dit verklaart ook Busch ten opzichte van een paar punten, die elders zeer in zwang waren, het „venyen" en de „oetmodige werken" (*Chron. Wind.* p. 538). Hij doet het met vermelding van Ovidius' bekende woord: „Medium tenuere beati."

4) *Chron. Wind* p. 498.

5) Zie boven, blz. 171, noot 2.

6) *Chron. Wind.* p. 75, 398.

Johan Vos van Heusden schreide, wijl men hem had benoemd [1]). Zóózeer werd het priorschap een last in plaats van eene eere geacht [2]). Het geknield vergiffenis vragen, ofschoon te Windesheim niet bijzonder in zwang [3]), was er toch bekend [4]); de woorden »het is mijne schuld; ik wil mij gaarne beteren," waren er op aller lippen [5]), en het kussen van de mat, waarop men bij het kapittel houden geknield was geweest, werd er, indien ook niet door allen, dan toch door sommigen in acht genomen [6]). Ja, wat meer zegt, een man als Johan Schutken, hield alle avonden kapittel over zichzelven, en venijde in zijne cel, en kuste ook dáár de mat [7]), terwijl de reeds genoemde Gerrit Delft van Naaldwijk en de donaat Albert van Winbergen, wanneer jongere broeders naar Windesheimsche gewoonte [8]) met gebogen knieën hunne voorbede verzochten, zelven op de knieën vielen, zeggende: »Lieve broeder, sta toch om Godswil op; ik heb het veel meer noodig dan gij; ik smeek u, bid voor mij" [9]).

En ware het slechts bij deze kleingeestige nederigheid gebleven, maar door het lofwaardig streven om het nauw te nemen met de deugd, een streven dat door het dagelijksch, tot in de kleinste bijzonderheden afdalend zelfonderzoek werd bevorderd [10]), verviel men niet zelden tot schromelijke angstvalligheid. Gelukkig waren er, die, hoe zorgvuldig overigens om eene onergerlijke conscientie te bewaren, zich niet met noodelooze bekommernissen kwelden. Zóó bijv. de Windesheimsche geschiedschrijver en kloosterhervormer Busch. Met nadruk spreekt hij er van, dat de oude kerkleeraars en de oorspronkelijke vaderen nooit getracht hebben, de gewetens te drukken [11]). Met blijkbare instemming verhaalt hij, hoe de voortreffelijke prior Johan Vos,

1) *Chron. Wind.* p. 76, 301, 398.

2) l. l. p. 398 seq; verg. ook p. 381.

3) Zie boven, blz. 172, noot 1.

4) *Chron. Wind.* p. 538, 383, 114.

5) l. l. p. 382, 400, 412; verg. boven, blz. 170, 172.

6) Zie boven, blz. 170, noot 1.

7) *Chron. Wind.* p. 586.

8) Zie boven, blz. 149.

9) *Chron. Wind.* p. 383, 594. Iets nog ziekelijkers levert p. 400.

10) l. l. p. 235 seq, 359, 432 seq, 586; verg. boven, blz. 158.

11) l. l. p. 353.

toen een broeder, die bij zekere gelegenheid den slaap niet had kunnen weren, hem vroeg: »Lieve vader, zal ik maar weer van voren af beginnen?" ten antwoord gaf: »Lieve broeder, doe dat niet, maar heb er spijt van" 1); en vooral, hoe de edele supprior Arnold van Calcar zijne medekloosterlingen niet in allerlei gewetensbezwaren bracht 2), maar een bijzonderen slag had, om de al te scrupuleusen op te beuren en hun blik te verruimen 3). Daarentegen waren Werner Keynkamp 4) en Willem Vornken 5) voorbeelden van armzalige angstvalligheid op zedelijk gebied, eene angstvalligheid, die te schadelijker moest werken, wijl deze mannen aan het hoofd des kloosters stonden. Ook onder de conversen en donaten kwam de kwaal voor 6). Zoo was bijv. Andries Petersz., de broeder van Gerlacus Petersz., er mede behebt 7).

Ziedaar het een en ander aangaande de zoogenaamde ootmoedigheid en de angstvalligheid onder de bewoners van Windesheim. Wij hebben nog te wijzen op de sporen van ascetisme in hun midden.

Van eene stichting, die Gerrit de Groote als haar vader, en Florens Radewijns als haar pleegvader vereerde, laat zich nauwelijks anders verwachten, dan dat de vroomheid er een min of meer ascetisch karakter vertoonde. Hoe het met Gerrit de Groote zelven in dit opzicht gesteld was, is ons reeds gebleken 8). Hij liep met gelapte kleederen, als ware hij een bedelaar, at ellendig gekookte spijzen, vreesde tot zelfs voor de stem eener vrouw, en droeg op het bloote lichaam een haren hemd. Niet veel minder bekrompen dan hij was zijn leerling en geestverwant Florens Radewijns, vooral in de eerste tijden na zijne bekeering. Om de lusten zijns vleesches te dooden, kastijdde hij het met zóó streng vasten en nachtwaken, dat hij er niet alleen den smaak door verloor, zoodat hij bijv. geen olie van bier kon on-

1) l. l. p. 311 seq.

2) l. l. p. 353.

3) l. l. p. 358 seq, 112 seq. Een dergelijk voorbeeld levert broeder Peter van Gonda (p. 447).

4) l. l. p. 70, 75, 304, 398, 399, 400, 402 seq.

5) l. l. p. 507 seq.

6) l. l. p. 112; p. 592, 593.

7) l. l. p. 114.

8) Zie boven, blz. 51—53.

derscheiden, maar er lichamelijk geheel door werd uitgeput 1). Ook de bekeerlingen en volgelingen van De Groote hebben wij te dezer zake reeds eenigermate leeren kennen 2). Het een en ander doet ons aangaande Windesheim niet veel goeds verwachten. Intusschen valt het ons mede. Wel gold ook dáár een mager lichaam, een ingevallen gelaat en een rimpelig voorhoofd als een teeken, dat iemand recht geestelijk was 3), doch op eenige bedroevende uitzonderingen na is er nog al niet over bijzondere overdrijving te klagen.

Hetzij uit ascese, hetzij uit armoede, of wel ten gevolge van beiden, leefde men te Windesheim geruimen tijd zeer sober 4). Men kreeg brood bij het gewicht, groenten bij het getal, drank bij de maat. Het brood was daarenboven grof, en de drank bestond uit dun scharrebier. »Brevis est voluptas, ubi regnat magna paupertas," voegt Busch, die ons dit mededeelt, er treffend bij 5). Driemaal in de week at men vleesch; drie andere

1) Zie Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XVII.

2) Zie boven, blz. 37, maar verg. vooral beneden, in Hoofdstuk VII.

3) *Chron. Wind.* p. 592.

4) Volgens Wilhelmns Vornken. *Epistola de prima instutitione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I), cap. XXIII, geschiedde het „non tam ex tenacitate aut inopia. quam ex amore paupertatis"; bij Busch, *Chron. Wind.* p. 273 seq. staat de armoede zeer bepaald op den voorgrond.

5) *Chron. Wind.* p. 274. Dezelfde spreuk in dezelfde bekrompen omstandigheden op den St. Agnietenberg komt ook voor bij Thom a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 14. Intusschen wane men niet, dat deze twee kloosters de eenige waren, die in den aanvang van hun bestaan met armoede hadden te kampen. Het was de gewone geschiedenis der meeste conventen en fraterhuizen. Uit eene menigte voorbeelden lever ik om de schier woordelijke overeenkomst de volgende. Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 10, § 3 (in het *Compendium* van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. nº 1278, p. 60) schrijft aangaande het klooster Bethlehem bij Leuven: „Sustinuerunt autem primi Patres nostri tantas incommoditates in cibis et potibus et cunctis rebus necessarijs, vt vix subsistere possent; nichil enim in hoc loco inculto haberi poterat, nisi quod deuotorum manus fidelium obtulisset. Panem in pondere, legumina vel potasia in numero, et potum in mensura suscipiebant. Laicis familiaribus de lardo et carnibus nihil amplius tribuebatur, quam quod choralibus fratribus superfuit. Et cum id interdum nimis exile fuisset, duplicatione aut triplicatione potasiorum supplebant, aut panem cum caseo pro delitijs sumebant. Tanta quoque erat penuria, vt saepe hora prandij imminente panis ad diuitum villanorum domos adhuc petendus erat fratribus in mensa apponendus" Evenzoo

dagen gebruikte men slechts eieren en melkspijs; des Vrijdags vastte men even streng als in de weken vóór Paschen [1]). Daarenboven werd het vleesch nooit aan het spit of op andere wijze gebraden, wijl men hiervan kwaad vreesde voor den zinnelijken lust, maar alleen gekookt, wat ook voor de spijsvertering beter werd geacht [2]). Lekkernijen genoot men in 't geheel niet. Eens kreeg men een half vat zalm ten geschenke, doch men stond er mede verlegen, en een der broeders, vreezende dat er gevaarlijke nieuwigheden zouden ingevoerd worden, overreedde de anderen, de zalm te verkoopen [3]). Het zal dan ook niemand verwonderen, broeder Gerrit van Naaldwijk [4]) schertsende te hooren zeggen, dat eene vijg te Windesheim tijdens de vasten soms in vier of zes deelen placht verdeeld te worden, of den Utrechtschen kanunnik Gerrit van Bronkhorst [5]), eveneens schertsende: »Te Windesheim wordt niemand goed gevoed dan de varkens en de gasten" [6]).

Ware de soberheid, die door de armoede werd geboden, nu maar van opzettelijke overdrijving vrij gebleven! Maar bij enkelen kwam de ascese er bij in het spel. Een paar broeders gingen, eerst in het geheim — en dit duidt genoegzaam aan,

---

schrijft Jacobus Traiecti alias Voecht, *Narratio de inchoatione status nostri* (Kon. bibl. H. S. nº. 346, fol. 7v) aangaande de fraters, later de kloosterlingen, te Albergen in Twenthe: „Qui longo tempore bibebant solam tisanam; sed cum dominus henricus [Vetter], pater eorum, celebrauit missam, tunc ex gracia apponebatur ei amphora paruula cum cereuisia; et cuilibet fratrum in diebus carnium distribuebatur frustum parunm lardi. Item si qnis notatns fuisset scindere plus solito de caseo, inde arguebatur." Intusschen, er was dan toch kaas. Deze schijnt destijds zóózeer tot de meest alledaagsche levensmiddelen behoord te hebben, dat het gebruik er van met de grootste armoede kon gepaard gaan.

1) *Chron. Wind.* p. 274; verg. de *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 8; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 9 (p. 112; p. 165 seq).

2) *Chron. Wind.* l. l; verg. p 132, en Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 20.

3) Vornken, *Epistola*, cap. XXIII.

4) Zie over hem boven, blz. 135, 171, 177, 178, 183.

5) Zie over hem *Chron. Wind.* p. 163, 100. Hij was „canonicus ecclesiae Sancti Saluatoris Traiectensis" (*Codex diplomaticus Neerlandicus*, uitgegeven door het Hist. Genootschap, 2de serie, dl. II, afd I, blz. 242). In Hoofdstuk VI zullen wij hem andermaal ontmoeten.

6) Vornken, l. l.; verg Delprat, *De broederschap van G. Groote*, bl. 228, die echter de woorden „dulci ioco" te veel buiten rekening laat.

dat het niet in den algemeenen geest viel — daarna meer in het openbaar, de zaak overdrijven. Zij namen den schijn aan, het noodige te eten, maar deden het niet; of wel, zij weigerden de spijze, die men hun aanbood. Het gevolg was, dat zij beiden het verstand verloren, en levenslang als dwazen in hunne cel zaten [1]). Doch juist door deze afschrikwekkende voorbeelden werd men voorgoed genezen [2]). Men kwam tot de overtuiging, dat overdreven onthouding evenmin tot heil der ziel als tot welvaart des lichaams, maar alleen tot uitroeiing der Orde kon strekken, en gaf aan alle bewoners van het klooster, zoowel koor- als leekebroeders, volledige vrijheid om goed te eten en te drinken [3]).

Met het slapen was het van den aanvang af niet minder goed gesteld. In dit punt schijnt de natuur verstaanbaar genoeg te hebben gesproken, om terstond te worden begrepen. Als wij van Gerrit de Groote hooren verhalen, dat hij de behoefte aan slaap bij zichzelven zóó matigde, dat hij zeven uren voldoende achtte [4]), dan maakt dit op ons den indruk, dat men in zijne omgeving en in den kring zijner volgelingen méér tijd tot slapen nam en dus hierin niet veel overdreef [5]). Het treurig voorbeeld der krank-

---

1) *Chron. Wind.* p. 276 seq, 427—429. Zij waren de vroeger (bl. 63) genoemde Berthold ten Hove, en Nicolaas van Schoonhoven, die weleer als meester in de vrije kunsten te Parijs openlijk had geleeraard (zie *Chron. Wind.* p. 276). — In de dagen van Florens Radewijns was men ook te Deventer van dergelijke, ofschoon minder ver gedreven strengheden niet vrij. Menig broeder werd er door verzwakt. Doch als Heer Florens de zoodanigen naar den in de geneeskunst bedreven pastoor Evert van Eze te Almelo zond (zie over hem boven, blz. 137, noot 2), dan liet deze hen veldarbeid verrichten, en zij werden weer beter (Dumbar, *Analecta*, tom. I, p 62, 85).

2) Hoe men ook in Heer-Florenshuis door de tering van vele broeders tot meer verstandige levensregelen kwam, zie bij Dumbar, l. l. p. 69 seq.

3) *Chron. Wind.* p. 277. Zelfs een der broeders, van wien men het allicht niet zou hebben verwacht, de innige Gerlacus Petersz., kon zoo voortreffelijk eten, alsof hij „suam devotionem inhianter quaereret in scutella" (l. l, p. 527). Verg. ook aangaande Hendrik Löder, l. l. p. 537.

4) Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XI, § 1.

5) Hoever een enkele in dit opzicht soms ging, moge blijken uit hetgeen zekere Teunis van den Wiel, zoon van Johan van den Wiel, rijk en aanzienlijk schepen te Woudrichem, deed tot bestrijding van den slaap, nadat hij tot bekeering was gekomen en zich met de broeders des gemeenschappelijken levens te

zinnige broeders schijnt ook in dit opzicht geen kwaad gedaan, maar de goede gewoonte ondersteund en bevestigd te hebben. Althans van dien tijd af placht men te Windesheim een iegelijk, die als regulier kanunnik in het klooster wenschte opgenomen te worden, vooraf te vragen, of hij goed kon eten, gezond kon slapen, en bereid was van harte te gehoorzamen, »wijl deze drie punten den grondslag van alle volharding in het kloosterleven uitmaken, en men, waar één daarvan ontbreekt, voor dat leven niet geschikt is" [1]). Deze redegevende bijvoeging is eigenaardig en legt aangaande den gezonden geest en den practischen zin der Windesheimers een eervol getuigenis af. Welnu, die geest is onder hen gebleven en die zin niet uitgedoofd. In 1553 — wij zagen dit reeds — gingen de broeders nog te zeven, in 1639 te acht uren des avonds naar bed; en als zij gedurende de zomermaanden des morgens te vijf uren in de kerk moesten zijn, dan kregen zij des daags een uur voor een middagslaapje [2]). En wat vinden wij er ook dan weer als reden bij? »Want wij behooren in de uren, voor de rust afgezonderd, ons best te doen, om goed te slapen, ten einde den overigen tijd met lust te kunnen waken" [3]).

Nog een derde punt van verblijdenden aard trekt onze aandacht, en het verdient met te meer onderscheiding vermeld te worden, wijl ons later zal blijken [4]), dat in andere Windesheimsche conventen, ondanks de bedoeling der wet [5]), niet altijd dezelfde

Zwolle in betrekking had gesteld. „Want van naturen was hij vol slapes; daer sette hij hem soe crachtelike tegen, dat hij des nachtes niet dan twie vren en sliep. Ende onder wijlen, als hem die slaep seer moyelijc was, soe genck hij voer een apen vinster staen, daer hij wt conde vallen, op dat hij mytten anxte den slaep verwynnen solde" (*Van den doechden der susteren van Diepenveen*, H. S., waarover nader in Hoofdstuk VII, fol. 164v—165r).

1) *Chron. Wind.* p. 277 seq; verg. ook eenigszins p. 357, 537.

2) Zie boven, blz. 167, 166.

3) „Monemur enim horis ad quietem deputatis dormitioni magnum impendere studium, quo temporibus ceteris alacriter uigilare possimus." *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 10; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 11 (p. 114; p. 169).

4) Beneden, in Hoofdstuk VII.

5) „Disciplinas uel abstinentias seu uigilias aut alia quelibet exercicia corporalia que communis institutionis nostre non sunt, nulli nostrum nisi priore sciente et fauente facere licet." *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 8; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 9 (p. 112; p. 167).

vrijzinnigheid werd in acht genomen. Wij vinden namelijk in het moederklooster weinige of geene sporen van opzettelijke kwelling des lichaams. Wel is waar had men er in de eerste tijden, naar het voorbeeld van Gerrit de Groote en sommigen zijner volgelingen [1]), eenige haren hemden, die soms voor eene poos aan jongere broeders werden afgestaan, om hunne lusten en begeerlijkheden te onderdrukken, en onder welke er één bijzonder ruw was [2]); wel is waar behoort het stelselmatig honger lijden der twee boven genoemde broeders tot deze meest ziekelijke uiting van het ascetisme, maar de zaak duurde slechts kort en bepaalde zich daarenboven tot zeer weinige personen. Terwijl de meer gezonde zin van velen de kleingevoeligheid en angstvalligheid van anderen niet kon overwinnen, behaalde hij op dit veel gevaarlijker gebied eene volkomene zegepraal, en het hoogste, wat te zijner eere kan worden gezegd, is wel dit, dat er broeders waren, die allen aanleg hadden voor de kwaal, en er toch voor werden bewaard [3]), broeders zelfs, die, uit zucht om het vleesch te dooden, tot een klooster van strengere orde wilden overgaan, en nochtans te Windesheim bleven, zonder aldaar ascetische dwaasheden te doen [4]). Ongetwijfeld is het reeds spoedig gevolgd en langdurig prioraat van den helderdenkenden Johan Vos van heilzamen invloed geweest, maar zeker moet hier de vrijgevige supprior Arnold van Calcar, die vijand van alle armzalige kleingeestigheid, met bijzondere eere worden genoemd. Wel verre van noodelooze pijnigingen des lichaams in de hand te werken, droeg hij de grootste zorg, dat al de bewoners van het klooster, zoowel profesbroeders als conversen, zoowel klerken als leeken, alles hadden, wat zij voor hunne lichamelijke nooddruft behoefden. Dikwijls vroeg hij, vooral aan de jongeren onder hen, of zij ook ergens gebrek aan hadden, en, zelf geen koude kunnende verdragen, duldde hij niet, dat anderen er door werden gekweld [5]).

Intusschen kon zelfs deze man, ofschoon hij op zijne eigene

1) Zie boven, blz. 29, 30, 37.

2) Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. cap. XXIV.

3) Bijv. Hendrik van Wilsem, Goswin Tyasen, Hendrik van Balveren, Gerrit Delft van Naaldwijk, bovenal Werner Keynkamp.

4) Namelijk Willem Vornken en Hendrik Walvis. Zie *Chron. Wind.* p. 476 seq.

5) *Chron. Wind* p. 357 Desgelijks ook Peter van Gouda (l. l. p. 448).

kleederen altijd net was [1]), niet verhinderen, dat de zucht naar het geringe zich meestal op overdrevene wijze afspiegelde in der broederen gewaad. Hierin leefde de geest van Gerrit de Groote, aangekweekt door zijn bekeerling Werner Keynkamp, eersten prior van Windesheim [2]), die ook zelf een groot voorstander der heilige armoede was, hoogst eenvoudig gekleed ging en allen opschik verfoeide [3]), nog jaren lang voort [4]). Met uitzondering van de hoogere feestdagen hadden de kloosterlingen schier het voorkomen van bedelaars. Nauwelijks was er iemand onder hen, wiens tuniek en subtiel niet duchtig versteld, en wiens schoenen niet van onderen, bovenop en aan weerszijden gelapt waren. De kleermakers en schoenmakers werkten dit verachten van de wereld in de hand, daar zij het gesletene goed zichtbaar opknapten en nooit zonder stuk of lap teruggaven. En met zulke »snoode kleederen" liepen dan de broeders dag aan dag ten aanschouwen van gasten, bloedverwanten en vrienden, onder welke niet zelden aanzienlijken en rijken waren [5]). Van lieverlede nochtans schijnen zich, zoowel ten opzichte van dit als van andere punten, sporen van reactie te hebben vertoond. Immers toen in 1424, d. i. zeven en dertig jaren na de stichting van Windesheim, de tweede prior Johan Vos van Heusden stierf [6]), verzocht hij den broeders, de volgende vier punten steeds te betrachten: dat zij hun spijs en drank nooit in tinnen, maar in houten of steenen vaatwerk zouden doen opzetten; dat zij, op reis zijnde, nooit zouden te paard rijden 7); dat zij hunne kleederen

1) Ibidem.

2) Zie over hem mijne *Gerardi Magni epistolae XIV*, p 48—57, en de aldaar aangehaalde literatuur.

3) *Chron. Wind.* p. 75, 397 seq.

4) Niet minder bleef die geest bij de broeders des gemeenschappelijken levens heerschen. Zie de dwaze staaltjes daarvan bij Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 36, 64, 118. Ook de zusters van Meester-Geertshuis trokken de zaak dikwijls zóóver, dat zij er, wat hare kleeding betreft, bespottelijk, en wat haar gelaat en hare handen aangaat, bepaald vuil uitzagen. Doch ik kom op deze uiting van het ascetisme onder de „moderne devoten", met name onder de Windesheimers, in Hoofdstnk VII uitvoerig terug.

5) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 278—280; zie ook p. 431, alsmede Vornken, *Epistola*, cap. XXIV.

6) *Chron. Wind.* p. 324.

7) D. i. zouden loopen of in eene kar rijden. Dit deed Vos zelf ook (zie

zouden afdragen, totdat deze versteld en geheel versleten waren, en dat zij het vleesch gekookt, maar nooit aan het spit gebraden zouden eten [1]). Juist deze waarschuwing tegen alle weelde, gemakzucht, ijdelheid en genot, geeft den indruk, dat de oorspronkelijke eenvoudigheid van zeden bij sommige broeders een weinig begon te wankelen. Ongetwijfeld werkte de toenemende rijkdom van het klooster daartoe mede. Eenige jaren vroeger toch had Goswin Tyasen den broeders reeds afgeraden, naar vermeerdering van erven, akkers en inkomsten te staan, en hen vermaand, zich veeleer te beijveren, de wereld en al wat in haar is te verachten [2]). Het optreden van Willem Vornken, als prior na Vos [3]), kon niet anders dan de zucht naar het geringe en nederige bevorderen. Reeds vroeger zagen wij, hoe hij zich beijverde, het kloostergebouw zooveel mogelijk in zijn ouden, eenvoudigen staat te bewaren [4]). Ook zijne kleederen, weleer zoo wereldsch [5]), droeg hij thans tot den laatsten draad af [6]). Slechts wanneer hij buiten het klooster onder de menschen moest zijn, deed hij,

Chron. Wind. p. 312). Brinckerinck had een tijd, dat hij ook wel te paard reed (zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 17). Busch maakte zijne verre tochten ter klooster-reformatie en visitatie in eene huifkar, „currus sphaericus" (zie beneden, in Hoofdstuk V).

1) *Chron. Wind.* p. 132. Het verdient opmerking, dat Dirk van de Graaf, die van 1486—1493 prior van Windesheim was, in zijn „Testamentum" (uit H. S. n°. 349 der Kon. bibl. afgedrukt in Bijlage XIII), slechts drie der vier genoemde punten kent. Evenzoo Rud. Dier in zijn *Scriptum* (Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 20). Doch terwijl Dirk van de Graaf het vaatwerk niet noemt, laat Rud. Dier het vleesch weg. De overlevering is dus niet volkomen vast.

2) *Chron. Wind.* p. 442 (verg. boven, blz. 82). Het is niet duidelijk, of de volgende woorden van Tyasen of van Busch zijn, maar de treffende opmerking staat er bij, dat de schatten, door de kloosters verworven, het kloosterleven bedreigen. „Sic filia suffocat matrem, quia deuotio peperit diuitias, et multiplicatae diuitiae deuotionem extinguunt." Waarschijnlijk echter zijn ze van Busch. Ook in zijn „Prologus" vóór het *Chron. Wind.* [p. 6] schrijft hij: „Denotio peperit diuitias, et ipsae matrem suffocauernnt."

3) Na een kort tnsschenbestuur van Gerrit van Naaldwijk, bekleedde Willem Vornken het prioraat van 1425—1455. Zie nader over hem beneden, in Hoofdstuk VI.

4) *Chron. Wind.* p. 145 seq; verg. boven, blz. 79 v.

5) l. l. p. 372 seq, 498.

6) l. l. p. 498.

te einde de Orde niet in oneer te brengen, een mantel om, die niet geheel versleten was. Ook den procurator en anderen broeders beval hij, hetzelfde te doen [1]). Wederom eenige jaren later, en de zaak der kleeding komt meer en meer binnen hare natuurlijke grenzen. Het »Chronicon Windesemense" toch, dat destijds voltooid werd, hoeveel lof het aan de aloude eenvoudigheid toezwaaie, doet niet vermoeden, dat zij nog even kleingeestig werd betracht. Wel deed de prior Dirk van de Graaf eene poging, om de stevig gelapte kleederen te handhaven [2]); wel vinden wij in al de ons bekende redactiën der »Constitutiones", dat het den kloosterling niet betaamt, eenig kleedingstuk wegens zijne geringheid te verachten [3]), maar blijkbaar ligt de gezonde gedachte ten grondslag, dat alles, wat te gebruiken is, moet worden gebruikt, niet het ziekelijk denkbeeld, dat het, om nederigheid aan te kweeken, schier kunstmatig in onoogelijken staat moet worden gebracht. Slechts tegen opschik en zwierigheid werd streng gewaakt [4]).

Hiermede stappen wij van het gebied der ascese te Windesheim af. Een voornaam punt toch, dat later, wanneer wij den blik over de geheele kloostervereeniging zullen uitslaan, tot uitvoerige beschouwing zal aanleiding geven, namelijk de vrees voor den omgang met lieden van het andere geslacht, levert, zooveel het moederconvent aangaat, te weinig eigenaardigs op, om er afzonderlijk bij stil te staan. Liever willen wij, ofschoon ook hier de breedere uiteenzetting voor later bewarende, eenige oogenblikken wijden aan de godsdienstige begrippen der broeders.

Over het algemeen — de lezer zelf zal dit ongetwijfeld toestemmen, als hij het laatste hoofdstuk van dit werk gelezen,

1) l. l p. 498 seq. Zie voorts over Willem Vornken beneden, in Hoofdstuk VI.

2) Zie zijn zoo even genoemd „Testamentum."

3) „Sane et hoc singulos ammonere uolumus, nullo modo decere religiosum, vestimentum aliquod pro uilitate respuere nisi manifesta incommoditas aliud petere cogat; quia si quid pro uilitate abicitur, dampnanda est superbia; si quid pro incommoditate mutatur, infirmitas toleranda." *Constitutiones*, pars II, cap. 7 (in die van 1553, p. 72 seq; in die van 1639, p. 81).

4) *Constitutiones*, het genoemde caput, tegen 't einde (in die van 1553, p. 75; in die van 1639, p 86). Verg. boven, blz. 105.

en hetgeen wij thans zeggen gaan, daarmede vergeleken zal hebben — steekt Windesheim ook ten opzichte der dogmatiek gunstig af bij menig ander der vereenigde kloosters. Toch hebben zijne bewoners het in doorsnede niet verder dan de gewone kerkleer gebracht. Wat Rome sprak, was hun heilig, en ofschoon het hun ballingschap kostte, aan de Pausen in rechte lijn en de door dezen benoemde bisschoppen bleven zij getrouw [1]). Zonder bepaalde Mariolatrie te plegen, waren zij toch zeer aan de »Moeder Gods" en hare vereering gehecht [2]). Hun klooster stond onder hare bescherming [3]); het hoogaltaar was aan haar en den H. Augustinus gewijd [4]); zelfs de torenklok droeg haren naam [5]). Het »Ave Maria" was op aller lippen [6]); buiten de gewone kerkdiensten volgde men, het gansche jaar door, den »cursus beatae Mariae semper Virginis" [7]); Hendrik Mande en Hendrik Löder zagen haar, als weerkaatsing van hetgeen hunnen geest dagelijks bezig hield, in hunne visioenen [8]); men geloofde aan hare bijzondere bescherming [9]), ja ook aan hare wonderdoende macht [10]).

Evenzoo vertrouwde men, dat God wegens de verdiensten der Heiligen en door hunne tusschenkomst bevrijding van alle zichtbare en onzichtbare vijanden, tijdelijke nooddruft en vermeerdering van geestelijke goederen schenken zou [11]). Hunne reliquieën hield men in hooge waarde. Men had niet minder dan veertig hoofden van martelaren met vele beenderen, die zoowel door de bewoners als door de bezoekers voortdurend werden vereerd [12]).

Met de leer van de verdiensten der Heiligen is die van de

1) *Chron. Wind.* p. 139—144, vooral p. 143.

2) l. l. p. 243, 343.

3) l. l. p. 56, 563; verg. boven, blz. 70.

4) l l. p. 56; verg. boven, blz. 70.

5) l. l. p. 148; verg. boven, blz. 80.

6) l. l. p. 148, 224, 240, 449, 579; verg. boven, blz. 80. Zelfs de geknielde broeder op het kloosterzegel doet blijkens den spreukband dit gebed (zie boven, blz. 76).

7) Zie boven, blz. 153.

8) *Chron. Wind.* p. 459, 562 seq.

9) l. l. p. 563.

10) l. l. p. 186; verg. ook p. 233.

11) l. l. p. 148 seq; verg. boven, blz. 81.

12) l. l. p. 148; verg. boven, blz. 80.

aflaten ten nauwste verbonden, en ook haar treffen wij te Windesheim aan. Wel is waar vond er het woord van paus Nicolaas V, door Nicolaas van Cusa herhaald: »Melior est obedientia quam indulgentia", opmerkzame ooren, zoodat men schier gevaar zou loopen er meer in te leggen dan er mede werd bedoeld, doch het beteekende alleen, dat een kloosterling, als zijn prior hem verbood naar Rome te gaan om den aflaat te verdienen, beter deed te huis te blijven dan hierin ongehoorzaam te zijn, zoodat de waardeering van de zaak zelve en het geloof aan hare werking onaangeroerd bleven [1]). En waarlijk, het verwondert ons niet, te Windesheim geloof aan den grooten aflaat te vinden. Immers, het was er vol van kleine. Voor ieder, die bij het gelui der torenklok driemaal met gebogen knieën »Ave Maria" bad, veertig dagen aflaat [2]). Voor ieder, die op zekere feesten het koor en de altaren bezocht, veertig dagen aflaat [3]). Voor ieder, die bij de woorden »Jezus", »Maria", »schoot der Maagd" en »bloed van Christus" eerbiedig boog, telkenmale tien dagen aflaat [4]). Voor iederen leekebroeder, die de collatie, d. i. de korte stichtelijke toespraak, van het begin tot het einde met een verslagen gemoed bijwoonde, één jaar en veertig dagen aflaat [5]). Het zal niet noodig zijn, er meer bij te voegen, om te doen zien, dat er in het klooster aan aflaten werd geloofd.

In een tijd, waarin het onderscheid tusschen het objectieve en het subjectieve niet genoeg in het oog werd gehouden, een tijd ook, waarin de verbeelding sterker werkte dan bij toenemend overwicht van het verstand het geval werd, moest wel menig zinsbedrog voor werkelijkheid, menige vrucht der fantasie voor waar-

1) *Chron. Wind.* p. 153. Men vindt hetzelfde pauselijke woord ook bij Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 108, en een gelijksoortig van Nicolaas van Cusa zelven bij Pool, *Frederik van Heilo*, Amst. 1866, blz. 149. Zie voorts over den aflaat bij onze vaderen in dit tijdperk, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 184—204, en over den aflaat van het jubeljaar 1450, alsmede over dien van de kerken van Rome, in 1443 aan al de Windesheimsche kloosters verleend, beneden in Hoofdstuk VI en VII.

2) *Chron. Wind.* p. 148; verg. boven, blz 80.

3) l. l. p. 122.

4) *Privilegia et statuta capituli generalis Windesemensis* M. S. (afschrift onder toezicht van P. Bondam; Kon. bibl. H. S. nº. 352), nº. 9; *Compendivm priuilegiorvm Capituli Windesemensis* (achter de *Constitutiones* van 1553) p. 3.

5) *Privilegia et statuta*, nº. 8.

heid worden gehouden. Ook dit had te Windesheim plaats. Niet slechts minder ontwikkelden meenden soms wonderlijke dingen te zien [1]); niet slechts de »schouwers" zagen engelen, heiligen en afgestorvenen in hunne visioenen [2]), maar ook mannen van meer nuchteren zin, zooals bijv. Busch, geloofden aan engelverschijningen en engelenzangen [3]), aan voorgevoelens [4]), bovenal aan openbaringen van afgestorvenen, hoe het hun na hunnen dood was gegaan [5]).

Dat voorts de dooden van God macht konden krijgen, om den levenden wel te doen, stond vast [6]). Wederkeerig hield men voor zeker, dat de voorbidding der levenden hun ten goede kon komen, om hen uit het vagevuur te verlossen [7]). Ziehier een merkwaardig voorbeeld daarvan. Zekere Johan Broekhuizen, afkomstig uit Söst in Westfalen en jaren lang regulier kanunnik te Windesheim, was gestorven, doch men vreesde zeer, dat hij niet terstond in den hemel was gekomen, ja, dat hij er zonder aanmerkelijke straf niet komen zou. Hij had zich namelijk bijna geheel met uitwendige bezigheden opgehouden, en was bij den arbeid van sommige, zelfs zwakkere broeders te veeleischend geweest. Hij verscheen dan ook eenigen tijd na zijnen dood aan Hendrik Löder, toenmaals prior te Frenswegen, hem om hulp en voorbidding smeekende. Aan zijn wensch werd te Windesheim voldaan; men hield na dertig zielmissen andermaal dertig, bad meer dan gewoonlijk voor hem, kastijdde zich voor het heil zijner ziel, en was er later gerust op, dat hij, uit het vagevuur verlost, in den hemel was opgenomen [8]).

De dogmatische begripsverwarring van een Werner Keynkamp, die den dienstdoenden priester iederen Zondag eene volle bespren-

1) *Chron. Wind.* p. 378, 517. Een dergelijk zinsbedrog van Hendrik Mande, zie l. l. p. 467.

2) l. l. p. 346 seq, 457—466.

3) l. l. p. 30 seq.

4) l. l. p. 392, 438; zie ook p 345.

5) l. l. p. 314, 439, 590, 628; verg. p. 467—469, 589. Ook de opmerking, dat er te Windesheim gewoonlijk twee broeders te gelijk of zeer kort na elkander stierven (l. l. p. 314, 404), draagt een bijgeloovig karakter.

6) l. l. p. 21, 64.

7) l. l. p. 439, 469; zie ook p. 585.

8) l. l. p. 439 seq; verg. ook p. 563.

keling van wijwater in het aangezicht verzocht, wijl hij aldus vergiffenis van zonden meende te verwerven 1), moge op zichzelve hebben gestaan, algemeen was de angstvallige, aan het bijgeloovige grenzende opvatting van het sacrament des altaars. De lezer zal zich misschien herinneren, dat Gerrit de Groote zulk een heilig opzien tegen het priesterschap had, dat hij het nooit heeft durven aanvaarden en er slechts éénmaal een ander, namelijk zijn leerling Florens Radewijns, toe heeft aangespoord 2). Hij noemde zelfs den Paus machtiger als priester dan als paus 3). Te Windesheim deed men voor deze overdrevene beschouwing weinig onder. Men vreesde er letterlijk voor eene wijding, die men zelfs voor de schouders van Engelen te zwaar achtte, en zuchtte en treurde, als men er toe geroepen werd 4).

En toch, de dwaling des verstands, die aan sommige kerkelijke begrippen ten grondslag ligt, mag ons niet blind maken voor den ernst des gemoeds, waarmede zij door waarlijk vrome zielen worden opgevat. Ook ziet men niet zelden gebeuren, dat lieden, die in het eene opzicht oude denkbeelden blijven aankleven, in het andere sporen van iets hoogers vertoonen. Aan dezulken heeft het Windesheim niet ontbroken. Dezelfde Hendrik Mande, die zoo vast aan de kracht van zielmissen geloofde 5), schreef ook de schoone woorden: »De Heer zegt niet: loopt hier en daar pelgrimage of vaart over zee, maar hij zegt: keert in tot uwe harten; dáár zult gij mij vinden" 6). Dezelfde Johan Schutken, die misschien de meest methodistische van al de kloosterbewoners was 7), als meende hij door het waarnemen van allerlei voorgeschrevene en niet voorgeschrevene plichten, den hemel te kunnen verdienen, zeide evenzeer: »Zie, ik ben oud, en heb zoovele jaren in den dienst van God gesleten; maar al leefde ik

1) *Chron. Wind.* p. 400.
2) Zie boven, blz. 32.
3) Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 115.
4) *Chron. Wind.* p. 301—303, 562, 597 seq, vooral ook p. 571 seq.
5) l. l. p. 469.
6) In zijn *Boecskijn van drien staten eens bekierden mensche* (afgedrukt bij Moll, *Johannes Brugman*, dl. I), blz. 264v; verg. ook blz. 272, ofschoon het dáár volgens het verband bepaaldelijk gericht is tegen de ongestadigheid, die den „beginnenden mensch" in het werkende leven hinderlijk is.
7) *Chron. Wind.* p. 583—587; verg. boven, blz. 178v.

nogmaals vijftig jaren, ik zou mij stervende alleen op zijne barmhartigheid verlaten" 1). Dezelfde Gerrit Delft van Naaldwijk, die zoo ziekelijk kleingevoelig kon zijn 2), sprak ook de volgende innig gezonde taal: »De echte devotie en inwendige contemplatie bestaat niet in zoete gevoelens, maar in ware deugden en in zielshoedanigheden, die zich in geloof, hoop en liefde openbaren. Want hooge dingen te schouwen, goddelijke uitspraken haarfijn te onderzoeken, het hemelsche, dat ons verborgen is, te kunnen rijmen en doorgronden, baat niets zonder den waren grondslag der deugden, en levert weinig op voor het heil en den vrede van een goed geweten" 3). En dezelfde Johan Busch, die niet minder dan anderen zijne bijgeloovigheden had 4), heeft zijn »Chronicon Windesemense" besloten met een hoofdstuk, dat een gedenkteeken mag heeten van zijn opgeklaarden geest. Ziehier eenige denkbeelden, aan het genoemde hoofdstuk ontleend: »Wonderen maken iemand niet tot een heilige, maar toonen somwijlen, dat hij een heilige is" 5). »Ofschoon onze oorspronkelijke vaderen geene uitwendige wonderen op sterfelijke lichamen hebben gedaan, houden zij nochtans tot heden toe niet op, door zichzelven en hunne opvolgers de grootste wonderen te verrichten door de inwendige opstanding van vele duizenden zielen, die eeuwig zullen leven" 6). »Al had iemand al de kranken van Duitschland lichamelijk genezen, al zijne blinden doen zien, al zijne dooven doen hooren, zijne kreupelen doen wandelen, zijne melaatschen gereinigd, ja zelfs zijne dooden opgewekt, toch zouden deze wonderen niet zoo krachtdadig, en deze teekenen niet zoo heilzaam zijn, als de genezing van ééne kwijnende ziel van de zonden, en hare redding

1) l. l p. 588. Niet minder treffend is het woord, dat Mande aan Jezus in den mond geeft: „opdat sie (nam de menschen) altos meer soelen hopen op myne hulpe ende verdienst ende op myne barmherticheit dan in horen goede werken". Zie zijne *Claghe of enighe sprake der mynnender sielën tot horen brudegom* (afgedrukt in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, vijfde jaarg. 1860) blz. 120; verg. ook nog Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 206.
2) *Chron. Wind.* p. 370 seq.
3) l. l. p. 375.
4) Zie boven, blz. 195.
5) *Chron. Wind.* p. 629.
6) l. l. p. 631; verg. ook *De reformatione monasteriorum*, p. 873m.

van den eeuwigen dood" 1). »Al richttet gij duizend kloosters op; al bouwdet gij duizend gasthuizen met eigene hand, en onderhieldt daarin al de armen der wereld van uwe goederen, — zoolang gij in doodzonde zijt, behoort gij niet tot degenen, die behouden worden. En al geeft gij uw lichaam ter verbranding als Laurentius, of om gevild te worden als Bartholomaeus, of ter kruisiging als Petrus, — indien gij in ééne doodzonde zult gestorven zijn, zult gij nooit worden gered. En al werden er duizendmaal duizend zielmissen voor u gelezen, en al vergoten al de heiligen met al de engelen, voor God neergeknield, tot den jongsten dag bloedige tranen voor uw behoud, — zij zouden de barmhartigheid Gods niet bewegen om u genadig te zijn, als gij in zulk eene zonde waart gestorven" 2).

Wij hebben, alvorens tot het laatste onderdeel van dit hoofdstuk, namelijk tot de beschouwing van der broederen letterkundigen en anderen arbeid, over te gaan, nog kortelijk te handelen over een paar zaken van minderen omvang, maar die ons de bewoners van Windesheim nog al meer naar het inwendige zullen doen kennen.

Reeds vroeger zagen wij, dat er dagelijks door den portier aan de armen, die er dikwijls in grooten getale kwamen, uitdeeling werd gedaan van overgeschoten spijzen, zooals brood, boter, kaas, vleesch, visch en dergelijke 3). Het klooster werd wegens deze liefdadigheid zelfs met bijzondere onderscheiding genoemd 4). Doch ook nog in een ander opzicht betoonde het zich dezen roem waardig. Hoe meer zijn naam onder de devoten van die dagen bekend werd, des te meer nam het aantal bezoekers toe. Daarenboven waren er niet zelden reizende priesters, en de broeders des gemeenschappelijken levens uit Deventer, Zwolle en andere plaatsen, zoo innig met de reguliere kanunniken te Windesheim verwant, gingen er nog al dikwijls af en aan 5). Deze allen nu genoten

1) *Chron. Wind.* p. 633.

2) l. l. p. 635.

3) Zie boven, blz. 78, 141v.

4) *Chron. Wind.* p. 188, 339. Zie aangaande de liefdadigheid van andere, met Windesheim verbonden kloosters, beneden in Hoofdstuk VII.

5) l. l. p. 289 seq, 336, 350; verg. ook Vornken, *Epistola*, cap. XXVI.

de meest vriendelijke gastvrijheid. Als zij kwamen, zette men hun brood voor, om zich te versterken naar het lichaam, maar tevens een of ander stichtelijk boek, om zich te verkwikken naar den geest. Beide voor de geestelijken en de leeken lag er een boek over »de vier uitersten", op perkament in de landtaal geschreven. Kon iemand echter niet lezen, dan las de hospitularius hem eenige stichtelijke spreuken of kleine geschiedenissen voor, om hem op te wekken tot schrik voor den dood, tot vrees voor het oordeel, tot angst voor de hel, tot liefde voor het hemelsch vaderland 1). En zoo geschiedde het, dat niemand onvoldaan, en menigeen met heilzame indrukken het klooster verliet, al had hij er ook maar korten tijd vertoefd 2).

Eens — het was in de schoone dagen, toen Johan Vos van Heusden het priorschap te Windesheim bekleedde, en niet lang vóór zijnen dood — deed zich het geval voor, dat twee geestelijken van goeden wil, uit den fatsoenlijken stand gesproten en door Dirk van Herxen, rector van de broeders des gemeenschappelijken levens te Zwolle 3), uitgezonden om den stichtelijken omgang te Windesheim met eigene oogen te zien, aan de kloosterpoort werden afgewezen. Alvorens zij in Zwolle terug konden zijn, overviel hen de nacht, en zij zagen zich verplicht, dien half wakende in een hooiberg door te brengen. Van Herxen was er niet weinig over verontwaardigd, en schreef een kort briefje aan Vos, waarin hij snijdend vroeg, of het kloosterkapittel van Windesheim had besloten, geene gasten meer toe te laten, die gekomen waren met het doel om gesticht te worden? De prior

1) *Chron. Wind.* p. 337 seq; verg. boven, blz. 160.

2) l. l. p. 291, 332; Vornken, *Epistola*, l. l.: „Quis vmquam ab eis vacuis manibus recessit? Si dives consilium, si pauper subsidium reportauit". Overigens roemt Vornken in het genoemde caput nog eene derde wijze, waarop de liefde te Windesheim zich openbaarde, namelijk het bijstaan van nieuwe, in armoede begonnen kloosters derzelfde Orde met bewoners en tijdelijke middelen, soms boven eigene macht. Hij noemt verschillende welgestelde broeders, die, in plaats van op hun verzoek te Windesheim te worden opgenomen, naar dergelijke hulpbehoevende kloosters werden verwezen. Intusschen mag men betwijfelen, of de beweegreden altijd zoo edel was, als Vornken wil doen gelooven. Hij zelf beroept zich o. a. op het voorbeeld der twee rijke jongelingen, van welke boven (blz. 148, noot 3) sprake was. Dit geeft achterdocht ook aangaande de overige gevallen van dezelfde soort.

3) Zie over hem boven, blz. 88, noot 5.

gaf den broeders verlof, zich in den boomgaard te gaan ontspannen [1]), ging tot hen, zette zich bij hen neder, las hun den brief voor, en hield eene hartelijke toespraak over den plicht en het loon der gastvrijheid. »Als het »geeft" van het klooster wijkt", zeide hij, »dan zal ook het »u zal gegeven worden" van ons wijken" [2]). Gelukkig bleek het, dat geen boos opzet maar toeval aanleiding tot de zaak had gegeven. Het was niet eens de eigenlijke portier, die het had gedaan [3]). Intusschen hadden de woorden van den algemeen beminden prior een zóó diepen indruk gemaakt, dat men ze nooit vergat en ze als zijn geestelijk »testament" beschouwde en vereerde [4]).

Dit over de Windesheimsche gastvrijheid. Thans over de jaarlijksche aderlatingen en de jaarlijksche voetwassching.

Dat er in vroeger eeuwen zoowel in vrouwen- als in mannenkloosters geregelde aftappingen van bloed plaats hadden, is bekend [5]). Men achtte dit voor de gezondheid noodig. Het aantal keeren, dat het geschiedde, was verschillend: éénmaal, viermaal, vijfmaal, zelfs twaalfmaal 's jaars. De zoogenaamde »lateldag" (dies minutionis [6]) was geen treurige, maar een blijde. Aan de kunstmatige verzwakking van het lichaam werd te gemoet gekomen door betere dan de gewone spijs, niet zelden ook door

1) De boomgaard was de plaats tot ontspanning. *Chron. Wind.* p. 310, 325, 402.

2) De woorden zijn ontleend aan Luc. 6 : 38. Ook Gerrit de Groote maakte er gebruik van in een brief aan den proost van het klooster Eemstein. Zie *Chron. Wind.* p. 427 (Kon. bibl. H. S. nº. 154[1], fol. 135r).

3) Alles ontleend aan het *Chron. Wind* p. 335—339. Verg. Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 319v.

4) Zie Moll, t. a. p, alwaar tevens op blz. 318 over deze beteekenis van het woord „testament". Volgens Busch (*Chron. Wind.* p. 325) heeft Vos zelf gezegd, dat hij in deze zijne woorden een testament naliet. Zie voorts p. 348.

5) Een en ander dienaangaande kan men vinden bij Delprat, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. I (1857), blz. 139, alsmede bij denzelfden, *Broederschap van G. Groote*, blz. 251v. Ook bij de broeders en zusters des gemeenschappelijken levens bestond deze gewoonte. Zie t. a. p.

6) Ik vond het woord „lateldach" o. a. in het boven (blz. 173, noot 1) genoemde H. S. fol. 90r. Vroeger (blz. 152) maakten wij kennis met het woord „proveljaar" (*Van den doechden der susteren te Diepenveen*, H. S, fol. 52r). Evenzoo sprak men van „trouwelschat" (laatstgenoemd H. S. fol 68r), „snuteldoek" (aldaar, fol. 54v) en „troostelbier" = „convivium funebre" (Kiliaan, *Etymologicvm*, i. v.). Zoo zeggen ook nu nog de landlieden „vastelavond".

wijn. Voorts kreeg men eene rust van twee of drie dagen. In sommige kloosters maakte de ijdelheid zich van de zaak meester, en sierde men de armen met geborduurde en gestikte laatbanden.

Hoe deze algemeene gezondheidsmaatregel te Windesheim en in de daarmede vereenigde kloosters werd toegepast, leeren ons de »Constitutiones" [1]). Het aantal jaarlijksche aderlatingen wordt er bepaald op vijf, namelijk omstreeks 1 Februari, 1 Mei, 1 Juli, half September en vóór het einde van November [2]). De nadere keuze van den dag stond aan den prior. Was de aderlating afgeloopen, dan mocht men tot het eerste teeken van de vesper in de buitenlucht blijven, en ook de twee volgende dagen eenigen tijd de lucht genieten. Evenzoo kreeg men op deze drie dagen tot tweemaal toe middageten van wat betere soort dan gewoonlijk, en was men aan de bepaling van het zwijgen, behalve in slaapzaal en eetzaal, niet zoo streng als anders gebonden.

Tot dusverre over de jaarlijksche aderlatingen; thans over de jaarlijksche voetwassching (pedilavium, mandatum [3]). Gelijk bekend is, heeft deze plechtigheid, overal waar zij wordt uitgeoefend, op den Donderdag vóór Paschen, den zoogenaamden Witten Donderdag, plaats. Te Windesheim en in de daarmede vereenigde kloosters geschiedde zij op de volgende wijze. Nadat de altaarwassching was afgeloopen [4]), begaf de prior zich met de broeders in optocht uit het koor naar het kapittelhuis of de reventer, waar alles er te voren door den refectorarius op was ingericht.

1) *Constitutiones* van 1502 en 1508, pars III, cap. 14; die van 1553 en 1639, pars III, cap. 15 (p. 117 seq; p. 176 seq).

2) De aderlatingen van 1 Juli bestonden zonder bijzondere vergunning voor de conversen niet. Deze ondergingen haar slechts viermaal 's jaars. Zie *Constitutiones*, pars IV, cap. 11 (in die van 1553, p. 142; in die van 1639, p. 203).

3) Aldus genoemd naar Joh. 13 : 34: „Mandatum novum do vobis". Zie over dit gebruik in kloosters en kerken, aan het hof van den Paus en van verschillende vorsten, Herzog, *Real-Encyklopädie*, Bd. IV, S. 630 f, en wat ons vaderland betreft, Moll, *Kerkgesch. van Ned. vóór de Herv.* dl II, st iii, blz. 226—228. Hoe de dag der voetwassching in de volkstaal heette, is mij niet voorgekomen; doch op grond van Matthaeus, *Analecta*, ed. 2a, Hag. Com. 1738, tom. V, p. 18, vermoed ik, dat men hem „mendeldag" (eene verbastering van „mandaatdag" of „mandateldag") noemde.

4) Zie over de altaarwassching bij onze vaderen, Moll, a. w. dl. II, st. iii, blz. 225, 227. Hoe zij te Windesheim en in de daarmede verbonden kloosters plaats had, is uitvoerig beschreven in den *Ordinarius Wyndesemensis*, fol. 15v—16r.

Er stond eene kuip met warm water benevens twee of drie bekkens, alsmede eene andere kuip, waarin het gebruikte water kon worden uitgegoten. Voorts lagen er twee witte linnen doeken. Zoodra men zwijgend was binnengegaan, plaatste men zich in de twee gebruikelijke rijen 1) tegenover elkander. De prior trad naar het gestoelte van den lector en las. Daarna maakte hij zich gereed, om zijne taak te volbrengen. Hij omgordde zich met een der linnen doeken, en begaf zich met twee daartoe afgevaardigde conversen, van welke de één een bekken met water en de ander den tweeden linnen doek droeg, naar den supprior. Deze had zich inmiddels in plechtige stilte de voeten ontbloot. De prior plaatste zich op de knieën voor hem, waschte ze, droogde ze af met den doek, dien de conversbroeder hem overhandigde, kuste ze, en volbracht vervolgens langs de rij af aan allen hetzelfde werk van nederigheid en liefde. Telkens, terwijl hij iemand de voeten wiesch, plaatste de convers, die hem bijstond, het andere bekken bij den volgende neder, die zich dan eveneens de voeten ontblootte. Wie gewasschen was, trok zich in alle stilte de kousen weer aan. Was alles afgeloopen, dan zette de prior zich neder, en ontving op zijne beurt van den supprior denzelfden dienst. Met nog eenige godsdienstige handelingen ter plaatse zelve en in het koor der kerk werd de plechtigheid besloten 2).

Nog één onderwerp, een zeer belangrijk, blijft ons ter bespreking over. De schets, die wij van het kloosterleven te Windesheim ontwierpen, zou onvolledig zijn, ja een van hare merkwaardigste gedeelten missen, zoo wij niet handelden over der broederen letterkundigen en anderen arbeid. Eerst beschouwen wij den laatsten, daarna den eersten.

Zeer te recht heeft Johan Busch in zijn »Chronicon" opgemerkt, dat het klooster met zijn toebehooren, ook wat het uitwendige betreft, nooit in zulk een volkomen staat zou zijn gebracht,

1) Zie boven, blz. 156, noot 3.

2) Alles ontleend aan den *Ordinarius Wyndesemensis*, fol. 16r—17r. In sommige kloosters, tot de Windesheimsche vereeniging behoorende, vooral in Westfalen, Friesland, Saksen en de Rijnstreken, drong door den invloed van Hendrik Löder de gewoonte door, allen gasten de voeten te wasschen. Zie *Chron. Wind.* p. 537 seq, 540; verg. boven, blz. 143, 172.

indien niet de kloosterlingen zelven de leekebroeders in den handenarbeid hadden geholpen 1). Geen wonder! De koorbroeders toch waren de meer ontwikkelden. Zij moesten de plannen maken, alles teekenen en berekenen, voor de werklieden denken, hun verschillende zaken vóórdoen. Reeds vroeger zagen wij, hoe het klooster en de kerk in hunne eerste gedaante het werk waren van de zes mannen, die er weldra als reguliere kanunniken hunne gelofte zouden doen 2). Later bleek ons, dat de aanzienlijke uitbreiding van het een en ander onder den prior Johan Vos wel niet zonder de medewerking der conversen en donaten, maar toch hoofdzakelijk door den handenarbeid der klerken zelven plaats had 3). Men stelle zich die klerken, althans de meesten hunner, niet voor als mannen, die niets anders konden dan boeken afschrijven en kerkdiensten verrichten. Er waren bekwame timmerlieden, metselaars en bouwkundigen onder hen 4). Zelfs de waterbouwkunde 5) en de werktuigkunde 6) werden door hen beoefend. Mannen, van wie men het niet verwachten zou, waren niet minder dan anderen in den handenarbeid bedreven. De eerste rector te Windesheim — men noemde hem rector, wijl er toen nog geen prior was benoemd — de brave Hendrik Klingebijl van Höxter 7) kon timmeren en steenhouwen, dat hem het zweet langs het voorhoofd liep 8); de fijn gebouwde Johan van Kempen, volgens zijn ganschen aanleg het meest geschikt voor het kamerleven 9), metselde, als het noodig was, aan een muur, of schepte in een kruiwagen zand 10); en de schrijver van het »Chronicon Windesemense" en »De reformatione monasteriorum," de groote kloosterhervormer

1) *Chron. Wind.* p. 282.

2) Zie boven, blz. 66—68.

3) Zie boven, blz. 74v.

4) *Chron. Wind.* p. 123, 146, 283, 390, 437, 572.

5) l. l. p. 42; verg. boven, blz. 66.

6) l. l. p. 535. Over de beoefening van deze en dergelijke zaken in sommige met Windesheim verbondene kloosters zal beneden, in Hoofdstuk VII, worden gesproken.

7) Zie over hem boven, blz. 71.

8) *Chron. Wind.* p. 283, 390.

9) Zie over hem beneden, in Hoofdstuk V.

10) *Chron. Wind* p. 409.

en naïeve verhaler Johan Busch [1]), werkte dapper mede, als er iets te bouwen viel [2]). Zelfs uit de aanschouwelijke wijze, waarop hij over deze soort van werkzaamheden spreekt, kan men bemerken, dat hij er met de gansche ziel bij tegenwoordig was. Tot de levendigste bladzijden van zijn boek behoort die, waarop hij eene beschrijving geeft van het metselen der nieuwe gebouwen [3]). Men ziet als het ware met de oogen, hoe vijf, zes rappe, flink gebouwde kanunniken, met troffels in de hand, de steenen muren doen verrijzen, en van tijd tot tijd het paslood laten zakken; hoe andere broeders, de kalk met fijn zand en water vermengende, eene goede specie bereiden; hoe wederom anderen den kalkbak op den schouder en de steenen in de handen aandragen. Allen zijn in de weer; alles ademt bedrijvigheid en leven.

Op andere tijden vinden wij die zelfde koorbroeders, als de omstandigheden het eischen, met niet minder blijmoedigheid aan het borden wasschen in de keuken, aan het kleeren reinigen in het waschhuis, aan het brood kneden in de bakkerij, aan het bier bereiden in de brouwerij, aan het hooi- en mestrijden op het veld [4]). Gelukkige dagen van wording door inspanning; gelukkiger dan de tijden, waarin alles alreede geworden is, en men het zuur verworvene vaak zonder opgewektheid geniet!

Intusschen was deze handenarbeid volstrekt niet de eigenlijke taak van Windesheims reguliere kanunniken. Bij den gewonen loop van zaken lieten zij dien, en te recht, aan de conversen, donaten en leekebroeders over. Het is geene gezonde oeconomie, meer ontwikkelden te gebruiken voor werkzaamheden, die minder ontwikkelden even goed kunnen volbrengen, en hoogere krachten aan het werk te stellen, waar lagere voldoende zijn. De koorbroeders konden hun tijd wel beter besteden dan aan keuken- en veldarbeid. Er waren letterkundige bekwaamheden, er was zelfs aanleg voor critiek in hen. De liefde voor boeken, die zich in De Groote zoo krachtig had geuit [5]), leefde in hen voort, en

---

1) Zie ook over hem beneden, in Hoofdstuk V.

2) *Chron. Wind.* p. 146, 284.

3) l. l. p. 283 seq; zie ook p. 354.

4) l. l. p. 284 seq; zie ook p. 473.

5) Zie boven, blz. 19, 43.

de vorm, door die liefde aan den arbeid der klerken te Deventer gegeven, bleek ook te Windesheim onverbrekelijk te zijn [1]). Wie weet, voor hoevelen zijner medeburgers Meester Gerrit niets anders was dan een bibliomaan, en wat had die schijnbare manie wijdstrekkende gevolgen!

Er was dan toch ook een geest van oud-Nederlandsche degelijkheid in die mannen van Windesheim. Zij namen alles zoo ernstig op, en trachtten datgene, wat zij deden, zoo goed mogelijk te doen. Nauwelijks is het klooster in zijn eenvoudigen staat gereed en zullen zijne eerste bewoners hunne gelofte afleggen (1387), of deze begrijpen, dat zij aan den vollen eisch van de orde der reguliere kanunniken moeten beantwoorden. Wat doen zij? Zij trekken de Middelzee over, staan een storm door, die hen met schipbreuk bedreigt, en gaan naar Eemstein tusschen Dordrecht en Geertruidenberg, wijl zij weten, dat men hun daar alles goed zal kunnen leeren [2]). Nauwelijks begint er sprake te komen van de onderlinge vereeniging van Windesheim met een paar andere kloosters (1393 of '94 [3]), of men begrijpt, dat er eene grondwet zal moeten zijn, die alles regelt. Wederom, wat doet men? Men benoemt eene commissie van zes broeders, om eene wet voor het Kapittel te ontwerpen [4]), en zendt één hunner met den prior, Johan Vos, naar Parijs, ten einde aldaar in de regulieren-kloosters van S. Victor en S. Genoveva de aloude kleederdracht en de regelen der Orde nauwkeurig op te nemen [5]).

---

1) Verg. boven, blz. 57.

2) *Chron. Wind.* p. 50—52; verg. boven, blz. 69v.

3) l. l. p. 157—160, 99. Het beste middel tot tijdsbepaling is de zoo aanstonds te noemen commissie van zes broeders. Drie van hen waren van het jaar 1387; twee waren ingekleed in 1392, één op 30 Nov. 1393 (zie de *Naamlijst*, afgedrukt in Bijlage V). Eerst na dien tijd kan dus de commissie zijn aangesteld, misschien zelfs eerst na 30 Nov. 1394, wijl een nog niet geprofeste er allicht niet toe zal behoord hebben.

4) De commissie bestond uit Hendrik Wilde, Johan van Kempen, Arnold Marwick van Calcar, Hendrik van Wilsem, Johan Broekhuizen en Gerrit Delft van Naaldwijk (zie *Chron. Wind.* p. 97). De meest bekwame tot dezen arbeid was Arnold Marwick van Calcar (zie l. l. p. 364, 407; verg. beneden, in Hoofdstuk V). Het commissielid, dat met den prior Vos naar Parijs werd gezonden, was Hendrik Wilde (zie l. l. p. 413).

5) *Chron. Wind.* p. 413. Ofschoon de zaak niet in dit bepaald verband gebracht, en er geen jaartal bij genoemd wordt, schijnt zij wel zeker hierbij te behooren,

De commissie verzamelt van heinde en ver allerlei oudere en nieuwere reglementen van regulieren-kloosters, leest, herleest, vergelijkt ze, neemt er uit over wat haar nuttig schijnt, wijzigt wat wijziging behoeft, vult uit de statuten van andere Orden, vooral uit die der karthuizers 1) aan, wat in die der regulieren ontbreekt, en levert een waarlijk verdienstelijken arbeid, die door het eerste generaal kapittel als wet aangenomen 2), en door den bisschop van Utrecht bekrachtigd wordt 3). Nauwelijks is de

---

1) *Chron. Wind.* p. 98. Reeds boven (blz. 23, noot 1, begin en eiude) heb ik de aandacht gevestigd op den invloed, door de karthuizers op de Windesheimsche regulieren uitgeoefend. Vinden wij hier, dat door de laatsten veel aan de statuten der eersten werd ontleend, eu wordt dit o. a. bevestigd door de *Constitutiones* van 1553, p. 60, waar achter een gedeelte van het caput „de priore" gedrukt staat: „Ex statutis cartusianorum", — elders (*Chron. Wind.* p. 414) wordt ons verhaald, dat de Windesheimsche kerkboeken, voornamelijk op de wijze van die der karthuizers, door het wegnemen van minder vertrouwenswaardige geschiedenissen, hymnen en sequentiën gezuiverd waren. Wederom elders (l. l. p. 207—211) blijkt, dat niet weinige kloosters, tot de vereeniging van Windesheim behoorende, zich naar het voorbeeld der karthuizers lieten insluiten, wat door het generaal kapittel werd toegestaan, ofschoon de zaak met de beginselen der meer vrijzinnige regulierenorde streed. Zelfs het interpunctiesysteem der Windesheimers was misschien van de karthuizers afkomstig (zie eenige bladzijden verder). Over de hooge zedelijke achting, waarin de karthuizers destijds stonden, zie men beneden, in Hoofdstuk VII. Voorloopig zij slechts verwezen naar *Chron. Wind.* p. 22, 212; verg. ook boven, blz. 9.

2) *Chron. Wind.* p 99.

3) l. l. p. 165. De Windesheimsche *Statuta* of *Constitutiones* (*Chron. Wind.* p. 165) bestonden van den aanvang af uit vier deelen (l. l. p. 98), eu werden, onder raadpleging met de practijk, voortdurend verbeterd (p. 99). Van de oorspronkelijke lezing zal wel geen afschrift meer te vinden zijn. De oudste mij bekende redactie is die, welke ik boven (blz. 93, noot 1) op grond van de straks te noemen uitgave van 1508 [fol. 3r] gebracht heb tot 1502, wijl men mag aannemen, dat er geene veranderingen in zullen opgeteekend wezen, nadat in het genoemde jaar besloten was, het werk te doen drukken. Intusschen zou men haar evenzeer de redactie van 1402 kunnen noemen, gelijk zij ook zelve doet bij den aanhef van pars I, cap. 1: „Anno domini m°. cccc°. secundo visum est capitulo generali quod omnes consuetudines et statuta domorum nostrarum similiter in vnam aggregarentur consonantiam: ut inueniri citius et facilius possent memorie commendari"; verg. vooral *Chron. Wind.* p. 99 seq. Doch men houde wel in het oog, dat de zuivere lezing van 1402 uit de twee ons bekende exemplaren niet meer te herstellen is. Vele kleinere of grootere gedeelten toch zijn met een scherp voorwerp weggeschrapt en andere er voor

Windesheimsche vereeniging tot stand gekomen en door paus Bonifacius IX goedgekeurd, of men gevoelt en wordt er door

---

in de plaats geschreven, zoodat het geheel meer aanduidt, wat er gedurende een tijdsverloop van ongeveer honderd jaren van de „Constitutiones" werd, dan hoe zij waren, vóórdat er veranderingen in werden aangebracht. Verreweg het grootst gedeelte echter bleef onaangeroerd; dit zal dan nog van 1402 zijn. Wat de reeds genoemde exemplaren betreft, deze zijn aanwezig op de Bourgondische bibliotheek te Brussel, beiden in zeer klein quarto, op perkament met hoornen omslag, ongepagineerd. Het eene (n°. 16595) is geheel compleet, even duidelijk als eenvoudig geschreven, en afkomstig uit het klooster Corsendonck bij Turnhout, dat tot de vereeniging van Windesheim behoorde. Het andere (n°. 11224), waaraan pars IV ontbreekt, is fraaier geschreven, bevat eene zorgvuldig geteekende beginletter in rood en blauw, en behoorde weleer aan het eveneens Windesheimsche klooster Bethlehem bij Leuven (fol. 1: „Bethleem me possidet"). — De eerste gedrukte uitgave is van 1508, in zeer klein quarto (schrijfboekformaat), zonder paginatuur. Zij bevat, behalve den titel, 60 folio's of 120 pagina's, vol verkortingen, met gothische letters, alsmede met sierlijke beginlettertjes in rood en blauw vóór de verschillende deelen. Op het titelblad staat: *Incipiunt statuta capituli de windesim. impressa amstelredammis Et primo de electione intronisatione et confirmatione noui prioris.* Hierop volgt de bekende houtsneeplaat der Hemsche incunabels, voorstellende een bisschop in een tempel (gekleurd). Onder op fol. 2v of pag. 4 leest men: „Impressum Inden hem per me f. N. eiusdem conuentus canonicum regularem". Eindelijk op de laatste bladzijde: „Anno domini M°. ccccc°. octauo impressa sunt hec statuta capituli windesemensis ad instantiam et sumptum venerabilium patrum eiusdem capituli. per manus fratris. N. canonici regularis in den Hem extra scoenhouiam partis hollandie". Een zeer rein en goed geconserveerd, tot dusverre niet ingebonden exemplaar is aanwezig op de „Bibliothèque royale" te Brussel, waar het bij de nieuwe catalogiseering der incunabels nog geen blijvend nummer heeft bekomen. Een ander exemplaar bevond zich weleer in de boekerij van het klooster Frenswegen, en is onlangs met deze laatste overgebracht in de „Kaiserliche Universitäts- und Landes-Bibliothek" te Straatsburg (volgens vriendelijke mededeeling van Professor Dr. Barack, „Oberbibliothekar" aldaar). — De tweede uitgave is die van Utrecht, 1553. Ook deze is in zeer klein quarto (schrijfboekformaat), doch met weinige verkortingen en met nette latijnsche letter gedrukt. De titel luidt: *Regvla beati Avgvstini episcopi cvm constitvtionibvs Canonicorvm Regularium capituli Windesemensis, et diuersis priuilegijs, a summis pontificibus et alijs eidem capitulo gratiose concessis, singulorumque indicibus copiosis, quibus adiunctus est et tractatulus de simonia religiosorum et de proprietate.* „Vltraiecti. Harmannus Borculous excudebat. Anno a Christo nato. 1553". Gelijk uit den titel blijkt, bevat deze uitgave meer dan de „Constitutiones" alleen. Eerst vindt men er de „Regula Augustini" (p. 1—8) met een „Index" daarop (p. 8—10); daarna „De electione prioris aut priorissae"

den Paus op gewezen, dat er in de verschillende kloosters, ook wat den kerkelijken eeredienst betreft, volkomen eenstemmigheid

(p. 11—27). Dan volgen de „Constitutiones" (p. 29—149) met een uitvoerigen, ongepagineerden „Index statutorum". Hierop begint met nieuwe paginatuur een „Compendivm privilegiorvm Capituli Windesemensis" (p. 1—59) met een „Index" (p. 61—71), alsmede midden in het genoemde „Compendivm" een „Catalogvs continens nomina domorum Canonicorum Regularium Capituli Windesemensis" (p. 14—20). Eindelijk volgt er nog een „Tractatulus de simonia religiosorum" (p. 73—103), en een sermoen „De proprietate, concio habita in capitulo generali. anno. 1544". Dat dit sermoen, tot tekst hebbende Gen. 37: 33, „Fera pessima comedit eum" etc., gehouden is door Cornelis van Beek, prior van het Windesheimsch klooster der Twaalf apostelen te Utrecht, blijkt uit Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 143 seq, of Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 194. Dit een en ander aangaande den inhoud der *Constitutiones* van 1553. Van de nog bestaande exemplaren zijn mij de volgende bekend: één, vroeger behoord hebbende aan den hoogleeraar Serrure te Brussel (*Catalogue de la bibliothèque de M. Serrure*, 1re partie, Brux. 1872, p. 142, n°. 1115), bevindt zich thans in de Bibliotheek der hoogeschool te Utrecht (F. qu. 447); één, afkomstig uit het Windesheimsch St. Maartensklooster te Leuven, is in bezit van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam (niet geheel compleet). Ook wijlen Dr. Bergrath (*Das Brüderhaus und die Augustiner-Kanonie in der Stadt Goch*, Cleve, 1860, S. 16, Note 5) bediende zich van een exemplaar. Door welwillende inlichtingen van Dr. Adolf Fritzen, tot vóór eenigen tijd te Gaesdonck, thans te Dresden woonachtig, ben ik in staat gesteld te berichten, dat dit exemplaar berust in de „Bibliothek des Priesterhauses" te Gaesdonck, d. i in de boekerij van het voormalig Maria-klooster aldaar, dat tot de vereeniging van Windesheim behoorde. Eindelijk is er nog een exemplaar in de reeds genoemde Universiteits-bibliotheek te Straatsburg, evenals dat van 1508 uit de oude liberie van het klooster Frenswegen daarin overgegaan. — De laatste mij bekende uitgave is getiteld: *Constitvtiones canonicorvm regvlarivm ordinis S. P. Avgvstini episcopi congregationis Windesemensis, In quatuor partes distinctae.* Lovanii, Typis Iacobi Zegeri CIƆIƆCXXXIX", een zeer net gedrukt kwartijntje (schrijfboekformaat), bevattende de „Regvla S. Avgvstini" (p. 1—14) met een „Index" (p. 14—16), vervolgens met nieuwe paginatuur de „Constitutiones" zelven (p. 1—214) met een ongepagineerden „Index". Van deze uitgave ken ik slechts één exemplaar. Het behoort aan den hoogleeraar W. Moll, is met het straks genoemde exemplaar van 1553 in éénen band gebonden, en, gelijk dit laatste, uit het S. Maartensklooster te Leuven afkomstig. — Ten slotte nog een woord over de „Constitutiones" voor de met Windesheim verbonden vrouwenkloosters. Ook hiervan is slechts één exemplaar te mijner kennis gekomen, dat overal de sporen van nauwe verwantschap met de andere „Constitutiones" vertoont. Dit exemplaar, naar het uitwendige te oordeelen uit het midden der 15de eeuw, net geschreven en zonder latere veranderingen, op perkament met hoornen

behoort te zijn. Opnieuw, wat doet men? Men vraagt uit kloosters van verschillende orden en diocesen ordinariën ter leen, vergelijkt ze met elkander, bemerkt allerlei verscheidenheden, zet zich ook nu weer aan den arbeid, zoekt bij hetgeen men zelf niet weet de voorlichting van meer ervaren kerkelijke personen, en brengt op deze wijze een »Ordinarius", een »Kalendarium" en een »Manuale" bijeen, die aan het generaal kapittel ter beoordeeling aangeboden en daardoor goedgekeurd worden 1). Nauwelijks is dit weer ge-

omslag, klein formaat, ongepagineerd, en afkomstig uit het Windesheimsch mannenklooster te Albergen tusschen Ootmarsum en Almelo, behoort aan de zoo rijke openbare bibliotheek te Deventer (*Catalogus bibliothecae Daventriensis*, Dav. 1832, p. 243, n°. 1760), waaruit het mij, evenals zoovele handschriften, incunabels en andere boeken, met de meest vrijgevige welwillendheid door den bibliothecaris, Dr. W. B. J. van Eyk, op gezag van H.H. Curatoren ten gebruike werd afgestaan. De inhoud is als volgt: Prologus. Pars I: capitulum 1, de visitacione; cap. 2, de electione et institucione priorisse. Pars II: capitulum 1, de priorissa; cap. 2, de suppriorissa; cap. 3, de procuratrice; cap 4, de celleraria; cap. 5, de refectoraria; cap. 6, de infirmaria; cap 7, de vestiaria; cap. 8, de sacrista; cap. 9, de cantrice; cap. 10, de ebdomadaria; cap. 11, de armaria. Pars III: capitulum 1, de recepcione et inuesticione nouiciarum; cap. 2, de institucione nouiciarum; cap. 3, de professione; cap. 4, qualiter sorores se habeant infra horas regulares; cap. 5, qualiter sorores se habeant infra missam conuentualem; cap. 6, de capitulo culparum; cap. 7, de leui culpa; cap. 8, de media culpa; cap. 9, de graui culpa; cap. 10, de grauiori culpa; cap. 11, de grauissima culpa; cap. 12, de apostatis; cap. 13, de silencio; cap. 14, de labore manuum; cap. 15, de locutorio; cap. 16, qualiter clausure fenestre et rote fieri debent; cap. 17, de dormitorio; cap. 18, de introitu ad clausuram; cap. 19, de refectorio; cap. 20, de ieiunio; cap. 21, de collacione et potu; cap 22, de confessione communione et tonsura; cap. 23, de minucione. Pars IV: capitulum 1, de recepcione et investicione conuersarum; cap. 2, de professione earum; cap. 3, de habitu earum; cap. 4, de diuino officio et horis earum; cap. 5, de labore et operibus earum; cap. 6, de silencio earum; cap. 7, de capitulo earum. Hierop volgt nog een „Capitulum de diuersis statutis confirmatis quantum ad moniales et rectorum earundem ac sociorum eius regimen pertinet", alsmede, na afschrift van een paar pauselijke bullen, „Statuta monialium de silencio earundem".

1) *Chron. Wind.* p. 100—102. Alvorens een eigen Ordinarius voor de vereenigde kloosters te bezitten, gebruikte men te Windesheim dien van de Utrechtsche kerk (l. l. p 100). — Over vaderlandsche Ordinariën in 't algemeen zie men Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz 298; st iii, blz. 209. — De Windesheimsche Ordinarius (verg. boven, blz. 147, noot 1; blz. 153) verscheen in 1521 te Deventer in 't licht. De titel van dit net ge-

schied, of men ziet in, dat nu ook al de gebruikelijke kerkboeken met den »Kalender" en den »Ordinarius" in overeenstemming moeten zijn. Er zal heel wat hoofdbreken aan verbonden wezen, al de missalen, de gradualen, de antiphonariën, de lectionariën, de capitulariën, de collectariën en martyrologiën in te richten, gelijk het behoort. Nog eenmaal, wat doet men? Wederom draagt men de zaak aan eene commissie op 1). Deze verzamelt, leest, ver-

---

drukt werk in zeer klein qnarto (schrijfboekformaat) luidt aldus: *Ordinarius divini officii pro ordine Canonicorum Regularium, Capittuli sive Congregationis VVyndesemensis. Anno domini* M.CCCCC.XXI. Aan het einde (fol. 73^{r}) staat: „Daventriae ex officina chalcotypa Alberti Pafradi Anno salutis nostrae nicesimo primo, supra sesquimillesimum, Mense Aprili". Eene hontsnede op het titelblad, met verschillende beeldjes, ook van de vier groote kerkleeraars, maar vooral eene op de laatste bladzijde, voorstellende Maria met het kindeke op den arm en staande op de halve maan, versieren het geheel. De inhoud is, na een „Prologvs" en ander voorwerk: de Windesheimsche Kalender [fol. 5^{r}—15^{v}]; de „Ordinarivs VVyndesemensis" (fol. 1^{r}—67^{r}); „Tractatvs de pericvlis misse" (fol. 67^{v}—72^{r}); „Forma absolvtionis" (fol. 72^{r}—73^{r}). De mij bekende exemplaren van dit werk zijn de volgende: Eén op de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage; één op de Bibliotheek der hoogeschool te Utrecht (F. qn. 447, aangekocht op de auctie Serrure, 1872, *Catalogue*, 1re partie, n°. 1115); één in bezit van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam, afkomstig uit het St. Maartensklooster te Lenven, en waaraan de titel ontbreekt, terwijl het voorwerk is bijgeschreven; twee exemplaren, uit de liberie van Frenswegen overgegaan in de Universiteits-bibliotheek te Straatsburg. Te vergeefs heb ik onderzocht, in welke handen het exemplaar van Delprat (*Catalogue de la bibliothèque de feu M. Delprat*, La Haye, 1872, n°. 719) is gekomen. Voorts zij nog opgemerkt, dat de Bourgondische bibliotheek te Brnssel den Windesheimschen Ordinarius met den Kalender, het „Tractatus de periculis misse" en de „Forma absolntionis" in handschrift bezit (M. S. n°. 10876—10883; de „Ordinarius" is n°. 10879, of fol. 143^{r}—214^{v}). Op een paar onbednidende kleinigheden na is dit handschrift aan de gedrnkte nitgave gelijk, doch de tabellen voor de feestdagen op fol. 8^{v}, 26^{v}, 27^{r} dezer laatste ontbreken. — Wat het *Kalendarium Windesemense* aangaat, men vindt het niet slechts, gelijk reeds gebleken is, in de nitgave van den „Ordinarins," maar evenzeer in die van het zoo aanstonds te noemen „Breviarinm," „Horarium" en „Diurnale," alsmede in verschillende handschriften, uit Windesheimsche kloosters afkomstig, bijv. n°. 1769 en 1770 der Deventersche bibliotheek. — Het *Manuale Windesemense* is mij niet voorgekomen.

1) *Chron. Wind.* p. 102, 407. Het voornaamste lid dezer commissie was Johan van Kempen, broeder van den beroemden Thomas a Kempis (l. l. p 406 seq). Hij werd echter krachtig bijgestaan door Arnold van Calcar (l. l. p. 364 seq) en Hendrik de Wilde (l. l. p. 414)

gelijkt, bevindt dat er vele nieuwe, minder gewaarborgde historiën, legenden, hymnen en sequentiën zijn ingeslopen, die meer getuigen van de oppervlakkigheid der menschen dan van den ernst der Kerk; zij verwerpt die, brengt alles tot eenheid, strekt hare zorg niet minder uit over hetgeen gezongen, dan over hetgeen gelezen moet worden, accentueert, solphiseert, teekent de pauzen duidelijk aan, en brengt het met zorg en moeite zóóver, dat de Windesheimsche missalen, evangeliariën, epistolariën, lectionariën, psalteriën, capitulariën en collectariën tot op een tittel en iota met elkander overeenstemmen op eene wijze, waarvan in de gansche wereld geen tweede voorbeeld bestaat 1).

---

1) *Chron. Wind.* p. 102 seq; verg. ook p. 406 seq, 414. In deze zaken was Hendrik de Wilde de „principalis agitator" (l. 1 p. 414). — Vreemd is het, dat Busch niet bepaald gewag maakt van drie Windesheimsche werken, waarvan althans twee later zeer verspreid en herhaaldelijk gedrukt zijn; ik bedoel het „Breviarium" (zie echter *Chron. Wind.* p. 446), het „Horarium" en het „Diurnale," die daarenboven alle drie het „Kalendarium" bevatten. Aangaande het *Breviarium Windesemense* en vijf uitgaven daarvan (ééne van 1488, vier van 1499) zie men de nauwkeurige beschrijving van Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, n°. 367—371. Exemplaren zijn te vinden op de Koninklijke bibliotheek (zie Holtrop, *Catalogus librorum saeculo XVo impressorum*, Hag. Com. 1856, n°. 466, 545, 546) en op die te Deventer (*Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, Dav. 1832, n°. 588, zijnde deze uitgave dezelfde als die bij Holtrop n°. 546, bij Campbell n°. 369). Voorts vond ik nog in het boven (blz. 94, noot 5) aangehaalde werk van Pennottus, cap. LXIV, p. 527, eene uitgave van het Windesheimsche Breviarium vermeld te Leuven, 1546, met de bijvoeging: „nunc autem Romanum ante decem annos admiscrunt." — Van het *Horarium*, of gelijk op de titels van dit kleine boekje staat *Orarium secundum ordinem regularium capituli Windesemensis*, zijn mij de volgende drie uitgaven voorgekomen: [Dav.], Rich. Pafraet, 1497 (Campbell, l. c. n°. 991); Dav., Alb. Paffradus, 1545 (*Catalogue de la bibl. de feu M. Delprat*, n°. 718); Amsterodami, Gelelmus Jacobaeus, 1563 (aanwezig in de Kon. bibl.; 12mo, ongepagineerd, Gothische letter, houtsneedjes). — Van het *Diurnale* eindelijk ken ik slechts éénе uitgave, en daarvan slechts één exemplaar, berustende in de Bibliotheek te Deventer (*Catalogus*, n°. 592). Dit dik, ongepagineerd boekske in 16mo met zijne ontelbare abbreviatiën en zijn netten druk in roode en zwarte gothische lettertjes en roode en blauwe beginletters, draagt op de eerste bladzijde allereenvoudigst ten titel: *Diurnale secundum ordinem regularium capituli windechimensis*, terwijl men op de laatste bladzijde leest: „Consummatum est hoc opus diurnalis secnndum ordinem canonicorum regularium capituli windechimensis per honestum virum Jacobum de pforczen: artis impressorie magistrum in vrbe basilea Anno salutis nostre Millesimoquadringentesi-

Verreweg het merkwaardigst en meest invloedrijk gedeelte van den critisch-literarischen arbeid te Windesheim bestond hierin, dat de broeders een zooveel mogelijk gezuiverden tekst der »Vulgata" leverden. Het is bekend, dat de Latijnsche vertaling des Bijbels reeds in de tweede helft der vierde eeuw zóóveel verschil van lezing aanbood, dat de kerkvader Hiëronymus, meer dan iemand zijner tijdgenooten tot zoodanigen arbeid bekwaam, omstreeks het jaar 400, deels door zelfstandige overzetting uit de grondtalen, deels door oordeelkundige vergelijking van allerlei afschriften, in deze ongewenschte verscheidenheid eene heilzame eenheid trachtte te brengen. Ongelukkig evenwel slopen in den nauwelijks verbeterden tekst door de onachtzaamheid der afschrijvers weer zóóvele fouten in, dat ten tijde van Karel den Groote de verwarring niet minder aanmerkelijk was, dan zij voormaals was geweest. De vorst droeg aan Alcuïnus op, de zaak andermaal ter hand te nemen, en de uitkomst was, dat er omstreeks het jaar 800 opnieuw eenheid ontstond. Doch dezelfde oorzaak had ook nu weer hetzelfde gevolg. Bij herhaling werden dergelijke pogingen als vroeger aangewend, maar zonder met denzelfden uitslag te worden bekroond 1). De zaak werd niet beter, veeleer

---

mononagesimonono. x. kl'. Augusti." Titel en onderschrift zijn beiden in 't rood en met dezelfde kleine letter als het geheele boekje gedrukt. — Professor Barack (zie boven, blz. 207) had de vriendelijkheid, mij den titel te zenden van nog een werk, dat bij dit onderwerp behoort, en uit de kloosterboekerij van Frenswegen in de Universiteits-bibliotheek te Straatsburg is overgegaan: *Officia propria SS. episcoporum, sacerdotum, levitarum, virginum et patronorum sacri apostolici canonici ordinis, per christianum orbem et imprimis Germaniam celebriorum, ad usum canonicorum regularium Germanicae congregationis Windesemensis.* „Jussu et authoritate reverendissimi D. P. Ioannis Zilles, congregationis ejusdem generalis." Col., Wilh. Metternich, 1701 (468 pagina's in 8°). Onder het afdrukken komt mij nog in handen de *Catalogue de la bibliothèque de M. François du Bus*, 1re partie, Gand, 1875, alwaar op p. 22: „n°. 139, *Officia propria sanctorum ordinis a canonicis regularibus S. Augustini congregationis Windesemensis celebrari solita*, Brux., Fr. Foppens, 1699. in—8. bas. Front. gravé", alsmede „n°. 142, *Officia propria sanctorum pro canonicis reg. S. Augustini, Congr. Windesemensis.* in—8. (Incomplet)".

1) Zie bijv. Herzog, *Real-Encyklopädie*, Band XVII, S. 433—437; Hug, *Einleitung in die Schriften des Neuen Testaments*, 4te Aufl., Stuttg. 1847, Th. I, S. 403—425; de Wette, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung*, 7te Ausg., Berl. 1852, Th. I, S. 71—76; Reuss, *Geschichte der heiligen Schriften Neuen Testaments*, Braunschw. 1853, S. 424—433.

met ieder jaar erger. Zóó stond zij, toen het klooster te Windesheim werd gebouwd, en zijne bewoners behoefte hadden aan bijbels, de schriften der kerkvaders en andere godsdienstige boeken. Geen wonder, dat de verscheidenheid der lezingen hun weldra in het oog viel. Geen wonder ook, dat hunne zucht om in alles, wat de Kerk en den uitwendigen eeredienst betrof, zooveel mogelijk eenheid te brengen, hen aandreef om ook in dit opzicht te doen, wat zij konden. Uit liefde voor die eenheid, te meer wijl het den Bijbel betrof, ontzagen zij moeiten noch zorgen, en spanden zij al hun critisch vermogen in. De verschillende afschriften, die zij reeds uit allerlei diocesen en kloosters hadden bijeen gekregen, en die door schier ontelbare varianten hunne oogen voor de zaak geopend hadden, konden hen niet baten. Oude, vertrouwbare codices waren hier noodig. En nu zien wij hen zoolang onderzoeken, navraag doen, opsporen 1), totdat zij eindelijk in het leenbezit zijn van drie of vier exemplaren der gansche Heilige Schrift, groote boeken, wier lettervorm reeds hoogen ouderdom aanduidt. Één daarvan kwam uit Parijs 2), een tweede uit het klooster Bethlehem bij Doetinchem 3), een derde uit het klooster der hospitaal-ridders Sint-Jansdal bij Harderwijk, gewoonlijk Op den Loo geheeten 4). Dit laatste was het merkwaardigste van allen. Op den rand daarvan stond geschreven: »Ista Bibliotheca 5) fuit contestata ex Bibliotheca Sancti Hieronymi", hetgeen volgens de genoemde ridders aanduidde, dat deze bijbel naar de ware lezing van dien van Hiëronymus was gecorrigeerd. Thans hadden de broeders wat hun noodig was. Zij lazen en herlazen de oude afschriften, ver-

---

1) Vooral Hendrik de Wilde wordt in dit opzicht geroemd. *Chron. Wind.* p. 414.

2) Ik gis, dat Johan Vos en Hendrik de Wilde het hebben medegebracht, toen zij naar de genoemde stad waren gereisd, om er de alonde zeden en gewoonten der reguliere kannnniken in de kloosters van S. Victor en S. Genoveva te bestudeeren. Zie *Chron. Wind.* p. 413, en verg. boven, blz. 205.

3) Zie over dit klooster I. A. Nijhoff, *Het klooster Bethlehem of Bielhem bij Doetinchem* (in Nijhoff, *Bijdragen*, dl. IX, 1854, blz. 1—53), alsmede beneden, in Hoofdstuk VI.

4) Zie over dit klooster De Meester, *Het St. Jansdal of 's Heeren Loo* (in Nijhoff, *Bijdragen*, dl. VI, 1848, blz. 93—105). Waarschijnlijk hadden de Sint-Jansridders dit exemplaar van den Bijbel uit het Oosten. Verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 313.

5) Bibliotheca = Bijbel. Zie Credner en Volkmar, *Geschiedenis van den kanon des Nieuwen Testaments*, Utr. 1866, blz. 3, 160, 364, 374, 383.

geleken ze zorgvuldig met elkander, wikten en wogen, emendeerden en corrigeerden hun Windesheimschen bijbel, en brachten het na een arbeid van vele jaren zóóver, dat zij een standaard-exemplaar bezaten, hetwelk zij aan het generaal kapittel ter goedkeuring aanboden. Het generaal kapittel was met deze vrucht van critische zorg, bedaard overleg en noeste vlijt ten hoogste ingenomen, bekrachtigde het afschrift, en beval, dat al de bijbels in al de kloosters der vereeniging daarnaar moesten worden verbeterd, terwijl het zonder zijne toestemming aan niemand zou vrijstaan, in koor- of andere kerkboeken lezingen te behouden of in te voeren, afwijkende van de lezing in dit exemplaar 1).

Op gelijke wijze als de broeders te Windesheim met den Bijbel hadden gehandeld, deden zij ook met de sermoenen, homilieën, tractaten en andere geschriften der vier groote kerkleeraars en van andere rechtzinnige vaderen. Ook hier weder trachtten zij door het raadplegen en vergelijken van de oudste en beste handschriften, uit verschillende oorden bijeengebracht, zoo nabij mogelijk aan den oorspronkelijken tekst te komen, en dien in hunne afschriften weer te geven. Of, gelijk Busch het in zijn »Chronicon" uitdrukt, zij brachten datgene, wat reeds langen tijd in het derde, vierde of vijfde vat was overgegoten, tot de eerste bron terug 2).

Daarenboven schreven zij al deze werken nu eens met de eene, dan weer met de andere soort van letter 3) op perkament, fran-

---

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 103—105.

2) *Chron. Wind* p. 105, waar men „vas" in plaats van „vos" moct lezen, gelijk niet slechts door het verband geëischt, maar ook door handschriften van het *Chronicon* (zie hierover beneden, in Hoofdstuk V) bevestigd wordt.

3) „Textura" (*Chron. Wind.* p. 391, 437, 446, 474, 567, 579, 597), „fractura" (l. l. p. 105, 446, 571, 579), „rotunda" (l. l. p. 105, 446, 579), „breviatura" (l. l. p. 105, 113). Van de textuur- en de fractuur-letter bediende men zich bij voorkeur voor bijbels, koorboeken, werken van kerkvaders en dergelijke (l. l. p. 105, 390 seq, 446, 571, 579), ofschoon men daartoe eveneens de ronde (l l. p. 105, 446, 579), en ook wel de breviatuur-letter (l. l. p. 105; verg. ook p. 113 seq.) gebruikte. De textuur-letter was groot, zwaar, rechtstandig, hoekig, en aan elken hoek van een dun streepje voorzien De fractuurletter was iets kleiner, minder dik, bij sommige buigingen meer naar den ronden vorm neigende, en door dit een en ander niet zoo bewerkelijk. In de ronde letter verdween het hoekige nog al meer; daarenboven was zij minder groot; ten gevolge van deze beide eigenschappen kon zij in korter tijd worden geteekend.

cijn of papier 1), en brachten er de noodige lees- en toonteekens in aan 2). De koorboeken solphiseerden zij met vierkante en langwerpige noten, en waar gerust moest worden, gaven zij het goed zichtbaar te kennen 3). In één woord, zij zaten niet stil,

---

De breviatuur-letter eindelijk is, naar ik vermoed, de gewone schrijfletter van dien tijd, nu eens wat grooter, dan weer wat kleiner, meestal rechtstandig, soms een weinig hellend, scherper of minder scherp, netter of minder net, naar gelang van de zorg, die er aan werd besteed. — Wat de broeders des gemeenschappelijken levens betreft, hunne handschriften onderscheiden zich door groote eenvoudigheid (verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 321, noot 5, en Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 190). Het textuur-schrift schijnt bij hen weinig te zijn beoefend. Zoo was het althans in het fraterhuis te Zwolle, blijkens de *Narratio de inchoatione status nostri* van Jacobus Traiecti (Kon. bibl. H. S. nº. 346) of de slordig geeopiëerde uittreksels daarvan in den *Overijsselsche almanak voor* 1845, blz. 94—98, waar slechts gewag wordt gemaakt van „fractura" (fol. 34r, 57v), „rotunda" (fol. 34r, 42v, 57v, 64r), „bastarda" (fol. 42v, 43v, 64r). Voorts bleek mij uit ditzelfde handschrift, dat zoowel de onzijdige vormen „rotundum", „bastardum", als de vrouwelijke werden gebruikt. — Aangaande de textuur-, de fractuur- en de basterdletter kan men de noodige aanwijzingen en afbeeldingen vinden bij J. vanden Velde, *Spieghel der Schrijfkonste*, Rott. 1605, dl. III (ook onder den afzonderlijken titel van *Fondement-boeck*), ongepagineerd.

1) „Pergamenum" (*Chron. Wind.* p. 106, 337, 391, 420, 437, 446, 474, 523, 579, 597), „francenum" (l. l. p. 446, 523, 579), „papyrus" (l. l. p. 415, 427, 446).

2) „Punctuare", „orthographialiter accentuare" (*Chron. Wind.* p. 105). Dat er in de met Windesheim verbonden kloosters evenzeer eene eigene wijze van accentueering als van spelling bestond, blijkt uit pars II, cap. 11, der *Constitutiones* (zie het daaruit afgedrukte op de volgende blz., noot 3). Is misschien het eigenaardig interpunctie-systeem, dat door Hirsche (*Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 89—122) in de autografen van Thom. a Kempis ontdekt werd, en dat volgens genoemden schrijver naar den kring van de broeders des gemeenschappelijken levens terugwijst, ofschoon hij zelf erkent dat het in dien kring niet het meest gebruikelijke was, oorspronkelijk van Windesheim uitgegaan? Onmogelijk is het niet; nòch vóór, nòch tegen de zaak heb ik tot dusverre bewijzen gevonden, doch op grond van *Chron. Wind.* p. 414 moet ook hier wellicht (verg. boven, blz. 206, noot 1) aan een dieperen oorsprong bij de karthuizers worden gedacht, en deze gissing ontvangt steun door hetgeen men leest in het genoemde werk van Hirsche, Bd. I, S. 91 f, 99—101, Vorrede, S. XVI, Note.

3) „Libros chorales in quadris aut oblongis notis solphizare, in singulis pausis iuxta vocum et notarum congruentiam distincte virgulare" (*Chron. Wind.* p. 105). De handeling zelve noemde men „notatura" (l. l. p. 571).

die eenvoudige regulieren van Windesheim, maar zelfs hunne vrije uren besteedden zij niet zelden aan het afschrijven van geestelijke boeken [1]). Van één hunner worden ons de titels der door hem gecopiëerde werken opgegeven; zij vormen een kleinen catalogus [2]). Daarenboven schreven zij niet werktuigelijk voort, maar hun streven was, iets waarlijk goeds te leveren, dat het tot dusverre bestaande in degelijkheid en bruikbaarheid overtrof. En opdat maar niet ieder, bekwaam of onbekwaam, in de boeken des Ouden en des Nieuwen Verbonds, of in de kerkelijke boeken, de werken der kerkvaders, ja zelfs in de toonteekens en de spelling, zou veranderen wat naar zijne meening verbetering behoefde, werden dienaangaande in de »Constitutiones" bepalingen gemaakt, altijd weer met verwijzing naar de gezuiverde exemplaren, die men nu eenmaal bezat [3]).

Een bewijs, hoe ijverig men arbeidde, leverden het koor en de bibliotheek. Reeds ten tijde van Busch bevonden zich in het eerste vijf en dertig dikke boeken voor den kerkdienst, en in de laatste meer dan honderd groote codices van kerkvaders enz.,

---

1) *Chron. Wind.* p. 285, 523, 580; verg. ook p. 409.

2) l. l. p. 420 seq. Ook sommige broeders des gemeenschappelijken levens schreven verbazend veel. Zoo plachten de fraters te Zwolle van hun medebroeder Gerrit van Vollenhoe te zeggen, dat de boeken, door hem geschreven, op geen kar konden geladen worden. Ook waren zijne vingers krom getrokken, alsof hij eene pen in de hand hield. Zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 24v, afgedrukt in den reeds genoemden *Overijsselsche almanak voor* 1845, blz. 94, waar echter „intendetur" veranderd moet worden in „extenderet", en „quam" in „quasi." Verg. ook nog aldaar, blz. 96v.

3) „Libros ueteris ac noui testamenti uel eos cum quibus diuina celebrantur officia, sine capituli generalis consilio nullus emendare presumat sine exemplaribus domorum nostrarum emendatis: nisi iudicio priorum uel fratrum discretorum error aliquis manifestus appareret. Sic nec communem usum domorum nostrarum in accentibus et in orthographia a quocunque uolumus immutari. Porro si qua in libris ecclesiasticorum doctorum mendosa uel emendacione digna videantur; priores prouideant quantum potuerint ut ad libros qui correcti sunt in domibus nostris si haberi possunt corrigantur" (*Constitutiones*, pars II, cap. 11; in die van 1553, p. 82; anders in die van 1639, p. 103) Deze bepalingen behooren blijkens M. S. nº. 16595 [fol. 48r] der Bourg. bibliotheek tot de oorspronkelijke gedeelten der redactie van 1402. Het „Confirmatum anno 1547" op den rand der editie van 1553, p. 82, is onjuist, tenzij dit gedeelte, wat zich nauwelijks denken laat, eenigen tijd afgeschaft, en later weer aangenomen moeht zijn geweest.

allen door de broeders zelven met duidelijke letter op perkament geschreven [1]). In de honderd jaren, die het convent ook nog na dien tijd heeft bestaan, nam de liberie allicht niet in gelijke verhouding, maar toch ongetwijfeld op aanmerkelijke wijze in uitgebreidheid toe. De hand der broederen, ofschoon de gloed der eerste liefde haar niet meer bezielde, moest volgens de »Constitutiones" dagelijks eenige uren met schrijven bezig zijn [2]), en ook de voortbrengselen der jeugdige boekdrukkunst werden voor de Windesheimsche bibliotheek niet versmaad [3]). Daarenboven werd deze laatste door belangstellende vrienden bij hun leven of na hunnen dood niet vergeten. Zoo schonk hun o. a. een zekere pastoor een volledigen, voortreffelijk geschreven bijbel in drie deelen, die op honderd kronen werd geschat [4]), en Johan Cele, de vermaarde rector te Zwolle, de vriend van Gerrit de Groote [5]),

---

1) *Chron Wind.* p. 106; verg. ook p 285. Zie voorts aangaande het onvermoeid kopieeren te Windesheim, l. l. p. 113 seq, 285, 390 seq, 420 422, 427, 446, 474, 571, 579, 597; verg. ook p. 414, 454, 481, 523. Dat de klerken mede tot de afschrijvers behoorden (l. l. p. 523, 579), zal niemand verwonderen. Bij uitzondering maakte men ook van conversen (l. l. p. 113 seq, 523) en donaten (l. l. p. 390 seq, 597) tot dezen arbeid gebruik. Soms plaatsten de kopiïsten hunne namen met robrik (rubrica) aan het einde der boeken (l. l. p. 474). Soms duidden aanteekeningen aldaar hen als zoodanig aan (l. l. p. 597).

2) Zie boven, blz. 165—167.

3) Zie de lijst van handschriften en gedrukte boeken, weleer behoorende aan de liberie des kloosters, in Bijlage VI.

4) *Chron. Wind.* p. 126 seq.

5) Zie over Johan Cele boven, blz. 35, noot 7, en 46, noot 3, alsmede de aldaar aangehaalde schrijvers; voorts blz. 77, noot 4. Bronnen voor de geschiedenis van zijn leven en van zijne betrekking tot De Groote zijn: Busch, *Chron. Wind.* p. 601—629, 108, 312 seq, 467 seq; idem, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Han. 1707, tom. II), p. 477; Thom a Kempis, *Chron Mont. S. Agnetis*, p. 171—175, 147; negen of tien brieven van De Groote aan hem, in H. S. nº. 154[1] der Kon. bibl. te 's Gravenhage, fol. 140v—141v, 250r—260v of 262r (gedeelten van deze brieven zijn reeds opgenomen in het *Chron. Wind* l. l. en daaruit afgedrukt in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII, 1837, blz. 290—294; zie ook nog mijne *Gerardi Magni epistolae XIV*, Amst. 1857, p. 24, 27). — Van de meeste dezer bronnen is reeds gebruik gemaakt door v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zw. 1767, dl. I, blz. 198—201, 376v (waar echter Johan Busch verkeerdelijk de opvolger van Cele als rector wordt genoemd, doch daarentegen zeer merkwaardige mededeelingen worden gedaan aangaande het weldra gevolgd verval der

vermaakte hun uit zijne eigene boekerij den commentaar van Nicolaas van Lyra op den ganschen Bijbel, een werk in elf deelen 1).

Wat is er later van de Windesheimsche liberie, de rijkste misschien in het Nederland van die dagen, geworden? Wij weten het niet. Toen in of omstreeks het jaar 1580 2) het klooster werd opgeheven, had men niet veel eerbied voor koorboeken, handschriften en wiegedrukken, die in roomsche handen waren geweest, zoodat de overgebleven broeders, indien zij het wilden, gelegenheid genoeg zullen gehad hebben, om het meest kostbare in hun oog naar andere conventen der Vereeniging over te brengen. Doch, gelijk wij in het zesde hoofdstuk zullen zien, de Vereeniging zelve kwijnde destijds en nog lang daarna; klooster aan klooster werd ontruimd; wie zal zeggen, hoe het reeds verstrooide nog verder verstrooid werd? Intusschen is het zeker, dat er ook nu nog overblijfselen der Windesheimsche liberie bestaan. Men vindt ze in het stedelijk archief te Zwolle 3), de openbare boekerij te Deventer 4), de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, de Bourgondische bibliotheek te Brussel, zelfs in particuliere handen 5). Nog vóór eenige jaren werden bij een boekhandelaar te Zutfen gedrukte werken gezien, die er weleer toe hadden behoord 6).

En dat deze schatten van Windesheim grootendeels vergaan, anderdeels heinde en ver verspreid zijn, doet ons niet slechts treurig aan om de waarde der boeken zelven, of om het zeldzame, misschien eenige, van vele daarvan; ook niet alleen om de noeste

school, blz. 401—403, 421—423); dl. V, blz. 85v; voorts door Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 35—37, 83, 88v, 263, maar bovenal door Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* op de in het Register genoemde plaatsen.

1) *Chron. Wind.* p. 627. Over andere voorbeelden zie men l. l. p. 126, de zoo even genoemde Lijst, en den *Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, n°. 1767. Dergelijke schenkingen aan Heer-Florenshuis te Deventer vindt men in den genoemden *Catalogus*, n°. 1719, 1780, 1787—1790; aan het klooster te Diepenveen, n°. 1755.

2) Zie boven, blz. 87.

3) Eene geschrevene lijst daarvan is in mijn bezit. Zie voorts Bijlage VI.

4) *Catalogus*, n°. 1711, 1725, 1767.

5) Verg. Moll, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II (1859), blz. 158; denzelfden, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 313.

6) Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* t. a. p.

vlijt en de taaie volharding, waarmede zij zijn bijeengebracht, of om het gemis der beste bron tot kennis van den kring der geleerdheid en vroomheid, waarin de broeders zich dagelijks bewogen; neen, maar tevens om de voortbrengselen van middeleeuwsche kunst en de bijdragen voor hare geschiedenis, die ons op deze wijze zijn ontvallen. Want de Windesheimsche kanunniken waren in hunne handschriften niet zoo sober en eenvoudig als de broeders des gemeenschappelijken levens. Zij beoefenden de schrijfkunst ook wel bepaaldelijk als kunst, en besteedden niet zelden veel zorg aan het illustreeren, of, gelijk men destijds zeide, aan het »verluchten" hunner boeken.

Wat het eerste betreft, ofschoon er onder hen waren, die eene minder leesbare hand schreven 1), stonden de meesten hunner als »goede schrijvers" bekend 2), eene lofspraak, die toen vrij wat meer inhield dan thans. De letters toch werden in die dagen als het ware geteekend; het textuur- en fractuurschrift was een werk van overleg en berekening, van kunst en smaak; het schrijven van vierkante en langwerpige muzieknoten in de koorboeken vereischte eene nette en geoefende hand. Maar bovenal het »verluchten" (illuminare), d. i. het teekenen van sierlijke beginletters, meestal in verschillende kleuren 3), niet zelden met allerlei lof- en bloemwerk (floratura), ja ook met figuren en beelden (imagines) op de witte randen der bladzijden, onderstelde wezenlijken kunstenaarsaanleg, en waar het in eigenlijk gezegde miniatuurschildering, d. i. in het vervaardigen van kleine schilderijen

1) *Chron. Wind.* p. 415.

2) l. l. p. 294, 406, 420, 446, 448, 474, 571, 579; zie ook p. 113. Broeder Anselmus van Breda muntte te zijnen tijde boven al de overigen zoowel in het noten- als in het letterschrift uit. Busch noemt hem „scriptor bonus et artificialis, cui tunc temporis in fractura et notatura meliorem monasterium nostrum non habuit" (l. l. p. 571).

3) Oude recepten tot het maken van inkt in verschillende kleuren, alsmede tot het bereiden van goud en zilver om daarmede te schrijven, vond ik o. a. bij Boissenius, *Promtvarium variarum scripturarum*, [Amst. omstr. 1600], ongepagineerd; maar vooral bij Battus, *Secreet-Boeck van vele diversche en Heerlicke Consten in veelderleye Materien*, waar zelfs een gedeelte gewijd is aan „De Secreten van 't Illumineren ende van het maken van alderley Verwen", de „veelderleye soorten van Lijm, dat de Illuministen ghebruycken" enz. enz. (uitgave van Haarl. 1650, blz. 266—308; uitgave van Amst. 1661, blz. 276—319).

in de boeken, overging [1]), vorderde het kunstenaarsgaven van den eersten rang. Het »verluchten" nu was te Windesheim zeer bekend en geliefd. Zoo wordt ons van de broeders Johan van Kempen en Willem Vornken verhaald, dat zij, tijdens hun prioraat in het klooster op den Sint-Agnietenberg, aldaar zeer vele boeken, voor de bibliotheek en voor het koor geschreven, eigenhandig illumineerden [2]). Veilig mag men aannemen, dat zij zoowel vóór als ná dien tijd hetzelfde te Windesheim zullen hebben gedaan. Doch de man, die dit kunstvak het gelukkigst beoefende, was de reddiet Hendrik Mande, de vrome visionaris en voortreffelijke schrijver van stichtelijke werkjes in de landtaal, over wien wij in het volgend hoofdstuk uitvoerig zullen spreken. Van hem zegt Busch: »Hij was een goed en vlug verluchter onzer boeken, en gedurende dertig jaren de beste teekenaar van de groote letters in onze missalen, bijbels en gezangboeken" [3]). Intusschen ontmoeten wij lang na zijnen dood een broeder te Windesheim, die hem nog weer schijnt overtroffen te hebben. Deze broeder heette Andreas Diepenheim. Hij was regulier kanunnik in het Sint-Antoniusklooster te Albergen, tusschen Ootmarsum en Almelo, dat tot de vereeniging van Windesheim behoorde, maar werd door den prior superior, Johannes van Leerdam, in 1521 naar het moederklooster ontboden, om aldaar de jongeren in het »verluchten" te onderrichten [4]). Hij wordt ons beschreven als iemand, die de hoofden van acten, diploma's, brieven en dergelijke stukken voortreffelijk met beelden en bloemwerk wist te versieren [5]).

1) De grens tusschen het een en het ander is echter niet zuiver te bepalen. Vaak werden in de beginletters zelven kleine tafereeltjes aangebracht.

2) *Chron. Wind.* p. 409, 481; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p 28, 35

3) „Erat enim bonus et bene expeditus librorum nostrorum illuminator, ac per annos triginta magnarum litterarum Missalium, Bibliae et librorum cantualium optimus pictor et paginator." *Chron. Wind.* p. 454.

4) Deze hoogst merkwaardige bijzonderheid vindt men in het onlangs verschenen eerste gedeelte van het *Registrum Johannis de Lochem, prioris monasterii in Albergen* (in de *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis, Zwolle, z. j.), blz 91.

5) „Hic frater Andreas illuminator egregius, qui optime apices cum ijmaginibus et floratura pulchra formare nouerat, iussus fuit a priore superiore venire in Wijndesem ad instruendos ibidem iuuenes in arte illuminatoria" (l. l.) Zie over de beteekenis van het woord „apex" Du Cange, *Glossarium*, i. v. Ook

Welke vruchten zijn onderwijs heeft gedragen, wordt niet vermeld, maar uit het medegedeelde blijkt voldoende, dat er ook nog in de zestiende eeuw in den kring, die ons bezighoudt, ja ook bepaaldelijk te Windesheim en bij den prior superior zelven, liefde voor dezen tak der kunst bestond [1]).

Hier moeten wij echter een paar opmerkingen maken. Door de verwantschap der Windesheimers met de broeders des gemeenschappelijken levens zou men allicht tot de meening komen, dat, waar deze laatsten van het afschrijven eene broodwinning maakten [2]), ook de eersten door het kopieeren en »verluchten" van boeken in hun onderhoud voorzagen, of er althans de inkomsten van hun klooster door vermeerderden. Dit nu was niet het geval. Wel is waar werd het genoemde middel, gelijk wij later zien zullen [3]), door sommige met Windesheim verbonden conventen te baat genomen, om in de eerste tijden van hun bestaan in de meest dringende levensbehoeften te voorzien, doch dit geschiedde bij uitzondering; als de maatregel niet meer noodig was, werd hij ook dáár opgeheven. Wat Windesheim zelf betreft, ons is geen bewijs voorgekomen, dat men er ooit voor geld geschreven of »verlucht" heeft [4]). Wat men er in dit op-

uit het vervolg van het verhaal blijkt, dat de genoemde Andreas Diepenheim, toen hij door den prior superior naar Windesheim ontboden werd, juist een brief („litteras") onder handen had, die nog niet voltooid was. Intusschen waren mannen als deze Andreas Diepenheim zeldzaam. Ook voegt de prior Johannes van Lochem, door wien wij het geval kennen, er bij, dat dergelijke kloosterlingen hunnen conventen vaak meer tot last waren, dan broeders van minder bekwaamheid. „Difficilius quippe custoditur quod ab omnibus diligitur" (p. 91), en „charum est omne quod rarum est" (p. 92).

1) Over den invloed der met Windesheim verbonden kloosters op de kunst zie men beneden, in Hoofdstuk VII.

2) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 252.

3) Beneden, in Hoofdstuk VII. Voorloopig zij verwezen naar het *Chron. Wind.* p. 409; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 28.

4) De dwaling is vooral verspreid door den *Overijsselsche almanak voor* 1845, blz. 92—98, waar de *Narratio de inchoatione status nostri* van Jacobus Traiecti alias Voecht (thans H. S. nº. 346 der Kon. bibl.; zie boven bl. 23) wordt voorgesteld als betrekking te hebben op Windesheim, terwijl zij, zonder den minsten twijfel over te laten, het fraterhuis te Zwolle betreft. Ook in een ander opzicht heeft deze verwarring tot misverstand aanleiding gegeven. Men heeft namelijk op gezag van den genoemden almanak Windesheimsche illuminatoren

zicht deed, was bestemd voor eigen gebruik, d. i. voor eigen koor en eigen liberie.

Tevens moet wel in het oog worden gehouden, dat de zorg, aan het afschrijven en »verluchten" besteed, haren grond had in den eerbied voor godsdienst en kerk. Men achtte het betamelijk, aan de Heilige Schriften in den ruimeren zin des woords 1) ook naar het uitwendige eene hoogere achting te betoonen 2), en het zijn daarom met name de voor den kerkdienst bestemde boeken, de bijbels, missalen en dergelijke, die met al de kunstvaardigheid, waarover men beschikken kon, werden versierd 3). Men beoefende dus niet de kunst om haar zelve, maar uit vroomheid, niet als doel maar als middel, niet tot genoegen van den mensch, maar ter eere van God.

Dat voorts in een klooster, waar zooveel aan het »verluchten" van handschriften werd gedaan, ook de schilderkunst tot opluistering van kerk en altaren te hulp werd geroepen, zal niemand verwonderen. Zoo wordt ons van den prior Johan Vos verhaald, dat hij het hoofdaltaar met eene allerfraaiste, van binnen vergulde tafel met hare beeltenissen, alsmede de geheele kerk met de beeltenissen van den Gekruisigde, de Maagd Maria en de altaarheiligen, »zoo goed hij destijds zelf kon", bescheidenlijk versierde 4). Ook zijn opvolger Willem Vornken, die reeds tijdens zijn priorschap op den Sint-Agnietenberg de altaren aldaar met schilderstukken had doen verfraaien 5), werkte, hoe overdreven

---

gemaakt van mannen, die te Zwolle als fraters leefden of die zelfs nooit hebben bestaan, wijl hunne namen foutief zijn geschreven. De in het H. S. genoemde Zwolsche illuminatoren zijn: de tweede rector, Dirk van Herxen (zie over hem blz. 88, noot 5, blz. 238, noot 2), en de broeders Hendrik Wachtendonk, Herman van Coevorden en Petrus Bree. Hiernaar moet, om de geschiedenis onzer vaderlandsche kunst voor dwalingen te vrijwaren, veranderd worden wat men leest bij Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 190, en bij v. Vloten, *Nederlands schilderkunst van de* 14de *tot de* 18de *eeuw*, Amst. 1874, blz. 58.

1) Zie boven, blz. 43, 163.

2) Zie Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XIII, § 2.

3) *Chron. Wind.* p. 454.

4) *Chron. Wind.* p. 123: „prout tunc ipse potuit, decenter perornauit."

5) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 35: „Fecit picturis altaria decorari". *Chron. Wind.* p 481: „Variis picturis altaria decorauit". De man, die dit werk vol-

ook aan het eenvoudige gehecht en hoezeer gekant tegen alles wat het uitwendig voorkomen van het klooster kon verhoogen 1), ook te Windesheim mede tot hetgeen den luister van den eeredienst vermeerderen kon 2). Doch het blijkt niet, dat de kloosterlingen aldaar zelven de vervaardigers der kunstgewrochten waren.

Ook wat de zangkunst betreft, hebben wij niet veel in het midden te brengen. Dat zij beoefend werd, ligt in den aard der zaak; de broeders toch waren geestelijken 3), die dag aan dag dienst deden in het koor, en, in twee rijen geschaard 4), de kerkelijke liederen zongen 5). Voor de practijk was deze kunst dus noodig. Daar waren er zelfs onder de Windesheimsche broeders, die wegens hun liefelijk of mannelijk fraai stemgeluid bekend stonden 6). Maar ook in de theorie waren sommigen niet onbedreven. In dit opzicht wordt de reeds vele malen vermelde supprior Arnold Marwick van Calcar met bijzondere onderscheiding genoemd. Hij was dan ook de voornaamste redacteur en corrector der koorboeken 7). Dat intusschen in een kring, waarin

---

bracht, zal wel de eigen kloosterbroeder Godfried van Kempen zijn geweest. Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 26 seq.

1) Zie boven, blz. 79v.

2) „Magno insuper thesauro monasterium nostrum ditare et honorare curauerunt, quoniam plusquam quadraginta Martyrum sanctorum capita, cum multis ossibus, et aliis reliquiis sanctorum nobis procurauerunt in ligneis tabulis varie depictis, et imaginibus cum suis tabernaculis mire decoratis, in fenestris sanctuarii opacis apte collocata, omni cum honore a cunctis inhabitantibus et hic aduenientibus perpetuo veneranda". *Chron. Wind.* p. 148. Deze volzin is mij niet volkomen duidelijk.

3) Zie boven, blz. 97—99.

4) Zie boven, blz. 156, noot 3.

5) *Chron. Wind.* p. 123.

6) Zoo was Peter van Gouda een „suauis cantor" (*Chron. Wind.* p. 448), Johan Broekhuizen „bene vociferatus et cantor clarissimus" (l. l. p. 437), en van Willem Vornken wordt getuigd: „Psallebat deuote, iucunde et sonore, tubalem habens vocem dulciter resonantem, quam in festis praecipuis paternaliter ac solemniter extendere consueuit" (l. l. p. 134 seq; verg. ook p. 135 infra). Ook Arnold van Calcar had eene goede stem (l. l. p. 354), en Johan Busch was evenens in dit opzicht niet misdeeld (*De reformatione monasteriorum*, p. 478).

7) „Nunquam in cella fuit otiosus, sed omne tempus sibi vacans a diuinis, in libris corrigendis, debite punctuandis, artificialiter accentuandis, cantibusque virgulandis, cum bonus esset scholaris et musicus artificialis, studiosius impen-

vele leerlingen en vereerders van Johan Cele werden gevonden 1), iets van diens strenge opvatting van het kerkgezang zal zijn overgegaan, laat zich vermoeden Zeker is het opmerkelijk, te dezer zake in den »Ordinarius Wyndesemensis" dezelfde sobere eenvormigheid voorgeschreven te vinden, waarvan hij zulk een groot voorstander was 2).

Of er te Windesheim nog andere kunsten werden beoefend? De klerk Johan Schutken was dichter van vele vrome liederen en gezangen 3), en het zou wel vreemd zijn, indien onder zoovele geletterde mannen niet meerderen waren gevonden, die hunne gedachten en aandoeningen wisten te kleeden in het gewaad der poëzie. Doch het ontbreekt ons aan bewijzen, en liever dan ons in gissingen te verdiepen of ook nog afzonderlijk stil te staan bij enkele schrale gegevens aangaande de wetenschappelijke kennis der broeders 4), willen wij trachten, in een volgend hoofdstuk biographieën te ontwerpen van diegenen hunner, die de hoofduitingen van het leven te Windesheim het zuiverst vertegenwoordigen. Dáár vindt de lezer dan ook van zelf de beste stichtelijke auteurs en den meest uitstekenden geschiedschrijver, die, zoover wij weten, uit het moederklooster zijn voortgekomen. Dat hoofdstuk is bestemd, om de toelichting, de illustratie van het tegenwoordige te zijn. Wat men hier in het algemeen heeft beschouwd, moge dáár in enkele hoofdpersonen bepaalde gestalten aannemen.

---

dit.... Nisi enim ipse tantam in libris corrigendis operam impendisset, iam nos nostrumque generale capitulum tot bene correctos, punctuatos et accentuatos libros non haberet." *Chron. Wind.* p. 364 seq.

1) Zie *Chron. Wind.* p. 108.

2) Uitvoerig is hierover Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 312—316 Zie voorts beneden, in Hoofdstuk VII.

3) „Multas cantilenas hymnorumque carmina ornate et rigmatice de festis praemissis conscribens composuit, in quibus suam sententiam cordisque saporem luculentur satis expressit, quam vere et sincere in fide et spe ac charitate fuerit fundatus, aperte demonstrans." *Chron. Wind.* p. 587.

4) Zoo wordt bijv. Hendrik de Wilde een „satis bonus grammaticus" genoemd (*Chron. Wind.* p. 414), en van Willem Vornken getuigd: „Non habuit parem inter nostros, qui magna ex parte Bibliam et totum pene psalterium nouerat moralizare et mystice interpretari" (l. l. p. 138).

HOOFDSTUK V.

EENIGE BEWONERS VAN HET KLOOSTER, DIE ALS VERTEGENWOORDIGERS VAN HET LEVEN ALDAAR KUNNEN GELDEN.

Quis iam apertis oculis clare non percipiat, fratres nostri primitiui quam veris sanctae religionis et Christianitatis fundati sint virtutibus, in quibus vsque in finem probati valde permanserunt?

Joannes Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 405.

Het doel van dit hoofdstuk is geenszins, de voornaamste bewoners van Windesheim meer van nabij te doen kennen, maar, gelijk het opschrift aanduidt, alleen diegenen hunner, die als vertegenwoordigers der verschillende uitingen van het leven aldaar kunnen gelden. Bij een zoo groot aantal personen, die waardig schenen afzonderlijk te worden besproken, maar die niet zelden eene onmiskenbare gelijkvormigheid vertoonden, moest er eene keuze worden gedaan. Het meer of minder merkwaardige mocht niet tot maatstaf strekken, wijl alsdan mannen van dezelfde soort op den voorgrond konden treden. Slechts door ten tooneele te voeren wie als typen der verschillende soorten zouden kunnen dienen, scheen zoowel de verscheidenheid als de eenheid te worden bewaard.

Intusschen had ook deze methode hare bezwaren. Niet alleen toch liet zij iets aan de willekeur des schrijvers over — een bezwaar nochtans, dat bij de bepaling van het al of niet merkwaardige evenzeer zou hebben gedrukt — maar zij gaf aanleiding, dat sommigen, die eene afzonderlijke behandeling ten volle zouden verdienen, verzwegen wierden, omdat hetgeen hen kenmerkte in nog hoogere mate bij anderen werd gevonden, terwijl daarentegen enkelen, ofschoon op zichzelven van minder beteekenis, moesten ter sprake komen, alleen omdat zij onder de mannen van hunne soort de voornaamsten waren. Zoo dreigde dan het gevaar, dat er ten gevolge van het afgebakend plan aan eenige zeer verdienstelijke personen onrecht wierd gepleegd, een onrecht, dat door hun eigen »ama nesciri" 1) niet kon worden vergoelijkt of bedekt.

---

1) Men vindt de geliefde spreuk „ama nesciri" o. a. in het *Chron. Wind.* p. 242, 356, en herhaaldelijk bij Thom. a Kempis (bijv. in zijn *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 13, zijn *Alphabetum parvum monachi*, lectio 1, *De imitatione*

Wij hebben getracht, dit bezwaar zooveel mogelijk weg te nemen, door op hen, die bij deze wijze van behandeling het meest verongelijkt schenen, elders in ons werk, waar dit het gevoegelijkst kon geschieden, bijzonder de aandacht te vestigen. Zoo kan men bijv. den merkwaardigen prior Willem Vornken, die voor den nog merkwaardiger Johan Vos moest onderdoen, in het zesde, en den grooten kloosterhervormer Hendrik Löder, die voor den nog grooteren Johan Busch moest wijken, in het zevende hoofdstuk met zekere uitvoerigheid besproken vinden.

Uit ons doel, om het leven en streven der Windesheimers in eenige weinige, vertegenwoordigende mannen te doen kennen, volgde ook nog, dat niet de biographie maar de typische beteekenis op den voorgrond moest staan. Vandaar, dat het ons bij het ontwerpen van de volgende levensschetsen niet te doen is geweest om een feit meer of minder, maar alleen om het historisch karakter der behandelde personen. Niet alles toch, wat met en door hen is geschied, maar datgene wat hen bepaaldelijk kenmerkte, moest in het licht worden gesteld. Onze overzichten zijn dan ook in den regel kort. Slechts ten opzichte van den kloosterhervormer en geschiedschrijver Johan Busch hebben wij ons eenige meerdere uitvoerigheid veroorloofd. Zijn leven toch was te rijk, om er niet de voornaamste punten uit mede te deelen; zijne reformatorische werkzaamheid te gedenkwaardig, om den aard, den omvang en de bezwaren daarvan niet door eenige voorbeelden te doen kennen; zijn persoon te eigenaardig, om er geene opzettelijke karakterstudie van te maken; zijne historische werken te belangrijk, om er niet de aandacht op te vestigen als overvloedige en veel te weinig gebruikte bronnen voor de geschiedenis der beschaving. Toch zijn wij ons bewust, ook hier het hoogere doel van dit hoofdstuk steeds in het oog te hebben gehouden: de kenschetsing der Windesheimsche kloostermaatschappij in weinige figuren.

Is dit doel bereikt? Het staat niet aan ons, dit te beoordeelen. In alles, wat de mensch doet, blijft iets subjectiefs, zoodat ieder

---

Christi, lib. I, cap. 2). Verg. vooral de aanteekening van Hirsche, *Thomae Kempensis de imitatione Christi libri quatuor*, Berol. 1874, p. 8, alsmede denzelfden, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 5, 120.

ander het nog weer anders zou verrichten. Intusschen moeten wij ons leedwezen betuigen, dat slechts broeders uit de eerste vijftig jaren ter beschikking stonden. Waar het »Chronicon" van Busch eindigt, houdt ook onze kennis van het zieleleven der Windesheimsche kloosterlingen op. Van degenen, die omstreeks 1455 nog niet gestorven waren 1), tot degenen, die omstreeks 1580 het convent verlieten 2), ontbreken ons schier alle geschiedkundige gegevens. Alleen de priors maken hierop soms eene uitzondering, maar ook dan nog meestal slechts in hunne betrekking van »priores generales", d. i. als hoofden der Vereeniging, niet als hoofden van hun convent. De oogst is dus schraal. Nochtans mag men het gerustelijk dáárvoor houden, dat Windesheim ten tijde van Busch reeds alles was, wat het worden kon, en het hoogste had geleverd, waartoe het in staat was. In uitwendige grootheid bleef het voor toeneming vatbaar; in inwendigen bloei had het zijn toppunt bereikt, om niet te zeggen reeds achter zich.

Doch genoeg aangaande hetgeen de lezer in dit hoofdstuk te wachten heeft. Het doel is aangewezen, de wijze van behandeling in 't licht gesteld; inhoud en vorm zijn hierdoor bepaald.

I. Johan Vos van Heusden 3).

Waar sprake is van bewoners van Windesheim, die als vertegenwoordigers eener gansche soort kunnen gelden, daar treedt

---

1) Gelijk beneden zal blijken, schreef Busch zijn werk *De viris illustribus de Windesem*, dat in de uitgave van het *Chronicon Windesemense* door Rosweyde als Liber II werd geplaatst, tusschen de jaren 1455 en '59.

2) Zie boven, blz. 87.

3) De schier eenige bron voor het leven van Vos is het *Chronicon Windesemense*. In het eerste Boek staan de berichten meer verspreid (p. 72 seq, 76—84, 90, 101, 107—109, 111—116, 120—133, 177, 180—182, 190, 194, 197); in het tweede vindt men een meer aaneengeschakeld geheel (p. 293—349), ofschoon ook dáár eene menigte kleine bijdragen verspreid voorkomen (bijv. p. 382, 398, 408, 412, 413, 450, 532, 549). Het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 50—52, levert niets nieuws; evenzoo het „Testamentum Prioris Johannis Heusden" bij Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. I, blz. 319v. Zie voorts Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I), p. 20, 117. Het handschrift, weleer toebehoorende aan het met Windesheim verbonden klooster Frenswegen, en welks fol. 63—72 „van Johannes Heusden, prior te Wyndesem" handelde (zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, 1ste uitgave, Utr. 1830,

terstond de man voor den geest, die met volkomen recht en zonder eenig voorbehoud de voortreffelijkste van al de priors en opperpriors mag heeten, de uitstekende Johan Vos. Wat de eenvoudigheid beminnelijks, de braafheid eerbiedwaardigs, de wijsheid verstandigs, de vroomheid innigs heeft, was in hem als in een schoon geheel vereenigd. De roem van Windesheim, de stichter der Windesheimsche kloostervereeniging, de beminde in engeren, de geëerde in wijderen kring was hij, een van die rijk gezegenden, die ook anderen tot zegen zijn.

Te Heusden in 1363 geboren [1]), was hij naar Deventer gekomen, om er onderwijs te genieten. De scholen toch in laatstgenoemde stad waren destijds in bloeienden staat [2]). En terwijl hij zich vooral op de taalkundige studiën met bijzonderen ijver toelegde, kwam hij van lieverlede met Florens Radewijns en diens priesters en klerken in kennis, die hij dikwijls bezocht, wier voorbeeld en vermaningen hem aantrokken, en door wie hij aan Gerrit de Groote werd voorgesteld, wijl hij eene goede hand van schrijven had. De eerste ontmoeting van den nederigen jongeling met den gevierden meester was beslissend. De Groote zag hem scherp aan, als wilde hij hem doorgronden. Daarna zeide hij: »Dat is de man, dien ik gezocht heb; met hem zal ik iets goeds op aarde doen." Toen de uitkomst in latere jaren zoo treffend aan deze verwachting beantwoordde, haalde men ook dit woord aan, als een der bewijzen voor des meesters profetischen geest [3]).

Johan Vos bleef na De Groote's dood als broeder des gemeenschappelijken levens onder Florens Radewijns werkzaam. Hij had het geluk, in den kring, waarin hij zich dagelijks bewoog, mannen

---

blz. 266—268) schijnt spoorloos verdwenen. Intusschen is dit verlies ten opzichte van Vos misschien minder groot, wijl de inhondsopgave van het genoemde handschrift eenige verwantschap met het *Chron. Wind.* doet vermoeden.

1) Dit volgt uit de tijdrekenkundige gegevens in het *Chron. Wind.* p. 296, 304, 347. Hij werd namelijk ingekleed op zijn 25ste, geprofest op zijn 26ste, tot prior benoemd op zijn 28ste jaar. Trekt men nu deze getallen achtereenvolgens af van 1388, 1389, 1391, waarin de bedoelde gebeurtenissen plaats hadden, dan verkrijgt men als geboortejaar 1363. Delprat dwaalt dus, als hij hem laat geboren worden omstreeks 1342 (*De broederschap van G. Groote*, 2de druk, Arnh. 1856, blz. 34).

2) *Chron. Wind.* p. 294, 350.

3) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 293 seq. Verg. boven, blz. 54, noot 4.

te vinden als Johan van de Gronde [1]), Johan Brinckerinck [2]), Gerard van Zutphen [3]), Johan Kessel [4]) en anderen, die later, een ieder in zijn eigen kring en op zijne eigenaardige wijze, iets goeds op aarde hebben gedaan. Doch terwijl de meesten der broeders schrijvende klerken bleven, strekte het verlangen van Vos zich naar het kloosterleven uit. In 1387 was Windesheim verrezen; in 1388 vinden wij hem met nog één van de Deventersche broeders als novitius in dit convent [5]). Onder Hendrik Klingebijl van Höxter, die slechts den titel van rector droeg [6]), werd hij ingekleed; onder Werner Keynkamp, den eersten prior, deed hij zijne gelofte. Hij was toen zes en twintig jaar oud [7]).

Voor eene diep ernstige en gemoedelijk vrome ziel als de zijne kon de opneming in eene geestelijke orde niet anders uitwerken dan eene nog grootere heiliging van het leven. Ofschoon hij reeds te Deventer onder de Broederschap had uitgemunt door zijn

---

1) Zie over hem Thom. a Kempis, *Vita Joannis Gronde* (in de verschillende uitgaven zijner *Opera omnia*); denzelfden, *Chron. Mont. S. Agnetis* (achter de uitgave van het *Chron. Wind.* door Rosweyde, Antv. 1621), p. 154 seq; Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, tom. I), p. 9, 11, 15; *Chron. Wind.* p. 27, 294, 366 seq; Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Deventer*, Dev. 1732, dl. I, blz. 562v; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 174; Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV (1866), blz. 124.

2) Zie de literatnur aangaande hem boven, blz. 62, noot 4. Uit *Chron. Wind.* p. 319 en 351 blijkt, dat hij er ernstig over gedacht heeft, zich te Windesheim als regulier kanunnik te doen opnemen.

3) Zie de literatuur aangaande hem boven, blz. 63, noot 2.

4) Zie over hem Thom. a Kempis, *Vita Joannis Cacabi*, *vulgo Ketel* (in de verschillende uitgaven zijner *Opera omnia*); Rud. Dier, *Scriptum*, p. 34—38, 49, 51; *Chron. Wind.* p. 158, 159, 294.

5) *Chron. Wind.* p. 72, 295. De andere broeder heette Hendrik Balveren. Over hem wordt gehandeld l. l. p. 430 seq; zie ook Rud. Dier, *Scriptum*, p. 50.

6) Zie over hem boven, blz. 62, 66, 71v, 203. De eenige bron voor zijne geschiedenis is het *Chron. Wind.* p. 25—74 passim, 384—392, en elders. De aldaar (p. 385 seq) gedeeltelijk afgedrukte brief van De Groote aan hem is geheel uitgegeven door Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief*, dl. III (1831), Bijlage 2, blz. 5—12, en daarenboven te vinden in de Koninklijke bibliotheek, H. S. n°. 1541, fol. 198r—201r. In het straks genoemde H. S., dat zich weleer in het klooster Frenswegen bevond, was een folio aan „den heer henricus Klynckebijl van huixarien" gewijd (zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, 1ste uitgave, blz. 268).

7) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 294—296.

ganschen handel en wandel, trachtte hij zich thans als van voren af te oefenen in godsvrucht en deugd. En gelijk men meermalen ziet, dat ernstige gemoederen van ééne spreuk hunne lijfspreuk, van één voorbeeld hun levensbeeld, van één boek hun handboek maken, zoo geschiedde het ook met dezen man. Hij had eens in de werken van den kerkvader Gregorius van den zondaar Chrysorius gelezen, die plotseling naar de hel was gegaan, en de indruk van dit verhaal was onuitwischbaar diep in zijn gemoed gegrift. Naar de hel! En zoo ineens! Hoe zou het hem zijn, als zulks ook met hem geschiedde? Op dit punt kwam hij telkens terug, en het bracht hem tot de bede: »Uitstel, o Heer! Tot morgen nog!" Op een der kleine strookjes papier of perkament, waarop hij, naar de gewoonte van vele vromen in die dagen [1]), zekere punten voor zijne dagelijksche overdenkingen nederschreef, stond ook dat »Uitstel, o Heer!" en dat »Tot morgen nog!" en geen dag ging voorbij, waarop hij niet peinsde over de vier uitersten des menschen: dood en oordeel, hel en hemel [2]).

Dreigden deze meer sombere beschouwingen hem neder te drukken, andere verhieven hem weder, want ook de weldadigheden Gods, in het werk der schepping en in dat der verzoening betoond, maakten de onderwerpen zijner overdenkingen uit. Daarenboven doorliep hij eenmaal in de week het gansche leven en lijden des Heeren, en gebruikte hij als leiddraad bij dit een en ander het kleine maar lieve boekske in 't Dietsch, waarvan wij hierboven verslag hebben gegeven, en dat niet alleen voor hem, maar door hem ook voor allen die te Windesheim woonden, het dagelijksch handboekje werd [3]).

Geen wonder, dat de prior Werner Keynkamp, dat ook Florens Radewijns te Deventer, zonder overleg met wien er niets belangrijks te Windesheim geschiedde, dat ook de overige broeders in het klooster den braven en gemoedelijken Johan Vos tot de priesterlijke waardigheid wenschten verheven te zien. Hijzelf —

1) Zie boven, blz. 163.

2) *Chron. Wind.* p. 298 seq. Verg. boven, blz. 160, 176.

3) *Chron. Wind.* p. 299 seq. Zie boven, blz 161v. Daarentegen hield hij de broeders zooveel mogelijk terug van de studie der boeken van Thomas Aquinas en anderen, waarin op scholastieke wijze over de gehoorzaamheid en dergelijke onderwerpen werd gehandeld. Zie Petrus Hoorn, *Continuatio scripti Rudolphi Dier de Muden* (in Dumbar, *Analecta*, tom. I), p. 117.

ook dit zal niemand verwonderen — achtte zich daartoe onwaardig. Doch gehoorzaamheid verbood hem, langer weerstand te bieden, en hij werd tot priester gewijd [1]).

Ook dit werd hem weder een spoorslag tot nog grooter heiliging des harten. Het geloof, dat zijn mond in het sacrament des altaars dagelijks God zou gebruiken, dat zijne hand het vleeschgeworden Woord zou aanroeren, en dat Jezus als een bruidegom in zijn hart zou moeten kunnen rusten, — niemand ergere zich aan den zinnelijken vorm, waarin de kerkleer het roerend denkbeeld der opneming van Jezus' geest in het hart van den christen had gegoten, — dat geloof gaf hem den indruk, dat nu ook voortaan geen woord zijnen mond verontreinigen, geene daad zijne hand bezoedelen, geene gedachte zijn hart ontheiligen mocht [2]). En meer nog dan vroeger vermeide zich zijne ziel in de diepte en de breedte der vroomheid, en droeg zijn leven getuigenis van den ernst zijns gemoeds. Zijne kloosterbroeders mochten hem uit jokkernij »Johan ik weet niet" noemen, omdat hij bij de onderlinge kloosterbesprekingen [3]), alsook op vragen naar zaken uit het dagelijksch leven, meestal een »nescio" ten antwoord gaf, zij zelven hielden hem in de hoogste achting en hadden hem allen lief [4]).

Een bewijs van deze achting en liefde was wel dit, dat zij, toen Werner Keynkamp uit angstvallige nauwgezetheid het prioraat niet langer wilde bekleeden [5]), met algemeene stemmen den acht en twintigjarigen Vos tot zijn opvolger kozen [6]). Zij hadden eene voortreffelijke keuze gedaan, eene keuze, die niet minder hun zelven tot eer, dan het klooster en de gansche zaak, die het trachtte te bevorderen, tot zegen heeft gestrekt, al barstte Vos

1) *Chron. Wind.* p. 301 seq.

2) l. l. p. 302. Verg. boven, blz. 196, maar zie vooral de overeenkomstige denkbeelden van Thom. a Kempis, op de teederste wijze door hem uitgesproken in zijn werk: *De imitatione Christi*, lib. IV, cap. 11 (in de genoemde uitgave door Hirsche, p. 344 seq, alsmede in diens *Prolegomena*, Bd. I, S. 249 seq).

3) „Conuentualia colloquia". *Chron. Wind.* p. 303; verg. ook p. 307 seq, en zie boven, blz. 132, noot 1.

4) *Chron. Wind.* p. 302 seq.

5) Zie boven, blz. 182.

6) Het geschiedde in 1391. Zie *Chron. Wind.* p. 76, 304.

bij zijne benoeming in tranen uit, en al kon hij slechts getroost worden door het denkbeeld, dat God het zoo had gewild [1]).

Het zal niet noodig zijn, hier in het breede te verhalen, hoe de waardige man zich in zijne nieuwe, vaak moeielijke betrekking gedroeg; hoe hij het klooster zoowel uitwendig uitbreidde, als inwendig tot bloei bracht; hoe onder zijn wijs bestuur de Windesheimsche kloostervereeniging ontstond, wier inrichting door »Constitutiones", wier kerkdienst door een »Ordinarius" werd geregeld; hoe onder datzelfde bestuur de critisch-letterkundige arbeid der broeders zijn toppunt bereikte, en koor en bibliotheek door het vereenigd afschrijven ruimschoots van de noodige boeken werden voorzien. Sommige van deze zaken zijn reeds vroeger door ons vermeld [2]); andere zullen wij later bespreken; slechts van datgene, wat ons Johan Vos zelven in zijne gansche manier van zijn kan doen kennen, handelen wij hier. In plaats van vele feiten te noemen, stippen wij slechts enkele sterksprekende als voorbeelden aan.

En dan denken wij het eerst aan 's mans nederigen en verstandigen omgang met zijne onderhoorigen. Als er iets groots moest worden gedaan of gebouwd, dan placht hij vooraf met de meest ervaren broeders, soms ook met meer deskundige conversen en familiaren te raadplegen, ten einde uit de verschillende plannen datgene te kiezen, wat in de kloostervergadering het best kon worden voorgesteld. Doch ook dáár liet hij aan de onderlinge beraadslagingen haar vollen loop. Zelfs het oordeel van den geringste versmaadde hij niet, en van stijfhoofdig doorzetten van zijn eigen gevoelen was geen sprake [3]).

Waren de broeders met elkander werkende of sprekende en kwam hij tot hen, zoo zorgde hij altijd, hen door hoesten of kuchen of eenig ander geluid van zijne nadering te verwittigen, opdat zij, indien er al iets minder goeds geschiedde of gesproken werd,

1) *Chron. Wind.* p. 76 seq.

2) Over de uitbreiding van het klooster onder Vos, zie boven, blz. 74—79, over de *Constitutiones*, blz. 206, noot 3; over den *Ordinarius*, blz. 209, noot 1; over den critisch-letterkundigen arbeid der broeders, blz. 205—214; over 's mans vermaning tot weldadigheid en herbergzaamheid, blz. 199v; over zijn vierledig verzoek, dat men bij de oude eenvoudigheid zou blijven, blz. 190v.

3) *Chron. Wind.* p. 307 seq.

zich zouden bedwingen, en hij niet in de noodzakelijkheid mocht komen, hen te straffen [1]).

Op zekeren tijd, toen men tot ontspanning in den boomgaard was gezeten [2]), spraken de broeders er in zijne tegenwoordigheid over, dat er op een bepaald punt aldaar een steenen muur diende gebouwd te worden, ten einde te zorgen, dat geen der kloosterlingen daar kon komen. Doch hij zeide: »Ik heb er den muur der gehoorzaamheid willen plaatsen", en Busch, die het ons verhaalt, voegt er bij, dat hij zeer goed wist, dat niemand hunner over dien muur klimmen zou [3]).

Een schijnbaar klein, maar voor die dagen en den gedachtenkring der toenmalige devoten inderdaad veelbeduidend teeken van wijsheid is dit, dat hij niet gaarne had, dat de broeders van Windesheim de fraters te Deventer, Zwolle en andere plaatsen, als deze aan de pest lagen, gingen bezoeken [4]). Deze maatregel, die meer aan de inzichten der negentiende dan aan die van het einde der veertiende en het begin der vijftiende eeuw doet denken, en die ook na zijnen dood schijnt gehandhaafd te wezen, had het heilzaam gevolg, dat er gedurende zeventig en misschien meerdere jaren geen enkele bewoner van het klooster aan de pest stierf [5]).

Hebben wij in een paar voorbeelden opgemerkt, hoe Vos zich binnen de muren van zijn convent bewoog, wij zien hem op dezelfde wijze handelen in den grooteren werkkring, waartoe hij weldra werd geroepen. In 1395 namelijk kwam de Windesheimsche congregatie tot stand, of, nauwkeuriger uitgedrukt, in dat jaar werd zij door paus Bonifacius IX bekrachtigd [6]). Zij bestond

1) l. l. p. 312. Hetzelfde wordt ook verhaald van Dirk van Herxen, tweeden rector van het fraterhuis te Zwolle, den tijdgenoot en evenknie van Vos (zie over hem blz. 88, noot 5, en 238, noot 2): „faciens prius sonum ex pectore, vnde intelligebatur non longe abesse" (Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri*, H. S. nº. 346 der Kon. bibl., fol. 13v; verg. ook fol. 15v).

2) Zie boven, blz. 200, noot 1.

3) *Chron. Wind.* p. 310.

4) De pest kwam destijds in de genoemde steden en hare omstreken menigvuldig voor. Zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 34, 39 seq, 41 seq, 46, 78; v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. I, blz. 257v, 332v, 404v, 416.

5) *Chron. Wind.* p. 313 seq.

6) l. l. p. 163. Zie voorts beneden, in Hoofdstuk VI. De pauselijke bul i afgedrukt in Bijlage VIII.

destijds uit slechts vier kloosters: Windesheim bij Zwolle, Eemstein tusschen Geertruidenberg en Dordrecht, Mariënborn bij Arnhem en Nieuwlicht bij Hoorn [1]). De prior van eerstgenoemd convent zou haar »prior superior" zijn; de andere prioren zouden hem gehoorzaam wezen, en jaarlijks op den tweeden Zondag na Paschen zou men onder zijn voorzitterschap eene algemeene vergadering houden, om de belangen der Vereeniging te behartigen en al hare zaken te bespreken [2]). Zoo werden dan de werkzaamheden en zorgen van Johan Vos op eigenaardige wijze vermeerderd [3]). Daarenboven duurde het niet lang, of verschillende andere conventen van reguliere kanunniken traden tot de Congregatie toe. Het getal groeide aan van vier tot zes, van zes tot twaalf, van twaalf tot achttien, en vóórdat Vos stierf (1424), was hij opperprior van vier en twintig mannen- en vier vrouwenkloosters, te zamen uitmakende het generaal kapittel van Windesheim [4]).

Ook in deze betrekking nu betoonde hij zich denzelfden nederigen, verstandigen, menschkundigen man als altoos, en onder zijn wijs bestuur werd de goede naam der vereenigde Windesheimers zóózeer verbreid, dat hij doordrong tot onder de leden van het concilie te Constanz. Eene omstandigheid, die elders uitvoerig verhaald staat [5]), bracht daartoe niet weinig bij. Zij betrof de broeders des gemeenschappelijken levens. Deze waren allerhevigst aangevallen door zekeren Mattheüs Grabow, dominikaner-monnik te Groningen, en liepen gevaar, wegens hunne vrije vereeniging zonder kloostergelofte, als ketters gestraft of

1) *Chron. Wind.* p. 160.

2) Zie de bovengenoemde bul; verg. *Chron. Wind.* p. 100 seq.

3) Over zijn tocht naar Parijs met Hendrik de Wilde, om er de aloude kleederdracht en de regelen der Orde in de kloosters van S. Victor en S. Genoveva op te nemen, ten einde die bij de broederen over te brengen (*Chron. Wind.* p. 413), zie boven, blz. 205.

4) *Chron. Wind.* p. 188, 197.

5) Namelijk bij Delprat, *De broederschap van G. Groote*, bl. 50—57, die vooral geput heeft uit het *Chron. Wind.* p. 180—182, 547—550. De tot dit kerkelijk rechtsgeding behoorende stukken zijn afgedrukt bij Von der Hardt, *Magnum oecumenicum Constantiense concilium*, Francof. 1697, tom. III, col. 106—121. Kopieën van andere stukken betreffende Grabow, afkomstig uit het klooster Ysendoorn te Zutfen, zijn in bezit van den hoogleeraar W. Moll.

althans opgeheven te worden. Thans was het oogenblik gekomen, waarop Windesheim zijn beschermenden invloed over de Broederschap uitstrekken kon [1]). Johan Vos met nog drie anderen toog naar Constanz [2]), en werd er niet slechts met welwillendheid ontvangen, maar won er door zijne groote eenvoudigheid en de heldere toelichting der zaak de harten der vergaderde prelaten. »Dat zijn nu waarlijk", zeiden zij, »de paters, die wij lang gewenscht hebben te zien en te hooren" [3]). En zij het waarschijnlijk niet zoozeer aan de afgevaardigden, als veeleer aan twee invloedrijke leden van het concilie te danken [4]), dat de aanvaller veroordeeld en de aangevallenen vrijgesproken werden, de broeders des gemeenschappelijken levens waren toch in hunne eer gehandhaafd en de goede naam van Windesheim te meer verbreid.

Noch tot het klooster, noch tot de kloostervereeniging bleef de heilzame invloed van Vos beperkt. Op nog veel wijder gebied was hij werkzaam, niet omdat zijne betrekking het medebracht, maar omdat anderen het zochten. Hij werd de raadsman, de vraagbaak van velen, met name van de hoofden der Broederschap. Wat eerst Gerrit de Groote, wat daarna Florens Radewijns was geweest, dat werd hij na diens dood (1400). En evenals de twee zusterinrichtingen zestien jaren lang haar vereenigingspunt te Deventer hadden gevonden, evenzoo vonden zij het thans vier en

1) Verg. boven, blz. 48, 56v.

2) Namelijk met Johan Waal, prior van het klooster Bethlehem te Zwolle, Hendrik van Ahuis, rector van de broeders des gemeenschappelijken levens te Munster (zie over hem Delprat, a. w. blz. 187—189; *Chron. Wind.* p. 180, 371, 567 seq), en Evert Zwaan, kanunnik te Oldenzaal. Ik gis, dat de commissie eigenlijk uit slechts drie leden (twee priors van Windesheimsche kloosters en één rector der Broederschap) bestond, en dat de kanunnik uit Oldenzaal als rechtskundig raadsman moest dienen. Althans in het *Chron. Wind.*, waar op p. 549 zijn naam wordt genoemd, komt hij op p. 180 niet onder de leden der commissie voor, en een kleine dertig jaar later vindt men hem (de identiteit van den persoon blijkt uit *Chron. Wind.* p. 549) terug als iemand, die in een duister geval ten behoeve der Windesheimers schriftelijk onderzoek deed bij het pauselijk hof. Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 179—181.

3) *Chron. Wind.* p. 180.

4) Namelijk de bekende Pierre d'Ailly en Jean Charlier de Gerson. Zie voorts Delprat, t. a. p. Hunne adviezen betreffende de zaak staan afgedrukt bij Von der Hardt, 1 l. col. 112—119; Grabow's „revocatio et abjuratio", col. 118—121. Hij wordt hier geregeld Grabon genoemd.

twintig jaren aanéén te Windesheim, waar Vos evenzeer ijverde voor den bloei der Broederschap, als voor dien van het Kapittel, aan welks hoofd hij stond 1).

Hij drong zichzelven niet op, maar anderen hechtten zóózeer aan zijn oordeel, dat zij niets gewichtigs deden zonder hem te hebben gehoord. En als een bewijs, hoever men daarin ging, kan het volgende dienen. De broeders des gemeenschappelijken levens hadden, zoolang Florens Radewijns leefde, hunne jaarlijksche vergadering te Deventer gehouden Na diens dood deden zij het te Zwolle, waar Dirk van Herxen, de aangewezen persoon om hem als hoofd der Broederschap te vervangen, rector was. Zij deden het op den tweeden Zondag na Paschen of volgende dagen, wijl op dien zelfden tijd het generaal kapittel te Windesheim bijéén was. En niets werd voorgoed besloten en ten uitvoer gebracht, alvorens zij eerst met Johan Vos hadden geraadpleegd 2).

---

1) *Chron. Wind.* p. 316 seq. Vos stelde dan ook de oorspronkelijke eenheid der twee zedelijke lichamen tot het einde zijns levens toe zeer bepaald op den voorgrond. Zie l. l. p. 326, 328—335.

2) l. l. p. 318. Zie ook p. 324—327, 355, en verg. Delprat, a. w. blz. 249, waar verkeerdelijk de eerste Zondag na Paschen wordt genoemd. Door Jacobus Traiecti in zijne *Narratio* (Kon. bibl. H. S. nº. 346), fol. 20, wordt de of, dien Busch aan Johan Vos toezwaait, schier geheel toegekend aan Dirk van Herxen. Ofschoon beide schrijvers bewust of onbewust ten gunste van eigen corporatie of huis kunnen overdreven hebben, geloof ik toch, dat hunne berichten elkander niet uitsluiten maar aanvullen. Zie ik wel, dan is alles, wat Busch aangaande Vos verhaalt, overeenkomstig de waarheid, en alles, wat Jacobus Traiecti betreffende Van Herxen vermeldt, evenzeer, maar eerst na den dood van Vos, d. i. na 1424, terwijl Van Herxen nog tot 1457 leefde. De fout van den schrijver is, dat hij Van Herxen reeds terstond na Florens Radewijns, ik zeg niet voor de Broederschap, maar voor alle devoten laat wezen, wat deze voor de laatstgenoemden eerst werd, toen Vos er niet meer was. Met andere woorden: eerst was Radewijns (1384—1400), daarna Vos (1400—1424), eindelijk Van Herxen (1424—1457) het eminente hoofd der „moderne devoten." Doch wat de Broederschap des gemeenschappelijken levens en de Kloostervereeniging van Windesheim betreft, deze gingen na den dood van Vos ieder haars weegs. In Hoofdstuk VI en VII kom ik nader op de zaak terug. Ziehier intusschen de bedoelde woorden van Jacobus Traiecti: „Sicut supra pretactum est propter sanctissimam conuersationem et optimos mores venerabilis patris nostri domini theoderici et optimum regimen domus nostre, diuulgabatur ipse et domus nostra per totam patriam. Et sicut olim solent (*sic*) omnes deuoti habere recursum pro consilijs principaliter ad dominum florentium in dauentria, propter quod et domus illa adhuc hodie dicitur domus domini florencij, sic per omnem vitam patris nostri domini theoderici confluere solent ad ipsum, ita ut quasi ipse esset loco domini florencij. Nam vere tanquam omnium religiosorum pater et deuotorum utriusque sexus refugium fuit, consulens et exhortans et visitans omnes tanquam omnium curam gerens, et gaudebant omnes qui eum videre et audire meruerunt. Nec quisquam eorum volens aliquid inchoare vel constituere, sanum integrum solidumve sibi arbitrabatur, nisi prius consuluisset patrem nostrum et de ordinatione et consilio eius hoc ipsum fieret. Hinc pariter factum erat, ut domus nostra in omni vita eius non aliter nominaretur apud omnes homines quam domus domini theoderici de herxen, sicut eciam et nunc a nonnullis longius positis appellatur. Et placuit patribus annuale colloquium suollis potissime habere, amore videlicet patris dilecti et loci commodioris ant forte alijs causis concurrentibus." Ligt in deze laatste woorden misschien iets ten gunste van Vos verborgen, wat de schrijver uit mogelijken naijver tegen Windesheim liever niet noemde? Intusschen verhaalt hij zelf (fol. 35r), dat na den dood van Dirk van Herxen, bij de benoeming van diens opvolger Albert van Calcar, de prior van Windesheim (Willem Vornken) tegenwoordig was. In 1457 was de band dus nog niet geheel verbroken.

In deze weinige trekken hopen wij het beeld van den merkwaardigen man geschetst, en zijne beteekenis, zoowel in de geschiedenis der Broederschap als in die der Windesheimsche kloostervereeniging, aangeduid te hebben. Toen hij stierf, was hij niet meer dan één en zestig jaar oud, maar blijkbaar afgeleefd, althans naar het lichaam. Drie en dertig jaar was hij prior, negen en twintig jaar prior superior, vier en twintig jaar het middelpunt van den geheelen Deventersch-Windesheimschen kring geweest 1). Zijne zorgen en werkzaamheden hadden hem meer gesloopt dan het asthma, waaraan hij langen tijd had geleden 2). Hij voelde, dat zijn einde niet verre meer kon zijn, en, vroom als altoos, bereidde hij zich met kalmte op het heengaan voor, nadenkende over hetgeen in zijn leven niet goed was geweest, berouw gevoelende en vergiffenis smeekende voor elke minder reine gedachte, elk onbedachtzaam woord, elke niet volkomen edele daad. Dikwijls kon men hem vinden, in stille eenzaamheid op een stoel voor het koor gezeten, de graven der reeds gestorven broeders aanschouwende, peinzende over het heil der gezaligden, en vast geloovende dat hij ook zelf weldra met hen zou zijn. Inmiddels namen zijne lichamelijke benauwdheden toe. Eindelijk kwam de dood, doch,

---

1) Zie ook Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 50 seq.

2) *Chron. Wind.* p 132, 331, 342.

gelijk zich verwachten liet, niet als een koning der verschrikking, maar als een engel des vredes. Op Zaterdag, 2 December 1424, blies hij, tot het laatste toe zichzelven bewust, in tegenwoordigheid der broederen den adem uit. Men plaatste zijn lijk tot den volgenden dag in het koor der kerk, en bestelde het toen na het einde der hoogmis voor den trap van het altaar ter aarde 1).

In hem verloor Windesheim den voortreffelijksten prior, dien het, zooveel ons bekend is, ooit heeft gehad. Wij zullen den schrijver van het »Chronicon Windesemense" niet volgen, waar deze alle 's mans deugden opsomt 2). Liever deelen wij zijn kort, en vooral in zijnen mond veelbeteekenend getuigenis over: »Ik heb er in onze Orde velen gezien, ook andere heilige en nederige vaders, ook grooten van ziel; maar zulk eene grootheid, zulk een vertrouwen op de onveranderlijkheid Gods, verbonden met zoo groote nederigheid en bescheidenheid, zag ik in niemand anders dan in hem" 3).

II. Arnold Marwick van Calcar 4).

Arnold Marwick, naar zijne geboorteplaats meestal Arnold van Calcar geheeten, was, evenals Johan Vos, als knaap naar Deventer gegaan, om er op de scholen te worden onderwezen. Hij kwam er in kennis met de broeders des gemeenschappelijken levens, en deze voelden zich zóózeer tot hem getrokken, dat zij hem nader

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 339—343. In 1455 werd zijn opvolger Willem Vornken eveneens in het koor aan zijne linkerzijde begraven (l. l. p. 504). Veertien dagen vóór den dood van Vos had Thomas a Kempis, die met een Brabantschen broeder uit het klooster op den Sint-Agnietenberg naar Windesheim gekomen was, om hem over zekere zaken te raadplegen, een nachtelijk gezicht, waaruit hij opmaakte, dat de prior binnen kort sterven zou (l. l. p. 346; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 51). Opmerkelijk is nochtans de bijvoeging: „si vera fuit visio, quam hac nocte vidi".

2) *Chron. Wind.* p. 305—309, 344 seq, 348 seq.

3) l. l. p. 307.

4) De eenige mij bekende bron voor 's mans leven is het *Chron. Wind.* p. 45, 84, 87, 88, 97 seq, 112 seq, 158, 315, vooral p. 350—368, voorts p. 372, 373, 407, 413, 449 en elders. In het boven (blz. 229, noot 3) genoemde handschrift uit het klooster Frenswegen waren fol. 78—82 aan hem gewijd (zie Delprat, *Broederschap*, 1ste uitgave, blz. 268).

aan zich trachtten te verbinden. De wensch van Florens Radewijns om hem voor zijne inrichting te Deventer te behouden, zou ook allicht zijn vervuld, zoo niet Arnold op zekeren tijd naar Windesheim ware gezonden, om er het kloosterleven der reguliere kanunniken te zien, en aldaar, zoowel door de broeders als door den prior Vos, voor dit leven ware ingenomen. Het gevolg was, dat hij in 1392 werd ingekleed, en na afloop van zijn proefjaar geprofest 1). Niet lang daarna koos men hem tot supprior, en in deze betrekking bleef hij meer dan vijf en dertig jaar werkzaam, hoewel hij tusschentijds ook nog gedurende twee jaren als eerste prior te Mariënborn buiten Arnhem optrad 2).

Wij willen trachten, eene persoonsbeschrijving van hem te geven. Hij was een lang, breedgeschouderd man, eerwaardig van gelaat, statig van tred, met eene aangename stem en verstandig in het spreken. Onder de broeders was hij welwillend, jegens de gasten vriendelijk, voor de armen barmhartig 3). Maar wat hem, buiten zijne letterkundige bekwaamheden, waarover straks nader, in het klooster bijzonder kenmerkte en hem aldaar tot een waren zegen voor velen deed zijn, was zijn bijzondere tact om zieken te troosten, en vooral om op te beuren wie door de bewustheid van zonde werden gedrukt 4). Zelf eenvoudig en braaf, God vreezende en wijkende van het kwade, maar ook volstrekt niet kleingeestig en angstvallig, gelijk helaas maar al te velen in den Deventersch-Windesheimschen kring 5), kon hij met de verslagenen van hart zoo recht menschkundig en verstandig spreken. Hij deed hen geene zonden zoeken, waar ze niet waren, maar slaagde er meestal in, hen te doen zien, dat zij zich over vele dingen noodeloos hadden bekommerd en verontrust. Zoo bracht hij vrede in menig gemoed en kalmte in veler ziel 6).

Meer dan anderen was hij hiertoe in de gelegenheid. Reeds vroeger zagen wij, dat de nieuwelingen dezen of genen broeder tot raadsman kregen, aan wien zij zich geheel moesten toever-

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 350 seq.

2) l. l. p. 158, 352.

3) l. l. p. 351 seq; zie ook p. 355.

4) l. l. p. 352, 356.

5) Zie boven, blz. 183v; beneden, blz. 253v.

6) *Chron. Wind.* p. 352 seq, 356; verg. ook p. 112 seq.

trouwen en voor wien zij hun hart volkomen konden uitstorten 1). Zulk een raadsman nu of »meester" was Arnold van Calcar voor menigeen. Hij bleef het ook wel, nadat men reeds als koorbroeder of convers was aangenomen. En als hij dan de cellen bezocht, zoo had hij altijd een of ander stichtelijk punt ter bespreking, hetzij een tekst of een spreuk, bijv. »Leer van mij, dat ik zachtmoedig ben en nederig van harte", of »Zalig de reinen van hart, want zij zullen God zien", of »Tracht onbekend te blijven", of »Leer te sterven" en dergelijke. En dan sprak hij zoo gemoedelijk, zoo vaderlijk, zoo ernstig, maar ook zoo helderdenkend, zoo opwekkelijk, zoo ruim! 2)

Een enkel voorbeeld moge volstaan, om te doen zien, hoe hij soms met één woord het doel wist te bereiken, waartoe vele redeneeringen hem niet zouden hebben gebracht. Een jong broeder deed al wat hij kon, om vroomheid van God te verwerven, maar, hoe hij ook aanhield en hoe hij zich inspande, hij vorderde niet. Eindelijk ging hij tot Arnold van Calcar, om een middel te vragen, waardoor hij er komen kon. Maar deze, bemerkende dat de broeder door zijne angstvalligheid zichzelven in den weg stond, gaf ten antwoord: »Lieve broeder, als God u de vroomheid niet heeft willen geven, welnu, dan moet Hij haar maar voor zich houden". Dit eenvoudig woord had op den man, die door zijne bekommernis zeer belangwekkend dacht te zijn, en gehoopt had tot nog grooter verontrusting gebracht te zullen worden, de meest heilzame uitwerking 3).

Even verstandig als hij in het één dacht, deed hij zulks ook in het ander. Wel verre van noodelooze ontberingen en kwellingen des lichaams, waarin destijds zoo menigeen eene bijzondere heiligheid zocht, onder de broeders aan te moedigen, vroeg hij bij herhaling, of ieder wel had wat hij behoefde 4). Terwijl de groote meerderheid der kloosterlingen er zich eene deugd van maakte, met »snoode kleederen" te loopen, was hij op zijn gewaad altijd net 1). En was de vroomheid ook bij hem niet van alle zenuwachtigheid en ziekelijkheid vrij, zoodat hij bijv. bij de mis zijne tranen niet kon weerhouden 2) en ook tot de klasse der »schouwers" behoorde 3), het onnatuurlijk jagen naar den dood, dat bij zoovelen werd gevonden, begunstigde hij niet. Integendeel, na den dood van zekeren broeder, die met deze kwaal bijzonder was behebt geweest, zeide hij: »Zijn vagevuur zal grooter zijn, wijl hij zoo brandend verlangd heeft te sterven" 4).

1) Zie boven, blz. 151v.
2) *Chron. Wind.* p. 355 seq.
3) l. l. p. 363 seq. Busch heeft een geheel hoofdstuk aan dergelijke voorbeelden van 's mans menschkundigen omgang met al te angstvallige broeders gewijd (p. 358—364).
4) l. l. p. 357; verg. boven, blz. 189.

Dit over de éene zijde van Van Calcar's persoonlijkheid. Thans over de andere. Van nature was hij een kamerman, een vriend van boeken en vooral in het corrigeeren bekwaam. Zijn ijzersterk geheugen kwam hem hierbij te hulpe. Personen en zaken, dagen en jaren, zelfs woorden en teekens onthield hij. In al deze dingen was hij de vraagbaak, ja het evangelie der broeders. Zijne antwoorden waren op dit gebied apodictisch, en niemand twijfelde ook, als de supprior het had gezegd 5).

Als hij niet in de weer was met zaken, die aan zijne betrekking waren verbonden 6), met het afhooren van de biecht 7), het houden van collatiën voor de leekebroeders 8) en dergelijke, kon men hem in zijne cel bezig vinden met het corrigeeren van de door anderen geschreven boeken, die hij tevens interpungeerde en accentueerde. Daar hij bedreven was niet slechts in de praktijk 9) maar ook in de theorie der muziek, gingen de zangboeken voor het koor bijna allen door zijne hand 10).

Eene zijner allervoornaamste werkzaamheden hebben wij nog niet genoemd. Toen er sprake was van het oprichten eener kloostervereeniging van Windesheim, begreep men te recht, dat er voor de eenheid van bestuur eene algemeene grondwet moest wezen. De »Constitutiones" nu, ofschoon door eene commissie

1) *Chron. Wind.* p. 357; verg. boven, blz. 189v.
2) l. l. p. 366, verg boven, blz. 177.
3) l. l. p. 365; verg. boven, blz. 177.
4) l. l. p. 315; verg. boven, blz. 176, noot 9.
5) l. l. p. 364 seq.
6) l. l. p. 357.
7) l. l. p. 354, 365.
8) l. l. p. 365.
9) l. l. p. 354.
10) l. l. p. 364 seq; verg. boven, blz. 223.

van zes broeders geleverd [1]), waren bovenal het werk van den pas in de Orde opgenomen Arnold van Calcar [2]). Wel is waar zijn zij geen oorspronkelijke arbeid. De commissie bracht slechts uit andere reeds bestaande statuten bijeen, wat voor het Windesheimsche kapittel en zijne onderhoorige conventen kon dienen [3]). Toch behoorde er iets toe, zij het ook met hulp van anderen en op grond van reeds bestaande reglementen, dit werk te doen. En het verwondert ons niet, dat, toen Van Calcar den 30sten Januari 1434 gestorven en daags daarna begraven was [4]), de toenmalige prior, Willem Vornken, het kapittelhuis binnentrad en zijne toespraak tot de aldaar vergaderden aanving met de woorden: »Weet gij wel, broeders, dat heden onder ons een groote in Israël door den dood is gevallen?" [5])

III. Johan Hemerken van Kempen [6]).

Als wij Johan van Kempen, den ouderen en eenigen broeder van den beroemden Thomas a Kempis [7]), onmiddellijk op Arnold

1) *Chron. Wind.* p. 97; verg. boven, blz. 205. noot 4.

2) l. l. p. 364. Vooral geldt dit van de „Constitutiones" (l. l. p 407). Het commissielid, dat na Arnold van Calcar het meest tot het wel gelukken van deze zaak bijdroeg, was Johan van Kempen, broeder van Thomas a Kempis, over wien straks. Zie l. l. p. 407.

3) l. l. p. 98, 364, 407; verg. boven, blz. 206—209.

4) Verg. over het spoedig begraven te Windesheim Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 48. Ook Johan Vos werd, gelijk wij straks zagen (blz. 240), daags na zijnen dood bijgezet. Evenzoo zijn opvolger Willem Vornken (*Chron. Wind.* p. 503 seq).

5) *Chron. Wind.* p. 367 seq. Toespeling op 2 Sam. 3 : 38.

6) Bronnen voor zijne geschiedenis zijn: *Chron. Wind.* p. 40, 50 seq, 57, 58, 97, 157, 158, 167 (waar hij „Ioannes Hamer de Kempis" wordt genoemd), 170, 172, vooral p. 406—410; Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 27—32, 61 seq; Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Crefeld, 1855, S. 230—234, alwaar tevens S. 134—138 een uit de bronnen bewerkt levensbericht. Rosweyde heeft, onder den titel van „Vita Ioannis a Kempis, Thomae fratris natu maioris", *Chron. Wind.* p. 406—410 doen afdrukken achter zijne *Vindiciae Kempenses*, Antv. 1621, p. 95—99, waar hij het tevens (p. 99—101) van aanteekeningen heeft voorzien. De Bourgondische bibliotheek te Brussel bezit M. S. nº. 1657 „De vita fratris Joannis a Kempis", dat, gelijk het „Incipit" (*Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale des ducs de Bourgogne*, Brux. 1842, tome I, p. 34) aanduidt, niets anders is dan een afschrift van *Chron. Wind.* p. 406—410.

7) Dat Johan van Kempen de eenige broeder van Thomas a Kempis was, en

van Calcar doen volgen, dan geschiedt dit wegens de overeenkomst, die tusschen hen beiden bestaat. Zonder aan elkander gelijk te zijn, doen zij aan elkander denken, en terwijl elk der twee iets eigenaardigs vertegenwoordigt, zijn zij toch geestverwanten. Beiden hebben aanleg voor letterkundigen arbeid, maar de een compileert, de ander critiseert. Beiden bezitten hoedanigheden van hoofd en hart, om in ruimeren kring nuttig werkzaam te zijn, maar voor den een bestaat deze werkzaamheid in het troosten en opbeuren van broeders in het eigen convent, voor den ander in het inrichten van nieuwe conventen.

Men stelle zich in het wit gewaad der reguliere kanunniken een man voor, zwak van lichaam en klein van gestalte, bedaard in alles wat hij doet, maar altijd werkzaam, ingekeerd in zichzelven, en nergens gelukkiger dan in zijne cel, te midden van boeken, die hij met nette hand afschrijft of zorgvuldig verbetert of nauwkeurig met elkander vergelijkt. Zijn voorkomen is eenvoudig, maar hij is schrander van geest, verstandig van raad, rein van ziel en vroom van gemoed. Hij heeft iets ernstigs over zich, maar tevens iets innemends voor anderen [1]).

In dezen persoon zijn dus twee hoedanigheden, die hem geschikt maken voor tweeërlei soort van arbeid. De eene drijft hem naar zijne cel, om er in stilte te schrijven; de andere is oorzaak, dat men hem van tijd tot tijd komt storen, ten einde met hem te raadplegen, ja, dat men hem uitzendt heinde en ver, om alles verstandig te regelen en met wijsheid te besturen. Wel beschouwd, is het kamerleven het meest in overeenstemming met zijn gansche wezen en hemzelven het aangenaamst; maar hij wordt in zeker opzicht de martelaar van de gaven, die de natuur hem bovendien heeft geschonken en waarvan de kloostermaatschappij partij trekken kan. Zijn letterkundigen arbeid volbrengt hij uit natuurlijken aandrang; de overige werkzaamheden, waartoe men hem roept, vervult hij uit plichtbesef en gehoorzaamheid [2]).

dat zekere Gobelinus a Kempis, die in 1443 in het fraterhuis te Hulsbergen bij Hattem stierf (zie zijn *Vita*, afgedrukt achter Rosweyde, *Vindiciae Kempenses*, p. 123—127), niet in broederlijke betrekking tot hen stond, is aangetoond door Mooren, a. w. S. 136—138.

1) *Chron. Wind.* p. 406. Zie aangaande zijne bekwaamheid tot raadgeven, p. 407.

2) Verg. l. l. p. 407 seq.

Johan van Kempen schreef eene goede hand [1]), en legde zich met ijver ook op het »verluchten" toe [2]), maar bovenal had hij een bijzonderen aanleg — Busch noemt het eene »gratia specialis a Deo" — om boeken te corrigeeren, en de verschillende, met elkander strijdende lezingen onderling in overeenstemming te brengen [3]). Blijkbaar was hij de schrandere, scherpzinnige, oordeelkundige man, die als bij aangeboren tact gevoelde, welke de ware bedoeling van den schrijver, en dus ook de oorspronkelijke formuleering zijner gedachten was geweest. Vandaar, dat hij niet slechts benoemd werd in de vroeger vermelde commissie tot redactie der kerkelijke boeken, maar dat hij weldra bleek, het voornaamste lid daarvan te zijn [4]). Geen wonder ook, want hier was hij geheel op zijne plaats en in zijne volle kracht. Hier troffen natuurlijke aanleg en persoonlijke voorliefde te zamen. Hier was het niet de plicht, die gebood, maar de lust, die dreef. Ook bij het samenbrengen van de »Constitutiones" deed hij veel nut, ofschoon hij in dit opzicht moest onderdoen voor Arnold van Calcar, gelijk wij reeds hebben gezien [5]).

Vóórdat Johan van Kempen in 1395 of '96 de redactie der missalen, gradualen, antiphonariën, lectionariën en andere dergelijke boeken met zoo grooten ijver ter hand nam, hadden de Deventersch-Windesheimsche vaderen hem reeds gebruikt voor de tweede soort van arbeid, waartoe hij zooveel geschiktheid bezat en waartoe hij ook later bij herhaling werd uitgezonden. Nauwelijks was in 1392 het klooster Mariënborn bij Arnhem door hen gesticht, of zij plaatsten er hem als rector, om er terstond

---

1) *Chron. Wind.* p. 406.

2) l. l. p. 409; verg. boven, blz. 220.

3) l. l. p. 406.

4) l. l. p. 407; zie ook p. 102, en verg. boven, blz. 210.

5) l. l. p. 97, 407; verg. boven, blz. 205, noot 4; blz. 244. Aan wien de eer toekomt, den „Ordinarius" voornamelijk te hebben bijeengebracht, is twijfelachtig. Op p. 364 van het *Chron. Wind.* heet Arnold van Calcar „ordinarij et constitutionum praecipuus compilator". Daarentegen staat er op p. 406 seq. aangaande Johan van Kempen: „Vnde librorum ecclesiae nostrae et capituli, Missalium, Gradualium, Antiphonariorum, Lectionariorum, Capitularij, Martyrologij, Ordinarij et Kalendarij, ipse praecipuus vna cum certis in hac parte collegis, ad id sibi deputatis, factus est emendator authenticus."

eene goede inrichting aan te geven [1]). Toen in 1398 het later zoo vermaarde convent op den Sint-Agnietenberg buiten Zwolle bevolkt werd, trad hij er in het volgend jaar als eerste prior op, en bestuurde het negen jaren aanéén, zoowel in stoffelijk als in geestelijk opzicht, op zoodanige wijze, dat de grondslagen tot de latere grootheid des kloosters waren gelegd [2]).

Ter nauwernood had hij voor dit priorschap bedankt, waarschijnlijk in de hoop van in zijne cel te Windesheim te midden zijner geliefde boeken een rustig leven te leiden, of men zond hem met eenige weinige broederen naar Zalt-Bommel, om er het nieuw gebouwde klooster op de Sint-Pieterswiel buiten de stad te beginnen [3]). En zoo ging het voort. Wij vinden hem als eersten rector in het vrouwenklooster Bronope bij Kampen [4]), daarna zeven jaren als prior in het klooster Onze-Lieve-Vrouwe-Bezoeking bij Haarlem, en eindelijk, nadat hij weer een korten tijd te Windesheim had doorgebracht, in het vrouwenklooster Bethanië bij Arnhem [5]). Hier was het, dat hij den 4den November 1422 in den ouderdom van zeven en zestig jaren overleed [6]).

Het zal, om dezen leerling van Gerrit de Groote en Florens Radewijns [7]), die het klooster te Windesheim hielp bouwen en tot de eerste profesbroeders aldaar behoorde [8]), in zijn waren

---

1) *Chron. Wind.* p. 158, 408; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 61.

2) l. l. p. 166 seq, 408 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 27—32, 61.

3) l. l. p. 172, 409; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 61.

4) Een zonderling geval, tijdens zijn rectorschap aldaar, van een geest, die des nachts somtijds een groot geraas maakte, maar na het besprengen van al de cellen met wijwater niets meer van zich deed hooren, kan men beschreven vinden bij Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 937.

5) *Chron. Wind* p. 409 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 62. Over al de genoemde kloosters kan men de noodige aanwijzingen vinden in het Aanhangsel achter ons werk.

6) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 61; verg. ook *Chron. Wind.* p. 410.

7) *Chron. Wind.* p. 406.

8) Zie boven, blz. 66—72. De strook perkament, waarop hij zijne gelofte eigenhandig had geschreven (verg. boven, blz. 72), bestond nog omstreeks het jaar 1621 in het klooster „'t Lichaam des Heeren" te Keulen, dat tot de Windesheimsche vereeniging behoorde. Er blijkt uit, dat Johan van Kempen bij het doen zijner professie den rang van diaken bezat. Zie Rosweyde in zijne derde aanteekening op het bovengenoemd *Vita Ioannis a Kempis* (achter zijne *Vindiciae Kempenses*, p. 100).

aard en geschiedkundige beteekenis te doen kennen, niet noodig zijn, aan het geschrevene meer toe te voegen. Alleen nog dit. De prior Johan Vos had hem hartelijk lief en hechtte zeer aan zijn oordeel. Niet licht zou hij iets hebben gedaan, zonder eerst met hem te hebben geraadpleegd 1). En de kroniekschrijver van Windesheim getuigt: »Deze broeder Johannes a Kempis was een pilaar van ons klooster en van ons kapittel" 2).

IV. Hendrik van Wilsem 3).

Hendrik van Wilsem vertegenwoordigt in den kring, die ons bezighoudt, drie belangrijke zaken. Hij is de man van aanzienlijke geboorte en hooge beschaving, de man van practisch verstand en veelvermogenden invloed, de man ook, die de kloosterbibliotheek met eene buitengewoon groote menigte afschriften van zijne hand heeft gevuld.

Men kon het hem ondanks zijne nederigheid 4) aanzien, dat hij van goeden huize was. Zijne lange gestalte, zijn indrukwekkend gelaat, zijne statige manieren dwongen eerbied af. Vriendelijk in den omgang, strekte hij door zijne braafheid anderen ten voorbeeld, en op zijn gelaat weerspiegelde zich de groote mate van gezond verstand, die hem eigen was 5).

Te Kampen geboren, was hij later schepen dier stad, drossaart van Salland, kastelein van Arkelstein 6), en reeds terwijl hij nog

---

1) *Chron. Wind.* p. 407.

2) l. l. p. 408.

3) Bronnen voor zijne geschiedenis zijn: *Chron. Wind.* p. 25, 27, 28, 40, 43 seq, 45, 47, 49, 50 seq, 57, 58, 60 seq, 64 seq, 97, 157, 159, vooral p. 417 423; Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesheim* (afgedrukt in Bijlage I), cap. XV, XVIII, XXIV; Henricus Brumanus, *Res Transisalanae* (in Dumbar, *Analecta*, tom. II), p. 164. In het meer genoemd handschrift uit het klooster Frenswegen waren fol 73—78 aan hem gewijd. Zie Delprat, *Broederschap*, 1ste uitg. blz. 268.

4) Hij behoorde tot degenen, die „snoode", zichtbaar versletene en stevig gelapte kleederen droegen. Zie Vornken, *Epistola*, cap. XXIV; *Chron. Wind.* p. 418, 419, en verg. boven, blz. 190.

5) *Chron. Wind.* p. 417; zie ook p. 60.

6) Ibidem. Arkelstein was een slot in Salland, onder Bathmen, aan de Schipbeek (provincie Overijsel, niet ver van de Geldersche grenzen). Het ontleende zijn naam aan den Utrechtschen bisschop Jan van Arkel, die het in 1360

als een groot en machtig heer in de wereld verkeerde, bij regeeringsleden en militaire hoofden, bij stedelingen en landlieden geacht en bemind 1). De prediking van Gerrit de Groote greep hem aan. Hij begon »de wereld te verachten, God lief te hebben, naar het hemelsche te verlangen", en bleef een getrouw aanhanger van den gevierden meester, ook in diens tegenspoed 2).

Weldra volgde De Groote's dood, en Hendrik van Wilsem werd de voornaamste uitvoerder van het plan, om een klooster te bouwen 3). Terwijl de andere daartoe afgevaardigde broeders niet veel kennis van praktische zaken hadden, was hij daarin volkomen te huis, en de taak om de kerk en de overige gebouwen van den grond af op te trekken, werd dan ook door de Deventersche vaderen bepaaldelijk aan hem opgedragen 4). Met welk gevolg dit geschiedde, is ons reeds bekend. Buiten ieders verwachting was binnen een jaar alles gereed, wat men destijds behoefde 5).

Ook op den vroeger vermelden tocht der zes eerste broeders naar het klooster te Eemstein, ten einde aldaar de regelen en gebruiken der regulierenorde te leeren 6), vinden wij hem. Terwijl zij met hun vaartuig de Middelzee, thans de Zuiderzee, overstaken, brak een vreeselijke storm los en bedreigde aller leven. Hij alleen bleef kalm en voorspelde eene behouden aankomst. Toen men hem later vroeg, of hij dan óók niet had gevreesd, gaf hij ten antwoord: »Ja zeker; maar ziende, dat u allen de moed ontzonk, greep ik mij aan, vast geloovende, dat

---

tot beteugeling der Sallanders had laten bouwen. Zie Dumbar, *Analecta*, tom. II, p. 291; Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, tom. III, p. 254; Heda, *Historia episcoporvm Vltraiectensivm*, Ultrai. 1642, p. 246, 255; voorts over de verdere geschiedenis van dit slot, *Tegenwoordige staat van Overyssel*, Amst. 1781, dl. I, st. i, blz. 94, 108; dl. IV, st i (Leid. 1803), blz. 21—23, en de aldaar aangehaalde schrijvers. In de zeventiende eeuw werd het geslecht. Zie v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. I, blz. 320.

1) *Chron. Wind.* p. 417.

2) l. l. p. 417 seq.

3) Met opzet breng ik de woorden van Busch op p. 418 („et executor principalis extremae voluntatis magistri Gerardi Magni de monasterio construendo") aldus over. Zie boven, blz. 46—49.

4) *Chron. Wind.* p 419; verg. ook p. 47.

5) Ibidem; verg. boven, blz. 65—68.

6) Zie boven, blz. 69, 205.

een besluit, door God zelven onzen vaderen ingegeven, door geene kunstgrepen van den Booze ooit kon verhinderd worden" 1).

Intusschen schijnt Van Wilsem voor zijne bloedverwanten zorgvuldig verborgen te hebben gehouden, wat zijn voornemen was. De hulp, aan de bouwende broeders verleend, kon uit welwillendheid jegens arme, toekomstige kloosterlingen worden verklaard 2), en een rijk en aanzienlijk, machtig en invloedrijk man wordt niet licht verdacht van zich in een convent te willen begeven. Doch toen de tijd tot het doen der gelofte nabij was, moest alles openbaar worden. Nóg wisten de bloedverwanten niets. Van Wilsem steeg te Zwolle voor eene herberg te paard, zeide toen, dat hij naar Windesheim ging, om er onder de broeders opgenomen te worden, en liet de verspreiding van het groote nieuws over aan het gerucht 3).

Misschien heeft nooit iemands inkleeding in de kerk van het klooster zulk een diepen indruk onder de toeschouwers gemaakt, als die van dezen man. Zijne bloedverwanten snikten, alsof zij achter zijne lijkbaar gingen. Zijne vrienden en vriendinnen weenden, wijl zij hun vriend en raadsman als door den dood hadden verloren. Menigeen beklaagde de stad Kampen, die hij zoo lang door zijne wijsheid tot zegen, en door zijne welsprekendheid tot sieraad was geweest. Doch te midden der algemeene ontroering bleef hij zichzelven gelijk, en, terwijl allen schreiden, was zijn hart blijkbaar vol heilige vreugde 4).

Daar hij in zijne voormalige betrekking als schepen weleens een doodvonnis had moeten vellen, of er zijne stem toe had moeten geven, kon hij tot de kerkelijke rangen niet worden toegelaten 5). Hij mocht dus geen regulier kanunnik worden, maar slechts

1) *Chron. Wind.* p. 50 seq.

2) Zoo schonk ook zijn broeder Jacobus, „ad sanctum Ioannem in Traiecto canonicus", te zamen met hem vijftien morgen lands, in de buurtschap Zuithem gelegen, aan het toekomstige klooster (*Chron. Wind.* p. 28). In het geheel ontving Windesheim van hem en zijne vrienden zóóveel, dat het dáárvan alleen wel gebouwd en van het noodige voorzien had kunnen worden (l. l. p. 45, 43 seq.).

3) Deze kenschetsende bijzonderheid, door Busch verzwegen, vindt men in Dumbar, *Analecta*, tom. II, p. 164.

4) *Chron. Wind.* p. 61.

5) l. l. p. 61, 422. Hiermede is de duisternis der woorden op blz. 107, noot 2, weggenomen.

reddiet 1). Hieruit volgde tevens, dat hij, de vroeger zoo hooggeplaatste man, thans beneden de andere broeders werd gesteld en altijd beneden hen bleef 2).

Doch meer dan zij vermochten, deed hij voor Windesheims uitwendigen bloei. Zijne vroegere betrekkingen tot de machtigen der aarde stonden hem daartoe ten dienste. Moest er aan de vorsten des lands, aan geestelijken of stedelijke regenten om voorrechten of om handhaving daarvan ten behoeve des kloosters worden verzocht, dan werd hij daar meestal op uitgezonden, zoodat Busch getuigt: »Ons klooster te Windesheim zou thans niet zoovele tijdelijke goederen, vrijheden en privilegiën hebben, indien zijn ijverig beleid niet in den beginne gewaakt had, ze te verwerven" 3). Ook de meer practische betrekking van procurator nam hij eenige jaren waar 4), en in de commissie tot het bijeenbrengen van de »Constitutiones" zat hij als lid 5).

Misschien herinnert de lezer zich, dat wij vroeger aangaande het veelvuldig afschrijven van geestelijke boeken door de broeders zeiden: »Van één hunner worden ons de titels der door hem gecopieërde werken opgegeven; zij vormen een kleinen catalogus" 6). Die éene is Hendrik van Wilsem. Verreweg de meeste der bedoelde werken zijn van Augustinus; verschillende andere van Hiëronymus. Daar zijn er bij van Origenes en Cyprianus, Hilarius en paus Leo; ook zes van Gerrit de Groote 7).

Hendrik van Wilsem, die bij zijne komst in het klooster reeds een man van veertig of vijftig jaar moet geweest zijn, stierf aan een zeer langzaam verval van krachten, den 14den Januari 1414 8).

V. Werner Keynkamp 9).

Hebben wij tot dusverre het leven te Windesheim vertegenwoordigd gezien door mannen, wier vroomheid in den regel

1) Zie boven, blz. 106v.

2) *Chron. Wind.* p. 422; verg. boven, blz. 108.

3) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 419 seq.

4) l. l. p. 64, 420.

5) l. l. p. 97; verg. boven, blz. 205, noot 4.

6) Zie boven, blz. 216.

7) *Chron. Wind.* p. 420 seq.

8) l. l. p. 423.

9) De schier eenige bron voor de geschiedenis van zijn leven is het *Chron.*

gezond mocht heeten, en wier opvatting van de deugd, althans voor dien tijd en dien kring, niet zonder kloekheid was, onze voorstelling zou eenzijdig en daardoor onwaar wezen, zoo wij niet naast hen anderen lieten optreden, die als typen kunnen gelden van het ziekelijke, dat de godsvrucht van maar al te velen aankleefde, en het bekrompene, dat hunne overigens welgemeende braafheid ontsierde. Ten opzichte van dit laatste moet bovenal Werner Keynkamp worden genoemd. Niemand te Windesheim was in de beoefening van hetgeen hij als deugd beschouwde, angstvalliger en kleingeestiger dan hij.

De lezer zal zich wellicht herinneren, wat wij vroeger hebben aangestipt betreffende de vervolging van zekeren augustijner-monnik, Bartholomaeus genaamd, door Gerrit de Groote 1). De strijd eindigde met de volkomen nederlaag van dezen »broeder van den vrijen geest", die voor het hof van den Utrechtschen bisschop als ketter veroordeeld werd. Doch de naweeën bleven niet achter. De regeering van Kampen, die hem had beschermd, wreekte zich op den ketterjager en diens vrienden. Onder deze laatsten nu was ook Werner Keynkamp, rector van de school der stad. Hij werd uit zijne betrekking ontslagen, voor den tijd van tien jaren gebannen, en met schande openlijk buiten de poort gezet 2).

Toen De Groote was gestorven, sloot Keynkamp zich bij Florens Radewijns en de broeders des gemeenschappelijken levens te Deventer aan 3), en nauwelijks was het plan om een klooster te bouwen tot rijpheid gekomen, of wij vinden hem onder de zes mannen, die afgevaardigd werden, om het te doen verrijzen 4).

Wind. p. 18 seq, 40, 48, 50 seq, 57, 58, 70—76, 78, 157, 159, 170, 171, 304, vooral p. 392—405. Een brief van De Groote aan hem, een andere over hem, is afgedrukt in mijne *Gerardi Magni epistolae XIV*, p. 49—56. Zie voorts nog Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, tom I), p. 6. Wat het meer genoemde handschrift uit Frenswegen aangaande hem bevatte, kan niet veel zijn geweest Zie Delprat, *Broederschap*, 1ste uitg. blz. 267.

1) Zie boven, blz 40, 41.

2) De geheele zaak is het best te kennen uit het *Chron. Wind.* p. 15—19, en de *Epistolae*, p. 24—57. Zie ook Rud. Dier, *Scriptum*, p. 6. Ik heb haar met zekere uitvoerigheid beschreven in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, vijfde jaarg. (1860), blz. 132—134.

3) *Chron. Wind.* p. 397.

4) l. l. p. 40, 397.

Hij neemt deel aan den arbeid 1), reist mede naar den bisschop van Utrecht 2), volbrengt met de vijf anderen den tocht naar Eemstein 3), wordt te zamen met hen ingekleed en geprofest 4), en treedt, na het eenjarig bestuur van den rector Hendrik Klingebijl van Höxter, als eerste prior van Windesheim op 5).

Neemt men zijne voorbeeldige braafheid, zijne strenge zedelijkheid, zijne bekwaamheid om in kloosters een goeden grondslag te leggen, en andere dergelijke hoedanigheden in aanmerking 6), dan moet men getuigen, dat de broeders nauwelijks eene betere keuze hadden kunnen doen. Denkt men daarentegen aan zijne bijzondere liefde voor »snoode kleederen" en »heilige armoede", aan zijn tegenzin tegen alles, wat naar fraaiheid zweemde, en aan zijn streven naar hetgeen destijds »ootmoedigheid" placht te heeten 7), dan heeft men redenen, om met zijne benoeming minder ingenomen te wezen. De richting toch, door een eersten prior gegeven, is meestal van overwegenden invloed voor het vervolg.

Doch het grootste gevaar bestond in zijne kleingeestige nauwgezetheid en schromelijke angstvalligheid. Niets ruims, niets breeds, niets kloeks was er in hem. Den regel der Orde nam hij tot in het kleinste en fijnste in acht. Geen stipje of puntje der wet sloeg hij over. Ook van zijne onderhoorigen eischte hij eene overdrevene nauwgezetheid 8).

Gelukkig schijnt de overdrijving zelve de aanstekelijkheid minder groot te hebben gemaakt. Ook duurde het bestuur van Werner Keynkamp slechts iets meer dan drie jaren 9). Toen kon hij den last, dien hij door zijne eigene angstvalligheid even aanmerkelijk als noodeloos had verzwaard, niet langer dragen. Hij bad en smeekte om ontslag. Uit medelijden werd het hem verleend,

---

1) *Chron. Wind.* p. 40—42.

2) l. l. p. 48.

3) l. l. p. 50 seq.

4) l. l. p. 57 seq.

5) l. l. p. 70, 393, 397.

6) l. l. p. 397 seq.

7) l. l. p. 71, 75, 397 seq.

8) l. l. p. 398.

9) l. l. p 75, 398.

en Windesheim kreeg in zijn opvolger Johan Vos »den rechten man op de rechte plaats" 1).

Intusschen trad Keynkamp nog meer dan eens in andere conventen, die tot de Windesheimsche vereeniging behoorden, als prior op. Eerst geschiedde dit in het klooster Nieuwlicht bij Hoorn, waar hij zich gedurende achttien jaren door strenge handhaving der tucht, nauwgezette opvolging der statuten, en krachtige bevordering zoowel van den tijdelijken als van den geestelijken bloei, waarlijk verdienstelijk maakte 2). Vandaar naar Windesheim teruggekeerd, genoot hij er eenigen tijd rust, maar werd vervolgens in het klooster Thabor bij Sneek tot prior gekozen. Hij bleef er zeven jaren, en »maakte er", zegt Busch, »de ruwe, koude harten der Friezen handelbaar" 3). In het geheel bracht hij dus in drie kloosters ongeveer acht en twintig jaren als prior door 4).

Hiermede is de ware beteekenis van dezen man genoegzaam in het licht gesteld. Hij vertegenwoordigt te Windesheim het geslacht der voorstanders van »snoode kleederen", bovenal dat der »scrupuleusen."

Een paar staaltjes zullen voldoende zijn, om hem in al zijne angstvalligheid en »ootmoedigheid" te leeren kennen. Eens hield hij naar Windesheimsche gewoonte eene collatie voor de leekebroeders. In deze collatie kwam iets voor, dat hij uit het hoofd opzeide. Doch plotseling begon hij te vreezen, dat hij de woorden niet volkomen zuiver teruggaf, en hij zeide: »Broeders, ik moet eens in het boek zien, opdat ik u geene dwalingen of valsche dingen, maar ware en goede zaken verkondige" 5). Op een anderen tijd stond hij in het calefactorium met den supprior Arnold van Calcar te spreken, toen een conversbroeder binnentrad, die kwam verzoeken, dat hem bij zeker werk hulp mocht worden verleend. Wijl hij niet opeens het gewenschte antwoord kreeg, vroeg hij ten tweedenmale. Terstond wierp Keynkamp zich op de knieën en zeide tot den supprior: »Lieve vader, ik vraag u vergiffenis

---

1) *Chron. Wind.* p. 75, 398.
2) l. l. p. 159, 399.
3) l. l. p. 399.
4) Ibidem.
5) Ibidem.

voor dezen lastigen broeder." De convers, door deze »ootmoedigheid" beschaamd, viel óók onmiddellijk op de knieën, zeggende: »Lieve vaders, het is mijne schuld" 1).

Genoeg over deze ziekelijkheden. Werner Keynkamp, een waar martelaar van het graveel, droeg zijn lijden jaren lang met vroom geduld 2), totdat hij daarvan in 1427 door den dood werd verlost 3).

VI. Gerrit Delft van Naaldwijk 4).

De naam van dezen man kan den lezer niet onbekend zijn. Reeds vele malen toch is hij in den loop van dit werk voorgekomen, en bepaaldelijk dáár, waar van het gemoedsleven der broederen sprake was 5) Inderdaad is Gerrit Delft bovenal op dit gebied merkwaardig. Wel behoorde hij tot de commissie voor de redactie der »Constitutiones" 6); wel bekleedde hij bijna drie en dertig jaren de betrekking van procurator 7), twee jaren die van supprior 8), vier maanden zelfs die van prior en prior superior 9), maar dit alles stempelde hem niet tot één der personen, op welke in dit hoofdstuk de aandacht moet worden gevestigd. Zijne ware beteekenis ontleent hij aan zijne buitengewone predikgaven, zijne overdrevene nederigheid en de ecstatische toestanden, waarin hij niet zelden verkeerde. In deze drie opzichten is hij in den Windesheimschen kring een vertegenwoordigend man.

Door liefde tot de wetenschap was hij uit Holland naar Deventer gekomen en aldaar weldra met de broeders des gemeen-

---

1) *Chron. Wind.* p. 400.
2) l. l. p. 401—404.
3) l. l. p. 404. Over de zonderlinge uiting van zijn geloof aan de zondedelgende kracht van het wijwater, zie boven, blz. 195v.
4) Verspreide gegevens aangaande hem levert het *Chron. Wind.* p. 84, 87, 88, 97, 133, 481 en elders; een aaneengeschakeld verhaal van zijn leven vindt men aldaar, p. 368—384. Het meer vermelde handschrift uit Frenswegen handelde uitvoerig over hem (fol. 82—92). Zie Delprat, *Broederschap*, 1ste uitgave, blz. 268.
5) Zie boven, blz. 177, 178, 182, 183, 197.
6) *Chron. Wind.* p. 97; verg. boven, blz. 205, noot 4.
7) l. l. p. 87, 373; zie ook p. 88.
8) l. l. p. 372, verg. met p. 352 en 373.
9) l. l. p. 133, 381, 481.

schappelijken levens in kennis geraakt. Daar hij aanleg voor het kloosterleven scheen te bezitten, zond Florens Radewijns hem met een aanbevelingsbrief naar Johan Vos, opdat deze over hem oordeelen mocht. Wel is waar bevond men zijne zangstem, gelijk heer Florens reeds gevreesd had, voor den dagelijkschen kerkdienst wat zwak, maar de braafheid van zijn hart en de heiligheid van zijn leven wogen meer dan genoegzaam tegen dit gebrek op, en hij werd in 1393 ingekleed 1).

Inniger godsvrucht dan de zijne laat zich nauwelijks denken. Bij hem was het waarlijk een leven, zich bewegen en zijn in God. Ware zijne vroomheid altijd even gezond als diep geweest, hij zou een tweede Johan Vos zijn geworden. Dezelfde geestelijke oefeningen, waarmede deze laatste zich bezighield 2), waren ook de zijne 3). Niet slechts het leven en lijden des Heeren maakte de stof zijner dagelijksche overdenkingen uit 4), maar ook van het »Speculum monachorum," bovenal van den »Spiegel der zondaren" 5) bediende hij zich, om te vorderen in zelfkennis, en door de zelfkennis in »ootmoedigheid" 6).

Met hetgeen hij op deze wijze voor zichzelven gewonnen had, deed hij ook voor anderen nut. Ofschoon men te Windesheim en in de daarmede verbondene kloosters niet zóóveel werk van het preeken maakte als bij de broeders des gemeenschappelijken levens 7), werd de zaak, gelijk wij later zien zullen 8), er toch beoefend. Voor de leekebroeders althans hield men, vooral op de feestdagen, collatiën 9). Gerrit Delft nu deed het ook dikwijls voor de koorbroeders, ja ook in vele andere kloosters en begijnhoven 10). Zijne collatiën en exhortatiën waren vol innig-

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 368 seq; verg. ook p. 84.
2) Zie boven, blz. 232.
3) *Chron. Wind.* p. 369.
4) Ibidem.
5) Zie over deze werkjes boven, blz. 160.
6) *Chron. Wind.* p. 375.
7) Zie, wat de Broeders betreft, Delprat, *De broederschap van G. Groote* blz. 257v.
8) Beneden, in Hoofdstuk VII.
9) Zie *Chron. Wind.* p. 119, 365, 399, 430, 595; verg. ook de *Constitutiones*, pars II, cap. 3 (in die van 1553, p. 66).
10) *Chron. Wind.* p. 379 seq. Ook de collatie van Johan van Kempen, waaruit op p. 410 een gedeelte wordt medegedeeld, schijnt voor de koorbroeders te zijn gehouden. Zie voorts vooral de bepalingen uit het oorspronkelijk stuk van 5 Maart 1398, boven, blz. 76.

heid en gloed 1). Allen, die hem hoorden, vermaande hij tot ware »ootmoedigheid" 2) en broederlijke liefde, en hij drukte hun op het hart, God evenzeer te vreezen als te beminnen 3). Soms was het, zegt Busch 4), alsof hij, in den hemel aan de voeten van Jezus gezeten, uit den overvloed zijner volheid van Gods goedheid en barmhartigheid getuigde. Nu eens wekte hij allen op tot liefde jegens God en den naaste, dan weer beval hij hun de »ootmoedigheid" als den grondslag aller deugden aan. En meer dan eens riep hij onder het preeken zuchtende uit: »Ik ben de minste van u allen en de grootste zondaar; gijlieden weet het beter en doet veel beter dan ik" 5).

Deze laatste woorden kenschetsen den man geheel, zooals hij was. Wie ook hoog van zichzelven mocht denken, hij was zóó kleingevoelende, zóó gering in eigen oog, zóó »grondootmoedig", dat het de perken eener gezonde opvatting van de nederigheid te buiten ging. Eens was hij met den prior Vos in het fraterhuis te Zwolle. Het gesprek kwam op een onderwerp, waarover ook Gerrit Delft zijn gevoelen mededeelde. Doch Vos, die er anders over dacht, zeide: »Procurator, waarom spreekt gij zoo?" en terstond viel de ootmoedige man in tegenwoordigheid van allen op de knieën, uitroepende: »Lieve vader, het is mijne schuld" 6).

Als de jongere broeders naar Windesheimsche gewoonte, vooral bij het naderen der hooge feesten en omstreeks de communie, voor hem nederknielden, om zijne voorbidding te vragen 7), dan bleef hij nooit staan, maar wierp zich eveneens op de knieën, en zeide met eene hartelijke zucht: »Liefste broeder, sta om

1) Naar de staaltjes er van in het *Chron. Wind.* p. 379 seq. ontbrak het daarin niet aan snelle overgangen, uitroepingen en aanroepingen, waardoor het geheel iets bewegelijks en pathetisch schijnt te hebben gehad.
2) Zie over het begrip der „oetmodicheit" boven, blz. 181v.
3) *Chron. Wind.* p. 379.
4) Ibidem.
5) l. l. p. 380; verg. ook p. 371, 383.
6) l. l. p. 382; verg. boven, blz. 172, noot 1, en blz. 183.
7) Zie over dit gebruik boven, blz. 149.

Godswil op; ik heb het veel meer noodig dan gij; ik smeek u, bid voor mij" [1]). Doch vooral bleek de geringe gedachte, die hij van zichzelven had, toen hij, na den dood van den prior Johan Vos, in December 1424 met algemeene stemmen door de broeders tot diens opvolger werd gekozen. Deze benoeming sloot volgens de wet [2]) tevens zijne aanstelling tot prior superior der Windesheimsche kloostervereeniging in zich. Wel verre echter van door de eer te worden gestreeld, gevoelde hij zich door den last zóózeer bezwaard, dat hij reeds in de eerste helft van April [3]) vier prioren tot een privaat-kapittel bijeenriep, ten einde nederig en dringend ontslag te vragen uit eene betrekking, die hem ondragelijk was. De kloosterbroeders en vergaderde prioren, door medelijden gedreven, gaven aan zijn wensch gehoor; de benoeming van een nieuwen prior werd uitgesteld tot het generaal kapittel, dat eenige dagen later plaats hebben moest [4]); het generaal kapittel, vreezende dat het voorbeeld schadelijk zou werken, legde Gerrit Delft de vernederende straf op, om in tegenwoordigheid van al de vaders en broeders in de reventer op den naakten grond te eten, maar deze onderwierp er zich gaarne aan, uit vreugde dat hij van het prioraat was verlost. »Want", voegt Busch er bij, »de ootmoedigheid, de deugd van Christus, was hem zóózeer tot eene tweede natuur geworden, dat hij de

---

1) *Chron. Wind.* p. 383; verg. boven, blz. 183.

2) Zie boven, blz. 129, 236; voorts beneden, in Hoofdstuk VI, alsmede de bul van paus Bonifacius IX, gedagteekend 16 Mei 1395, afgedrukt in Bijlage VIII.

3) Volgens het *Chron. Wind.* p. 381 geschiedde het „statim post Pascha". Het paaschfeest nu viel in 1425 op 8 April. Zie het voortreffelijk werkje van Kulik, *Die Jahresformen der christlichen Zeitrechnung*, 3te Aufl., Prag, 1861, S. 6, 14, of Du Cange, *Glossarium*, i. v. „annus".

4) Namelijk op Zondag „Misericordia Domini" (zie *Chron. Wind.* p. 100 seq. en de zoo even genoemde bul), d. i. op den tweeden Zondag na Paschen, dus in 1425 op 22 April. Bijgevolg is Gerrit Delft van Naaldwijk hoogstens van de eerste helft van December 1424 tot de laatste helft van April 1425, dus iets meer dan vier maanden, prior van Windesheim en prior superior van het Windesheimsche kapittel geweest. Verg. *Chron. Wind.* p. 133: „anno dimidio in officio nondum expleto"; p. 381: „postquam ad anni paene quartale Prioratus huiusmodi fuerat functus officio"; p. 481: „fratre Gerardo Delft prioratum suum post anni quartale resignante"; cap. XX der *Epistola de prima institutione* etc. van Wilhelmus Vornken (afgedrukt in Bijlage I): „vix per dimidium annum".

vernedering eene verhooging, en de verachting van zichzelven eene eer achtte" [1]).

Reeds twee van 's mans kenschetsende hoedanigheden hebben wij kortelijk in het licht gesteld. De derde moet nog worden besproken. Zijne vroomheid namelijk, hoe innig en diep, was niet van ziekelijkheden en ontaardingen vrij. Zij had iets methodistisch, iets onnatuurlijks, bovenal iets ecstatisch.

Wat dat methodistische betreft, wij zullen er niet over uitweiden, eensdeels omdat het reeds vroeger is vermeld [2]), anderdeels omdat het in hoogere mate aanwezig was in Johan Schutken, die eenige bladzijden verder als vertegenwoordiger daarvan ter sprake zal komen. Het onnatuurlijke bleek vooral in zijn gang en zijne gebaren. Busch zegt, dat de Heilige Geest, die hem beheerschte, zelfs in de bewegingen van zijn lichaam en in de wijze, waarop hij zijnen mond opende, zichtbaar was [3]), ja, dat hij veelal met de oogen en de handen ten hemel geheven liep [4]). Maar bovenal verhaalt hij, hoe Gerrit Delft in huis en op den akker, in het koor en in de stad, in zijne cel en bij den arbeid, buiten zichzelven kon wezen, alsof hij in Gods tegenwoordigheid stond en de vreugde van het Paradijs genoot [5]). »Naar het lichaam", zoo schrijft hij, »verkeerde hij met ons, maar naar den geest scheen hij in God opgetogen, alsof hij uit eene andere wereld was" [6]).

Nooit bleek dit meer, dan wanneer hij de mis bediende. Als hij zich tot deze hoogste uitoefening van zijn priesterlijk ambt zou begeven, dan bereidde hij zich daarop met al den ernst, die in hem was, door biecht en boetedoening voor. Hij gevoelde, dat hij straks een middelaar zou zijn, die de zuchten en tranen, de wenschen en gebeden, de nooden en bezwaren der menschen aan God opdragen, en het offer voor hunne zonden Hem toewijden zou. Stond hij aan het altaar, dan was hij »geheel in den

---

1) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 381 seq. en 133; verg. boven, blz. 171, noot 2, en blz. 182.

2) Zie boven, blz. 178.

3) *Chron. Wind.* p. 371; zie ook p. 374, en verg. vooral Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 50—52.

4) *Chron. Wind.* p. 371.

5) l. l. p. 371; zie ook p. 370, 374.

6) l. l. p. 374; verg. ook p. 370.

geest, als een van Gods heilige engelen", onbewegelijk, met geslotene oogen, het gelaat en de handen ten hemel geheven, »als aan zichzelven onttrokken en met God verbonden" 1). Eens, terwijl hij aldus roerloos stond, stak eene groote vlieg hem zóó vinnig, dat het bloed uit de wond vloot, doch hij bewoog zich niet 2).

Toch zou men zich van dezen man eene eenzijdige voorstelling maken, ja hem onrecht aandoen, zoo men waande, dat hij nauwelijks anders dan preekende in geestvervoering, en de mis bedienende in geestverrukking kon zijn. Hij kon ook schertsen 3) en zeer verstandig spreken 4); hij had een helder doorzicht 5), en bekleedde drie en dertig jaren de meest practische betrekking: die van procurator 6). Doch gelijk wij reeds zeiden, niet dit maakte hem in de Windesheimsche kloostermaatschappij tot een vertegenwoordigend persoon.

Gerrit Delft van Naaldwijk leed, evenals Werner Keynkamp en zoovele anderen in denzelfden kring 7), jaren lang allerhevigst aan het graveel 8). Doch hij droeg zijne schier onduldbare smarten met die kinderlijke onderwerping, die slechts de vrucht der innigste vroomheid wezen kan. Hij stierf, door zijne kwaal gesloopt, den 1sten October 1434 9).

VII. Hendrik Mande 10).

Als wij over de levensgeschiedenis van dezen zeer merkwaardigen man kort zijn, dan is het niet, omdat wij ons bij de

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 376 seq.

2) l. l. p. 378 seq. Bij vergissing is deze bijzonderheid boven, blz. 177, aan Arnold van Calcar toegeschreven.

3) Zie boven, blz. 186.

4) Zie boven, blz. 197.

5) *Chron. Wind.* p. 374.

6) Zie boven, blz 134v, 255.

7) Zie boven, blz. 255, 176, noot 6, en straks op Gerlacus Petersz.

8) *Chron. Wind.* p. 333 seq, 402.

9) *Chron. Wind.* p. 384.

10) Aangaande de levensgeschiedenis van Hendrik Mande is slechts zooveel bekend, als Busch er van heeft medegedeeld in het *Chron. Wind.* p. 452—471 en enkele andere plaatsen (bijv. p. 84, 346 seq, 351, 439, 581, 628). Een paar kleine bijdragen bevatten de *Levens der zusteren van Meester-Geertshuis te Deventer* (het zoogenaamde handschrift G van den hoogleeraar W. Moll te

bespreking van de bewoners des kloosters, die als vertegenwoordigers van het leven aldaar kunnen gelden, geenszins tot taak hebben gesteld, hunne uitwendige lotgevallen zoo volledig mogelijk te beschrijven, maar ditmaal zeer bepaald, omdat er ons zoo weinig van bekend is geworden. Terwijl het ons van de meesten niet veel verschilt, of de geschiedenis wat meer of minder aangaande hen verhaalt, daar zij hunne beteekenis alleen aan hun inwendig leven ontleenen, en dit leven bij hen nauwelijks afhankelijk schijnt geweest te zijn van den strijd en de stormen, waardoor zoo menigeen er eerst toe komt, in de diepte van het eigen gemoed door te dringen, kunnen wij het van Hendrik Mande niet anders dan betreuren, dat er zoo weinig aangaande hem is geboekt. Het schijnt ons toe, dat er in zijn zieleleven iets meer dan gewoons moet zijn omgegaan, en, daar het ons bij ieder feit ook om de kennis van de oorzaak, en bij elk verschijnsel ook om de gegevens tot verklaring daarvan te doen is, zouden wij zoo gaarne willen weten, wat dan toch dezen man, die eene aanzienlijke betrekking bekleedde, tot een Windesheimsch kloosterling gemaakt, en dezen »hofschrijver" 1) van den graaf van Oostervant, die zich in wereldsche genoegens kon vermeiden, tot de genietingen van het visionaire leven gebracht heeft.

Of vragen wij misschien meer dan noodig is, en heeft wellicht de geschiedenis, die wij te zijnen opzichte van karigheid verdenken, ons wel zeer kort maar toch voldoende aan de hand gedaan, wat tot recht begrip van zijn persoon kan dienen? Is het zoo vreemd, dat een man, die aanleg heeft voor den hoogsten ernst des ge-

Amsterdam; zie zijn *Johannes Brugman*, Amst. 1854, Voorrede, blz. VIIv, en dl. I, blz. 260). Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p 362 seq, noemt hem verkeerdelijk Henricus Maude; Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, tom I, p. 457, even verkeerdelijk Henricus de Maude, hierin gevolgd door Delprat, *De broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 227, die hem Hendrik van Maude heet. De man, die hem en zijne werken in onze eeuw weer aan het licht heeft gebracht, is de hoogleeraar Moll in zijn *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 41—44, 259—313; voorts in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, vijfde jaarg (Amst 1860), blz. 113—122; eindelijk in zijne *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* op de in het Register aangeduide plaatsen. — De uitgegevene en onuitgegevene werken van Hendrik Mande zullen straks worden genoemd.

1) „Scriptor palatij". *Chron. Wind.* p. 452.

moeds, maar die door zijne maatschappelijke betrekking midden in de weelde der wereld wordt geworpen, zich te eeniger tijd ontrukt aan den kring, waarin hij niet behoort, om zich te gaan bewegen in eene sfeer, waarin hij waarlijk te huis is? Of ook, is het zoo onverklaarbaar, dat iemand, die als onvoldragen kind ter wereld is gekomen, die, ofschoon later volkomen uitgebouwd, altijd fijn bewerktuigd en zwakkelijk is gebleven, en bij wien de omzetting van stof zóó gering is, dat hij dikwijls in eene gansche week niet meer dan een enkel wittebrood met een weinig andere spijzen gebruikt, niet in den natuurlijken staat van den gezonden mensch, maar in de overprikkelde toestanden van den visionaris verkeert? Hoe dit zij, wij zullen geven, wat wij hebben, en verhalen, wat wij weten.

Hendrik Mande was — en wij drukken zeer op deze schijnbaar onbeduidende, maar naar ons toeschijnt veel verklarende bijzonderheid — Hendrik Mande was bij zijne geboorte zóó klein, dat hij in eene doos van geringe lengte kon worden ter ruste gelegd [1]). Uit de betrekking, die hij later vervulde en waarin hij zich bij allen aangenaam maakte, besluiten wij, dat hij van goeden huize moet zijn geweest, en uit zijne fraaie hand van schrijven [2]), verbonden met groote kunstvaardigheid in het »verluchten" van boeken [3]), maken wij op, dat hij eene zorgvuldige opvoeding zal hebben ontvangen. Als man verkeerde hij vóór 1395 aan het hof van Holland, zijnde hij schrijver van Willem, graaf van

1) *Chron. Wind.* p. 453. Hij werd geboren te Dordrecht, naar het schijnt omstreeks 1360. Immers hij werd ingekleed in 1395 en bleef zes en dertig jaar in de Orde, zoodat hij moet gestorven zijn in 1431. Busch, die in 1419 werd opgenomen, verhaalt (l. l. p. 452), dat hij hem te Windesheim als „senex" en „grandaevus" heeft gekend. Op eene andere plaats (p. 324) noemt hij den een en zestigjarigen Johan Vos met diezelfde woorden, zoodat men daardoor niet tot een al te hoogen ouderdom besluiten mag. Verder verhaalt hij (p. 468), dat hij met Hendrik Mande een jaar vóór diens dood door de Windesheimsche vaderen naar de regulieren te Delft werd afgevaardigd. Ook dit doet, ofschoon Mande destijds te Beverwijk verkeerde, niet aan een afgeleefd man denken. Neemt men nu aan, dat hij bij den genoemden tocht naar Delft zeventig jaren oud was, dan wordt men naar het genoemde jaar als geboortejaar verwezen, en Mande is dan ongeveer op den leeftijd van vijf en dertig jaren in het klooster te Windesheim gekomen.

2) *Chron. Wind.* p. 457.

3) l. l. p. 454.

Oostervant, die wel reeds bij het leven van zijnen vader Albrecht van Beieren de landen mede regeerde, handvesten verleende en aan het hoofd der legers stond, maar toch eigenlijk eerst in 1404 onder den naam van Willem VI als graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen optrad [1]). Terwijl hij de genoemde betrekking bekleedde, hoorde hij van Gerrit de Groote en diens prediking, van Florens Radewijns en de Deventersche broeders. Het trof hem; hij wilde een ander leven beginnen, de wereld verlaten, God dienen, maar hij zag er toch niet weinig tegen op, zich plotseling aan de genoegens en de schatten der aarde te onttrekken. Blijkbaar werd er thans in zijn binnenste een hevige strijd gestreden, en bij eene natuur als de zijne zette de gedachte zich om in een beeld, de overlegging des harten in een visioen. Keer op keer, nu eens in zijne woning, dan eens op straat, soms in de kerk, dan weer op andere plaatsen, zag hij Jezus voor zich, genageld aan het kruis, met de vijf versche, bloedende wonden in handen, voeten en zijde, en hem daardoor toonende: »Dit heb ik geleden voor u", en als toeroepende: »Bekeer u, en stel het niet langer uit" [2]).

Door deze visioenen werd Hendrik Mande verteederd. Vaak barstte hij in tranen uit. Eindelijk, schijnbaar plotseling, stond alles, wat hem tot dusverre bekoord had, hem tegen. En toen ook op staanden voet met zijn verleden brekende, toog hij naar Deventer, waar hij door Florens Radewijns en de broeders des gemeenschappelijken levens welwillend werd opgenomen. Nochtans, indien voor iemand, dan was voor hem Windesheim veel meer dan Deventer de plaats, en het kloosterleven veel meer dan dat der fraterhuizen geschikt. Men zond hem dan ook naar Windesheim, waar hij in 1395 werd ingekleed en later geprofest. Intusschen behoorde hij niet tot de reguliere kanunniken, wijl hij »om zekere redenen" — welke zij waren, wordt er niet bijgevoegd — niet tot den geestelijken stand kon worden bevorderd,

1) Het *Chron. Wind.* p. 452 geeft den indruk, dat Mande „scriptor palatij" bij graaf Willem VI was. Dit moet echter in de omschrevene beteekenis worden verstaan, wijl hij reeds in 1395 te Windesheim werd ingekleed, terwijl Willem eerst in 1404 graaf werd. Verg. Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, dl. III, blz. 364.

2) *Chron. Wind.* p. 452.

maar verkeerde in de Orde als reddiet 1), en had dan ook in het koor steeds de laagste plaats 2).

In drieërlei opzicht is Hendrik Mande in den Windesheimschen kring een vertegenwoordigend man. Hij is het als visionaris, verluchter en mystisch schrijver in de landtaal. Uit deze drie oogpunten gaan wij hem een weinig nader beschouwen, ofschoon wij bij hetgeen van hoogst bevoegde zijde aangaande twee der drie reeds in het midden is gebracht 3), niets wezenlijk nieuws hebben te voegen.

Hendrik Mande dan was een visionaris. Ons bestek laat ons niet toe, uit te weiden over het wezen van het visioen. Het is ook niet noodig, aangezien dit elders helder en overtuigend is uiteengezet 4), en wij slechts zouden herhalen, wat dáár is gezegd. Genoeg zij het, te herinneren, dat volgens de tegenwoordige wetenschap de zenuwen op twee wijzen kunnen geprikkeld worden, om denzelfden indruk te weeg te brengen: door de voorwerpen buiten ons, en door de herinnering of de verbeeldingskracht in ons. Gewoonlijk is de eerste werking veel sterker dan de laatste, en zal iemand niet licht werkelijkheid toekennen aan hetgeen hij slechts door prikkeling van binnen uit hoort of ziet of op andere wijze gewaarwordt. Doch in abnormale, overprikkelde, ziekelijke toestanden van het zenuwleven kan het evenwicht zóózeer verbroken zijn, dat de verbeeldingskracht heerscht over de redekracht, en dat zij den mensch werkelijkheid doet toekennen aan hetgeen slechts in zijne fantasie bestaat. Met andere woorden: terwijl een gezond individu het subjectieve en het objectieve in dit opzicht gemakkelijk onderscheidt, loopt een ziekelijk allicht gevaar, beiden met elkander te verwarren, ja te vereenzelvigen, en hoe meer het evenwicht in hem verbroken wordt, des te ruimer spel wordt aan zijne verbeeldingskracht gegeven, om personen, die slechts inwendig worden aanschouwd, als uitwendig te zien, en woorden, die slechts in gedachte worden vernomen, als buiten zich te hooren. De omstanders zien en hooren natuurlijk niets, omdat er niets objectiefs bestaat. De visionaris

1) Zie over de reddieten te Windesheim boven, blz. 106—108.

2) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 452 seq.

3) Namelijk door Moll in de straks genoemde werken.

4) Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz 88—90, en de aldaar aangehaalde werken.

daarentegen ziet en hoort alles met eene verzekerdheid, waar geene redeneering tegen kan baten. Geen wonder. Zijn gezichts-, zijn gehoororgaan is van binnen uit geprikkeld geworden even sterk, als bij anderen van buiten af pleegt te geschieden.

Zulk een visionaris of »schouwer", gelijk onze vaderen ook dergelijke personen noemden, was de Windesheimsche kloosterling Hendrik Mande, en het zal niemand bevreemden, dat menschen als hij bij een minder ontwikkeld geslacht in den roep stonden, eene bijzondere gratie van God te hebben ontvangen, zoodat men, zonder juist bijgeloovig te zijn, veel aan hunne uitspraken hechtte. Te allen tijde heeft het geheimzinnige en onverklaarbare bijzonder de aandacht getrokken en vooral dán eene zekere voorliefde genoten, wanneer er iets godsdienstigs mede verbonden was. Voor het licht der wetenschap verdwijnen van lieverlede de mysteriën van het zenuwleven, en wordt veel als ziekelijk openbaar, wat weleer gold als hoogste openbaring van den geest. Welnu, ook Hendrik Mande was dan een kranke, een man van eenzijdige richting, een mensch met een verbroken zielsevenwicht.

Is dit het laatste woord, dat over hem kan worden gesproken, en tevens het vonnis der veroordeeling, dat over hem moet worden geveld? 1) Wij hebben iets beters aangaande hem te getuigen. Zijne visioenen zijn geene afspiegelingen van zinnelijke gedachten en vleeschelijke lusten, van onedele gezindheden of lage bedoelingen, neen, uit hetgeen hij zoo dikwerf buiten zich meende te zien en te hooren, blijkt dat er gedurig iets vrooms in zijn binnenste omging. In zijne dagen besloot men uit hetgeen lieden van zijne soort zeiden, tot hetgeen buiten den mensch bestond 2). Wij keeren het thans om. Wij zien in hunne vi-

1) Zie het uiterst oppervlakkig en lichtzinnig oordeel, dat Boxhorn, op grond van het door hem gekende en veelvuldig gebruikte *Chronicon Windesemense*, over Hendrik Mande heeft geveld in zijne *Nederlandsche historie*, vert. door Leydekker, 2de druk, Amst. 1739, blz. 238—242.

2) Er waren echter ook ongeloovigen. Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 470. Ook twijfelden de schouwers en schouwsters soms aan zichzelven. Zie bijv. Moll, *Joh. Brugman*, dl. II, blz. 91, noot 1. — Ik neem tevens deze gelegenheid te baat, om eene fout te herstellen, die boven, blz. 124, noot 2, is ingeslopen. Aldaar is gezegd, dat er te Windesheim geene zoogenaamde commensalen werden gevonden. Doch juist de man, die langen tijd in Mande's gedurige visioenen

sioenen, wij vernemen uit de woorden, die zij meenden te hooren, wat er in henzelven was. En als wij dan dezen stillen kloosterbewoner hooren verhalen, nu eens dat hem het Lam Gods in de gedaante van een schoonen knaap is verschenen 1), dan eens, dat hij een gesprek met de ziel van Johan Cele heeft gehad 2), dan weder hoe de afgestorvene bloedverwanten zijner vrienden het maken 3); vooral, wanneer wij hem zien beschrijven, hoe hij in een langdurig visioen de Engelen en de Gezaligden, Maria en Augustinus, Gerrit de Groote en Johan Vos, Florens Radewijns en Johan Brinckerinck, verschillende zusters van Diepenveen en de heilige Agnes, benevens nog zeer vele anderen achtereenvolgens in groote heerlijkheid en hemelsche zaligheid heeft aanschouwd, en hoe de prior Vos, heer Florens en vader Brinckerinck hem ten slotte troostelijk toespraken 4), dan zeggen wij:

---

geen vertrouwen had, zekere priester Johan de Wit, was zulk een commensaal (*Chron. Wind.* l. l.). Ook Gerrit van Renen, van wien sprake is bij Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XXVII, schijnt tot de klasse der commensalen te moeten gebracht worden.

1) *Chron. Wind.* p. 467.

2) l. l. p. 467 seq, 628.

3) l. l. p. 468 seq; zie ook p 439, 468, 471. Uit het straks genoemde handschrift, *Levens der zusteren van Meester-Geertshuis te Deventer*, fol. 52r, zij er het volgende aan toegevoegd: „Op den seluen dach dat dese guede zuster gertrut [Schuerynes] starf, geuyelt dat zuster gerbrich vosses, die doe die wtwendege dinge plach te verwaeren, wt was gesant van des huyses wegen. Ende want oer wech bi dat cloester van wijndsom hene viel, soe dachte si in oer seluen, si wolde daer aengaen ende bidden den brueders dat si voer ene zieke zuster wolden bidden, die te hant van hier schene te wanderen. Doe quam si bi enen brueder ende heyte brueder henrick mande, ende was alten vierigen goddienstigen man. Desen bad si, dat hi onsen lieuen heren voer die zieke zuster wolde bidden, want si en vermoede niet dat si sie leuendich solde vijnden als si te huys queme. Doe antwoerde hi oer guethertelike weder ende segede: Biddet oer dat si voer v bidde, want si is al inden ewigen leuen. Ende dat suldi weten, sprac hi, dat si niet langer dan drie vren inden vegevuer geweest en heeft. Ende zuster gerbrich mercte den tijt, in welken hi segede dat si gestoruen was, ende ondervant dattet alsoe geschiet was als hi oer gesecht hadde".

4) Deze geheele *Apocalypsis siue reuelatio, fratri Henrico Mande ostensa super statu Patrum deuotorum, canonicorum regularium defunctorum*, is afgedrukt in het *Chron. Wind.* p. 457—466.

»Vrome ziel, nu weten wij, met welke gedachten gij altijd bezig waart, en in welken kring gij u bij voorkeur bewoogt."

Vreemd! zijn lichaam leed er onder, en nochtans werd hij een hoogbejaard man; de onvoldragen vrucht een zeventigjarig grijsaard. Zoo moet het dan mogelijk zijn, dat het zenuwleven allerziekelijkst aangedaan, ja vreeselijk overspannen is, zonder dat het aan de eigenlijke levenskracht raakt. Meermalen lag hij drie maanden aanéén op zijn leger uitgestrekt, nu eens door het voeteuvel gemarteld, dan eens door verlamming zijner leden onmachtig, dan weer door andere zwakheden des lichaams zóó gekweld, dat hij op zijne voeten niet staan en zichzelven niet redden kon 1). Maar wat hem verliet, nooit zijne vroomheid. Kon hij niet medegaan, om het hoogwaardige te ontvangen, — terwijl de broeders om de veertien dagen communiceerden in het koor, deed hij het op zijn krankbed 2), en geen gesprek kwam over zijne lippen, of het was aan geestelijke onderwerpen gewijd 3).

Getuigden Mande's visioenen van eene levendige fantasie, ook zijne hand had de noodige bekwaamheid, om op perkament en papier over te brengen, wat zijne verbeelding hem deed aanschouwen. Reeds leerden wij hem kennen als een goed en vlug verluchter van boeken en als den voortreffelijksten teekenaar van groote letters in missalen, bijbels en dergelijke, dien Windesheim te zijnen tijde bezat 4). Eerst honderd jaren later kan hij, zooveel wij althans weten, door een anderen broeder, Andreas Diepenheim, die uit het Sint-Antoniusklooster te Albergen afkomstig was, zijn overtroffen. Hoever zijne kunstvaardigheid zich uitstrekte, kan bij gebrek aan gegevens onmogelijk worden

---

1) *Chron. Wind.* p. 454.

2) Ibidem. Bij het hooren van de mis, vooral bij het gebruiken van het sacrament, was hij zijne aandoeningen zóó weinig meester, dat hij zijne tranen niet weerhouden kon, en meestal zóó uitbundig weende, dat zijne kleederen of de plek, waar hij gestaan had, er de onmiskenbare sporen van droegen (l. l. p. 454 seq; verg. boven, blz. 177).

3) *Chron. Wind.* p. 455. De jongere broeders vormden dan ook niet zelden een kringetje om hem henen, ten einde hem te hooren en van hem te leeren (Ibidem).

4) Zie over dit en het volgende boven, blz. 220, waar in noot 3 de woorden van Busch zijn afgedrukt. Dat Mande niet slechts een uitstekend „illuminator" was, maar ook eene fraaie hand van schrijven had, is straks reeds vermeld.

bepaald. Door zich in gissingen te verdiepen, zou men evenzeer gevaar loopen, haar te gering te achten als haar te overschatten. Doch neemt men in aanmerking, dat de Windesheimers, hoezeer ook overigens op soberheid en eenvoudigheid gesteld, hunne kerkboeken gaarne zoo fraai mogelijk hadden; voorts, dat Mande een »goed" verluchter wordt genoemd; vervolgens, dat hij in dit opzicht uitmuntte boven Johan van Kempen en Willem Vornken, die hetzelfde kunstvak naar eisch beoefenden; eindelijk, dat Busch, waar deze hem als den besten teekenaar van de groote letters doet kennen, het woord »pictor" gebruikt, dan schijnt men recht te hebben, aan meer dan gewone kunstenaarsgaven te denken. In ieder geval is hij de aangewezen man, om in dit hoofdstuk op te treden als de hoofdvertegenwoordiger der zoogenaamde »verluchters" in het bloeitijdperk van des kloosters bestaan.

Wij hebben nog te handelen over Hendrik Mande als auteur. Busch noemt niet minder dan veertien geestelijke boekskens van hem op, die echter tot twaalf moeten worden teruggebracht 1). Deze allen vervaardigde hij in het Dietsch en schreef ze met eigen hand en fraaie letter op francijn, opdat ze door den boekenwaarder aan ieder, die ze binnen of buiten het klooster ter leen mocht vragen, zouden worden verstrekt 2). Van deze werk-

1) De lijst van al deze geschriften is afgedrukt in het *Chron. Wind.* p. 456 seq. Men vindt er echter als drie afzonderlijke werkjes opgegeven het *Liber de tribus statibus hominis conuersi, in quibus consistit perfectio vitae spiritualis*, het *Liber de vita spirituali et deuota, et in quibus consistit, et eius impedimenta*, en het *Liber de vita contemplatiua, in quibus consistit, et puncta quibus impeditur*, terwijl volgens de uitgave van het eerstgenoemde werkje door den hoogleeraar Moll in diens *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 263—292, het tweede en het derde slechts gedeelten van het eerste zijn. Dat dezelfde opstellen bedoeld zijn, moge blijken uit de opschriften dier gedeelten: „Van enen geestliken of ynnighen leven, wat een gheestlic leven is ende wairin dattet gheleghen is ende wat hem hijndert", en „Van enen scouwenden leven, ende wat een scouwende leven is ende wairin dattet ghelegen is, ende van sommighen punten die daerin hijnderen". Het schijnt echter, dat deze twee gedeelten ook als afzonderlijke opstellen werden beschouwd, en dat het eerste gedeelte (over het werkende leven) te zamen met de Inleiding eveneens als een op zichzelf staand geschrift gold. Zoo laat zich ook verklaren, waarom in het aanstonds te noemen H. S. n°. 153 der Maatsch. v. Ned. letterkunde slechts dit laatste gevonden wordt (zie Moll, *Joh. Brugman*, dl. I, blz. 262), en waarom aan het gedeelte over het werkende leven de titel ontbreekt (zie a. w. blz. 268).

2) *Chron. Wind.* p. 456 seq. Dat werken van Mande door andere devoten

jes, die tot vóór twintig jaren geheel verloren schenen, zijn er uit de bekende Weesper klooster-bibliotheek, die in 1847 aan de Koninklijke boekerij te 's Gravenhage ten geschenke werd gegeven 1), drie te voorschijn gekomen, door den hoogleeraar Moll te Amsterdam als geschriften van Mande herkend, en door hem als bijlage achter het eerste deel van zijn »Johannes Brugman" in het licht gezonden 2). Later ontdekte de genoemde hoogleeraar een ander klein werkje van denzelfden schrijver, en maakte ook dit openlijk bekend 3). Nog drie andere geschriften van Mande kwamen eveneens in zijn bezit 4), en ook deze hopen wij te eeniger tijd van hem in druk te zullen ontvangen. Het terugvinden van zeven der twaalf, of, zoo men wil, van negen der

werden afgeschreven, blijkt nit een der handschriften van de voormalige Weesper klooster-bibliotheek, thans H. S. n°. 30 der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage (zie Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 259, 262; v. Iterson, *Stemmen uit den voortijd*, Leid. 1857, blz. 178v, 188v); voorts uit nog een H. S. der Kon. bibl. (zie Moll, in Kist en Moll, *kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866, blz. 264); verder uit H. S. n°. 153 van de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden (*Catalogus*, Leid. 1847, dl. I, blz. 54 ond.); óók nog uit twee handschriften, in bezit van den hoogleeraar Moll (zie den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, vijfde jaarg. 1860, blz. 115); misschien ook uit Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 363, en Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. I, p. 457.

1) Zie Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. VII (1847), blz. 177—192; v. Iterson, a. w. blz. 178v.

2) Namelijk *Een boecskijn van drien Staten eens bekierden mensche* (*Johannes Brugman*, dl. I, blz. 263—292); *Een devoet boecskijn van der bereydinghe ende vercieringhe onser inwendigher woeninghen* (a. w. dl. I, blz. 293—309); *Een corte enighe sprake der minnender sielen mit haren gheminden* (a. w. dl. I, blz. 310—313). Verg. v. Iterson, *Stemmen uit den voortijd*, blz. 188v.

3) Namelijk *Ene claghe of enighe sprake der mynnender sielen tot horen brudegom* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, vijfde jaarg. 1860, blz. 116—122), of *Een mynlike clage der mynnender zielen tot horen gemynden om verlost te werden van horen gebreken* (onder welken titel het voorkomt op fol. 95^{r}—102^{r} van het zoo aanstonds te noemen handschrift).

4) Namelijk *Dat boeç vanden licht der waerheit* (fol. 1^{r}—39^{v} van een klein, dik, net geschreven papieren handschriftje met ouden band en koperen hoeken, door den genoemden hoogleeraar aangekocht uit de bibliotheek van Enschede te Haarlem); *Een spiegel der waerheit* (fol. 40r—80r van hetzelfde H. S.); *Vanden zeuen gaven des heiligen geest, ende eerst vander gaue der smakender wijsheit* (fol. 80^{r}—95^{r} van hetzelfde H. S.).

veertien werken, geeft grond om te verwachten, dat ook de ontbrekende vijf te eeniger tijd wel voor den dag zullen komen [1]). Is dit eenmaal geschied, dan zal men nog beter en vollediger dan thans de innige vroomheid, de veelszins opgeklaarde denkbeelden [2]) en de dichterlijke adspiratiën van den Windesheimschen schouwer kunnen leeren kennen en waardeeren. En zij het ook, dat men hem, zoowel wat den inhoud als wat den vorm betreft, den lof van volkomen oorspronkelijkheid moet onthouden, wijl zijne mystiek blijkbaar in afhankelijke betrekking tot die van Ruysbroeck staat [3]), en het gebruik der allegorie en van den dialoog in zijne dagen zeer algemeen was [4]), toch zal men hem de eer moeten geven, dat hij een der grondleggers van de godsdienstige volksliteratuur in ons vaderland is geweest [5]). Intusschen kan men zich nu reeds verlustigen in de zoete Dietsche sprake, die er vloeide uit zijne pen, als hij, in zijne cel gezeten, worstelend soms met de taal, om haar te dwingen tot een waar en waardig uiten van zijne innigste gedachten, schreef over de geheimenissen van het »werkende," »geestelijke" en »schouwende leven," of zijn vernuft botvierde in het uiteenzetten van de »ver-

1) In de hoop, dat het tot de ontdekking moge medewerken, laat ik hier de vijf titels volgen, gelijk zij door Busch (*Chron. Wind.* p. 456 seq) in het Latijn zijn opgegeven: *Liber vnus, quomodo veterem hominem cum actibus suis exuere debemus et Christo nos vnire, habens nouem capitula; Liber de intimis Domini nostri Iesu Christi, et septem viis quibus itur ad ea, habens quindecim capitula; Liber de perfecta amoris altitudine, et de viis ad eam perueniendi, tredecim habens capitula; Dialogus siue collocutio deuotae animae cum amato suo, et responsio eius ad animam deuotam; Liber de raptibus et collocutionibus cum Deo et Dei secum, decem habens capitula, secundum decem reuelationes diuersis temporibus sibi factas.* Het laatstgenoemde werkje schijnt nauwelijks hetzelfde te kunnen zijn als de op blz. 266, noot 4, genoemde en in het *Chron. Wind.* afgedrukte *Apocalypsis*.

2) Zie boven, blz. 196; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 46, 206; denzelfden, *Joh. Brugman*, dl. I, blz. 59v.

3) Verg. v. Otterloo, *Johannes Ruysbroeck*, Amst. 1874, blz. 367.

4) Wat de allegorie betreft, zie Moll, *Joh. Brugman*, dl. I, blz. 261; wat den dialoogvorm aangaat, zie denzelfden, a. w. dl. II, blz. 408–412; *Kalender voor de prot in Ned.* 1860, blz. 115; *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl II, st. ii, blz. 367. Het geheele derde boek der *Imitatio Christi* door Thom. a Kempis is in dien vorm geschreven.

5) Verg. hetgeen boven, blz. 6v, aangaande de vestiging der stichtelijke letterkunde in de landtaal gezegd is.

siering der inwendige woning", of »de minnende ziel" deed spreken met »haren Beminde", of zich voor Hem deed uitstorten in woorden van roerend geklag.

Hendrik Mande, »de Noord-Nederlandsche Ruysbroeck", de beste schrijver in de landtaal, dien Windesheim, zoover wij weten, heeft voortgebracht, toog op hoogen leeftijd naar Beverwijk, waar het klooster Sion op zijnen raad en met zijne hulp was begonnen, en vond aldaar zijn einde en zeker ook wel zijn graf [1]).

VIII. Gerlacus Petersz. [2]).

Betreurden wij bij de bespreking van Hendrik Mande, dat de geschiedenis zoo weinig aangaande zijn vroegeren levensloop heeft opgeteekend, ten opzichte van Gerlacus Petersz., ofschoon zij ook van diens wording zwijgt, beklagen wij ons over hare karigheid in het mededeelen niet. Hij toch is blijkbaar een van die personen, die zonder uitwendige schokken en inwendige stormen worden wat zij zijn, die de wilde jacht der omstandigheden, den woesten strijd der hartstochten, de reusachtige deiningen van het gemoedsleven nooit hebben gekend, personen die geene litteekens dragen, en wier levensloop gelijk is aan eene zacht kabbelende beek.

Ondanks het vermoedelijk verschil van wording hebben nochtans de twee genoemde mannen, gelijk wij straks zien zullen, zeer veel met elkander gemeen. En alsof zij, die reeds van nature evenknieën waren, ook nog in een ander opzicht iets overeenkomstigs moesten hebben, dezelfde geleerde, die den één weer in herinnering bracht en enkele zijner schriften wereldkundig maakte, deed ook den ander, hoewel deze nooit vergeten was geraakt,

1) *Chron. Wind.* p. 471. Dat hij in 1431 moet gestorven zijn, zie boven, blz 262, noot 1.

2) Wat er, zoowel uit het *Chron. Wind.* p. 84, 114, 127, 402, 438, 516, 520—533, 580, als uit zeker handschrift, aangaande het leven van Gerlacus Petersz., en uit Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 287, aangaande het door hem bereikte levensjaar bekend is, werd met de grootste zorg gebruikt door den hoogleeraar Moll in zijne monographie *Gerlach Peters en zijne schriften* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II, 1859, blz. 145—246), alwaar ook voor de eerste maal 's mans *Breviloquium* en zijne twee *Brieven* aan zijne zuster Lubbe Peters zijn afgedrukt. Het is naar deze monographie, dat ik den lezer bij herhaling zal verwijzen.

beter kennen, en gaf opstellen van zijne hand, waarvan nog slechts de titels schenen te bestaan, voor het eerst in het licht. Na dezen uitvoerigen arbeid is het ons onmogelijk, iets nieuws te leveren, en zullen wij het best doen, ons toe te leggen op groote beknoptheid, met dien verstande nochtans, dat wij ook nu zullen trachten, den persoon, over wien wij spreken, zóó te karakteriseeren, dat daardoor duidelijk kan worden, wat hij historisch te beteekenen, en in den Windesheimschen kring vertegenwoordigd heeft.

Gerlacus Petersz. stierf den 18den November 1411, op den leeftijd van slechts drie en dertig jaren [1]). Hij moet dus in 1378 geboren zijn, en wel te Deventer [2]), d. i. in de stad van Gerrit de Groote en Florens Radewijns. Van zijn vader is ons niets bekend. Zijne moeder Geesje [3]) was eene godvruchtige en welgestelde vrouw; zij behoorde onder degenen, die Windesheim begiftigden, daar zij het tweehonderd Rijnsche guldens schonk [4]). Niet slechts haar zoon Gerlacus, maar ook diens broeder Andries werd in het klooster opgenomen; de laatste evenwel, een man van veel minder geestesgaven, slechts in betrekking als convers en als kleermaker van het convent [5]). Voorts had zij nog eene dochter, Lubbe geheeten, die zuster des gemeenschappelijken levens in Meester-Geertshuis werd, en aldaar de post van »procuraterse" bekleedde [6]).

---

1) Het *Chron. Wind.* p. 438 noemt wel den sterfdag („in Octaua sancti Martini"), maar niet het sterfjaar en den leeftijd. Beiden worden echter opgegeven door Valerius Andreae, *Bibl. Belg.* p. 287, aan wien ook Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. I, p. 364, en Paquot, *Memoires*, tome XVIII, p. 35, het hebben ontleend. Wij hangen hier dus af van de betrouwbaarheid van Valerius Andreae, of van de bron, waaruit hij heeft geput. Doch aangezien uit *Chron. Wind.* p. 516 (het jaar 1403 als inkleedingsjaar van Gerlacus) verbonden met p. 533 (dat hij bijna acht jaren in de Orde heeft doorgebracht) blijkt, dat het sterfjaar juist is opgegeven, schijnt men ook de bepaling van den leeftijd te mogen vertrouwen.

2) *Chron. Wind.* p. 520 en 521.

3) „Gesa de Dauentria". *Chron. Wind.* p. 127.

4) Ibidem.

5) l. l. p. 114. Busch noemt hem aldaar „carnalis frater fratris nostri Gerlaci Petri, sed spiritu intus et exterius valde ipsi dissimilis", en zegt dat hij (ofschoon zeer ootmoedig, liefdevol en ijverig werkzaam) bijzonder angstvallig was.

6) Zie Moll in zijne genoemde monographie, blz. 152, 199.

Onze Gerlacus kwam te Windesheim langs den weg, waarlangs bijna allen er in den eersten tijd kwamen. Hij behoorde namelijk tot de klerken van heer Florens, en werd later door dezen ten klooster gezonden [1]). Indien iemand voor het leven aldaar geschikt was, dan zeker hij, en indien Florens Radewijns van één zijner leerlingen in dit opzicht iets goeds mocht verwachten, dan ongetwijfeld van dezen jongeling, dien hij bijzonder liefhad en die meer dan menig ander zijn geestelijk kind verdiende te heeten. Roerend is de wijze, waarop Gerlacus bij gelegenheid van eene dramatische voorstelling op Maria-lichtmis in de Lebuïnus-kerk [2]), waarbij de kanunniken hem de rol van Maria met het kindeke lieten vervullen, volgens geheime afspraak met heer Florens zijne reinheid »aan God en diens Moeder" toewijdde [3]). Niemand wist, wat het knielen van den jongeling bij het »offeren van het kindeke" te beduiden had, doch de meester en de leerling hadden elkander verstaan.

Gerlacus wordt ons beschreven als een allerbeminnelijkste persoon, tamelijk rijzig van gestalte, met een kalm en engelachtig gelaat, rustig bij alles wat hij deed, liefelijk in al wat hij sprak, rein en vroom, vol goedheid jegens allen, nederig en geduldig [4]). Ja, ook geduldig, ondanks de vreeselijke lichaamssmarten, die hem waren opgelegd. Want de kwaal, die zoovele broeders te Windesheim en te Deventer, die ook zoovele zusters in laatstge-

---

1) *Chron. Wind.* p. 521.

2) Zie over het kerkelijk tooneelspel en zijne literatuur, zoowel in het algemeen als meer bijzonder in ons vaderland, de twee zeer belangrijke verhandelingen van Aem. W. Wybrands, *Het kerkelijk drama der middeleeuwen* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, zesde jaarg., Amst. 1861, blz. 100—161), en *Opmerkingen over het geestelijk drama hier te lande in de middeleeuwen* (in Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. III, st. ii, blz. 193—293); voorts Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 265—271.

3) Het treffend verhaal werd naar een handschrift medegedeeld door Moll in zijne monographie, blz. 154v. Verg. *Chron. Wind.* p. 521, en zie ook Wybrands, *Het kerkelijk drama*, blz. 153, maar vooral (wegens zijne mededeelingen aangaande andere mysteriespelen op Maria-lichtmis) zijne *Opmerkingen*, blz. 208v. Voorts verwijs ik hier naar het boven, blz. 180v, gezegde aangaande het „cor suum Deo praesentare" (*Chron. Wind.* p. 526) door Gerlacus Petersz.

4) *Chron. Wind.* p. 527, 528—531.

noemde plaats en te Diepenveen zwaar deed lijden, de groote kwaal van dien tijd, de steen, was ook de zijne [1]).

Dat degenen, die hem dagelijks omringden, met hartelijke liefde jegens hem vervuld waren, zal niet behoeven gezegd te worden. Een klein maar aandoenlijk voorbeeld daarvan is ons bewaard gebleven. Gerlacus was meer dan gewoon bijziende, zoodat hij zelfs groote letters op geringen afstand niet kon onderscheiden. Dit stond hem in den weg, om onder de reguliere kanunniken te worden opgenomen, wijl hij niet in staat zou zijn, met hen uit de groote koorboeken te zingen. Reeds vóór 1400, het sterfjaar van Florens Radewijns, was hij te Windesheim gekomen, maar hij verkeerde er slechts als klerk [2]); ingekleed en geprofest werd hij niet. Doch wat deed men? Zijn »consiliarius" [3]) of raadsman Johan Schutken, hierin bijgestaan door den prior Vos, vervaardigde voor hem twee kleine antiphonariën en een graduale van hetzelfde formaat, opdat hij ze bij den kerkdienst in de hand en dicht onder de oogen zou kunnen houden, en een andere broeder, Bartholomaeus Herbolt, een convers [4]), schreef voor hem een dergelijken psalter. De liefdedienst was te grooter, wijl hij in vrije uren buiten den voorgeschreven werktijd werd volbracht [5]). En toen nu op deze wijze het eenig bezwaar uit den weg was geruimd, werd Gerlacus den 30sten November 1403 ingekleed, en kon hij dus een jaar daarna zijne gelofte doen [6]). Hij vervulde voorts eenigen tijd de betrekking van sacristein, en deed dit met groote liefde, wijl hij hierdoor meer nog dan anderen in de kerk zijn, en zich met de goddelijke dingen bezighouden kon [7]).

---

1) *Chron. Wind.* p. 530 seq; verg. boven, blz. 176, noot 6; blz. 255, 260.

2) l. l. p. 523.

3) Zie boven, blz. 152, noot 2.

4) Zie over hem het *Chron. Wind.* p. 113 seq. Hij was een goed en ijverig fschrijver van boeken. Het door hem gekopieerde *Catholicon* noemt Busch „omnibus libris monasterii nostri pene maior et pretiosior" (l. l. p. 114). Verg. boven, blz. 112 en 217, noot 1.

5) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 523; verg. ook p. 580. Na Gerlacus' dood bleef dit handexemplaar in het koor ten gebruike van den prior (l. l.).

6) l. l. p. 523.

7) l. l. p. 525 seq; verg. boven, blz. 139, noot 2. Hij bleef, nadat de overige broeders het koor verlaten hadden, als sacristein alleen achter, en was dan dikwijls nog zóózeer met hoogere gedachten vervuld, dat hij, de oogen en handen ten hemel geheven, het koor op en neder liep, of vreemde gebaren maakte en allerlei woorden uitstootte (l. l. p. 525; verg. ook p. 522).

Maar genoeg, want dit alles maakt zijne ware beteekenis niet uit. Gerlacus Petersz. was, wat onze vaderen noemden een »schouwer", en daarenboven een uitstekend stichtelijk schrijver, zoowel in de landtaal als in het middeleeuwsch Latijn.

Reeds noemden wij hem een evenknie van Hendrik Mande, maar moeten toch wijzen op het onderscheid, dat tusschen deze twee mannen bestaat. Beiden behooren tot de klasse der mystieken [1]), doch de één is »contemplator", de ander »visionaris"; bij den één is de fantasie geprikkeld, bij den ander overprikkeld; bij den één hangen verbeeldingskracht en redekracht meestal in evenwicht, bij den ander is het evenwicht doorgaans verbroken Als Mande aan de dingen des hemels denkt, dan ziet hij ze in zinnelijke vormen voor zich; alles neemt eene gestalte aan voor zijn oog; hij ziet, hij hoort, hij tast, en houdt ook later nog vol, dat hij werkelijk gezien, gehoord en getast heeft. Als Petersz. zich in het hemelsche verlustigt, dan aanschouwt hij óók, maar weet later zeer goed, dat het slechts in beeld en gelijkenis was. In één woord, voor Mande is alles uitwendig, voor Petersz. inwendig [2]). Zelfs dan, wanneer hij, met de broeders in den boomgaard wandelende, voelt dat er eene hoogere bezieling in hem komt; wanneer hij gedreven wordt naar de eenzaamheid, om er zijne gedachten te verheffen of het opwellend denkbeeld in woorden te brengen op lei of papier; wanneer hij dan tot degenen, die bij hem zijn, zegt: »Broeders, ik moet naar mijne cel; daar wacht mij iemand" [3]), zelfs dan is hij zich zeer goed bewust, dat het slechts eene inspiratie is, dat hij zich van eene oneigenlijke uitdrukking bedient, dat hij God of Jezus niet wezenlijk zien zal. En ook dan, als hij onder de tonen van het »Te Deum" of van andere vrome kerkzangen zóózeer in den geest wordt opgetogen, dat zelfs zijn lichaam zich

---

1) De jongste beschouwing over het wezen der mystiek leverde Dr. v. Otterloo in zijn meer genoemd werk *Johannes Ruysbroeck*, blz. 17—37. Ook het door hem geschrevene over den historischen gang der mystiek (a. w. blz. 38—120) is der lezing zeer waardig.

2) *Chron. Wind.* p. 529: „Qui et thronum gloriae Dei, et Sanctae Trinitatis triclinium sedulo se exhibuit. Deum in se sentiens praesentem".

3) l. l. p. 526. Over zijne liefde tot de cel, zie boven, blz. 159.

onwillekeurig verheft en hij somwijlen op de teenen blijft staan [1]), ook dan, men twijfele er niet aan, weet hij later zeer wel, dat hetgeen hij in zielsverrukking aanschouwd heeft, niet in tastbare werkelijkheid bestond.

Om dit een en ander, dat ons veelmeer dan de overprikkeling van het zenuwleven aantrekt, dat ook geheel in overeenstemming is met Gerlacus' gezonde dieet [2]), stellen wij Petersz. boven Mande. Waarschijnlijk zouden wij het nog meer doen, indien de eerste evenals de laatste al zijne werken in de landtaal had geschreven. Maar helaas, de twee beste, die wij van hem bezitten, ook het allerbeste, waaraan hij den eervollen bijnaam van »alter Thomas a Kempis" te danken heeft [3]), vervaardigde hij in het Latijn.

Of liever, hij zelf heeft het niet als werk vervaardigd, ja er misschien nooit aan gedacht, dat er een geheel uit groeien kon. Hij schreef slechts zijne vrome gedachten, vruchten van de bezieling die zoo dikwijls over hem kwam, op stukken lei en strookjes perkament en blaadjes papier [4]). Hier en daar en overal in zijne cel lagen ze verspreid. Toen hij op zijn sterfbed lag, verzocht hij den prior Vos, ze na zijnen dood te willen vernietigen, daar hij ze niet voor anderen, maar slechts voor zichzelven had opgeteekend. Doch het antwoord was: »Lieve broeder, laat dat aan mij over; ik zal daar wel mede handelen, gelijk het best zal zijn" [5]).

Vos vernietigde ze niet, maar droeg aan den vriend en raadsman van den overledene, den klerk Johan Schutken, op, de fragmenten bijeen te zamelen, en deze maakte er een geheel van, in

1) *Chron. Wind.* p. 525. Zie over de verhalen, dat sommige devoten door hunne geestvervoering somtijds van den bodem werden opgeheven, Moll in zijne monographie over Petersz., blz. 163, noot 1.

2). *Chron. Wind.* p. 527, eene plaats, die door Delprat (*De broederschap van G. Groote*, blz. 45) is opgevat op eene wijze, zooals de vrome en ernstige Gerlacus wel allerminst heeft verdiend. Verg. voorts boven, blz. 187, noot 3, en zie Gerlacus' eigene denkbeelden aangaande den plicht om goed te slapen en behoorlijk te eten, in zijn straks te noemen *Breviloquium*, § 19, 20.

3) Zooveel tot dusverre bekend is, stond deze bijnaam het eerst op den titel van de straks te noemen Latijnsche uitgave van 's mans *Soliloquium* te Keulen, 1616. Een facsimile van dien titel kan men vinden vóór de uitgave door Strange, Col. 1849.

4) Verg. boven, blz. 163.

5) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 531 seq; verg. ook p. 524.

negen en dertig hoofdstukken verdeeld [1]). Zóó ontstond het »Soliloquium", dat tot de beste letterkundige voortbrengselen uit den Deventersch-Windesheimschen kring behoort, een der meest geliefde boeken der Port-Royalisten werd, en door sommigen als het meesterstuk der mystieke godgeleerdheid wordt beschouwd [2]). Reeds spoedig, waarschijnlijk door Schutken zelven, werd het overgezet in het Dietsch [3]). Misschien reeds in 1597, maar zeker in 1613 en 1621 kwam eene Nederlandsche vertaling er van in het licht [4]); later eene Fransche [5]); de Duitsche van den beroemden Gerhard Tersteegen beleefde vier uitgaven [6]); van 1616

1) *Chron. Wind.* p. 524; verg. Moll, a. w. blz. 229v.

2) Neale, *A history of the so called Jansenist church of Holland*, Oxford, 1858, p. 89: „He is known by his work, *Ignitum cum Deo soliloquium*, which has been translated into Flemish and French, and which was a great favourite with the Port-Royalists. Some consider it the masterpiece of mystic theology."

3) Zie Moll, a. w. blz. 232. Tevens zijn aldaar, blz. 234—239, enkele proeven van deze voortreffelijke vertaling afgedrukt naar het eenig daarvan tot dusverre bekende handschrift in de openbare boekerij te Deventer (*Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, n°. 1739).

4) De titel der uitgave van 1621 te 's Hertogenbosch is geheel afgedrukt bij Moll, a. w. blz. 233, noot 1. Van de uitgave van 1613. genoemd door Paquot in zijne *Memoires*, tome XVIII, p. 36, maar wier bestaan niet geheel zeker was, kwam een exemplaar voor op de auctie Serrure (*Catalogue de la bibliothèque de M. Serrure*, 1re partie, Brux. 1872, p. 22, n°. 172: „De innighe Alleensprake des Eerw. broeders Gerlacus Peterssen, Regulier tot Windesim, overgestelt door Nicasium van Heese. Shertogenbossche, by Anth. Scheffer, 1613, in-8°"). Aangezien nu in den druk van 1621 attesten van den „Censor librorum" voorkomen met de jaartallen 1613 en 1597 (zie Moll, t. a. p.), en het eerste jaartal thans gebleken is op de Nederlandsche vertaling van 1613 te slaan, acht ik het hoogst waarschijnlijk, dat diezelfde vertaling ook reeds in 1597 zal zijn verschenen; ja misschien is er eene uitgave van vóór 1572 geweest, in welk jaar de genoemde overzetter Nicasius van Heese tot de Gorcumsche martelaren behoorde, die te Brielle werden gedood. Voorts schijnt er nog een druk van 1620 te Utrecht te hebben bestaan. Revius toch schrijft in zijn *Daventria illustrata*, Lugd. Bat. 1651, p. 65: „Idem opusculum Belgice versum excudit Ultrajecti Conradus Henrici Anno MDCXX. cum approbatione R. M. Petri Blyenburgi Goudani SS. Theol. Licentiati." Waar alle namen en bijzonderheden zoo uitvoerig worden opgegeven, blijft er weinig grond tot twijfel over.

5) Neale, l. l. Zij wordt door Poiret eene „sierlijke" genoemd. Zie Moll, a. w. blz. 231, noot 3.

6) Namelijk in 1730, 1740, 1766, 1845. Zie *Kempis Nachfolge Jesu Christi*

tot 1849 werd de Latijnsche tekst bij herhaling gedrukt [1]), en in het laatstgenoemde jaar verscheen het werkje nog in twee verschillende overzettingen in het Duitsch [2]). Wèl een bewijs van de aandacht, die het heeft getrokken, den smaak, waarin het bij vrome gemoederen viel, waarschijnlijk ook van den godsdienstigen invloed, dien het bij velen zal hebben uitgeoefend.

Behalve het »Soliloquium" schreef Gerlacus Petersz. ook nog een »Breviloquium" [3]), hetzij dan dat hij er zelf dezen titel aan heeft gegeven, of dat anderen, wat veel waarschijnlijker is, het hebben gedaan [4]). Dit »Breviloquium" is eenige jaren ouder. Het dagteekent namelijk uit den tijd, toen hij nog klerk was [5]), d. i. van vóór den 30sten November 1403. Vermoedelijk schreef hij het te Windesheim [6]), en wel, naar de gewoonte van velen

---

nebst Gerlach's Göttlichen Hertzensgesprächen übersetzt von Gerhard Tersteegen, Vierte Ausgabe, Essen, 1845, Vorrede, S. XXXII.

1) Namelijk te Keulen, 1616; te Parijs, 1659 (?); te Keulen, 1711 (in de *Sacra orationis Theologia* van Poiret); te Keulen, 1849 (uitgegeven door Strange, in de *Bibliotheca mystica et ascetica* bij Heberle) 12°. Niet onwaarschijnlijk bestaat er een Latijnsche druk van vóór 1616. Zie over al deze uitgaven Moll, a. w. blz. 231v, en over een afschrift van het *Soliloquium* in de universiteits-bibliotheek te Utrecht, denzelfden, *Kerkgesch. v Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 364, noot 1.

2) Gerlach Petrus, *Seelengespräche*, Pass. 1849, 12° (Heberle, *Katalog*, Nro. LXXVII, Köln, Nov. 1873, 2te Abth, S. 45, n°. 1092); *Der zweite Thomas von Kempis oder des Gerlach Petri Selbstgespräche mit Gott. Aus dem Lat. von Nic Casseder*, 2te Aufl. (zijnde n°. 1 der *Mystische und ascetische Bibliothek* bij Heberle), Köln, 1849, 12°. De eerste uitgave der vertaling van Casseder verscheen in 1824 te Frankf. a. Main in het licht.

3) Het werd naar twee handschriften in de Bourgondische biblotheek te Brussel het eerst in 1859 uitgegeven door Moll, a. w. blz. 174—199. H. S. n°. 227 der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, geschreven op papier in kl. octavo met eene hand uit de zestiende eeuw, bevat eene vloeiende Nederlandsche vertaling van dit werkje. De titel luidt: „Die corte spraecke vanden weerdigen ende verlichten Gerlacus Priester ende Religiens inden Convente der Regulieren tot windesem." Opmerking verdient, dat overal, waar in het Latijn de tweede persoon is gebruikt, in deze vertaling de derde voorkomt, zoodat ook de menigvuldige imperatiefvormen zijn overgezet door een „hy sal."

4) Verg. Moll, a. w. blz. 171.

5) *Chron. Wind.* p. 522.

6) Ik grond dit vermoeden deels op de hooge waarschijnlijkheid, dat dit werkje tot de klasse der op blz. 26 besproken „Proposita" behoort; anderdeels op de woorden „prior" (§ 30, 36), „consiliarius" (§ 36), en dergelijke, die

in die dagen, als richtsnoer voor zijn eigen wandel [1]). Deze bijzondere strekking geeft er ook een meer zedekundig karakter aan. Het »Soliloquium" kenmerkt meer den man van vroomheid; het »Breviloquium" meer den moralist. In het »Soliloquium" is meer innigheid, meer gloed, meer verheffing; in het »Breviloquium" meer nuchterheid, meer kalmte, meer bedaard overleg. Het »Soliloquium" is meer voor alle menschen in alle tijden; het »Breviloquium" meer voor den bepaalden kring, waarin Gerlacus zelf zich bewoog. Doch in beiden dezelfde diepe, mannelijke, heilige en heiligende ernst.

In de bibliotheek der voormalige regulieren te Tongeren, die tot de Windesheimsche kloostervereeniging behoorden, bevond zich een geschrift »De libertate spiritus", dat eveneens aan Gerlacus Petersz. werd toegeschreven [2]). Inderdaad kan hij er zeer wel de auteur van zijn geweest. Het denkbeeld toch, door den titel aangeduid, werd ook in zijn »Soliloquium" door hem uiteengezet [3]). Doch zeker is het, dat er nog twee brieven van hem aan zijne reeds genoemde zuster Lubbe bestaan [4]). Deze brieven, waarbij ook alweer de »goede punten" of »devota exercitia" [5]), die hij in zoo grooten getale opschreef, niet ongebruikt zullen zijn gebleven, en die daarenboven gedeelten van het »Breviloquium" bevatten, zijn in het Dietsch [6]). Zij vormen de eenige

---

bepaaldelijk aan Windesheim, niet aan Deventer doen denken, terwijl daarenboven § 21, 23, 24, 26, 27, 30, 37 en andere geheel in den Windesheimschen kring te huis behooren.

1) Zie hierover boven, blz. 26. Tot de aldaar bedoelde geschriften behoort misschien óók wel § 36—41 van het *Vita Luberti Berneri* door Thom. a Kempis (in de verschillende uitgaven van diens *Opera omnia*).

2) Sanderus, *Bibliotheca Belgica manuscripta*, Insulis, 1641, pars II (1644), p. 191: „Gerlacus Petri Can. Reg. De libertate spiritus, cum Exercitiis piis" Verg. Moll, a. w. blz 239.

3) Zie de daartoe betrekkelijke gedeelten afgedrukt bij Moll, a. w. blz. 240—245.

4) Zie over den eersten brief bij Moll, a. w. blz. 199—202; over den tweeden, blz. 215—218. De eerste is afgedrukt blz. 202—214; de tweede, die bijzondere lotgevallen moet hebben ondergaan, wijl de briefvorm er thans geheel aan ontbreekt en hij tot een geschriftje in negen hoofdstukjes is geworden, staat te lezen blz. 218—229.

5) Zie boven, blz. 163.

6) Verg. *Chron. Wind.* p. 522.

letterkundige voortbrengselen zijner pen in de landtaal. Ach, waarom schreef hij niet alles daarin, gelijk Mande dit heeft gedaan? Misschien zou zijn naam er minder wereldkundig door zijn geworden (iets, waaraan hijzelf trouwens nooit heeft gedacht), maar hij zou thans in hoogere mate den meer vaderlandschen roem bezitten, één onzer beste prozaïsten uit den aanvang der vijftiende eeuw, één der grondleggers onzer stichtelijke volksliteratuur te zijn geweest. Nu gaat in dit opzicht Hendrik Mande hem voor 1). Doch laat ons niet vergeten, dat deze laatste hem twintig jaren heeft overleefd en dus alweer verder stond van den tijd, toen alles Latijn moest wezen, en nader bij de dagen, waarin de Nederlandsche letterkunde zich al meer en meer zelfstandig verhief.

Gerlacus Petersz. was de tweede broeder, die in het klooster stierf, en de eerste, die in de kerk vóór het koor werd begraven 2). Zijn naam bleef in eere als die van Windesheims grootsten schouwer 3). Ook zijne gehoorzaamheid werd zeer geroemd 4). Het heerlijkst getuigenis aangaande hem is wel dat van Johan Brinckerinck, die verklaarde, eene gansche week een beter mensch te zijn, als hij broeder Gerlacus de mis had hooren lezen 5).

IX. Johan Schutken 6).

De lezer stelle zich een man voor van middelmatige lengte,

1) Daarenboven blijft het nog altijd de vraag, in hoeverre de eerste brief door Johan Schutken herzien, en de tweede geheel door hem omgewerkt is, zoodat de verdiensten van Gerlacus Petersz. als Nederlandsch prozaschrijver kleiner, en die van Schutken grooter zouden worden. Verg. Moll, a. w. blz. 217.

2) *Chron. Wind.* p. 521: „ante chorum"; p. 533: „ante chori ianuam".

3) l. l. p. 521 seq, 529; verg. ook p. 114, 524, 525, 526.

4) Zie Moll, a. w. blz. 161, noot 4; verg. bij het daar medegedeelde, Brinckerinck's sermoen „Van der ghehoersamheit" (afgedrukt in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV), blz. 130.

5) Zie Moll, a. w. blz. 162.

6) Wat men van Schutken weet, is ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 356 seq, 523, 524, 528 seq, 575—590. Ofschoon Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 561, en Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 726, hem als vertaler vermelden, is toch de hoogleeraar Moll de eerste, die in lateren tijd de aandacht op hem gevestigd heeft, namelijk in zijne vroeger genoemde monographie over Gerlacus Petersz. (Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II),

dor van huid en zóó mager, dat men, om de gewone uitdrukking te bezigen, al zijne beenderen kan tellen. Hij denke zich dien man als het ware begraven in zijne cel, omringd van boeken, beurtelings schrijvende, lezende, peinzende, biddende, in de beschouwing van God verzonken, een waar kluizenaar, een als uit de dooden verrezen anachoreet 1).

Deze persoonsbeschrijving — wij gevoelen het — is niet bijzonder innemend. Doch zij is waar, en met Johan Schutken durven wij het er gerust op wagen, zijn portret in het minst niet te versieren, wijl bij hem het minder behagelijk uiterlijk door een hoogst achtenswaardig innerlijk meer dan dubbel vergoed wordt. Want hij is een type van kinderlijke vroomheid en mannelijke braafheid, van voortdurende werkzaamheid en onvermoeide bereidvaardigheid om de raadsman van anderen te zijn. De meest godvruchtigen komen tot hem, als zij opwekking van hun gemoedsleven verlangen 2). Hij wordt geacht, nooit eene doodzonde te hebben bedreven 3). Voor alles weet hij tijd te vinden 4). De klerken en leekebroeders staan onder zijn geestelijk toezicht 5), en twaalf jaren lang doet hij dag aan dag meer voor hen, dan waartoe hij verplicht is 6). Daarenboven is hij een voortreffelijk en ijverig kopiïst 7), een kunstvaardig schrijver van muzieknoten 8), zeer bedreven in de Heilige Schriften 9) en een uitstekend overzetter in de landtaal 10).

blz. 159—161, 217, 232, alsmede in zijne *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 331, 333v. In welke familiebetrekking Johan Schutken stond tot Aleid Schutken, eene zeer rijke, vrome vrouw, die zichzelve en al het hare aan het klooster gaf, en tot haren dood vrouwelijken arbeid te Windesheim verrichtte (*Chron. Wind.* p. 44; verg. boven, blz. 66, noot 6), is mij niet gebleken.

1) *Chron. Wind.* p. 576, 579.

2) Zelfs Johan Vos, Hendrik Mande en Gerlacus Petersz deden dit. Zie *Chron. Wind.* p. 581.

3) *Chron. Wind.* p. 575; verg. boven, blz. 178.

4) l. l. p. 583—587.

5) l. l. p. 356 seq.

6) l. l. p. 580.

7) l. l. p. 579, 580.

8) Ibidem.

9) l. l. p. 576, 580.

10) l. l. p. 579, en zie beneden, blz. 286—288.

Reeds verscheidene malen hebben wij Johan Schutken in den loop van dit werk ontmoet, het laatst bij de behandeling van Gerlacus Petersz. 1). Meestal werd hij dan ter onderscheiding van de andere broeders »klerk" genoemd. Hij was namelijk een leerling van Gerrit de Groote en Florens Radewijns 2), die wel tot geestelijke (clericus) maar nooit tot priester werd bevorderd 3), die wel bij de stichting des kloosters 4) als broeder des gemeenschappelijken levens 5) naar Windesheim kwam, maar aldaar, om welke reden ook, nooit als koorbroeder werd ingekleed en geprofest 6). Hij kan dus, buiten hetgeen hij nog verder te beteekenen heeft, tevens gelden als vertegenwoordiger van de vroomste, edelste, meest bekwame kloosterlingen, die niet in de Orde waren opgenomen. Indien toch bij iemand, dan bleek in hem, dat niet het gewaad de wijding, niet de kerkelijke rang de geestelijke waarde, niet de uitwendige zalving het ware priesterschap maakt.

Te Windesheim bestond de gewoonte, dat de zielzorg der klerken en leeken aan een ouderen klerk of priester werd opgedragen. Tot dezen mochten zij dan vrijelijk gaan, om hem de geheimen van hun hart te openbaren, hem raad te vragen tegen de verzoekingen, die hen bedreigden, en aanwijzing van hem te ontvangen, hoe zij in het goede konden vorderen 7). Zulk een »frater consiliarius", gelijk men hem noemde 8), was ook Schutken 9),

1) Zie boven, blz. 111, 159, 177v, 178v, 181, 183, 196v, 274, 276v.

2) *Chron. Wind.* p. 575.

3) l. l. p. 576.

4) l. l. p. 588.

5) l. l. p. 576.

6) Verg. boven, blz. 109—111.

7) *Chron. Wind.* p. 356; verg. boven, blz. 152, noot 2. Het geschiedde vooral op de feestdagen. Zie l. l. p. 580.

8) l. l. p. 361, 523, 524, 580, 581.

9) l. l. p. 523, 524, 580, 581. Dezelfde betrekking werd ook bekleed door den later tot priester gewijden klerk Albert van Winbergen of van Wijnbergen, een rijk Geldersch edelman, die te Windesheim donaat werd en er bijna dertig jaren de post van refectorarius vervulde (zie over hem *Chron. Wind.* p. 120, 356 seq, 591—600; Dumbar, *Analecta*, tom. II, p. 164; verg. boven, blz. 115, noot 5; 116; 136, noot 1; 178; 183). Ten tijde van Busch was de zielzorg der klerken en leeken toevertrouwd aan zekeren Sulpitius, priester (*Chron. Wind.* p. 357), die v. Wijnbergen als refectorarius was opgevolgd (l. l. p. 600).

en de betrekking, waarin hij hierdoor tot den klerk Gerlacus Petersz. kwam te staan, legde den grondslag tot de innige vriendschap, die de beide mannen, ofschoon in leeftijd verschillende 1), bleef verbinden, ook nadat Gerlacus onder de profesbroeders was opgenomen 2).

Een man als Schutken kon niets ten halve doen. Zijn diep plichtsgevoel en innige nauwgezetheid deden hem niet vragen, met hoe weinig mogelijk hij volstaan, maar hoeveel mogelijk hij volbrengen kon. Daarenboven, wat hij eenmaal begon, dat zette hij ook voort. Een merkwaardig voorbeeld daarvan levert het volgende. Gelijk wij vroeger zagen, moest er in de reventer der koorbroeders dagelijks, zoowel des voormiddags gedurende het noenmaal als des namiddags onder de collatie, iets stichtelijks worden voorgelezen 3). In de reventer der conversbroeders mocht hetzelfde geschieden, maar het behoefde niet 4). Hieruit schijnt men te mogen opmaken, dat het bij de leekebroeders nog veel minder noodig was. Doch Schutken, ofschoon ieder oogenblik waarde voor hem had 5), hield ongeveer twaalf jaren vol, bijna dag aan dag, de beide keeren dat zij te eten kregen, voor hen te lezen, en mondeling uit te leggen wat nadere verklaring scheen te behoeven. Eerst wanneer allen gedaan en de reventer verlaten hadden, zette hij zich neder, om het noodige voedsel te gebruiken 6).

Deed hij alzoo in zijne betrekking als »consiliarius" en door zijne gesprekken met allen, die hem uit het klooster en van elders kwamen bezoeken, veel nut 7), zijne eigene vroomheid onderhield

1) Gerlacus Petersz. stierf in 1411 als drie en dertigjarige (zie boven, blz. 272); Johan Schutken in 1423 (*Chron. Wind.* p. 589) als „senex" (l. l. p. 575, 588, 589).

2) Over een aandoenlijk bewijs van vriendschap, door Schutken, Vos en zekeren conversbroeder Bartholomaeus Herbolt aan Petersz. geschonken, zie boven, blz. 274.

3) Zie boven, blz. 156—158.

4) Zie boven, blz. 157, noot 2.

5) *Chron. Wind.* p. 585.

6) l. l. p. 580.

7) l. l. p. 581 seq; verg. ook p. 576. Busch roemt zeer zijne menschenkennis (p. 580), en herinnerde zich met blijdschap de vrome indrukken, die hij zelf van Schutken had ontvangen (p. 581).

hij op eene wijze, die van dezelfde nauwgezetheid getuigde. Reeds zagen wij, hoe hij zijne cel als zijn aardsch paradijs beschouwde, en haar door de bepeinzing van de dingen des hemels tot een hemel maakte 1). Dikwijls stelde hij er zich voor het aangezicht van God 2), en had er een voorsmaak van de tegenwoordigheid des Heiligen Geestes en van den omgang met de Engelen, door evenals zij »God te bekennen, te beminnen, te aanschouwen, te genieten" 3). Des daags en des nachts in geestelijke vreugde devotelijk verkeerende, onderwierp hij zichzelven en alles wat hij maar kon, aan den goeden, volmaakten en welbehagelijken wil van Jezus 4). Door de overdenking van het lijden des Heeren werd hij zóó ontgloeid, dat het hem was, of hij onder het kruis stond, ja zelf daaraan hing. En dan drong hij in den geest »door de opene wonden tot aan Jezus' hart", en voelde, »door de vurige pijlen der liefde gewond, de brandende min, die hem eeuwig beminde" 5). . . . De lezer bemerkt, dat wij hier midden op het gebied van het piëtisme staan.

Van het piëtisme alleen? Schutken is bovenal de meest zuivere vertegenwoordiger van het methodisme te Windesheim 6). Zijne zucht naar orde en zijn streven om zooveel mogelijk voor alles tijd te vinden, werkten daartoe ongetwijfeld mede. Geen der kloosterbewoners toch had, zoowel voor zijne geestelijke oefeningen als voor zijne werkzaamheden, eene meer geregelde dagverdeeling dan hij 7). Des morgens omstreeks vier uren stond hij op, maakte onder het uitspreken van de daarbij behoorende woorden het teeken des kruises, en bad een klein formuliergebed. Daarna kleedde hij zich al biddende, overdenkende, en het eerste der voor dien dag bestemde »goede punten" 8) zich voor-

1) Zie boven, blz. 159.

2) „Deo se praesentavit"; „se Deo in caelis praesentando". *Chron. Wind.* p. 577; verg. boven, blz. 179, noot 4, blz. 181.

3) *Chron. Wind.* p. 577 seq; zie ook p. 576 seq. en p. 584.

4) „Seipsum totum et cuncta quae unquam potuit.... resignavit." *Chron. Wind.* p. 585.

5) Ibidem. Verg. boven, blz. 177v, waar de woorden in hun geheel zijn medegedeeld.

6) Verg. boven, blz. 178v.

7) *Chron. Wind.* p. 583, 585.

8) Zie boven, blz. 163.

zettende, aan. Vervolgens wekte hij de klerken en eenige anderen, keerde in zijne cel terug, las er de metten en de priem »De Domina" met de zeven psalmen achter elkander af, en zette tot vijf uren zijne devotie voort 1). Nauwelijks werd omstreeks dezen tijd het teeken tot de mis gegeven 2), of hij ging naar de kerk, plaatste zich achteraan tusschen de leeken, om te bidden, en was weldra in de zoetste overpeinzingen en allerlei piëtistische aandoeningen verzonken 3)

Zoo begon hij iederen dag; ziehier hoe hij hem eindigde. Alvorens zich te bed te begeven, hield hij kapittel over zichzelven 4), door het instellen van een streng onderzoek naar zijne tekortkomingen in gedachten, woorden en daden, en door nauwkeurige berekening, hoeveel hij voornit of achteruit was gegaan. Daarna smeekte hij God om vergiffenis en bijstand, vatte een nieuw voornemen op, las éénmaal het »Pater noster", éénmaal het »Credo", kuste de mat 5), besteeg het bed, en sliep onder het overdenken van een of ander kerkelijk lied vromelijk in.

Zoo keerden dezelfde oefeningen dagelijks in dezelfde orde terug 6). Bidden en werken, lezen en peinzen, ja elke soort van gebed of arbeid, lectuur of overdenking had nog weer een bepaalden tijd. Des morgens een dankgebed 7), des daags een lofgebed 8), des avonds een smeekgebed 9). Iederen dag een gebed voor de levenden en een gebed voor de dooden 10). In de vroegmis de bepeinzing van Gods oneindige barmhartigheid 11); na afloop van het noenmaal de overdenking van de vier uitersten des menschen 12). Onder het eten bij iederen afzonderlijken schotel een »Gratias" of een »Ave Maria" 13); onder het werken me-

1) Alles ontleend aan het *Chron. Wind.* p. 583.

2) Verg. boven, blz. 165.

3) *Chron. Wind.* p. 583 seq.

4) Zie over het „kapittel houden" boven, blz. 169v.

5) Zie tot recht begrip hiervan boven, blz. 170, noot 1, en verg. blz. 183.

6) *Chron. Wind.* p. 583, 585.

7) l. l. p. 583.

8) l. l. p. 577.

9) l. l. p. 586.

10) l. l. p. 585.

11) l. l. p. 584.

12) l. l. p. 586. Zie over de zoogenaamde „vier uitersten" boven, blz. 160.

13) l. l. p. 585 seq.

nig schietgebied [1]). Bij het verlaten van de cel een bijbeltekst of een ander goed punt als wapen tegen mogelijke verzoeking [2]); bij het terugkeeren in de cel een »Veni sancte Spiritus" of iets dergelijks [3]). En opdat ook de feesttijden het hunne mochten hebben, hield hij er voor de verschillende dagen van Christus, Maria en sommige Heiligen eene afzonderlijke, niet kleine devotie op na [4]).

Dit voert ons ten slotte tot de letterkundige werkzaamheden van dezen, ondanks zijne piëtistische en methodistische overhellingen, merkwaardigen man. Om aan de eischen der gezegde devotie te beter te voldoen, vervaardigde hij voor de genoemde feestdagen vele liederen en gezangen, van welke helaas geen enkel tot onze kennis is gekomen, maar die door Busch als sierlijk en liefelijk en als van des schrijvers geloof, hoop en liefde getuigende, worden geroemd [5]).

In welke taal deze hymnen waren gedicht, weten wij niet, maar het kan nauwelijks anders dan in het Dietsch zijn geweest. Johan Schutken toch zou eerder een lied uit het Latijn in de landtaal hebben overgebracht, dan er zelf een in het Latijn te schrijven. Hij zette te Windesheim eene der meest merkwaardige werkzaamheden van Gerrit de Groote voort. Was er in dezen laatste nauwelijks iets, wat niet naar het wezen der zaak, meestal in dezelfde vormen, soms tot in kleinigheden toe, bij zijne volgelingen werd teruggevonden [6]), Johan Schutken nam, om zoo te zeggen, van den geëerden meester de taak over, om kerkelijke boeken en stichtelijke geschriften ten behoeve der leeken in het Dietsch te vertalen. Had De Groote de »Horae Beatae Virginis", het »Officium defunctorum", de zeven boetpsalmen en dergelijke in de landtaal overgebracht 7), Schutken deed hetzelfde met de evangelie-pericopen voor het gansche jaar, den

1) *Chron. Wind.* p. 585, 578; zie ook p. 577.
2) l. l. p. 578 seq.
3) l. l. p. 579; verg. boven, blz. 179.
4) l. l. p. 587.
5) Ibidem; verg. boven, blz. 224, noot 3, waar de woorden van Busch zijn afgedrukt.
6) Zie boven, blz. 53.
7) Zie boven, blz. 46, noot 1, de aldaar aangehaalde schrijvers, en *Chron. Wind.* p 9.

psalter en andere kerkboeken [1]). Had De Groote aan de genoemde »Getijden" en sommige moeielijke psalmen eenige verklaringen toegevoegd tot beter verstand 2), Schutken verrijkte zijne vertaling van den psalter met aanteekeningen, aan de schriften der Kerkvaders ontleend 3).

En dit is het dan, wat dezen man ook op letterkundig gebied een eigenaardigen stempel gegeven, en hem in de Windesheimsche kloostermaatschappij bovenal tot een vertegenwoordigend persoon gemaakt heeft. Terwijl wij in Petersz. en Mande verdienstelijke Nederlandsche auteurs leerden kennen, ontmoeten wij in Schutken een Nederlandsch vertaler. De klerk te Windesheim, die der leeken raadsman moet wezen, gevoelt behoefte aan stichtelijke boeken, die hij hun in handen kan geven, en terwijl hij zich tot taak stelt, hun tweemaal 's daags iets godsdienstigs voor te lezen, bemerkt hij, dat er gebrek is aan de gewenschte lectuur in het Dietsch [4]). Wat doet hij? Hij zet zich aan het vertalen, en het verdient opmerking, dat hij zijne zorg in de eerste plaats tot de evangelie-lessen en den psalter uitstrekt, en deze met eigene hand in ronde letter op perkament of francijn ten gebruike van de leeken in het klooster schrijft [5]).

Zijn er proeven van zijne vertaalkunst overgebleven? Wij twijfelen er nauwelijks aan, maar wie zal, al ontmoet hij ze in eenig handschrift, met zekerheid zeggen, dat zij van Schutken zijn? Van hoogst geachte zijde [6]) is de mogelijkheid te kennen gegeven, dat de »Epistelen en evangeliën met de sermoenen van het geheele jaar", die van 1478 tot '96 minstens elf malen zijn gedrukt 7), van hem zouden kunnen afkomstig wezen, en de gis-

1) *Chron. Wind.* p. 579.
2) Zie de genoemde schrijvers.
3) *Chron. Wind.* p. 579.
4) Dat er intusschen nog al eenige Dietsche boeken te Windesheim waren, blijkt hieruit, dat Johan Schutken daarover afzonderlijk was gesteld. *Chron. Wind.* p 579.
5) *Chron. Wind.* l. l.
6) Namelijk door den hoogleeraar Moll in zijne *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 333v; verg. ook denzelfden, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866, blz. 239.
7) In 1477 waren reeds te Gouda bij Ger. Leeu de *Ewangelien vanden gheheelen iaer*, alsmede de *Epistelen ende ewangelien vanden gheheelen iaere* in

sing uitgesproken, dat onze vaderen misschien wel »Sint Paulus' epistelen met de glossen" en andere gedeelten der Heilige Schrift, die in onze kloosterbibliotheken van de vijftiende eeuw voorkwamen [1]), aan hem te danken hadden. Geen vermoeden nochtans schijnt méér voor zich te hebben, dan dat de voortreffelijke overoude vertaling van het »Soliloquium", die wij reeds vroeger hebben vermeld [2]), door hem zal zijn vervaardigd [3]). Mocht het te eeniger tijd blijken, dat dit waarlijk zoo is, dan zal de naam van Schutken op het gebied onzer vaderlandsche letterkunde voor goed gevestigd zijn, en hij ook dáár in éénen adem met dien van Petersz. en Mande moeten genoemd worden. En deze drie mannen zullen dan, tenzij er andere nog gelukkiger vondsten worden gedaan, de drie beste prozaschrijvers van Windesheim blijven.

Johan Schutken, die ondanks al zijne braafheid zich niet op zijne goede werken liet voorstaan, maar verklaarde alleen op God te vertrouwen [4]), stierf aan de longtering, den 23sten Januari 1423 [5]). Hij had meer dan veertig jaren onder de broeders verkeerd [6]), van 1383 tot '87 in het fraterhuis te Deventer, van 1387 tot zijnen dood in het klooster te Windesheim [7]). Zijn stoffelijk overschot werd in den trans vóór zijne cel bijgezet [8]), en een reeds bejaarde broeder zag in een visioen, dat hij drie uren in het vagevuur werd gehouden. Op de vraag, hoe eene zóó reine ziel zóó lang buiten den hemel moest blijven, wist men

het licht verschenen. Zie Holtrop, *Catalogus librorum saeculo XVo impressorum*, Hag. Com. 1856, p. 243, 150, verg. ook p. 276; Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, no. 685, 686.

1) Zie Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl, IV), blz. 240.

2) Zie boven, blz. 277.

3) Ook dit vermoeden is het eerst uitgesproken door den hoogleeraar Moll in het *Kerkhistorisch archief*, dl. II (1859), blz. 217, 232.

4) *Chron. Wind.* p. 588; verg. boven, blz. 196v.

5) l. l. p. 588 seq. D. i., als zijnde vóór Paschen, zooveel als 1424.

6) l. l. p 588.

7) Dit volgt uit de woorden (l. l. p. 588): „Cum igitur ab initio fundationis Monasterij nostri, per annos plusquam quadraginta, multum devote, sancte et religiose inter fratres vixisset", in verband met zijn sterfjaar. Ook uit p. 582 blijkt, dat hij vóór den dood van Florens Radewijns, d. i. vóór 1400, te Windesheim moet zijn geweest.

8) *Chron. Wind.* p 589; verg. boven, blz. 68, noot 4; blz 77, noot 4.

geen ander antwoord te vinden, dan dat de overledene weleens een weinig onbillijk in zijn oordeel was geweest [1]).

X. Johan Busch [2]).

Wat Johan Busch in den kring, die ons bezig houdt, vertegenwoordigd heeft, zal nauwelijks behoeven herinnerd te worden.

1) *Chron. Wind.* p. 589 seq. Ook in het afkeuren van alles, wat met de oorspronkelijke gewoonten der Deventersche vaderen streed, ging hij zonder aanzien des persoons te werk (l. l. p. 582).

2) De groote bron voor de levensgeschiedenis van Johan Busch is zijn eigen werk *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brunsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II, p. 476—506, 806—970; zie ook aldaar, p. 971). Ook zijn *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, bevat meer of minder belangrijke bijdragen (bijv. p. 109, 146, 188, 201, 284, 315, 325 seq, 334, 341, 468, 469 seq, 581), vooral ook tot kennis van zijne vorming (p. 581, 601, 604, 607, 612—614, 615, 624, 626), van zijn inwendig leven (p. 315, 405, 590) en van zijne godsdienstige begrippen (p. 19, 30 seq, 64, 294, 313, 314, 345 seq, 346 seq, 353, 378, 387, 392, 401, 438, 439 seq, 467—471, 517—519, 519 seq, 563, 578, 589 seq, 628, 629—636). Eene flinke, echt wetenschappelijke monographie over Busch bestaat er nog niet, hoe gewenscht zij ook voor de geschiedenis der kerk en voor die der beschaving zou wezen. Intusschen schijnt het mij noodig, dat daaraan eerst eene betere uitgave van 's mans werken, met name van zijne *Reformatio monasteriorum*, voorafga. Zonder dezen voorbereidenden arbeid en zonder plaatselijke onderzoekingen in Duitschland zou de bedoelde monographie niet aan den eisch beantwoorden, en het verschijnen van eene waarlijk goede misschien voor altijd in den weg blijven staan. Een kort chronologisch overzicht van 's mans leven gaf Leibnitz in zijne reeds genoemde *Scriptores rervm Brunsvicensivm*, tom. II, Introductio, p. 41 seq. Meer uitvoerig en niet onverdienstelijk is de „Notice", getiteld *Busch*, door Goethals (in zijne *Histoire des lettres, des sciences et des arts en Belgique et dans les pays limitrophes*, Brux. 1840, tom. I, p. 57—82). Degelijker is het opstel van Bok, *Johannes Busch* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, eerste jaarg., Amst. 1856, blz. 159—180). Meer aangenaam om te lezen dan wetenschappelijk diep is de „Vortrage" van Grotefend, *Der Einflusz der Windesheimer Congregation auf die Reformation der Niedersächsischen Klöster* (in de *Zeitschrift des historischen Vereins für Niedersachsen*, Jahrgang 1872, Hannov. 1873, S. 73—88). Voorts werd op het groot belang van Busch en zijne kloosterhervormingen gewezen door Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 221—225, en een en ander van deze laatsten medegedeeld door Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iv (Bonn, 1835), S. 272—285. — Over de werken van Busch, alsmede over de uitgaven en handschriften daarvan, zal eenige bladzijden verder uitvoerig worden gehandeld.

Hij was de voornaamste geschiedschrijver en de grootste klooster hervormer, dien Windesheim heeft voortgebracht. Want ofschoon Willem Vornken eene »Epistola de prima institutione monasterii in Windesem" schreef 1), wat is deze brief in vergelijking met het »Chronicon Windesemense" en het niet minder uitvoerig werk »De reformatione monasteriorum"? En hoewel mannen als Godfried van Tiel, Hendrik Löder en anderen 2) zich op het gebied der kloosterhervorming hoogst verdienstelijk hebben gemaakt, wie heeft daaraan zooveel gedaan als Busch? Zonder hem zou de geschiedenis zoowel van het klooster als van het kapittel van Windesheim schier geheel in het duister liggen, en het laatstgenoemde nooit de uitbreiding verkregen en den invloed gehad hebben, waardoor het zich heeft gekenmerkt. Dat wij hem onder de vertegenwoordigers van het leven en streven der Windesheimsche broeders eerst nu noemen, geschiedt, omdat hij de aangewezen persoon is om den overgang te vormen tot de twee laatste hoofdstukken van ons werk, waarin over de geschiedenis der kloostervereeniging en haar invloed op de algemeene, inzonderheid op de zedelijke beschaving zal worden gehandeld. De lezer zelf zal weldra bemerken, dat hij door Busch op een wijder gebied wordt geplaatst; dat hij aan zijne hand Windesheim gaat verlaten, om zich diep in Duitschland te begeven; dat hij in eene andere sfeer, ja als het ware in eene andere atmosfeer wordt overgebracht. Na deze voorloopige vingerwijzingen vatten wij de pen op, niet om eene biographie van den merkwaardigen man te leveren, maar om in het algemeen aan te duiden, wat hij op geschiedkundig gebied beteekend, en in den Windesheimschen kring vertegenwoordigd heeft.

Als Gerrit de Groote op zijne tochten Zwolle bezocht, nam hij aldaar zijn intrek bij een zijner vrienden, Alfred Gruter, lid van den raad der stad. Deze had eene dochter, een zwakkelijk meisje, over welks leven de vader zich niet weinig bekommerde. »Mijne Margaretha", zeide hij eens tot De Groote, »sukkelt nu al twaalf of dertien jaar erg, en ik vrees, dat zij binnen kort

1) Zie deze *Epistola* naar H. S. n°. 349 der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, en H. S. n°. 335 der „Aevi medii scriptores ecclesiastici" in de Bibliotheek der hoogeschool te Utrecht, afgedrukt in Bijlage I.

2) Zie over hen beneden, in Hoofdstuk VII.

wel zal sterven". Doch meester Gerrit, die in geneeskundige zaken niet onbedreven was 1), troostte hem, zeggende: »Vrees daarvoor niet; zij zal nog een flink man ter wereld brengen" 2). Margaretha trouwde, kreeg twee kinderen, een zoon en eene dochter, verloor na drie jaren haar man, hertrouwde, werd wederom moeder, en het kind, toen uit haar geboren (1399 3), was onze Johan Busch 4).

De ouders gaven hem eene zorgvuldige opvoeding, en, gelijk hij zelf later vromelijk opmerkte, God schonk hem een leerzamen geest. Op zijn vijftiende jaar werd hij bevorderd naar de hoogste klasse der Zwolsche school, aan wier hoofd de voortreffelijke Johan Cele stond 5), waar twee of drie Parijsche meesters in de vrije kunsten onderwijs gaven, en waar men van achthonderd tot duizend leerlingen op de schoolbanken zag. Busch, die wel eenig gevoel van eigenwaarde bezat, achtte zich tusschen zijn zeventiende en achttiende jaar in het Grieksch, de logica en de philosophie zóó bedreven, dat hij meende, daarin te Zwolle niet meer te kunnen vorderen. Hij redetwistte er vaak met de genoemde Parijsche magisters, en beeldde zich in, dat zij dwaalden en dat hij de zaak aan het rechte einde had. Intusschen moet het hem reeds toen niet aan bekwaamheid hebben ontbroken. Een gedeelte toch van het onderwijs werd hem toevertrouwd, namelijk dat der vijfde klasse, waar somtijds meer dan zestig of tachtig scholieren zaten, dien hij les gaf in de logica en in het Grieksch. Eene poos stond hij zelfs aan het hoofd der derde klasse. Hooger kon hij het niet brengen, want de tweede en de eerste waren onder de leiding der magisters 6).

1) Zie boven, blz. 19.

2) Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 937c. Ik zal dit werk voortaan aanduiden met de verkorting *Ref. mon.*, en ten einde het naslaan gemakkelijker te maken, met de letters a, b, c, te kennen geven, of het eerste, tweede of derde gedeelte der pagina is bedoeld.

3) Dat 1399 het geboortejaar van Busch is, blijkt uit *Ref. mon.* p. 955c.

4) *Ref. mon.* p. 937b. Uit p. 938b blijkt, dat de dochter later profeszuster te Diepenveen werd, en dat de zoon niet ten klooster ging, maar in het land van Gulik woonde. Aangaande de ouderlijke nalatenschap, die niet onaanzienlijk was, kan men iets vinden p. 938b.

5) Zie over hem boven, blz. 217, noot 5.

6) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 477a.

De ouders van den jongeling, die wel gaarne met hem wilden schitteren, wenschten thans dat hij naar Erfurt zou gaan, om er den doctorstitel te verwerven. Hij daarentegen — en het pleit voor den ernst van zijn hart — meende, dat een gansch andere weg moest worden ingeslagen. »Wat zou het u baten", zoo sprak hij op zijne gewone plastische wijze tot zichzelven, »of gij al doctor waart en een veelkleurigen, met bont gevoerden tabberd droegt, en of iedereen al tot u zeide: »goeden morgen, heer doctor!" en gij moest na dit leven ter helle varen, om er eeuwig te branden!".... En gelijk eene bepaalde gedachte den mensch soms overal vervolgt, zoo was zijne ziel gedurig bezig met het denkbeeld van eeuwige zaligheid en eeuwige straf, en lieten de schijnbaar zoo eenvoudige woorden »eeuwiglijk en immermeer" hem nauwelijks los. Eindelijk, een kloek besluit. Hij nam zich voor, ouders, bloedverwanten en vrienden te verlaten, en ten klooster te gaan. Ondanks vaderlijke redeneeringen en moederlijke smeekingen en ouderlijke tranen, bleef hij aan dit voornemen getrouw. Slechts de zuster zijner moeder ondersteunde zijn pogen [1].

Waar thans heen? Aan geen enkel klooster had de jongeling kennis, doch een vroom priester in het Zwolsche fraterhuis, Gerrit van Calcar junior [2], zond hem met een aanbevelingsbriefje naar Windesheim. Hij ging er heen, werd er welwillend ontvangen, en kreeg een goeden indruk van het klooster. Toch liet men hem maar niet zoo dadelijk tot den proeftijd toe [3]. Nadat hij anderhalf jaar te Windesheim was geweest, werd hij den 6^den^ Januari 1419 [4]) met nog drie anderen door den prior Vos

1) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 477^{b}; zie ook p. 938^{a} en 954^{a}. De bedoelde moeders zuster heette Mechteld Bomgarten (p. 938^{a}). Zij verschafte hem vijftig gouden schilden of ongeveer zeventig Rijnsche guldens, en de noodige stof voor een kloostergewaad (p. 938^{a}). Het geld kwam aan het convent (p. 938^{b}); de stof werd tot kleeding van andere broeders gebruikt (p. 938^{c}).

2) Wel te onderscheiden van zijn onderen naamgenoot, Gerrit Scadde van Calcar, den eersten rector van dit huis, die reeds in 1409 was gestorven, en over wien men zien kan Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 84v, maar vooral Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri* (H S. n°. 346 der Kon. bibl. te 's Gravenhage), fol. 5^{v}—6^{v}, 9.

3) Ook Dirk van Herxen (zie over hem boven, blz. 88, noot 5, en 238, noot 2) beval hem nogmaals aan. *Ref. mon.* p. 477^{c}.

4) D. i., als zijnde vóór Paschen, zooveel als het jaar 1420.

ingekleed, en juist een jaar daarna met hen te zamen geprofest [1]).

Busch was destijds nog een onbedreven jonkman van iets meer dan twintig jaren. Hij, die later honderd twintig steden bezocht, had toen geene andere stad dan Zwolle gezien. Hij, die eenmaal zes duizend achthonderd mijlen tot het hervormen van allerlei kloosters zou afleggen [2]), had zich toen nooit verder dan drie mijlen buiten zijne geboorteplaats begeven. Hij, die in vervolg van tijd zooveel wereldburgerschap, zooveel menschenkennis, zooveel gevatheid bezitten, en zich bij de meest verschillende gelegenheden zoo recht practisch gedragen zou, werd toen nog beschouwd als iemand, die een goed kloosterling kon worden, maar te eenvoudig was om ooit buiten het convent te worden gezonden [3]).

Toch was hij slechts vijf en twintig jaren oud [4]), toen hij met nog een ander broeder uit Windesheim en twee uit Frenswegen bij Nordhorn [5]) door den prior Vos tot het inrichten van een nieuw klooster werd afgevaardigd. Te Bodingen namelijk, in Bergsland, onder het bisdom Keulen, stond destijds eene kleine kapel met een houten Mariabeeld. Dit beeld, dat de »Moeder Gods" voorstelde met den van het kruis genomen Christus op haren schoot, lokte, het gansche jaar door, van heinde en ver, ja van meer dan dertig mijlen in den omtrek, breede scharen van mannen en vrouwen tot zich. Vooral op het feest van Maria-Visitatie was de toeloop groot, en de ontvangst van offer-

1) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 477^{c}, 938^{a}. Zie ook *Chron. Wind.* p 109, en de Naamlijst der koorbroeders, naar H. S. n°. 349 der Kon. bibl. afgedrukt in Bijlage V. Over eene bijzondere belofte van onderlinge liefde als grondslag van alle hervorming, door den prior Vos aan hem en Herman van Xanten vóór hunne professie afgenomen, zie *Chron. Wind.* p 334. Het schijnt, dat Busch daaraan later de beteekenis is gaan hechten eener bijzondere opdracht tot kloosterhervorming, door Vos aan hem en Herman van Xanten geschonken. Zie *Ref. mon.* p. 955^{b}, en verg. ook p. 869^{c}.

2) *Ref. mon.* p. 956^{a}; verg. p 971^{a}, en zie ook p. 954^{b}.

3) l. l. p. 954^{a}. Des te meer wekt de in noot 1 bedoelde opdracht verdenking.

4) Het geschiedde namelijk in 1424. Zie *Ref. mon.* p. 480^{b}.

5) De Windesheimsche broeder was Dirk Liman uit Goch (zie over hem *Chron. Wind.* p. 108, 188); de twee broeders uit Frenswegen waren Arnold Huls en Willem Keppel (zie over hen beneden, in Hoofdstuk VII). *Chron. Wind.* p. 188; *Ref. mon.* p. 479^{b}.

gaven in goud en zilver, in geld en andere voorwerpen aanzienlijk. Adolf, hertog van Berg 1), wenschte, in overleg met vele geestelijken en ridders, van deze kapel een klooster van reguliere kanunniken onder het kapittel van Windesheim te maken, en na allerlei moeilijkheden, gelijk die plegen te ontstaan, wanneer er persoonlijke belangen en geldquaestiën in het spel zijn, kwamen 's Hertogs gezanten op de kapittelvergadering te Windesheim met het verzoek, dat men het nieuw te bouwen klooster opnemen, en zoo spoedig mogelijk »hervormde" broeders derwaarts zenden zou. Het verzoek werd toegestaan. De vier genoemde broeders togen naar Bodingen heen, en namen — dit doet ons een blik slaan in hetgeen men tot eene goede inrichting van nieuwe, en tot hervorming van reeds bestaande kloosters noodig achtte — een volledig stel Windesheimsche kerkboeken en een dubbel stel Windesheimsche kleederen voor twee personen mede. Zij bleven te Bodingen vier jaren, namen er negen kanunniken en de noodige leekebroeders aan, en keerden vervolgens terug 2).

De reis naar Bodingen is in de levensgeschiedenis van Busch niet slechts merkwaardig, omdat zij de eerste is in de lange reeks van tochten, die hij tot kloosterinrichting en kloosterhervorming heeft ondernomen, maar ook omdat hij op die reis tot priester is gewijd. Wie den dom te Keulen bezoekt, wordt allicht door de indrukwekkende majesteit van het gebouw te veel aan-

1) Volgens het *Chron. Wind.* p. 187 heette hij Adolf; *Ref. mon.* p. 479[c] wordt hij verkeerdelijk Arnold genoemd. Adolf I of IX, hertog van Berg, ontwrong zijnen vader, Willem I of II, het bestuur in 1403, en regeerde als diens wettige opvolger van 1408 tot 1437. Hij staat in de geschiedenis bekend als een woest en heerschzuchtig, prachtlievend en zedeloos vorst, zoodat zijne stichting van het klooster te Bodingen wel geene godsdienstige bedoelingen zal hebben gehad, ofschoon hij zelf, door wroeging gekweld, zijn leven in eene abdij besloot. Zie over hem Teschenmacher, *Annales Cliviae, Juliae, Montium* etc., Francof. 1721, p. 447—450; vooral Knapp, *Regenten- und Volks-Geschichte der Länder Cleve, Mark, Jülich, Berg und Ravensberg*, Cref. 1836 (zijnde de uitgave van 1831 met een ander titelblad), Bd. II, S. 484—487, 487—499, alsmede tot billijke beoordeeling van hem in verband tot zijnen tijd, Montanus, *Die Vorzeit der Länder Cleve-Mark, Jülich-Berg und Westphalen*, Solingen, 1837, Bd. II, 321—347.

2) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 479 seq; *Chron. Wind.* p. 186—188. Over den uitslag zie *Ref. mon.* p. 481[a]. Over het klooster Mariënberg te Bodingen zie beneden, in het Aanhangsel, n°. 32.

gegrepen, om nog aan menschen te denken; en wie er aan menschen denkt, ziet allicht in verbeelding de hooge prelaten, die daar de mis bediend, of de koningen en keizers, die daar de knieën voor God gebogen hebben. Wie zal bij die grootsche figuren uit het verleden nog plaats vinden voor de eenvoudige schim van een Windesheimsch kloosterling? Maar die kloosterling heeft misschien meer zegen aangebracht dan vele hooge prelaten, en meer nut gedaan dan menig vorst. Hoe dit zij, de vijf en twintigjarige Johan Busch is óók in het koor dier kerk geweest; hij óók heeft er geknield gelegen, ja er een der allerplechtigste uren zijns levens doorgebracht; dáár is hij tot priester gewijd 1).

Na zijn terugkeer uit Bodingen zal Busch eenige maanden te Windesheim hebben vertoefd, toen hij in Januari 1429 met vijf andere broeders tot eene vrij wat moeilijker taak werd geroepen. Thans gold het niet eene kloosterinrichting maar eene kloosterhervorming, of liever een mengsel van beiden. De zaak is tot kenschetsing van dien tijd te eigenaardig, om haar niet eenigszins uitvoerig te verhalen.

Te Ludingakerke, thans Achlum, bij Harlingen in Friesland, stond eene abdij, aan Sint-Maarten gewijd en door reguliere kanunniken der augustijner-orde bewoond. Althans, zij droegen dien naam. Er waren een paar priesters onder hen; de overigen bestonden uit dertig of vijftig conversen, die nooit van een regel van Augustinus gehoord, en nog veel minder de kloostergelofte gedaan hadden. Zij droegen witte kleederen, kappen en scapulieren, omdat zij het indertijd zoo hadden gevonden, en liepen voorts gewapend, daar zij zich met de bewoners van een naburig cistersiënser-klooster tot onderlinge hulp verbonden, en het omliggende land aan zich onderworpen hadden. Nog meer: zij leefden in onverholen ontucht; elk hunner had zijne bijzit. Hoe de zaak zoo lang voor den Bisschop verborgen bleef, mag in onzen tijd van openbaarheid een raadsel heeten, maar het duurde vele jaren, eer men er te Utrecht iets van bemerkte. In 1428 evenwel werd het Frederik van Blankenheim aangebracht. Hij liet er door afgevaardigden onderzoek naar doen, en bevond dat alles was, gelijk men gezegd had. Wijl deze zoogenaamde augustijner-regulieren nooit eenige gelofte

1) *Ref. mon.* p. 479[a].

hadden afgelegd en dus eigenlijk geene regulieren waren, gaf hij hun volkomen vrijheid, het kloostergewaad uit te trekken, met hunne bijzitten te trouwen en in de wereld te gaan leven. Dit deden zij dan ook bijna allen. Slechts twee of drie bleven achter. Toen het klooster op deze wijze gezuiverd was, zond de bisschop naar Windesheim met verzoek, dat men de hervorming ter hand zou nemen. Ten gevolge hiervan werden eerst eenige broeders van Windesheim en van den Sint-Agnietenberg, en daarna nog twee uit eerstgenoemd convent naar Ludingakerke afgevaardigd. Tot deze twee laatsten behoorde Johan Busch 1). Zoo er ooit in eenig huis eene merkwaardige omkeering plaats had, dan was het hier. Want het klooster, waar nog in 1428 eene bandelooze menigte woonde, waar wapenen weerklonken en ontucht werd bedreven, was het volgende jaar een toevluchtsoord voor de vrome en eerzame regulieren van den Sint-Agnietenberg tijdens het Utrechtsche interdict 2), en dáár, waar men den

1) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 480 seq; zie ook *Chron. Wind.* p. 201, en verg. Matthaens, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, Hag. Com. 1738, tom. III, p. 557. Dat het destijds ook in andere Friesche kloosters soms zeer ruw toeging, kan o. a. blijken uit p. 569—572 van laatstgenoemd werk. Nog op den 1sten April 1570 schreef Alva aan het kapittel van Windesheim, te Eindhoven vergaderd: „Werde, lieve, andechtige. Wy en hebben u nyet connen verzwygen, hoe dat in verleden tyden onse heylige Vader de paus ende de Coninck onse allergenedichste heer, aenmerckende die groote onordentlickheyt ende ongeschicktheyt der gheestlickheyt in Vrieslandt, sprnytende daer vnyt dat de bisschoppen ende andere gheestlicke overicheyt wesende verre van daer gesceten weynich opsehens daer op droeghen, om daer inne te remedieren, onder anderen voir goedt ende raedtsaem gevonden hebben eenen besunderen bisschop tordineren over Vrieslandt, die aldaer persoonlyck residerende mocht die gebreken ende ongeregeltheyt der gheestelicheyt daegelycx mercken, kennen ende weten ende daer inne oyck promptelyck remedieren" enz. (Belgisch rijksarchief te Brussel, *Correspondance de Brabant*, *Limbourg et Malines*, tom. X, fol. 36). Wijl men redenen noodig had, om de oprichting van het bisdom Friesland, dat evenals de andere grooten tegenstand ondervond, door te drijven, zal de zaak wel niet gunstiger zijn voorgesteld dan zij was, maar dat zij bestond, is zeker. Intusschen verdient het opmerking, dat Peter Jacobsz. van Thabor in zijne *Historie van Vriesland* op het jaar 1424 aanteekent: „Want doe ter tyt groet deuotie in Vrieslant was, niet alleen in den cloesteren, mer oeck inden ghemeinen priesteren, ende oec in dat slechte volc" Zie Visser en Amersfoordt, *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Friesche geschiedenis*, Leeuw. 1824, st. I, blz. 5.

2) Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 57—61, *Chron. Wind.* p.

zoon van een convers en van eene non tot abt had gehad, vond de innige Thomas a Kempis zijn »hoeksken", om zijn »boeksken" te lezen, of wel om een zijner van vroomheid overvloeiende werken te schrijven.

Ware het ons doel, een zooveel mogelijk volledig overzicht te leveren van alles, wat er met en door Johan Busch is geschied, dan zouden wij thans moeten stilstaan bij zijne kloosterinrichting te Beverwijk 1), zijn rectorschap in het vrouwenklooster Bronope bij Kampen 2), zijne benoeming tot prior te Segeberg 3), zijne betrekking als sacristein te Windesheim 4), zijn suppriorschap te Wittenburg 5). Doch het is ons niet te doen om een feit meer of minder, alleen om de historische beteekenis van zijn persoon. Slechts wat die beteekenis in het licht kan stellen, heeft ditmaal voor ons waarde en zetten wij een weinig nader uiteen.

En dan ligt zijne luisterrijke hervorming van het Sint-Bartholomaeus-convent te Sulta 6), niet verre van Hildesheim, het eerst aan de beurt. Het zoo even genoemde klooster te Wittenburg namelijk, dat in 1423 door Windesheimers uit Frenswegen hervormd en eenigen tijd daarna in het Kapittel opgenomen was 7), muntte weldra zóózeer in het goede uit, dat het concilie van Bazel bij afzonderlijke acte van 1435 aan dit klooster en dat van Windesheim opdroeg, de augustijner-kloosters van beiderlei

143 seq. Zie voorts over het Sint-Maartensklooster te Ludingakerke beneden, in het Aanhangsel, n°. 36.

1) Zie daarover *Ref. mon.* p. 481 seq; verg. ook *Chron. Wind.* p. 201, 471, en zie over het klooster Maria in Sion bij Beverwijk beneden, in het Aanhangsel, n°. 37.

2) *Ref. mon.* p. 485c, 938c—939a, en zie over het klooster van Sint Jan Baptist te Bronope beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 5.

3) *Ref. mon.* p. 485c. Hij nam echter dit priorschap niet aan (p. 486a). Zie over het klooster van Maria en Sint Jan Evangelist bij Segeberg in Holstein beneden, in het Aanhangsel, n°. 49.

4) *Ref. mon.* p. 939a; *Chron. Wind.* p. 146.

5) *Ref. mon.* p. 492a. Hij oefende er echter onder den titel van supprior het primaat uit (p. 488c). Zie over het Maria-klooster te Wittenburg in Mecklenburg (wel te onderscheiden van Wittenberg in Saksen) beneden, in het Aanhangsel, n°. 35.

6) Bij uitzondering behoud ik den Latijnschen naam. Grotefend (a. w. S. 78) noemt het „das Kloster S. Bartholomaei zur Sülte"

7) *Ref. mon.* p. 488b. Zie ook *Chron. Wind.* p 201.

kunne in de bisdommen Brunswijk, Hildesheim, Halberstadt en Werden »in hoofd en leden" te hervormen 1). Ten gevolge hiervan zond de prior van Wittenburg, Godfried van Tiel, uit Windesheim afkomstig 2) en onder wien Johan Busch het supprioraat vervulde, in 1439 een bevel naar het Sint-Bartholomaeusconvent te Sulta, dat men zich aldaar onder zekere door het Concilie gedreigde straffen binnen een bepaalden termijn anders had in te richten 3). Toen de termijn verstreken was, had men met de hervorming nog geen begin gemaakt, en na eenige onderhandelingen werd Johan Busch afgevaardigd, om er de observantie te gaan invoeren. Wij zullen hemzelven laten beschrijven, hoe hij alles bevond. »Eene gansche week," zegt hij, »was ik met hen, en nam hun doen en laten in koor en reventer, in dormter en klooster waar. Zij hielden zich aan orde noch regel. De een bleef onder het »Gloria" zitten; een ander liep heen en weer; een derde keerde zich naar het oosten, een vierde naar het westen. Ieder deed wat hij wilde, en gaf om God noch menschen. Zij aten aan éene tafel, zaten aan welke zijde zij wilden, en spraken somwijlen over zaken, die er niet bij behoorden. Toen de week om was, zeide ik tot den proost en de broeders: »Ik zie, dat gij geen regulier leven leidt, en u niet aan de gewoonten der kloosterlingen houdt, en het zwijgen niet in acht neemt noch iets wat tot de observantie behoort. Zoo gij wilt, zal ik u zeggen, wat gij in de allereerste plaats hebt te observeeren. Neemt gij het niet gaarne van mij aan, dan zullen mijnheer de Deken en mijnheer de Officiaal van wege mijnheer den Bisschop van Hildesheim u wel gebieden, het te observeeren"" 4). En zoo vertelt hij voort, de naïeve verhaler, hoe hij hulp kreeg van twee broeders uit een reeds hervormd klooster; hoe hij twee andere naar dergelijke kloosters zond, om er de hervorming te leeren, die echter beiden ontvluchtten; hoe de oude proost zijne betrekking nederlegde, en hoe hij zelf tot

1) Deze acte is afgedrukt in *Ref. mon.* p. 486 seq.

2) Hij werd namelijk in 1419 te zamen met Busch en nog twee andere broeders ingekleed (zie de Naamlijst der koorbroeders, afgedrukt in Bijlage V, en verg. *Chron. Wind.* p. 109). Op de Naamlijst heet hij „Frater Godfridus Bernardi;" bij Busch „frater Godefridus de Tyela."

3) *Ref. mon.* p. 492^{a}.

4) l. l. p. 492^{b}, 810^{a}.

proost werd verheven 1); hoe het klooster, onder bepaling dat hij van Munster tot Windesheim prior moest heeten, maar aan gene zijde van Munster door geheel Saksen den titel van proost voeren mocht, in het kapittel van Windesheim werd opgenomen 2), en hoe hij allerlei bedreigingen en gevaren van de broeders had te verduren. Een hunner stond met een mes voor hem, maar werd door een ander weerhouden. Een tweede wilde hem 's nachts op zijn bed dooden, maar kwam nog bijtijds tot inkeer. Een derde kwam op den inval, erwten op den trap te strooien, in de hoop dat hij vallen en den hals breken zou 3). Men kan er intusschen uit zien, hoe het destijds in sommige kloosters gesteld was 4), hoe noodig het werk der hervorming was geworden, en hoeveel wijs overleg en kloeke tegenwoordigheid van geest er geëischt werd in degenen, die zich tot dezen arbeid begaven 5).

1) *Ref. mon.* p. 493 seq. Het geschiedde in 1440; zie p. 494^{a}, 971^{a}.

2) l. l. p. 496—498. De Windesheimsche kloostervereeniging duldde namelijk geen hoogeren titel dan dien van prior, en kon dit ook, afgescheiden van het streven naar eenvoudigheid, moeilijk anders doen, wijl haar opperhoofd zelf niet meer dan prior was. Vandaar, dat proostdijen, tot de Vereeniging toetredende, in priorijen moesten worden veranderd. Zoo bijv. Eemstein (*Chron. Wind.* p. 160) en de zeven Brabantsche kloosters (l. l. p. 175). Vandaar tevens, dat pogingen tot vereeniging soms jaren lang werden vertraagd of voor altijd mislukten, omdat men niet kon besluiten, den titel van proost te laten varen. Zoo bijv. de kloosters van het kapittel van Nuis, en het klooster Bethlehem bij Doetinchem. Zie hierover uitvoerig beneden, in Hoofdstuk VI, waar tevens zal blijken, dat er soms oogluiking en handlichting plaats had. Het bovengenoemd middel, om Busch aan deze zijde van Munster prior, aan gene zijde proost te doen heeten, toont aan, dat men er, als 't noodig scheen, wel iets op wist te vinden.

3) *Ref. mon.* p. 498^{b}.

4) Toen de straks genoemde Godfried van Tiel met Johan Busch het mannenklooster Sint-Mauritius te Halle en het vrouwenklooster Sint-George bij die stad had bezocht, in het eerstgenoemde of wel in beiden gedronken had, en kort daarna aan eene geheimzinnige ziekte overleed, hielden sommigen hem voor vergiftigd (*Ref. mon.* p. 865^{c}). Waarschijnlijk was hij 't niet, doch men achtte de kloosterlingen blijkbaar tot aanslagen tegen iemands leven in staat.

5) Niet altijd werden zachte middelen ter kloosterhervorming aangewend. Zie bijv. *Ref. mon.* p. 836^{c}, 863^{a}, 864^{b}. Busch verhaalt van een abt, die op raad en met hulp van den vorst des lands zijne conventualen in hand- en voetboeien sloot, aan zware ketenen legde, en hen zoolang geeselde, totdat zij gehoorzaamheid beloofden (l. l. p. 930^{b}); van een anderen abt, die, toen hij met zijne

Gelukkig, wanneer het zulke goede gevolgen opleverde als te Sulta Want het klooster aldaar, dat weleer een toonbeeld van wanorde en woestheid was geweest, werd later niet slechts een hervormd maar ook een hervormend gesticht 1), waar het hart van Busch altijd henen trok, waar hij ook, andermaal tot proost benoemd 2), deze betrekking nog vele jaren bekleedde, en op minstens tachtigjarigen ouderdom in den roep van heiligheid overleed 3).

Aan ons voornemen getrouw, om geen verhaal van 's mans leven, maar slechts eene schets van hetgeen dat leven beteekend heeft, te ontwerpen, laten wij alles, wat hij overigens gedurende de acht jaren van zijn proostschap te Sulta deed, onvermeld, en begeven ons in gedachte naar het klooster Neuwerk bij Halle 4), waar hij in 1448 de proostdij aanvaardde. Tot dit klooster, aan Maria en Alexander gewijd en in het bisdom Maagdenburg gelegen, behoorde een archidiaconaat ter uitgestrektheid van bijna elf mijlen, met acht steden, zeer vele dorpen en ongeveer twintig duizend zielen 5), zoodat het gezag en de invloed van zijne proosten niet gering was. Juist hieraan evenwel was het

diep verbasterde kloosterlingen volstrekt niet meer voort kon, hen eerst met hunne concubijnen dronken voerde, daarna met zijne eigene bijzit het gebouw verliet, alle uitgangen versperde, en het klooster in brand stak (l. l. p. 929 seq); eindelijk van Albertus van Oostenrijk (later Albertus II, 1438—'39), die de onwillige monniken eenvoudig aan een balk deed ophangen (l. l. p. 928 seq). Voor de volkomene waarheid van deze allervermakelijkst geschreven verhalen sta ik natuurlijk niet in. Gieseler schijnt ze vertrouwd te hebben, althans het eerste en het laatste. Zie zijn *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iv, S. 284 f.

1) *Ref. mon.* p. 499^{a}. Zie over dit klooster beneden, in het Aanhangsel, n°. 43.

2) l. l. p. 498^{c}, 971^{a}.

3) l. l. p. 971^{a}; Leibnitz, *Scriptores Brunsvicenses*, tom. II, Introductio, p. 45^{a}.

4) Zie over het klooster Neuwerk (Lat. „Novum opus"), aan Maria en Sint-Alexander gewijd: Heineccius, *Antiquitates Goslarienses*, lib. II, ad annum 1160 (in Heineccius et Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. 1707, p. 162 seq.); Ludewig, *Reliquiae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. V, p. 1—273 (met eene afbeelding van de „Rudera coenobii novi operis destructi 1533" achter dit deel); tom. X, p. 590—770 passim; Busch, *Ref. mon.* p. 498—504; Zunggo, *Historiae generalis et specialis de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742 (zie boven, blz. 94, noot 5), tom. II, p. 494—501 (compilatie uit de bronnen).

5) *Ref. mon.* p. 500^{b}, 501^{c}, 502^{c}.

misschien te wijten, dat deze laatsten gedurig meer van het geestelijk leven waren verwijderd geraakt. Het gewone spreekwoord althans zeide, dat niemand proost van Neuwerk kon worden, tenzij hij twee- of driemaal gevangen had gezeten 1). Intusschen had Gunther van Schwartzenburg, aartsbisschop van Maagdenburg, in de laatste jaren een begin gemaakt met de hervorming van dit klooster, en zich daartoe onder anderen ook van Johan Busch als visitator bediend 2). Zijn opvolger evenwel, Frederik van Bichelinge, nam de reformatie meer krachtig ter hand 3), en onder de maatregelen, door hem genomen, behoorde ook, dat hij Busch tot proost van het klooster benoemde. Na lang beraad en op aandrang van velen gaf deze toe, maar behield nog een jaar lang tevens het bestuur over het klooster Sulta 4).

Als proost van Neuwerk stond de merkwaardige man op het hoogste punt van menschelijke eer, waartoe hij ooit is gestegen. Als hij in deze betrekking zijn aartsdiaconaat bezocht, of de jaarlijksche processiën hield, of de kerkvergaderingen presideerde, dan was hij een persoon van gewicht 5). Daarenboven viel juist in de zeven jaren, die hij te Neuwerk doorbracht 6), het bezoek van Nicolaas van Cusa als pauselijk afgevaardigde in Duitschland, en het zal niemand verwonderen, dat de aandacht van dezen man, die zelf de behoefte aan hervorming zoo diep inzag, op Busch viel, en dat hij van dezen wenschte gebruik te maken voor het doel, dat hij zich had gesteld. In eene openbare zitting van kerkelijke personen uit het gansche bisdom, te Maagdenburg gehouden, droeg hij aan Busch op, al de regulieren-kloosters voor beiderlei kunne in geheel Saksen, Meissen en Thuringen te be-

1) *Ref. mon.* p 500^{c}.

2) l. l. p. 500^{c}, 504^{b}, 836^{b}, 949 seq.

3) l. l. p. 500^{c}, 505^{a}, 836^{c}.

4) l. l. p. 501^{c}; verg. ook p. 498^{c}.

5) Zie *Ref. mon.* p. 500, 502, 812—819. Tot verbetering der algemeene zedelijkheid bediende hij zich van een prediker, Gerrit Dobbeler genaamd (p. 927^{b}), die de tien geboden achtereenvolgens behandelde (verg. Geffcken, *Der Bildercatechismus des funfzehnten Jahrhunderts*, eerste en eenige deel, Leipz. 1855, S. 21, 41; Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iii, blz. 22—24). De medegedeelde staaltjes uit 's mans preeken (*Ref. mon.* p. 818^{b}, 927^{b}) zijn niet minder karakteristiek dan curieus, en de invloed was groot (p. 502^{c}, 818^{c}).

6) Namelijk van 1448 tot 1455. Zie *Ref. mon.* p. 502^{a} en 502^{c}.

zoeken en volgens den regel en de statuten der Windesheimsche vereeniging te hervormen. Hij voegde hem den proost van het Sint-Mauritiusklooster te Halle 1) tot dezen arbeid toe, en beval hun, jaarlijks een provinciaal kapittel te Neuwerk te houden 2). Van een en ander gaf hij hun eene geschrevene volmacht, van zijn zegel voorzien 3), en de beide mannen volbrachten tot veler geestelijk heil den hun opgedragen last 4).

Tusschen het »Hosanna" en het »Kruis hem" ligt soms minder dan eene week, en wie heden nog op een troon is gezeten, zwerft wellicht morgen als balling rond. Ook Busch ondervond de deiningen van de gunst en de ongunst der menschen. De aartsbisschop van Maagdenburg, Frederik van Bichelinge, bij wien hij jaren lang in het hoogste aanzien had gestaan 5), keerde zich van hem af, en gaf hem te kennen, dat hij zijn ontslag had aan te vragen. Dit geschiedde, en Busch, ofschoon de hem door Nicolaas van Cusa verleende volmacht onverminderd

---

1) De bedoelde proost heette doctor Panlus. Zie bijv. *Ref. mon.* p. 503^{a}. Zie voorts over het Sint-Mauritiusklooster te Halle l. l. p. 504 seq; Ludewig, *Reliquiae*, tom. V, p. 55—57, 73 seq, 78, 100; Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 487.

2) Zie over het kapittel van Neuwerk *Ref. mon.* p. 821 seq, 947—949, 956, 957; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 315—320 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden van Deventer*, Leid. 1725, dl. II, blz. 107—112; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. VI, blz. 607v). Het kapittel van Neuwerk nam met uitzondering van enkele punten, o. a. met behoud van den titel van proost, de Windesheimsche statuten aan. Zie *Ref. mon.* p. 822^{c}, en voorts beueden, in Hoofdstnk VI.

3) Deze volmacht, gedagteekend 28 Juli 1451, is afgedrukt in *Ref. mon.* p. 956—958. De verdere stukken, tot de zaak behoorende, zie aldaar p. 959—963.

4) *Ref. mon.* p. 958 seq; zie ook p. 506^{a}, 827^{b}—833^{a}, 851^{b}, 887—890 en elders.

5) Zie verschillende voorbeelden daarvan *Ref. mon.* p. 950; verg. ook p. 503^{a}. Dat hij de groote heeren niet altijd ontzag, blijkt o. a. uit zijne gesprekken met den hertog en de hertogin van Brunswijk (l. l. p. 940 seq). Of het onze Johan Busch of een Zwolsch naamgenoot van hem is, van wien Henricus Brumanns in zijne *Res Transisalanae* (in Dumbar, *Analecta*, tom. II) p. 200 zegt, dat hij omstreeks dezen zelfden tijd in blakende gunst bij keizer Frederik III stond, en dat door zijn toedoen zijn broeder Reinout Busch, burgemeester van Zwolle, naar Duitschland gezonden, den Zwollenaren het recht verwierf om goud en zilver te munten enz., durf ik niet beslissen. Men zie ook aldaar p. 170, 179, 198, doch daarentegen *Ref. mon.* p 938^{b}.

bleef voortduren, hield op, proost van Neuwerk te zijn en aan het hoofd van het aartsdiaconaat aldaar te staan 1). De zes en vijftigjarige man, dien het niet aan eerzucht ontbrak, was diep verslagen 2). En toch, ook hier bleek het kwade slechts het goede in 't kleed van het kwade te zijn. Busch zelf heeft dat later ingezien en met eene eerlijkheid, die hem tot lof verstrekt, erkend. Door het verlies namelijk van zijne betrekking te Neuwerk keerde hij naar Windesheim terug, en schreef daar zijn werk »De viris illustribus de Windesem", dat een deel uitmaakt van zijn »Chronicon Windesemense". Hij zelf heeft gezegd, dat dit werk niet zou zijn geschreven, en dat hij ook later verscheidene andere dingen niet tot eer van God en tot heil van vele zielen zou gedaan hebben, indien datgene, wat hij eerst als zulk eene groote ramp had beschouwd, niet over hem ware gekomen 3). Inderdaad heeft hij als schrijver van dit boek voor het nageslacht allicht meer nut gedaan, dan hij als proost van Neuwerk voor den tijdgenoot zou gedaan hebben. Waarbij men vooral niet vergete, dat zijn latere reformatorische arbeid waarschijnlijk meer innig, meer geestelijk, meer waarlijk vruchtbaar zal zijn geworden door hetgeen hij zelf ondervonden en in zijn eigen binnenste doorleefd had.

Van 1455 tot '59 vinden wij hem deels in zijne cel te Windesheim 4), deels als biechtvader in het vrouwenklooster Diepenveen bij Zwolle 5). Toen werd hij opnieuw tot proost te Sulta gekozen 6), en hervatte, van daar uit, den ouden reformatorischen arbeid met een ijver en eene volharding, die ons met hoogachting voor hem vervullen 7).

Ook nu weer zullen wij hem niet volgen op de tochten, die

---

1) *Ref. mon.* p. 503. Over de vruchtelooze pogingen, om de volmacht te Rome ingetrokken te krijgen, zie p. 832.

2) l. l. p. 503^{c}, 504^{a}, 820^{b}.

3) l. l. p. 504^{a}, 820^{c}.

4) *Ref. mon.* p. 498^{c}.

5) l. l. p. 950^{c}. Hoe hij de belangen der zusters in 1456 waarnam, zie aldaar, p. 950 seq. Over Diepenveen wordt gehandeld beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 3.

6) Uit *Ref. mon.* p. 971^{a} blijkt, dat het geschiedde in het jaar 1479—20 = 1459. Verg. ook p. 498^{c}—499^{a}.

7) *Ref. mon.* p. 499^{a}.

hij alleen of met anderen te zamen ondernam, noch ook hem vergezellen in al de kloosters, zoo van mannen als van vrouwen, die hij binnentrad, om ze te bezoeken of te hervormen. Hun aantal is groot, zéér groot. Ook zal het niet noodig zijn, te zeggen, dat hij wel is waar op vele plaatsen vriendelijk en met eenvoudigheid des harten werd ontvangen [1]), maar daarentegen op de meeste heel wat onaangenaams te verduren, heel wat zachtmoedigheid en wijsheid te betoonen had. Verreweg den grootsten, niet zelden hartstochtelijken tegenstand vond hij in de vrouwenkloosters [2]), en soms kwam hij ter wille van nonnen, die hij tot een zedelijk leven trachtte te voeren, in levensgevaar. Uit een rijken schat van voorbeelden zullen wij een enkel mededeelen, opdat de lezer meer van nabij moge bekend worden met de moeielijkheden, aan het werk der kloosterhervorming in die dagen verbonden.

Te Derneburg, op twee mijlen afstand van Hildesheim, lag een klooster van reguliere kanunnikessen, welks bewoonsters gezegd werden, eigen bezittingen te hebben en in ongebondenheid te leven. De Bisschop zond er Busch, die destijds prior te Sulta was, met twee anderen heen, om er de hervorming in te voeren. Liet het zich reeds verwachten, dat de tegenstand der zusters niet gering zou zijn, er kwam nog bij, dat zeker verhaal, door een spotvogel uitgedacht maar door het gansche land verspreid, ook haarlieden ter ooren was gekomen. Er werd namelijk tot in Luneburg verteld, dat een monnik te Sulta drie slokken meer had gedronken dan Busch aanstond; dat deze hem toen als straf had opgelegd, drie uren lang in de reventer voor de tafel te liggen met een groot bot van een dood paard overlangs in den mond, en dat hij, toen één der broeders op het gezicht daarvan in lachen was uitgebarsten, eene kruik genomen en hem die in het gezicht geworpen had [3]). Geen wonder, dat de zusters te Derneburg, die aan dit een en

1) *Ref. mon.* p. 870^{b}, 891^{b}, ofschoon deze voorbeelden tot een vroeger tijdperk van zijne reformatorische werkzaamheid behooren.

2) Dit was de algemeene ervaring der kloosterhervormers en gaf tot verschillende klachten, woordspelingen en rijmpjes aanleiding. Zie beneden, in Hoofdstuk VII. Voorloopig verwijs ik naar *Ref. mon.* p. 878^{c}.

3) *Ref. mon.* p. 875^{a}.

ander geloof hadden gehecht, den kloosterhervormer met schrik zagen komen en nauwelijks konden besluiten, bij een zóó hard man ter biecht te gaan. Zij deden dan ook alles, wat zij konden, om de reformatie onmogelijk te maken. Daartoe veinsden zij, doodarm te zijn, zóó arm, dat zij bijna niet te eten hadden, en beweerden, dat hare ouders en bloedverwanten, die haar tot dusverre hadden onderhouden, voortaan geen geld meer zouden geven [1]). De waarheid was, dat zij, in strijd met allen regel, eigen goederen bezaten [2]). Deze persoonlijke bezittingen hadden de meeste van haar in kleine keldertjes, waarin men langs drie of vier treden afdaalde en die met luiken waren gesloten. Busch hield thans een algemeen onderzoek, ontnam aan ieder in het bijzonder, wat zij had, en bracht alles bijeen. Toen hij aan de laatste was gekomen, zeide deze: »Ga gij maar vooruit, pater; mijn keldertje is als dat van de andere zusters". Zonder argwaan ging hij den trap af; maar nauwelijks was hij beneden, of het luik ging boven zijn hoofd dicht. Daar stond hij, roepende dat zijn medehervormer, die buiten bij de zusters was, zijne bevrijding mocht bevelen. Eindelijk ging het luik dan ook weer open. »Later", zoo voegt Busch er bij, »heb ik in geen nonnenklooster ooit weer in eenige afgeslotene ruimte willen voorgaan, opdat mij niet iets dergelijks mocht gebeuren. Zelfs als er ééne zuster vooruitging, was het mij niet genoeg, opdat men mij niet met die ééne mocht opsluiten en dingen van mij zeggen, waar ik niet eens aan zou hebben gedacht. Slechts als er twee of drie voor mij uit liepen, volgde ik haar" [3]). In-

1) *Ref. mon.* p. 876^{a}

2) Zij waren dus „proprietariae", gelijk de meeste kloosterlingen in die dagen (zie bijv. *Ref. mon.* p. 887^{c}—888^{a}, 889^{c}, 890^{c}, 891^{b}). Te recht heeft Grotefend (a. w. S. 80, Note) opgemerkt, dat de strenge eisch tot het afstand doen van alle eigen bezit de voornaamste hinderpaal der kloosterhervorming was. Dat daarenboven de „proprietarii" niet zelden ook „simoniaci" waren, laat zich gemakkelijk begrijpen. Als voorbeeld kan *Ref. mon.* p. 890^{a} dienen. Hoever het denkbeeld van „proprietarius" bij strenge toepassing getrokken werd, blijkt nit de vraag, die Busch tot zichzelven richtte, toen hij liever zijn mooien mantel behouden had, dan hem op bevel van den supprior aan een anderen broeder af te staan en er diens ouden voor in de plaats te ontvangen: „Vis jam fieri propter cappam istam proprietarius, retinendo?" *Ref. mon.* p. 939^{b}.

3) *Ref mon.* p. 876^{c}.

tusschen had deze kloosterhervorming voor Busch doodelijke gevolgen kunnen hebben, want eens, toen hij uit het convent ergens heen ging, werd hij aangevallen door een man, wiens geheele voorkomen achterdocht wekte en die hem vroeg: »Waarom dwingt gij de nonnen van Derneburg tot hervorming, daar zij niet te eten hebben"? Meteen trok hij een lang mes, en dreigde er den hervormer het hoofd mede te klieven, toen deze gelukkig door anderen, die het van verre gezien hadden, bijtijds werd ontzet 1).

Ziedaar het een en ander aangaande den reformatorischen arbeid van Busch. Den omvang daarvan kunnen wij onmogelijk bepalen. Hij strekte zich niet slechts uit tot Halle, Halberstadt, Erfurt en andere steden, niet slechts tot Saksen, Meissen, Thuringen en andere gewesten, niet slechts tot Maagdenburg, Hildesheim, Minden en andere bisdommen 2), maar omvatte bijna honderd twintig steden, behalve de tusschenliggende dorpen en kasteelen 3), en vertegenwoordigde een tocht van bijna zeven duizend mijlen 4), die deels te voet, deels te paard, doch meestal in eene huifkar waren afgelegd 5). Ook wane men niet, dat Busch zijne werkzaamheid alleen tot de kloosters zijner eigene orde beperkte; want ofschoon deze hem door Nicolaas van Cusa in de eerste plaats waren opgedragen 6) en zijne voorliefde zóózeer genoten, dat hij alle aanbiedingen om tot eene andere orde over te gaan en hare kloosters te hervormen van de hand wees 7), werden verschillende geestelijke huizen, zoo van mannen als van vrouwen, tot de praemonstratenser-, de benedictijner-, de cister-

1) *Ref. mon.* p. 876^{b}.

2) l. l. p. 958^{a}.

3) l. l. p. 954^{b}.

4) In 1473 was het bedrag 6520 mijlen (zie *Ref. mon.* p. 954^{b}); in 1476 was het tot 6800 mijlen gestegen (l. l. p. 956^{a}; verg. ook p. 971^{a}).

5) *Ref. mon.* p. 956^{a}. Busch noemt zijn rijtuig nu eens „currus", dan eens „carruca", dan weer „currus sphaericus." Dat dit laatste zooveel als huifkar moet beteekenen, blijkt uit p. 907^{b}: „curru suo non sphaerico, sine tecto". Zie voorts p. 861^{c}, 888^{c}, 892^{a}, 893^{a}, 910^{c}, 912^{a}, 912^{c}, 913^{c}, 914^{a}, alibi. Welke levensmiddelen, kleederen enz. in de kar werden meegenomen, zie p. 892^{b}. Er lag soms zelfs eene handbijl in, om tegen mogelijke aanvallen gewapend te zijn (p. 861^{c}). Soms was de kar met vier paarden bespannen (p. 892^{a}, 893^{a}).

6) *Ref. mon.* p. 956^{b}, 957^{a}.

7) l. l. p. 839^{c}.

siënser- en andere orden behoorende, door hem in beteren staat gebracht 1), zoodat men zich waarlijk verwonderen moet over alles, wat deze eenvoudige Windesheimsche kanunnik op het gebied der kloosterreformatie heeft gedaan.

Reeds zagen wij, dat hij andermaal tot proost te Sulta werd verkozen 2). Nadat hij deze betrekking nog ongeveer twintig jaar had bekleed, legde hij haar als tachtigjarig grijsaard in 1479 neder, overleed spoedig daarna 3), en werd te Sulta begraven. Op de lijst der proosten van dit convent 4) wordt hij geroemd als een uitstekend kloosterling, een ijverig bevorderaar van regel en tucht, een hervormer van zeer vele huizen van verschillende orden 5). Doch zooverre tot heden bekend is, heeft geen der broeders eene levensgeschiedenis geschreven van den man, die de biograaf van zoovelen was geweest.

Ongetwijfeld zou dit middel tot blijvende herinnering van zijnen naam hem niet ongevallig geweest zijn. De hoogbejaarde grijsaard toch 6), die zoo smakelijk en vermakelijk van zijne avonturen kon verhalen, was blijkbaar in alle nederigheid des harten overtuigd van het gewicht zijner persoonlijkheid 7). Als hij mededeelt, hoe men hem aanzocht om de proostdij te Neuwerk te aanvaarden, dan blijft hij niet in gebreke er bij te voegen, hoe uitgebreid zij was, en dat een eenvoudig mensch en prelaat haar

1) *Ref. mon.* p. 835—841, 841—854, 859—909 passim; voorts p. 829 seq 854—856, 857—859, 869—874. Verg. tot gemakkelijker overzicht p. 965—967.

2) Zie boven, blz. 300.

3) Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, tom. II, Introductio, p. 45^{a}.

4) Deze *Catalogus Praepositorum* staat als Appendix achter de *Ref. mon.* (Leibnitz, l. l, tom. II, p. 970—972).

5) „Vir religiosissimus, et disciplinae Regularis zelosissimus, plurimorum Monasteriorum diversorum Ordinum ex commissione Pontificia Reformator et visitator" (l. l. p. 971^{a}).

6) Hij voltooide zijn werk *De reformatione monasteriorum* op zijn zes en zeventigste jaar (zie p. 955^{c}). Toen hij het derde boek begon, was hij twee en zeventig jaar oud (zie p. 914^{c}).

7) Dat hij reeds te Zwolle niet zonder gevoel van eigenwaarde was, zie boven, blz. 291. Als novitius ontbrak het hem óók niet aan ijdelheid. Wanneer hij destijds in het koor een vers zong, dan dacht hij: „Nu denken de leeken, die daar achter in de kerk op hunne knieën liggen: Wat heeft die broeder Johan een mooie stem". En als een ander novitius zong: „Nu denken de leeken: Dat klinkt als kurk".

niet kon besturen [1]). Vertelt hij, hoe de proost van het Sint-Mauritiusklooster hem vroeg, wat hij in dat land kwam doen, en hoe hij ten antwoord gaf: »Ik ben van plan, hier eene nieuwe wereld te scheppen", hij laat er onmiddellijk op volgen: »wat ik ook gedaan heb" [2]). Spreekt hij van de toegenegenheid, die Frederik van Bichelinge, aartsbisschop van Maagdenburg, weleer voor hem had, hij beroept zich op diens gezegde, dat hij nooit van een monnik zooveel gehouden heeft als van hem [3]); en verhaalt hij, dat hij bij hem in ongenade is gevallen, hij voegt er het woord van 's mans kanselier bij, dat de aartsbisschop zijne twee beste paarden, die hij voor geen honderd gulden zou geven, gaarne zou afstaan, indien hij Busch terug had of nooit aan diens heengaan had gedacht [4]). Draagt de kardinaal Nicolaas van Cusa hem en doctor Paulus, proost van het Sint-Mauritiusklooster te Halle, het bezoeken en hervormen der kloosters in de aartsbisdommen van Maagdenburg en Mainz op, hij verzuimt niet, zijne lezers bij herhaling te doen gevoelen, dat hij de voornaamste der twee was [5]). Beschrijft hij, hoe hij als aartsdiaken de synode van Neuwerk hield [6]), en welke eer hem als proost van dat klooster bij eene promotie aan de hoogeschool te Leipzig werd bewezen [7]), dan kan men bemerken, dat hij er zich, ondanks al zijne betuigingen van verlegenheid, door gestreeld voelde. En als hij verhaalt, hoe hij in zijne kar eene afgedwaalde non van Deventer naar Werder [8]) zou terugbrengen, dan voegt hij er met blijkbaar welgevallen bij, wat Egbert ter Beek, rector der broeders van het gemeenschappelijke leven in eerstgenoemde plaats, zeide: »Het zou niet mogen geduld worden, dat een monnik

1) *Ref. mon.* p. 501c.

2) l. l. p. 502b. Zie ook het woord van den proost van Lauterberg bij zijn heengaan, p. 502c.

3) l. l. p. 503a.

4) l. l. p. 504a. Zie ook aldaar eenige regels verder.

5) l. l. p. 505b: „commisit mihi principalius"; p. 827b: „sed ego principalis eram". Zie ook de opdrachten ter kloosterhervorming, hem gegeven door de Windesheimsche opperpriors Johan Vos, Willem Vornken en Dirk van de Graaf, l. l. p. 955b; verg. *Chron. Wind.* p. 334, en zie boven, blz. 293, noot 1.

6) *Ref. mon.* p. 814a.

7) l. l. p. 828.

8) Ik gis, dat Mariënwerder, een paar uren ten noorden van Hannover, bedoeld zal zijn.

alleen met eene non op reis ging, als het niet broeder Busch was" [1]).

Maar hij was dan toch ook inderdaad een man van bijzondere gaven, vooral waar het de practijk, het »savoir faire" betrof. Slim en gevat, wist hij overal achter te komen [2]). Altijd zichzelven gelijk en vol persoonlijken moed, ging hij op de moeilijkste kloosterhervormingen rustig uit [3]). Zelfs waar het meest oogenblikkelijk gevaar dreigde, behield hij zijne tegenwoordigheid van geest, en redde zich soms met eene aardigheid, die zijne vijanden ontwapende [4]). Hoe fel de monniken, wier losbandigheid hij kwam beteugelen, op hem waren gebeten, ten slotte hielden zij toch van hem; en hoe kwaadaardig de nonnen, die hij tot orde en tucht moest brengen, tegen hem te keer gingen, in korten tijd won hij hare harten. Zoo was hij eens, om een enkel voorbeeld te noemen, naar het convent te Escherde bij Hildesheim gezonden, welks priorin wegens hooge jaren voor hare betrekking had bedankt. Eenige dagen later moest er eene opvolgster worden gekozen. Naar den regel der benedictijner-orde, waartoe het klooster behoorde, hadden de zusters zich daartoe door biecht en communie voor te bereiden, en tot het afnemen van deze biecht was Busch door den Bisschop benoemd. De nonnen, hevig verschrikt, wijl zij óók al gehoord hadden van de zware boetedoeningen die hij placht op te leggen, begrepen nochtans, dat openlijk verzet tegen den lastbrief van den Bisschop met excommunicatie zou worden gestraft. Zij besloten daarom, zich te onderwerpen, maar kozen de meest moedige uit haar midden, om het eerst te biechten en hem flink te woord te staan. Nauwelijks lag deze in den biechtstoel geknield, of zij zeide: »Wat doet gij hier?" »Ik ben gekomen, om u allen naar het koninkrijk der hemelen te voeren," gaf Busch ten antwoord. Zij weder: »Ik ben verplicht, bij u te biechten, maar ik wil morgen niet communiceeren". Hij daarentegen: »Ik heb alleen in last, u bij de biecht te helpen; als de heeren u morgen van de communie willen ontslaan, mij is

1) *Ref. mon.* p. 912b.

2) Een curieus voorbeeld levert *Ref. mon.* p. 818c—819a.

3) Zie bijv. l. l. p. 492b, aangevuld met p. 809c.

4) Zie vooral l. l. p. 861c—862a, en p. 862b. Een verwant voorval in het leven van den grooten kloosterhervormer Hendrik Löder (zie over hem beneden, in Hoofdstuk VII) kan men vinden *Chron. Wind.* p. 550 seq.

het wel." Nog dien zelfden dag had de helft der nonnen reeds gebiecht; allen waren zeer voldaan; éène noemde hem zelfs »een man als goud" 1).

Al kan men niet zeggen, dat Busch tot de bij uitnemendheid vrome naturen behoorde, toch zou men hem onrecht doen, zoo men zijne vroomheid voorbijzag. Wanneer wij hem reeds als jongeling hooren wenschen, dat hem door God tien jaren levens tot het doen van boete mochten verleend worden 2); of wanneer wij hem later de kloosters Sulta en Neuwerk zien binnentreden met de ernstige bede in het hart: »Heer, mijn God, werk Gij bij de hervorming van deze kloosters met mij mede; want ik zoek geen loon, noch voor hier noch voor namaals, maar veelmeer moeite en verwerping, en wat ik doen kan, dat zal ik doen, opdat niet ik maar Gij daardoor geprezen, en in veler harten verheerlijkt moogt worden" 3); of als wij hem op zijn twee en zeventigste jaar de pen zien opnemen, om het derde boek van zijn werk »De reformatione monasteriorum" te schrijven, en hem in het eerste hoofdstuk daarvan de barmhartigheden Gods op grond van zijne eigene levenservaringen hooren prijzen 4); of als wij hem in omstandigheden, die de onvrome slechts als toeval zou beschouwen, de liefdevolle leiding der Voorzienigheid hooren erkennen 5), dan twijfelen wij niet aan de godsdienstige gevoelens van zijn hart 6).

Intusschen was hij meer een verstands- dan een gemoedsmensch, volstrekt niet vrij van de algemeene dwalingen zijner eeuw, maar in menig opzicht een man met opgeklaarde denkbeelden 7). Evenzeer als ieder ander geloofde hij aan verschijningen

1) *Ref. mon.* p. 878c—879a.

2) *Chron. Wind.* p. 315.

3) *Ref. mon.* p. 499a, 819c.

4) l. l. p. 914c—915a. Zie ook p. 478c—479a.

5) Zie boven, blz. 303.

6) Zie ook nog over zijne dagelijksche oefeningen in het goede, *Ref. mon.* p. 478c; over zijne zelfbeheersching, p. 939a; over zijn streven om alle kerkplichten waar te nemen, ten einde een zuiver geweten te behouden, p. 481c, 498a.

7) Opmerking verdient zijn twijfel aan de godheid van Christus, toen hij nog novitius was. „Hoe vreemd", zoo dacht hij, „dat Augustinus en andere kerkleeraars, die vierhonderd jaren na Jezus leefden, dwaas genoeg waren, om van een man, dien zij nooit gezien hadden, te durven beweren dat hij God was". Zie *Ref. mon.* p. 478a.

van engelen 1), booze geesten 2) en zielen van afgestorvenen 3), aan voorgevoelens 4), voorspellingen 5), bovennatuurlijke dingen 6), ja aan de meest krasse wonderen 7). Doch niet alles van dien aard nam hij als waarheid aan 8); over sommige verhalen liet hij zich niet uit 9), en van andere gaf hij eene rationeele verklaring 10). Enkele bijgeloovigheden, zooals het dragen van amuletten 11) en het genezen van paarden door toovermiddelen 12), ging hij rechtstreeks te keer, en wel verre van het geloof aan geestverschijningen en visioenen aan te moedigen, bestreed hij het zeer practisch, zoodra hij twijfelde of zij wel uit God waren. Met een enkel voorbeeld van dit laatste zullen wij onze schets van zijn karakter besluiten.

Eene vrouw te Alkmaar beweerde, veertien jaren lang driemaal in de week in den hemel te zijn opgenomen, en God, de heilige Engelen, de maagd Maria en al de Apostelen en Heiligen, die aldaar zijn, te hebben gezien. Busch riep haar tot zich. »Vrouwtje," zeide hij, »hebt gij God gezien?" »Ja, dikwijls," gaf zij ten antwoord. »Hoe is God dan gekleed?" vroeg hij verder. »Gij zijt een geleerd man; gij weet wel, hoe God gekleed is," sprak zij ontwijkend. Doch eindelijk door hem gedwongen op zijne vraag te antwoorden, zeide zij: »God draagt in den hemel een grijzen tabberd." Toen begon Busch, die overigens voor zulke zaken allen eerbied had, aan de waarheid harer visioenen te twijfelen en sprak: »In den hemel zijn geene schapen, dus ook geen grijze of witte wol. Ik vrees, dat het niet God is, die u aldus

1) *Chron. Wind.* p. 30 seq, 401, 563.

2) *Ref. mon.* p. 937.

3) *Chron. Wind.* p. 314, 439, 590, 628.

4) l. l. p. 346, 520.

5) l. l. p. 294, 387, 392, 438.

6) l. l. p. 378, 517 seq, 518, 518 seq.

7) *Ref. mon.* p. 879c: „Post mensam prandio facto, multo plus de panibus a mensa sustulerunt, quam prius apportaverant, nobis et cunctis Monialibus bene satiatis".

8) l. l. p. 491b: „ut dicitur".

9) l. l. p. 952a.

10) l. l. p. 916c: „Fides ergo, quam ad benedictionem Patris illius habuit, salvam eam fecit".

11) l. l. p. 952b, 953b.

12) l. l. p. 952c—953a.

verschijnt, maar dat de Duivel u zulke verzinsels toont, om u te misleiden." Daarna begon hij haar te vragen, hoe zij het eerst aan die gezichten was gekomen, en nu bleek het, dat zij ergens als minne gediend en het haar toevertrouwde kind des nachts dood gelegen had. In de dagen van angst en smart, die zij toen had doorleefd, waren deze visioenen begonnen. Busch begreep weldra, dat de vrouw in hare geestvermogens gekrenkt was; hij trachtte haar te beduiden, dat zij hoe eerder hoe liever van den Duivel moest zien af te komen, en gaf haar daartoe den volgenden raad. Des avonds, als zij gewoon was deze visioenen te hebben, moest zij eerst driemaal op hare knieën het »Ave Maria" bidden, onmiddellijk daarna in twee of drie teugen het vierde van eene kruik bier drinken, zoo warm als zij kon verdragen, zonder brood, maar met een weinig boter er in, en zich dan terstond te slapen leggen. Als het God was, die haar placht te verschijnen, dan zou hij wel terugkomen; was het de Duivel, dan zou hij wel wegblijven. »Ik zeide haar dit," zoo voegt hij er bij, »opdat zij vertrouwen zou stellen in het »Ave Maria"; maar ik rekende op het warme bier." De vrouw volgde den raad, sliep den ganschen nacht door, en van visioenen was geen sprake 1).

Wij hebben ten slotte nog te handelen over Busch als schrijver, en zullen dit het best doen door achtereenvolgens te spreken over zijn »Chronicon Windesemense", zijne »Reformatio monasteriorum" en zijne kleinere geschriften.

Wat het »Chronicon Windesemense" betreft 2), het is een door

---

1) *Ref. mon.* p. 395^{c}—936^{b}. Dezelfde raad in een dergelijk geval, l. l. p. 953^{b}. Zijne opgeklaarde denkbeelden aangaande de mogelijkheid, om ook zonder kloosterregel zalig te worden, en het geoorloofde van het lezen van boeken in de landtaal, zie l. l. p. 923^{b}—925^{a}, 925^{c}—926^{b}. Zij zijn echter minder ongewoon in een lid van den Deventersch-Windesheimschen kring, waar men over deze vooroordeelen heen was. Tot meer persoonlijken lof voor Busch zijn vele der ideeën, die hij in het laatste hoofdstuk van zijn *Chron. Wind.* (p. 629—636) heeft ontwikkeld; verg. boven, blz. 197^{v}. Dat overigens zijne theologische denkbeelden thomistisch gekleurd waren (*Chron Wind.* p. 262—265), zal niemand verwonderen.

2) De naam *Chronicon Windesemense* is niet van Busch zelven. Hij kende slechts zijn *Liber de viris illustribus de Windesem* en zijn *Liber de origine modernae devotionis* etc., of deze twee te zamen onder den titel van *Chronicon canonicorum regularium monasterii in Windesem.* De gezegde naam, indien ook

en door merkwaardig, en niet slechts voor de geschiedenis van het Windesheimsch klooster en kapittel 1), maar ook voor die van den godsdienstigen en zedelijken toestand van Nederland in het laatst der veertiende en de eerste helft der vijftiende eeuw, onmisbaar boek. De schrijver, die een stalen geheugen moet hebben gehad, en zijn gansche leven door van alles aanteekening schijnt te hebben gehouden, heeft zich daarenboven van de persoonlijke herinneringen en mondelinge mededeelingen van anderen 2), soms ook van authentieke stukken uit het kloosterarchief bediend 3). Blijkbaar heeft hij de taak, hem door Johan Vos en de broederen opgedragen 4), met opgewektheid aanvaard en met onverflauwde liefde volbracht 5). Er is ernst en waardigheid in zijne meestal lange, in weinig klassiek Latijn, maar met zekeren rijkdom van woorden en niet zonder »numerus" geschreven volzinnen. Hoewel het werk beschouwd kan worden als een uit twee deelen bestaand geheel, en ook later door den schrijver zelven als zoodanig is opgevat 6), zijn de beide deelen of boeken toch oorspronkelijk als op zich zelf staande geschriften bedoeld geweest, gelijk zij dan ook eenige jaren na elkander zijn vervaardigd, en wel zóó, dat het tweede 't eerst, en het eerste

---

al niet van Rosweyde afkomstig dan toch door diens uitgave van het werk algemeen bekend geworden, is te geschikt om hem niet te gebruiken.

1) Verg Rosweyde in den aanhef van de opdracht zijner uitgave van dit werk aan Paulus Schoof, den toenmaligen prior generaal der Windesheimsche congregatie.

2) Zie bijv. *Chron. Wind.*, Prologus, [p. III]; voorts p. 45, 55 seq, 326, 328—335, 355, 391, 423; verg. *Ref. mon.* p. 939c.

3) Zie bijv. *Chron. Wind.*, Prologus, [p. III]; voorts p. 58, 67—69, 100 seq, 110, 122, 163—166, 181; ook de brieven op p. 159, 167 seq, 319 seq, 350, 368 seq. en elders.

4) l. l., Prologus, [p. II]. Vos stierf in 1424. Het *Chronicon* werd voltooid in 1464. Busch heeft dus, indien Vos hem deze taak werkelijk heeft opgedragen, gedurende meer dan veertig jaren de noodige bouwstoffen kunnen verzamelen. Verg. ook p 391: „quia ea ipsa postmodum eramus descripturi."

5) Hij beschouwde de zaak zelfs uit een godsdienstig oogpunt. Prologus, [p. III]: „et ea sic scribere diuinitus sum inspiratus."

6) *Chron. Wind.* p. 305: „ecce omnia in alio huius libri volumine luculenter satis sunt digesta"; p. 404 seq: „Multa vero alia .... tribus alterius libri capitulis enucleatius sunt descripta;" p. 423: „De huius viri deuotissimi actibus prioribus .... capitulo decimo libri secundi et in quinque capitulis sequentibus magnali iam descripsimus."

't laatst is uitgegeven. Want tusschen 1455 en '59 schreef Busch in het moederklooster 1) zijn »Liber de viris illustribus de Windesem" 2), en in 1464 voltooide hij te Sulta 3) zijn »Liber de origine modernae devotionis" 4), ofschoon hij dit reeds vroeger, waarschijnlijk terstond na het eerstgenoemde geschrift, eveneens te Windesheim begonnen had 5). Men vindt ze dan ook in sommige handschriften afzonderlijk 6), in andere logisch 7), in wederom andere chronologisch geordend 8).

---

1) Zie *Ref. mon.* p. 504ª, 820ᶜ, en verg. boven, blz. 303.

2) De meer volledige titel is volgens sommige handschriften (waarover straks): *Liber de viris illustribus ordinis canonicorum regularium monasterii in Windesem diocesis Traiectensis.* In de uitgave van het *Chronicon Windesemense* door Rosweyde, Antv. 1621, is dit boek Liber II. Het loopt aldaar van p. 247 tot p. 636. De orde, waarin Busch dit boek heeft geschreven, duidt hij zelf eenigszins aan in cap. LIV (p. 521). Eerst behandelt hij de drie eerste hoofdwaardigheidbekleeders van het klooster, d. i. den prior Johan Vos, den supprior Arnold van Calcar, en den procurator Gerrit Delft van Naaldwijk; daarna de overige broeders, niet naar de rangorde van hunnen dood, maar naar die van hunne inkleeding; vervolgens bespreekt hij den klerk Johan Schutken en den donaat Albert van Wijnbergen, terwijl hij eindelijk nog een levensbericht van zijn leermeester Johan Cele ten beste geeft.

3) Zie het einde van den Prologus vóór dit boek.

4) De volledige titel schijnt te zijn: *Liber de origine modernae devotionis, de origine monasterii in Windesem ordinis canonicorum regularium, et de origine capituli nostri generalis et eius consummatione.* Hierin is dan ook zoowel de drieledige inhoud als de volgorde volledig opgegeven. In de uitgave van het *Chron. Wind.* door Rosweyde is dit boek Liber I. Het loopt aldaar van p. 1 tot p. 216.

5) Hij zegt namelijk op het einde van den Prologus: „A me autem in Windesem pro tunc simplici fratre, post aliquorum monasteriorum reformationem et praelaturarum transactionem ista sunt inchoata". Het moet dus geschied zijn, nadat hij niet slechts kloosters hervormd, maar ook reeds aan het hoofd van kloosters gestaan had, bijgevolg niet tijdens zijn driejarig tusschenverblijf te Windesheim omstreeks 1435 (*Ref. mon.* p. 939ª; *Chron. Wind.* p. 146; verg. boven, blz. 297), maar tijdens het vierjarige van 1455 tot '59.

6) Bijv. in de Kon. bibl. te 's Gravenhage H. S. nº. 347, *Liber de origine moderne deuocionis* (op papier; nette hand; schrift uit het laatst der 15ᵈᵉ eeuw; 56 ongenummerde folio's in schrijfboekformaat; behoorde weleer aan Jac. Marcus, later aan P. Bondam, wiens inscriptie men verkeerd opvat, wanneer men in dit handschrift het autograaf van Busch meent te zien); H. S. nº. 353, *Liber de viris illustribus* (op hetzelfde papier, in hetzelfde formaat, met dezelfde hand en hetzelfde schrift als voorgaande; 106 ongenummerde folio's; behoorde weleer eveneens aan Bondam; op een reep perkament, blijkbaar aan den oorspronkelijken band ontleend, staat „Stev: v. Rhemen. 1676" (zie over hem Moll, *Johannes Brugman*, Voorrede, blz. X); H. S. nº. 233ₐ, *Epistola de vita et passione domini* etc. (zie *Chron. Wind.* p. 217—245; verg. boven, blz. 161v op 8 ongenummerde folio's en uitwendig aan de beide voorgaande handschriften gelijk, heeft naar alle waarschijnlijkheid oorspronkelijk één geheel gevormd met nº. 353, zoodat men in deze drie handschriften een volledig afschrift van het *Chronicon Windesemense* bezit (verg. boven, blz. 161, noot 2). — Dezelfde Kon. bibl. bevat voorts nog H. S. nº. 348, *Liber de Origine Monasterii in Windesem* (op papier; wijd geschreven, geenszins fraai maar toch goed leesbare copia copiae uit de 18ᵈᵉ eeuw; 309 ongenummerde folio's in schrijfboekformaat; behoorde weleer aan Marcus, later aan Bondam; misschien is dit afschrift genomen naar het straks te noemen H. S. nº. 335 der universiteits-bibliotheek te Utrecht; beiden althans eindigen aldus: „Explicit hoc totum". „Johannes Geradijn"); H. S. nº. 354, Fragment van het *Liber de viris illustribus* (op papier; schrijfboekformaat; volgens eene inscriptie met andere hand is dit afschrift vervaardigd door den Leidschen hoogleeraar Ant. Matthaeus; het eindigt midden in cap. LVIII, zoodat cap. LVIIIb—LXXII ontbreken).

In logische rangschikking, zoodat het boek over den oorsprong der »moderne devotie", de wording van het Klooster en de vestiging

---

7) Ik bedoel met het woord „logisch", dat het *Liber de origine modernae devotionis, de origine monasterii in Windesem et de origine Capituli nostri generalis* vooropgaat, terwijl het *Liber de viris illustribus in Windesem* volgt. In deze orde, waarin ook Rosweyde het *Chronicon Windesemense* uitgaf, ofschoon blijkens zijne „Notatio 2" het door hem gebruikte handschrift de straks te noemen chronologische orde volgde, vindt men het werk van Busch in de Bourgondische bibliotheek te Brussel, M. S. nº. 1736—1749 (op papier; hoornen band; kl. folio; met nette hand geschreven door Michiel de Riddere, prior van Rooklooster, prior-generaal van het kapittel van Windesheim, 1608—1615), alwaar nº. 1747 (fol. 57ᵛ—103ʳ) het *Liber de origine monasterii in Windesem*, nº. 1748 (fol. 103ʳ—165ʳ) het *Liber de viris illustribus*, en nº. 1749 (fol. 165ʳ—170ʳ) de *Epistola de vita et passione domini* etc. met het register der hoofdstukken (fol. 170ʳ—172ʳ) bevat. — Dezelfde orde is ook gevolgd in een zeer fraai H. S. te Gaesdonck bij Goch, dat, afkomstig uit het Windesheimsch Sint-Catharinaklooster te Nymegen, later naar het eveneens Windesheimsch Maria-klooster te Gaesdonck is overgebracht. Het eerste deel, welks eerste hoofdstukken over De Groote handelen en dat dus het *Liber de origine modernae devotionis* moet zijn, werd geëindigd in 1490; het tweede, dat bijgevolg het *Liber de viris illustribus* moet bevatten, in 1493 (zie Bergrath, *Das Brüderhaus und die Augustiner-Kanonie in der Stadt Goch*, Cleve, 1860, S. 14, Note 1). Volgens schriftelijke mededeelingen, mij door Dr. Adolf Fritzen welwillend verstrekt, is dit M. S. in de „Bibliothek des Priesterhauses (alte Klosterbibliothek)" te Gaesdonck aanwezig.

8) Met het woord „chronologisch" duid ik aan, dat de twee boeken, waaruit

van het Kapittel vooropgaat, terwijl het boek over de merkwaardige mannen van Windesheim volgt, heeft de jezuïet Rosweyde ze in

---

het *Chronicon Windesemense* bestaat, in dezelfde volgorde voorkomen, waarin Busch ze oorspronkelijk geschreven heeft, dus eerst het *Liber de viris illustribus*, daarna het *Liber de origine modernae devotionis.* In deze orde heeft reeds Trithemius ze in zijn *Catalogus illustrium virorum* genoemd (*Johannis Trithemii opera*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I, p. 163, ook afgedrukt vóór het *Chron. Wind.*). Evenzoo stonden ze in het handschrift, dat Rosweyde gebruikte (zie de vorige noot), ofschoon hij ze anders uitgaf. — In diezelfde orde komen ze ook voor in twee zeer merkwaardige codices. De eerste, die blijkens fol. 79^v en 139^r in 1465 en '66 (d. i. bijna onmiddellijk na het voltooien van het *Chron. Wind.* in 1464) werd geschreven, is afkomstig uit het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, dat tot de vereeniging van Windesheim behoorde. Hij berust thans in de Bibliotheek der hoogeschool van genoemde stad („Aevi medii scriptores ecclesiastici, n°. 335"; papier; 139 bladen kl. folio; in twee kolommen; niet fraai maar toch goed geschreven „per iohannem geradijn"; zie voorts de uitvoerige beschrijving van dezen codex door Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VIII, 1837, blz. 358—361). Men vindt er achtereenvolgens het *Liber de viris illustribus* etc. (fol. 5^r—75^r), de *Epistola de vita et passione* etc. (fol. 75^r—79^v), het *Liber de origine deuocionis moderne* etc. (fol. 80^r—123^r). Wat dit zeer oude afschrift van het volledige werk van Busch te meer merkwaardig maakt, is, dat daarin het interpunctie-systeem is gevolgd, hetwelk Hirsche in de autografen van Thom. a Kempis heeft ontdekt (zie boven, blz. 215, noot 2), terwijl de *Epistola de prima institutione* etc. van Wilhelmus Vornken, die er aan voorafgaat, en het *Liber de origine monasterii Viridisvallis* van Henricus de Pomerio, dat er op volgt, ofschoon beiden door denzelfden Johannes Geradijn gekopieerd, volgens een ander systeem, of liever geheel onsystematisch geïnterpungeerd zijn. — De andere merkwaardige codex, waarin de twee boeken van het *Chron. Wind* in chronologische orde geplaatst zijn, is een zeer fraai geschreven M.S. op perkament, in twee kolommen, kl. quarto, ongepagineerd, behoorende aan de Bibliotheek van het Jezuïeten-college St. Michel te Brussel (rue des Ursulines) en genummerd 82, VII. Ook in dit handschrift, waarvan de paters Bollandisten Victor en Remy de Buck mij met de meest wetenschappelijke vrijgevigheid inzage verleenden, is het genoemde interpunctie-systeem gevolgd; doch aangezien de Heer Hirsche te Hamburg, naar hij mij vriendelijk berichtte, in het tweede deel zijner *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi* aangaande dit manuscript iets meer zal mededeelen, wil ik liever naar zijn werk verwijzen. — Ten slotte zij hier gemeld, wat mij bekend is geworden aangaande handschriften van het *Chron. Wind.*, die vroeger bestonden en allicht nog bestaan. In 1728 was er een in het klooster te Rebdorff, behoorende tot de vereeniging van Windesheim. Dit H. S. dagteekende van 1477 (zie Amort, *Scutum Kempense*, Col. Agr. 1728, p. 35; denzelfden, *Moralis certitudo*, Aug. Vind. 1764, p. 149—152). In dat-

1621 te Antwerpen uitgegeven 1)), ofschoon hij wist, dat Busch ze in andere volgorde geschreven had 2)). Deze uitgave is de eenige, die tot dusverre van het »Chronicon Windesemense" bestaat 3)). Exemplaren er van behoorden reeds in 1728 tot de

---

zelfde jaar 1728 bestond er een te Mainz (zie Gudenus, *Sylloge prima variorum diplomatariorum monumentorumque veterum ineditorum*, Francof 1728, p. 387—400). In het jaar 1760 had men er een te Leuven (zie Malou, *Recherches sur le véritable auteur du livre de l'imitation de Jésus-Christ*, 2de éd., Louv. 1849, p. 39). In 1823 was er een in het bezit van den antiquaar Heberle te Keulen. Het was geschreven in 1478 en bevatte alleen het *Liber de viris illustribus* (zie Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Cref. 1856, S. 204f).

1) De volledige titel van dit werk in kl. octavo is: *Chronicon Canonicorvm Regvlarivm Ordinis S. Avgvstini Capituli Windesemensis Auctore Ioanne Bvschio Can. Reg. Accedit Chronicon Montis S. Agnetis Auctore Thoma à Kempis Can. Reg. nunc primum in lucem edita Vnà cum Vindiciis Kempensibus Heriberti Ros-weydi Soc. Iesu pro libro de Imitatione Christi. Antverpiae, Apud Petrum et Ioannem Belleros. Anno MDCXXI.* De voorafgaande verkorte titel luidt: *Chronicon Windesemense et Montis S. Agnetis.* Ook aan het hoofd der bladzijden wordt het eenvoudig „Chronicon Windesemense" genoemd. De opdracht dezer uitgave aan Paulus Schoof, destijds prior generaal der Windesheimsche kloostervereeniging, alsmede het „Elogium" van Busch door Trithemius, de „Prologus" of „Praefatio" en de opgave der „Tituli capitulorum" zijn ongepagineerd. Het *Liber de origine modernae devotionis* etc., hier „Liber primus" genoemd en in zeven en veertig capita verdeeld, loopt van p. 1—216. Daarop volgt de *Epistola de vita et passione Domini* etc. van p. 217—245. Het *Liber de viris illustribus de Windesem*, hier „Liber secundus" geheeten en twee en zeventig capita bevattende, beslaat (na eene ongepagineerde „Praefatio" en een „Index capitum") p. 259—636, waarbij echter valt op te merken, dat, naar de onachtzame wijze van pagineeren in vroeger tijden, de tekst ineens van p. 482 op p 497 overgaat. Evenzoo ontbreekt p. 65—94 in het *Chron. Mont. S. Agnetis.* Zie voorts de meer uitvoerige beschrijving door Clarisse in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII (1837), bl. 356—358.

2) Zie zijne 2de „Notatio" op het „Elogium" van Busch door Trithemius.

3) Eene aan de nog bestaande handschriften ontleende, met diplomatische zorg behandelde, volgens het naar 't schijnt oorspronkelijk systeem geïnterpungeerde, van „variae lectiones" voorziene, met goede aanteekeningen verrijkte en door een uitvoerig register meer bruikbaar gemaakte uitgave zou hoogst wenschelijk zijn. In 1870 schreef de Heer v. d. Zandt, dat de vernieuwde openbaarmaking der Windesheimsche en Sint-Agnietenbergsche kronieken voor de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis scheen weggelegd (zie zijn boven, blz. 49, noot 1, genoemd opstel *De vroegste verhouding* enz., aanteekening 5). Ben ik wel onderricht, dan heeft Dr. H. Nolte te Parijs sinds lang het voornemen, eene editie van het *Chronicon Windesemense* te leveren.

zeldzame boeken 1), en zijn in de honderd vijftig jaren, die sedert voorbijgingen, natuurlijk nog zeldzamer geworden. Dit schijnt echter vooral Duitschland te betreffen 2); in ons vaderland zijn er, zoowel in openbare als in bijzondere bibliotheken, eenige voorhanden 3).

Intusschen meene men niet, dat dit werk van Busch eerst in onze eeuw ten behoeve der geschiedenis is aangewend geworden. Er is misschien geen tijd geweest, waarin het niet door dezen of genen geleerde werd gebruikt. Reeds de onbekende auteur van het »Magnum chronicon Belgicum" nam er verschillende gedeelten uit over 4). En niet slechts schrijvers over de broeders des gemeenschappelijken levens en het kapittel van Windesheim,

1) Zie het straks genoemde werk van Gudenus, l. l.

2) De groote kerkhistoricus Gieseler schreef aan den geleerden J. Clarisse, dat het in Duitschland bijna niet te bekomen was (zie Clarisse in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VIII, Leid. 1837, blz. 250). Toch heeft Gieseler het gebruikt (zie zijn *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iv, Bonn, 1835, S. 275, 303—314). Volgens Delprat (*De broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 340) trachtte Ullmann te vergeefs naar het gebrnik er van, voor de uitgave van zijn *Johan Wessel* in 1834. En inderdaad, ofschoon hij het in zijne *Reformatoren vor der Reformation*, Hamb. 1841, Bd. II, S. 64 en 94 noemt, en er S. 71 en 95 zelfs woorden uit aanhaalt, schijnt hij het boek zelf niet gezien, en het daaruit medegedeelde aan Clarisse en Delprat ontleend te hebben. Böhringer (*Die Deutschen Mystiker*, Zürich, 1855, S. 627, 836, 837) heeft blijkbaar wel het *Chron. Mont. S. Agnetis*, maar niet het *Chron. Wind.* ten gebruike gehad. Daarentegen stond het Mooren (*Nachrichten über Thom. a Kempis*, Cref. 1855, S. 42—77), Hirsche (*Prolegomena zu einer neuen ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 77, 289, 306) en Grotefend (*Der Einflusz der Windesheimer Congregation*, S. 73; zie boven, blz. 289, noot 2) ten dienste.

3) De Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage en de Bibliotheek der hoogeschool te Utrecht bezitten elk een exemplaar. Evenzoo de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. Voorts is er een in bezit van den hoogleeraar Moll te Amsterdam. Het mij toebehoorend exemplaar draagt de handteekening van zijn vroegeren eigenaar J. G. Smolderen. Ook in de boekerij van Delprat (*Catalogue de la bibliothèque de feu M. Delprat*, La Haye, 1872, n°. 1290) en in die van Serrure (*Catalogue de la bibliothèque de M. Serrure*, 1re partie, Brux. 1872, n°. 1114) kwam een exemplaar voor. De „Bibliothèque royale" te Brussel bezit er een onder n°. 15954 Cat. van Hulthem.

4) Zie *Magnum chronicon Belgicum* (in Pistorius en Struvius, *Rervm Germanicarvm scriptores*, Ratisb. 1726, tom. III), p. 370 seq, 372, 404, 414—416. De schrijver of verzamelaar noemt Busch steeds „Joannes Regularis".

zooals Miraeus 1), of over de »clerici" en de regulieren, zooals Pennottus 2) en Zunggo 3), of over de Noord-Nederlandsche bisdommen, zooals Lindeborn 4), Van Heussen 5) en Van Rijn 6), maar ook andere kerkelijke geschiedschrijvers, zooals Schoock 7) en Matthaeus 8), ook vaderlandsche en buitenlandsche historici, zooals Boxhorn 9) en Jungius 10), ook stedebeschrijvers, zooals Revius 11), Dumbar 12) en Van Hattum 13), hebben er uit geput, lang vóórdat in onze eeuw Delprat 14) en Clarisse 15), Royaards 16) en Moll 17)

1) Zie bijv. zijne *Regvlae et constitvtiones clericorvm in congregatione viventivm*, Antv. 1638, p. 1—3, en zijn werkje *De Windesemensi, Lateranensi, Aroasiensi et Congregationibus alijs Canonicorum regularium, ord. S. Augustini*, Brux. 1622, p. 9, 16 seq.

2) Zie zijne boven (blz. 94, noot 5) genoemde *Historia tripartita*, liber II, cap. 63, p. 522—524, 527 seq, 531.

3) Zie zijn boven (blz. 94, noot 5) genoemden *Prodromus*, passim, bijv. tom. II, p. 152—163.

4) Zie zijne *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, passim, bijv. p. 312—315, 323, 324, 327, 328, 329.

5) Zie zijne *Historia episcopatuum foederati Belgii*, Antv. 1733, passim, bijv. tom. II, p. 125.

6) Zie zijne *Kerkelijke historie en outheden der zeven vereenigde prrovincien*, Leid. 1726, passim, bijv. dl. VI, blz. 606v.

7) Zie zijn *Liber de bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, Gron. 1651, p. 416.

8) Zie zijne *Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 239.

9) Zie zijne *Nederlandsche historie*, vert. door Leydekker, Amst. 1739, blz. 237. Van alle vroegere schrijvers is Boxhorn misschien degene, die Busch het meest geplunderd en het minst gewaardeerd heeft. Zie bijv. a. w. blz. 223—225, 231v, 233v, 234, 235v, 236, 238—242.

10) Zie zijne *Historia antiqvissima comitatvs Benthemiensis*, Hanov. 1773, Codex diplomatvm et docvmentorvm, p. 255—257.

11) Zie zijn *Daventria illvstrata*, Lugd. Bat. 1651, p. 30, 32, 85.

12) Zie zijn werk *Het kerkelyk en wereltlyk Deventer*, Dev. 1732, dl. I, blz. 553v.

13) Zie zijne *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. I, blz. 326v.

14) Zie zijne *Verhandeling over de broederschap van G. Groote*, 1ste uitg., Utr. 1830, passim, bijv. blz. 29, 43, 48, 64, 68; 2de uitg., Arnh. 1856, passim.

15) J. Clarisse (de vader) gaf er zelfs, gelijk reeds gezegd is, eene uitvoerige beschrijving van in Kist en Royaards, *Archief*, dl. VIII, blz. 356—358, en liet er verschillende gedeelten (vooral brieven van de Groote) uit afdrukken, a. w. blz. 264—294.

16) Zie zijne *Geschiedenis van het christendom in Nederland gedurende de middeleeuwen*, Utr. 1849, dl. II, passim, bijv. blz. 305—325.

17) Bijv. in zijn *Johannes Brugman*, Amst. 1854, maar vooral in zijne *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.*, dl. II.

het als eene der voornaamste bronnen voor de kerkgeschiedenis van Nederland gedurende het merkwaardig tijdperk der »moderne devotie" deden kennen.

Korter dan over het »Chronicon Windesemense" kunnen wij zijn over het andere groote werk van Busch, getiteld »De reformatione monasteriorum", dat later door hem werd geschreven. Op zijn twee en zeventigste jaar namelijk begon hij aan het derde boek 1), en op zijn zes en zeventigste voltooide hij het vierde of laatste 2). Het is dus wel een »opus senile", en daar draagt het ook de kenteekenen van. Niet dat het aan verzwakt geheugen of gebrek aan verbeeldingskracht doet denken, maar het lijdt aan wijdloopigheid, aan eene soort van snapachtigheid, aan zeker zelfbehagen in het verhalen van eigene avonturen.

Toch hebben wij alle reden van dankbaarheid, dat Busch zijne »Mémoires" — want tot deze soort van letterkundige voortbrengselen behoort dit werk — niet slechts geschreven maar zóó geschreven heeft. Met wat meer statigheid zou hij ons vrij wat minder dienst hebben bewezen. Juist door den lossen toon, die in zijn boek heerscht, heeft hij zaken kunnen verhalen, die hij anders niet zou hebben verhaald, en bijzonderheden kunnen mededeelen, die kostbare bijdragen voor de geschiedenis der beschaving bevatten. Klooster- en kerkelijk leven, volksvooroordeelen en bijgeloovigheden 3), hier leert men ze kennen. Nu eens hoort men predikers de zonderlingste sermoenen houden 4), dan weer de onwaarheden, die zij verkondigd hebben, openlijk van den kansel herroepen 5). Nu eens is men tegenwoordig bij pro-

1) *Ref. mon.* p. 914^{c}.

2) l. l. p. 955^{c}.

3) Ofschoon de voorbeelden door het gansche werk verspreid zijn te vinden, zie men vooral p. 915^{b}—921^{b}, 930^{c}—940^{a}, 952^{a}—953^{b}.

4) l. l. p. 818^{b}, 927^{c}. Ook het aanwijzen van personen door de predikers blijkt niet ongewoon te zijn geweest (zie p. 923^{c}). Een sterksprekend voorbeeld is dit: „Gij daar met uw langen neus, gij daar met uwe bonte schoenen, gij raadsheer, gij rijke, gij arme, wat zult gij tot deze dingen zeggen, als gij op uw rug liggen en den adem uitblazen zult?" (p. 927 ^{c}).

5) Zie verschillende voorbeelden *Ref. mon.* p. 923^{b}—927^{b}, waaruit tevens blijkt, dat Busch, ofschoon minder forsch in zijne maatregelen dan Gerrit de Groote, een even groot ketterjager als deze laatste (zie boven, blz. 39—41) is geweest.

motiën te Leipzig 1) en te Erfurt 2), dan weer wordt men in de legerplaatsen van Philips van Bourgondië en den hertog van Kleef ingeleid 3). Men reist met Busch diens archidiaconaat rond, en komt op de hoogte van de godsdienstige kennis der priesters en leeken 4). Men ziet hem aan beider verbetering arbeiden, en bemerkt daardoor meteen, wat verbetering noodig had 5). Men hoort den door hem aangestelden prediker 6) te Halle de menigte tegen de Joden opruien 7), en is getuige van hunne verbanning uit die stad, en van het inrichten hunner synagoge tot eene kapel der »Heilige Maagd" 8). In één woord, er is hier allerlei uit het intieme leven der middeleeuwen 9).

Na het gezegde zal het den lezer niet verwonderen, dat de stijl van het werk »De reformatione monasteriorum" zóózeer verschilt van dien, waarin het »Chronicon Windesemense" geschreven is, dat men aan twee onderscheidene schrijvers zou denken, indien de identiteit van den auteur niet boven allen twijfel verheven was. In het »Chronicon" alles onverstoorbaar deftig; in de »Reformatio monasteriorum" de echt middeleeuwsche afwisseling van vromen ernst en frissche scherts. In het eerste het eigen ik geheel op den achtergrond; in de laatste wel wat al te veel op den voorgrond. In het eerste lange, ineengewerkte volzinnen; in de laatste »style coupé".

Terwijl het »Chronicon Windesemense" blijkens het niet gering aantal handschriften, die er van bestaan hebben of nog bestaan,

1) *Ref. mon.* p. 827^{c}—828^{c}.

2) l. l. p. 830^{c}—832^{a}.

3) l. l. p. 950^{c}—951^{c}.

4) l. l. p. 814^{c}—816^{a}.

5) l. l. p. 813^{c}—814^{b}, 816^{b}—818^{a}, 818^{c}—819^{b}.

6) Zie boven, blz. 301, noot 5.

7) *Ref. mon.* p. 818^{b}.

8) l. l. p. 818^{c}. Busch zelf, helaas, werkte hiertoe mede.

9) Zie hierover vooral Leibnitz in zijne „Introductio" op het tweede deel zijner *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, p. 45 ^{b}—46^{a}. Verg. ook Goethals, *Histoire des lettres*, tome I, p. 82: „On y apprend une foule de particularités sur des usages en vogue au 15e siècle"; Grotefend, *Der Einflusz der Windesheimer Congregation*, S. 88: „Schlieszlich verweise ich noch jeden, der für die Sittengeschichte jener Zeit Stoff sammeln will, auf die lebhaften und detaillirten Schilderungen des Johann Busch, die ein reiches Material dieser Art bieten".

in de kloosterwereld zijn weg heeft gevonden, schijnt de »Reformatio monasteriorum" vooral in de Nederlandsche kringen weinig verspreid te zijn geweest [1]). Dat dit werk te Sulta geschreven was en, ofschoon de gansche kloostervereeniging van Windesheim betreffende, meer uitsluitend over Duitsche conventen handelde, zal daartoe wel hebben medegewerkt. Ook had de schrijver misschien wat al te veel van zichzelven verhaald, en zijn werk in een te luchtigen trant vervaardigd, om het in den algemeenen smaak te doen vallen. Hoe dit zij, eerst omstreeks het jaar 1710 werd een klein gedeelte er van door den beroemden wijsgeer Leibnitz in eene kopie van zeker handschrift te Hannover gevonden. Ongelukkig had hij dit gedeelte reeds ten behoeve van het tweede deel zijner »Scriptores Brunsvicenses" doen afdrukken, toen hij door een ander geleerde op een meer volledigen codex in de academische bibliotheek te Kiel werd opmerkzaam gemaakt. Uit dezen codex bleek hem, dat er nog meer moest zijn, en wijl Busch jaren lang prior van Sulta was geweest, kwam hij op het denkbeeld, te onderzoeken of er in genoemd klooster een exemplaar bestond. Hier nu beroemde men zich, het autograaf van Busch te bezitten, doch men maakte bezwaar, zelfs eene daarvan bestaande kopie aan Leibnitz ter leen te geven, totdat men bemerkte, dat deze reeds het grootst gedeelte van het werk bezat, en men in de gegeven omstandigheden beter achtte, dit laatste volledig dan verminkt het licht te doen zien [2]). Intusschen kwam er door dit onmethodisch werken een zeer verbrokkelde arbeid te voorschijn [3]), waar men zich bij gebrek aan beter mede behelpen moet, maar die noodzakelijk door eene andere uitgave dient vervangen te wor-

---

1) Intusschen zal Windesheim er wel een hebben gehad. Zeker is het, dat er een in het klooster op den Sint-Agnietenberg bij Zwolle bestond. Dit H. S. was later in bezit van Lindeborn (zie zijne *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 315, en voorts beneden, blz. 323, noot 2).

2) Alles ontleend aan de reeds genoemde „Introductio" van Leibnitz, p. 44^b—45^a. Verg. voorts diens aanteekeningen op p. 806^b, 914^c en 963^c zijner uitgave van de *Ref. mon.*

3) Zoo vindt men op p. 806—825 beurtelings allerlei lezingen en geheele hoofdstukken ter aanvulling van het reeds afgedrukte op p. 476—506; een cap. XV. XVI, XVII op p. 504—506, een geheel ander op p. 814—818, en, om niet meer te noemen, de „Praefatio" achteraan (p. 963 seq).

den [1]). Bestaat het eigenhandig geschrift van den grooten kloosterhervormer nog? Zoo ja, zal de tegenwoordige eigenaar het voor den druk willen afstaan? Is hetgeen men aan Leibnitz als afschrift van het autograaf heeft verstrekt, werkelijk een zuiver afschrift geweest? Ziedaar eenige vragen. In de afdeeling der »Bibliothèque royale" te Brussel, die men gewoon is de Bourgondische bibliotheek te noemen, bevindt zich een zeer merkwaardig, fraai geschreven, blijkbaar met zorg behandeld manuscript [2]). Het geeft den indruk, het werk van Busch ongeschonden te bevatten. In dit manuscript nu is de inhoud der boeken en de rangschikking der hoofdstukken grootendeels verschillend van die bij Leibnitz [3]), zoodat de letterkundige kritiek zal moeten uitmaken, aan welke zijde de waarheid is.

---

1) Veelmeer nog dan het *Chronicon Windesemense* heeft de *Reformatio monasteriorum* eene betere uitgave noodig, en zoover ik weet, heeft niemand het voornemen te kennen gegeven, er eene te bezorgen. Ik denk er ernstig over, zelf deze taak op mij te nemen.

2) Ik bedoel M. S. nº. 1656, dat met nº. 1657 (eenige capita uit het *Liber de viris illustribus de Windesem* van Busch) en nº. 1658 (homiletische arbeid *In natali sancti patris nostri Augustini episcopi*) in denzelfden lederen band in kl. folio of quarto is gebonden. Het is ongepagineerd, geschreven op papier, in twee kolommen, en volgens het door Hirsche ontdekt systeem geïnterpungeerd. Weleer behoorende aan het Sint-Agnietenklooster bij Zwolle, werd het in 1670 door Pieter van S. Truijen, prior van het Windesheimsche Sint-Maartensklooster te Leuven, aan dit laatste geschonken. Ik gis, dat het dezelfde codex is, die in het bezit van Lindeborn is geweest (zie boven, blz. 322, noot 1), en dat deze hem in het genoemde jaar 1670, ter gelegenheid van de opdracht zijner *Historia episcopatus Daventriensis* aan Pieter van S. Truijen als prior generaal der Windesheimsche congregatie, aan dezen ten geschenke heeft aangeboden. Hoe dit zij, bij de afschaffing der kloosters in de Zuidelijke Nederlanden op het laatst der vorige eeuw, ging het H. S. in de bibliotheek te Brussel over. De tijd, waaruit het dagteekent, blijkt uit het volgende inschrift: „Liber monasterij Canonicorum regularium In Monte sancte Agnetis prope Zwollis. quem scripsit nobis deuotus frater Joannes hokelum professus in ludinkerka ea tempestate quando dux gelrie et dux saxonie propter phrysiam inter se digladiabantur." De bedoelde strijd nu tusschen Karel van Egmond, hertog van Gelre, en George, hertog van Saksen, had plaats in 1514 (zie vooral Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Vijfde boek der kronijken van Friesland*, Leeuw. 1871, blz. 127—134).

3) Ziehier ter vergelijking met de uitgave van Leibnitz, p. 476^c, 806^b, 859^b, 914^c, 956^a, 964^c—970^a, de opschriften der boeken en het aantal „capituli" van elk daarvan: „Liber primus de Reformatione monasteriorum diuersorum ordinum.

Behalve het »Chronicon Windesemense" en de »Reformatio monasteriorum" heeft Busch eenige geschriften van kleiner omvang uitgegeven, die wellicht hier of daar nog bestaan maar ons tot dusverre slechts bij name bekend zijn. Waarschijnlijk zal men in Duitschland meer kans hebben ze terug te vinden, dan bij ons, want onze bibliographen, zooals Sanderus, Valerius Andreae, Foppens en anderen, spreken er niet van 1), waaruit men mag opmaken, dat zij in de kloosterbibliotheken der Zuidelijke Nederlanden niet plachten voor te komen. Intusschen hadden Foppens, Paquot en Saxe ze kunnen kennen 2). Immers zij schreven hunne werken na de uitgave van de »Reformatio monasteriorum" door Leibnitz, en het is in dit geschrift, dat Busch zelf ze heeft opgenoemd 3). Wij zullen er de titels van doen afdrukken 4). Dit is het eenige, wat wij voorshands kun-

---

venerandi patris. fratris Johannis busch" (56 capitula); „De monasterijs monialium per priorem in Sulta et quosdam alios visitatis et ad reformationem perductis. seu reformare (*sic*) inchoatis: et iam in bona competenti reformatione persistentibus liber secundus" (49 capitula); „Incipit liber tercius de quibusdam mirabilibus in reformatione factis. de hijs qui reformationem promouere noluerunt; quomodo puniti sunt per mortem. de illis qui eam promouerunt. quomodo saluati sunt: de spiritibus qui se hominibus ostenderunt. etc. etc." (35 capitula); „Incipit liber quartus de predicatoribus qui male predicauerant: qui tamen post reuocare coacti fuerunt. De bene predicantibus. De tribus generibus reformationum. De domino cardinali nycolao de cusa quomodo in turingia et saxonia fuit susceptus: et quid predicauit. et reformationem monasteriorum certis prioribus commisit. et quid illi ad hoc fecerunt. Et de terrarum diuersarum principibus cum quibus pater iste reformator unus conuersatus est: et quid cum eis fecit et dixit" (36 capitula).

1) Wel noemen zij, evenals reeds Trithemius, eene *Epistola de modo proficiendi in religione*, maar zij voegen er bij, dat hij dezen brief uit het Dietsch in het Latijn overbracht, en hebben dus blijkbaar het oog op de *Epistola de vita et passione Domini*, die in het *Chron. Wind.* (p. 217—245) staat afgedrukt en waarvan boven, blz. 161v, een kort overzicht is gegeven.

2) Foppens geeft niet meer over Busch dan Valerius Andreae. Alleenlijk vermeldt hij de uitgave der *Reformatio monasteriorum* door Leibnitz, welke Valerius Andreae nog niet vermelden kon. Paquot in zijne *Memoires*, Louv. 1763, en Saxe in zijn *Onomasticon literarivm*, Trai. ad Rhen. 1775, spreken niet over Busch.

3) Zie *Ref. mon.* p. 478a en 478c.

4) *Epistola, quam scripsit Erfordiae ad quendam fratrem ordinis Benedicti* (inhoud: hoe hij als novitius van zijne verzoekingen verlost werd); *Sermones*

nen verrichten, om de aandacht zoowel op hunnen inhoud als op hun bestaan te vestigen. Moge het bij gelukkig samentreffen aanleiding geven tot hunne herkenning als werken van Johan Busch!

En hiermede staan wij aan het einde niet slechts van dit hoofdstuk, maar tevens van het eerste deel van onzen arbeid. In het tweede zullen wij beschrijven, hoe zich om het klooster van Windesheim als middelpunt eene vereeniging van ongeveer honderd conventen in Noord-Nederland, Zuid-Nederland en Duitschland heeft gevormd, en welke de invloed is geweest, hierdoor op de algemeene, inzonderheid op de zedelijke beschaving uitgeoefend. Een aanhangsel zal de korte geschiedenis der genoemde kloosters en eene breede opgave van literatuur over elk daarvan, als aanwijzing voor nadere onderzoekingen, bevatten. De overgang van het meer bijzondere, dat voorafging, tot het meer algemeene, dat volgen zal, werd gevormd door de geschiedenis van Johan Busch, die meer dan iemand anders heeft toegebracht tot de verspreiding van den Windesheimschen geest.

Die geest is de geest der »moderne devotie" 1). Ontstaan uit

---

quidam de nativitate Christi super Evangelium: „Cum natus esset Jesus in Bethlehem Judae" (inhoud: hoe Jezus in ons hart wordt geboren); *Sermo de passione Domini; Duo sermones de Spiritu Sancto* (geschreven vóór zijne wijding tot priester, doch daarna in beteren vorm gebracht); *Bona remedia ex corde concepta aut ex Scripturis sanctis elucubrata* (hoogst waarschijnlijk niet uitgegeven, maar slechts tot eigen gebruik bestemd; verg. boven, blz. 163).

1) „Moderna devotio". Zie bijv. *Chron. Wind.*, Prologus, [p. I, III, IV, V]; voorts p. 1, 8, 10, 26, 46, 66, 76, 90, 97, 98, alibi. Men sprak ook van „devoti moderni" (l. l. p. 10, 26, alibi). „Modernus" beteekent bij Busch „hedendaagsch", „thans heerschende", „tegenwoordig bestaande", niet wat wij noemen „nieuwerwetsch". Zoo zegt hij bijv. „prior modernus" (*Ref. mon.* p. 483b, 484a), „modernus Archiepiscopus" (p. 820c), „modernorum Landgraviorum" (p. 501a), „moderno tempore" (p. 947c), „modernae reformationis, deuotionis et feruoris" (*Chron. Wind.* p. 46), „perantiqua instituta similiter et moderna" (l. l. p. 98). Over het menigvuldig gebruik van het woord „devotio" in die dagen zie men Malou, *Recherches*, 2de ed., p. 69—71. Dat het echt Dietsche woord voor devotie „ynnicheit" is, werd overtuigend aangetoond door Hirsche in zijne meermalen genoemde *Prolegomena*, Bd. I, S. 77—86. Opmerking verdient in dit opzicht ook de titel van een der werkjes in H. S. no. 1735 der Deventersche bibliotheek: „Wat ijnicheit of devocie is" (*Catalogus*, p. 238).

de behoefte aan dieper vroomheid en strenger zedelijkheid, vond hij zijn hoogsten en meest invloedrijken vertegenwoordiger in Gerrit de Groote. Deze droeg geheel in zich, wat anderen in meerdere of mindere mate bezaten; daarom vond ieder hunner zichzelven in hem terug. Hij was zich volkomen bewust van hetgeen in hen onbewust of halfbewust sluimerde; daarom was hij in staat, hen allen tot zelfbewustheid te voeren. Hij bracht in woorden, wat zij slechts duister gevoelden; daarom leerden zij door hem zichzelven eerst recht verstaan. Wat wij meer dan eens hebben gezegd 1), zij nog eenmaal herhaald: niets ontwikkelde zich later uit hen, wat niet minstens in kiem reeds bij hem werd gevonden. Zelfs voor de drie stroomingen, waarin de »moderne devotie" zich verspreidde, waren de uitgangspunten in hem aanwezig.

Want niet in ééne, gelijk men vrij algemeen heeft gedacht, ook niet in twee, zooals men na kennismaking met Windesheim allicht zou meenen, maar in drie stroomingen ging zij uiteen. De eerste beweegt zich in de fraterhuizen, de tweede in de kloosters, de derde in het maatschappelijk leven. De moderne devoten, die zich in frater- en zusterhuizen vereenigden, hebben schier uitsluitend de aandacht getrokken. Hun middelpunt was Deventer, later Zwolle; nog later ontbrak het hun aan centralisatie en daardoor aan eenheid en kracht. De moderne devoten, die zich onder den naam van reguliere kanunniken van S. Augustinus in kloosters begaven, zijn even merkwaardig. Hun middelpunt was Windesheim, later het convent, waar de prior generaal der Congregatie woonde; maar tot hare opheffing toe, d. i. tot het jaar 1811, ontleende deze laatste aan het moederklooster haren naam. De moderne devoten eindelijk, die in het maatschappelijk leven bleven verkeeren, zijn niets minder belangrijk. Een bepaald middelpunt hadden zij niet, ofschoon zij, waar het om voorlichting en leiding te doen was, achtereenvolgens Florens Radewijns, Johan Vos en Dirk van Herxen als hunne raadslieden beschouwden 2). De fraterhuizen hebben sinds lang in Delprat hun ge-

1) Zie boven, blz. 7, 53, 286.

2) Zie boven, blz. 238, noot 2. De devote zusters in Holland schaarden zich om Wermbold van Buscop, biechtvader van het Sint-Caeciliaconvent te Utrecht, die daarom door Rudolf Dier van Muiden „communis pater devotarum in Hol-

schiedschrijver gevonden. Het klooster en de kloostervereeniging van Windesheim hopen wij door dit werk te doen kennen. Maar eerst dan, wanneer eene bekwame hand den niet geringen schat van gegevens zal hebben verwerkt, die in gedrukte boeken en handschriften verspreid liggen en waaruit de werking der »moderne devotie" in het private leven kan blijken 1), zal die devotie zelve in haar wijden omvang, hare godsdienstig-zedelijke strekking en haren krachtigen invloed volledig worden begrepen.

Wat nu Windesheim betreft, — evenals Gerrit de Groote alles in zich vereenigde, wat zich in de drie genoemde stroomingen heeft geopenbaard; evenals ook het fraterhuis te Deventer de type werd van alle dergelijke vereenigingen in binnen- en buitenland, evenzoo is het klooster te Windesheim de drager van al hetgeen in het kapittel, dat zijnen naam droeg, is te voorschijn gekomen. Innige vroomheid en gehechtheid aan kerkelijke vormen, hooge adspiratiën en trouw aan leerstellige begrippen, diepe ernst en kleingeestige opvattingen van plicht, strenge zedelijkheid en eenzijdige verachting der wereld, overhellingen tot ascetisme, piëtisme en methodisme, werkzaamheid en weldadigheid, ijver in het inrichten en hervormen van kloosters, liefde voor boeken en letterkundig streven, gelukkige beoefening van calligraphie en miniatuurschilderkunst, men vindt het zoowel in de Vereeniging als te Windesheim zelf.

En meer nog. Wanneer men in het moederklooster niet bij bepaalde personen blijft stilstaan, maar het gansche personeel als eene hoogere eenheid samenvat; wanneer men geen acht geeft op individueele uitingen van het leven aldaar, maar het Windesheimsche streven in zijn geheel overziet; wanneer men zich

landia", en door Gerard Zerbolt van Zutphen „apostolus Hollandiae" werd genoemd (Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 30). Wermbold stierf den 11den Juni 1413 (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 170). Zie over dezen merkwaardigen man, die eene monographische behandeling ten volle verdient, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 96, 98, 331, maar vooral st. iii, blz. 90—96, en over de bronnen voor zijne geschiedenis denzelfden, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 153, noot 1, en *Kerkhistorisch archief*, dl. IV (1866), blz. 215, noot 2.

1) Het zal nauwelijks noodig zijn, te herinneren, welke belangrijke bijdragen tot dit onderwerp reeds door den hoogleeraar Moll, vooral in zijn *Johannes Brugman*, zijn geleverd.

niet laat afleiden door hetgeen er bij sommigen, bij velen zelfs, ziekelijks en bekrompens werd gevonden, maar te rade gaat met den eigenlijken geest, gelijk deze zich in de oorspronkelijke opvattingen der vaderen 1), in de »Constitutiones" als grondwet 2), en in het algemeen gevoelen der meerderheid openbaart 3), dan wordt men, vooral bij vergelijking met hetgeen soms in andere kloosters der Vereeniging plaats had 4), getroffen door de wijze middelmaat, die te Windesheim werd in acht genomen 5). Deze middelmaat strekt het waarlijk tot lof, en heeft het te meer waardig gemaakt, aan het hoofd van een kapittel te staan, dat zeker een der grootste, en misschien wel het meest invloedrijke der wereld is geweest.

---

1) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 277 seq, 353, 518; verg. boven, blz. 183 v, 187 v.

2) Zie bijv. de bepalingen, afgedrukt boven, blz. 188, noot 3 en 5; 192, noot 3.

3) Zie bijv. boven, blz. 79 v, 188 v.

4) Zie beneden, in Hoofdstuk VII. Voorloopig zij verwezen naar *Chron. Wind.* p. 538—542; verg. boven, blz. 172, noot 1; 182, noot 3; 188v; 202, noot 2.

5) Verg. *Chron. Wind.* p. 538, en boven, blz. 182, noot 3; 185.

VERBETERINGEN.

Blz. 124, noot 2. Zie de verbetering op blz. 265, noot 2.
" 133, reg. 1: eerste-communiemaaltijden; lees: eerste-mismaaltijden.
" 159. Noot 1 worde noot 2; noot 2 worde noot 1.
" 177, reg. 8—10. Zie de verbetering op blz. 260, noot 2.
" 177, reg. 18. De bedoelde broeder is Hendrik Mande, gelijk blijkt uit *Chron. Wind.* p. 346 seq., verg. met p. 460.

Overal, waar Hendrik Löder staat, leze men Hendrik Loder; gelijk de naam meer waarschijnlijk geklonken heeft.

VOLUME 2

SIGILLVM · COLLEGII · COLVMBIAE · NOVI · EBORACI
IN LUMINE TUO VIDEBIMUS LUMEN

HET

KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED,

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

UITGEGEVEN DOOR HET

PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

TWEEDE DEEL.

UTRECHT.
GEBR. VAN DER POST,
Uitgevers van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
1876.

HET KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED.

HET
KLOOSTER TE WINDESHEIM
EN
ZIJN INVLOED,

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

UITGEGEVEN DOOR HET
PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP
VAN
KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

TWEEDE DEEL.

UTRECHT.
GEBR. VAN DER POST,
Uitgevers van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
1876.

GEDRUKT BIJ G. A. VAN HOFTEN, TE UTRECHT.

INHOUD.

HOOFDSTUK VI.

DE WINDESHEIMSCHE KLOOSTERVEREENIGING.

HOOFDSTUK VII.

DE INVLOED VAN HET KLOOSTER EN DE KLOOSTERVEREENIGING VAN WINDESHEIM OP DE ALGEMEENE, INZONDERHEID OP DE ZEDELIJKE BESCHAVING.

(blz. 177—386).

HOOFDSTUK VI.

DE WINDESHEIMSCHE KLOOSTERVEREENIGING.

Magna laus magistri Gerardi, quod de origine ac fonte praedicationis eius stirps tanta processit, quae nec post mortem eius, licet noviter plantata, in agro dominico germinare cessavit. Siquidem primo ad proximas regiones Hollandiae, Geldriae, Brabantiae, dehinc ad remotiores partes Flandriae, Frisiae, Westfaliae, Saxoniae, ordo regularis et devotorum conventus, Deo prosperante, cursim emanavit, insuper ad audientiam apostolicae sedis odor bonae opinionis pervenit.

Thomas a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XV, § 2.

Toen na den dood van Gerrit de Groote de broeders des gemeenschappelijken levens te Deventer, met Florens Radewijns aan het hoofd, veelvuldig beraadslaagden over het oprichten van een klooster [1]), droegen zij, blijkens alles wat ons dienaangaande is overgeleverd, bij alle nederigheid des harten het gevoel in zich, dat zij iets gewichtigs gingen doen.

En Windesheim verrees. Naar het uitwendige oordeelende, zou men van het klooster, gelijk het destijds bestond [2]), niet hebben verwacht, dat het eenmaal groot zou worden onder de duizenden op aarde; dat zijn naam op de conciliën te Constanz en te Bazel, ja aan het pauselijk hof te Rome, met eere zou worden genoemd, en dat het weldra aan het hoofd eener vereeniging van kloosters zou staan, die zich over Noord- en Zuid-Nederland, Westfalen en de Rijnstreken, Opper- en Neder-Saksen, Brunswijk en Beieren, Lotharingen en den Elzas, ja noordelijk tot in Holstein, oostelijk tot in Pommeren, westelijk tot in Vlaanderen, en zuidelijk tot in Zwitserland uitbreiden zou. Maar wie, toegerust met de gave om het geestelijk leven op te merken en te waardeeren, den diepen ernst, de gemoedelijke godsvrucht, de liefdevolle zucht naar het zieleheil ook van anderen in de eerste bewoners van Windesheim en hun leidsman te Deventer had gezien; wie, bekend met den opwakenden zin voor zedelijkheid en braafheid, met de veldwinnende begeerte naar practische vroomheid, vooral ook met de dringende behoefte aan zuivering van het kloosterleven, deze mannen

1) Zie boven, dl. I, blz. 63.
2) Zie boven, dl. I, blz. 68.

zou hebben aanschouwd, weinige in getal maar alles in zich dragende wat destijds voor duizenden noodig was, hij zou, zonder vrees van door de uitkomst te worden bedrogen, hebben voorspeld, dat zich uit dit klein, maar levend, levensvatbaar en levenwekkend beginsel iets grooters ontwikkelen moest.

En zoo is het ook geschied. Niet in het aantal, maar in het gehalte is alles gelegen. Niet door de behoefte alleen, die bestaat, of door hetgeen haar zou kunnen bevredigen, indien zij bestond, maar door het gelukkig samentreffen van beiden wordt op godsdienstig en zedelijk gebied iets hoogers geboren.

Intusschen moeten wij den lezer waarschuwen, niet meer uit onze woorden op te maken, dan wij zelven daarmede hebben bedoeld. Het is ons niet te doen om eene verheerlijking van Windesheim boven hetgeen het verdiend heeft. Het beslaat — men zal dit in het volgende hoofdstuk bewezen vinden — eene achtenswaardige plaats in de geschiedenis der algemeene, inzonderheid der zedelijke beschaving, maar die plaats is toch bescheiden, en het zou even dwaas als onwaar zijn, te beweren, dat òf dit klooster òf de gansche kloostervereeniging, die zich naar zijnen naam noemde, eene wereldhistorische beteekenis in den gewonen zin des woords heeft gehad. Maar beiden hebben het hunne toegebracht aan het groot geheel; van beiden is eenig licht uitgegaan in menig hoofd, en vooral veel warmte in duizenden harten, eene warmte, die zich in gevoelens van vroomheid en daden van braafheid heeft geopenbaard.

Als inleiding tot hetgeen men in dit en het laatste hoofdstuk heeft te wachten, is het geschrevene genoeg. Dit alleen zij er bijgevoegd. Evenals wij bij de bespreking van het klooster eerst het uitwendige hebben afgehandeld, alvorens ons tot de beschouwing van het inwendige te begeven, evenzoo zullen wij ook thans eerst het ontstaan, de uitbreiding, de inrichting en de geschiedenis der Kloostervereeniging nagaan, om ons daarna met het zieleleven harer leden bezig te houden. En wijl wij, hetzij in den tekst hetzij in de aanteekeningen, van meer dan honderd kloosters zouden moeten gewagen en daardoor in den loop van ons verhaal telkens gestoord zouden worden, voegen wij alles wat hiertoe behoort bij elkander, en vormen daarvan een afzonderlijk aanhangsel achter ons werk. Dat aanhangsel zal men dus te beschouwen hebben als verzameling van hetgeen, bij veel geringer

uitgebreidheid van stof, in dit hoofdstuk verwerkt of aan den voet der bladzijden geplaatst zou zijn geweest [1]).

---

1) De voornaamste bronnen voor dit Hoofdstuk zijn het gemakkelijkst te overzien, wanneer men ze in drie groepen verdeelt, naarmate zij betrekking hebben op de geschiedenis der Windesheimsche kloostervereeniging vóór, in, of ná 1573. Dit jaartal toch vormt, gelijk later blijken zal, een zóó belangrijk keerpunt, dat hetgeen daarop volgde, kennelijk onderscheiden was van hetgeen er aan voorafging. Tot recht verstand van de geschiedenis vóór 1573 zijn onmisbaar: Joannes Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621 (waarover zie boven, dl. I, blz. 312—320), passim, vooral p. 155—211; Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, een onuitgegeven werk uit het begin der 16de eeuw, waarvan ik wel is waar tot nog toe geen volledig exemplaar heb gevonden, maar dat voldoende te kennen is uit de breede woordelijke uittreksels, daarvan onder den titel van „Compendium Chronici Bethleemitici" omstreeks 1642 door Hoyberge gemaakt, en thans als M. S. nº. 1278 (klein-folio; hoornen band; papier; 413 pagina's; saamgebonden met nº. 1279) in de Bourgondische bibliotheek te Brussel aanwezig (zie verder beneden, in Hoofdstuk VII); de „Prima pars" der Windesheimsche *Statuta* of *Constitutiones* in de verschillende uitgaven daarvan tot op die van 1553 (zie daarover boven, dl. I, blz. 206, noot 2); *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis* (Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, H. S. nº. 352, zijnde een folio-band met zes en zeventig, onder toezicht van den Utrechtschen hoogleeraar Mr. Pieter Bondam in het laatst der vorige eeuw vervaardigde afschriften van pauselijke bullen, voorrechtsbrieven van bisschoppen, pauselijke legaten en conciliën, en andere stukken betreffende de kloostervereeniging van Windesheim, alsmede van privilegiën van het Windesheimsche klooster te Albergen bij Ootmarsum, uit welk klooster de perkamenten codex, waarnaar deze kopie genomen werd, afkomstig was); *Compendivm privilegiorvm Capituli Windesemensis* (achter de uitgave der *Constitutiones* van 1553, met nieuwe pagineering 1—59); *Catalogvs continens nomina domorum Canonicorum Regularium Capituli Windesemensis* (in het zoo even genoemd *Compendivm privilegiorvm*, p. 14—20); Naamlijst van de opperpriors der Vereeniging, met het jaartal van hun aftreden of overlijden, bij Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 367 seq. (ook vertaald te vinden bij v. Henssen en v Rijn, *Oudheden en gestichten van het bisdom van Deventer*, Leid. 1725, dl. II, blz. 191—193); ten slotte zij gezegd, dat de reeks oorkonden betreffende „de broeders van 't gemeene leven en de Windesheimsche kloostervereeniging", die, te beginnen met dl. II, afl. 2, in het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Utr. 1875, zullen worden afgedrukt, gewichtige bijdragen voor het onderwerp schijnen te beloven. — Het keerpunt in de geschiedenis der Vereeniging kan slechts volledig gekend worden uit de allermerkwaardigste reorganisatie-bul van paus Gregorius XIII, gedagteekend Rome, 16 December 1573, en naar het oorspronkelijke stuk, laatstelijk afkomstig uit het S. Maartensklooster te Leuven en thans berustende in het Belgisch rijksarchief

Het kan niet te veel worden herhaald, dat de broederschap des gemeenschappelijken levens te Deventer en de kloosterver-

te Brussel (*Inventaire des chartes du prieuré de St. Martin à Louvain*, n°. 45), afgedrukt in Bijlage IX. — Voor de geschiedenis ná het genoemde jaar heeft men, bij het gedurig meer schaarsch worden der bronnen, vooral noodig: de „Prima pars" der Windesheimsche *Constitutiones*, uitgave van 1639 (zie daarover boven, dl. I, blz. 208, de noot); de Lijst der Windesheimsche kloosters bij Lindeborn, l. l. p. 320—366 (ook vertaald te vinden bij v. Henssen en v. Rijn, a. w. dl. II, blz. 114—190), bepaaldelijk aldaar p. 360 en 364—366, ten einde bij vergelijking met de reeds genoemde lijst van 1553 op te mak en, welke kloosters zich tusschen dat jaar en 1670 bij de Vereeniging hebben aangesloten; de Naamlijst der „Priores Generales Capituli seu Congregationis Windesemensis" van 1573—1727, met de daarbij behoorende jaartallen afgedrukt in Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 448; de Opdrachtsbrief van den uitgever Rommerskirchen vóór de *Opera omnia* van Thomas a Kempis, editie van Sommalius met het *Scutum Kempense* van Amort, Col. Agr. 1728 en 1759, wijl aan het hoofd van dien brief de namen staan der leden van het Windesheimsch generaal kapittel te Aken in 1728, met bijvoeging van de namen hunner respectieve kloosters; Zunggo, *Historiae de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742—1745 (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), een werk, dat verspreide gegevens bevat, waaruit de stand van zaken onder de Windesheimers omstreeks 1745 eenigermate blijkt; Arnoldus Bekkers (of Beckers), regulier kanunnik van het Windesheimsche klooster te Gaesdonck bij Goch, *Beschrijving der Kloosters en* (sic) *Canonike Regulier, bijzonder van de Vergaderingh van Wendeszem in de Nederlanden*, Anno 1805, H. S. (papieren band; 52 + 103 = 155 bladzijden in-folio), mij vriendelijk ter leen verstrekt door den eigenaar Dr. Ebben, Praeses van het „Hülfspriesterseminar" te Gaesdonck (zie over de historische waarde van dit werk, dat vele bijzonderheden aangaande de latere jaren der Congregatie bevat, Hoofdstuk VII); *Capitula Generalia Congregationis Laterano-Windesemensis Canonicorum Regularium Sancti Augustini ab anno* 1619 *usque ad annum extinctionis ejusdem* 1811, een folio-band, bevattende eene unieke verzameling beschrijvingsbrieven voor vergaderingen van het Generaal kapittel over het genoemde tijdperk, welke band, afkomstig uit het Windesheimsche klooster Frenswegen in het graafschap Bentheim, thans als n°. 104, XI, berust in de bibliotheek van het Jezuïeten-college St. Michel te Brussel, alwaar de paters Bollandisten Victor en Remy de Buck hem mij welwillend ten gebruike gaven. — De bronnen, waaruit de geschiedenis der inlijving van de kapittels van Groenendaal en van Nuis in dat van Windesheim, alsmede de betrekking van dit laatste tot het kapittel in Sion en dat te Neuwerk moet worden gekend, zullen bij de bespreking van elk dezer zaken afzonderlijk vermeld worden. — Intusschen houde men wel in het oog, dat er ongetwijfeld in openbare en bijzondere bibliotheken nog vele handschriften en historische bescheiden verspreid liggen, die over de geschiedenis

eeniging van Windesheim in den aanvang zóó nauw met elkander verwant waren, dat er schier geene beeldspraak bestaat, krachtig genoeg, om de innigheid van hare oorspronkelijke betrekking uit te drukken. Noemt men ze twee stroomen uit dezelfde bron, men zou ze dan evenwijdige stroomen moeten heeten, en er bijvoegen, dat een groot eind weegs het water van den eenen bij herhaling in den anderen vloeide. Noemt men ze twee dochters van denzelfden vader, men zou dan moeten spreken van tweelingdochters, die jaren lang de innigste overeenstemming van ziel bezaten, niets denkende of doende zonder elkaar, geen eigenbelang kennende maar het gemeenschappelijk belang steeds behartigende, of liever nog, dat van anderen bevorderende, en slechts vragende, wie van beiden de meest geschikte was, om iederen persoon in het bijzonder, overeenkomstig zijn bepaalden aard en natuurlijke behoefte, in zijn geestelijk leven nuttig te zijn 1).

Dit bleek reeds spoedig, nadat de Broederschap was gesticht en het Klooster verrezen. Niet slechts had de eerste aan het laatste zijne bewoners geschonken, maar in 1392 werd door beider

der Windesheimsche kloostervereeniging in haar geheel een gewenscht licht zouden kunnen doen opgaan. Wat ik deed, is niet meer dan eene eerste poging om de literatuur over het onderwerp bijeen te zamelen. — Wat de reeds bestaande behandelingen der stof betreft, het zeldzame werkje van Miraeus, *De Windesimensi, Lateranensi, Aroasiensi, et Congregationibus alijs Canonicorum regularium, ord. S. Augustini*, Brux. 1622, mag daaronder niet gerangschikt worden, wijl het (p. 20—32) niet meer dan een „Catalogus monasteriorum Capituli Windesimensis" met eenige historische gegevens bevat. Ook Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita* (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), uitgave van Col. 1630, p. 522—532, levert niet veel op; evenzoo o. a. Helyot, *Histoire des ordres monastiques, religieux et militaires*, Par. 1721, tome II, p. 344—354, en H. Schmidt in zijn artikel over Windesheim in Herzog, *Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Gotha, 1854, Bd. XVIII, S. 182—186. Daarentegen zie men Royaards, *Geschiedenis van het Christendom in Nederland gedurende de middeleeuwen*, Utr. 1849, dl. II, blz. 308—325; Delprat, *De broederschap van G. Groote*, 2de druk, Arnh. 1856, blz. 213—234; Moll *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. ii, blz. 212—228; v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874.

1) Over het innig verband tusschen de Broederschap en de Kloostervereeniging handel ik uitvoerig tegen het einde van Hoofdstuk VII. Zie ook boven, dl. I, blz. 238, noot 2.

vereenigd streven het klooster Mariënborn bij Arnhem gebouwd 1). Wijl het geen fraterhuis maar een convent was, heette het de eerste dochter van Windesheim, doch het zou anders even goed een zoon van Deventer hebben kunnen heeten. Florens Radewijns toch met de uitstekendsten zijner klerken hadden er niet minder deel aan, dan Johan Vos met de besten zijner kanunniken, en niet alleen door woorden maar evenzeer door daden, niet slechts door het geven van raad, het doen van moeite, het opofferen van tijd, maar ook door het schenken van geld. Zoo zond Johan Brinckerinck 2) tien gulden en andere giften en gaven; heer Florens twintig gulden en twee Fransche kronen. Het sterkst sprekend voorbeeld echter was het volgende. De broeders te Deventer hadden juist een bijzonder voordeel gehad. Hun kok, Johan Kessel 3), had duizend gulden aangebracht en daarenboven nog driehonderd van zijne moeder geërfd. Zij zelven konden deze som uitstekend gebruiken, maar Radewijns zond haar aan den prior van Windesheim met een briefje, waarin hij schreef, dat zij de onderlinge liefde stelden boven het geld 4). Busch voegt er bij, dat te dier tijde deze liefde zóó groot was, dat de tijdelijke en de geestelijke goederen van de broederschap te Deventer, het klooster te Windesheim en dat van Mariënborn bij Arnhem bijna gemeen waren 5).

Wij hebben bij de stichting van laatstgenoemd convent een oogenblik stilgestaan, eensdeels om reeds nu duidelijk te doen zien, hoe innig de Broederschap met de Kloostervereeniging verwant was, anderdeels, om deze laatste in hare allereerste wording te doen kennen. Vóórdat er namelijk van vereeniging sprake was, bestond reeds de eenheid, en vóórdat de uitwendige band werd gelegd, was de inwendige reeds aanwezig. In hetzelfde jaar 1392, waarin Mariënborn bij Arnhem is verrezen, ontstaat het klooster Nieuwlicht bij Hoorn 6). Ook hier zijn weer de

1) *Chron. Wind.* p. 157.

2) Zie over hem boven, dl. I, blz. 62, noot 4, en blz. 231, noot 2.

3) Zie over hem boven, dl. I, blz. 231, noot 4.

4) *Chron. Wind.* p. 158 seq. Zie ook p. 46, en verg. p. 319 seq.

5) l. l. p. 158. Zie ook p. 45.

6) Aldus wordt het jaartal, dat door Busch in zijn *Chronicon Windesemense* niet is genoemd, opgegeven op p. 1 van het *Compendivm privilegiorvm Capituli*

Deventersch-Windesheimsche vaderen in de zaak betrokken, hetzij dan dat de eerste gedachte van hen of van twee andere mannen is uitgegaan 1). Maar deze zijn toch óók weer leerlingen van Gerrit de Groote. Zoo is het dan in ieder geval de geest van Deventer, die zich in dezen kloosterbouw openbaart. Nog meer. Een der zes eerste reguliere kanunniken van Windesheim wordt door Johan Vos naar het nieuwe convent als prior gezonden 2). Dat hij een kloosterling van Windesheim was, beteekent veel; dat hij gezonden werd 3), schijnt nog meer aan te duiden. Ook hier is dus weer eenheid, vóórdat de vereeniging formeel tot stand is gekomen.

Zoo had de Deventersche kring thans reeds drie kloosters, in drie gewesten verspreid: Windesheim in het Oversticht, Mariënborn in Gelre, Nieuwlicht in West-Friesland. Maar ook in Holland was er nog een, waarmede men sinds vele jaren in kennis had gestaan, namelijk het klooster Eemstein tusschen Dordrecht en Geertruidenberg. Het was in 1382 door een burger uit eerstgenoemde stad gesticht en begiftigd 4), en Gerrit de Groote had er eene zekere voorliefde aan betoond. Niet slechts had hij aan den proost aldaar een jongeling met een aanbevelingsbrief gezonden, houdende verzoek om hem in het klooster te willen opnemen 5), maar hij was ook in eene moeilijke zaak, waarin de

Windesemensis achter de uitgave der Windesheimsche *Constitutiones* van 1553 (zie boven, dl. I, blz. 207v, de noot).

1) Namelijk de priesters Gerrit van Hoorn en Paulus van Medemblik. Zie *Chron. Wind.* p. 159; verg. betreffende laatstgenoemde Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 33, en Wilhelmus Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I), cap. X.

2) Namelijk Werner Keynkamp, over wien gehandeld is boven, dl. I, blz. 251—255. Hij bekleedde de waardigheid van prior in het klooster Nieuwlicht gedurende zeventien (*Chron. Wind.* p. 159) of achttien (l. l. p. 399) jaren.

3) „Transmissus". *Chron. Wind.* p. 159.

4) *Chron. Wind.* p. 160. De stichter heette Reinout Minnebode.

5) Volgens *Chron. Wind.* p. 426 seq., waar men den brief afgedrukt kan vinden, was deze jongeling Berthold ten Hove, die later tot de zes eerste bewoners van Windesheim behoorde (zie boven, dl. I, blz. 66). 't Zal wel zoo zijn; Busch kan het beter hebben geweten dan wij, en in de verzameling der brieven van Gerrit de Groote in de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, H. S. n°. 154[1], fol. 134v.—135v, luidt het opschrift eveneens: „Ad prepositum in Eemsteyn pro Bertoldo ten Have." Doch in den brief zelven wordt de naam

Eemsteiners zeer kort na de stichting van hun convent gewikkeld werden, hun raadsman en voorspraak geweest [1]). En niet alleen dit. De mannen van Windesheim zelven waren, alvorens ingekleed en geprofest te worden, naar Eemstein gegaan, om er al de vormen en gebruiken van de orde der reguliere kanunniken te leeren [2]). Er bestond dus sinds lang reeds een band. Waren Mariënborn en Nieuwlicht dochters van Windesheim, Eemstein was zijn oudere broeder.

Deze vier kloosters nu sloten zich in 1394 of '95 tot eene congregatie, of, gelijk het destijds heette, tot een kapittel aaneen [3]). Windesheim stond aan het hoofd, en wijl Eemstein ouder was dan de twee overigen, of wel omdat het tot dusverre den

---

des jongelings met de beginletter G. aangeduid, en het verschil van lezing is zóó groot, dat òf Busch òf een ander afschrijver zeer vrij moet zijn te werk gegaan. — Dat voorts in het gedrukte *Chronicon Windesemense* staat: „Ex alia eius epistola ad ipsum [scil. ad Bertholdum ten Have] in Emsteyn", is eene fout, niet van Busch maar van den uitgever Rosweyde In handschriften van het *Chronicon* vond ik „ad prepositum." Reeds Clarisse (in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VIII, 1837, blz. 287) heeft gevoeld, dat hier iets haperde, doch hij meende in een handschrift „ad populum" te zien.

1) *Chron. Wind.* p. 160. De zaak was deze. Zij hadden een geschreven contract met het kapittel van S. Pieter te Utrecht, waarvan De Groote schreef: „non est totus ex Deo natus nec descendens a Patre luminum, quamuis etiam possit ad extra defendi, quod tamen non presumo". Dit contract bracht hen in groote zwarigheden. Meester Gerrit met zijne gewone bedrijvige hulpvaardigheid en groote kennis van het kanonieke recht, zond hun een brief met de noodige concepten, en beval hun aan, den deken van S. Salvator in den arm te nemen en de wielen van den wagen met twee gulden of daaromtrent te smeren (Kon. bibl. te 's Gravenhage, H. S. n°. 1541, fol. 155r. Delprat, *De broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 22, noot 4, brengt dit verkeerdelijk bij een gansch ander geval te pas). Daarenboven schreef hij voor hen een brief aan Johannes van Arnhem, kanunnik van S. Pieter (genoemd H. S. fol. 205).

2) Zie boven, dl. I, blz. 69v.

3) De naam „Capitulum Windesemense" is tot in het midden der 16de eeuw de gebruikelijke gebleven. In de uiterst merkwaardige bul van paus Gregorius XIII, gedateerd Rome, 16 December 1573, waarop later in dit Hoofdstuk de bijzondere aandacht zal worden gevestigd, ontmoette ik het eerst den naam „Congregatio Windesemensis," die daarna de gewone bleef. — Over de beteekenis van het woord „kapittel" zie men de uitweiding van Van Rijn in zijne Aanteekeningen op de *Oudheden en gestichten van Zuid-Holland en Schieland*, Leid. 1719, blz. 149—152 (folio-uitgave der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. III, blz. 566).

meer weidschen titel van proostdij had gedragen [1]), volgde het bij de opsomming der namen onmiddellijk daarna [2]). Dit is de kleine spruit, die weldra geworden is tot een grooten boom; dit de kern van den later zoo talrijk geringden stam. Intusschen had men, gelijk van zelf spreekt, de hoogere kerkelijke goedkeuring noodig. Zoo zond men dan een afgevaardigde naar Rome, ten einde haar van paus Bonifacius IX te verwerven, en de afgevaardigde keerde terug met eene pauselijke bul, gedagteekend 16 Mei 1395, waarbij de voorgenomen oprichting en de voorgestelde inrichting van het Windesheimsch kapittel werd bekrachtigd [3]).

Ziehier den korten inhoud dezer hoogst belangrijke bul [4]). Blijkens een verzoekschrift der kloosters S. Maria te Windesheim, S. Salvator te Eemstein, Mariënborn bij Arnhem en Nieuwlicht bij Hoorn, onlangs aan den Paus vertoond, hebben de genoemde kloosters, in aanmerking nemende dat in verschillende oorden der wereld zeer vele conventen door gebrek aan broederlijk bezoek zichtbaar zijn ontaard, besloten zich onderling te vereenigen. Jaarlijks zal door hunne prioren en kanunniken

---

1) Gelijk boven (dl. I, blz. 299, noot 2) is gezegd en straks nader blijken zal, bracht het Windesheimsche streven naar eenvoudigheid mede, geene proostdijen of abdijen in de Vereeniging op te nemen. Wilden dezen er toe behooren, dan was, althans in den bloeitijd van het Kapittel, de „conditio sine qua non" verandering van den titel „proost" of „abt" in dien van „prior." Ook Eemstein werd bij zijne toetreding eene priorij. Zie *Chron. Wind.* p. 160, 413.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 160, en Vornken, *Epistola*, cap. XXVIII.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 163; verg. ook p. 100. De afgevaardigde was Gerrit van Bronkhorst, kanunnik van S. Salvator te Utrecht (zie over hem boven, dl. I, blz. 186). De man, die de onkosten droeg, was dezelfde Reinout Minnebode, die het klooster Eemstein had gesticht. Zie *Chron. Wind.* p. 163, en Vornken, *Epistola*, cap. XXVIII.

4) Men kan haar uit H. S. n°. 352 der Kon. bibl. te 's Gravenhage afgedrukt vinden in Bijlage VIII. Tot hoofdpunten teruggebracht staat zij in het *Compendivm privilegiorvm Capituli Windesemensis* (achter de uitgave der *Constitutiones* van 1553), p. 1. De gansche bul wordt bijna woordelijk herhaald in eene andere van denzelfden paus Bonifacius IX, waarbij hij het klooster Bethlehem te Zwolle ontheft van de onderhoorigheid aan de proostdij van Bethlehem of Beelhem bij Doetinchem, en aan het genoemde klooster vergunning geeft, zich bij het kapittel van Windesheim aan te sluiten. Deze bul, gedagteekend 29 Mei 1396, is afgedrukt achter de *Kronijk van Gerardus Coccius*, uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Dev. 1860, blz. 38—43.

eene algemeene vergadering of een generaal kapittel (capitulum generale) worden gehouden, aan welks besluiten zoowel de opperprior (prior superior [1]) als al de andere prioren met hunne kloosters zullen moeten gehoorzamen. De prior van Windesheim zal opperprior zijn en blijven, ten ware dat in twee achtereenvolgende algemeene vergaderingen al de definitoren of leden der commissie tot wetsontwerping en bestuur (diffinitores [2]) met eenparigheid van stemmen nuttig of noodig oordeelden, het superioraat naar een ander klooster te verleggen. Voorts zullen in het generaal kapittel kiezers (electores), en door dezen de reeds vermelde definitoren worden benoemd. Deze laatsten zullen tijdens de vergadering met den opperprior volmacht hebben, om te bepalen, te verbeteren en te hervormen, wat hun goeddunkt. Hunne voorschriften worden het eerste jaar voetstoots gehoorzaamd, het tweede door de algemeene vergadering onderzocht, het derde door haar òf verworpen òf aangenomen; in dit laatste geval hebben zij voortaan kracht van wet. Jaarlijks moeten al de prioren in het generaal kapittel persoonlijk of schriftelijk ontslag uit hunne betrekking vragen, eerst de opperprior aan een ouderen ambtsbroeder, daarna achtereenvolgens al de overigen aan hem. De aanvraag van ieder in het bijzonder wordt in behandeling genomen, en de definitoren kunnen naar bevind van zaken ontslag verleenen. Komt een klooster op deze wijze zijn prior te verliezen, dan roept het uit de verbonden conventen twee andere priors tot zich, in wier tegenwoordigheid het eene nieuwe keuze doet en die deze keuze bevestigen. Evenzoo wordt gehandeld, wanneer een prior overlijdt of zijne betrekking nederlegt [3]). In tusschentijds voorkomende gevallen, die niet gevoegelijk tot de jaarlijksche vergadering kunnen uitgesteld worden, heeft de opperprior met zijn convent hetzelfde gezag en gelijke macht, als waarmede de definitoren tijdens die vergadering zijn bekleed. Niemand mag appelleeren

1) De titel van „prior superior" is gebleven tot 1573. Toen werd hij in de zoo even (blz. 10, noot 3) genoemde bul van paus Gregorius XIII in dien van „prior generalis" veranderd. Zie voorts beneden in dit Hoofdstuk, en verg. boven, dl. I, blz. 129, noot 1.

2) Dit was de meest gebruikelijke schrijfwijze, ofschoon het ware woord „definitores" (d. i. zooveel als bepalingmakers) luidde.

3) Verg. boven, dl. I, blz. 128 v.

dan op den prior superior of op het generaal kapittel. Voorts zullen de definitoren kloosterbezoekers (visitatores) aanstellen, die, namens het generaal kapittel en op de door dit laatste omschrevene wijze, de verschillende kloosters der Vereeniging zullen visiteeren, met de macht om zoowel in het hoofd als in de leden alle overtredingen te straffen. Al deze bepalingen nu en nog eenige andere, die deels van minder belang zijn en anderdeels op de eenparigheid in den kerkdienst betrekking hebben, worden door den Paus goedgekeurd, en hij hecht daaraan niet slechts voor de genoemde vier kloosters, maar ook voor zoovele als zich later vrijwillig bij hen mochten aansluiten, zijn zegel.

Allermerkwaardigst is de uitbreiding, die de jeugdige vereeniging weldra verkreeg. Het gaat tamelijk zuiver door, dat zij, door elkander gerekend, ieder jaar één mannenklooster aanwon. Vóór 1402, d. i. vóór haar zevende jaar, telde zij er zeven 1); in 1407, d. i. op haar twaalfde jaar, had zij er twaalf [2]); in 1412, d. i. op haar zeventiende jaar, bezat zij er zestien [3]), en in 1424, d. i. toen zij negen en twintig jaren had bestaan, behoorden er vier en twintig mannen- en vijf vrouwenkloosters toe [4]).

1) Behalve de vier reeds genoemde: S. Jan Evangelist te Amsterdam, Frendeswege bij Northorn, S. Agnietenberg bij Zwolle. Zie *Chron. Wind.* p. 99. Ofschoon Engelendaal te Leiderdorp reeds in 1400 begonnen was (l. l. p. 168; *Compendivm privilegiorvm*, p. 2), schijnt het vóór 1402 nog niet tot de Vereeniging te hebben behoord. Dat het weinig verschilde, of het klooster Bethlehem te Zwolle had zich in 1396 aangesloten, zie boven, blz. 11, noot 4. De Paus trok echter zijne vergunning daartoe den 21sten Mei 1397 weder in, op aandrang van hertog Willem ten behoeve van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, waaraan Bethlehem te Zwolle onderhoorig was. Zie I. A. Nijhoff, *Het klooster Bethlehem of Bielheim bij Doetinchem* (in zijne *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. IX, Arnh. 1854), blz. 31.

2) Behalve de zeven reeds genoemde: Engelendaal te Leiderdorp, S. Elisabeth bij Brielle, Maria-Visitatie bij Haarlem, Thabor bij Sneek, S. Pieterswiel bij Bommel. Zie *Chron. Wind.* p. 168—173; *Compendivm privilegiorvm*, p. 2.

3) Behalve de twaalf reeds genoemde: Groenendaal bij Brussel, Rooklooster bij Brussel, Korsendonck bij Turnhout, Bethlehem bij Leuven. Wel is waar geeft Busch (*Chron. Wind.* p. 174, 176) den indruk, dat ook Zevenborren bij Brussel en Mariëntroon bij Grobbendonck in hetzelfde jaar 1413 toetraden (evenzoo het *Compendivm privilegiorvm*, p. 2), doch, gelijk straks zal blijken, ten onrechte.

4) Behalve de zestien reeds genoemde mannenkloosters: Mariëntroon bij Grobbendonck, Birket bij Amersfoort, Zevenborren bij Brussel, Vredendaal bij

Niet altijd echter ging het bij één convent te gelijk. In het reeds genoemde jaar 1412 sloten niet minder dan vijf kloosters 1), die het kapittel van Groenendaal hadden uitgemaakt, zich bij haar aan, en in 1430 gingen twaalf andere 2), die tot het kapittel van Nuis behoord hadden, tot haar over. Deze twee gebeurtenissen en een paar andere daarmede verwante zaken verdienen eene opzettelijke beschouwing. De lezer vergeve ons de uitweiding, die wij zullen maken, ter wille van het licht, dat wij meenen over eenige duistere punten der geschiedenis te kunnen doen opgaan.

Niet verre van Brussel, in het bosch van Soignies, lag weleer het klooster Groenendaal. Oorspronkelijk eene kluis, waarin vrome hermieten achtereenvolgens hunne dagen hadden gesleten, werd het in 1349 eene proostdij van reguliere kanunniken 3), wier eerste prior de voortreffelijke Ruysbroeck was 4).

Het was destijds de eeuw der conventen. In hetzelfde Soniënbosch verrezen ook Rooklooster en andere 5). Bij Turnhout

---

Utrecht, Elzingen bij Oudenaarde, Mariënhage bij Eindhoven, Ezingen in Oost-Friesland, Bodingen in Bergsland. Zie *Chron. Wind.* p. 177, 183—188. De vijf vrouwenkloosters waren Mariënkamp te Amsterdam, Diepenveen bij Deventer, Bronope bij Kampen, Barberendaal te Tienen, Jeruzalem bij Utrecht. Zie *Chron. Wind.* p. 189—197, 174, 176.

1) Namelijk vier mannen- en één vronwenklooster. Zie beneden, blz. 16, noot 3.

2) Namelijk negen mannen- en drie vronwenkloosters. Zie eenige bladzijden verder.

3) Zie o. a. Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 803 seq., of v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. II, p. 78 seq. De meer nitvoerige literatnnr over dit klooster volgt in het Aanhangsel (n°. 3).

4) Zie de zoo even aangehaalde schrijvers. Ruysbroek was slechts prior, d. i. de tweede in rang. De proost Franco Frigidi-montanus (Couwenbergh?) stond boven hem.

5) De namen van al de kloosters in Soniënbosch kan men vinden bij Wichmans, l. l. p. 802, of ook, daaruit overgenomen, bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 71 seq.

werd Korsendonck 1), bij Leuven Bethlehem gesticht 2); het vrouwenklooster Barberendaal te Tienen 3). Wij noemen uit de groote menigte slechts die, waarover ons verhaal loopen moet.

De goede naam van het jeugdig kapittel van Windesheim drong weldra ook tot Brabant door. Hoogstens vijf jaren waren sinds zijne bekrachtiging door den Paus verloopen, toen de proost van Groenendaal, de prior van Rooklooster, en de prior van Korsendonck met zijn procurator, tot hun geestelijk hoofd, den bisschop van Kamerijk gingen, om voor hunne inlijving in het genoemd kapittel zijne toestemming te vragen 4). De Bisschop echter — hij was niemand anders dan de later zoo beroemde Pierre d'Ailly — gaf een weigerend antwoord. Hij wilde, dat hun generaal kapittel niet te Windesheim maar binnen zijne eigene diocese zou worden gehouden. Windesheim toch stond onder de gehoorzaamheid van den paus te Rome, of gelijk hij het uitdrukte, van den Antipaus; zij moesten zich houden aan den

---

1) In 1393, ofschoon de kerk eerst vijf jaren later werd ingewijd. Zie bijv. Wichmans, l. l. p. 811, 814, of Latomus en Hoyberge, l. l. p. 6, 72 seq., en meer nitvoerig in het Aanhangsel (n°. 13).

2) In 1407. Zie bijv. Wichmans, l. l. p. 830, of Latomus en Hoyberge, l. l. p. 91 seq., en meer uitvoerig in het Aanhangsel (n°. 21).

3) In 1388. Zie bijv. Wichmans, l. l. p. 835, of Latomns en Hoyberge, l. l. p. 140, en meer nitvoerig in het Aanhangsel (vrouwenkloosters, n°. 2).

4) Dit en het volgende, waardoor ik aan alle onzekerheid betreffende de ware toedracht der zaak en aan allerlei foutieve opgaven en onjuiste gissingen een einde hoop te maken, is ontleend aan het onuitgegeven *Chronicon Bethleemiticum* van den hier vooral zeer betrouwbaren Petrus Impens, volgens de nittreksels, daaruit onder den titel van „Compendinm" door Hoyberge gemaakt en thans als M. S. n°. 1278 op de Bourgondische bibliotheek te Brnssel aanwezig. Ik zal niet bestrijden, maar alleen verhalen en op de meest beslissende plaatsen de eigene woorden van Impens doen afdrukken. Men zal dan van zelf zien, hoe onnauwkeurig en oppervlakkig de geschiedenis van het kapittel van Groenendaal behandeld is o. a. door Pennottus, *Ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, Col. 1630, p. 531, alsmede door Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, Par. 1721, tom. II, p. 350 suiv., ja zelfs door Marcns Mastelinus in zijn zeer zeldzaam boekje in kl. quarto, waarvan echter de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage een exemplaar bezit, *Necrologivm monasterii Viridis vallis*, Brux. zonder jaartal (omstr. 1630), p. 35 sniv, 59—61 De eenige, die de zaken zuiver heeft voorgesteld, is Hoyberge in zijne „Notationes" op Latomus' *Corsendonca*, p. 110—115, doch hij ontleende ook alles aan Petrus Impens.

waren paus te Avignon. Voorts bepaalde hij, dat het klooster Groenendaal aan het hoofd der Vereeniging zou staan, en dat Rooklooster en Korsendonck daarbij ingelijfd zouden worden 1).

Zoo scheen de zaak in 1400 haar beslag te zullen krijgen. Doch zie, eenige broeders, ofschoon weinige in getal, kwamen uit weerzin tegen een generaal kapittel en eene jaarlijksche kloostervisitatie in hartstochtelijk verzet. Dien ten gevolge zond de Bisschop den reeds genoemden procurator naar Parijs, ten einde aldaar het oordeel van de godgeleerden der Universiteit en van andere rechtsgeleerden in te winnen over de vraag, of wegens den tegenstand van sommige broeders de overigen verstoken moesten blijven van de zegeningen van een generaal kapittel. Het antwoord luidde ontkennend; de Bisschop excommuniceerde de wederstrevigen, en het Kapittel kwam in 1402 tot stand 2). Acht jaren later sloten ook Bethlehem bij Leuven en het vrouwenklooster Barberendaal te Tienen er zich bij aan 3).

---

1) „Renuit Episcopus et statuit, vt non in Windesem, quod sub obedientia Romani Pontificis et (vt aiebat) Antipapae erat, sed intra diocesim suam sub obedientia Gallicana, et veri summi Pontificis in Auenione, generale Capitulum celebraretur; monasterium Viridis vallis caput huius Capitularis congregationis statuens, cui monasteria Rubeae vallis et de Korssendonck incorporarentur." Impens, l. l. Lib. I, art. 6, § 1 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 20); verg. Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 110, alsmede Molanus, *Historia Lovaniensium*, ed. De Ram, Brux. 1861, pars I, p. 274 (eveneens aan Impens ontleend).

2) Impens, l. l., en wat het jaartal 1402 betreft, aldaar, Lib. II, art. 10, § 5 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 62); verg. Latomns en Hoyberge, l. l. p. 110. Eene afbeelding van een regulier kanunnik der congregatie van Groenendaal kan men vinden bij Helyot, l. c. tom. II, tegenover p. 349.

3) Wat Bethlehem betreft, zie bijv. Wichmans, l. l. p. 831, of Latomns en Hoyberge, l. l. p. 110; wat Barberendaal aangaat, Wichmans, l l. p. 837, of Latomus en Hoyberge, l. l. p. 110. Meer dan de genoemde vijf kloosters (vier voor mannen, één voor vrouwen) heeft het kapittel van Groenendaal nooit geteld. Impens (l. l. Lib. I, art. 11; in het „Compendinm" van Hoyberge, p. 25) zegt uitdrukkelijk: „Nomina Capituli Brabantiae haec sunt: Monasterium Viridisvallis, Domus Rubeaevallis, Domus de Korssendonck, Bethlcem prope Louanium, Vallis s. Barbarae Thenis. Monasterium Septem fontium nunquam huius Colligationis fuit, sed suis statutis Apostolica authoritate roboratis contentum, anno 1418 diligentia f. Alardi secundi prioris Capitulo generali [Windesemensi] se subiecit." Verg. ook Lib. I, art. 4 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 15).

Nochtans duurde het slechts kort. De prior van Korsendonck, Wouter van Gierle, en zijn procurator, Hendrik Zelle, die van den aanvang af de opneming in het kapittel van Windesheim hadden gewenscht, konden hunne eerste liefde niet vergeten. Ook scheen de nieuwe Vereeniging minder aan den eisch te voldoen 1). Toen dan nu Hendrik Zelle in 1409 proost van Groenendaal was geworden, werkten de beide mannen samen, om hun vroeger doel te bereiken. Zij trachtten ook de andere broeders voor hun plan te winnen, en toen hun dit voldoende gelukt was, gingen zij tot den kardinaal Lodewijk van Barro, legaat van paus Alexander V in Frankrijk 2), en vroegen hem machtiging, om zich onder het kapittel van Windesheim te begeven. Zij vonden een gunstig gehoor; ook de bisschop van Kamerijk, die thans niet meer door redenen, aan pausen en tegenpausen ontleend, werd gebonden 3), gaf zijne toestemming, en volgens eenparig besluit der algemeene vergadering zond men in 1411 uit ieder klooster een afgevaardigde naar het generaal kapittel van Windesheim, om door opene brieven, van hun kloosterzegel voorzien en met het zegel der gansche Vereeniging bekrachtigd, inlijving in het Kapittel te vragen 4).

Intusschen hadden eenige kwaadwillige broeders, die tegen de inlijving waren 5), heimelijk aan den prior superior, Johan

---

1) „Eodem tempore, cum colligatio Capituli generalis Viridis vallis, quae tantum in Brabantia erat, minus sufficere videretur pro solida religionis augmentatione, Patres eiusdem Capituli, labore et industria Magistri Walteri de gierlis Prioris in Corssendoncq, ac adiuuante magistro Henrico de zelle vltimo Praeposito Viridisvallis, summo conamine egerunt, vt Capitulo generali de Windesem vnirentnr." Impens, l. l. Lib. II, art. 10, § 7 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 66).

2) Bij Impens, l. l. Lib. I, art. 11 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 24) staat abusievelijk Clemens V.

3) Impens voegt er dit niet bij, maar de gissing ligt voor de hand, en bij Latomus en Hoyberge, l. l. p. 110 seq, is het óók zoo opgevat. Toen namelijk het concilie te Pisa in 1409 den Roomschen paus Gregorius XIV afgezet, en Alexander V in zijne plaats benoemd had, hing bijna de gansche Kerk dezen laatste aan, en ook de bisschop van Kamerijk koos zijne zijde.

4) Alles ontleend aan Impens, l. l. Lib. I, art. 11 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 22—24). Verg. ook Latomus en Hoyberge, l l. p. 111—113, waar Impens op den voet wordt gevolgd.

5) Namelijk vier broeders te Korsendonck. Zij beroerden het gansche klooster.

Vos [1]), ondeugende brieven gezonden. Dien ten gevolge kregen de afgevaardigden tot antwoord, dat er eene commissie zou komen, om in elk der conventen de verschillende stemmen op te nemen en van hare bevinding aan het eerstvolgend generaal kapittel verslag te doen. Inderdaad kwam nog dienzelfden zomer Johan Vos met den prior van Mariënborn bij Arnhem en dien van Maria-Visitatie bij Haarlem. Zij bezochten de kloosters één voor één, namen de stemmen op, en constateerden de onderlinge overeenkomst der wederzijdsche statuten. Daarna verleende Vos hun namens zijn generaal kapittel de volgende vrijheden: zij zouden hunne eigene gezangboeken behouden; geen hunner kloosterbroeders zou tegen zijnen wil uit het convent, waarin hij zijne gelofte gedaan had, naar een ander worden overgebracht; het gebruik van vleesch op Maandag, van eieren op Vrijdag, en van melkspijzen op de kerkelijke vastendagen, uitgezonderd de veertig dagen vóór Paschen, zou hun vrijstaan; de bijzondere voorrechten, hun verleend, zouden ongeschonden blijven; waren er, die later de insluiting op de wijze der karthuizers wilden aannemen, dan zouden zij hierin door niemand worden bemoeielijkt [2]. Dat daarentegen Groenendaal, hetwelk tot dusverre eene proostdij was geweest, in eene priorij moest worden veranderd, sprak van zelf [3]).

Nadat deze bepalingen van weerszijden waren goedgekeurd, keerde Vos met zijne twee medeafgevaardigden terug, en het generaal kapittel van het volgende jaar 1412 besloot, de Brabantsche kloostervereeniging [4]) in die van Windesheim op te nemen [5]). Daarop onderwierpen de nieuw ingelijfde conventen zich

De zaak wordt uitvoerig verhaald door Impens, l. l. Lib. II, art. 10, § 7 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 66—69).

1) Zie over hem boven, dl. I, blz. 229—240.

2) Alles ontleend aan Impens, l. l. Lib. I, art. 11 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 24); verg. Latomus en Hoyberge, l. l. p. 113 seq.

3) Zie boven, blz. 11, noot 1, en beneden, blz. 28, noot 3. Verg. ook Latomus en Hoyberge, l. l. p. 112 seq, en *Chron. Wind.* p. 175.

4) Dat het kapittel van Groenendaal ook wel „Capitulum Brabantiae" genoemd werd, blijkt uit de woorden van Impens, boven, blz. 16, noot 3.

5) Impens, l. l. Lib. I, art. 11 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 25); verg. Latomus en Hoyberge, l. l. p. 114. Impens noemt het jaartal 1412 andermaal, l. l. Lib. II, art. 10, § 7 (in het „Compendium" van Hoyberge,

volkomen bij gezegelde brieven [1]), en toen men in 1413 wederom bijeenkwam, waren natuurlijk ook hunne priors ter vergadering tegenwoordig. De welsprekende Johannes van Schoonhoven, supprior van Groenendaal, hield bij deze gelegenheid een lang, maar voor die dagen verdienstelijk sermoen in het Latijn over den goed gekozen tekst: »Het zal éene [schaaps]kooi worden en één herder [2]).

Dit over het kapittel van Groenendaal en zijne inlijving in dat van Windesheim. Thans de beurt aan de kloostervereeniging van Nuis [3]).

p. 66). Dat dit het ware jaartal is, staat vast en is reeds in 1644 door Hoyberge aangetoond (*Corsendonca*, p. 114 seq). Ook Thom. a Kempis in zijn *Chronicon Montis S. Agnetis* (achter het *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621), p. 40, plaatst de opneming der Brabantsche vaderen door het kapittel van Windesheim in 1412. De algemeene dwaling, dat zij in 1413 plaats had, komt voor rekening van Busch, *Chron. Wind.* p. 175, die zich waarschijnlijk heeft aten misleiden door het jaartal, dat boven de zoo aanstonds te noemen kapittelrede van Johannes van Schoonhoven stond. In het geheel is misschien geen gedeelte van zijn werk oppervlakkiger dan het hoofdstuk over de inlijving der „zeven kloosters in Brabant" (p. 174—177), zoodat men den indruk krijgt, dat niet slechts Groenendaal, Rooklooster, Korsendonck, Bethlehem en Barberendaal, maar ook Zevenborren bij Brussel en Mariëntroon bij Grobbendonck te gelijkertijd in het kapittel van Windesheim werden opgenomen, terwijl de waarheid is, dat het eerstgenoemde in 1418 werd ingelijfd (zie boven, blz. 16, noot 3), en het laatstgenoemde nog moest gesticht worden, toen de kloostervereeniging van Groenendaal met die van Windesheim werd verbonden. Verg. boven, blz. 13, noot 3.

1) Latomus en Hoyberge, l. l. p. 114.

2) *Chron. Wind.* p. 175; verg. ook Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p. 560; Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, tom. II, p. 725; Paquot, *Memoires*, Louv. 1763, tom. IV, p. 251. Van dit sermoen bezit de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden eene Dietsche vertaling in een net H. S. in kl. quarto van 1439 of daaromtrent, geteekend n°. 111 (*Catalogus van de bibliotheek der Maatschappij* enz., Leid. 1847, dl. I, blz. 38). Een klein gedeelte dezer vertaling kan men afgedrukt vinden bij Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, Afd. II, blz. 147. — Zie voorts over Windesheimsche kapittelredenen beneden in dit Hoofdstuk, en over Johannes van Schoonhoven in Hoofdstuk VII.

3) De geschiedenis der wording en uitbreiding van het kapittel van Nuis moet uit verschillende bronnen worden bijeengebracht. Die der inlijving van twaalf zijner dertien kloosters in het kapittel van Windesheim kan slechts gekend worden uit eene onder getuigen opgemaakte en door notarissen gewaar-

Buiten de muren der stad Nuis werd in 1181 door den aartsbisschop van Keulen eene plaats afgestaan voor eene broederschap van kanunniken 1). De oudste geschiedenis van het huis moge in het duister liggen, wij vinden het op 't einde der veertiende eeuw terug als eene proostdij van regulieren, die destijds in een staat van diep verval en in de uiterste armoede verkeerde 2). Doch juist deze ellende deed de behoefte aan herstel te beter inzien; de gewetensknagingen van den proost en de belangstellende gevoelens van den merkwaardigen Evert van Eze, pastoor te Almelo 3), namen in 1400 bij beide mannen den vorm van gezichten en verschijningen aan, en laatstgenoemde, die zulk een

merkte acte d. d. 31 Aug. 1430, waarbij de proosten van S. Andreas en van Onze lieve Vrouw te Keulen uitvoering geven aan den last, hun en hun medegecommitteerde, den proost van S. Maarten te Emmerik, door paus Martinus V opgedragen, om zoodanige schikkingen te treffen, dat de vereeniging der kapittels van Nuis en van Windesheim volgens beider aanzoek kunne plaats hebben. Deze acte bevat namelijk tevens de breve van 22 Oct. 1428, waarbij de opdracht aan de drie genoemde mannen is gegeven, en de acte van vereeniging, den 4den Mei 1430 met wederzijdsch goedvinden in het generaal kapittel van Windesheim te Brielle tusschen de beide kapittels gesloten en bezegeld. Het oorspronkelijke stuk zal wel met zoovele andere verdwenen zijn. In afschrift bestaat het als n°. 32 der *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis* (Kon. bibl. te 's Gravenhage, H. S. n° 352). Een ander afschrift bevindt zich op fol. 49r—52v en 48r—49r eener dergelijke maar kleinere verzameling der genoemde *Privilegia*, „scripta per fratrem Ywanum de ochten Canonicum domus beate Katherine virginis et martyris Nouimagensis, Anno domini M°. cccc°. lxxxij°," thans behoorende aan Dr. Ebben te Gaesdonck en mij welwillend ten gebruike verleend. Het is op grond van dit M. S. (kl. quarto; papier; 61 folio's), dat Dr. Adolf Fritzen reeds in 1872 een naauwkeurig verslag van de incorporatie heeft gegeven op S. 20—24 zijner *Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck. I. Unter der Herrschaft der Herzöge von Geldern*, 1406—1473 (in het schoolprogram van het „Collegium Augustinianum zu Gaesdonck. Bericht über das Schuljahr 1871—72," S. 1—39).

1) De giftbrief is afgedrukt te vinden bij Schannat en Hartzheim, *Concilia Germaniae*, Col. 1759, tom. III, p. 788 seq. Zie voorts beneden, in het Aanhangsel (n° 2).

2) Zie het *Magnum chronicon Belgicum*, geschreven door een onbekenden regulieren kanunnik in het klooster van Nuis omstr. 1474 (bij Pistorius en Struvius, *Rerum Germanicarum veteres scriptores*, ed. 3a, Ratisb. 1726, tom. III), p. 378.

3) Zie over hem boven, dl. I, blz. 137, noot 2, en blz. 187, noot 1.

innig aanhanger en ijverig bevorderaar der »moderne devotie" was, stelde pogingen in het werk, om het klooster van Nuis door dat van Windesheim hervormd en in het kapittel van Windesheim ingelijfd te krijgen. Toen dit mislukte, begaf hij zich met den proost naar het klooster Bethlehem te Zwolle, dat onlangs zelf hervormd was geworden. Hier slaagde hij naar wensch; er gingen broeders mede naar Nuis, om het convent naar behooren in te richten; niet slechts de zeden, maar ook de kleederdracht werd veranderd; in één woord, alles werd nieuw, en onder de medewerking van den Aartsbisschop kwam het klooster binnen weinige jaren tot een staat van bloei, dien het langen tijd niet had gekend 1).

Kleine oorzaken hebben soms gewichtige gevolgen. Ware de proostdij van Nuis in het jaar 1400 door Windesheimsche broeders hervormd en vervolgens in hunne Vereeniging opgenomen, er zou nooit sprake zijn geweest van een kapittel van Nuis. Thans evenwel begonnen zich aan het klooster, dat zelf gaarne had willen onderworpen wezen, andere te onderwerpen. In 1407 geschiedde dit met het Maria-convent te Gaesdonck bij Goch 2), dat (let wel) zeven jaren vroeger eene aartsbisschoppelijke vergunning had verkregen, om ten eeuwigen dage met de kloosters Windesheim, Eemstein, Mariënborn en Nieuwlicht verbonden te blijven 3), en dat tot dusverre Windesheimsche broeders als priors had gehad 4). In 1412 volgden de kloosters van S. Catharina bij

1) Alles ontleend aan *Magn. chron. Belg.* p. 378—380. De nieuw gekozen proost werd, met behoud van dien titel, in 1402 door den Aartsbisschop bevestigd. Zie Wernerus Titianus (prior van het klooster te Nuis en prior generaal der Windesheimsche congregatie, 1615—'20), *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum amplissima collectio*, Par. 1724, tom. IV), col. 596.

2) Zie Wernerus Titianus, l. l.

3) De giftbrief van den officiaal van den Aartsbisschop, gedagteekend 30 Juni 1400, is als n°. 20 afgedrukt in den „Codex diplomaticus Gaesdoncanus" achter het nauwkeurig bewerkt geschrift van Dr. Bergrath, *Das Bruderhaus und die Augustiner-Kanonie in der Stadt Goch*, Cleve, 1860 (oorspronkelijk een schoolprogram van het „Collegium Augustinianum zu Gaesdonck. Bericht über das Schuljahr 1859—60"); verg. ook aldaar S. 20 f. Het klooster, dat in 1406 naar Gaesdonck werd overgebracht, stond in 1400 nog te Goch.

4) De eerste rector van het klooster was Hermanus Zelen uit Bethlehem te Zwolle; de tweede Johannes Wijs uit Eemstein. De eerste prior was Simon

Nymegen, Bethlehem te Zwolle en S. Meinulphus te Bodiken [1]), wier vereeniging met de proostdij van Nuis door den aartsbisschop van Keulen kerkelijk goedgekeurd, en in 1415 door zijn opvolger bekrachtigd werd [2]).

De vergadering van Nuis telde dan nu vijf conventen. Vormde zij destijds reeds een goed georganiseerd geheel, zooals het kapittel van Windesheim dat deed? Wij weten het niet. Zeker is het vreemd, dat de genoemde kloosters zich met nog twee andere, Maria's Paradijs te Reimerswaal en S. Jan Baptist te Aken, op den 25sten April 1423 verbonden »tot een algemeen kapittel, waarvan dat te Nuis het hoofd zou zijn". Op dienzelfden dag trad ook de proostdij van Bethlehem bij Doetinchem

---

van Schoonhoven uit Eemstein; de tweede Bartholdus van Osnabrug uit Marienborn (onder hem geschiedde de verplaatsing uit Goch naar Gaesdonck). Zijn opvolger was Johannes van Broekhuizen uit het klooster Windesheim (zie over hem *Chron. Wind.* p. 84, 435—440, waar echter zijn prioraat te Gaesdonck niet wordt vermeld). Aldus Arnoldus Bekkers, *Canonia Gaesdonckana* (zijnde eene onvoltooide beschrijving en geschiedenis van het klooster te Gaesdonck in een H. S. van het jaar 1808, 14 bladzijden in fol°., mij ter leen verstrekt door den eigenaar, Dr. Ebben), blz. 2 v; verg. Bergrath, a. a. o. S. 24—26; Fritzen, a. a. o. S. 2 f.— De priors sedert 1407 waren afkomstig uit Bethlehem te Zwolle en uit Gaesdonck zelf, zoodat van toen af alles buiten den Windesheimschen kring bleef.

1) Wernerus Titianus, l. l. col. 596 seq. Ik heb mij hier de vrijheid veroorloofd, de kloosters, door den schrijver slechts zeer in het algemeen aangeduid, nader te bepalen. Ziehier zijne eigene woorden: „1412. Similiter subjiciunt sese alia monasteria prope Noviomagum in Zwollis, in Budickem". Mocht iemand zich verwonderen, dat het Regulierenklooster te Nymegen hier niet in maar bij de stad geplaatst wordt, zoo wete hij, dat het *Chron. Wind.* p. 202 evenzeer heeft: „B. Catharinae prope Nouimagium." Zoo ook Petrus Impens op de aanstonds te noemen plaats. Voorts verdient het opmerking, hoe ongezocht de berichten van Titianus bevestigd worden door, en zelve bevestiging geven aan die van [Johannes Latomus,] *Paradisus Mariae* (zie Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 524), in Nederlandsche vertaling als bijlage A achter Ermerius, *Eenige Zeeuwsche oudheden*, *Beschryving van de gewezene Stad Rommerswale*, Middelb. 1788, waaruit blijkt, dat er reeds in 1414 eene „Maatschappy van Nuys" bestond, waartoe het klooster Bethlehem te Zwolle en dat van Onze lieve Vrouw te Gaesdonck behoorden, ofschoon de schrijver dwaalt, als hij meent dat de genoemde „Maatschappy" ouder dan het kapittel van Windesheim was. Zie bij hem blz. 204, 208.

2) Wernerus Titianus, l. l. col. 597.

tot de Vereeniging toe, en deze laatste werd den 5den Mei 1426 door paus Martinus V »bekrachtigd, van statuten voorzien en met bijzondere voorregten begunstigd" [1]). Hieruit zou men schier moeten besluiten, dat er vóór 1423 wel een Nuiser kloostervereeniging heeft bestaan, maar dat deze eerst in het genoemde jaar een volkomen georganiseerd kapittel is geworden.

Hoe dit zij, het Kapittel telde, gelijk wij zagen, zeven kloosters, die terstond met een achtste werden vermeerderd. Het deed alles wat het kon, om zich uit te breiden, wedijverde met dat van Windesheim in het hervormen van andere huizen [2]), maar bracht het in de zeven volgende jaren niet verder dan tot het aanwinnen van nog twee conventen voor mannen [3]) en drie voor vrouwen [4]), zoodat het ten jare 1430, toen het met het Windesheimsche kapittel werd vereenigd, dertien gestichten omvatte.

Volgens Busch was eene schijnbaar toevallige omstandigheid de oorzaak van die vereeniging. Op zekeren dag namelijk redetwistten de prior van Frenswegen en de proost van Nuis, in tegenwoordigheid van den aartsbisschop van Keulen, over hunne wederzijdsche kleederen en statuten. Te midden van de scherts en de kleine plagerijen, waartoe dit gesprek aanleiding gaf, greep de Aartsbisschop den proost bij den tip van zijne kap, zeggende: »Niets anders dan die kwast zit u in den weg". Ten slotte verklaarde de proost, dat hij zich met het kapittel van Windesheim wel vereenigen wilde [5]).

---

1) Aldus I. A. Nijhoff, *Het klooster Bethlehem of Bielheim bij Doetinchem* (in zijne *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. IX, 1854), blz. 31. Verg. ook *Magn. chron. Belg.* p. 381. De oorspronkelijke stukken, waaruit Nijhoff heeft geput, berusten in het Provinciaal archief van Gelderland te Arnhem.

2) *Chron. Wind.* p. 199.

3) Namelijk Onze lieve Vrouw te Utrecht en S. Salvator te Ewich, gelijk blijkt uit de boven (blz. 19, noot 3) genoemde *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis M. S.*, n°. 32, p. 9.

4) Uit *Chron. Wind.* p. 202, vergeleken met p. 189—197, blijkt, dat er 8 — 5 = 3 moeten geweest zijn. Volgens Petrus Impens, *Chronicon Bethlemiticum*, lib. IV, art. 3, § 5 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 160), waren het „haec monasteria monialium: Vallis Angelorum in Bonna, B. Agnetis in Dordraco, et Montis B. Mariae prope Nouiomagium."

5) Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 480a. Het gesprek schijnt in het Windesheimsche klooster te Bodingen in Bergsland te hebben plaats gehad.

Inderdaad vinden wij in 1428 de vaderen van Nuis met die van Windesheim in eene zóó ernstige onderhandeling over het samenvoegen van de beide kapittels 1), dat het denkbeeld daartoe niet van den vorigen dag kan zijn geweest 2). Het aanzoek was zeer bepaald van de eerstgenoemden uitgegaan 3), doch blijkbaar kon men het met elkander niet eens worden. De groote punten van verschil betroffen helaas juist het meest uitwendige, namelijk de kleederdracht, den titel der kloosteroversten en de vormen van den eeredienst 4).

Men wendde zich dan tot den Paus, en deze benoemde bij breve van 22 October 1428 5) eene commissie, om de zaak der vereeniging behoorlijk te regelen. De commissie bestond uit Albert Rente, proost van S. Andreas te Keulen, Christiaan van Erpel, proost van S. Maria ad Gradus aldaar, en den proost van S. Maarten te Emmerik. Aan deze drie mannen droeg Martinus V het volgende op. Zij moesten voor de gezamenlijke belanghebbenden een passend en gelijkvormig gewaad vaststellen; beslissen, welken titel de oversten der kloosters voortaan zouden dragen; bepalen, dat één dier oversten onder den naam van prior generaal als 't ware aller hoofd zou zijn, en dat er naar de wijze der karthuizers alle jaren een algemeen kapittel zou worden gehouden; zorg dragen, dat er in de te vereenigen kloosters overeenstemming plaats had aangaande den kerkdienst en de betrachting van den regel der Orde 6).

Wat de commissie aan de zaak gedaan heeft, is ons niet ge-

---

1) Dit blijkt uit de boven (blz. 19, noot 3) genoemde pauselijke breve van 22 Oct. 1428 (*Privilegia et Statuta M. S*, n°. 32, p. 2—5).

2) Volgens Busch, *Chron. Wind.* p. 200, duurden de onderhandelingen verscheidene jaren („plurimis annis").

3) In de acte van vereeniging d. d. 4 Mei 1430 (*Privilegia et Statuta M. S.* n°. 32, p. 6) wordt uitdrukkelijk gezegd: „Cum igitur post longam et diligentem instanciam venerabilium et in Christo nobis dilectorum patrum et confratrum" etc.

4) Pauselijke breve van 22 Oct. 1428 (*Privilegia et Statuta M. S.*, n°. 32, p. 3 seq).

5) Gelijk boven (blz. 19, noot 3) gezegd is, kan men deze breve vinden in de *Privilegia et Statuta M. S.* (afschrift van Bondam, n°. 32, p. 2—5; afschrift van Ywan van Ochten, fol. 48r—49r).

6) Verg. Fritzen in zijn boven (blz. 19, noot 3) genoemd geschrift, S. 20.

bleken, maar dat men het nog zoo spoedig niet met elkander eens werd, staat vast. Er waren van de zijde van Nuis heel wat onderhandelingen, moeiten en uitgaven noodig, eer de poging met goed gevolg werd bekroond 1). Eindelijk kwam het in de Windesheimsche jaarvergadering van 1429 2) zóóver, dat de Nuiser afgevaardigden hun verzoek tot vereeniging ingewilligd zagen op de volgende voorwaarden: de Windesheimsche statuten en privilegiën, die op de strengheid der Orde betrekking hadden, moesten stipt gehandhaafd blijven, en die van het Nuiser kapittel slechts in zóóverre, als zij met de eerstgenoemde niet streden; al de kloosterbroeders, tot het bedoelde kapittel behoorende, moesten hunne stem uitbrengen over de vraag, of zij zich aan het generaal kapittel van Windesheim en aan de gebruiken van de daaronder ressorteerende conventen onderwierpen, uitgezonderd dat zij nog een tijdlang hunne eigene koorboeken en ordinariën mochten behouden; de uitslag van deze stemming, geschreven en van de zegels der respectieve kloosters voorzien, moest worden ingediend; noch van eenigen bisschop, noch van den Heiligen Stoel zou ooit iets gevraagd mogen worden, wat ten nadeele der Windesheimsche statuten en privilegiën zou kunnen strekken; het klooster van Onze lieve Vrouw in Bethlehem te Zwolle en dat van Onze lieve Vrouw te Utrecht zouden voortaan onafhankelijk van het klooster Bethlehem bij Doetinchem moeten zijn; de proostdijen moesten in priorijen worden veranderd, en de regenkappen gesneden worden naar het daarvan ontworpen model 3).

Den 4den Mei 1430 was het generaal kapittel van Windesheim naar jaarlijksche gewoonte vergaderd, echter niet op de daartoe gebruikelijke plaats, maar ten gevolge van het Interdict 4) in

---

1) Acte van vereeniging d. d. 4 Mei 1430 (*Privilegia et Statuta M. S.*, n°. 32, p. 6 seq): „post plures tractatus labores et expensas per eosdem diuersis temporibus factos super vnione et capitulari colligacione nobiscum efficaciter facienda".

2) Acte van vereeniging, p. 7: „[capitulo] proximo", d. i. in het naast voorgaande kapittel, dus in dat van 1429.

3) Acte van vereeniging, p. 7 seq. Verg. Fritzen, a. a. o. S. 22 f, waar echter ondersteld schijnt te worden, dat deze onderhandeling tot het jaar 1430 behoort. Er zou in dit geval geen ruimte zijn geweest voor het opnemen van de stemmen in de respectieve kloosters.

4) Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

het klooster der H. Elisabeth bij den Briel. Daar waren drie en twintig van de vijf of zeven en twintig priors bijeen [1]). Voor hen verschenen de twee proosten en de acht priors, die aan het hoofd der tien mannenkloosters van het Nuiser kapittel stonden. Waarschijnlijk werd er ook nu eerst nog beraadslaagd en onderhandeld [2]), maar het einde was, dat men eene uitvoerige en door beide partijen gezegelde acte opmaakte [3]), waarbij het kapittel van Windesheim verklaarde, de genoemde proosten en priors met hunne kloosters [4]) en kloosterlingen van beiderlei kunne broederlijk op te nemen en voor altijd in te lijven onder de navolgende voorwaarden: vooreerst, dat de titel van prior, gelijk hij tot dusverre door de oversten gedragen was, zou behouden blijven, zoodat ook de proost van Onze lieve Vrouw te Nuis en

---

1) De namen der aanwezigen, zoowel van de zijde van Nuis als van den kant van Windesheim, zijn uit de acte van vereeniging bijeengebracht door Fritzen, a. a. o. S. 21 f. Uit die acte blijkt, dat Mariënborn bij Arnhem en Mariënhage bij Eindhoven op de vergadering niet vertegenwoordigd waren, alsmede dat het Kapittel sedert 1424 (zie boven, blz. 13) minstens met het Maria-klooster te Wittenberg in Saksen vermeerderd moet zijn. Doch Busch verhaalt (*Chron. Wind.* p. 201), dat ook het S. Maartensklooster te Ludingakerke in Friesland en dat van Sion bij Beverwijk inmiddels ingelijfd waren.

2) De vergadering moet namelijk naar Windesheimsch gebruik (zie beneden, in dit Hoofdstuk) op den tweeden Zondag na Paschen, d. i. den 30sten April, geopend zijn, en de acte is eerst van Donderdag, 4 Mei.

3) Gelijk boven (blz. 19, noot 3) gezegd is, kan men deze acte vinden in de *Privilegia et Statuta M. S* (afschrift van Bondam, nº. 32, p. 6—17; afschrift van Ywan van Ochten, fol. 49v—51v).

4) Namelijk het klooster van Onze lieve Vrouw bij Nuis, Bethlehem te Zwolle, Onze lieve Vrouw te Utrecht, Onze lieve Vrouw te Gaesdonck, S. Catharina bij Nymegen, S. Meinulphus te Bodiken bij Paderborn, Onze lieve Vrouw te Reimerswaal in Zeeland, S. Jan Baptist te Aken, en S. Salvator te Ewich bij Attendorn in Westfalen, benevens de vrouwenkloosters Engelendaal te Bon, S. Agnes te Dordrecht en Mariënberg bij Nymegen. — Petrus Impens, aan wien wij de kennis der drie laatstgenoemde conventen te danken hebben (zie boven, blz. 23, noot 4) en die van de gansche toedracht der zaak een nauwkeurig verslag geeft (*Chronicon Bethleemiticum*, lib. IV, art. 3, § 5; in het „Compendium" van Hoyberge, p. 160—162), noemt onder de ingelijfde kloosters ook nog dat van „Mons S. Mariae in Bodingen prope Zyberch" en dat van „B. Maria in insula prope Confluentiam"; maar dit is onvereenigbaar met *Chron. Wind.* p. 186—188, 205, en met het getal twaalf, dat aldaar, p. 198, 199, bepaaldelijk wordt genoemd.

zijne opvolgers voortaan dien titel zouden dragen, te beginnen met een door het generaal kapittel vrijelijk te bepalen tijd; ten andere, dat de proost van Bethlehem bij Doetinchem, wijl volgens zijn beweren de verandering van naam en gewaad voor het tegenwoordige in zijn klooster niet zonder aanmerkelijke schade kon plaats hebben, in overleg met de zijnen een termijn zou stellen, binnen welken dit geschieden zou, met dien verstande nochtans, dat, bijaldien het langer dan vijf jaren duurde, zoowel het generaal kapittel van Windesheim als de weleer met Bethlehem vereenigde Nuiser conventen, van alle betrekking met dit klooster zouden ontslagen zijn [1]).

Na het vroeger geëischte zou men meer voorwaarden verwacht hebben dan deze twee, die, wel beschouwd, niet meer waren dan ééne. Onwillekeurig vraagt men: en hoe nu met de statuten en privilegiën? hoe met de koorboeken en ordinariën? hoe met de regenkappen? De acte glipt er over heen, en zegt alleen in het voorbijgaan, dat de Nuiser vaderen inmiddels zóózeer en zóódanig hun best hebben gedaan, dat zij aan de bedoelingen van het Windesheimsch kapittel in dit opzicht, met uitzondering nog slechts van een kleinen hinderpaal, schijnen voldaan te hebben [2]). De woorden zijn tamelijk duister en laten, waarschijnlijk met opzet, heel wat speelruimte over. Intusschen, het doel was bereikt; beide partijen konden tevreden heengaan, en het contract werd door vier afgevaardigden, den proost van Onze lieve Vrouw te Nuis, den prior van Bethlehem te Zwolle, den prior van Eemstein bij Dordrecht en den prior van Mariënborn bij Arnhem, in tegenwoordigheid van notarissen en getuigen, aan de vroeger genoemde, door den Paus aangestelde commissie overhandigd. Deze keurde bij monde van twee harer leden de zaak goed, bepaalde dat het kapittel van Nuis en dat van Windesheim voortaan één capitulair lichaam zouden uitmaken, aan welks hoofd de prior van Windesheim staan zou; dat de oversten zijner kloosters, met voorloopige uitzondering van dien van Bethlehem bij Doetinchem, den titel van prior zouden voeren, en dat, »ofschoon het gewaad den monnik niet maakt", de broeders van het Windesheimsch kapittel voortaan een kleed

---

1) Acte van vereeniging, p. 9—12. Verg. Fritzen, a. a. o. S. 23.

2) Acte van vereeniging, p. 8.

zouden dragen, gelijk de wederzijdsche afgevaardigden aan de beide scheidsrechters hadden getoond. Deze schikking is gedagteekend: Keulen, den 31sten Augustus 1430 1).

Hiermede scheen de zaak afgeloopen, en de Nuiser kloosters met de Windesheimsche vereenigd te zijn op eene wijze, die nog maar alleen ten opzichte van Bethlehem bij Doetinchem moeilijkheden kon opleveren. Dit laatstgenoemde convent heeft dan ook nooit aan de gestelde eischen voldaan, en komt daarom op geene enkele lijst van Windesheimsche kloosters voor. Blijkbaar heeft het eene proostdij willen blijven. En dat is het ook gebleven 2); maar het sloot zich hierdoor buiten een kring, die, althans destijds en bepaaldelijk in de Nederlanden, niet anders dan priors in zijn midden duldde 3). Doch ook ten opzichte van het klooster te Nuis, ja van het geheele voormalige kapittel van dien naam,

---

1) Gelijk boven (blz. 19, noot 3) gezegd is, kan men deze schikking vinden in de *Privilegia et Statuta M. S.* (afschrift van Bondam, n°. 32, p. 1 seq, 17—20; afschrift van Ywan van Ochten, fol. 49r—49v, 51v— 52r).

2) Zie bijv. *Mngn. chron. Belg.* p. 381, en Nijhoff, a. w. blz. 36 boven, 37 onder. Hoe deze zoo degelijke schrijver (blz 34) beweren kan, dat het klooster Bethlehem bij Doetinchem met de overige van het Nniser kapittel in 1454 tot de Windesheimsche vereeniging is toegetreden, is mij een raadsel. De eenvoudige waarheid, dat het door Busch nergens onder de Windesheimsche kloosters is opgenomen, of ook dat het op de lijst dier kloosters bij Lindeborn (l. l. p. 320—366) niet voorkomt (zie daarenboven aldaar, p. 522), had hem van het tegendeel knnnen overtuigen. Door zijne onbewezene stelling op een dwaalspoor geleid, heeft hij gevolgtrekkingen gemaakt, die te ver gaan (blz. 35). Over het geheel is deze arbeid niet de beste, die nit de pen van den voortreffelijken man is gevloeid.

3) Dat de hoofden van Windesheimsche kloosters geen hoogeren titel dan dien van „prior" mochten dragen, lag van den aanvang af in de bedoeling. Het hing samen met den geest van eenvondigheid en nederigheid, dien de oprichters van het Kapittel wenschten aan te kweeken, en kon ook moeilijk anders, waar aller opperhoofd zelf niet meer dan prior was. Reeds onder de vier conventen, die zich het eerst bij elkander aansloten, was er één, namelijk Eemstein, dat den meer weidschen naam van proostdij ten offer brengen moest (zie boven, blz. 11, noot 1). De bul van paus Bonifacius IX, waarbij de oprichting van het Windesheimsch kapittel in 1395 werd bevestigd (zie boven, blz. 11), en die als de oudste grondwet van het genoemd kapittel gelden kan, gaat van dit beginsel uit. Niet slechts vindt men er bij de namen der kloosters de gewone toevoeging „per priores solitorum gubernari", maar steeds wordt er de titel „priores" gebruikt, met uitzondering slechts van eene enkele maal, waar het

sleepte de zaak onverklaarbaar lang voort. Wat het Kapittel betreft, er bestaat nog eene pauselijke bul van 1454 of '55, d. i.

---

meer onzijdige „praelati" wordt gebezigd, en nog wel alleen in verband met „subditi." Ook de vroegste Windesheimsche *Statuta* of *Constitutiones*, namelijk die van 1402 (zie boven, dl. I, blz. 206, noot 3), evenals al de latere redactiën, kennen niet anders dan prioren, en gaan blijkbaar van de onderstelling uit, dat slechts dezen in het Kapittel mogelijk zijn. Bij de inlijving der vereeniging van Groenendaal in 1412 moest de overste van het hoofdklooster afstand doen van den titel van proost, om voortaan slechts dien van prior te dragen (zie boven, blz. 18). Eerst in de bul van paus Martinus V, gedagteekend Florence, 18 Maart 1420, en die als de tweede grondwet van het Kapittel kan beschouwd worden (zie beneden, in dit Hoofdstuk), staat de wettelijke bepaling: „Hoc pro bono vniformitatis adiecto, quod presidentes talibus monasterijs, quocumque nomine censeantur, postquam vobis colligati fuerint, deinceps prioris nomine fungantur", doch helaas met de gevaarlijke bijvoeging: „nisi forte exempti fuerint vel immediate sedi apostolice subiecti". Ofschoon op deze wijze de noodige speelruimte was gegeven, moet ter eere van de Windesheimsche vaderen worden gezegd, dat zij zich in de eerste jaren niet gemakkelijk tot het maken van uitzonderingen lieten vinden. De verandering van de S. Maartens-abdij te Lndingakerke in eene priorij (*Chron. Wind.* p. 201; *Ref. mon.* p. 481a) moge geene zwarigheden hebben opgeleverd, Bethlehem bij Doetinchem werd volstandig buitengesloten, wijl het eene proostdij wilde blijven; en het klooster van Onze lieve Vrouw te Nuis, al nam het ondershandsche maatregelen, om terugkeer tot den ouden titel ten minste mogelijk te maken, moest in 1430 beginnen met dien titel te laten varen. Weinig meer dan tien jaren daarna dacht de slimheid van Johan Busch een middel uit, om met opoffering van het wezen der zaak den schijn te bewaren. Immers nadat hij in 1440 tot proost van het S. Bartholomeüs-klooster te Sulta, niet verre van Hildesheim, was gekozen, trachtte hij zijn convent in het kapittel van Windesheim ingelijfd te krijgen, onder bijvoeging dat hij van Munster tot Windesheim prior wilde heeten, maar aan gene zijde van genoemde stad door geheel Saksen proost (*Ref. mon.* p. 496c; verg. boven, dl. I, blz. 299). Deze schikking werd door den prior superior en de definitoren van het Kapittel goedgekeurd (*Ref. mon.* p. 496c—497a), en het vermoeden ligt voor de hand, dat er bij het incorporeeren van verschillende andere Duitsche proostdijen en abdijen gedurende de eerstvolgende jaren (zie in het Aanhangsel, na n°. 43) wel meer handlichting en oogluiking zal hebben plaats gehad. Daarentegen was men — ik gis omstreeks 1500 — zeer vasthoudend, toen vele abdijen in Waalsch-Vlaanderen, o. a. die van Chisoing tusschen Doornik en Rijssel, in het Windesheimsch kapittel wenschten opgenomen te worden. Zij kregen van den prior superior en de vergaderde vaders ten antwoord, dat men wel prioraten, maar geene abdijen aannam (Bekkers, ***Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier, bijzonder van de Vergaderingh van Wendeszem***, *M. S.*, blz. 3 en blz. 30 der eerste pagineering; de

van vijf en twintig jaar later, waarin tot zijne vereeniging met dat van Windesheim vergunning werd gegeven 1). Het is, of men al dien tijd hoop heeft gehad, dat Bethlehem bij Doetinchem óók wel toetreden zou. En wat het Klooster aangaat, de onbekende schrijver van het „Magnum chronicon Belgicum" 2), die zelf een Nuiser regulier was, verhaalt niet alleen, dat de vereeniging in 1433 heeft plaats gehad — dit kan desnoods eene schrijffout wezen — maar dat zijn convent eerst omstreeks het jaar 1452 3), met achterstelling van den gewonen »ordinarius" der reguliere kanunniken, den Windesheimschen »ordinarius"

schrijver verhaalt, dat hij zelf de stukken, op die weigering betrekking hebbende, in 1794 heeft gezien). Ook in de *Statuta* van 1508 en de *Constitutiones* van 1553 blijft er uitsluitend van prioren sprake. Eerst in de bul van paus Gregorius XIII, gedagteekend Rome, 16 December 1573, waarbij de gansche kloostervereeniging van Windesheim ten gevolge van den schok, door de Hervorming teweeggebracht, werd gereorganiseerd, en die haar derde grondwet mag heeten (zie beneden, in dit Hoofdstuk), wordt ruimte gelaten, om desverkiezende ook andere titels te behouden. Hier toch worden de kloosterhoofden bijna geregeld met het onzijdige woord „superiores" aangeduid, ofschoon het opperhoofd „prior generalis" genoemd wordt. Desniettegenstaande kennen de *Constitutiones* van 1639 nog altijd slechts prioren. Wel een teeken, dat men officieel alleen den ouden titel wilde behouden zien. Het schijnt, dat iemand geacht werd, in betrekking tot zijn klooster proost of abt, en tevens in betrekking tot het Kapittel prior te kunnen wezen (verg. de boven, blz. 6, genoemde lijst der leden van het Windesheimsche generaal kapittel, gehouden te Aken in 1728, met haar eigen opschrift). Althans het klooster te Marbach en dat te Rebdorff waren abdijen (Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodomus*, tom. II, p. 576, 682), en onder de latere „priores generales", die toch wel in de eerste plaats geroepen waren om den geest der Instelling te handhaven, komen twee of drie proosten van het klooster Georgenberg of Grauhoff bij Goslar voor (zie de Naamlijst der opperpriors in Bijlage XI). En toen de Gaesdoncker regulier Arnoldus Bekkers in het begin dezer eeuw het bovengenoemde feit beschreef, dat weleer vele abdijen in Waalsch-Vlaanderen, die in het Kapittel wenschten opgenomen te worden, ten antwoord hadden gekregen, dat men wel prioraten maar geene abdijen aannam, voegde hij er bij: „wat een groote onderscheid in de latere tijden!" (*Beschrijving* enz. blz. 30).

1) Zie Nijhoff, a. w. blz. 34. In die van 20 April 1455 staat, dat de vergunning beschouwd zal worden als reeds den 14den Sept. 1454 te zijn verleend.

2) p. 381.

3) Zou dit ook samenhangen met de pauselijke vergunning, waarvan zooeven in noot 1 sprake was? Zoo ja, dan kan men in plaats van „omstreeks het jaar 1452" lezen: „in het jaar 1455".

heeft aangenomen, en dat het — nauwelijks durft men lezende zijne oogen vertrouwen — »tot den huidigen dag", d. i. tot 1474 of 1498 1), de decreten der Windesheimers heeft geweigerd. Onder al de ongelijkmatigheden, die vroeger en later in de eenmaal zoo strenge kloostervereeniging werden geduld 2), is deze waarschijnlijk wel de grootste. Men zou haar onbestaanbaar

1) Ofschoon het *Magn. chron. Belg.* slechts tot 1474 loopt (zie aldaar p. 437, 449; verg. De Wind, *Biblioth. der Nederl. geschiedschrijvers*, Middelb. 1831, bladz. 78, 99), komen er enkele nadere inlichtingen betreffende het Nuiser klooster met de woorden „nunc, anno 1498" in voor (zie p. 378, 379). Deze zullen wel van een afschrijver zijn; maar diezelfde afschrijver zou dan ook allicht op p. 381 eene opmerking hebben gevoegd bij het herhaald „usque in hodiernum diem" van den auteur, wanneer de zaken in 1498 nog niet evenzoo hadden gestaan als in 1474.

2) Ziehier eenige staaltjes: de inlijving van het kapittel van Groenendaal in dat van Windesheim (1412) had plaats onder voorwaarden, die niet voor de overige kloosters golden (zie boven, blz. 18), „vnde longo tempore inter vtrumque Capitulum, quamuis vnitum, modifica fuit difformitas" (Marcus Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis vallis*, Brux. s. a. p. 61; verg. Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, tome II, p. 350); de incorporatie van het klooster Zevenborren geschiedde in 1417 „sub certis quibusdam restrictionibus" (zie Wiaert, *Historia Septifontana*, Brux. 1688, p. 30); verscheidene Windesheimsche kloosters namen op de wijze der karthuizers de insluiting aan (zie *Chron. Wind.* p. 211, en uitvoerig beneden); in het jaar 1442 stonden de prior superior en de definitoren aan al de Brabantsche conventen toe, des Maandags en des Vrijdags vleesch, en in de kerkelijke vasten eieren en melkspijzen te gebruiken, alsmede dat zij zich in de laatstgenoemde vasten konden voeden volgens het gebruik hunner diocesen (zie het boven, dl. I, blz. 207, genoemde afschrift der Windesheimsche *Statuta* in M. S. nº. 11224 der Bourg. bibl. te Brussel, pars III, midden in cap. 8 „de Jeiunijs"); omstreeks dienzelfden tijd kreeg Johan Busch verlof, aan gene zijde van Munster proost te heeten, en waarschijnlijk bleef dit niet het eenige geval (zie boven, blz. 29, de noot); ondanks het streng verbod om orgels in de kerken te hebben, kregen sommige kloosters daartoe van het generaal kapittel verlof (*Constitutiones* van 1553, p. 94; *Ref. mon.* p. 498a, verg. p. 494c); een profesbroeder van het Mariaklooster te Gaesdonck verwierf omstr. 1550 van den Paus, „dat hij met het habijt des orders gekleed zijnde buiten het klooster kon leefen", en woonde veertig jaar elders (Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 7, kol. 2); na 1600 werd het zéer gewoon, dat leden der Windesheimsche congregatie, priesters zijnde, „met toelating van hunne overigheid" op andere plaatsen pastoors of zelfs huiskapelanen werden" (vele voorbeelden levert Bekkers, a. w. blz. 8, 9, 10, 11, 12); nadat de Elzas aan Frankrijk was gekomen,

achten, als zij niet zoo goed gewaarborgd was. De herinnering van voormalige grootheid stond den Nuiser regulieren blijkbaar in den weg, om zich aan de besluiten der meerderheid te onderwerpen. Helaas, dat wij er bij moeten voegen: zij zelven, ofschoon gedwongen om hunne proostdij in eene priorij te veranderen, dreven den aartsbisschop van Keulen aan, om zijne toestemming voor deze zaak slechts tot wederopzeggens toe te verleenen 1). Waarlijk, de regenkappen schijnen het eenige geweest te zijn, waaraan men zich terstond en volkomen heeft onderworpen. En zelfs aangaande dit punt waren de twee partijen het alleen door wederzijdsch toegeven geheel eens geworden. De Windesheimers namelijk droegen deze kappen van voren niet over het gelaat gebogen en van achteren zonder kwast. De Nuisers daarentegen droegen haar van voren wel over het gelaat gebogen en van achteren met twee lange kwasten. De eersten nu namen de gebogen kap aan, en de laatsten lieten hunne kwasten varen 2). Onwillekeurig denken wij nog eens aan het geestig woord van van den Aartsbisschop: »Niets anders dan die kwast zit u in den weg" 3). Er was meer waarheid in, dan men oppervlakkig zou hebben gedacht. Maar het geeft ons een bedroevenden indruk van kleingeestigheid, dat eene zoo nietige zaak in de onderhandelingen zooveel te beduiden had.

---

werden de abten te Marbach uit een door de kloosterlingen aangeboden drietal door den Koning gekozen (Bekkers, *Beschrijving*, blz. 19 der eerste pagineering); de abt te Rebdorff en die te Marbach (Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p, 682, 578; zie ook Lindeborn, *Hist. episc. Dav.* 352), evenals de prior van Everardskluis bij Trier (Bekkers, t. a. p.), hadden het recht, om mijter en staf te dragen; de prior van Frenswegen was „Lid der Staten van het graafschap Bentheim" (Bekkers, a. w. blz. 8 der eerste pagineering); een regulier kanunnnik te Weert (zie Aanhangsel, n°. 30), buiten functie als prior geraakt zijnde, droeg omstreeks 1778 den titel van „Prior in Partibus van het klooster Wittenbergh" (Bekkers, a. w. blz. 14 der eerste pagineering), enz. enz. Wil men sommige der aangehaalde voorbeelden liever ontaardingen dan afwijkingen noemen, de overige zullen dan toch talrijk genoeg zijn, om als bewijzen van ongelijkmatigheid in de Vereeniging te gelden.

1) *Magn. chron. Belg.* p. 381.

2) *Chron. Wind.* p. 200. De kleederdracht der Nuisers vóór hunne vereeniging met de Windesheimers, zie *Magn. chron. Belg.* p. 380.

3) Zie boven, blz. 23.

Het is hier, naar ons voorkomt, de meest geschikte plaats, om een woord te wijden aan de wezenlijke of vermeende betrekking, waarin de kloostervereeniging van Windesheim tot die in Sion zal hebben gestaan. Kunnen wij dit onderwerp ook al niet tot volledige klaarheid brengen, wij meenen toch nevelen te kunnen wegnemen en eenig licht te zullen verspreiden 1).

---

1) Ofschoon de geschiedenis der afzonderlijke kloosters, die tot het generaal kapittel in Sion behoord hebben, door Römer in zijne *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, dl. I, blz. 369—438, is bijeengebracht, en aldaar ook de inrichting van het Kapittel uit goede bron beschreven werd (blz. 363—369), wacht dit laatste toch nog altijd op zijn historiograaf. Bij opzettelijk en nauwkeurig onderzoek zal er, dunkt mij, wel meer te vinden zijn dan het door Römer ontdekte en het volgende, dat tot mijne kennis is gekomen en waarvan ik in den tekst gebruik heb gemaakt: H. S. n°. 351 der Kon. bibl. te 's Gravenhage (dun boekje in kl. quarto; papier; ongepagineerd; watervlekkig; ruwe, geel varkenslederen omslag, die tevens als klep dient), blijkbaar afkomstig uit een vrouwenklooster (zie bijv. achteraan op de jaren 1541 en 1542) bij Gouda (zie bovenop den omslag), en bevattende den „Stichtingsbrief", de „Acte van vereeniging", de Privilegien des Kapittels, en korte aanteekeningen van de benoemingen en besluiten op de algemeene vergaderingen van 1510—1546 (het zal wel ongeveer eensluidend wezen met de „Acta Capituli generalis M. S. in Steyn" bij W[alvis], *Beschryving der stad Gouda*, Gouda, [1713], dl. II, blz. 128, of het „Regelboekje ad usum monast. de Stein M. S." bij Römer, a. w. dl. I, blz. 363); voorts het *Liber Constitutionum Capituli generalis in Syon, confirmatarum Anno* 1462, *M. S.* (keurig geschreven op perkament in kl. quarto; ongepagineerd; saamgebonden in rood kalfslederen band met een exemplaar van den gedrukten *Ordinarius Wyndesemensis*, Dav. 1521), afkomstig uit het Sionsch klooster Bethanië bij 's Gravezande, en thans in bezit van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam, die het mij met zoovele andere handschriften en boeken welwillend ten gebruike afstond; het *Breuiarium Canonicorum regularium Secundum ordinarium Capituli de Syon* (quarto; ongepagineerd; gothische letters; roode en blauwe kapitaal- en sierlijke beginletters; volkomen gelijkend op, maar minder dik dan het *Breuiarium Canonicorum regularium secundum ordinarium Capituli de windesim* van omstr. 1 Febr. 1499, dat beschreven werd door Campbell in zijne *Annales*, La Haye, 1874, onder n°. 369, en ongetwijfeld uit dezelfde Hemsche drukkerij als dit laatste afkomstig), waarvan het eenige mij bekende exemplaar, toebehoorende aan de stads-bibliotheek te Deventer (*Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, Dav. 1832, n°. 589), helaas niet compleet maar aan het einde met de pen bijgewerkt is, zoodat plaats en jaartal ontbreken. — Ten slotte nog dit: v. Heussen bezat een „vetus Codex membraneus M. S. qui continet privilegia, jura et bona Canonicorum Regularium Amstelodamensium, Alcmariensium, Heyloënsium, aliorumque per

Reeds onder den Utrechtschen bisschop Frederik van Blankenheim (1393—1423) bestond er in Holland een generaal kapittel van reguliere kanunniken en kanunnikessen 1). Het schijnt geen bepaalden naam te hebben gedragen 2), maar in de wandeling het »Hollandsch kapittel" te zijn genoemd 3). Met welk meer bijzonder doel het werd opgericht, is onbekend 4). Uit het feit

---

Hollandiam Coenobiorum" (zie zijne *Historia episcopatuum foederati Belgii*, Antv. 1733, tom. I, p. 415). Blijkens het daaraan door hem ontleende moet deze codex merkwaardige bouwstoffen voor het onderwerp bevat hebben.

1) Dit blijkt uit de straks te noemen „Litera fundationis" van het nieuwe generaal kapittel (H. S. n°. 351 der Kon. bibl. fol. 1r). Verg. het daarvan afgedrukte eerste gedeelte bij W[alvis], a. w. dl. II, blz. 129.

2) In den aanvang der „Litera fundationis" van het nieuwe generaal kapittel wordt slechts gewaagd van „quoddam Capitulum generale, cui pronunc tamquam superior prior preest, sic et per aliquot annos laudabiliter prefuit, Dilectus noster iohannes nycolai, Prior domus et conuentus sancti Gregorij dicte Emaus in terra de steyn prope Goudam". Verg. W[alvis], t. a. p. blz. 128. Wanneer zelfs het nieuwe generaal kapittel, gelijk straks blijken zal, eenigen tijd geen officieelen naam schijnt gedragen te hebben, is het niet te verwonderen, dat ook het oude er geen had. Ik vermoed, dat het streven naar volkomen gelijkheid niet duldde, de geheele Vereeniging te betitelen met den naam van één der kloosters, die er toe behoorden, zelfs niet met dien van het convent, waarin de prior superior woonde (Stein?).

3) Althans het nieuwe generaal kapittel werd weleens zoo geheeten Zie v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 415, of de vertaling van v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Delfland*, Leid. 1720, blz. 245 (folio-uitgave der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. III, blz. 727). Deze naam was dan ook kort en zakelijk, en als men geen der verbonden kloosters vernoemen wilde, de meest onzijdige. Voor de analogie breng ik in herinnering, dat ook het kapittel van Groenendaal soms „Capitulum Brabantiae" werd geheeten. Zie boven, blz. 18, noot 4.

4) De eisch der ridderlijkheid verbiedt mij, den heer v. Slee te bestrijden in de vele gevallen, waarin ik van hem in gevoelen verschil. Toch acht ik mij verplicht, hier protest aan te teekenen tegen zijne gissing aangaande „de reden der eerste zelfstandige oprichting" van „het kapittel van Sion" (zie blz. 281 van zijn reeds genoemd werk *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874). Ik kan de verzekering geven, dat deze gissing, die allicht door anderen zou worden overgenomen en van lieverlede eene soort van burgerrecht verkrijgen kon, onhoudbaar is. Men heeft, ten einde zich hiervan te overtuigen, slechts de vele verspreide gegevens aangaande het leven van den hoogst achtenswaardigen Willem Klinckert bijeen te brengen, te beginnen met 1392 (*Chron. Wind.* p. 351) en te eindigen met zijn sterfjaar 1444 (v. Heussen en v. Rijn,

nochtans, dat er slechts kloosters in Holland, alsmede een enkel in het daarmede nauw verwante Zeeland 1) toe behoorden, zou men geneigd zijn op te maken, dat er niet weinig provincialisme onder liep. Van welk jaar het dagteekende, ligt óók al in het duister, doch wij wagen de gissing, dat het eerst na 1406 zal zijn ontstaan, d. i. na den tijd, waarin de laatste Hollandsche kloosters, S. Elisabeth bij den Briel en Maria-Visitatie bij Haarlem, in het kapittel van Windesheim waren opgenomen 2). Het eenige, wat wij weten, is, dat de oprichting en inlijving geschiedde onder voorwaarde, dat geen der verbonden conventen zich aan de Vereeniging onttrekken of daarvan afscheiden mocht 3).

Ofschoon het aantal leden, ook door de latere toetreding van andere mannen- en vrouwenkloosters, niet onaanzienlijk was 4), mocht de inwendige toestand geenszins bloeiend heeten. Er ontstond oneenigheid; men durfde elkander niet meer vertrouwen; blijkbaar waren er, die hun eigen belang boven het algemeene welzijn plaatsten, door zich privilegiën te verwerven, strijdig met de rechten van het algemeen kapittel, en daarvan ten prejudice van dit laatste gebruik te maken. De gissing ligt voor de hand en wordt reeds door een enkel feit tot zekere mate van waarschijnlijkheid gebracht 5), dat

---

Hist. v. 't Utr. bisd. dl. III, blz. 391v). De hoofdbronnen hiervoor zijn: Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 34, 41, 46, 49, 50, 90 seqq. passim; v. Berkum, *Beschr. d. stadt Schoonhoven*, Gouda, 1762, blz. 442—445; v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. III, blz. 396—403.

1) Namelijk het convent van het H. Graf te Arnemuiden op Walcheren. Zie de straks te noemen „Litera colligationis" van het nieuwe generaal kapittel (Kon. bibl, H. S. n°. 351, fol. 6r).

2) Zie *Chron. Wind.* p. 169, 170.

3) Zie de „Litera colligationis" (l. l. fol. 6r—6v). De woorden zijn afgedrukt bij Walvis, a. w. dl. II, blz. 129, alsmede bij v. Heussen, l. l. tom. I, p. 415. Royaards heeft er zeer ten onrechte uit opgemaakt, „dat geen der bestaande hollandsche en zeeuwsche reguliere kanunnikkloosters zich aan deze verbindtenis mogt onttrekken". Zie zijne *Geschiedenis van het Christendom in Nederland gedurende de middeleeuwen*, dl. II, blz. 329v.

4) Blijkens den aanvang der „Litera colligationis" waren er in 1444 veertien. Zie beneden, blz. 36, noot 2.

5) In 1438 vinden wij de priors der twee voornaamste kloosters der Vereeniging, dien van Stein bij Gouda en dien van Sion bij Delft, in goede verstand-

het Utrechtsche schisma met zijne bisschoppen en tegenbisschoppen deze zaak in de hand werkte [1]). Zoowel het belang van den eenen als dat van den anderen pretendent bracht mede, door giftbrieven aanhang te verwerven en zich als den rechtmatigen kerkvoogd aan te stellen. Wie hiervan gebruik wilde maken, had gemakkelijk spel; en waarom zouden de hem geschonken privilegiën minder waarde hebben dan die, welke door een ander waren verleend; of ook, waarom zouden zij krachteloos zijn tegenover een kapittel, dat door een vroegeren bisschop was goedgekeurd? Nogmaals, wij gissen slechts; maar ziehier, op welken grond.

Op den 4den Mei 1444 werd in het klooster Sion bij Delft, d. i. in het convent van den toenmaligen »prior superior" der zoo deerlijk geschokte Vereeniging, eene algemeene vergadering gehouden. Daar waren zeven priors van mans- en zeven rectors van vrouwenkloosters bijeen [2]). Ongetwijfeld lag de »Stichtingsbrief" van 31 December 1442 ter tafel, waarbij de Utrechtsche bisschop Rudolf van Diepholt, op verzoek der belanghebbenden, de oorspronkelijke instelling van hun generaal kapittel door Frederik van Blankenheim wegens eenige daarin voorkomende duistere punten vernietigde, en eene nieuwe, onder andere bepa-

houding met Walraven van Meurs (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Kennemerland*, Leid. 1721, dl. I, blz. 552; dez. *Oudheden en gestichten van Delfland*, blz. 245v; fol. uitg. der *Kerk. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 138v; dl. III, blz. 727), in 1442 in niet minder aangename betrekking tot zijn tegenstander Rudolf van Diepholt (zie in den tekst).

1) Zie hier vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 176—213.

2) De zeven mannenkloosters waren: Sion bij Delft, S. Michaël in den Hem bij Schoonhoven, Emaus in het land van Stein, S. Maarten op den Donk, Bethanië bij 's Gravezande, S. Willebrordus te Heilo, het H. Graf te Arnemuiden; de zeven vrouwenkloosters: Mariënpoel bij Leiden, Josaphat te Delft, S. Dionysius te Amsterdam, S. Margaretha te Gouda, S. Maria boven Gouda, S. Maria Magdalena te Amsterdam, S. Maria ter Zijl te Haarlem. Naar deze oorspronkelijke opgave in de „Litera colligationis" moet die van Matthaeus (*Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 222 seq) worden aangevuld, waar niet minder dan het convent Sion is vergeten, en waar de dubbele naam van Gouda een geheel vrouwenklooster heeft doen overslaan. De foutieve lijst en den authentieken catalogus beiden leverde Walvis, a. w. dl. II, blz. 127v.

lingen, goedkeurde [1]). De vergaderden maakten eene »acte van vereeniging" op, en bekrachtigden die met de zegels van al de in de zaak betrokken kloosters [2]).

In deze acte nu verklaarden zij, eenparig te hebben goedgevonden, de vroegere Vereeniging te vernieuwen. Zij brachten de gansche inrichting van hun generaal kapittel onder zeer korte maar bijzonder duidelijke punten, en lieten daaraan de volgende opmerkelijke woorden voorafgaan: »Opdat echter alle stof tot oneenigheid, mistrouwen en argwaan met wortel en tak worde uitgeroeid, en de voortdurende vrede te sterker onder ons bewaard blijve, beloven wij getrouwelijk en betuigen wij onder de zegels onzer kloosters openbaarlijk, dat geen convent noch eenig publiek of privaat persoon, hetzij zelf of door middel van een ander, eenig reeds verworven of nog te verwerven privilegie zal aanbrengen of doen aanbrengen, of daarvan tegen het generaal kapittel of te zijnen prejudice gebruik maken zal, tenzij met vergunning van het genoemde Kapittel zelf." Het zal niet noodig zijn, er iets bij te voegen, om onze voorstelling van den gang der zaken te rechtvaardigen.

Het »kapittel van Sion", gelijk het later naar het reeds bekende convent bij Delft genoemd werd [3]), of ook het »Hollandsch

1) Deze „Litera fundationis" kan men o. a. vinden in het bovengenoemd H. S. nº. 351 der Kon. bibl. [fol. 1r—5r]. Römer, a. w. dl. I, blz. 364—367, ontleende er zijn overzicht van de voorschriften der nieuwe Vereeniging aan. Het begin er van is, gelijk reeds gezegd werd, afgedrukt bij Walvis, a. w. blz. 128 v. (het aldaar oningevulde woord is „pronunc"), en misschien hieruit overgenomen door v. Heussen, *Historia episcopatuum*, tom. I, p. 194 (*Hist. van 't Utr. bisdom*, dl. II, blz. 323 v; fol. uitg. der *Kerk. hist. en outheden*, dl. II, blz. 262).

2) Deze „Litera colligationis" staat eveneens in het genoemde H. S. [fol. 6r—7v].

3) Deze benaming schijnt niet in de oorspronkelijke bedoeling te hebben gelegen. Over de vermoedelijke reden daartoe, zie boven, blz. 34, noot 2. Noch in de „Litera fundationis" noch in de „Litera colligationis" wordt aan het nieuwe generaal kapittel een naam gegeven. Evenzoo in de privilegiën, door Nicolaas van Cusa in 1451 aan de verbonden kloosters verleend (zie volg. blz.). Zelfs nog in de *Constitutiones* van het Kapittel, die in 1462 werden goedgekeurd, is slechts sprake van het „Capitulum generale domorum nostrarum," al wordt daarmede in éénen adem het „monasterium beate virginis in syon" het „domus superior" genoemd (Distinctio I, capitulum 1). Waarschijnlijk heeft dit kapittel officiëel jaren lang geen bepaalden naam gedragen, en werd het slechts door de praktijk eerst tot „kapittel in Sion," later tot „kapittel van Sion" gemaakt. Zie voorts beneden, blz. 41, noot 1.

kapittel", zooals men het weleens betitelde [1]), is na deze herschepping eene niet onaanzienlijke instelling geworden [2]). In zijn besten tijd omvatte het minstens vijf en twintig kloosters, allen in Holland en Zeeland gelegen, van welke echter de meesten vrouwenkloosters waren [3]). Toen de kardinaal Nicolaas van Cusa op zijne reis als pauselijk afgevaardigde ook in Nederland kwam, begiftigde hij het met meer dan één privilegie [4]). Het belangrijkste en meest omvattende was wel dat van 20 September 1451, waarbij hij het op verzoek al de voorrechten schonk, die paus Martinus V weleer aan het kapittel van Windesheim had verleend [5]).

En dit voert ons als van zelf tot de beantwoording van de vraag, in welke betrekking de beide kapittels tot elkaar hebben gestaan.

Men heeft gemeend en elkander nageschreven, dat de kloostervereeniging in Sion zich aan die van Windesheim onttrokken

---

1) Zie boven, blz. 34, noot 3.

2) Men overdrijve hare grootheid niet. Zie Römer, a. w. dl. I, blz. 438.

3) Zie hunne namen en hunne geschiedenis bij Römer, a. w. dl. I, blz. 369—438. Het S. Antonius-klooster te Haarlem behoorde er slechts vijf jaren toe (1479—'84). Zie de zoogenaamde „Divisie-kroniek", Div. XXXI, cap. 57 (*Chronycke van Hollant*, Dordr. 1595, fol. 439; uitg. van Gonthoeven, 's Grav. 1636, blz. 538). Zeer gebrekkig is de lijst der „Monasteria Regularium Capituli in Sion" bij Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 108—111.

4) Ook deze privilegiën kan men vinden in het meer genoemde H. S. nº. 351 der Kon. bibl. [fol. 7v—20v]. Zij zijn drie in getal: Kasteel de Horst, 18 Sept. 1451; Arnhem, 20 Sept. 1451; Keulen, 3 Maart 1452. Nog een vierde aldaar voorkomend stuk van denzelfden pauselijken legaat, gedagteekend Zwolle, 23 Aug. 1451, is geen voorrechtsbrief voor een bepaald kapittel, maar eene belofte van vijftig dagen aflaat voor iederen priester in ieder klooster, die bij het begin en aan het einde der mis zekere woorden voor den Paus en den Bisschop in het gebed opnemen zal. Men vindt het evenzeer in de *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis* (afschrift van Bondam, nº. 45).

5) l. l. [fol. 7v—16r]. Deze giftbrief is gedeeltelijk afgedrukt bij v. Heussen, *Historia episcopatuum*, tom. I, p. 415. Evenzoo vindt men aldaar de bekrachtiging er van door den Utrechtschen bisschop David van Bourgondië, d. d. 29 Apr. 1518. De vertaling van beiden leverde v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Delfland*, blz. 247—250 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. III, blz. 728). Zie over de bedoelde voorrechten beneden, in dit Hoofdstuk.

heeft [1]). Doch met de zooeven medegedeelde feiten vóór ons moeten wij vragen: op welken grond? Zich aan iets onttrekken onderstelt toch, dat men er toe behoort; en waaruit blijkt, dat de conventen, die in het genoemde jaar buiten Delft hunne Vereeniging vernieuwden, tot dien tijd toe aan het Windesheimsch kapittel behoorden of er vroeger toe behoord hadden? Hoogstens zou dit dan moeten geschied zijn vóór het sluiten van hun eerste onderling verbond. Maar ook dáár schijnt er geen plaats voor te wezen, en zeker zou het vreemd mogen heeten, dat sommige Hollandsche kloosters zich wel, andere daarentegen niet van Windesheim hadden afgescheiden, dat bisschop Frederik van Blankenheim, die zeer op de hand van Windesheim was en zonder wiens goedkeuring geen nieuw kapittel binnen zijne diocese kon worden opgericht, de zaak zou hebben bekrachtigd, en dat de gansche, veelbeteekenende geschiedenis geen enkel spoor, hoe gering ook, in het »Chronicon Windesemense" zou hebben achtergelaten [2]).

Evenzoo heeft men beweerd, dat het kapittel in Sion zich in 1444 naar de wijze van het Windesheimsche heeft gevormd [3]). Wat zullen wij hiervan zeggen? »Naar de wijze van" is eene zeer rekbare uitdrukking. Iedere vereeniging van regulierenkloosters zal uit den aard der zaak eenige overeenkomst met hare zustervereenigingen hebben. Ook zal zij, wanneer zij de zaak een weinig ernstig opneemt, bij het ontwerpen van hare statuten

---

1) Deze meening, gegrond op oppervlakkige lezing van den zooeven genoemden giftbrief van 20 Sept. 1451, vindt men bij Walvis, a. w. dl. II, blz. 129, en misschien afhankelijk, misschien onafhankelijk van hem, bij v. Heussen, l. l. tom. I, p. 415 (*Oudh. en gest. v. Delfland*, blz. 246). Aan laatstgenoemde of aan beiden ontleende Royaards haar, a. w. dl. II, blz. 330. Intusschen is er nog onderscheid tusschen deze drie schrijvers. Walvis plaatst het feit in 1451; v. Heussen in 1444; Royaards verhaalt, dat het besluit om „eene afzonderlijke congregatie, afgescheiden van Windesheim, op te rigten", in 1444 werd genomen, maar dat de belanghebbenden „nog voortdurend als een onderkapittel van het generale kapittel van Windesheim bleven bestaan, totdat zij door Cusa in 1451 daaraan onttrokken werden."

2) In het *Chron. Wind.* is nergens sprake van het naar Holland of naar Sion genoemde kapittel.

3) De eerste zegsman is v. Heussen, l. l. tom. I, p. 415 en 194 (*Oudheden en gestichten van Delfland*, blz. 245; *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. II, blz. 322; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. III, blz. 727, en dl. II, blz. 262).

met die van andere, liefst met die van de meest beroemde, te rade gaan. De Windesheimers bijv. verzamelden ze van heinde en ver, om er eene eigene wetgeving uit bijeen te brengen 1). Evenzoo nu handelden ook de mannen van Sion. Zij benoemden eene commissie, en deze stelde uit oude en nieuwe reglementen een eigen »Liber constitutionum" samen, dat door hun generaal kapittel op den 23sten September 1462 goedgekeurd, en waarvan in elk der kloosters Sion bij Delft, den Hem bij Schoonhoven, en Stein bij Gouda, een van het zegel der Vereeniging voorzien afschrift gedeponeerd werd 2). Wat wonder, dat in deze »Constitutiones", bij veel verschil 3), eene zóó groote mate van overeenkomst met die van Windesheim bestaat, dat geheele hoofdstukken, ja soms verscheidene achter elkander, er voetstoots uit schijnen overgenomen te wezen 4)? Maar wat wonder ook, indien te eeniger tijd mocht blijken, dat Sion diezelfde gedeelten niet aan Windesheim, maar dat Windesheim en Sion beiden ze aan andere kloostervereenigingen hadden ontleend? Wij althans durven uit de partiëele overeenstemming van de »Constitutiones" der twee kapittels niet besluiten, dat het eene zich bepaaldelijk naar het andere heeft »gevormd".

Dit wordt nog duidelijker, wanneer men beider Brevier on-

1) Zie boven, dl. I, blz. 206.

2) Deze bijzonderheden blijken uit het slot der boven, blz. 33, noot 1, genoemde *Constitutiones* van het generaal kapittel in Sion (Distinctio III, capitulum 19: „De conclusione constitutionum").

3) Het lag reeds in de inrichting zelve van het generaal kapittel in Sion, dat er in zijne *Constitutiones* verschil met die van het Windesheimsche wezen moest. Die inrichting toch was, o. a. ten aanzien der vrouwenkloosters, eene andere. Om zich hiervan te overtuigen, vergelijke men slechts de „Litera fundationis" en de „Litera colligationis" (of bij gebreke daarvan het overzicht bij Römer, a. w. dl. I, blz. 364—368, vooral blz. 367) met hetgeen ik beneden in dit Hoofdstuk aangaande de inrichting van het generaal kapittel van Windesheim zeggen zal. — De Sionsche *Constitutiones* bestaan uit drie „distinctiones," elke met hare „capitula." De Windesheimsche *Statuta* bestonden van den aanvang af uit vier „partes," elk met zijne „capita" (verg. boven, dl. I, blz. 206, noot 3).

4) Dit geldt vooral dáár, waar de zaak buiten de inrichting van het Kapittel en de regeling van den kerkdienst omgaat. Zoo zijn bijv. de hoofdstukken betreffende den prior, den supprior, den procurator en de overige bekleeders van kloosterambten meestal woordelijk dezelfde als in de Windesheimsche statuten.

derling vergelijkt 1). Ook daarin zijn wel is waar punten van overeenkomst, maar veel treffender nog dan in de »Constitutiones" zijn de punten van verschil, zoodat het Sionsche geheel anders dan het Windesheimsche is. Andere kerkelijke boeken van het »Hollandsch kapittel", vooral de »Ordinarius", waaruit over het vraagstuk nader licht zou kunnen opgaan, zijn ons niet onder de oogen gekomen.

Alles te zamen genomen houden wij nu reeds voor zeker, dat het kapittel van Windesheim niet de moeder, maar slechts de oudere zuster van dat in Sion is geweest, al achten wij niet onwaarschijnlijk, dat het laatste door het bestaan van het eerste op het denkbeeld is gekomen om zich te constitueeren. Tevens vermoeden wij, dat er nooit eenig bepaald en rechtstreeksch verband tusschen de twee vereenigingen geweest is, maar dat zij, van den aanvang tot het einde, naast elkander en onafhankelijk van elkaar hebben bestaan. Wat het doel was van den tocht, dien Johan Busch en Hendrik Mande, als afgevaardigden van Windesheim, in 1430 naar de regulieren te Delft ondernamen 2), laat zich moeielijk beslissen. Misschien stond hunne zending wel in verband met het Utrechtsche schisma, waarin de Windesheimers zich trouw aan Zweder van Kuilenburg als door den Paus benoemd bisschop hielden, terwijl er bij de broeders van Sion, misschien zelfs bij de meerderheid in hun midden, allicht sympathie voor den destijds bovendrijvenden Rudolf van Diepholt bestond 3). Dat in het jaar 1475, toen Karel de Stoute de bekende schatting op de geestelijke huizen en personen wilde invoeren, en er dus voor al de Hollandsche en Zeeuwsche conventen, onverschillig tot welke orde of congregatie zij behoorden, gelijk gevaar dreigde, de kloosterlingen en gees-

1) Zie over het *Breuiarium Canonicorum regularium Secundum ordinarium Capituli de Syon* boven, blz. 33, noot 1, en merk op, dat hier bepaald van een „kapittel van Sion" sprake is op den titel van een boek, dat niet slechts in één der conventen van dit Kapittel gedrukt werd, maar tevens ten gebruike van al zijne conventen moest dienen. De weleer met opzet vermeden naam schijnt van lieverlede geen aanstoot meer te hebben gegeven, en van practisch officieus of wel officieel geworden te zijn.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 468, en verg. boven, dl. I, blz. 262, noot 1.

3) Verg. de overeenkomstige handelwijze in 1438 en 1442, boven, blz 35, noot 5.

telijken, in die gewesten wonende, eene algemeene vergadering in het Windesheimsche klooster S. Hiëronymusdal buiten Leiden hielden, waarop zoowel afgevaardigden van Sionsche als van Windesheimsche conventen verschenen 1), bewijst niets ten gunste van de vermeende verwantschap tusschen de beide kapittels. Daarentegen schijnt het een teeken van zusterlijke welwillendheid, dat door het kapittel in Sion in 1509 bepaald, in 1510 goedgekeurd en in 1511 vastgesteld werd, geene Windesheimers in zijne kloosters op te nemen, en hen, ingeval zij er toch waren ingeslopen, nooit te doen uitgaan, hun geen stemrecht te geven en hen nimmer tot eenige betrekking te benoemen 2). Als Van Rijn vraagt, hoe het te verstaan is, dat de prior van Windesheim in 1555 iets te zeggen had in eene zaak, die het klooster te Heilo betrof 3), dan vergeet hij, dat dit klooster wel is waar tot 1535 bewoond werd door reguliere kanunniken, die tot het kapittel in Sion behoorden, maar dat dezen het in 't genoemde jaar onder zekere voorwaarden overgaven aan de regu-

1) De zaak is het best te kennnen uit de zoogenaamde „Divisie-kroniek", Div. XXX, cap. 84 (uitg. van Dordr. 1595, fol. 400; uitg. van Gouthoeven, 's Grav. 1636, blz. 498v), waaraan ook Boxhorn, zonder evenwel zijne bron te noemen, het heeft ontleend in zijne *Nederlandsche historie*, vert. door Leydekker, Amst. 1739, blz. 293—296. De vergadering werd gehouden 5 Febr 1475. Men besloot er, de schatting te weigeren, en benoemde vier commissarissen, om uit naam van allen weerstand te bieden. Eén der vier, Pieter Buys, doctor in het kanonieke recht, was regulier kanunnik in het Windesheimsche klooster te Eemstein; een ander, heer Joost, was rector van het Sionsch vrouwenconvent van S. Agnes te Delft — Een dergelijk voorbeeld ten jare 1515 of '16 deelt Römer uit een H. S. mede, a. w. dl. I, blz. 352, 369.

2) „Ordinationem anno preterito factam, quod nullus Windechimmensis recipiatur ad ordinem nostrum, approbamus. Adijcientes quod si talis aliquando receptus fuerit, numquam exibit conuentum, nec gaudebit voce capitulari, nec promouebitur ad aliquod officium absque consensu Capituli generalis" (*Acta capituli Anno xv*c *x*o, achter H S. no. 351 der Kon. bibl.). „Constitutionem quod nullus Windechimmensis recipiatur ad ordinem nostrum cum ceteris conditionibus confirmamus" (*Acta capituli Anno xv*c. *xi*o, aldaar). Bepaald, goedgekeurd en vastgesteld worden, waren de drie phasen, die ieder wetsartikel, zoowel bij die van Sion als bij die van Windesheim, doorloopen moest. Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

3) *Oudheden en gestichten van Kennemerland*, Leid. 1721, dl. I, blz. 560 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 152).

liere kanunniken van S. Jan Evangelist te Amsterdam 1), wier klooster was afgebrand, en die nooit anders dan onder het kapittel van Windesheim hebben gestaan. En als Royaards uit de vraag van Van Rijn aanleiding neemt om te beweren, dat het kapittel in Sion »nog voortdurend als een onderkapittel van het generale kapittel van Windesheim" bleef bestaan, totdat het daaraan in 1451 door Cusa onttrokken werd 2), dan begaat hij daarenboven nog een anachronisme van meer dan honderd jaren.

Maar genoeg. Laat ons hopen, dat eene waarlijk bekwame hand onze vaderlandsch-kerkhistorische letterkunde te eeniger tijd met eene grondige en nauwkeurige verhandeling over het generaal kapittel in Sion verrijke. Wat nu nog duister is, zal daardoor allicht tot klaarheid worden gebracht. En zeker zal de voortreffelijke drukpers van het S. Michaël-klooster in den Hem, dat tot dit kapittel behoorde, de belangrijkheid van het onderwerp niet weinig verhoogen.

Met nog een enkelen blik op het provinciaal kapittel te Neuwerk, dat zijne geheele inrichting aan dat van Windesheim ontleende en volgens zijne statuten in zeker broederlijk verband met dit laatste wenschte te blijven, zullen wij onze beschouwing besluiten 3).

Reeds vroeger heeft de lezer kunnen kennis maken met het klooster Neuwerk bij Halle in Saksen. Tot herinnering zij ge-

1) Zie de Acte van overdracht afgedrukt bij v. Heussen, *Historia episcopatus Harlemensis* (in tom. II zijner *Historia episcoputuum*), p. 120 seq, en vertaald door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Noordholland*, dl. II, blz. 233—237 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 211 v).

2) Zie zijne *Geschiedenis van het Christendom in Nederland gedurende de middeleeuwen*, dl. II, blz. 330.

3) De eenige mij bekende bron voor dit onderwerp is Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hau. 1707, tom. II), p. 821 seq, waarmede parallel loopen p. 947a—949a, voorts p. 956c, 957b, 958b. Eene lijst der kloosters, die tot het kapittel van Neuwerk behoorden, met enkele geschiedkundige gegevens, zie bij Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 316—319 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 108—112; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 607 v). Wat de geschiedenis van elk dier kloosters in het bijzonder betreft, verwijs ik naar Zunggo, *Historiae de ordine canonicorum regularium prodomus*, Ratisb. 1742, tom. II, passim.

zegd, dat het eene proostdij was, aan Maria en Alexander gewijd, in het bisdom Maagdenburg gelegen, en waartoe een aartsdiakonaat behoorde, dat zich over bijna elf mijlen uitstrekte, acht steden en zeer vele dorpen omvatte en ongeveer twintig duizend zielen telde. Het gezag en de invloed der proosten was hierdoor, gelijk zich begrijpen laat, niet gering; doch tevens werkte deze aardsche grootheid zeer ongunstig op den zedelijken toestand der kloosterlingen. Eindelijk namen de aartsbisschoppen van Maagdenburg de hervorming van het convent ter hand, en de meest doeltreffende maatregel daartoe was wel, dat Johan Busch er in 1448 tot proost werd benoemd 1).

Het was destijds eene kleine eeuw geleden, dat men een provinciaal kapittel te Neuwerk had opgericht. Dit kapittel placht jaarlijks op Kruisverheffing (14 September) of op den eersten Zondag daaraanvolgende gehouden te worden. Het was echter later in onbruik geraakt 2).

Tot de pogingen, die Nicolaas van Cusa als pauselijk legaat in 1451 deed, om het kloosterleven zooveel mogelijk te zuiveren, behoorde ook de opdracht aan Johan Busch en doctor Paulus, proost van het S. Mauritius-klooster te Halle 3), om voortaan weer jaarlijks, met al de conventen van reguliere kanunniken in de aartsbisdommen Maagdenburg en Mainz, op den van ouds daartoe bestemden dag het genoemd provinciaal kapittel te houden. Hij maakte er de bepaling bij, dat men het doen moest op de wijze, voorgeschreven in de »Statuta" of »Constitutiones" van het generaal kapittel van Windesheim 4), alsmede dat naar dit laatste om de drie jaren twee afgevaardigden moesten gezonden worden tot bijwoning van de algemeene vergadering, »ten einde

1) Zie boven, dl. I, blz. 300 v, alwaar tevens (blz. 300, noot 4) de literatuur over dit klooster, waarbij ik op gezag van Potthast (*Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters. Supplement*, Berl. 1868, S. 350, Note 5) thans voeg: *Necrologium Novi Operis* (in „Magdeb. Geschichts-Blätter. 1867. II. 2. p 158" ff.).

2) *Ref. mon.* p. 947[c].

3) Literatuur over dit klooster, zie boven, dl. I, blz. 302, noot 1. Ik voeg er thans op gezag van Potthast (a. a. o. S. 99) bij: *Necrologium S. Mauritii Halis Saxonum* (in „Würdtwein, subsidia X. p. 407—412").

4) Zie in den opdrachtsbrief zelven *Ref. mon.* p. 957[b]; verg. p. 956[c], 821[a].

de eenvormigheid en goede verstandhouding in de orde der regulieren te bewaren en aan te kweeken" 1).

Johan Busch en doctor Paulus deden wat hun was opgedragen. Zij hielden een generaal kapittel, waaraan ook nog twee andere proosten deelnamen 2). Zij deden het geheel op de wijze, zooals het te Windesheim placht te geschieden, en zetten dit eenige jaren voort 3). Doch toen Busch bij den Aartsbisschop in ongenade was gevallen en dien ten gevolge in 1455 zijn ontslag als proost van Neuwerk had moeten aanvragen 4), kwam de zaak weer in onbruik 5).

Intusschen zond men een afgevaardigde naar Rome, ten einde aldaar niet slechts de bevestiging van het provinciaal kapittel te vragen, maar tevens te verzoeken om het genot van al de privilegiën, die ooit door iemand aan het kapittel van Windesheim waren verleend. Daarenboven verkreeg men eene voortdurende commissie van handhaving 6) voor al de reeds vereenigde of alsnog te vereenigen kloosters en voor al de priesters en geestelijken in het aartsdiakonaat. Inderdaad aanzienlijke voorrechten! Maar men had er te Rome ook driehonderd gulden voor betaald 7).

Zoo was dan nu het provinciaal kapittel te Neuwerk van de pauselijke bekrachtiging voorzien; het bezat overvloed van benijdenswaardige privilegiën, doch hield geene vergaderingen. De zaak sleepte voort, totdat een volgende aartsbisschop van Maagdenburg, Johannes van Beieren, van drie Windesheimsche priors in Saksen 8) vernomen hebbende dat geen klooster lang hervormd kon blijven zonder aansluiting aan eenig generaal of provinciaal kapittel, bij de proosten van Neuwerk en S. Mauritius aandrong op vereeniging met Windesheim 9).

1) Eveneens in den opdrachtsbrief, *Ref. mon.* p. 958.

2) *Ref. mon.* p. 821[a].

3) Ibidem.

4) Zie boven, dl. I, bl. 302.

5) *Ref. mon.* l. l.

6) „Conservatorium perpetuum."

7) *Ref. mon.* p. 821[b]. Ten einde een kleinen maatstaf tot beoordeeling van de waarde dezer som te geven, zij hier bijgevoegd, dat destijds voor een tocht van Halle naar Windesheim een reisgeld van vier Rijnsche guldens meer dan voldoende was. Zie *Ref. mon.* p. 947[a].

8) Ook Busch, destijds prior te Sulta, behoorde tot hen.

9) *Ref. mon.* p. 821[b].

Ten einde deze zoo mogelijk te verwerven, schreven de twee genoemde proosten, mede uit naam hunner conventen, goed gezegelde brieven, waarin zij om inlijving verzochten. Zij voegden er bij, dat zij de hervorming hunner kloosters aan het kapittel van Windesheim te danken hadden, dat zij de statuten van dit laatste reeds grootendeels volgden, en zich gaarne aan zijne bevelen wilden onderwerpen. Eveneens schreef de Aartsbisschop een brief, van zijn aanhangend zegel voorzien. Hij verklaarde daarin, dat hij de bedoelde kloosters aan het generaal kapittel van Windesheim onderwerpen, den titel van »proosten" in dien van »priors" veranderen, en de bevestiging der voortaan te kiezen priors aan het Kapittel opdragen zou. Met deze drie brieven werd Johan Busch, die destijds prior te Sulta was, op kosten der belanghebbenden naar Windesheim gezonden 1), ten einde aldaar op de algemeene vergadering de inlijving te bewerken 2).

Busch voldeed aan den hem opgedragen last. Hij overhandigde de brieven aan de definitoren 3), ontvouwde hun de gansche zaak, deed al wat hij vermocht, maar kon het niet verder brengen dan dat men nader beraadslagen zou. Dit geschiedde. Daarna werd hem bij monde van den prior superior, Johan van Naaldwijk, ten antwoord gegeven, dat de goede bedoelingen van de twee proosten en hunne kloosters, alsmede de vrijgevigheid van den Aartsbisschop, duidelijk uit de brieven waren gebleken, maar dat de vergadering niet ten onrechte bezwaren maakte. Immers de genoemde proosten waren mannen van hooge waardigheid, die vele kerken onder zich hadden, welke zij door de paters uit hunne kloosters lieten besturen. Daarenboven bezat Neuwerk een uitgestrekt aartsdiakonaat van bijna twintig duizend zielen, en was er in het S. Mauritius-convent eene tamelijk volkrijke parochiaal-kerk. Dit alles had steeds ingedruist en druiste nog altijd in tegen de instellingen der Windesheimsche reformatie, weshalve de inlijving van dergelijke kloosters tot nu

---

1) Busch zegt zelf, dat hij „prae aliis Patribus ibidem plus auditus" was. Verg. boven, dl. I, blz. 307—309.

2) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 821c; verg. het minder uitvoerig verhaal van dezelfde zaak, p. 947a.

3) Zie over hen boven, blz. 12, en voorts beneden, in dit Hoofdstuk.

toe nooit was toegestaan, wijl het, bij de algemeene zucht naar het minder strenge, van lieverlede het gansche Kapittel tot een meer losbandig leven voeren zou. Men kon dus ondanks zichzelven aan het verzoek geen gevolg geven, maar raadde den Aartsbisschop en den twee proosten aan, het door Nicolaas van Cusa voorgeschreven en door den Paus bekrachtigd provinciaal kapittel jaarlijks in het klooster Neuwerk te houden; men zou dan tevens de waardigheden, die men bezat, kunnen blijven bekleeden, en eene niet geringe schade aan tijdelijke goederen voorkomen. Wenschte men, dat de Windesheimsche vaderen in Saksen aan het kapittel deelnemen en de kloosters mede bezoeken zouden, totdat men jaarlijks eene voltallige vergadering zou kunnen bijeenbrengen, dan moesten deze daartoe gereed staan 1).

Met opzet hebben wij dit een en ander uitvoerig medegedeeld, wijl er aangaande den geest der Windesheimsche kloostervereeniging veel uit valt te leeren. Zij wilde geene uitbreiding, die tot ontaarding zou kunnen leiden, en zocht geene inlijving van kloosters, die hare oorspronkelijke eenvoudigheid in gevaar konden brengen. Waar de verzoeking van wereldsche grootheid zelfs in de vriendelijkste gedaante tot haar kwam, wist zij die met wijs beleid af te slaan, uit trouw aan hare beginselen en uit liefde voor haar groot levensdoel, hervorming van het kloosterwezen.

Johan Busch keerde onverrichter zake met geschreven en mondeling antwoord naar zijne lastgevers terug, en dezen volgden den hun gegeven raad. Het provinciaal kapittel werd weder ingesteld en in 1471 en volgende jaren, op Kruisverheffing of den daaraanvolgenden Zondag, onder voorzitterschap van Busch, wien men dit speciaal verzocht had, geheel op Windesheimsche wijze te Neuwerk gehouden 2). Wel is waar scheen het, dat de naijver van het S. Mauritius-klooster jegens dat van Neuwerk de goede zaak zou belemmeren, doch toen Busch de geruststellende verklaring had gegeven, dat geen der leden zich aan het laatstgenoemd convent, maar dat allen zich aan het provinciaal kapittel, d. i. aan de door henzelven te kiezen definitoren onderwierpen,

---

1) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 821c—822a; verg. p. 947b—947c.

2) l. l. p. 947c—948c; verg. p. 822b—822c.

dreef de wolk voorbij [1]), en met algemeen goedvinden werd besloten, de Windesheimsche statuten aan te nemen met uitzondering van de volgende punten: de titel van »proost" zou behouden blijven; evenzoo het gebruik van de groote klokken [2]) en de orgels bij den kerkdienst [3]); men zou openlijk in de kerken voor het volk mogen preeken [4]); al de broeders zouden baretten mogen dragen; te paard zouden zij lange mantels (mantella) mogen gebruiken, te voet slechts schoudermantels met kappen (cappae et caputia). Daarenboven — en dit is thans voor ons het merkwaardige punt — moesten er, zoo dikwijls het provinciaal kapittel te Neuwerk gehouden werd, één of meer Windesheimsche vaderen uit Saksen bij tegenwoordig zijn, die, evenzeer als de leden van het Kapittel zelven, tot visitatoren konden benoemd worden. Werd er slechts een privaat kapittel gehouden, dan was het voldoende, dat zij ter bijwoning waren uitgenoodigd [5]).

Het zal niet noodig zijn, op deze laatste bepaling de bijzondere aandacht te vestigen, of ook te doen opmerken, dat Busch, die volkomen in staat was om de leden eener vergadering onder zijn voorzitterschap te doen besluiten wat hij wilde [6]), er zeker wel de hand in zal hebben gehad. Zien wij wel, dan zou de inlijving van het provinciaal kapittel te Neuwerk in het gene-

1) l. l. p. 948b; verg. ook p. 822b. Hieruit en uit het gemis van bepaalde gegevens dat het vernieuwde kapittel ooit „Kapittel v a n Neuwerk" heeft geheeten, maak ik op, dat de officieele naam geen andere dan „Provinciaal kapittel te Neuwerk" zal zijn geweest. Is dit zoo, dan heeft men hier een dergelijk geval als met het zoogenaamd „Kapittel van Sion" (zie boven, blz. 37, noot 3).

2) Het klooster van Neuwerk had vier hooge torens. In eenen daarvan hing eene klok, welke na die van Erfurt de grootste van geheel Duitschland was. Zie De Ludewig, *Reliqviae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. V, praefatio, p. 6.

2) Hoe streng de Windesheimers tegen het gebruik van orgels in hunne kerken waren, zie beneden, in het begin van Hoofdstuk VII. In het klooster te Neuwerk was een „organum majus" (*Ref. mon.* p. 500b), wat dus tevens een „organum minus" onderstelt.

4) Dit geschiedde te Windesheim en bij de Windesheimers niet. Zie reeds boven, dl. I, blz. 76, de noot, en blz. 256; voorts beneden, in Hoofdstuk VII.

5) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 822c; verg. p. 948c.

6) Zie boven, dl. I, blz. 309.

raal kapittel van Windesheim hem persoonlijk meer aangenaam zijn geweest; doch nu de poging daartoe had schipbreuk geleden, trachtte hij ongetwijfeld van de lading te redden, zooveel hij kon. Was het verband niet rechtstreeksch, dan moest het ten minste zijdelingsch wezen. Dezelfde statuten, dezelfde capitulaire vormen, en daarenboven geene jaarlijksche vergadering zonder de tegenwoordigheid van één of meer Windesheimsche vaderen, die zelfs tot visitatoren van Neuwerksche kloosters konden worden benoemd. De definitoren te Windesheim hadden slechts te kennen gegeven, dat hunne broeders in Saksen, daartoe door het nieuwe Kapittel uitgenoodigd wordende, de vergaderingen van dit laatste moesten gaan bijwonen en zich eventueele benoemingen als kloosterbezoekers moesten laten welgevallen, »totdat er jaarlijks een volkomen provinciaal kapittel gevestigd zou zijn" [1]); het Kapittel zelf nam in zijne statuten op, dat het altijd zoo zou wezen [2]).

Of Windesheim óók een dergelijk bewijs van hooge waardeering en onderlinge gemeenschap heeft gegeven? Het is verhaald geworden [3]), doch naar ons voorkomt zonder genoegzamen grond. Wel had Nicolaas van Cusa bij de herstelling van het provinciaal kapittel in 1451 voorgeschreven, dat het om de drie jaren twee afgevaardigden naar het generaal kapittel van Windesheim moest zenden [4]), maar uit niets is ons gebleken, dat hieraan ooit gevolg gegeven is, en waarlijk, Busch zou niet verzuimd hebben, er van te gewagen, als het bij de wederoprichting van het Kapittel onder de bepalingen ware opgenomen.

Van 1471 tot '74 werd het provinciaal kapittel te Neuwerk trouw gehouden [5]). Hoe het later daarmede gegaan is, ligt in het duister. Zoolang Busch leefde en in aanzien bleef, zal het

1) *Ref. mon.* p. 822a; verg. ook p. 947c.

2) Het „donec per gratiam Dei alia Monasteria ejusdem Ordinis sibi uniantur" op p. 949a der *Ref. mon.* moet niet in verband gebracht worden met het onmiddellijk voorafgaande „unâ cum aliquo Patrum de Saxonia Capituli Windesemensis", maar met het daaraan voorafgaande „faciunt Capitulum".

3) Namelijk door Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 316 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz 108; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 607).

4) Zie boven, blz. 44.

5) *Ref. mon.* p 822b in verband met p. 947c.

wel geregeld plaats gehad, en den band met de Windesheimers in Saksen onderhouden hebben. Na zijn aftreden als proost van Sulta in 1479 en zijn spoedig daarop gevolgden dood 1) kunnen de jaarlijksche vergaderingen, ondanks het voorschrift der »Statuta", wel weer in onbruik zijn geraakt. Veel levensvatbaarheid toch schijnt deze provinciale kloostervereeniging nooit te hebben gehad.

Ook duurde zij niet lang. Wel trad zeer spoedig eene derde proostdij tot haar toe 2); wel groeide het aantal harer gezamenlijke conventen aan tot dertien 3); wel zou zij misschien te eeniger tijd de twintig huizen voor beiderlei kunne hebben omvat, die Nicolaas van Cusa haar reeds in 1451 had toegedacht 4), maar de kerkhervorming der zestiende eeuw deed in Saksen, waar zij haar uitgangspunt had, hare werking reeds spoedig gevoelen. Kloosterlingen verliepen; kloostergoederen werden genaast, kloostergebouwen afgebroken. Ook Neuwerk, dat het middelpunt van het provinciaal kapittel was geweest; Neuwerk, naar welks naam men het waarschijnlijk niet officieel maar dan toch in de wandeling had genoemd; Neuwerk, welks proosten aan het hoofd van een aartsdiakonaat van twintig duizend zielen hadden gestaan, en welks kerkelijke kostbaarheden, ten getale van minstens driehonderd, op eene tonne gouds werden geschat 5), Neuwerk zelf werd in 1533 door den aartsbisschop van Maagdenburg, Albertus IV 6), afgebroken 7), nadat deze zich drie jaren te voren met zijne schatten had verrijkt 8). Een

1) Zie boven, dl. I, blz. 307.

2) Namelijk die van S. Julianus (aldus Zunggo) of van S. Justinus, Laurentius en Cyriacus (aldus Lindeborn) te Ettersburg bij Weimar. Zie *Ref. mon.* p. 822c, 948c. Zie ook over dit klooster, aldaar p. 506a; Zunggo, l. l. tom. II, p. 411 seq; Lindeborn, l. l. p. 318.

3) Zie Lindeborn, l. l. p. 316—319 (v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. II, blz 108—112; fol. uitg. dl. VI, blz. 607v).

4) *Ref. mon.* p. 949c.

5) De Ludewig, l. l. tom. V, praefatio, p. 8. Er moeten van deze kerkschatten fraaie afbeeldingen in houtsneeplaat bestaan met daarbij gevoegde beschrijving, verscheuen te Halle 1520, in quarto. Zie De Ludewig, l. l. p. 8, not. 1.

6) Potthast, *Wegweiser. Supplement*, S. 351.

7) De Ludewig, l. l. tom. V, praefatio, p. 9; *Ref. mon* p. 500a (zijnde een bijvoegsel van latere hand).

8) De Ludewig, l. l. p. 8 seq.

gedeelte der broeders was destijds reeds aan de pest gestorven; velen waren tot de Lutherschen overgegaan; slechts zeven of acht waren overgebleven 1). De steenen werden voor vestingwerken gebruikt 2), en in den bouwval 3) der eenmaal zoo uitgestrekte proostdij 4), die, op eene rots gebouwd 5), den tijd scheen te kunnen verduren, werd later eene brouwerij opgericht, die er althans in de vorige eeuw nog stond 6).

Doch wij keeren na deze uitweiding over de kapittels van Groenendaal en van Nuis, die geheel of zoo goed als geheel in dat van Windesheim werden opgenomen, alsmede over het generaal kapittel in Sion en het provinciaal kapittel te Neuwerk, die in vermeende of in werkelijke betrekking met het Windesheimsche hebben gestaan, tot ons onderwerp, de voortdurende uitbreiding van dit laatste, terug.

Door het toetreden van de twaalf Nuiser kloosters 7) en de eenigszins gelijktijdige aanwinst van nog vier andere 8), omvatte het kapittel van Windesheim omstreeks het jaar 1430 niet minder dan vijf en veertig conventen, zeven en dertig voor mannen, acht voor vrouwen 9). Hierbij bleef het echter niet. Gedurig

1) *Ref. mon.* p. 500a (bijvoegsel van latere hand). De voorlaatste proost zelf, Nicolaas Demuth op Demet, had reeds in 1523 het kloosterleven vaarwel gezegd en een huwelijk aangegaan. Zie de Ludewig, l. l. p. 8, not. 2.

2) *Ref. mon.* p. 500a.

3) Eene afbeelding van de „Rudera coenobii novi operis destructi 1533" kan men vinden bij De Ludewig, l. l. achter tom. V.

4) „Quarum compages magnitudinem habuit non adeo parui oppiduli" (De Ludewig, l. l. p. 7).

5) De Ludewig, l. l. p. 6.

6) Idem, l. l. p. 10.

7) Zie boven, blz. 26.

8) Namelijk: 't Lijden van Christus te Tongeren, Onze lieve Vrouw te Wittenberg, S. Maarten te Ludingakerke, Sion te Beverwijk. Zie *Chron. Wind.* p. 197, 201.

9) *Chron. Wind.* p. 202. Tevens zij opgemerkt, dat wegens het toetreden van de Nuiser kloosters de volgorde op de lijst opnieuw werd veranderd. Nuis zelf, dat aan het hoofd van een niet onbelangrijk Kapittel gestaan had, werd voortaan onmiddellijk na Windesheim genoemd. Men schreef dus nu: Onze lieve Vrouw te Windesheim, Onze lieve Vrouw bij Nuis, Onze lieve Vrouw te Groe-

kwamen er, hetzij nieuw gestichte, hetzij hervormde kloosters bij, zoodat in 1464, toen Busch zijn »Chronicon Windesemense" voltooide 1), het aantal niet minder bedroeg dan twee en tachtig 2), in zeventien of achttien bisdommen verspreid 3), en bevattende meer dan duizend personen 4). De inlijving geschiedde vaak op verzoek van bisschoppen en vorsten 5), doch wij zagen reeds, dat zij hun óók wel werd geweigerd 6). Geen convent werd opgenomen, tenzij het voegzaam was gebouwd, en een prior met minstens acht broeders en het overige personeel kon onderhouden. Eerst wanneer het schriftelijk rapport der afgevaardigden, die hiernaar onderzoek moesten doen, bevredigend luidde, ging men onder zekere kerkelijke plechtigheid tot de incorporatie over 7). Van deze laatste werd dan eene notarieele acte opgemaakt 8).

---

nendaal, enz. enz. Met al hunne nederigheid schijnen onze kloosterlingen niet veel te hebben toegegeven, waar het den voorrang hunner conventen betrof.

1) Zie boven, dl. I, blz. 314.

2) Busch spreekt nu eens van tachtig (*Chron. Wind.* p. 213), dan eens van meer dan tachtig (p. 212). Volgens p. 202 en 203 zouden er 45 + 38 = 83 moeten geweest zijn. Het ware getal schijnt 82 te wezen, namelijk 69 mannen- en 13 vrouwenkloosters. Het laatstgenoemde cijfer staat vast (zie *Chron. Wind.* p. 206 seq, en de daarmede volkomen overeenstemmende lijst der „Domus Monialium capituli Windesemensis" op p. 19 seq. achter de *Constitutiones* van 1553). Het eerstgenoemde cijfer verkrijgt men, door bij de 37 + 31 = 68 mannenkloosters, die Busch opgeeft (*Chron. Wind.* p. 201 seq), 205 seq), het „Domus sancti Petri in Daelhem, diocesis Paderburnensis" op te tellen, dat hij (blijkens den „Catalogvs continens nomina domorum Canonicorum Regularium Capituli Windesemensis", op p. 14—19 achter de genoemde uitgave der *Constitutiones*) tusschen de kloosters 't Lichaam van Christus te Keulen en S. Vitus bij Naarden op p. 206 van zijn werk heeft overgeslagen. De handschriften, die ik heb geraadpleegd, bevatten dezelfde fout. Waarschijnlijk is zij dus niet van een afschrijver, maar van Busch zelven afkomstig. Voorts zij gezegd, dat ik niet noodig heb geacht, de namen der bedoelde een en dertig of twee en dertig nieuw ingelijfde mannenkloosters op te geven, wijl men ze in dezelfde volgorde kan vinden beneden, in het Aanhangsel, n°. 38—69.

3) Volgens *Chron. Wind.* p. 212 in zeventien; volgens p. 270 in achttien.

4) l. l. p. 165.

5) l. l. p. 203 seq. Verg. ook boven, dl. I, blz. 294.

6) Zie boven, blz. 46v.

7) *Constitutiones*, pars I, cap. 8 (in die van 1553, p. 41; in die van 1639, fol. 17r). Voorbeelden, zie *Chron. Wind.* p. 183 seq; *Ref. mon.* p. 484b.

8) Een merkwaardig voorbeeld hiervan vindt men in M. S. n°. 11915 der Bourg. bibl. te Brussel (in 12mo; papier; lederen band; fol. 1—152; geschre-

Onder de genoemde twee en tachtig conventen nu, die in 1464 het generaal kapittel van Windesheim vormden, waren volgens eene mededeeling van Busch vijftien mannenkloosters, die naar de wijze der karthuizers de insluiting (inclusio) hadden aangenomen 1). Hierbij moeten echter minstens nog vijf vrouwenkloosters worden geteld 2). Over de zaak zelve zullen wij in het volgende hoofdstuk handelen 3); hier is het ons slechts om het aantal te doen. Ongelukkig evenwel kunnen wij dit laatste slechts bij benadering bepalen. De twee latere lijsten toch, waaruit het eenigszins kan worden opgemaakt 4), schijnen òf niet

---

ven anno 15?6). Het bevat o. a. de volgende kopieën aangaande de inlijving van het S. Maartensklooster te Leuven in het kapittel van Windesheim: „Copia sequitur instrumenti insumentis qualiter anno domini millesimo quadringentesimo sexagesimo primo Decima septima Januarij Prior ac fratres capitulariter congregati consenserunt coram notario et testibus, ut monasterium nostrum venerabili capitulo Windesemensi incorporaretur etc." (fol. 13v—16r); „Sequitur Copia supplicationis Prioris et conuentus sancti Martini eodem anno venerabili Capitulo Windesemensi directe" (fol. 16r—18v); „Sequitur copia incorporationis monasterij sancti martini cum generali capitulo Windesemensi" (fol. 18v—19r; gedateerd 30 April 1465).

1) Namelijk Groenendaal bij Brussel, Rooklooster bij Brussel, Zevenborren bij Brussel, Mariënborn bij Arnhem, S. Jan Evangelist bij Amsterdam, Maria-Visitatie bij Haarlem, Thabor bij Sneek, Bethlehem bij Leuven, Mariëntroon bij Grobbendonck, Birket bij Amersfoort, Vredendaal bij Utrecht, Mariëndaal bij Oudenaarde, Mariënhage bij Eindhoven, Passie van Christus te Tongeren, S. Maarten te Leuven. Zie *Chron. Wind.* p. 211. Men merke wel op, dat de genoemde huizen hier niet zijn gerangschikt naar de jaartallen hunner insluiting, maar naar de orde, waarin zij op de algemeene lijst der met Windesheim verbonden kloosters voorkomen, alsmede dat er ten tijde van Busch nog andere besloten conventen moeten geweest zijn, bijv. Korsendonck, Nieuwlicht, Melle, Engelendaal. Zie zoo aanstonds noot 4.

2) Namelijk Barberendaal te Tienen (besloten in 1404), Diepenveen bij Deventer (1408), Redinchem of Renkum bij Wageningen (1408), Bethanië bij Arnhem (omstr. 1419), Faconshof te Antwerpen (omstr. 1421). Zie beneden, in het Aanhangsel (vrouwenkloosters, n°. 2, 3, 4, 10, 12).

3) Ik zal dan tevens spreken over de betrekking der Windesheimers tot het kluizenaarsleven.

4) In de Bourgondische bibliotheek te Brussel is een H. S., afkomstig uit Rooklooster. Het omvat de manuscripten n°. 10876—10883 der genoemde bibliotheek. M. S. n°. 10881 beslaat aldaar fol. 223r—225v. Dit M. S. is eene lijst van dezelfde vier en tachtig mannen- en dertien vrouwenkloosters, die ook achter de *Constitutiones* van 1553 voorkomen. Zij begint aldus:

volkomen juist òf niet volledig te wezen 1). Toch meenen wij met genoegzame zekerheid te kunnen zeggen, dat, alles te zamen genomen, het aantal beslotene Windesheimsche kloosters beneden de dertig gebleven is. Het grootste gedeelte hiervan lag in de Zuidelijke Nederlanden, waar niet slechts in 1404 het eerste voorbeeld van opzettelijke insluiting van vrouwenkloosters gegeven 2), maar ook de insluiting zelve onder de leden van het

„Monasteria canonicorum regularium sub capitulo de Wyndesim existentium, numero 84. Et illa monasteria quibus hic in margine tale preponitur signum T sunt inclusa". En dan staat dit teeken, behalve bij de vijftien reeds genoemde mannenkloosters, ook nog bij Windesheim, Nieuwlicht bij Hoorn, Korsendonck bij Turnhout, Engelendaal te Leiderdorp, S. Jan Baptist te Aken, Maria te Melle bij Gent. Daarentegen vindt men het bij geen enkel vrouwenklooster. Dit aangaande de ééne lijst, die uit het laatst der vijftiende eenw afkomstig schijnt. De andere door mij bedoelde opgave van besloten kloosters, behoorende tot het kapittel van Windesheim, is die van Petrus Impens in zijn reeds dikwijls genoemd *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 3, § 9 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 107—113), waarbij echter eenige andere moeten gevoegd worden, die reeds vroeger nitvoerig door hem behandeld zijn. Alles samenbrengende verkrijgt men de volgende besloten manskloosters met de daarachter geplaatste jaren hunner insluiting: Bethlehem bij Leuven (1414), Mariëntroon bij Grobbendonck (1419), Mariëndaal te Elseghem bij Oudenaarde (1419), Mariënhage bij Eindhoven (1422), Passie van Christus te Tongeren (1424), Korsendonck bij Turnhout (1432), Mariënborn bij Arnhem (1433), Vredendaal bij Utrecht (1437), Rookloostcr bij Brussel (1438), Thabor bij Sneek (1438), Zevenborren bij Brussel (1443), S. Jan Evangelist bij Amsterdam (1443), Maria-Visitatie bij Haarlem (1444), Birket bij Amersfoort (1445), S. Maarten te Leuven (1447), Groenendaal bij Brussel (1447), Nieuwlicht bij Hoorn (1450), Maria te Melle bij Gent (1450), Engelendaal te Leiderdorp (1451), Goede kinderen of S. Leonard bij Luik (1500), Hiëronymusdal te Leiden (1503). Hierbij moeten minstens gevoegd worden de vrouwenkloosters Barberendaal te Tienen (1404; „Compendium" van Hoyberge, p. 48, 88—95) en Faconshof te Antwerpen (omstr. 1421; „Compendium", p. 153).

1) De lijst in M. S. nº. 10881 der Bourg. bibl. geeft niet zoozeer achterdocht, wijl zij het klooster S. Jan Baptist te Aken, dat niet officiëel tot de ingesloten conventen schijnt behoord te hebben, daaronder opneemt, als wel omdat zij er Windesheim zelf onder rangschikt. Dit kan nauwelijks overeenkomstig de waarheid wezen. Mij althans klinkt het schier ongelooflijk. Wat de opgave van Impens betreft, deze bevat slechts „multa monasteria virorum", die de insluiting hebben aangenomen, en het zou dus zeer wel kunnen zijn, dat zij niet volledig was.

2) „Res hactenus erat inaudita; nulla monasteria monialium, cuiuscumque

Windesheimsch kapittel bijna algemeen was. Het kleinste gedeelte lag hier en daar in Noord-Nederland verspreid. In Duitschland schijnt er, ten minste officieel, geen enkel geweest te zijn; want ofschoon het klooster van S. Jan Baptist te Aken volgens de eene opgave tot de beslotene zal hebben behoord, heeft het naar luid van de andere de insluiting slechts voor zichzelf in acht genomen, zonder er zich ooit toe te hebben verbonden 1). Later zullen wij zien, dat de clausuur in 1635 door het generaal kapittel werd opgeheven en afgeschaft 2).

Telde de Vereeniging ten jare 1464 twee en tachtig conventen, ook nog na dien tijd breidde zij zich, hoewel niet in gelijke mate, uit. Waarschijnlijk omvatte zij reeds vóór 1500, of anders niet lang daarna, zeven en negentig kloosters, d. i. vier en tachtig voor mannen en dertien voor vrouwen 3). Niet in deze laatsten

ordinis erant, quae, etsi statuta suae religionis promittebant, inclusionem tamen isto modo expresse non promittebant aut vouebant". Aldus Impens, l. l. Lib. II, art. 8, § 3 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 48), meer uitvoerig afgedrukt bij Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 836.

1) De woorden, waarmede Impens deze zaak vermeldt, zijn voor ons onderwerp te belangrijk, om ze niet af te schrijven. Zij zullen nu reeds een denkbeeld geven van hetgeen men onder insluiting verstond, en ons later bij de opzettelijke bespreking daarvan kunnen dienen. „Hic Conuentus adeo strictam inclusionem obseruat, vt nullo pacto vnquam praeter Priorem, Procuratorem et promouendos ad Ordines, quisquam septa seu portam monasterij egrediatur, ne in diebus minutionum quidem, sed perpetuo intra monasterium commanent. Excipitur hinc septennium reliquiarum, quo in vrbe Aquisgrani magno concursu aduentantium, venerabiles et singulares reliquiae populis ad honorandum xiiii diebus solemniter ostenduntur. Quibus diebus modeste successiue duo pariter exeunt ad Ecclesiam S. Mariae, indulgentias promerentur, reliquias venerantur, et ad conuentum redeuntes reliquis fratribus vt idem faciant iter praebent et permittunt. Hanc clausuram non voto promissam, sed tamen apud eos indispensabilem fundare et firmare se arbitrantur in vigore statutorum nostrorum, vbi dicitur in primo Capitulo primae partis: Nolumus tamen hac occasione vel alia domorum nostrarum laudabiles consuetudines, quae contra statuta vel scripta Capituli non sint, leuiter a Prioribus immutari". *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 3, § 9 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 113 seq).

2) Zie voorloopig v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom II, p. 106.

3) Dit zijn eigenlijk de cijfers van 1553 (zie de meer genoemde kloosterlijst achter de *Constitutiones* van dat jaar). Doch wat de dertien vrouwenconventen betreft, dezen komen reeds in het *Chronicon Windesemense* (1464) als ingelijfd

maar in de eersten bestond de vermeerdering, want terwijl er na het genoemde jaar 1464 geen enkel vrouwenconvent was bijgekomen, hadden zich nog vijftien mannenkloosters, bijna allen in het buitenland, ja tot in den Elzas, Zwitserland en Pommeren gelegen, onder het kapittel van Windesheim geschaard. Doch hiermede had de kring dan ook zijn grootsten omvang bereikt; het volle honderdtal heeft hij, althans gelijktijdig, niet kunnen behalen. Daarenboven duurde dit tijdperk van den hoogsten uitwendigen bloei slechts kort. De Kerkhervorming kwam en deed reeds zeer spoedig menig Windesheimsch klooster in Duitschland òf tijdelijk òf voor immer verdwijnen. Men moet dit wel in het oog houden, om zich niet op een dwaalspoor te laten brengen door de lijst der tot het Kapittel behoorende conventen, die achter de »Constitutiones" van 1553 is afgedrukt. Daar staan ze nog alle zeven en negentig, terwijl toch, om niet meer te noemen, het klooster van S. Christina te Iterwile in den boerenoorlog verwoest, dat van S. Leonard te Bazel in 1527 vrijwillig verlaten, dat van S. Jan Baptist te Merkeshausen in hetzelfde jaar door den landgraaf van Hessen ontruimd, en dat van Maria's Paradijs te Reimerswaal ten gevolge der overstrooming van 1530 verdwenen was [1]).

De ware verhouding tusschen het nominaal en het reëel aantal Windesheimsche kloosters werd in den loop der zestiende eeuw gedurig grooter. Was Duitschland in het seculariseeren van geestelijke huizen voorgegaan, Noord-Nederland volgde. Van 1572 tot '76 bleef de zaak voornamelijk tot Holland en Zeeland beperkt [2]); na het laatstgenoemde jaar breidde zij zich ook over

---

voor. En wat de vier en tachtig mannenkloosters aangaat, nº 77, d. i. een van de laatst aangekomene ('t Hoogwaardig lichaam des Heeren te Blomenberg onder Paderborn), was reeds vóór de voltooiing van de *Reformatio monasteriorum* (1475) hervormd, en dus waarschijnlijk niet lang daarna in het Kapittel opgenomen; nº. 82 (S. Jan Baptist te Merkeshausen onder Mainz) werd reeds in 1527 door Philips, landgraaf van Hessen, ontruimd, en nº. 84 (Mariënberg in Pommeren) kan, bij de vroegtijdige invoering der Kerkhervorming in het genoemd gewest, nauwelijks later dan 1525 zijn opgeheven. Zie over dit alles beneden, in het Aanhangsel.

1) Zie ook hierover beneden, in het Aanhangsel (nº. 70, 68, 82, 24).

2) Van 1 April 1572 tot 8 November 1576, dus gedurende meer dan vier en een half jaar, hebben vele steden in Holland en Zeeland, benevens Zalt-

de andere provinciën uit; in 1583 was de Gereformeerde godsdienstvorm feitelijk reeds de heerschende, zelfs dáár, waar de rechten der roomschgezinden door de Unie van Utrecht waren gehandhaafd [1]). Het gevolg was, dat de kloosters door de stedelijke regeeringen werden genaast, die ze òf afbraken en de steenen meestal voor vestingwerken gebruikten, òf lieten bestaan en er liefst scholen en godshuizen van maakten. Evenzoo wendde men de kloostergoederen, na aftrek van een karig jaargeld voor de overgeblevene conventualen, ten algemeenen nutte aan, altemaal volgens eene zedeleer, die slechts door den Staat in toepassing kan worden gebracht, maar die in de burgers, wanneer dezen haar volgden, streng zou worden gestraft.

Dit weinige zal genoeg zijn, om te doen begrijpen, dat er ten jare 1585, toen de prior generaal Marcellus Lentius de lijst der Windesheimsche kloosters te Keulen liet drukken [2]), in geheel Noord-Nederland nauwelijks een enkel meer bestond. Toch kan men ze op die lijst nog allen vinden. De schijn is dus, dat de Congregatie, ofschoon sinds eene kleine eeuw met geen convent vermeerderd, ook geen enkel heeft verloren; de waarheid is, dat

---

Bommel en eenigermate ook Buren, beiden in Gelderland, alleen den strijd tegen Spanje gevoerd. Eerst door de Pacificatie van Gent op laatstgenoemden datum traden ook andere gewesten toe. Zie mijn werk *Jan van Venray* (*Johannes Ceporinus*) *en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel*, 's Hert. 1873, blz. 88, 95v, 165, 170v, 173. Doch tegen Spanje te strijden was tevens de „Gereformeerde religie" te handhaven. De „Gereformeerde religie" te handhaven was tevens beslag te leggen op de kerken, de kloosters op te heffen, de kloostergoederen te naasten enz. Zie a. w. blz. 100v.

1) Zie Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, Amst. 1790, dl. VII, blz. 503v. Eerst op de zoogenaamde Groote vergadering te 's Gravenhage in 1651 werd de Gereformeerde kerk werkelijk tot Staatskerk verheven. Zie Wagenaar, a. w. dl. XII, blz. 174v.

2) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 320 (v. Henssen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 113v; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz 609). Ondanks alle aangewende moeite heb ik van dezen „Catalogus Coloniae typis Kempensibus Anno 1585 evulgatus" geen exemplaar kunnen vinden Intusschen kan hij onmogelijk meer dan de ons reeds bekende vier en tachtig mannen- en dertien vrouwenkloosters bevat hebben, terwijl het bij Lindeborn den schijn heeft, dat hij er zes en tachtig en zestien telde. De twee laatste conventen toch voor mannen (nº. 85 en 86) en de drie laatste voor vrouwen (nº. 14—16) zijn eerst in de zeventiende eeuw tot de Windesheimsche congregatie toegetreden.

zij, ten ruwste genomen, in Noord-Nederland van al hare kloosters, in Duitschland van de helft daarvan is beroofd. Alleen in de Zuidelijke Nederlanden is zij, hoewel tijdelijk hevig geschokt, ongeveer dezelfde gebleven [1]).

Wat het weglaten van eenige sterretjes in een boek kan doen! Toen Miraeus in 1614 zijn thans zeldzaam geworden werkje over den oorsprong en voortgang der augustijner-regulieren uitgaf [2]), en daarin de lijst der Windesheimsche conventen deed afdrukken, schreef hij aan het einde van die lijst, dat de Congregatie ten gevolge der ketterijen in Duitschland en Nederland zeer vele kloosters had verloren, en dat hij deze met een sterretje of kruisje had aangeduid [3]). Intusschen staat dit teeken bij geen enkelen naam, zoodat de groote dienst, dien de schrijver ons thans nog zou hebben bewezen, door nalatigheid van hemzelven of door onoplettendheid van den zetter geheel verijdeld is [4]). Wat hij in zijne dagen, in zijnen kring, in zijne betrekking, met geringe moeite had kunnen te weten komen, is door ons niet meer volledig uit te vorschen. De lijst, door hem geleverd, had eene historische bron kunnen worden; thans is zij slechts eene kopie.

---

1) Op de reeds vele malen genoemde kloosterlijst van 1553 staan voor Noord-Nederland 25 + 7 = 32, voor Zuid-Nederland 16 + 4 = 20, voor Duitschland en Zwitserland 43 + 2 = 45 namen. In de straks te noemen opgave van 1728 vindt men voor Noord-Nederland geen enkelen, voor Zuid-Nederland 13, voor Duitschland 19 Hierbij moeten evenwel de aldaar niet vermelde vrouwenkloosters nog in rekening worden gebracht, wier vermoedelijk aantal in Zuid-Nederland 4, in Duitschland 2 of 3 was. Men verkrijgt dus eene verhouding als volgt: voor Noord-Nederland 32: 0; voor Zuid-Nederland 20: 17; voor Duitschland en Zwitserland 45: 21 of 22.

2) De titel van dit boekje in kl. octavo is: *Canonicorvm regvlarivm ordinis S. Avgvstini Origines ac Progressus per Italiam, Hispaniam, Galliam, Germaniam, Belgium, aliasque orbis Christiani prouincias*, Col. Agr. 1614. De „Catalogvs monasteriorvm Capituli Windesemensis" staat aldaar p. 60—68; die van de „Coenobia monialivm Capituli Windesemensis" p. 68 seq.

3) „Fuit itaque olim longè celeberrima atque amplissima congregatio Windesemensis, sed quae plurima post haereses in Germania ac Belgio enatas monasteria amisit, quibus asteriscum, siue crucis notam, suprà in Catalogo praefiximus" (l. l. p. 69 seq).

4) De fout zal wel bij Miraeus zelven schuilen. In zijn boven (blz. 7) genoemd werkje *De Windesemensi, Lateranensi, Aroasiensi, et Congregationibus alijs*, p. 30, schrijft hij eveneens: „Monasterijs, more Carthusiensium inclusis, stellulam praefixi", terwijl er bij geen enkel een sterretje of ander teeken staat.

Hetzelfde, wat wij van al de tot dusver behandelde kloosterlijsten opmerkten, geldt ook van die, welke Lindeborn in 1670 in het licht zond [1]), en die later voetstoots door Van Heussen overgenomen [2]) en door Van Rijn vertaald werd [3]). Ook dáár weer de namen van al de conventen, die ooit tot het kapittel van Windesheim hebben behoord, ditmaal wel van verdienstelijke aanteekeningen betreffende de geschiedenis van elk in het bijzonder vergezeld, maar overigens zonder opzettelijke en geregelde vermelding, of zij nog bestaan, en zoo niet, in welk jaar en door welke omstandigheden zij zijn verdwenen. Nochtans heeft deze lijst voor de statistiek, die ons bezig houdt, een groot nut [4]). Er blijkt namelijk uit, dat de Congregatie na 1553, dus gedurende meer dan eene eeuw, slechts twee mannen- en drie vrouwenkloosters heeft aangewonnen. Van deze laatsten nu weten wij daarenboven, dat zij eerst in den loop der zeventiende eeuw in de Vereeniging opgenomen zijn [5]).

Eerst in 1728 komen wij op meer vasten bodem. In dit jaar toch verscheen bij den boekhandelaar Rommerskirchen te Keulen een nieuwe druk der »Opera omnia" van Thomas a Kempis volgens de uitgave van Sommalius, met bijvoeging van het »Scutum Kempense" door Eusebius Amort [6]). Op den derden

---

1) *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 320—366.

2) *Historia episcopatus Daventriensis* (in de *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. II), p. 127—140.

3) *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 114—190 (fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 609—628).

4) De waarde der lijst bij Lindeborn wordt nog verhoogd door de omstandigheid, dat de schrijver zijn werk opdroeg aan Pieter van S. Truyen, generaal der Windesheimsche congregatie. Men schijnt toch te mogen aannemen, dat gevraagde inlichtingen door dezen geschonken, en de lijst op de hoogte van den tijd gebracht zal zijn.

5) Zie beneden, in het Aanhangsel (mannenkloosters, n°. 85 en 86; vrouwenkloosters, n°. 14—16).

6) Deze uitgave schijnt zeldzaam te wezen. Te vergeefs zocht ik haar op eene groote menigte antiquarische catalogi. Doch de verdienstelijke schrijver der *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, de heer Karl Hirsche, Hauptpastor aan de S. Nicolai-kerk te Hamburg, hielp mij aan het voorwerk der editie van Col. Agr. 1759, dat, op een paar kleinigheden na, hetzelfde als in de uitgave van 1728 is. Slechts verscheen deze laatste bij Henricus Rommerskirchen; de eerste bij de weduwe Krakamp.

Zondag na Paschen [1]), d. i. op den 18den April [2]), zou het Windesheimsch generaal kapittel, dat destijds om de drie jaren werd gehouden [3]), te Aken bijeenkomen, en de genoemde boekhandelaar, gedachtig aan het feit, dat Thomas a Kempis zelf tot de Windesheimers had behoord, droeg het werk aan de vergaderde priors en proosten op [4]), die allen met naam en toenaam en met opgave van hunne kloosters worden genoemd [5]). De opdracht is geteekend 9 April 1728. Zij werd dus geschreven, en hoogst

1) Vroeger vergaderde het generaal kapittel op den tweeden, later op den derden Zondag na Paschen. Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

2) Zie Kulik, *Die Jahresformen der christlichen Zeitrechnung*, Dritte Aufl., Prag, 1861, S. 6, 34.

3) Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

4) Ziehier het hoofd der opdracht, waaruit blijkt, dat er destijds onder de Windesheimsche kloosteroversten ook proosten en prelaten waren, ofschoon zij allen bij de opgave hunner namen slechts priors worden genoemd (verg. boven, blz. 30, de noot): „Reverendissimis, amplissimis, ac religiosissimis viris et dominis, canonicorum regularium ordinis S. Augustini Congregationis Lateranensis, Capituli Windesemensis prioribus, praepositis, praelatis dignissimis, Aquisgrani in Canonia ad S. Joannem Baptistam pro Capitulo Generali congregatis, Dominis ac Patronis meis colendissimis."

5) Ik laat hier de namen der afzonderlijke priors met die van hunne kloosters volgen: Augustinus Schepers (Aken), commissaris generaal; Joannes Franciscus Usselincx (Zevenborren), commissaris van Neder-Duitschland; Joannes Philippus Masen (Nuis), Joannes Baptista Jansens (Groenendaal); Carolus Franciscus van Outers (Rooklooster); Hermannus Wenekinck (Frenswegen); Nicolaus Jacobus de Vryter (Korsendonck); Petrus Nabben (Gaesdonck); Gasparus Juret (Bethlehem); Laurentius Luntz (Bodiken); Jacobus Bollaert (Leuven); Philippus De Vos (Elseghem); Martinus Ververs (Weert); Wilhelmus Widenmeyer (Bodingen); Gaudentius Mollerus (Ewich), secretaris van het Kapittel; Martinus Schoubben (Tongeren); Hermannus Josephus Windracke (Richenberg); Henricus Pisaert (Elisabeth); Aegidius Moreau (Luik); J. Casparus Zeppenfeldt (Sulta); Laurentius Floris (Melle); Petrus Ballant (Izaäksbosch); Joannes Mathias Matthaei (Kenlen); Bartholdus Schoulan (Daalheim); Theodorus Zeppenfeldt (Hamersleben); N. Clasens (Udem); Erhardus Rôm (Rebdorff); Josephus Antonius Preiss (Marbach); Carolus Casparus d'Anethan (de Kluis); Guilielmus Donceel (in 't Zand); Henricus Eickendorff (Georgenberg); Aquilinus Heitzig (Halberstadt). — Uit deze lijst blijkt tevens, dat het klooster van S. Maarten te Leuven, dat volgens de vroegere lijsten eerst achter de Kluis bij Trier zou moeten voorkomen, aanmerkelijk vooruit is geschoven. Het heeft namelijk de plaats ingenomen van het klooster Mariëntroon bij Grobbendonck, dat er in 1616 mede was verbonden (zie beneden, in het Aanhangsel, n° 25 en 65).

waarschijnlijk ook gedrukt, vóórdat de vergadering was geopend, zoodat het altijd mogelijk blijft, dat iemand hier als tegenwoordig wordt voorgesteld, terwijl hij inderdaad afwezig is gebleven. Maar nauwelijks laat het zich denken, dat op deze van te voren opgestelde lijst, die er blijkbaar op is ingericht om den Windesheimschen vaderen eene hulde te bewijzen, één hunner zou zijn vergeten. En hoeveel namen van priors en conventen vinden wij hier? Twee en dertig [1]). Men schijnt dus met de hoogste mate van waarschijnlijkheid te mogen aannemen, dat de Congregatie ten jare 1728 twee en dertig mannenkloosters omvatte. Hoeveel vrouwenkloosters destijds tot haar behoorden, blijkt niet; immers de rectors van deze laatsten waren geene leden der algemeene vergadering [2]); doch wij meenen niet al te zeer te dwalen, wanneer wij hun aantal schatten op zes of zeven [3]), zoodat dan het gezamenlijk cijfer acht of negen en dertig zal hebben bedragen.

Deze betrekkelijke onzekerheid had intusschen niet behoeven te bestaan. De Windesheimers zelven, bovenal hun prior generaal Augustinus Schepers, hebben daartoe tot schade voor ons en tot hunne eigene schande aanleiding gegeven. In 1742 namelijk gaf Joannes Antonius Zunggo [4]) het eerste deel van zijn »Prodromus" op de algemeene en bijzondere geschiedenis der augustijner-regulieren uit [5]); drie jaren later verscheen het tweede. Het groote werk zelf, waarvan deze twee zeldzame folianten slechts de voorloopers waren, is, zoover wij weten, nooit in het licht verschenen, maar reeds nu moet men den ijverigen verzamelaar voor zijnen arbeid dankbaar zijn. Zunggo had blijkbaar eene zekere liefde, om niet te zeggen voorliefde, voor de congregatie van Windes-

1) Niet vier en dertig, gelijk Delprat (*De broederschap van G. Groote*, 2de druk, blz. 234) beweert.

2) Dit is juist een der punten van verschil tusschen het kapittel van Windesheim en dat in Sion. Verg. boven, blz. 40, noot 3, en beneden in dit Hoofdstuk.

3) Namelijk in de Oostenrijksche Nederlanden: Barberendaal te Tienen, Bethanië te Mechelen, Faconshof te Antwerpen, Maria-Presentatie te Oostmal; in Duitschland: S. Pieter te Heiningen, 't Heilige Kruis te Dorstadt, en misschien ook Engelendaal te Bon.

4) Hij is dezelfde, die een *Vita venerabilis servi Dei Thomae a Kempis*, Venetiis, 1762, (kl. octavo) uitgaf.

5) Zie den volledigen titel boven dl. I, blz. 94, noot 5.

heim. Bij herhaling schreef hij aan de daartoe behoorende kloosters om inlichtingen. Slechts enkele zonden hem antwoord [1]), en de reeds genoemde prior generaal bewaarde ondanks alle aangewende moeite het meest hardnekkig stilzwijgen [2]). Intusschen werd aan Zunggo — wij weten niet hoe of door wien — eene lijst der nog bestaande Windesheimsche conventen verstrekt [3]). Officieel was deze lijst niet. Was zij nauwkeurig? Ongelukkig heeft de schrijver haar niet in haar geheel laten afdrukken; slechts ligt zij, om zoo te zeggen, in reepen en strooken door zijn werk verspreid, zoodat men haar bij nauwlettend en geduldig zoeken weder bijeen kan krijgen. Doch onze bevinding is, dat zij, ofschoon in hoofdzaak met de opgave van 1728 overeenstemmende, daarvan in sommige punten te zeer afwijkt, om er, ook wat de vrouwenkloosters betreft, volledig vertrouwen aan te schenken. Nauwelijks toch mag men aannemen, dat er in ongeveer vijftien jaren tijds zóóveel veranderd zal zijn, als uit vergelijking van de beide lijsten schijnt te volgen [4]). Waar nog bijkomt, dat er in die van Zunggo punten worden gevonden, welke òf hoogst twijfelachtig òf zeer zeker onjuist zijn [5]).

1) Zoo bijv. Matthaeus Matthaei, prior van het klooster 't Lichaam van Christus te Keulen. Zie *Prodromus*, tom. II, p. 554, en voorts over het stilzwijgen van anderen, p. 341, 446 seq, 455, 597.

2) Zie vooral l. l. tom. II, „Ad lectorem" [p. 3]; voorts p. 331, 334 seq, 597. Ik kom op deze zaak, die den indruk geeft, dat de historische zin, waardoor de Windesheimers zich weleer zoo gunstig onderscheidden, uit haar midden geweken was, in het laatste Hoofdstuk terug.

3) Zie l. l. tom. II, p. 237, 376, 478, 572, 574. De schrijver zelf noemt deze lijst „nuper transmissus omnium actu existentium Windesemensium coenobiorum catalogus" (tom. II, p. 572).

4) Blijkens de opdracht van Rommerskirchen behoorden nog in 1728 o. a. de drie volgende kloosters tot de Windesheimsche congregatie: S. Elisabeth bij Roermond, S. Elisabeth der goede kinderen te Luik, en S. Jan Baptist te Halberstadt. Het eerste nu vond ik bij Zunggo nergens genoemd; van het tweede schrijft hij „extinctum videtur" (tom. II, p. 325), en aangaande het derde beweert hij, dat het „in quatuor Catalogis, iisque diverso tempori illigatis" niet voorkomt, waaruit hij dan besluit: „haud dubie inferendum, Praeposituram nulli Congregationi unitam esse" (tom. II, p. 455). Daarentegen komt het Maria-klooster te Schwabenheim, dat weleer tot de Congregatie behoorde, in de opdracht van 1728 niet voor, terwijl Zunggo zegt, dat het daaronder „adhuc, ut edocti sumus, perseverat" (tom. II, p. 597).

5) Hoogst twijfelachtig komt het mij voor, dat een zeker vrouwenklooster

Meenen wij het er dus tot op nadere inlichting voor te mogen houden, dat de Windesheimsche congregatie in de eerste helft der achttiende eeuw nog acht of negen en dertig kloosters omvatte, waarvan een en twintig of twee en twintig in Duitschland, en zeventien in de Oostenrijksche Nederlanden waren gelegen, zeker is het, dat zij den tijd harer slooping al meer en meer naderde. Eerst in een ander gedeelte van dit hoofdstuk zullen wij dienaangaande in bijzonderheden treden. Hier, waar her ons slechts om de berekening van het aantal conventen te doen is, zij nog kortelijk gezegd, dat dit laatste aanmerkelijk kleiner werd, toen keizer Jozef II, als Heer der Oostenrijksche Nederlanden, bij edict van 17 Maart 1783 eene menigte kloosters ophief, en dat hetgeen er na dezen slag nog overgebleven of later hersteld mocht zijn, tijdens de Fransche revolutie door de wet van 15 Fructidor, jaar 4 (1 September 1796), gezamenlijk werd vernietigd [1]).

Wat Duitschland betreft, de Congregatie schijnt er meer van zelve vergaan dan door anderen verbroken te wezen. Tot de kloosters, die er het langst bleven bestaan, behoorden die van S. Salvator te Ewich, Onze lieve Vrouw in 't Zand bij Stralen, S. Georgenberg of Grauhoff te Goslar, Gratiedale te Udem, S. Jan Baptist te Rebdorff, Onze lieve Vrouw te Gaesdonck, Frenswegen bij Nordhorn in het graafschap Bentheim [2]). Dit

te Lippstadt, welks naam Zunggo niet eens kent, maar waarvan ik op grond van het *Lippiflorivm* of *Chronicon Lippiense* van Justinus Lippiensis (in Meibomius, *Res Germanicae*, Helmst. 1688, tom. I), p. 586 infra, vermoed, dat het „Christi sub honore suaeque Matris" kan hebben gestaan, „Congregationi Windesemensi unitum" zal zijn geweest (zie *Prodromus*, tom. II, p. 334). Zeer zeker onjuist is het, dat het vrouwenklooster Margarethendaal of Ter Nonnen te Antwerpen ooit, gelijk Zunggo opgeeft (tom. II, p. 140), eene Windesheimsche priorij is geweest, daar het tot de congregatie van S. Victor te Parijs behoorde (zie bijv. Miraeus, *De Windesemensi .... et Congregationibus alijs*, p. 49, of [Foppens,] *Historia episcopatus Antverpiensis*, Brux. 1717, p. 193), alsmede dat het Windesheimsche vrouwenklooster Engelendaal te Bon te zijnen tijde „exstinctum" was (tom. II, p. 540), terwijl het minstens tot 1794 geregeld heeft voortbestaan (zie Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 251—254).

1) Zie de bewijsplaatsen beneden, in dit Hoofdstuk.

2) Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier M. S.*, blz. 8, 13, 15, 18, 19 der eerste pagineering; wat Gaesdonck betreft, dezelfde, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 13.

laatste was in 1805 het eenige, dat nog als klooster bestond 1). Maar ook hieraan kwam vier jaren later een einde, en de opheffing der Congregatie volgde in 1811 2).

Een borrelende bron, een kleine beek, toevoer van wateren, een breed meer, een smalle rivier, natuurlijke verzanding, kunstmatige demping, — ziedaar een beeld van de Windesheimsche kloostervereeniging gedurende de vier eeuwen van haar bestaan.

Nam het Kapittel, dat ons bezig houdt, binnen korten tijd aanmerkelijk in aantal leden toe, niet minder mocht het zich verblijden in een steeds aangroeienden schat van privilegiën 3). Ook

1) Bekkers, *Beschrijving*, blz. 8.

2) Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

3) De volledigste, ofschoon niet complete verzameling van voorrechtsbrieven en andere stukken, aan het Windesheimsche kapittel geschonken, is het boven (blz. 5, de noot) beschreven en reeds vele malen gebruikte H. S. n°. 352 der Kon. bibl. te 's Gravenhage, getiteld *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis*. Gelijk aldaar gezegd werd, is het eene „copia copiae", vervaardigd onder toezicht van den Utrechtschen hoogleeraar Mr. Pieter Bondam, en volgens eigenhandig inschrift van dezen laatste „accurate descripta ex Codice membranaceo, seculo XV. ad finem vergente nitida manu scripto, in usum monasterii Regularium in Alberghen in Twenthia". Voorts voegt hij er bij: „Usum Codicis, unde haec descripta, nobis impertivit Ornatissimus Petr. Hubert, I. U. Doct." Of deze codex nog bestaat, is mij onbekend, doch het komt mij waarschijnlijk voor. Tevens vermoed ik, dat hij vroeger in het bezit of althans onder het bereik van Dumbar zal zijn geweest. Deze toch had het plan, de „Privilegia Capituli Generalis Windeshemensis" in het vierde deel zijner *Analecta* uit te geven (zie *Analecta*, tom. II, p. 317), maar werd daarin door den dood verhinderd. — Eene minder volledige verzameling is de ook reeds (blz. 19, noot 3) beschrevene van Ywan van Ochten (althans kortheidshalve aldus genoemd, want de zestien eerste folio's zijn een fragment eener vroegere collectie), dagteekenende van 1482, en afkomstig eerst uit het S. Catharina-convent te Nymegen, later uit het Maria-klooster te Gaesdonck. De minste stukken zijn hier in hun geheel, de meeste slechts in uittreksel, sommige tweemaal te vinden. Intusschen zijn deze uittreksels met zorg bewerkt, zoodat zij, wat de zaken betreft, voor de origineelen kunnen gelden. — Andere geschrevene verzamelingen zijn mij niet bekend. Wel vermeldt de *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale des ducs de Bourgogne*, Brux. 1842, tom. I, p. 239 (verg. ook tom. III, p. 94), onder n°. 11915 een „Bullarium Canonicorum Vallis S^{ti} Martini Lovaniensis" van 1526, maar het is mij ge-

deze willen wij kortelijk in oogenschouw nemen, ten einde later, wanneer zij ter sprake zouden moeten komen, niet telkens in de noodzakelijkheid te worden gebracht van uitweidingen te maken. Men bedenke daarbij, wat in de middeleeuwen privilegiën te beteekenen hadden, hoe ijverig en naijverig zij destijds door alle steden, kloosters en corporatiën werden gezocht, en hoe diegenen het rijkst werden geacht, die er het meest mede waren begiftigd.

Nauwelijks echter zal het noodig wezen te zeggen, dat het geenszins in ons plan ligt, al de pauselijke bullen en bisschoppelijke voorrechtsbrieven, benevens al de privilegiën, door pauselijke afgevaardigden en kerkvergaderingen aan het Kapittel verleend, op te sommen en te ontleden. Dit zou niet slechts voor den lezer hoogst vervelend, maar ook voor ons onderwerp zelf volstrekt onnoodig zijn. Ieder zal licht begrijpen, dat er merkwaardige en minder merkwaardige, belangrijke en weinig beduidende stukken onder voorkomen, ja dat sommige niet veel meer bevatten dan eene goedkeuring of bevestiging van andere. Zoo verleende, om een enkel voorbeeld te noemen, Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, den 21sten October 1403, op verzoek van de zeven destijds onder zijn gebied gelegen Windesheimsche kloosters 1), een brief 2), die zeer gewichtig zou zijn, indien wij de vroeger besprokene bul van paus Bonifacius IX 3), waarbij de oprichting en inrichting van het Kapittel werd

bleken, dat dit papieren H. S. in 12mo niet tot de bedoelde soort behoort. Er staan wel is waar een paar bullen in, maar dit is niet de hoofdzaak; men vindt er van allerlei. — Een dergelijke, ofschoon weer andere arbeid als die, welken wij uit het M. S. van Ywan van Ochten kennen, levert het ook reeds (blz. 5, de noot) genoemde *Compendivm privilegiorvm Capituli Windesemensis*, achter de uitgave der *Constitutiones* van 1553. Ook hier toch vindt men een paar stukken in hun geheel, maar overigens schier allen in kort, ja zeer kort uittreksel. Doch deze gedrukte verzameling heeft op de geschrevene dit vooruit, dat zij loopt tot het jaar 1535.

1) Het Kapittel telde er destijds acht, doch het klooster te Frendeswege bij Nordhorn behoorde onder het bisdom Munster.

2) In het afschrift van Bondam, n°. 3, met een transfixbrief van den deken en het kapittel der Utrechtsche kerk, d.d. 19 nov. 1403, als n°. 4. In het afschrift van Ywan van Ochten, fol. 42^{r}—43^{r}; de transfixbrief, fol. 43^{v}—44^{r}. Verg. ook aldaar, fol. 18^{r}, alsmede het *Compendivm*, p. 2.

3) Zie boven, blz. 11—13.

bekrachtigd, niet kenden, maar die thans weinig nieuws oplevert, wijl er slechts met andere woorden in herhaald wordt, wat in de genoemde bul reeds was bepaald. Deze brief was natuurlijk voor de belanghebbenden, die in des Bisschops diocese woonden, verre van onverschillig, maar voor ons heeft zij geringe historische waarde.

Als proeve van eene andere soort noemen wij een stuk van 8 October 1406 1), zijnde eene beschikking van denzelfden bisschop Frederik van Blankenheim ten gunste van Windesheim en de daarmede verbonden kloosters, ten gevolge van een aan hem gericht en door den prior Johan Vos overhandigd schrijven van paus Innocentius VII, gedagteekend 16 Februari van het genoemde jaar 2). De zaak was deze. Lang geleden had paus Benedictus XII (1334—1342) strenge statuten voor de augustijner-orde uitgevaardigd met bedreiging van excommunicatie en andere straffen voor degenen, die in strijd daarmede zouden handelen. De Windesheimers nu hadden dit in meer dan één opzicht gedaan. Schreven de bedoelde statuten voor, dat elk klooster der Orde eenige zijner kanunniken naar eene of andere universiteit ter studie moest zenden, uit de Windesheimsche conventen was niemand ter studie gegaan. Geboden de statuten, dat men alle dagen kapittel moest houden, in de Windesheimsche conventen hield men het eens in de week. Bepaalden de statuten, dat allen op ééne zaal moesten slapen, in de Windesheimsche conventen sliep men elk afzonderlijk in afgesloten ruimten of cellen. Dergelijke punten van verschil waren er vele. Ofschoon men het niet uit ongehoorzaamheid maar slechts uit onwetendheid had gedaan, vreesde men toch voor de gedreigde straf, en verzocht absolutie aan den regeerenden paus Innocentius. Deze beschikte gunstig op het verzoek, en droeg aan den bisschop van Utrecht op, de zaak te regelen, gelijk hij voor het zieleheil der supplianten en den staat hunner kloosters zou bevinden het best te zijn. De Bisschop deed dit op zeer vrijgevige wijze. Wel is waar legde hij aan al de broeders, ieder in het bijzonder, als straf op, de

1) In het afschrift van Bondam, nº. 5; in dat van v. Ochten, fol. 44r—45v; korte inhoudsopgave in het *Compendivm*, p. 2.

2) Dit schrijven is als „vidimus" in de beschikking van den Bisschop opgenomen, en dus te vinden ter plaatse, in de vorige noot beschreven.

zeven boetpsalmen met de daarbij behoorende litanieën en collecten éénmaal te lezen, maar tevens ontsloeg hij hen van eene menigte strenge bepalingen, door Benedictus XII gemaakt, en voegde er ten overvloede nog bij, dat zij niet gebonden zouden wezen aan de statuten van genoemden Paus, voor zooverre die met hunne eigene, tot dusverre loffelijk opgevolgde statuten streden 1).

Thans komen wij in tijdsorde aan eene reeks van niet minder dan twee en twintig voorrechtsbrieven 2), binnen zeven weken 3) gegeven door een enkel man, namelijk door den kardinaal Pierre d'Ailly, bisschop van Kamerijk 4), als »afgevaardigde van den Apostolischen Stoel tot vereeniging en hervorming der geheele Kerk door het weldra te houden algemeen concilie" 5). Of de

1) Verg. *Chron. Wind.* p. 164.

2) In het afschrift van Bondam, nº. 7—27 en 58. Daarenboven vindt men aldaar onder nº. 6 een tot korte punten bijeengebracht overzicht van al het verleende. In het afschrift van v. Ochten staan de twee en twintig stukken in breed uittreksel, fol. 19r—26r; zie ook nog aldaar, fol. 46r—47r. Ook het *Compendivm*, p. 3 seq, geeft er het een en ander uit op.

3) Van 20 September tot 6 November 1414. Zeven stuks zijn van 20 Sept. „apud Sanctum ghislenum in cella cameracensis dijocesis"; zes stuks van 26 Sept. ibidem; één stuk van 8 Oct. „Cameraci"; acht stuks van 6 Nov. „Virduni".

4) Zie over hem boven, blz. 15—17. Zoover mij bekend is, bezit de wetenschap nog geene uitvoerige levensbeschrijving van dezen merkwaardigen man, noch ook eene volledige verzameling van zijne werken. Zijne leerlingen aan het gymnasium van Navarre te Parijs, Jean de Gerson en Nicolas de Clemanges, waren in dit opzicht gelukkiger dan hij. Veel bruikbaars aangaande hem vindt men bij Launoi, *Historia regii Navarrae gymnasii*, Par. 1677 (in diens *Opera*, Genev. 1731, tom. IV, pars i); v. d. Hardt, *Magnum oecumenicum Constantiense concilium*, Francof. 1697, tom. I, pars vi—viii; Du Pin, *Joannis Gersonii opera omnia*, Antv. 1706; Bayle, *Dictionaire historique et critique*, Amst. 1740, tome I, i. v. d'Ailli; C. Schmidt in Herzog's *Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Hamb. 1854, Bd. I, i. v. d'Ailly.

5) „Reuerendissimus in Christo pater et dominus Petrus, miseracione diuina Sancti Grisogoni Sancte romane ecclesie presbiter, Cardinalis Cameracensis vulgariter nuncupatus, In Maguntinensi, Coloniensi, Treuerensi, Salzeburgensi et Pragensi prouincijs, earumque ac Cameracensis, prouincie Remensis, Ciuitatibus et dijocesibus ac ceteris terris et partibus almanie Apostolice Sedis legatus pro vnione et reformacione vniuersalis ecclesie per generale concilium proxime celebrandum". Aldus wordt hij genoemd in het ongedateerde stuk, waarin de hem verleende volmacht tot eene menigte korte punten is teruggebracht (in het afschrift van Bondam, nº. 28; in dat van v. Ochten, fol. 47r—48r).

genoemde brieven allen even belangrijk zijn, kan met recht worden betwijfeld 1). De eerste is een zeer uitvoerig, helaas ook zeer breedsprakig stuk, waarin de Windesheimsche vereeniging nog eens wordt bekrachtigd 2). Zonder veel nieuws op te leveren, bewijst hij toch den dienst van een volledig overzicht der gansche inrichting te geven 3). De een en twintig overige zijn van kleinen omvang, sommige ook van geringe beteekenis, althans voor ons. Immers privilegiën als deze, dat men, tegen de gewoonte der gansche Kerk in, gedurende de wintermaanden zonder gewetenswroeging vóór het aanbreken van den dag missen vieren, en de priem en de terts zingen mocht 4), of dat men tien dagen aflaat kon verdienen voor iederen keer, als men bij de woorden »Jezus", »Maria", »schoot der Maagd" en »bloed van Christus" devotelijk boog 5), of dat men één jaar en veertig dagen aflaat kon schenken aan elk der onderhoorige huisgenooten en familiaren, die de collatie of exhortatie van het begin tot het einde met een verslagen hart hadden bijgewoond 6), of dat de voorlezers in de reventer op de vastendagen vooraf iets mochten nuttigen, ten einde hunne taak beter te kunnen volbrengen 7), hebben voor ons alle waarde verloren. Andere, zooals bijv. dat men de kloostergoederen met algemeen goedvinden in andere meer rentegevende mocht converteeren 8), of dat men met een vrij geweten mocht

1) In het *Compendivm*, p. 2, leest men aangaande deze twee en twintig brieven: „quae tamen fere omnia etiam in aliorum summorum pontificum diplomatibus continentur et confirmantur." Dit is volkomen waar, doch men vergete niet, dat de meest ingrijpende privilegiën het eerst door Pierre d'Ailly zijn geschonken, zoodat het de vraag blijft, of latere pausen ze evenzeer zouden hebben verleend, als de pauselijke legaat ze niet reeds had gegeven.

2) Bij Bondam, n°. 7; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 19r—21r.

3) De punten, die er nieuw in zijn, kan men vinden in het *Compendivm privilegiorvm*, p. 3.

4) Bij Bondam, n°. 19; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 24r.

5) Bij Bondam, n°. 9; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 21v. Verg. *Compendivm*, p. 3, en boven, dl. I, blz. 194.

6) Bij Bondam, n°. 8; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 21r—21v. Verg. boven, dl. I, blz. 194.

7) Bij Bondam, n°. 14; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 22v; verg. *Compendivm*, p. 4, en zie boven, dl. I, p. 156.

8) Bij Bondam, n°. 16; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 23r—23v. Een ander privilegie van gelijke strekking, zie bij Bondam, n°. 27; bij van Ochten in breed uittreksel, fol. 22v

behouden, wat door de schenkers onrechtvaardig was verkregen, zonder dat men er de ware eigenaars of erfgenamen van kende 1), of dat men geene tienden behoefde te betalen van eigen bebouwd land en eigen gewonnen vee binnen of omtrent de palen des kloosters 2), waren, uit een financieel oogpunt beschouwd, voor de belanghebbenden verre van onverschillig. Van meer ingrijpende beteekenis evenwel waren privilegiën als deze, dat men het houden van landdagen en andere vergaderingen van wereldsche heeren, met uitzondering alleen van den vorst des lands, zooveel mogelijk mocht te keer gaan 3); dat men niemand, van wat staat of rang, bij zijne »blijde inkomst" of »eerste beden" in het klooster behoefde te ontvangen, tenzij men zelf hem deze eer waardig keurde 4); dat men andere bisschoppen wijdingen en dergelijke 5) kon laten doen, als de bisschop der eigene diocese mocht weigeren, ze gratis te volbrengen 6); dat men draagbare altaren hebben, en daarop in tijden van interdict met gesloten deuren en zonder klokgelui de mis bedienen mocht 7), enz. 8).

1) Bij Bondam, n°. 18; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 23v—24r.

2) Bij Bondam, n°. 58; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 26r.

3) Bij Bondam, n°. 17; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 23v; verg. *Compendivm*, p. 4. Dat de maatregel niet veel hielp, blijkt uit het boven, dl. I, blz. 83, medegedeelde aangaande het hoofdklooster zelf. Men voege tevens bij de aldaar in noot 2 vermelde literatuur aangaande het houden van staatkundige vergaderingen te Windesheim: Nanninga Uitterdijk, *De kameraars- en rentmeesters-rekeningen der stad Kampen van* 1515—1540, Kamp. 1875, op eene menigte (in het Register aangeduide) plaatsen.

4) Bij Bondam, n°. 13; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 22r; verg. *Compendivm*, p. 4.

5) „Consecraciones, ordinaciones et benedictiones et quodlibet aliud sacramentum ecclesiasticum".

6) Bij Bondam, n°. 12; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 22r; verg. *Compendivm*, p. 3 seq. Dit is, zoover ik weet, bij de Windesheimers een der eerste sporen van het zoogenaamd „recht van exemtie", waarover straks meer. Wat alleen het klooster te Windesheim betreft, zie reeds *Chron. Wind.* p. 69.

7) Bij Bondam, n°. 10 en 11; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 21v—22r. De zaak is eene sterke proeve van het genoemde recht van exemtie.

8) Het is geenszins om eene grove fout aan te wijzen in het werk van een verdienstelijk man — wie toch heeft ooit een boek zonder onverklaarbare misstellingen geschreven? — maar alleen om de wetenschap voor eene dwaling te vrijwaren, dat ik den lezer opmerkzaam maak op blz. 222 van Delprat's *Broederschap van G. Groote*, waar allerlei machtigingen, door den Paus aan

De meeste van deze en de reeds vroeger verleende voorrechten werden weinige jaren later saamgevat en met eenige andere vermeerderd in eene uitvoerige bul van paus Martinus V, gedagteekend Florence, 18 Maart 1420 [1]). Deze bul, die men de tweede grondwet van het Kapittel zou kunnen noemen [2]), werd door de Windesheimers zóó hoog geacht, dat daarvan in het archief van elk hunner kloosters een afschrift werd gevonden [3]). En geen wonder, want zij bevat in hoofdtrekken de geheele inrichting der Vereeniging, de kleederdracht harer leden, en de privilegiën, haar geschonken. Blijkbaar heeft men zich beijverd, er alles in te doen opnemen, wat men zelf ten opzichte van deze drie zaken wenschelijk achtte. De ware aanleiding schijnt niet veel anders geweest te zijn dan de zucht, om eene echte pauselijke bul van dien inhoud te hebben [4]). Als reden werd echter opgegeven, dat er tijdens het kerkelijk schisma allerlei voorrechten waren verleend door mannen, die zich als pausen,

---

zijn afgevaardigde Pierre d'Ailly verleend (bij Bondam, n°. 28; bij v. Ochten, fol. 47r—48r), worden voorgesteld als door dezen aan de Windesheimsche kloosters geschonken.

1) Deze bul (bij Bondam, n°. 29; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 26v—30v; zie ook aldaar, fol. 48r) is afgedrukt in het *Compendivm*, p. 4—14, alsmede bij Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 444—447.

2) Zie over de eerste boven, blz. 11—13.

3) *Chron. Wind.* p. 164; *Ref. mon.* p. 938c.

4) Het afschrift der *Privilegia* door Ywan van Ochten vergunt ons, een blik achter de schermen te slaan. Men leest aldaar, fol. 26r—26v, het volgende: „Nota bene hec sequencia. Anno domini . m°. cccc°. xx°. [lees 1419], patres nostri generalis capituli Pro stabilitate sacrosancte discipline in domibus suis perpetuanda laborantes, Certos sui generalis capituli obedienciarios, nominatim religiosos et deuotos viros, fratrem judocum domus nostre brielensis conuentualem Atque wylhelmum huesdem, nostri colendissimi patris johannis huesdem jn wyndesem prioris germanum, et in fonte beate marie juxta aernhem conuentualem professum, In florenciam miserunt et direxerunt, vbi pro tunc felicis recordacionis sanctissimus pater et dominus Martinus papa quintus, cum sua curia apostolica solempniter residebat et presidebat, eosdem onerantes vt in negocijs commissis exacta diligencia agentes, Certa necessaria priuilegia et indulta procurarent quorum virtute nostra obseruancia nouiter pro tunc iniciata auctoritate apostolica suffulta transiret et curreret pro integritate sua in tempora perpetua. Gracia preterea nostri saluatoris huiusmodi nostris nuncijs et commissarijs arridente fauorem tocius curie consecuti fuerunt. Illic igitur pro tempore

pauselijke legaten en wettige bisschoppen hadden aangesteld, zonder het te zijn, alsmede dat de Windesheimers in diezelfde dagen óók menig privilegie ontvangen en zich daarnaar gedragen hadden, maar thans vreesden, hiertoe niet het noodige recht te hebben gehad, zoodat zij er zelfs eene gewetenszaak van maakten [1]). Nogmaals, dit werd als reden opgegeven, maar kan nauwelijks de ware oorzaak zijn geweest. Indien toch iemand, dan hadden de Windesheimers zich altijd trouw gehouden aan de pausen in rechte lijn en de door dezen benoemde bisschoppen en legaten [2]). Maar genoeg. Het generaal kapittel van 1419 [3]) vaardigde Jodocus uit het S. Elisabethsconvent bij Brielle [4]), en Willem van Heusden uit het klooster Mariënborn bij Arnhem, vollen broeder van den prior superior Johan van Heusden, naar Florence af, waar destijds de Paus zetelde, en de beide mannen verwierven de gunst van het gansche pauselijke hof, slaagden volkomen naar wensch, en brachten vele groote voorrechten mede naar huis [5]). Ja, wat meer zegt, op bevel van den H. Vader hadden zij alles gratis ontvangen.

---

consistentes, omnia ad votum optinuerunt, et multa pinguia indulta secum detulerunt, que eciam ex camera apostolica de summi pontificis mandato gratis et graciose reportauerunt. Pro tunc igitur duas gloriosas bullas domini Martini pape predicti ad manus patrum redeuntes obtulerunt."

1) Zie de genoemde bul, tegen het einde (*Compendivm*, p. 13 seq).

2) Verg. boven, blz. 15, en meer uitvoerig beneden, in Hoofdstuk VII.

3) Dat het in 1419 geschiedde, blijkt uit *Ref. mon.* p. 938c. Hier toch verhaalt Busch, dat hij, op Epiphaniëndag novitius geworden zijnde (d. i. op 6 Jan. 1419; zie boven, dl. I, blz. 292, waar de noot als niet geschreven worde beschouwd), een nieuwen mantel kreeg, die na Paschen (d. i. blijkbaar na de algemeene jaarvergadering) gegeven werd aan broeder Willem van Heusden, die met broeder Jodocus van Brel (lees: van Brielle) naar de Roomsche curie vertrok, om voor het Windesheimsch kapittel privilegiën van paus Martinus V te vragen. Dit komt ook overeen met den datum der ontvangen bul (18 Maart 1420). Tevens blijkt er uit, dat de beide mannen verscheidene maanden op reis moeten zijn geweest.

4) In 1430 vinden wij hem als prior van dit convent op de jaarvergadering in den Briel, waarvan boven, blz. 25v, is gesproken.

5) Behalve de groote bul verkregen zij ook nog eene kleine, waarbij de prior superior en de overige prioren en rectoren tot het verleenen van zekere absolutiën en dispensatiën werden gemachtigd. Dit stuk is eveneens gedagteekend: Florence, 18 Maart 1420. Men kan het in zijn geheel vinden bij Bondam, n°. 30; in breed uittreksel bij v. Ochten, fol.

Wij zullen van de groote bul van Martinus V geen overzicht geven, wijl wij daardoor in allerlei herhalingen zouden vervallen. Immers, wat de inrichting van het Kapittel betreft, deze is ongeveer dezelfde als in de vroeger uitvoerig besproken bul van Bonifacius IX [1]; wat de kleederdracht aangaat, wij hebben daarvan reeds eene beschrijving geleverd [2], en wat de verleende privilegiën belangt, zij zijn grootendeels aan die van Pierre d'Ailly gelijk [3]. Ook de vrijstelling van de strenge bepalingen van Benedictus XII door Innocentius VII [4] is er bij opgenomen. In één woord, de bul bevat voor ons weinig nieuws, en voor de Windesheimers had zij hare eigenlijke waarde hierin, dat een door schier allen als wettig erkende Paus haar had afgegeven, zoodat er voortaan geen twijfel meer kon zijn aan de volkomene rechtmatigheid van de bestaande inrichting en de privilegiën van het Kapittel. Dit laatste werd, om zoo te zeggen, nog eens van voren af opgezet [5].

Toch komen er in deze bul enkele zaken voor, die wij vroeger niet hebben ontmoet. De voornaamste zijn deze: alle reeds gestichte of nog te stichten kloosters der Orde kunnen zich vrijelijk bij het generaal kapittel van Windesheim aansluiten en in al de daaraan verleende of nog te verleenen voorrechten deelen, zoo slechts twee derden hunner bewoners dit verlangen, en de diocesaanbisschop het goedkeurt [6]; ook onwettig geborenen, »wijl deze

---

30v—31v, tot een paar punten terngebracht in het *Compendivm*, p. 20, waar het verkeerdelijk „Martini quinti bulla tertia" heet, terwijl de wezenlijke derde bul (zie zoo aanstonds) aldaar geheel wordt verzwegen.

1) Zie boven, blz. 11—13.

2) Zie boven, dl. I, blz. 103v, 114.

3) Ook de boven, blz. 69, noot 6 en 7, genoemde punten uit het recht van exemtie zijn er bij. Zie het *Compendivm*, p. 11; Miraeus en Foppens, l. l. tom. III, p. 446, col. 2.

4) Zie boven, blz. 66.

5) „Vosque et vestra monasteria et conuentus, vnum capitulare corpus efficientes, de nouo ad inuicem inseparabiliter coniungimus et in perpetuum colligamus" (*Compendivm*, p. 6).

6) *Compendivm*, p. 6. Deze bepaling zal wel het gevolg zijn geweest van de moeilijkheden, die men bij de inlijving van de Brabantsche kloosters had ondervonden (zie boven, blz. 17v),

somtijds door vele deugden en bijzondere braafheid uitmunten" [1]), en er dikwijls geen voorraad van geschikte personen is, mogen door het generaal kapittel of den prior superior tot priors en andere waardigheidsbekleeders, ja ook tot zielverzorgers worden benoemd [2]; heeft iemand eenmaal zijne gelofte afgelegd of zich aan het Kapittel onderworpen, dan mag hij zich daarvan niet weer losmaken dan met toestemming van het Kapittel of den prior superior, terwijl het aan alle kloosteroversten streng is verboden, den zoodanige zonder schriftelijk bewijs op te nemen, tenzij hij tot de orde der karthuizers mocht willen overgaan [3].

Behalve dezen grooten, meerendeels samenvattenden voorrechtsbrief, en een kleineren, die gelijktijdig aan de Windesheimsche gezanten was afgegeven, vaardigde Martinus V nog twee bullen ter wille van het Kapittel uit [4]. Ook zijn opvolger Eugenius IV liet zich niet onbetuigd, maar verleende zes niet onbelangrijke bullen [5]. In éëne daarvan stelde hij drie hooggeplaatste kerkelijke personen aan als beschermers van alle tijdelijke en geestelijke

---

1) „Quia nonnunquam illegitimi nati multis virtutibus et magna morum probitate decorantur."

2) *Compendivm*, p. 8.

3) *Compendivm*, p. 10 seq. Gelijk bekend is, was de orde der karthuizers veel strenger dan die der reguliere kanunniken. Wie daartoe wenschte over te gaan, deed het dus niet, om zich het leven gemakkelijker te maken, en mocht geacht worden iets hoogers te zoeken. Ook zal de bijzondere liefde der Windesheimers voor de karthuizers (zie daarover beneden, in Hoofdstuk VII) bij deze bepaling wel niet zonder invloed zijn geweest.

4) De derde bul is de reeds boven, blz. 20 en 24, genoemde breve van 22 Oct. 1428 (bij Bondam, in n°. 32 en nogmaals in n°. 40), waarbij de Paus eene commissie van drie personen benoemde, om de zaak der vereeniging van het Nuiser kapittel met dat van Windesheim behoorlijk te regelen. In het afschrift van v. Ochten, fol. 31v, heet zij zeer bepaald „Tercia bulla dicti domini Martini pape", doch, gelijk reeds gezegd is, wordt zij in het *Compendivm*, p. 14 of p. 20, volkomen geïgnoreerd. De korte wijze, waarop het *Chronicon Windesemense*, p. 199—201, en de nog veel kortere, waarop het *Compendivm*, p. 14, zich van de genoemde vereeniging afmaakt, gevoegd bij dit misschien opzettelijk verzwijgen van de pauselijke bul, zou schier doen vermoeden, dat men redenen had, om er liever niet over uit te weiden.

5) Bij Bondam, n°. 33—38; bij van Ochten sommige in hun geheel, fol. 4v—6v, allen in breed uittreksel, fol. 34r—35v; in het *Compendivm* tot enkele punten teruggebracht, p. 21. Van Ochten en het *Compendivm* volgen dezelfde orde; bij Bondam is zij anders De eerste der zes is gedagteekend: Rome,

goederen, toebehoorende aan Windesheimsche kloosters, met volmacht, om een iegelijk, van wat rang of staat, die ze mocht aanranden, uit naam des Pausen en zonder recht van appèl, desnoods met hulp van den wereldlijken arm in den ban te doen 1). In eene andere benoemde hij op verzoek der Windesheimers eene commissie, om de zaak der donaten in hun midden zóó te regelen, dat daardoor bestaande verschilpunten opgeheven, en de belangen der kloosters het meest bevorderd mochten worden 2). Wederom in eene andere maakte hij een einde aan de moeilijkheden, waarin het Kapittel niet zelden werd gebracht, wanneer het aan vorsten en heeren de opneming van vrouwenkloosters meende te moeten weigeren, door eenvoudig te verbieden, voortaan dergelijke kloosters tot de Vereeniging toe te laten, met uitzondering van eèn paar, die met name worden genoemd 3). Nog

---

11 Nov. 1431; drie andere: Bologne, 8 Nov. 1436; ééne: Bologne, 22 Nov. 1436; de laatste, die echter niet op het geheele Kapittel maar slechts op Willem Vornken, prior van Windesheim, en diens medekloosterlingen betrekking heeft (zie beneden, in dit Hoofdstuk), is gedateerd: Ferrara, 29 Nov. 1438.

1) Rome, 11 Nov. 1431. Bij Bondam, n°. 33; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 34^r; zie ook aldaar, fol. 55^v; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. De drie bedoelde personen waren: de abt van het S. Jacobus-klooster te Luik, de deken van S. Salvator te Utrecht, en de officiaal van Keulen.

2) Bologne, 8 Nov. 1436. Bij Bondam, n°. 37; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 5^r—6^r; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 34^r—34^v; zie ook aldaar fol. 55^v—56^r; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. De commissie bestond, als ik het wel begrijp, nit den proost te Emmerik, den proost van S. Maria te Utrecht (Hendrik Rayscop) en den deken van S. Salvator aldaar (Wouter Grauwert). Zoo ja, dan heb ik haar boven, dl. I, blz. 117, verkeerdelijk uit slechts twee leden doen bestaan. Ziehier de duistere woorden zelven: „Evgenius episcopus Seruus Seruorum dei Dilectis filijs Embricen. Trajectens. dijoc. et beate Marie prepositis ac decano Sancti Salnatoris trajectens. ecclesiarum". De opdracht is van 8 Nov. 1436, en de acte, waarbij de twee laatstgenoemde leden uitvoering aan de zaak gaven (bij Bondam, n°. 39; bij v. Ochten, fol. 56^r—57^v), is geteekend: Kerk van S. Salvator, 21 Juli 1445.

3) Bologne, 8 Nov. 1436. Bij Bondam, n°. 35; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 6^v; bij v. Ochten in breed nittreksel, fol. 35^r; zie ook aldaar, fol. 58^r; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. De twee vrouwenkloosters, waarmede eene uitzondering wordt gemaakt, zijn B. Maria te Gent en Faconshof te Antwerpen, die ook werkelijk in het Windesheimsche kapittel zijn opgenomen (zie beneden, in het Aanhangsel, vrouwenkloosters n°. 11 en 12). Dat men het pauselijk verbod, ofschoon het zelfs in de *Con-*

in eene andere — men houde in het oog, dat wij ons hier midden in den tijd der herleving van het Utrechtsche schisma bevinden — bepaalde hij, dat, bij bestaanden strijd over het bezit van metropolitaan- en kathedraalkerken, de bevordering tot kerkelijke rangen evenzeer door andere katholieke bisschoppen geschieden mocht 1). Doch wij dreigen te uitvoerig te worden. Het geschrevene is meer dan genoeg, om te doen zien, dat de trouw der Windesheimers jegens paus Eugenius IV door dezen met welwillendheid werd beloond. Ook zijn legaat in Duitschland, kardinaal Julianus 2), werkte door het verleenen van een paar giftbrieven mede 3).

Inmiddels had het kapittel van Windesheim zich ook de gunstige gezindheid van de groote kerkvergadering te Bazel verworven. Men mag het waarlijk niet beschuldigen van nalatigheid in het zoeken van heil, overal waar het meende dit te kunnen vinden, of ook van gebrek aan zorg, om steeds zooveel mogelijk zeker te gaan. Het verzocht en verkreeg van het Concilie bevestiging van de drie bullen, indertijd door paus Martinus V afgegeven, dus ook van de merkwaardigste der drie, die, gelijk wij zagen, als tweede grondwet der Vereeniging gelden kan. Er werden zelfs eenige personen benoemd, om alles, wat in de gezegde bullen was vervat, tegen elke aanranding te beschermen 4).

---

stitutiones (pars I, cap. 8; in die van 1553, p. 41; in die van 1639, p. 18) met bijzonderen nadrnk genoemd werd, niet al te streng opvatte, volgt nit het toelaten van nog enkele andere.

1) Bologne, 22 Nov. 1436. Bij Bondam, n°. 36; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 6^r; bij v. Ochten in breed nittreksel, fol. 35^r—35^v; zie ook aldaar, fol. 58^r; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. Wij ontmoeten hier alweder eene proeve van het recht van exemtie.

2) „Vulgariter Sancti Angeli nuncnpatus". Hij was voorzitter van het concilie te Bazel.

3) Bij Bondam, n°. 42 en 43. Laatstgenoemde („Quod in Ecclesiis novis valeamus alta voce cantare et sacramenta omnia servare") is gedagteekend: Bazel, 14 Ang. 1434. Eerstgenoemde („Qnod de manu seculari valeamns emere decimas") is gedateerd: Bazel, 10 Oct. 1435. In het *Compendivm*, p. 22, worden deze twee giftbrieven slechts even genoemd. Van Ochten deelt ze in uittreksel mede, fol. 36^v—37_r, en nogmaals in hun geheel, fol. 59^r—60_r.

4) Deze bul is van 27 Dec. 1434. Men kan haar vinden bij Bondam, n°. 40; bij v. Ochten, fol. 54^r—55^v, alsmede in uittreksel, aldaar fol. 33^r—34^v; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. De benoemde „conservatores" waren:

Het Concilie deed meer. In een uitvoerig stuk stelde het eene dergelijke commissie aan, tot handhaving der Windesheimsche kloosters en kloostergoederen tegen de aanslagen van sommige „vorsten, hertogen, graven, baronnen en andere wereldlijke machthebbers" 1); in eene derde bul vergunde het aan al de priors van het Kapittel, zonder iemands verdere goedkeuring reliquieën aan te werven, ten geschenke te ontvangen, en te plaatsen waar het hun goeddunken zou 2), en bij schrijven van 25 Januari 1435 machtigde het bepaaldelijk den prior te Windesheim en dien te Wittenberg tot volledige en onbelemmerde kloosterhervorming in het hertogdom Brunswijk en de bisdommen Hildesheim, Halberstadt en Werden 3).

Vreesden wij niet, onze lezers te vermoeien, ja te vervelen, wij zouden nog lang op dezelfde wijze kunnen voortgaan, want het scheen wel, dat alle pausen en andere kerkelijke waardigheidsbekleeders wilden samenwerken, om het Windesheimsch kapittel aanzienlijk en onafhankelijk te maken 4). Noch Antonius van Bologne 5),

---

de proost van B. Maria ad Gradus te Keulen, die van S. Jan te Utrecht, en die van S. Maarten te Emmerik.

1) Deze bul is van 28 Maart 1435. Bij Bondam, n° 44; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 33^{v}; zie ook aldaar, fol. 55^{v}; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. De commissie bestond uit den aartsbisschop van Keulen, den deken der Utrechtsche kerk, en dien van B. Maria te Dordrecht.

2) Deze bul is van 1 Oct. 1437. Bij Bondam, n°. 41; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 33^{v}—34^{r}; zie ook aldaar fol. 55^{v}; in het *Compendivm* zeer kort, p. 21. Eene anthentieke kopie van het oorspronkelijke stuk bernst als n°. 919 in het stedelijk archief te Deventer. Zie *Inventaris van het Deventer-archief*, Dev. 1870, blz. 183. Tevens zij opgemerkt, dat de zaak alweder het recht van exemtie betreft.

3) Deze volmacht is afgedrukt *Ref. mon.* p. 486 seq, alsmede bij Heineccius, *Antiquitates Goslarienses*, lib V, ad annum 1435 (in Heineccins en Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. 1707, p. 389—391), naar een exemplaar in het archief van het Windesheimsche klooster te Richenberg bij Goslar.

4) Wat aan de volgende schets ontbreekt, kan men aangevuld vinden in Bijlage VII.

5) „Anthonius, miseracione dinina Episcopns Ostiensis, Sancte Romane ecclesie Cardinalis Bononiensis vnlgariter nnncupatns". De door hem verleende, of liever de op zijn verzoek door paus Eugenius IV „oraculo viue vocis" gegeven brief is gedagteekend: Florence, 1 Sept. 1440. Men kan haar vinden bij Bondam, n°. 49 (ook nog aldaar, in n°. 56); in het fragment vóór het afschrift

noch Nicolaas van Cusa 1) liet zich onbetuigd. De Utrechtsche bisschop David van Bourgondië, die natuurlijk het recht van

---

van v. Ochten, fol. 13^{r}—13^{v}; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 37^{r}—37^{v}; zie ook nog fol. 60^{r}; in het *Compendivm* eenige pnnten er uit, p. 22. Een dezer punten betreft het te hnis verdienen van dezelfde aflaten, die door den genoemden Paus aan het devotelijk bezoeken van zekere kerken, zoo binnen als buiten Rome, waren verbonden. Ik bezit een merkwaardig opstel hierover, getiteld „Hier beghint dat roemsche oflaet dat die paeus eugenius quartus ghegeuen heeft den capittel van wynsym ende hoe ende wanneer dat men dat verdien mach", in een handschriftje uit de vijftiende eeuw (in 12mo; hoornen omslag; papier; ongepagineerd), dat vroeger aan Meerman (*Bibliotheca Meermanniana*, Hag. Com. 1824, tom. IV, p. 177, n°. 1072), en later aan Delprat (*Catalogue de la bibliothèque de feu M. Delprat*, La Haye, 1872, p. 71, n°. 1291) behoorde, en waaruit ik weldra eenige belangrijke stukken hoop uit te geven.

1) Hij verleende drie brieven, waarvan echter de eerste (Zwolle, 23 Aug. 1451; bij Bondam, n°. 45; bij v. Ochten, fol. 60^{v}; voorts in uittreksel aldaar, fol. 37^{v}; in het *Compendivm* tot een paar punten gebracht, p. 22) niet voor de Windesheimers alleen was bestemd (zie boven, blz. 38, noot 4), terwijl de laatste (Brussel, 1 Febr. 1452; bij Bondam, n°. 59) gekend kan worden uit het volgende opschrift: „Subscripta litera originalis domini Nicolai Cardinalis non habetur in Wyndesem sed reservatur in Brabantia in Zonia in viridi Valle aut rubea valle vel in septem fontibus, qua confirmat et extendit et declarat certum aliud privilegium apostolicum per dominnm Petrum Cameracensem nostro Generali Capitulo concessum [namelijk het boven, blz. 69, genoemde, dat men niet verplicht was tot het houden van „blijde inkomsten" in het klooster], cujus Copia habetur supra in presenti libro". Men vindt het dan ook noch in het afschrift van v. Ochten, noch in het *Compendivm* vermeld. Ook van de tweede (Zwolle, 23 Aug. 1451; bij Bondam, n°. 47; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 7^{r}; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 37^{v}—38^{r}; zie ook nog aldaar, fol. 61^{r}; in het *Compendivm*, zeer kort p. 22) vermoed ik, dat zij, ofschoon aan den prior van Windesheim gericht, aan alle opperpriors van kloostervereenigingen is toegezonden. Zij betreft eene zaak van hoogst kieschen aard. Ziehier de woorden zelven: „Sane prout multornm relatione didicimns nonnunquam etiam aliqnos vestri ordinis [let wel, dat er niet van het Windesheimsch kapittel, maar van de augustijner-orde sprake is] fuisse, qui nt carnis stimulum effugerent, et deo quietiorem redderent famulatum, proprijs se ipsos genitalibus castrarunt, Qnodqne quidam ex eis per hoc tantum lesi fuernnt quod propterea viam ingrediebantur carnis vniuerse, et propterea connentibus nbi talia perpetrata fucrunt multa oblocutionum opprobria et propter talium sepnlturam scandala et diuerse inconuenientie generabantur, Hinc est qnod nos in hac re pronidere cupientes tibi necnon etiam omnibus et singulis prioribus sub capitulo conuentus tui monasterij in Windesem existentibus auctoritate legationis nostre, ut si quod absit persona aliqua conuentuum siue monas-

visitatie, correctie en reformatie in al de kloosters zijner diocese had, deed niet slechts voor zichzelven, maar ook voor zijne opvolgers afstand daarvan, zooveel het de Windesheimsche conventen betrof 1). Pius II schonk in éène bul vele en niet geringe voorrechten 2), die door Sixtus IV nog aanmerkelijk uitgebreid 3) en met andere vermeerderd werden 4). Innocentius VIII

---

teriorum predictorum siue propter regnum celeste acquirendum, aut alias causas seipsum proprijs castrauerit genitalibus, uel alio quoque modo ita se leserit ut mors inde sequeretur, quod corpus persone hujusmodi absque licencia alterius cujuscumque extra cimiterium occulte sepelire facere possitis et valeatis ac possint et valeant tenore presentium plenam et liberam concedimus facultatem." — Zie voorts over zijn bezoek te Windesheim en de door hem aan den prior superior verleende bijzondere gunst (*Chron. Wind.* p. 153) beneden in dit Hoofdstuk.

1) 29 Juni 1461. Bij Bondam, n°. 48, en andermaal in n°. 56; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 13^{v}—15^{v}; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 38^{r}—38^{v}; in het *Compendivm* zeer kort, p. 22. Deze giftbrief is eene bijzonder sterke proeve van het recht van exemtie. Zie voorts beneden.

2) Rome, 22 Jan. 1460. Bij Bondam, n°. 46; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 3^{v}—4^{v}; bij v. Ochten in breed uittreksel, fol. 35v—36v; in het *Compendivm* tot weinige punten teruggebracht, p. 21 seq.

3) Namelijk in zijne bul, gedagteekend: Rome, 17 Juli 1477, een zeer breedvoerig stuk, dat eene menigte bladzijden vult. Bij Bondam, n°. 56; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 8^{v}—13^{r}; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 39^{v}—41^{r}; zie nog aldaar, fol. 61^{v}; in het *Compendivm* eenige punten, p. 23 seq. Een paar merkwaardige daarvan, betreffende inwendige toestanden en het recht van exemtie, luiden als volgt: „Capitulum generale inobedientes et rebelles dimembrare potest"; „Ordinarij [d. i. de respectieve bisschoppen] nullam curam, visitationem, reformationem aut promissionem cuiuscunque domus nobis imponere possunt, neque fratres nostros euocare"; „Precipitur omnibus tam ecclesiasticis quam secularibus quacunque etiam dignitate praefulgeant, vt in apprehensione fugitiuorum, assistentiam nobis praebeant".

4) Volgens het *Compendivm*, p. 22 seq, gaf Sixtus IV, behalve de zooeven genoemde, nog drie bullen ten behoeve van het Windesheimsch kapittel uit. Bij Bondam vind ik er twee, beiden gedagteekend: Rome, 19 Nov. 1474 (n°. 50 en 57); evenzoo in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 7^{v}—8^{v}, en 15^{v}—16^{v}; in uittreksel bij v. Ochten, fol. 38^{v}—39^{v}, en fol. 39^{v}; zie ook aldaar, fol. 61^{r}—61^{v}. Het verschil van telling zal wel hierin liggen, dat de Paus eene afzonderlijke bul zond tot bijvoeging van een paar vergunningen, die wettig door hem toegestaan, maar door den opsteller van de reeds afgegeven eerste bul vergeten waren (v. Ochten, fol. 39^{v} en fol. 61^{r}—61^{v}). Een merkwaardig punt in deze eerste bul betrof alweder het recht van exemtie. Daar werd namelijk aan alle bisschoppen verboden, zich in de kloosters, tot het

gaf niet minder dan veertien bullen ten voordeele van het Kapittel uit 1), en in éene daarvan, de derde 2), verleende hij al de privilegiën, aan de aanzienlijkste aller congregatiën van augustijner-regulieren, de Lateraansche 3), geschonken; privi-

---

Kapittel behoorende, op eenigerlei wijze met de handelingen der visitatoren in te laten. Zie voorts beneden, in dit Hoofdstuk.

1) *Compendivm*, p. 24—49. Bij Bondam staan er slechts elf (n°. 60—64, 70—75), waarschijnlijk omdat de drie laatsten nog niet waren verschenen, toen de codex, waarnaar deze kopie genomen is, werd geschreven. Bij v. Ochten, die zijne verzameling in 1482 besloot, is geene enkele der veertien te vinden. Van de elf bij Bondam zijn twee gedateerd 11 Jan. 1484, éene 7 Maart 1486, éene 19 Maart 1486, éene 11 April 1486, drie 26 Aug. 1486, éene 16 Nov. 1486, éene 6 Apr. 1490, éene 4 Mei 1490. De twee laatsten (bij Bondam, n°. 74 en 75) hebben betrekking op een hevigen strijd tusschen het Kapittel en den bisschop van Kamerijk over het bezoeken van Windesheimsche kloosters, onder het ressort van den Bisschop gelegen. Wij komen op deze zaak, die ook alweer in hooge mate het recht van exemtie betrof, in ons kort overzicht van de geschiedenis der Vereeniging terug. Uit het *Compendivm*, p. 48 seq, blijkt, dat er minstens vijf bullen over moeten bestaan hebben, wier zeer korten inhoud men aldaar kan vinden.

2) Althans zoo heet zij in het *Compendivm*, p. 24, ofschoon er naar tijdsorde reeds vier aan haar waren voorafgegaan. Zij is namelijk gedagteekend: Rome, 11 Apr. 1486. Men kan haar geheel afgedrukt vinden in het *Compendivm*, p. 24—47. Bij Bondam is zij n°. 62 en beslaat zij niet minder dan twee en vijftig bladzijden schrifts.

3) Men zegt, dat zij aldus genoemd werd naar de oudste der hoofdkerken van Rome, de door Constantijn den Groote gestichte „Basilica Lateranensis". In deze kerk namelijk vormde paus Sylvester I eene vereeniging van samenwonende kanunniken (verg. boven, dl. I, blz. 94), die onder Leo I door Gelasius, leerling van Augustinus, naar den zoogenaamden regel van dezen laatste (zie boven, dl. I, blz. 96) zal zijn ingericht. Vele waren de lotgevallen der Vereeniging. Bonifacius VIII verwijderde haar en stelde er seculiere kanunniken voor in de plaats. Eugenius IV hernieuwde haar uit reguliere kanunniken van het klooster S. Maria de Frigdionaria (in het hertogdom Lucca), van waar de hervorming der regulieren-kloosters in Italië omstreeks 1400 was uitgegaan. De congregatie, aan wier hoofd zij kwam te staan, heette naar haar „Congregatio S. Salvatoris Lateranensis", en zal in de eerste helft der zeventiende eeuw in Italië honderd vier en twintig conventen voor mannen (abdijen, proostdijen en priorijen), benevens eene menigte voor vrouwen hebben geteld. Verscheidene hooggeplaatste en geleerde kerkelijke personen kwamen uit haar voort. Of er uit latere tijden eene monographie over deze belangrijke congregatie bestaat, is mij onbekend, doch Gabriël Pennottus, die er zelf toe behoorde, heeft onder

legiën, zóó talrijk, dat zij eene reeks van bladzijden vullen, en zóó vrijgevig, dat de Windesheimsche vaderen zelven de toe-

---

den titel van *De congregatione Lateranensi*, *per Frigdionarios canonicos restitvta*, het gansche derde deel van zijne meermalen genoemde *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, Rom. 1624 en Col. 1630, er aan gewijd. Het is hieraan, dat ik mijne korte mededeelingen heb ontleend. Miraeus geeft in zijn werkje *De Windesemensi*, *Lateranensi*, *Aroasiensi et Congregationibus alijs*, Brux. 1622, p. 34—34, eene veel kleinere lijst van kloosters, tot de Lateraansche congregatie behoorende, dan Pennottus (p. 781—786) geleverd heeft. Volgens hem telde zij 38 abdijen, 14 proostdijen, 12 priorijen en één archipresbyteraat, gelijk men hem in 1621 uit Rome had bericht („vt anno 1621. ex Vrbe accepimus"). Hoe dit zij, de genoemde Congregatie, voor wier geschiedenis, inrichting en bevoorrechting de bul van Innocentius VIII, met de daarin opgenomen bullen zijner voorgangers, zeer belangrijk is, en waarover men ook Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, tome II, p. 27—43, kan naslaan, was misschien wel de meest aanzienlijke, die ooit heeft bestaan. Geen wonder dan ook, dat de Windesheimers begeerig waren, in de haar verleende privilegiën te deelen. Ja, zij gingen verder. Gaarne namen zij, op grond van de toekenning dier privilegiën, den schijn aan van tot haar te behooren, of althans in zekere innige betrekking tot haar te staan. Hieraan meen ik te moeten toeschrijven, dat zij soms de beide namen bijeenvoegden. Zoo bijv. Marcus Mastelinus op den titel van zijn boven (blz. 15, noot 4) genoemd *Necrologivm monasterii Viridis vallis*, *ordinis canonicorvm regvlarivm S. Avgvstini Congregationis Lateranensis*, *et Capituli Windezemensis*, of ook de Frenswegensche regulier Carolus de Cooth in het opschrift van zijne boven (blz. 6, de noot) vermelde verzameling beschrijvingsbrieven: *Capitula Generalia Congregationis Laterano-Windesemensis* etc. Zie ook boven, blz. 60, noot 4. De zaak en hare verklaring vindt men bij Arnoldus Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier*, *M. S.*, blz. 1 der eerste pagineering: „Deeze Congregatie wird bijgenoemt Laterano windesemensis, van de vermaardste kerck Lateranen binnen Romen, wiens Canoniken eerst Regulieren zijn geweest, en die door het Bevel van den H. Leo den Grooten, onder gehoorsaamheit van den H. Gelasius in een Huijs verplight waren te wonen, en met eene Algemeene tafel te vreede moeste zijn, en dit geschiede reets in het jaar 440. en om dat wij deelaghtigh wierden van de Privilegien van deeze Lateraanse Kerck, als ook dat wij haar Lefens manieren naarvolghden, zoo wird deeze vergaderingh Laterano windesemensis bijgenoemt". Men ziet het, de grond is tamelijk zwak, en men zal verstandig doen, de ijdelheid der latere Windesheimers niet na te volgen, maar den eervollen naam van Windesheim onverbasterd en onvermengd te bewaren. Verg. ook Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Cref. 1855, S. 71, Note 3, die zeer te recht schrijft: „Von einem Verband der Klöster der Regularkanonichen in Dentschland und einer Unterordnung unter der Genossenschaft beim Lateran ist nichts bekannt,"

passing van sommige daarvan in hun midden beperkten 1). Het was een ware stortvloed van rechten en voorrechten 2), die gevaarlijk dreigde te worden, en die ongetwijfeld meer tot nadeel der Vereeniging dan tot haar waarachtig gewin heeft gestrekt. Althans in dezelfde dagen, waarin zij haar privilegiënschat tot in het overdrevene zag toenemen, zien wij haar streven hoofdzakelijk op het uitwendige gericht 3), en getuigt menige voorrechtsbrief meer van inwendig verval dan van geestelijken bloei 4). Zoo gebood, om een enkel voorbeeld te noemen, paus Sixtus IV in zijne vierde bul (1477) aan alle, zoowel kerkelijke als wereldlijke personen, den Windesheimers bijstand te verleenen in het grijpen van weggeloopen kloosterlingen 5);

---

1) Zie het met kleine letter gedrukte in het *Compendivm*, p. 34, 35, 39, 40, 42. Op verzoek der Windesheimsche vaderen gaf de Paus bij breve van 19 Maart 1486 (bij Bondam, n°. 64) tot beperkingen verlof. Het besluit van 't generaal kapittel, waarin ze allen vermeld staan, is van 1490 (bij Bondam, n°. 76, alsmede afgedrukt in de *Constitutiones* van 1553, p. 119 seq.).

2) Het toekennen van al de privilegiën der Lateraansche congregatie bleef niet het eenige voorbeeld van dien aard. Ook die van de congregatie der H. Justina, behoorende tot de orde der Benedictijnen, alsmede die van de Cistersiënsen en Karthuizers werden door Innocentius VIII aan het kapittel van Windesheim geschonken. Zie het *Compendivm*, p. 24, 58 seq, en verg. Bondam, n°. 66—69 (welke nummers op de benedictijner-orde betrekking hebben; er staat echter op den rand bij: „non transumpta").

3) Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

4) Sterksprekend zijn de volgende woorden uit het *Compendivm*, p. 52: „Priuilegia quoque nostra plurimum confortantur quodam processu iuridico, Traiecti coram ordinis conseruatore, domino Gerardo Zuggerorij, ecclesiae sancti Saluatoris decano, habito, propter excessum notabilem in conuentu nostro prope Aemstelredamum anno 1530 perpetratum. Cuius processus exemplar, reperietur in Windesem, in Traiecto, et in Heylo." De „excessus notabilis", waarvan hier sprake is, zal wel zijn, dat het klooster van S. Jan Evangelist buiten Amsterdam door zijne eigene bewoners in brand was gestoken. De onzekerheid aangaande de waarheid en het jaartal van dit feit (zie bijv. v. Leeuwen, *Batavia illustrata*, 's Grav. 1685, blz. 1329; Le Long, *Historische beschryvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam*, Amst. 1729, blz. 452; Wagenaar, *Amsterdam*, Amst. 1760, stuk I, blz. 229) wordt hier door het getuigenis van met de zaak bekende tijdgenooten (1553) niet weinig verminderd. Maar ongelukkig de corporatie, wier privilegiën door processen over dergelijke schanddaden versterkt worden.

5) Zie boven, blz. 78, noot 3.

Innocentius VIII in zijne achtste bul (1486) gaf hun verlof, de zoodanigen, waar ook gevonden, desnoods met de hulp van den wereldlijken arm in te kerkeren [1]), en Clemens VII bekrachtigde (1523) eene reeds door Adriaan VI uitgevaardigde, maar door diens dood ongezegeld geblevene bul, waarbij het generaal kapittel werd gemachtigd, zijne onderhoorige reguliere kanunniken en andere broeders, die zonder verlof hunner priors buiten hunne kloosters verkeerden, derwaarts terug te brengen, óók alweder met de bijvoeging: indien noodig, onder inroeping van de wereldlijke macht [2]). Waarlijk, zulke voorrechtsbrieven zouden in de dagen van Vos niet noodig zijn geweest.

Ten slotte nog een enkel woord over ééne soort van privilegiën, waarop de kloosterlingen bijzonder gesteld waren, en die ook aan de Windesheimers geenszins ontbraken. Wij bedoelen de privilegiën, die betrekking hadden op het zoogenaamde »recht van exemtie". De lezer weet, dat dit recht bestond in vrijstelling van het gezag des bisschops, onder wien men ressorteerde, en plaatsing onder de onmiddellijke bescherming van den Paus [3]). Reeds hebben wij verschillende voorbeelden daarvan ontmoet [4]). Het sterkste was wel dit, dat David van Bourgondië zelf voor zich en zijne opvolgers afstand deed van zijn recht, om de Windesheimsche kloosters, in zijne diocese gelegen, te visiteeren [5]). Welnu, in 1520 gaf Leo X aan den toenmaligen bisschop van Utrecht, Philips van Bourgondië, op diens verzoek verlof, de aan zijn rechtsgezag onttrokken conventen éénmaal te bezoeken. Doch in het volgende jaar trok de genoemde Paus de verleende machtiging, voor zooveel het kapittel van Windesheim betrof, weder in, »verklarende dat de Windesheimers van alle rechtspraak, gezagsuitoefening en visitatie van pauselijke legaten, nuntiussen, aartsbisschoppen, bisschoppen en andere gewone en buitengewone waardigheidsbekleeders, alsmede van alle opbrengst van vrijwillige bijdragen en gedwongen heffingen volkomen vrij, en in de onmiddellijke rechtsbedeeling, eigendom en bescherming van den Heiligen Stoel opgenomen waren". Naar waarheid staat er in het »Compendium privilegiorum" bij gedrukt: »Door dezen pauselijken brief worden onze voorrechten niet weinig versterkt en bevestigd" [1]).

1) Bij Bondam, n°. 72; *Compendivm*, p. 47.

2) Zie het *Compendivm*, p. 52.

3) Zie vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 76—78.

4) Zie boven, blz. 69—79 passim, vooral in de noten.

5) Zie boven, blz. 77v.

Hiermede zullen wij ons overzicht van de Windesheimsche privilegiën besluiten. Wel is waar hebben wij ze slechts tot het jaar 1523 gebracht, maar van toen af tot 1573, d. i. gedurende eene halve eeuw, schijnt er geen enkel te zijn bijgekomen [2]). En het ééne, zoover wij weten tevens het laatste, dat er in het genoemde jaar aan werd toegevoegd, behoort veel minder hier dan straks in de korte geschiedenis der Vereeniging te huis. Het is namelijk de bul van paus Gregorius XIII, waarbij ten gevolge van den schok, door de groote Kerkhervorming teweeggebracht, het kapittel van Windesheim geheel werd gereorganiseerd. Alvorens echter tot de bedoelde korte geschiedenis over te gaan, willen wij eerst nog de inrichting van het Kapittel voor den lezer ontvouwen.

In zeer breede trekken leerden wij het inwendig samenstel van het Windesheimsch kapittel reeds kennen uit de bul van paus

1) Alles ontleend aan het *Compendivm*, p. 52. De breve van intrekking aan den Bisschop is afgedrukt bij Dodt, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, Utr. 1839, dl. V, blz. 297 seq. Zie ook aldaar, p. 299.

2) Tot 1553, in welk jaar de Windesheimsche *Constitutiones* gedrukt werden, is er zeker niets aan toegevoegd, wijl het anders wel in het daarachter gedrukte *Compendivm privilegiorvm* zou zijn opgenomen. Doch ook tusschen 1553 en '73 laat het zich nauwelijks denken, dat er eenige pauselijke of andere voorrechtsbrief zou zijn gevraagd of ontvangen. Die van laatstgenoemd jaar is blijkbaar iets geheel nieuws. De twee plakkaten van Karel V (Brussel, 17 Febr. 1535, en Brussel, 20 Aug. 1535), die aan het einde van het *Compendivm* voorkomen, zijn niet bepaaldelijk voor het kapittel van Windesheim, maar voor alle conventen bestemd. Het eerste handelt over weggeloopen kloosterlingen; het tweede over hetgeen met hunne goederen en inkomsten moet worden gedaan. Een dergelijk plakkaat betreffende de broeders des gemeenschappelijken levens, door Karel V den 7den Juni 1545 te Deventer afgegeven, is medegedeeld door Vorstman, *Stukken betrekkelijk de broeders des gemeenen levens* (in Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. VII, Leid. 1847), blz. 138v alsmede door Moll, *Aanteekeningen van een tijdgenoot, betreffende de opkomende Kerkhervorming* enz. (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. III, Amst. 1862), blz. 114.

Bonifacius IX, gedagteekend 16 Mei 1395, waarbij de voorgenomen oprichting en de voorgestelde inrichting der Kloostervereeniging werd bekrachtigd [1]). De nadere bijzonderheden echter moeten ons blijken uit het eerste deel der »Statuta" of »Constitutiones", wier oudste redactie tot 1402 opklimt, en die, naar de lessen der praktijk, den drang der omstandigheden en de behoeften der tijden aangevuld en gewijzigd, in den loop van vier eeuwen heel wat veranderingen hebben ondergaan [2]). De eenig wezenlijke echter zijn het gevolg geweest van den reeds genoemden schok, door de Kerkhervorming der zestiende eeuw teweeggebracht, zoodat wij moeten beginnen met te herinneren, dat de Windesheimsche »Statuta" van 1508 en de »Constitutiones" van 1553 in hoofdzaak nog volkomen dezelfde zijn als die van 1402, terwijl die van 1639 in meer dan één opzicht werkelijk van de drie genoemde verschillen. Indien het geoorloofd is, over eene zaak als deze te spreken met woorden, aan de huishouding der staten ontleend, dan zouden wij zeggen, dat zich in het eerste tijdperk der Vereeniging een meer bepaald republikeinsch, in het laatste daarentegen een eenigszins constitutioneel-monarchaal beginsel deed gelden.

Het spreekt van zelf, dat wij door de gemaakte onderscheiding het karakter der zaak slechts zeer in het algemeen en als bij benadering uitdrukken; doch zoowel in het eerste als in het laatste tijdperk treedt het constitutioneele der gansche inrichting sterk in het licht. Wij zien er iets echt Nederlandsch-nationaals in. Een absoluut-monarchaal bestuur heeft nooit en zal nooit in ons vaderland willen gedijen. Altijd heeft er iets constitutioneels bij moeten komen, nu eens in den vorm van bezworene rechten, dan weder in de gedaante eener beëedigde grondwet. Steeds hebben de onderdanen door afgevaardigden invloed gezocht op het vaststellen van de bepalingen, waarnaar zij zouden geregeerd worden, hetzij deze afgevaardigden optraden onder den naam van Staten en Steden, of onder dien van Eerste en Tweede Kamer. En zie, hier is eene kloostervereeniging, op Nederlandschen bodem ontstaan. Zij moge den vorm harer inrichting aan

1) Zie boven, blz. 11—13.

2) Zie over deze verschillende redactiën boven, dl. I, blz. 206, noot 3.

soortgelijke vereenigingen, meer bepaald aan die der karthuizers hebben ontleend [1]), maar zij zou het niet hebben gedaan, indien daarin niet het constitutioneele beginsel ware gehuldigd. Zij laat zich wel is waar door den prior van Windesheim als prior superior regeeren, maar doet dit onder zoodanige bepalingen, dat zij zelve het oppergezag in handen houdt, terwijl hij aan haar verantwoording is verschuldigd, en bij alles, wat hij doet, gebonden is aan eene wet, die zij heeft vastgesteld en kan veranderen, zoo dikwijls zij wil. Zij handelt hierin door middel van hare afgevaardigden op de jaarlijksche algemeene vergadering, volgens een systeem van zoogenaamde getrapte verkiezing, zoodat alles als een volkomen raderwerk ineensluit, en de Vereeniging ten slotte zich zelve bestuurt [2]).

Wanneer wij thans onze aandacht op de verschillende deelen der zaak gaan vestigen, dan moet de reeds genoemde algemeene vergadering, of gelijk men destijds zeide, het generaal kapittel (capitulum generale), dat jaarlijks onder voorzitterschap van den prior superior werd gehouden, het eerst ter sprake komen. In vroegere tijden werd het op den tweeden [3]), later op den derden Zondag na Paschen geopend [4]). De duur hing natuurlijk van het aantal en den omvang der te behandelen zaken af, die deels gewone, deels buitengewone waren. Tot deze laatste soort behoorden o. a. de opmerkingen, voorstellen, klachten en dergelijke, die de leden der Vereeniging schriftelijk aan den prior superior of het generaal kapittel hadden doen toekomen; want niet slechts elk der verbondene kloosters, maar ook ieder hunner bewoners had daartoe het recht, ofschoon er tegen ongegronde aanmerkingen en onware beschuldigingen zoo krachtig mogelijk werd gewaarschuwd [5]).

De voorgeschreven plaats der vergadering was het klooster Windesheim [6]), ten minste zoolang dit bestond. Kon zij aldaar

1) Zie boven, dl. I, blz. 23, noot 1, en blz. 206, noot 1.

2) Verg. het vroeger (dl. I, blz. 143v) gezegde aangaande de inrichting der Windesheimsche kloosters. Zie ook dl. I, blz. 72.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 99, 318, 324.

4) *Constitutiones*, pars I, cap. 2 (in die van 1553, p. 31; in die van 1639, fol. 2v). Zie ook beneden, blz. 89, noot 1.

5) *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 32; in die van 1639, fol. 3r—3v).

6) *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 31).

om de eene of andere reden niet worden gehouden, dan moest de prior superior met zijn convent door middel van brieven aan de belanghebbenden doen weten, waar zij plaats hebben zou [1]). Reeds zagen wij, dat dit weleens geschiedde. Toen namelijk in 1430 de twaalf Nuiser kloosters met het Windesheimsch kapittel werden vereenigd, vonden wij de vaderen ten gevolge van het Interdict te Brielle bijeen [2]). Voorts weten wij van goed onderrichte zijde, dat de jaarvergaderingen omstreeks dienzelfden tijd, toen de bewoners van Windesheim een goed heenkomen in het klooster Frendeswege hadden gezocht [3]) en de ballingschap van anderen bijna tien jaren duurde [4]), op verschillende plaatsen, zooals te Amsterdam en te Leiderdorp in Holland, te Groenendaal en te Korsendonck in Brabant zijn gehouden [5]). Evenzoo vinden wij in 1440, ook alweer wegens het Utrechtsche schisma, in stede van een generaal kapittel slechts een »colloquium" te Gaesdonck [6]), en in 1517 of daaromtrent, ten gevolge van oorlogen en twisten, eene formeele vergadering te Groenendaal [7]). Later in de zestiende eeuw treffen wij het Kapittel nu eens te Utrecht aan, dan weer te Nuis [8]). Genoeg om te doen zien, dat er ook uitzonderingen op den algemeenen regel zijn geweest.

Toen het moederklooster zelf, dat de afgevaardigden zoovele malen binnen zijne muren had ontvangen, door de wereldlijke macht was genaast en geslecht [9]), was daarmede tevens het groote vereenigingspunt weggenomen. Ja, erger nog: ten gevolge van al de verwarring en onzekerheid, waarin men langen tijd verkeerde, werd het houden van een generaal kapittel meer dan dertig jaren achtereen verzuimd, totdat de toenmalige prior

---

1) *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 32).

2) Zie boven, blz. 25v.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 143, 566; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 57.

4) Zie vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 198—207.

5) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 164, en voorts beneden.

6) Zie Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 496c.

7) Zie de straks (blz. 89, noot 1) te noemen kapittelrede van 1518 (?).

8) Te Utrecht in 1559; te Nuis in 1561. Zie de straks te noemen kapittelrede van laatstgenoemd jaar. Zij begint namelijk aldus: „Dvobus abhinc annis Patres Venerandi et dilectissimi in Christo fratres, Quum comitia nostri ordinis Traiecti celebrarentur."

9) Zie boven, dl. I, blz. 84—87.

generaal, Michiel de Riddere, het omstreeks 1605 weder in zwang bracht [1]). Zeker heeft men toen niet terstond bepaald, voortaan slechts om de drie jaren bijeen te komen, noch ook om beurten in Duitschland en de Zuidelijke Nederlanden te vergaderen, want in 1619 vinden wij de vaderen te Keulen, vier jaren later te Tongeren, drie jaren daarna te Rookloóster, vervolgens met tusschenruimten van één jaar te Groenendaal, Leuven en Keulen [2]). Eerst in de »Constitutiones" van 1639 lezen wij: »Het generaal kapittel wordt om de drie jaren gehouden in een of ander klooster der Congregatie, door den prior generaal en de definitoren van het naast voorafgaand generaal kapittel daartoe aangewezen. Om echter den vrede te bewaren, is bepaald, dat het om beurten in de twee provinciën zal worden gehouden" [3]). De twee provinciën waren Duitschland en Nederland, of »Germania superior" en »Germania inferior". De Maas vormde de grensscheiding tusschen die beiden [4]).

In de dagen van den grootsten omvang der Vereeniging waren de niet te veraf wonende priors verplicht, alle jaren op de vergadering tegenwoordig te zijn. Wie daarentegen op een afstand van drie of vier dagen reizens verwijderd lagen, behoefden slechts om de twee, en wie aan gene zijde van Worms hun verblijf hadden, om de drie jaren te komen. Wie verhinderd was, moest daarvan schriftelijk, met opgave van de reden, aan de definitoren kennis geven, en uit eenzelfde convent mochten niet meer dan twee afgevaardigden verschijnen [5]). Later, toen het generaal kapittel slechts om de drie jaren plaats had en de uitgestrektheid der Congregatie aanmerkelijk was afgenomen, moesten al de

---

1) Rosweyde in de Opdracht zijner uitgave van het *Chronicon Windesemense*, [p. 2]. Michiel de Riddere was prior te Rooklooster, en prior generaal van 1603 tot 1607. Zie over hem beneden, in dit Hoofdstuk.

2) Dit blijkt uit de boven (blz. 6, de noot, en blz. 80, de noot) genoemde verzameling van beschrijvingsbrieven voor vergaderingen van het generaal kapittel.

3) *Constitutiones* van 1639, fol. 2v. Als de beurt aan Duitschland was, hield men de vergadering bij voorkeur te Aken, wijl het klooster van S. Jan Baptist te dier stede, zoowel door zijne inrichting als door zijne aardrijkskundige ligging, daartoe bijzondere geschiktheid bezat. Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier M. S.*, blz. 12 der eerste pagineering.

4) *Constitutiones* van 1639, fol. 16v.

5) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars I, cap. 2 (in die van 1553 p. 32).

priors de vergadering geregeld komen bijwonen. Op afwezigheid werd zelfs eene boete van tien keizersguldens of vier en twintig gulden Brabantsch gesteld. Daarenboven ontving de nalatige, tenzij hij een brief met voldoende redenen had ingezonden, eene zware straf 1). Het zal niet noodig zijn, hierbij te voegen wat van alle genootschappen geldt, dat het stellen van straf op het niet bijwonen van vergaderingen een teeken is van kwijning, en dat de hoegrootheid der bepaalde boete in omgekeerde reden staat tot den bloei der vereeniging.

Om te zorgen, dat de priors hun tocht naar het generaal kapittel niet tot een pleiziertocht zouden maken, schreef de wet voor, dat zij niet te vroeg op reis mochten gaan; en ten einde het klooster, waar de vergadering zou worden gehouden — het mocht dan Windesheim of een ander wezen — niet op noodelooze onkosten te jagen, mochten zij eerst des Zaterdags komen 2). Waarschijnlijk ten gevolge van gemaakt misbruik vinden wij in de »Constitutiones" van 1639 daarenboven de bepaling, dat ieder prior slechts één bediende en twee paarden medebrengen mocht. Alleen de prior generaal had het recht, daarenboven nog een priester met zich te voeren 3). Doch wij dalen tot kleine bijzonderheden af. Slechts op de hoofdzaken zij de aandacht gevestigd.

Reeds zeiden wij, dat de vergadering des Zondags werd geopend, ofschoon wij er thans bijvoegen, dat hare eigenlijk gezegde werkzaamheden in vroegere jaren eerst den volgenden dag een aanvang namen. Tot den Zondag behoorde destijds slechts, dat men, na met elkander te hebben gegeten 4), in het kapittelhuis ging, en aldaar de namen der broeders, die sedert het laatst gehouden generaal kapittel waren gestorven, aflas en overlegde. Ieder prior namelijk was verplicht, eene opgave daarvan mede te brengen, zooveel zijn convent betrof. De gebeden voor de afgestorvenen werden echter uitgesteld tot den volgenden dag 5).

1) Alles ontleend aan de *Constitutiones* van 1639, fol. 3r.

2) *Constitutiones*, pars I, cap. 2 (in die van 1553, p. 33; in die van 1639, fol 3v).

3) *Constitutiones* van 1639, fol. 4r.

4) „Facta cena". De „coena" was gedurende de zomermaanden, d. i. na Paschen, wat de „collatio" gedurende de wintermaanden, d. i. na 14 September, was. Zij werd des namiddags omstreeks half zes gehouden. Zie boven, dl. I, blz. 155.

5) *Constitutiones*, pars I, cap. 3 (in die van 1553, p. 33). Wie eene leven-

Was de Maandag aangebroken, dan werd met de priem onmiddellijk de terts verbonden. Daarna zong de prior superior of een ander, dien hij dit had opgedragen, de mis. Dan volgde de sext, en op een gegeven teeken kwamen al de leden der vergadering in het koor te zamen, waar de prior superior een psalm en verschillende toepasselijke gebeden las. Was dit afgeloopen, dan zetten allen zich neder, en de prior superior of iemand anders, dien hij daartoe te voren benoemd had, hield een sermoen of exhortatie 1).

dige schildering verlangt van de wijze, waarop het in Windesheimsche kapittelvergaderingen placht toe te gaan, leze *Ref. mon.* p. 822b—822c, 947c—948c.

1) *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 33 seq.). De volgende Windesheimsche kapittelredenen en kapittelredenaars zijn tot mijne kennis gekomen. Simon van Schoonhoven, weleer proost en later regulier te Eemstein, omstr. 1400, hield in het generaal kapittel meermalen „disertos sermones" (*Chron. Wind.* p. 175); *Collacio venerabilis prioris in emsteym Iohannis Deelff habita in capitulo windechimensi anno* 1411, over de woorden „Videte vocationem vestram, fratres" (Bourg. bibl. M. S. nº. 173); kapittelrede van Johannes van Schoonhoven, gehouden in 1413, over de woorden „Et fiet vnum Ovile et vnus Pastor" (*Chron. Wind.* p. 175; in Dietsche vertaling in H. S. nº. 111 van de bibl. der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden; zie boven, blz. 19, noot 2); nog twee kapittelredenen van denzelfden over „Coemt, laet ons opclimmen" enz. en „Ons behoert te gloriecren" enz. (beiden zonder jaartal in Dietsche vertaling in hetzelfde H. S. nº. 111); nog van denzelfden: *Collacio valde notabilis et utilis per Dominum Iohannem de Schoenhovia in Capittulo Regularium de Wijndesem*, over de woorden „Videte quomodo caute ambuletis, quoniam dies mali sunt" (waarschijnlijk gehouden in 1426; zie beneden, in dit Hoofdstuk), en de reeds genoemde *Alia collacio eiusdem patris Johannis in capitulo generali etc.* over de woorden „Venite, ascendamus ad montem Domini" etc. (beiden zonder jaartal, in een perkamenten H. S. in 4º, behoorende tot de boekerij der Koninklijke Akademie van wetenschappen te Amsterdam, fol. 66—106; 106—124); twee kapittelredenen van Arnoldus Buderick, prior te Elseghem bij Oudenaarde, van welke de tweede, over de woorden „Obsecro vos, ut idipsum sapiatis omnes", gehouden is in 1420 (*Chron. Wind.* p. 183); twee kapittelredenen van Henricus de Merica of van der Heyden, prior te Bethlehem bij Leuven 1450—'73 (Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 131; Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 363 seq; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 457 seq.); *Sermo venerabilis patris Johannis scotj prioris in busco ysaac* [d. i. Heer-Izaäksbosch bij Nivelles] *habitus in capitulo generali de Windeshem anno d. M. vc. viij. Tertia Dominica post pascha*, over de woorden „Charissimi, obsecro vos tanquam aduenas et peregrinos abstinere vos" etc. (Bourg. bibl. M. S. nº. 11981); *Sermo fratris ioannis scoti prioris in*

Nogmaals, zoo was het in vroegere jaren, d. i. in het tijdperk van den hoogsten bloei en de grootste uitbreiding der Vereeniging. Volgens de »Constitutiones" van 1639 werd reeds des Vrijdags en des Zaterdags eene plechtige mis gezongen, die des Zondags door eene niet minder plechtige, alsmede door eene processie, waaraan al de priors met de kloosterlingen moesten deelnemen, werd gevolgd. Ook werd nog op dienzelfden dag een kort sermoen of exhortatie gehouden en deed men de voorloopige werkzaamheden van alle vergaderingen, zooals het opmaken van de presentielijst en het lezen van de notulen der vorige vergadering, af [1]). Over het geheel was er in het tweede tijdperk van het bestaan der Vereeniging, ook wat haar generaal kapittel betreft, meer houding, meer officieele toon, dan er in het eerste was geweest. Het scheen wel, dat men door het uitwendige wilde aanvullen, wat er aan het inwendige ontbrak.

busco domini ysanc habitus in capitulo generali canonicorum regularium de Windesim celebrato in viridi valle Cameracensis diocesis a° domini 1518° *Dominica* 3^a *post pascha* (waarschijnlijk moet men lezen 1517; de cijfers 18 zijn doorgeschrapt, en in het sermoen is sprake van oorlogen en rampen, waardoor het generaal kapittel niet te Windesheim kon worden gehouden, en die doen denken aan de ellende door den „zwarten hoop" teweeggebracht; zie boven, dl. I, blz. 83), over de woorden „Vos contristabimini, sed tristicia vestra vertetur in gaudium" (Bourg. bibl. M. S. n°. 11981); *Sermo in Wyndesim habitus per venerabilem patrem D[ominum] Joannem ghislenum balenium Priorem in Eemsteyn ad patres in generalj capitulo congregatos Anno dominj* 1538, over de woorden „Ventrem meum doleo, ventrem meum doleo, sensus cordis mei turbati sunt in me" etc. (Bourg. bibl. M. S. n°. 11982); eene kapittelrede van Cornelis van Amersfoort, prior of regulier te Amersfoort omstr. 1540 (Valerius Andreae, *Bibl. Belg.* p. 142; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 192 seq.); *De proprietate concio habita in capitulo generali, anno* 1544, over de woorden „Fera pessima comedit eum, bestia deuorauit Ioseph" (afgedrukt achter de *Constitutiones* van 1553, p. 103 seqq; uit Valerius Andreae, l. l. p. 143 seq, of Foppens, l. l. tom. I, p. 194, blijkt, dat deze rede werd gehouden door Cornelis van Beeck, prior der regulieren te Utrecht); *Sermo Huberti Scoti Prioris in Busco dominj Isaac ordinis D. Augustinj Canonici ad patres Priores in Capitulo generali Windesemensi latine prolatus prope Nouesium Anno* 1561°, over de woorden „Obsecro vos tanquam aduenas et perigrinos abstinere a carnalibus desiderijs" etc. (Bourg. bibl. M. S. n°. 11980); eene kapittelrede van Joannes Hunaeus of Huens, prior te Bethlehem bij Leuven, uitgegeven onder den titel van *Oratio, sive Concio exhortatoria, habita in Comitiis Capituli Generalis Windesemensis*, Lov. 1637, in 8vo (Valerius Andreae, l. l. p. 863; Foppens, l. l. tom. II, p. 666).

1) *Constitutiones* van 1639, fol. 4^v—6^r.

Als het sermoen, hetzij dan des Maandags of des Zondags, was afgeloopen, begaven allen zich weder naar het kapittelhuis, en de vergadering begon. In beide gevallen echter werd er niet vóór Maandag met de eigenlijk gezegde werkzaamheden een aanvang gemaakt. De eerste dier werkzaamheden bestond vroeger in het kiezen van vier electoren, die op hunne beurt twaalf definitoren benoemden [1]). Later ging daaraan eerst nog de keuze van een prior generaal en twee commissarissen vooraf [2]).

Het kiezen van vier electoren geschiedde op de volgende wijze. Eén werd er benoemd door den prior superior; de drie overige door de drie priors, die volgens de orde der kloosterlijst aan de beurt lagen. Elk der drie koos er éénen, en was in zijne keuze volkomen vrij. Nauwelijks waren de vier personen aangewezen, of deze gingen met den secretaris (notarius) ter zijde, beraadslaagden met elkander, en benoemden naar hun beste weten, zonder eenige aanneming des persoons, twaalf definitoren [3]), met dien verstande nochtans, dat de prior superior, die krachtens zijne betrekking tevens definitor was, tot hen behoorde, dat niemand in twee achtereenvolgende kapittels met deze waardigheid werd bekleed, en dat er van de electoren zelven hoogstens twee in het twaalftal waren begrepen. De namen der benoemden werden daarop aan de vergadering medegedeeld en, onder vermelding van het jaartal, te zamen met die der nominatoren en electoren op een afzonderlijk vel papier geschreven [4]).

Ook dit werd later eenigszins anders. Volgens de »Constitutiones" van 1639 behoorde niet slechts de fungeerende prior generaal, maar ook de afgetredene, alsmede de commissaris voor Duitschland en die voor Nederland, elk met zijnen voorganger, tot het college der definitoren (definitorium). Hierdoor waren, wanneer althans niemand der genoemden overleden of afwezig was, reeds zes plaatsen bezet, zoodat de vier kiezers nog slechts zóóvele definitoren hadden te benoemen, als er aan het twaalftal ontbraken [5]).

1) *Constitutiones*, pars I, cap. 3 (in die van 1553, p. 34).

2) *Constitutiones* van 1639, fol. 6^v—10^r.

3) D. i. zooveel als bepalingmakers. Zij vormden het college van wetgeving en bestuur. Verg. boven, blz. 12.

4) Alles ontleend aan de *Constitutiones* pars I, cap. 4 (in die van 1553, p. 34 seq).

5) *Constitutiones* van 1639, fol. 10^r—11^r.

Was alzoo de commissie tot wetgeving en bestuur aangewezen, dan volgden de voorstellen, die aan haar oordeel werden onderworpen. Wie iets in het midden had te brengen, moest opstaan; allen zwegen, en ieder was, althans in zaken die niet voor openbaarheid vatbaar waren, tot geheimhouding verplicht. Alle punten ter beraadslaging werden opgeteekend [1]). Hiermede was de algemeene zitting afgeloopen, en die der definitoren begon. Dagelijks na de priem en de noon [2]) werden zij met klokgeklep tot den arbeid geroepen. Werd er tweemaal geklept, dan moesten al de afgevaardigden en kloosterlingen in het kapittelhuis verschijnen [3]).

Hoe het nu verder in het definitorium toeging, behoeft niet opzettelijk te worden beschreven. Men handelde er, gelijk dit in iedere ordelijke vergadering gebruikelijk is. Al de schriftelijk ingekomen en mondeling gedane voorstellen, vragen, aanzoeken, klachten enz. kwamen achtereenvolgens ter tafel. Er werd beraadslaagd, bij meerderheid van stemmen beslist, en van de genomen besluiten aanteekening gehouden. Was iemand der leden persoonlijk in eenige zaak betrokken, zoo moest hij bij de behandeling daarvan de kamer verlaten. Gold het de aanneming of verandering van een artikel der wet, dan handelde men bij drie termijnen. De definitoren van het eerste generaal kapittel vaardigden het uit (incipere); die van het tweede stemden het af of keurden het goed (approbare); die van het derde verwierpen het of stelden het vast (confirmare). In dit laatste geval had het voortaan kracht van wet, ofschoon het reeds van de eerste uitvaardiging af voetstoots moest worden gehoorzaamd, blijkbaar om te beproeven, of het ook door de praktijk werd aanbevolen [4]).

Waren al de ter tafel gebrachte zaken afgehandeld, dan hadden de definitoren nog een paar belangrijke benoemingen te doen. Vooreerst toch moesten zij drie ervarene priors kiezen, die bij gewichtige, tusschentijds voorkomende omstandigheden, door den prior superior tot een privaat kapittel (capitulum privatum)

---

1) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars I, cap. 4 (in die van 1553, p. 35; in die van 1639, fol. 11^{r}—11^{v}).

2) Zie de opgave der kanonieke uren boven, dl. I, blz. 131, noot 3.

3) *Constitutiones*, l. l.

4) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars I, cap. 5 (in die van 1553, p. 36—38; in die van 1639, fol. 11^{r}—13^{v}).

konden opgeroepen worden [1]). Ten andere moesten zij het noodig aantal kloosterbezoekers (visitatores) aanstellen, met opgave van de conventen, die door dezen zouden worden bezocht [2]). Was dit alles afgeloopen, dan geschiedde er iets, waar wij vroeger reeds kortelijk over hebben gesproken, maar dat thans meer opzettelijk onder de aandacht moet worden gebracht.

Ten einde zich namelijk ieder jaar te kunnen ontdoen van priors of priorinnen, die voor de rust der kloosters, het zieleheil der kloosterlingen of den goeden naam der gansche Vereeniging schadelijk bleken te zijn, had men van den aanvang af [3]) de wijze bepaling gemaakt, dat al de oversten der verbonden conventen, zelfs de prior superior, in ieder generaal kapittel persoonlijk of schriftelijk ontslag uit hunne betrekking moesten vragen [4]). Het zal niet noodig zijn te zeggen, dat dit in den

---

1) *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 38). Volgens die van 1639, fol. 16^{r}, riep de prior generaal, zoo vaak dit noodig was, eenige priors naar eigene keuze tot een privaat kapittel bijeen. De besluiten van zulk een kapittel moesten echter, om van blijvende kracht te zijn, door het eerstvolgend generaal kapittel worden bevestigd. Zie *Constitutiones*, pars I, cap. 7 (in die van 1553, p. 40; in die van 1639, fol. 16^{r}).

2) *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 38). Volgens die van 1639 werd later zoowel de naam der visitatoren als de wijze hunner benoeming veranderd, gelijk zoo aanstonds zal blijken.

3) De bepaling komt namelijk reeds voor in de bul van paus Bonifacius IX, waarbij het kapittel van Windesheim in 1395 werd bekrachtigd. Zie boven, blz. 12.

4) Voor de analogie voeg ik er bij, dat het vragen van ontslag op de jaarlijksche vergaderingen weleer ook onder de broeders des gemeenschappelijken levens placht te geschieden. Zoowel dit als nog een ander gebruik blijkt uit de volgende woorden van Jacobus Traiecti alias Voecht, *Narratio de inchoatione status nostri* (H. S. n°. 346 der Kon. bibl. te 's Gravenhage; zie boven, dl. I, blz. 23, de noot), fol. 41^{v}: „Insuper venerabilis vir iste [scil. „dominus iohannes wesalie in buscoducis ten orthen sororum confessor"] cum tempore colloquij iuxta consuetudinem suollis adueniret proprio curru vsus, aureum denarium ad pileum procuratoris dare consueuit. et primis annis regiminis sui, sicut tunc moris fuit, solebat absolutionem petere a patre nostro et cum magna caritate et iocunditate cum fratribus nostris conuersari et munuscula eisdem dare". De genoemde Johan van Wezel stierf kort na 1457. Hij was toen „pluribus annis" biechtvader der zusters te Orthen geweest. Zijn bezoeken van de jaarlijksche vergaderingen te Zwolle zal dus waarschijnlijk omstreeks 1430 een aanvang hebben genomen. Wat voorts dat werpen van eene gift in den hoed van den

regel niets anders dan eene formaliteit was; maar de enkele keeren, dat men er gebruik van wilde maken, was het een eenvoudig en afdoend middel, om te verwijderen wat niet dan met groote moeite en onder hevige onaangenaamheden zou uit te zuiveren zijn geweest, en vooral, — door dat schijnbaar vrijwillig vragen van ontslag had men gelegenheid, om aan ieder in het bijzonder kenbaar te maken, wat men naar gelang der omstandigheden nuttig achtte. Vóórdat namelijk de priors werden binnengeroepen, bepaalde de prior superior met de definitoren, wat aan sommigen hunner, hetzij thans door hem, hetzij later door de visitatoren bij hun bezoek, moest worden gezegd of geantwoord. Waren allen in de kapittelkamer bijeen, dan begon de prior superior ontslag te vragen aan den overste van het oudste klooster, dat op het zijne volgde. Daarna richtten al de overigen één voor één hetzelfde verzoek tot hem. Het antwoord luidde dan, gelijk te voren was afgesproken [1]. In latere tijden, toen het denkbeeld van volstrekte onderlinge gelijkheid meer begon te wijken, en dit nederig, ja geknield en schuldbelijdend vragen om ontslag de waardigheid van den prior generaal en de twee commissarissen scheen te verkorten, werden deze drie daarvan vrijgesteld [2]. Wat de afwezigen betreft, zij moesten het schriftelijk doen. Evenzoo de priorinnen [3]. Dit is dan ook het eenige, waardoor men van deze laatsten op de vergadering iets bemerkt [4]. Want terwijl bijv. volgens de »Constitutiones" van het kapittel in Sion de vrouwenkloosters, tot dat kapittel behoorende, jaarlijks met gelijke rechten door hunne rectoren werden vertegenwoordigd [5],

procurator betreft, ik gis, dat het moest dienen tot bestrijding van de onkosten der vergadering.

1) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 38).

2) *Constitutiones* van 1639, p. 14.

3) *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 38).

4) In de *Constitutiones* van 1639 is zelfs dit nog verdwenen.

5) Ziehier, tevens tot bevestiging van het boven (blz. 40, noot 3) gezegde aangaande het fundamenteel verschil tusschen de inrichting der beide kapittels, de eigene woorden der Sionsche *Constitutiones*, distinctio I, capitulum 1: „Tres erunt nominatores electorum, vnus prior, vnus rector monialium, et vnus de socijs priorum, qui singulis annis sorte eligentur. Quiuis igitur illorum nominatorum nominabit vnum electorem, sic quod socius nominator nominabit secundum conscienciam suam vnum electorem ex prioribus; prior nominator

bestond er van iets dergelijks onder de Windesheimers geen spoor. Hier ging alles buiten de zusters om. Dezen hadden niets te bepalen, maar slechts te gehoorzamen.

Met het vragen van ontslag door al de aanwezigen naderde het generaal kapittel zijn einde. Doch alvorens men uiteenging, las de secretaris de besluiten der definitoren voor, en dicteerde hij de bepalingen, die zij gemaakt hadden. De afgevaardigden schreven die op, om ze aan hunne kloosterlingen mede te deelen. Voorts kregen zij de namen der overledene broeders mede, opdat in al de verbonden conventen de noodige gebeden voor hen zouden worden opgezonden. Zij, wier kloosters minder met tijdelijke goederen waren gezegend, ontvingen daarenboven hun aandeel in de vrijwillige giften (eleemosynae), die de priors van meer bevoorrechte huizen hadden medegebracht [1]), ofschoon deze gelden nooit in mindering van eenige betaling of tot voldoening van de aan het Kapittel verschuldigde contributie mochten aangewend worden [2]. Met eene toespraak van den prior superior werd de vergadering gesloten [3].

Wat nu het kloosterbezoek (visitatio) betreft, de Windesheimers hechtten daaraan terecht de hoogste waarde, ja, zij zagen er het eenig middel in, om de kloosters op den duur aan hunne bestemming te doen beantwoorden [4]. Het verdient opmerking, dat het hoofdstuk, waarin over deze zaak wordt gehandeld, aanvangt met de plechtige woorden: »In naam der heilige en ondeelbare Drieëenheid, Amen." Het is, of men den lezer of hoorder terstond den indruk wil geven, dat hij hier op gewijden

nominabit similiter vnum electorem ex rectoribus monialium; similiter monialium rector nominabit vnum electorem ex socijs priorum. Illi ergo tres electores eligent secundum conscienciam suam sex diffinitores per hunc modum. Socius elector eliget duos ex prioribus in diffinitores; prior elector eliget duos monialium rectores in diffinitores; monialium rector eliget duos diffinitores ex socijs priorum. Prior autem superior cum hijs sex diffinitoribus septimus erit."

1) Alles ontleend aan de *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 39; in die van 1639, fol. 14v).

2) *Constitutiones*, pars I, cap. 2 (in die van 1553, p. 33).

3) *Constitutiones*, pars I, cap. 6 (in die van 1553, p. 39; in die van 1639, fol. 14v).

4) *Constitutiones*, pars I, cap. 9 (in die van 1553, p. 41; in die van 1639, p. 18). Verg. ook boven, blz. 45.

bodem treedt. Breedvoerig wordt dit punt in de verschillende redactiën der »Constitutiones" beschreven [1]. Men vindt er, hoe het bezoek moet worden ingericht, welke zaken voornamelijk moeten worden onderzocht, hoever de macht der visitatoren zich uitstrekt, enz. De bepalingen zijn te vele en te velerlei, om ze in een kort begrip samen te vatten. Enkele slechts zullen wij noemen. Eens in de twee jaren moesten alle kloosters door eene commissie van twee visitatoren bezocht worden. Alvorens het onderzoek begon, moest het schriftelijk resultaat van het vorig bezoek ten aanhooren van allen in de kapittelkamer worden voorgelezen. Het onderzoek zelf moest gaan zoowel over den prior als over zijne onderhoorigen, zoowel over de conversen als over de profesbroeders, zoowel over den tijdelijken als over den geestelijken staat van het huis, zoowel over den onderlingen vrede als later ook [2]) over de voorwerpen, bij den kerkdienst in gebruik. Aan de visitatoren moest eene geheime plaats worden aangewezen, waar zij met ieder afzonderlijk veilig konden spreken; zij moesten alle gebreken en onaangenaamheden zooveel mogelijk uit den weg ruimen, en hadden daarom het recht om straffen op te leggen [3]), ja zelfs om priors af te zetten [4]); zij mochten zich niet al te zeer haasten of hun bezoek onnoodig rekken [5]), en noch rechtstreeks noch zijdelings, hetzij stoffelijke of geestelijke geschenken aannemen. De meest praktische bepaling is misschien

1) Namelijk in het hoofdstuk „de visitatione", zijnde cap. 9 van pars I (in die van 1553, p. 41—50; in die van 1639, p. 18—33). Aan dit hoofdstuk is al het gezegde betreffende het kloosterbezoek ontleend.

2) *Constitutiones* van 1639, p. 21.

3) Zoo verplaatsten bijv. in 1569 twee Windesheimsche visitatoren een ontuchtigen broeder uit het klooster te Leiderdorp naar dat te Heilo. Zie v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Rhynland*, Leid. 1719, blz. 288v. (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. III, blz. 872v).

4) Een voorbeeld, ofschoon niet als straf maar als noodzakelijk gevolg eener beroerte, levert in 1455 de prior superior Willem Vornken, wiens dringend verzoek om ontslag door de visitatoren volstandig was afgeslagen, maar wiens lichamelijken en geestelijken toestand zij een paar dagen later zóódanig bevonden, dat zij er wel in moesten treden. Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

5) Bleven zij tot den derden of vierden dag, dan heette hun bezoek niet te overhaast; vertoefden zij tot den negenden of tienden, zoo noemde men het niet al te gerekt. Zie *Constitutiones*, pars I, cap. 9 (in die van 1553, p. 45 seq; in die van 1639, p. 27).

wel deze, dat zij hunne bevinding op de plaats zelve in duplo moesten schrijven. Het oorspronkelijk stuk, van hunne zegels voorzien, lieten zij in het klooster achter, waar het tweemaal 's jaars en bij het volgend bezoek moest worden voorgelezen; het afschrift hadden zij aan den prior superior te zenden of op het generaal kapittel mede te brengen, opdat de definitoren daarvan naar omstandigheden gebruik konden maken [1]).

Hoewel de Windesheimsche kloostervisitatie, wat hare uitoefening betrof, volgens de »Constitutiones" van 1639 nog volkomen dezelfde was als volgens die van 1402, waren toch sommige namen en verdere bijkomstigheden anders. Het aantal visitatoren, dat vroeger naar het aantal kloosters schijnt geregeld te zijn geweest, werd thans op twee bepaald, één voor Duitschland en één voor Nederland, en in plaats van onder den ouden titel traden zij onder dien van Commissarissen op [2]). Deze commissarissen werden niet, gelijk voorheen, door de definitoren, maar bij geheime stemming door de vergaderde priors zelven gekozen, en wel zóó, dat de één uit de kloosters beoosten, en de ander uit die bewesten de Maas werd genomen [3]). Hunne betrekking

1) *Constitutiones*, pars I, cap. 9 (in die van 1553, p. 45, zie ook p. 44; in die van 1639, p. 26, zie ook p. 24).

2) *Constitutiones* van 1639, p. 29: „Commissarij seu Visitatores". Intusschen blijkt uit de straks aangehaalde plaats bij v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Rhynland*, blz. 289, dat reeds in 1569 de titel van Commissaris niet onbekend was. Als commissarissen van Duitschland zijn mij voorgekomen: Theodorus Metzemaker, prior te Gaesdonck 1623—'70 (Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.* blz. 9); Antonius Orth, prior te Nuis, omstr. 1729 (Martene en Durand, *Veterum scriptorum amplissima collectio*, tom. IV, col. 525 seq.); de Haas, prior in 't Zand bij Stralen, omstr. 1770 (Bekkers, *Beschrijving van de Kloosters en Canonike regulier M. S.* blz. 15 der eerste pagineering). Als commissarissen van Nederland, Neder-Duitschland of Brabant: Petrus Parijs, prior te Groenendaal, 1644 (Latomus en Hoybèrge, *Corsendonca*, de opdracht); Christiaan Brouwer, prior te Korsendonck, 1658 (Foppens, *Historia episcopatus Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 262, of *Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, Leid. 1749, blz. 546); Joannes Franciscus Usselincx, prior te Zevenborren, 1728 (zie boven, blz. 60, noot 5); Joannes Baptista Molepas, prior te Korsendonck, 1744 (in de approbatiën van de straks te noemen werkjes van Petrus Nabben, *Horologium* en *Diurnale*); van Bree, prior te Weert, omstr. 1770 (Bekkers, *Beschrijving*, blz. 14 der eerste pagineering).

3) Alles ontleend aan de *Constitutiones* van 1639, fol. 9r, 16v. De kloosters der twee commissarissen werden door den prior generaal bezocht. Zie aldaar, fol. 16v.

was na die van den prior generaal de voornaamste. Niet alleen toch behoorden zij, evenals hij, jure suo tot de definitoren 1); niet alleen behoefden zij, evenmin als hij, op de algemeene vergadering ontslag als priors te vragen 2), maar wanneer de prior generaal tusschentijds aan de Congregatie ontviel, trad de commissaris van het gedeelte, waar hij had gewoond, onder den titel van commissaris generaal tot het einde van zijn diensttijd aan het hoofd der zaken op 3). Doch, gelijk reeds gezegd is, de kloostervisitatie bleef, wat hare uitoefening aanging, volkomen dezelfde.

Wanneer wij thans overgaan tot de bespreking van den prior superior of den prior generaal 4), gelijk hij sinds de meermalen genoemde bul van paus Gregorius XIII betiteld werd, dan moeten wij terstond de opmerking maken, dat in de »Constitutiones" van 1639 veel meer dan in de vroegere aangaande hem voorkomt 5). En geen wonder. Vóór 1573 was de hoogste waardigheid steeds verbonden geweest aan het priorschap van Windesheim 6). Na

1) Zie boven, blz. 91.

2) Zie boven, blz. 94.

3) *Constitutiones* van 1639, fol. 15r. Als commissarissen generaal der Windesheimsche congregatie zijn mij voorgekomen: Marcus Mastelijn, prior van Zevenborren (Paquot, *Memoires*, Louv. 1763, tom. IX, p. 362; het jaartal wordt aldaar niet opgegeven, maar kan, als de schrijver zich in den titel niet vergist heeft, nauwelijks anders dan 1651 zijn, toen de prior generaal Joannes Bernards in Juni was gestorven); Carolus Peusens, prior van het klooster S. Elisabeth bij Roermond, 1687 (approbatie vóór Wiaert's *Historia Septifontana*, Brux. 1688); Augustinus Schepers, prior te Aken, 1728 (zie boven, blz. 60, noot 5).

4) Soms vindt men ook den titel van „Generalis" (zie bijv. de opdracht vóór Lindeborn's *Historia episcopatus Daventriensis*) of dien van „Per utramque Germaniam Generalis" (zie bijv. Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 1008; Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica*, tom. III, p. 448).

5) Terwijl de bepalingen aangaande hem in de *Constitutiones* van 1553, p. 39 seq, 51, nog slechts eenige regels beslaan, zijn er in die van 1639, fol. 6v—9r, 15r—16r, verscheidene bladzijden aan gewijd.

6) Zoo was het terstond bij de oprichting van het Kapittel vastgesteld (zie boven, blz. 12); zoo werd het in de bul van paus Martinus V, die als tweede grondwet der Vereeniging kan gelden, in 1420 herhaald (zie het *Compendivm privilegiorvm*, achter de *Constitutiones* van 1553, p. 6). Slechts wanneer de drang der omstandigheden of het blijkbaar belang der verbondene kloosters verlegging van het superioraat naar een ander convent vorderde, kon zij plaats hebben, maar dan moesten al de definitoren in twee achtereenvolgende generale

het genoemde jaar werd zij zwervende en dolende 1). Dit maakte reeds van zelf nieuwe bepalingen noodig. In plaats van de stilzwijgende afspraak, dat de betrekking van prior superior, tenzij er iets ergerlijks gebeurde of de persoon zelf zijn post nederlegde, beschouwd moest worden als eene betrekking voor het gansche leven 2), vernemen wij thans: de prior generaal treedt alle drie jaren af, met dien verstande evenwel, dat hij, zoo dikwijls zich minstens twee derden der stemmen op hem vereenigen, andermaal voor drie jaren door het generaal kapittel kan worden aangesteld 3). Terwijl weleer de prior van Windesheim op de gewone wijze door zijne eigene kloosterlingen werd gekozen, met dit onderscheid alleen, dat er, in plaats van twee, vier prioren uit nabijgelegen conventen bij tegenwoordig waren 4), kiest hem thans het generaal kapittel zelf. En terwijl hij in vroegere dagen wel is waar tusschentijds met het gezag des Kapittels was bekleed, maar van hetgeen hij in den loop van het jaar belangrijks gedaan had aanteekening moest houden, ten einde daarvan aan de definitoren der eerstvolgende algemeene vergadering rekenschap te

kapittels het hebben goedgevonden (zie *Constitutiones*, pars I, cap. 2; in die van 1553, p. 32; verg. boven, blz. 12).

1) Zie beneden, in Bijlage XI.

2) Dat de zaak slechts als bij stilzwijgende afspraak geschiedde, blijkt hieruit, dat zij nergens wettelijk was voorgeschreven, en voorgeschreven worden kon zij niet, wijl de prior superior, evenzeer als al de andere prioren, jaarlijks zijn ontslag vragen moest. In de Windesheimsche kloostervereeniging ontving niemand eenige aanstelling voor levenslang, wijl de Vereeniging alleen haar eigen gezag erkende, en dat van hare leden slechts voor zóóver en zóólang, als zij het hun toestond.

3) *Constitutiones* van 1639, p. 7. Hoe scherp ook toen nog in het oog werd gehouden, dat de prior generaal zijn gezag alleen aan het generaal kapittel ontleende, blijkt uit de volgende bepaling: „Sedentibus cunctis, Prior Generalis surgens declarat authoritatem generalatus ad Capitulum Generale esse deuolutam: et mox ante Commissarium suae Prouinciae humiliter genuflectens, generalatus officium in manus eius resignabit: offerendo eidem Regulam, Constitutiones et sigillum nostrae Congregationis: quam tamen resignationem praefatus Commissarius non acceptabit, priusquam, ipso egresso, consilio praehabito, quid sit faciendum omnes Patres congregati decernant per vota secreta".

4) *Constitutiones*, pars I, cap. 10 (in die van 1553, p. 51): „In electione tamen prioris superioris aduocandi sunt quatuor priores". Verg. boven, dl. I, blz. 129.

geven [1]), wordt thans blijkbaar alles meer om zijn persoon geschaard, zoodat hij, behoudens de opperheerschappij van het generaal kapittel en de onschendbaarheid der wet, meer dan ooit het middelpunt der Congregatie wordt [2]). Dit zal echter niemand bevreemden, die bedenkt, dat het houden van vergaderingen om de drie jaren er van zelf toe moet leiden, de machtsbevoegdheid van den voorzitter gedurende den tusschentijd aanmerkelijk te verhoogen. Als eene bijzonderheid voegen wij er nog bij, dat geen lid der Congregatie een boek mocht laten drukken zonder toestemming van den prior generaal of van den commissaris zijner provincie, na voorafgaand verlof van zijn prior [3]).

---

1) *Constitutiones*, pars I, cap. 7 (in die van 1553, p. 39 seq.): „Volumus, vt prior superior habeat potestatem, autoritate capituli generalis, determinandi causas intra annum emergentes, quae capitulum generale commode exspectare non possunt, vt ad ipsum referantur quaecunque ardua, et potestatem caeterorum priorum excedentia. In quibus tamen decidendis praeceps non sit, sed prudenter se gerat, caueatque ne in potestate sibi commissa excedat. Quod profecto vt solicitius obseruet: volumus, vt ea omnia quae autoritate capituli generalis determinauerit, vel concesserit, scripto commendet, et pro his singulis annis definitoribus rationem reddat".

2) *Constitutiones* van 1639, fol. 15^v, waar men na de zooeven aangehaalde, doch natuurlijk eenigszins gewijzigde woorden aldus leest: „Prior Generalis tanquam ordinarius Iudex, in omnibus causis ciuilibus, et criminalibus, in foro interiori, et exteriori, potestatem habebit super omnes, et singulos de nostrâ Congregatione: et suam iurisdictionem vel per se ipsum exercere, vel alijs delegare, prout illi expediens videbitur, liberè valebit". Voorts fol. 15^v—16^r: „Poterit etiam proficisci, vocare, et mittere, in causis, et negotijs Capituli, singulos Priores, et Fratres, omni tempore irrequisitis etiam conuentibus. Poterit etiam in euidentem Monasteriorum vtilitatem, facultatem permutandi, vel alienandi bona immobilia Praelatis locorum concedere". Eindelijk nog fol. 16^r: „In annis, quibus Generale Capitulum non celebrabitur, Prior Generalis Capitulum priuatum', quoties opus fuerit, congregabit: ad quod conuenient Priores, quos ipse Prior Generalis aduocandos iudicauerit. In eius similiter iudicio erit designare Priores, qui tam sibi, quàm Patribus Commissarijs in Visitationibus assistant."

3) *Constitutiones* van 1639, p. 103. Om een paar voorbeelden te noemen, wijs ik op dergelijke approbatiën in Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644; Wiaert, *Historia Septifontana*, Brux. 1688; Petrus Nabben, *Horologium passionis Domini nostri Jesu Christi*, en *Diurnale, sive Exercitium diurnum Hominis Religosi*, beiden omstreeks 1744 te Geldern verschenen. De approbatiën van boeken hebben ook voor den geschiedvorscher waarde, wijl hij er niet

Door de officieele richting, die het vroeger zoo eenvoudig Kapittel telkens meer aannam, werd ook de aanstelling van een afzonderlijk geheimschrijver (secretarius) noodig [1]). Deze werd zoo dikwijls benoemd, als er een nieuwe prior generaal gekozen werd [2]), en wel bij geheime stemming door de leden van het generaal kapittel [3]). Men nàm daarbij in aanmerking, dat hij niet te ver van den prior generaal verwijderd, maar zooveel mogelijk bij de hand moest wezen, om dezen ten dienste te kunnen staan [4]). Was er vroeger op de jaarvergadering van een notaris (notarius) sprake, die van de benoemingen en besluiten aanteekening hield [5]), thans moest de secretaris de handelingen des Kapittels met de dáarbij behoorende decreten der definitoren nauwkeurig te boek stellen [6]). Werden weleer alle ingekomen stukken met het daarop geantwoorde in het archief van den prior superior bewaard [7]), thans moest de secretaris den inhoud van alle brieven opteekenen en namens het generaal kapittel de antwoorden schrijven [8]). In één woord, het officieel karakter kreeg den boventoon, het innige ging meer en meer verloren; het vormelijke nam toe, het wezenlijke sleet af; men vergaderde om de drie jaren, doch liet verder alles op den generaal en diens secretaris aankomen.

---

zelden de namen van waardigheidbekleeders en den tijd, wanneer zij reeds of nog in functie waren, uit leert kennen.

1) Als secretarissen der Windesheimsche congregatie zijn mij voorgekomen: Joannes Peeterssen, prior van Bethlehem bij Leuven, in 1614 (Foppens, *Historia episcopatus Silvaeducensis*, p. 271; *Oudheden en gestichten van 's Hertogenbosch*, blz. 561v); Gaudentius Mollerus, prior te Ewich, in 1728 (zie boven, blz. 60, noot 5), alsmede in 1745 (Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 559); Koninghs, prior te Udem, omstreeks 1770 (Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier M. S.* blz. 19 der eerste pagineering). Uit het eerstgenoemde jaartal blijkt, dat de betrekking van secretaris ouder is dan de *Constitutiones* van 1639.

2) *Constitutiones* van 1639, fol. 15^r.

3) l. l. fol. 9^r.

4) l. l. fol. 15^r.

5) *Constitutiones*, pars I, cap. 4 en 6 (in die van 1553, p. 35, 39).

6) *Constitutiones* van 1639, fol. 9^v.

7) *Constitutiones*, pars I, cap. 5 (in die van 1553, p. 37).

8) *Constitutiones* van 1639, fol. 9^v.

Na te hebben afgehandeld, wat wij, ten einde niet telkens tot uitweidingen verplicht te zijn, wenschten te doen voorafgaan, kunnen wij thans een kort overzicht van de geschiedenis der Windesheimsche kloostervereeniging geven. Wij zullen het zooveel mogelijk vastknoopen aan de namen en jaartallen der regeerende opperpriors 1).

En dan moet terstond de voortreffelijke Johan Goossensz. Vos 2) of Johan van Heusden ter sprake komen, die te Windesheim als kloosterhoofd de derde 3), als prior de tweede 4), als prior superior de eerste was 5). Onder hem toch werd de Vereeniging

1) De namen en regeeringsjaren der Windesheimsche opperpriors zijn tot op zekere hoogte uit twee lijsten bekend. De eerste is die van Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Dav. 1670, p. 367 seq. (ook afgedrukt op p. 140 der vermeerderde uitgave van dit werk door v. Heussen, in zijne *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. II, en vertaald te vinden bij v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 191—193); de tweede is die van Foppens, in Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 448. De lijst van Lindeborn loopt van 1395 tot 1656 of '70, en is niet zonder fouten. Die van Foppens loopt van 1573 tot 1727 of '34, en verbetert de fouten van Lindeborn. Zie voorts mijne eigene, zooveel mogelijk tot het einde aangevulde lijst in Bijlage XI.

2) „Johannes Goswini Vos". Dat zijn volledige naam aldus luidde, blijkt uit een stuk van 19 Maart 1395, afgedrukt in het onlangs verschenen *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Utr. 1875, dl. II, afl. 2. Zie aldaar blz. 225.

3) De eerste, die aan het hoofd des kloosters stond, was Hendrik Klingebijl van Höxter (zie boven, dl. I, blz. 71v). Hij heette slechts rector (*Chron. Wind.* p. 58, 296, 388), en hield een rond jaar (17 Oct. 1387—17 Oct. '88) de teugels van het bestuur (l. l. p. 56, 58, 69 seq; verg. ook p. 388), totdat de broeders, na bisschoppelijke bepaling dat de overste van het huis den titel van prior zou voeren (13 Dec. 1387; zie boven, dl. I, blz. 128), op den eersten verjaardag hunner inkleeding en gelofte (*Chron. Wind.* p. 69 seq. verg. met p. 56) een prior benoemden (l. l. p. 70). De achtingswaardige man is reeds vele malen in dit werk voorgekomen (zie boven, dl. I, blz. 62—72 passim, 203). Literatuur aangaande hem, zie boven, dl. I, blz. 231, noot 6.

4) De eerste, die te Windesheim als prior optrad, was Werner Keynkamp (*Chron. Wind.* p. 70, 393). Hij bekleedde deze betrekking van 17 Oct. 1388 (zie de vorige noot) tot omstreeks 30 Nov. 1391 (*Chron. Wind.* p. 76), dus gedurende iets meer dan drie jaren (l. l. p. 75, 398). Zie uitvoerig aangaande hem boven, dl. I, blz. 251—255, en verspreide gegevens aldaar, blz. 66—72 passim, 182, 184, 190, 195v.

5) Zie aangaande hem boven, dl. I, blz. 229—240, en de andere aldaar

opgericht en den 16den Mei 1395 door paus Bonifacius IX bekrachtigd 1); onder hem hield zij in het genoemde jaar haar eerste generaal kapittel 2); onder hem nam zij toe in uitwendigen omvang en inwendige kracht; onder hem bereikte zij haar toppunt van geestelijken bloei.

Doch reeds vroeger zijn deze zaken met zoovele andere, die tot het tijdperk van 's mans superioraat behooren, min of meer uitvoerig door ons beschreven. Wij zullen dus hier, onder verwijzing naar de plaatsen waar dit geschied is, met eene korte herinnering kunnen volstaan 3). De reglementen der Vereeniging werden, onder raadpleging met andere van elders verkregene, door eene commissie ontworpen 4), door de vier verbonden kloosters in hun eerste generaal kapittel voorloopig aangenomen 5), en in dat van 1402, waarbij reeds zeven of acht conventen vertegenwoordigd waren, bevestigd 6). Ten einde volkomen eenstemmigheid in den kerkdienst te verkrijgen, bracht men een

aangehaalde plaatsen uit dit werk. Hij was prior van omstreeks 30 Nov. 1391 (zie de vorige noot) tot 2 Dec. 1424 (*Chron. Wind.* p. 343, 324); prior superior van 1395 (zie boven, blz. 11) tot laatstgenoemden datum.

1) Zie boven, blz. 11.

2) *Chron. Wind.* p. 99.

3) Ik weet geene betere plaats dan deze, om een enkel woord te zeggen aangaande het zegel, waarvan Vos zich bediende, en dat hij tevens in zijne qualiteit van prior superior schijnt te hebben gebruikt. Het eenig exemplaar toch, dat tot mijne kennis is gekomen, hangt aan een stuk van 1419, dat hij alleen in de genoemde qualiteit kan hebben bekrachtigd. Ik bedoel nº. 1484 van het Deventer archief (zie *Inventaris van het Deventer-archief*, Dev. 1870, blz. 248). Door de vriendelijkheid van den Heer J. Poelhekke in genoemde stad ben ik in het bezit van een afdruk. Het is een klein rond zegeltje van 2,5 centimeter middellijn, voorstellende de Annunciatie. Maria (een allerliefst beeldje) ligt links van den toeschouwer geknield. De Engel, naar wien zij het gelaat halverwege wendt, is achter haar, en heeft een langen spreukband in de hand, waarop de woorden „aue maria" (misschien iets meer). Het omschrift is in gothische letters aldus: S. PRIORIS. IN. WINDESEM. Waarschijnlijk zal dit wel het „sigillum" van alle Windesheimsche priors, tevens in hunne betrekking als opperpriors, zijn gebleven, totdat het klooster te gronde ging. Of er vroeger een afzonderlijk zegel van het Kapittel bestond, weet ik niet. Later was er wel een van de Congregatie. Zie boven, blz. 99, noot 3.

4) Zie boven, dl. I, blz. 205v.

5) *Chron. Wind.* p. 99.

6) Ibidem.

eigen »Ordinarius", »Kalendarium" en »Manuale" bijeen, die eveneens de goedkeuring van het generaal kapittel mochten wegdragen 1). Hiermede werden de missalen, gradualen en andere kerkelijke boeken in overeenstemming gebracht 2). Ja, tot den ganschen Bijbel strekte de critisch-literarische arbeid zich uit, zoodat met groote zorg een gezuiverde tekst der »Vulgata" werd geleverd, waarnaar alle exemplaren der Heilige Schrift in de vereenigde kloosters moesten worden verbeterd 3). Op gelijke wijze handelde men ook met de meest beroemde werken der Kerkvaders 4). Men voorzag de boeken van lees- en toonteekens, de koorboeken van noten en strepen 5). In één woord: er was in de eerste jaren van het bestuur van Vos een geest van degelijkheid, die ons aantrekt, een ijver, die van den gloed der eerste liefde getuigt, een streven naar wettelijke orde en kerkelijke eenheid, waaruit duidelijk blijkt, hoezeer het den Windesheimers ernst was met het groote doel, dat zij beoogden.

Inmiddels breidde de Vereeniging zich telkens meer uit. Reeds merkten wij op, dat zij in den aanvang, door elkander gerekend, jaarlijks één mannenklooster aanwon, en na het negen en twintigjarig superioraat van Vos juist negen en twintig conventen voor beiderlei kunne telde 6). De gezamenlijke toetreding van de vijf Groenendaalsche kloosters bracht daar in 1412 het hare toe bij 7), en vergrootte niet slechts den kring, maar verhoogde ook niet weinig den naam van het Kapittel, welks zedelijke meerderheid door de daad zelve was erkend.

Ook de Windesheimsche privilegiënschat groeide te gelijkertijd aan. Zoowel uit Rome als uit Utrecht ontving men voorrechtsbrieven van niet geringe beteekenis 8). De pauselijke legaat Pierre d'Ailly gaf er ten jare 1414 in zeven weken niet minder dan twee en twintig 9), en Vos beleefde het nog, dat Martinus V

1) Zie boven, dl. I, blz. 206—209.
2) Zie boven, dl. I, blz. 209—211.
3) Zie boven, dl. I, blz. 212—214.
4) Zie boven, dl. I, blz. 214.
5) Zie boven, dl. I, blz. 215.
6) Zie boven, blz. 13.
7) Zie boven, blz. 14, 18v.
8) Zie boven, blz. 11—13, 65—67.
9) Zie boven, blz. 67—70.

aan alle onzekerheid betreffende de wettelijke kracht der ontvangen privilegiën een einde maakte, door in 1420 eene bul te verleenen, waarin de oprichting van het Kapittel opnieuw bekrachtigd, zijne inrichting nauwkeurig beschreven, en de schat zijner voorrechten nog vermeerderd werd 1).

Een der glanspunten in de geschiedenis der Vereeniging gedurende den tijd, dat Vos aan haar hoofd stond, moet nog worden herdacht, namelijk de goede indruk, door hem en zijne metgezellen te Constanz op de leden van het Concilie gemaakt. Evenals alle hoofden der verschillende congregatiën was hij uitgenoodigd, om als vertegenwoordiger van zijn generaal kapittel bij de vergadering te worden ingelijfd 2), doch men mag betwijfelen, of hij de reis zou hebben ondernomen, indien niet eene bijzondere omstandigheid hem daartoe gedreven had. Niemand meer dan hij kon doordrongen zijn van het besef, hoe innig nauw de Windesheimers met de broeders des gemeenschappelijken levens verwant wâren, hoe beiden dezelfde afkomst hadden en hetzelfde doel beoogden, zij het ook in verschillenden kring 3). Maar niet ieder erkende het goede, dat in de Broederschap was. Integendeel, zij stond maar al te zeer bloot aan de scheeve oordeelvellingen van bekrompene en kwaadwillige menschen, die haar beschuldigden, nu eens dat hare leden tot geene kerkelijke Orde behoorden, dan weer dat zij eene nieuwe wilden oprichten. Reeds eenmaal had hij met eenige anderen een openbaar getuigenis ten gunste van haar afgelegd en haar daarin tegen de

1) Zie boven, blz. 70—73.

2) Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 4, § 4 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 116): „Euocatus est ad hoc Concilium, sicut et omnia alia capita diuersorum Ordinum Vener. Prior Windesemensis vt nomine sui Generalis Capituli, Concilio incorporaretur, et cum caeteris res Christianas in melius dirigendas promouere anniteretur. Abijt ergo Constantiam frater Joannes Vos Prior superior cum fratre Joanne de Wael Priore in Zwollis viro magnae eloquentiae, et D. Henrico Rectore Congregationis deuotorum Clericorum fratrum in Ciuitate Monasteriensi. Vbi a Cardinalibus et alijs Praelatis honorifice suscepti sunt, et auditis causis itineris sui auditi sunt, et in deputatione Reformatorij morum inscripti, ac Concilio generali incorporati". Ook Busch schrijft (*Chron. Wind.* p. 182), dat de prior van Windesheim door het Concilie was opgeroepen, „sicut et omnes ecclesiae praecipui praelati cogebantur interesse.'

3) Zie hierover nader beneden, tegen het einde van Hoofdstuk VII.

verdenking van ketterij in bescherming genomen [1]). Thans was zij weder aangevallen, heviger dan ooit. Zekere Mattheüs Grabow, dominikaner-monnik te Groningen, had een vinnig geschrift tegen haar uitgegeven. De zaak werd voor het Concilie gebracht. Er dreigde groot gevaar. Daarom toog Vos met drie anderen naar Constanz. Doch reeds vroeger hebben wij hierover gesproken [2]). Wij zagen toen tevens, hoe de gunstige indruk, dien de hooge kerkvergadering van de Windesheimers had, door Vos en de zijnen werd versterkt, hoe Grabow zijne aantijgingen moest herroepen, en hoe de broeders des gemeenschappelijken levens werden gered. Alleen nog dit. Op het Concilie waren drie afdeelingen, voor ééne waarvan ieder lid zich kon doen inschrijven. De eerste moest dienen tot hervorming van het katholiek geloof; de tweede tot herstel van den vrede op aarde; de derde tot verbetering van de zedelijkheid in hoofd en leden. Johan Vos nu en zijne metgezellen lieten zich voor de laatstgenoemde afdeeling inschrijven [3]). Inderdaad, dáár waren zij het meest op hunne plaats. Maar tevens verdient het opmerking, dat eene kloostervereeniging, die nog geen twintig jaren telde, reeds behoorde tot de kerkelijke lichamen, die tot bijwoning van eene vergadering als het concilie van Constanz werden uitgenoodigd. Wij zien er een teeken te meer in van den bloei, dien zij reeds terstond onder haar eersten opperprior genoot.

De tweede was Gerrit Delft van Naaldwijk [4]), wiens bestuur hoogstensiets meer dan vier maanden heeft geduurd [5]), en dus te kort om er iets van te kunnen zeggen. Zijn opvolger echter, Willem Vornken, die, evenals Vos, negen en twintig jaren aan het hoofd van het Windesheimsch kapittel heeft gestaan [6]), verdient in hooge mate onze aandacht.

---

1) Zie het reeds genoemde stuk van 19 Maart 1395, afgedrukt in het *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, dl. II, afl. 2, blz. 225—229.

2) Zie boven, dl. I, blz. 236v, alwaar tevens de literatuur aangaande de zaak.

3) Petrus Impens, l. l.

4) Zie over hem uitvoerig boven, dl. I, blz. 255—260.

5) Namelijk hoogstens van de eerste helft van December 1424 tot de laatste helft van April 1425. Zie boven, dl. I, blz. 258, noot 4.

6) *Chron. Wind.* p. 481, 500. Hij werd namelijk benoemd tijdens, d. i. waarschijnlijk bij den aanvang van het generaal kapittel in 1425 (l. l. p. 133 seq; verg. ook p. 481). Het generaal kapittel nu begon zijne vergadering op den tweeden Zondag na Paschen (zie boven, blz. 85), d. i. in het genoemde jaar op 22 April. In 1454 vroeg hij onmiddellijk na afloop van het generaal kapittel zijn ontslag (l. l. p. 500), hetwelk hem eerst geweigerd, maar weinige dagen later verleend werd (l. l. p. 501). Zie voorts beneden, blz. 125v.

Over zijne levensgeschiedenis [1]), als niet bepaald tot ons onderwerp behoorende, kunnen wij kort zijn. Hij was burger van Utrecht [2]), en vóór zijne opneming te Windesheim aldaar woonachtig [3]). Hij leefde er naar de wereld [4]), was zeer rijk [5]), ging fraai gekleed [6]), zou zich bijna in het huwelijk hebben begeven [7]), maar verliet met zijn meest innigen vriend, den eveneens zeer bemiddelden Hendrik Walvis [8]), al het aardsche, wijl hem door een bejaarden vrome bijzonder veel goeds van het stichtelijk leven der eerste Windesheimsche broederen was verhaald [9]). De twee jongelingen regelden hunne zaken, reisden naar het klooster,

---

1) De voorname bron voor de geschiedenis van Willem Vornken en van het gebeurde onder zijn bestuur is het *Chron. Wind.* p. 83, 84, 133—155, 167, 168 seq, 372 seq, 475—477, 479—509, 566 seq, en passim; bijdragen levert het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 34—36, 113; enkele aanwijzingen vindt men ook in zijne eigene *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I). Zie ook aangaande hem Burmannus, *Traiectum eruditum*, Traj. 1738, p. 392—395. Het misschien nog bestaande, maar waarschijnlijk verloren gegaan handschrift uit het klooster te Frenswegen, waarvan Delprat in de eerste uitgave zijner *Verhandeling over de broederschap van G. Groote*, Utr. 1830, blz. 266—268, heeft melding gemaakt, handelde over hem fol. 92—101. Meer bepaald in betrekking tot het klooster te Windesheim hebben wij reeds vaak over hem gesproken. Zie boven, dl. I, blz. 79v, 182, 184, 189 (noot 4), 191, 220, 222v, 223 (noot 6), 224 (noot 4).

2) *Chron. Wind.* p. 475.

3) l. l. p. 84, 133 seq, 372; *Epistola de prima institutione* etc., cap. XXVII.

4) *Chron. Wind.* p. 135.

5) l. l. p. 145, 372, 475.

6) l. l. p. 498; zie ook p. 372 en 476.

7) l. l. p. 135.

8) l. l. p. 372, 475.

9) l. l. p. 475. De bedoelde vrome zal wel de hoogbejaarde Gerrit van Renen geweest zijn, die soms lang te Windesheim vertoefde, en die volgens getuigenis van Vornken zelven in de woning van dezen laatste en in diens tegenwoordigheid een zóó verheffend gesprek over de Windesheimsche broederen hield, dat eene eerzame matrone uitriep: „O, als ik een man was en vrij, dan zou niemand mij kunnen weerhouden, mij aan dat gezelschap aan te sluiten”. Zie de genoemde *Epistola*, cap. XXVII.

en werden er welwillend opgenomen [1]), in 1398 ingekleed [2]) en te hunnen tijde geprofest [3]). Elk hunner bracht een jaarlijksch inkomen van ongeveer honderd Rijnsche guldens aan [4]). Willem Vornken werd weldra prior van het nieuwgestichte klooster Engelendaal te Leiderdorp, waar hij echter wegens het slappe leven zijner onderhoorigen slechts een jaar vertoefde [5]). Naar Windesheim teruggekeerd, bleef hij aldaar, totdat hij in 1408 tot prior op den S. Agnietenberg bij Zwolle werd benoemd [6]). Hier was hij beter op zijne plaats, en bekleedde hij zijne betrekking op alleszins lofwaardige wijze, totdat hij zeventien jaren later, omstreeks 22 April 1425, tot prior van Windesheim werd gekozen [7]), en daarmede tevens het superioraat over de gansche Kloostervereeniging aanvaardde.

Vornken wordt ons beschreven als een man van middelmatige lengte, sterk van lichaam, schoon van gelaat. Zijn grijs haar, zijn kale kruin, zijn achtbaar voorkomen dwongen eerbied af [8]). Een vriend der heilige armoede, een krachtig handhaver der tucht, een stipt uitvoerder der wetten was hij [9]). Even streng jegens zichzelven als jegens anderen [10]), was hij nochtans alleen voor de kwalijkgezinden te vreezen [11]), maar medelijdend jegens de bedroefden en een trooster der beproefden [12]). Niet slechts nam hij zijne kerkelijke plichten getrouw in acht, maar veelal bleef hij na priem of terts en vesper in zijne bank in 't koor staan, lezende, biddende, peinzende, soms uren aaneen [13]).

1) *Chron. Wind.* p. 475 seq.

2) l. l. p. 477; verg. ook p. 84, en zie beneden, in Bijlage V. Er was een oogenblik, dat de twee vrienden, het leven te Windesheim niet streng genoeg achtende, tot een klooster van strengere Orde wilden overgaan. Doch zij besloten te blijven, waar zij waren. Zie *Chron. Wind.* p. 476 seq.

3) l. l. p. 477.

4) Ibidem.

5) l. l. p. 168 seq, 479 seq.

6) l. l. p. 480 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 34.

7) Zie boven, blz. 106, noot 6.

8) *Chron. Wind.* p. 134, 497.

9) l. l. p. 480, 497. Zie ook p. 509.

10) l. l. p. 134, 482, 497.

11) l. l. p. 134, 497.

12) l. l. p. 134.

13) l. l. p. 134, 135, 136, 482.

Intusschen nam zijne welgemeende vroomheid ook de ziekelijke vormen van overdrevene »ootmoedigheid" [1]), kleingeestige angstvalligheid [2]) en vergetrokken zucht naar het armoedige aan [3]).

Wij schrijven deze dingen, evenals wij ten slotte nog van 's mans kunstvaardigheid in het »verluchten" van boeken [4]), eenigermate ook van zijne bedrevenheid in het zingen [5]), en van zijne bekwaamheid in het moraliseerend en mystisch verklaren der Schrift [6]) melding maken, wijl het hier een prior superior geldt. Indien het waar is, dat de geest eener vergadering zich afspiegelt in den voorzitter, dien zij zich kiest, dan mag men uit hetgeen Vornken was, eenigszins besluiten tot hetgeen de Windesheimsche kloostervereeniging te zijnen tijde op den voorgrond plaatste, te meer wijl zijne benoeming tot prior van het hoofdklooster blijkbaar met den wensch van het generaal kapittel overeenkwam, en wijl datzelfde Kapittel negen en twintig jaren later den meer dan tachtigjarigen man, ondanks zijn dringend verzoek, volstrekt niet wilde ontslaan [7]). Hij moet dus wel zeer in den smaak zijn gevallen, en mag daarom in het bijzonder gelden als vertegenwoordiger van den algemeenen geest. En naarmate hij dit meer was, naar die mate was zijn invloed tot handhaving en bevordering van dien geest weer krachtiger, zoodat wij eenigszins durven beweren, dat het grootste en beste gedeelte der Windesheimers gedurende het tweede vijf en twintigtal jaren der vijftiende eeuw in leven en streven kan gekend worden uit hem.

Wat nu de uitbreiding der Vereeniging onder Willem Vornken betreft, zij nam, ook door het opnemen van de twaalf Nuiser

1) l. l. p. 138, 145, 489; verg. boven, dl. I, blz. 182, en zie over het toenmalig begrip van „oetmodicheit", aldaar, blz. 181v.

2) l. l. p. 499, 507 seq; verg. boven, dl. I, blz. 184.

3) l. l. p. 145, 498 seq; verg. boven, dl. I, blz. 79v, 191v.

4) l. l. p. 481; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 35; verg. boven, dl. I, blz. 220, en zie ook aldaar, blz. 222v.

5) *Chron. Wind.* p. 134 seq, 135 infra; verg. boven, dl. I, blz. 223, noot 6.

6) l. l. p. 138; verg. boven, dl. I, blz. 224, noot 4. Als eene bijzonderheid, die óók al niet zonder beteekenis is, zij nog gezegd, dat tot de meest geliefde lectuur van Vornken Petrarca's werkje *De vita solitaria* behoorde. Zie *Chron. Wind.* p. 135.

7) Zie beneden, blz. 125v.

kloosters in 1430 [1]), zóózeer toe, dat het aantal verbonden conventen, ten ruwste genomen, meer dan verdubbeld werd [2]), ofschoon, blijkbaar op verzoek der Windesheimers zelven, door paus Eugenius IV in 1436 verboden werd, voortaan vrouwenconventen in te lijven [3]). Ook de privilegiënschat werd door vele, en daaronder gewichtige stukken van pausen en pauselijke legaten, ja ook van het concilie te Bazel, aanmerkelijk vergroot [4]). Intusschen zou men zich zeer bedriegen, indien men naar deze enkele gegevens den geheelen toestand beoordeelde. De tijd, waarin Vornken aan het hoofd der zaken stond, was voor hem en de zijnen, en grootendeels ook voor het gansche Kapittel, een tijd van moeiten en zorgen.

Om dit te doen gevoelen, zal het genoeg zijn gezegd, dat het Utrechtsche schisma (1423—'50) bijna gelijktijdig valt met Vornken's superioraat (1425—'54). Het is hier de plaats niet, over het genoemde schisma te spreken; dit is elders op voortreffelijke wijze gedaan [5]). De lezer kent de hoofdpersonen in het eerste bedrijf van dit kerkelijk drama: Rudolf van Diepholt, wettig verkozen bisschop van Utrecht, door den Paus niet bevestigd; Zweder van Kuilenburg, niet als bisschop verkozen, maar door den Paus aangesteld en geconfirmeerd; paus Martinus V, die alle aanhangers van Rudolf slaat met ban en interdict; de stedelijke regeeringen van Zwolle, Deventer en andere plaatsen, die vervolgen wie zich aan het Interdict onderwerpen. Wijl nu de Windesheimers nooit zijn afgeweken van hun beginsel, om alleen de pausen in rechte lijn als zoodanig te erkennen, en slechts aan de door dezen goedgekeurde bisschoppen gehoorzaam te zijn, kwamen zij van zelve te behooren tot de aanhangers van Zweder, de eerbiedigers van het Interdict, de vervolgden door staatkundige machten. Zoovelen zij buiten het bisdom van Utrecht woonden, deerde de zaak hen natuurlijk slechts in zooverre de

1) Zie boven, blz. 25—28.

2) Bij onbekendheid van de jaartallen der inlijving van de meeste kloosters, kan de zaak niet nauwkeurig bepaald worden. Doch zie in het Aanhangsel, zoowel bij de vrouwen- als bij de mannenconventen.

3) Zie boven, blz. 74.

4) Zie boven, blz. 73—77.

5) Namelijk door Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv* dl. II, st. i, blz. 176—213.

gansche Vereeniging er onder leed. Zoovelen zij daarentegen binnen het genoemde bisdom waren gevestigd, hingen zij af van de vraag, welke partij hunne plaatselijke overheden hadden gekozen. Tot degenen, die het meest te lijden hadden, behoorden reeds spoedig de broeders en zusters des gemeenschappelijken levens te Deventer, een jaar later de Windesheimsche regulieren, zoo mannelijke als vrouwelijke, te Utrecht; nog later vooral ook die te Zwolle, op den S. Agnietenberg en te Windesheim zelf [1]). Nauwelijks toch had de Paus in de eerste helft van September 1425 ban en interdict over de aanhangers van Rudolf uitgesproken [2]), of men begon zich in den Deventersch-Windesheimschen kring te gedragen, gelijk dit in tijden van interdict behoort [3]), niet vragende, hoe de machten der aarde het zouden opnemen, en welke gevolgen voor eigene rust het wellicht na zich slepen zou.

Weldra deed dan ook de druk der tijden zich gevoelen. Minstens tien jaren lang werd het generaal kapittel niet te Windesheim, maar nu eens in een der Hollandsche [4]), dan weer in

1) Zie Moll, t. a. p. blz. 198—207.

2) Moll, t. a. p. blz. 186.

3) Moll, t. a. p. blz. 199. Ofschoon men slechts van de Windesheimsche regulieren op den S. Agnietenberg zeker weet, dat zij reeds weinige dagen na het slaan van 't Interdict, namelijk op 16 Sept. 1425 („in profesto sancti Lamberti"; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 54), den kerkzang staakten, schijnt men uit dit ééne feit reeds te mogen besluiten, dat het ook elders alzoo geschiedde. Voorts zij tot recht verstand der zaken herinnerd, dat de Windesheimers reeds in 1414 van den pauselijken legaat Pierre d'Ailly, en in 1420 van paus Martinus V het privilegie hadden ontvangen, om in tijden van interdict met geslotene deuren de mis te mogen bedienen (zie boven, blz. 69 en 72, noot 3). Hierdoor leden zij veel minder, dan anders het geval zou zijn geweest.

4) Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. IV, art. 3, § 14 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 198): „His quoque tumultuosis temporibus propter dissensiones Ecclesiae Traiectensis Generale Capitulum nostrum non est decennio seruatum in Windeshem, sed in Brielis, Amsterdammis, Leyderdorp, et alijs Hollandiae locis". Jammer, dat de schrijver er niet bijvoegt, van welk jaar of tot welk jaar men moet rekenen. Eenige regels verder blijkt, dat hij er 1438 en '39 óók nog onder betrekt. Misschien moet men het woord „decennium" niet al te letterlijk opvatten, maar dan toch altijd zóó, dat het jarental wel grooter, niet kleiner worde genomen. Waarschijnlijk toch is na het slaan van 't Interdict de eerstvolgende kapittelvergadering (1426) reeds

een der Brabantsche kloosters gehouden [1]). Op eene der eerste jaarvergaderingen, vermoedelijk de allereerste (1426), sprak de ons reeds bekende Johannes van Schoonhoven [2]) eene kapittelrede uit [3]), waaruit schijnt te blijken, dat de redenaar zich niet in het bisdom van Utrecht bevond [4]), en waarin hij gewaagde van de groote verwoesting, die aldaar was losgebroken, zoodat »religieuse personen" — waarschijnlijk bedoelde hij niet de kloosterlingen, maar de broeders des gemeenschappelijken levens te Deventer [5]) — uit hunne woningen waren verdreven [6]). Gelijk wij reeds zeiden, hadden de Windesheimsche regulieren te Utrecht het volgende jaar veel te verduren [7]); doch wat hunne broederen in Overijsel betreft, dezen liet men, ofschoon zij geen duimbreed van hun beginsel afweken, nog tot 1429 in betrekkelijke rust. Toen echter besloot men, vertoornd over den langen duur van het Interdict, aan alle kloosterlingen in het Bisdom de keus te geven tusschen twee zaken: zij moesten òf den kerkzang hervatten en den kerkdienst openlijk uitoefenen, òf hun .e kloosters ver-

niet te Windesheim gehouden, en in 1440 vinden wij nog een „colloquium" te Gaesdonck. Zie boven, blz. 86.

1) Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 164.

2) Zie over hem boven, blz. 19, en beneden, in Hoofdstuk VII.

3) Namelijk de reeds boven, blz. 91, noot 1, genoemde *Collacio valde notabilis et utilis* over Ef. V: 15ᵃ, 16ᵇ: „Videte quomodo caute ambuletis, quoniam dies mali sunt", op fol. 66—106 van een H. S., toebehoorende aan de bibliotheek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

4) Hij zegt namelijk (fol. 105ᵛ) niet: „in hac diocesi traiectensi", maar „in diocesi traiectensi"; niet „in hac enim patria", maar „in illa enim patria".

5) Dit past volkomen bij hetgeen juist in die dagen te Deventer was geschied (zie Moll, t. a. p. blz. 200), en waarvan de Overijselsche broeders het eerste bericht aan de vergaderden kunnen hebben medegebracht. Hieruit laat zich dan tevens verklaren, dat de redenaar, die zijn doorwrocht sermoen zeker te voren had opgesteld, eerst aan het einde daarvan de zaak aanroert. Ware de vervolging der Windesheimsche regulieren reeds begonnen geweest, dan zou hij nog anders hebben gesproken. Om dit een en ander breng ik deze kapittelrede tot het jaar 1426.

6) Ziehier de woorden zelven: „Et ut de aliis sedicionibus taceam, de hac sedicione presentis scismatis, que in diocesi traiectensi exorta est, omnis [lees: omnino] timendum est quod sit presagium et prenosticum seve persecucionis celeriter future. In illa enim patria est desolacio magna personarum religiosarum, que de suis sedibus deturbantur et ab habitaculis suis eiciuntur et expelluntur."

7) Zie Moll, t. a. p. blz. 204v.

laten en als ballingen uit het land gaan [1]). Nauwelijks had Willem Vornken dit vernomen, of hij riep den prior van Bethlehem te Zwolle en dien van S. Agnietenberg tot zich, ten einde met hen te beraadslagen. Het besluit was, gelijk zich verwachten liet, dat men liever alles moest lijden, dan ongehoorzaam te wezen aan den Pauselijken Stoel [2]). Toen dan ook eenige afgevaardigden van Utrechtsche kanunniken en stedelijke vroedschappen in de eerste dagen van Juni [3]) de verschillende kloosters bezochten, om het genoemde dilemma te stellen, gaven allen ten antwoord, dat zij liever in ballingschap wilden gaan, dan voor tijdelijke dingen hun geweten te bezwaren. Hierop had de ontruiming plaats. Slechts een paar zieken, alsmede eenige leekebroeders, conversen en donaten tot bewaking der huizen, mochten achterblijven [4]). Willem Vornken trok met de zijnen naar het convent te Frendeswege; de Zwolsche broeders naar een of ander huis in Gelderland; die van den S. Agnietenberg naar het onlangs hervormde klooster te Ludingakerke in Friesland [5]). Drie jaren later (1432) keerden allen, op ontvangen verlof, naar hunne woonsteden terug [6]). Inmiddels had Vornken een aanvang gemaakt met den bouw van een nieuw klooster te Bredevoort, dat hij voor zich en de zijnen had bestemd, maar dat thans door anderen kon worden voltooid en betrokken. Het kreeg den naam van Nazareth, en maakte weldra deel uit van het kapittel van Windesheim [7]).

Onder de onaangenaamheden, die uit het Utrechtsche schisma voor de Windesheimers voortvloeiden, behoorde in 't bijzonder

1) *Chron. Wind.* p. 142.

2) l. l. p. 142 seq.

3) Namelijk vóór S. Barnabasdag, d. i. vóór 11 Juni, op welken dag vóór zonsondergang het klooster op den S. Agnietenberg en waarschijnlijk ook de anderen werden ontruimd. Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 57.

4) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 143, en *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 57.

5) *Chron. Wind.* p. 143 seq. (zie ook, wat Windesheim betreft, p. 566); *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 57 seq. (zie ook, wat S. Agnietenberg aangaat, p. 58 seq.); Rud. Dier de Muden, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I), p. 76. Verg. ook boven, dl. I, blz. 296v. Volgens Rud. Dier, l. l., begaven de Zwolsche broeders zich naar het klooster op 't Eiland bij Coblenz (zie over dit klooster beneden, in het Aanhangsel, nº. 52).

6) *Chron. Wind.* p. 144; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 60 seq.

7) *Chron. Wind.* p. 567; Rud. Dier, *Scriptum*, l. l.

éénе, die hun veel moeite heeft veroorzaakt, en die tot op het concilie te Bazel van zich heeft doen gewagen. Wij zullen trachten, deze niet onbelangrijke en tot dusverre zeer onvolledig bekende zaak in het licht te stellen 1), en verzoeken den lezer, zich te herinneren, dat de hoofdpersonen in het tweede bedrijf van het Schisma deels nieuwe zijn, deels in een ander karakter dan vroeger optreden. Paus Martinus V is gestorven en door Eugenius IV vervangen. Rudolf van Diepholt, door eerstgenoemde nooit bevestigd, is door laatstgenoemde geconfirmeerd. Zweder van Kuilenburg, hierdoor van alle aanspraak op den bisschopszetel beroofd, zoekt steun bij het concilie van Bazel.

Aan het hoofd van 't regulieren-klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, behoorende tot het kapittel van Windesheim, stond de prior Johannes Passert, een aanzienlijk en welsprekend man. Zijn broeder, Petrus Passert 2), was kanunnik van S. Maria te Utrecht 3). Beiden hingen Zweder van Kuilenburg hartstochtelijk aan. Johannes liet er zich voor welgevallen, dat hij met zijne kloosterlingen uit het convent werd verdreven 1). Dit was natuurlijk in het eerste tijdperk van het Schisma volkomen naar den zin der Windesheimsche vaderen. In het tweede echter werd dit anders. Nauwelijks had Eugenius IV den wettig benoemden, maar door zijn voorganger niet gewilden Rudolf van Diepholt in 1433 als bisschop bevestigd 2), of de Windesheimers erkenden dezen laatste even oprecht, als zij hem weleer hadden verworpen. Niet alzoo Passert. Met nog een paar andere kloosterlingen bleef hij aan Zweder getrouw 3). Vandaar de strijd.

Het generaal kapittel eischte van hem, dat hij de kerkelijke boeken, kelken, sieraden en kleinoodiën, die hij onder zich had gehouden, afgeven zou. Hij weigerde. Op grond hiervan zette men hem af, en benoemde den procurator des kloosters, broeder Boudewijn, tot prior. Zweder van Kuilenburg daarentegen dreigde hem met excommunicatie, wanneer hij zich de afzetting liet welgevallen, en deed broeder Boudewijn en de priors van Windesheim, Bethlehem en S. Agnietenberg in den ban 4).

Zweder stierf te Bazel in 1433 5). Met zijnen dood had het Schisma geëindigd kunnen wezen. Doch helaas, het derde bedrijf van het drama begon, en één der mannen, die daarin de hand hadden, was Johannes Passert. Zijn broeder Petrus en twaalf andere kanunniken benoemden tot Zweder's opvolger Walraven van Meurs 6),

1) De treurige geschiedenis van Johannes Passert kan volkomen gekend worden uit Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. V, art. 3, § 9—13 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 192—198). Reeds v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 102 seq. (v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 383v; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. II, blz 96), heeft er eenige regelen aan gewijd, nadat hij vroeger een anthentiek stuk betreffende de zaak had doen drukken in zijne *Batavia sacra* Brux. 1714 (v. Rijn, *Batavia sacra of Kerkelyke Historie van Batavia*, Antw. 1715, dl. II, blz. 471—477; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outh.* dl. I, blz. 302v.). Meer licht verspreidde de uitgave van vier oorspronkelijke bescheiden door Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, Utr. 1839, dl. I, blz. 49—62. Dat de zaak in den Windesheimschen kring groote sensatie gemaakt heeft, blijkt ook nog uit een brief van Frederik v. Heilo (zie Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, Amst. 1866, blz. 67). Te meer mag het verwondering wekken, dat Busch er in zijn *Chronicon Windesemense* met geen enkel woord over spreekt. Doch zonder de lofredenaar van Windesheim te wezen, verzweeg hij toch liefst, wat het Klooster en het Kapittel minder tot eer zou kunnen schijnen.

2) Dat Petrus een broeder van Johannes was, weten wij door Impens, l. l. § 9 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 192).

3) Zie Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, Hag. Com. 1738, tom. V, p. 496 (verkeerdelijk noemt Impens hem kanunnik van S. Salvator). In het testament van Zweder, berustende in het archief te Kuilenburg, wordt hij diens „vicarius generalis" genoemd. Zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 371, noot 2. Hoezeer Petrus in de verkiezing enz. van Zweder betrokken was, blijkt uit Matthaeus, l. l. tom. V, p. 405, 411, 415, 424, 454, 460, 464.

1) v. Heussen en v. Rijn, *Batavia Sacra*, dl. II, blz. 473 (fol. uitg. der *Kerk. hist. en outh.* dl. I, blz. 302).

2) v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. II, blz. 425v. (fol. uitg. dl. I, blz. 291). Den 31sten Januari deed hij zijn intocht te Utrecht. Zie Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, Utr. 1750, dl. I, blz. 443.

3) Petrus Impens, ut supra.

4) Petrus Impens, ut supra. Verg. Dodt, a. w. dl. I, blz. 50—55 passim.

5) Alle twijfel dienaangaande wordt weggenomen door zijn grafschrift in het Karthuizer-klooster te Klein-Bazel, hetwelk bij Joh. Grossus, *Urbis Basil. epitaphia*, Bas. 1624, p. 267, aldus luidt: „Anno Domini MCCCCXXXIII. 22 d. Sept. obiit Rev. in Christo Pater, Dn. Suederus de Culenborch, Dei gratia episcopus Traiect. Cuius anima requiescat in pace. Amen."

6) Petrus Impens, l. l. § 10 („Compendium", p. 192). Zie ook Matthaeus, l. l. tom. V, p. 457 seq, 507, uit welke plaatsen blijkt, dat Petrus Passert de drijver der andere Utrechtsche kanunniken was.

die inderdaad door den tegenpaus Felix V en het concilie van Bazel werd bevestigd, en het was vooral op aandrang van onzen Johannes, dat er een rechtskundig proces tegen Rudolf van Diepholt plaats had, waarvan de uitslag was, dat deze den 15den Juli 1436 vervallen verklaard, en de bisschoppelijke waardigheid aan Walraven toegewezen werd. Eene der eerste daden van den nieuwen prelaat, die zijn consistorie te Dordrecht had gevestigd [1]), was natuurlijk, alle aanhangers van Rudolf, en onder hen bepaaldelijk ook den prior van Windesheim en dien van de regulieren te Utrecht, te excommuniceeren [2]); op aanstoken van Johannes Passert werd daarenboven laatstgenoemde prior van zijn post ontzet. Nog meer. Na eene vruchtelooze poging gedaan te hebben, om op Windesheimsche wijze in tegenwoordigheid der priors van Engelendaal te Leiderdorp en Maria-Visitatie bij Haarlem tot prior van zijn voormalig klooster te worden benoemd, deed hij met zijne twee medestanders in tegenwoordigheid van vele kanunniken en andere getuigen eene keuze »via Spiritus Sancti" [3]). Deze keuze viel, gelijk zich licht begrijpen laat, op hemzelven. Van dat oogenblik af had het convent van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht twee priors te gelijk [4]).

Het zou veel te lang ophouden, deze treurige geschiedenis met dezelfde uitvoerigheid voort te zetten. Ook is het niet noodig; de lezer heeft reeds alles begrepen. Veel meer dan men ooit heeft geweten, is de voormalige Windesheimer Johannes Passert medeplichtig geweest aan de beroeringen, die tot het derde

1) Aldus Petrus Impens, ut supra („Compendium", p. 193). Het strekke tot bevestiging van het geschrevene door Moll, a. w. dl. II, st. i, blz. 209, noot 3.

2) Dit excommuniceeren, waaraan tevens afzetting verbonden was, bracht Willem Vornken en zijne medekloosterlingen in nieuwe moeilijkheden. Sommigen namen er aanleiding uit, om hen te vermijden; anderen, om beslag te leggen op de goederen en bezittingen van het convent. Vornken wendde zich dien ten gevolge tot paus Eugenius IV, en deze casseerde de excommunicatie, aan allen verbiedende den prior en de zijnen te schuwen, of iets van het hunne zich toe te eigenen. Deze bul is gedagteekend: Ferrara, 29 Nov. 1438 (verg. boven, blz. 73, noot 5). Zij staat in het afschrift van Bondam, n° 38; in dat van v. Ochten, fol. 58r—59r.

3) Zie tot recht begrip boven, dl. I, blz. 130v.

4) Alles ontleend aan Petrus Impens, ut supra („Compendium", p. 192—194).

tijdperk van het Utrechtsche schisma aanleiding hebben gegeven. Jaren aaneen heeft hij het generaal kapittel in allerlei moeilijkheden gebracht [1]). Dit laatste bleef steeds de boeken en bekers, de sieraden en kleinoodiën vorderen [2]). Passert stelde daartegenover den eisch van satisfactie voor al het onrecht, dat men hem had aangedaan, benevens eene schuldvordering van zevenhonderd Rijnsche guldens, die hij beweerde meer te hebben uitgegeven dan ontvangen [3]). Dit was echter slechts het uitwendige van het twistgeding; het ware punt lag, gelijk ieder terstond gevoelt, dieper. De officiaal van Walraven [4]) excommuniceerde, op aansporing van Passert, Willem Vornken en alle prioren, die hem als prior superior erkenden. Dezen appelleerden van dit vonnis op het concilie te Bazel. Het Concilie, uitgaande van het gevoelen, dat al de latere verwikkelingen een gevolg waren van de onaangenaamheden met Passert, droeg aan het generaal kapittel op, deze door onderlinge schikking zelf uit den weg te ruimen, d. i. de zaak van voren af te behandelen. De Windesheimsche vaderen benoemden eene commissie, om hieraan gevolg te geven; Passert verklaarde haar voor partijdig, en noemde de plaats van bijeenkomst verdacht. Toen veroordeelde men hem als ongehoorzaam en oproerig, doch van dit vonnis kwam hij op zijne beurt bij het Concilie in appèl. En zóó ging het voort, totdat zijn dood te goeder ure een einde maakte aan al dit krakeel [5]).

Het feit is te meer te bejammeren, wanneer men bedenkt, dat Johannes Passert een man was van grooten invloed en niet gewone gaven. Hij wordt ons beschreven als een zeer welsprekend

1) Petrus Impens, l. l. § 11 („Compendium", p. 195): „Hinc incredibile dictu, quantis tergiuersationibus astutijs et inuolutionibus Patres ordinis circumueniebat."

2) De oorspronkelijke stukken bij Dodt, t. a. p., komen er telkens op terug. Zie vooral aldaar, blz. 53. De waarde werd geschat op meer dan drie duizend goudguldens. Zie *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 384 (fol. uitg. der *Kerk. hist. en outh.* dl. II, blz. 96).

3) Petrus Impens, ut supra („Compendium", p. 196).

4) Petrus Impens, l. l. § 10 („Compendium", p. 193) noemt hem „Judocus de Bockholdia".

5) Alles ontleend aan Petrus Impens. Bij v. Heussen en v. Rijn, *Hist. van 't Utr. bisdom*, dl. I, blz. 384 (fol. uitg. dl. II, blz. 96), wordt 1446 als zijn sterfjaar opgegeven.

kanselredenaar. Te Bazel stond ieder over zijne sermoenen verbaasd 1). Hij wist van het Concilie volmacht te verwerven, om overal aflaat te prediken 2), en maakte hiervan in Brabant gebruik 3). Ja, meer nog; hij verkreeg van datzelfde Concilie voor hemzelven en zijne opvolgers het recht, om bij kerkelijke diensten en omgangen den bisschoppelijken mijter te dragen, en in het bisdom Utrecht altaarkelken en ander heilig gereedschap te wijden 4). Men verzekert dan ook, dat het schier niet te gelooven is, hoe slim en listig hij was, en hoe hij, hetgeen hij het minst wilde, voorgaf het meest te begeeren 5).

Was Johannes Passert met nog een anderen regulier uit Utrecht op hun nederig en dringend verzoek bij het Concilie ingelijfd geworden 6), het kapittel van Windesheim had aldaar, evenals vroeger te Constanz, het recht om zich te doen vertegenwoordigen 7). Wegens den drang der omstandigheden zond

1) v. Heussen en v. Rijn, t. a. p.

2) v. Heussen en v. Rijn, *Batavia sacra*, dl. II, blz. 475 (fol. uitg. dl. I, blz. 303). Het Concilie voegde er intusschen bij, dat het zelf geen volkomen kennis van de zaken had, en dat Walraven van Meurs daarom eerst behoorlijk onderzoek moest doen. Slechts als hij bevond, dat Passert zoo braaf was, als aan het Concilie werd getuigd, en dat alles gebeurd was, gelijk werd opgegeven, zou de volmacht gelden. De brief is van 27 Apr. 1440.

3) Petrus Impens, l. l. § 11 („Compendium", p. 195).

4) v. Heussen en v. Rijn, *Batavia Sacra*, dl. II, blz. 476 (fol. uitg. dl. I, blz. 303); dezelfde, *Hist. van 't Utr. bisdom*, dl. I, blz. 384 (fol. uitg. dl. II, blz. 96).

5) Petrus Impens, l. l. § 12 („Compendium", p. 197): „Admirandum erat, quam eloquentis et copiosi sermonis homo iste erat, quam arguti et subdoli ingenij, et, quod nullo modo volebat, maxime se cupere dicentis".

6) „Humili cum instantia petivit, se ad incorporandum ipsi sacro concilio Basileënsi admitti et recipi." Zoo staat er in den inlijvingsbrief zelven. Deze brief is gedagteekend 21 Aug. 1432, en afgedrukt bij Dodt van Flensburg, a. w. dl. I, blz. 49v. De andere Utrechtsche regulier heette Nicolaas van Utrecht (zie aldaar, blz. 50) of Nicolaas van Zegvelt (v. Heussen en v. Rijn, *Hist. van 't Utr. bisdom*, dl. I, blz. 384).

7) *Monumenta Conciliorum Generalium seculi decimi quinti. Concilium Basileense*, Vindobonae, 1857, tom. II (1873), p. 35 seq: „Sub data VII^a. die Octobris [1431] decrete sunt littere ad multos episcopos, quatenus sub penis in aliis contentis a die presentacionis earum infra mensem iter arriperent ad ciuitatem Basiliensem. Mandabatur eciam, vt omnes prelatos religionum suarum ciuitatum, dyocesum, concilii auctoritate conuocarent, de qualibet religione

het inderdaad een paar afgevaardigden, namelijk Johannes, prior van het klooster bij Nuis, en Petrus, prior te Eemstein 1). Het voegde hun als derden persoon Egidius Boecheroel, profesbroeder uit Bethlehem bij Leuven, toe. De drie mannen werden bij het Concilie geïncorporeerd, en namen in de afdeeling tot hervorming der zeden 2) plaats. Vooral Boecheroel trok er door zijne uitstekende geleerdheid de aandacht tot zich, zoodat niet slechts vele hooggeplaatste prelaten gemeenzaam met hem omgingen, maar ook de patriarch van Antiochië, die door de leden van het Concilie het licht van alle rechtsgeleerden genoemd werd 3), vaak over verschillende onderwerpen samensprekingen met hem hield, en hem somwijlen in zijne kamer kwam opzoeken, om over netelige zaken met hem te raadplegen. Na twee jaren te Bazel te hebben doorgebracht, keerde hij wegens ongesteldheid van zijn metgezel, den prior van Nuis, terug; die van Eemstein was reeds vroeger wegens ziekte vertrokken 4).

Doch genoeg over het Concilie. Het heeft den Windesheimers geen schade berokkend 5), en hun goede naam is er uitstekend gehandhaafd gebleven. De jaren van moeite en verdriet waren echter geenszins ten einde. Zoowel voor de Kerk in 't algemeen, als voor het Utrechtsche bisdom in 't bijzonder, was nog veel onheil te voorzien. Ginds stond het Concilie tegenover den Paus,

electuri duos vel ad minus vnum prelatum, vel subditum meliorem, ac doctiorem et ad reformacionem inclinatum magis, loco omnium aliorum expensis communibus ad concilium venturos, reformacionis causa in ipsis religionibus faciende. Qua occasione magna multitudo religiosorum sancte synodo incorporata fuit, quos, licet vocati essent reformacionis tantum causa, eos, interesse aliis duobus requirentes, excludere non decuit a negociis fidem et pacem concernentibus populi christiani."

1) Aldus Petrus Impens op de straks te noemen plaats. Doch dit komt niet overeen met de lijst der Eemsteinsche priors bij v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Zuid-Holland*, blz. 147.

2) Evenals te Constanz (zie boven, blz. 106) waren er te Bazel drie afdeelingen, tot hervorming van het geloof, den vrede en de zeden.

3) „Jurium doctor incomparabilis, qui lumen omnium iurium in Concilio vocabatur". Zie over dezen patriarch (een Franschman, met name Johannes) Hefele, *Conciliengeschichte*, Freib. 1855, Th. VII, S. 85, 231 ff.

4) Alles ontleend aan Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. V, art. 6, § 2—5 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 203—205).

5) Zie boven, blz. 75v.

dien het eenmaal zelf had gewild; hier Walvaren van Meurs tegenover Rudolf van Diepholt. Vooral in het Windesheimsch generaal kapittel van 1438 werd de druk der tijden diep door de aanwezigen gevoeld. Of liever, in dat kapittel stonden zij geheel onder den indruk, dat er waarschijnlijk zware tijden zouden komen. Te Korsendonck waren zij bijeen. Willem Vornken, om welke reden dan ook, was niet tegenwoordig. De prior van Groenendaal nam het praesidium waar. Als nu eens werkelijk in den loop van het jaar Eugenius IV door het Concilie afgezet, en een ander in zijne plaats benoemd werd? Als nu eens een nieuw kerkelijk schisma begon, of een andere groote ramp aanbrak? . . . De vergadering — en het getuigt van haar verstandig beleid — nam het volgend besluit: in alle zaken, tot het generaal kapittel behoorende, die zich binnen den tijd van een jaar mochten voordoen, zou, wat Overijsel en Friesland betrof, alle macht berusten bij den prior van Windesheim; wat Holland aanging, bij dien van Eemstein; evenzoo zou Gelderland staan onder den prior van Mariënborn; Brabant, Vlaanderen en Luik onder dien van Groenendaal; Alemannië onder dien van Nuis, en Westfalen en Saksen onder dien van Bodiken. Dezen zouden drie der meest nabijwonende prioren tot een privaat kapittel bijeenroepen. Brak er een schisma uit, of gebeurde er iets anders van groot gewicht, dan zou de prior superior uit elk der verschillende gewesten twee priors ontbieden tot het houden van een meer plechtig privaat kapittel, en wat dáár werd besloten, zou volle kracht hebben 1). Waarlijk, de Windesheimsche vaderen wisten goede voorzorgen te nemen, ook bij het naderen van een kerkelijk onweer.

Of de voorzorgen noodig zijn gebleken? Een groot jaar later 2) werd Eugenius door het concilie van Bazel afgezet, en Felix V in zijne plaats benoemd. Deze verhief Walraven van Meurs tot de waardigheid van kardinaal, en bevestigde hem als bisschop van Utrecht 3). Het Utrechtsche schisma kreeg hierdoor tijdelijk nieuw voedsel. De uitkomst bewees dus, dat men goed had gezien.

1) Alles ontleend aan Petrus Impens, l. l. Lib. V, art. 3, § 14 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 198 seq.).

2) Namelijk 25 Juni 1439. Zie bijv. Potthast, *Wegweiser. Supplement*, S. 266.

3) Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 212.

Nog vele jaren gingen in woeling en spanning voorbij. Eerst met het afstand doen van Felix V in 1449 1), en met de benoeming van Walraven tot bisschop van Munster in 1450 2), had zoowel het kerkelijke als het Utrechtsche schisma zijn natuurlijk einde bereikt. Thans kon men weer adem halen, en voor menigeen werd de vreugde verhoogd door het jubeljaar, dat paus Nicolaas IV had uitgeschreven.

Doch wie er zich over verheugden, de Windesheimers niet. Wel hechtten zij, evenzeer als ieder ander, groote waarde aan aflaten 3), maar het kwam hun hoogst gevaarlijk voor, deze te Rome te laten verdienen. Gezondheid en leven zouden eene zware proef hebben door te staan. De zedelijkheid kon licht schade lijden op eene zoo verre reis, onder allerlei slag van menschen. Wie terugkwamen, zouden misschien zóóveel gevoel van vrijheid en zelfstandigheid medebrengen, dat zij niet meer wisten te gehoorzamen. In één woord, men zou de gratie van het jubeljaar hebben verworven, en van de ware gratie zijn beroofd 4). Wat deden de Windesheimsche vaderen? Zij namen in hun generaal kapittel het volgend besluit. Alle klerken, conversen en donaten, die zonder bepaald verlof de reis naar Rome deden, zouden bij hunne terugkomst in den kerker worden gezet 5). Desniettegenstaande waren er nog maar al te velen, die ongehoorzaamheid pleegden en den tocht ondernamen. Eene ondergeschoven bul van honderd jaren vroeger, naar het heette door paus Clemens VI uitgevaardigd 6), werkte daartoe

1) Potthast, a. a. O.

2) Moll, t. a. p. blz. 213.

3) Zie boven, dl. I, blz. 194, en beneden, in Hoofdstuk VII.

4) „Erant enim patres et devoti viri, quibus animarum cura imminebat, pro illo anno venturo multum perplexi et solliciti, timentes quod amore gratie jubilei consequendi multi gratia privarentur, quod etiam rei probavit eventus." Aldus Frederik van Heilo, die zelf regulier in het klooster van Maria-Visitatie bij Haarlem was, en dus tot het kapittel van Windesheim behoorde. Zie Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, blz. 136v.

5) Petrus Impens, l. l. Lib. VI, art. 1, § 4 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 228 seq.); Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 136.

6) Namelijk de bul „Ad memoriam", die tegen het jubeljaar 1350 op naam van den toenmaligen paus Clemens VI in omloop was gebracht. Zie over deze bul Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iii (Bonn, 1849), S. 290, Note 10; voorts ook Pool, a. w. blz. 134, noot 1.

mede [1]). Doch met de meesten liep het verkeerd af. Sommigen stierven op reis; sommigen zeiden het kloosterleven vaarwel; slechts weinigen gaven bij hunne terugkomst aan anderen den raad, zich óók naar Rome te begeven [2]).

Vrij wat meer, en terecht, waren de Windesheimers ingenomen met eene andere gebeurtenis, die eveneens nog onder het bestuur van Willem Vornken plaats had, namelijk met den tocht van den pauselijken legaat Nicolaas van Cusa in 1451, en het bezoek, bij die gelegenheid ook aan menig Windesheimsch klooster door hem gebracht [3]). Reeds meer dan eens hebben wij hem terloops ontmoet [4]); thans zullen wij iets langer bij hem vertoeven.

Nicolaas van Cusa was met het kapittel van Windesheim bijzonder ingenomen, en verwachtte daarvan tot verbetering van het kloosterleven veel heil. Reeds terwijl hij nog in Duitschland was, droeg hij aan Johan Busch en doctor Paulus op, al de regulieren-kloosters voor beiderlei kunne in Saksen, Thuringen en Meissen te bezoeken en daarin alles te veranderen, wat er niet met de Windesheimsche statuten in overeenstemming was [5]). Blijkbaar legde hij dus de genoemde statuten ten grondslag van zijne reformatorische plannen, zooveel de conventen der regulieren betrof. Nog meer. Hij bepaalde, dat het in onbruik geraakte provinciaal kapittel te Neuwerk weder gehouden, en voortaan geheel op Windesheimsche wijze ingericht

1) Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 134, 137.

2) Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 137v.

3) Wie literatuur over Nicolaas van Cusa wil verzamelen, raadplege met Schmidt in Herzog's *Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Bd III, S. 211—214; met Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 404, noot 6; met Delprat in Nijhoff's *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, Nieuwe reeks, dl. V (Arnh. 1868), Boekbeschouwing, blz. 80. Bekend zijn de uitvoerige verhandelingen van Swalue en eene kleine bijdrage van Kist aangaande hem, in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. IX (Leid. 1838), blz. 1—115, 233—283, 501—507; dl. X, blz. 311v (alwaar tevens zijn portret); *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. III (Leid. 1843), blz. 113—172 (alwaar tevens eene afbeelding van het huis, waarin hij geboren werd, en van het door hem gestichte hospitaal te Cues).

4) Zie boven, dl. I, blz. 157, 194, 301v, 308; dl. II, blz. 44v, 77, noot 1.

5) *Ref. mon.* p. 504[b], 956[c], 957[b]. Verg. boven, dl. I, blz. 301v.

moest worden [1]). En nog meer. Hij wilde, dat er om de drie jaren twee afgevaardigden van dit Kapittel naar de algemeene vergadering te Windesheim zouden gaan, »ten einde de eenvormigheid en goede verstandhouding in de orde der regulieren te bewaren en aan te kweeken" [2]).

Nochtans kende hij de Windesheimsche kloosters niet verder dan bij gerucht [3]). Hij begeerde ze ook te zien, en het eerste, dat hij bezocht, was het convent te Frendeswege bij Nordhorn in het graafschap Bentheim, dat tot de beste van het Kapittel behoorde. Hij bediende er de mis, preekte er, betoonde zich jegens allen vriendelijk, nederig, welwillend in woord en daad, en nam ongetwijfeld wederkeerig een gunstigen indruk mede. Daarop begaf hij zich naar Deventer, waar hij luisterrijk werd ingehaald, en vervolgens op dringend verzoek van Vornken naar het Windesheimsch vrouwenklooster te Diepenveen. Toen hij aldaar meer dan honderd zusters en een niet gering aantal conversinnen en andere bewoonsters zag, verblijdde hij zich met heilige vreugde over de strenge tucht en den voortreffelijken geest, die er heerschten. Hij hield er eene collatie en verleende er aflaten [4]). Van Diepenveen kwam hij den 21[sten] Augustus met een groot gevolg [5]) naar Windesheim, en overnachtte aldaar. Den volgenden morgen na de priem werd er door een bisschop, die hem vergezelde, een schoon sermoen gehouden, en hij zelf voegde daaraan vervolgens een nog veel schooner toe. Daarna bediende hij met groote plechtigheid de hoogmis. Later gebruikte hij in de reventer met de broeders het noenmaal, en luisterde evenals zij in stille aandacht naar de stichtelijke lectuur, die inmiddels volgens gewoonte plaats had [6]). Van Windesheim ging hij, door

1) l. l. p. 956[c], 957[b]. Verg. boven, blz. 44.

2) l. l. p. 958[b]. Verg. boven, blz. 44v.

3) *Chron. Wind.* p. 151 seq; Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 146. Tevens zij hier opgemerkt, dat het verhaal aangaande den tocht van Cusa schier woordelijk uit *Chron. Wind.* p. 149—154 is overgenomen door den onbekenden schrijver van het *Magnum chronicon Belgicum* (in Pistorius en Struvius, *Rervm Germanicarvm veteres scriptores*, Ratisb. 1726, tom. III), p. 413—415, waar men dus hetzelfde vinden kan als op de eerstvolgende aangewezen plaatsen.

4) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 152.

5) Men herbergde er dien nacht bijna honderd gasten. *Chron. Wind.* p. 152.

6) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 152. Verg. boven, dl. I, blz. 157.

Vornken vergezeld, naar het klooster Bethlehem te Zwolle [1]. De twee schriftelijke stukken, door hem aan het Kapittel verleend, zijn dan ook afgegeven in laatstgenoemde stad, en dragen de dagteekening van 23 Augustus 1451 [2]. Waarschijnlijk zal een derde, waarbij hij aan den prior van Windesheim, alsmede aan allen, die deze daartoe afvaardigen zou, volmacht schonk, om aan de onderhoorigen des Kapittels na afgelegde biecht den aflaat van het jubeljaar te verleenen, wel in diezelfde stad en op denzelfden dag zijn geschreven. Vornken maakte van deze volmacht een ruim gebruik, en stelde al de priors en rectors der Vereeniging tot het geven van absolutie van alle zonden aan [3], zoodat de Windesheimers thans te huis konden ontvangen, wat anderen te Rome hadden moeten halen.

Wij zullen Nicolaas van Cusa niet verder vergezellen. In Friesland [4] en Gelderland [5], in Utrecht [6] en Holland [7], in Brabant [8] en andere gewesten; overal waar hij kwam, predikte

1) *Chron. Wind.* p. 153.

2) Zie boven, blz. 77, noot 1.

3) *Chron Wind.* p. 153. Volgens de voorstelling der zaak door Petrus Impens, l. l. Lib. VI, art. 1, § 4 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 229), zal het generaal kapittel deze gunst van den Apostolischen Stoel zelven hebben gevraagd en verkregen. Ik geef hier aan het verhaal van Busch de voorkeur. Het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 107, zegt waarschijnlijk even juist als kort, dat Cusa de vergunning gaf op gezag van den Apostolischen Stoel.

4) Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 142.

5) Frederik van Heilo, t. a. p. Op Zondag, 19 Sept. 1451, deed hij zijn intocht te Arnhem. Zie [G. v. Hasselt,] *Kronijk van Arnhem*, Arnh. 1790, blz. 26. Ook vertoefde hij, ofschoon waarschijnlijk veel later, te Roermond, dat destijds tot Gelre behoorde. Zie *Magnum chronicon Belgicum*, p. 415.

6) Frederik van Heilo, t. a. p.

7) Tot kenuis van zijn tocht door Holland, waar hij menigte van steden en kloosters bezocht, is onmisbaar Frederik van Heilo (bij Pool, a. w. blz. 142—156), die gedeeltelijk als ooggetuige optreedt.

8) Zijn bezoek in het Windesheimsch klooster Bethlehem bij Leuven in Januari 1452 wordt, gelijk licht te begrijpen is, uitvoerig verhaald door Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. V, art. 3, § 4 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 179—183); andermaal, lib. VI, art. 1, § 6 en 7 („Compendium", p. 229—232). Tot aanwijzing van zijn verderen tocht diene het volgende: „Deinde osculato Priore mulum conscendit, et cum omni comitiua sua, et Louaniensibus eum deducentibus Bruxellas petijt, inde Atrebatum" („Compen-

hij aflaat, en maakte hij door zijne verschijning diepen indruk. Hij betoonde zich niet slechts een braaf en gemoedelijk, maar ook een wijs en verstandig man. Toen iemand hem vroeg naar de kracht van de straks genoemde, ondergeschoven bul van Paus Clemens VI, glimlachte hij over 's mans onnoozelheid [1]. Toen men van hem weten wilde, of het een kloosterling geoorloofd was, zonder verlof van zijne oversten naar Rome te gaan, om aldaar den aflaat van het jubeljaar te verwerven, antwoordde hij, dat de Paus zelf had gezegd: »Gehoorzaamheid is beter dan aflaat" [2]. Als de kloosterlingen om aflaten bij hem aanhielden, zeide hij: »Het verwondert mij, dat gij mij daarom lastig valt, terwijl een verbroken en verslagen hart aflaat heeft van alle zonden" [3]. En toen hij in het Windesheimsch klooster Bethlehem bij Leuven acht conversen zag, die geknield om zijn zegen vroegen, gaf hij den prior zijne verwondering over een zoo groot aantal van deze lieden te kennen, hem uitleggende, waarom zij een »seminarie van tweedracht" in de conventen plachten te zijn [4].

Maar genoeg. Willem Vornken, die bij het bezoek van Cusa reeds den ouderdom van acht en zeventig jaren had bereikt, begon van lieverlede meer naar ontheffing van zijn moeilijk ambt te verlangen. Tot het voorjaar van 1454 hield hij nog vol. Toen echter gevoelde hij, dat het niet lang meer kon duren. Het vragen om ontslag op de vergadering van het generaal kapittel [5] was, dit wist hij, bij mannen, die hun plicht deden, slechts voor de leus. Doch nauwelijks was deze vergadering afgeloopen, en hadden de visitatoren hun arbeid aangevangen met het bezoeken van Windesheim zelf, of de meer dan tachtigjarige grijsaard

dium", p. 182). Zie ook Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 94—96, waar Impens op den voet gevolgd en soms woordelijk aangehaald wordt.

1) Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 137.

2) *Chron. Wind.* p. 153; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 108. Het woord worde niet uit zijn verband gerukt. Zie boven, dl. I, blz. 194.

3) Frederik van Heilo, bij Pool, a. w. blz. 149.

4) Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 95 seq. (ontleend aan Impens, l. l. lib. V, art. 3, § 4; „Compendium", p. 182 seq.). Verg. boven, dl. I, blz. 114v.

5) Zie boven, blz. 93v.

vroeg hun ten dringendste, hem werkelijk te ontslaan [1]). Het werd hem op even vereerende als stellige wijze geweigerd. Den volgenden morgen vond men hem in zijne cel door eene beroerte zoowel in zijne spraak- als in zijne geestvermogens gekrenkt. De visitatoren zagen het nog eenige dagen aan en bezochten inmiddels een paar andere kloosters, maar begrepen bij hunne terugkomst, dat aan den drang der omstandigheden moest worden toegegeven [2]). Vornken, niet meer dan een schaduw van hetgeen hij weleer was geweest, leefde nog een groot jaar na zijn ontslag. Ten derden male door beroerte getroffen, stierf hij weinige uren later, in den vroegen morgen van Zondag, 6 Juli 1455 [3]). Hij had toen den ouderdom van twee en tachtig jaren bereikt [4]). Zijn lijk werd in het koor der kerk geplaatst; men deed de gebruikelijke diensten, en bestelde den doode nog dienzelfden dag na afloop van de vesper ter aarde. De meest eervolle plaats, die hem gegeven kon worden, werd hem gegund: midden in het koor, aan de linkerzijde van Johan Vos [5]), dien hij wel niet in alles geëvenaard, maar wiens werk hij toch op waardige wijze voortgezet had. Noemde men hem bij zijn leven »der vaderen vader" [6]), na zijnen dood roemde men hem nog als den ootmoedigste der ootmoedigen, den bescheidenste der bescheidenen, den wijsste der wijzen [7]), en toen een der broeders te Windesheim een grafschrift op hem vervaardigde, noemde hij hem daarin een Macabeër in den strijd tegen het kwade [8]).

Als wij het tijdperk van Johan Vos de gouden eeuw van het

1) *Chron. Wind.* p. 500: „petijt a visitatoribus absolutionem realem a Prioratus officio". Dit „realem" is tegenover het ontslag vragen bij gelegenheid van het generaal kapittel karakteristiek.

2) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 500 seq.

3) „In octava Petri et Pauli Apostolorum". Zie l. l. p. 503, 509; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 113.

4) *Chron. Mont. S. Agnetis*, l. l.

5) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 503 seq. Verg. ook *Chron. Mont. S. Agnetis*, l. l. Zie ook nog boven, dl. I, blz. 77, noot 4.

6) *Chron. Wind.* p. 503: „Pater Patrum".

7) l. l. p. 134: „Inter humiles humilior, inter verecundos verecundior, inter sapientes sapientior."

8) l. l. p. 509: „Viribus hic [scil. Daemon] Hector, animo fuit is [scil. Vornken] Machobaeus."

Windesheimsch kapittel noemen, dan mag dat van Willem Vornken de zilveren heeten, maar met hem was deze laatste toch ook ten einde. De Vereeniging, die uit de volheid van het gemoedsleven was voortgekomen, gaf geene teekenen meer van bijzondere geestdrift en bezieling. Zij, die de dringende behoefte aan inwendige hervorming was komen vervullen, stelde zich telkens meer met het uitwendige tevreden. En terwijl zij als iets nieuws en vernieuwends was opgetreden, werd zij zelve gaandeweg meer stereotyp en stationair. Wel is waar bleef zij, vooral bij vergelijking met andere vereenigingen, hare plaats in de kloosterwereld eervol beslaan, maar haar hoogste punt had zij reeds bereikt en haar krachtigsten invloed reeds uitgeoefend, toen Vornken haar ontviel. Zij had het dubbel geluk gehad, als eerste opperpriors twee uitstekende mannen, en elk dier twee negen en twintig jaren te bezitten. Naarmate deze zelven meer voortreffelijk waren, strekte hun langdurig bestuur het geheele Kapittel tot grooteren zegen [1]). Intusschen — en men houde dit wel in het oog — al schijnt soms de bloei van een genootschap, een volk, een gansch tijdperk, van een enkel man af te hangen, in waarheid is het anders. De beste voorzitter, de uitstekendste regent, het meest geniale hoofd, zij vermogen niets, als de algemeene geest niet medewerkt. Slechts voor zooverre die geest gunstig gestemd is, en zij, als zijne zuiverste vertegenwoordigers, hem statisch in zich dragen en profetisch verder voeren, oefenen zij wezenlijken invloed uit [2]). Wat het kapittel van Windesheim betreft, weinige jaren na Vornken bezat het een prior superior, met de beste bedoelingen vervuld, slechts een weinig korter regeerend dan hij, en nochtans niet in staat, om nieuw leven te wekken in eene Vereeniging, die haar bloeitijd reeds had gehad.

Het schijnt wel, dat Johan Busch heeft gehoopt, de opvolger van Vornken te zullen worden. Zijn gevoel van eigenwaarde was daartoe groot genoeg [3]), en zeker was er destijds onder de Windesheimers niemand, die, naar het uitwendige geoordeeld, meer aanspraken op deze onderscheiding kon doen gelden dan hij. Daarenboven zou het eene gewenschte uitkomst voor hem geweest

1) Verg. reeds de opmerking van Busch, *Chron. Wind.* p. 87—89.

2) Verg. boven, dl. I, blz. 5, 55v, 326.

3) Zie boven, dl. I, blz. 307—309.

zijn, want òf hij was reeds, òf hij werd zeer spoedig daarna als proost van Neuwerk ontslagen [1]). Heeft hij werkelijk gehoopt, als oud-profesbroeder van Windesheim, als de grootste klooster-hervormer zijner dagen, en als man van rijke ervaring en uitgestrekten invloed, tot het superioraat te zullen geroepen worden, dan hebben wij hier één van die gevallen, waarin de mensch den beker der teleurstelling het diepst moet ledigen, om in zelfverloochening het meest te vorderen. Dezelfde vier jaren toch, die de nieuwbenoemde prior superior, Johan van Naaldwijk, aan het hoofd der zaken doorbracht (1455—'59 [2]), werden door Busch deels in nederige betrekking, anderdeels ambteloos gesleten, en voor zooveel dit laatste plaats had, gesleten te Windesheim zelf, waar hij den aan hem voorgetrokkene dagelijks zien, en aan diens bevelen gehoorzamen moest [3]). Wat ons betreft, wij wenschen hem thans nog met de teleurstelling, indien zij werkelijk bestaan heeft, geluk. Ware hij destijds opperprior geworden, hij zou nooit zijn werk »De viris illustribus de Windesem", nooit zijn »Liber de origine modernae devotionis", die te zamen het »Chronicon Windesemense" uitmaken, nooit ook zijne vier boeken »De reformatione monasteriorum" hebben geschreven [4]). Terwijl Johan van Naaldwijk, ondanks den aanzienlijken post, door hem bekleed, een vergeten man is gebleven [5]), is de naam van Busch juist door de genoemde geschriften met eere bekend tot den huidigen dag. Niet onmogelijk nochtans is het, dat Busch, die wel wist dat boeken langer leven dan menschen, zich de kleine, minder edele schade-

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 302.

2) Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 367.

3) Zie boven, dl. I, blz. 303.

4) Verg. zijn eigen getuigenis dienaangaande, boven, t. a. p.

5) Zóó zelfs, dat men hem nauwelijks als prior van Windesheim zou kennen, indien niet het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 117, en Lindeborn, l. l., hem als zoodanig hadden genoemd. Ja, nog sterker. Volgens twee doorgaans goed onderrichte, nauwkeurige en van elkander onafhankelijke schrijvers, Petrus Impens (l. l. Lib. VI, art. 4, § 2; „Compendium", p. 245) en Jacobus Traiecti alias Voecht (*Narratio de inchoatione status nostri;* Kon. bibl. H. S. nº. 346, fol. 63r), is Willem Vornken niet door Johan van Naaldwijk, maar onmiddellijk door Dirk van de Graaf opgevolgd. Uit een en ander schijnt men te mogen besluiten, dat eerstgenoemde niet veel indruk gemaakt, of eenigen invloed uitgeoefend heeft.

loosstelling heeft gegund, den naam zijns mededingers eenvoudig te verzwijgen [1]), en ook na diens dood niet de minste melding van hem te maken. Het eenige, wat hij schreef, was, dat broeder Johan van Naaldwijk te gelijk met hem door Johan Vos werd ingekleed [2]). Dit zwijgen wekt achterdocht, en geene reden schijnt ons aannemelijker dan die, welke wij hebben gegist. Maar dan is het toch te bejammeren, dat wij door dezen vermoedelijken naijver verstoken zijn gebleven van eenig nader bericht aangaande den gang der zaken gedurende vier jaren, te meer, wijl de hierdoor ontstane leemte van elders niet noemenswaardig kan worden aangevuld [3]).

Indien het ooit ware mogelijk geweest, het klooster en het kapittel van Windesheim tot hunne oorspronkelijke eenvoudigheid terug te voeren, dan zou het moeten geschied zijn onder den prior superior Dirk van de Graaf [4]), die, geheel met den ouden geest bezield, bijna acht en twintig jaren (1459—'86) aan het hoofd der zaken heeft gestaan. Van zijne geschiedenis vóór zijne benoeming weten wij weinig of niets. Zijn naam schijnt aan te duiden, dat hij te Grave in Noord-Brabant was geboren, welk stadje nog heden ten dage in de volkstaal De Graaf wordt

---

1) Noch *Chron. Wind.* p. 502, waar de natuurlijke plaats voor de vermelding zou zijn geweest, noch elders komt hij voor.

2) *Chron. Wind.* p. 109. Verg. de Naamlijst der reguliere kanunniken te Windesheim, uit H. S. nº. 349 der Kon. bibl. afgedrukt in Bijlage V. Gelijk boven, dl. I, blz. 314, is gezegd, voltooide Busch dat gedeelte van zijne Windesheimsche kroniek, dat als eerste boek daarvan bekend staat maar het laatst is geschreven, in 1464. Wijl v. Naaldwijk toen reeds eenige jaren overleden was, had hij hem op p. 138 of elders althans kunnen noemen.

3) Gelijktijdig met het bestuur van v. Naaldwijk begonnen in het Sticht de verwikkelingen tusschen den wettig benoemden bisschop Gijsbrecht van Brederode, en den door staatkundige machten opgedrongen David van Bourgondië (zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. i, blz. 217—222). Ongetwijfeld hebben de Windesheimers ook nu weer de zijde van den laatstgenoemde gehouden, wijl deze door den Paus werd voorgestaan. Voorts woedde er in 1457 te Utrecht en omliggende plaatsen, in 1458 te Deventer, Zwolle en Kampen, eene zware pest (zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 117 seq.).

4) Ik heb zijn naam slechts in het Latijn ontmoet. Dáár heet hij Theodericus of Theoricus of Tricus of Diricus Gravius of Graviae. Dit schijnt te moeten beteekenen Dirk van Grave, doch zal naar gewoon spraakgebruik veeleer Dirk van de Graaf hebben geklonken.

genoemd [1]). Naar Windesheim gekomen, werd hij aldaar in 1445 ingekleed [2]) en waarschijnlijk een jaar later geprofest. Hoe ernstig hij het kloosterleven opnam, en hoe hij reeds dadelijk eene goede gewoonte van den ouden tijd tot eigen nut navolgde, blijkt uit een klein geschriftje, dat hij in die dagen moet hebben opgesteld, en waarin hij onder den titel van »Proposita", naar het voorbeeld van De Groote en andere mannen uit diens school, zichzelven een leefregel stelde en een spiegel ter zelfbeproeving voorhield [3]). Later vinden wij hem als prior in het klooster te Syhlmöncken in Oost-Friesland [4]), dat tot het kapittel van Windesheim behoorde [5]). Van daar werd hij op betrekkelijk jongen leeftijd tot het gewichtig ambt van prior superior geroepen [6]). Dit wekte den naijver van meer bejaarde broederen op, en de vele beroeringen, hierdoor teweeggebracht, werden zijne eerste beproeving [7]).

Dirk van de Graaf wordt ons voorgesteld als een welsprekend en grootmoedig man, een streng handhaver van de oude eenvoudige zeden, mild jegens de armen, de rijken en machtigen in 't minst niet ontziende, en in het besturen voorzichtig en

1) Zie ook v. d. Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. IV, blz. 747.

2) Zie de zooeven genoemde Naamlijst der reguliere kanunniken te Windesheim, afgedrukt in Bijlage V.

3) Zie boven, dl. I, blz. 26. Het geschriftje is uit H. S. nº. 349 der Kon. bibl. te 's Gravenhage afgedrukt in Bijlage XII.

4) Petrus Impens, l. l.; Jacobus Traiecti, l. l.

5) Zie beneden, in het Aanhangsel, nº. 58.

6) Indien hij op den gewonen leeftijd zijne gelofte gedaan heeft, kan hij niet veel meer dan vijf en dertig jaren hebben geteld.

7) Jacobus Traiecti, l. l Of ook Johan Busch tot de naijverigen behoorde? Hoogst waarschijnlijk. Toch vertrouw ik, dat hij aan de beroeringen geen deel zal hebben genomen. Opmerkelijk blijft het. dat hij in hetzelfde jaar, waarin Dirk van de Graaf tot prior superior werd gekozen, andermaal prior te Sulta werd (zie boven, dl. I, blz. 303). Is hij misschien te Windesheim en in den omtrek daarvan gebleven, ten einde bij eene eventueele nieuwe keuze meer in aanmerking te komen, en heeft hij de hoop voorgoed opgegeven, toen hij ten tweedenmale was teleurgesteld? Hoe dit zij, ook van Dirk van de Graaf maakt hij in zijn *Chronicon Windesemense* geen gewag. Dit deed hij eerst *Ref. mon.* p. 955[b], geschreven in 1475, toen hij had leeren inzien, dat uit het schijnbaar kwaad wezenlijk goed was voortgekomen. Zie boven, dl. I, blz. 303.

kloek. Wat zijne kennis betreft, hij was in de H. Schriften bijzonder goed te huis en in het kanonieke recht meer dan gewoon bedreven [1]).

Dat de Windesheimsche kloostervereeniging zich onder hem nog voortdurend uitbreidde, hebben wij vroeger gezien [2]), en dat zoowel de bisschop van Utrecht als verschillende pausen haar te zijnen tijde talrijke privilegiën schonken, is ons óók reeds gebleken [3]). Doch menig voorrecht, door hen verleend, toont aan, dat bij al die uitwendige grootheid inwendig verderf begon te heerschen. Men vraagt geen verlof, om van simonie uit onwetendheid absolutie te mogen geven, als er geen simonie is gepleegd [4]), en geen bevel tot opsporing van weggeloopen kloosterlingen, wanneer niemand weggeloopen is [5]). Evenzoo neemt men niet het besluit, den pauselijken aflaat van het jubeljaar 1475 aan geene ongehoorzamen en rebellen te verleenen, zoolang er dezulken niet zijn [6]), en somt niet allerlei gevallen op, waarin het voorwenden van armoede als reden tot weigering van eene plaats in het klooster gevaarlijk kan wezen, indien van dit voorwendsel nooit misbruik is gemaakt [7]).

1) Jacobus Traiecti, l. l.

2) Zie boven, blz. 55.

3) Zie boven, blz. 77—82.

4) Dit verlof werd gegeven door paus Sixtus IV in eene bul van 19 Nov. 1474, die ons straks nog voor een geheel ander doel moet dienen. De bul is te vinden bij Bondam, nº. 57; zie ook het *Compendivm privilegiorvm*, p. 23, en verg. boven, blz. 78, noot 4.

5) Zie boven, blz. 78, noot 3, en blz. 81v.

6) Het bedoeld besluit werd in 1475 door het generaal kapittel genomen. Het staat als nº. 51 in het veelvuldig genoemde afschrift van Bondam, en eindigt aldus: „Vnde ab hac gracia [scil. absolutionis plenarie ab omnibus censuris ecclesiasticis et plenarie remissionis omnium peccatorum semel in vita itemque semel in mortis articulo] secluduntur inobedientes et rebelles, et eciam hujusmodi laijci, donati et familiares qui domibus suis sunt infideles, et pecunias sine suorum superiorum licentia aut retinent aut recipiunt, et qui correctioni capituli et suorum superiorum stare rennuunt." Wat er volgens besluit van het generaal kapittel gedaan moest worden, om den aflaat te verdienen, zie bij Bondam, nº. 52; de formulieren der absolutiën, aldaar, nº. 53—55. Dezelfde formulieren, doch in meer uitgebreide redactie, zijn ook afgedrukt in den Windesheimschen *Ordinarius*, Dav. 1521, fol. 72[r]—73[r].

7) Achter de *Constitutiones* van 1553 staat o. a. een *Tractatulus de simonia religiosorum* afgedrukt (p. 73—103). Een gedeelte daarvan (p. 87—89), tot

Uit dit een en ander zal reeds voldoende blijken, dat het tijdperk van Dirk van de Graaf een tijdperk was van langzame ontaarding in den boezem der Vereeniging zelve. Daar kwamen uitwendige onaangenaamheden bij, die hem, ja het gansche generaal kapittel, soms in hooge mate bemoeilijkten. Als prior van Windesheim handelde hij, gelijk zijne voorgangers hadden gedaan, door de machtigen der aarde eerder voor de poort des kloosters hunne vergaderingen te doen houden, dan hen te dien einde te doen binnenkomen. Alleen met de landdagen der drie Overijselsche steden maakte hij hierop uitzondering, doch zonder er zich mede in te laten of aan den maaltijd deel te nemen [1]). Deze strengheid maakte hem bij de groote heeren niet bemind [2]). Als prior superior gaf hij evenmin aan de bisschoppen iets toe, maar handhaafde tegenover hen tot het uiterste de rechten des Kapittels Zoo kwam hij eerst in botsing met den bisschop van Utrecht, later met dien van Kamerijk, beide keeren over het bezoeken van kloosters door hunne vicarissen, dus over het recht van exemtie.

Wat de botsing met den bisschop van Utrecht, David van Bourgondië betreft, op zekeren dag waarschijnlijk in den loop van 1460 [3]), kwam zijn vicaris met nog een anderen gevolmach-

---

opschrift dragende „Quam periculosum sit paupertatem allegare in receptione personarum", is met eenige verandering overgenomen uit een tractaat van Dirk v. d. Graaf.

1) Zie zijn straks te noemen testament (afgedrukt in Bijlage XIII), tegen het einde.

2) Jacobns Traiecti, l. l.: „nec curabat quod ideo a mundanis minus amabatur." Met welk doel „de prior en het kapittel van s. Maria te Windeshem", d. i. niet het generaal, maar het kloosterkapittel, een man als hertog Adolf van Gelder in 1468 aan de geestelijke goederen der kloosterlingen deelachtig maakten (zie I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. IV, Verzameling van oorkonden, blz. 414, nº. 463), is mij niet gebleken. Zie voorts over dergelijke „literae confraternitatis" onder de Windesheimers, beneden, in Hoofdstuk VII.

3) In ieder geval, naar het schijnt, na 22 Januari van dat jaar. Op dien dag toch schonk Pius II aan het kapittel van Windesheim eene bul (bij Bondam, nº. 46; zie voorts boven, blz. 78, noot 2), die wel grootendeels op het recht van exemtie betrekking heeft, en waarin de Paus o. a. aan alle bisschoppen verbiedt, „ne hujusmodi capitulo uel ejusdem conuentibus seu personis subiectis et subiciendis curam visitacionem residenciam aut alias quascumque pronisiones, . .

tigde [1]), hetzij opzettelijk gezonden of uit eigen beweging [2]), te Windesheim, om het klooster aldaar te visiteeren. Zij riepen den prior en de broeders bijeen, maakten den hun opgedragen last bekend, en verzochten, op grond daarvan tot het volbrengen van hunne taak toegelaten te worden. De prior en de broeders beraadslaagden een oogenblik, en verklaarden toen, dat zij en al de kloosters, tot het Kapittel behoorende, vrij waren van alle bisschoppelijke visitatie. Verschillende pausen hadden hun dit privilegie verleend; bijna zestig jaren was het door de Utrechtsche bisschoppen geëerbiedigd; zij waren bereid, hun goed recht binnen een zekeren termijn te bewijzen. De commissarissen namen den termijn aan en vertrokken [3]). Inmiddels schijnt men te Windesheim te hebben begrepen, dat het hier eene zaak gold, die het gansche Kapittel betrof. Immers, als één der verbonden kloosters door de privilegiën niet gewaarborgd bleek tegen de visitatie vanwege den bisschop zijner diocese, dan zou geen enkel daartegen beveiligd zijn. Mocht het echter gelukken, van één bisschop de verklaring te ontvangen, dat hij de pauselijke exemtie geldig achtte en daarom van zijn recht tot visitatie en correctie afstand deed, dan was men ook bij andere bisschoppen een groot eind op weg, om hetzelfde te verkrijgen. En indien iemand zich verwondert, dat er bij zóóvele en zóó sterksprekende voorrechts-

---

imponant", maar waarin de vrijstelling van bisschoppelijke visitatie te weinig op den voorgrond staat, om aan te nemen, dat de poging tot bezoek vanwege David van Bourgondië toen reeds had plaats gehad.

1) De gevolmachtigden heetten Mr. Johannes van Ridder (Militis) en Mr. Dirk Uterweert. De eerste was kanunnik der Groote, de laatste kanunnik der S. Janskerk te Utrecht. Volgens den zoo aanstonds te noemen bisschoppelijken giftbrief schijnt de eerste de vicaris geweest te zijn; volgens Petrus Impens was het de laatste.

2) „Siue inuitatus siue sua sponte (incertum habeo)", zegt Petrus Impens. Bij de beoordeeling van het feit is het natuurlijk van gewicht, of David van Bourgondië de visitatie van het klooster te Windesheim heeft bevolen, of dat zijne afgevaardigden haar uit eigen beweging op hunne visitatie-reis hebben ondernomen.

3) Alles ontleend aan den giftbrief van David van Bourgondië, d. d. 29 Juni 1461 (bij Bondam, nº. 48; zie voorts boven, blz. 78, noot 1), waarmede de zaak eindigde. Deze brief is de officieele historische bron tot kennis van het feit. De meer intieme is het verhaal van Petrus Impens, l. l. Lib. VI, art. 14, § 8 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 379—381).

brieven, als het Windesheimsch kapittel bezat, nog twijfel kon zijn aan hunne afdoende kracht, dan bedenke hij, dat de Pausen gemakkelijk konden wegschenken, wat nog eerst moest bewezen worden hun toe te behooren. Het gold hier namelijk òf de centralisatie van alle macht in hun persoon, òf het ongeschonden gezag van iederen bisschop op zijn eigen gebied [1]). Hieraan meenen wij te moeten toeschrijven, dat het enkel vertoonen van de privilegiën niet voldoende werd bevonden, en dat er allerlei vruchtelooze onderhandelingen plaats grepen [2]). Eindelijk kwam het zóóver, dat de vicaris van den Bisschop uit naam van zijnen Heer, op het generaal kapittel zelf in tegenwoordigheid van al de Windesheimsche vaderen, door een notaris een bevelschrift deed overhandigen, waarbij hun verboden werd, voortaan namens het Kapittel kloosters te visiteeren [3]).

Men kan zich gemakkelijk voorstellen, welken indruk dit op de vergadering maakte, en hoe noodig het nu vooral bleek te zijn, de zaak tot een gewenscht einde te brengen. Er werd dan eene commissie benoemd, om naar den Bisschop te gaan. De twee leden, waaruit zij bestond, waren de prior van Groenendaal en die van Bethlehem bij Leuven. Deze laatste, Willem Guennes genaamd, een zeer wijs man, had weleer gemeenzaam met David van Bourgondië omgegaan, en nauwelijks zag de Bisschop zijn ouden makker terug, of zijne oogen straalden van blijdschap en hij behandelde de beide afgevaardigden niet als ondergeschikten maar als vrienden. Nu ging alles naar wensch. De twee priors keerden met blijdschap terug [4]), en den 29sten Juni 1461 werd een officieele giftbrief bezegeld [5]), waarin de Bisschop, gezien de pauselijke bullen, gelet op het stichtelijk leven der in de zaak betrokken kloosterlingen, gehoord den raad en de toestemming der rechtsgeleerden, verklaarde, dat de visitatie, reformatie en correctie der tot het Windesheimsch kapittel behoorende conventen door de apostolische privilegiën op het ge-

---

1) Verg. boven, dl. I, blz. 9.

2) Petrus Impens, l. l. („Compendium", p. 379): „Et multis tractatibus incassum habitis".

3) Petrus Impens, l. l. („Compendium", p. 379).

4) Alles ontleend aan Petrus Impens, l. l. („Compendium", p. 379—381).

5) Zie vorige blz., noot 3.

noemd Kapittel was overgedragen, en waarin hij voor zich en zijne opvolgers beloofde, de bedoelde kloosters daarmede nooit te zullen lastig vallen.

De storm, die uit Utrecht gedreigd had, was dan nu gelukkig voorbij, doch ook uit andere oorden stak hij van tijd tot tijd op. Zóó bijv. omstreeks 1474. Immers den 19den November van dat jaar verleende paus Sixtus IV eene bul [1]), waaruit blijkt, dat de Windesheimers bij hem hadden geklaagd over pogingen van bisschoppen, om inbreuk te maken op hetgeen in kloosters, tot hunne Vereeniging behoorende, door de visitatoren vanwege het Kapittel was gedaan en geordonneerd. De Paus kwam ook nu weer te hulp, door aan alle bisschoppen streng te verbieden, zich op eenigerlei wijze met de handelingen der genoemde visitatoren in te laten, zoolang de kloosterlingen in goede tucht zouden leven. Hoewel de zaak hier in het algemeen is uitgedrukt, blijkt toch van elders genoegzaam, dat het de bisschop van Kamerijk moet geweest zijn, die tot het verbod had aanleiding gegeven [2]). Of hij er zich terstond aan onderworpen heeft, mag betwijfeld worden. Althans in het volgende jaar 1475 vinden wij den afgevaardigde van het Kapittel nog te Rome [3]).

Dat dit jaar, een jubeljaar, tot bijzondere besluiten van het generaal kapittel aanleiding gaf, hebben wij straks reeds gezien [4]). Als kenschetsend feit nog het volgende. Te Doesburg bestond sinds het begin der vijftiende eeuw [5]) een fraterhuis. De rector, die omstreeks 1480 aldaar aan het hoofd stond [6]), had zijne onderhoorigen zóózeer tot de orde der reguliere kanunniken

---

1) Bij Bondam, nº. 57; in het fragment vóór het afschrift van v. Ochten, fol. 15v—16v; bij v. Ochten in uittreksel, fol. 39v; in het *Compendivm* zeer kort en minder juist, p. 22 seq. Verg. boven, blz. 78, noot 4.

2) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 130. Hij heette Johannes VIII, en was een natuurlijke broeder van Philips den Goede. Zie o. a. De Castillion, *Sacra Belgii chronologia*, Gand. 1719, p. 351.

3) Latomus en Hoyberge, l. l. De afgevaardigde („Commissarius Generalis") was Willem Greben, prior van het klooster Nieuwlicht bij Hoorn.

4) Zie boven, blz. 131.

5) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 132.

6) Dat het volgende omstreeks 1480 moet geschied zijn, blijkt hieruit, dat Egbert ter Beek van 1479—'83 rector van Heer-Florenshuis te Deventer was. Zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 161 en 162.

doen overhellen, dat de prior van Windesheim reeds bij hen was, om hen in te kleeden. Nauwelijks had de toenmalige rector van Heer-Florenshuis te Deventer, Egbert ter Beek, dit vernomen, of hij ging er onmiddellijk heen, lichtte de broeders anders in, en berispte den prior over diens opzet. Deze vroeg: »Welk kwaad heb ik gedaan, door deze broeders van wereldlijke geestelijken tot kloostergeestelijken te maken?" Maar Ter Beek antwoordde: »Ik kom u niet spreken, omdat gij seculieren tot religieusen maakt, maar omdat gij tegen de liefde handelt, door beslag te leggen op onze huizen. Dit huis is aan onze broeders gegeven, om daar te wonen. Wie monnik wil worden, verlate het, en begeve zich ten klooster." Het gevolg was, dat Dirk van de Graaf onverrichter zake heenging [1]). Intusschen wane men niet, dat hij jegens de broeders des gemeenschappelijken levens minder welgezind was. Integendeel; volgens hun eigen getuigenis was hij een begunstiger van hunnen staat en een bevorderaar van hunne inrichtingen [2]). Dit bracht ook de geheele repristineerende geest, die hem bezielde, mede, want tot het ouderwetsch-Windesheimsche behoorde zeer bepaald ook dit, dat men de Broederschap beschouwde als de zuster der Kloostervereeniging, en de eerste niets minder achtte dan de laatste, ja zonder eenigen naijver hare belangen behartigde, waar en zooveel men kon [3]).

Dirk van de Graaf leefde nog tot 19 November 1486 [4]). In hetzelfde jaar, waarin hij stierf, dicteerde hij, ook alweder volgens eene oude gewoonte in den Deventersch-Windesheimschen kring [5]), zijn geestelijk testament [6]). Hij deed dit bepaaldelijk met het oog op zijne opvolgers. Hij wilde, dat zij zouden weten, hoe de vroegere opperpriors het Klooster en het Kapittel hadden

---

1) Alles ontleend aan Dumbar, l. l. p. 174 seq. Het geval wordt óók verhaald door v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl II, blz. 416 (fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 684).

2) Jacobus Traiecti, l. l. fol. 63r: „Fuit et magnus amator status nostri fautor et promotor domorum nostrarum".

3) Zie boven, blz. 6—8, en vooral beneden, tegen het einde van Hoofdstuk VII.

4) Zie het onderschrift van zijn zoo aanstonds te noemen testament. Verg. ook Jacobus Traiecti, l. l.

5) Zie Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. I, blz. 318. Verg. boven, dl. I, blz. 200, en beneden, in Hoofdstuk VII.

6) Men kan het uit H. S. nº. 349 der Kon. bibl. afgedrukt vinden in Bijlage XIII.

bestuurd. Dit te vergeten, kon niet anders dan tot schade van beiden uitloopen. Daarom bracht hij het in schrift, opdat men er zich altijd naar zou blijven gedragen [1]). Het stuk is te uitvoerig en bevat te veel van allerlei, om er een volledig overzicht van te geven; doch ziehier eenige der voornaamste punten. De prior superior moet vóór alle dingen een vroom en braaf man zijn, krachtig in het handelen, en bereid om ter wille van Jezus ook smaadheid te dragen. Hij moet volkomen te huis wezen in de statuten en de privilegiën des Kapittels. Zichzelven in niets boven de andere broeders bevoorrechtende, moet hij hun allen ten voorbeeld strekken. De gastvrijheid zal hij in acht nemen, maar zonder eenige overdaad, de rijken behandelende gelijk het behoort, doch vooral niet vergetende, dat van oudsher de scholieren en klerken uit Deventer en Zwolle te Windesheim gaarne werden geherbergd [2]). Inkleedingen, professiën en eerste missen zal hij in alle stilte doen afloopen, en daarbij geene bloedverwanten en vrienden toelaten of maaltijden gedoogen. Op de clausuur der nonnen zal hij nauwkeurig acht geven, en waken dat men geene personen opneme boven het bepaald getal, opdat er onder voorwendsel van armoede geene simonie worde gepleegd. Hij zal zich een waardig opvolger van pater Johan Vos betoonen, die stervende als zijn uitersten wil deed kennen, dat de broeders nooit te paard rijden, nooit hun vleesch aan 't spit braden, en steeds hunne kleederen gelapt en versteld afdragen zouden [3]). Voorts zal hij het aloud gebruik van houten eetbakken handhaven, en het overig tafelgereedschap in zijne oorspronkelijke eenvoudigheid bewaren. Wijl de goederen der Kerk de goederen der armen zijn, zal hij mild zijn jegens de behoeftigen, de weduwen en de kranken. Maar genoeg. De lezer heeft den edelen geest en de repristineerende strekking van deze uiterste wilsbeschikking reeds volledig begrepen.

Thans te meer zal duidelijk wezen, wat wij boven hebben gezegd: indien ooit het klooster en het kapittel van Windesheim tot hun vroegeren staat hadden kunnen teruggevoerd worden, het zou onder den prior superior Dirk van de Graaf hebben moe-

---

1) Zie het opschrift en het naschrift van het genoemde testament.

2) Verg. boven, dl. I, blz. 199v.

3) Verg. vooral boven, dl. I, blz 190v.

ten geschieden [1]). Hij, nog geheel een man van den ouden stempel, die zich blijkbaar naar Johan Vos en Willem Vornken had gevormd, heeft er te vergeefs naar getracht. Het eenige, wat hij doen kon, was, dat hij het inwendig verval der Vereeniging zooveel mogelijk tegenhield. Maar, opdat wij de woorden van zijn tijdgenoot Petrus Impens gebruiken, »na zijnen dood is het goud verduisterd, en de goede kleur van de tucht der vaderen veranderd" [2]).

De opvolger van Dirk van de Graaf heette Godfried Graes. Ook deze was een profesbroeder uit Windesheim, en aldaar in 1455 ingekleed [3]). Wat er vóór zijne benoeming tot prior superior met en door hem geschied is, ligt geheel buiten den kring onzer kennis. Zijn bestuur omvatte omstreeks zeven jaren (1486—'93 [4]), en was, hoe kort ook, niet zonder onaangenaamheden, vooral met den bisschop van Kamerijk.

De lezer herinnert zich misschien, wat wij vroeger verhaalden, dat paus Eugenius IV in 1431 drie voorname kerkelijke personen benoemde tot bescherming van alle tijdelijke en geestelijke goederen, toebehoorende aan Windesheimsche kloosters [5]). De toenmalige titularissen waren zeker reeds gestorven; hunne opvolgers in latere jaren durfden den hun opgedragen last niet volvoeren uit vrees voor hertogen, graven en heeren. Nog bij het leven van Dirk van de Graaf werden dienaangaande door het generaal kapittel klachten ingediend bij paus Innocentius VIII, die een paar dagen vóór den dood van genoemden prior superior drie nieuwe beschermers aanstelde [6]).

---

1) Zie boven, blz. 129.

2) Petrus Impens, l. l. Lib. VI, art. 4, § 3 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 245).

3) Zie de meermalen genoemde Naamlijst der reguliere kanunniken te Windesheim, afgedrukt in Bijlage V.

4) Zie Lindeborn, l. l. p. 367.

5) Zie boven, blz. 73v.

6) Namelijk de abten van S. Jacob buiten Mainz, S. Laurens buiten Utrecht, en S. Michaël te Hildesheim. De pauselijke breve, gedagteekend 16 Nov. 1486, is te vinden bij Bondam, n°. 73; in uittreksel in het *Compendivm*, p. 48. Dezelfde drie mannen waren reeds door denzelfden Paus bij breve van 26 Aug. 1486 (bij Bondam, n°. 71; verg. *Compendivm*, p. 47) benoemd tot handhavers van het privilegie, op dien dag door hem aan de Windesheimers geschonken

Duidt dit reeds aan, dat er bij het optreden van Godfried Graes soms plaatselijke moeilijkheden met wereldlijke personen bestonden, van kerkelijke zijde daagde weldra eene andere verwikkeling op. Dirk van de Graaf had eveneens nog beleefd, dat het kapittel van Windesheim door denzelfden paus Innocentius VIII met al de voorrechten der Lateraansche congregatie was begiftigd [1]). Nu was er echter op den dag, toen de daartoe betrekkelijke bul werd uitgevaardigd, bij de Roomsche Curie een geschil aanhangig over de exemtie van het tot de Windesheimsche vereeniging behoorende vrouwenklooster Faconshof te Antwerpen. De bisschop van Kamerijk, Hendrik van Bergen [2]), in wiens diocese het klooster gelegen was, beweerde, dat het niet, — het kapittel van Windesheim daarentegen, dat het wel aan het bisschoppelijk gezag was onttrokken. Op eene quaestie, die hangende was, zoo beweerde de Bisschop verder, mocht het verleenen van privilegiën geen invloed uitoefenen. De zaak werd voor den Paus gebracht, en deze besliste haar ten voordeele van het Kapittel, bepalende dat alles moest beschouwd worden, alsof op het oogenblik van het verleenen der privilegiën het geschil reeds geëindigd ware geweest [3]).

(bij Bondam, n°. 70; verg. *Compendivm*, l. l.), om op te treden als erfgenamen van alle goederen, die hun zouden zijn toegekomen, als zij niet ten klooster waren gegaan. Men ziet, dat de geldzaken niet werden vergeten.

1) Zie boven, blz. 79.

2) Hij regeerde van 1480—1502. Zie o. a. De Castillion, l. l. p. 351 seq.

3) Alles ontleend aan de pauselijke bul zelve (bij Bondam, n°. 63). Ik heb mij echter eene vrijheid veroorloofd, waartoe de geschiedschrijver niet dan in den uitersten nood zijne toevlucht mag nemen, namelijk het veranderen van een jaartal in een officieel stuk. Aan het einde der bul staat: „Datum rome apud Sanctum Petrum Anno incarnacionis dominicae Millesimo quadringentesimo octuagesimo sexto pridie Nonas marcij Pontificatus nostri anno tercio." Doch de gansche inhoud duidt aan, dat het verleenen van de Lateraansche privilegiën reeds heeft plaats gehad. Dit nu is geschied bij bul van 11 April 1486 (zie boven, blz. 79, noot 2). Eene posterieure beslissing kan dus niet op 6 Maart 1486 zijn gevallen. De bijvoeging „Pontificatus nostri anno tercio" verwijst dan ook naar het jaar 1487. Immers Innocentius VIII werd als paus gekozen 29 Aug., gekroond 12 Sept. 1484 (zie bijv. *L'art de verifier les dates*, Par. 1750, seconde partie, p. 397). Ten overvloede zij nog gezegd, dat de bul, waarbij de Lateraansche privilegiën aan de Windesheimers werden toegekend, eindigt met de woorden: „Pontificatus nostri anno secundo". Als 11 Apr. 1486 „annus secundus" is, kan 6 Maart 1486 geen „annus tertius" zijn.

Deze zaak schijnt dus nog al spoedig en zonder groote onaangenaamheden te zijn afgeloopen. Geheel anders was het een paar jaren later, toen er alweder over het recht van exemtie met denzelfden Bisschop een hevige strijd ontstond. Het feit was te meer te betreuren, wijl eene schier onbegrijpelijke vergissing aan het pauselijk hof er aanleiding toe schijnt te hebben gegeven. Innocentius VIII namelijk had den genoemden Bisschop gemachtigd, om, zoolang hij leefde, alle kerken, kloosters, priorijen en andere geestelijke huizen in zijne diocese, met uitzondering nochtans van sommige, die met name werden genoemd 1), op gezag van den Apostolischen Stoel te visiteeren, en wat hem daarin verbetering scheen te behoeven, onder oplegging van straf te hervormen. Ongelukkig was er bij de uitzonderingen geen gewag gemaakt van de kloosters, behoorende tot het kapittel van Windesheim. Hieruit nam de Bisschop aanleiding, om ook dezen te doen bezoeken. Natuurlijk bleven de Windesheimsche prioren en priorinnen met hunne onderhoorigen niet in gebreke, hun beklag bij den Paus in te dienen, en deze schreef eene bul, waarbij hij de opdracht, zooveel de bedoelde conventen aanging, introk, onder bijvoeging, dat hij haar nooit zou hebben verleend, indien hij volledige kennis van alles had gehad. Wijl hij echter nadere inlichtingen betreffende den staat dezer kloosterlingen wenschte te ontvangen, benoemde hij drie abten 2), om ze uit zijnen naam te bezoeken, en drie andere personen 3), om voor de uitvoering van deze opdracht te waken en de kloosterlingen tegen den Bisschop te beschermen 4). Hoe het met de zaak is

---

1) De uitgezonderden waren: de hoofdkerk te Kamerijk, die van het H. Kruis aldaar, het hospitaal van S. Julianus aldaar, alsmede de kloosters van de orden der cisterciënsen, cluniacensen, premonstracensen en mendicanten.

2) Namelijk die van Kempen in het bisdom van Keulen, die van S. Jacob te Luik, en die van Dickeling of Dickeninge in Drenthe. Zie over laatstgenoemde abdij de uitvoerige berichten van Magnin, *De voormalige kloosters in Drenthe*, Gron. 1835, blz. 23—105.

3) Namelijk de abt van S. Laurens buiten Utrecht, de abt van S. Maria te Luik, en de deken van S. Andreas te Keulen.

4) Alles ontleend aan de bul van Innocentius VIII, d. d. 6 Apr. 1490 (bij Bondam, n°. 74). De breve, waarbij aan de drie genoemde abten de visitatie der Windesheimsche kloosters in het bisdom van Kamerijk wordt opgedragen, is gedagteekend 4 Mei 1490 (bij Bondam, n°. 75). Die, waarbij de drie be-

afgeloopen, blijkt niet. Zóóveel alleen weten wij, dat de Paus later aan de drie abten beval, de uitvoering hunner commissie voort te zetten, ondanks alle brieven om het tegendeel te bewerken 1).

Hiermede eindigen wij ons overzicht van hetgeen er onder het bestuur van Godfried Graes merkwaardigs is geschied 2). Zijne drie eerste opvolgers, Tyman of Tilman Stuerman (1493—'96), Johannes Rijseren (1496—'99) en Johannes van Leerdam (1499—1507 3), zullen wij te zamen nemen, deels omdat elk hunner te weinig oplevert voor eene afzonderlijke behandeling, anderdeels omdat er onder den één soms zaken werden uitgevoerd, waartoe onder den ander het besluit reeds was genomen. Van uitbreiding der Vereeniging en van vermeerdering harer privilegiën is te hunnen tijde geen sprake. Daarentegen doen zich twee feiten voor, die onze opmerkzaamheid verdienen.

Het eene bestaat in de uitgave van verschillende Windesheimsche boeken. Zoo verscheen in 1497 te Deventer het »Horarium" 4), twee jaren later te Bazel het »Diurnale" 5); en terwijl het »Breviarium" reeds in 1488 te Antwerpen het licht had gezien 6), werd het in 1499 niet minder dan driemaal door de regulieren

---

schermers worden benoemd, ontbreekt in het afschrift van Bondam, maar staat vermeld in het *Compendivm privilegiorvm* (achter de *Constitutiones* van 1553), p. 48 seq. Evenzoo de breve, waarin den Bisschop wordt verboden, „ne contra monasteria capituli nostri quicquam innouare aut attentare praesumat" (*Compendivm*, p. 48).

1) Zie het *Compendivm*, p. 49.

2) De restrictiën, volgens besluit van het generaal kapittel in 1490, en dus hoogstwaarschijnlijk onder voorzitterschap van Graes, op de Lateraansche privilegiën gemaakt, zijn reeds boven, op blz. 81, besproken. De „literae confraternitatis", ten jare 1492 namens het Kapittel door hem afgegeven aan de zusters van het S. Aagte-klooster te Delft (zie Delprat, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866, blz. 44, noot 2), komen ter sprake beneden, in Hoofdstuk VII.

3) Alle drie waren, evenals hunne voorgangers, profesbroeders van het klooster te Windesheim. Zie de meergenoemde Naamlijst in Bijlage V, op de jaren 1466, 1471, 1485.

4) Zie boven, dl. I, blz. 211, de noot.

5) Als voren.

6) Bij Gerardus Leeu; in 8vo. Zie Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, p. 99, n°. 367. Verg. boven, als voren.

in den Hem bij Schoonhoven [1]), en eenmaal te Delft [2]) gedrukt. Al deze boeken bevatten daarenboven het »Kalendarium" [3]). Weldra werd ook besloten tot de uitgave der »Statuta", en deze kwamen in 1508 van de beroemde Hemsche pers [4]). Wat tot het in 't licht zenden van de eerstgenoemde werken aanleiding heeft gegeven, is niet met zekerheid te bepalen. Ware het geschied in een tijd van gedurige vermeerdering van het aantal verbonden kloosters, de reden zou niet verre te zoeken zijn. Doch uitbreiding was er niet, en de bestaande conventen hadden hunne geschrevene exemplaren. Waarschijnlijk echter hebben wij, met uitzondering nochtans van de »Statuta", minder te denken aan uitgave vanwege het Kapittel zelf, dan door boekdrukkers met hoop op gewin. De Windesheimsche boeken, die met zooveel zorg waren bijeengebracht [5]), hebben allicht ook in wijderen kring vermaardheid gekregen, en daardoor uitzicht geopend op genoegzaam debiet. Niet onmogelijk werkte hiertoe het tweede feit mede, waarop wij de aandacht hebben te vestigen.

In 1497 namelijk ontvingen de kloosterlingen op den S. Agnietenberg bij Zwolle van het Parlement te Parijs en den Aartsbisschop aldaar brieven met het verzoek, dat eenige broeders naar Frankrijk mochten gezonden worden, om er eene hervorming onder de augustijner-regulieren te beproeven. De uitnoodiging was zeker hoogst vereerend, en getuigt van de goede gedachte, die men van de Windesheimers had. Nog in datzelfde jaar vertrok Johannes van Brussel of Johannes Mombaer, een man, die in den Windesheimschen kring en daarbuiten ook als schrijver een grooten naam heeft achtergelaten, met eenige anderen naar Parijs. Hij aanvaardde er met geloovigen moed de zware taak, zette haar onder veel tegenstand voort, breidde zijne hervormende werkzaamheid ook tot de diep gezonken orde der Benedictijnen uit, en stierf weinige jaren daarna. Wij komen op deze kloosterreformatie, die meer bij de bespreking van den invloed dan bij het overzicht van de

1) In 4°. Zie Campbell, l. c., p. 99 suiv., n°. 368—370. Verg. boven, als voren.

2) Bij H. Eckert van Hombergh; in fol°. Zie Campbell, l. c., p 100, n°. 371. Verg. boven, als voren.

3) Zie boven, als voren.

4) Zie boven, dl. I, blz. 207, de noot.

5) Zie boven, dl. I, blz. 209—211.

geschiedenis des Kapittels behoort, in ons laatste hoofdstuk terug, doch achten het niet onmogelijk, dat de uitgave van verschillende Windesheimsche boeken juist in diezelfde dagen meerendeels met het oog op uitvoer naar het buitenland werd ondernomen.

Had de Vereeniging in veertien jaren tijds niet minder dan vier opperpriors gehad, thans volgde er weder een, die ongeveer vijf en twintig jaren (1507—'32) aan haar hoofd stond. Hij heette Nicolaas van Harderwijk en was in 1498 te Windesheim ingekleed [1]), zoodat hij slechts acht jaren profesbroeder kan zijn geweest, toen hij reeds tot de hoogste waardigheid werd geroepen. Dit geeft geen geringen dunk van zijne bekwaamheid en zijn karakter. Intusschen weten wij aangaande hemzelven niet anders, dan dat hij zekere liefde voor de kunst schijnt te hebben gehad. Hij toch was het, die in 1521 Andreas Diepenheim uit het convent te Albergen naar het moederklooster deed komen, om er de jongere broeders in het »verluchten" te onderwijzen [2]).

Wat nu het Kapittel te zijnen tijde betreft, sommige bepalingen, in de Statuten opgenomen, duiden aan, dat de meer ruime opvatting van vroegere dagen plaats maakte voor eene steeds engere toepassing van het kloosterbegrip; andere getuigen van misbruiken, die door de wet moesten beteugeld worden; nog andere doen overtuigend zien, dat de lutherij ook in den Windesheimschen kring niet zonder invloed bleef. Zoo werd bijv. in 1514 vastgesteld, dat de broeders slechts door traliewerk met vrouwen mochten spreken [3]); in 1521, dat de visitatoren de uitspanningen en drinkgelagen, die gezegd werden op de lateldagen ook buiten de kloosters plaats te grijpen, ijverig moesten tegengaan [4]), en in 1527 werd aan een iegelijk op kerkerstraf

1) Zie de Naamlijst in Bijlage V.

2) Zie boven, dl. I, blz. 220, waar door de minder gebruikelijke wijze waarop Lindeborn, l. l. p. 367, de jaartallen achter de namen der opperpriors heeft geplaatst, abusievelijk aan Johannes van Leerdam is toegeschreven, wat tot Nicolaas van Harderwijk behoort.

3) *Constitutiones* van 1553, p. 84: „Fratres etiam loquantur faeminis per cancellos: nisi presidens (cum vtile aut oportunum fuerit) in hoc dispensauerit." Evenzoo werd in 1551 vastgesteld, dat de zusters niet dan bij hooge noodzakelijkheid of bijzondere vergunning met mannen mochten spreken (l. l. p. 126). Zie over de toenemende vrees voor den omgang met personen van het andere geslacht in den Windesheimschen kring, beneden, in Hoofdstuk VII.

4) l. l. p. 84: „Visitatores diligenter restringant recreationes et potationes,

verboden, boeken van Luther en diens volgelingen te lezen, bij zich te hebben of te bewaren 1).

Met den naam van Luther hebben wij de bron aangewezen, waaruit de moeiten en zorgen van den prior superior Nicolaas van Harderwijk voornamelijk zijn voortgevloeid. In vergelijking met den schok, die in 1517 van Wittenberg uitging en weldra ook in het Kapittel gevoeld werd, beteekende de schrik, omstreeks dienzelfden tijd door den »zwarten hoop" in het klooster te Windesheim teweeggebracht 2), al zeer weinig; en dat dit laatste in 1527 door de eene staatkundige partij versterkt, door de andere belegerd werd 3), had vrij wat minder te beduiden, dan dat in hetzelfde jaar het Windesheimsch convent van S. Leonardus te Bazel door zijne eigene bewoners werd opgeheven 4). Evenzoo, al mocht men zich in 1520 verblijden, dat paus Leo X op de vraag, of het geoorloofd is, zonder toestemming van het hoofd des kloosters zich een biechtvader te kiezen, ontkennend had geantwoord 5), en zich in het volgende jaar nog veel meer verheugen, dat hij de vergunning, aan den Utrechtschen bisschop

---

quae in hospitali faeminarum aut in diebus minutionis, etiam extra septa monasterij contingere dicuntur." Zie ook over de zedelijke afdwalingen onder de Windesheimers, beneden, in Hoofdstuk VII.

1) l. l. p. 82. De woorden zijn afgedrukt boven, dl. I, blz. 141, noot 1. Zie over de verhouding der Windesheimers tot de kerkhervorming der zestiende eeuw eveneens beneden, in Hoofdstuk VII.

2) Zie boven, dl. I, blz. 83.

3) Zie boven, t. a. p.

4) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 355 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 166; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 622). Verg. ook boven, blz. 56. Voorbeelden van afzonderlijke Windesheimsche regulieren, die destijds de roomsch-katholieke kerk verlieten, zijn: in 1524 wegens lutherij een zekere Heere en Johannes van Dockum, beiden priesters, uit het klooster Mariënberg te Anjum bij Dokkum (zie Petrus Thaborita, *Historie van Vriesland*, in Visser en Amersfoordt, *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche geschiedenis*, Leeuw. 1824, st. III, blz. 428); in 1527 wegens wederdooperij een onbekende, eveneens priester, uit het klooster Mariënhage bij Eindhoven (zie De Hoop Scheffer, *Geestelijken, van ketterij verdacht*, in Kist en Moll, *Kerkhistorich archief*, dl. IV, blz. 198, en denzelfden, *Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot* 1531, in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. II, blz. 235).

5) Deze bul, gedagteekend 28 Jan. 1520, is afgedrukt in het *Compendium privilegiorum* (achter de *Constitutiones* van 1553), p. 50—52.

Philips van Bourgondië verleend, om de aan diens gezag onttrokken conventen éénmaal te doen visiteeren, zooveel het kapittel van Windesheim aanging had herroepen 1), — wat gaf dit alles tegenover het verwoesten, naasten en ontruimen van zoo menig klooster der Vereeniging in Duitschland 2)? Was daarenboven de bul, door Adriaan VI geschonken en door Clemens VII in 1523 bezegeld, waarbij het Kapittel gerechtigd werd, zijne onderhoorigen, die zich zonder verlof hunner priors elders ophielden, desnoods met de hulp van den sterken arm naar hunne conventen te doen terugvoeren 3), niet het beste bewijs van eigen onmacht en inwendige ontaarding? Vrij mocht, als ware er van de toekomst geen kwaad te vreezen, de »Ordinarius" in 1521 te Deventer worden gedrukt 4), — de kloosters, waarvoor hij moest dienen, verminderden deels in aantal, anderdeels in zielental. Te Windesheim zelf werd van 1517 tot '33 geen enkele nieuwe broeder ingekleed 5).

---

1) Zie boven, blz. 82v.

2) Zie boven, blz. 56, en beneden, blz. 146v.

3) Zie boven, blz. 82. Een paar voorbeelden van weggeloopen kloosterlingen levert [Aegidius van den Hecken,] *Cathalogus [priorum, fratrum et benefactorum monasterii Septemfontium]*, zijnde M. S. nº. 11985 der Bourg. bibl. (papier; schrijfboekformaat; ongepagineerd; in één band met nº. 11974—11985), op den 20sten prior, Jaspar de Meet (1513—'23), op een afzonderlijk, maar bij het overige ingebonden papiertje: „Anno. 18. frater balthazar des walen sacerdos professus a nobis recessit. De hoc plura scribere non intendo. ignorans si forte det ei dominus sicut spacium prime ita et effectum melioris vite" (verg. over denzelfden ook nog aldaar op den 18den prior, Nicolaus Roberti: „Balthazar des Walem autwerp. apostatauit", waar het laatstgenoemde woord met robrik is uitgeschrapt); voorts op een ander afzonderlijk, eveneens bij het overige ingebonden strookje papier: „Anno eodem [m. vc. xxijo] frater Mychael boel laycus donatus de Teneramunda Juuenis per omnia discolus nonobstante professione oblitus dei timoris atque votorum suorum quibus deo sese et prelato suo obstruxerat, bina vice apostatauit ac post vt pro comperto habemus rome pestis morbo interijt." De zaak van dezen priester en van dezen leek wordt nog eens herhaald bij de behandeling der onheilen onder het bestuur van den genoemden prior: „Sacerdotis necnon et laijci trium votorum scandalosa abhominabilis apostatio." Van lutherij zal hier wel geen sprake wezen. Het eerste voorbeeld toch (1518) is daartoe wat al te vroeg, en wat het tweede betreft, — wie luthersch werd, ging niet naar Rome.

4) Zie boven, dl. I, blz. 209, noot 1.

5) Zie de Naamlijst in Bijlage V.

Er is misschien geen eenvoudiger en zekerder bewijs van den achteruitgang der Vereeniging in twintig jaren, dan dat, hetwelk de Eemsteinsche prior Johannes Gislenus van Balen in 1538 gaf. Van Balen was een welsprekend man. De prior superior Thomas Steck (1532—'40 1), die Nicolaas van Harderwijk was opgevolgd, had hem opgedragen, ter gelegenheid van de algemeene jaarvergadering het gebruikelijk sermoen te houden 2). Reeds de tekst, dien hij zich koos, getuigde van de weemoedige stemming, waarin hij verkeerde 3). Achtereenvolgens bepaalde hij de aandacht zijner hoorders bij de oorspronkelijke zuiverheid, het treurig verval, en de verplichting tot hervorming van het kloosterleven. In het gedeelte nu over 't verval, waarin o. a. bijna de gansche wereld een Sodom, een Egypte, een Babylon 4), en Luther een wreede zielenroover wordt genoemd 5), roept de spreker in zijn wel wat opgeschroefden stijl uit: »Waar zijn thans die vermaarde conventen, die uitverkoren leden van ons voortreffelijk kapittel in Duitschland? Waar is dat weleer beroemde klooster te Bazel 6)? Waar Iterwile bij Straatsburg 7)? Waar die met lof bekende berg Gods, die vruchtbare berg 8), die berg van

1) Ook hij was een profesbroeder van Windesheim. Zie de Naamlijst in Bijlage V, op het jaar 1496, toen hij werd ingekleed.

2) Zie boven, blz. 89. Deze reeds vroeger (blz. 90, de noot) genoemde kapittelrede is M. S. n°. 11982 der Bourg. bibl. (in den zooeven beschreven band, die n°. 11974—11985 bevat). Zij is bijna geheel zonder interpunctie.

3) Namelijk eene samenvoeging van Jer. IV: 19a en XIV: 17b: „Ventrem meum doleo, ventrem meum doleo, sensus cordis mei turbati sunt in me, non tacebo; quoniam contritione magna contrita est filia populi mei, plaga pessima vehementer."

4) Fol. 4r: „Jesum hodie si queritis Nazarenum non hic est, procul certe exulat a finibus nostris et totus fere mundus Sodoma est Aegiptus Babilon est."

5) Fol. 6r—6v: „Hierusalem cum liberis suis videatur obsessa, dum crudelis ille animarum pyrata Lutherus cum tota perfida neotericorum hereticorum cohorte in christianam degrassatur ecclesiam dum sacrosanctas illius institutiones inuertere ac abrogare conatur."

6) Zie over het S. Leonard-klooster te Bazel beneden, in het Aanhangsel, n°. 68. Verg. boven, blz. 56.

7) Zie over het S. Christina-klooster te Iterwile beneden, in het Aanhangsel, n°. 70. Verg. boven, blz. 56.

8) Toespeling op Psalm LXVIII (LXVII): 16: „Mons Dei mons pinguis."

Turgaw 1)? Waar Beukenberg 2)? Waar dat uitstekende klooster te Hisse 3)? Waar dat bloeiende Vredendaal 4) en meer andere, wier opsomming te lang zou duren?" 5) Men kwam er dus op de jaarvergadering zelve onverholen voor uit, dat het Kapittel verschillende kloosters had verloren. Want dat de woorden »meer andere" geene oratorische overdrijving waren, maar eene werkelijke waarheid behelsden, hebben wij vroeger reeds gezien 6).

De man, die in 1538 op den achteruitgang der Vereeniging had gewezen, kwam na het kort bestuur van een onbekende 7) in 1541 aan haar hoofd 8). Zoover wij weten, was hij de eerste prior superior, die niet te Windesheim was ingekleed en geprofest, en het pleit zeker niet voor den geestelijken staat van het moederklooster, dat het bij de keuze van een prior de toevlucht tot een ander convent moest nemen. Maar ook voor den ganschen kring was het tienjarig tijdperk van Van Balen's superioraat (1541—'51) geen tijdperk van bloei. Dit spiegelt zich zelfs

1) Zie over het S. Maartensklooster bij Turgaw onder Constanz beneden, in het Aanhangsel, n°. 76.

2) Zie over het S. Maria-klooster op den Beukenberg onder Constanz beneden, in het Aanhangsel, n°. 79.

3) Zie over het S. Laurens-klooster te Hisse bij Saarbruck beneden, in het Aanhangsel, n°. 80. Ofschoon er in de kapittelrede van v. Balen „Hessa" staat, kan niet anders dan „Hissa" bedoeld zijn. Hessen zou veel te onbepaald zijn, en heette daarenboven „Hassia".

4) Zie over het klooster Vredendaal bij Utrecht, dat in 1527 door de Gelderschen verbrand werd, beneden, in het Aanhangsel, n°. 28.

5) Fol. 6v: „Quod si mentior vbi nunc famosissima illa collegia huius insignis capitulj membra quondam electa apud Germanos inclita illa quondam domus Basiliensis Vbi apud argentoratum Iterwile Vbi preclarus ille mons Dei mons pinguis mons Thuricensis Vbi mons fragrorum [lees: fagorum] Vibi egregium illud monasterium in Hessa [lees: Hissa] Vbi florida illa vallis pacis et id genus plura que iam enumerare longum est.

6) Zie boven, blz. 56.

7) Zie Lindeborn, l. l. p. 367 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 192; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en oudheden*, dl. VI, blz. 628).

8) De juistheid van dit jaartal bij Lindeborn, l. l., wordt op ongezochte wijze bevestigd door [Johannes Latomus,] *Paradisus Mariae* (in Nederlandsche vertaling als bijlage A achter Ermerius, *Eenige Zeeuwsche oudheden. Beschrijving van de gewezene Stad Rommerswale*, Middelb. 1788), blz. 220.

in de wetsbepalingen der jaarvergaderingen af. Zoo begint bijv. een besluit van 1546 met den considerans: »Aangezien het heilig gezag van ons Kapittel bij zeer velen vreeselijk is verminderd" 1), en werd vijf jaren later een artikel bekrachtigd, volgens hetwelk de priors moesten zorg dragen, dat de kloosterlingen, die eigene bezittingen achterhielden, volgens de wet wierden gestraft 2). Ja, de geheele kapittelrede van 1544 was onder den beteekenisvollen tekst »Een wild beest heeft hem opgegeten; een roofdier heeft Jozef verscheurd" 3), tegen de »proprietarii" gericht 4).

Ook een besluit, door den prior superior met toestemming der priors van andere Windesheimsche conventen in 1548 genomen, kan als bewijs van achteruitgang gelden 5). Volgens dit besluit toch werden uit de verschillende Brabantsche kloosters allen, die den rang van priester hadden, op dringend verzoek van de broeders in de omstreken van Worms, naar Duitschland gezonden. Immers de huizen der Vereeniging, in de genoemde omstreken gelegen, waren ten gevolge der lutherij schier van bewoners beroofd, en het stond te vreezen, dat, wanneer zij geheel verlaten werden, hunne goederen in de handen der wereldlijke heeren,

1) Zie de *Constitutiones* van 1553, p. 105.

2) l. l. p. 107.

3) Gen. XXXVII: 33.

4) Zie boven, blz. 90, de noot.

5) Het volgende is ontleend aan het Vervolg op den straks genoemden *Cathalogus fratrum* [*monasterii Septemfontium*] van Aegidius van den Hecken (Bourg. bibl. M. S. nº. 11985) op den naam van Petrus Juecht. De voor ons onderwerp belangrijke plaats luidt aldus: „Frater petrus Juecht baestrodensis. sacerdos Refectorarius primum, dein Pomarius simul et Nosocomus fuit. Tandem cum primariae domus nostri Ordinis Prior consentientibus caeteris aliarum domorum Prioribus anno 1548 decreuisset, vt è singulis in brabantia Monasterijs Canonicorum quilibet sacerdos in Germaniam circa Vormaciam mitteretur, quò coenobia nostri Ordinis ibidem sita, vt summopere efflagitarant, non solum personis sustentarentur, verum etiam religio iam propter Lutheranos prope sepulta erigeretur, ne si penitus propter personarum summam inopiam deserantur, eorum omnia bona caduca et legata cedant in manus secularium dominorum, sub quorum ditione sita sunt: hic se sponte offert, ac eò mittitur, videlicet in Monasterium Frankendalense [op den rand staat met grootere letters: „groot Frankenthal"], prior illius domus praeficit fratrem nostrum cuidam Parochiae sibi subiectae." De bedoelde broeder verwierf zich de toegenegenheid van den bisschop van Worms, en stortte in 1558 bij het rijden op een bergweg met zijn paard in den stroom.

onder wier gebied zij lagen, zouden overgaan. Of de maatregel blijvende gevolgen heeft gehad, is ons niet gebleken, doch wij betwijfelen het zeer. Intusschen weten wij, dat een zeker regulier kanunnik uit Zevenborren naar het Windesheimsche klooster te Frankenthal bij Worms werd gezonden, waar hij door den prior aan het hoofd van eene tot het klooster behoorende parochie werd geplaatst. Hieruit volgt dan tevens, dat men van de Brabantsche broederen ook in wijderen kring gebruik maakte tot steun van het in die streken waggelend roomsch-katholiek geloof. Doch, gelijk bekend is, stond keurvorst Frederik III, graaf van de Palts, eenige jaren later het klooster te Frankenthal aan de uitgewekene Nederlandsche hervormden af 1). Van dit convent is het dus zeker, dat de poging vergeefsch is geweest. Aangaande de overige schijnt men hetzelfde te mogen getuigen 2).

Had het bestuur van den prior superior Van Balen, ofschoon niet lang, toch nog tien jaren geduurd, hij werd tot tweemaal toe opgevolgd door mannen, die bij hunne benoeming reeds een vergevorderden leeftijd hadden bereikt 3), en die dan ook slechts kort aan het hoofd der zaken hebben gestaan. De éene heette Ludolf van Vollenhoven (1551—'55 4); de andere Gerrit van Borne (1555—'58 5). Beiden waren te Windesheim ingekleed. Ziedaar alles, wat wij van hen weten. Alleen kan er nog worden bijgevoegd, dat onder het bestuur van den eerstgenoemde, namelijk in 1553 6), door het generaal kapittel werd besloten, de Windesheimsche »Constitutiones" met de daarin sinds de vorige uitgave aangebrachte wijzigingen te doen drukken, aan welk besluit

1) Zie Le Long, *Kort historisch verhaal van den eersten oorspong der Nederlandschen Gereformeerden kerken onder 't kruys*, Amst. 1751, blz. 67, en voorts beneden, in het Aanhangsel, nº. 72.

2) Zie aangaande het klooster Kirsgarten en dat te Hegene, beiden in het bisdom van Worms gelegen, beneden, in het Aanhangsel, nº. 47 en 51.

3) De een was namelijk reeds vóór twee en veertig, de ander vóór vier en veertig jaren te Windesheim ingekleed. Zie de Naamlijst in Bijlage V, op de jaren 1509 en 1511.

4) De Naamlijst heeft: „Ludolphus Vollenhoe"; Lindeborn: „Ludolphus de Vollenhoe".

5) Op de Naamlijst heet hij „Gherardus Bornis"; bij Lindeborn „Gerardus Bosnis". De eerste verdient natuurlijk de voorkeur, en ik meen in Bornis = a Bornis den Overijselschen dorpsnaam Borne te mogen zien.

6) Zie de *Constitutiones* van 1553, p. 30.

nog in datzelfde jaar uitvoering werd gegeven. Had het eenige bijzondere beteekenis? Wilde men bij het onloochenbaar feit, dat de Vereeniging vervloeide, een bewijs van leven geven? Of was het slechts te doen om eene nieuwe, volledige redactie van hare statuten? Hoe dit zij, twee zaken wekken onze aandacht. Vooreerst bevindt zich midden in het »Compendium privilegiorum", dat het tweede gedeelte van het boek uitmaakt, eene lijst van de vier- en tachtig mannen- en de dertien vrouwenkloosters, als waren ze nog alle zeven en negentig in den besten staat en aan het Kapittel onderworpen [1]). Ten andere wordt het werk besloten met een tractaat over de simonie der kloosterlingen en een sermoen over hun streven naar eigen bezit [2]), waarin de hoogst zedelijke begrippen der Windesheimers aangaande deze twee kankers van het kloosterleven in al hunne strengheid uitkomen. Getuigt de genoemde lijst met hare onware waarheid van iets minder edels, in het tractaat en het sermoen spiegelt zich de echt moreele geest der Vereeniging nog eens weldadig af.

Wij zijn genaderd tot den laatsten prior superior, die krachtens zijn priorschap te Windesheim de hoogste waardigheid bekleedde [3]). Hij heette Wouter van Wenchem, en heeft vijftien jaren (1558—'73) aan het hoofd der Vereeniging gestaan. Wie maar een weinig bekend is met de geschiedenis van ons vaderland gedurende dat tijdperk, zal terstond gevoelen, dat daarin ook voor de Windesheimers heel wat is omgegaan [4]). De jaarlijksche vergaderingen konden niet meer geregeld in het moederklooster worden gehouden, zoodat men bijv. in 1559 te Utrecht, twee jaren later te Nuis, negen jaren daarna te Eindhoven bijeenkwam [5]). Het ééne convent na het andere verdween. Zoo lagen, om geene andere te noemen, Eemstein bij Dordrecht, Nieuwlicht bij Hoorn, Rugge bij den Briel, Rozendaal in Fries-

1) Verg. boven, blz. 56

2) Zie boven, dl. I, blz. 208, de noot.

3) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 367 (onjuist vertaald door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 192, fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outh.* dl. VI, blz. 628). Verg. ook Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 448.

4) Wat het klooster te Windesheim aangaat, zie boven, dl. I, blz. 84—87; wat de overige kloosters betreft, zie beneden, in het Aanhangsel.

5) Zie boven, blz. 86, noot 8, en beneden, blz. 152, noot 5.

land in 1572 verbrand of verwoest [1]). En ware de ellende nog maar alleen door de ketters aangebracht! Doch reeds in 1561 was er een slag gevallen van eene zijde, van welke niemand het zou hebben vermoed. Het Kapittel, dat altijd zooveel trouw aan de Pausen had bewezen, werd door een Paus geknakt.

Bekend is de treurige geschiedenis van de oprichting der nieuwe bisdommen in Nederland door Paulus IV ten believe van Philips II, die er zijne bedoelingen mede had tot uitroeiing der ketterij. De zaak kreeg haar beslag in 1559, maar werd eerst in de twee volgende jaren bij afzonderlijke bullen voor de verschillende bisdommen geregeld. Deze bullen zijn van paus Pius IV. En wat vinden wij daar? Aan de bisschoppelijke tafel van Haarlem [2]) wordt o. a. het klooster van S. Jan Evangelist te Heilo [3]), aan die van Deventer S. Agnietenberg bij Zwolle [4]), aan die van Leeuwarden S. Nicolaas te Bergum [5]), aan die van Groningen Mariënkamp te Ezinge [6]), aan die van Roermond S. Hiëronymus in de genoemde stad zelve [7]) toegewezen. Al deze conventen behooren tot het reeds zoo ingekrompen kapittel van Windesheim [8]), en natuurlijk niet tot de armste, maar tot de meest

1) Zie beneden, in het Aanhangsel, n°. 7, 10, 16, 69.

2) Zie over de beteekenis van het woord „tafel" beneden, blz. 159, noot 4.

3) v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. II, p. 5 (v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Kennemerland*, blz. 68, 69; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outh.* dl. IV, blz. 18).

4) Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 11 (v. Heussen, l. l. tom. II, p. 12; v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. I, blz. 15; fol. uitg. dl. VI, blz. 428).

5) v. Heussen, l. l. tom. II, p. 29 (v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Vriesland*, dl. I, blz. 228; fol. uitg. dl. V, blz. 57).

6) v. Heussen, l. l. tom. II, p. 7 (v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Groningen*, blz. 20; fol. uitg. dl. V, blz. 278).

7) Knippenbergh, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Brux. 1719, p. 167.

8) Het kan zijn, dat ook nog in andere nieuwe bisdommen Windesheimsche kloosters aan de bisschoppelijke tafel werden toegewezen. In dat van Middelburg kon het niet geschieden, wijl het convent te Reimerswaal, het eenige dat in de termen had kunnen vallen, reeds lang verdwenen was (zie boven, blz. 56). In dat van 's Hertogenbosch en in dat van Antwerpen heeft het niet plaats gehad. Zie [Foppens,] *Historia episcopatus Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 43—45 (*Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, Leid. 1749, blz. 89—92, 115—118), en [Foppens,] *Historia episcopatus Antverpiensis*, Brux. 1717, p. 33—35.

gegoede leden daarvan. De toewijzing sluit in zich de opheffing van deze gestichten. Zij worden meerendeels afgebroken [1]; hunne goederen vervallen aan den Bisschop; hunne bewoners moeten in andere kloosters der Vereeniging een goed heenkomen zoeken. En dit alles geschiedt op bevel van den Paus! Geen vijand had zwaarder slag kunnen toebrengen dan deze vriend.

De Windesheimers hebben er dan ook niet stilzwijgend in berust. Niet tegen den Paus, maar tegen den Koning zijn zij in verzet gekomen. Eén feit althans, waaruit dit blijken kan, is ons bekend. Het betreft het S. Nicolaas-klooster te Bergum bij Leeuwarden. Toen de nieuwbenoemde bisschop van Friesland, Cunerus Petri, in 1570 eindelijk zijn ambt aanvaard had, begaf hij zich den 7den Maart met een brief van den hertog van Alva naar de genoemde abdij [2]. Doch de abt [3]) bekreunde zich daar niet om, en schreef een waardig antwoord, waarin hij verklaarde, zijn klooster niet te kunnen of te mogen overgeven [4]. Er volgden onderhandelingen, en het einde was, dat het kloosterhoofd en zijne onderhoorigen zich schikten naar de bevelen van den Paus en den Koning. Dit werd echter door het Kapittel zeer euvel geduid. Het dreigde met excommunicatie en andere straffen, en deed dit zóó ernstig, dat Alva een brief zond, om te verzoeken en te vermanen, dat men den »prior" en zijne kloosterlingen »ongedreigd en ongemolesteerd zou laten" [5]. Of de zaak verdere gevolgen heeft gehad, is ons niet gebleken, maar nog een klein

1) Dat van S. Hiëronymus te Roermond werd veranderd in eene woning voor den Bisschop. Zie Knippenbergh, l. l. p. 174; verg. ook aldaar, p. 186.

2) v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Vriesland*, dl. I, blz. 303v (fol. uitg. dl. V, blz. 76).

3) Hoe het mogelijk was, dat het hoofd van een Windesheimsch klooster den titel van abt droeg, zie boven, blz. 30, de noot.

4) v. Heussen en v. Rijn, t. a. p. blz 304v (fol. uitg. dl. V, blz. 76v).

5) De brief, waaraan ik het gezegde heb ontleend, is gedateerd 1 April 1570 en draagt tot opschrift: „Den werdigen onsen lieven andechtigen prioren, subprioren ende anderen religiosen des ordens der Canonicken regulieren des Capittels van Wyndeshem, tegenwoordelyck te Eyndoven vergadert." De minute er van bevindt zich in het Belgisch rijksarchief te Brussel, *Correspondance de Brabant, Limbourg et Malines*, tome X, fol. 36 (verg. boven, dl. I, blz. 296, noot 1). Ik dank zoowel de kennis als de kopie van dezen brief aan de hulpvaardige welwillendheid van den Heer Prosper Cuypers van Velthoven in genoemde stad.

jaar later leverde de prior van het Windesheimsche klooster Thabor bij Sneek, in tegenwoordigheid van den Bisschop, bij de commissarissen des Konings een schriftelijk protest in tegen alles, wat tusschen den genoemden Bisschop en den prior te Bergum reeds was verhandeld of nog verhandeld zou worden, verklarende, dat het niet zou mogen strekken ten prejudice van het Kapittel, indien dit te eeniger tijd voor zijn recht op het bedoelde klooster wilde opkomen [1].

De smart over deze vermindering van den uitwendigen luister der Vereeniging zal ongetwijfeld, hoe treurig het zij dit te moeten zeggen, eenigermate zijn vergoed door de standvastigheid, waarmede sommige Windesheimers in die droevige dagen den marteldood stierven. Eén hunner is zelfs de tocht- en lotgenoot der beroemde Gorcumsche martelaren geweest. Hij heette Johannes van Oisterwijk, was profesbroeder van het klooster Rugge of S. Elisabeth bij den Briel, maar naar Gorcum gezonden als rector van de zoogenaamde begijnen aldaar [2]. Hier vernam hij in 1572, hoe men een zijner kloosterbroeders, die standvastig geweigerd had »Vive le Geus" te roepen, ellendig mishandeld en eindelijk gedood had. Van dat oogenblik af was het zijn wensch, óók op dergelijke wijze te mogen sterven. Deze wensch

1) Ziehier afdruk van de kopie, mij door genoemden Heer ook van dit stuk verstrekt (*Correspondance* als boven, tome X, fol. 35): „Overgegeven by denselven h. Paulus Costerius in presentie illust dom. epi. Leovardiensis in handen van den Commissarissen op den iiio. Martii anno 1570 [d. i., als zijnde vóór Paschen, zooveel als bij ons 1571], ende heeft Rev. dom. Ep. desen met de Commissarissen onderteyckent. Revere. dne. prudentissimi Senatores, eximiique viri quotquot adestis. Ego Paulus Costerius, prior S. Salvatoris mundi in Thabor, ordinis Canonicorum regularium Capli Wyndeshemens. in primis et ante omnia protestor expresse, quod omnia ac singula que hactenus acta sunt et posthac agentur inter reverendm. D. episcopm. Leovardienm. regie majestatis Commissarios et priorem et conventum in Berghum, non cedent in prejudicium Capiti. nostri generalis, si idem Capitulm. futuro tempore velit prosequi jus suum, quod hactenus habuit in domo hac Berghana, et hanc meam protestationem cupio redigi inter acta."

2) Ofschoon het Begijnhof te Gorcum sinds lang een klooster van reguliere kanunnikessen was geworden, had het zijn ouden naam behouden. Zie Estius in het zoo aanstonds te noemen werkje, p. 300, waardoor tevens wordt opgehelderd, wat men leest bij v. Zomeren, *Beschryvinge der stadt Gorinchem* Gor. 1755, blz. 26.

werd vervuld. De wreede Lumey nam nog in hetzelfde jaar Gorcum in, voerde met de overige slachtoffers Johannes van Oisterwijk mede naar den Briel, en de grijsaard werd er opgehangen in eene der schuren van het klooster, waar hij vóór vele jaren zijn leven aan God had gewijd [1]).

Eveneens in 1572 werd Gerrit Honaeus Wybrandsz., regulier kanunnik van het klooster Nieuwlicht bij Hoorn, te Monnikendam door ophanging van het leven beroofd [2]), en stierven ook drie broeders uit het S. Hiëronymus-convent te Roermond den marteldood [3]). In het geheel beroemden de Windesheimers zich op vijf broeders, die in het genoemde jaar als martelaars waren gestorven [4]). Hierbij waren dan zeker de conversen, alsmede degenen, die ondanks pijniging en verminking het leven hadden behouden, niet opgenomen, wijl anders, zelfs reeds naar ons weten, het aantal grooter zou moeten zijn [5]).

Intusschen wane men niet, dat allen, die tot het Kapittel behoorden, aan de kerkleer getrouw bleven, en hun geloof desnoods met hun bloed zouden hebben bezegeld. Tegenover een Hendrik

1) Alles ontleend aan Estius, *Historia martyrvm Gorcomiensivm*, Namvrci, 1655, p. 300--302, 205 seq.

2) Zie v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Noordholland* dl. II, blz. 475 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outh.* dl. IV, blz. 271).

3) Zie Knippenbergh, l. l. p. 186. De eene broeder heette Arnoldus; de andere was koster; de derde kok.

4) Zóó althans was de opgave van Paulus Schooff, prior generaal der Windesheimsche congregatie (1620—'26) aan Gabriël Pennottus. Deze namelijk schrijft in zijne *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, lib. II, cap. 65 (uitgave van Col. 1630, p. 528, col. 1): „Ac etiam illorum Catalogo illos additos, qui an. Christi 1572. ab Haereticis Geusijs pro Fide Catholica crudeliter extincti fuerunt, videlicet frater Gerardus Guibrandi in monasterio Nouae lucis apud Hornam Hollandiae oppidum strangulatus, frater Ioannes Osterwicanus Rector Monialium suspendio necatus, frater Theodorus Arduini vulneribus confossus, frater Arnoldus Somerens, et frater Ioannes Gonghel sacerdotes professi monasterij sancti Hieronymi Ruremundae dirè laniati, quos omnes ex relatione Reuerendissimi Patris Fratris Scooffij eiusdem congregationis Prioris Generalis didici. Item canonicus alius incerti nominis ex antenna suspensus, referente Surio tom. 5 sub die vigesima sexta Octobris."

5) Terwijl Knippenbergh (l. l.) spreekt van drie broeders te Roermond, noemt Schooff er slechts twee. Maar de derde was kok, dus zeker een convers. Voorts verhaalt Knippenbergh, dat de prior van het klooster, dien men een oor afgesneden en vele wonden toegebracht had, op ellendige wijze zijn leven voortzette.

Roelants, prior te Zevenborren, van wien getuigd wordt, dat hij door vuur noch zwaard tot afval van de moederkerk kon worden gebracht [1]), staat een Johannes Sartorius, prior van het Christoffel-klooster te Ravensburg, die met al zijne onderhoorigen in 1560 bij contract met George, graaf van de Palts, tot de Augsburgsche confessie overging [2]), en tegenover Gerardus Schild, prior te Gaesdonck, die zich met een deel zijner broeders, na de plundering zijns kloosters in 1580, eene langdurige ballingschap te Goch liet welgevallen, staan de overige kloosterlingen, die hem als apostaten ontelbare versmaadheden en laagheden hebben aangedaan [3]). En gelijk er sinds den aanvang der Hervorming sporen van lutherij en anabaptisme onder de Windesheimers zijn voorgekomen [4]), zoo werden ook later overgangen tot het calvinisme onder hen gevonden. Een enkel voorbeeld, dat zekere letterkundige merkwaardigheid heeft, vinde hier zijne plaats. In 1576 verliet Johannes Meurs, regulier kanunnik in het convent van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, zijn klooster. Hij werd predikant te Loosduinen, begaf zich in het huwelijk, en kreeg een zoon, eveneens Johannes geheeten. Dit kind groeide op tot een man van buitengewone geleerdheid, die als gouverneur van Oldenbarnevelt's zonen tien jaren lang de huisgenoot van dezen staatsman was, later hoogleeraar te Leiden en historieschrijver der Algemeene Staten, nog later professor te Soroë en historiograaf van Denemarken werd, en onder den naam van Johannes Meursius wetenschappelijke vermaardheid heeft tot den huidigen dag [5]).

1) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, Brux. 1688, p. 72 (bijna woordelijk nageschreven uit cap. 10 van het *Gazophylacium Zoniacum* van Ambrosius Pontanus, Bourg. bibl. M. S. nº. 11974) Hendrik Roelants was prior te Zevenborren van 1557 tot 1596.

2) Zie Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 248 seq.

3) Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.* blz. 14; verg. ook aldaar, blz 7.

4) Zie boven, blz. 144, noot 4.

5) Zie v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 103 (v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 386; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outh.* dl. II, blz. 97); Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool*, Leid. 1829, dl. II, Toevoegselen en bijlagen, blz. 93v, en de aldaar aangehaalde schrijvers; vooral De Wind, *Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers*, Midd. 1835, blz. 315—318, 568v.

Na al het gezegde zal het niemand verwonderen, dat men in den Windesheimschen kring meer en meer voor het ergste begon te vreezen. De treurige stand van zaken maakte in het generaal kapittel bij herhaling de stof der gesprekken, — de vraag naar de middelen tot verbetering het onderwerp der beraadslagingen uit. Doch niemand zag licht in deze duisternis. Wat te doen? De Vereeniging ontbinden, mocht men niet; haar staande houden, kon men niet. Jaar aan jaar zag men het op hoop van betere tijden aan; jaar aan jaar werd de drang tot handelen grooter. Liet men alles bij het oude, dan was de zaak zeker niet te redden. Het eenige, wat men doen kon, was, een plan tot reorganisatie te ontwerpen, en de bekrachtiging daarvan aan den Paus te vragen. Doch ook dit had zijne bezwaren; en zoo stelde men uit, totdat langer wachten onmogelijk werd. Inmiddels stierf de prior superior Wouter van Wenchem, de laatste, die, gelijk wij reeds zagen, tevens prior van Windesheim was, en met de keuze van zijn opvolger, Marcellus van Lent (1573—1603), prior van Mariënhof te Amersfoort, werd het superioraat verlegd 1).

In hetzelfde jaar, waarin Marcellus van Lent optrad, nam het generaal kapittel, hetzij dan onder zijn voorzitterschap of nog onder dat van zijn voorganger, het besluit, tot de reorganisatie over te gaan, en hieruit is die merkwaardige bul van paus Gregorius XIII geboren, waarvan wij reeds vroeger zeiden, dat zij het keerpunt in de geschiedenis der Windesheimsche kloostervereeniging aanwijst, zoodat hetgeen daarop volgde, kennelijk onderscheiden is van hetgeen er aan voorafging 2).

---

1) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 367 (v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl II, blz. 192; fol. uitg. der *Kerk. hist. en outh.* dl. VI, blz 628); Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, tom. III, p. 448. De Latijnsche naam luidt Marcellus Lentius.

2) Zie boven, blz. 5, noot 1. Ook de kennis van deze bul, alsmede van den brief van Philips II, d. d. 16 Aug. 1590 (in den zoo aanstonds te noemen *Inventaire*, nº. 47), waarbij zij op verzoek der Windesheimers door den Koning bevestigd werd, dank ik aan den Heer Prosper Cuypers van Velthoven te Brussel, en ik geloof niet te veel te zeggen, wanneer ik beweer, dat genoemde Heer zich jegens mijnen arbeid reeds verdienstelijk zou hebben gemaakt, al had hij daaraan niets meer toegebracht dan dit alleen. Men kan de bul afgedrukt vinden beneden, in Bijlage IX; den bevestigingsbrief in Bijlage X.

Deze bul, laatstelijk afkomstig uit het S. Maartensklooster te Leuven, en thans, met andere charters uit dit convent, berustende in het Belgisch rijksarchief te Brussel 1), is gedagteekend: Rome, 16 December 1573. Zij is geschreven op zwaar perkament 2), en mag, al is de inkt verflauwd en al zijn enkele woorden in de vouwen schier onleesbaar geworden, een meesterstuk heeten van geregeld schrift en weelderige randversiering 3). Alleen het zegel, dat er blijkbaar aan bevestigd is geweest, ontbreekt. Dit, wat het uitwendige betreft. Naar het inwendige doet dit uitvoerig document zonderling aan. Het geeft een indruk, alsof een oud, eerwaardig gebouw staat te waggelen, en zijne bewoners toeloopen, om het zóó te stutten, dat het kunne staande blijven; of ook, dat een kranke aan uitputting van kracht dreigt te sterven, en de omstanders zich beijveren, om hem, zoo mogelijk, nog in het leven te behouden. Doch geene beschouwingen. Wij zullen van het stuk zelf een kort uittreksel geven.

Ofschoon de orde der augustijner-regulieren sinds tweehonderd jaren in deze streken ten hoogste gebloeid en in zóó groote achting gestaan heeft, dat er in Brabant, Vlaanderen, Gelderland, Holland, Friesland en Overijsel nauwelijks eene stad is, waarin niet een klooster van die Orde wordt gevonden; ofschoon daarenboven in een tijdsverloop van nauwelijks honderd jaren tachtig mans- en dertien vrouwenkloosters tot de Windesheimsche congregatie zijn toegetreden, behalve eene schier ontelbare menigte vrouwenkloosters, die van haar afhankelijk zijn, zoo heeft nochtans de Luthersche ketterij, gesteund door de ongodsdienstigheid der overheden en de zedeloosheid der burgers, zóózeer de overhand genomen, dat hier en daar in de kloosters het gezag der oversten van lieverlede is vervallen, en armoede en kuischheid schade hebben geleden. Hier is bijgekomen, dat in vele oorden telkens minder personen lust hadden in het kloosterleven, zoodat men wel genoodzaakt was, niet zelden onontwikkelde en onwe-

---

1) Geschreven *Inventaire des chartres du prieuré de St. Martin à Louvain*, nº. 45.

2) Breed 88, hoog 64 centimeter (de vouw niet medegerekend) Het beschreven gedeelte breed 77, hoog 48 centimeter. Dit gedeelte bevat 62 regels behalve het opschrift.

3) Deze randversiering (boven het stuk en links van den lezer), waarin tevens het opschrift met letters ter grootte van 6 centimeters is opgenomen, bestaat uit bloemen, bladen en knoppen (ongekleurd). Verg. boven, dl. I, blz. 220, noot 5.

Na al het gezegde zal het niemand verwonderen, dat men in den Windesheimschen kring meer en meer voor het ergste begon te vreezen. De treurige stand van zaken maakte in het generaal kapittel bij herhaling de stof der gesprekken, — de vraag naar de middelen tot verbetering het onderwerp der beraadslagingen uit. Doch niemand zag licht in deze duisternis. Wat te doen? De Vereeniging ontbinden, mocht men niet; haar staande houden, kon men niet. Jaar aan jaar zag men het op hoop van betere tijden aan; jaar aan jaar werd de drang tot handelen grooter. Liet men alles bij het oude, dan was de zaak zeker niet te redden. Het eenige, wat men doen kon, was, een plan tot reorganisatie te ontwerpen, en de bekrachtiging daarvan aan den Paus te vragen. Doch ook dit had zijne bezwaren; en zoo stelde men uit, totdat langer wachten onmogelijk werd. Inmiddels stierf de prior superior Wouter van Wenchem, de laatste, die, gelijk wij reeds zagen, tevens prior van Windesheim was, en met de keuze van zijn opvolger, Marcellus van Lent (1573—1603), prior van Mariënhof te Amersfoort, werd het superioraat verlegd 1).

In hetzelfde jaar, waarin Marcellus van Lent optrad, nam het generaal kapittel, hetzij dan onder zijn voorzitterschap of nog onder dat van zijn voorganger, het besluit, tot de reorganisatie over te gaan, en hieruit is die merkwaardige bul van paus Gregorius XIII geboren, waarvan wij reeds vroeger zeiden, dat zij het keerpunt in de geschiedenis der Windesheimsche kloostervereeniging aanwijst, zoodat hetgeen daarop volgde, kennelijk onderscheiden is van hetgeen er aan voorafging 2).

---

1) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 367 (v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl II, blz. 192; fol. uitg. der *Kerk. hist. en outh.* dl. VI, blz 628); Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, tom. III, p. 448. De Latijnsche naam luidt Marcellus Lentius.

2) Zie boven, blz. 5, noot 1. Ook de kennis van deze bul, alsmede van den brief van Philips II, d. d. 16 Aug. 1590 (in den zoo aanstonds te noemen *Inventaire*, nº. 47), waarbij zij op verzoek der Windesheimers door den Koning bevestigd werd, dank ik aan den Heer Prosper Cuypers van Velthoven te Brussel, en ik geloof niet te veel te zeggen, wanneer ik beweer, dat genoemde Heer zich jegens mijnen arbeid reeds verdienstelijk zou hebben gemaakt, al had hij daaraan niets meer toegebracht dan dit alleen. Men kan de bul afgedrukt vinden beneden, in Bijlage IX; den bevestigingsbrief in Bijlage X.

Deze bul, laatstelijk afkomstig uit het S. Maartensklooster te Leuven, en thans, met andere charters uit dit convent, berustende in het Belgisch rijksarchief te Brussel 1), is gedagteekend: Rome, 16 December 1573. Zij is geschreven op zwaar perkament 2), en mag, al is de inkt verflauwd en al zijn enkele woorden in de vouwen schier onleesbaar geworden, een meesterstuk heeten van geregeld schrift en weelderige randversiering 3). Alleen het zegel, dat er blijkbaar aan bevestigd is geweest, ontbreekt. Dit, wat het uitwendige betreft. Naar het inwendige doet dit uitvoerig document zonderling aan. Het geeft een indruk, alsof een oud, eerwaardig gebouw staat te waggelen, en zijne bewoners toeloopen, om het zóó te stutten, dat het kunne staande blijven; of ook, dat een kranke aan uitputting van kracht dreigt te sterven, en de omstanders zich beijveren, om hem, zoo mogelijk, nog in het leven te behouden. Doch geene beschouwingen. Wij zullen van het stuk zelf een kort uittreksel geven.

Ofschoon de orde der augustijner-regulieren sinds tweehonderd jaren in deze streken ten hoogste gebloeid en in zóó groote achting gestaan heeft, dat er in Brabant, Vlaanderen, Gelderland, Holland, Friesland en Overijsel nauwelijks eene stad is, waarin niet een klooster van die Orde wordt gevonden; ofschoon daarenboven in een tijdsverloop van nauwelijks honderd jaren tachtig mans- en dertien vrouwenkloosters tot de Windesheimsche congregatie zijn toegetreden, behalve eene schier ontelbare menigte vrouwenkloosters, die van haar afhankelijk zijn, zoo heeft nochtans de Luthersche ketterij, gesteund door de ongodsdienstigheid der overheden en de zedeloosheid der burgers, zóózeer de overhand genomen, dat hier en daar in de kloosters het gezag der oversten van lieverlede is vervallen, en armoede en kuischheid schade hebben geleden. Hier is bijgekomen, dat in vele oorden telkens minder personen lust hadden in het kloosterleven, zoodat men wel genoodzaakt was, niet zelden onontwikkelde en onwe-

---

1) Geschreven *Inventaire des chartres du prieuré de St. Martin à Louvain*, nº. 45.

2) Breed 88, hoog 64 centimeter (de vouw niet medegerekend) Het beschreven gedeelte breed 77, hoog 48 centimeter. Dit gedeelte bevat 62 regels behalve het opschrift.

3) Deze randversiering (boven het stuk en links van den lezer), waarin tevens het opschrift met letters ter grootte van 6 centimeters is opgenomen, bestaat uit bloemen, bladen en knoppen (ongekleurd). Verg. boven, dl. I, blz. 220, noot 5.

tende jongelingen op te nemen, die meer door behoefte dan door vroomheid ten klooster werden geleid. Voorts moet nog in aanmerking worden genomen, dat de Congregatie geene algemeene schatkist of jaarlijksche inkomsten heeft, terwijl de tot haar behoorende conventen door de boosheid der tijden zijn uitgeput, zoodat de zaken wanhopig staan en de zorgen zeer groot zijn. Vele jaren hebben de prior superior en de definitoren hierover beraadslaagd, maar eindelijk in het generaal kapittel van 1569 bevonden, dat het niet in hunne macht stond, zoo groote kwalen te verhelpen. Om echter eene zoo aanzienlijke zaak niet als onherstelbaar te laten varen, en eene zoo schoone en wijdverspreide Vereeniging niet tot schade van vele zielen en tot ergernis der geloovigen aan de ontbinding prijs te geven, hebben zij geoordeeld, dat er slechts één middel overbleef, namelijk zich tot den Pauselijken Stoel te wenden. In het laatstgehouden generaal kapittel nu hebben zij gemeend, dit niet langer te moeten uitstellen, vooral omdat door de oorlogen der ketters de rampen zijn toegenomen, daar toch vele kloosters, tot de Congregatie behoorende, zijn geplunderd, bezet, afgebroken, verbrand, of op andere wijze beschadigd. Het is hierom, dat de prior superior en de definitoren zich thans tot den Paus hebben gewend met het nederig verzoek, dat het hem behage, middelen tot herstel te beramen en in den beschreven nood op geschikte wijze te voorzien. De Paus, die niets liever wil dan aan zulke wenschen te gemoet te komen, verklaart zich hiertoe bereid. Eerst bevestigt hij de privilegiën, die door zijne voorgangers aan de Windesheimsche congregatie zijn geschonken, voor zooverre zij niet strijden met de besluiten van het concilie van Trente. Daarna maakt hij een paar bepalingen van financiëelen aard, bijv. dat de kloosterlingen, tot de Vereeniging behoorende, alle goederen, die hun bij erfenis toekomen, mogen en moeten aanvaarden, doch dat deze goederen niet aan hen, maar aan hun convent verblijven. Vervolgens komt er iets, dat in het tot dusverre bestaande eene verandering maakt. In plaats namelijk van een »prior superior", die tevens prior van het klooster Windesheim was, zal er een »prior generaal" wezen, die geen eigen klooster heeft, en die, vrij van alle zorg in dit opzicht, voor de geheele Vereeniging kan waken, »wijl het onmogelijk is, dat iemand een eigen klooster regeeren, en eene zoo groote en wijd uiteenliggende

Congregatie naar behooren besturen kan [1]). Deze prior generaal nu — alweder iets nieuws — zal slechts voor drie jaren worden gekozen, en wel door de priors, zoovelen er in het generaal kapittel aanwezig zullen zijn. Na verloop van den genoemden termijn zal hij andermaal voor drie jaren kunnen gekozen worden, maar thans door de definitoren. Eene tweede herkiezing van denzelfden persoon is verboden. Om de waardigheid van het klooster te Windesheim te handhaven, wordt bepaald, dat de prior aldaar, die voortaan op dezelfde wijze als de overige prioren benoemd zal worden, voortdurend definitor der Congregatie wezen, en, bij overlijden van den prior generaal binnen het genootschapsjaar, diens plaatsvervanger tot het eerstvolgend algemeen kapittel zijn zal [2]). Aangezien echter de Congregatie zonder een eigen inkomen geen prior generaal onderhouden, noch diens kloostervisitatiën bekostigen en andere noodzakelijke uitgaven bestrijden kan, worden de revenuën van Eemstein bij Dordrecht en Rozendaal in Friesland, welke conventen verwoest en verbrand liggen [3]), tot oprichting van eene algemeene tafel [4]) der Vereeniging aangewezen. Daar voorts — ook dit is iets geheel nieuws — de studie der Gewijde Schriften op vele plaatsen in onbruik is geraakt, moet er in elk der verbonden conventen een lector zijn, die de kloosterlingen onderwijst. Is hiervoor in het

---

1) Het denkbeeld, om de twee betrekkingen van prior superior en prior van Windesheim niet in denzelfden persoon vereenigd te houden, was niet nieuw. Reeds in de dagen van den eersten prior superior, Johan Vos, werd het geopperd. De broeders te Windesheim hadden zelfs reeds het oog op Hendrik Walvis (zie over hem boven, blz. 107), om dezen, ingeval de zaak doorging, tot hun kloosterhoofd te benoemen. Zie *Chron. Wind.* p. 478.

2) Uit deze bepaling blijkt ten duidelijkste, dat het klooster te Windesheim in 1573 nog zóó vast bestond, dat men voor de opheffing daarvan niet vreesde. Zie voorts boven, dl. I, blz. 85.

3) Verg. boven, blz. 150, en zie beneden, in het Aanhangsel, n°. 7 en 69.

4) Mensa = „quidquid ad mensam instruendam, id est, ad vescendum, seu ad vitae commoda necessarium est, aut conducit". Aldus Du Cange, *Glossarium*, Par. 1733, i. v., alwaar verwezen wordt naar het alsnog gebruikelijke Fransche woord „mense". Ook in ons land is het woord „tafel", in de beteekenis van „fonds", lang staande gebleven. Zoo bijv. „armentafel" = fonds voor de armen. Zie mijn werk *Jan van Venray (Johannes Ceporinus) en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel*, 's Hert. 1873, blz. 212. Verg. ook nog boven, blz. 151.

eigen gesticht geen geschikt persoon te vinden, dan moet er uit andere een worden ontboden; en is er ook dáár geen, dan moet men er voor geld een aanstellen. Met dit zelfde doel moet ook het houden van sermoenen in het openbaar, weleer bij privilegie toegestaan, maar later door den opperprior en de definitoren afgeschaft [1]), wijl zij van het leven in de cel meer heil voor hunne onderhoorigen verwachtten, opnieuw worden ingevoerd, met dien verstande nochtans, dat de decreten van het Trentsche concilie nauwkeurig worden in acht genomen. Tot de ijverige lezing en getrouwe naleving van de genoemde decreten worden de prior generaal, de definitoren en de leden der Congregatie ernstig vermaand. Het hebben van eigene bezittingen, in welken vorm en onder welk voorwendsel ook, wordt onbepaald verboden. Zoowel de hoofden der kloosters als dat der Vereeniging zullen de tucht ten strengste handhaven, en zij, die na de gewone straffen hardnekkig in het kwade volharden, door de wereldlijke macht in de openbare gevangenissen ingekerkerd, ja zelfs als laatste redmiddel aan de galeien overgegeven worden, ofschoon het generaal kapittel hen bij gebleken berouw weer in genade aannemen kan. Eindelijk — want hoewel er nog verschillende andere punten zijn, bijv. dat zekere kardinaal tot »protector" der Congregatie wordt aangesteld [2]), zullen wij hiermede ons overzicht der bul besluiten — er moeten twee seminariën voor wereldlijke geeste-

1) Gelijk boven (blz. 79—81) gezegd is, verleende paus Innocentius VIII in 1486 al de privilegiën der Lateraansche congregatie aan het kapittel van Windesheim, doch werden daarin door dit laatstgenoemde in 1490 beperkingen aangebracht. Één der punten in het privilegie was als volgt: „Quodque ipsi canonici etiam officio praedicandi verbi Dei vti possint, quemadmodum fratribus praedicatorum et minorum ordinum, per nos etiam et dictos Romanos pontifices concessum fuit". De beperking luidt aldus: „Item nullus verbum dei publice predicare presumat, instar fratrum predicatorum aut minorum, aut vltra formam in statutis comprehensam". Zie het *Compendivm privilegiorvm*, p. 40, en de *Constitutiones* van 1553, p. 120 (of in het afschrift van Bondam, n°. 62, p. 35, en n°. 76, p. 3).

2) „Ludovicus, tituli sancti Honofrij presbiter Cardinalis Mandrucius nuncupatus". Daarenboven werden nevens de drie vroeger benoemde „conservatores" der Vereeniging (zie boven, blz. 74, noot 1), die echter reeds door drie andere vervangen waren (zie boven, blz. 138, noot 6), nog twee aangesteld, namelijk de abt van S. Geertrui te Leuven, en de deken der wereldlijke en collegiale kerk te 's Gravenhage.

lijken worden opgericht, waarin jongelingen van gemiddelden leeftijd in de letteren, den godsdienst en de beginselen van het kloosterleven opleiding kunnen ontvangen. Als de meest geschikte plaats voor het voornaamste der twee wordt het klooster Mariënhof te Amersfoort aangewezen, eensdeels omdat het op de grenzen van Holland, Gelderland en Friesland ligt, waar het meest gebrek is aan gewenschte personen, anderdeels wijl, door verlegging van zeker convent [1]), sinds eenige jaren twee kloosters van dezelfde Orde en dezelfde Congregatie in de genoemde stad zijn gevestigd. De broeders van Mariënhof zullen met de éene helft der inkomsten van hun gesticht naar het bedoelde convent overgaan; hun gesticht zal met de andere helft der inkomsten als seminarie dienen [2]).

Ziedaar den hoofdinhoud van deze voor ons onderwerp zoo merkwaardige bul. Wel is waar is zij door de onmiddellijk gevolgde gebeurtenissen niet tot volledige uitvoering gekomen, maar de latere inrichting der Windesheimsche congregatie, ofschoon in menig opzicht weer anders, doet ons bij herhaling aan haar denken, en in ieder geval legt zij het plan voor ons open, dat de Windesheimsche vaderen — want ieder zal licht begrijpen, dat de inhoud der bul meer van hen dan van den Paus afkomstig is [3]) — bij hun strijd tegen den geest der eeuw dachten te volgen. Meer dan ooit gevoelden zij, een krachtig opperhoofd en goed ontwikkelde manschappen noodig te hebben. Daarom concentreerden zij het gezag zooveel mogelijk in den Generaal, en werd Onderwijs hunne leuze.

1) Namelijk Vredendaal bij Utrecht, dat in 1528 door de Gelderschen verbrand, en spoedig daarna in het reeds bestaande van S. Jan te Amersfoort verplaatst was. Zie beneden, in het Aanhangsel, n°. 28.

2) Hierdoor werd dan tevens Marcellus van Lent, die prior van Mariënhof was, overeenkomstig het reorganisatieplan prior generaal zonder een eigen klooster.

3) Het schijnt, dat Johannes Latomus, prior van Mariëntroon bij Herenthals in Brabant (zie beneden, in het Aanhangsel, n°. 25), en schrijver van een paar goede historische werkjes (zie beneden, in Hoofdstuk VII), bij deze gelegenheid als afgevaardigde van het Kapittel te Rome gehandeld heeft. Hij deed het althans omstreeks dien tijd of een weinig later. Zie Miraeus, *Elogia illvstrivm Belgii scriptorvm*, Antv. 1602, p. 197 (of *Elogia Belgica*, Antv. 1609, p. 202); Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 524 (of Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 673).

Dat het reorganisatieplan van 1573 niet tot volledige en blijvende uitvoering kwam, blijkt onder anderen hieruit, dat nòch aan zekere bepalingen omtrent den prior generaal, nòch aan die betreffende het onderricht in de kloosters, nòch aan die nopens de oprichting van seminariën gevolg gegeven of de hand gehouden werd. Wie de lijst van de hoofden der Congregatie nagaat [1], kan zich terstond vergewissen, dat zij later weer priors in hunne eigene kloosters zijn gebleven. Wie de »Constitutiones" van 1639 inziet, zal bevinden, dat aldaar met geen enkel woord wordt gesproken over andere lectors dan de gewone voorlezers in de eetzaal [2]. En straks zal ons blijken, dat er eerst in 1616 een Windesheimsch seminarie te Leuven werd opgericht.

Maar het waren dan ook dagen vol onrust en verwarring, waarin men zich bevond, dagen, volstrekt niet geschikt, om nieuwe plannen ten uitvoer te leggen. Vele kloosters, op wier bezit men in 1573 nog steunde, werden in de eerstvolgende jaren door de wereldlijke machten genaast [3], of hadden van het krijgsvolk, zoowel het roomsche als het onroomsche [4], verdrukking te lijden. De prior generaal, Marcellus van Lent, moest Amersfoort verlaten, en vestigde zich te Keulen [5]. Keer op

---

1) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 368 seq; Foppens, in Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, tom. III, p. 448; beneden, in Bijlage XI. Verg. ook de Opdracht bij Lindeborn, l.l; die van Rosweyde vóór zijne uitgave van het *Chronicon Windesemense;* de Voorrede der *Constitutiones* van 1639; de Approbatiën der op blz. 100, noot 3, genoemde werkjes, en meer andere plaatsen.

2) Zie echter beneden, in het begin van Hoofdstuk VII.

3) Verg. boven, blz. 57.

4) Een voorbeeld van den overlast, door onroomsch krijgsvolk aangedaan, levert o. a. het klooster te Gaesdonck, dat in 1580 door de soldaten van Blyenbeek geplunderd werd, zoodat de bewoners, zoovelen zij getrouw bleven, naar Goch vluchtten, waar zij tot 1612 in ballingschap leefden (Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 7, 8). Als voorbeeld van „dagelijksche beleedigingen en kwellingen" door roomsch krijgsvolk, strekke zoo aanstonds het klooster te Albergen.

5) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 32. Op grond van v. Bemmel, *Beschryving der stad Amersfoort*, Utr. 1760, dl. I, blz. 209, vermoed ik, dat het in of omstreeks 1578 zal zijn geschied. Soms vindt men hem in Brabant. Zie Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, tom. IV, Par. 1729), col. 719; verg. ook col. 679; doch col. 723 is hij weder te Keulen.

keer kwam hij op voor de rechten der aan zijn bestuur onderworpen conventen [1]. Zoo richtte hij zich in 1577 tot de Staten van Overijsel met verzoek, dat het klooster op den S. Agnietenberg gerestaureerd, de priesters aldaar in hunne goederen gerestitueerd, en hijzelf middelerwijl in de administratie daarvan gesteld mocht worden. Alleen het laatste werd hem door de Algemeene Staten bij provisie en onder voorwaarde van rekening en verantwoording toegestaan [2]. In 1582 zond hij aan 's Konings landvoogd, den hertog van Parma, een dergelijk verzoekschrift betreffende Windesheim en andere kloosters. Ongelukkig worden de namen dezer laatsten niet opgegeven in den brief, die, ten fine van onderzoek en advies, met het request naar den Raad van Overijsel werd gezonden [3], en waaraan wij het gezegde ontleenen zonder den verderen gang der zaken te kennen. In 1587 schreef hij gelijktijdig twee verzoekschriften aan den genoemden landvoogd, het éene ten gunste van het klooster te Albergen in Twenthe, welks bewoners door het krijgsvolk des Konings gedwongen waren, een goed heenkomen in Oldenzaal te zoeken [4]; het andere ten voordeele van de regulieren te Frenswegen in het

---

1) Dit strekt hem natuurlijk tot lof. Overigens schijnt hij een onverzettelijk man te zijn geweest. Zoo dreef hij de straks te noemen vereeniging van het Onze-lieve-Vrouwe-klooster te Nuis met dat van het Hoogwaardig lichaam van Christus te Keulen gedurende eenige jaren door, tegenover den aartsbisschop van Keulen, die haar niet duldde, en de Nuiser broeders, die haar niet wenschten. In deze zaak kwam zijn karakter alles behalve gunstig uit (zie Wernerus Titianus, l. l. col. 657—663, 666—671, 679, 703 seq, 709, 719—721, 723 seq, alsmede de „Observationes praeviae" op het werk, col. 523—526), ofschoon men wel in het oog moet houden, dat wij haar alleen uit het verhaal van zijn tegenstander kennen.

2) Zie Bondam, *Verzameling van onuitgegeevene stukken*, Utr. 1779, dl. IV, blz. 194v, 232v. Verg. boven, dl. I, blz. 85, noot 2.

3) Ook deze brief (Belgisch rijksarchief, *Papiers d'état et de l'audience*, liasse n°. 219) werd mij, evenals de zoo aanstonds te noemen stukken, door den Heer Cuypers verstrekt. Hij is gedagteekend: „Du camp a Assche le viie jour de Decembre 1582". De Landvoogd wenscht te weten, „que c'est desdites terres mentionnées en icelle, aussy dela valeur desdits biens, mesmes quelz et en quel nombre sont les religieux refugiez desdicts cloistres ensemble dela qualité et conduyte dudit remonstrant, le tout avecq votre advis".

4) Belgisch rijksarchief, *Papiers d'état et de l'audience*, liasse n°. 257. Slechts in Fransche vertaling zonder datum.

graafschap Bentheim, die niet slechts door den regeerenden graaf uit haat tegen den katholieken godsdienst en met hoop op gewin zóózeer waren geplaagd en belast, dat zij hun convent hadden moeten verlaten, maar ook door de burgers van Nordhorn voor de poort der stad straffeloos waren gevangen genomen, zoodat zij zich verplicht hadden gezien, eveneens naar Oldenzaal te gaan, zonder hoop van ooit weer in hun klooster en hunne kloostergoederen te zullen hersteld worden 1). Het eenige, wat men te Brussel aan deze dingen deed, het eenige ook, wat men er aan doen kon, was, dat er door den Landvoogd een brief aan den kolonel der Spaansche troepen 2) en een aan den graaf van Bentheim werd geschreven 3).

Dit een en ander betreft de gevallen, die tot onze kennis zijn gekomen. Wie zal zeggen, wat er meer is geschied en hoevele pogingen Marcellus van Lent gedaan heeft, om te handhaven en te redden wat hij kon? Doch hij stond onmachtig tegenover den stroom der tijden en den drang der omstandigheden. Vrij mocht

1) Belgisch rijksarchief, als boven. In hetzelfde request, eveneens slechts in Fransche vertaling zonder dagteekening aanwezig, komt Marcellus Lentius op voor het vrouwenklooster te Schuttorp in Bentheim. Ziehier, wat hij aangaande de onderdrukking van dit klooster schrijft: „En oultre estant la mere du monastere de Schuttorp allé de vie a trespas, [ledict Conte] a faict defences qu'aultre ne fut surrogée en la place dela defuncte, ny accepter ou prendre nouvelles religieuses, s'en estant saisy des clefs dudit cloistre avecq quelques maisons d'icelluy pour en faire une escole de calvinisme et les revenues dudict cloistre distribuer a l'entretenement des maistres de ceste malheureuse secte et aultres injures trop loing icy a relater". Verg. Visch, *Geschiedenis van het graafschap Bentheim*, Zwolle, 1820, blz. 102.

2) Onder de Fransche vertaling van het eerste verzoekschrift staat: „Fiant lettres au Coronel Verdugo sur le nom de son Alteze aux fins icy contenues. Faict a Bruxelles le xie. de May 1587". De minute van den brief, zonder datum of opschrift, is er bijgevoegd.

3) Onder de Fransche vertaling van het tweede verzoekschrift staat: „Soit exhibé copie des lettres cy devant escriptes dela part de sa Maje. a semblable effect. Faict a Bruxelles le xie. de May 1587". De „suppliant" geeft daarop ten antwoord (Fransche vertaling in dezelfde lias no. 257): „qu'il lui seroit impossible exhiber copie des lettres cy devant escriptes dela part de sa Maje. a semblable effect au pere de present Conte de Benthem, pour ce qu'il y a plusieurs années que lesdites lettres ont esté escriptes", en onder dit antwoord staat: „Fiant lettres sur le nom de son Alteze au Conte de Benthem. Faict a Bruxelles le xve. de May 1587".

hij zich in officieele stukken betitelen als »prior van Windesheim en superior van het kapittel der reguliere kanunniken der orde van S. Augustinus in Duitschland en de Nederlanden" 1), — Windesheim was er niet meer 2), het Kapittel hield geene vergaderingen meer 3). Vrij mocht hij in 1585 te Keulen eene lijst van al de Windesheimsche kloosters doen drukken, als wierd er niet één gemist, — in Noord-Nederland bestond er nauwelijks nog een enkel, en in Duitschland waren zij voor de helft verdwenen 4).

De schok, dien de Windesheimsche kloostervereeniging eerst van de zijde van het lutheranisme, later van den kant van het calvinisme had ondergaan, was te hevig geweest, dan dat zij zich ooit weer geheel herstellen kon. Wel zette zij haar bestaan nog meer dan twee eeuwen voort; wel gaf zij van tijd tot tijd nog kleine teekenen van leven, maar in vergelijking met hare vroegere grootheid had zij niets meer te beduiden. Voor hare eer zouden wij kunnen wenschen, dat zij onder Marcellus van Lent ware te gronde gegaan. Er zou in dien ondergang iets tragisch geweest zijn. Door ruwe slagen geknot en geknakt, door de kracht der feiten verbroken en verbrijzeld, zou zij ons medelijden hebben opgewekt, en de grootschheid van haren dood zou ons hebben verzoend met het minder groote in de latere

1) Zoo bijv. in de genoemde Fransche vertalingen zijner verzoekschriften: „Marcellus Lentius, prieur de Windesem, superieur du chapitre des chanoines reguliers de l'ordre de St. Augustin par Alemaigne haulte et basse", of „par toute Alemaigne et pays bas". Eveneens in de door hem ontworpen acte van 19 Aug. 1584, waarbij het verwoeste klooster van Onze lieve Vrouw te Nuis met dat van het Hoogwaardig lichaam van Christus te Keulen werd vereenigd (bij Wernerus Titianus, l. l. col. 666): „nos Marcellus Lentius prior domus Windesemensis, necnon et congregationis canonicorum regularium ordinis D. Augustini per Germaniam prior superior".

2) Zie boven, dl. I, blz. 87.

3) Zie zoo aanstonds op den prior generaal Michiel de Riddere. Nochtans hield Marcellus van Lent in 1585 te Leuven met eenige Brabantsche en andere priors een „capitulum privatum de reformando ordine nostro deformato", waarop „plurima observatu dignissima" werden vastgesteld. Men besloot er o. a. tot de vereeniging van het klooster Mariëntroon bij Herenthals met dat van S. Maarten bij Leuven, en bekrachtigde er de vereeniging van het Onze-lieve-Vrouwe-convent te Nuis met dat van het Hoogwaardig lichaam van Christus te Keulen. Zie Wernerus Titianus, l. l. col. 679.

4) Zie over dit alles boven, blz. 57v.

jaren van haar leven. Nochtans eischt de billijkheid, dat wij den moed waardeeren, die haar de zaak, waarvoor zij streed, deed handhaven, zoolang en zoogoed zij kon. Droeg zij geen eigen en eigenaardig karakter meer; werd zij, om zoo te zeggen, aan alle andere vereenigingen van dezelfde soort gelijk, toch zal zij, al ware het alleen door de kracht eener zedelijke traditie en den invloed eener geregelde kloostervisitatie, haar nut hebben gehad. Maar hoe kleiner haar kring werd en hoe zorgvuldiger zij zich daarin aan de oogen der buitenwereld onttrok, des te minder hebben wij aangaande haar te verhalen. Intusschen gelooven wij niet, dat men zich hierover behoeft te beklagen. Waarschijnlijk toch zou het de moeite nauwelijks waardig zijn, veel meer van haar te weten.

Geheel in strijd met de bepaling, dat de prior generaal voortaan hoogstens tot tweemaal toe voor drie jaren kon worden gekozen 1), bleef Marcellus Lentius dertig jaren aan het bestuur. En geen wonder, want in al dien tijd werd er geen generaal kapittel gehouden. Eerst zijn opvolger, Michiel de Riddere (1603—'7 2), prior van Rooklooster, bracht dit weder in zwang 3). Men zou den dag, waarop het voor het eerst geschiedde, den dag van de wedergeboorte der Vereeniging kunnen noemen. Vermoedelijk zullen ook de »Constitutiones" toen wel ter hand zijn genomen, want gelijk zij waren, konden zij niet blijven.

In het geheel schijnt De Riddere een flink regent te zijn geweest 4), en zijn bestuur zou der Congregatie tot een niet geringen zegen hebben gestrekt, zoo het langer had mogen duren. Doch slechts vier of vijf jaren waren hem gegund. Ook zijne opvolgers regeerden in den regel kort. Gedurende eene halve eeuw telde men er ongeveer een dozijn 5). Wij zullen den lezer niet vermoeien door ze allen te noemen. Van de meesten kennen wij niet anders dan den naam. En ook van de overigen zullen wij

1) Zie boven, blz. 159.

2) Aldus Foppens, in Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, tom. III, p. 448. Volgens Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 367, heeft De Ridder tot 1608 aan het hoofd der zaken gestaan.

3) Zie boven, blz. 86v.

4) Zoo bracht hij eene verregaande oneenigheid tusschen den prior en den procurator te Korsendonck ten einde. Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 33.

5) Zie beneden, in Bijlage XI.

slechts diegenen behandelen, die iets voor de Congregatie hebben beteekend, of onder wier bestuur iets merkwaardigs heeft plaats gehad. Enkele anderen zullen wij daarenboven in het volgende hoofdstuk als schrijvers leeren kennen 1).

En dan vestigen wij terstond de aandacht op Albert Luycken (1615—'20 2), prior van het klooster 't Hoogwaardig lichaam van Christus te Keulen, wijl onder hem het lang gekoesterd plan, om vanwege de Congregatie een seminarie op te richten 3), tot uitvoering kwam. Dit seminarie of college 4) werd volgens algemeen getuigenis in 1616 gesticht 5), ofschoon het eerst op 1 November 1618 schijnt geopend te wezen 6). De oprichters waren Antonius van Berghem, prior te Groenendaal, en Johannes Peetersen, prior van Bethlehem bij Leuven 7). Een gedeelte der inkomsten van het voormalige klooster Mariëntroon bij Herenthals, dat in de Nederlandsche onlusten verwoest en niet weer opgebouwd was 8), diende tot onderhoud 9). Evenals verscheidene

1) Zoo bijv. Werner van Titz (Wernerus Titianus), die door zijne meermalen genoemde *Annales Novesienses* tot de beste Windesheimsche kronieckschrijvers behoort.

2) Bij Lindeborn (l. l. p. 368) en bij Foppens (l. l. p. 448) heet hij Albertus Luckenius; bij Latomus en Hoyberge (*Corsendonca*, p. 35) Albertus Luyckenius. Hoyberge, die zijn tijdgenoot was, noemt hem (l. l.) „emunctae naris et acris iudicij vir".

3) Zie boven, blz. 160v.

4) Lindeborn (l. l. p. 360) noemt het een „Seminarium"; de overige straks aan te halen schrijvers spreken van een „Collegium"; Wiaert, *Historia famosissimi monasterii dicti a Sylva domini Isaac*, Brux. 1688 (achter zijne *Historia Septifontana*), p. 152, zegt: „Collegium sive Gymnasium".

5) Zie bijv. Latomus en Hoyberge, l. l. p. 35; Lindeborn, l. l. p. 360 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 173; fol. uitg. dl. VI, blz. 624); Paquot, *Memoires*, i. v. Mastelyn (uitg. van Louv. 1763, tom. IX, p. 361).

6) Valerius Andreas, *Fasti academici studii generalis Lovaniensis*, Lov. 1650, p. 332: „Anno M.DC. XVIII. Kalen. Novembris prima initia accepit"; Paquot, l. c. p. 361, note *b*: „Ce College fut achevé en 1618".

7) Valerius Andreas, l. l.; dezelfde, *Bibliotheca Belgica*, p. 62; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 70; Paquot, l. c. p. 361. Verg. over Peetersen boven, blz. 101, noot 1.

8) Verg. boven, blz. 165, noot 3.

9) Zie de aanteekening van Miraeus in zijne *Donationes Beligicae*, Antv. 1629, p. 289 (ook afgedrukt in zijne *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723,

andere dergelijke colleges van religieuse orden 1), werd ook dit seminarie in de academiestad Leuven gevestigd 2). De bekwame Reinier Andriessen, prior van Korsendonck, was er de eerste rector 3), en ook later stonden andere geleerde Windesheimers, zooals Marcus Mastelijn 4) en Pieter van Sint-Truyen 5), aan het hoofd. Het doel der stichting was niet het hooger of theologisch onderwijs in het algemeen, maar uitsluitend opleiding van Windesheimsche kloosterlingen 6). Bij den toenemenden achteruitgang der Congregatie in de achttiende eeuw schijnt ook dit college te zijn verkwijnd. Althans in 1761 hief men het op 7).

Betoonde de Vereeniging in de dagen van Albert Luycken, dat zij onder hare toekomstige leden de kennis der godgeleerdheid wilde aankweeken, wij vinden omstreeks dienzelfden tijd een lateren opvolger van dezen prior generaal 8) bezig met een onderricht, dat

---

tom. I, p. 452, nota 4); v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. I, p. 165. Volgens Miraeus werden al de inkomsten van Mariëntroon voor dit doel bestemd; volgens Van Gestel geschiedde het slechts gedeeltelijk. Dit laatste zal wel het ware zijn, want de overgebleven kloosterlingen van Mariëntroon zijn zeker niet zonder eenig bezit door die van S. Maarten bij Leuven opgenomen. Zie beneden, in het Aanhangsel, n°. 25 en 65.

1) Men kan ze vermeld vinden bij Valerius Andreas, l. l. p. 330—332.

2) Zie over de universiteit te Leuven, opgericht in 1426, behalve het reeds genoemde werk van Valerius Andreas, het geheele negende boek der *Historia Lovaniensium* van Joannes Molanus (ed. De Ram, Brux. 1861, pars I, p. 453—611), die er zelf hoogleeraar in de theologie was en in 1585 stierf.

3) Zie Latomus en Hoyberge, l. l. p. 34 seq; [Foppens,] *Historia episcopatus Silvaeducensis*, p. 262 (*Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, blz. 545).

4) Zie aangaande hem beneden, blz. 170v.

5) Zie aangaande hem beneden, blz. 171v.

6) Zie Valerius Andreas, *Fasti academici*, p. 332. De oefeningen der alumni in al dergelijke colleges te Leuven worden door dezen schrijver (p. 330) aldus opgegeven: „Sunt et alia Religiosorum Collegia, in quibus qui degunt atque aluntur plerique S. Theologiae dant operam, publicasque Praelectiones excipiunt, Dusputationibus, ceterisque exercitijs intersunt, titulisque Academicis, Baccalaureatus aut Licentiae, cum Superioribus visum, insigniuntur".

7) Paquot, l. c. tom. IX, p. 361, note *b*. De laatste praeses of rector heette Pieter van Opstal.

8) Aangaande den eersten opvolger van Luycken, Paulus Schoof (1620—'26), kan men iets vinden in de Opdracht van Rosweyde vóór zijne uitgave van het *Chronicon Windesemense*, [p. 2]; aangaande den tweeden opvolger, Johannes Schutz (1626—'28), bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 36.

als voorbereiding daartoe kon dienen 1). Hij heette Willem van Herckenroy (1628—'32 2) en was prior van het klooster 't Lijden van Christus te Tongeren. Van Herckenroy wordt ons beschreven als een innig vroom en werkzaam man, een streng handhaver der tucht, maar liefelijk in den omgang en bij grooten en kleinen bemind, altijd nederig en zóó weldadig, dat hij soms zijne kleederen uittrok, om ze aan de armen te geven 3). Voorts was hij een verdienstelijk schrijver van stichtelijke werkjes 4). Dankte vooral het klooster te Tongeren aan hem zijne tucht en wedergeboorte, dit gold ook eenigermate van de gansche Congregatie 5); ja, het scheen wel, dat zij haar ouden luister zou kunnen herwinnen, toen hij, naar Duitschland vertrokken, onder begunstiging van keizer Ferdinand II niet minder dan elf Windesheimsche kloosters uit de handen der tegenpartij terugkreeg 6).

Doch de vreugde duurde kort. Bekend is de zegevierende tocht, dien Gustaaf Adolf aan het hoofd der Zweden na den slag bij Leipzig (17 Sept. 1631) door Duitschland deed. Zijn triomf was de zegepraal van het protestantisme; de nederlaag der keizerlijke troepen scheen de ondergang van het katholicisme te zijn. Onder degenen, die dit diep gevoelden, behoorde ook Willem van Herckenroy. De berichten van het oorlogstooneel vervulden hem met steeds diepere smart. Daar waren er zelfs, die de ziekte, waaraan hij den 23sten Maart 1632 overleed, toeschreven aan het verdriet, dat hij over deze ramp had gehad 7).

En geen wonder, dat de zaak hem meer nog dan anderen

---

1) Zie hierover beneden, in het begin van Hoofdstuk VII.

2) Het jaartal 1628, aan Lindeborn en Foppens onbekend gebleven, blijkt uit de boven (blz. 6, de noot, en blz. 80, de noot) genoemde verzameling beschrijvings- of oproepingsbrieven voor Windesheimsche generale kapittels, thans berustende in de bibliotheek van het college St. Michel te Brussel.

3) Valerias Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 319; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 406; Paquot, *Memoires*, tome IX, p. 192.

4) Hij vervaardigde, behalve *Collationes*, *Meditationes*, *Exercitia pietatis* en *Remedia contra pusillanimitatem et scrupulos*, ook nog een paar pastorale geschriften: *Modus iuvandi morituros* en *Modus visitandi Monasteria*. Zie Valerius Andreae, l. l. p. 319; Foppens, l. l. tom. I, p. 406; Paquot, l. c. tome IX, p. 192 suiv.

5) Valerius Andreae, l. l.; Foppens, l. l.

6) Valerius Andreae, l. l.; Foppens, l. l.; Paquot, l. c. p. 191.

7) Valerius Andreae, l. l.; Foppens, l. l.; Paquot, l. c. p. 192.

aangreep. Niet slechts zijne liefde voor de Kerk, maar ook zijn ijver voor de Congregatie, aan wier hoofd hij stond, deed hem lijden. De uitkomst heeft getoond, dat het herwonnen grondgebied wel met groote moeite tijdelijk, maar niet duurzaam was te behouden. Wel spanden de broeders, die uit de Belgische kloosters naar Neder-Saksen waren gezonden, al hunne krachten daartoe in; wel verdroegen zij daarvoor smaad en onrecht, maar vergeefs. Eén hunner hield zich meer dan dertig jaren in de Windesheimsche proostdij te Molenbeke [1]) staande, maar moest toch eindigen met den post als verloren op te geven [2]).

De tweede opvolger van Willem van Herckenroy was Michiel Glaeser of Michiel Caers (1635—'42), prior van het klooster 't Hoogwaardig lichaam van Christus te Keulen [3]). Dat wij van hem gewag maken, geschiedt niet, omdat hij zelf bijzonder merkwaardig schijnt geweest te zijn; ook niet, omdat onder zijn bestuur het besluit genomen en ten uitvoer gebracht werd, om de »Constitutiones", gelijk zij gewijzigd en door drie achtereenvolgende generale kapittels vastgesteld waren, in druk uit te geven [4]), maar omdat te zijnen tijde, waarschijnlijk door zijne eigene schuld, in den boezem der Vereeniging onaangenaamheden plaats hadden, die eindigden met een proces van minstens drie jaren. De zaak was deze. In 1636 was de prior van Zevenborren, Johannes Vermeulen, gestorven [5]), en Marcus Mastelijn, destijds rector van het college der Windesheimsche congregatie

1) Zie over dit klooster beneden, in het Aanhangsel, n°. 46.

2) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, Brux. 1688, p. 83. De bedoelde broeder heette Philippus van den Wauwere, een edelman uit Brussel, te Zevenborren geprofest. Naar dit klooster teruggekeerd, bekleedde hij er nog drie jaren de betrekking van prior (p. 82 seq, 84).

3) Volgens de meer genoemde lijsten der Windesheimsche opperpriors bij Lindeborn en Foppens heette hij Michaël Glaeser; hij zelf noemde zich Michaël Caersius (zie zijne Voorrede vóór de *Constitutiones* van 1639). Ook in de zooeven vermelde verzameling van beschrijvingsbrieven draagt hij dezen naam.

4) Zie over dezen druk van 1639 boven, dl. I, blz. 208, de noot. Uit fol. 1r blijkt, dat men in 1637 tot de uitgave besloot, en uit de Voorrede van den Generaal, gedagteekend 20 Apr. 1639, dat men reeds vóór omtrent twaalf jaren gemeend had, eenige hoofdstukken te moeten veranderen.

5) Zie Wiaert, l. l. p. 79. Deze Johannes Vermeulen wordt geroemd als een bijzonder rechtschapen man. Zijne levensspreuk was: „Nemo sapiens nisi patiens" (p. 78).

te Leuven [1]), een man van zeldzame geleerdheid, gepaard met diepe nederigheid en onomkoopbare braafheid [2]), werd in zijne plaats benoemd. Wat er inmiddels geschiedde, weten wij niet, maar drie jaren later [3]) casseerde de prior generaal deze benoeming. Mastelijn appelleerde bij de kerkelijke rechters. De Generaal, door sommigen gesteund, stoorde zich daaraan niet, en stelde te Zevenborren een anderen prior aan. Hierop dienden eenige bloedverwanten van den verongelijkte een verzoekschrift in bij den Raad van Brabant, die beval, dat hij in zijne betrekking moest gehandhaafd worden, totdat de kerkelijke rechters anders zouden hebben beslist. Wanneer dit proces geëindigd is, blijkt niet [4]), maar zeker is het, dat Mastelijn tot zijnen dood met grooten lof prior van Zevenborren is gebleven [5]). Wie zal evenwel zeggen, hoeveel geestelijke schade eene zaak als deze, die niet kon nalaten de hartstochten op te wekken en verdeeldheid aan te kweeken, onder de leden der Vereeniging heeft aangebracht?

Wij gaan drie opperpriors stilzwijgend voorbij [6]), en komen vervolgens aan een man, die met bijzondere gaven van hoofd en hart schijnt toegerust te zijn geweest. Hij heette Pieter van Sint-Truyen [7]). Te Mechelen geboren, begaf hij zich in het Windesheimsch klooster van S. Maarten te Leuven, verwierf den titel van licentiaat in de godgeleerdheid, en werd professor aan het

1) Zie boven, blz. 168.

2) Zie dit alles uitvoerig bij Wiaert, l. l. p. 79 seq.

3) Namelijk 6 Dec. 1639.

4) Het duurde den 22sten Juni 1643 nog voort.

5) Alles ontleend aan Paquot, i. v. Mastelyn (*Memoires*, tome IX, p. 362). Verg. ook Wiaert, l. l. p. 80.

6) Aangaande Joannes Bernards, die eerst praeses van het Windesheimsch college te Leuven, daarna prior van het klooster Heer-Izaäksbosch bij Nivelles, en van 1643 tot '51 prior generaal was, zie men vooral Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae* (achter zijne *Historia Septifontana*), p. 151 seq. Verg. Foppens op diens lijst van de Windesheimsche opperpriors. Ook de Approbatie achter Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, is van zijne hand. Dit werkje is opgedragen aan zijn tweeden opvolger Petrus Parijs, prior te Groenendaal, prior generaal van 1655 tot '56, destijds nog commissaris der Congregatie in Neder-Duitschland. Verg. boven, blz. 97, noot 2.

7) Het volgende is, met verbetering van eenige onnauwkeurigheden, geheel ontleend aan Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 1008.

seminarie der Congregatie in laatstgenoemde stad [1]). Zijne medekloosterlingen kozen hem tot prior, zijne medeprioren tot prior generaal. Hij bekleedde deze waardigheid gedurende meer dan zestien jaren (1658—'74 [2]), bezocht bij herhaling de vereenigde kloosters, zoowel in Duitschland als in de Zuidelijke Nederlanden, en stond niet minder bij vorsten en bisschoppen dan bij de geleerden te Leuven in gunst [3]). De geschriften, die hij deels gedrukt, deels ongedrukt naliet, waren van historischen, literarisch-historischen en polemischen aard [4]). In zijn grafschrift wordt hij als een zeldzaam voorbeeld van geleerdheid en nederigheid geroemd [5]), zoodat het nauwelijks aan twijfel onderhevig kan wezen, dat hij op de Vereeniging, aan wier hoofd bij stond, een heilzamen invloed heeft uitgeoefend.

Het kan zeer wel zijn, dat er onder de opvolgers van Pieter van Sint-Truyen meerderen gevonden werden, die een zegen voor de Congregatie waren, zonder dat wij het weten [6]), maar aan niet éénen is het dan toch gelukt, haar met een nieuw leven te bezielen. Integendeel, zij geeft ons den indruk van al meer en meer, zoowel uit- als inwendig, te zijn achteruitgegaan. Reeds zagen wij, dat zij in 1728 nog twee en dertig mannen- en waar-

---

1) Verg. boven, blz. 168.

2) Dat hij in 1658 tot prior generaal benoemd werd, blijkt uit de meer genoemde verzameling van beschrijvingsbrieven; dat hij in 1674 stierf, leert ons zijn grafschrift bij Foppens, l. l. Hiermede stemt ook overeen, dat hij, gelijk het grafschrift er bijvoegt, in het zeventiende jaar van zijn generalaat is overleden. Geheel onjuist is de opgave van Foppens in zijne lijst der Windesheimsche opperpriors.

3) Ook Lindeborn droeg in 1670 zijne *Historia episcopatus Daventriensis* aan hem op.

4) Foppens (l. l.) noemt de volgende: *Chronicon Coenobii sui Martiniani; Catalogus Virorum editis scriptisve libris illustrium, Ordinis Canon. Reg. S. Augustini; Examen Testamenti S. Augustini*, contra Christianum Lupum, Lov. 1654, in 8vo. De twee eerstgenoemde werken waren in handschrift.

5) „Qui raro doctrinae et humilitatis exemplo p r a e fuit suis, p r o fuit omnibus."

6) Bij groote schaarschte van gegevens hebben kleinigheden soms waarde. Daarom het volgende. Onder den prior generaal Joannes Zilles (1689—1706) werden de Windesheimsche *Officia propria Sanctorum* uitgegeven (zie boven, dl. I, blz. 212, de noot), en de vroeger (blz. 100, noot 3) genoemde werkjes van Nabben bevatten approbatiën van den prior generaal Henricus Eickendorff (1740—'52), gedagteekend 20 Dec. 1744.

schijnlijk zes of zeven vrouwenkloosters omvatte [1]), en dat omstreeks 1740 de historische zin, waardoor zij zich weleer zoo gunstig had onderscheiden, niet slechts uit bijna al hare prioren, maar ook uit haar prior generaal, Augustinus Schepers (1725—'40 [2]), scheen geweken [3]). Hoewel het verre van ons is, eene gansche vereeniging te beoordeelen naar de misdaad van één harer leden, mogen wij toch niet onvermeld laten, dat in 1736 een der kloosterlingen van Mariëndaal te Elseghem bij Oudenaarde [4]) in koelen bloede den prior aldaar doodde. Hij werd ontwijd, aan den wereldlijken rechter overgegeven en ter dood veroordeeld. Wel is waar veranderde de Landvoogdes, aartshertogin Maria Elisabeth, dit vonnis in levenslange gevangenisstraf, maar de dood had toch den ondergang van het convent ten gevolge [5]).

Van lieverlede kwamen er meer sporen van ontaarding en ontbinding.. Zoo kon bijv. de prior generaal Karel Balthazar van Culembourg (1752—'66), prior te Zevenborren [6]), ofschoon aangaande hem getuigd wordt, dat hij niet alleen zijn klooster, maar ook de geheele Vergadering met een waren religieusen ijver tot het laatst van zijn leven heeft voorgestaan [7]), het verval van het convent te Luik niet stuiten [8]). En terwijl de oorzaak hiervan

---

1) Zie boven, blz. 61.

2) Deze jaartallen zijn aan de meergenoemde beschrijvingsbrieven ontleend.

3) Zie boven, blz. 61v, alsmede dl. I, blz. 322.

4) Zie over dit klooster beneden, in het Aanhangsel, n°. 29.

5) [Christyn,] *Les délices des Pays-Bas*, i. v. Oudenarde (7me édition, Paris et Anvers, 1786, tome III, p. 10); Waldack, *Elseghem près d'Audenarde* (afdruk uit de *Précis Historiques*), p. 7.

6) Waarschijnlijk is hij dezelfde, die bij v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, tom. II, p. 136, genoemd wordt „C. de Culembourg, Canonicus Septifontanus ac S. T. ibidem Professor". Zoo ja, dan heeft hij een vervolg op Wiaert's *Historia Septifontana* geschreven.

7) Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (zie boven, blz. 6, de noot), blz. 6 der eerste pagineering.

8) Bekkers, a. w. blz. 16 der eerste pagineering: „Om het geheele verval voor te komen, zond onzen General den Eerwaardighsten Heer Carolus Balthazar van Culembourgh, den zeer Ew. Heer Florax Prior van St. Elisabeth, met nogh eenen anderen gedeputeerden, naar Luijk, om te praesideren op de verkiesing van eenen nieuwen Prior, en ook om teffens het klooster te visiteren, maar deeze Heeren moesten in het bloote hemd, in eenen duisteren naght, en in groote vrees het klooster door de vensters ruijmen, om alduijs het gevaar te

misschien meer in de tegenwerking der burgers dan in het wangedrag der broeders gelegen was, moest de opvolger van den genoemden Van Culembourg, Johan Adolf Schmallen (1766—'83), omstreeks het jaar 1770 den prior van Richenberg bij Goslar doen opsluiten, wijl deze het geheele klooster verpand, en de kloostergoederen in de handen van schuldeischers gebracht had [1]).

Hoe klein de kring begon te worden, blijkt hieruit, dat in den loop der achttiende eeuw niet minder dan drie hoofden van een zelfde klooster tot de hoogste waardigheid werden geroepen [2]); en hoe weinig levenskracht er nog was, daarvan legt de opheffing van het seminarie of college te Leuven in 1761 [3]) een treurig getuigenis af. Wel werd het convent te Udem omstreeks 1789 nog eens geheel vernieuwd [4]); wel was dat van Frenswegen met zijne prachtige kerk en zijne aanzienlijke priorswoning zóó fraai, »dat men het eerder voor eene abdij als wel voor een eenvoudig klooster zou hebben aangezien" [5]), maar door de welvaart van

---

ontkomen, waar in zij door de oplopentheit der bijliggende walen geraakt waren, en naar dien tijdt heeft men weinigh of niet van dit klooster meer gehoort."

1) Bekkers, a. w. blz. 15 der eerste pagineering: „Dit schoone klooster is, vervallen omtrent het jaar 1770 door den tijdelijken Prior, om zorghloosheit, en andere toevallen bestrafbaar; die door den toenmaligen de Haas Prior in het Zand bij Stralen, en Commissarius van Duitsland, als visitator van den General aangestelt zijnde, Hem om de schulden deet opsluijten, maar den Prelaat of Prior deeze opslnijtingh ontvlughtende, is daar naar te Dorsten in Westphalen gestorfen; dit klooster was andersints in eenen voortreffelijken stand, maar alle de goederen waren door de Crediteuren aangeslagen, en het geheele klooster verpandt, hetwelcke den thans tegenwoordigen General van onse Lateranowindesemense vergaderingh en Prior te Grouhof Constantinus Bellingh wederom heeft ingekoght." Zie aangaande het woord „Laterano-Windesemensis" boven, blz. 80, de noot. Bekkers schreef omstreeks 1805 (zie boven, blz. 6, de noot). De genoemde Joannes Josephus Haas was zelf prior generaal van 1783 tot '86.

2) Het bedoelde klooster is Grauhoff bij Goslar (zie daarover beneden, in het Aanhangsel, n°. 85); de drie opperpriors zijn Bernardus Goeken (1715—'25), Henricus Eickendorff (1740—'52) en Constantinus Belling (1786—1807).

3) Zie boven, blz. 168.

4) Bekkers, a w. blz. 18 der eerste pagineering. Zie over dit convent beneden, in het Aanhangsel n°. 61.

5) Bekkers, a. w. blz. 8 der eerste pagineering. Zie over dit klooster beneden, in het Aanhangsel, n°. 12. Dat de prior van Frenswegen lid der Staten van het graafschap Bentheim was, is reeds vroeger (blz. 32, de noot) gezegd.

sommige huizen kon het verval der geheele Congregatie niet worden tegengehouden, te meer wijl zij in de Oostenrijksche Nederlanden met geweld werd gesloopt.

De lezer gevoelt, dat wij het oog hebben op de afschaffing van kloosters onder Jozef II. Het is bekend, dat deze keizer dienaangaande zijne bijzondere denkbeelden had. Niet het kloosterleven als zoodanig keurde hij af; maar eensdeels achtte hij het aantal conventen in zijne staten te groot, anderdeels meende hij, dat slechts diegene recht van bestaan hadden, wier bewoners door het geven van onderwijs, het verplegen van kranken, het uitoefenen van priesterlijke bedieningen en dergelijke zaken, onmiddellijk nut aanbrachten voor de maatschappij [1]). Zoo werden in 1783 en '84 onder anderen ook de Windesheimsche kloosters Groenendaal, Rooklooster en Zevenborren opgeheven [2]). Andere daarentegen, zooals bijv. Heer-Izaäksbosch bij Nivelles [3]), bleven bestaan. Van de opgehevene werd Groenendaal tijdens de Brabantsche omwenteling hersteld [4]), doch slechts voor kort; want de Fransche revolutie kwam, en de wet van 15 Fructidor, jaar 4 (1 September 1796), trof alle kloosters in de zoogenaamde negen departementen met éénen slag [5]).

Wat Duitschland aangaat, ook dáár vervloeide de Windesheimsche congregatie omstreeks dienzelfden tijd. Reeds vroeger noemden wij de conventen, die er het langst in aanzijn bleven [6]), maar ook dezen werden, het een vóór, het ander ná, gesupprimeerd. Zelfs de laatste prior generaal, Constantinus Belling, proost van Grauhoff bij Goslar, overleefde den val van zijn huis; want hij stierf den 17den Januari 1807 [7]), en reeds in 1805 was

---

1) Verg. Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, Antw. 1845, dl. VI, blz. 203—205.

2) Zie Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, Brux. 1855, tome III, p. 543, 358, 704.

3) Zie Tarlier et Wanters, *Géographie et histoire des communes Belges*, Brux. 1859, 2me livraison, p. 57.

4) Wauters, l. c. tome III, p. 543.

5) *Pasinomie ou Collection complète des lois... qui peuvent être invogués en Belgique*, 1re série, Brux. 1833, tome VII, p. 387.

6) Zie boven, blz. 63.

7) De Cooth op het achterste schutblad zijner vaak genoemde en zoo aanstonds opnieuw te vermelden verzameling van beschrijvingsbrieven.

het klooster te Frenswegen het eenige, dat van het weleer zoo uitgebreid Kapittel nog bestond [1]).

Maar ook dit klooster werd kort daarna opgeheven [2]). En een zijner reguliere kanunniken, zekere Karel de Cooth [3]), wien het noch aan historischen zin, noch aan liefde voor de Congregatie schijnt te hebben ontbroken, zocht uit het archief de oproepingsbrieven voor de vergaderingen van het generaal kapittel, zoovele hij nog kon vinden [4]), bijeen. Hij verzamelde die in een eenvoudigen band, en teekende op het achterste schutblad in de Latijnsche taal aan: »Door de boosheid der tijden heeft men in de Windesheimsche congregatie geen generaal of provinciaal kapittel meer kunnen houden. Van hare kloosters is het eene na het andere opgeheven; dat van Frenswegen het laatst, als hebbende tot het jaar 1809 bestaan" [5]). En op het titelblad schreef hij in diezelfde taal, met eene hand, die doet zien dat de schrijfkunst tot het einde toe onder de Windesheimers gelukkige beoefenaars vond: »Generale kapittels der Laterano-Windesheimsche congregatie van reguliere kanunniken van S. Augustinus, van het jaar 1619 tot het jaar harer opheffing 1811" [6]).

1) Bekkers, *Beschrijving* enz., blz. 8 der eerste pagineering: „Frenswegen is het eenighste klooster dat van onze vergaderingh nogh over is."

2) Volgens Visch, *Geschiedenis van het graafschap Bentheim*, blz. 143, geschiedde dit „met bewilliging van den prior en de verdere geestelijken."

3) Verg. boven, blz. 80, de noot.

4) De collectie is niet compleet. Er zijn leemten in van vele jaren.

5) „Nota. Temporum malitiâ nullum amplius Capitulum Generale, aut provinciale in Congregatione Windesemensi celebrari potuit. Canoniarum ejusdem una post alteram Frenswegiana ultimo, ad annum nempè millesimum octingentesimum nonum existens, extincta est."

6) Zie de Latijnsche woorden boven, blz. 6, de noot. Ongetwijfeld was de opheffing een gevolg van het keizerlijk decreet van Napoleon, gedagteekend 14 November 1811, welks eerste artikel aldus luidt: „Les Chapitres et toutes les corporations de religieux ou religieuses et ordres monastiques, de quelque congrégation qu'ils soient, dotés ou mendians, existant dans le département de la Lippe, sont et demeurent supprimés." Zie v. Hugenpoth tot den Berenclaauw, *De Kloosters in Nederland in* 1861, 2de oplaag, Utr. 1861, blz. 12.

HOOFDSTUK VII.

DE INVLOED VAN HET KLOOSTER EN DE KLOOSTERVEREENIGING VAN WINDESHEIM OP DE ALGEMEENE, INZONDERHEID OP DE ZEDELIJKE BESCHAVING.

Naar onze meening is het er zóó verre van af, dat de kloosterreformatiën der vijftiende eeuw een vruchtelooze arbeid zouden geweest zijn, dat wij integendeel stellen, dat zij voor het individuële leven van ontelbare religieusen de zegenrijkste gevolgen gehad hebben, en dat zij daarenboven het monachisme in het algemeen tot de hoogste ontwikkeling hebben opgevoerd, waarvoor het vatbaar was.

Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. ii, blz. 227.

Wij zijn genaderd tot het moeielijkst, maar tevens merkwaardigst gedeelte van onzen arbeid. Op de geschiedenis van het klooster en de kloostervereeniging van Windesheim moet de kroon worden gezet door eene oordeelkundige bepaling van den invloed, dien beiden op de algemeene, inzonderheid op de zedelijke beschaving hebben gehad, of liever, dien het eerste door middel van de laatste daarop heeft uitgeoefend. Indien wij ons echter niet op een dwaalspoor zullen laten brengen, door uit enkele verschijnselen algemeene gevolgtrekkingen te maken, uit onsamenhangende feiten vaste regelen af te leiden, of als bewijs te doen gelden, wat, wel beschouwd, niets bewijst, dan zal het vóór alle dingen noodig zijn, met scherpte af te bakenen, wat men onder het woord »invloed" heeft te verstaan. Dit woord onderstelt niet slechts, dat iemand aan eene zaak, welke dan ook, iets doet, maar dat hij haar verder brengt, dat hij er, zoo het zijn kan, een stoot aan geeft, dat er van zijne persoonlijkheid iets in haar overvloeit. Duizenden leven van hun handwerk, drijven koophandel, vervullen betrekkingen, beoefenen eene wetenschap of kunst, maar mogen niet gezegd worden, op deze zaken van invloed te wezen. Zij werken wel mede, om het reeds bestaande te onderhouden, maar drukken er geen eigenaardigen stempel op, en stuwen het geen duimbreed verder.

Zoo is het ook, om reeds terstond iets te noemen, ten opzichte van landbouw en veeteelt, cultuur van den grond en koophandel, ambachten en handwerken, met de Windesheimers gegaan. Het spreekt van zelf, dat eene Vereeniging, die ongeveer honderd conventen omvatte, heel wat grondbezit vertegenwoordigde; te meer, wijl het bekend is, dat de middeleeuwsche

vroomheid gaarne geld en goed aan kerken en kloosters vermaakte, dat de Windesheimers, met al hunne liefde voor het geestelijke, het tijdelijke geenszins uit het oog verloren [1]), en dat er werkelijk zeer rijke [2]), ja schatrijke [3]) conventen tot het Kapittel behoorden. Ontelbare akkers werden dan toch door de kloosterlingen of door hunne pachters bebouwd; op al hunne weiden graasde vee, hetzij van henzelven of van anderen [4]). Ja, meer nog; nu eens onder de reguliere kanunniken, dan eens onder de conversen, dan weer onder de leekebroeders treffen wij mannen aan, die wegens hunne bijzondere geschiktheid voor boerenwerk, of om hunne landbouwkundige bekwaamheid, of om hunne kennis van den veestapel worden geroemd [5]), en tot den

1) Zie boven, blz. 68v, 76, 138 (noot 6), 158.

2) Zie bijv. het *Generaell Register der Samptlicke erffenisse Landerien, Huiseren, Hoeven, Pachten ende Incoempsten van Weerden, Renten ende mortificeerde giften dat Conuent Bethlehem Monasterii Canonicorum regularium binnen Zuuolle tho behoerende* (afgedrukt achter de *Kronijk van Gerardus Coccius*, Dev. 1860, blz. 44—61).

3) Onder de Windesheimsche mannenkloosters stond in dit opzicht waarschijnlijk Nieuwlicht bij Hoorn bovenaan. „Het bezat een oneindelijk getal van landeryen: die dagelijks door nieuwe giften zoo vermeerderden, dat de Graaven genootzaakt wierden daar een schot voor te schieten" (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Noordholland*, Leid. 1721, dl. II, blz. 474; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. IV, blz. 271). Onder de vrouwenkloosters muntte Diepenveen bij Deventer door tienvoudigen rijkdom boven andere uit (zie v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. III, blz. 167v).

4) Zoo verhaalt Busch van het klooster te Molenbeke onder Minden: „Nam agros pro frumentis seminandis et prata pro pecoribus nutriendis habent in abundantia... Terra enim illa monasterii propria per circuitum cultoribus tantum indigebat... Et quod multos habent agros, multos habent laicos colentes eos" (*De reformatione monasteriorum*, p. 483b). Ook de kloosterlingen van Eemstein bij Dordrecht verklaarden: „Want wy groote bouverij doen daer wy aff leven" (zie Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. II, blz. 19, noot 4).

5) Zoo wordt Johan van Broekhuizen, regulier kanunnik te Windesheim een „operum rusticalium fortissimus actor et exactor" genoemd (Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 437); zekere Hendrik Walschaerts in het klooster Bethlehem bij Leuven was zóó „excellens in agricultura", dat hij tot „magister grangiae" aangesteld, en van donaat tot convers gemaakt werd, „ut major ejus esset super alios auctoritas" (Molanus, *Historia Lovaniensium*, ed. De Ram, Brux. 1861, pars I, p. 280), en Paulus Roes, leekebroeder in datzelfde klooster,

werkkring der procurators behoorde ook het bevoordeelen van hunne kloosters door het vetweiden van aangekocht vee [1]). Ondanks dit alles zouden wij niet durven verzekeren, dat de Windesheimers op het bedoeld gebied wezenlijken invloed hebben uitgeoefend. Ons is niet gebleken, dat zij er iets nieuws ingevoerd, eenige verbetering, hoe gering ook, aangebracht hebben. Wat zij deden, zouden andere grondeigenaars evenzeer, misschien nog beter hebben gedaan. Daarenboven, door inbreng en aanerving, door schenkingen onder de levenden en legaten van afgestorvenen, en, wijl het hun meestal niet aan geld ontbrak, ook door aankoop, brachten zij vaak uitgestrekte goederen in de doode hand, en onttrokken ze daardoor aan het financieel verkeer.

Iets dergelijks was het met hetgeen wij niet beter weten te noemen dan de cultuur des lands. De eigenlijke aard en het meest onmiddellijk doel van het kloosterleven brachten van den aanvang af mede, dat de conventen bij voorkeur niet midden in het gewoel der wereld, maar op eenzame plaatsen werden gebouwd [2]); doch juist hierdoor hebben de kloosterlingen onwillekeurig veel toegebracht tot het ontginnen van gronden, het maken van wegen, het graven van vaarten en wat dies meer zij, ja zelfs tot het bewoonbaar worden van gansche streken en het ontstaan van welvarende dorpen. Wat te dezen opzichte in het algemeen geldt, merken wij ook hier en daar onder de Windesheimers op. Het moederklooster zelf kan ten voorbeeld strekken. Toen de zes mannen, die het zouden bouwen, in het daartoe aangewezen oord kwamen, vonden zij er niet veel anders dan eenige wilgeboomen [3]); het dorp Windesheim, dat thans nog aan den spoorweg tusschen Deventer en Zwolle is gelegen, heeft het aanzijn aan het convent te danken [4]). Evenzoo

ofschoon slechts een herder, was „tantae industriae quoad morbidas oves, ut omnes circumvicini ejus consilio uterentur" (Molanus, l. l. p. 283).

1) *Constitutiones*, pars II, cap. 3 (in die van 1553, p. 67; in die van 1639, p. 68). Verg. boven, dl. I, blz. 134, en zie ook dl. II, blz. 69.

2) Zie de meergenoemde *Studien über die Klöster des Mittelalters, aus dem Englischen übersetzt von* A. Kobler, Regensb. 1867 (eene vertaling van vol. X der *Mores Catholici or Ages of faith* van Kenelm Henry Digby), S. 63—95.

3) Zie boven, dl. I, blz. 66.

4) v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. XII, blz. 488.

omgaven de bewoners van Eemstein bij Dordrecht in 1483 een aanzienlijk stuk land met een dijk [1]; de regulieren van S. Jan Evangelist buiten Amsterdam kregen in 1498 verlof tot het bouwen van twee sluizen [2]; die van Richenberg bij Goslar ontvingen in 1447 van den bisschop van Hildesheim vergunning, om eene steengroeve in den Northberg ten voordeele van hun klooster aan te wenden [3], en nog in de zeventiende eeuw vinden wij een leekebroeder te Gaesdonck, die als »uitmuntend hovenier" de omstreken van Kleef, zooals het Sterrebosch enz., met wandelwegen en vischvijvers grootelijks versierde [4]. Deze voorbeelden zouden met andere kunnen vermeerderd worden; doch niet licht zal iemand er het besluit uit trekken, dat de Windesheimers gezegd mogen worden, op de cultuur des lands van bijzonderen invloed te zijn geweest.

Hetzelfde geldt van den koophandel. Bij overvloed van voortbrengselen, meer dan voor eigen gebruik noodig was, maakten ook de Windesheimsche kloosterlingen hunne waren tot geld. Zoo verkocht het convent te Beverwijk honing en was, perkament en lijm, soms ook boter [5]; het klooster te Molenbeke onder Minden verdiende jaarlijks honderd gulden — eene in die dagen niet geringe som [6] — aan visch, en verkocht daarenboven kaas en dergelijke [7]; dat te Richenberg trok uit zijne zestien vijvers

---

1) Zie Römer, a. w. afd. II, blz. 7v. Het graven van eene gracht tusschen Vlieland en Terschelling, alsmede van eene vaart van Harlingen naar Vlieland en van verschillende binnenvaarten door de kloosterlingen van Ludingakerke in Friesland (*Tegenwoordige staat van Friesland*, Amst. 1785, dl. I, blz 376, 399; II, blz. 438), behoort niet tot ons onderwerp, als zijnde reeds geschied in het begin der dertiende eeuw, dus lang vóórdat het genoemde klooster in het Windesheimsch kapittel was opgenomen.

2) De verlofbrief van Walraven van Brederode, als ambachtsheer van Amstelveen, is afgedrukt bij v. Leeuwen, *Batavia illustrata*, 's Grav. 1685, blz. 1328v.

3) De verlofbrief is afgedrukt bij Heineccius, *Antiquitates Goslarienses*, lib. V (in Heineccius en Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. 1707, p. 395 seq.).

4) Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.* (zie boven, blz. 22, de noot), blz. 9, 13. Hij heette Rutger Velthegen en stierf in 1693.

5) v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden van Kennemerland*, Leid. 1721, blz. 355, (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 90).

6) Zie boven, blz. 45, noot 7.

7) Busch, *Ref. mon.* p. 483c.

zóóveel visch, dat het, na vervulling van zijne eigene behoefte op de vastendagen, menig jaar tweehonderd Rijnsche guldens maakte; voorts genoot het van zijne bijen niet weinig voordeel aan honing en was, en van zijne koeien en schapen soms nog heel wat aan kaas en boter [1]. Toch zouden wij niet durven beweren, dat de Windesheimers door deze en soortgelijke zaken invloed op den handel hebben uitgeoefend. Ja, wij gaan verder. Indien er invloed is geweest, dan was hij meer ten kwade dan ten goede. Immers de kloosterlingen hadden vrijdom van belasting; daardoor brachten zij land en stad geen voordeel aan, en konden zij eene onbillijke concurrentie voeren, tot schade van den nijveren, maar soms zwaar belasten burger [2].

Wat eindelijk de ambachten en handwerken betreft, het spreekt van zelf, dat deze evenzeer in de Windesheimsche als in alle andere conventen veelvuldig werden uitgeoefend. Eigen behoefte maakte dit noodzakelijk, hier bij het oprichten van kloosters, dáár bij het verbouwen er van, ginds bij de menigvuldige herstellingen, die in gestichten van zoo grooten omvang schier dagelijks moesten geschieden. Ook de bakkerij en de brouwerij vorderden het noodige personeel; aan kleermakers en schoenmakers mocht het niet ontbreken; de molen moest malen; zelfs boekbinders waren een vereischte. Zoo zou men meer kunnen noemen [3]. Een klooster vormde eene maatschappij in het klein, waarin ook de stoffelijke behoeften moesten worden vervuld. De Windesheimers deden dit, zooveel eenigszins mogelijk, met hunne eigene broeders. En dat konden zij ook; want onder de mannen, die zich als conversen aan hen verbonden, of als donaten en leekebroeders bij hen aansloten, ja zelfs onder degenen, die als reguliere kanunniken door hen werden ingekleed en geprofest, waren

---

1) l. l. p. 809b. Ook elders onder de Windesheimers gaf de bijenteelt veel voordeel. Zoo verfraaide Hendrik de Cock, sacristein te Zevenborren, de kerk van zijn klooster door de opbrengst van meer dan honderd korven, die hij te Blaerveld en Hamne had geplaatst. Zie [Aegidius van den Hecken,] *Cathalogus fratrum* [*monasterii Septemfontium*] op den genoemden naam (Bourg bibl. M. S. nº. 11985).

2) Zie de klachten van de Amsterdamsche vroedschap hierover in 1514, bij [Fruin,] *Informacie van Hollant ende Vrieslant* (uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde), Leid. 1866, blz. 180v.

3) Zie boven, dl. I, blz. 112, 120, vooral ook aldaar noot 6.

er altijd, die de voornaamste handwerken verstonden; en waar het eigen klooster voor een of ander vak geen geschikt persoon kon aanwijzen, daar was er uit de verbondene conventen wel een te krijgen 1). Reeds vroeger hebben wij de broeders te Windesheim ijverig aan den handenarbeid gezien 2). Men had er bekwame timmerlieden 3), uitstekende metselaars 4), goede steenhouwers 5), zelfs een bedreven boekenkramgieter 6) en een niet onverdienstelijk werktuigkundige 7). Evenzoo vinden wij in andere kloosters, tot de Vereeniging behoorende, nu eens een voortreffelijk timmerman 8), dan eens een uitstekend schrijnwerker 9), dan weer een voornaam goudsmid 10), ja ook goede uurwerkmakers 11) en

1) Zie bijv. zoo aanstonds noot 9.

2) Zie boven, dl. I, blz. 203v; verg. ook aldaar, blz. 66—68, 74v.

3) *Chron. Wind.* p. 123, 283.

4) l. l. p. 146, 283, 572.

5) l. l. p. 390.

6) l. l. p. 114. Zie over de beteekenis van het woord „spanga", boven, dl. I, blz. 112, noot 8.

7) l. l. p. 535. Namelijk de later zoo voortreffelijke kloosterhervormer Hendrik Loder, over wien beneden in dit Hoofdstuk.

8) Wennemarus of Vulmarus, conversbroeder in het klooster Bethlehem bij Leuven. Zie Molanus, l. l. pars I, p. 280.

9) Johan van Nymegen, profesbroeder in het convent te Zalt-Bommel, gelijk blijkt uit de volgende woorden van Aegidius van den Hecken in zijne Lijst der sieraden van de kloosterkerk te Zevenborren (Bourg. bibl. M. S. nº. 11985): „Officialem seu Signatoriam tabulam iuxta presbiterij sedes dependentem. frater Johannes nouiomagi presbiter in bommel professus et noster pro tempore commensalis Scrinifice artis peritissimus formauit." Naar 't schijnt, omstreeks 1530.

10) Hugo Cranen uit Diest, conversbroeder in het klooster Bethlehem bij Leuven, „notabilis aurifaber". Zie Molanus, l. l. pars I, p. 281.

11) Dirk van den Berg, profesbroeder te Groenendaal, gest. 1420, en Johan Cuper uit Calcar, leekebroeder te Gaesdonck, gest. 1477. Aangaande den eerste schrijft Aegidius van den Hecken in zijn meergenoemden *Cathalogus fratrum* [*monasterii Septemfontium*] op den naam Theodericus vanden berghe de lombelre: „Hic professus sub primo priore nostro. ad Viridemuallem se transtulit. Vbi nonnulla volumina conscripsit .... Item duo fabricauit horologia et alia plura fecit". Betreffende den laatste zegt Bekkers in zijne *Canonia Gaesdonckana*, blz. 4: „Joannes Cüper te Kalckar geboren alhier Lekenbroeder geprofest. Hij was eenen bewonderlijken uijtvinder van Horologien, molens en andere profijtelijke wercken, die Hij niet alleen heeft uijtgevonden, maar ook zelfs gemaakt, en naar dat Hij aan ons Huijs zeer voordecligh was geweest, en hetzelve 50 Iaar getrouwelijk had gedient, is Hij in den Heere overleden in het Iaar 1477."

vervaardigers van allerlei machinerieën 1). Doch ook nu wederom vragen wij: zal men op grond van deze gegevens mogen aannemen, dat de Windesheimers invloed hebben uitgeoefend op handwerken en nijverheid? Gaarne gelooven wij, dat de ambachtsstand, voor zooverre deze rechtstreeks met hen in aanraking kwam of door middel van hunne leekebroeders zijdelingsche indrukken van hen ontving, er zedelijk wèl bij zal zijn gevaren; maar wat de ambachten zelven betreft, deze kwamen door hen niet verder. Integendeel, wijl de broeders zichzelven hielpen, misschien soms behielpen, schijnt men te mogen aannemen, dat zij de nog nuttiger beoefening door de lieden van het vak eenigermate in den weg hebben gestaan 2).

Maar het onderwijs dan, dit zal toch ongetwijfeld zijn bevorderd door eene Vereeniging, die de tweelingzuster van de Broederschap des gemeenschappelijken levens mocht heeten. Maakte de laatstgenoemde daarvan niet een onderwerp van bepaalde zorg en bijzondere voorliefde 3), en moet men dus van de eerste niet hetzelfde verwachten? Het doet ons leed, op een zoo belangrijk punt onze lezers min of meer te moeten teleurstellen, maar wij mogen niet anders. De waarheidsliefde en goede trouw van den historieschrijver eischen, dat hij niet vrage naar hetgeen hij zou wenschen dat geschied ware, maar naar hetgeen geschied is. Ofschoon ons in de kloosters, die tot het kapittel van Windesheim behoorden, vooral in de Noord-Nederlandsche vrouwen- en in de Zuid-Nederlandsche mannenconventen, verschillende sporen van onderricht aan niet-kloosterlingen zijn voorgekomen, achten wij ze toch voor eene zóó aanzienlijke Vereeniging eensdeels te sporadisch, anderdeels van te eenzijdig kerkelijke strekking, om aan wezenlijken invloed op de genoemde zaak te gelooven. Want of in de eerste helft der vijftiende eeuw eene adellijke zuster te Diepenveen, die zelve nauwelijks leesbaar kon schrijven, een meisje van zeven of acht jaren, waaraan zij bijzonder gehecht was, den

1) Zie de vorige noot.

2) De vraag, of de Windesheimers de boekdrukkunst hebben beoefend, wordt eenige bladzijden verder behandeld.

3) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 312—325.

psalter leerde lezen, zonder te kunnen uitleggen wat sommige woorden in het Nederduitsch beteekenden [1]); of er in den loop dier eeuw in het genoemde klooster eene school bestond, waar niet slechts, gelijk wij straks zullen zien, de aankomende zusters, maar ook kinderen onderricht ontvingen [2]); of eene Diepenveensche non in het klooster Hildewartshusen in Brunswijk, dat zij in gezelschap van twee andere kwam hervormen, de schooljeugd bijzonder aan zich wist te verbinden, en o.a. ook oefeningen in het spinnen met haar hield [3]); of eene zeer bekwame zuster uit Bronope bij Kampen, Tecla geheeten, eveneens met twee andere gedurende drie jaren werkzaam was aan de reformatie van het

---

1) *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van diepenveen H. S.*, fol. 32ᵛ, 36ᵛ, 37ʳ. Ik dank het gebruik van dit hoogst merkwaardig handschrift, dat mij de gewichtigste diensten bewezen heeft en meer dan eenig ander bij herhaling door mij genoemd zal worden, aan de vrijgevigheid van zijn bezitter, den Heer A. Baron van Rhemen van den Gelderschen Toren te Spankeren. Men kan het uitvoerig beschreven vinden bij Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. I, Voorrede, blz. VIIIᵛ. Twee kleine gedeelten er van (fol. 70ʳ—90ʳ, 163ᵛ—172ʳ) zijn met eene slordigheid in de spelling, die men zich thans niet meer veroorloven zou, nitgegeven door Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, Lugd. Bat. 1707, p. 231—264. Ik zal het, in navolging van den hoogleeraar Moll, aanduiden onder den naam van Handschrift D.

2) Handschrift D, fol. 189ᵛ: „Suster dayken [derckes] waert daer [nam. te Diepenveen] oc die schole beualen. daar sie hoer seer doegentlijc in bewees Ende reygeerde die kinder seer laeflijc van bynnen ende van buten. want sij was seer wal geleert Ende was stille ende stemmych ende cort van woerden. Ende hadde soe nauwe oghen op die kinder dat sie vaeke myt hem te werke plach te gaan opdat sie giene wtweghe en solden soeken Ende wat sie hem hiet doen dat mosten sie myt enen woerde doen. Doe si dus die schole een wijl tijdes eerlijc ende goddienstelijc hadde gereygeert Doe waert sie priorynne [nam. te Diepenveen] gecaren". Zij stierf in 1491 (fol. 190ᵛ; verg. ook Matthaeus, l. l. p. 229).

3) Namelijk dezelfde zuster Daatje Dirks. De bedoelde kloosterhervorming, waaraan ook die van het convent Anenburg verbonden werd, ging aan het in noot 3 vermelde vooraf. De twee andere zusters waren „stijne des groeten" en „alijt ter maet", eene conversin. De zaak, aangestipt door Busch, *Ref. mon.* p. 843ᵃ, wordt uitvoerig beschreven in handschrift D, fol. 181ʳ—189ʳ, alwaar tevens (fol. 175ᵛ—181ʳ) eene geschiedenis van het klooster Hildewartshusen, dat nooit tot de Windesheimsche vereeniging behoord heeft. Men kan aangaande dit klooster ook iets vinden bij Zunggo, *Historiae canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 454, met verwijzing naar bronnen, die weinig of niets bevatten.

klooster Mariënberg bij Helmstadt, en bij die gelegenheid zoowel jonge meisjes als nonnen in den zang en de gewone schoolvakken, met name ook zeer goed in het Latijn onderwees [1]); of wij op grond hiervan geneigd zijn aan te nemen, dat er ook te Bronope zelf eene kloosterschool [2]) voor het jeugdig geslacht zal geweest zijn, — dit alles geeft ons geen recht tot de bewering, dat de Windesheimsche vrouwenconventen eenigen invloed op het volksonderwijs hebben gehad.

En wat de mannenkloosters betreft, wij kennen de inwendige geschiedenis van elk hunner te weinig in bijzonderheden, om met beslistheid te kunnen zeggen, wat zij al of niet aan het onderricht van knapen en jongelingen hebben gedaan. De lezer zal zich dus tevreden moeten stellen met het weinige, dat wij dienaangaande tot dusverre hebben gevonden. Reeds terstond verdient het opmerking, dat er in de Windesheimsche »Statuta" of »Constitutiones" met geen enkel woord van scholen of scholieren wordt gesproken. De Vereeniging, in haar geheel genomen, heeft zich dus de belangen van het onderwijs niet aangetrokken. Intusschen verbood zij evenmin aan hare leden, voor die belangen te waken. Doch reeds het hoofdklooster zelf had geene school [3]), en ook in de overige conventen is ons vóór de zeventiende eeuw geen enkel afdoend bewijs voor het bestaan van eene dergelijke inrichting voorgekomen, met uitzondering alleen van het S. Maartensklooster te Leuven, dat oorspronkelijk een fraterhuis was [4]). Daarenboven had het onderwijs in dit gesticht eene zóó overwegend geestelijke strekking, dat bijna al de reguliere kanunniken, die

---

1) Zie *Ref. mon.* p. 892ᶜ; verg. ook vooral p. 894ᵇ—896ᵃ. De twee andere zusters heetten Ida en Aleid. Zij vertoefden er van 1462—'65. Zie aangaande het klooster Mariënberg bij Helmstadt, dat niet tot de Windesheimsche conventen behoorde, de monographie van H. Meybaum Sen., *Chronicon des Jungfräulichen Closters Marien-Berg vor Helmstedt* (uitgegeven door Leuckfeld), Halberstadt, 1723, kl. quarto. Eenige aanwijzingen kan men vinden bij Zunggo, l. l. tom. II, p. 483 seq; Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Han. 1707, tom. II, p. 426 seq.

2) Zie over de kloosterscholen in ons vaderland gedurende de middeleeuwen, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 237—247.

3) Althans in het *Chronicon Windesemense* wordt er niets van vermeld, en ook elders heb ik er geen spoor van gevonden.

4) Zie beneden, in het Aanhangsel, nº. 65.

gedurende de twintig ons bekende jaren in het klooster werden opgenomen, er vooraf als knapen op de schoolbanken hadden gezeten 1).

Eerst in de zeventiende eeuw, gelijk zooeven werd aangeduid, ontmoeten wij in de Zuidelijke Nederlanden twee sterksprekende voorbeelden, dat er ook door Windesheimers zoogenaamde Latijnsche scholen zijn opgericht. Het eene betreft de stad Tongeren, het andere de stad Turnhout. Wat Tongeren aangaat, de prior van het klooster 't Lijden van Christus aldaar, Willem van Herckenroy, dien wij vroeger als prior generaal hebben leeren kennen 2), stichtte er, naar 't schijnt omstreeks 1625, eene letterkundige school 3), door de regulieren van zijn convent te besturen; of liever, door zijn toedoen werd zij naar zijn klooster overgebracht 4). Op deze school, die door de jongelieden uit den omtrek, vooral door de zoodanige, welke voor den geestelijken stand bestemd waren, zeer druk bezocht werd, gaven vier of vijf der kloosterbroeders onderricht in het Latijn, de aardrijkskunde en de beginselen der mathesis. Naar de gewoonte dier tijden deed men er de leerlingen ook kerkelijke

---

1) Het gezegde bleek mij uit een fragment eener geschrevene kroniek van het gesticht zelf (twee in elkander gevoegde bladen perkament in kl. folio), thans berustende in het Belgisch rijksarchief te Brussel (geschreven *Inventaire des chartes du prieuré de St. Martin à Louvain*, n°. 32, waar het echter abusievelijk geacht wordt, het klooster van Windesheim te betreffen). Dit fragment loopt van 1462 tot '82, dus zoo goed als geheel over den tijd, waarin het convent reeds tot de Windesheimsche congregatie behoorde (zie eenige bladzijden verder, en in het Aanhangsel, n°. 65). Hiernaar moet verbeterd worden, wat Delprat heeft gezegd in zijne *Broederschap van G. Groote*, blz. 174.

2) Zie boven, blz. 169v.

3) „Scholae litterariae". Men gebruikte destijds het woord in het meervoud, met het oog op de afdeelingen of klassen. Zoo zeide men ook „Latijnsche scholen", en dacht daarbij aan „de school van den rector" en aan „die van den conrector", ofschoon beiden slechts één geheel vormden.

4) Volgens Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 319 (i. v. Guilielmus Herckenroy), of zijn naschrijver Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 406, „debet illi civitas Tungrensis Scholas litterarias, quas ibidem regendas per Regulares suos instituit". Volgens denzelfden, l. l. p. 578 (i. v. Joannes Voets), of Foppens, l. l. tom. II, p. 748, waren de „Scholae litterariae in urbe Tungrensi, opera Guilielmi Herckenroy, tunc Prioris, ad Regulares translatae". Dit laatste zal wel het juiste zijn.

drama's uitvoeren 1). Een der onderwijzers, zekere Joannes Voets, die later prior van het klooster werd, gaf zelfs zulk een drama, door hemzelven vervaardigd, in het licht 2). De school bestond nog in 1767 3), en is waarschijnlijk eerst te zamen met het klooster opgeheven.

En wat Turnhout betreft, de met lof bekende Joannes Hoyberge, prior te Korsendonck, schrijver van geschiedkundige aanteekeningen, die zich door nauwkeurigheid en netheid, alsmede door vrij zuiver Latijn onderscheiden 4), richtte er in 1644 5) onder goedkeuring van den magistraat eveneens eene Latijnsche school op 6), door mannen van zijne orde te besturen 7).

---

1) Droixhe, *Essai historique et critique sur Tongres* (in het tijdschrift *Messager des sciences et des arts*, Gand, année 1829—1830), p. 268 suiv.: „Le couvent des chanoines réguliers de la congrégation de Windesheim fut élevé en 1424. Quatre ou cinq des moines qui le composaient, enseignaient le latin, la géographie et les élémens des mathématiques; leur école était très-fréquentée par les jeunes gens du pays, sur-tout par ceux qui se destinaient à l'état ecclésiastique; les professeurs, pour les habituer à parler en public, leur faisaient de tems à autre représenter des tragédies saintes. Ceux de leurs élèves, qui voulaient faire des études supérieures, se rendaient à Louvain ou à Cologne, villes où plusieurs familles tongroises possédaient des bourses." Zie voorts over het schooldrama bovenal Schotel, *Tilburgsche avondstonden*, Amst. 1850, blz. 217—332.

2) De titel wordt aldus opgegeven: *S. Henricus Bavariae Dux et Imp. Tragi-Comoedia*, Leod. 1627, in 4°. Zie Valerius Andreae, l. l. p. 578; Foppens, l. l. tom. II, p. 748.

3) Paquot, *Memoires*, tom. IX, p. 191.

4) Namelijk zijne *Notationes in Ioannis Latomi Corsendoncam*, zijnde p. 39—180 van Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644.

5) Zie Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 664; denzelfden, *Historia episcopatus Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 262 (*Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, Leid. 1749, blz. 564). Elders heb ik het jaartal niet gevonden, ook niet bij v. Gorkom in het zoo aanstonds te noemen werk.

6) v. Gorkom (blz. 51): „Latynsche Schoolen"; Foppens (l. l.): „litterarum humaniorum Palaestra"; „Ludus humaniorum Litterarum".

7) Foppens, l. l. Verschillende bijzonderheden aangaande deze school kan men vinden in het zelfs in België zeldzame werk van v. Gorkom, *Beschryvinge der stad en vryheyd van Turnhout*, Mechelen, 1790, in 8vo (blz. 51, de oprichting en een rector; blz. 53, een „Rector-primarius en Professor van de Rhetorica"; blz. 89, een dito; blz. 89, een „Professor van de Poësis"; blz. 237v, de „Eerweerde Heeren Professores die thans [d. i. 1790] het Gymnasium van Turnhout dirigeren", namelijk één in de Rhetorica, één in de Poësis,

Deze laatste bijvoeging is, even als daar straks, kenschetsend. Men ziet er uit, dat ook hier weer een kerkelijk doel werd beoogd. En dit wordt nog duidelijker, wanneer men bedenkt, dat er vanouds binnen Turnhout eene dergelijke school bestond, die zelfs zekere vermaardheid bezat 1). Hoyberge en de zijnen vulden dus geene bestaande leemte aan, maar vervingen hoogstens eene wellicht kwijnende kapittelschool door eene meer krachtige kloosterschool. De maatschappelijke richting van het onderwijs werd er waarschijnlijk niet door bevorderd 2).

Ziedaar alles, wat ons betreffende het onderricht aan nietkloosterlingen in den Windesheimschen kring is voorgekomen. Misschien deed men er iets meer aan de letterkundige vorming der kloosterlingen zelven. Met opzet drukken wij ons twijfelachtig uit, want ook dienaangaande zijn onze gegevens veel te spaarzaam en te onbeduidend, om er iets zekers uit op te maken. De gewoonte om aan iederen novitius een leidsman of »meester" toe te voegen, die hem moest onderrichten in alles, wat de Orde betrof 3), doet eenigermate aan privaat onderwijs denken, maar had blijkbaar eene meer practische dan theoretische strekking. Waarschijnlijk zal het den broederen, al waren ze reeds ingekleed en geprofest, niet aan de noodige opleiding hebben ontbroken, bijaldien hunne wetenschappelijke bekwaamheid niet voldoende was voor den letterkundigen arbeid, dien zij hadden te volbrengen, met name ook voor het afschrijven van boeken. De gissing

---

één in de Syntaxis en de Grammatica, en één in het Tyrocinium). Daarentegen zal men te vergeefs zoeken in het verdienstelijke, ook voor de geschiedenis der beschaving nuttige boekje van Heuvelmans. *Kronyk der stad en vryheid Turnhout*, Turnh. 1844. Het bevat slechts het vijfde hoofdstuk van een verder onuitgegeven werk, d. i. de „Gebeurtenissen tydens de regering van de aartshertogen Albertus en Isabella, 1596—1621".

1) Blijkens v. Gorkom, a. w. blz. 65, was er te Turnhout reeds in 1398 eene kapittelschool opgericht met een rector aan het hoofd. Ook op blz. 228 schrijft hij: „Daer is van ouds, binnen Turnhout geweest, eene beroemde Schoole van de Latynsche Letter-oeffeninge: volgens den oudheyds-onderzoeker Gramaye: Gymnasium (segt hy) Politioris Litteraturae olim famosam, quo factum ut plures Doctrina claros, Turnhoutum habuerit Cives." Zie Gramaye, *Antverpiae antiquitates* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 41.

2) Zie hier vooral de juiste opmerkingen van Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 237.

3) Zie boven, blz. 151v.

ligt voor de hand, dat deze opleiding nu eens meer individueel, dan weder meer classicaal zal zijn geweest. In dit laatste geval kreeg zij van zelve het karakter van onderwijs in eene school of een college.

Gelukkig behoeven wij het niet uitsluitend bij gissingen te laten, al zijn de feiten, waarop wij ons kunnen beroepen, slechts weinige in getal, en al bepalen zij zich ook nu weer vóór de Reformatie tot Noord-Nederlandsche vrouwenkloosters, ná dien tijd tot Zuid-Nederlandsche mannenconventen. Zoo weten wij, dat er in de vijftiende eeuw te Diepenveen eene school was 1), waarin door zekeren priester, Otto Pooten 2), in de wandeling »heer Otto" geheeten 3), aan de reeds in de Orde opgenomenen onderwijs in het Latijn en de grammatica werd gegeven 4); de meest bekwame zusters bekleedden daarbij het ambt van »ondermeesteressen" 5). Ook het reeds vermelde onderricht van zuster Tecla uit Bronope bij Kampen, schijnt aan te duiden, dat er in het laatstgenoemde klooster eene school bestond, waar het Latijn tot de voornaamste leervakken behoorde. In de Windesheimsche mannenconventen daarentegen kunnen wij te dierzelfder tijde geen enkel dergelijk verschijnsel aantoonen. In 1573 vernemen wij zelfs de klacht, dat men genoodzaakt is geweest, niet zelden onontwikkelde en onwetende jongelingen op te nemen, en dat de studie der Gewijde Schriften op vele plaatsen in onbruik is geraakt 6). Men weet dit niet beter te verhelpen dan door de oprichting van seminariën, waarin jongelieden voor het kloosterleven worden opgeleid,

---

1) Handschrift D, fol. 86^{v}, 89^{v}, 149^{v} (verg. Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, p. 250, 254).

2) „Audiuit [Elizabeth Hasebroeck] eciam angelos cantantes cum dominus otto poeten sepeliretur. hic fuerat deuotus sacerdos socius et commensalis rectorum in diepeuven. qui eciam sorores grammaticam docuerat post acceptam regulam." Bourg. bibl. M. S. n°. 8857 (in éénen band met n°. 8849—8859; zie boven, dl. I, blz. 15, noot 3), fol. 231v.

3) Handschrift D, fol. 51^{r}, 61^{v}, 87^{v}, 117^{r} (verg. Matthaeus, l. l. p. 230, 251).

4) Zie de voorlaatste noot; Handschrift D, fol. 61^{v}, 86^{v}, 87^{v} (verg. Matthaeus, l. l. p. 250, 251).

5) „Ondermeystersche". Handschrift D, fol. 86^{v}, 89^{v} (verg. Matthaeus, . l. p. 250, 254). „Sie plach te diepenueen schoelmeystersche te wesen, ende die susteren goddienstelijc te leren Want sie was seer wal geleert in der schrift (fol. 129^{r}).

6) Zie boven, blz. 157v, 159.

en door de aanstelling van lectoren, die de kloosterlingen onderwijzen [1]. Uit dit een en ander blijkt voldoende, dat er althans in de dagen, onmiddellijk aan het genoemde jaar voorafgaande, in de Windesheimsche conventen weinig of niets aan de wetenschappelijke vorming van minder bedrevene broeders werd gedaan.

Ook in de verwarde tijden, die terstond daarop volgden, had de Congregatie geene gelegenheid, om het verzuimde goed te maken. Eerst in het begin der zeventiende eeuw kon zij aan de uitvoering der voormalige plannen gaan denken. In 1616 ging men tot de oprichting van een seminarie over [2], en het schijnt wel, dat ook de aanstelling van lectoren in sommige kloosters uit dienzelfden tijd dagteekent. Toch zijn er ons slechts drie bekend, waarin het heeft plaats gehad, namelijk Groenendaal, waar de vroeger genoemde Marcus Mastelijn [3] omstreeks 1630 de wijsbegeerte en de godgeleerdheid doceerde [4], Zevenborren, waar C. van Culembourg [5] in het begin der achttiende eeuw »professor der theologie" was [6], en Korsendonck, waar wij in het midden dier eeuw zekeren Petrus Josephus Weyts als »lector der theologie" aantreffen [7]. Waarschijnlijk echter zullen ook de regulieren te Tongeren, die, gelijk wij zagen, zelfs aan niet-kloosterlingen onderricht gaven, de voortgezette studie onder de kloosterlingen niet hebben verwaarloosd. Misschien zal het te eeniger tijd blijken, dat er geen Windesheimsch convent in de Zuidelijke Nederlanden was, of het had in de zeventiende en achttiende eeuw zijn lector of professor.

Intusschen zal het niet noodig zijn, den lezer opmerkzaam te maken op het schier uitsluitend kerkelijk karakter, dat aan de Windesheimsche instellingen voor onderwijs eigen was. Noch volksontwikkeling, noch vorming voor wetenschap, maar opleiding voor den geestelijken stand en voor het kloosterleven was het hoofddoel. Zien wij wèl, dan moest uit de scholen toevoer

1) Zie boven, blz. 160v, 159.

2) Zie boven, blz. 167.

3) Zie boven blz. 168, 170v.

4) Paquot, *Memoires*, i. v. Mastelyn (Louv. 1767, tome IX, p. 361).

5) Waarschijnlijk is hij dezelfde als de latere prior generaal Karel Balthazar van Culembourg. Zie boven, blz. 173.

6) v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, tom. II, p. 136.

7) v. Gorkom, *Beschryving van Turnhout*, blz. 53.

komen voor het seminarie te Leuven, en uit dit laatste bevolking voor de conventen der Congregatie. Het spreekt van zelf, dat onder deze omstandigheden de Vereeniging geene beweegkracht op het gebied van het schoolwezen kon zijn.

Was het tot dusverre bij ons onderzoek naar den invloed van Windesheim op de algemeene beschaving een schrale oogst, de zaak begint beter te worden, wanneer wij vragen naar het nut, met het afschrijven van boeken door de broederen gesticht. Hier toch betreden wij een veld, dat niet door sommigen hunner, maar door allen, niet hier of daar, maar overal, niet nu en dan, maar voortdurend werd bearbeid. Wat zij rechtstreeks aan de wetenschap hebben gedaan, zullen wij straks trachten te ontvouwen. Thans vestigen wij de aandacht alleen op hetgeen zij daaraan zijdelings hebben toegebracht door de vermenigvuldiging van de eerste en meest noodzakelijke hulpmiddelen tot vermeerdering van kennis.

Al waren er in de Windesheimsche kloosters enkele ongeletterde broeders [1] en ongeleerde zusters [2], over het algemeen vond men er eene menigte personen, die èn de vereischte letterkundige bekwaamheid èn de noodige vaardigheid in het schrijven bezaten, om als kopiïsten de liberie te verrijken en het koor van kerkboeken te voorzien. Sommigen schreven zeer veel [3]; anderen zeer fraai [4]; nog anderen zoowel in het Dietsch als in het Latijn [5]. Onder de zusters te Diepenveen was er ééne, die bij

1) De voorbeelden zijn natuurlijk schaarsch, want de Windesheimers waren geene monniken maar reguliere kanunniken, dus geestelijken (zie boven, dl. I, blz. 97—99). Bijgevolg konden zij slechts bij hooge uitzondering ongeletterd wezen. Zulk eene uitzondering vormde onder de allereerste broeders op den S. Agnietenberg de innig vrome Johan Ummen, „licet caecus esset, et sine litteris". Zie Thom. a Kempis, *Chronicon Montis Sanctae Agnetis* (achter het *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621), p. 9.

2) Handschrift D, fol. 32^v, 37^r; verg. boven, blz. 185v.

3) *Chron. Wind.* p. 420 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 118; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 49; Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 276, 277; Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 5. Verg. boven, dl. I, blz. 216.

4) Zie straks bij de bespreking der calligraphie onder de Windesheimers.

5) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 118.

de collatiën van Brinckerinck eenigermate als snelschrijfster dienst deed [1]), en reeds vroeger hebben wij gezien, welk een zorg er werd besteed aan het opsporen van goede exemplaren, het oordeelkundig zuiveren van den tekst, het schrijven met verschillende soorten van letters, de orthographie, de interpunctie, de accentuatie, de correctie enz. [2]).

De tijd, door de statuten voor schriftelijken arbeid bepaald, bedroeg dagelijks vier of vijf uren [3]). Doch ook buiten de voorgeschreven termijnen, namelijk in de vrije oogenblikken, mocht men er mede bezig zijn. Van deze vergunning werd door sommigen inderdaad gebruik gemaakt [4]). Intusschen brachten onze Windesheimsche regulieren ongetwijfeld niet zooveel tijd met kopieeren door, als de broeders des gemeenschappelijken levens, die er hun dagwerk van maakten. Eene soort van overgangstoestand vormde in dit opzicht het S. Maartensklooster te Leuven. Eerst was het een fraterhuis; daarna werd het een convent van reguliere kanunniken; eindelijk trad het tot het kapittel van Windesheim toe. Welnu, in het tweede der genoemde tijdperken schreef men er nog acht uren per dag [5]).

Het doel van het kopieeren in de verbondene kloosters was

---

1) Handschrift D, fol. 132v. Verg. ook Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 19, en zie vooral Moll, *Acht collatiën van Johannes Brinckerinck* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, 1866), blz. 106v.

2) Boven, dl. I, blz. 213—216.

3) Zie boven, dl. I, blz. 167.

4) Zie boven, dl. I, blz. 167, noot 7, en blz. 274.

5) Molanus, l. l. pars I, p. 293: „De Walramo, priore primo Vallis S. Martini, legitur:

Auxit structuras, fratres conscribere libros
Octo horis jussit quolibet ipse die."

Aegidius Walrami — zoo is de ware naam — was eerst rector, maar bij de verandering van het fraterhuis (opgericht in 1433) in een besloten regulierenklooster (1447) werd hij tot prior gekozen (zie Gramaye, *Lovanium*, p. 17, in zijne *Antiquitates Brabantiae*; verg. ook v. Gestel, *Hist. archiepisc. Mechliniensis*, tom. I, p. 165). Eerst onder zijn opvolger, Henricus de Ponte, werd het convent bij het kapittel van Windesheim ingelijfd (Gramaye, l. l.; de acte dezer incorporatie is van 30 Apr. 1465). Zie dit alles meer nitvoerig beneden, in het Aanhangsel, n°. 65. Om zich, bij de beschouwing van Windesheimsche toestanden, door dit huis niet op een dwaalspoor te laten brengen, moet men onderscheid maken tusschen de drie verschillende phasen, die het heeft doorloopen.

het bezit van koorboeken en bibliotheken voor eigen gebruik [1]). Wel is waar verkocht men somwijlen afschriften voor geld [2]), maar naar het schijnt slechts dan, wanneer de opbrengst daarvan noodig was, om in de behoeften van het huis te voorzien, wat òf niet plaats had, wanneer het van den aanvang af genoegzaam was begiftigd, òf van zelf ophield, wanneer het later in 't bezit van het noodige kwam. Bij de Windesheimers ontmoeten wij dus iets geheel anders dan bij de broeders des gemeenschappelijken levens, voor wie het afschrijven niet slechts de meest gewone werkzaamheid, maar ook het voornaamste middel van bestaan was [3]). Bij de laatsten gold als regel, wat bij de eersten als uitzondering bestond.

Wijl de Windesheimers geen eigenlijk gezegd handwerk van het kopieeren maakten, is het ook eene dwaling, wat ergens uit misverstand beweerd is [4]), dat zij na de uitvinding der boekdrukkunst vreesden, »hun bestaan te verliezen en tot armoede te zullen gebracht worden". Eveneens is het eene dwaling, die elders te goeder trouw werd verkondigd [5]), dat zij door middel van de

---

1) Verg. boven, dl. I, blz. 221.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 409; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 28, 118, 137, 141; Handschrift D, fol. 89v (verg. Matthaeus, l. l. p. 253). Zelfs de beroemde Thomas a Kempis, die, zooals bekend is, eene fraaie hand schreef, kopieerde ten voordeele vau zijn klooster op den S. Agnietenberg bij Zwolle, gelijk blijkt nit de volgende woorden van Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri* (Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, H. S. n°. 346), fol. 11r: „Ipse venerabilis vir [scil. dominus henricus uten holte] fecit nobis seu domui nostre [scil. domui fratrum communis vitae Swollis] scribi a deuoto monacho thoma kempis in monte sancte agnetis totam bibliam que adhuc est optima nostra in rotunda scriptura".

3) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 252.

4) Namelijk door Molhuysen (?) in den *Overijsselsche almanak voor* 1845, blz. 96. De schrijver is op het dwaalspoor gebracht door de meening, dat zeker handschrift van Royer (thans het zooeven genoemde H. S. n°. 346 der Kon. bibl.), waarvan hij eenige uittreksels in afschrift bezat, betrekking had op het klooster te Windesheim, terwijl het de geschiedenis bevatte van het fraterhuis te Zwolle. Verg. boven, dl. I, blz. 221, noot 4.

5) Namelijk door Pool, *Frederik van Heilo*, Amst. 1866, blz 27. Deze schrijver is misleid door de gedachte, dat het regulierenklooster van S. Michaël in den Hem bij Schoonhoven, zoo vermaard wegens zijne drukpers, in betrekking tot het kapittel van Windesheim stond, en dat dus ter eere van dit laatste

drukpers vruchten voor de wetenschap hebben geleverd. Hadden zij het maar gedaan! Doch al moeten wij vreezen, ook nu weer aan sommigen eene teleurstelling te bereiden, wij mogen niet anders verklaren, dan dat ons in geen enkel klooster, tot het kapittel van Windesheim behoorende, het minste spoor eener drukpers is voorgekomen. Integendeel, de Windesheimsche boeken, zelfs die, welke de Vereeniging, om zoo te zeggen, uitsluitend voor hare leden deed vervaardigen [1]), zooals de »Statuta" en de »Ordinarius" [2]), zijn elders gedrukt [3]).

Intusschen kan er vóór den tijd, waarin deze boeken verschenen, in één of meer der verbondene kloosters eene pers zijn geweest. Werkelijk heeft men daarvoor het S. Maartensconvent te Leuven aangewezen [4]). Men heeft zelfs de meening geuit, dat het »Speculum humanae salvationis", het oudste gewrocht der Nederlandsche drukkunst, het beroemde voorwerp van zooveel strijd onder de bibliographen, uit het genoemd convent zal zijn voortgekomen [5]). Wij zullen ons niet vermeten, in deze oorspronkelijk misschien zeer eenvoudige, maar thans vrij ingewikkelde quaestie eene uitspraak te doen. Slechts zullen wij enkele zaken constateeren, die bij de behandeling van het vraagstuk in het oog moeten worden gehouden. Vooreerst berust de gansche bewering, dat er in het S. Maartensklooster te Leuven eene drukpers heeft bestaan, op de korte mededeeling van éénen, zij het ook zeer achtingswaardigen man [1]). Ten andere schreef die man honderd jaren na den tijd, waarvan hij gewaagde [2]). Ten derde heeft men tot dusverre geen enkel gewrocht van de bedoelde pers met zekerheid kunnen noemen, maar de toevlucht genomen tot boeken, waarvan de herkomst niet bekend is [3]), of die zonder naam van eenigen typograaf te Leuven zijn gedrukt [4]). Ten vierde is het bestaan van deze laatstgenoemde boeken zelven hoogst twijfelachtig, wijl niemand ze kan toonen en men ze slechts uit aanhalingen van anderen kent [5]).

Doch aangenomen, dat de broeders te Leuven eene pers hebben gehad; aangenomen, dat zij enkele boeken hebben gedrukt en uitgegeven; aangenomen, dat zij dit niet hebben gedaan, toen hun gesticht nog een fraterhuis of reeds een regulierenklooster was, maar nadat het als lid van het Windesheimsch kapittel was opgetreden [6]), ook dan nog vragen wij: welke bij-

---

strekte, wat het eerste tot bevordering van de wetenschap had gedaan. Zie daarentegen boven, blz. 33—43.

1) „Ad instantiam et sumptum venerabilium patrum eiusdem capituli". Zie boven, dl. I, blz. 207, de noot.

2) Andere, zooals het *Breviarium*, het *Horarium*, het *Diurnale*, zijn allicht door de boekdrukkers zelven uitgegeven op hoop van gewin. Zie boven, blz. 141v.

3) De *Statuta* (1508) in het klooster den Hem bij Schoonhoven, behoorende tot het kapittel van Sion (zie boven, dl. I, blz. 207, de noot); de *Ordinarius* (1521) te Deventer bij Albert Pafraed (zie boven, dl. I, blz. 210, de noot).

4) Zie Delprat, *Verhandeling over de broederschap van G. Groote*, 1ste druk, Utr. 1830, blz. 314; 2de druk, Arnh. 1856, blz. 174 (op grond van de zoo aanstonds te noemen woorden van Molanus, die den schrijver uit het eenige daarvan bestaande handschrift waren medegedeeld).

5) „Dans une revue, récemment fondée à Leipzig, *l'Archiv f. d. zeichnenden Künste*, M. Harzen a produit un travail très-remarquable, dans lequel il émet l'opinion que le *Speculum humanae salvationis*, ce célèbre sujet de tant de controverses entre les bibliographes, serait sorti des presses du monastère de St. Martin à Louvain. Il s' appuyait principalement sur le passage de Molanus cité par Delprat". Aldus Alvin in de *Bulletins de l'Académie royale de Belgique*, tom. XXII, p. 136, 30 Juillet 1855 (aangehaald door De Ram, op p. XCII van zijne „Introduction" vóór de uitgave van *Joannis Molani Historiae Lovaniensium libri XIV*, Brux. 1861, pars I).

1) Namelijk Joannes Molanus. Ziehier zijne woorden: „Immo, quum typographia adinventa esset, conati sunt etiam Martinenses, exemplo aliorum Regularium, quaedam typis imprimere. Sed quum inde dispendium facerent, ab impressione mox cessarunt, contenti fere describere libros officii ecclesiastici, eo quod alii libri per typographos passim ederentur" (l. l. pars I, p. 293). Zij staan eenigszins anders, doch met volkomen denzelfden zin, afgedrukt bij Delprat, a. w., 1ste druk, blz. 315.

2) Molanus werd in 1585 door den dood verhinderd, de door hem verzamelde bouwstoffen te verwerken. Zie de genoemde „Introduction", p. LXXXVIII.

3) Zie de vorige blz., noot 5.

4) Zie de lijst dezer werken (één van 1474, één van 1475, één van 1481, één van 1485, en twee zonder jaartal) bij Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, p. 575 suiv.

5) Zie Campbell, l. c. no. 320: „Cette mention doit reposer sur quelque erreur"; no. 588: „Edition fort douteuse"; no. 867: „Cité dans..."; no. 1097: „Edition fort douteuse"; no. 1324: „Je suis convaincu que cette édition... n'existe pas"; no. 1428: „un exemplaire de cette édition se serait trouvée dans la bibliothèque de...".

6) Zie boven, blz. 194, noot 5. Misschien moet men bij de behandeling der quaestie óók nog in aanmerking nemen, dat het S. Maartensconvent van

zondere waarde mag er voor de eer van dit Kapittel aan worden gehecht? Ieder zal moeten erkennen, dat de zaak zelfs in het gunstigste geval van zóó weinig omvang en zóó geringe beteekenis is geweest, dat zij den geschiedschrijver geen recht geeft, om van eenigen invloed op de algemeene beschaving te spreken.

Maar wij keeren tot ons onderwerp terug. Door het voortdurend en met vereende krachten kopieeren van boeken, kwamen de verschillende kloosters in het bezit van meestal aanzienlijke bibliotheken. Ook door giften en legaten 1), misschien zelfs in bijzondere gevallen door aankoop, namen deze laatsten vaak toe. Zoo werd bijv. de boekerij van Groenendaal in elf jaren met honderd twintig banden vermeerderd 2). Over de rijke liberie van Windesheim zelf spraken wij reeds 3). Die van de zusters te Diepenveen moet, blijkens de overblijfselen er van in de stadsbibliotheek te Deventer 4), goed voorzien zijn geweest. Ook elders vinden wij hetzelfde verschijnsel. Zoo stonden in de Zuidelijke Nederlanden Groenendaal 5), Zevenborren 6), Rookklooster 7),

den aanvang af (1447) een besloten klooster was. Drukken was destijds nauw verwant met uitgeven, uitgeven met koopmanschap, koopmanschap met maatschappelijk verkeer, en dit laatste streed met het begrip van insluiting.

1) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 217 v, en 218, noot 1; Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 12; Fritzen, *Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck* (zie boven, blz. 20, de noot), S. 10, 11.

2) Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom I, p. 229, i. v. Daniël Petri.

3) Boven, dl. I, blz. 216—218.

4) Zie den *Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, Dav. 1832, p. 235—246 passim.

5) Gramaye, *Bruxella* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 30, col. 2: „Fuit hîc olim illustris manuscriptorum Bibliotheca". Door de Nederlandsche beroerten in de zestiende eeuw leed deze boekerij, evenals zoovele andere, groote schade. De handschriften, die zij omstreeks 1644 nog bevatte, kan men vermeld vinden bij Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, Insulis, 1641, pars II, p. 136—141.

6) Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 73: „Bibliotheca tunc [scil. anno 1580] nostra (proh dolor!) libris manuscriptis refertissima in Penthaei morem miserè discerpta fuit."

7) Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 172: „In hac Canonicâ [scil. Rubeae Vallis] visitur perampla et locuples librorum maximè MSS. Bibliotheca." Wie de liberie van Rooklooster nader wil leeren kennen, raadplege met M.S. nº. 1351 en nº. 17742 der Bourgondische bibliotheek (*Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale des ducs de Bourgogne*, Brux. 1842, tome I, p. 28, 355; tome II, p. 8), alsmede met nog een handschrift aldaar (lang en smal; papier; hoornen omslag), dat nº. 181 der Nieuwe serie worden zal. Het bevat een catalogus der kloosterboekerij, en duidt aan, dat deze zeer rijk moet geweest zijn. Ook Rosweyde in de Opdracht zijner uitgave van het *Chronicon Windesemense* aan Paulus Schoof, prior van Rooklooster, zegt [p. 4]: „Fuere sanè religiosi vestri omnis antiqnitatis Ecclesiasticae seduli conseruatores, vt Rubea Vallis Belgicae archinum iure meritóqne dici possit."

Korsendonck 1), S. Maarten te Leuven 2) en andere conventen 3) wegens hunne rijke verzamelingen van handschriften bekend. In Duitschland vond men te Bodiken 4), Rebdorff 5), Frenswegen 6) en elders kostbare bibliotheken. Om althans eenig

1) Hoe rijk aan handschriften, o. a. ook aan „Vitae Sanctorum," de bibliotheek te Korsendonck was, blijkt uit den catalogus, daarvan in 1633 door Hoyberge opgemaakt, en afgedrukt bij Sanderus, l. l. pars II, p. 46—71.

2) De catalogus van deze, vooral ook aan „Vitae Sanctorum" zeer rijke boekerij, in 1639 opgemaakt door Pieter van Sint-Truyen, en afgedrukt bij Sanderus, l. l. pars II, p. 208—233, rechtvaardigt de woorden van Gramaye, *Lovanium* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*), p. 17, col. 1: „Et habet insignem manuscriptam bibliothecam." Verg. ook v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, tom. II, p. 165.

3) Zoo was de bibliotheek van het klooster 't Lijden van Christus te Tongeren buitengewoon rijk aan „Vitae Sanctorum" (zie den catalogus dezer boekerij, opgemaakt in 1638, bij Sanderus, l. l. pars II, p. 181—205); die van Bethlehem bij Leuven bezat eene groote menigte gedrukte werken (zie den geschreven catalogus dezer werken in M. S. nº. 14673 der Bourgondische bibliotheek; ongeveer drie schrijfboekjes dik in een hoornen band).

4) „Retinnit nos per bidunm, ac monstravit nobis singulari humanitate suam Bibliothecam, quae in illa provincia habetur pro ditissima in manuscriptis codicibus." Martene, *Itinéraire* (vertaald medegedeeld door Zunggo, *Historiae canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 354).

5) „Ex nobili cumprimis et Codicibus perantiquis manu exaratis instrnctissima Bibliotheca Monasterii Rebdorffensis Can. Reg. Ord. S. August. non procul Eystadio nactus sum Codices M. SS. tres." Heserns, *Hecatompylum* (aangehaald door Amort, *Scutum Kempense*, Col. 1728, p. 29). De Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage bezit sinds eenige jaren een merkwaardig handschrift, uit dit klooster afkomstig en bevattende verschillende werken van Thomas a Kempis. Het is uitvoerig beschreven door Huet in zijn opstel *De Thomas-kwestie* (in *De Gids* van October 1861), blz. 475.

6) Welk een schat de klooster-bibliotheek van Frenswegen indertijd moet bevat hebben, blijkt uit een geschrevenen, deels omschrijvenden catalogus daarvan, later opgemaakt door Dr. Tross, en thans in bezit van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam (zie ook nog Delprat, *Verhandeling over de broeder-*

denkbeeld te geven van de zeer verschillende schatten, die in de Windesheimsche boekerijen verscholen lagen, noemen wij een oud handschrift van het Nieuwe Testament in het Grieksch te Korsendonck 1), het eigenhandig door Thomas a Kempis geschreven exemplaar van zijne »Imitatio Christi" in het S. Agnietenklooster bij Zwolle 2), en twaalf folio-deelen Levens van

---

schap van G. Groote, 1ste druk, Utr. 1830, blz. 266—268, en boven, dl. I, blz. 137, noot 2; 207, de noot; 208, de noot; 210, de noot; 212, de noot). De onverantwoordelijke verwaarloozing dezer aan kostbare handschriften, keurige miniatuurschilderingen en zeldzame incunabelen zoo rijke liberie heeft eene treurige vermaardheid gekregen (zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 220, noot 1). Gelijk bekend is, werd het nog bestaande gedeelte der verzameling, dat later naar Steinfurt was overgebracht, in 1874 door den regeerenden vorst Lodewijk van Bentheim-Steinfurt aan de „Kaiserliche Universitäts- und Landes-Bibliothek" te Straatsburg ten geschenke gegeven (zie bijv. *De Nederlandsche spectator* van 30 Januari 1875, n°. 5, blz. 33).

1) Deze kostbare codex was door Radulphus a Rivo uit Rome medegebracht (zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 12). Erasmus gebruikte hem bij zijne uitgave van het Nieuwe Testament, en noemde hem in zijne „Annotationes" den „Codex Corsendoncensis" (l. l.). In 1633 gaf de prior, met toestemming der kloosterlingen, hem ten geschenke aan een hooggeplaatst ambtenaar van den Spaanschen koning, die hem naar Spanje zond (l. l. p. 104). Verg. ook Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 1052.

2) Dit eerwaardig boekske in 16mo, met uiterst nette, kleine letter geschreven op perkament en papier, en gevat in een oud lederen bandje met overblijfsels van een slootje, is blijkbaar duizenden malen in handen geweest. De bladen, 192 in getal, zijn bevingerd, doch, hoewel aan de randen afgesleten, niet gescheurd. Gelijk men weet, heeft het eene groote rol gespeeld bij de beantwoording der vraag, of Thomas a Kempis de ware schrijver der *Imitatio* is. Ofschoon ook Sommalius en Rosweyde er hunne uitgaven van dit werk naar hebben bearbeid, is het eerst in 1874 met al de nauwkeurigheid eener wetenschappelijke liefde afgedrukt door Karl Hirsche (*Thomae Kempensis De imitatione Christi libri quatuor*, Berol. 1874), die er ook voortreffelijke *Prolegomena* voor heeft geschreven (Erster Band, Berlin, 1873). Ziehier de geschiedenis van dit handschriftje, dat behalve de *Imitatio* nog enkele andere werkjes van Thomas bevat. Tot kort vóór den geheelen ondergang van het S. Agnietenklooster, waar de schrijver het in 1441 had voltooid, bleef het aldaar. Toen nam Joannes Latomus het bij gelegenheid eener visitatie mede. In 1577 gaf hij het ten geschenke aan zijn vriend, den boekverkooper Joannes Bellerus te Antwerpen. Deze schonk het in 1590 aan de paters Jezuïeten in de genoemde stad. Toen het huis van deze laatsten werd opgeheven, kwam het in de Bourgondische bibliotheek, waar het thans nog als n°. 5855—5861 berust.

Heiligen, voor elke maand één, in het S. Meinulphus-convent te Bodiken, eene collectie, zóó groot, dat Martene haar de uitvoerigste en meest volledige noemde, die hij ooit had gezien 1).

Wat nu ten slotte de vraag naar den invloed betreft, — het zal niet noodig zijn te zeggen, dat de broeders des gemeenschappelijken levens meer onmiddellijk nut hebben gedaan door de algemeene verspreiding hunner boeken, dan de Windesheimsche regulieren door de opeenhooping daarvan. Al mag men verwachten, dat zij, die zooveel van anderen ter leen ontvingen 2), niet karig zullen zijn geweest in het ter leen geven van het hunne 3), toch waren de kloostermuren al te zeer muren der afscheiding tusschen hen en de buitenwereld. Naarmate zij door hunne afzondering minder werden geschaad, werd de menschheid minder gebaat. Wat had deze laatste langen tijd aan hun voortdurend schrijven, hunne letterkundige bekwaamheden, hun rijken boekenschat?

Doch niemand wane, dat die schat haar niet ten goede is

Ten slotte nog de inschriften, waaraan dit een en ander is ontleend. Op het eerste blad staat met eene hand uit de 17de of 18de eeuw: „Soc. Iesu Antv. D. P." Voorts met eene hand uit de 15de eeuw: „Liber monasterij Canonicorum regularium In monte sancte Agnetis virginis ac martiris prope swollis." Daarop volgt met zeer nette hand: „quem F. Joan. Latomus professus ord. Regularium in Throno B. Mariae prope Herentals, eiusdem ordinis Generalis Minister, facta Visitatione Monasterij s. Agnetis prope Swollam eiusdem Monasterij ruinis ereptum ne penitus interiret Antuerpiam allatum Joanni Bellero amico veteri & fideli DD. anno Salutis 1577." Op de keerzijde van dit eerste blad leest men: „Porro Joann. Bellerus PP. societatis Jesu, in gratiam suorum Filiorum, quos eadem societas religiosos fouet, lubens donauit Kalen. Junij 1590." Eindelijk op de laatste bladzijde van het boekske (fol. 192v) staat in robrik met dezelfde nette, kleine letter, waarmede het geheel is geschreven: „Finitus et completus anno domini mo cccco xljo per manus fratris thome kempensis In monte S. Agnetis prope zwollis." Verg. de niet volkomen juiste beschrijving in Nijhoff's *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. IX (Arnh. 1854), Aankondigingen, berigten enz. blz. 7v; alsmede die van Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Cref. 1855, S. 154 f.

1) „Inter ista manuscripta eminent duodecim tomi in folio majoris formae, quorum quilibet continet vitas sanctorum pro uno mense, haec collectio est omnium amplissima, et completissima, quas unquam vidi." Martene, *Itinéraire* (vertaald medegedeeld door Zunggo, l.l.).

2) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 206, 209, 210, 213, 214.

3) Zie over de instructie van den librarius bij het uitleenen van boeken! boven, dl. I, blz. 140v.

gekomen. Het verspreiden van boeken werkt meer oogenblikkelijk; het verzamelen van boekerijen meer op tijd. Het eerste wekt meer op tot lezen; het laatste meer tot onderzoeken. Het eerste bevordert meer de algemeene ontwikkeling; het laatste meer de wetenschappelijke vorming. Het eerste heeft meer invloed op de beschaving; het laatste levert de bronnen voor de geschiedenis der beschaving. Zoo heeft èn het een èn het ander zijn nut; het een vroeger, het ander later; het een meer in de breedte, het ander meer in de diepte; het een meer voor de tijdgenooten, het ander meer voor het nageslacht, wanneer de boekerijen maar eerst voor dit laatste worden geopend.

Om nu, wat het nut der Windesheimsche liberieën betreft, enkele zeer uiteenloopende zaken te noemen, — Gramaye zou zijne »Antiquitates Brabantiae" 1), Valerius Andreae zijne »Bibliotheca Belgica" 2), Surius zijne »Vitae Sanctorum," de Bollandisten hunne »Acta Sanctorum" 3) niet zóó hebben geschreven, als de genoemde liberieën er niet waren geweest. Het kan nauwelijks anders, of de menigvuldige afschriften van de werken der Kerkvaders, die in de kloosters, tot het kapittel van Windesheim behoorende, met zoo groote zorg werden vervaardigd 4), moeten bij de later gevolgde uitgaven dier werken, althans minstens bij die, welke door leden van het genoemd Kapittel werden bezorgd 5), wezenlijke vrucht hebben gedragen. Van den onberekenbaren invloed, dien bibliotheken als de stedelijke te Deventer, de Academische te Utrecht, de Koninklijke te 's Gravenhage, en bovenal de Bourgondische te Brussel op de kennis en de weten-

1) Zie de lijst der handschriften, die hem bij dit werk ten dienste hebben gestaan, op p. 28—30 der editie van 1708. Uit die lijst blijkt, dat vele daarvan hem uit de bibliotheken van Windesheimsche kloosters waren verstrekt.

2) Zie aldaar op ontelbare plaatsen, bij het noemen van de bibliotheken, waar de werken der verschillende schrijvers zich in handschrift bevonden. Het zal niet noodig zijn, te herinneren, dat Valerius Andreae in dit opzicht grootendeels op Joannes Bunderius, Antonius Sanderus en anderen berust.

3) Zie beneden, blz. 208, noot 1. Dat de bibliotheken van sommige Windesheimsche kloosters buitengemeen rijk waren aan „Vitae Sanctorum", zagen wij reeds boven, blz. 199, noot 1, 2 en 3, alsmede blz. 201, noot 1.

4) Zie boven, dl. I, blz. 214, 216v; voorts *Chron. Wind.* p. 390 seq, 420 seq; Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, tom. II, p. 46—71 passim, 187—196 passim, 208—225 passim.

5) Zie beneden, blz. 208, noot 2.

schappelijke beoefening der geschiedenis hebben gehad en voortdurend meer zullen verkrijgen, komt een deel aan de boekerijen der Windesheimers toe. Nog in den jongsten tijd is het overschot van de voormalige liberie te Frenswegen door vele prachtige handschriften en zeldzame wiegedrukken eene rijke aanwinst voor de Keizerlijke bibliotheek te Straatsburg geworden 1). En wat zich hier en daar, thans nog onbekend, in de oude kloostergebouwen zelven, of in geslotene boekerijen, of in particuliere handen bevindt, zal te eeniger tijd, zoo al niet geheel dan toch ten deele, der wetenschap ten goede komen, en ook dan weer het zijne bijdragen tot rechte kennis van een veelszins merkwaardig verleden.

Het ligt voor de hand, dat mannen, die als geestelijken niet ontbloot konden zijn van zekere letterkundige vorming 2), die zich dagelijks bezighielden met het afschrijven van degelijke boeken, en die door meestal aanzienlijke bibliotheken waren omringd, eenige liefde voor wetenschap bezaten. Er kwam nog bij, dat velen hunner, alvorens ten klooster te gaan, een academischen graad verworven, of zelfs eene wetenschappelijke betrekking bekleed hadden. Zoo vinden wij onder hen meesters in de vrije kunsten 3) en in de rechten 4), doctoren in de medicijnen 5) en in de godgeleerdheid 6), gepromoveerden uit

1) Zie boven, blz. 200, de noot.

2) Zie boven, blz. 193, noot 1.

3) Bijv. Wilhelmus Guennes, prior van het klooster Bethlehem bij Leuven, 1475—1503. Zie aangaande hem boven, blz. 134, maar vooral Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 14, § 1—10 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. n°. 1278, p. 368—383).

4) Bijv. Pieter Buys (zie boven, blz. 42, noot 1), regulier te Eemstein, later prior te Reimerswaal. Zie [Joa. Latomus,] *Paradisus Mariae* (in Nederlandsche vertaling als bijlage A achter Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden. Beschrijving van de gewezene Stad Rommerswale*, Middelb. 1788), blz. 214v.

5) Bijv. Theodorus Groen, geb. te Alkmaar, regulier te Gaesdonck, gest. 1690. „Hij was promoveert, en vermaarden Doctor in de Medicine". Aldus Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 10.

6) Bijv. Petrus Valkendael van Zijl, prior in het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, gest. 1485. Zie Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 765; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 1016; v. Heussen en v.

Padua [1]), lectors uit Parijs [2]), dekens van het college te Manchester [3]), in één woord eene menigte mannen, die tot den stand der geleerden behoorden. Nauwelijks wordt ons dan ook gegund, een der verbonden conventen meer van nabij te leeren kennen, of wij treffen er van de zoodanigen aan, en het behoeft niet gezegd te worden, dat hunne wetenschappelijke vorming van zelf invloed uitoefende op de ontwikkeling hunner medekloosterlingen, en den algemeenen standaard van de kennis dezer laatsten onwillekeurig verhoogde.

Wat dien algemeenen standaard betreft, de broeders, voor zooverre zij reguliere kanunniken waren, konden goed lezen en meestal voortreffelijk schrijven [4]); zij kenden althans het kerkelijk Latijn [5]), niet zelden Fransch en andere levende talen [6]), soms eenig Grieksch en Hebreeuwsch [7]). Ook de meeste zusters waren in het lezen en schrijven bekwaam [8]), en hare kennis van het Latijn was vaak grooter, dan men allicht zou verwachten. Sommige hadden reeds vóór hare intrede in het klooster onderricht

Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 561 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. II, blz. 141).

1) Arnold Geilhoven of Arnold van Rotterdam, regulier te Groenendaal, over wien straks nader. Dat hij te Bologne en Padua gestudeerd heeft, zie reeds bij Valerius Andreae, l. l. p. 87; Foppens, l. l. tom. I, p. 103. Dat hij in laatstgenoemde stad den graad van doctor ontving, schrijft hij zelf in pars II van zijn *Sompnium doctrinale* (p. 55 van het waarschijnlijk eigenhandige handschrift, thans toebehoorende aan den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam; zie diens *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 243, noot 1; 368, noot 6).

2) Nicolaas van Schoonhoven, regulier te Windesheim. Zie *Chron. Wind.* p. 276; verg. boven, dl. I, blz. 187, noot 1.

3) Laurentius Vaus, regulier in het S. Maartensklooster te Leuven, geprofest 1572. Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 289.

4) Zie boven, blz. 193.

5) Zie aldaar, noot 1.

6) [Joannes Latomus,] *Paradisus Mariae*, blz. 203; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 74, 94; Petrus Impens, *Chron. Bethleemiticum*, lib. VI, art. 14, § 3 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 375).

7) Wiaert, l. l p. 71; Valerius Andreae, l. l. p. 627; Foppens, l. l. tom. II, p. 821, 858. Van Martinus Lipsius, regulier in het S. Maartensklooster te Leuven, wordt getuigd, dat hij eene „exacta linguae cùm Graecae tùm Latinae cognitio" bezat. Zie Miraeus, *Elogia Belgica*, Antv. 1609, p. 56.

8) Verg. boven, blz. 193v.

in die taal ontvangen [1]); andere — wij zagen dit — kregen gelegenheid, er zich ook nog later in te oefenen [2]). Uit het verbod, om zich van de landtaal te bedienen, dat weleens aan de zusters werd gegeven [3]), zou men opmaken, dat hare kennis van het Latijn soms verder ging dan hetgeen bij den kerkdienst noodig was; doch als men de spelling van Latijnsche woorden in Nederlandsche geschriften, uit vrouwenconventen afkomstig, aanschouwt [4]), dan krijgt men van de zaak geene hooge gedachte. Intusschen bestaat er nog eene briefwisseling van de reeds genoemde zuster Tecla uit het Windesheimsch klooster te Bronope bij Kampen, met zusters uit het niet-Windesheimsch convent Mariënberg bij Helmstadt, waar zij drie jaren onderwijs had gegeven [5]). Deze briefwisseling is in het Latijn [6]), en duidt aan, dat de schrijfsters zich in die taal wel geenszins onberispelijk, maar toch met zekere vaardigheid wisten uit te drukken [7]).

Doch wij keeren tot de geleerden onder de Windesheimers terug [8]). En dan ontmoeten wij nu eens in enkele broeders, zooals Arnold Geilhoven of Arnold van Rotterdam [9]), encyclo-

1) Handschrift D (zie boven, blz. 186, noot 1), fol. 50^v, 87^r (verg. Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, p. 251).

2) Zie boven, blz. 191.

3) Handschrift D, fol. 77^v (verg. Matthaeus, l. l. p. 240; zie ook aldaar, tot welk gebrekkig Latijn het soms aanleiding gaf).

4) Handschrift D, fol. 51^r: „veny santus spirytus"; fol. 86^v: „mynen cases ende temper"; fol. 141^v: „soe waert deuenter in terdict gelecht"; fol. 187^r: „Aferte oculos meos".

5) Zie boven, blz. 186v.

6) Men kan haar afgedrukt vinden bij Busch, *Ref. mon.* p. 894^b—896^a.

7) Busch, die zelf alles behalve zuiver Latijn schreef, geeft haar den lof, „ut literas sive Missivas in bono Latino magistraliter dictarent." Hij voegt er bij: „sicut ad oculum ipse vidi et examinavi" (*Ref. mon.* p. 892^c). Aangaande de kennis van het Latijn, de „scientiae grammaticales" en de „scientiae scholasticae" in niet-Windesheimsche vrouwenkloosters, kan men enkele gegevens vinden *Ref. mon.* p. 830^b, 869^a, 872^c, 873^c, 886^b, 887^a.

8) Verschillende „viri docti et in omni scientiarum genere versatissimi" onder de Windesheimers kan men genoemd en kort behandeld vinden bij Pennottus' *Generalis sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, lib. II, cap. 65 (editie van Col. 1630, p. 528—530). Zie ook Helyot, *Histoire des ordres monastiques, religieux et militaires*, Paris, 1721, tome II, p. 347 suiv.

9) Zie over dezen merkwaardigen regulier te Groenendaal (gest. 1442): Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 86 seq.; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I,

paedisch gevormde mannen 1), dan weer in vele anderen gelukkige beoefenaars van verschillende takken van wetenschap. Wel is waar nam de godgeleerdheid hierbij de voornaamste plaats in, doch men zou zeer dwalen, indien men meende dat ook andere, zelfs de zoogenaamde exacte en natuurwetenschappen werden vergeten. Er waren onder de Windesheimers verdienstelijke wiskundigen 2), cosmographen 3), schrijvers over astronomische,

---

p. 102 seq.; Marcus Mastelinns, *Necrologium monasterii Viridis Vallis* (zie boven, blz. 15, noot 4), p. 162; vooral ook Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 242v, 368v, en elders. In pars I van het straks (blz. 204, noot 1) genoemde *Sompnium doctrinale* worden de volgende wetenschappen besproken: Grammatica, logica, rhetorica, poëtica, musica, arithmetica, geometria, astrologia, medicina, philosophia, legista, canonista, theologia. Buitengewoon groot is het aantal schrijvers, die er worden aangehaald. Het is zeer te hopen, dat Arnold Geilhoven door eene bekwame pen opzettelijk worde behandeld. Wie hem tot het onderwerp eener monographie maakt, raadplege ook met de Groenendaalsche obituariën en andere handschriften der Bourgondische bibliotheek, die beneden, in het Aanhangsel, n°. 3, vermeld staan.

1) Ook Libertns van Hauthem, prior der regulieren te Tongeren, gest. 1557, was zulk een „omnis homo," doch hij heeft minder geschreven. Zie Valerius Andreae, l. l. p. 627; Foppens, l. l. tom. II, p. 821. In de volgende aanteekeningen zal blijken, dat ook Joannes van Meerhout, regulier te Korsendonck, gest. 1476, zeer verschillende vakken beoefende.

2) Bijv. Otto Palins, regulier in het S. Maartensklooster te Leuven. Van hem schrijft Molanns, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 288: „Fuit acerrimi ingenii mathematicns, cujus fama permotns archiepiscopus S. Andreae illum Romam perduxit, deinde in Scotiam, nbi regi familiarissimns diem clausit extremum." Als eene bijzonderheid voeg ik hierbij, dat de bekende kroniekschrijver Peter Jacobsz. in het Windesheimsche klooster Thabor bij Sneek (zie over hem straks) een zeer bekwaam landmeter was. Zie Visser en Amersfoordt, *Archief*, Leeuw. 1824, Aanteekeningen, blz. 5; Suffridus Petri, *De scriptoribus Frisiae*, Franequ. 1699, p. 155; verg. Val. Andreae, l. l. p. 725; Foppens, l. l tom. II, p. 956.

3) Willem van de Velde, regulier te Frankenthal onder Worms, omstr. 1495. Zijn tijdgenoot Trithemius, *Catalogvs illvstrivm virorvm* (in 's mans *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I), p. 172, noemt hem „Philosophns et Astronomus, cosmographnsque celebris opinionis, ingenio profundus, acntus et valde subtilis", en zegt, dat hij o. a. schreef „Opns subtilissimnm de toto vninerso, id est de mnndi principio, medio, et fine, qnod praenotanit Empyreale maius lib. XXIIII. Item compendium hnius operis, quod praenotauit Empyreale minus lib. VII". Verg. Valerins Andreae, l. l. p. 335; Foppens, l. l. tom. II, p. 424 seq.; Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Leipz. 1750, Th. IV, Kol. 1503.

physische en medische zaken 1). Men vond onder hen zoowel bedreven rechtsgeleerden 2), als beoefenaars van de klassieken 3), de grammatica 4), de rethorica 5) en de historia literaria 6). Doch, gelijk reeds gezegd werd, de godgeleerdheid in hare verschillende vertakkingen stond toch bovenaan, zoodat de Windesheimsche kloostervereeniging vooral rijk was aan dogmatici 7) en exegeten 8),

---

1) Bijv. de reeds genoemde Joannes van Meerhout. Hij schreef o. a. *Canones astronomici*, *De viribus lapidum*, *De chirurgia*. Zie Val. Andreae, l. l. p. 535; Foppens, l. l. tom. II, p. 689; Latomns en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 120 seq.

2) Bijv. Gerardus Zywyns, regnlier te Korsendonck, „magnus canonista" (zie Molanns, l. l. pars I, p. 276; Latomus en Hoyberge, l. l. p. 11). Voorts denke men aan Pieter Buys (zie boven, blz. 42, noot 1, en 203, noot 4), en aan Aegidius Boucheroel, prior te Nnis, te Bethlehem bij Leuven, te Lnik en te Reimerswaal (zie aangaande hem boven, blz. 119; Molanns, l. l. pars I, p. 281 seq.; [Latomus,] *Paradisus Mariae*, blz. 213v; Goethals, *Lectures*, Brux. 1837, tome II, p. 44—54; bovenal Impens, *Chron. Bethleemiticum*, lib. V, art. 6, passim).

3) Bijv. alweder Joannes van Meerhont. Hij schreef *Commentarii in P. Virgilii Aeneida*. Zie Val. Andreae, l. l. p. 535; Foppens, l. l. tom. II, p. 689.

4) Bijv. dezelfde Joannes van Meerhout: *Compendium grammaticae* in vier boeken; *Etymologiae variorum nominum et verborum* (zie de zooeven aangehaalde schrijvers). De Bourgondische bibliotheek bezit van hem een verkort Latijnsch glossarium in handschrift (zie *Catalogue des manuscrits*, tome I, p. 22, n°. 1088).

5) Bijv. Joannes Beer of Joannes de Palude, supprior van het klooster te Korsendonck, gest. 1418. Hij schreef *Brevis summa circa rhetoricam* (zie Val. Andreae, l. l. p. 456; Foppens, l. l. tom. I, p. 577; vooral Paquot, *Memoires*; tome XVI, p. 338 sniv., en Latomns en Hoyberge, l. l. p. 83). Ook Joannes van Meerhout schreef een werkje *De arte oratoria*.

6) Bijv. Pieter van Sint-Truyen, prior generaal der Windesheimsche congregatie. Zie boven, blz. 172.

7) Bijv. Joannes Reys, eerste prior der regulieren te Tongeren, gest. 1454. Hij schreef o a. *Summa sacrae theologiae* (zie Val. Andreae, l. l. p. 552, Foppens, l. l. tom. II, p. 716). Vooral Joannes Garetius, regulier in het S. Maartensklooster te Lenven, gest. 1571. Hij schreef o. a. *De veritate Corporis Christi in Eucharistia*, een werk, dat vier uitgaven beleefde en zelfs nog in 1671 te Leiden werd herdrukt (zie Val. Andreae, l. l. p. 504 seq.; Foppens, l. l. tom. II, p. 644 seq.). Dat Thomas Aquinas ook onder de Windesheimers aanhangers vond, blijkt bijv. uit de werken van Petrns Valckendael van Zijl, prior van het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, gest. 1485 (zie de titels dier werken bij Val. Andreae, l. l. p. 765; Foppens, l. l. tom II, p. 1016; v. Henssen en v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 561). Verg. ook boven, dl. I, blz. 312, noot 1; doch zie daarentegen aldaar, blz. 232, noot 3.

8) Bijv. Joannes van Bercht, regulier te Groenendaal. Hij schreef *Commen-*

hagiographen [1]) en uitgevers van patristische werken [2]), ook aan schrijvers over zedekunde [3]) en pastoraal [4]).

Er is geen twijfel aan, of men zal bij toenemende kennis van het inwendig leven der verschillende Windesheimsche kloosters telkens meer bevinden, dat er, vooral in den bloeitijd der Vereeniging, onder de broeders heel wat geleerdheid en liefde voor de studie was. Doch als wij wèl zien, dan hebben zij in verreweg de meeste vakken, die zij beoefenden, slechts het bestaande gehandhaafd, en er niets nieuws aan toegevoegd. Gaarne erkennen wij, dat reeds dit handhaven iets verdienstelijks is. Er behoort

tarii in Euangelium Lucae en *Elucidatorium in psalmos Davidicos*. Dit laatste werk, waaraan een gedeelte ontbrak, werd aangevuld door Marcus Mastelijn (zie aangaande hem boven, blz. 168, 170v), en in 1634 te Antwerpen in 't licht gegeven. Zie Val. Andreae, l. l. p. 458, 640; Foppens, l. l. tom. I. p. 578, tom. II, p. 840; Paquot, l. c. tome IX, p. 363. Later zullen wij Nicolaas van Winghe, regulier in het S. Maartensklooster te Leuven, als verdienstelijk bijbelvertaler leeren kennen.

1) Bijv. Antonius Gheens of Gentius, prior van Rooklooster, gest. 1543, wiens *Vitae Sanctorum* door Surius zijn gebruikt (zie Val. Andreae, l. l. p. 65; Foppens, l. l. tom. I, p. 77), en Joannes Gilemans, supprior aldaar, gest. 1487 (Goethals, *Lectures*, tome I, p. 25 suiv.), wiens *Hagiologium Brabantinorum*, *Novale Sanctorum* en *Sanctilogium* groote diensten aan de Bollandisten hebben bewezen (zie Foppens, l l. tom. II, p. 647). Verg. boven, blz. 202.

2) Zoo gaf Martinus Lipsius (zie aangaande hem boven, blz. 204, noot 7) werken van Hilarius, Augustinus en vele anderen uit (zie Val. Andreae, l. l. p. 652 seq.; Foppens, l. l. tom. II, p. 857); Joannes Costerius, prior van datzelfde klooster, leverde eene verbeterde uitgave van Ambrosius in vijf deelen (zie Val. Andreae, l. l. p. 485 seq.; Foppens, l. l. tom. II, p. 620 seq.); Joannes Vlimmerius, eveneens prior van het genoemde convent, deed sermoenen van Augustinus het licht zien (Val. Andreae, l. l. p. 577; Foppens, l. l. tom. II, p. 747); en Hubertus Scuteput, regulier in het klooster Bethlehem bij Leuven, leverde bloemlezingen uit de werken van meer dan éénen Kerkvader (zie Val. Andreae, l. l. p. 394; Foppens, l. l. tom. I, p. 489).

3) Bijv. Nolmannus Calckens, negende prior der regulieren te Tongeren. Hij schreef o. a. *De peccatorum differentia*, *De virtutibus et vitiis*. Zie Val. Andreae, l. l. p. 702; Foppens, l. l. tom. II, p. 926.

4) Bijv. Frederik van Heilo, regulier in het klooster Maria-Visitatie buiten Haarlem, gest. 1455. Hij schreef o. a. *De officiis rectoris sive pastoris*, *Epistola contra pluralitatem confessorum et de regimine sororum*, *Epistola de modo et forma regendi sorores* (zie Pool, *Frederik van Heilo*, Amst. 1866, blz. 32, 34, 42—85). Men denke ook aan de pastorale geschriften van den prior generaal Willem van Herckenroy (zie boven, blz. 169, noot 4).

niet weinig toe, in zóó ruimen kring gedurende zóó langen tijd een geest van degelijkheid gaande te houden. Maar om van invloed op de wetenschap te zijn, moet men toch nog iets anders doen, dan haar beoefenen en er boeken over schrijven. Die beoefening moet er eene bijzondere richting aan geven, er meer breedte of diepte aan schenken. Die boeken moeten eene meer wetenschappelijke methode gangbaar maken, nieuwe gezichtspunten openen, de vaders worden van andere dergelijke geschriften. Onder alles nu, wat de Windesheimers geschreven of gedrukt hebben nagelaten, is, zooverre wij weten, niets, wat in eenig vak van wetenschap baanbrekend is geweest. Toch hebben zij, gelijk wij reeds zagen [1]), belangrijke bijdragen geleverd voor later gevolgde uitgaven van »Levens der Heiligen", en door hunne eigene uitgaven van werken van Kerkvaders de geleerde wereld aan zich verplicht. Dit is op hagiographisch en patristisch gebied hunne eer, en wij erkennen het gaarne.

Maar ach, waarom is de critische geest, die hen in den aanvang bezielde, zoo spoedig van hen geweken, om plaats te maken voor het streven naar uitwendige eenheid? Wat was het verkwikkend, die eerste broeders te Windesheim aan den arbeid te zien, met oude codices der »Vulgata" voor zich, en met allerlei afschriften van de werken der vier groote Kerkleeraars en andere rechtzinnige Vaderen om zich [2]). Hoe spitste zich hun brein, hoe scherpten zij hun oordeel bij het gezamenlijk overwegen, welke onder de verschillende lezingen de ware zou zijn. Dat was niet het najagen van dorre geleerdheid, maar het beoefenen van frissche wetenschap. Dat bevorderde de denkkracht; dat leidde tot het zoeken van eene methode; dat bracht den stand der zaken vooruit. Waarom, na die feitelijke erkenning van het geoorloofde der critiek, haar zoo streng aan anderen verboden, en waarom, na die openlijke getuigenis van hare noodzakelijkheid, gehandeld, alsof zij haar laatste woord had gezegd? Dat men niet aan een iegelijk, hoe onbedreven ook, toestond, onder het afschrijven allerlei veranderingen aan te brengen, was een teeken van wijsheid; maar dat men de eenmaal vervaardigde standaard-exemplaren voor alle volgende tijden tot schier onfeil-

1) Zie boven, blz. 202 en 208, noot 1 en 2.

2) Zie boven, dl I, blz. 218v.

bare autoriteiten verhief, dat was eene vrucht van bekrompenheid. Blijkbaar deed men het tot strenge handhaving der eenheid, en ook dit had zijn nut. Doch als men de afschrijvers tot denkende wezens, de gezamenlijke kloosterbroeders tot oordeelkundige mannen, de gansche Vereeniging tot eene wetenschap bevorderende macht had willen maken, men zou, in plaats van te bepalen, dat er steeds gecorrigeerd moest worden naar de oorspronkelijk gecorrigeerde exemplaren 1), het opsporen van oude codices en het bijeenbrengen van steeds zuiverder teksten hebben uitgelokt. Uit liefde voor de Windesheimers wenschten wij wel, te mogen getuigen, dat zij iets dergelijks hadden gedaan. Maar, helaas, zij deden het niet. Gerust mag men zeggen, dat het niet op den weg lag van mannen, die slechts vroomheid en zedelijkheid wenschten aan te kweeken, en die vóór alle dingen de praktijk des levens wilden bevorderen 2). Doch dit eigenaardig, ofschoon hoogst nuttig en eervol streven had dan toch ten gevolge, dat zij op het gebied der letterkundige critiek geene macht zijn geworden, al scheen het in den beginne, dat de aanleg daartoe bij hen bestond.

Wij stelden onze eischen hoog, gelijk dat betaamt, wanneer er sprake is van invloed op wetenschappelijk gebied. Toch zouden wij den Windesheimers onrecht aandoen, zoo wij niet met lof gewaagden van hun historischen zin, en niet met bijzondere onderscheiding hunne geschiedkundige geschriften vermeldden.

Van de vroegste tijden af bestond er onder de broeders historische zin. Eerst openbaarde deze zich in het bewaren van allerlei herinneringen bij mondelinge overlevering 3), vervolgens in het op schrift brengen van het gebeurde, hetzij in den vorm van biographie 4) of kroniek 5), of ook van meer aaneengeschakeld

1) Zie boven, dl. I, blz. 216.

2) Zie beneden, in dit Hoofdstuk.

3) Zie *Chron. Wind*, Prologus, [p. III]; voorts p. 45, 55 seq, 326, 328—335, 355, 391, 423; *Ref. mon.* p. 939c.

4) Bijv. de levensbeschrijvingen van Gerrit de Groote, Florens Radewijns en anderen door Thomas a Kempis.

5) Bijv. het *Chronicon Montis S. Agnetis* door denzelfden.

verhaal 1). Later nam de zaak grootere afmetingen aan. Men vervaardigde meer of minder uitvoerige werken, die meestal betrekking hadden op het eigen klooster 2), maar soms ook op de Kloostervereeniging in haar geheel 3), op het gewest, waarin men leefde 4), zelfs op meerdere gewesten te zamen 5). In vervolg van tijd gold de bepaling, dat de priors, een iegelijk in zijn eigen convent, moesten zorgen voor een boek, waarin de voornaamste zaken, het huis betreffende, werden opgeteekend, namelijk wat er was bevolen, toegestaan en merkwaardigs gebeurd 6).

Na dit zeer kort overzicht van de geschiedenis der historiographie onder de Windesheimers gaan wij over tot het bespreken van de voornaamste geschiedkundige werken, die uit hunne kloosters zijn voortgekomen. En dan denken wij terstond aan het »Vita Gerardi Magni", het »Vita Florentii" en nog negen andere levensbeschrijvingen door Thomas a Kempis 7), die even zoovele illustratiën zijn van de merkwaardige zedelijk-godsdienstige beweging, welke onder den naam van de »moderne devotie" bekend staat 8). Voorts wijzen wij op de »Epistola de prima institutione monasterii in Windesem" van Willem Vornken 9), een werkje, wel is waar klein van omvang, maar dat toch, indien het »Chronicon Windesemense" niet ware geschreven, de hoofdlijnen van de geschiedenis der genoemde devotie, der wording van Windesheim, en der levenswijze zijner eerste bewoners voor de

1) Bijv. de *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* door Willem Vornken.

2) Bijv. het *Liber de fundatione domus regularium prope Haerlem* door Frederik van Heilo.

3) Bijv. het *Liber de origine modernae devotionis, de origine monasterii in Windesem ordinis canonicorum regularium, et de origine capituli nostri generalis et eius consummatione* van Johan Busch (zijnde Liber I van zijn *Chronicon Windesemense*, volgens de uitgave van Rosweyde).

4) Bijv. de *Historie van Vriesland* door Peter Jacobsz. van Thabor.

5) Bijv. het *Magnum chronicon Belgicum* door een onbekenden regulier uit het Onze-lieve-Vrouwe-klooster te Nuis.

6) *Constitutiones* van 1639, p. 57 (in het caput „de priore"). Verg. ook, wat de zorg voor de kloosterarchieven betreft, l. l. p. 69 seq. (in het caput „de procuratore").

7) In de verschillende uitgaven zijner *Opera omnia*.

8) Zie over de „moderne devotie" boven, dl. I, blz. 325—327.

9) Zie over hem boven, blz. 107—126.

nakomelingschap zou hebben bewaard 1). Dit alles wordt echter overschaduwd 2) door het »Liber de origine modernae devotionis" en het »Liber de viris illustribus de Windesem" van Busch 3), die zulk eene rijke bron voor de historie van het Klooster en de Kloostervereeniging vormen, alsmede door het andere werk van dienzelfden schrijver, »De reformatione monasteriorum" 4), dat behalve de zaken, waarover het overeenkomstig den titel opzettelijk handelt, nog zoovele kostelijke bijdragen voor de geschiedenis der beschaving bevat 5).

Ofschoon met de geschriften van Busch het hoogste is genoemd, wat aangaande het Windesheimsch kapittel in het algemeen, of betreffende één der verbondene conventen in het bijzonder werd geleverd, mogen toch verschillende kloosterkronieken, zoowel van Noord-Nederlandsche als van Zuid-Nederlandsche en Duitsche conventen, geenszins worden vergeten. Wat Noord-Nederland betreft, het »Chronicon Montis S. Agnetis" van Thomas a Kempis 6), en de »Origo ac progressus Paradisi B. Mariae" van Joannes Latomus 7) zijn reeds uitgegeven, het eerste in het oor-

1) Zie dit werkje uit H. S. n°. 349 der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, en H. S. n°. 335 der „Aevi medii scriptores ecclesiastici" op de Universiteits-bibliotheek te Utrecht, afgedrukt beneden, in Bijlage I.

2) Busch zelf schijnt dit óók zoo begrepen te hebben. Nergens althans noemt hij de *Epistola* van Vornken, ofschoon men nauwelijks kan aannemen, dat hij haar niet zou hebben gekend. Ja, in zijn Prologus vóór het *Chron. Wind.* [p. II] zegt hij: „Cum autem nulla inuenerimus scripturarum vestigia, quibus in hominum memoria pro posterorum notitia perennari possint praemissa". Of hebben wij ook hier weder te doen met een dergelijk opzettelijk verzwijgen, als waarvan boven, blz. 128v, en 130, noot 7, sprake is geweest?

3) Zie over deze twee werken, die te zamen als *Chronicon Windesemense* bekend staan, boven, dl. I, blz. 312—320.

4) Zie over dit werk boven, dl. I, blz. 320–323.

5) Zie boven, dl. I, blz. 320v.

6) Dit auteurschap staat vast. Het genoemde werk is het eenige, waarin de nederige Thomas, ondanks zijn „ama nesciri" (zie boven, dl. I, blz. 227, noot 1), zichzelven op p. 29 der zoo aanstonds te noemen uitgave van Rosweyde als schrijver heeft aangeduid. Zie Hirsche, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 265 f.

7) Dat Joannes Latomus, gest. 1578 (dezelfde, die het straks te noemen werkje *Corsendonca* heeft vervaardigd), de steller van het genoemd geschriftje is, blijkt uit Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 524, of Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 674. Zie ook nog aangaande hem Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 88.

spronkelijk Latijn 1), het laatste in Nederlandsche vertaling 2). Gedeeltelijk verschenen ook het »Chronicon [Bethleëmense]" van Gerardus Coccius 3), en het »Liber de fundatione domus regularium prope Haarlem" van Frederik van Heilo 4) in het licht.

1) Men vindt het *Chronicon Montis S. Agnetis* (S. Agnietenberg bij Zwolle) in geene enkele editie der *Opera omnia* van Thomas a Kempis. De eenige uitgave is die van Rosweyde, achter het *Chronicon Windesemense* (verg. Hirsche, o. a. O. S. 289). Ziehier den volledigen titel: *Chronicon canonicorvm regvlarivm Montis S. Agnetis. avctore Thoma à Kempis eiusdem Monasterij Religioso. Antverpiae, Apud Hieronymvm Verdvssivm. Anno MDCXXI.* kl. 8vo. Evenals het *Chron. Wind.* (zie boven, dl. I, blz. 317v) is dit werkje hoogst zeldzaam. Na een korten, ongepagineerden „Prologvs" loopt het door Thomas geschreven gedeelte van p. 2 136 (tot zijn sterfjaar 1471), waarbij echter moet opgemerkt worden, dat p. 65–94 ontbreken, zoodat de tekst ineens van p. 64 op p. 95 overgaat. Daarop volgt eene Continuatie van een onbekende, p. 137—146 (tot het jaar 1477). Dan komen er „Ex Chronica fratris nostri Thomae Kempis" verschillende zaken, „quae domum nostram non concernunt", p. 146—178 (biographische mededeelingen aangaande Floris van Wevelinkhoven Ruysbroeck, De Groote, enz. enz.). Eindelijk staan drie oorspronkelijke stukken afgedrukt, p. 178—183 (over het verdienen van aflaten).

2) *Paradisus Mariae. of beschryving der geschiedenis van een convent van reguliere canoniken. naby Reimerswaal. uit een Latynsch handschrift vertaald* (als Bijlage A achter het *Aanhangsel* tot Ermerins, *Beschryving van de gewezene Stad Rommerswale*, Middelb. 1788, gewoonlijk staande in dl. III of IV van zijn zelden compleet werk *Eenige Zeeuwsche oudheden*; deze vertaling beslaat aldaar blz. 195—221). Het bedoelde Latijnsche handschrift, afkomstig uit een opgeheven Jezuïeten-klooster in België, werd ten jare 1781 aan het „Zeeuwsch genootschap der wetenschappen te Vlissingen" gezonden.

3) *Kronijk van Gerardus Coccius*, uitgegeven door de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis", Dev. 1860. Het werkje loopt slechts tot 1391, maar schijnt een fragment te zijn van een grooter werk, dat tot heden nog niet is ontdekt (zie aldaar, blz. 2). Volgens v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. V, blz. 160, noot *d*, leefde de schrijver omstreeks 1520. Men make overigens zorgvuldig onderscheid tusschen dit *Chronicon* [*Bethleemense*] van Coccius en het straks te noemen *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens. Het eerste heeft betrekking op het klooster Bethlehem te Zwolle, het laatste op het klooster Bethlehem bij Leuven. Door de twee titels als denzelfden te beschouwen, is v. Hattum (t. a. p.), en in navolging van hem de uitgever der *Kronijk* (blz. 2v), op een dwaalspoor gebracht.

4) Eén groot en drie zeer kleine fragmenten daarvan zijn voor het eerst uitgegeven door Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, Amst. 1866, blz. 133–167. „Niet alleen verspreiden zij nieuw licht over den godsdienstigen en zedelijken toestand dier dagen; niet alleen leveren zij eene bijdrage tot de kennis

Voorts is men bezig met de uitgave van het »Registrum", dat Johannes van Lochem, prior te Albergen, van 1520 tot '25 heeft gehouden [1]). Tot de niet uitgegevene behoort een »Chronicon" van het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht, door Cornelis Beeck of Block, prior aldaar [2]), waarin veel moet voorkomen over het Utrechtsche schisma [3]). Eindelijk zij nog gezegd, dat ook het Windesheimsche vrouwenconvent te Diepenveen bij Deventer zijne geschiedschrijfster heeft gehad. Eene der kloosterlingen namelijk — hoe zij heette, wordt helaas niet vermeld — leverde onder den titel »Van de deugden der vurige en stichtige zusteren van Diepenveen" eene reeks biographieën, die een diepen blik doen slaan in het inwendig leven, niet enkel van de genoemde zusters, maar ook van andere devoten in die dagen [4]).

Wanneer wij thans overgaan tot de schrijvers van kloosterkronieken in Zuid-Nederlandsche conventen, dan trekt te Groenendaal meer dan één broeder onze aandacht. Dáár werd als regulier kanunnik geprofest, en regeerde later als prior, Henricus a Pomerio of Hendrik van den Bogaert, omstreeks 1382 te Leuven geboren, meester in de vrije kunsten, een merkwaardig man, dien wij nog meer dan eens, o. a. ook als vruchtbaar stichtelijk auteur, zullen ontmoeten [5]). Hij schreef een werkje, getiteld »De origine monasterii Viridis Vallis et de quibusdam

---

der levensgeschiedenis en denkwijze van Nikolaas van Cusa — maar zij bevestigen feiten en noodzaken ons omtrent eenige punten ons gevoelen te wijzigen." Aldus Pool, a. w. blz. 133. Frederik van Heilo stierf, gelijk wij reeds zagen, in 1455.

1) Zie boven, dl. I, blz. 220, noot 4.

2) Zie Val. Andreae, *Bibl. Belg.* p. 143 seq; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 194; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 322; v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl II, blz. 117 (fol. uitg. der *Kerk. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 610); dezelfden, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 382, 386, 552 (fol. uitg. dl. II, blz. 96, 97, 138). Block stierf in 1553.

3) Val. Andreae, l. l.; Foppens, l. l.; v. Heussen en v. Rijn, *Hist. v. 't Utr. bisd.* dl. I, blz. 552 (fol. uitg. dl. II, blz. 138).

4) Zie boven, blz 186, noot 1. Het werk loopt tot ongeveer het jaar 1500.

5) Henricns a Pomerio, de Pomerio, ex Pomerio of Pomerius (Bogaert, van den Bogaert, van den Bogaerde) is een der meer belangrijke personen uit den Windesheimschen kring. Op zijn 30ste jaar werd hij te Groenendaal geprofest. Na driemaal prior te zijn geweest (te Zevenborren, 1422—'31; te Groenen-

viris illustribus eiusdem", en verdeelde het in drie boeken, van welke het eerste over de wording en de vroegste bewoners van het klooster, het tweede over het leven en de mirakelen van Joannes Ruysbroeck, het laatste over Jan van Leeuwen, »den goeden kok" van Groenendaal, handelde [1]). Een ander regulier uit hetzelfde klooster, Joannes Silicaeus, liet een geschrift na, »De exordio et progressu monasterii Viridis Vallis" [2]), dat door wederom een ander, Joannes Junchaerus of Jonckheere, onder den titel van »Virologium Viridis Vallis" tot het jaar 1506 werd voortgezet [3]). Veel later gaf de meermalen door ons genoemde

---

daal, 1431—'32; wederom te Zevenborren, 1454—'55), stierf hij in 1469 in het 87ste jaar zijns levens. Den hoofdarbeid aangaande hem leverde Alvin, *Spirituale Pomerium* (zijnde de 1ste livraison der 1ste serie der *Documents iconographiques et typographiques de la bibliothèque royale de Belgique*, Brux. 1864, gr. in-fol.), p. 4—12 Men vindt aldaar op p. 5 eene lijst van zijne talrijke geschriften. Volgens de zoo aanstonds te noemen opgave van de sieraden der kloosterkerk te Zevenborren door Aegidius van den Hecken, bevond zijne beeltenis zich op eene schilderij van de Geboorte, de Annunciatie en de Visitatie aldaar. Zie voorts over hem Val. Andreae, *Bibl. Belg.* p. 366; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 460; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 30, 43—45; Goethals, *Lectures*, tome II, p. 60—66; Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 11 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 355 seq.); Ambrosius Pontanus in het straks te noemen *Gazophylacium Sogniacum*, cap. 10 (waar meer werken van hem vermeld worden, dan Wiaert naschrijvende heeft opgegeven); Aegidius van den Hecken, in zijn *Catalogus* op den naam Henricus ex pomerio.

1) Dit werk bestaat slechts in handschrift, namelijk in M. S. nº. 335 van de „Aevi medii scriptores ecclesiastici" der Academische bibliotheek te Utrecht (fol. 124r—139r), in M. S. nº. 2927 der Bourg. bibl. te Brussel, en in M. S. nº. 13525 aldaar. Het Utrechtsche H. S. is uitvoerig beschreven door J. Clarisse (in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VIII Leid. 1837, blz. 360v), die ook Lib. II, cap. 8—10, heeft doen afdrukken (aldaar, blz. 362—364). Opmerking verdient, dat in al de drie afschriften de opgave der werken van Jan van Leeuwen aan het einde van Lib. III, cap. 2, ontbreekt, ofschoon er staat: „Quorum hic nomina subscribuntur". In M. S. nº. 2927 zijn de titels er wel is waar bijgevoegd, maar door eene latere hand. De drie afschriften schijnen dus tot eene zelfde familie te behooren.

2) Zie Val. Andreae, l. l. p. 562; Foppens, l. l. tom. II, p. 728.

3) Zie Val. Andreae, l. l. p. 522; Foppens, l. l. tom. II, p. 671. Jonckheere werd in 1500 prior van het S. Maartensklooster te Leuven, en stierf in 1509. Zie v. Gestel, *Hist. archiepiscopatus Mechliniensis*, tom. I, p. 165.

Marcus Mastelijn of Mastelinus [1]) een thans zeldzaam »Necrologium monasterii Viridis Vallis" in het licht [2]), welks eerste boek ook berichten aangaande andere Brabantsche kloosters bevat, en welks tweede voor verreweg het grootste gedeelte aan Ruysbroeck is gewijd.

Niet minder dan Groenendaal was Zevenborren met geschiedschrijvers gezegend. Aegidius van den Hecken [3]), regulier kanunnik aldaar, een man, dien wij straks als zeer bekwaam teekenaar zullen leeren kennen, en die in 1538 in zijn zeven en veertigste jaar overleed, schreef een belangrijk werk, dat, hoe gebrekkig van vorm, niet slechts het klooster en zijne bewoners doet kennen, maar tevens een schat van bijzonderheden voor de geschiedenis der letteren en der kunst in ons vaderland aanbiedt. Een algemeenen titel draagt het niet, maar men schijnt het »Catalogus" te moeten noemen. Het eerste boek wordt aangeduid als »Decursus priorum", het tweede als »Catalogus fratrum", het derde als »Memoriale benefactorum", terwijl eene Lijst van de sieraden der kloosterkerk en harer verschillende altaren het geheel bij wijze van aanhangsel besluit. Is dit werk, naar alle waarschijnlijkheid als autograaf met latere toevoegselen, op de Bourgondische bibliotheek te Brussel aanwezig [4]), deze laatste bevat

---

1) Boven, blz. 168, 170v, 192, 208, de noot. Zie voorts aangaande hem Val. Andreae, 1 l. p. 640; Foppens, l. l. tom. II, p 840; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 79 seq; vooral ook Paquot, *Memoires*, tome IX, p. 360—362.

2) De volledige titel is afgedrukt bij Paquot, l. c. p. 363, wiens oordeel over het werkje al te ongunstig is. Reeds boven, blz. 15, noot 4, is gezegd, dat de Kon. bibl. te 's Gravenhage er een exemplaar van bezit. Tegenover den titel van dit exemplaar staat geschreven: „Ouvrage tres rare, dont il n'existait pas meme un exemplaire dans le Monastere de Groenendael lors de sa suppression en 1783".

3) De hoofdbron tot kennis van dezen merkwaardigen man is het bericht, dat in de voortzetting van zijn *Cathalogus fratrum* door anderen, aangaande hem is gegeven. Dit bericht is in uittreksel nageschreven door Wiaert in zijne *Historia Septifontana*, p. 61 seq. Eveneens is het gebruikt door Goethals bij de samenstelling van zijne „notice" over Van den Hecken (of, gelijk hij hem noemt, Van der Hecken) in zijne *Lectures*, tome III, p. 23—25. Uit 's mans Lijst der sieraden in de kloosterkerk te Zevenborren blijkt, dat daaronder ook eene schilderij was, waarop hij stond afgebeeld met Jan Baptist, S. Michaël, de H. Maagd, S. Augustinus, S. Catharina en S. Barbara. Deze schilderij was door zijne zuster aan hem, door hem aan de genoemde kerk gegeven.

4) M. S. n°. 11985 (saamgebonden met n°. 11974—11984; papier; schrijfboekformaat; ongepagineerd; blijkens het vergulde merk achter op den lederen

ook het kladschrift of brouillon van een ander merkwaardig, meer aaneengeschakeld boek over de geschiedenis van hetzelfde klooster [1]). De titel luidt: »Gazophylacium Sogniacum" [2]), en de schrijver, die zichzelven niet noemt, heet Ambrosius Pontanus [3]). Pontanus had de vrucht van zijnen arbeid voor den druk bestemd, maar werd in 1643 onverwachts door den dood weggenomen [4]). Des te onedeler handelde een der latere kloosterbroeders, Joannes Baptista Wiaert, toen hij in 1688 op eigen naam, onder den titel van »Historia Septifontana" [5]), een werkje in het licht zond, dat den tekst van Pontanus, wel is waar van noodeloozen omhaal ontdaan, op andere wijze geordend, en tot het genoemde jaar aangevuld, maar overigens bijna woordelijk teruggaf [6]). En het verblijdt ons, na twee eeuwen den waren auteur, ofschoon deze gedeeltelijk een nog vroegeren, Willem Catthem, volgde [7]), in zijne rechten te mogen herstellen tegenover een man, die zich

---

band, uit Zevenborren afkomstig). Dat v. d. Hecken de auteur van dit werk is, volgt uit hetgeen eene latere hand heeft toegevoegd aan het reeds bijgevoegde bericht van zijn leven: „Hunc catalogum fratrum seu Commentariolum potius descripsit." Dat deze woorden niet zóó moeten verstaan worden, als hadde de schrijver slechts den *Cathalogus fratrum*, d. i. alleen het 2de boek geleverd, blijkt uit de Praefatio vóór dit boek, ofschoon deze door eene andere hand is geschreven: „Expedita demum dante domino voluminis huius parte prima, quae de Prioribus fratribusque sub eisdem professis narrationis seriem texit, secundam nunc aggrediar partem". Het werk loopt tot ongeveer 1528 (zie in den *Cathalogus fratrum* het leven van Waltherus van der Noot, en in den *Decursus priorum* dat van den 21sten prior).

1) M. S n°. 11974, in denzelfden band met het werk van v. d. Hecken.

2) Het klooster Zevenborren lag in het bosch van Soignies of Soniënbosch.

3) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 92 seq, die zijns ondanks zelf verklapt, wat hij zoo zorgvuldig trachtte verborgen te houden. Volgens Goethals, *Lectures*, tome III, p. 18, was Aegidius Breeckman de schrijver van het *Gazophylacium*. Blijkbaar een misverstand van Wiaert's woorden op p. 93.

4) Wiaert. l. l. p. 93.

5) Brux. 1688, in kl. 8vo, met eene uitslaande plaat van het klooster.

6) De noodelooze omhaal geldt bepaaldelijk de vijf eerste capita, die over de reguliere kanunniken handelen. Wiaert heeft ze te recht weggelaten. Ook is de stof bij hem beter te overzien dan bij Pontanus, wiens cap. 10 (de priors), 11 (de voornaamste broeders) en 12 (de weldoeners van het klooster) onevenredig lang zijn. Enkele malen vult hij iets aan uit den *Cathalogus fratrum* van v. d. Hecken (zie bijv. de vorige bladzijde, noot 3). Overigens begint zijn eigen werk eerst onder op p. 92: „Non multo post tempore elapso" etc.

7) Zie Goethals, l. c. tome III, p. 18 (verg. p. 25); Wiaert, l. l. p. 38.

niet ontzag, zijn plagiaat door vier lofdichten ter eigener eere te doen voorafgaan.

Hetzelfde, wat wij van Wiaert's »Historia Septifontana" zeiden, geldt ook van zijne achter dit werkje gedrukte »Historia famosissimi monasterii, dicti a Sylva domini Isaac" 1). Immers ook deze geschiedenis van het klooster in Heer-Izaäksbosch bij Nivelles, dat uit het convent te Zevenborren was voortgekomen, is niets anders dan een afdruk van het »Compendium historiale de Silva-domini-Isaac" van denzelfden Ambrosius Pontanus in hetzelfde kladschrift, waarvan wij reeds spraken. Het eenige onderscheid is, dat het plagiaat hier nog onbeschaamder, d. i. nog meer van letter tot letter is gepleegd. Slechts drie bladzijden, tot aanvulling na het jaar 1643, zijn van Wiaert zelven.

Wanneer wij nu nog melding hebben gemaakt van zeker handschrift, dat in den vorm van een »Dialogus" over den oorsprong van Rooklooster handelt 2), alsmede van het »Originale coenobii Rubeaevallis" van Gaspar Ophuys 3), dat zeer merkwaardig moet zijn, maar zich in particuliere handen bevindt 4), komen wij tot de bespreking van het zoo vaak door ons aangehaalde »Chronicon Bethleëmiticum" van Petrus Impens, een hoogst belangrijk werk, dat reeds door Valerius Andreae te recht werd gekenschetst als eene zeer nauwkeurige kroniek, niet slechts van het klooster Bethlehem bij Leuven, maar ook van het geheele Windesheimsche kapittel in de Nederlanden 5). De schrijver, te Tienen geboren, werd in 1468 in het genoemde klooster geprofest, en in 1494 aldaar tot prior verheven. Hij stierf er in 1523 6). Zijn werk, ofschoon het vrij onsystematisch is geschreven en dikwijls in herhalingen vervalt, is onmisbaar voor de kennis van de Brabantsche conventen, en bevat daarenboven een schat van bijzonderheden aangaande andere kloosters, ja ook eene menigte zaken, de staatkundige geschiedenis betreffende, allermeest die van het bisdom Luik. Reeds meer

1) Eveneens Brux. 1688, met eene uitslaande plaat als boven.

2) Bourg. bibl. M. S. nº. 13526 (in één band met nº. 13525: papier; kl. fol; ongepagineerd; 29 à 30 folio's in twee kolommen; achterin eene naamlijst van de broeders, eene van de conversen, eene van de donaten).

3) Zie aangaande hem Goethals, l. c. tome I, p. 38—40.

4) Zie Wauters, *Hugues van der Goes*, Brux. 1872, p. 12.

5) Val. Andrae, *Bibl. Belg.* p. 745; verg. Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 985.

6) Alles ontleend aan Val. Andreae, l. l.; Foppens, l. l.

dan één historieschrijver heeft het gebruikt en er gedeelten uit doen afdrukken 1), doch het is zeer te wenschen, dat een volledig exemplaar worde gevonden 2) en door de pers gemeen gemaakt. Immers de eenige kopie, die ons bekend is 3), bevat onder den titel van »Compendium Chronici Bethleëmitici" slechts breede uittreksels, wijl de afschrijver de paragrafen, die hij niet noodig achtte, heeft overgeslagen, hoewel hij er toch meestal de opschriften van heeft vermeld. Vele van deze opschriften doen ons te meer naar het geheele werk verlangen. Na het »Chronicon Windesemense" van Busch achten wij het »Chronicon Bethleëmiticum" van Impens de beste bron tot kennis der geschiedenis van het Windesheimsch kapittel. Laat ons liever zeggen: de beide genoemde bronnen, hoe verschillend ook aangelegd, vullen elkander aan. Daarenboven brengt de laatste de bedoelde geschiedenis ongeveer eene halve eeuw verder dan de eerste.

De afschrijver, van wien wij zooeven spraken, was niemand anders dan Joannes Hoyberge, die in 1647 als prior van Korsendonck overleed, en dien wij reeds als oprichter van eene Latijnsche school te Turnhout leerden kennen 4). Waarschijnlijk maakte hij zijne breede uittreksels uit het werk van Impens met het oog op zekere aanteekeningen, die hij wenschte uit te geven. Dezelfde Joannes Latomus toch, wiens kroniek van het klooster Maria's Paradijs te Reimerswaal straks door ons genoemd werd 5),

1) Zoo bijv. Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 274—284 (zie aldaar p. 284); Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 811—815, 835 seq, alibi; Hoyberge, *Notationes in Ioannis Latomi Corsendoncam*, p. 1e5—131, 131—134, alibi.

2) Wichmans gebruikte een handschrift, hem door Hoyberge toegezonden (zie zijne *Brabantia Mariana*, p. 815), d. i. waarschijnlijk het zoo aanstonds te noemen uittreksel, door Hoyberge zelven vervaardigd. Dit maakt de kans tot het vinden van een volledig exemplaar niet grooter. Het zoo belangrijk werk schijnt weinig te zijn afgeschreven.

3) Bourg. bibl. M. S. nº. 1278 (kl. fol.; hoornen band; papier; 413 pagina's; met nette hand geschreven). Op het voorste blad staat: „f. Joan. hoybergij Prioris in Corsendoncq 1642". Dit behoeft echter niet het jaartal der kopie te zijn, want M. S. nº. 1279, waarmede het in denzelfden band is vereenigd en dat eveneens door Hoyberge is afgeschreven, dagteekent van 1636. Ik vermeld dit in verband met de vraag, of Wichmans in 1632 een volledig exemplaa of dit uittreksel heeft gebruikt.

4) Zie boven, blz. 189v.

5) Zie boven, blz. 212v.

schreef ook een klein maar net werkje, getiteld »Origo ac progressus canonicae de Corsendonca" [1]). Dit werkje nu, dat tot 1563 liep [2]), werd door Hoyberge voortgezet, en van eene menigte zorgvuldig bewerkte »Notationes" voorzien, wier inhoud voor een groot deel aan het »Chronicon Bethleëmiticum" is ontleend. Tekst, voortzetting en aanteekeningen verschenen onder den titel van »Corsendonca" in 1644 te Antwerpen in het licht [3]), en hebben reeds velen vóór ons gewichtige diensten bewezen.

Het schijnt, dat er ook uit het regulierenklooster te Tongeren een »Chronicon Tungrense" is voortgekomen [4]), maar zeker is het, dat Pieter van Sint-Truyen, over wien wij vroeger als prior generaal der Windesheimsche congregatie hebben gehandeld [5]), een »Chronicon coenobii Martiniani", d. i. eene kroniek van het S. Maartensklooster te Leuven, waar hij prior was, geschreven heeft [6]). Of dit werk nog bestaat, is ons onbekend. Wat al te gewaagd toch schijnt de gissing, dat het identisch zou zijn met zeker »Chronicon Martinianum", dat zich, zijn wij wèl onderricht, in de boekerij van een geestelijk gesticht te Brugge moet bevinden, maar als welks auteur J. Th. Bosmans wordt genoemd [7]).

Hiermede stappen wij van de kloosterkronieken der Zuid-Nederlandsche conventen af, om ten slotte nog over die van de Duitsche te spreken. Tot ons leedwezen echter hebben wij dit-

---

1) Zoo luidt de titel vóór het afschrift van dit werkje door Hoyberge, zijnde het zooeven genoemde M. S. nº. 1279 der Bourg. bibl.

2) Zie Latomns en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 29.

3) Een net boekske in kl. 8vo. Het werkje van Latomus met het vervolg daarop door Hoyberge loopt tot p. 38. De *Notationes* van Hoyberge beslaan p. 39—180.

4) Zie Val. Andreae, *Bibl. Belg.* p. 81 (of Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I p. 97), i. v. Arnoldus Hessels. Misschien zijn de berichten aangaande zoo menigen regulier uit Tongeren (zie de lijst daarvan bij Foppens, l. l. tom. II, p. 1223) aan ditzelfde *Chronicon* ontleend.

5) Zie boven, blz. 171v.

6) Zie Foppens, l. l. tom. II, p. 1008.

7) Dit M S. behoorde in 1857 aan den heer J. B. Ansiau. Zie Edward van Even, *Peeter van Dieve* (in het tijdschrift *De Eendragt*, Gent, 1857), afzond. overdruk, blz. 18, noot 53. Later kwam het in bezit van Monsgnr. Malou, bisschop van Brugge, die het met zijne boekerij aan het bedoeld gesticht zal hebben vermaakt.

maal niet veel te verhalen; want, ofschoon het nauwelijks aan twijfel onderworpen kan zijn, dat er vrij wat meer zal hebben bestaan of nog bestaan, dan wij zullen noemen, is slechts het volgende, betreffende de kloosters te Bodiken onder Paderborn, Everardsclausen bij Trier, Gaesdonck bij Goch, Frenswegen bij Nordhorn, en Kirsgarten onder Worms, tot onze kennis gekomen. Dat er een, waarschijnlijk zeer oud »Chronicon Bodecense" moet zijn of geweest zijn, is zeker. Een schrijver uit het midden der vorige eeuw heeft het gebruikt [1]), ja er enkele gedeelten uit doen afdrukken [2]). Uit die gedeelten blijkt tevens, dat het een belangrijk geschrift kan wezen. Intusschen hebben wij er nergens elders een spoor van gevonden [3]). Wij weten niet eens, of het alleen in handschrift bestond of tot de uiterst zeldzame boeken behoort [4]). Gelukkiger is het gesteld met de »Chronica sacrae aedis Clusanae, vulgo Eberhardsclausen", een manuscript uit het laatst der zeventiende eeuw, dat in de Bourgondische bibliotheek berust [5]), en met het helaas onvoltooide autograaf van Arnoldus Bekkers [6]), getiteld »Canonia Gaesdonckana", dat dagteekent uit 1808, en ons reeds zoo menigen dienst heeft bewezen [7]). Wat voorts Frenswegen aangaat, nog in 1820 vinden wij gebruik gemaakt van eene geschrevene kroniek [8]), die eene kroniek van dit klooster

---

1) Namelijk Zunggo in zijne vaak aangehaalde *Historiae de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742. Hij noemt vooral bij herhaling den Catalogus der Windesheimsche kloosters achter dit *Chronicon*.

2) Zie bijv. tom. II, p 351 seq, 352.

3) Ook niet bij Potthast, *Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters*, Berl. 1862, en in het *Supplement* tot dit werk, Berl. 1868.

4) Zunggo levert vóór tom. I van zijn werk een „Elenchus" van de door hem gebruikte boeken. Hierop wordt het niet vermeld. Ook elders zegt hij niets aangaande den aard of de herkomst van dit *Chronicon*.

5) Nº. 8485. Zie den *Catalogue des manuscrits*, tome I, p. 170; II, p. 372.

6) Op blz. 12 zijner *Canonia Gaesdonckana* noemt hij zich Arnoldus Beckers. Op den titel van zijne *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* heet hij Arnoldus Bekkers.

7) Zie de beschrijving van dit H. S. boven, blz. 22, de noot. Het bevat, na eenige algemeene beschouwingen op blz. 1, eene biographische lijst der prioren en fraters, blz 2—12, en eene onvoltooide beschrijving van het klooster en de kloosterkerk, blz. 12—14. De genoemde lijst berust grootendeels op eene reeds bestaande. Het werk heeft zeer weinig oorspronkelijks.

8) Namelijk door Visch, *Geschiedenis van het graafschap Bentheim*, Zwolle,

schijnt geweest te zijn. Wat eindelijk Kirsgarten betreft, één der regulieren aldaar heeft het plan òf slechts gehad òf ook volvoerd, om een »Liber gestorum" van zijn huis te schrijven 1).

Bij deze kloosterkronieken bleef het niet. Zelfs werken als »De reformatione monasteriorum" van Busch, het »Chronicon Bethleëmiticum" van Impens, en de »Beschrijving der kloosters en reguliere kanunniken, bijzonder van de Vergadering van Windesheim", dat de zooeven genoemde Bekkers in 1805 voltooide 2), duiden den omvang der Windesheimsche historiographie niet volledig aan. Verder toch dan de eigene conventen of het eigen kapittel strekte zij zich uit. Ook bewoog zij zich niet altijd uitsluitend op kerkelijk gebied. De staatkundige geschiedenis werd evenzeer door haar ter hand genomen, zelfs dáár, waar het de beschrijving van oorlogen gold. Zoo schreef de straks genoemde onbekende regulier te Kirsgarten een verdienstelijk »Chronicon Wormatiense", van de stichting der stad Worms tot het jaar 1501 3).

1820, blz. 143, noot 1. Misschien is zij identisch met het handschrift, waarvan ik boven, dl. I, blz. 137, noot 2, heb gesproken. Zoo ja, dan dagteekende zij, blijkens de aldaar genoemde kopie van een klein gedeelte door Visch, uit het jaar 1483.

1) Namelijk de zoo aanstonds te vermelden onbekende schrijver van het *Chronicon Wormatiense*. Hij zegt aldaar op p. 156 seq: „Sed paupertatem fratrum illorum primitiuorum, et penurias atque labores, quos ibi invenerunt, in alio *libro gestorvm domvs nostrae* describemus ad memoriam futurorum."

2) Zie de beschrijving van dit H. S. boven, blz. 6, de noot. Ook dit werk heeft zeer weinig oorspronkelijks, ofschoon het vele bijzonderheden uit de latere tijden der Congregatie bevat. Het is, gelijk de auteur zelf op den titel zegt, bijeenvergaderd uit Lindeborn, Latomus, Hoyberge, Thom. a Kempis, Moréri, Zunggo, Feller, „en uit meer andere eijgene handschriften". Het „Eerste Deel" (blz. 1—24 der eerste pagineering) handelt over „de Vergaderingh van Windeshem", d. i. achtereenvolgens over de kloosters, die er toe behoorden, ongeveer op de wijze, maar niet met de geleerdheid van Lindeborn, *Hist. episcopatus Daventriensis*, p. 320—366. Het „2de Deel" (blz. 24—52 der eerste pagineering) is eveneens een dorre catalogus van regulierenkloosters in de Nederlanden, „met de Vergaderingh van Windesem niet vereenight", maar die „met dezelve groote overeenkomst hebben gehouden". Eindelijk het „3de Deel" (blz. 1—103 der tweede pagineering) handelt alphabetisch „Van de Canonike Regulieren, die in Heiligheit, als ook geleertheit hebben uijtgescheenen, als ook Capittels, Abdijen en Kloosters, uijt Morerij en De Feller etc."

3) Afgedrukt bij Ludewig, *Reliqviae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. II, p. 3—175.

Wernerus Titianus 1), prior van het klooster bij Nuis en later prior generaal der Windesheimsche congregatie, liet in zijne »Annales Novesienses", loopende van het einde der zevende tot het einde der zestiende eeuw 2), eene menigte historische gegevens van allerlei aard en uit verschillende oorden achter. Reeds vroeger had Joannes van Meerhout, regulier kanunnik te Korsendonck, een man, die blijkens zijne veelsoortige geschriften verschillende vakken beoefende 3), de »Gesta pontificum Tungrensium et Leodiensium" tot op bisschop Lodewijk van Bourbon te boek gesteld 4). Na hem had de straks genoemde Aegidius van den Hecken een werk »De episcopis Cameracensibus et Leodiensibus" bijeengezameld 5). Henricus de Merica of Hendrik van der Heyden, prior van het klooster Bethlehem bij Leuven 6), schreef eene »Compendiosa historia de cladibus Leodiensium" van 1455 tot '68, een opstel, dat nog in onze eeuw de uitgave is waardig gekeurd 7). In één woord, noch in Duitschland, noch in de

---

1) D. i. Werner van Titz, een dorp in het land van Gulick, waar hij geboren was (zie zijne *Annales Novesienses*, col. 729). Zie aangaande hem Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 1163, maar vooral de „Observationes praeviae" van Martene en Durand vóór hunne uitgave der *Annales*.

2) Zij zijn uitgegeven door Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, tom. IV (Par. 1729), col. 525—740.

3) Zie boven, blz. 206, noot 1; 207, noot 1, 3, 4, 5.

4) Zie Val. Andreae, *Bibl. Belg.* p. 535; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 689; Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 120 seq. Een afschrift van dit werk is aanwezig op de Bourg. bibl. M. S. nº. 6007.

5) „Preterea de Episcopis Cameracensibus simul et Leodiensibus multa perscrutatus literis commendauit." Aldus in het bericht aangaande zijn leven (zie boven, blz. 216, noot 3). Verg. vooral Goethals, *Lectures*, tome III, p. 24 suiv., en zie Bourg. bibl M. S. nº. 2089 (*Catalogue des manuscrits*, tome I, p. 42; tome III, p. 120).

6) Zie aangaande hem boven, blz. 89, noot 1; Val. Andreae; l. l. p. 363 seq; Foppens, l. l. tom. I, p. 457 seq; Latomus en Hoyberge, l. l. p. 125—131; Goethals, l. c. tome III, p. 19—22; bovenal Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 1, § 1—4, 22, en art. 8, § 1, 2, 34 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 224—228, 241 seq; 261—264, 332 seq.).

7) Het werd naar M. S. nº. 11968 der Bourg. bibl. uitgegeven door De Ram, *Documents relatifs aux troubles du pays de Liége sous les princes-évêques Louis de Bourbon et Jean de Hornes*, Brux. 1844, p. 132—183. Aangaande oorlogen komt ook zeer veel voor in de zoo aanstonds te noemen werken van Worperus

Zuidelijke, noch in de Noordelijke Nederlanden heeft het aan Windesheimsche kloosterlingen ontbroken, die bij hunne historieschrijving verder gingen dan de muren van hun convent [1]).

Intusschen, de sterkste voorbeelden, waaruit dit kan blijken, hebben wij nog niet genoemd. Omstreeks het jaar 1500 leefden in het klooster Thabor bij Sneek niet minder dan drie mannen, die de kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Friesland tot het onderwerp hunner nasporingen maakten en haar in uitvoerige geschriften te boek stelden. De een heette Hendrik, of naar het convent, waarin hij woonde, Henricus Thaborita. Zijn werk loopt van Christus' geboorte tot 1508. Een alleszins bevoegd beoordeelaar [2]) zegt er van: »Ten opzichte der Friesche zaken verhaalt hij op voortreffelijke wijze vele dingen, die men elders niet licht zal vinden". De naam van den tweede is Worp Tyaerda van Rinsumageest, of, eveneens naar zijn klooster, Worperus Thaborita [3]). Zijn »Chronicon Frisiae", waarvan de drie eerste boeken in het Latijn, de twee laatste in het Nederlandsch zijn gesteld [4]), begint met de oudste berichten aangaande de Friezen, en eindigt met het jaar 1523, d. i. met hetzelfde jaar, waarin de schrijver door zijne medebroeders tot prior werd verheven. Het is uit de beste bronnen bijeengebracht, en levert daarenboven,

---

Thaborita, Petrus Thaborita enz., alsmede in het boven (blz. 214) genoemde *Registrum* van den prior te Albergen (zie Dumbar, *Analecta*, tom. II, p. 456).

1) Werken, die geschreven waren vóór het bestaan van het Windesheimsch kapittel, of vóór de inlijving van de kloosters, waarin de auteurs leefden, behooren natuurlijk niet tot ons onderwerp. Zóó bijv. de *Annales* van Heinricus, monachus in Rebdorff (afgedrukt in Freher en Struvius, *Rervm Germanicarvm scriptores aliquot insignes*, Argent. 1717, tom. I, p. 599—644). De schrijver leefde namelijk in het midden der veertiende eeuw (zie aldaar, p. 598).

2) Namelijk Suffridus Petri, *De scriptoribus Frisiae*, Franequ. 1699, p. 116 seq, aan wien ook het overige is ontleend. Antonius Matthaeus bezat een afschrift van het werk. Zie zijne *Veteris aevi analecta*, Hag. Com. 1738, tom. III, p. 427, 479, 498, 509, 754.

3) Zie aangaande hem Suffridus Petri, l. l. p. 133—138, en het naschrift („Iets over Worp van Thabor en zijne chronijk") achter de uitgave van het vijfde boek zijns werks (blz. 369—376).

4) De vijf boeken zijn allen uitgegeven door het Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde; namelijk: *Chronicorum Frisiae libri tres*, Leov. 1847; *Vierde boek der kronijken van Friesland*, Leeuw. 1850; *Vijfde boek der kronijken van Friesland*, Leeuw. 1871.

vooral in het vierde en vijfde boek, een groot aantal staatkundige bescheiden, waarvan vele zelfs in het »Groot charterboek" niet voorkomen [1]). De derde eindelijk, een leekebroeder, heette Peter Jacobsz., of, óók alweder naar het convent, waarin hij zijne dagen sleet, Petrus Thaborita [2]). Zijne »Historie van Vriesland", geschreven in den vorm eener kroniek, loopt van het midden der dertiende eeuw tot 1527 [3]). Zij getuigt van groote waarheidsliefde, en levert »aanmerkelijke bijdragen tot de geschiedenis van dien tijd, en de kennis van den inwendigen burgerlijken en zedelijken toestand des lands" [4]).

Het uitvoerigste werk nochtans, dat op historisch gebied uit den Windesheimschen kring is voortgekomen, is het algemeen bekende »Magnum chronicon Belgicum" [5]). Het omvat niet minder dan de geschiedenis van Holland en Zeeland, Utrecht en Gelderland, Brabant en Luik, de bisdommen Keulen en Trier, om kort te gaan, de geschiedenis van Noord-Nederland, Zuid-Nederland en de Rijnstreek, van het jaar 54 tot 1474. Ofschoon het niet veel anders dan eene compilatie is, heeft het echter voor de historie der genoemde gewesten hooge waarde, wijl verschillende bronnen, waaruit de schrijver geput heeft, òf niet meer bestaan, òf tot dusverre onuitgegeven in handschriften verborgen liggen [6]). Het »Magnum chronicon Belgicum" vertegenwoordigt eene bibliotheek van historische werken [7]), en het strekt niet slechts den compilator tot lof, dat hij zijne bronnen trouwelijk heeft vermeld [8]), maar ook zijn klooster, dat het eene

---

1) Zie het genoemde naschrift, blz. 376.

2) Zie aangaande hem Suffridus Petri, l. l. p. 154—156; De Wind, *Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers*, Middelb. 1831, blz. 120—122; bovenal Visser en Amersfoordt in de Aanteekeningen achter hunne uitgave van 's mans werk, blz. 1—7.

3) Zij is uitgegeven door Visser en Amersfoordt in hun *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche geschiedenis*, Leeuw. 1824, stuk I—III.

4) Visser en Amersfoordt in hunne genoemde Aanteekeningen, blz. 8.

5) Uitgegeven in Pistorius en Struvius, *Rervm Germanicarvm veteres scriptores*, Ratisb. 1726, tom. III, p. 1—456.

6) Zie De Wind, a. w. blz. 77v.

7) Zie de lijst der gebruikte schrijvers in de Voorrede van Pistorius vóór de uitgave van het boek.

8) „Haec Albericus"; „Haec ex Catalogo Pontificum Coloniensium"; „Haec Helinandus"; „Haec ex Chronicis Tungrensium", etc. etc. Als hij iets aan het

zoo wèl voorziene boekerij heeft bezeten 1). Dat klooster was het convent bij Nuis. De naam van den compilator is tot nog toe ten eenenmale onbekend.

Wij hebben gemeend, dit een en ander met zekere uitvoerigheid te moeten behandelen, om overtuigend te doen zien, dat het den Windesheimers in 't algemeen niet aan historischen zin heeft ontbroken, en dat zij heel wat bronnen en afgeleide beken voor de geschiedenis hebben nagelaten. Ongelukkig moeten wij er bijvoegen, dat de genoemde zin later bij hen is schuilgegaan. Twee feiten althans schijnen dit aan te duiden. Beiden dagteekenen uit de eerste helft der achttiende eeuw. Het ééne betreft het gebrek aan welwillende medewerking bij de uitgave van de »Reformatio monasteriorum" door Leibnitz 2), het andere de schier algemeene achterhoudendheid, die Zunggo, bij het verzamelen van bouwstoffen voor zijn »Prodromus", van de zijde der Windesheimers ondervond 3). Waarlijk, het geeft ons een indruk van treurige ontaarding, dat eene Vereeniging, die drie eeuwen lang op hare geschiedenis had prijs gesteld, de hulp versmaadde van een bekwaam man, die haar historieschrijver wilde worden. Of was het hare eere te na, dat een ander, ofschoon evenzeer een regulier kanunnik, voor haar zou doen, wat zij zelve niet deed? Hoe dit zij, het gevolg harer bekrompenheid is niet uitgebleven. Hare lotgevallen in latere tijden zijn slechts zeer onvolledig bekend. Als niet twee van hare allerjongste leden iets van den ouden geest in zich hadden gedragen, zouden wij geheel

Chron. Wind. van Busch ontleent, schrijft hij: „Haec Joannes Regularis" (verg. boven, dl. I, blz. 318, noot 4); als hij zelf iets bijvoegt: „Haec Collector".

1) Ofschoon de schrijver ook sommige werken ter leen kan hebben gehad, zullen toch verreweg de meeste wel uit de eigene liberie zijn geweest. Dat deze zoovele oude kronieken enz. bevatte, is niet te verwonderen. Het klooster dagteekende uit het laatst der 12de eeuw. Zie boven, blz. 20.

2) Zie boven, dl. I, blz. 322.

3) Zie boven, blz. 61v. Het verdient opmerking, dat het klooster 't Lichaam van Christus te Keulen, het eenige misschien, welks prior den schrijver welwillend antwoord zond, hetzelfde is, op welks kosten in 1630 de *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita* van Pennottus werd gedrukt. Op den titel dezer Keulsche uitgave staat namelijk: „Sumptibus Canonicorum Regul. S. S. Corp. Christi Cap. Wind." Muntte dit klooster wellicht uit door eene bijzondere mate van historischen zin onder zijne bewoners?

in het onzekere verkeeren, en niet eens weten, wanneer zij heeft opgehouden te bestaan 1).

De lezer gevoelt, dat wij hier het oog hebben op Arnoldus Bekkers en Karel de Cooth. Doch hoe dankbaar wij aan die beiden zijn, den één voor zijne »Beschrijving der kloosters en reguliere kanunniken" 2), den ander voor zijne verzameling van oproepingsbrieven voor vergaderingen van het generaal kapittel 3), — wat beteekent hun arbeid in vergelijking met dien van een Busch of een Impens, een Worp van Thabor of den onbekenden schrijver van het »Magnum chronicon Belgicum"? Deze allen, en meerderen met hen, hebben iets geleverd van blijvende waarde. Zij hebben in den regel met de innigste 4), soms met de meest naïeve waarheidsliefde 5), te boek gesteld, wat vóór hen had plaats gehad of bij hun leven was geschied. Zij zijn niet teruggedeinsd voor het doorworstelen van oude handschriften 6), het raadplegen met echte bescheiden 7), het onderzoek doen bij anderen, het aanteekening houden van hetgeen om hen henen gebeurde 8). Trots hunne goedgeloovigheid niet volslagen oncritisch 9), en ondanks hun gebrek aan kunst meestal zeer goed te

1) Ik oordeel natuurlijk slechts naar de gegevens van dit oogenblik. Niets zal mij aangenamer zijn, dan dat gelukkige vondsten het bewijs komen leveren, dat het den Windesheimers ook in de achttiende eeuw geenszins aan historischen zin ontbrak.

2) Zie boven, blz. 222; verg. blz. 6, de noot.

3) Zie boven, blz. 176; verg. blz. 6, de noot, en blz. 80, de noot.

4) Zie bijv. boven, blz. 225, doch daarentegen ook dl. I, blz. 48v; dl. II, blz. 128v; 130, noot 7; 212, noot 2.

5) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 312. In naïeveteit staat Busch, althans in zijn werk *De reformatione monasteriorum*, bovenaan (zie bijv. boven, dl. I, blz. 298; 304v; 309, noot 2 en 4; 309v; 311v). Op hem volgt in dit opzicht Peter Jacobsz. (zie bijv. zijne *Historie van Vriesland*, st. I, blz. 72—83; st. II, blz. 200—203; st. III, blz. 287—295).

6) Denk bijv. aan den compilator van het *Magnum chronicon Belgicum*.

7) Zoo bijv. de onbekende schrijver van het *Chronicon Wormatiense*. Zijn uitgever Ludewig zegt in de „Praefatio", p. 7: „Nam auctor nititur multoties diplomatibus, ad quae saepe prouocat inseritque non pauca suae historiae uerbatim, nunc Caesarum iterumque episcoporum ac urbis".

8) Zoo bijv. Worp van Thabor in de tweede helft van het vierde, en in het geheele vijfde boek zijner *Kronijk van Friesland*.

9) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 310v; Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 120, 143.

lezen [1]), behoeven zij geenszins onder te doen voor de beste kroniekschrijvers van hunnen tijd. Bij het verloren gaan van veel, wat hun nog gegund was te gebruiken, zijn hunne geschriften, zelfs in zooverre deze oorspronkelijk slechts compilatiën waren, voor volgende geslachten historische bronnen geworden, bronnen voor de kerkelijke en de staatkundige geschiedenis, ja niet zelden ook voor die der letterkunde [2]), der kunst [3]), der beschaving [4]). En opdat wij ons eindoordeel in weinige woorden samenvatten, — invloed op de historiographie als zoodanig hebben de Windesheimers niet gehad, maar voor de historiografen van latere tijden droegen zij belangrijke bouwstoffen aan.

Met opgewektheid begeven wij ons tot de behandeling eener zaak, die, gelijk wij verwachten, bij sommigen onzer lezers een punt van opzettelijke navraag, en, zoo wij hopen, voor allen een onderwerp van bijzondere belangstelling wezen zal. Hoe stond het met de Windesheimers ten opzichte van de kunst? Hebben zij er iets aan gedaan? Oefenden zij er invloed op uit?

Wij beginnen met de woorden over te nemen van een alleszins zaakkundig schrijver [5]). »Aanvankelijk", zoo zegt hij, »was de moderne devotie voor de schoone kunsten niet gunstig gestemd. Die haar met den grootsten ernst aanhingen, koesterden niet zelden een wereldverachtenden zin, die niet alleen het orgelspel en den kunstmatigen zang in het kerkgebouw verdacht hield of versmaadde, maar ook weinig ingenomenheid betoonde met de penseelwerken, waarmede men de boeken plagt op te luisteren. Toch was dit rigorisme niet algemeen, en langzamerhand verloor het zijne scherpe kanten."

1) In netheid van stijl staat misschien Impens, in zuiverheid van taal Hoyberge bovenaan.

2) De kennis van vele schrijvers en van de titels hunner geschriften heeft men te danken aan het *Chronicon Bethleemiticum* van Impens, den *Catalogus* van v. d. Hecken, het *Gazophylacium Sogniacum* van Ambrosius Pontanus, enz.

3) Ik heb hier bovenal het oog op den *Catalogus* van v. d. Hecken en de daarachter gevoegde Lijst van de sieraden der kloosterkerk te Zevenborren.

4) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 320v.

5) Namelijk van den hoogleeraar Moll, in zijn opstel *Nederlandsche miniaturen* (in *De christelijke kunst in Holland en Vlaanderen, van de gebroeders*

De »moderne devotie" — wij zeiden dit reeds [1]) — ging in drie stroomingen voort. Zij bewoog zich in het maatschappelijk leven, in de fraterhuizen, in de Windesheimsche kloosters. Als wij wèl zien, was het bedoelde rigorisme, zooveel de kunst betreft, het sterkst op het eerste, minder sterk op het tweede, nog minder sterk op het derde gebied. Een »modern devoot" van den echten stempel zou er niet licht toe zijn gekomen, om — wij zeggen niet als geschenk voor kerk of klooster [2]), maar tot eigen gebruik — een boek met allerlei versieringen te laten maken. Hij zou dit veel te »curieus," d. i. veel te prachtlievend, hebben geacht [3]). Ook de broeders des gemeenschappelijken levens waren in hunne afschriften meestal sober en eenvoudig, en lieten alleen bij uitzondering het gebruik van goud tot het »verluchten" van boeken toe [4]). Dit neemt echter niet weg, dat er uit hunne gestichten eene aanzienlijke menigte kerkboeken met

van Eyck tot aan Otto Venius en Pourbus, voorgesteld in vier-en-twintig staalplaten door C. Ed. Taurel, blz. 79—106), blz. 92.

1) Boven, dl. I, blz. 326.

2) Zie bijv. boven, blz. 195, noot 2. Verg. ook Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 321; st. iii, blz. 190.

3) Dit was geheel in den geest van Gerrit de Groote, gelijk overtuigend blijkt uit Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XIII, § 2. Verg. boven, dl. I, blz. 51v.

4) Althans in de Statuten der fraters te Munster, Keulen en Wezel, in uittreksel afgedrukt bij Miraeus, *Regvlae et constitvtiones clericorvm in congregatione viventivm* (zijnde een onderdeel van zijn werk *Codex regvlarvm et constitvtionvm clericalivm*, Antv. 1638), p. 144—150, luidt cap. XIII aldus: „De Rubricatore. Deputetur vnus Frater pro Rubricatura et Floratura, qui habeat lazurium et alios colores pro suo officio necessarios: aureas tamen litteras, absque speciali licentia, non faciat. Scripturarij directionibus, in illuminandis libris sibi per eum traditis, obtemperabit" (l. l. p. 148). Het kan gedeeltelijk eene bepaling van wijze spaarzaamheid zijn geweest, doch zeker niet geheel; de zaak was in den geest der Broederschap gegrond. Zelfs nog van Johan Hatten, van 1483 tot '85 rector van Heer-Florenshuis te Deventer, wordt getuigd: „Similiter vt in vestibus, escis et vtensilibus, insuper et in modo scribendi, ligandi, illuminandi, simplicitas introducta maneret et consueta mortificatio, non modice insudauit, nam inuentores nouorum modorum et curiositatum in ligando aut illuminando a foris venientes et Fratres docere volentes nunquam admisit, voluit enim opera paranda fideliter et fortiter, non curiose parari" (Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 190). Verg. ook nog Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipz. 1871, S. 198.

initialen en randversieringen, soms zelfs met groote miniatuurschilderingen is voortgekomen. Vooral het fraterhuis te Munster wordt in dit opzicht geroemd [1]), maar ook dat te Zwolle moet niet worden vergeten. In dit laatste toch bevonden zich verschillende illuminatoren [2]), en eens schreef men er een bijbel voor vijfhonderd goudguldens [3]), wat misschien nog iets anders aanduidt dan het maken van eene eenvoudige kopie zonder meer. Ook het boekbinden, tegenwoordig schier uitsluitend als handwerk, maar vroeger ook wel zeer bepaald als kunst beschouwd [4]), werd er beoefend [5]).

Boven de broeders des gemeenschappelijken levens muntten de Windesheimers nog weer als calligrafen en illuminatoren uit. Vraagt men, wat hiertoe aanleiding gaf, dan wijzen wij op verschillende oorzaken. Vooreerst konden zij, die er in den regel niet van behoefden te bestaan, veel meer tijd geven aan bewerkelijk letterschrift en keurige initialen, dan de fraters, die van de pen moesten leven. Ten andere was het bij hen, als regu-

---

1) Nordhoff, *Die kunstgeschichtlichen Beziehungen zwischen dem Rheinlande und Westfalen* (in de *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande*, Heft LIII u. LIV, Bonn, 1873, S. 44—99), S. 87: „Ich fand allein in den münsterlandischen Kirchen meistens der holländischen Grenze entlang vom Jahre 1413 ab eine ansehnliche Reihe Folio-grosser Kirchenbücher theils mit Initialen und Randverzierungen, theils zugleich mit einem Folio-grossen Passionsbilde bemalt. Die reichern Exemplare sind inschriftlich als Arbeiten der münsterischen Fraterherren beglaubigt." Doch men zie het gansche gedeelte, en vergelijke ook S. 57.

2) Zie hunne namen boven, dl. I, blz. 222, de noot.

3) Jacobus Traiecti alias Voecht, *Narratio de inchoatione status nostri* (zijnde H. S. n°. 346 der Kon. bibl. te 's Gravenhage), fol. 57v: „De domino et fratre nostro iacobo enckhuysen.... scripsit quoque bibliam in fractura quingentorum florenorum aureorum que est apud traiectum ad sanctam mariam impensis magistri hermanni droem qui fuit parisiensis inibi decanus et ipse iurista valens." De genoemde Zwolsche broeder Jacobus Enckhuysen stierf in 1483. De woorden zijn reeds min of meer gebrekkig afgedrukt in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VI (Leid. 1835), blz. 300, alsmede in den *Overijsselsche almanak voor* 1845 (tiende jaarg.), blz. 97.

4) Zie bijv. Paul Lacroix, *Les arts au moyen age*, 3me édit., Par. 1871, p. 489—504. Verg. ook Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 322, noot 4.

5) Zie *Overijsselsche almanak* als boven, blz. 94, 97.

liere kanunniken, d. i. als geestelijken, die een groot deel van den dag in kerkelijke diensten sleten, een punt van godsdienst, een plicht van vroomheid, het koor van prachtige boeken te voorzien [1]). Eindelijk hadden zij, uit den aard der zaak, veel meer kans dan de broeders des gemeenschappelijken levens, dat gevestigde kunstenaars, die der wereld wilden afsterven, zich bij hen aansloten [2]). Immers, wie dit begeerden, begaven zich bij voorkeur in een klooster, ofschoon er ook voorbeelden bestaan, dat de zoodanigen fraterheeren werden [3]).

Wanneer wij na deze algemeene beschouwing thans de aandacht gaan vestigen op hetgeen de Windesheimers aan verschillende takken van kunst hebben gedaan, dan beginnen wij met de beoefening van de schrijfkunst in hun midden. Gelijk vroeger in herinnering werd gebracht, was het toenmalig teekenen der letters, vooral wanneer men zich van textuur- en fractuurschrift bediende, een werk van smaak [4]), en er behoorde in die dagen schier evenveel toe, een »goed schrijver" [5]), als in de onze een calligraaf te heeten. Nochtans waren er onder de leden der Vereeniging eene menigte zulke »goede schrijvers," te Win-

---

1) Zie de in dit opzicht merkwaardige woorden van Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XIII, § 2, het tweede gedeelte.

2) Zoo begaf zich de kunstvaardige Hendrik Mande, hofschrijver van den graaf van Oostervant, in 1395 naar Windesheim (zie boven, dl. I, blz. 262v.); evenzoo een voormalig schrijver van pauselijke bullen, Martinus Ravens uit Breda, gest. 1433, in het klooster Bethlehem bij Leuven (zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 276); maar bovenal, de beroemde kunstschilder Hugo van der Goes, gest. 1482, bracht de zes laatste jaren zijns levens als conversbroeder in Rooklooster bij Brussel door (zie beneden, blz. 238).

3) Bijv. Johan van Keulen, „qui dum esset in seculo, pictor fuit optimus et auri faber." Hij werd omstreeks 1440 in het fraterhuis te Zwolle opgenomen. Zie de woorden van Jacobus Traiecti afgedrukt bij Kist en Royaards, t. a. p. blz. 296, en zie aangaande de zaak Schnaase, *Geschichte der bildenden Künste*, 2te Aufl., Düsseld. 1865, Bd. VI (1874), S. 428. Ook de frissche opmerkingen van Alphonse Wauters, *Histoire de notre première école de peinture, cherchée dans les meilleures sources* (in de *Bulletins de l'académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 2me Série, tome XV, Brux. 1863, p. 723—743), p. 735 suiv., verdienen de aandacht.

4) Zie boven, dl. I, blz. 219, en over de toenmalige soorten van schrift, aldaar, blz. 214, noot 3.

5) „Scriptor bonus"; „scriptor bonus et artificialis".

desheim [1]) en op den S. Agnietenberg [2]), te Gaesdonck [3]) en te Sulta [4]), te Zevenborren [5]) en in Rooklooster [6]), ja ongetwijfeld in de meeste der verbondene conventen [7]).

Tusschen het smaakvol schrijven van een boek en het zorgvuldig teekenen der beginletters in roode en blauwe kleuren, tusschen dit laatste en het aanbrengen van meerdere tinten en verven, kleine schilderingen, weelderige randversieringen, uitvoerige tafereelen, is telkens slechts ééne schrede, en van dit alles hebben de Windesheimers proeven geleverd. Sommigen hunner »goede schrijvers" waren tevens »verluchters" [8]), en onder deze laatsten trof men wezenlijke kunstenaars aan. Zoo leerden wij reeds in het hoofdklooster Johan van Kempen [9]), Willem Vornken [10]), bovenal Hendrik Mande [11]), als verdienstelijke illuminatoren kennen. Op den S. Agnietenberg bij Zwolle stonden Godfried van Kempen, die er in 1399 werd ingekleed [12]), en zijn tijdgenoot

1) Zie boven, dl. I, blz. 219. Een der voornaamste calligrafen te Windesheim was Hendrik Mande (zie aldaar, blz. 262, 268); de allervoornaamste Anselmus van Breda (aldaar, blz. 219, noot 2).

2) Bijv. Godfried van Kempen, ingekleed 1399 (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 26); Joannes Lent, gest. 1472 (l. l. p. 141); hun beider tijdgenoot Thomas a Kempis (zie boven, blz. 195, noot 2, en 200, noot 2).

3) Bijv. Joannes Daniëls, vijfde prior te Gaesdonck (Bekkers, *Canonia Gaesdonkana M. S.*, blz. 3; verg. Fritzen, *Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck*, S. 6).

4) Bijv. de proost Johannes Bobbo, gest. 1484 (*Catalogus praepositorum Conventus Canonicorum Regularium in Sulta*, in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, tom. II, p. 971).

5) Bijv. de prior Paulus Wevele, gest. 1474 (Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 49; verg. Ambrosius Pontanus, *Gazophylacium Sogniacum*, cap. 10 en 11; v. d. Hecken, *Catalogus*, in voce).

6) Bijv. de prior Thomas Wyssen of van Vessem, 1464—'85 (Alvin, *Spirituale Pomerium*, Brux. 1864, p. 3).

7) Bijv. ook nog in het S. Maartensklooster te Leuven: Joannes Zaelbach uit Mainz, gest. 1490 (Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 287).

8) Zóó bijv. Hendrik Mande te Windesheim, Godfried van Kempen op den S. Agnietenberg, Oliverius de Campo te Bethlehem bij Leuven. Deze laatste was daarenboven ook nog in het boekbinden bekwaam. Zie straks nader over hem.

9) Zie boven, dl. I, blz. 220, 246.

10) Zie boven, dl. I, blz. 220; dl. II, blz. 109.

11) Zie boven, dl. I, blz. 220, 262, 264, 267 v.

12) „Hic unum Missale pro summo altari, et tria Antiphonaria scripsit: et

Egbert van Lingen, die in 1427 stierf [1]), wegens hunne bedrevenheid in het vak met lof bekend. De eerstgenoemde was tevens voortreffelijk kunstschilder; de laatstgenoemde »illumineerde" soms ook de voor geld gekopieerde boeken. In diezelfde dagen leefde in het klooster Mariënborn bij Arnhem zekere broeder Helmich de Leeuw, die de afschrijver, misschien ook de »verluchter" was van een in 1415 voltooid gebedenboek met fraaie miniaturen, dat Maria, hertogin van Gelder, voor zich deed vervaardigen, en dat zich thans in de Koninklijke bibliotheek te Berlijn bevindt. Vooraan in dit boek staat de beeltenis der hertogin zelve, ten voeten uit, in het prachtig gewaad van dien tijd [2]). Neemt men nu hierbij in aanmerking, dat de Openbare boekerij te Arnhem een handschrift bezit, uit hetzelfde Mariënborn afkomstig, eveneens dagteekenende uit de vijftiende eeuw, en hier en daar van »met de pen uitgevoerde teekeningen en portretjes" voorzien [3]), dan wordt de waarschijnlijkheid grooter, dat de straks genoemde miniaturen in het klooster zelf zullen zijn vervaardigd. Ook in de vrouwenconventen zat men niet stil. Eene zuster te Diepenveen bij Deventer [4]) schreef in en omstreeks 1450 bijbel-

plures libros illuminavit. Sed et altaria ecclesiae sanctorum imaginibus venustissime pinxit et decoravit." Aldus Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 26 seq.

1) „Ipse multos libros cantuales in choro pulchrè illuminavit, nec non varios codices pro armatura [i. e. bibliotheca] nostra, et quandoque pro praetio scriptos illuminavit." *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 56. Zie voorts aangaande hem l. . p. 21, 55 seq.

2) Zie over dit alles de uitvoerige berichten van Schnaase, a. a. O., Bd. VI, S. 408—410. Verg. ook Moll, *Het gebedenboek van Maria, hertogin van Gelder, in de kon. bibliotheek te Berlijn* (in den *Nederlandsche kunstbode* van 30 Maart 1874, n°. 3, blz. 19).

3) *Catalogus van de openbare bibliotheek te Arnhem*, Arnh. 1858, blz. 242.

4) Als Matthaeus het handschrift, waaruit hij achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae* een paar gedeelten heeft doen afdrukken (zie boven, blz. 186, noot 1), wèl heeft gelezen, dan kan de bedoelde zuster Lubbe Swaves zijn geweest, die in 1418 te Diepenveen werd ingekleed (verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 211, noot 3; st. iii, blz. 190). Doch ik twijfel. Immers, in plaats van het door hem op p. 254 geschrevene heb ik indertijd op fol. 89ᵛ van hetzelfde H. S. gelezen: „Ende sie plach ostien broet [d. i. ouwels voor hostiën] to backen ende boeke te binden ende die te corrieren" [d. i. te corrigeeren; niet „te vercieren", gelijk Matthaeus heeft]. Ongelukkig kan ik het handschrift zelf thans niet raadplegen.

boeken op perkament, met sierlijk bewerkte initialen, die te meer doen bejammeren, dat de codex, waarin zij zich bevonden, nog slechts gedeeltelijk bestaat, en door kunstvrienden, wien het aan waarachtigen eerbied voor de kunst ontbrak, deerlijk is gehavend 1). Of er onder de prachtige, aan miniatuurschilderingen zoo rijke handschriften uit Frenswegen, die onlangs naar de Keizerlijke bibliotheek te Straatsburg zijn overgebracht 2), gevonden worden, waarvan het zich bewijzen laat, dat zij door de kloosterlingen zelven zijn geschreven en »verlucht", zal een opzettelijk onderzoek moeten leeren; maar dat nog in 1521 broeder Andreas Diepenheim, een uitstekend illuminator in het klooster te Albergen, door den prior superior Nicolaas van Harderwijk naar Windesheim werd ontboden, om er de jongeren in het »verluchten" te onderrichten 3), ja, dat zelfs nog in 1567 de bisschop van Haarlem over het schilderen van zekere afbeeldingen in zijn getijdenboek met broeder Jacobus van Amsterdam of Jacobus Zaffius, regulier kanunnik in het convent te Heilo, wenschte te spreken 4), duidt aan, dat de kunst in de genoemde kloosters niet was uitgestorven en ook elders op prijs werd gesteld.

Ook in de Zuidelijke Nederlanden ontbrak het niet aan mannen, die haar beoefenden. Zoo wordt Oliverius de Campo, supprior te Bethlehem bij Leuven, die in 1428 het Goede-kinderen-huis te Luik hervormde en er de eerste prior werd, ons voorgesteld als afschrijver, binder en »verluchter" van vele boeken 5). Doch in geen der verbonden conventen schijnt zij meer vertegenwoordigers te hebben gehad dan te Zevenborren bij Brussel. Dáár stierf den 23sten November 1473 een man, die

1) Zie de uitvoerige mededeelingen van I. M[ooren], *Allerlei* (in de *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, Heft IX u. X, Köln, 1861, S. 308—316) S. 308 f. Het nog bestaande gedeelte bevindt zich te Stralen, in het Limburgsche, „auf der Bibliothek des Pfarrhauses."

2) Zie boven, blz. 199, noot 6.

3) Zie boven, dl. I, blz. 220, en de daarbij behoorende verbetering in dl. II, blz. 143, noot 2.

4) De hierover gevoerde briefwisseling is afgedrukt in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, dl. II, afl. 2 (Haarl. 1874), blz. 194.

5) Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 277. Zie voorts aangaande hem Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 123—125 (ontleend aan Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 13, § 3), waar echter over zijne kunstvaardigheid niet wordt gesproken.

èn als calligraaf èn als illuminator boven alle anderen wordt geroemd. Hij heette Willem Dulcken en was regulier kanunnik in het genoemde klooster. Bijna al de koorboeken waren door zijne kunstvaardige hand met bloemwerk versierd 1), en het zal wel mede om zijnentwil zijn geweest, dat Zevenborren geacht werd, destijds zonder eenigen twijfel in dezen tak der kunst bovenaan te staan 2). Vijf en zestig jaren daarna, den 14den Augustus 1538, ontsliep in hetzelfde convent een ander professbroeder, die den roem naliet, dat hij nauwelijks zijns gelijke had in het afmalen en met de pen uitbeelden van alle mogelijke zaken. Vooral aan stamboomen van vorsten, naar het schijnt van miniatuur-portretten en wapenschilden, soms ook van voorstellingen hunner bedrijven voorzien, besteedde hij al zijne kunst. Zoo vervaardigde hij o. a. een geslachtsboom van Karel V, die bijzonder werd geroemd 3). In een ander werk, waaraan hij den titel van »Labyrint" gaf, eene penteekening, die allerlei figuren uit de Gewijde Schriften bevatte, liet hij aan zijne weelderige verbeelding meer vrij spel 4). Inmiddels werd hij geplaagd door

1) „Pictoria arte plurimum valuit et illuminature artificio egregius fuit. deflorauit etenim omnes pene chori libros." *Catalogus* van v. d. Hecken, i. v.

2) „Qui adeo diligens, accuratus et exactus fuit qua scribendo, qua pingendo libros potissimum Chorales, quibus adhuc modo vtimur, vt omnium calculis primas meruerit: idque in hac domo quae tunc sine vllâ dubietatis aleâ, quo ad huiusmodi artis peritiam, primas tenebat." Aldus Ambrosius Pontanus, *Gazophylacium Sogniacum* (slechts ten halve nageschreven door Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 39, ofschoon de laatste helft niet de minst merkwaardige is).

3) Volgens Goethals, *Lectures*, tome III, p. 24, is deze stamboom waarschijnlijk dezelfde als die, welke, uit de verzameling van v. Hulthem afkomstig, thans op de Bourg. bibl. aanwezig is (nº. 15955? Zie den *Catalogue des manuscrits*, tome I, p. 320; tome III, p. 246).

4) Misschien kunnen de volgende woorden uit 's mans levensbericht (zie boven, blz. 216, noot 3) tot herkenning van zijne werken leiden: „Sunt igitur eius minerue subscripta opera Inprimis Carolina, sic siquidem ipse autor huic operj nomenclaturam indidit, Que videlicet Diui Caroli quinti imperatoris augustissimj ab initio cum opera tum propagationem generis quamluculentissime prodat, Sed hunc librum ipse Egidius ea qua obijt aduersa valetudine decumbens fato vicinus, suo medico Magistro Georgio cellen bruxellensi accommodato sub fide dedit, simul cum quadam egregie depicta Rotula longa admodum et lata jn qua tota a Carolo magno quondam jmperatore ad hunc vsque Carolum pium, affabre elaborata extitit posteritas hinc et hinc columnis septa ad instar duarum arbo-

eene oogziekte, die zelfs voor de meest pijnlijke middelen niet wilde wijken. Toch wist hij nog tijd te vinden voor historische onderzoekingen, niet slechts aangaande de reeds ontslapen priors, broeders en weldoeners van Zevenborren, maar ook betreffende de bisschoppen van Kamerijk en Luik. Wat hij ten opzichte van deze laatsten uit allerlei schrijvers bijeenbracht, luisterde hij óók alweder met gekleurde wapenschilden op [1]). Maar genoeg. Hij was niemand anders dan Aegidius van den Hecken, dien wij reeds vroeger als historiograaf hebben vermeld [2]), en wiens »Catalogus" wij leerden kennen als eene bron voor de geschiedenis, ook voor die der letterkunde en voor die der kunst [3]).

Doet dit een en ander duidelijk zien, dat de calligraphie, de illustratie, zelfs de miniatuurschilderkunst, in de kloosters, die tot het kapittel van Windesheim behoorden, gelukkige beoefenaars hebben gevonden [4]), wij verblijden ons, eene schrede verder te mogen gaan, en, zij het slechts een enkel, dan toch een voorbeeld te kunnen noemen, waaruit blijkt, dat ook de houtsneekunst in hare eerste tijden door de broeders niet is versmaad. Onder de veelvuldige werken van Henricus Pomerius of Hendrik van den Bogaert [5]) is er één, dat aldus wordt aangeduid: »Spirituale pomerium, cum figuris" [6]). Een exemplaar

---

rum. Nam arbor prima summorum differebat pontificum tempora. Secunda que et Carolina arbor dicta est. diui Caroli quinti tum originem tum armorum insignia pretulit. Tertia arbor Christianissimorum francie regum lineam deduxit." Voorts onmiddellijk hierop volgende, doch met eene andere hand geschreven: „Verum eam rotulam in itinere passus est sibi excidere vt affirmat. Item opus figurarum insigne, titulo labyrinthi, quas e sacris paginis meditatus est, calamo scitissime deliniauit depinxitque." Verg. Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 61 seq. (uit ditzelfde bericht geput), en zie Goethals, l. c. tome III, p. 23—25.

1) Bourg. bibl. M. S. nº. 2089. Zie den *Catalogue des manuscrits*, tome I, p. 42; tome III, p. 120; alsmede Goethals, l. c. p 24 suiv.

2) Zie boven, blz. 216, 223.

3) Aldaar, blz. 216.

4) Intusschen was niet alles even voortreffelijk. Zoo bevat M. S. nº. 13524 der Bourg. bibl. (*Catalogue*, tome I, p. 271; tome III, p. 183), op den band betiteld als *Hystorie van den heileghen bloede van Boschysaac* en waarschijnlijk uit dit klooster afkomstig, een paar miniaturen, die van weinig kunstvaardigheid getuigen.

5) Zie over hem boven, blz. 214v, vooral aldaar noot 4.

6) v. d. Hecken, *Catalogus*, in voce; Pontanus, *Gazophylacium Sogniacum*,

daarvan, dat men wel voor het eenige nog bestaande zal mogen houden, is aanwezig op de Bourgondische bibliotheek [1]). Het dagteekent uit het jaar 1440 [2]). In dezen »Geestelijken boomgaard" wordt de devote ziel onderricht, hoe zij zich ieder uur van den dag zal oefenen in vrome overdenkingen, ten einde de weldaden Gods van het begin tot het einde der wereld te erkennen. De tekst is geschreven door Henricus Pomerius in het Latijn, naar houtsneeprentjes ter grootte van meer dan een vierkanten decimeter. Deze prentjes staan niet op het beschreven papier gedrukt, maar zijn er afzonderlijk op bevestigd [3]). Nauwelijks kan men aannemen, dat zij vervaardigd zijn, om er slechts éêne proef van te trekken. Veeleer zal men mogen onderstellen, dat er een zeker aantal afdrukken van zijn genomen ter vasthechting op de bladen van meerdere exemplaren. Misschien zelfs hebben de regulieren van Groenendaal, Zevenborren en Rooklooster medegewerkt tot het vermenigvuldigen daarvan [4]).

En nu nog éêne schrede verder: ook de beoefening der schilderkunst was aan den Windesheimschen kring niet geheel vreemd. De beeltenissen van den Gekruisigde, de Maagd Maria en de altaarheiligen, waarmede de prior Johan Vos in de eerste tijden de kerk te Windesheim, zoo goed hij kon, versierde [5]), schijnen

---

cap. 10, en daaraan ontleend door Wiaert, l. l. p. 44. Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 163, heeft: „cum suis figuris".

1) M. S. nº. 12070; kl. folº.

2) Pomerius was destijds biechtvader van het Windesheimsche vrouwenklooster Barberendaal te Tienen. Zie v. d. Hecken, l. l.; Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 11 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 355).

3) Men kan ze in photolithographie afgedrukt vinden in het boven (blz 215, de noot) genoemde werk van Alvin.

4) Sterker drukt de heer Alvin (l. c. p. 11) zich uit. Ziehier zijne woorden: „Il nous parait impossible de supposer qu'on ait gravé les planches du *Spirituale Pomerium* pour n'en tirer qu'une seule épreuve. Il est au contraire très-probable qu'il en a été tiré un grand nombre et que des copies du texte ont été exécutées pendant un assez grand nombre d'années par les moines des trois monastères." Het komt mij voor, dat het al of niet vermenigvuldigen van exemplaren door de bedoelde reguliere kanunniken voornamelijk zal hebben afgehangen van het al of niet kopieeren voor geld in de kloosters, waartoe zij behoorden. Zie boven, blz. 194v.

5) Zie boven, dl. I, blz 222.

geene bijzondere kunstwaarde te hebben gehad; maar van zijn tijdgenoot Godfried van Kempen, dien wij reeds als »verluchter" van boeken leerden kennen, wordt getuigd, dat hij de altaren van de kerk zijns kloosters op den S. Agnietenberg met de beeltenissen der Heiligen allerfraaist bemaalde 1). Wat wij straks aangaande de sieraden van sommige kloosterkerken zullen verhalen, bewijst voldoende, dat de Vereeniging niet vijandig was tegen de beeldende kunsten, wanneer deze tot opluistering van den eeredienst konden strekken, maar wettigt tevens het vermoeden, dat de hulp der broeders, voor zooverre zij de vereischte kunstvaardigheid bezaten, bij het versieren niet zal zijn veracht. Ook hetgeen wij van de miniatuurschilders onder de Windesheimers hebben gezegd, schijnt recht te geven tot de gevolgtrekking, dat er in hun midden wel zullen geweest zijn, die het penseel nog op andere wijze wisten te hanteeren. Jammer intusschen, dat wij het hier bij gissingen moeten laten. De vrome zelfvergetelheid der middeleeuwsche kunstenaren, die hen dreef om met de teederste zorgvuldigheid ter eere Gods te werken, en met de innigste nederigheid hun eigen naam te verzwijgen, ja dat gansche »ama nesciri," dat bij de edelste zielen in die dagen zulk eene breede toepassing vond 2), staat waarschijnlijk ook nu aan onze weetgierigheid in den weg. Doch kunnen wij slechts éénen man noemen, die éénе weegt tegen vele andere op. De beroemde Hugo van der Goes, van wien men beweerde, dat hij aan deze zijde der Alpen zijns gelijke niet had, bracht de zes laatste jaren zijns levens als conversbroeder te Rooklooster door 3). Dáár schilderde

1) Zie de woorden afgedrukt boven, blz. 232, noot 12; verg. ook dl. I, blz. 222, noot 5.

2) Verg. boven, dl. I, blz. 227. Malou acht waarschijnlijk, dat deze uitdrukking aan den H. Bernardus (*De nativitate Domini*, sermo III, n°. 2, col. 782, ed. Mabil. Par. 1690) is ontleend. Zie zijne *Recherches sur le véritable auteur du livre de l'Imitation de J. C.*, 2de éd., Louv. 1849, p. 123, note 2.

3) De hoofdarbeid over Hugo v. d. Goes is het voortreffelijk werkje van Alphonse Wauters, *Hugues van der Goes, sa vie et ses oeuvres*, Brux. 1872. Het is, voor zooveel de geschiedenis van zijn verblijf in Rooklooster aangaat, gegrond op de merkwaardige mededeelingen van Gaspar Ophuys in diens boven (blz. 218) vermeld *Originale cenobii Rubeevallis*. De beide mannen waren gelijktijdig novitii in het genoemd convent. Verdere literatuur over het onderwerp kan men vinden bij Wauters, l. c. p. 41. De auteur beschouwt het portret

hij op die krachtige en uitvoerige, die breede en eenvoudige, die strenge maar eenigszins harde wijze, die hem eigen was 1). Dáár verleende de prior hem meer vrijheden, dan sommige broeders voor zijn zieleheil oorbaar achtten. Dáár kwamen de grooten der aarde, zelfs de aartshertog Maximiliaan, om zijne werken te zien, en met hem maaltijd te houden. Dáár ontving hij bestellingen in zóó grooten getale, dat vele jaren niet toereikend waren, om er aan te voldoen 2), zoodat hij gebukt ging onder de gedachte, hoe hij alles zou volbrengen. Daar óók, helaas, zat hij later als een kranke van zinnen 3), zichzelven beschouwende als eeuwig verloren, en door de kloosterbroeders verdacht van deze treurige ziekte door zelfverheffing verdiend, en door onmatigheid bevorderd te hebben. Gelukkig duurde de vreeselijke toestand niet zeer lang. De arme lijder stierf in 1482, en werd —

van v. d. Goes bij Van Mander, *Het leven der doorluchtige Nederlandsche schilders*, uitgave van Amst. 1764, als „une oeuvre toute de fantaisie et à laquelle on ne peut attribuer aucune importance" (l. c. p. 46). Misschien heeft de kunstenaar zijne eigene beeltenis geleverd op eene schilderij, voorstellende de „Aanbidding der herders", in het museum te Brussel (l. c. p. 28).

1) Zie Wauters, l. c. p. 40 suiv. (verg. vooral ook p. 29, 30, 37); denzelfden, *Hugues van der Goes* (in de *Histoire des peintres de toutes les écoles. Ecole flamande par* Charles Blanc, Paris, 1868), p. 4. Op p. 3 aldaar is eene gravure van eene „H. Maagd met het kindeke" (in de Pinacotheek te Munchen), die aan v. d. Goes wordt toegeschreven.

2) Ofschoon de werken van v. d. Goes zonder eenigen twijfel talrijk waren (zie Wauters, l. c. p. 26), zijn er maar zeer enkele, wier echtheid onbetwistbaar is. Zóó bijv. een „Johannes de Dooper in de woestijn", geteekend „Hugo V D Goes, 1472", in de Pinacotheek te Munchen (Wauters, l. c. p. 37). Voorts is hij waarschijnlijk de eerste Nederlandsche kunstschilder, van wien verhaald wordt, dat hij teekeningen voor glasschilders heeft gemaakt (l. c. p. 38). Ook zal hij in zeker handschrift een paar miniaturen hebben vervaardigd (l. c. p. 38—40).

3) De eerste, maar terstond hevige vlagen van krankzinnigheid vertoonden zich omstreeks 1481, toen hij met eenige andere kloosterlingen van een tocht naar Keulen of elders terugkeerde. Niet zonder moeite te Brussel aangekomen, ontbood men den prior van Rooklooster derwaarts. Deze, gedachtig aan den invloed van Davids harpspel op Saul, trachtte hem tot herstel te brengen, door in zijne tegenwoordigheid muziek te doen maken; doch te vergeefs. Dit moment is niet lang geleden op doek gebracht door den kunstschilder Wauters: „Le peintre Van der Goes, atteint d'une maladie mentale, est ramené au refuge de Bruxelles, où l'on tente sur lui l'effet de la musique." Zie over deze

zoo voegt de kroniekschrijver, beteekenisvoller dan hij zelf zal vermoed hebben, er bij — op het binnenplein van het klooster onder den blooten hemel begraven 1).

Hangen alle wetenschappen te zamen, niet minder alle kunsten; en werden calligraphie, illustratie en dergelijke door de middeleeuwsche vromen meer aangewend tot opluistering van den kerkdienst dan tot eigene eer, ook bij het bouwen en versieren van de kerken zelven werd dit aandoenlijk streven openbaar. Wat zijn er een menigte kathedralen, meesterstukken van bouwkunst, tot vroomheid stemmende, den indruk gevende van niet slechts aan God, maar ook door God te zijn gewijd, en wat zijn er weinige namen van bouwmeesters bekend! De mensch maakt hier plaats voor den Geest, die hem bezielde, als wiens werk hij zijn eigen werk beschouwt, aan wien hij uit dankbaarheid in zichtbare vormen teruggeeft, wat veel rijker en heerlijker onzichtbaar op hem is nedergedaald. Zelfs doode steenen, door gelukkige samenvoeging van welberekende afstanden en goedgekozen lijnen, dienstbaar gemaakt aan de eer des Oneindigen. Niet slechts het koor eene offerplaats, maar de gansche kerk een offer aan Hem. Ja, straks die kerk gevuld met het meest kostelijke en kunstrijke, wat men aanbrengen kan. Zóó hebben die middeleeuwsche bouwmeesters gewerkt. Dát is het ware geheim hunner kunst. Zonder zielsinnige vroomheid en offervaardige zelfvergetelheid zouden zij niet hebben gedaan, wat zij deden.

Ook in den Windesheimschen kring ontbrak het niet aan broeders, die de bouwkunst verstonden. Reeds vroeger merkten wij dit op, zooveel het hoofdklooster betreft 2). De eerste kerk aldaar, door de broeders opgetrokken, moge geen meesterstuk zijn geweest, zij was toch geschikt voor het doel, en later bracht men er zoowel een grooter koor, als meerdere uitbreiding aan toe 3). Nog later vernieuwde men haar geheel, ofschoon

---

schilderij o. a. *Le salon de* 1875 (in de *Revue des deux mondes*, 15 Juin 1875), p. 909 suiv.

1) Alles ontleend aan de genoemde mededeelingen van Gaspar Ophuys, afgedrukt bij Wauters, l. c. p. 13, note 2 — p. 18, note 2.

2) Zie boven, dl. I, blz. 65 v, 66 v, 74; verg. ook blz. 203 v.

3) Zie boven, dl I, bl 68, 74v, 80.

het genoemde koor waarschijnlijk bleef staan 1). Intusschen, deze kerk is sinds lang verdwenen; teekening noch beschrijving bestaat er van; wij kunnen dus over hare artistieke waarde niet oordeelen. Doch er is eene andere, die, ofschoon van kleinere afmeting 2), misschien tot maatstaf kan dienen, namelijk de nog aanwezige kloosterkerk te Gaesdonck bij Goch. Wie eenmaal het edel eenvoudig, hoog gebouwd, in den reinsten spitsbogenstijl opgetrokken koor aldaar gezien heeft, zal niet licht den indruk van stille verhevenheid en rustige grootheid vergeten, dien het onwillekeurig op den toeschouwer maakt. Welnu, de bouwmeester van dit koor was Johan Broekhuizen, regulier kanunnik van Windesheim 3), door de broeders te Gaesdonck omstreeks 1406 opzettelijk tot prior gekozen, wijl zij, bij het verleggen van hun convent uit Goch naar de genoemde plaats, eene kerk en kloostergebouwen noodig hadden, en hij als een goed architect bekend stond 4). En diezelfde Johan Broekhuizen was het, die reeds eenige jaren te voren het koor te Windesheim had gebouwd 5).

---

1) Zie boven, blz. 81, 74.

2) Het koor te Windesheim had een trans (*Chron. Wind.* p. 404; verg. boven, dl. I, blz. 77, noot 4); het koor te Gaesdonck heeft er geen.

3) Zie reeds iets aangaande hem boven, dl. I, blz. 195. Hij was geboren te Söst in Westfalen, sloot zich bij de broeders des gemeenschappelijken levens te Deventer aan, en werd door Florens Radewijns naar Windesheim gezonden (*Chron. Wind.* p. 435). Zijne inkleeding aldaar geschiedde in 1392 (l. l. p. 84; zie ook beneden, in Bijlage V). Ofschoon bij voorkeur met uitwendige werkzaamheden bezig (p. 439), was hij tevens een vlug lezer, een fraai schrijver, een voortreffelijk zanger, en bij beraadslagingen een man van groot gezag (p. 437). Martelaar van het graveel, stierf hij den 11den November 1421 (p. 438 seq.).

4) Deze voor ons onderwerp belangrijke bijzonderheid, door Bekkers in zijne *Canonia Gaesdonckana* niet vermeld, vond ik bij Fritzen, *Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck* (zie boven, blz. 20, de noot), S. 2 f, die haar aan eene oudere, meer oorspronkelijke bron heeft ontleend.

5) *Chron. Wind.* p. 437. Het werd ingewijd 23 Oct. 1399 (zie boven, dl. I, blz. 75). Behalve het koor bouwde Broechusen ook den dormter en de keuken te Windesheim, alsmede den muur om het klooster (*Chron. Wind.* l. l.; verg. dl. I, bl. 76 v, 78). Misschien heeft hij ook de hand gehad in de kerk van het te zijnen tijde opgerichte klooster te Frenswegen. Zoo ja, dan zou dit ruim en rijzig, wèl verlicht en statig gebouw een gunstig getuigenis te meer afleggen aangaande s mans kunst.

In de Zuidelijke Nederlanden vinden wij hetzelfde verschijnsel. Zoo wordt aangaande den achtsten prior van Rooklooster, Gerard Gog, vermeld, dat de drie gaanderijen van het convent volgens zijne teekeningen werden vervaardigd 1). Merkwaardiger nochtans was Hendrik Schildeken, conversbroeder te Korsendonck. Deze, te Mechelen geboren en in de metselkunst zeer ervaren, had zich na den dood zijner vrouw in het genoemde klooster begeven, waar hij een voorbeeld van heiligheid was en in 1454 overleed. De nieuwe kerk te Korsendonck werd door hem gebouwd 2). Hier bleef het niet bij. Gelijktijdig met hem leefde te Zevenborren een conversbroeder, van wien gezegd wordt, dat hij in de architectuur bijzonder was bedreven 3). Deze beide mannen stonden, toen er ook te Bethlehem bij Leuven een koor moest verrijzen, met verlof hunner priors aan het hoofd van den bouw, die binnen zeven jaren werd volbracht 4). Een en ander schijnt nochtans verre te zijn overtroffen door de kerk te Zevenborren, waaraan men ongeveer vier en dertig jaren arbeidde, en die in 1467 werd gewijd 5). Van haar toch getuigt Aegidius van den Hecken 6), wiens oordeel, als dat van een artist, zooveel hooger waarde dan dat van anderen heeft: »Dit is die kerk, die èn als gebouw èn als kunstgewrocht, zoowel van binnen als van buiten bezien, het gemoed der beschouwers met zekeren wellust houdt opgetogen". Hij prijst haar, dat zij des zomers niet te heet, des winters niet te koud is, dat zij door haar licht het oog bekoort, en door hare leiding van het geluid zoowel het zingen als het hooren gemakkelijk maakt. Hij verhaalt met zekeren trots, hoe keizer Karel V, toen hij haar binnentrad en

1) Zie Alvin, *Spirituale Pomerium*, p. 3. Gerard Gog was prior van 1433 tot '41.

2) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 120 (ontleend aan Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 4, § 6 en 7; in het „Compendium" door Hoyberge, p. 119).

3) „Fuit et alius monasterij VII fontium Conuersus in Architectonia arte tritus admodum" (Impens, l. l.) De naam wordt niet opgegeven. Nauwelijks kan de zoo aanstonds te noemen Reinier de Beer zijn bedoeld.

4) Petrus Impens, l. l. („Compendium", p. 119 seq.).

5) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 47.

6) In zijne Lijst der sieraden van de kloosterkerk te Zevenborren (Bourg. bibl. M. S. n°. 11985; zie boven, blz. 216).

de oogen ophief, als het ware iets goddelijks in haar zag en vol bewondering tot zijn gevolg zeide: »Welk een heerlijke tempel is dat!" In één woord: de kerk te Zevenborren schijnt een meesterstuk van godsdienstige bouwkunst te zijn geweest. Toch meenen wij ook haar voor een gewrocht van den bedoelden conversbroeder te mogen houden.

Ongetwijfeld zullen er meer dergelijke voorbeelden van gelukkige beoefening der architectuur onder de Windesheimers bestaan 1), al zijn zij niet tot onze kennis gekomen 2). Maar ook aan de versiering der kerken werd groote zorg besteed. Wij zullen niet andermaal spreken over de beeltenissen der Heiligen, waarmede zoowel in het moederklooster als op den S. Agnietenberg de altaren waren opgeluisterd. 't Was alles eigen werk 3). Ook van het koorgestoelte in de beide conventen 4) mogen wij ongetwijfeld hetzelfde verklaren. Willem Vornken, anders zoo overdreven op het eenvoudige gesteld 5), zorgde wel, dat er fraaie versierselen kwamen, om door de priesters en dienaren op de feesten te worden gedragen 6). Wat daarvan door de broeders in teekening gebracht of vervaardigd kon worden, is zeker niet

1) Aegidius v. d. Hecken noemt in zijn *Cathalogus fratrum* (zie boven, blz. 216) ook nog: „Reynerus de bere conuersus. Hic in arte cementaria necnon lapindinaria (*sic*) industrius plurimum sub priore balduino cooperator ... Ad viridemuallem quoque ob artis sue periciam ascitus ambitus cui libraria inibi imminet testitudinem ipse perfecit." Deze conversbroeder Reinier de Beer stierf in 1485. De bedoelde prior Balduinus Ploys, onder wien hij voornamelijk werkzaam was, regeerde van 1474 tot '81.

2) De kloosterkerk te Richenberg bij Goslar, hoe weidsch ook (208 voet lang; 62 voet breed; crypt onder het koor; zie Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 490), behoort tot ons onderwerp niet, wijl zij reeds vóór de inlijving van het convent in het Kapittel bestond, en dus niet onder Windesheimschen invloed gebouwd werd. Ook die te Daalheim onder Paderborn (op den top van een berg; 180 voet lang; 35 voet breed; zie l. l. p. 484), ofschoon na de inlijving opgetrokken, kan niet dienen, wijl het niet blijkt, dat een der broeders het bestek heeft gemaakt. Aangaande die te Frenswegen, zie boven, blz. 241, noot 5.

3) Zie boven, blz. 237v.

4) Zie boven, dl. I, blz. 76; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 35.

5) Zie boven, dl. I, blz. 79, 191v.

6) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 35. Over een prachtig Mariabeeld en andere altaarsieraden op den S. Agnietenberg, zie l. l. p. 96, 120.

door anderen ontworpen of gemaakt. Op den S. Agnietenberg werden omstreeks 1460 de zoldering en de verschillende muurvakken der kerk met schoone kleuren afgezet. Men las er in groote, zwarte letters op een witten grond, zóó dat het bij 't binnentreden terstond in het oog viel: »Jezus, Maria, Agnes" 1). Nauwelijks kunnen wij dwalen, als wij ook dezen arbeid aan de kloosterlingen zelven toeschrijven. Waar de mannen werkten met het penseel, daar deden het de vrouwen met de naald. Zoo vinden wij te Diepenveen de adellijke zuster Elisabeth van Heenvliet bezig met het naaien en stikken van kerkelijke ornamenten 2). Maar ook nu weder — hetzij dan in werkelijkheid, hetzij slechts in schijn, omdat wij het van de overige kloosters niet even nauwkeurig weten — stond Zevenborren in veelsoortigheid, schoonheid en rijkdom van kerk- en altaarsieraden bovenaan. Tot 1488 was het in dit opzicht nog arm. Toen echter nam de sacristein Hendrik de Cock de zaak ter hand. Hij legde zich op de bijenteelt toe, ten einde met de opbrengst der korven de kerk van zijn convent op te luisteren 3). De poging werd gezegend; ook vele giften vloeiden toe; veertig jaar later 4) vulde de lijst der sieraden, zooals kandelaars, ciborieën, monstransen, beelden, schilderijen 5), altaartafels, zetels, schellen, geschilderde kerkglazen enz., niet minder dan achttien folio's schrift 6). Wij vermelden dit, niet om een indruk te geven van den rijkdom dezer kloosterkerk met hare negen altaren, maar omdat het ons voorkomt, dat de hand der broeders zelven — er waren, gelijk wij reeds zagen, artistisch gevormde mannen onder hen — niet in gebreke zal zijn gebleven, haar aandeel aan deze schatten toe te brengen 7).

1) *Chron. Mont. S Agnetis*, p. 121 seq.

2) Handschrift D, fol. 81r (verg. Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, p. 244).

3) Zie boven, blz. 183, noot 1.

4) Zie boven, blz. 217, de noot.

5) Zie over twee dier schilderijen boven, blz. 215, de noot, en blz 216, noot 3.

6) Gelijk boven (blz. 216) reeds gezegd werd, is deze Lijst opgemaakt door v. d. Hecken en te vinden in de Bourg. bibl. M. S. nº. 11985. Misschien is zij ergens in druk verschenen. Althans in 1863 werd zij met dit doel gekopieerd.

7) Zoo gaf bijv. v. d. Hecken in 1526 een [geschilderd] venster in de sacristie. Had hij er wellicht zelf de teekening voor geleverd?

Als men ons nu echter vraagt, of de Windesheimers naar ons oordeel gezegd mogen worden, op de tot dusverre behandelde kunstvakken van bijzonderen invloed te zijn geweest, dan durven wij nauwelijks bevestigend antwoorden. Zij hebben er veel aan gedaan; o ja. Zij hebben ze soms zeer verdienstelijk beoefend; voorzeker. Maar eene nieuwe richting er aan gegeven, dat hebben zij, zooveel ons althans gebleken is, niet. Van ganscher harte hopen wij, dat men te eeniger tijd op goede gronden een tegenovergesteld gevoelen zal kunnen uitspreken. Wie zou durven beweren, dat dit onmogelijk is? Maar dan zullen er meerdere voortbrengselen van kunst moeten gevonden worden, die blijkbaar in de verbondene kloosters zelven zijn vervaardigd, die er niet door een tijdelijk inwoner, maar door de eigenlijke broeders het aanzijn hebben ontvangen, en die geene toevallige gelijkenis met latere werken van dezelfde soort vertoonen, maar bewezen kunnen worden, daarvan de prototypen, de modellen, de vaders te zijn geweest. Want of men al in de miniaturen van het reeds genoemd gebedenboek van Maria, hertogin van Gelder, het vroegste voorbeeld van den stijl eener hoogst belangrijke groep van Keulsche schilders heeft gezien 1), het bewijst niets voor den invloed der Windesheimers op de kunst, wijl er tot dusverre tusschen het eene en het andere verschijnsel geen verband, veel minder een oorzakelijk verband is gevonden. Of Hugo van der Goes te zijnen tijde geacht werd, de grootste kunstschilder aan deze zijde der Alpen te zijn, de Windesheimers als zoodanig hebben daar niets aan toegebracht, want hij was reeds op het toppunt van zijn roem, toen hij de laatste zes jaren zijns levens als conversbroeder te Rooklooster kwam slijten 2). En of er in de verbondene conventen vele uitstekende calligrafen en illuminatoren, ja ook eenige verdienstelijke schilders en bouwkunstenaars zijn geweest, tot heden toe is nog niet gebleken, dat door één van die allen aan de zaken, die zij beoefenden, eene eigenaardige richting, een beslissende stoot, eene hoogere vlucht is gegeven. Wij vleien ons, niet al te onjuist te spreken, wanneer wij ons eindoordeel aldus samenvatten: de Windesheimers beoefenden de

1) Namelijk Schnaase in zijne *Geschichte der bildenden Künste*, 2te Aufl., Bd VI, S. 408 f; verg. ook S. 428.

2) Zie Wauters, *Hugues van der Goes*, p. 3; verg. ook p. 12.

aangeduide kunsten niet om haars zelfs wil, maar uit eerbied voor den godsdienst; zonder het bestaande wezenlijk te verbeteren, breidden zij den kring daarvan uit, en zonder den standaard van het schoone aanmerkelijk te verhoogen, kweekten zij den zin voor het schoone, althans in eigen kring, niet weinig aan; niet de kunst zelve verhieven zij, maar de voorwerpen van kunst vermeerderden zij; hun invloed was een invloed in de breedte, niet in de diepte.

Wij hebben, alvorens deze afdeeling te sluiten, nog kortelijk te spreken over de beoefening van de muziek en de poëzie onder de Windesheimers. Reeds vroeger merkten wij op, dat zij als reguliere kanunniken, d. i. als geestelijken, wel verplicht waren, de zangkunst te beoefenen, en dat er daarenboven in het moederklooster sommigen werden gevonden, die van de natuur eene fraaie stem hadden ontvangen, anderen, die niet onbedreven waren in de theorie der muziek 1). Uit de eerstgenoemden werden, gelijk van zelf spreekt, bij voorkeur de cantors gekozen 2); de laatstgenoemden, gelijk even natuurlijk is, dienden meestal tot het schrijven en corrigeeren van de koorboeken 3). Het zal niet noodig zijn, er bij te voegen, dat de meeste der verbondene kloosters weleens voortreffelijke zangers 4) en goede theoretici 5) zullen hebben gehad. De Diepenveensche zuster

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 223.

2) Zoo bijv. te Windesheim broeder Reinier van Arnhem, over wien straks nader. Zie *Chron. Wind.* p. 472; verg. boven, dl. I, blz. 140, noot 1.

3) Zie boven, dl. I, blz. 219, noot 2, en blz. 228. Verg. ook *Chron Mont. S. Agnetis*, p. 59.

4) Zoo bijv. de boven (blz. 232, 238) genoemde Godfried van Kempen, regulier kanunnik op den S. Agnietenberg. Hij was goed schrijver, goed zanger, goed verluchter, goed kunstschilder (zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 26 seq.). Ook broeder Joannes van Kampen aldaar was een „cantor bonus" (l. l. p. 59). Van den zestienden prior te Rooklooster, Frederik Bezuyens, wordt getuigd: „[Il] était fort instruit et n'avait point son égal pour la musique et le chant" (Alvin, *Spirituale Pomerium*, p. 3).

5) Sommige broeders beoefenden de muziek als eene der vrije kunsten. Zoo bijv. Joannes Geerts te Zevenborren (zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 93). Anderen prezen haar wegens haar heilzamen invloed op den mensch aan. Zoo bijv. Arnold van Geilhoven te Groenendaal (zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 267). Nog anderen schreven handleidingen voor den zang. Zoo bijv. Christiaan Cleynen te Tongeren (zie Sanderus, *Bibliotheca*

Geertruid Monickes bijv. bezat een zóó heerlijk stemgeluid, dat men er zelfs aan het pauselijk hof te Rome van wist te spreken 1).

Wanneer men nu echter meent, dat de Windesheimers, die zoo gaarne alles aanwendden, wat den luister van den eeredienst kon verhoogen, ijverige bevorderaars waren van orgelspel en meerstemmigen zang, dan bedriegt men zich zeer. Misschien is er nooit eene vereeniging geweest, die meer strenge, om niet te zeggen meer puriteinsche opvattingen van den kerkzang had, dan de hunne. Blijkbaar leefde de geest van Johan Cele, den invloedrijken Zwolschen rector 2), bij wien vele der eerste Windesheimers ter school hadden gegaan en die den broederen zeer genegen was, in hen voort.

Cele wordt als een hervormer van den kerkzang geroemd 3). Hij, die een man van stipte orde en strenge tucht mocht heeten 4), kon ook in den zang geene onregelmatigheid gedoogen 5), noch toelaten dat iemand van de wijs afweek 6). Alles moest stipt

---

Belgica manvscripta, pars II, p. 189; Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 134; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 169; Paquot, *Memoires*, tome III, p. 428). Wat er aan het theoretisch onderricht in den zang in Windesheimsche kloosters gedaan werd, spiegelt zich o. a. af in M. S. nº. 10876—10883 der Bourg. bibl. In dezen band, afkomstig uit Rooklooster, vindt men namelijk de volgende stukken: nº. 10876, *Flores Musice omnis cantus Gregoriani* („Impressum Argentine per Johannem pryss Anno Mccccl xxxviij"; incunabel met veel notenschrift); nº. 10877, *Compotus cum commento* (incunabel met houtsneefiguren van de beide handen, zoo binnen- als buitenzijde, om op de knokkels de namen der noten enz. te leeren); nº. 10878, eenige beschrevene folio's met aanwijzingen voor de theorie van den zang, met muziekproeven er bij; en aldus beginnende: „Pro informatione puerorum in cantu similia aliqua per ordinem sunt notanda"; nº. 10883, eveneens geschreven, aanvangende met de woorden: „Incipiunt aliqua de musica et de modo religiosi cantus in Rubeaualle obseruari solito", en aldus eindigende: „Sufficiant hec pro simplicibus quibus solis in hoc tractatu deseruire studuj. Forma tonorum et alia in versiculario habetur".

1) Handschrift D, fol. 127r: „Ende cort daer na waert sie cantrix want sie hadde ene schone stemme Soe datmen int hof van romen daer van wiste te seggen". Zij was afkomstig uit Westfalen, en stierf in 1426.

2) Zie de literatuur aangaande hem boven, dl. I, blz. 217, noot 5.

3) „Bonus ecclesiastici cantus reformator". *Chron. Wind.* p. 603.

4) Zie *Chron. Wind.* p. 605 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 173. Verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 280.

5) „Docuit insuper eos regulariter cantare". *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 172.

6) „Totum chorum concordi modulatione rexit". Ibidem.

in de maat gaan en zuiver éénstemmig worden gezongen Alleen in den Kerstnacht en op de Kerstdagen stond hij bij enkele gedeelten van den dienst het zoogenaamde »discanteeren", d. i. het bijvoegen van geïmproviseerde, meestal boven de melodie uitzwevende tonen, als teeken van vreugde toe [1]).

Nogmaals, zoo ging het onder den rector Johan Cele te Zwolle, als deze naar de gewoonte dier dagen de aanvoerder zijner scholieren bij den kerkdienst was. Zoo ging het ook onder de Windesheimers. Eenigszins in hunne »Constitutiones" [2]), maar vooral in hun »Ordinarius" [3]), maakten zij de noodige bepalingen omtrent de zaak. De psalmen moesten duidelijk en langzaam worden gezongen, met eene volledige pauze in het midden van ieder vers [4]). Zoowel een al te sleepend als een al te haastig zingen moest worden vermeden, ten einde alles ordelijk en stichtelijk te doen geschieden [5]). Niemand mocht door het leggen van meerdere noten op dezelfde lettergreep aan zijne ijdelheid toegeven, maar alle zang moest eenvoudig en statig

---

1) „Cantum ecclesiasticum per certas mensuras voluit decantari, nullum discantum praeter lectiones in nocte Natalis Christi, et *Benedicamus* per ipsa festa, propter festi illius laetitiam in ecclesia faciliter admittens" (*Chron. Wind.* p. 605). In de door mij geraadpleegde handschriften staat duidelijk „voluit" (niet met het letterteeken, dat evenzeer *u* als *n* zou kunnen aanduiden, maar met eene *v*), zoodat ik ook om deze reden bezwaar zou hebben tegen de voorgeslagen lezing „noluit" (zie Moll, a. w. dl. II, st. iii, blz. 313, noot 2).

2) Namelijk in pars III, cap 3 („Qualiter fratres habere se debent in horis regularibus").

3) Namelijk in cap. XXXII, meer bepaald de afdeeling „De modo et uniformitate cantandi".

4) „Psalmi autem distincte et tractim cantentur: ita vt in medio cuiuslibet versus perfecta sit pausa, et plena respiratio, non protrahendo vocem in pausa, neque in fine versus, sed breuiter et succinctim terminetur". *Constitutiones*, l. l. (in die van 1553, p. 95; in die van 1639, p. 130 seq.). Verg. ook den *Ordinarius*, fol. 42r: „Psalmodia perfecte et distincte est persoluenda, cum plena pausa omnium uocum in medio toni. ubi etiam cauendum est, ne quis uocem protrahendo eandem faciat in pausa". Een nauwgezet cantor, als Reinier van Arnhem te Windesheim, was dan ook „omnes fratres ad tractim cantandum et legendum continue sollicitans, et contrarium facientes saepe redarguens". Zie *Chron. Wind.* p. 472.

5) „Vitanda est etiam nimia protractio cantandi, sicut et nimia festinantia, ut cuncta decenter et deuote compleantur." *Ordinarius*, fol. 42r.

zijn [1]). Voorts moesten allen te gelijk beginnen, gelijk zingen, te gelijk eindigen [2]). En vooral: het strengste unisono moest worden gehandhaafd; niemand mocht eenige tonen hooger of lager gaan dan de overigen; daartoe moest de voorzanger zooveel mogelijk op eene voor allen geschikte hoogte inzetten, en zich desnoods niet ontzien, naar de behoefte van het oogenblik den toon te verhoogen of te verlagen. Op de grootere feesten moest men een weinig indrukwekkender, op de gewone dagen meer eenvoudig zingen [3]).

Onder de bepalingen der »Constitutiones" en van den »Ordinarius" betreffende de kerkelijke muziek bij de Windesheimers is er ééne, die men nauwelijks zou verwachten, en die toch de strengste van allen is. Het was namelijk ten stelligste verboden, orgels te doen bouwen. Priors of procurators, die het deden, werden afgezet. Kloosterlingen, die er schuldig aan waren, werden door het generaal kapittel arbitraarlijk gestraft. Dáár, waar er bij speciale vergunning van het genoemd kapittel een bestond, mochten de broeders zelven, hetzij ze hunne gelofte alreede gedaan of nog niet gedaan hadden, er volstrekt niet op spelen, maar moest de betrekking van organist aan een wereldlijk man worden opgedragen. Intusschen moesten dan nog het »Credo", de »Praefatio", het »Pater noster" en het »Magnificat",

---

1) „Nullus fractis uocibus audeat curiositatem uel leuitatem ostendere, sed plano et simplici modo qui grauitatem preferat omnis cantus est depromendus." *Ordinarius*, fol. 41v, en daaruit overgenomen in de *Constitutiones* van 1639, p. 131.

2) „Et propter uniformitatem in omnibus cantandis, uel incipiendis. uirgula rubea in singulis libris, cui quisque cedere debet, est facienda." *Ordinarius*, fol. 41v. Duidelijker in de *Constitutiones* van 1639, p. 131: „Vt autem omnis cantus noster grauitatem redoleat, omnisque vitetur dissonantia; vniformitas vocum semper est obseruanda: vt omnes pariter cantare incipiant, et pariter desinant, ac in medio versus, seu ad virgulam pariter respirent."

3) „In omni cantu uniformitas uocum semper est obseruanda, ita ut nemo audeat cantare aliquo gradu supra uel infra quam conuentus canit. Idcirco quantum fieri potest moderandus est cantus ut omnibus conueniat. — Nec uitanda est eleuatio uel depositio tam infra psalmodiam quam infra reliquum cantum, cum extra metam uenerit congruentem. — In maioribus tamen festis aliquantulum solemnius et ferialibus diebus simplicius est cantandum." *Ordinarius*, fol. 41v, en daaruit bijna woordelijk overgenomen in de *Constitutiones* van 1639, p. 131 seq.

wijl zij hoofdbestanddeelen der misliturgie waren, zonder begeleiding van het orgel worden gezongen 1). Ook alle andere muziekinstrumenten waren in de Windesheimsche kloosters zonder eenig voorbehoud verboden 2).

Zeker, men zal dit vreemd vinden. En te meer, wanneer men bedenkt, dat Johan Cele, naar wien de broeders zich in andere opzichten gevormd hadden, het orgel dikwijls met volle kracht bespeelde 3), dat de broeders des gemeenschappelijken levens, met wie zij zoo nauw verwant waren, zich althans niet zóó afkeerig betoonden van instrumentale muziek 4), en dat mannen als Thomas a Kempis de orgels als een der voortreffelijkste voorwerpen in de kerken beschouwden 5). Intusschen merken wij op, dat de vergunning, waarvan wij spraken, weleens moet zijn verleend. Althans in de dagen van Busch had het klooster te Sulta een orgel 6). Later schijnt men op dit punt meer vrijgevig te zijn geworden. Immers in de »Constitutiones" van 1639 is het verbod om orgels te bouwen, met al de daarbij

1) „Organa nemo assumere praesumat. Si prior aut procurator contrarium fecerit: sit casus absolutionis. Si vero conuentus culpabilis repertus fuerit: puniatur secundum arbitrium capituli generalis. Qui vero habent organa de beneplacito capituli: habeant saeculares qui in ipsis organis ludant, et nequaquam fratres professos aut professuros. Credo etiam, prefatio, oratio dominica, et magnificat ex integro semper cantentur" *Constitutiones* van 1553, p. 94. Korter de *Ordinarius*, fol. 42r: „Propter quod nec organa iudicamus aliquo modo admittenda" Tot de verschilpunten tusschen het kapittel van Windesheim en het grootendeels daarnaar gevormde kapittel van Neuwerk behoorde ook het al of niet gebruiken van orgels bij den kerkdienst. Zie boven, blz. 48.

2) „Interdicitur etiam vniuersis capituli membris, vtriusque sexus, omnis lusus, choreae, cantilenae, potationes, et vsus quorumlibet instrumentorum musicalium", etc. *Constitutiones* als boven, p. 50.

3) „Ac etiam saepe in festis summa cum exultatione in organis cecinit, verus imitator sancti regis Dauid effectus, qui coram arca Dei cytharam saltans ac gratulans percussit." *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 172.

4) Zekere Timan, leekebroeder in het fraterhuis te Zwolle, had weleer soms zijn onderhoud gezocht in het bespelen van een muziekinstrument langs de straten „Ipse quia apportauit secum instrumentum suum musicum iussus fuit aliquando precipue tempore natiuitatis domini pro solacio in presentia fratrum in eo ludere alias numquam." Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri* (Kon. bibl. H. S. no. 346), fol. 32r.

5) Zie Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, S. 146.

6) Zie *Ref. mon.* p. 494c, 498a.

genoemde strafbepalingen verdwenen 1). Nog later is het misschien meer regel dan uitzondering geworden, een orgel te hebben en het door de kloosterbroeders te doen bespelen. Ten minste tegen het einde der achttiende eeuw vinden wij te Korsendonck een der reguliere kanunniken, die er het ambt van organist bediende 2).

Niet licht zal iemand, die van de opgenoemde feiten heeft kennis genomen, beweren, dat de Windesheimers op de toonkunst in het algemeen, of op de kerkelijke muziek in het bijzonder, eenigen invloed hebben uitgeoefend; en terwijl wij tot dusverre na de beschouwing van ieder onderdeel het resultaat van ons onderzoek hebben opgemaakt, zal men ons daarvan thans gaarne ontslaan. Iets dergelijks verwachten wij ook ten opzichte van de beoefening der dichtkunst door de broederen, een onderwerp, dat wel is waar een weinig meer dan het voorgaande oplevert, maar toch niet genoeg, om, althans voor zooveel er ons tot dusverre van bekend is, eenigen invloed, hoe gering ook, te mogen onderstellen.

Dat Johan Schutken te Windesheim vele vrome liederen heeft gedicht, waarbij hij zich bijna zeker van de landtaal bediende, is reeds vroeger door ons gezegd 3). Dat Thomas a Kempis op den S. Agnietenberg o. a. eenige niet onverdienstelijke »Cantica spiritualia" heeft geschreven 4), is van algemeene bekendheid. Geheel in overeenstemming met de godsdienstige sfeer, waarin de broeders leefden, schijnen diegenen hunner, welke de gave des lieds in zich droegen, bij voorkeur lofzangen, oden, hymnen en dergelijke te hebben gemaakt. Zoo vervaardigde Arnoldus Buderick, eerste prior van het klooster te Elseghem bij Oudenaarde, een man van meer dan gewone bekwaamheid en vroom-

1) Zie de genoemde *Constitutiones*, p. 129.

2) Namelijk Petrus Nannius, geboortig uit Rotterdam. Zie v. Gorkom, *Beschryvinge der stad en vryheyd van Turnhout*, Mech. 1790, blz. 54. Of „Meister Cornelis Organist", die in 1599 uit de genaaste goederen van het klooster Bethlehem te Zwolle een jaargeld van achttien goudguldens trok (*Kronijk van Gerardus Coccius*, Dev. 1860, blz. 64), weleer in het genoemde klooster het orgel had bespeeld, of als organist in de gereformeerde kerk fungeerde, blijkt niet; doch wel bijna zeker ontving hij zijn geld in deze laatste betrekking.

3) Zie boven, dl. I, blz. 224, 286.

4) Zie zijne *Opera omnia*, in de uitgaven van Sommalius afd. II en III. 's Mans *Vita boni monachi*, ofschoon op rijm, heeft niets poëtisch.

heid, twaalf boeken »Odae de laude Dei" 1). Van zekeren Joannes van Heestert, profesbroeder te Bethlehem bij Leuven wordt een gedicht ter eere van de Elf duizend Maagden, beginnende met de woorden »O vernantes Christi Rosae", bijzonder geroemd 2). Jasper de Meet, twintigste prior van het klooster Zevenborren, maakte verschillende lof- en leerdichten 3). Zoo waren er meerderen. Lodewijk van Bivoorde, regulier te Groenendaal, zong »De laude Cellae", maar schijnt zich overigens meer op zedekundig gebied te hebben bewogen. Althans hij schreef in dichtmaat over de zeven hoofdzonden en den strijd tusschen goed en kwaad 4).

Van meer belang waren de gedichten van Joannes Latomus, dien wij vroeger als geschiedschrijver leerden kennen 5). Hij

---

1) Vóórdat Buderick ten klooster ging, was hij „Protonotarius et Clericus Curiae Romanae, ac Bonifacii IX legatus". Hij deed professie te Rooklooster, werd eerste prior van het in 1417 gestichte klooster te Elseghem, en stierf omstreeks 1444. Zie aangaande hem Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 79; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 95; Busch, *Chron. Wind.* p. 183 (verg. boven, blz. 89, noot 1); Rosweyde in de Opdracht zijner uitgave van het *Chron. Wind.* [p. III].

2) Zie Val. Andreae, l. l. p. 513; Foppens, l. l. tom. II, p. 655 seq; Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. IV, art. 5, § 3, waar het bedoelde gedicht in zijn geheel is opgenomen. Van Heestert stierf in 1458.

3) De Meet bekleedde het prioraat van 1513 tot '23. Zie over hem Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 55 seq, die zijne berichten schier woordelijk heeft nageschreven uit Ambrosius Pontanus, *Gazophylacium Sogniacum*, maar juist het lijstje van 's mans dichtwerken heeft weggelaten. Het luidt aldus: *„In Laudem beatissimae Virginis dei Genitricis Mariae.* Item *de Salutatione Angelica. exhortatio ad frequentationem Salutationis Angelicae. de Laudibus diuae Magdalenae. de Laudibus Mariae Aegyptiacae. Ad diuum Aegidium Christi Confessorem Oratio.* Item *Gaudia Virginis Barbarae. de eadem Oratio prosaica. de non curandis hominum verbis. de mortis memoria.* Item *de memoria quatuor nouissimorum. de Gaudijs B. Mariae Virginis. Ad diuam Mariam Aegyptiacam Oratio. de Laudibus diui Quintini martyris. de patienter tolerandis sine querela aduersis*".

4) Ludovicus Bivordanus leefde omstreeks 1430. Het uitvoerigst is over hem Paquot, *Memoires*, tome XVII, p. 171—173. Zie voorts Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 162; Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, pars II, p. 141; Val. Andreae, l. l. p. 631; Foppens, l. l. tom. II, p. 826.

5) Zie boven, blz. 212v, 219v.

vervaardigde ze in grooten getale, en bracht ze onder allerlei titels, zooals »Epigrammata", »Buccolica", »Epistolae heroicae", »Poemata varia", »Carmina Romana" en »Carmina Bredana" bijeen. Al deze collectiën zijn nog, deels in autograaf, deels in afschrift, op de Bourgondische bibliotheek voorhanden 1). Doch genoeg. Zelfs aan de dramatische dichtkunst hebben enkele Windesheimers iets gedaan. Zoo zagen wij reeds, dat een der onderwijzers op de kloosterschool te Tongeren, Joannes Voets, later prior van het convent aldaar, in 1627 een schooldrama in het licht zond, getiteld »S. Henricus Bavariae Dux" 2). Een ander broeder, Petrus Impens, regulier in het S. Maartensklooster te Leuven, wel te onderscheiden van den geschiedschrijver van dien naam, gaf eveneens onder den titel van »Anglia utriusque fortunae" in 1663 eene tragedie uit. Niet minder dan nog zeven andere dichtwerken van zijne hand verlieten in den loop van ongeveer twaalf jaren de pers 3). Een tijdgenoot van hem, Gaudentius van Loemel, profesbroeder uit het klooster Mariënhage bij Eindhoven, bediende zich bij het dichten niet van het Latijn maar van het Nederlandsch. Hij schreef »De geestelijke Orpheus", »De wegwijzer tot de zeven weeën der Moeder Gods, met eenige godvruchtige liedekens", en »De toetssteen der tongen", en maakte deze werkjes, die waarschijnlijk niet veel kunstwaarde zullen gehad hebben, door den druk gemeen 4).

Ziedaar het een en ander ten bewijze, dat ook de poëzie door de Windesheimers is beoefend geworden. Bijna uitsluitend bedienden zij zich hierbij van de Latijnsche taal. Nauwelijks schijnt men te mogen aannemen, dat hunne gedichten zelven, zoo geschrevene als gedrukte, ooit volledig zullen worden gekend. Onder deze omstandigheid is het natuurlijk onmogelijk, een juist oordeel over de zaak te vellen. Doch zóóveel schijnt men wel als zeker te mogen aannemen, dat de leden der Vereeniging, al werden er

---

1) *Catalogue*, tome I, nº. 3381—'83, 4084, 4085, 4180, 4181, 9431, 9432; tome II, p 43. Men kan één zijner gedichten afgedrukt vinden in de boven (blz. 213, noot 2) genoemde vertaling zijner Kroniek van het klooster „Paradisus Mariae" bij Reimerswaal, blz. 209—211. Dit gedicht is inderdaad niet onverdienstelijk.

2) Zie boven, blz. 189.

3) Zie de titels bij Foppens, *Bibliotheca Belgica*, tom. II, p. 985.

4) Zie Paquot, *Memoires*, tome XI, p. 49 suiv.

enkele gelukkige beoefenaren der dichtkunst onder hen gevonden, op die kunst zelve niet van invloed zijn geweest.

Meenden wij te mogen verwachten, dat menig lezer met belangstelling zou vragen naar de betrekking, waarin de Windesheimers stonden tot de kunst, niet minder zullen hunne godsdienstige denkbeelden, hunne verhouding tot de kerkleer, hun wondergeloof, hun al of niet van invloed zijn op de kerkhervorming der zestiende eeuw, ook wat het dogmatisch gedeelte betreft, bij velen een punt van onderzoek uitmaken. Terwijl wij verwijzen naar hetgeen dienaangaande reeds vroeger met het oog op het moederklooster werd gezegd [1]), voegen wij er thans tot kenschetsing van den algemeenen geest der Vereeniging het volgende bij.

Het begrip, dat de broeders zich vormden van God, hunne opvatting van zijn bestuur, hun denkbeeld aangaande gebedsverhooring en dergelijke zaken, waren in den regel bekrompen. Wel is waar treffen wij bij schrijvers als Thomas a Kempis [2]), Gerlacus Petersz. [3]), Hendrik Mande [4]), Frederik van Heilo [5]) en anderen soms hooge opvattingen van het Goddelijk Wezen aan; wel is waar kende men de eigenschappen Gods, gelijk de Kerk die leerde, in den regel zeer goed [6]); wel is waar stonden de »epitheta ornantia", die sinds eeuwen aan zijnen naam verbonden werden, in het geheugen gegrift [7]), maar als het op de praktijk aankwam, bleek het, dat er al zeer naïef, schier zeiden wij zeer huiselijk, over den Oneindige werd gedacht. Men hield, niet slechts bij wijze van persoonsverbeelding in zekere soort van opstellen [8]),

1) Zie boven, dl. I, blz. 192—198.

2) Zie bijv. zijn *Soliloquium animae*, cap. XI.

3) Zie bijv. zijn boven (dl. I, blz. 277) genoemd *Soliloquium*, cap. XIII, § 7, 9.

4) Zie bijv. zijne boven (dl. I, blz. 269, noot 2) vermelde *Corte enighe sprake*.

5) Zie Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, blz. 176—178.

6) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 402.

7) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 577.

8) Namelijk in de zoogenaamde samenspraken der ziel met haren Beminde, haren Bruidegom en dergelijke. Zie daarover boven, dl. I, blz. 269, noot 2 en 3; blz. 270, noot 4.

maar in de meening dat het werkelijk zoo was, »beide inwendig en uitwendig", samenspraken met »onzen lieven Heer" [1]), hetzij dan dat wij hierbij aan God of aan Jezus hebben te denken [2]). Men gaf aan stervenden de groeten mede voor God [3]), en eene zuster — het is verre van ons, de liefdevolle vroomheid te miskennen, die haar aldus deed handelen — bad, dat »onze lieve Heer" hare ziekte mocht matigen, totdat het met de overige kranken wat beter zou zijn; Hij mocht het haar vervolgens dubbel wedergeven; de ziekenwaarster had het thans te druk [4]).

Nu ja, wie weet, welk eene eenvoudige ziel die zuster was! Was Thomas a Kempis ook een onnoozele broeder? Ziehier, wat hij in heiligen ernst als eene proeve van het Godsbestuur verhaalt. Eens — het was in de dagen, toen het klooster op den S. Agnietenberg nog met groote behoefte had te worstelen — waren verscheidene arme klerken uit Zwolle uitgenoodigd, om de broeders aan zekeren arbeid te helpen. Eenige van deze laatsten gingen in de Vecht visschen. Zij wierpen de netten »in den naam van Jezus" uit, en de almachtige Schepper der wateren deed hen evenveel brasems vangen, als er gasten waren [5]).

Nog een voorbeeld van denzelfden schrijver. Een welgezind Utrechtsch kanunnik [6]) had aan de broeders twee koeien geschonken. Doch opdat hun geduld beproefd en hun geloof vermeerderd zou worden, kwam ééne der twee te sterven. »Maar de wonderbare goedheid Gods" — het zijn zijne eigene woorden — »beschikte een zoo grooten overvloed van melk, dat er voor allen genoeg was, en dat men nauwelijks gedacht had, van de twee zooveel te zullen trekken". De goede Thomas brengt er zelfs Jesaia VII : 21 bij te pas [7]).

1) Handschrift D, fol. 8r: „Onse lieuen heer plach vaeke medesprake myt hoer [nam. met Salome Sticke] te hebben. beyde inwendelijc ende wtwendich."

2) Verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 85

3) Handschrift D, fol. 88r (verg. Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, p. 252).

4) Handschrift D, fol. 126r.

5) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 15 seq.

6) Namelijk Gerrit van Bronkhorst. Zie over hem boven, dl. I, blz. 186, noot 5; dl. II, blz. 11, noot 3.

7) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 16. Wie meer zulke naïef-vrome verhalen van Thomas a Kempis begeert, kan ze vinden in de „exempla", die hij achter sommige zijner *Sermones* heeft geplaatst.

Waren deze weinig breede opvattingen van het bestuur der Voorzienigheid misschien alleen aan de bewoners van het genoemde convent eigen? Ver van den S. Agnietenberg lag het klooster Korsendonck bij Turnhout. Daar hield men op zekeren tijd lateldag, en dan bracht, gelijk wij vroeger zagen 1), de gewoonte mede, dat er wat betere spijs werd voorgezet. De procurator, die hiervoor zorgen moest, was met de zaak verlegen, want hij had niet. Daar wordt hem bericht, dat er eene menigte eenden naar de vijvers zijn gevlogen. »Hij herkent hierin de liefde der Voorzienigheid"; de netten worden uitgezet en de vogels gevangen 2).

Is het dan niet vroom, de hand van God in alles, ook in het geringste te zien, en houdt de vroomheid niet op, waar men iets aan het toeval gaat toeschrijven? Zonder twijfel, en daarom komt het niet in ons op, deze dingen ongodsdienstig te noemen. Maar zij schijnen ons toch wat al te klein-kinderlijk in gebaarde mannen, en wat al te naïef in reguliere kanunniken van het kapittel van Windesheim. Uit eerbied voor God zouden wij wenschen, dat zij ons wat kloeker proeven hadden gegeven van hun geloof in het bestuur van God. En tot welke schier onwaardige voorstellingen van gebedsverhooring zulke opvattingen kunnen leiden, moge blijken uit het voorbeeld van nog een geheel ander klooster, dat wij ten slotte aan de reeds genoemde zullen toevoegen.

In het convent S. Barberendaal te Tienen was eene zuster gewoon, zich des nachts na de metten over te geven aan vrome gepeinzen. Hierin werd zij echter gehinderd door de kikvorschen in de omliggende slooten en poelen. Wat deed zij? Zij bad God, dat deze het kwakend gediërte mocht bedwingen. En — zoo voegt Petrus Impens, aan wien wij dit ontleenen, er bij — haar gebed

---

1) Boven, dl. I, blz. 200v.

2) Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 10. Een dergelijk voorbeeld op een dergelijken dag, een hert betreffende, wordt aangaande het klooster te Bodiken verhaald. Zie Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 580 (naar 't schijnt aan het *Chronicon Bodecense* ontleend). Nog een voorbeeld betrekkelijk een zalm, op den dag vóór het feest van Maria's geboorte door een leekebroeder bij Nuis gevangen, levert de onbekende schrijver van het *Magnum chronicon Belgicum*, p. 380. Dat dergelijke opvattingen ook thans nog aanhangers vinden, kan men zien bij Pierson, *Moody en Sankey* (in *de Gids* van Oct. 1875), blz 107v.

werd verhoord, »zóó zelfs, dat de zusters tot den huidigen dag genot hebben van dit wonder, wijl er, gelijk verhaald wordt, zelfs in de slooten achter den dormter en het ziekenhuis geen geluid van kikvorschen wordt gehoord" 1).

Na deze verhalen, die met vele dergelijke zouden te vermeerderen zijn, zal niemand zich verwonderen, dat de Windesheimers het niet verder dan de gewone kerkleer hebben gebracht 2). Wel is waar schemert er zoo hier en daar een straaltje van hooger licht, maar het beteekent tegenover de doorgaande denkwijze niet veel en kan nauwelijks eenigen invloed hebben gehad. Want of Frederik van Heilo al waarschuwde tegen een verkeerd vertrouwen op aflaten 3); of hij en Hendrik Mande geene voorstanders waren van het beevaart-loopen 4); of er bij hen, ja zelfs bij eene zuster te Diepenveen zoo iets gevonden wordt, dat op de protestantsche, of beter gezegd op de Paulinische leer van de rechtvaardiging door het geloof gelijkt 5); of Thomas a Kempis, waar hij over dood en asch als het einde aller dingen spreekt, de maar al te vaak uit hun verband gerukte woorden doet hooren: »Omnia sunt nulla, Rex, Papa et plombea bulla" 6); of anderen nog andere vrijzinnige dingen schreven 7), het is veel te sporadisch en veel te weinig principieel, om er bijzondere waarde aan te hechten. De broeders waren en bleven echt roomsch-katholiek, gehoorzame zonen der Kerk, aan hare leer gehecht. Wij zullen dit ten aanzien van enkele punten in het licht stellen. Daaruit moge dan de lezer tot het overige besluiten.

Reeds terstond valt de onwankelbare trouw der Windesheimers

---

1) Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 11 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 363), en daaraan ontleend door Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 143.

2) Verg. boven, dl. I, blz. 193.

3) Zie Pool, a. w. blz. 119v, 120v, 123v, 149, 199, doch daarentegen vooral ook blz. 125v, 131v. Verg. voorts boven, dl. I, blz. 194.

4) Zie, wat Frederik v. Heilo betreft, Pool, a. w. blz. 116—129, vooral ook blz. 130v; wat Hendrik Mande en anderen aangaat, aldaar, blz. 114—116, alsmede boven, dl. I, blz. 196.

5) Zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 206, alsmede boven, dl. I, blz. 196v.

6) Namelijk in zijn *Hortulus rosarum*, cap. IV, § 3.

7) Zie boven, dl. I, blz. 197v.

aan den Apostolischen Stoel in het oog. Nooit zijn zij afgeweken van de Pausen in rechte lijn en de door dezen benoemde bisschoppen en legaten 1). Hoeveel tijdelijk voordeel er met het aanhangen van dezen of genen Tegenpaus mocht te behalen zijn geweest, zij zouden er niet aan hebben gedacht, zich bij hem te voegen, en wat al ellende er met de gehoorzaamheid aan een bisschop mocht zijn verbonden, zij vroegen alleen, of hij door den Paus was geconfirmeerd. Of Rudolf van Diepholt op wettige wijze tot bisschop van Utrecht was verkozen, beteekende niets in hun oog; zij hielden zich aan Zweder van Kuilenburg, die door Martinus V was aangesteld, en verduurden daarvoor vervolging door staatkundige machten, verbanning uit hunne conventen, verbreking van de gewone orde hunner zaken, vele jaren lang 2). Maar nauwelijks had Eugenius IV denzelfden Rudolf van Diepholt als bisschop van Utrecht bevestigd, of zij hingen hem aan met een ijver en trouw, alsof zij altijd zijne vrienden waren geweest 3). Wij hebben oog en hart voor deze beginselvastheid. Wij achten er de Windesheimers te hooger om, dat zij niet met zoovele anderen in die dagen 4) hebben gedobberd en gelaveerd, en liever martelaren dan karakterloozen hebben willen zijn. Maar juist in deze vuurproef is hunne gehechtheid aan de Roomsche Curie, eene gehechtheid, waarvan zij ook later nooit zijn afgeweken, op de meest overtuigende wijze gebleken.

Een tweede punt, dat de aandacht trekt, is de liefde voor Maria in den Windesheimschen kring 5). Het is opmerkelijk, hoevele

---

1) Verg. boven, dl. I, blz. 193; dl. II, blz. 15, 71, 110.

2) Zie boven, blz. 110—113.

3) Zie boven, blz. 114—117.

4) Zie Moll, a. w. dl. II, st. i, blz. 184, 187v, 198, 204. Verg. ook boven, blz. 35, noot 5, en blz 41.

5) Ofschoon Gerrit de Groote in gehoorzaamheid aan de kerkleer aan niemand toegaf, komt de naam van Maria in zijne schriften niet dikwijls voor. Dat men er echter geen verkeerd besluit nit moet trekken, blijkt bijv. uit de volgende woorden van zijn brief aan Joannes Te Water: „Domine Deus rex caelestis, beatissima nostra custos Maria, et omnes sancti Angeli Dei, venite in adiutorium eius" (*Chron. Wind.* p. 510). Zie ook de volg. blz., noot 10. Bij de broeders des gemeenschappelijken levens was Maria even geliefd als bij de Windesheimers. Zie bijv. Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 177, 186.

conventen, tot het Kapittel behoorende, aan haar waren gewijd 1). Reeds vroeger zagen wij, dat het moederklooster zelf onder hare bescherming was geplaatst, dat de torenklok aldaar haren naam droeg, dat zelfs de spreukband op het zegel het »Ave Maria" bevatte 2). Wie den S. Agnietenberg bezocht, kon terstond bemerken, dat men er op de vereering van de »Moeder Gods" zeer was gesteld. Vóór de kloosterpoort toch stond een klein Mariabeeld 3). Nauwelijks trad men de kerk binnen, of men zag er met groote zwarte letters op eene in 't oog vallende wijze de namen »Jezus, Maria, Agnes" staan 4). Midden in de kerk, vóór het koor, stond een altaar met een kostbaar en zeer fraai beeld der Moedermaagd met het kindeke op den arm 5). Kwam men te Diepenveen, men vond er niet slechts in de kerk, maar ook aan den wand der ziekenkamer een beeld van Maria 6); men hoorde er bidden tot Maria 7); men zag er de stervenden zich troosten met Maria 8). En in welk Windesheimsch klooster men vertoefde, de, »Cursus beatae Mariae semper Virginis" werd er dagelijks gehouden 9); bij het uitspreken van de namen »Jezus" en »Maria" in het koor. werd eerbiedig gebogen 10); het »Ave

---

1) Zie beneden, in het Aanhangsel. Verg. ook Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 817. Wat men van haar als patrones verwachtte, zie *Chron. Wind.* p. 563.

2) Zie boven, dl. I, blz. 193; verg. ook dl. II, blz. 103, noot 3.

3) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 96.

4) l. l. p. 121; verg. boven, blz. 244.

5) l. l. p. 96; verg. ook p. 120.

6) Handschrift D, fol. 81r, 81v (verg. Matthaeus, l. l. p. 244).

7) t. a. p. Zie ook de aanbeveling daarvan aan de zusters door haar biechtvader Johan Brinckerinck in diens collatiën (Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV), blz. 159, 166v.

8) Handschrift D, fol. 150v.

9) Zie boven, dl. I, blz. 153, 193; over het waarnemen er van, aldaar, blz. 154, de noot. Men kan zulk een *Cursus* vinden in H. S. nº. 1769 en H. S. nº. 1770 der Deventersche bibliotheek (beiden zeer klein quarto; perkament; keurig schrift uit de 15de eeuw; sierlijke beginletters). De hoogleeraar W. Moll te Amsterdam bezit een H. S. met het *Officium beatae Mariae virginis in usum religiosarum ordinis sanctae Brigittae*, waaruit hij eenige hymnen en sequentiën heeft doen afdrukken in Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. I. Zie aldaar, blz. 355.

10) Zie boven, dl. I, blz. 194; dl. II, blz. 68. Ook Gerrit de Groote

Maria" was op aller lippen [1]. Algemeen was de liefde voor de »Moeder Gods" [2]. Daar waren er, die zich te harer eere een vrijwillig vasten [3], of ook een vrijwillig stilzwijgen oplegden [4]. Men geloofde aan hare verschijningen [5], aan hare tusschenkomst tot herstel van kranken [6], aan hare wonderdoende macht bij sommige harer beelden [7]. Visionarische personen zagen haar in hunne visioenen [8]; dichterlijke zielen maakten verzen tot haren lof [9]; dogmatische hoofden schreven boeken te harer eere [10]; vrome gemoederen waren onuitputtelijk in de vermelding van hare grootheid en goedheid [11], en een algemeen verspreid gebedje luidde als volgt:

Maria, mater gratiae,
Mater misericordiae,

---

deed het, „quia hoc habent Deo devoti". Zie Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XVIII, § 13.

1) Zie boven, dl. I, blz. 193; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 96.

2) *Chron. Wind.* p. 243, 343, 587; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 54; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 59.

3) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 121.

4) Handschrift D, fol. 90r (verg. Matthaeus, l. l. p. 254).

5) Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 115 seq.

6) *Chronicon Bodecense*, aangehaald door Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 581.

7) Zie beneden, blz. 267.

8) Bijv. Hendrik Mande, reddiet te Windesheim, en Hendrik Loder, prior te Frendeswege. Zie boven, dl. I, blz. 193; verg. ook aldaar, blz. 266.

9) Bijv. Matthaeus de S. Joanne, regulier te Tongeren, gest. 1466. Hij schreef *Versus in laudem D. V. Mariae, per octo figuras Scripturae sacrae Virginitatem eiusdem denotantes*. Zie Val. Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 656; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 867.

10) Bijv. Thilmannus Dulmaniensis, regulier te Bodiken en gedurende eenigen tijd prior te Trutenhausen. Zijn tijdgenoot Trithemius in diens *Catalogvs illvstrivm virorvm* (*Johannis Trithemii opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I), p. 181, zegt van hem: „Scripsit insigne volumen de laudibus beatae Mariae virginis, quod coronam sanctae Mariae praenotauit .... Viuit adhuc hodie sub Maximiliano Rege. Anno domini quo ista scripsimus 1495."

11) Bijv. Thomas a Kempis. Zie o. a. zijne *Sermones ad novitios*, tertia pars, sermo III—VI. Bekend is het rijmpje achter zijn *Vita boni monachi*:

Assuesce Jesum invocare:
Mariam saepe salutare:
Cruce sancta te signare:
Omnes sanctos honorare, etc. etc.

Tu nos ab hoste protege,
In hora mortis suscipe [1].

Waarlijk, het zal niet noodig zijn, er meer bij te voegen, om te doen zien, dat de Windesheimers Maria niet vergaten, maar haar innig liefhadden en hoogelijk vereerden. En indien iemand mocht vragen, of dit te allen tijde aldus is gebleven, zoo antwoorden wij, dat men ook later bij schrijvers, tot de Windesheimsche congregatie behoorende, over Maria gesproken vindt met een gloed, die aan vroegere eeuwen niets toegeeft [2].

Waar de vereering van Maria zóó sterk was, kan men reeds

---

1) Dit gebedje of coupletje was zeer algemeen verspreid. Herhaaldelijk komt het voor, nu eens op zichzelf, dan weer achter verschillende hymnen. Men plaatste het schier achter allen, die in dezelfde maat waren geschreven, meermalen nog weer gevolgd door een ander coupletje, dat evenzeer nu eens afzonderlijk, dan weer in verbinding met andere, en daarenboven met verschillende variatiën wordt gevonden, maar welks meest gewone lezing schijnt te zijn:

Gloria tibi domine,
qui natus es de virgine,
cum patre et sancto spiritu
in sempiterna secula.

Ik vond het „Maria, mater gratiae" als op zichzelf staand gebedje bij Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 24, en bij Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 59; in verbinding met andere coupletten in het aan hymnen zoo rijke *Breviarium* van het kapittel van Windesheim (zie boven, dl. I, blz. 211, noot 1), en in het daarmede gelijkloopend gedeelte in het *Breviarium* van het kapittel van Sion (zie boven, blz. 33, noot 1), beiden ongeveer in het midden van 't boek; voorts in den straks genoemden *Cursus beatae Mariae Virginis* in H. S. nº. 1769 der Deventersche bibliotheek, alsmede andermaal aldaar in eene hymne [op fol. 10v—11r]; eindelijk nog in eene hymne, uitgegeven door Moll in de zooeven vermelde *Studiën en bijdragen*, dl. I, blz. 359. Ten slotte zij nog, tevens ten bewijze hoe lang dit gebedje zich heeft staande gehouden, gezegd, dat het zelfs nog voorkomt in het boven (blz. 100, noot 3) genoemde *Diurnale* van den Gaesdonckschen prior Petrus Nabben, een klein werkje, omstreeks 1744 te Geldern gedrukt. Dáár staat het op p. 118 achter een kort gebedje in proza, tot Maria gericht, doch met een variant in den tweeden, en eene omzetting in den vierden regel, aldus:

Maria Mater gratiae,
dulcis parens Clementiae,
tu nos ab hoste protege,
et mortis horâ suscipe.

2) Zie bijv. Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 74; Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 115 seq.

vermoeden, dat die van de Heiligen niet zal hebben ontbroken. En zoo is het ook. De één had eene bijzondere voorliefde voor een bepaalden Heilige, op wiens feest hij geboren 1), of aan wien hij om andere redenen bijzonder gehecht was 2). De ander hield zich dagelijks met meerdere te gelijk bezig 3). Soms verbonden zich al de bewoonsters van een klooster, om voor elke zuster, eer zij stierf, honderd pater-nosters ter eere van S. Ursula en de elf duizend Maagden te lezen, opdat dezen haar in de ure des doods te hulp mochten komen 4). Het waren slechts verschillende wijzigingen van dezelfde zaak. Men geloofde onomstootelijk vast aan de verdiensten der Heiligen en aan hunne tusschenkomst bij God 5). Waar men reliquieën van hen bezat, hield men die in groote waarde 6). Men trachtte ze zooveel mogelijk te vermeerderen 7). Zelfs kisten en andere voorwerpen, waarin zij vroeger waren bewaard geweest, schatte men hoog 8), ja, men schreef er genezende krachten aan toe 9).

Het geloof aan de mededeelbaarheid van de verdiensten der Heiligen is de grondslag van de leer der aflaten. Reeds is het ons in den loop van dit werk bij herhaling gebleken, dat het in den Windesheimschen kring niet aan deze laatsten ontbrak 10). Sommige daarvan waren aan afzonderlijke conventen, andere aan het gansche Kapittel verleend. Wat een afzonderlijk convent in dit opzicht kon bezitten, moge het klooster te Albergen ons leeren. De lijst der aflaten, die aldaar, sinds de wijding der nieuwe kerk in 1471, zoo door anderen als door de broeders konden verdiend worden, vult meer dan drie folio-bladzijden schrifts. Alsof dit niet genoeg ware, voegde de bisschop van Utrecht er in hetzelfde jaar nog eene bladzijde aan toe. En toen

1) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 96.

2) Handschrift D, fol. 57r; *Ref. mon.* p. 932b; Thomas a Kempis, *Sermones ad novitios*, tertia pars, sermo VIII, exempla 1—7.

3) Handschrift D, fol. 90r (verg. Matthaeus, l. l. p. 254).

4) Handschrift D, fol. 57r.

5) *Chron. Wind.* p. 148 seq, 233. Verg. boven, dl. I, blz. 193.

6) l. l. p. 148. Verg. boven, dl. I, blz. 80v, 193.

7) Zie boven, blz. 76.

8) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 123 seq.

9) Thom. a Kempis, *Sermones ad novitios*, tertia pars, sermo VIII, exemplum 1.

10) Zie vooral boven, dl. I, blz. 914; dl. II, blz. 68, 124.

men negen jaar later het kerkhof uitbreidde, kwamen er nog drie bladzijden bij. Wat het gansche Kapittel betreft, — ieder lid daarvan, die bij de woorden »Jezus", »Maria", »schoot der Maagd" en »bloed van Christus" eerbiedig boog, ontving voor elken keer tien dagen aflaat 2); ieder leekebroeder of familiaris, die de collatie of exhortatie van het begin tot het einde met een verslagen hart bijwoonde, één jaar en veertig dagen 3). Daarenboven verleende paus Eugenius IV in 1443 aan al de onderhoorigen van het Kapittel het voorrecht, dat zij in hunne kerken dezelfde aflaten konden verdienen, die door hem aan het devotelijk bezoeken van zekere kerken, zoo binnen als buiten Rome waren verbonden 4), en machtigde Nicolaas van Cusa als pauselijk legaat in 1451 den prior van Windesheim, alsmede allen, die deze daartoe afvaardigen zou, om aan de genoemde onderhoorigen na afgelegde biecht den vollen aflaat van het jubeljaar te verleenen 5).

Op nog ééne zaak, tot dezelfde categorie behoorende, vestigen wij kortelijk de aandacht. Uit het geloof aan de mededeelbaarheid der goede werken zijn ook de zoogenaamde »brieven van broederschap" 6) voortgekomen. Verre van er den staf over te breken, erkennen wij veeleer de vroomheid en de liefde, die er aan ten grondslag liggen. Want het is eene innig vrome gedachte, dat de leden der christelijke kerk te zamen één geheel vormen, en een recht liefdevol streven, ook anderen te doen deelen in de vrucht van het goede, dat men zelf meent te hebben verricht. Wie niet door vooroordeel wordt verblind, maar ook in vormen, die de zijne niet zijn, het dieper liggend wezen weet te waardeeren, zal iets verheffends vinden in het denkbeeld:

1) Zie n°. 83 en 84 der boven (blz. 5, noot 1, en blz. 64, noot 3) vermelde verzameling van privilegiën, in H. S. n°. 352 der Kon. bibl. te 's Gravenhage.

2) Zie boven, blz. 68.

3) Zie boven, t. a. p.

4) Zie boven, blz. 76, noot 5, alwaar tevens iets aangaande een merkwaardig opstel betreffende de zaak in een handschriftje, in mijn bezit. Zie vooral ook de twee oorspronkelijke stukken achter het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 179—183.

5) Zie boven, blz 124.

6) Eenige opmerkingen aangaande de „literae fraternitatis" geeft Delprat in zijne *Geschiedenis van het S. Aagte-klooster te Delft* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV), blz. 44.

»mijne gebeden hier komen ten bate van mijn broeder ginds", en iets teeders in den wensch, dat de eigene werken door God als de zijne mogen worden aangenomen. Welnu, ook onder de Windesheimers bestonden zóóvele gemeenschapsbrieven, dat er geen twijfel kan zijn, of zij hebben aan de bestaanbaarheid en den invloed van de zaak geloofd. Om ons te bepalen tot eenige, waarvan de oorspronkelijke stukken of de kopieën nog aanwezig zijn, noemen wij slechts de »literae fraternitatis", waarbij Windesheim [1], Eemstein [2], Mariënborn [3], Groenendaal [4], Gaesdonck [5], ja ook het gansche Kapittel [6], aan de bewoners van andere kloosters of aan afzonderlijke personen deelgenootschap verleenden aan de gebeden, missen, aalmoezen, in één woord aan al de goede werken, die zij zelven volbrachten [7].

Dat de Windesheimers in hunne godsdienstige kennis niet lager maar ook niet hooger stonden dan hunne tijdgenooten, blijkt uit eene menigte zaken, te veel om te noemen. Wij zullen er enkele sterksprekende van onder de aandacht brengen, en beginnen daartoe met hun geloof aan des Duivels macht. Immers, dat er een Duivel was, die de menschen van het goede trachtte af te houden en ze tot allerlei kwaad aanspoorde, stond voor hen volkomen vast. Hij tenteerde hen [8], vervolgde hen zienlijk en onzienlijk [9], deed hun veel lijden aan [10], en maakte het hun zelfs nog op het sterfbed soms vreeselijk benauwd [11]. Tot de

---

1) Zie boven, blz. 132, noot 2.

2) Zie Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, dl. I, blz. 332; dl. II, blz. 154. Bourg. bibl. M. S. n°. 11781, afkomstig uit Groenendaal, bevat eene „Copia litere fraternitatis par fratres de eymsteyn nobis tradite".

3) Zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. III, Verzameling van oorkonden, blz. 379, n°. 402.

4) Bourg. bibl. M. S. n°. 558, fol. 1^{v} („Copia litere fraternitatis inter nos et fratres de bethleem prope louanium"), en n°. 16585, fol. 12^{r} (idem).

5) P. Nijhoff, *Inventaris van het oud archief der gemeente te Nijmegen*, Arnh. 1864, blz. 47.

6) Zie Delprat, t. a. p.

7) De inhoud en strekking van dergelijke brieven kan de lezer leeren kennen uit eenen, die afgedrukt staat bij Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 98—100.

8) *Ref. mon.* p. 478a.

9) Handschrift D, fol. 2^{v}.

10) Aldaar, fol. 94^{r}.

11) Aldaar, fol. 123^{r}—125^{r}.

sterkste daden was hij in staat. Eene zuster te Diepenveen voerde hij op in de lucht, zette haar op een toren, »maar overmits den wil Gods bracht hij haar weer neder" [1], en in het klooster te Frendeswege bij Nordhorn werd een watervat bewaard, dat haar had toebehoord, maar door hem zóó was ineengedrukt, dat men er zijne klauwen in zien kon [2].

Van liefelijker aard was het tegenovergesteld geloof aan Engelen. De schouwers zagen en hoorden hen niet slechts in hunne visioenen [3], maar niemand twijfelde, als hem verhaald werd van engelverschijningen en engelenzangen [4], of ook dat hemelsche geesten zekere plaatsen, die later voor heilig werden gehouden, te voren hadden aangeduid. Zoo was het bijv. te Windesheim zelf gegaan. Op de plaats, waar het koor, de kerk en al de kloostergebouwen stonden, hadden de bewoners uit den omtrek dikwijls witte gestalten gezien, die zongen tot lof van God, gansche reien vormden, en op wonderbare wijze den lateren jubel der Kerk voorbeduidden [5]. En niet alleen dáár, neen, ook op den S. Agnietenberg, ook bij Hoorn, bij Arnhem en op andere plaatsen, hadden dergelijke verschijningen plaats gehad. Men had er eveneens witte gestalten waargenomen in glansrijk licht, met een geluid van schellen en een klank van cimbalen [6].

In eene omgeving, die aan zulke mysterieuse zaken gewoon was, vond het geloof aan spoken en geestverschijningen van zelf een vruchtbaren bodem [7]. Zoo verhaalt Busch, dat zijne moeder, toen zij van hem zwanger was, op zekeren nacht tot haren man zeide: »Hoort gij niet, welk een leven dat spook in ons huis maakt?" »Ik weet niet, wat ik er van zeggen

---

1) Handschrift D, fol. 94^{r}.

2) Aldaar, fol. 94^{v}.

3) *Chron. Wind.* p. 346, 458.

4) Handschrift D, fol. 115^{v}, 117^{r}.

5) *Chron. Wind.* p. 30 seq. Verg. boven, dl. I, blz. 67.

6) l. l. p. 31. Verg. boven, dl. I, blz. 67, noot 2.

7) Opmerking verdient het, dat dit geloof bijv. te Windesheim zeer algemeen was (zie *Chron. Wind.* p. 314), terwijl men het te Diepenveen niet achtte, gelijk blijkt uit Handschrift D, fol. 65^{v}: „Die obseruant den sie hoer apenbaarde die vragede hoer waer omme dat sie hoer ten diepenueen niet en apenbaarde. Doe segede sij weder daer holt ment al voer fantesyen ende cranckheit des houedes dat daer geapenbaert wort."

moet", gaf deze ten antwoord. De vrouw, vreezende dat hare twee kinderen wakker zouden worden, stootte de deur der bedstede open en riep: »Wie is daar, die alle nachten onze rust stoort? Niemand heeft recht op dit huis dan wij; wij hebben het voor ons eigen geld gekocht en betaald". Geen gehoor. »Wiens ziel ge dan zijt", ging zij daarop voort, »of welke geest of welk ander schepsel Gods, bij het heilig sacrament van Christus' lichaam en bij zijne vijf wonden en bij zijn jongst gericht gebied ik u, dat gij uit dit huis vertrekt en ons met vrede laat". En zóó, zegt de goede Busch, die het verhaal blijkbaar heeft opgesierd, maar overigens evenzeer als de beste aan het bestaan van spoken geloofde [1], is de geest uit ons huis heengegaan, zonder dat iemand hem ooit weer heeft gehoord of gezien [2].

Gelukkig, dat er nog middelen waren, om zulke bezoekers te verwijderen. De moeder van Busch bediende zich met goed gevolg van eenige kerkelijke woorden, die haar het eerst in den mond kwamen. Anders was het in het Windesheimsch vrouwenklooster te Bronope bij Kampen. Daar maakte een geest des nachts somwijlen een vervaarlijk geraas, alsof hij met een hamer op den planken vloer voor de cellen sloeg. De schrik was groot. Niemand wist, wie het deed. Stond men op, om te onderzoeken, dan vond men noch hamer noch eenig ander voorwerp, waardoor dit geluid kon ontstaan. Eindelijk ging Joannes a Kempis, die destijds de rector der zusteren was [3], met zijne medebroeders uit Windesheim het geheele huis door, van beneden tot boven, al de cellen met wijwater besprengende en daarbij zingende: »Benedic, Domine, domum istam" en dergelijke woorden, die hem bij deze handeling gepast schenen. En zie — nooit werd er weer eenig geluid gehoord [4].

Van het echte, rechte bijgeloof der broeders zullen wij slechts één staaltje verhalen, maar dat ééne zóó kiezen, dat het voor vele kan gelden. Wij ontleenen het aan een der voortreffelijkste schrijvers uit een der beste kloosters, in één woord aan Thomas

1) Zie boven, dl. I, blz. 311, alsmede het begin van dit verhaal.

2) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p. 937^b.

3) Verg. boven, dl. I, blz. 247.

4) Alles ontleend aan *Ref. mon.* p 937^c.

a Kempis, die het met welgevallen te boek heeft gesteld. Op zekeren dag waren er op den S. Agnietenberg vele gasten, zoodat de kok geen kans zag, hen allen van het noodige eten te voorzien. Doch de refectorarius, »vertrouwende op den Heer", zeide tot hem: »Maak het heilige kruis op de potten en de gekookte spijzen, en God zal zijn zegen geven, en maken dat er genoeg is". De kok deed het. Hij kruiste ze eenmaal en andermaal, en »de goede Heer, ziende hun geloof, gaf vermeerdering". Allen hadden genoeg. Er bleef zelfs over [1].

Na dit verhaal zal het niet vreemd klinken, dat het klooster op den S. Agnietenberg het »Bergklooster van mirakelen" heette [2]. Het droeg dezen naam naar de veelvuldige wonderen, welke God er placht te doen, vooral wegens de verdiensten van de H. Agnes, wier ledige reliquieënkist men aldaar sedert 1461 bezat [3]. Niemand wane echter, dat het genoemd convent in dit opzicht alleen stond. O neen, wij wijzen slechts op het wonderdoende Mariabeeld te Bodingen [4], op het »heilig bloed van mirakel" in Heer-Izaäksbosch bij Nivelles [5], en op de vele en groote wonderen der »Moeder Gods" te Everardsclausen bij Trier [6], altemaal kloosters, behoorende tot het kapittel van Windesheim [7].

1) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 120.

2) Rosweyde in zijne *Notationes* op zijn *Vita Thomae a Kempis* (achter zijne uitgave van het *Chron. Mont. S. Agnetis*), p. 122.

3) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 123 seq.

4) *Ref. mon.* p. 479_b; *Chron. Wind.* p. 186 seq.

5) Zie de geschiedenis van het heilig bloed, dat in 1405 uit eene hostie op een corporale drupte, en waaraan allerlei wonderverhalen verbonden zijn, o. a. bij Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 117—121; uitvoeriger in M. S. nº. 13524 der Bourg. bibl. (zie boven, blz. 236, noot 4); ook in M. S. nº. 8149 en nº. 8181 aldaar, en elders.

6) Zie hierover o. a. Browerus en Masenius, *Annales Trevirenses*, Leod. 1670, tom. II, p. 284—289 passim; uitvoeriger Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 215—229; nog uitvoeriger M. S. nº. 8485 der Bonrg. bibl. (zie boven, blz. 221).

7) Hoe goedgeloovig bijv. de bekwame Joannes Hoyberge nog in 1644 was, kan blijken uit zijne *Notationes* op Latomus' *Corsendonca*, p. 97 en 163 seq, waar hij kennelijk vertrouwen schenkt aan verhalen van Impens, betreffende het beurtelings zwart en wit worden van een brood, en het wonderbaar vermeerderen van het koren op den zolder van het klooster. Verg. ook het verhaal van Busch, boven, dl. I, blz. 311, noot 7.

Na al het aangevoerde over het kerkelijk-geloovig, ja in menig opzicht bijgeloovig standpunt, waarop de broeders stonden, zal het niemand verwonderen, dat zij eene vijandige houding tegen de kerkhervorming der zestiende eeuw hebben aangenomen. Wel verlieten sommigen hunner reeds vroegtijdig de roomsch-katholieke kerk, om zich bij de lutherschen of de anabaptisten te voegen [1]), en schaarden anderen zich later onder de vanen van Calvijn [2]); wel verliep menig Windesheimsch klooster [3]), en werden zelfs een paar door al hunne bewoners te zamen vrijwillig verlaten [4]); wel blijkt uit het verbod van 1527 om boeken van Luther en diens volgelingen te hebben, dat er waren, die ze lazen [5]), en wordt uit de pauselijke bul van 1573 openbaar, welk een geweldigen schok de Vereeniging van de zijde der Hervorming heeft te verduren gehad [6]), maar tegenover de apostaten stonden martelaren [7]), tegenover de heengaanden blijvenden [8]), tegenover degenen, die wenschten te ontbinden, anderen, die met taaie volharding alles trachtten te behouden [9]), en die ook later nog alle krachten inspanden, om te herwinnen wat verloren was [10]). In ieder geval, de Congregatie als zoodanig heeft nooit de minste overhelling tot het protestantisme getoond. Sommige, zelfs vele harer leden mogen de heerschende kerk hebben vaarwel gezegd, zij zelve is tot haar einde toe, onveranderd, onverflauwd, aan die kerk getrouw gebleven. Maar welaan, wij zullen een feit verhalen, dat, hoewel het op zichzelf niets bewijst, in verband met andere feiten van groote beteekenis

1) Zie boven, blz. 144, noot 4.
2) Zie boven, blz. 155.
3) Zie boven, blz. 56, 146v, 150v.
4) Namelijk het S. Leonardus-convent te Bazel in 1527, en het S. Christophorus-klooster te Ravensburg in 1560. Zie boven, blz. 56, 155. Het laatstgenoemde werd echter in 1697 door de Franschen hersteld (zie Browerus, Masenius en v. Stramberg, l. l. tom. II, p. 249 seq.), en was in 1745 een bloeiend gesticht (zie Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 597).
5) Zie boven, blz. 143v; verg. dl. I, blz. 141, noot 1.
6) Zie boven, blz. 156—161.
7) Zie boven, blz. 153v; voorts ook blz. 155, 163v.
8) Zie boven, blz. 155; voorts ook blz. 163v.
9) Zie boven, blz. 148v, 156, 162—164, 165v.
10) Zie boven, blz. 169.

mag heeten, en, ofschoon het slechts van wetenschappelijken aard schijnt te zijn, wezenlijken invloed heeft gehad tot zijdelingsche keering van de aanwassende lutherij.

Gelijk bekend is, werd het concilie van Trente in December 1545 geopend. Eene zijner eerste zorgen was het vaststellen van de lijst der bijbelboeken en het bepalen van de Latijnsche uitgave, die voor allen geldig zou wezen. Op de lijst werden ook vele zoogenaamde apocryphe boeken opgenomen, en de oude algemeene editie, die door het langdurig gebruik van zoovele eeuwen in de Kerk zelve was bewezen goed te zijn, zou voor de authentieke worden gehouden. Voorts werd besloten, dat deze editie zeer correct zou worden gedrukt [1]).

Intusschen brachten de omstandigheden nog iets anders mede. Van protestantsche zijde waren reeds eene menigte drukken van overzettingen des Bijbels in de landtaal geleverd, wier gevaar meer nog in bijgevoegde voorredenen en aanteekeningen, dan in den tekst zelven gelegen was [2]). Van roomschen kant, d. i. bij al scherper en scherper plakkaten van keizer Karel V [3]), werden deze uitgaven verboden, en de exemplaren met verbranding bedreigd. Wijl echter het volk niet licht van deze kettersche bijbels afstand zou doen, tenzij er andere Nederlandsche overzettingen waren, begreep men te recht, dat deze laatsten, mits kerkelijk goedgekeurd, niet geweerd maar ondersteund moesten worden. Tevens zagen ondernemende uitgevers zeer goed in, dat hier geldelijk voordeel was te behalen. En zoo haastte zich dan Bartholomaeus van Grave, gezworen boekdrukker der universiteit van Leuven, een keizerlijk privilegie te verkrijgen, waarbij hem alleen vergund werd, den Bijbel geheel en bij gedeelten in het Latijn, het Waalsch en het Nederduitsch uit te geven, onder

1) Zie de verschillende uitgaven der *Sacrosancti et oecumenici concilii Tridentini canones et decreta*, Sessio quarta (8 Apr. 1546).
2) Gelijk bekend is, werd de uitgever Jacob van Liesveldt te Antwerpen in 1545 onthoofd wegens het drukken van een bijbel met de randteekening, dat de mensch alleen door Christus zalig kan worden. Zie Jacques de Wesenbeke, *Mémoires*, Brux. 1859, p. 68.
3) Gedeelten daarvan zijn uit de *Plakaten van Vlaanderen* afgedrukt bij Le Long, *Boek-zaal der Nederduitsche bybels*, 2de druk, Hoorn, 1764, blz. 595—604. Een zeer scherp van omstreeks dienzelfden tijd, 30 Juni 1546, zie aldaar, blz. 598.

bepaling nochtans, dat niets zou worden gedrukt, tenzij het eerst was onderzocht en goedgekeurd door commissarissen, daartoe door den Keizer te benoemen. De twee commissarissen waren Ruwaart Tapper, de later welbekende inquisiteur, en Peter Curtius, pastoor te Leuven. Met hen raadpleegde de uitgever over den persoon, wien hij de vertaling uit het Latijn in het Nederduitsch 't best zou kunnen opdragen. En wien wezen en prezen zij aan? Nicolaas van Winghe, regulier kanunnik in het S. Maartensklooster te Leuven, behoorende tot het kapittel van Windesheim 1).

Van Winghe — en dit pleit voor den wetenschappelijken ernst, waarmede hij de zaak opvatte — begon met bezwaren te maken, vooral ook wegens den korten tijd, dien de uitgever hem gunde, doch hij eindigde met de taak te aanvaarden, die hij met medehulp van een paar Leuvensche geleerden en tot genoegen der keizerlijke commissarissen gelukkig volbracht. De tongval, waarin hij den Latijnschen tekst overzette, was, gelijk hij zelf verklaarde, »de algemeene Brabantsche taal, zooals men die useert te Leuven". Deze vertaling verscheen bij den genoemden uitgever Bartholomaeus van Grave ten jare 1548 in 't licht, en heeft meerdere drukken beleefd; ja, zij is van roomsche zijde de voornaamste gebleven, totdat zij later door de nog meer vermaarde van Moerentorf overtroffen en verdrongen werd. Zij bevatte tevens een opstel van Van Winghe, getiteld »Een goed onderwijs van de waardigheid, nuttigheid en diepheid der H. Schrifturen", in dertien kapittels verdeeld, waarin de schrijver, evenals in zijne Voorrede, toonde, de Nederlandsche taal zeer goed machtig te zijn, maar tevens zijn hart lucht gaf tegen

1) Dit en het volgende is ontleend aan het Keizerlijk privilegie, alsmede aan de Voorrede van Van Winghe vóór den zoo aanstonds te noemen Leuvenschen folio-bijbel van 1548. Beiden kan men afgedrukt vinden bij Le Long, a. w. blz. 614—620. De Voorrede begint met de woorden: „H[eer] Nicolaus van Winghe, Regulier, den goetwilligen Leser Saluyt", en eindigt aldus: „Geschreven in Louen, in Sinte Martens Klooster. Anno M.CCCCC. ende XLVIII. den sesten dach van Augusto." Men zie voorts Le Long, a. w. blz. 563v, 613v, 624—627, 867, 868, en vergelijke Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 701; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 926. Volgens Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 288, heeft Van Winghe ook de werken van Flavius Josephus vertaald. De Bourgondische bibliotheek bezit in een zwaren foliant van 1595 (M. S. nº. 516) kopieën van eene menigte zijner preeken. Hij stierf 28 Dec. 1552 (zie Molanus, l. l.).

de »valsche bijbels", alsmede tegen »Maarten Luther en sommige andere zijne medeplegers, vermaarde en verdoemde ketters in onze tijden" 1).

Thans zullen onze lezers wel met ons overtuigd zijn, dat de Windesheimers in geene vriendschappelijke betrekking tot de kerkhervorming der zestiende eeuw hebben gestaan. Intusschen blijft het mogelijk, dat zij zijdelings hebben bevorderd, wat zij later rechtstreeks bestreden, en onbewust hebben medegewerkt tot hetgeen zij meenden te moeten tegenwerken, toen het eene richting nam, die zij niet hadden verwacht. Inderdaad gelooven wij, dat iets dergelijks heeft plaats gehad. Zij hebben bijgedragen tot voortplanting van eene vroomheid, die, bij toenemende ontwikkeling van het Germaansche ras, geene blijvende bevrediging kon vinden in de godsdienstige vormen van vroegere eeuwen. Zij hebben gearbeid aan de opwekking van een zedelijk bewustzijn, dat te eeniger tijd protest moest aanteekenen tegen hetgeen er verdorvens was in de kerkelijke atmosfeer. Ware de Hervorming eene zaak van louter religieus-moreelen aard geweest, zij zouden niet in gebreke zijn gebleven, het hunne toe te brengen tot hare verspreiding. Maar er was ook heel wat dogmatiek, er waren ook sociaal-politieke vraagstukken mede verbonden 2). Dit vervulde hen met tegenzin.

Wederkeerig werden anderen, die den geest van den nieuweren tijd in zich droegen, onwillekeurig van hen vervreemd. Als type kan in dit opzicht Johan Wessel Gansfort gelden. Er is geen twijfel aan, of deze »hervormer vóór de Hervorming" zou zich bij hen hebben aangesloten, als hij had kunnen verwachten, voor zijne meer vrijzinnige adspiratiën in hun midden voldoening te zullen vinden. Thomas a Kempis, die zoovele jongelingen tot zich trok, bezat ook het hart van dezen jonkman, die zelf verklaarde, de eerste opwekkingen tot vroomheid uit de »Imitatio Christi" te hebben ontvangen. Nergens was Wessel liever dan in het klooster op den S. Agnietenberg; zelfs nog op gevorderden leeftijd ging hij er jaarlijks heen. Met dat al kon hij niet be-

1) Dit opstel is gedeeltelijk afgedrukt bij Le Long, a. w. blz. 620—624, alsmede blz. 563v. Het is ook afzonderlijk uitgegeven te Antwerpen bij Verdussen, 1593, in 8vo (zie Le Long, a. w. blz. 624; Val. Andreae, l. l.; Foppens, l. l.).

2) Verg. boven, dl. I, blz. 11.

sluiten, zich in het genoemd convent te doen opnemen, wijl hij was afgeschrikt door »eenige al te bijgeloovige zaken", die hij er meende op te merken. De vroomheid der broederen trok hem aan; hunne bekrompenheid stootte hem af [1]).

Wat zou alles anders zijn gegaan, als de Windesheimers ruimte hadden gehad ook voor geesten als de zijne! Zielsinnige godsvrucht en denkend verstand zouden in hun midden hebben samengewerkt tot een hooger geheel. Hart en hoofd zouden in een schoon verbond zijn getreden tot voorbereiding van betere dagen. Maar helaas, zoo was het niet. De Kloostervereeniging, die ons bezighoudt, is, in haar geheel genomen, bij het oude gebleven. Enkele meer vrije opvattingen, die hare leden met de broeders des gemeenschappelijken levens gemeen hadden [2]), zooals bijv. dat men, om geestelijk te leven, geen lid van eenige Orde behoefde te zijn [3]), of dat het lezen van kerkelijke boeken in de landtaal geoorloofd is [4]), hebben ongetwijfeld te meer invloed gehad, omdat zij werden uitgesproken door mannen, die zelven tot zulk eene Orde en tot den geestelijken stand behoorden. Wat er in de denkbeelden van Johan Busch vrijzinnigs was, zooals bijv. dat het oprichten van kloosters, het bouwen van gasthuizen, het onderhouden van armen, den mensch niet kan redden, zoolang hij in doodzonde verkeert [5]), of ook dat duizendmaal duizend zielmissen hem niet kunnen helpen, wanneer hij in zulk eene zonde is gestorven [6]), moet wel te meer nut hebben gehad, naarmate de man, die ze verkondigde, in wijderen kring heeft gearbeid [7]). Maar overigens, wat de broeders aan het verspreiden van meer heldere begrippen deden, was al zeer gering en

1) Zie Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation*, Hamb. 1841, Bd. II, S. 294—297 (2te Aufl., Gotha, 1866, Bd. II, S. 243—245), meer bepaald de mededeelingen van Hardenberg aldaar; verg. *Effigies et vitae Professorum Academiae Groningae et Omlandiae*, Gron. 1654, p. 13, 22.

2) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 245v, 285v, 309—312.

3) Zie *Ref. mon.* p. 923b—925a; *Chron. Wind.* p. 321 seq. Verg. boven, dl. I, bl. 45, 236v; dl. II, blz. 105v.

4) Zie *Ref. mon.* p. 925c—926a; *Chron. Wind.* p. 9, 217, 337, 541, 579. Verg. boven, dl. I, blz. 46, noot 1; 199; 286v.

5) Zie boven, dl. I, blz. 198.

6) Zie boven, t. a. p.

7) Zie boven, dl. I, blz. 306v.

geschiedde als ondanks henzelven. Alles te zamen nemende, komen wij tot het volgend besluit: de Windesheimers kenden de vroomheid slechts in de sinds lang bestaande woorden en vormen; nieuwe hebben zij niet ontworpen, en toen anderen het deden, bestreden zij hen; toch hebben zij onbewust medegewerkt tot het leggen van godsdienstige en zedelijke grondslagen, waarop later is voortgebouwd in een stijl, dien zijzelven allerminst hadden gewild.

Bracht de geloofsleer het in den Windesheimschen kring niet verder dan de gewone kerkelijke formuleering, ook de plichtenen de beoefeningsleer bleven er staan bij de bekrompen begrippen van den vroegeren tijd Hoe gaarne zouden wij een ander getuigenis afleggen aangaande die vele mannen en vrouwen, tot wie wij ons na vier of vijf eeuwen nog getrokken gevoelen, doch wij mogen niet. Zij meenden het zoo goed; zij jaagden zoo ijverig naar de volmaking; zij hadden er zooveel voor over, maar hun horizont was zoo beperkt. Ook hier niets kloeks, niets breeds, maar iets zeer angstvalligs en enghartigs. Dit is het, wat wij met al onzen lof voor hunne waarachtige braafheid niet kunnen wegnemen; dit, ook, wat reeds terstond doet vermoeden, dat hun invloed er schade bij geleden heeft.

Reeds het kloosterleven op zichzelf werkt niet mede tot eene ruime opvatting van den plicht. Wij nemen niets terug van hetgeen wij vroeger tot waardeering van dit leven hebben gezegd [1]), maar voegen er toch bij, dat het niet beantwoordt aan ons ideaal van christelijke roeping. Daartoe is het met al zijne hoogere adspiratiën te bekrompen, met al zijne liefde tot God te zelfzuchtig jegens de menschen, met al zijn strijd tegen de wereld van binnen te weinig vruchtbaar voor de wereld van buiten. Onzes inziens brengt de ware eerbied voor God mede, niets onrein te achten, wat Hij zelf geheiligd heeft, en de ware liefde tot den naaste, deel te nemen aan het leven der maatschappij, aan haar worstelen en wringen, zoo noodig ook aan hare weeën en smarten. Dat doet de kloosterling niet, en

1) Zie boven, dl. I, blz. 4.

dit werkt nadeelig terug zelfs op zijne plichten- en zijne beoefeningsleer.

Nog erger wordt de zaak, wanneer hij zijn convent tot een besloten klooster maakt, en daardoor de lijn der afscheiding tusschen zichzelven en de buitenwereld nog al scherper trekt. Ook vele Windesheimers hebben dit gedaan, hoewel het volstrekt niet in de orde der reguliere kanunniken gegrond was, en veeleer aan die der karthuizers ontleend mocht heeten 1). Toen het klooster S. Barberendaal te Tienen, dat destijds nog niet tot het kapittel van Windesheim behoorde, in 1404 het eerste voorbeeld van insluiting gaf, noemde men het eene ongehoorde zaak, wijl de vrouwenconventen geacht werden, ook zonder opzettelijke belofte de clausuur te betrachten 2). Toen vier jaren later in de Noordelijke Nederlanden de zusters te Diepenveen bij Deventer 3) en die te Redinchem of Renkum bij Wageningen 4) zich eveneens lieten insluiten, schijnt er geene aanmerking op te zijn gemaakt. Doch toen in 1412 de inlijving van het kapittel van Groenendaal in dat van Windesheim had plaats gehad 5), kwam al zeer spoedig het moeielijk vraagstuk ter tafel, of de insluiting aan reguliere kanunniken moest worden toegestaan. Een der mannenkloosters toch, tot het genoemd kapittel behoorende, namelijk Bethlehem bij Leuven, was in 1407 gesticht met het bepaalde doel, om er een ingesloten

1) Dat de Windesheimers veel aan de karthuizers hebben ontleend, is reeds boven (dl. I, blz. 206, noot 1) met enkele voorbeelden gestaafd. Zelfs de inrichting van hun generaal kapittel met zijne electoren, definitoren en visitatoren namen zij van hen over (zie de bevestigingsbul van paus Bonifacius IX, beneden, in Bijlage VIII; verg. boven, blz. 12, 84v.). Wegens de hooge zedelijke achting, waarin de karthuizers stonden (zie beneden, in dit Hoofdstuk), schijnen de Windesheimers er zelfs eene eer in te hebben gesteld, vele zaken met hen gemeen te hebben. Dit zal wel ééne der redenen zijn, waarom zij ook de insluiting hunner kloosters gaarne beschreven, als „more Carthusiensium" te zijn geschied (zie bijv. *Chron. Wind.* p. 207, 209).

2) Zie boven, blz 54, noot 2.

3) Handschrift D, fol. 101r: „Int iaer ons heren mcccc ende viij doe waert dit cloester ierst geslaten op sante Agnieten dach" (21 Januari).

4) Op H. Sacramentsdag (14 Juni) van dat jaar. Zie v. Heussen en v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. III, blz. 140 (fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. II, blz. 407).

5) Zie boven, blz. 18.

convent van te maken 1). Noch de stichter 2), noch de prior van Korsendonck 3), een eerst voorstander van de clausuur, liet dit denkbeeld los. Inderdaad kwam het den 2den September 1414 tot uitvoering 4), en het zal dus wel op de algemeene vergadering van dat jaar zijn geweest, dat de beraadslagingen over het al of niet toestaan van het verzoek werden gehouden. Busch, die, zonder het jaartal te noemen, het een en ander aangaande deze beraadslagingen mededeelt 5), laat duidelijk uitkomen, dat de voorstanders der insluiting vooral drukten op den verkeerden invloed, dien het gedurig bezoeken van ouders en vrienden door de kloosterlingen op deze laatsten had, terwijl zij zich minder aangenaam gedroegen, wanneer het hun door hunne priors werd geweigerd 6). De tegenstanders daarentegen beweerden, dat zij van de bedoelde aanzoeken geen last hadden; dat er waren, die nooit verlof vroegen, om naar hunne ouders en vrienden te gaan, ja dat sommigen in tien of twintig jaren niet buiten hun klooster waren geweest, dan alleen om op het veld te arbeiden of op de lateldagen met de overigen te wandelen. Ook de geest der Orde, zoo zeiden zij, liet de insluiting niet toe; immers de regel van Augustinus schreef voor, dat de broeders

1) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 88, ontleend aan Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 9, § 1 (in het „Compendium" van Hoyberge, p. 49—53). Het geschiedde bepaaldelijk op aandrang van eene kluizenaarster te Oosterhem. Zie Impens, l. l. Lib. II, art. 5, § 1 en 3 („Compendium", p. 38 seq., 40—42).

2) Hij heette Godefridus de Curia (van Hove ?), en was later deken van S. Pieter te Leuven. Uitvoerig handelt over hem Impens, l. l. Lib. II, art. 1 en 5 („Compendium", p. 26 seq., 38—43).

3) Zijn naam is Walterus Girulanus of De Gierlis (van Gierle). Zie aangaande hem vooral Impens, l. l. Lib. II, art. 12, § 6 („Compendium", p. 73—80); verg. Latomus en Hoyberge, l. l., op de in het Register aangehaalde plaatsen.

4) „Dominica prima septembris". Zie Impens, l. l. Lib. III, art. 2 („Compendium", p. 89), aan wien ook Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 274 seq., het heeft ontleend.

5) *Chron. Wind.* p. 207—209.

6) l. l. p. 208. Het reizen was bij de wet geregeld. Niemand, zelfs de prior niet, mocht alleen gaan; altijd moest er een vertrouwd persoon mede. Met uitzondering van den procurator, die meermalen voor de zaken van het klooster afwezig moest zijn, mocht geen der broeders langer dan een dag verlof hebben zonder een bewijs, waarin ook de dag zijner terugkomst stond aangeteekend, enz. enz. Zie de *Constitutiones* van 1553, p. 116; die van 1639, p. 173.

met een hun toe te voegen metgezel moesten gaan en staan [1]). Genoeg: het generaal kapittel nam het besluit, dat de insluiting geoorloofd, maar niet verplicht was; dat de twee afgevaardigden, in wier tegenwoordigheid zij onder zekere kerkelijke plechtigheden plaats greep [2]), een niet te engen kring voor de dagelijksche en andere wandelingen moesten trekken; dat in dringende omstandigheden door den prior en het convent, of ook door den prior superior, verlof mocht worden gegeven tot het maken van verdere of minder verre tochten, en dat zelfs in de in te sluiten kloosters allen, die het verlangden, onbesloten zouden blijven, wijl niemand er tegen wil en dank toe mocht worden gedwongen [3]).

Uit dit een en ander blijkt, dat de clausuur onder de reguliere kanunniken in het algemeen, en onder de Windesheimers in het bijzonder, van Zuid-Nederland is uitgegaan; dat het generaal kapittel van Windesheim haar meer heeft geduld als iets, dat niet te keeren, dan aangemoedigd als iets, dat te begeeren was, en dat zij niet zóó streng werd toegepast, als de theorie scheen mede te brengen. Zoo was, om een enkel voorbeeld te noemen, de grens, binnen welke de broeders te Groenendaal zich dagelijks bewogen, door eenige slooten rondom het klooster aangeduid, maar overigens mochten zij met verlof van hun prior, zoowel alleen als met elkander, het bosch van Soignies doorwandelen [4]).

Gelijk vroeger reeds gezegd is, schijnt het aantal beslotene

---

1) *Chron. Wind.* p. 208. Het bedoelde voorschrift luidt aldus: „Quando proceditis, simul ambulate; cum veneritis quo itis, simul state."

2) Het bij de insluiting gebruikelijk ceremonieel wordt beschreven in het *Chron. Wind.* p. 209. Verg. ook Molanus, l. l. Voorbeelden van de tegenwoordigheid van twee afgevaardigden (commissarii) levert Impens, l. l. Lib. III, art. 3, § 7 en 8 („Compendium", p. 105, 108). Processen-verbaal van insluitingen kan men in kopie vinden in de Bourg. bibl. M. S. n°. 16595 (Korsendonck), n°. 11781 (Groenendaal) en n°. 16585 (idem). Een dergelijk stuk, betreffende het klooster Mariëntroon bij Herenthals, staat in afschrift achter het boven (dl. I, blz. 210, de noot) genoemde exemplaar van den Windesheimschen *Ordinarius*, in bezit van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam.

3) *Chron. Wind.* p. 209 seq.

4) Zie Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 67, en voorts de genoemde processen-verbaal. Ook op p. 9 van de bedoelde kopie aangaande Mariëntroon worden de grenzen der insluiting tot in kleine bijzonderheden bepaald.

Windesheimsche kloosters beneden de dertig te zijn gebleven [1]). De meeste daarvan lagen in de Zuidelijke Nederlanden. Zoover wij weten, was Mariënborn bij Arnhem in 1433 het eerste convent van reguliere kanunniken in de Noordelijke Nederlanden, dat de clausuur aannam [2]). Uit Duitschland is ons geen ander voorbeeld bekend dan dat van het klooster te Aken, waar de strengste insluiting werd in acht genomen, zonder dat de broeders haar, naar 't schijnt, ooit hebben beloofd [3]).

Inmiddels bleven de gevoelens over de insluiting onder de Windesheimers verdeeld. Sommigen ijverden er zeer sterk voor [4]). Zelfs mannen, van wie men het niet zou verwachten, zooals Johan Busch [5]) en Frederik van Heilo [6]), achtten haar veel hooger dan de niet-insluiting. Vooral de opmerking, dat de karthuizers er op zedelijk gebied zoo wel bij waren gevaren, terwijl de overige kloosterorden bijna allen haar eersten ijver hadden verloren, woog bij hen zwaar [7]). Daarentegen waren er vele anderen, die haar niet begeerden [8]), gelijk reeds hieruit blijkt, dat de meeste der verbondene kloosters haar niet hebben aangenomen [9]).

---

1) Zie boven, blz. 54.

2) Zie boven, blz. 54, de noot. Mariënhage bij Eindhoven, dat in 1422 werd ingesloten, behoorde destijds tot de Zuidelijke Nederlanden.

3) Zie de belangrijke mededeelingen van Impens, boven, blz. 55, noot 1.

4) De „summus zelator vouendae inclusionis" was de reeds genoemde Wouter van Gierle, eerste prior van Korsendonck (zie Impens, l. l. Lib. III, art. 3, § 7 en 8; „Compendium", p. 102). Zijn eigen klooster kon hij echter niet tot de insluiting krijgen. Daar had zij eerst 10 Juli 1432, d. i. acht jaren na zijnen dood plaats (zie Impens, l. l.; „Compendium", p. 105). Het sterkste voorbeeld van liefde voor de clausuur is wel dat van het S. Maartensklooster bij Leuven, dat van fraterhuis besloten klooster werd (zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 285; verg. boven, blz. 194, noot 5).

5) Hij noemt de broeders, die niet ingesloten wilden worden, „imbecilles et infirmi", of ook „in anima aegrotantes". Zie *Chron. Wind.* p. 208, 210.

6) Onverstandig ijveren voor de insluiting vergelijkt hij met het werpen van paarlen voor de zwijnen. Zie Pool, *Frederik van Heilo*, blz. 67.

7) Zie *Chron. Wind.* p. 209; Pool, t. a. p.

8) In 1688 beschreef Wiaert haar als „non admodum consentanea Regulae Apostolicae et Clericali, imò ejusdem fini et scopo repugnans, tamquam nimis Anachoretica." Zie zijne *Historia Septifontana*, p. 33.

9) Ten ruwste genomen stond het aantal der niet-beslotene Windesheimsche kloosters tot dat der beslotene als 2: 1.

In 1635 hief het generaal kapittel de clausuur geheel op [1]). Als eene bijzonderheid zij hier nog bijgevoegd, dat de Windesheimers zich zelfs van het kluizenaarsleven niet afkeerig hebben betoond [2]).

Maar genoeg over de opzettelijke afzondering van de wereld, gelijk die in den Windesheimschen kring op de wijze der kloosterlingen in het algemeen, of zelfs op die der karthuizers plaats had. Was zij al zeer weinig geschikt, om den invloed van de vroomheid en braafheid der broederen in ruimen kring te verspreiden, zij bevorderde tevens eene opvatting van roeping en plicht, die onmogelijk van algemeene toepassing kon zijn. Dit zal ons reeds terstond blijken, wanneer wij de drie hoofdbeloften nagaan, die door ieder lid der Vereeniging moesten worden afgelegd, en nog meer, wanneer wij kennis maken met de vaak kleingeestige wijze, waarop zij werden vervuld.

---

1) Zie v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, tom. II, p. 106, 136; verg. Wiaert, l. l. p. 79, en Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, Brux. 1855, tome III, p. 698.

2) De voorbeelden, die mij hiervan zijn voorgekomen, zijn de volgende. Toen Johan Busch prior te Sulta was, had hij het geestelijk toezicht over twee kluizenaarsters te Hildesheim; eene der twee had hij zelf, volgens opdracht van den Bisschop, met groote plechtigheid ingekluisd (zie *Ref. mon.* p. 909b, alwaar tevens wetenswaardige bijzonderheden aangaande de zaak). De prior van het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht bewaarde den slentel van de kluis aan de Bnurtkerk aldaar, waarin de vrome zuster Bertke, wier stichtelijke schriften en liefelijke zangen tot de beste letterkundige voortbrengselen onzer devoten behooren, gedurende zeven en vijftig jaren (1457—1514) haar afgezonderd leven sleet (zie Moll, *Zuster Bertke, de kluizenaarster*, in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, achtste jaarg., Amst. 1863, blz. 89v, 97; denzelfden, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 57v, 419v, en de aldaar aangehaalde *Acta Sanctorum Junii*, tom. V, p. 151 seqq.). Een leekebroeder in het klooster op de S. Pieterswiel bij Zalt-Bommel, die zich zeer onstichtelijk gedroeg en ondanks alle vermaningen in zijne ongehoorzaamheid volhardde, werd, volgens een nog bestaanden schepenbrief van 10 Dec. 1489, bij wil en consent van al de heeren des convents, door den prior, supprior en procurator verwijderd. Waarschijnlijk uit wanhoop aan eigene kracht en om zich het terugkeeren tot de wereld voorgoed af te snijden, begeerde hij zijn leven te leiden in eene kluis; en wijl te Utrecht bij de Predikheeren de kluis stond, die zijne zuster zaliger tijdens haar leven bewoond had, bad hij den prior en de overige heeren, hem behulpzaam te wezen, om deze zooveel noodig te doen herstellen. De prior beloofde hem, dit in redelijkheid te zullen doen (zie den genoemden schepenbrief, afgedrukt in Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. V, Leid. 1845, blz. 251—255).

De eerste eisch, die aan elken kloosterling wordt gesteld, is die van voortdurende onthouding of kuischheid. Ook de Windesheimers verbonden zich daartoe [1]). Hunne »Statuta" of »Constitutiones" waakten zorgvuldig tegen den omgang met leden van het andere geslacht. Niet licht mocht een prior aan eenigen broeder verlof geven, met vrouwen te spreken, tenzij in tegenwoordigheid van een ander als getuige [2]). Niemand, zelfs de prior niet, mocht met eene vrouw, uitgezonderd zijne moeder of zuster, een woord wisselen, dan op eene opene plaats, waar hij door anderen kon worden gezien [3]). Later geschiedde het door traliewerk, tenware het hoofd des kloosters hiervan vrijstelling verleende [4]). Daarenboven werden vrouwen niet gemakkelijk binnengelaten [5]); integendeel, als het eenigszins kon, weerde men haar, en er stonden zware straffen op, als een prior of een ander haar al te gereeden toegang verleende [6]). Slechts de stichteres van een klooster en de vorstin des lands met haar gevolg konden toegelaten worden; doch in de slaapzaal en in de cellen mochten zij dan toch niet komen; altijd, »si fieri potest", gelijk er voorzichtig wordt bijgevoegd [7]).

Was alzoo de omgang met vrouwen reeds door de wet tot het uiterste beperkt, daar waren er, die, evenals Gerrit de Groote [8]) en sommige broeders des gemeenschappelijken levens [9]), de gy-

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 152v.

2) *Constitutiones*, pars II, cap. 13, „de hospitario" (in die van 1553, p. 84; in die van 1639, p. 107). Alleen de procurators waren hiervan uitgezonderd.

3) Ibidem.

4) Ibidem. De bepaling is van 1514 (zie boven, blz. 143). In de *Constitutiones* van 1639 vindt men haar niet meer.

5) *Constitutiones*, pars II, cap. 12, „de portario" (in die van 1553, p. 83; in die van 1639, p. 105).

6) Ibidem.

7) Ibidem. Men zie ook pars III, cap. 19 of 17, „de rectoribus sanctimonialium et socijs eorum" (in die van 1553, p. 123—129; in die van 1639, p. 173bis—180), alwaar o. a. bepalingen als deze: „Rectores et socij eorum sororibus (excepta priorissa et procnratrice) non loquantur: nisi sciente priorissa"; „Nec etiam permittatur monialibus et sororibus conuersis, loqui viris quibuscunqne absqne enidenti necessitate, vel singulari gratia" (in die van 1553, p. 126; in die van 1639, p. 176bis).

8) Zie boven, dl. I, blz. 52v.

9) Ziehier een paar staaltjes. Florens Radewijns schreef: „Fuge mulieres et

naecophobie tot in het bespottelijke dreven. Zoo sprak bijv. zeker regulier kanunnik in het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht zelfs met zijne moeder niet gemeenzaam [1]), en Pieter Valkendaal van Zijl, die in de tweede helft der vijftiende eeuw prior van het genoemd convent was, zeide, dat voor een kloosterling niets gevaarlijkers bestond dan het aanzien van een vrouwspersoon, als zijnde voor hem de deur der hel [2]).

Dit een en ander zij genoeg aangaande den plicht der kuisch-

---

cave inspicere" (zie zijne *Quaedam notabilia verba*, § 1, achter het *Vita Florentii* in de *Opera omnia* van Thom. a Kempis). Als Johan Brinckerinck in Meester-Geertshuis te Deventer met eene of andere zuster sprak, zelfs wanneer hij bij kranke zusters de biecht hoorde, stond hij steeds met den rug naar haar toegekeerd. De mater aldaar, Beerte Swijnkes, ofschoon zij hem vele jaren gekend had en hem natuurlijk dikwijls had hooren preeken, verklaarde, nooit zijn gelaat gezien te hebben, dan toen zijn lijk in de kist lag (zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 15 seq.); de zusters zaten dus, evenals dit onder het gehoor van Johannes Brugman plaats had (zie Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 232), onder zijne sermoenen met den rug naar hem gewend. Van Hendrik Wetter of Vetter, eersten rector van het fraterhuis te Albergen, gest. 1466 (zie aangaande hem p. 3—18 der *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, die de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis" bezig is uit te geven; verg. Bourg. bibl. M. S. nº. 8849—8859, fol. 132^{v}—138^{r}, en Kon. bibl. H. S. nº. 346, fol. 8^{v}—9^{r}), wordt verhaald: „Item dixit fratri qui tortulas acceperat a sororibus teutonice *beghine koeken* maledicta sunt omnia munera que a mulieribus veniunt fratribus meis precipue a sororibus et conculcabat tortulas illas sub pedibus suis" (zie het genoemde H. S. nº. 346, fol. 8^{r}; verg. de gemelde *Verzameling*, p. 8, alwaar tevens blijkt, dat de zoogenaamde „begijnenkoekjes" dienden tot verzachting der borst). Men wane echter niet, dat deze vrees voor leden van het andere geslacht bijzonder aan de „moderne devoten" eigen was. Zij behoorde tot het ascetisme van alle landen en alle tijden. Zoo kon, om een paar voorbeelden te noemen, Franciscus van Assisi getuigen, dat hij geene vrouw van aangezicht kende (zie Hase, *Franciscus van Assisi*, Nederl. vert., Utr. 1861, blz. 47), en in een handschrift, waarschijnlijk uit het Karthuizer-klooster te Utrecht afkomstig, leest men o. a. het volgend distichon:

Est Mulier viscus tactu, visu basiliscus:
Omnes interimit visu, quos cernere possit.

(zie Clarisse, in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, Leid. 1829, dl. I, blz. 386).

1) Zie v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 103 (*Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 386; fol. uitg. dl. II, blz. 97).

2) Ibidem.

heid. Wat dien der armoede, d. i. der afwezigheid van alle persoonlijk bezit, aanbelangt, hierover kunnen wij kort zijn. De Windesheimers waren zeer streng op dit punt [1]). Volgens hen moest alles aan het klooster, niets aan den kloosterling behooren. Wanneer deze ook maar het minste als het zijne beschouwde, was hij in hun oog een »proprietarius" [2]). Het kwaad werd gestraft met zes maanden huisarrest [3]). Wie zonder belijdenis van schuld in eigen bezit stierf, werd niet op het kerkhof begraven; of, kwam zijne zonde eerst later overtuigend aan het licht, men groef hem als afschrikwekkend voorbeeld voor anderen weer op [4]). De kloosterhervormingen, die, gelijk wij later zien zullen, in zoo grooten getale door de Windesheimers zijn ten uitvoer gebracht, waren voor een goed deel ook tegen het algemeen verspreide kwaad der »proprietas" gericht. Hier moest de strengheid wel tot het uiterste worden gedreven, wijl er geen grens tusschen het al of niet geoorloofde getrokken kon worden, en men door de minste toegevendheid de deur tot allerlei misbruiken zou hebben opengezet. Waar de noodzakelijkheid aldus dwong, om ten nauwste toe te zien, hebben wij geen recht, om van kleingeestigheid in de toepassing te spreken.

Wat nu ten slotte de derde belofte, die der gehoorzaamheid aangaat, wij mogen niet anders verklaren, dan dat zij in de Windesheimsche kloosters soms tot in het overdrevene werd vervuld [5]). Zoo verhaalt Thomas a Kempis, dat op den S. Agnietenberg onder het bestuur van den eersten rector, Johan van Ummen, niemand gewaagd zou hebben, op eigen gezag een spijker in den muur te slaan of iets anders, hoe gering ook, te doen [6]). Te Diepenveen lagen twee zusters krank. De eene

---

1) Zie bijv. de *Concio de proprietate*, door Cornelis van Beeck, prior van het regulierenklooster te Utrecht, op het generaal kapittel van 1544 gehouden, en afgedrukt achter de *Constitutiones* van 1553, p. 103 seqq. (verg. boven, blz. 90, de noot).

2) Zie boven, dl. I, blz. 305, noot 2.

3) *Constitutiones* van 1553, p. 107.

4) Ibidem.

5) Tot bepaling van het begrip der gehoorzaamheid zie men vooral ook Brinckerinck's collatie „van der ghehoersamheit", in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, Dl. IV (Amst. 1866), blz. 126—134.

6) Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 11. Verg. ook hetgeen aldaar volgt.

versmachtte van dorst, maar de andere durfde haar niet te drinken te geven, wijl het niet geboden was 1). In datzelfde Diepenveen had eene zuster hare wanten verloren. Zij maakte zich iets dergelijks van een ouden grijzen lap, waarin zij vijf gaten sneed. Men gebood haar, dit te biechten en er penitencie voor te doen, wijl zij het zonder verlof had gedaan 2).

Evenzoo ging het niet zelden met de oefeningen in gehoorzaamheid, die dan gewoonlijk tevens moesten dienen tot aankweeking van de zoogenaamde »ootmoedigheid" en het »afsterven van zichzelven", waarover wij straks zullen spreken. Zoo gaf Johan Brinckerinck aan eene hoogadellijke vrouw in het zooeven genoemde klooster te Diepenveen bevel, »van daar tot Nyenhoves huis" met een stok in het water te slaan 3) en zekere wansmakelijke kruiden in hare potage te doen 4). De voortreffelijke Hendrik Loder, prior te Frendeswege 5), wanneer hij aan wereldlijke personen, met wie hij zijn convent doorging, wilde doen zien, hoe gedwee zijne onderhoorigen waren, beknorde hen, alsof zij kwaad hadden gedaan. Dan vielen zij terstond op de knieën, beleden schuld, bleven geknield totdat de prior hun gebood op te staan, kusten den grond, en gingen weer aan hun werk 6). Wel is waar hadden dergelijke kolossale oefeningen niet overal plaats; wel is waar zouden niet alle kloosterhoofden hetzelfde hebben gedaan gekregen 7); wel is waar betrachtte men in andere conventen, met name te Windesheim, ook in dit opzicht eene meer wijze middelmaat 8); doch velen zagen er

---

1) Handschrift D, fol. 43v.

2) Aldaar, fol. 41r. Hoever de gehoorzaamheid onder de broeders des gemeenschappelijken levens soms ging, blijke o. a. uit het voorbeeld van zekeren Gerrit van Loon, kok en gastmeester in het fraterhuis te Zwolle, na wiens dood de rector Gerrit Scadde van Calcar (zie over hem boven, dl. I, blz. 292, noot 2) getuigde: „Had ik hem geboden, zijne beide beenen af te snijden, hij zou het terstond hebben gedaan". Zie Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri* (Kon. bibl. H. S. nº. 436), fol. 10r.

3) Handschrift D, fol. 26r.

4) Aldaar, fol. 26r—26v.

5) Zie over hem beneden, in dit Hoofdstuk.

6) Zie *Chron. Wind.* p. 540 seq.

7) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 168 seq., 479 seq.; verg. boven, blz. 108.

8) Zie *Chron. Wind.* p. 538; verg. boven, dl. I, blz. 182, noot 3.

toch iets zeer voortreffelijks, ja de hoogste openbaring van kloosterlijke gehoorzaamheid in 1).

Ook de tuchtmiddelen en straffen zouden hier in behandeling moeten komen, ware het niet, dat wij er reeds vroeger een overzicht van hadden gegeven 2). Om echter te doen zien, hoe het in sommige, zeer strenge conventen toeging, willen wij nog eenmaal op Frendeswege wijzen. De sacristein aldaar keek eens onder den dienst naar het gewelf van het koor. Wat deed Loder? Hij gaf een teeken, dat allen den ongehoorzamen broeder moesten aanzien; daarna wenkte hij dezen met den vinger tot zich, en gaf hem een oorveeg, zeggende: »Kijk voor u" 3). Evenzoo hield hij er een zoogenaamden »ezel" op na, zijnde een houten voorwerp ter lengte van een voet en in den vorm eener T, waarop met groote letters stond gebeiteld: »Custodi oculos tuos". Nauwelijks keek een der broeders onder het eten rond, of hij liet dit voorwerp vóór hem op de tafel plaatsen 4).

Is het kloosterleven in het algemeen, en zijn de drie kloosterbeloften in het bijzonder niet geschikt tot toepassing in ruimeren kring, en kunnen daarom de verplichtingen, die zij den mensch opleggen, nooit tot de algemeene plichtenleer behooren, dit sluit de mogelijkheid niet buiten, dat in de Windesheimsche conventen op andere wijze begrippen van zedelijkheid en braafheid werden ontwikkeld, die voor de menschheid van heilzamen invloed waren. Wij willen dus zien, wat er te dezen opzichte zooal werd geleerd, en kiezen daartoe het een en ander, dat door een paar zuivere vertegenwoordigers van den algemeenen geest in de allereerste tijden op den voorgrond werd geplaatst.

Ziehier wat eene der zusters van Diepenveen aangaande mater Salome Sticke 5) getuigt: »Hare leering was strekkende tot de

---

1) Zie *Chron. Wind.* p. 543, 559.

2) Zie boven, dl I, blz. 171—175.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 567.

4) Zie *Chron. Wind.* l. l., alwaar tevens blijkt, dat Hendrik van Ahuis, rector van het fraterhuis te Munster (zie over hem boven, dl. I, blz. 237, noot 2), die in ijver aan Loder niet toegaf, dikwijls op gelijke wijze handelde. Verg. voorts boven, dl. I, blz. 173, noot 1.

5) Deze in hare soort voortreffelijke vrouw, gest. 1449, kan volledig gekend worden uit Handschrift D, fol. 1r—21r, en M. S. nº. 8849—8859 der Bourgondische bibliotheek te Brussel, fol. 146r—161v, 166r—173v. Een en ander

deugd, en onszelven te verloochenen, en ons tot sterven te geven, en te trachten ons te verootmoedigen onder elkander, en de minsten te wezen, en ons best te doen om de deugden te stelen, en elkander in deugden te boven te gaan, en de deugden in elkander te beminnen, en ons te verootmoedigen dat wij nog niet zoo zijn, en te erkennen dat het onze eigene schuld is, en overal, waar wij kunnen, ons hart bij onzen lieven Heer te hebben, en Hem aan te kleven" [1]). De deugden, die Brinckerinck het meest aanbeval, waren »ootmoedigheid, gehoorzaamheid en liefde onder elkander" [2]). Hieraan getrouw, oefenden de zusters zich in hetgeen destijds genoemd werd »zwijgen, wijken en duiken" [3]); zij trachtten, »niet toonachtig te zijn in woorden of in gelaat" [4]); zij streefden naar »versmaadheid en verkleining" [5]); zij gingen soms zóó ver, dat zij God baden, »versmaad en ongeacht" te mogen wezen bij de menschen [6]). In deze weinige trekken is de gansche geest der Vereeniging uitgedrukt. Alles kwam nader op twee punten: »ootmoedigheid" en »afsterven van zichzelven".

Wat men onder »ootmoedigheid" verstond, hebben wij vroeger uiteengezet [7]). Wij zagen toen, dat men er niet slechts door uitdrukte, wat wij thans nederigheid zouden noemen, maar tevens zichzelven te vernederen, zich te gedragen als den geringste van allen, het slechtste goed genoeg voor zich te achten, het zwaarste te doen, het minste te nemen, het onoogelijkst gekleed te gaan, zich alles te laten welgevallen, enz. Ook bleek ons, dat van alle deugden die der »ootmoedigheid" het meest werd

---

aangaande haar, aan het genoemde Handschrift ontleend, is reeds medegedeeld door Moll, *Johannes Brugman*, dl. II, blz. 81—83.

1) Handschrift D, fol. 5^{v}.

2) Aldaar, fol. 26^{v}. Zie ook zijne *Collatiën* (uitgegeven door Moll, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, p. 111—167), passim.

3) Handschrift D, fol. 2^{v}, 38^{v}. Verg. Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 53, 221; dl. II, blz. 394. „Tacere, cedere et inclinari" (*Chron. Wind.* p. 528).

4) Handschrift D, fol. 38^{r}.

5) Aldaar, fol. 35^{v}, 36^{r}.

6) Aldaar, fol. 33^{v}, 119^{r}.

7) Boven, dl. I, blz. 181v, alwaar tevens in noot 6 de verschillende bewoordingen voor de zaak, zoo in het Latijn als in het Dietsch. Men zie ook tot bepaling van het begrip Brinckerinck's collatie „van der oetmoedicheit", in Kist en Moll, a. w. dl. IV, blz. 134—143.

geroemd, en dat men haar den grondslag der overige heette. Wie het in hare beoefening het verst hadden gebracht, noemde men »grondootmoedig" [1]).

Men sprak van »ootmoedige werken", zooals spitten en spaden, zaaien en maaien, mestrijden en hooien [2]), houtsprokkelen en steenen dragen [3]), bakken en brouwen [4]), in stal en keuken arbeiden [5]), borden en schotelen wasschen [6]), kleederen reinigen [7]) en andere werkzaamheden van de vuilste en geringste soort volbrengen [8]). Men sprak van »ootmoedige zware werken", wanneer iemand zich den arbeid noodeloos verzwaarde, zooals bijv. zekere zuster te Diepenveen, die zich de hark tegen de borst zette, om het hooi bijeen te schuiven [9]). Men sprak ook van »ootmoedige werken te stelen", wanneer men datgene, wat tot de taak van een ander behoorde, in stilte voor hem deed,

---

1) Handschrift D, fol. 34^{r}. „Multum humilis" (*Chron. Wind.* p. 344); „valde humilis" (l. l p. 374); „profunda humilitas" (l. l. p. 75, 271, 374); „profunda humiliatio" (l. l. p. 370).

2) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 13, 25; Handschrift D, fol. 26^{v}, 39^{r}, 39^{v}, 131^{v}.

3) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 32; Handschrift D, fol. 37^{v}.

4) Handschrift D, fol. 55^{r}, 131^{v}.

5) Aldaar, fol. 38^{v}, 100^{r}.

6) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 32; Handschrift D, fol. 26^{v}, 38^{r}.

7) Handschrift D, fol. 55^{r}. Zie daarenboven de meeste der genoemde werkzaamheden ook vermeld in het *Chron. Wind.* p. 284 seq; verg. boven, dl. I, blz. 204.

8) Handschrift D, fol. 28^{r}, 39^{r}, 39^{v}, 40^{r}, 133^{r}. Johannes ten Water, infirmarius te Windesheim (*Chron. Wind.* p. 517), bracht gaarne de kamerpotten der zieken weg (l. l. p. 516). Zekere broeder Matthias in het klooster Frendeswege, ofschoon een geestelijke en in het trivium bedreven, stelde zich langen tijd als leek aan, deed allerlei boerenwerk, en arbeidde in slijk en stof (l. l. p. 563 seq.). Een voormalig prior aldaar gevoelde zich meer gestemd tot het bedienen van de vroegmis, als hij de cellen der broeders was rondgegaan en hunne kamerpotten had geledigd (l. l. p. 564 seq.). Zekere magister Henricus in datzelfde convent, een geleerd man, die weleer te Parijs openlijk had geleeraard, hoedde vele jaren lang de zwijnen, en verzocht in dit ambt te blijven, toen men ontdekt had, wie hij was (l. l. p. 565). Zie ook het curieus verhaal aangaande den prior van Mariënborn in het *Vita Elisabethae van Heenvliet* (achter Matthaeus, *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*), p. 274 (Handschrift D, fol. 83^{v}).

9) Handschrift D, fol. 163^{r}. De zooeven genoemde Windesheimsche regulier Johannes ten Water gebruikte bij voorkeur minder geschikte werktuigen tot den arbeid (*Chron. Wind.* p. 517).

zonder dat hij of iemand der overigen er iets van bemerkte [1]. Zoo vond bijv. de persoon, die ging builen, de meelkist soms vol, wanneer hij kwam [2], en daar waren er zelfs, die hun werk bij dat van anderen voegden, en zich lieten beknorren, wijl zij zelven geacht werden te weinig te hebben gedaan [3].

Bij deze opvatting van de ootmoedigheid als de hoogste christelijke deugd kon het niet anders, of men trachtte haar ook in de kleeding te openbaren. Reeds in het vierde hoofdstuk hebben wij uitvoerig over dit punt gesproken, zooveel de bewoners van het moederklooster betrof [4]. Wij zagen toen, dat de geest van Gerrit de Groote in dit opzicht maar al te zeer onder hen voortleefde [5], dat zij meer als bedelaars dan als nette kanunniken gekleed gingen, dat zij liepen met ruw verstelde kleederen en lomp gelapte schoenen, ja, dat hunne kleermakers en schoenmakers met opzet grof werk leverden, om de ootmoedigheid aan te

1) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 13, 25; Handschrift D, fol. 6^{v}.

2) Handschrift D, fol. 174^{r}.

3) Aldaar, fol. 153^{v}.

4) Zie boven, dl. I, blz. 190—192.

5) Niet slechts in hen, maar ook in de broeders en zusters des gemeenschappelijken levens, gelijk boven (dl. I, blz. 190, noot 4) reeds is opgemerkt. Zie voorts Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XII, § 1—4. Aangaande den straks (blz. 280, de noot) genoemden Hendrik Wetter, eersten rector van het fraterhuis te Albergen, wordt getuigd: „Toga sua fuit de borkels griseo grossa. cingulum habebat cum tribus nodis de ossibus" (Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri*, Kon. bibl. H. S. nº. 346, fol. 8^{v}; verg *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, blz. 7v; de kleedingstof „borkel" komt óók voor beneden, Bijlage I, cap. 24). Van den later levenden Hendrik van Herxen, vierden rector van het fraterhuis te Zwolle (1482—'87), wordt verhaald: „Habuit duas subtunicas ita detritas ut magis apte viderentur ad cribandum farinam quam ad calefactionem corporis"; „nonnumquam contigit eum inducre superpellicium retrograde et non curauit vertere dicens non est michi cure et sic incessit per chorum etc." (Jacobus Traiecti, l. l. fol. 55^{r}). Men wane echter niet, dat de zucht naar „snoode kleederen" alleen tot den Deventersch-Windesheimschen kring behoorde. Zij werd elders evenzeer gevonden. Zoo verhaalt bijv. Petrus Impens aangaande de kloosterlingen van Bethlehem bij Leuven, vóórdat zij in het kapittel van Windesheim waren ingelijfd: „Vidimus seniores nostros vestimenta sua frequenter rupta, maxime linea subtilia petiata et resarcita gestasse, calceamenta quoque infra supra et ex latere subuculata" (*Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 10, § 3; in het „Compendium" van Hoyberge, p. 61).

kweeken. Welnu, ook in andere Windesheimsche kloosters was het alzoo. »Ootmoedige" en »snoode kleederen" waren er geliefd [1]. Wel werden er enkelen gevonden, die meer netheid aan den dag legden [2], maar in den regel doste men zich door het streven naar christelijke volmaaktheid belachelijk uit. De handschoenen van de hoogadellijke vrouwe van Vreden kennen wij reeds [3]. Sommige zusters te Diepenveen droegen de zakdoeken zóó af, dat zij geknoopte netten schenen [4]; andere hadden bij voorkeur hoofddoeken van zeer grof goed [5]; wederom andere droegen ze zóó zwart, dat mater haar deswege berispen moest [6], en van éene zuster wordt ons bericht: »haar kleed was zóó ootmoedig en verworpen, dat, wie haar niet kende, zou gewaand hebben, dat zij niet wijs was" [7]. Intusschen zal niemand zich hierover verwonderen, als hij verneemt, dat Johan Brinckerinck, die jaren lang de gevierde en invloedrijke biechtvader der zusteren was, den wensch voor haar uitsprak, dat haar de kleederen om het lijf mochten hangen als twee zijden spek [8].

Nog eene andere uiting dezer hooggeroemde ootmoedigheid betrof het voedsel, dat sommigen het liefst gebruikten. Wij spreken hier niet van de grove spijzen, die men, bij den bekrompen staat der geldmiddelen van menig wordend klooster, wel verplicht was te eten [9], maar van het onsmakelijke, dat sommigen met opzet

1) Zoo bijv. te Frendeswege (*Chron. Wind.* p. 559, 561) en op den S. Agnietenberg (*Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 14).

2) *Chron. Wind.* p. 357; Handschrift D, fol. 54^{v}. Als de zusters te Diepenveen wat al te „curieus", d. i. wat al te zwierig waren, wist mater Salome Sticke hare ijdelheid wel te temperen, bijv. door haar pater-nosters te geven van knoopen, die van oude slaaprokken waren afgesneden (Handschrift D, fol. 6^{v}).

3) Zie boven, blz. 282.

4) Handschrift D, fol. 54^{v}.

5) Aldaar, fol. 26^{v}.

6) Aldaar, fol. 56^{r}.

7) Aldaar, fol. 132^{r}.

8) Bourg. bibl. M. S. nº. 8849—8859, fol. 52: „Dixit etiam vellem quod non assumeretis modum artificialem parandi vestimenta sed magis rudi ac grosso modo ipsa faceretis ac si duo latera lardi inuicem componerentur." Men vergelijke hiermede het model, door Florens Radewijns opgegeven (*Vita Florentii*, cap. XII, § 4).

9) Zie boven, dl. I, blz. 185, noot 5; voorts het *Chronicon Bodecense*, aangehaald door Zunggo, *Prodromus*, tom. II, p. 351 seq. Op den S. Agnietenberg

namen [1]). Daar waren er, wier beste kost bestond uit moesbrei, boonen en melk [2]), of die het »snoodste reeds weg hadden", eer een ander toezag [3]), of die van het spek met zekere behendigheid het gerstige en 't gele wisten te krijgen [4]). De genoemde vrouwe van Vreden zocht zelfs gedeelten van visch, die door werklieden waren weggeworpen, en at die op [5]). Men ziet ook hier weer, welk een ziekelijke geest sommigen beheerschte [6])

Diezelfde ziekelijkheid openbaarde zich ook in het streven, om toch geene posten in het klooster te bekleeden. Het prioraat en het materschap werden geene eer, maar een last geacht [7]). De een, als hij er toe geroepen werd, beweerde onder tranen, dat hij er niet bekwaam toe was [8]); de ander wierp zich voor zijne medebroeders op de knieën, hen ootmoedig smeekende, hem te ontslaan [9]); wederom een ander wilde liever de vernederende straf ondergaan van in de reventer voor de voeten van al de

---

kreeg men in den beginne zelden visch, nog zeldzamer eieren (zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 14). Te Diepenveen waren gebraden ganzen eene bijzondere lekkernij; alvorens ze te durven aannemen, werd eerst aan den prior superior Johan Vos verlof gevraagd, ze te mogen eten (Handschrift D, fol. 52v).

1) Zie *Chron. Wind.* p. 498 (verg. boven, dl. I, blz. 182), 537; Handschrift D, fol. 84r (verg. Matthaeus, 1 l. p. 247).

2) Handschrift D, t. a. p.

3) Aldaar, fol. 132r.

4) Aldaar, fol. 161v.

5) Aldaar, fol. 37v.

6) Diezelfde geest werkte ook in de broeders des gemeenschappelijken levens. Zoo at bijv. Gerrit van Loon, de reeds genoemde kok van het fraterhuis te Zwolle, des middags de overgeschoten brokken der broeders (zie Jacobus Traiecti, l. l. fol. 9v). Men geve ook hier wel acht, dat de zaak volstrekt niet aan de moderne devoten alleen eigen was. Als bijv. Franciscus van Assisi zich bij gastvrienden eene betere spijze zag voorzetten, strooide hij er asch op, of goot er koud water over uit, en toen hij eens bij zwakte van lichaam eenig vleesch van jonge hoenders had gegeten, liet hij zich met een touw om den hals als een dief door de stad leiden (zie Hase, *Franciscus van Assisi*, blz. 35).

7) *Chron. Wind.* p. 398 seq; verg. ook aldaar, p. 75, 381, alsmede *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 101, 103. Dat de broeders des gemeenschappelijken levens eveneens een tegenzin hadden tegen het bekleeden van posten, blijkt o. a. uit Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 35r.

8) *Chron. Wind.* p. 76, 301, 398 (verg. boven, dl. I, blz. 183, 233v); Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 91.

9) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 103.

vaders en broeders der Orde op den naakten grond te zitten eten, dan zich het priorschap te laten welgevallen [1]). Daar waren er, die ongehoorzaamheden pleegden, om van hunne betrekking af te komen [2]), ja zelfs, die zich hielden alsof zij niet wijs waren, opdat zij toch maar niet zouden benoemd worden tot eenigen post [3]).

Bij deze ziekelijke nederigheden bleef het niet. Er kwamen in den Windesheimschen, evenzeer als in den Deventerschen kring [4]), nog ziekelijker vernederingen en zelfvernederingen bij. Salome Sticke liet de zusters te Diepenveen soms op een schotel brood bedelen in de reventer, of de voeten der zusteren kussen, als zij aan tafel zaten, of »venyen" [5]), d. i. vergiffenis vragen, of eene roede op den rug dragen [6]), en dergelijke dingen, te veel om te noemen. »En", zoo voegt het handschrift, waaraan wij dit ontleenen, er bij, »wie zij aldus oefende, die werden de allerliefste kinderen geheeten door degenen, die meenden, dat zij jegens hen niet zoo vrij was" [7]). Het voeten kussen, het »venye bidden", zóó ootmoedig, dat men er de andere zusters door tot devotie verwekte, het op de knieën vallen »met een ootmoedig, schamel aangezicht en met gevouwen handen" [8]), onder het spreken van de gewijkte woorden »het is mijne schuld, ik wil mij gaarne beteren" [9]), was dan ook te Diepenveen aan de orde van den dag. Daar waren er zelfs, die de voetstappen kusten der zusters, die haar met minder liefde bejegenden [10]). En nu meene men niet, dat het in de mannenkloosters beter was gesteld. Toen de prior van Windesheim, die van S. Agnietenberg, de biechtvader van Bronope en nog een paar anderen schriftelijk hunne

---

1) *Chron. Wind.* p. 381. Verg. boven, dl. I, blz. 171, noot 2; 182; 258.

2) Handschrift D, fol. 4v.

3) Aldaar, fol. 55v.

4) Wie voorbeelden uit den kring der broeders des gemeenschappelijken levens begeert, zie bijv. Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 33, 37, 38, 45 seq, 50, 59, 60, 84, alibi; voorts Jacobus Traiecti, l. l. fol. 55v—56r.

5) „Veniam petere". Zie boven, dl. I, blz. 169.

6) Verg. boven, dl. I, blz. 173, noot 1.

7) Handschrift D, fol. 6v.

8) Aldaar, fol. 55r.

9) Aldaar, fol. 59v. Verg. boven, dl. I, blz. 170, 172, 183, 255, 257.

10) Aldaar, fol. 135r.

bezwaren indienden tegen het besluit der vroedschap van Kampen, om laatstgenoemd klooster af te breken, vielen zij den Raad en de Gemeente te voet »met gebogen knieën, met gevouwen handen en schreiende oogen" 1). Toen een prior op den S. Agnietenberg van zijn post wenschte ontslagen te worden, en de broeders zelven ten slotte medelijden met hem kregen, verschenen drie hunner uit naam der overigen voor de visitatoren, en smeekten hen »met gebogen knieën en gevouwen handen", hem te willen ontslaan; en toen hij zijnen wensch had verkregen, wierp hij zich in het kapittelhuis ootmoedig op den grond, de broeders dankende 2). Het geknield vergiffenis vragen en het kussen van den grond was in het klooster te Frendeswege vooral niet minder dan elders in zwang 3); men voegde er zelfs het voeten wasschen bij 4). En wat Windesheim betreft, daar zag men niet slechts de gekapittelden de mat kussen 5), maar mannen als Johan Schutken hielden er alle avonden kapittel over zichzelven, en venijden in hunne cel, en kusten ook dáár de mat 6). In één woord, er waait ons uit de verbondene kloosters eene lucht van kleingeestigheid tegen, die ons tegen de Windesheimers zou kunnen innemen, indien wij hunne goede hoedanigheden niet zoo hoog waardeerden, eene kleingeestigheid, niets toegevende aan die der broeders van het gemeenschappelijke leven 7), en

---

1) [Molhuysen,] *Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen*, Kampen, 1863, dl. I, blz. 328, nº. 1025.

2) Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 100 seq.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 541, 541 seq. Zie ook aangaande het convent te Bodingen, l. l. p. 558 seq. Verg. boven, dl. I, blz. 172, noot 1.

4) Zie *Chron. Wind.* p. 537, 540. Verg. boven, dl. I, blz. 143, 202. In 1448 schonk de bisschop van Hildesheim aan het Windesheimsch convent te Richenberge bij Goslar een giftbrief, waarbij aan den prior en de kloosterlingen aldaar veertig dagen aflaat werd toegezegd voor iederen keer, dat zij met een berouwvol hart den vreemdelingen, die bij hen overnachtten, de voeten wasschen, of daarbij op eene of andere wijze (door water aan te brengen, vuur te stoken, bekken of handdoek te dragen enz.) behulpzaam zijn zouden. De bedoelde giftbrief is afgedrukt bij Heineccius, *Antiquitates Goslarienses*, lib. V (in Heineccius en Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. 1707, p. 396).

5) Zie boven, dl. I, blz. 170, noot 1.

6) Zie boven, dl. I, blz. 183.

7) Ziehier een enkel, minder bekend staaltje. Als Hendrik van Herxen, die later aan het hoofd van het fraterhuis te Zwolle stond (zie boven, blz. 286,

die ons licht doet begrijpen, dat Erasmus haar op zijne gewone satirieke wijze bespottelijk maakte 1).

Na alles, wat wij over de »ootmoedigheid" hebben gezegd, zullen wij over het »afsterven van zichzelven" kort zijn, ofschoon het niet mag ontbreken, wijl het wel nauw aan de ootmoedigheid grensde, maar toch nog weer iets anders, ja in de schatting onzer devoten iets hoogers was. Noemden zij de ootmoedigheid het fondament aller deugden, wij meenen in hunnen geest te spreken, als wij het afsterven van zichzelven het toppunt aller deugden heeten.

Wij knoopen onze beschouwing vast aan de volgende woorden: »Zij", d.i. zuster Elisabeth van Heenvliet, »had zóó groote begeerte, onzen lieven Heer na te volgen in ootmoedigheid en verworpenheid, dat zij hare natuur in haat scheen te hebben; want zij liet hare natuur geen goed geschieden nacht noch dag" 2). Hier blijkt, dat het hoogste, waartoe men komen kon, was: de eigene natuur, d. i. eigen gemak en genot, eigen lust en genoegen, eigen zin en wil, te haten; wij zouden thans zeggen: het eigen ik te dooden. Ziehier de fout: men trachtte het niet te heiligen, maar te vernietigen, het niet dienstbaar te maken aan een hooger doel, maar uit te roeien met wortel en tak.

En zoo lezen wij dan ook nu eens: »zij had hare natuur in haat" 3), dan eens: »zij haatte zichzelve" 4), dan weder, dat hetgeen der natuur het meest contrarie is, als middel tot de hoogste zaligheid moet worden beschouwd 5). Waar dit laatste als leer gold, moest men er wel toe komen, voor zichzelven allerlei middelen tot dooding van den lust uit te denken of ze aan anderen

---

noot 5), ook maar in zijn hart met den rector van gevoelen verschilde, beschuldigde hij zich hevig van ongehoorzaamheid, sloop in alle stilte naar de plaatsen, waar deze gewoon was te zitten, en kuste die. Wanneer hij meende, dat de liefde tusschen hem en andere broeders had schade geleden, kuste hij heimelijk, zelfs des nachts, de plaatsen, waar zulke broeders hadden geloopen, of de drempels hunner kamers. Zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 56v.

1) Zie zijn brief aan Lambertus Grunnius, vertaald medegedeeld door Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 265.

2) Handschrift D, fol. 84r (verg. Matthaeus, l. l. p. 247).

3) Handschrift D, fol. 113r, 132r.

4) Aldaar, fol. 116r.

5) Aldaar, fol. 34v, 6r.

op te leggen, en zoo verviel men in den Deventersch-Windesheimschen kring tot allerlei ziekelijke uitersten. In Heer-Florenshuis te Deventer bestond de kinderachtige gewoonte, als de broeders aan tafel waren gezeten, nu eens aan den éénen, dan weer aan den anderen een schotel te ontnemen 1). In Meester-Geertshuis aldaar had zekere zuster een appelboompje, waaraan zij zeer gehecht was; Brinckerinck gebood haar, het in den IJsel te werpen 2). De vrouwe van Vreden, toen zij nog niet ten klooster was gegaan, had twee hondjes, zooals de adellijke lieden destijds plachten te houden; zij had ze lief, alsof het hare kinderen waren geweest; dezelfde Brinckerinck beval haar, als zij weder te huis kwam, ze eigenhandig te verdrinken 3). Deze methode werd ook te Diepenveen en elders gevolgd. Mater Eefje Hodden aldaar verbood twee zielsinnige vriendinnen, met elkander te spreken, »opdat zij zich daarin sterven zouden" 4). Eene zuster, uit Doesburg gekomen, waar zij altijd rijk gekleed over de straat was gegaan, moest in tegenwoordigheid van eene andere een zak met noppen op het hoofd door de stad dragen 5); en dergelijke oefeningen in gehoorzaamheid, ootmoedigheid en afsterven van het eigen ik waren er meer 6). Men legde ze ook zichzelven op, soms tot in het belachelijke, soms tot in het beklagenswaardige. Jan van Beveren, een rijk en machtig heer in Westfalen, die later als conversbroeder te Windesheim oude kleederen lapte, terwijl zijne vrouw in alle nederigheid te Diepenveen woonde 7), had twee nieuwe trippen, waarmede hij zeer ingenomen was. Maar juist daarom nam hij slijk en maakte ze zwart, »want hij wilde niet, dat het edel stedeken zijns harten, dat eene woning des Heiligen Geestes moest worden, met zulke din-

1) Zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 64.
2) Dumbar, l. l., tom. I, p. 18.
3) Handschrift D, fol. 33r.
4) Aldaar, fol. 28r.
5) Aldaar, fol. 131r.
6) Zoo liet Dirk van Herxen, tweede rector van het fraterhuis te Zwolle (zie aangaande hem boven, dl. I, blz. 88, noot 5, en blz. 89, noot 1), een kapelaan, die kort geleden onder de broeders aldaar was opgenomen, met een emmer water over straat gaan, en openlijk op een schoteltje mosterd halen. Zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 16r.
7) Dumbar, l. l., tom. I, p. 17 seq.

gen bekommerd zou wezen" 1). Eene zuster te Diepenveen lag ziek en had trek in amandelmelk. Men wilde ze voor haar koken, doch zij weigerde, »om den brand van den lust te bedwingen" 2). Eene andere had onder haar bed groote roeden, waarmede zij zich placht te slaan 3). Wederom eene andere sliep heimelijk, ofschoon met toestemming van den biechtvader des kloosters, op eene bloote plank, die zij des morgens achter haar bed plaatste 4). Bij nog eene andere vond men na haren dood een groot blok, waarop zij met hare zeere zijde placht te liggen 5). En hoe ver dit streven naar heiligheid door dooding van den lust kon gaan, blijkt uit het voorbeeld van eene zuster, die op haar ziekbed was doorgelegen, maar volstrekt niet wilde toestaan, dat men een kussen onder haar zou leggen. En waarom? »Om rein en onbesmet voor onzen lieven Heer te komen" 6).

Men zegge niet: altemaal zusters, overprikkelingen van het vrouwelijk zenuwleven, verschijnselen, bij zekere gestellen niet ongewoon! Het geldt hier noch vrouw noch man, maar den algemeenen geest 7). Wel is waar schijnen de Windesheimsche vaderen, wanneer het met dat dooden der natuur te ver ging, de zaak niet begunstigd maar veeleer tegengegaan te hebben, zoodat zij bijv. den genoemden Jan van Beveren, die een pijnigenden band van paardenhaar op het bloote lijf droeg 8), verboden, »het ding met de vijf knoopen" te dragen 9); doch al

1) Handschrift D, fol. 93r.
2) Aldaar, fol. 29v.
3) Aldaar, fol. 161v.
4) Aldaar, fol. 85v (verg. Matthaeus, l. l. p. 249).
5) Aldaar, fol. 84v (verg. Matthaeus, l. l. p. 248).
6) Aldaar, fol. 151r.
7) Ook bij de broeders des gemeenschappelijken levens kwamen dezelfde ascetische overdrijvingen voor. Zoo placht de reeds (boven, blz. 280, de noot) genoemde Hendrik Wetter, eerste rector van het fraterhuis te Albergen, soms op een grooten houten hamer te slapen (zie Jacobus Traiecti, l. l. fol. 7v—8r). Hendrik van Herxen, vierde rector van het fraterhuis te Zwollë, droeg in den beginne eenigen tijd een haren kleed; hij versmaadde het bed, leed moedwillig koude en ongemak, en geeselde zich vaak hevig; na zijnen dood vond men verscheidene roeden in zijn bedstroo (Jacobus Traiecti, l. l. fol. 54v—55r). Zie voorts boven, dl. I, blz. 37.
8) Dumbar, l. l., tom. I, p. 18.
9) Handschrift D, fol. 92v. De vijf knoopen waren ter eere der vijf wonden van Christus!

trachtten zij de overdrijving te keeren, het gebruik hebben zij zóó weinig afgekeurd, dat er in de eerste tijden te Windesheim zelf eenige haren hemden waren, die soms voor eene poos aan jongere broeders werden afgestaan, om hunne lusten te onderdrukken; één dier hemden was zelfs bijzonder ruw 1). Ja, het staat voor ons vast, dat, indien wij het inwendig leven van al de kloosters, tot het Kapittel behoorende, nauwkeurig kenden, wij schier overal dezelfde verschijnselen van ascetische dooding der natuur zouden ontmoeten 2).

De gevolgen bleven niet uit. Wel is waar bereikten zeer vele leden der Vereeniging een hoogen leeftijd 3), maar andere stierven betrekkelijk jong 4). Niet weinigen bezweken aan de tering 5); van sommigen hunner wordt getuigd, dat zij zich deze treurige ziekte door vasten, waken en andere penitencie op den hals hadden gehaald 6). Daar waren er, die door opzettelijke onthouding van spijs van hun verstand werden beroofd 7); anderen, die zich de Origenes-verminking aandeden, om de prikkels van een lust,

1) Zie boven, dl. I, blz. 189.

2) Zie bijv. Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 91. Zelfs nog in 1745 beval Petrus Nabben, prior te Gaesdonck, aan, de tong te spenen van scherts, het gelaat van onmatigen lach, en iets, al was het ook weinig, van de voorgezette spijzen aan de zinnelijkheid te onttrekken. Zie zijn boven (blz. 100, noot 3) genoemd *Diurnale*, p. 88 seq.; verg. ook aldaar, p. 92.

3) De voorbeelden zijn te talrijk, om naar eenige volledigheid in de opgave te streven. Men zie, om iets te noemen, boven, dl. I, blz. 247, 271, 307; dl. II, blz. 126, 214, noot 5; voorts *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 110, 113, 115, 118, 141; Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 31, 34, 45, 49, 53, 59, alibi. Gelijk bekend is, bereikte Thomas a Kempis een ouderdom van één of twee en negentig jaren. Te Diepenveen werd mater Salome Sticke vijf en tachtig, zuster Elsebe Hasebroecks zes en tachtig jaar oud (Handschrift D, fol. 18r, 114v).

4) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 272; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 118; Wiaert, l. l. p. 32, 38, 59, 60, alibi; Handschrift D, fol. 57r, 88v, 119r.

5) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 288; Handschrift D, fol. 56v, 57r, 88v (verg. Matthaeus, l. l. p. 252), 119r, 121r, 145r.

6) Handschrift D, fol. 145r—145v.

7) Zie boven, dl. I, blz. 186v. Ook te Diepenveen was eene krankzinnige zuster (Handschrift D, fol. 59v—60r). Nog in de eerste helft der 16de eeuw werd een regulier kanunnik te Zevenborren door onthouding van spijs in het hoofd gekrenkt (zie het vervolg op den *Cathalogus fratrum* van Aegidius van den Hecken, Bourg. bibl. M. S. n°. 11985, op den naam van Thomas Bout).

die hun te machtig was, te ontgaan 1). Men ziet het, er was iets ziekelijks in den Windesheimschen kring; de natuur wreekte er zich op degenen, die hare rechten miskenden; de ascese had er niet straffeloos plaats.

Nog eene andere ziekelijke opvatting der moraal moet hier ten slotte in aanmerking komen. Uit het lofwaardig streven om het nauw te nemen met de deugd, verviel men niet zelden tot schromelijke angstvalligheid. Daar waren er, die zich afmatten door in alles zonde te zien, en anderen plaagden door op de onschuldigste dingen aanmerking te maken. Gelukkig zagen wij reeds vroeger, dat er in het hoofdklooster sommigen werden gevonden, die in dit opzicht meer vrijzinnig dachten, anderen, die de al te scrupuleusen met veel tact wisten op te beuren 2). Ook te Diepenveen had men in Katharina van Naaldwijk eene dergelijke meer opwekkelijke zuster 3). Mannen als Frederik van Heilo 4) en veel later nog Willem van Herckenroy 5) bestreden de al te groote angstvalligheid in hunne geschriften, maar over het algemeen was het met deze zaak tamelijk treurig gesteld. Te Windesheim waren Werner Keynkamp en Willem Vornken voorbeelden van kleingeestigheid op zedelijk gebied 6), en wijl zij zelven priors waren, moesten zij op degenen, die hen omringden, wel een dubbel gevaarlijken invloed hebben. Op den S. Agnietenberg vinden wij een jeugdigen broeder, die over het breken van eene kruik zóóveel leed had, dat hij in tranen uitbarstte. Eens maakte hij eene scherpe roede, ging er mede tot den supprior, en zeide: »Vader, ik smeek u bij God, dat gij mij hevig kastijdt; ik overtreed zoo dikwijls en vorder niets" 7). Truide van Beveren, de vrouw van den straks genoemden Jan van Beveren, wanneer zij in kleine zaken verzuimachtig was geweest, tilde het zoo zwaar, alsof het

1) Zie boven, blz. 77, noot 1.

2) Zie boven, dl. I, blz. 184; verg. aldaar, blz. 241.

3) Handschrift D, fol. 60r—60v.

4) De titel van zijn werkje luidde: *De doctrina peccati venialis et mortalis sive contra nimis scrupulosos et de remediis*. Zie Pool, *Frederik van Heilo*, blz. 32.

5) Hij schreef *Remedia contra pusillanimitatem et scrupulos*. Zie boven, blz. 169, noot 4.

6) Zie boven, dl. I, blz. 184; verg. aldaar, blz. 253, en dl. II, blz. 109.

7) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 37.

groote gebreken waren 1), en zóó klein was zij in eigen oog, dat zij meende niets goeds te hebben of te doen 2). In deze angstvalligheid werd zij geëvenaard door andere Diepenveensche zusters. Éóne, die weekelijk en zwak was, placht zich te beklagen, dat zij der zusteren vleesch en bloed at 3). Mater Salome nam hare eigene kleine invallende gedachten op, alsof het zware zonden waren geweest 4), en Elsebe Hasebroecks was voor zichzelve zóó weinig toegevend, dat de genoemde mater van haar placht te zeggen: »Als zuster Elsebe eenig vagevuur hebben zal, dan zal het dáárom zijn" 5).

Bij deze overdrevene persoonlijke opvattingen van den plicht bleef het niet. Men deed er ook anderen last mede. Bij het wekelijksch kapittelen 6) werden soms de kleingeestigste aanmerkingen gemaakt, bijv. dat iemand zijne diensten te dikwijls aanbood 7), of dat hij zich al te zeer op den achtergrond hield 8), of dat hij te veel bier aan tafel dronk 9). Op zekeren tijd lachte eene zuster in tegenwoordigheid eener andere. Deze viel op de knieën en zeide met gevouwen handen: »Lieve Heer, behoed ons toch voor zonde en voor het ijdel lachen" 10). Het zal niet noodig

---

1) Handschrift D, fol. 99^{v}.
2) Aldaar, fol. 101^{r}.
3) Aldaar, fol. 29^{r}.
4) Aldaar, fol. 10^{v}.
5) Aldaar, fol. 116^{r}. Nog andere voorbeelden, fol. 24^{v}, 28^{v}, 154^{r}.
6) Zie boven, dl. I, blz. 169v.
7) Handschrift D, fol. 40^{v}.
8) Aldaar, fol. 40^{v}.
9) Aldaar, fol. 37^{r}.
10) Aldaar, fol. 27^{v}, 28^{r}. Aangaande het lachen had men eigenaardige denkbeelden. Ongeoorloofd was het niet, als het maar niet in ongehoorzaamheid of uit lichtzinnigheid geschiedde (fol. 36^{r}, 39^{v}, 43^{r}). Men sprak zelfs van „goddienstelic" lachen (fol. 84^{v}). Toen de Diepenveensche zuster Stijne des Grooten in het klooster Hildewartshusen was, om dit te helpen hervormen (zie boven, blz. 186, noot 3), zeide zij soms tot de kleinen: „Comt myne lieue kinderkens nu wille wi wat spynnen Ende als wy in die staue sitten ende spynnen soe moete wy wal lachgen mer niet spreken". En als men dan ijverig zat te werken, begon zuster Stijne ineens te lachen, en al de kinderen lachten mede (fol. 182^{v}—183^{r}). — Bij de broeders des gemeenschappelijken levens heerschte dezelfde geest. Zoo verhaalt Jacobus Traiecti betreffende Dirk van Herxen: „Plenum risum numquam vidi vel audiui ab eo ostensum" (*Narratio*, fol. 13^{r}).

zijn, meer proeven van deze soort te leveren, om te doen zien, dat het niet aan de meest ziekelijke uitingen der meest overdrevene kleingeestigheid op moreel gebied ontbrak 1).

Zulke menschen, hoe goed zij het meenden en hoe braaf zij ook leefden, waren niet in staat, eene kloeke plichtenleer te ontwerpen, die voor volgende tijden haar nut hebben kon. Hunne moraal paste slechts in een kring, waar alles er op was ingericht, niet in eene wereld, waar het kan bruisen en stormen, waar allen moeten meedoen in den harden strijd om het leven. Begrippen van deugd, die de goddelijke rechten der natuur miskennen en de onverbiddelijke eischen der werkelijkheid buiten rekening laten, kunnen niet van algemeene toepassing zijn. Daarom konden ook de Windesheimers onmogelijk eene nieuwe richting geven aan de plichten- en de beoefeningsleer.

Gelukkig, dat men, zonder de dogmatiek en de moraal eene schrede verder te brengen, vroomheid en zedelijkheid bevorderen kan. Dat hebben diezelfde Windesheimers gedaan, en het is hierop, dat wij nu verder de aandacht moeten vestigen. Wij beginnen met hun invloed op de vroomheid.

Het zou dwaas zijn, nog te twijfelen, of er in den kring, die ons bezighoudt, een algemeene geest van godsvrucht werd gevonden. Die geest moge zich in den regel hebben betoond op eene wijze, die van de onze afwijkt, en in vormen, die de onze niet zijn, — dat hij aanwezig was, staat vast. Nauwelijks wordt men in de gelegenheid gesteld, een der verbondene kloosters meer van nabij, d. i. in zijn inwendig leven te leeren kennen, of men bemerkt, dat er onder zijne bewoners innige zielen zijn, en niet zelden wordt men aangedaan door de vrome adspiratiën naar het Oneindige 2), het vast geloof in de leidingen der Voorzienig-

---

1) Wie dergelijke staaltjes bij de broeders des gemeenschappelijken levens wenscht, kan er eenige vinden bij Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 46 seq.
2) Ziehier, om iets te noemen, het gebed, dat Salome Sticke placht te doen (Handschrift D, fol. 12^{r}; Bourg. bibl. M. S. nº. 8849—8859, fol. 156^{r}):

O hertelike lief ic neyghe dy.
van al mijnre herten begeer ic dy.
die hillige drieuoldicheit beware my.
die hillige geest ontsteke my

heid [1]), de kinderlijke onderwerping aan Gods wil [2]), die men er aantreft, in één woord, door die uitingen van echte godsdienstigheid, die niet tot een bepaalden tijd of tot eenig kerkgenootschap, maar tot alle tijden en alle kerkgenootschappen behooren, wijl zij het wezen zelf der godsvrucht raken.

Deze vroomheid nu — wij zagen dit reeds vroeger [3]) — werd dagelijks onderhouden door het uitoefenen of bijwonen van den kerkdienst, door gezamenlijke godsdienstoefeningen in de eetzaal, en door persoonlijke overdenkingen in de eigene cel. Over de twee eerstgenoemde punten zullen wij niet nader spreken, wijl zij voor alle conventen, tot de Vereeniging behoorende, dezelfde waren. Alleen het laatste vordert tot algemeene aanvulling eene nadere beschouwing.

De liefde tot klooster en cel was onder de Windesheimers groot. Reeds hadden wij gelegenheid, dit op te merken, zooveel de bewoners van het hoofdklooster betreft [4]). Maar ook elders ontmoeten wij hetzelfde verschijnsel. De zusters te Diepenveen noemden haar convent gaarne »het aardsche paradijs" [5]) of »den moederschoot" [6]), en gevoelden zich nergens gelukkiger dan dáár [7]). Het »in angello cum libello" of »in een hoeksken met een boeksken" van Thomas a Kempis is wereldbekend [8]). Lode-

---

ende maeke my vurich ende verlichte my
ende verenyghe my mit dy.
o hertelike lief des bidde ic dy.

Verg. andere dergelijke gebedjes in het *Breviloquium* van Gerlacus Petersz. (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. II, blz. 197v.).

1) Treffend is hetgeen dezelfde Salome Sticke tot de procuratrix Elsebe Hasebroecks zeide, toen deze bezorgd was wegens geldgebrek: „Ga naar het koor, en spreek uw Procurator toe" (Handschrift D, fol. 117v). Verg. boven, dl. I, blz. 176, noot 5.

2) Zuster Dymme van Rijsen te Diepenveen leed vreeselijke pijnen, doch zij getuigde, „dat sie die pijne geerne lijden wolde totten ionxten daghe toe weert gode behagelic" (Handschrift D, fol. 120r). Verg. boven, dl. I, blz. 176.

3) Boven, dl. I, blz. 153—159.

4) Boven, dl. I, blz. 159v.

5) Handschrift D, fol. 129r.

6) Aldaar, fol. 158r, 158v, 173v.

7) Aldaar, fol. 160r, 188r.

8) Dat deze zegswijze in den Deventersch-Windesheimschen kring van meer algemeene bekendheid was, blijkt uit het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, dl. II (Utr. 1875), blz. 209; verg. aldaar, blz. 188.

wijk van Bivoorde, regulier te Groenendaal, zong in dichtmaat »De laude cellae" [1]), en Hendrik van den Bogaert, prior te Zevenborren [2]), plaatste op de deur zijner cel dit vierregelig versje:

Haec cupit Henricus, cultorum pacis amicus,
Ut fans rumores, stet foris ante fores.
Nec cellam pacis conturbet lingua loquacis:
Hicque vomat nullos subdola lingua dolos [3]).

Bij de persoonlijke overdenkingen waren geene geschriften meer geliefd dan de zoogenaamde »Levens van Jezus" en »Passieboeken" [4]). Men vond ze, om een paar voorbeelden te noemen, niet minder op den S. Agnietenberg [5]) dan te Windesheim [6]), niet minder te Zevenborren bij Brussel [7]) dan te Bethlehem bij Leuven [8]), terwijl er misschien nergens meer gebruik van werd gemaakt dan in het vrouwenklooster te Diepenveen [9]).

Waren de bedoelde werkjes veelal in de landtaal geschreven, ook andere stichtelijke boeken bezat men in het Dietsch [10]), hetzij

---

1) Zie boven, blz. 252.

2) Zie over hem boven, blz. 214, noot 5, en blz. 236v.

3) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 44. Eene waarschijnlijk uit het geheugen geciteerde en daardoor verminkte lezing geeft Aegidius van den Hecken, *Cathalogus fratrum* (zie boven, blz. 216), op den naam „Henricus ex pomerio".

4) Verg. boven, dl. I, blz. 163, en zie vooral het aldaar aangehaalde werk van Moll, *Johannes Brugman*, dl. II, blz. 1—79, 254—407.

5) Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 96.

6) Zie de boven, dl. I, blz. 163, noot 4, aangehaalde plaatsen.

7) Zie Wiaert, l. l. p. 36, 44, 90.

8) Zoo verhaalt Petrus Impens aangaande den boven, blz. 252, genoemden Joannes van Heestert: „In vita et passione domini erat illi continuum exercitium" (*Chronicon Bethleemiticum*, lib. IV, art. 5—8; in het „Compendium" door Hoyberge, p. 164).

9) Dit moge blijken uit de eenvoudige opsomming van de bladzijden in Handschrift D, waar van deze oefeningen sprake is, namelijk: fol. 84r, 85v, 97v, 100r, 100v, 111v, 113v, 129r, 132v, 136v, 143v, 147v. Men zie ook H. S. nº. 1722 der Deventersche bibliotheek (*Catalogus*, Dav. 1832, p. 236), dat uit Diepenveen afkomstig is, en vergelijke H. S. nº. 1729, 1731, 1733, 1734, 1735 en 1740 aldaar, waarvan sommige allicht denzelfden oorsprong hebben.

10) Zie eenige daarvan genoemd *Chron. Wind.* p. 9, 337, 541, 579; verg. ook Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 6.

dan dat zij daarin oorspronkelijk opgesteld [1]), of door mannen als Gerrit de Groote [2]) en Johan Schutken [3]) overgezet waren. Dat deze literatuur eene niet geringe uitgebreidheid had, blijkt uit nog bestaande catalogussen van Windesheimsche kloosterbibliotheken [4]), alsmede uit het feit, dat men soms voor de Dietsche boeken ten behoeve der leekebroeders een afzonderlijken »librarius" had [5]). Terwijl het der Vereeniging tot lof strekt, dat zij tot de vestiging eener godsdienstige volksliteratuur het hare heeft bijgedragen [6]), moet tevens worden opgemerkt, dat hierdoor ongetwijfeld in ruimeren kring, dan anders het geval zou geweest zijn, haar invloed werd uitgestrekt.

Behalve de genoemde »Levens van Jezus," »Passieboeken" en andere stichtelijke werkjes, die in den Deventersch-Windesheimschen kring veelvuldig werden gelezen, had men er tevens groo te liefde voor de »Heilige Schriften". Gelijk reeds gezegd is [7]), verstond men daaronder niet uitsluitend den Bijbel, maar evenzeer de werken van Chrysostomus en Augustinus, Hiëronymus en Bernardus, in één woord van alle beroemde kerkleeraren uit vroegeren en lateren tijd. Niet slechts Gerrit de Groote [8]), maar ook zijne volgelingen hechtten aan de lectuur daarvan de hoogste waarde, en in de Windesheimsche kloosters werden zij dan ook zorgvuldig afgeschreven [9]) en met graagte gelezen [10]). Dat de liefde voor de werken der Kerkvaders die voor den Bijbel niet verdrong, blijkt reeds uit den critischen arbeid, die door de

---

1) Zooals bijv. het werkje, waarvan boven, dl. I, blz. 161v, een overzicht is gegeven.

2) Zie boven, dl. I, blz. 46, noot 1, en blz. 286.

3) Zie boven, dl. I, blz. 286.

4) Zoo bijv. de catalogus der liberie te Rooklooster (Bourg. bibl. M. S. nº. 1351), beginnende met de woorden: „Dit zyn die dietsche boeken die ons toebehoeren". Zie voorts boven, blz. 198, noot 7.

5) Zoo bijv. Johan Schutken te Windesheim. Zie *Chron. Wind.* p. 579 seq.

6) Verg. boven, dl. I, blz. 7, 268—271, 279v, 286—288.

7) Zie boven, dl. I, blz. 43, 163.

8) Zie Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XVIII, § 11, 12. Verg. boven, dl. I, blz. 43.

9) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 105—107, 390 seq, 420 seq; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 50 seq. Verg. boven, dl. I, blz. 214, 216v.

10) Zie bijv. Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 134, 135. Dat men ook

eerste bewoners van Windesheim aan het vervaardigen van een gezuiverd standaard-exemplaar der »Vulgata" werd besteed [1]). Doch wij wijzen daarenboven op een paar voorbeelden. Thomas a Kempis kopieerde den ganschen Bijbel voor het klooster op den S. Agnietenberg, waar hij regulier kanunnik was [2]), en toen Barte van der List naar Diepenveen zou gaan, om er als zuster te worden opgenomen, kreeg zij van haren oom Rembert van der List, deken te Deventer, een Bijbel met zich ten geschenke [3]).

Intusschen, meer wellicht dan door het lezen van stichtelijke boekskens en heilige schriften vorderden de Windesheimsche vromen door de overdenking van hetgeen zij »goede punten" of »devota exercitia" plachten te noemen [4]), korte spreuken, meestal aan die boekskens en schriften ontleend [5]), of uit den mond van andere vromen opgevangen [6]), soms ook van eigen maaksel [7]). Sommige devoten hadden ze op strookjes papier of perkament als »rollekens" of »briefkens" (parvae scedulae) in hun zak [8]); andere schreven ze in »handboekskens" (rapiaria [9]), die zij altijd in hunne nabijheid hadden of bij zich droegen [10]). Om den lezer een denkbeeld van zulke »punten" te geven, deelen wij een gedeelte der »oefeningen" van eene Diepenveensche zuster mede: »Vlied, zwijg en rust, en tracht alleen den Heer te behagen, om wien alle dingen geschieden moeten. Uwe rust en uw troost zij alleen in Hem, want Hij is de hoop der zuchtende zielen. Hem zoeken de godsdienstige tranen en het roepen van een innig

---

in het vrouwenklooster te Diepenveen de „Heilige Schriften" gaarne las, blijkt uit Handschrift D, fol. 61^{v}, 115^{r}.

1) Zie boven, dl. I, blz. 212—214.

2) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 137. Verg. aangaande een ander door hem geschreven exemplaar boven, blz. 195, noot 2.

3) Handschrift D, fol. 162^{v}.

4) Zie boven, dl. I, blz. 163.

5) Zie bijv. *Chron. Wind.* p. 298.

6) Zie bijv. *Chron. Mont. S. Agn.* p. 160.

7) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 276.

8) Handschrift D, fol. 28^{r}, 28^{v}, 41^{v}; *Chron. Wind.* p. 298.

9) Zie boven, dl. I, blz. 163.

10) In het „hantboexken" van zuster Katharina van Naaldwijk te Diepenveen was nauwelijks zóóveel wit, dat men er een vinger op kon zetten (Handschrift D, fol. 61^{v}).

hart. Min het zwijgen, zoek eenigheid, vlied toonbaarheid 1), verkies eenvoudigheid en waarheid. Wanneer gij ootmoedig en verborgen zijt, zoo verblijd u, en zalig zult gij wezen, indien gij het nuttig gebruikt. Niemand is zekerlijk openbaar, dan die gaarne verborgen is. O mijn allerliefste Heer, mijn hart kan niet rusten, totdat Gij mij alles in alles wordt" 2).

Eene voortdurende bron zoowel van vrome indrukken als van »goede punten" waren de sterfbedden der broeders en zusters en hunne zoogenaamde »testamenten". Wanneer namelijk een hunner zijn einde nabij was, werd »de tafel geslagen" 3), d. i. er werd gerateld, of, waren sommigen buiten het klooster aan den arbeid, dan werd er een teeken met de klok gegeven 4), en allen waren verplicht, terstond naar het ziekenhuis te komen, waar de stervende lag, om voor hem gebeden te lezen 5) en bij zijn laatsten strijd tegenwoordig te zijn 6). En gelijk men te allen tijde groote waarde heeft gehecht aan hetgeen door stervenden werd gesproken, zoo waren ook de Windesheimers zeer gesteld op eene laatste geestesuiting van broeders of zusters, die hen weldra zouden verlaten. Zulk eene uiting heette niet oneigenaardig een »testament" 7). Soms bestond zij slechts uit eenige woorden, bijv. »Ootmoedigheid, gehoorzaamheid, liefde, verdul-

1) D. i. het maken van vertooning, het zich op den voorgrond plaatsen.

2) Handschrift D, fol. 125^v. Andere voorbeelden, zie *Chron. Wind.* p. 355 seq, 528, 578 seq. Sommige vromen hadden ook lijfspreuken, waarop zij telkens terugkwamen. Zoo bijv. Gerlacus Petersz.: „Festina consummari: in proximo vocaberis" (*Chron. Wind.* p. 528); Johannes Vermeulen, prior te Zevenborren: „Nemo sapiens nisi patiens" (Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 78; verg. boven, blz. 170, noot 5).

3) Handschrift D, fol. 57^r, 105^v; *Ordinarius Wyndesemensis*, fol. 58^v; *Chron Wind.* p. 346, 367, 434, 439, 503, 532, 589; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 51.

4) *Ordinarius*, l. l.

5) Handschrift D, fol. 20^v, 44^v, 45^r, 82^r (verg. Matthaeus, l. l. p. 245).

6) De geheele behandeling der stervenden en gestorvenen wordt uitvoerig voorgeschreven in den *Ordinarius*, fol. 57^r—67^r. Zie ook de *Constitutiones* van 1553, p. 143; die van 1639, p. 210.

7) Zie hierover Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 318; verg. boven, dl. I, blz. 200. Soms werden ook iemands „labores" (*Chron. Wind.* p. 421) of zijne „sermones" (Mastelinus, *Necrologium monasterii Viridis Vallis*, p. 161) als zijn testament beschouwd. Ook bij de broeders des gemeenschappelijken levens bestond de zaak (zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 17^r).

digheid, reinheid en armoede" 1). Dan eens bevatte zij eene spreuk, bijv. »Gehoorzaamheid is een korte weg tot het eeuwige leven" 2). Dan weder was zij een getuigenis van den stervende aangaande zichzelven, bijv. »Ik heb mij altijd gepijnd 3), een ander en mijzelven in vrede te houden" 4). Deze »testamenten" bleven als geestelijke wilsbeschikkingen in hooge eere. Zij gingen van mond tot mond, en vermeerderden het aantal »goede punten".

Inmiddels — en ziehier de schaduwkant, waarop wij om der waarheid wil evenzeer moeten wijzen, ook de vroomheid bleef in den Windesheimschen kring niet van afdwalingen vrij. Vroeger hadden wij gelegenheid, daarvan te spreken, zooveel het moederklooster betreft 5); thans moeten wij er van gewagen, zooveel de daarmee verbonden conventen aangaat. En dan vestigen wij reeds terstond de aandacht op het meestal somber karakter der vroomheid, zoodat men bijv. de aarde gaarne betitelde als »dit ellendig dal der tranen" 6), het lichaam als »den kerker des vleesches" 7), de levensreize als »deze droevige pelgrimage" 8). Evenzoo paarde men niet zelden aan de volkomene verachting van de wereld 9) een schier hartstochtelijk verlangen naar den dood 10), en kon zich, bij het heimwee naar den heme als het ware vaderland 11), soms vreeselijk bekommerd maken over het »eeuwiglijk en immermeer" 12).

1) Handschrift D, fol. 81^r.

2) Aldaar, fol. 120^r—120^v.

3) D. i. beijverd, moeite gedaan.

4) Handschrift D, fol. 125^v.

5) Zie boven, dl. I, blz. 175—181; verg. ook, wat de bekeerlingen van Gerrit de Groote aangaat, aldaar, blz. 37.

6) Handschrift D, fol. 126^r; verg. *Chron. Wind.* p. 366: „vallis miseriae".

7) Handschrift D, fol. 88^v (verg. Matthaeus, l. l. p. 253).

8) Aldaar, fol. 127^r, 136^r.

9) *Chron. Wind.* p. 541; verg. aldaar, wat Windesheim betreft, p. 135, 303, 375, 417, 442, 446, 455, 578, en wat Deventer aangaat, p. 350.

10) Handschrift D, fol. 62^r, 153^r, 154^v, 158^r, 159^v; Thom. a Kempis, *Soliloquium animae*, cap. V—VII. Zie voorts, wat Windesheim betreft, boven, dl. I, blz. 177, en wat de broeders des gemeenschappelijken levens aangaat, o. a. Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 67 seq.

11) Handschrift D, fol. 127^r, 136^r; *Chron. Wind.* p. 541.

12) Handschrift D, fol. 124^r; Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 477^b (verg. boven, dl. I, blz. 292). Dat het gedurig bepeinzen van de zoogenaamde

Ook van methodisme was men in de vereenigde kloosters geenszins vrij. Zoo ging eene Diepenveensche zuster iederen morgen de officiehuizen zoowel van binnen als van buiten rond, biddende dat God de zusters mocht sterken, haar werk tot zijne eer te volbrengen, en iederen avond knielde zij neder, om den arbeid der zusters aan den Heer op te dragen, alsof zijzelve dien mede had verricht 1). De broeders op den S. Agnietenberg, alvorens zij elkander iets vroegen, spraken met een kort woord over God, of noemden den naam »Jezus", waarop dan de ander, alvorens het antwoord te geven of het verlangde voorwerp te overhandigen, »Maria" zeide 2). De kloosterlingen te Frendeswege, zoo reguliere kanunniken als leekebroeders, genoten onder den handenarbeid eene stichtelijke lectuur 3), en dan was het hun soms, of zelfs de trekossen en de paarden, als door de goddelijke woorden aangespoord, beter liepen 4). Ja, nog in het midden der achttiende eeuw gaf een stichtelijk schrijver, behoorende tot de congregatie van Windesheim, in één zijner werkjes methodistische raadgevingen als deze: »Leg u op de rechterzijde te slapen, met de handen op de borst in den vorm van een kruis; dek u betamelijk toe en keer u niet dikwijls om, maar lig stil, gedachtig

„vier uitersten des menschen" (zie Vos, *De leer der vier uitersten*, Amst. 1866) evenzeer gevolg als oorzaak van deze sombere gemoedsstemming zal geweest zijn, zie boven, dl. I, blz. 176. Sterker middelen, om steeds aan eigen dood te denken, zijn mij niet voorgekomen, dan die, welke de kok Helmich in het fraterhuis te Zwolle aanwendde. Vooreerst toch deed hij in zijn kamertje een verschrikkelijk beeld van den dood schilderen. Ten andere, toen zekere dief opgehangen en onder de galg begraven was, groef hij hem des nachts heimelijk op, en stroopte hem de huid af, om er zich een beddejak van te maken. De rector Dirk van Herxen kwam er evenwel achter en deed de huid wegwerpen. Zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 19v—20r (reeds gedeeltelijk medegedeeld door Delprat, in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VI, blz. 286).

1) Handschrift D, fol. 61v—62r.

2) Zie *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 11. Verg. boven, dl. I, blz. 179, noot 3.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 537, 540 seq, 541, 560. De zaak was volstrekt niet ongewoon. Te Windesheim had zij evenzeer plaats (zie boven, dl. I, blz. 179). Niet minder te Bethlehem bij Leuven vóór de inlijving van dit convent in het Kapittel (zie Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 9, § 5; „Compendium", p. 59). Ook de Zwolsche fraterheer Huibert van Eden, rector der zusters te Rossem, ploegde dikwijls met de zweep in de ééne, en het brevier in de andere hand (zie Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 25v).

4) Zie *Chron. Wind.* p. 560.

aan Jezus, hangende aan het kruis, of rustende in het graf" 1).

Niet zelden werd dit methodisme met iets piëtistisch vermengd. Zoo lezen wij van eene zuster, die aan eene andere leerde, hoe zij reine droomen kon krijgen: zij moest, als zij slapen ging, het hoofd leggen op de borst van onzen lieven Heer 2). Of ook van eene andere, die bij het dragen van hout, wanneer het haar te zwaar werd, zich voorstelde, dat zij Jezus zijn kruis hielp dragen, eene gedachte, waardoor zij gesterkt werd onder het wicht van den last 3).

Dan weder kwam het piëtisme in mystische gedaante te voorschijn. Men sprak van te rusten in de wonden van onzen lieven Heer 4), van geheel verzonken te zijn in het lijden van Jezus 5), van overstort te wezen met het heete, dierbare bloed van Christus 6), van ingekeerd te zijn tot onzen lieven Heer 7), van vereenigd te wezen met Hem 8), ontrukt 9), ja verslonden in Hem 10), en dergelijke meer. Men offerde zichzelven, eigen ondeugden en gebreken, eigen hart en leven, eigen gedachten, woorden en daden, eigen verstand, gevoel en wil, in één woord alles, wat men was en had en deed, aan God 11). Deze hoogst eerbiedwaardige uiting van mystieke vroomheid duurde waarschijnlijk tot het einde der Congregatie voort. Althans in het midden der vorige eeuw werd zij nog door den zooeven genoemden stichte-

1) Petrus Nabben, prior te Gaesdonck, in zijn boven (blz. 100, noot 3) genoemd werkje *Diurnale, sive Exercitium diurnum Hominis Religiosi*, p. 122. Verg. de overeenkomstige raadgeving van Thomas a Kempis, *Exercitia spiritualia*, cap. XI, § 3. De woorden „in modum crucis" herinneren mij, wat aangaande Hendrik van Herxen, vierden rector van het fraterhuis te Zwolle, wordt verhaald, namelijk, dat hij „sepe in camera seipsum in modum crucis ante deum prosternebat" (Jacobus Traiecti, *Narratio*, fol. 53v).

2) Handschrift D, fol. 143r.

3) Aldaar, fol. 116v.

4) Aldaar, fol. 64r.

5) Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 90.

6) Handschrift D, fol. 112r.

7) Aldaar, fol. 3v, 95v.

8) Aldaar, fol. 4r.

9) Aldaar, fol. 116v.

10) Aldaar, fol. 113v, 187v.

11) Zie over het „se Deo offerre" boven, dl. I, blz. 179—181.

lijken schrijver uit den Windesheimschen kring met blijkbare warmte in den vorm van een gebed in toepassing gebracht 1).

Niet zelden openbaarde zich de godsdienstige zin op innemende wijze. Zoo wordt van Katharina van Naaldwijk te Diepenveen getuigd, dat zij, met de zusters lezende of zingende, zoo eerzaam en zedig en ingekeerd met neergeslagen oogen stond als eene bruid, »alsof zij altoos gestaan had in de tegenwoordigheid van onzen lieven Heer, haren beminden Bruidegom" 2). Soms daarentegen was er iets zonderlings in de uitingen der vroomheid. Zoo lag in hetzelfde convent zuster Lubbe Swaves dikwijls in het koor zoo diep nedergestrekt en ineengekropen, »alsof zij onzen lieven Heer in den schoot wilde kruipen" 3); Truide van Beveren en Elsebe Hasebroecks waren zóó begeerig, de hostie te ontvangen, dat zij haar uit de hand van den priester reeds weghadden, vóórdat deze het bemerkte 4), en verscheidene broeders liepen dikwijls 5), of zelfs in den regel 6), met de oogen en de handen ten hemel.

Bij dit zonderlinge kwam iets zenuwachtigs. Reeds vroeger deelden wij dienaangaande een paar staaltjes mede 7). Ziehier eenige andere. Als Salome Sticke van de biecht opstond, was het voor het biechtvenster zoo nat van hare tranen, »alsof het daar met water begoten ware geweest" 8). Joannes van Bercht,

1) Petrus Nabben, l. l. p. 14—18.

2) Handschrift D, fol. 59r.

3) Aldaar, fol. 89v—90r (verg. Matthaeus, l. l. p. 254).

4) Aldaar, fol. 104r, 115r.

5) Bijv. Arnold v. Calcar te Windesheim (*Chron. Wind.* p. 365).

6) Bijv. Hendrik Mande te Windesheim (*Chron. Wind.* p. 455), en Hendrik Roobaert te Zevenborren (Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 90).

7) Zie boven, dl. I, blz. 177; verg. aldaar, blz. 243 en 263. Ook bij de broeders des gemeenschappelijken levens kwam hetzelfde voor. Toen bijv. Johan Brinckerinck de inkleeding der straks genoemde hoogadellijke en zeer jeugdige Katharina van Naaldwijk te Diepenveen bijwoonde en daaraan een werkzaam aandeel moest nemen, schreide hij zóózeer, dat hij het evangelie niet wel kon lezen en de kerk verliet, wijl hij zich aan het zingen niet durfde wagen (Handschrift D, fol. 50v—51r), en eens, toen hij zag, dat eene zuster schreiende voor het biechtvenster kwam, kon hijzelf zich niet van tranen onthouden (aldaar, fol. 131r—131v). Men zie ook nog Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 67, en elders.

8) Handschrift D, fol. 10v—11r. Andere staaltjes van hare overgevoeligheid vindt men aldaar, fol. 4r, 10v, 12r; van die der andere zusters, aldaar, fol. 85v, 86r (verg. Matthaeus, l. l. p. 249, 250), 143v.

regulier te Groenendaal, was zijne aandoeningen zóó weinig meester, dat hij zelden of nooit de mis bediende of de kanonieke uren zong, zonder daarbij te schreien 1). En zelfs nog van Hendrik Roobaart, die omstreeks het jaar 1600 als profesbroeder te Zevenborren leefde, wordt verhaald, dat hij bijna ieder oogenblik losbarstte in tranen 2).

Deze zenuwachtige overspanning gaf vanzelf tot visionarische en ecstatische toestanden aanleiding, en het verdient opmerking, dat degenen, die hunne tranen nauwelijks konden bedwingen, in den regel ook »schouwers" waren 3). Dat het aantal dezer laatsten te Windesheim zelf niet gering was, is ons reeds gebleken. Dat het in vrouwenkloosters, zooals te Diepenveen 4), niet weinigen bedroeg, ligt voor de hand. Maar ook in de overige mannenconventen, die tot de Vereeniging behoorden, zooals bijv. te Frendeswege 5) en Zevenborren 6), treft men menigen visionaris aan. Ja, het lijdt nauwelijks twijfel, dat er telkens meer bekend zullen worden, naarmate men meer in het inwendig leven der verbondene kloosters indringen zal. Er staat echter tegenover, dat er in den Deventersch-Windesheimschen kring sommigen waren, die de visionarische toestanden liever tegengingen dan aanmoedigden. Zoo placht Salome Sticke, de reeds dikwijls genoemde mater van Diepenveen, Jezus bij zich te zien gaan, »zoo bebloed en geslagen, alsof hij zooeven gegeeseld ware geweest". Doch Johan Brinckerinck gebood haar, als zij onzen lieven Heer alzoo bij zich zag, tot Hem te zeggen, dat Hij moest heengaan.

1) Zie Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 157; verg. Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 458; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 578. Joannes van Bercht stierf in 1470. Zie aangaande zijne uitlegkundige werken boven, blz. 207, noot 8.

2) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 90. Hij stierf in 1614.

3) Zoo bijv. Arnold van Calcar en Hendrik Mande te Windesheim (zie boven, dl. I, blz. 177), alsmede de zooeven genoemde Salome Sticke te Diepenveen, en Hendrik Roobaert te Zevenborren (zie zoo aanstonds).

4) Bijv. Salome Sticke (Handschrift D, fol. 13v—14r) en Elsebe Hasebroecks (aldaar, fol. 116v—117r).

5) Bijv. Hendrik Loder (zie boven, dl. I, blz. 177, noot 8) en de klerk Matthias (*Chron. Wind.* p. 563).

6) Bijv. Hendrik Roobaert (Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 90), ofschoon deze meer contemplator dan visionaris was.

»En", zoo luidt het verhaal verder, »zij was gehoorzaam, en deed gelijk haar bevolen was; maar Hij ging niet eer heen, dan als Hij wilde" [1]).

Het zal niemand verwonderen, dat de »schouwers" vaak in een staat van volkomen afgetrokkenheid verkeerden. Een merkwaardig voorbeeld daarvan leverde ons reeds vroeger de innig vrome Gerrit Delft van Naaldwijk, die roerloos bleef staan, ofschoon eene groote vlieg hem zóó vinnig stak, dat het bloed uit de wond vloot [2]). Daar waren er, die, in inwendige contemplatie verzonken, letterlijk niet bemerkten, wat buiten hen omging [3]), of niet wisten wat zij deden [4]), zoodat het soms lang duurde, eer zij weder tot zichzelven kwamen [5]), of dat men hen hard moest aanstooten, om hen tot bezinning te brengen [6]). Hendrik Kindeshof, weleer broeder des gemeenschappelijken levens te Deventer en later eerste prior te Frendeswege bij Nordhorn, was zóó afgetrokken, dat hij bij het beklimmen van de trap de handen aan de treden moest houden, om niet te vallen [7]).

Dit een en ander zal wel voldoende zijn tot kenschetsing van de vroomheid der Windesheimers, vooral in de vroegere tijden van hun bestaan. Zorgvuldig hebben wij ons onthouden van alles, wat die vroomheid gezonder zou kunnen doen schijnen, dan zij werkelijk was. Wederkeerig durven wij nu ook van onze lezers verwachten, dat zij, ondanks het ziekelijke, dat haar maar al te zeer aankleefde, zullen weten te waardeeren wat er goeds in haar werd gevonden. Vooral bij zaken als deze moet streng onderscheid worden gemaakt tusschen wezen en vorm. Het wezen is blijvend; de vorm verschilt naar gelang van tijden en volken, geslachten en personen. De Windesheimsche vroomheid was geene

1) Handschrift D, fol. 13^v—14^r.

2) Zie boven, dl. I, blz. 260.

3) Handschrift D, fol. 3^v, 4^r, 95^v.

4) Aldaar, fol. 113^v.

5) Aldaar, fol. 116^v.

6) Aldaar, fol. 187^v.

7) Zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 62. Toen de toren op de kerk van zijn klooster voltooid was, wilde hij dien niet zien, zeggende: „Het is niet noodig", en toen er, terwijl hij aan de ééne zijde van den IJsel wandelde, aan den overkant der rivier brand werd waargenomen, bedwong hij zijne oogen, om er niet naar te kijken (l. l. p. 63).

andere dan de onze; slechts de wijze, waarop zij zich vaak openbaarde, komt met de onze niet overeen. Men kan vroom zijn, tot welken godsdienstvorm, welk kerkgenootschap, welke kerkelijke partij men behoore, en vrome indrukken geven of ontvangen zelfs dáár, waar men in dogmatische begrippen, uitwendigen eeredienst en dergelijke opzichten hemelsbreed van anderen verschilt [1]).

Zelven van deze dingen ten innigste overtuigd, gelooven wij, dat de Windesheimers voor de algemeene vroomheid niet te vergeefs hebben geleefd. Reeds het zien van een kloostergebouw heeft soms invloed. Het roept den voorbijganger toe: »De mensch zal bij brood alleen niet leven"; »bedenk de dingen, die boven zijn". De kloosterklok luidt. De gedachte aan de inwonenden, die zich buigen voor God, geeft ook aan de omwonenden een indruk van ernst, of wekt hen op tot gebed. Het gezang der kloosterlingen doet zich hooren, en hun lied vindt weerklank in menig vroom gemoed. Zoo weten wij van zekeren Reinier van den Borne, die, door het klooster Bethlehem bij Leuven veelvuldig voorbij te gaan, opgewekt werd, om ook zelf aldaar zijne dagen als conversbroeder te gaan slijten [2]).

Men zie voorts de indrukken niet voorbij, die op menigen bezoeker werden gemaakt. Vóórdat Diepenveen besloten was, placht aldaar zekere Aleid van Rijsen met hare dochter, zuster Dymme van Rijsen, mede ten kapittel te gaan [3]). Eene andere zuster, Mechteld van Apeldoorn, wanneer zij door haren jeugdigen neef werd bezocht, was gewoon, hem veel goeds te leeren [4]). Nog eene andere, Geertruid ter Poorten, als zij aan het spreekvenster wereldlijke lieden ontmoette, vermaande hen, »dat zij zouden wandelen in den angst Gods en in zijne minne, en de Tien geboden houden, en onze zoete Vrouw eeren en de Heiligen liefhebben". »En", zoo wordt er bijgevoegd, »hiermede deed zij vaak groote vrucht" [5]). Arnoldus Huls, dien wij later als kloosterhervormer zullen ontmoeten, kon zijn leven lang niet vergeten,

1) Verg. boven, dl. I, blz. 3v.

2) Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 277 (ontleend aan het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens).

3) Handschrift D, fol. 120^v.

4) Aldaar, fol. 144^r.

5) Aldaar, fol. 137^v—138^r.

welk een nut hij van een verblijf te Windesheim had gehad [1]). Het klooster te Frendeswege stond in zulk een roep van heiligheid, dat het veelvuldig bezocht werd door lieden van allerlei rang en stand, die dan gewoonlijk innig gesticht werden door den geest, die er heerschte [2]). Ook de persoonlijke invloed van uitstekende kloosterlingen op allerlei kerkelijke en wereldlijke lieden moet niet uit het oog worden verloren. Zoo was bijv. Hendrik Loder, prior van het zooeven genoemde klooster te Frendeswege, bij prelaten en priors bemind [3]); Hendrik van der Heyden, prior van het klooster Bethlehem bij Leuven [4]), stond bij vele geleerden in die stad in hooge achting [5]); Hendrik Necker, procurator en supprior van datzelfde convent, werd in moeilijke gevallen door de Leuvensche burgemeesters geraadpleegd [6]), en toen de vroedschap van Deventer eens tot den prior van Mariënborn bij Arnhem kwam, om hem over »eene bijzondere zaak" te spreken, werd zij »zeer in hem gesticht" [7]). Veilig zal men mogen aannemen, dat dergelijke gevallen meer voorkwamen, en dat zij aanleiding gaven tot indrukken van vroomheid en braafheid in wijderen kring.

Ditzelfde had ook langs den tegenovergestelden weg plaats, d. i. door de brieven, die de Windesheimsche kloosterlingen aan anderen schreven, en door de bezoeken, die zij, voor zooverre hunne conventen niet besloten waren, aan hunne familieleden en elders brachten [8]). Het kan niet anders, of er moet door dit schriftelijk en persoonlijk verkeer iets van hun vromen ernst op hunne bloedverwanten en vrienden zijn overgegaan. Deze

---

1) Zie *Chron. Wind.* p. 526 seq.

2) Zie l. l. p. 539—542.

3) Zie l. l. p. 543.

4) Zie aangaande hem boven, blz. 89, noot 1, en blz. 223, alwaar tevens in noot 6 opgave van literatuur.

5) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 125, 126 (ontleend aan het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens, waaruit het ook is overgenomen door Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 363, en Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 457 seq.).

6) Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 278 (eveneens aan Impens ontleend). Hendrik Necker was, vóórdat hij ten klooster ging, pensionaris van Tienen.

7) Handschrift D, fol. 8ᵛ (verg. Matthaeus, l. l. p. 247).

8) Zie boven, blz. 275.

dingen laten zich niet als met den vinger aanwijzen, maar ieder gevoelt toch, dat zij zoo zijn. En misschien deden de lagere rangen der kloosterlingen, met name de conversen en leekebroeders, in dit opzicht het meeste nut. Zij toch, voor ambachtswerk en handenarbeid bestemd [1]), kwamen veel meer dan de reguliere kanunniken, o. a. ook door omgang met de huurlingen [2]), met de buitenwereld in aanraking. Van de vrome indrukken, die zij dag aan dag ontvingen, deelden zij onwillekeurig iets aan anderen mede. En wanneer leekebroeders, na het klooster eenige jaren om Godswil te hebben gediend, niet uit lichtzinnigheid maar op billijke gronden tot het maatschappelijk leven wederkeerden — gelijk wij vroeger zagen, waren zij hierin geheel vrij [3]) — dan kan de godsdienstige sfeer, waarin zij zoo langen tijd verkeerd hadden [4]), niet anders dan der maatschappij zelve ten goede zijn gekomen.

Waar de kloosterlingen echt vrome, brave lieden waren, hebben zij ongetwijfeld nergens meer invloed gehad dan in hunne naaste omgeving. Daarom mogen wij vooral ook van de Windesheimsche conventen verwachten, dat zij, elk in zijn eigen kring, de godsvrucht zullen hebben bevorderd. Soms geschiedde dit reeds alleen door het stichtelijk voorbeeld der broeders. Want inderdaad, als men anderen hun leven geheel aan God ziet wijden, wordt men ook zelf opgewekt, om den verborgen omgang met Hem te zoeken. De zaak spreekt zóózeer van zelve, dat wij, ofschoon het ons aan vele bewijzen ontbreekt, met een enkel voorbeeld zullen kunnen volstaan. De kloosterlingen van Frendeswege stonden in gansch Westfalen bekend wegens de stichting, die zij zoowel buiten als binnen hun convent teweegbrachten [5]), en hun prior Hendrik Loder was in den omtrek zóó bemind, dat armen en rijken hem hun »lieven vader" noemden [6]).

Veelal kwam eene onbekrompene liefdadigheid en gastvrijheid dezen religieusen invloed te hulpe. Hetzelfde Frendeswege had

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 112, 120v.

2) Zie boven, dl. I, blz. 124.

3) Zie boven, dl. I, blz. 122.

4) Zie de lofspraak van Busch op de vroegere leekebroeders te Windesheim, *Chron. Wind.* p. 412.

5) *Chron. Wind.* p. 542, 559, 560.

6) l. l. p. 542 seq.

voor iedereen, die zich aan de kloosterpoort aanmeldde, spijs en drank 1). Wie er overnachtte, hetzij rijk of arm, priester of leek, machtige of geringe, men duldde niet dat hij te bed ging, zonder hem eerst ten teeken van nederigheid de voeten te hebben gewasschen 2). Loder zelf deed dit gaarne, al moest hij er midden in den nacht voor opstaan 3). Zóó weldadig was hij, dat hij geen behoeftige ongetroost liet heengaan, maar hem nu eens geld, dan eens kleederen, dan weer voedsel medegaf 4). Niet zelden waren die kleederen nieuw; soms trok hij de zijne uit, en gaf ze aan de armen 5). Er moge in dit een en ander iets geweest zijn, dat aan ziekelijke overdrijving doet denken, het getuigde toch van een menschlievend hart. Ook vergete men niet, dat het middeleeuwsch begrip van philanthropie anders was dan het hedendaagsche. Hoe dit zij, te Windesheim, ofschoon het wegens zijne liefdadigheid bekend stond 6) en de gastvrijheid naar behooren betrachtte 7), schijnt men te dezen opzichte, gelijk in zoovele andere zaken 8), eene meer wijze middelmaat te hebben in acht genomen 9). Evenzoo bleef men op den S. Agnietenberg bij Zwolle niet achter. Dáár werden de armen en nooddruftigen dagelijks »heerlijk" gespijzigd 10). Te Bethlehem bij Leuven bestond de gewoonte, dat de portier iederen dag aan de kloosterpoort een pot met groenten en boonen voor de

1) *Chron. Wind.* p. 537, 539.

2) l. l. p. 540.

3) Ibidem.

4) l. l. p. 544. Verschillende proeven van zijne weldadigheid, zie aldaar, p. 544—547. Verre van te vreezen, dat zijn klooster hierbij te kort zou komen, geloofde hij, dat geven rijk maakt, ook in den stoffelijken zin des woords (l. l. p. 545). Inderdaad kwam het al gevende in het bezit van vele goederen (l. l. p. 544, 547).

5) l. l. p. 546. Ook nog in lateren tijd, namelijk in de eerste helft der zeventiende eeuw, deed Willem van Herckenroy, prior van het klooster 't Lijden van Christus te Tongeren, hetzelfde. Zie boven, blz. 169.

6) Zie boven, dl. I, bl. 141, 198.

7) Zie aldaar, blz. 198—200.

8) Zie aldaar, blz. 172, noot 1; 182, noot 3; 185; 328.

9) Zie boven, blz. 137.

10) Zie Bondam, *Verzameling van onuitgegeevene stukken*, Utr. 1779, dl. IV, blz. 194v.

behoeftigen warmde 1). Door Nieuwlicht bij Hoorn werden des winters wel zevenhonderd, soms duizend armen onderhouden 2). Ook van mater Salome Sticke te Diepenveen weten wij, dat zij zeer weldadig was 3). In één woord, in de vereenigde kloosters ontbrak het niet aan werken van barmhartigheid; en indien het waar is, dat, als de hand is gevuld, ook het hart het meest is geopend, dan heeft het er niet ontbroken aan gelegenheden, om zaden van godsvrucht te strooien in menig gemoed. Dat degenen, die gastvrijheid genoten, door goede lectuur en stichtelijke gesprekken tevens eene spijze voor de ziel ontvingen, hebben wij reeds vroeger gezien 4).

Het tot dusverre genoemde werkte meer zijdelings. Rechtstreekschen invloed oefende de Windesheimsche geest dáár, waar de omwonenden de kloosterkerken getrouw bezochten en onder de herderlijke zorg der reguliere kanunniken stonden. Dit geschiedde echter volstrekt niet overal. Zoo had bijv. het moederconvent zelf zich bij schriftelijke overeenkomst met den pastoor der parochiekerk te Zwolle verbonden, nooit eene doopvont te zullen hebben. Volgens diezelfde overeenkomst mochten de prior en de zijnen aan niemand uit het kerspel, behalve aan de eigene broeders en leekebroeders, de biecht afnemen of de eucharistie en de genademiddelen der stervenden toedienen. Zelfs was het hun verboden, voor het volk te preeken of te doen preeken, uitgezonderd alleen op de jaarlijksche gedenkdagen van de wijding der kloosterkerk en van hare patrones 5). Hierdoor werd dus hun rechtstreeksche invloed op de dorpelingen zeer beperkt. Op andere plaatsen daarentegen, vooral in Duitschland, deden de Windesheimers, die als reguliere kanunniken tot den geestelijken stand behoorden en er dus het volle recht toe hadden 6), dienst als pastoors en kapelaans. Dit geschiedde echter slechts dáár, waar vanouds aan zekere kloosters pastoraten en kapela-

1) Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 283 (ontleend aan het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens).

2) Zie v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Noordholland*, dl. II, blz. 474v. (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 271).

3) Handschrift D, fol. 8v, 9v.

4) Boven, dl. I, blz. 199; verg. aldaar, blz. 142v.

5) Zie boven, dl. I, blz. 76, de noot.

6) Zie boven, dl. I, blz. 97—99.

nijen verbonden waren geweest. Dat het generaal kapittel de zaak meer duldde dan bevorderde, blijkt uit de strenge straffen, waarmede het iederen onderhoorige bedreigde, die het aantal der reeds bestaande met ééne hielp vermeerderen. Tevens beval het, dat men deze »lastposten", voor zooverre men er zich niet van ontslaan kon, zooveel mogelijk door wereldlijke priesters moest zien vervuld te krijgen. Liet de nabijheid der plaats het toe, dan moesten de broeders na afloop van den dienst terstond naar hun klooster terugkeeren. Alvorens zij als pastoors of kapelanen werden afgevaardigd, moesten zij, in tegenwoordigheid van een notaris met getuigen, onder eede beloven, aan hun prior onderdanig te zullen blijven en op zijn eersten wenk te zullen terugkeeren [1]). Zóó althans was het nog in 1553. In de zeventiende eeuw werd men, ofschoon onder handhaving van bijna al de genoemde bepalingen, meer vrijgevig op dit punt [2]), en betoonde men zich niet zoo afkeerig van het denkbeeld om parochiekerken door broeders te doen bedienen, of hun toe te staan, als huiskapelanen op te treden. Zoo vinden wij gewag gemaakt van reguliere kanunniken uit het klooster te Gaesdonck, die soms veertig jaren te Udem, Calcar, Walsum, Sittard, Loon bij Gulick, Hulm, Wenckendonck, Kervendonck en andere plaatsen de zielzorg pleegden, terwijl het genoemde convent de nabijgelegen stad Goch schier geregeld van pastoors voorzag [3]). Een der broeders aldaar was zelfs huiskapelaan bij eene familie te Amsterdam [4]). Doch wij keeren tot de vroegere tijden van het bestaan der Vereeniging terug.

1) Alles ontleend aan de *Constitutiones* van 1553, pars III, cap. 20 („De pastoribus et curatis"), p. 129.

2) Zie de *Constitutiones* van 1639, pars III, cap. 18 („De Pastoribus et Curatis"), p. 180—183.

3) Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 8—12 passim (verg. boven, blz. 31, noot 2). Ook van de broeders te Frenswegen zegt hij (*Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier*, blz. 8 der eerste pagineering): „De Heere Medebroeders zijn zendelingen des Bischops van Munster, behartigen het Choor, bieghthooren, preedicatien en catechisatien, en zijn den omliggende Landstreek tot dienst als Pastoors. Zij bezitten 2 Pastoreien, eene te Nienenhuijs, en de andere te Noorthoorn alle 2 in de Grafschap gelegen, in de laaste plaats hebben zij een Huijs gekoght de burght genoemt, alwaar eene Capelle op zigh zelfs staande is, die onze medebroeder als Pastor bedient voor de weinige Roomse, die in dit plaatske gevonden worden." Zie ook nog boven, blz. 149.

4) Namelijk Lambertus Langhe. „Hij is overleden 1722 in het Huijs van den WelEdel geboren Heere Van der Werve te Amsterdam, naar dat Hij 7 en een half Jaar aldaar als Huijs Capellaan had gewoont" (Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 10).

Men zou zich bedriegen, indien men meende, dat de Windesheimers veel werk maakten van het houden van stichtelijke toespraken voor het volk, hetzij in den meer vrijen vorm van collatiën [1]), of in den meer gebondenen van sermoenen. Hoe nader men hen leert kennen, hoe duidelijker het wordt, dat zij niet anders dan kloosterlingen waren en hun werkkring tot de kloosters bepaalden. De straks genoemde overeenkomst tusschen den pastoor der kerspelkerk te Zwolle en de conventualen te Windesheim werd door deze laatsten ongetwijfeld zonder eenigen weerzin gesloten. Blijkbaar toch begeerden zij geene zielzorgers der parochianen te zijn of voor de omwonenden te preeken. Als zij maar aan hunne eigene onderhoorigen alle geestelijke hulp verleenen, en voor de leekebroeders in hun midden collatiën of exhortatiën houden konden, dan was het hun genoeg. Reeds vroeger zagen wij, dat zij van dit recht gebruik maakten. Volgens de wet hield de prior of een door dezen aangesteld persoon wekelijks eene exhortatie voor de genoemde broeders en huurlingen [2]); mannen als Arnold van Calcar, Werner Keynkamp en Gerrit van Naaldwijk hielden, vooral op de feestdagen, collatiën voor hen [3]). Zóó was het niet slechts in het moederklooster, maar in al de verbondene conventen. Op het stichtelijk bijwonen der collatiën was zelfs de aanzienlijke premie van één jaar en veertig dagen aflaat gesteld [4]).

Deze godsdienstige toespraken werden natuurlijk in de landtaal gehouden. Daarentegen hadden die voor de »novitii" [5]) en voor de reguliere kanunniken of kapittelbroeders [6]) plaats in het Latijn. Ofschoon zij in den regel wel vrije improvisatiën zullen geweest zijn, werden zij niet zelden door de sprekers, soms ook door de

1) Het begrip, dat men aan het woord „collatie" hechtte, kan vooral gekend worden nit Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 185. Zie voorts Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 310—312, en Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 397v.

2) Zie boven, dl. I, blz. 135, noot 2.

3) Zie boven, dl. I, blz. 243, 254, 256v.

4) Zie boven, blz. 68, 263.

5) Dat er soms ook toespraken voor de „novitii" werden gehouden, blijkt uit de dertig *Sermones ad novitios* van Thomas a Kempis.

6) Zie boven, dl. I, blz 94.

hoorders 1) opgeteekend, en zóó ontstonden er verzamelingen van exhortatiën en collatiën, die als stichtelijke lectuur ook in wijderen kring nut konden doen 2). Onder deze collatiën worden die van Bartholomaeus Conrardi van Haarlem, achtsten prior van het klooster Bethlehem bij Leuven, bijzonder geroemd 3). Die van Johan Brinckerinck hebben alreede door de uitgave 4) eene welverdiende bekendheid verworven. Die van Thomas a Kempis, ofschoon »sermones" en »conciones" geheeten 5), behooren veeleer tot de klasse der »collationes" 6), en hebben ongetwijfeld door hare wijde verspreiding het meeste nut van allen gedaan.

Hoe weinig de Windesheimers het preeken voor het volk ter harte namen, blijkt hieruit, dat zij het in hunne »Constitutiones" bepaald verboden 7). Slechts op het feest der kerkwijding en

---

1) Zie boven, blz. 193v.

2) Bijv. de *Exhortationes* van Joannes Stevens, regulier te Groenendaal (zie Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 566; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 736), en die van Libertus van Hauthem, prior te Tongeren, gest. 1557 (zie Val. Andreae, l. l. p. 627; Foppens, l. l. tom. II, p. 821; verg. boven, blz. 206, noot 1); voorts de *Exhortationes capitulares* van Henricus Halmaele of Van Melle, eveneens prior te Tongeren, gest. 1578 (zie Val. Andreae, l. l. p. 354; Foppens, l. l. tom. I, p. 449), en die van Willem van Herkenroy, prior aldaar en later prior generaal, gest. 1632 (zie Val. Andreae, l. l. p. 319; Foppens, l. l. tom. I, p. 406; Paqnot, *Memoires*, tome IX, p. 192; verg. boven, blz. 169).

3) „Item edidit multas collationes eleganti stilo, quarnm aliquae in inuestitionibus seu professionibus fratrum adhuc habentur", zegt Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. V, art. 11, § 1 (in het „Compendinm" van Hoyberge, p. 217); verg. Val. Andreae, l. l. p. 104 seq, en Foppens, l. l. tom. I, p. 125. Bartholomaens Conrardi (Koenraadsz.?) stierf in 1453.

4) Moll, *Acht collatiën van Johannes Brinckerinck* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, Amst. 1866, blz. 97—167). Zie over nog een H. S. van deze collatiën denzelfden, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 398, noot 1. Verg. [v. Vloten,] *Verzameling van Nederlandsche prozastukken*, Leid. 1851, blz. 129—133.

5) Zie de verschillende uitgaven zijner *Opera omnia*.

6) In den regel zijn het korte toespraken zonder eenige verdeeling. Slechts onder de *Conciones et meditationes* is er ééne (de 27ste), die volgens een bepaald plan is bewerkt. Zie voorts over den homiletischen arbeid van Thomas: Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, S. 161—163, alsmede Pool, *Thomas a Kempis* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, 7de jaarg., Amst 1862), blz. 128—141.

7) Namelijk pars II, cap. 3, „De Procuratore" (in die van 1553, p. 66):

op dat van den beschermheilige mocht het geschieden, doch alleen in de eigene kerken en het liefst door iemand, die niet tot de Orde behoorde. Toen dan ook paus Innocentius VIII hun in 1486 al de privilegiën verleende, die aan de aanzienlijkste aller congregatiën van augustijner-regulieren, de Lateraansche, waren geschonken, en zich daaronder het voorrecht bevond om, evenals de predikheeren en minderbroeders, het woord Gods overal te mogen verkondigen, wilde men van dit voorrecht niet eens gediend zijn, en nam het generaal kapittel spoedig het besluit, dat niemand er gebruik van mocht maken 1).

Intusschen heeft het in den Windesheimschen kring niet aan mannen ontbroken, die als goede preekers bekend stonden en wier sermoenen in schrift werden bewaard. Sommigen hunner, daartoe door den opperprior uitgenoodigd, hielden op de jaarvergaderingen de gebruikelijke kapittelrede onder den naam van »collatio", »concio" of »sermo" 2). Anderen schijnen veel werk te hebben gemaakt van het preeken voor de broeders in het eigen convent. Uit het feit, dat verreweg de meesten hunner priors waren, maken wij op, dat het houden van sermoenen bij voorkeur tot de taak van de hoofden der kloosters behoorde. Minstens drie bundels zoogenaamde «sermones de tempore et de Sanctis", d. i. sermoenen over de schriftpericopen en de Heiligen van het gansche kerkjaar, zijn uit den Windesheimschen kring voortgekomen 3). Tot de meest gevierde predikers uit den kring be-

---

„Alias nullus prior vel frater publice predicare debet: exceptis festis dedicationis et patroni, in proprijs ecclesijs, et hoc potius per alium non nostrae religionis fiat." In de *Constitutiones* van 1639 heb ik dit verbod niet gevonden.

1) Zie boven, blz. 78—81, en 160, noot 1. Intusschen wordt aangaande Gaspar Ophnys of Opfus, regulier van Rooklooster en van 1496—'99 prior in Heer-Izaäksbosch (zie over hem boven, blz. 218) verhaald, dat hij meermalen, liefst in het Fransch, „conciones ad populum" placht te houden.

2) De mij bekende Windesheimsche kapittelredenen en kapittelredenaars zijn vermeld boven, blz. 89, noot 1.

3) Namelijk die van Frederik van Heilo, regulier van het klooster bij Haarlem gest. 1455 (zie Pool, *Frederik van Heilo en zijn geschriften*, blz. 33; Val. Andreae, l. l. p. 250; Foppens, l. l. tom. I, p. 320), die van Pieter Valckendael van Zijl, prior van de regulieren te Utrecht, gest. 1485 (zie Val. Andreae, l. l. p. 765; Foppens, l. l. tom. II, p. 1016; v. Heussen en v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 561), en die van Antonius van Berchem, prior te Groenendaal, gest. 1622 (zie Val. Andreae, l. l. p. 62; Foppens,

hoorden in chronologische volgorde Simon van Schoonhoven, weleer proost, later eenvoudig profesbroeder te Eemstein 1), Aegidius Breedijck, prior te Zevenborren 2), Johannes van Schoonhoven, regulier kanunnik te Groenendaal 3), Johannes

---

l. l. tom. I, p. 70). Ook de *Sermones* van den zoo aanstonds te noemen Aegidius Breedijck schijnen tot deze zelfde soort te behooren. Zie ook nog straks op Beernt Arborstier.

1) Zie aangaande hem boven, blz. 89, noot 1; *Chron. Wind.* p. 175, 413 (conf. p. 160, doch daarentegen de lijsten der Eemsteinsche kloosteroversten bij Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, tom. III, p. 511; v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 327; v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Zuid-Holland*, blz. 147, fol. uitg. dl. III, blz. 565; v. Leeuwen, *Batavia illustrata*, p. 1322; Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, afd. I, blz. 149); voorts [Foppens,] *Historia episcopatus Silvaeducensis*, p. 269 (*Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, blz. 557). Aan hem waren ook door zijn zoo aanstonds te noemen bloedverwant Johannes van Schoonhoven twee brieven gericht, die onder den naam van „Epistelen van Eemstein" in vertaling voorkomen (zie Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft*, in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, blz. 262; denzelfden, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 409, noot 1).

2) Gest. 1424. Zie aangaande hem Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 1—28. Hij wordt aldaar p. 28 „divini Verbi Concionator facundus juxtà atque exercitatus" genoemd, terwijl de *Sermones*, „quos singulis Dominicis ac Festivis diebus, coram suis in Christo filiis, vir eruditae lingnae habere consueverat", zeer worden gèprezen. Zie ook nog Val. Andreae, l. l. p. 23; Foppens, l. l. tom. I, p. 26 seq; Goethals, *Lectures*, tome II, p. 29—33. Gerrit de Groote was bijzonder met hem bevriend en stond in briefwisseling met hem (Wiaert, l. l. p. 28).

3) Gest. 1431. Zijn volledige naam is „Joannes Theoderici de Schoonhouia" (zie Marcus Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 160). Ofschoon men aangaande hem en zijne werken goede aanwijzingen kan vinden bij Val. Andreae, l. l. p. 560, Foppens, l. l. tom. II, p. 725, en Paqnot, *Memoires*, tome IV, p. 250 suiv., is toch de beste bron tot kennis zijner geschriften Mastelinus, l. l. p. 161 seq., wijl aldaar de lijst dier geschriften voorkomt volgens den inhoud van een boek, waarin een zijner leerlingen ze weleer had verzameld. Wegens de hooge zeldzaamheid van het werkje van Mastelinus (zie boven, blz. 15, noot 4, en blz. 216, noot 2) laat ik de bedoelde lijst hier volgen: „Tractatus de contemptu mundi, Collatio, qnae incipit peccatis mortni, Epistola quae incipit bonum certamen certare, Epistola, quae incipit sapere et intelligere, Epistola qnae incipit terrena despicere, Epistola, quae incipit pacem quam Iesus, Declarationes qnorumdam dubiorum, Sermo eiusdem in visitatione. Responsio ad scripta Gersonis Cancellarij Parisiensis, quibus nititnr reprobare quaedam dicta Ioannis Rusbrochij, quae apologia verbotenus exstat in prima parte

Scotus, prior in Heer-Izaäksbosch bij Nivelles 1), en Johannes

---

operum Gersonis .... Sermo factus in Windesem qui incipit: venite ascendamus. Alius sermo ibidem habitus titulo: fiet vnum ouile et vnus pastor, item alius super his verbis: Nos autem gloriari oportet. Epistolae variae ad diuersos suae religionis fratres, Tractatus de passione Domini, alius tractatus de Ecclesiae Sacramentis, Egregia collatio et vtilis ad omnes religiosos. Quomodo religiosus quietem animi obtinebit." Men vergelijke met deze opgave, wat de *Sermones* betreft, boven, blz. 19, blz. 89, noot 1, en blz. 112; *Catalogus v. d. bibl. der Maatsch. v. Ned. letterkunde te Leiden*, Leid. 1847, dl. I, blz. 38, 53; [v. Vloten,] *Verzameling van Nederlandsche prozastukken*, Leid. 1851, blz. 49v; *Catalogue des manuscrits de la bibl. de Bourgogne*, Brux. 1842, tome I, n°. 2549 en 15129. Wat de *Epistolae* aangaat, zie men Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV), blz. 262v; denzelfden, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 409, noot 1; *Cat. v. d. bibl. der Maatsch. v. Ned. letterkunde*, dl. I, blz. 38; *Catalogue des manuscrits de la bibl. de Bourgogne*, tome I, n°. 2923 en 5848; Nijhoff, *Bijdragen*, dl. IX (Arnh. 1854), Aankondigingen, blz. 11. Het *Libellus ... qui nititur defendere quaedam dicta fratris Joannis Ruysbroech, contra magistrum Joannem de Gerson*, is uitgegeven door Ellies du Pin, *Joannis Gersonii opera omnia*, Antw. 1706, tom. I, col. 63—78; zie ook *Catalogue des manuscrits de la bibl. de Bourgogne*, tome I, n°. 4942. Aangaande de handschriften van het *Tractatus de passione Domini*, het *Tractatus de contemptu mundi* en de *Conclusiones super sermones de Monte aureo* zie men Moll, *Kerkgesch. v. Ned vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 368, noot 2—4; denzelfden, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, blz. 263; *Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, Dav. 1832, n°. 1740. Van het *Tractatus de contemptu mundi* bezit de genoemde hoogleeraar Moll thans eene Dietsche vertaling, getiteld: „Hier beghint een boecsken brueder Johans schoenhouien van versmaenisse der werlt" (zijnde fol. 1r—16r van een dun perkamenten handschriftje in kl. 4to). Ten slotte nog dit: de Groenendaalsche regulier Johan Dirksz. van Schoonhoven moet wèl onderscheiden worden van zijn ouderen tijd- en naamgenoot Johannes van Schoonhoven, „Prior Conventus Mechliniensis in Brabantia Ordinis Fratrum Beatae Mariae semper Virginis de monte Carmeli", die omstreeks 1393 als „praedicator sermonum popularium egregius" bekend stond, en die niet slechts verschillende *Sermones*, maar ook een „opus insigne de vitiis et virtutibus et omni materia praedicabili secundum ordinem alphabeti in duobus voluminibus" uitgaf, dat den titel draagt van *Polypodion* en begint met de woorden „Abscondunt se multi". Zie Joannes Trithemius, *Annales Hirsaugienses*, S. Galli, 1690, tom. II, p. 297 seq; denzelfden, *Catalogvs illvstrivm virorvm* (in zijne *Opera historica* ed. Freher, Francof. 1601, pars I), p. 148; denzelfden, *De scriptoribvs ecclesiasticis* (eveneens in zijne *Opera historica*, pars I), p. 332, terwijl de Groenendaalsche Johannes van Schoonhoven aldaar behandeld wordt p. 155 en 356.

1) Gest. 14 Jan. 1532 (niet 1531). Zie aangaande hem Wiaert, *Historia*

Gislenus van Balen, prior te Eemstein, later prior superior van het gansche Kapittel 1). Hielden al deze mannen hunne kanselredenen in het Latijn, anderen deden het in de landtaal. Zoo bestaan er nog twee uitgebreide verzamelingen van Nederduitsche sermoenen in handschrift. De eene is van Beernt Arborstier, prior van het klooster Thabor bij Sneek 2); de andere van Nicolaas

Silvae-Isaacanae, p. 135—138, en aangaande zijne kapittelredenen boven, blz. 89, noot 1. Die van 1508 bevat eene aaneenschakeling van bijbelteksten, en die van 1517(?) is schier even vervelend. Nochtans stond hij te zijnen tijde als een goed redenaar bekend. Vooral wordt de rede geroemd, die hij den 3den Dec. 1531 in eene algemeene vergadering der Orde van het Gulden vlies in tegenwoordigheid van Karel V te Doornik hield, nadat hij op 1 Nov. tot kanselier dier Orde was gekozen. Deze rede is niet zonder netheid, maar tevens, met uitzondering van eene apostrophe aan het Gulden vlies en eene aan de stad Doornik, zonder de minste verheffing, eene verhandeling met een bijbeltekst (Prov. I: 8, 9) aan het hoofd, en vol allegorieën, aan den Bijbel ontleend, eene vrucht van spelend vernuft, waardoor aan het vlies, aan de halsketen, aan de schakels enz. eene zinnebeeldige beteekenis wordt gegeven. Intusschen waren de Keizer en de overige hoorders er *zóó* mede ingenomen, „ut se nihil unquam eruditius, facundius, ad rem accomodatius audisse affirmauerint”. De bedoelde rede werd gehouden in het Fransch, maar door des sprekers neef, Hubertus Scotus (zie aangaande hem boven, blz. 90, de noot), in het Latijn vertaald. Deze schreef ook een verhaal van de benoeming zijns ooms tot kanselier, een verhaal, dat de uitgave schijnt te verdienen, wijl er eene zitting der Orde in beschreven wordt, en er dus allicht onbekende bijzonderheden in voorkomen. Dit verhaal (*Memorabilis promotio* etc.) is te vinden in M. S. nº. 11976 der Bourg. bibliotheek; de rede (*Oratio* etc.) in M. S. nº. 11979 aldaar, beiden in denzelfden band (in 4to; papier; ongepagineerd; bevattende nº. 11974—11985).

1) Gest. 1551. Zie aangaande hem boven, blz. 146—149, en over zijne warme, maar gezwollen kapittelrede van 1538, blz. 90, de noot, en blz. 146v.

2) Deze verzameling moet dagteekenen uit de eerste helft der 15de eeuw. Immers het klooster Thabor ontstond in 1406 (zie Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Vierde boek der kronijken van Friesland*, Leeuw. 1850, blz. 8), en de kopie der sermoenen is van 1451 en '53. De bedoelde kopie, afkomstig uit het klooster te Diepenveen, beslaat drie stevige banden in kl. 4to (Openbare bibliotheek te Deventer, nº. 1764, '65, '66; papier; oude lederen banden met overblijfsels van koperen krammen en met oogen, waarmede zij aan kettingen zijn bevestigd geweest). De sermoenen (deels „sermonen des somers”, anderdeels „mennigerley sermonen” in drie stukken) zijn 14 + 21 + 9 + 31 = 75 in getal. De taal is zuiver en vloeiend; de stijl eenvoudig en klaar; de verdeeling weinig schoolsch, doch meer vernuftig dan logisch; de inhoud vol allegorieën. Over het geheel komen deze sermoenen mij voor, tot de beste voortbrengselen van stichtelijke volksliteratuur in die dagen te behooren.

van Winghe, regulier kanunnik in het S. Maartensconvent te Leuven 1), dien wij reeds vroeger als verdienstelijk bijbelvertaler hebben leeren kennen 2).

Ofschoon men dus in de verbondene kloosters ook wel preekte en het soms zelfs in andere geestelijke huizen deed 3), maakte men er toch blijkbaar geene hoofdzaak van. Ja, uit de belangrijke bul van 1573, die het keerpunt in de geschiedenis der Vereeniging aanduidt, wordt openbaar, dat het houden van sermoenen in onbruik was gekomen 4). Waartoe anders zou men noodig hebben geacht, het te herstellen? Inmiddels is ons van dat herstel niet veel gebleken, zoodat wij tot de slotsom komen, dat de Windesheimsche vroomheid althans door middel van het levende woord geen noemenswaarden invloed naar buiten heeft gehad. Alleen in zooverre de sermoenen werden afgeschreven en gelezen 5), zullen zij ook voor anderen hun nut hebben opgeleverd.

En dit voert ons ten slotte tot eene beschouwing van de stichtelijke literatuur, die uit den Windesheimschen kring is voortgekomen, en de vrucht, die zij tot ontwikkeling der vroomheid heeft gedragen. Dat die literatuur niet gering was, ligt voor de hand; dat wij haar slechts gedeeltelijk kennen, zal niemand verwonderen. Wat alleen in handschrift bestond, wordt niet altijd teruggevonden; wat gedrukt werd, behoort vaak tot de bibliographische zeldzaamheden. Soms zullen wij dus meer op den lof van anderen dan op eigen oordeel moeten afgaan. Doch laat ons niet ondankbaar zijn: van het voortreffelijke is het aller-

1) Van Winghe stierf in 1552 (zie boven, blz. 270, noot 1). Zijne „sonderlinghe zeer schoon sermoonen op diuersche daghen” vullen een zwaren foliant (Bourg. bibl M. S. nº. 516; oude lederen band; papier; 559 folio's, beschreven in twee kolommen, door eene zuster in het S. Elisabethsklooster te Brussel, 1595). Onder deze sermoenen zijn sommige voor zusters, andere voor broeders gehouden. De taal is zuiver (verg. boven, blz. 270), de stijl zeer eenvoudig, zonder eenig sieraad, soms vrij plat; de verdeelingen en onderverdeelingen rieken naar de school. De spreker maakt dikwijls zeer menschkundige opmerkingen, en dringt met heiligen ernst op braafheid en een zedelijk leven aan.

2) Zie boven, blz. 269—271.

3) Zie boven, in noot 1; voorts dl. I, blz. 256.

4) Zie boven, blz. 160.

5) Dat dit werkelijk geschiedde, blijkt o. a. uit de afschriften van de collatiën van Johan Brinckerinck, de „sermones” van Thomas a Kempis, de sermoenen van Beernt Arborstier en die van Nicolaas van Winghe.

voortreffelijkste niet slechts bewaard gebleven, maar zelfs algemeen bekend geworden, gelijk zoo aanstonds zal blijken.

Tot de beste stichtelijke auteurs in de vereenigde kloosters [1]) behoorden dan Hendrik Mande, de innig vrome reddiet te Windesheim, wiens in de landtaal geschrevene, weleer veel verspreide en in onzen tijd gedeeltelijk uitgegeven werkjes hem den eernaam van »Noord-Nederlandschen Ruysbroeck" volkomen waardig maken [2]); Willem Spreeuwen, regulier kanunnik te Tongeren [3]), wiens »Fasciculus myrrhae" en »Schola triplex perfectionis, compassionis et jubilationis" meer dan anderhalve eeuw na zijnen dood de uitgave werden waardig geacht [4]); Hendrik van den Bogaert, prior te Groenendaal en te Zevenborren [5]), wiens »Spirituale pomerium" wij reeds kennen [6]), en die nevens eene menigte andere ascetische schriften [7]) eene »Explanationis figuralis super Pater noster descriptio" naliet, waarvan Paus Nicolaas V een afschrift in de bibliotheek van het Vaticaan deed plaatsen [8]); Jacobus Rotarius, prior te Korsendonck [9]), wiens werkje »De

---

1) Over degenen, die minder schijnen beteekend te hebben, spreken wij niet. Zoo bijv. Aegidius Diepenborren, regulier te Zevenborren, gest. 1451 (Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 36 seq.); Matthaens de S. Joanne, regulier te Tongeren, gest. 1466; Joannes Cornelii, regnlier in het klooster Bethlehem bij Leuven, gest. 1472; Joannes a Vinea, regulier in Rooklooster, gest. 1503, over welke allen men Valerius Andreae en Foppens kan naslaan (over Joannes a Vinea vooral Paqnot, *Memoires*, tome III, p. 368—370).

2) Zie boven, dl. I, blz. 268—271.

3) Zie aangaande hem Val. Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 334; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 423. Hij stierf in 1467.

4) De uitgave van deze werkjes in 12mo geschiedde te Lenven in 1631 en 1632.

5) Zie aangaande hem boven, blz. 214, noot 5.

6) Zie boven, blz. 236v.

7) Bijv. *Tres diversae expositiones super Orat one Dominica; Exercitium coelestis conversationis; Scutum veritotis; Speculum charitatis; Explanatio Salutationis Angelicae; Promptuarium spiritualium meditationum; Dialogus inter animam et hominem de passione Domini; De vera pace*, etc. Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 44 seq. (ontleend aan Ambrosins Pontanns, *Gazophylacium Sogniacum*, cap. 10; Bonrg. bibl. M. S. nº. 11974); verg. [Aegidins van den Hecken,] *Catalogus* (Bourg. bibl. M. S. nº. 11985), i. v.; Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 163 seq.; Goethals, *Lectures*, Brux. 1837, tome II, p. 65 sniv.; bovenal Alvin, *Spirituale Pomerium*, Brux. 1864, p. 5.

8) Zie Wiaert, l. l. p. 44.

9) Gest. 1479. Zie aangaande hem Val. Andreae, l. l. p. 427; Foppens, l. l.

religiosa vita bene instituenda" als een gulden boekje wordt geprezen [1]); Leonard Buck of Bock, supprior van hetzelfde klooster [2]), wiens »Normula vitae religiosae" een kweekhof van innerlijke bepeinzing is genoemd [3]); Johannes Mauburnus of Mombaer, regulier op den S. Agnietenberg bij Zwolle en kloosterhervormer in Frankrijk [4]), wiens lijvig »Rosetum exercitiorum spiritualium" ons veel te veel aan knutselwerk doet denken, om ons eenige stichting te geven [5]), maar toch zeer in den smaak van anderen moet zijn gevallen, daar het in dertig jaren tijds minstens zesmaal, ja tot in Milaan toe is gedrukt [6]); Antonius van Hemert, regulier in het klooster Mariënhage bij Eindhoven, die in het midden der zestiende eeuw o. a. eene »Vertroosting in alle lijden en tegenspoed" uitgaf, waarvan minstens drie uitgaven in het Latijn bestaan [7]), en Petrus Nabben, prior te Gaesdonck bij

---

tom. I, p. 536; Goethals, l. c. tome II, p. 55—59; bovenal Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 3, § 8; lib. VI, art. 12, § 11; lib. VI, art. 14, § 4 (in uittreksel medegedeeld bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 166—169). Hij moet wèl onderscheiden worden van zijn jongeren tijd- en naamgenoot Jacobus Rotarius, kanunnik van S. Dionysius te Luik, schrijver van een geschiedkundig werk *De actibus novissimis terrae Brabantinae anno* 1493 (zie Val. Andreae, l. l., en Foppens, l. l.), waarvan een afschrift aanwezig is in de „Kings Library" te Londen (zie Nijhoff, *Bijdragen*, dl. IX, Aankondigingen, blz. 16).

1) Zie Val. Andreae, l. l.; Foppens, l. l.

2) Gest. 1488. Zie aangaande hem Impens, l. l. Lib. III, art. 3, § 8 (afgedrukt bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 118 seq.), naar wien ook verwijzen Val. Andreae, l. l. p. 624, en Foppens, l. l. tom. II, p. 814.

3) Latomus en Hoyberge, l. l. p. 119.

4) In deze laatste qualiteit zal hij beneden meer uitvoerig ter sprake komen.

5) Verg. reeds het minder gunstig oordeel van Paquot (*Memoires*, tome III, p. 366) tegenover den uitbundigen lof van Val. Andreae (l. l. p. 534) en Foppens (l. l. tom. II, p. 688).

6) Paquot, l. c. p. 365, noemt editiën van Bazel 1491, Bazel 1504, Parijs 1510, Milaan 1603, Douai 1620. Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, p. 346, beschrijft eene uitgave van [Zwolle] 1494, waarvan een exemplaar op de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage berust. De Openbare boekerij te Deventer bezit onder nº. 380 een exemplaar der editie van Parijs 1510 (blijkens het inschrift afkomstig uit het klooster te Diepenveen).

7) Het uitvoerigst is over hem Paquot, l. c. tome XI, p. 435—438. Minder uitvoerig Val. Andreae, l. l. p. 67, en Foppens, l. l. tom. I, p. 79.

Goch [1]), wiens in 1745 verschenen »Horologium" en »Diurnale" wij niet schromen, ondanks hunne methodistische strekking [2]) kleine maar reine boekskens te heeten [3]).

Intusschen zijn er, zoover ons bekend is, slechts twee stichtelijke schrijvers uit den Windesheimschen kring voortgekomen, wier arbeid zich heeft staande gehouden tot den huidigen dag en van wie het aan geen twijfel onderhevig is, of zij in wijden, ja zéér wijden kring invloed op de vroomheid hebben uitgeoefend. De eene is Gerlacus Petersz., de andere Thomas a Kempis. Beiden zijn er in geslaagd, iets te leveren, dat weinig dogmatiek en veel religie ademt en daardoor voor alle christenen in alle tijden kan zijn.

Wij zullen niet andermaal over Gerlacus Petersz., den jong gestorven regulier van Windesheim, spreken [4]), noch herhalen wat wij reeds vroeger over zijn »Ignitum cum Deo soliloquium" hebben gezegd. Wij herinneren alleen, dat het in de zeventiende eeuw een der meest geliefde boeken der Jansenisten was, in de achttiende door den protestant Gerhard Tersteegen vertaald werd, en in de negentiende meer dan eens van Roomsch-katholieke zijde is uitgegeven. Wij wijzen er op, dat het niet slechts in het oorspronkelijk Latijn, maar ook in het Nederlandsch, het Fransch en het Duitsch bij herhaling is gedrukt [5]), en vragen, of het zich denken laat, dat een stichtelijk boek van zóó algemeen christelijke strekking en zóó wijde verspreiding zonder invloed kan zijn gebleven.

Hoe bekend de naam van Gerlacus Petersz. moge zijn, die van

---

1) Van 1721 tot 1750, in welk laatstgenoemd jaar hij overleed. Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.*, blz. 11.

2) Zie bijv. boven, blz. 304v.

3) De titels zijn afgedrukt boven, blz. 100, noot 3. Het ware jaartal der uitgave zal wel volgens de approbatiën 1745 zijn. Ofschoon de beide werkjes elk op zichzelf staan (35 en 126 pagina's in 16mo), schijnen zij slechts saamgebonden voor te komen. Geheel oorspronkelijk zijn zij niet. In de Voorrede van het *Horologium* zegt de schrijver, dat hij de daarin voorkomende paraphrase van het „Pater noster" onder oude handschriften in de priorij heeft gevonden, en in die van het *Diurnale* schrijft hij: „Hinc Ao. 1706. Curis saecularibus solutus Exercitinm hoc ex variis, piis, et devotis libellis collegi, mihi, Religiosisque omnibus aptavi."

4) Zie breedvoerig over hem boven, dl. I, blz. 271—280.

5) Zie over dit alles aldaar, blz. 277v.

Thomas a Kempis is ongelijk veel beroemder. Was die roem onverdiend? Men behoeft het »Soliloquium animae", den »Hortulus rosarum", de »Vallis liliorum" en zoo menig ander werk van den regulier op den S. Agnietenberg slechts te hebben gelezen, om overtuigd te zijn van den diepen weemoed en de hooge adspiratiën, den roerenden eenvoud en de rustige vroomheid, die hem hebben bezield. Er ligt iets bekoorlijks over zijne voornaamste geschriften, iets teeders, iets beminnelijks, iets dat weldadig aandoet. Wat hij te zeggen heeft, zegt hij in den regel kort, kernachtig, puntig. Toch vermoeit hij u niet; even gelijkmatig als hij zelf is, stemt hij ook u. Zijne opmerkingen zijn frisch, zijne tegenstellingen verrassend, zijne woorden meestal zeer gelukkig gekozen. Zelfs rhythmus en rijm staan hem ten dienste [1]), hetzij hij ze aanwendt als sieraad, of omdat hij uw geheugen te gemoet komen wil. Dit een en ander geeft, althans aan de beste zijner werken, iets eigenaardigs, dat wel is waar ook bij andere schrijvers uit den Deventersch-Windesheimschen kring wordt gevonden, doch o. i. bij geen hunner in gelijke mate als bij hem. En evenals hij, wel niet specifiek, maar toch gradueel, in dit opzicht de anderen overtreft, evenzoo overtreft hij nog weer zichzelven in zijne »Imitatio Christi" [2]).

De »Imitatio Christi". Wij zullen bij de lofspraken, die van de meest verschillende zijden over dit werk zijn aangeheven, de onze niet voegen. Evenmin zullen wij een overzicht geven van den strijd over den waren auteur, een strijd, die eerst omstreeks

---

1) Deze bijzonderheid is hoogst gewichtig. Het is de verdienste van Karl Hirsche, haar ten aanzien van het werk *De imitatione Christi* het eerst kenbaar gemaakt en terstond grondig behandeld te hebben (zie zijne meer genoemde *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 123—264). Hetzelfde veelvuldig gebruik van ongetwijfeld niet toevallig rhythmus en blijkbaar opzettelijk rijm, dat op het beroemde werk een zoo eigenaardigen stempel drukt, vindt men evenzeer in de boven vermelde en andere geschriften van Thomas, zoodat het een der beste middelen is tot uitoefening van inwendige kritiek. Misschien ook tot bepaling van hetgeen door den schrijver van anderen overgenomen of vertaald wezen kan? Het komt mij althans voor, dat de in rhythmus en rijm gestelde gedeelten in den regel den meesten waarborg van oorspronkelijkheid in zich dragen.

2) Ik spreek hier natuurlijk slechts mijn persoonlijk gevoelen uit. In zaken als deze zal iets subjectiefs wel altijd onvermijdelijk blijven. Men vergelijke echter vooral Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 369—375.

1615, d. i. meer dan honderd veertig jaren na den dood van Thomas a Kempis [1]), begonnen is [2]) en omstreeks 1640 met heftigheid werd gevoerd [3]), een strijd, waarin het niet altijd alleen om de waarheid, maar ook wel om nationale eer is te doen geweest [4]), en die nooit zoo hoog zou zijn geloopen, indien de naijver van twee aanzienlijke kloosterorden, die der benedictijnen en die der augustijner-regulieren, er niets hartstochtelijks in had gemengd.

Wat ons betreft, wij houden Thomas a Kempis voor den schrijver van de »Imitatio Christi" [5]). Hiermede bedoelen wij echter

1) Thomas a Kempis stierf op den 25sten Juli 1471, „anno aetatis suae xcii" (Vervolg op het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 137).

2) De eerste kampvechters waren de Italiaansche benedictijner Cajetanus en de Zuid-Nederlandsche jezuïet Rosweyde.

3) Zie chap. I, art. 1, van het veelszins voortreffelijk werk van Malou, *Recherches sur le véritable auteur du livre de l'Imitation de Jésus-Christ*, waarvan de eerste uitgave in 1848, de derde in 1858 verscheen.

4) De drie in de zaak betrokken landen zijn Nederland (Thomas a Kempis), Italië (Johannes Gersen) en Frankrijk (Johannes Gerson).

5) Men neme dit resultaat zonder bewijsvoering aan. Deze laatste te leveren, zou gelijk staan met eene gansche verhandeling te schrijven. De *Prolegomena* van Hirsche en zijne uitgave van *Thomae Kempensis De imitatione Christi libri quatuor*, Berol. 1874, volgens het daarvan op de Bourg. bibl. bernstend antograaf (zie boven, blz. 200, noot 2), hebben over het vraagstnk van het auteurschap op verschillende punten een zóó verrassend licht doen opgaan, dat er voor verderen twijfel niet veel grond schijnt over te blijven. Alleen dit: bij alles wat het buitenland ten opzichte der quaestie heeft geleverd, vergete men niet, wat ook het binnenland dienaangaande gesproken heeft bij monde van Delprat (*De broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 354—358), Busken Huet (*De Thomas-kwestie*, in het maandschrift *De Gids*, October 1861, blz. 438—476) en Moll (*Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 372—375). Voorts verznime men niet, acht te geven op het opstel van Mgr. Van Vree, *Twee hoofdstukken van de Navolging van Christus, in een oud Nederduitsch handschrift* (in het maandschrift *De Katholiek*, September 1851, blz. 137—156, alwaar Lib. IV, cap. 10, op blz. 142—148, cap. 13 op blz. 148—151, uit een H. S., dat tot de eerste helft der 15de eeuw schijnt te behooren), alsmede op Pool, *Vijf hoofdstukken uit het tweede boek der „Navolging van Christus", volgens eene vertaling van de eerste helft der vijftiende eeuw* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, 7de jaarg., Amst. 1862, blz. 159—168, alwaar Lib. II, cap. 3, 4, 6, 7, 11), en op zeker H. S. „uit het begin der XVde Eeuw", toebehoorende aan de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden (zie *Catalogus van de bibliotheek der Maatschappij* enz., Leid. 1847, dl. I, blz. 32),

niet, dat woord aan woord, volzin aan volzin uit zijn brein is gevloeid, zoodat het werk niets van anderen zou bevatten. Geenszins. Wie den Deventersch-Windesheimschen kring ook maar een weinig kent, weet wel, dat zijne leden niet slechts in den stoffelijken [1]), maar ook in den geestelijken zin des woords alle goederen gemeen hadden, en dat niemand hunner zeide, dat iets van hetgeen hij bezat het zijne was. Vandaar, dat men dezelfde denkbeelden bij allen terugvindt, en dezelfde spreuken nu bij den een, dan bij den ander ontmoet. Wie zal in dezen stand van zaken beslissen, wat Thomas aan anderen, of anderen aan hem hebben ontleend? En wie gevoelt niet, dat, zelfs afgezien van het algemeene »ama nesciri" [2]), zoowel de schrijver als zijne naaste omgeving redenen kan hebben gehad, om niet zonder voorbehoud een bepaalden auteur te noemen?

Intusschen, voor zooverre ons onderwerp aangaat, verschilt het ons weinig, of Thomas a Kempis dan wel een ander de »Imitatio Christi" heeft vervaardigd. En waarom? Omdat dit werk blijkens zijn ganschen inhoud uit geen anderen dan den Deventersch-Windesheimschen kring kan zijn voortgekomen [3]), en omdat het weinige, wat het aangaande het kloosterleven en de oefeningen van een goed religieus bevat [4]), voldoende aanduidt, dat het niet door een broeder des gemeenschappelijken levens, maar door een lid der Kloostervereeniging moet zijn geschreven. Deze laatste heeft dan toch de wereld met dit gulden boekske verrijkt. Het beste, wat zij op geestelijk gebied in haar bloeitijdperk bezat, het voortreffelijkste, wat zij in de harten van hare edelste vertegenwoordigers gevoeld en door

dat al de vier boeken der *Imitatio* in het Dietsch bevat (zie Busken Huet, t. a. p. blz. 476). Bij de beoordeeling, of het Dietsch dan wel het Latijn de oorspronkelijke tekst is, zij het straks (blz. 325, noot 1) genoemde middel ten gebruike aanbevolen.

1) Zie beneden, bladz. 336.

2) Zie boven, dl. I, blz. 227; dl. II, blz. 238.

3) Verg. Malou, l. c. chap. II, art. 4, alsmede Appendix III; Moll, a. w. dl. II, st. ii, blz. 373—375.

4) Zie Lib. I, cap. 17, 19. Men merke wèl op, dat er gesproken wordt „De monastica vita", en „De exercitiis boni religiosi" (niet „De exercitiis boni devoti"), terwijl ook in cap. 25 van „disciplina claustralis" en keer op keer van „religiosus" wordt gewaagd.

hunnen mond gesproken heeft, vindt men hier teruggegeven door eene reine ziel, die het alles heeft verwerkt, en er een waas van hemelsche rust over heeft verspreid.

Want de »Imitatio Christi" is een door-en-door rustig boek. Zij treft niet, zij schokt niet, maar doet den geest wiegelen op een stroom van de heiligste en innigste gedachten. En die gedachten zijn zoo algemeen christelijk, zoo weinig dogmatisch, zoo onvermengd vroom. Men kan het den schrijver aanzien, dat hij zijn werk heeft liefgehad, dat hij er het beste in heeft neergelegd, wat hij kon geven, dat hij er noch van zichzelven noch van anderen iets in heeft opgenomen, wat de plaatsing niet ten volle waardig was. Uit dit laatste blijkt tevens, dat wij het denkbeeld, door anderen uitgesproken [1]), ten volle beamen: de »Imitatio Christi" is op dezelfde wijze als verreweg de meeste stichtelijke boeken onzer toenmalige devoten ontstaan, namelijk uit de gewoonte, om hunne »goede punten" of »devota exercitia" [2]) te schrijven.

En wien zal het nu verwonderen, dat dit werk een nauwelijks geëvenaarden opgang heeft gemaakt en de lieveling van ontelbare vromen is geworden? Men staat verbaasd, wanneer men het ongehoord aantal Latijnsche uitgaven, Fransche, Italiaansche, Duitsche, Engelsche, Nederlandsche en andere vertalingen, dichterlijke bewerkingen, uittreksels en verkortingen overziet, die er van in het licht zijn verschenen [3]). En al is ieder kooper geen lezer, en al neemt ieder lezer niet alles, wat een boek bevat, in zich op, toch zal men wel gerust mogen zeggen, dat de »Imitatio Christi" onder alle stichtelijke werken der vier laatste eeuwen het meest gezochte en dus waarschijnlijk ook het meest invloedrijke is geweest. Welnu, de eer van dien invloed komt niet toe aan Thomas a Kempis alleen, maar aan den ganschen Deventersch-Windesheimschen kring. En wijl eene persoonlijkheid als de zijne haar »hoekske" noodig had, om haar »boekske" te schrijven, gelooven wij, dat de kloostercel in dit geval eene heilzame vrucht voor de menschheid heeft gedragen.

---

1) Namelijk door Delprat, a. w. blz. 358, en Moll, a. w. dl. II, st. ii, blz. 373.

2) Zie boven, dl. I, blz. 163; dl. II, blz. 301v.

3) Zij zijn bijeengebracht door De Backer, *Essai bibliographique sur le livre De imitatione Christi*, Liège, 1864.

Zonder hare weldadige rust zou dit rustig en tot rust stemmend werk er waarschijnlijk nooit, of althans niet zóó zijn geweest.

Wie intusschen nog twijfelen mocht, of de Windesheimers invloed hebben gehad op de vroomheid, — dat zij de zedelijkheid in hooge mate bevorderd hebben, zal ieder moeten erkennen, die nagaat, wat zij op moreel gebied in hun eigen midden waren en in zeer wijden kring hebben gedaan.

Het zal niet noodig zijn, andermaal van het moederklooster te spreken, en den geest van zedelijken ernst en mannelijke braafheid te schetsen, die er over het algemeen heerschte [1]). Reeds spoedig na zijne stichting werd het dan ook met eere genoemd en door velen gezocht [2]). Niet anders was het in de meeste conventen, die er zich mede verbonden [3]). Nauwelijks krijgt men van één hunner meer uitvoerige berichten, of men hoort gewagen van eene menigte brave lieden, op welke men geneigd zou zijn toe te passen, wat van Salome Sticke, mater te Diepenveen, wordt getuigd, dat zij was »een levend exempel aller deugden" [4]). Onmogelijk zou het zijn, onder zooveel uitstekends het alleruitstekendste te kiezen. Ten einde echter een paar namen te noemen, vermelden wij, op gevaar af van jegens anderen onrechtvaardig te zijn, Johan van Ummen, den blinden regulier op den S. Agnietenberg, een der oudste leerlingen van Gerrit de Groote [5]), Bero, den eersten prior van het klooster te Beverwijk, kweekeling der Deventersche broeders [6]), Aegidius van

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 175, 229—328 passim.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 117, 289—293, 475 seq; Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XXVII. Verg boven, blz. 107.

3) In het klooster Bethlehem bij Leuven waren zelfs een paar broeders (Lodewijk van den Borchoven en Herman Braesken), die andere, minder strenge conventen hadden verlaten, om dáár te wezen. Zie Molanus, *Historia Lovaniensium*, pars I, p. 278, 280.

4) Handschrift D, fol. 114r.

5) Gest. 1420. Zie aangaande hem *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 2 seq, 9, 11, 12 seq, 15, 18 seq, 21, 23, 56, 63, vooral p. 40—42.

6) Gest. 1483. Zie aangaande hem *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 62, 117; v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Kennemerland*, blz. 353—357, 365 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 89v, 92); Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 11 (in het „Compen-

Lille te Korsendonck [1]), Gijsbert Wessel te Zevenborren [2]), Johan Bellens in Heer-Izaäksbosch [3]), Hendrik van der Heyden of De Merica te Bethlehem bij Leuven [4]), Joannes Costerius in het S. Maartensklooster in laatstgenoemde stad [5]).

Niet slechts de verschillende conventen stonden over het algemeen in hooge achting, maar ook de Vereeniging in haar geheel was weldra zeer gunstig bekend [6]). Een merkwaardig voorbeeld daarvan is wel dit, dat het klooster te Frendeswege, ofschoon zijne stichters niet hadden gewild dat het onder kloosters of prelaten buiten het bisdom Munster zou worden gesteld, na zes jaren volgens den wensch van allen in het kapittel van Windesheim werd opgenomen [7]). Toen Johan Vos met zijne medeafgevaardigden op het concilie te Constanz verscheen, zeiden de vergaderde kardinalen: »Dat zijn nu de kloostervaderen, die wij lang gewenscht hebben te zien en te hooren" [8]). Ook het concilie te Bazel gaf blijken van toegenegenheid en vertrouwen, daar het niet slechts aan het gansche Kapittel zekere voorrechten schonk, maar ook den prior van Windesheim en dien van Wittenburg, alsmede allen die dezen daartoe benoemen zouden, machtigde tot volledige en onbelemmerde kloosterhervorming in het hertogdom Brunswijk en de bisdommen Hildesheim, Halberstadt en Verden [9]).

dium" door Hoyberge, p. 354 seq.). Over het naar hem genoemde werk van een onbekenden schrijver uit Nieuwlicht bij Hoorn, getiteld *Berologion, de correptione pravorum*, en het daarvan aanwezige H. S. in de Universiteits-bibliotheek te Utrecht, zie men Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 371 (verg. Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, pars II, p. 75).

1) Gest. 1487. Zie aangaande hem Impens, l. l. Lib. VI, art. 12, § 11 (in hoofdzaak medegedeeld bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 118); verg. ook aldaar, Lib. III, art. 3, § 7 en 8 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 106).

2) Prior van 1436—'39. Zie aangaande hem Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 32.

3) Prior van 1450—'58. Zie aangaande hem Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 127 seq.

4) Prior van 1450—'73. Zie aangaande hem boven, blz. 89, noot 1; 223; 310.

5) Prior van 1554—'59. Zie aangaande hem Val. Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 485 seq; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. II, p. 620 seq.

6) *Chron. Wind.* p. 203 seq.

7) l. l. p 162.

8) l. l. p. 180. Verg. boven, dl. I, blz. 237; dl. II, blz. 105v.

9) Zie boven, dl. I, blz. 297v; dl. II, blz. 75v.

Intusschen wane men niet, dat in de verbondene conventen geene verkeerdheden werden gevonden. Zij waren er maar al te zeer, en wij zullen er niets van verzwijgen. Toen Egbert ter Beek, later vijfde rector van het fraterhuis te Deventer, er ernstig over dacht, God te Windesheim te gaan dienen, en het klooster reeds te dien einde bezocht, werd hij er van afgeschrikt door het ergerlijk gekijf tusschen eenige leekebroeders aldaar [1]). De brave Hendrik Loder, prior te Frendeswege, ondervond bij het invoeren van hetgeen men destijds »ootmoedige werken" noemde [2]), heel wat tegenkanting van de leekebroeders en de conversen [3]). Het wangedrag van Johannes Passert, prior der regulieren te Utrecht, waardoor het gansche Kapittel geschokt en het Utrechtsche schisma bevorderd werd, is ons alreede bekend [4]). In het klooster te Beverwijk waren twee broeders, Neydo of Nendo en Hendrik geheeten, die zich tegen de voorschriften der visitatoren verzetten en in groote afdwalingen vervielen [5]). Op den S. Agnietenberg bij Zwolle gedroegen sommige broeders zich zóó ongehoorzaam, dat de bisschop van Utrecht, op aanklacht van den prior, allerlei bepalingen tegen hen gaf [6]). In Maria's paradijs te Reimerswaal in Zeeland had men eenigen tijd een prior, wiens zeden de schaamte verbood te beschrijven [7]). Te Zevenborren vinden wij soms gewag gemaakt van hevigen twist, vervallen tucht, wangunst, nijd en samenspanning [8]). In het klooster van S. Jan Evangelist buiten Amsterdam kweekte de

1) Zie Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 163; verg. ook *Chron. Wind.* p. 311. Zie voorts over het onstichtelijk gedrag van een leekebroeder in het klooster bij Zalt-Bommel boven, blz. 278, noot 2.

2) Zie boven, blz. 285.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 537 seq. Verg. de opmerking van Nicolaas van Cusa betreffende de conversen, boven, blz. 125.

4) Zie boven, blz. 114—117.

5) Zie Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 481 seq.; verg. ook Pool, *Frederik van Heilo en zijn geschriften*, blz. 67.

6) Zie *Inventaris van het Deventer-archief*, Dev. 1870, blz. 182, n°. 907.

7) Zie [Latomus,] *Paradisus Mariae* (in Nederlandsche vertaling als Bijlage A achter Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden. Beschryving van de gewezene Stad Rommerswale*, Middelb. 1788), blz. 212.

8) Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 50 seq, 51, 54; verg. [v. d. Hecken,] *Catalogus* (Bourg. bibl. M. S. n°. 11985), op den 17den prior, Balduinus Ploys, en den 19den, Laurentius de Mortere.

overvloed ongebondenheid, de ongebondenheid schuldenlast. Het gebouw brandde af, en het schijnt wel zeker, dat de bewoners zelven daaraan schuldig waren [1]). Nog erger ging het in Engelendaal te Leiderdorp, waar de zaak van den aanvang af niet wilde gelukken [2]), vervolgens beter werd, maar later geheel verkeerd liep [3]), zoodat naar waarheid gezegd is, dat niet één klooster van het Windesheimsch kapittel dit convent in zedeloosheid evenaardde [4]). Zelfs de zusters gaven soms aanstoot. Zoo was er bijv. in 1509 in het vrouwenklooster Bethanië bij Arnhem een »geloop en gebras van de burgers", waaraan paal en perk werd gesteld [5]). In 1546 werd dan ook door het generaal kapittel de volgende bepaling in de wet opgenomen: »Aangezien het heilig gezag van ons Kapittel bij zeer velen vreeselijk is verminderd, zullen allen, die aan zijne bevelen of aan die van den prior superior weigeren te gehoorzamen, indien zij priors zijn, worden afgezet, en indien onderhoorigen, op staanden voet ingekerkerd of op andere wijze gestraft" [6]).

Doch in de genoemde jaren — wij hebben dit vroeger uitvoerig besproken [7]) — is het bloeitijdperk der Vereeniging reeds lang voorbij. Wil men weten, wat zij geweest is en voor anderen beteekend heeft, zoo moet men haar beschouwen in de reinheid harer eerste liefde en de volle kracht harer zedelijke werkzaamheid. Het mag de vraag niet zijn, of enkele der verbondene kloosters, trots visitatie en correctie, niet waren wat zij behoorden te wezen (immers in de edelste genootschappen zijn vaak onedele leden); ook niet, of in de beste conventen soms slechte individuen werden gevonden (onder het voortreffelijkste koren

1) Zie boven, blz. 81, noot 4.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 168 seq, 438, 479 seq.

3) In 1569 bevonden de visitatoren het leven der kloosterlingen schier ongenecsbaar, zoodat zij geen beteren raad wisten, dan sommigen hunner naar andere conventen te verplaatsen. Zie v. Heussen, *Historia episcopatuum foederati Belgii*, tom. I, p. 480 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Rhynland*, blz. 288v; fol. uitg. dl. III, blz. 872v.).

4) Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, afd. I, blz. 340.

5) Zie v. Hasselt, *Arnhemsche oudheden*, Arnh. 1803, dl. I, blz. 242. Hetzelfde geschiedde met de niet-Windesheimsche kloosters Munnikhuizen en Mariëndaal.

6) *Constitutiones* van 1553, p. 105. Verg. boven, blz. 148.

7) Boven, blz. 81v, 143—148.

toch zal altijd eenig kaf schuilen); zelfs niet, of er veel meerdere en grootere schanddaden, dan wij genoemd hebben [1]), door Windesheimers zijn gepleegd (want ook dan nog moet in aanmerking worden genomen, dat één booswicht een geheel land van zich doet gewagen, terwijl duizend braven onopgemerkt hunnen weg gaan), maar dit is de vraag, of de Vereeniging, in haar geheel genomen, in den besten tijd van haar bestaan een stoot heeft gegeven aan de hervorming van het kloosterleven in het algemeen. De oude Busch heeft beweerd, dat dit het ware punt was, niet slechts van hare werkzaamheid, maar ook van haren roem. Hij heeft er van getuigd met woorden, die hem uit het hart zijn gevloeid [2]). Inderdaad, hij had gelijk. De eigenlijk gezegde historische beteekenis van Windesheim ligt dáár.

Om dit wel te begrijpen, moet men zich de schromelijke ontaarding van het kloosterleven in die dagen vertegenwoordigen. Ziehier, hoe Busch — en hij was slechts één van de velen, die er over klaagden [3]) — haar in sprekende trekken beschrijft: »De ijver der eerste vroomheid en de liefde voor de ware liefde is overal in de harten der kloosterlingen verkoeld; de strengheid der tucht door de nalatigheid der prelaten en de ongebondenheid hunner onderhoorigen van lieverlede verkwijnd en eindelijk gestorven. Eerst zijn de kloosterhoofden, daarna de monniken en de reguliere kanunniken tot de ondeugden van eigen bezit, onkuischheid en ongehoorzaamheid vervallen. Alle vroomheid, alle onderling godsdienstig leven, alle kloostertucht, alle liefde

1) Gelijk boven, blz. 173, is verhaald, vermoordde in 1736 een der kloosterlingen van Mariëndaal te Elseghem bij Oudenaarde in koelen bloede zijnen prior.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 211—216, 259—262, 266—270, 273, alsmede den Prologus [p. 4—7].

3) Bekend zijn de klachten van Johannes Ruysbroeck (zie bijv. [v. Vloten,] *Verzameling van Nederlandsche prozastukken*, Leid. 1851, blz. 67*—72*; Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation*, Hamb. 1841, Bd. II, S. 57—59; v. Otterloo, *Johannes Ruysbroek*, Amst. 1874, blz. 334—340), Johannes Nider (zie bijv. Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iv, Bonn 1835, S. 275 f, 279, 287), Jacobus Junterburg of v. Jüterbock (zie bijv. Ullmann, a. a. O. Bd. I, S. 202—205; Gieseler, a, a. O. S. 283), Johannes Trithemius (zie bijv. v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 235v; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 639) en anderen (zie vooral Gieseler, a. a. O. Bd. II, Abth. iii, S. 192—196; Abth. iv, S. 276—290).

voor God, alle vrees voor de hel, alle oefeningen in deugden zijn in de ongebonden conventen voor beiderlei kunne vergaan en aan de oogen der levenden ten eenenmale onttrokken. De plaatsen, waar hunne vaderen, als echte kloosterlingen, door zichzelven en hunne oversten in ware deugden en goede werken volkomen geoefend, tegen vleesch, wereld en duivel mannelijk streden, door de meest nauwgezette inachtneming van regel en kloosterwet roemrijke overwinningen behaalden, en voor thans in den hemel honderdvoudige vergelding en het eeuwige leven verdienden, durven deze mannen, die slechts in naam kloosterlingen maar inderdaad overtreders van hun regel zijn, door de grootste misdaden schenden." »Ik schaam mij", zoo gaat hij met klimmende verontwaardiging voort, »de ergerlijke dingen te verhalen, die in de bedoelde ongebonden kloosters ten huidigen dage geschieden. De plaatsen, waar de lichamen en overblijfselen der heilige vaderen, die hun voorgingen, in allen eerbied zijn begraven, zijn thans holen van ontucht en schuilplaatsen van aardsche duivelen geworden, waar niet slechts ongehoorde lichtzinnigheid heerscht, maar ook vraatzucht, dronkenschap, eigen bezit en andere tallooze kwalen" 1).

Gelijk bekend is, waren de weleer achtenswaardige bedelmonniken het meest van allen ontaard. Hun luiheid, hun hebzucht, hun ontucht vonden billijke verachting 2); hunne schoolsche en gemaakte wijze van preeken wekte den lachlust van meer ontwikkelden op 3). De karthuizers daarentegen stonden algemeen te goeder naam en faam 4). Men was overtuigd, dat zij

---

1) *Chron. Wind.* p. 267 seq; verg. ook p 212, 260, 536 seq. Ook in zijn werk *De reformatione monasteriorum* komen talrijke plaatsen voor, waaruit het verregaand kloosterbederf blijkt. Eenige daarvan zijn medegedeeld door Gieseler, a. a. O. Bd. II, Abth. iv, S. 276—285 passim; zie ook boven, dl. I, blz. 295—299, 304—306, 309v.

2) Zie bijv. de woorden van Ruysbroeck bij v. Vloten, a. w. blz. 70*—72*, en verg. Gieseler, a. a. O. Bd. II, Abth. iii, S. 196—204.

3) Hoogst merkwaardig is de beschrijving van den preektrant der bedelmonniken door Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. III, art. 2, § 2 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 93—95).

4) Zie bijv. de getuigenissen van Ruysbroeck (v. Vloten, a. w. blz. 72*), Willem Vornken (*Epistola de prima institutione* etc., cap. IV), Jacobus Traiecti (*Narratio de inchoatione status nostri*, Kon. bibl. H. S. nº. 346, fol. 1r) en Busch (*Chron. Wind.* p. 22, 212).

door de insluiting hunner conventen, de strenge inachtneming van het zwijgen en de handhaving der kloostervisitatie bij hunne oorspronkelijke reinheid waren gebleven 1). Doch met uitzondering van sommige cisterciënser-kloosters 2) en de besloten vrouwenconventen 3) waren zij dan ook de eenigen, die geene hervorming behoefden 4). De overigen, ook de reguliere kanunniken 5), hadden haar meestal in ruime mate noodig.

Het is de blijvende eer der Windesheimsche vaderen, dat zij eene kloostervereeniging hebben tot stand gebracht, die, met behoud van meer vrijzinnige vormen, dezelfde waarborgen van zedelijken bloei in zich droeg, waardoor de karthuizers voor ontaarding waren bewaard 6). Daartoe namen zij van deze laatsten de gansche inrichting van hun generaal kapittel, benevens het denkbeeld der visitatie en de wijze van hare uitoefening over 7). Bezield met den diepen ernst der »moderne devotie" 8), lieten zij niets in hun midden toe, wat van eene slappe zedeleer getuigen kon.

Een heerlijk ideaal, dat trouwens het ideaal der kloosterlingen in het algemeen is geweest 9), zweefde hun daarbij voor de oogen. Het christelijk leven, gelijk dit door het Evangelie en de Kerk

---

1) De woorden „solitudo", „silentium" en „visitatio" gaven aanleiding tot het rijmpje (*Ref. mon.* p. 935):

Per tria So, Si, Vi,
Carthusia permanet in vi.

2) Zie *Chron. Wind.* p. 212; verg. ook p. 23.

3) Aldus Ruysbroeck, bij v. Vloten, a. w. blz. 72*. Zie echter boven, blz. 274.

4) Dat echter ook bij hen niet altijd alles heilig mocht heeten, blijkt bijv. uit het volgende. Zekere Hendrik van Rechoven, regulier te Zevenborren, was, gelijk enkele malen meer geschiedde (zie *Ref. mon.* p. 489a; verg. ook *Chron. Wind.* p. 414 en 476 seq.), tot de karthuizers overgegaan. Doch hij raadde anderen af, zijn voorbeeld te volgen, zeggende dat hij, engelen verlaten hebbende, duivels had gevonden. Zie [Aegidius van den Hecken,] *Cathalogus fratrum* (Bourg. bibl M. S. nº. 11985), op 's mans naam.

5) Zie *Chron. Wind.* p. 53; *Ref. mon.* p. 486c.

6) Verg. de woorden, die Busch reeds aan den stervenden Gerrit de Groote in den mond heeft gelegd, *Chron. Wind.* p. 22 seq.

7) Zie boven, blz. 274, noot 1.

8) Zie boven, dl. I, blz. 325v.

9) Zie de meer genoemde *Studien über die Klöster des Mittelalters* (naar het Engelsch van Digby, *Mores Catholici or Ages of faith*), Regensb. 1867, S. 27 f.

oorspronkelijk opgevat en door de oudvaders Basilius, Augustinus, Benedictus en Franciscus opnieuw op den voorgrond geplaatst was, wilden zij herstellen [1]). Te worden, gelijk de eerste gemeente naar het bijbelsch verhaal was geweest [2]), afstand te doen van hetgeen men bezat [3]), alle goederen met elkander gemeen te hebben [4]), één hart en één ziel te zijn [5]), daarnaar strekte hun verlangen zich uit [6]).

Zoo arbeidden zij in hun eigenen kring. Maar ook daarbuiten traden zij weldra op. Wie hunne hulp inriep tot het inrichten of hervormen van kloosters hunner eigene of ook van andere orden, kon verzekerd zijn, haar te zullen ontvangen [7]). En toen in 1435 het concilie te Bazel [8]), en in 1451 de pauselijke afgevaardigde Nicolaas van Cusa [9]) aan sommigen hunner opdroeg, de reformatie van Duitsche regulieren-kloosters op breede schaal ter hand te nemen, toen voldeden zij aan dezen last met een ijver en eene toewijding, die van hunne liefde voor de zaak getuigt [10]). Zoo zijn het de Windesheimers geweest, die in de dagen, toen ieder van hervorming sprak maar weinigen er iets aan deden [11]), de hand krachtig aan het werk hebben geslagen [12]).

---

1) *Chron. Wind.* p 267.

2) l. l. p. 21, 215, 265.

3) Zie Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XVI.

4) *Chron. Wind.* p. 45 seq.

5) l. l. p. 64, 72, 265, 333; Handschrift D, fol. 55^v, 113^v; *Ref. mon.* p. 852^a.

6) Dit was geheel overeenkomstig het eerste gedeelte van den zoogenaamden Regel van Augustinus (zie boven, dl. I, blz. 96, 145). Voorts zij hier opgemerkt, dat de broeders des gemeenschappelijken levens volkomen hetzelfde bedoelden (zie *Chron. Wind.* p. 6—8, 10, 11, 14, 45; Petrus Horn, *Vita magistri Gerardi Magni*, M. S. nº. 8849 der Bourg. bibl., cap. XIII en XIV, beiden tegen het einde).

7) Verg. *Chron. Wind.* p. 269.

8) Zie boven, dl. I, blz. 279v; dl. II, blz. 76.

9) Zie boven, dl. I, blz. 301v; dl. II, blz. 122.

10) Zie boven, dl. I, blz. 298v, 306v.

11) Zie Gieseler, a. a. O. Bd. II, Abth. iv, S. 271 f.

12) *Chron. Wind.* p. 212: „Nomen enim reformationis monasteriorum et personarum ante nostra tempora valde paucis in re notum, nunc in ore et opere omnium spiritualium et secularium virorum et mulierum, vt mel indulcoratum, totam terram occupauit."

Met welk gevolg? Gedeeltelijk zagen wij dit reeds, toen wij spraken van Johan Busch, den grootsten kloosterreformator, dien de Vereeniging heeft opgeleverd [1]). Voor een ander gedeelte zullen wij het nu verder zien. Tot zuiver begrip van hetgeen men onder »hervorming" verstond, ga eene opmerking vooraf.

Gelijk het bij de eerste Windesheimers een punt van ernstig onderzoek had uitgemaakt, hoe men overeenkomstig de oorspronkelijke instelling en de geschiedkundige overlevering der regulieren-orde alles inrichten moest [2]), evenzoo waren zij tot in het kleingeestige en angstvallige gesteld op de trouwe naleving van ieder puntje en stipje van het eenmaal bepaalde. Het scheen wel, dat de zaak stond of viel met eene buiging in het koor, eene noot in den kerkzang, een kwast aan de kap [3]). De punten, waarin alles lag opgesloten, waren de kleeding, de zang, de statuten, de ordinarius en de kerkplechtigheden [4]). Vandaar, dat de broeders, als zij een klooster gingen inrichten, niet slechts een paar Windesheimsche missalen en andere kerkboeken, maar ook een paar volledige stellen kleederen medenamen, waarnaar de andere konden worden gesneden [5]). Vandaar óók, dat de kloosterhervorming, waaraan men geneigd zou zijn slechts zedelijke denkbeelden te verbinden, tevens allerlei uitwendige zaken omvatte, zooals de kleeding en den kerkzang, het staan en het buigen bij den koordienst, ja zelfs de inrichting van de eetzaal, de plaatsing der tafels en de orde der aanzitting aldaar [6]).

Oppervlakkig beschouwd, hadden deze vormen al zeer weinig waarde. Doch men vergete niet, dat zij moesten dienen tot strenge handhaving, niet slechts van de uitwendige eenheid, maar ook van de inwendige orde der kloosters. Die orde was maar al te vaak geheel verbroken. Zoolang zij niet hersteld was, kon er van hoogere dingen geen sprake zijn. Hieruit moet, naar ons toeschijnt, althans gedeeltelijk worden verklaard, waarom een

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 295—300, 303—307.

2) Zie boven, dl. I, blz. 69v, 205—211.

3) Zie *Ref. mon.* p. 494^c, 480^a; verg. boven, blz. 23, 24, 32.

4) Zie *Ref. mon.* p. 482^b, 502^b, 505^c, 822^c, 834^a, 870^c, 888^c, 896^a, 907^c, 949^a, alibi. Zie ook *Chron. Wind.* p. 174. Het ceremonieel bij het aannemen der hervorming in een klooster is uitvoerig beschreven *Ref. mon.* p. 825.

5) Zie boven, dl. I, blz. 294.

6) Zie *Ref. mon.* p. 864^b, 865^b, 868^b, 870^c, 875^a, 886^b, 888^a.

man als Busch — ofschoon hij ongetwijfeld de reeds genoemde uitwendige eenheid veel hooger heeft geschat, dan wij het zouden doen — bij zijne kloosterreformatiën gewoonlijk met het onderricht in die vormen begon 1). Wij vertrouwen intusschen, dat zij hem slechts middelen waren tot bereiking van een hooger doel, de verbetering van het zedelijk leven.

Dit zedelijk leven nu omvatte reeds terstond de stipte vervulling van de drie substantieele geloften van kuischheid, gehoorzaamheid en armoede 2), waarbij de Windesheimers, naar den eisch van den zoogenoemden regel van Augustinus, met bijzonderen nadruk de onderlinge liefde voegden 3). Met armoede bedoelden zij, dat het klooster alles, de kloosterling daarentegen niets bezitten mocht. Op dit punt waren zij onverbiddelijk streng 4). Reeds vonden wij Busch in de keldertjes van zeker vrouwenconvent, waar de zusters hare persoonlijke bezittingen verborgen hielden 5). Tevens werd alle simonie, in welken vorm ook, onvoorwaardelijk veroordeeld 6). Dit moet te hooger worden

1) Zie bijv. l. l. p. 834a, 870c, 888a. Hoezeer hij van de bedoelde uitwendigheden het al of niet bestaan der kloosterhervorming afhankelijk maakte, blijkt o. a. uit l. l. p. 825a: „contra veram reformationem est, quod postulatis; quia, si ita fecerimus, nulla hîc erit reformatio. Oportet igitur, ut Praepositus, et siqui alii hîc fuerint bonae voluntatis, adhuc hodie habitum nostrum induant"; alsmede uit p. 905c: „Tunc dixi: Si habitum mutare nolunt aut non debent, tunc ego nolo earum esse et dici reformator".

2) Zie daarover boven, blz. 279—283.

3) Zie *Ref. mon.* p. 844b; *Chron. Wind.* p. 90 seq; voorts aldaar, p. 21 seq, 23, 45, 54, 66, 72, 85, 334. Ook bij de broeders des gemeenschappelijken levens werd de onderlinge liefde en die jegens alle devoten zeer op den voorgrond geplaatst (*Chron. Wind.* p. 7, 45, 64; Handschrift D, fol. 26v).

4) Zie *Chron. Wind.* p. 91 seq; voorts boven, dl. I, blz. 305, noot 2, en dl. II, blz. 281. De Windesheimers hadden dit met Gerrit de Groote gemeen (zie boven, dl. I, blz. 41). Later schijnt er eenige verslapping te zijn gekomen (zie boven, blz. 148). De rede, door Cornelis van Beeck, prior der regulieren te Utrecht, in 1544 voor het generaal kapittel gehouden (zie boven, blz. 90, de noot), ademt nog geheel den ouden geest.

5) Zie boven, dl. I, blz. 305, en verg. vooral ook *Ref. mon.* p. 825c. Zie voorts aldaar p. 887c—888a, 889c, 890c, 891b, alibi.

6) Ook dit was geheel in den geest van Gerrit de Groote (zie boven, dl. I, blz. 41), gelijk trouwens in dien van alle zedelijk gevoelende mannen. Het is niet zonder beteekenis, dat de bul van paus Urbanus V „Ne in vinea Domini", die tegen de „simoniaci" was gericht, in de *Constitutiones* van 1553 (p. 120—

gewaardeerd, naarmate het kwaad zelf dieper was ingeworteld 1) en bijna onuitroeibaar scheen 2). En dat voor de moraliteit in den meest gewonen zin des woords, d. i. voor de reinheid van het geslachtsleven, met bijzondere zorg werd gewaakt 3), daarvan moge het volgend voorbeeld ten bewijze strekken.

Het klooster van S. Pancras te Hamersleben in het bisdom Halberstadt wenschte in het kapittel van Windesheim te worden opgenomen. Johan Busch, die het op verzoek van den Bisschop hervormd had, beijverde zich zeer voor de zaak. Doch Arnold Huls, prior te Bodiken, een der definitoren, zeide tot hem: »Broeder Johannes, laat ons de waarheid zeggen. Ik ben daar óók geweest, maar het schijnt mij toe, dat dit klooster niet moet worden ingelijfd. Niet ver van daar is een huis, waar vrouwen wonen; daar zouden de broeders kunnen komen." Busch echter liet niet los. Hij beweerde, dat dit huis wel zou worden afgebroken. Doch de Windesheimsche vaderen gingen met de noodige zekerheid te werk. De afgevaardigde van den prior en den Bisschop moest voor de volle vergadering der definitoren verschijnen. Eerst toen hij beloofd had, dat het door hen genoemd bezwaar onmiddellijk na zijne terugkomst zou uit den

122) is opgenomen. Dat er later onder de Windesheimers wel eens simonie schijnt gepleegd te zijn, zie boven, blz. 131, en dat achter de *Constitutiones* van 1553 een streng zedelijk *Tractatulus de simonia religiosorum* voorkomt, zie boven, blz. 150. Als schrijver hiervan wordt Cornelis Block, prior der regulieren te Utrecht (1532—'53) genoemd (zie Val. Andreae, *Bibliotheca Belgica*, p. 144; Foppens, *Bibl. Belg.* tom. I, p. 194). Reeds Foppens (l. l.) heeft gegist, dat hij dezelfde zal zijn als de zooeven genoemde Cornelis van Beeck. Inderdaad kan hij nauwelijks een ander wezen (zie v. Heussen en v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 386, 552; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. II, blz. 97, 138).

1) Zie bijv. *Ref. mon.* p. 890a: „Omnes enim in Saxonia Moniales cujuscunque Ordinis in Monasteriis, in quibus intraverunt, Simoniacum habuerunt ingressum, certam dantes pecuniae summam pro earum susceptione ante modernam reformationem."

2) Toen Busch geweigerd had, bij gelegenheid van zijne bevestiging tot proost te Sulta den bisschop van Hildesheim geld te vereeren, wijl dit simonie zou wezen, zeide de Bisschop: „Ik ben niet heiliger dan de Paus, dien ik voor mijne confirmatie bijna driehonderd dukaten heb gezonden" (zie *Ref. mon.* p. 494b; verg. boven, dl. I, blz. 9v.).

3) Zie boven, blz. 279v.

weg geruimd worden, gaven zij toestemming, en het klooster werd in het Kapittel opgenomen 1).

Een krachtig bewijs voor den zedelijken ernst, die de Windesheimsche kloosterhervormingen kenmerkte, levert de soms heftige, ja hartstochtelijke tegenstand van de omwoners der plaats of de inwoners der stad, waar zij werden gevestigd 2). Toen te Ezinge, thans in Groningerland, het benedictijner-vrouwenklooster Mariënkamp, dat door het ongebonden leven der nonnen tot groote armoede was vervallen, in een convent voor augustijner-regulieren zou worden veranderd, en het kapittel van Windesheim was uitgenoodigd, eenige broeders derwaarts te zenden, hadden deze laatsten heel wat, ja tot wanhopig wordens toe van de ruwe Friezen te verduren. Blijkbaar was men meer met de vroegere nonnen dan met de tegenwoordige kanunniken gediend. Intusschen slaagde de arbeid ondanks alle hinderpalen zóózeer, dat het klooster later bijna tweehonderd bewoners telde en op zijne beurt het hervormingswerk in andere gestichten voortzette 3).

Ziehier een sterker voorbeeld van tegenwerking door de burgerij. Bij Huy lag een convent, Nieuwklooster geheeten. Jan van Beieren, bisschop van Luik, deed het door het kapittel van Windesheim hervormen. Dit was den stedelingen echter volstrekt niet aangenaam. Zij deden het klooster niet slechts allerlei overlast aan, maar wierpen er de hervormde regulieren uit, en plaatsten er de vroegere loszinnig levenden weer in 4), aan welke zeker meer te verdienen, of althans meer levensgenot te behalen viel.

Wil men nog meer? In sommige Brabantsche kloosters ontstonden wegens de inlijving in het generaal kapittel van Windesheim zóó groote onaangenaamheden 5), dat de stichter van

---

1) Zie *Ref. mon.* p. 834b.

2) De tegenwerking van kerkelijke personen kwam óók meermalen voor, maar had natuurlijk andere oorzaken. Voorbeelden levert *Ref. mon.* p. 488a, 868c, 905c, 906c. De stedelijke vroedschappen, ofschoon wegens financieele redenen soms niet bijzonder op kloosters gesteld (zie bijv. boven, blz. 183, noot 2; verg. daarentegen Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 137 seq.), waren niet zelden openlijk dankbaar voor het werk der reformatie (zie bijv. *Ref. mon* p. 830e).

3) Zie *Chron. Wind.* p. 184—186.

4) Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 846 seq.

5) Verg boven, blz. 17v.

Mariënhage bij Eindhoven den goeden raad kreeg en ook opvolgde, zijn klooster van den aanvang af met het Kapittel te vereenigen, wijl het gemakkelijker zou gaan, dit terstond, dan later te doen 1). Wel een bewijs, dat het gewone kloosterleven niet al te heilig, het Windesheimsche onverbiddelijk streng, en de hervorming dringend noodig was.

Dit werd dan ook door de beter gezinden gevoeld. Hadden zij een convent op te richten, in te richten of te hervormen, hun oog en hunne hoop vestigden zich op Windesheim of de daarmede verbondene kloosters. Reeds vroeger zagen wij, hoe de bisschop van Utrecht, toen hij kennis kreeg van de verregaande zedeloosheid te Ludingakerke in Friesland, de Windesheimers verzocht, aldaar de hand aan het werk te slaan 2). Voorbeelden van dien aard kan men in het werk van Busch »De reformatione monasteriorum" bij menigte vinden. Voor een paar andere vragen wij hier eene plaats.

Buiten de muren van Worms lag het klooster Kirsgarten. Het was in 1226 gesticht en werd gedurende twee eeuwen door cisterciënser-nonnen bewoond. Langen tijd was het leven er goed, doch toen de zusters in het bezit waren gekomen van vele privilegiën van pausen en keizers, verslapte de tucht en men pleegde er simonie. De pest ontvolkte het klooster; de vromen zagen er de rechtvaardige hand Gods in, en het gebouw werd voortaan slechts door een huisbewaarder met zijn gezin bewoond. Eindelijk (1443) nam een nieuwe bisschop de zaak ter hand. Eerst raadpleegde hij met abten der cisterciënser-orde, maar dezen, alles onderzocht hebbende, wanhoopten er iets goeds van te kunnen maken. Toen zond hij naar het kapittel van Windesheim. Dit vaardigde den prior van Bodiken af, om de plaats in oogenschouw te nemen. Men verhaalt, dat deze, de bewoners der streek leerende kennen, zeide: »Het is hier wel een land voor wijn, maar niet voor kloosters" 3). Intusschen, de zaak werd beproefd. Met goedvinden van het Kapittel zond hij er eenige broeders heen, en Kirsgarten werd een convent van

---

1) Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 135 seq.

2) Zie boven, dl. I, blz. 295v.

3) „Terra ista est vinifera sed non religiosifera."

augustijner-regulieren, behoorende tot de vereeniging van Windesheim [1]).

Merkwaardiger is het volgende. Te Luik was een armengasthuis [2]), dat door drie of vier reguliere kanunniken van den ouden stempel werd bestuurd. In verloop van tijd echter ontaardde dit gesticht zóózeer, dat het eene verzamelplaats van publieke vrouwen werd. De bisschop van Luik, om hieraan een einde te maken, gaf er eene gansch andere bestemming aan. Voortaan zouden knapen tot veertien- of vijftienjarigen leeftijd aldaar volgens de wijze der broeders van het gemeenschappelijke leven hunne opvoeding ontvangen, terwijl een priester, het gewaad der laatstgenoemden dragende, aan het hoofd zou staan. Dit geschiedde. Het gebouw heette van toen af het »Goedekinderenhuis". Maar ook dit liep weer verkeerd uit. Een der »priors" stelde het schoolgebouw voor dobbelaars open, wist op allerlei bedriegelijke wijzen aan geld te komen, en leefde in dronkenschap met Hilla, zijne concubijn. Toen sloeg de Bisschop een anderen weg in. Hij verlangde, dat het huis op Windesheimsche wijze zou worden hervormd (1428), en na weinige jaren was het een voortreffelijk klooster, dat in het Kapittel werd ingelijfd en ook later in bloeienden staat verkeerde [3]).

Uit dit voorbeeld, gelijk uit zoovele andere [4]), blijkt, dat de hervormingen volstrekt niet altijd door de belanghebbenden zelven begeerd, maar zeer dikwijls van hooger hand opgelegd werden. En waar de kloosterlingen zelven ze wenschten, daar geschiedde het ook niet altijd met de meest reine bedoelingen.

---

1) *Chronicon Wormatiense* (in Ludewig, *Reliqviae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. II), p. 113—115, 154—156.

2) Men denke hier niet uitsluitend aan een zieken-, maar aan een passantenhuis, gelijk de gasthuizen overeenkomstig hun naam oorspronkelijk waren, ofschoon aan ieder gasthuis ook een ziekenhuis verbonden was. Zeer leerzaam tot kennis van deze philanthropische stichtingen is de *Fundatiebrief van het Ewoutsgasthuis te Wijk bij Duurstede* (in de *Kronijk van het Historisch genootschap te Utrecht*, 13de jaarg., 1857, blz. 116—129). Zie voorts Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 249v.

3) Zie Latomus en Hoyberge, l. l. p. 123—125 (ontleend aan Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 13, in het „Compendium" door Hoyberge, p. 81—86). Verg. Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 170v.

4) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 295v, 298, 299 (noot 5), 301, 301v, 304, 309.

Niet zelden liep er evenveel wereldsch eigenbelang als zucht naar geestelijke volmaking onder [1]). Het kapittel van Windesheim toch had een goeden naam en bezat vele privilegiën, door pausen en prelaten daaraan verleend [2]). Waar de inrichting of de hervorming meer met tegenzin dan uit edele beginselen gewenscht werd, is het niet te verwonderen, dat zij soms met groote moeite werd ingevoerd en toch niet veel blijvends opleverde. Zoo werd bijv. in 1400 het klooster Engelendaal te Leiderdorp gesticht. Willem Vornken zou er de Windesheimsche inrichting aan geven. Doch toen hij, na er een jaar te zijn geweest en er al zijne kracht aan besteed te hebben, bemerkte dat hij toch niet vorderde, zeide hij: »Lieve broeders, gij ziet, dat het noch u noch mij langer past, dat wij samenblijven. Wij komen in leven en zeden niet overeen. Doet gij, wat u nuttig is; ik zal terugkeeren naar het huis, van waar ik ben gekomen. De Heer zij met u" [3]). Evenzoo werd de hervorming van het vrouwenklooster Klaarwater in Friesland tot tweemaal toe door Diepenveensche zusters beproefd, maar vergeefs [4]). Algemeen was de opmerking, dat het hervormen van reeds bestaande kloosters meer moeite kostte dan het inrichten van nieuwe [5]), en nog algemeener deze, dat het hervormen van vrouwenconventen het zwaarste en ondankbaarste van alles was. Busch deelt dan ook merkwaardige staaltjes mede van den kwaadaardigen tegenstand, dien de nonnen hem en zijnen medehervormers niet zelden boden [6]), en hij, zoowel als anderen, kende het wijdverspreide, voor de zusters niet zeer vleiende rijmpje:

Gratia nulla perit, nisi gratia sola sororum.
Sic fuit, est et erit: ONDANCK in fine laborum [7]).

---

1) Verg. *Chron. Wind.* p. 203.

2) Zie boven, blz. 64—83.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 168 seq., 479 seq. Verg. boven, blz. 332.

4) Handschrift D, fol. 129[v], 126[v]. Verg. eenige bladzijden verder.

5) Zie *Chron. Wind.* p. 203. Verg. boven, blz. 340v.

6) Men kan er verschillende vinden *Ref. mon.* p. 859—865, 874—878, 896—899. Zie daarentegen de vriendelijke ontvangst p. 869 seq., vooral p. 891[b].

7) Dit rijmpje wordt, ofschoon bijna zeker ten onrechte, door Johannes Trithemius (in zijne *Annales Hirsavgienses*, S. Galli, 1690, tom. II, p. 261) toegeschreven aan Gerrit de Groote. Het was bekend aan Busch (*Ref. mon.* p 878[c]) en aan Frederik van Heilo (*Apologia super resignatione regiminis soro-*

Al hadden de Windesheimers niet anders gedaan, dan in een tijd van schier algemeene kloosterverbastering eene vereeniging van ongeveer honderd conventen te vormen [1]), waarin door strenge tucht en onderlinge visitatie alle onzedelijkheid zooveel mogelijk geweerd, en het goede met nadruk bevorderd werd, ook dan reeds zouden zij iets voortreffelijks hebben verricht. Doch zij deden meer. Ofschoon zij hun hervormenden arbeid helaas slechts tot kloosters en andere geestelijke huizen [2]) bepaalden, breidden zij dien nochtans verre, ja zeer verre uit. En zoo is het geschied, dat eene menigte conventen in Noord- en Zuid-Nederland, Duitschland en Frankrijk, ook zonder in hun onderling verbond te zijn getreden, hunne uitwendige vormen in acht namen, hun kerkdienst volgden, in meerdere of mindere mate overeenkomstig hunne beginselen van zedelijkheid leefden, of zich zelfs geheel onder hun geestelijk toezicht plaatsten. Men heeft het aantal van deze conventen op eenige honderden begroot [3]). Nauwkeurig is het niet te bepalen. Telkens ontdekt men er meer.

---

rum, afgedrukt bij Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, Amst. 1866, blz. 81; verg. de minder juiste, maar blijkbaar hetzelfde bedoelende opgave van Hoyberge, *Corsendonca*, p. 178). Laatstgenoemde, die zich over het vrouwelijk geslacht zeer minachtend uitliet (t. a. p. blz. 78—80; verg. boven, blz. 279, noot 9), verhaalt van een abt, die zeide, dat hij, zoovele monniken hij tot besturing van nonnen had afgevaardigd, naar de hel had gezonden, alsmede van een ernstig man, die op de klacht van zekeren priester, „quod gratiam regiminis sororum non haberet", ten antwoord gaf: „Et hoc gratia est, quod gratiam illam non habetis" (t. a. p. blz. 80v; verg. Hoyberge, l. l. p. 178 seq.).

1) Zie boven, blz. 55v.

2) Zelfs gasthuizen werden soms door hen hervormd, of bij de oprichting onder hun toezicht geplaatst. Het eerste was het geval met het Groote gasthuis te Leuven (zie Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 7, afgedrukt bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 131—134). Het laatste had plaats met het gasthuis te Cues, opgericht door Nicolaas van Cusa (zie [Hontheim,] *Historia Trevirensis diplomatica*, Aug. Vind. 1750, tom. II, p. 437, 438, en voorts over dit gesticht: Swalue, *Het hospitaal te Cues en deszelfs stichter*, in Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. III, Leid. 1843, blz. 113—172, met afbeelding; Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 232—238).

3) Zie Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 319 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 113; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 609).

Het spreekt van zelf, dat bij het werk der kloosterreformatie door augustijner-regulieren de conventen hunner eigene orde het eerst en het meest in aanmerking kwamen. Zoowel de opdracht van het concilie van Bazel [1]) als later die van Nicolaas van Cusa [2]) had dan ook deze strekking. Gelijk wij reeds zagen, verwachtte laatstgenoemde van het Windesheimsch kapittel tot verbetering van het kloosterleven zóóveel heil, dat hij de statuten van dit kapittel blijkbaar ten grondslag legde van zijne reformatorische plannen, voor zoover het de orde der regulieren betrof [3]). Op zijn bevel moest het in onbruik geraakt provinciaal kapittel te Neuwerk hersteld, op de wijze van het Windesheimsche ingericht, en met dit laatste in verband gesteld worden [4]). Inderdaad werd het eenige jaren later eene trouwe kopie van dat van Windesheim, hoewel het niet veel levensvatbaarheid schijnt te hebben gehad [5]). Daarentegen oefende de opdracht van den pauselijken legaat aan Johan Busch, destijds proost van Neuwerk, en doctor Paulus, proost van het S. Mauritiusconvent te Halle, om alle kloosters hunner Orde in de bisdommen Maagdenburg, Merseburg, Meissen, Neuburg [6]), Brandenburg, Havelberg, Halberstadt, Hildesheim en Verden te bezoeken en zoo noodig te hervormen [7]), een niet geringen invloed in wijden kring uit.

Ook hierbij bleef het niet. De Windesheimers kregen als kloosterbezoekers en hervormers zóóveel vermaardheid, dat ook conventen van andere orden òf uit eigen beweging hunne hulp inriepen, òf door de daartoe bevoegde machten ter visitatie en reformatie aan hen werden opgedragen. Zoo strekte dan hun arbeid, en bijgevolg ook hun invloed, zich in eene menigte

---

1) Zie boven, dl. I, blz. 297v; dl. II, blz. 75v, 330.

2) Zie boven, dl. I, blz. 301v; dl. II, blz. 122, 336.

3) Zie boven, blz. 44v, 122. Verg. ook eenigermate blz. 344, noot 2.

4) Zie boven, blz. 44v, 122v.

5) Zie boven, blz. 49, 50.

6) Het zoogenaamd bisdom van Neuberg is geen ander dan dat van Augsburg. Zie Potthast, *Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters. Supplement*, Berl. 1868, S. 271.

7) Zie *Ref. mon.* p. 958a (verg. boven, dl. I, blz. 301v; dl. II, blz. 122, 336), en voorts de stukken, tot de zaak behoorende, waaruit de aard en de strekking der reformatie kan blijken, aldaar, p. 956—963.

kloosters van praemonstratensers [1]), cisterciënsers [2]), benedictijnen [3]) en leden van kleinere orden [4]), zoo mannen als vrouwen, uit [5]).

Bij de reformatiën der Windesheimers onder de benedictijnen werkte zeer gunstig de omstandigheid mede, dat schier alles, wat in de Statuten der eersten was opgenomen, ook in den Regel der laatsten was vervat [6]). Voorts troffen gelijksoortige pogingen, door beiden aangewend, allergelukkigst te zamen. Immers reeds vroeger hadden de benedictijner Johan Dederoth van Munden of van Minden [7]), abt van het klooster te Bursfeld [8]), en de Windesheimer Rembert ter List [9]), prior van het klooster te Wittenburg [10]), van het concilie te Bazel volmacht

---

1) *Ref. mon.* p. 836^{a}—841^{b}.

2) l. l. p. 862^{c}—864^{a}, 877^{b}—878^{c}, 891^{b}, 896^{c}—898^{a}.

3) l. l. p. 848^{a}—852^{a}, 878^{c}—880^{a}, 889^{c}—890^{a}.

4) l. l. p. 854^{b}—859^{a}, 869^{b}—874^{b}, 886^{c}—887_{b}, 890^{b}—891^{a}.

5) Aan latere onderzoekers zij bericht, dat de „Oratio scholas t ica" van J. C. Harenberg, getiteld *De felici in terris Brunsvico-Wolferbuttelanis coenobiorvm reformatione* (in 's mans *Otia Gandershemensia sacra*, Traj. ad Rhen. 1740, p. 309—324), niets bijzonders aangaande ons onderwerp bevat en de moeite van het raadplegen niet beloont.

6) *Ref. mon.* p. 844^{b}.

7) Zie aangaande hem en de bronnen voor zijne geschiedenis de zoo aanstonds te noemen monographie van Leuckfeld, S. 21, 40—42 (verg. de daaraan ontleende mededeelingen van Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. iv, S. 274, Note *e*). Hij werd abt van Clusa in 1430, van Bursfeld in 1433, en stierf in 1439.

8) Zie over dit klooster, gelegen aan de Weser tegenover Münden: Leuckfeld, *Antiqvitates Bursfeldenses*, Leipz. 1713, kl. 4to, S. 3—31, en Kist, *Bul van paus Paschalis II, van het jaar* 1104, *betreffende het klooster Bursfeld* (in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VI, Leid. 1835, blz. 261—273). Het werkje van Leuckfeld schijnt zeldzaam te zijn. Kist althans heeft het niet kunnen raadplegen (zie a. w. blz. 269).

9) Zoo was zijn volledige naam (zie *Ref. mon.* p. 489^{a}). Is hij misschien dezelfde, dien wij boven, blz. 301, hebben ontmoet? Hoe dit zij, hij was kloosterling te Frendeswege bij Nordhorn, maar werd door zijn prior Hendrik Loder, dien men verzocht had de opneming van het convent te Wittenburg in het kapittel van Windesheim te willen bewerken, in 1423 aan het hoofd van genoemd convent geplaatst (*Ref. mon.* p. 488^{b}). Veertien jaar later legde hij zijne betrekking neder (l. l. p. 488^{b}, 489^{a}).

10) Zie over dit klooster, het eerste dat in Saksen de hervorming aannam (*Ref. mon.* p. 488^{b}), beneden, in het Aanhangsel, n°. 35.

gevraagd, om, ieder met de hulp van een daartoe door hem te kiezen persoon, de kloosters hunner orde in Saksen en Brunswijk te mogen hervormen [1]). De volmacht was hun verleend [2]), en het schijnt wel, dat zij zich veelal van elkander als helpers bedienden [3]). In ieder geval waren beiden met denzelfden geest bezield en hebben zij op de kloosters van de wederzijdsche orden een heilzamen invloed uitgeoefend, reeds vóórdat het werk der hervorming door Busch en anderen op breeder schaal werd volbracht.

In hoeverre nu echter deze kloosterreformatie van Johan Dederoth onder de benedictijnen, waaruit in 1440 de bekende Bursfeldsche congregatie is voortgekomen [4]), met de Windesheimers in verband staat, schijnt moeilijk te bepalen. Volgens Busch bestond er wezenlijke invloed, niet slechts door het samenwerken van Dederoth — of, gelijk hij hem steeds noemt, Johannes van Northeim [5]) — en Rembert ter List [6]), maar ook doordien eerstgenoemde wegens zijne hervormingsplannen het klooster te Windesheim en dat te Bodiken had bezocht, ten einde er de ware wijze, waarop de regel in acht moest worden genomen, met eigene oogen te aanschouwen [7]). Volgens Trithemius daarentegen heeft Dederoth — of, zooals hij 's mans naam vermeldt, Johannes van Rheinhausen [8]) — bij de hervorming van

---

1) Zie *Ref. mon.* p. 841^{c}. Eenigszins anders, l. l. p. 489^{a}.

2) Waarschijnlijk in 1435. Zie vooral Gieseler, a. a. O.; verg. *Ref. mon.* p. 487^{c}, 489^{a}.

3) Zie *Ref. mon.* p. 488^{a}, 842^{a}.

4) Zie aangaande deze Congregatie, de tot haar behoorende kloosters en de haar verleende privilegiën, de genoemde monographie van Leuckfeld, S 31—192; over de voornaamste literatuur, haar betreffende, Gieseler, a. a. O., waarbij gevoegd kunnen worden Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, tom. II, p. 350 seq. (alwaar de naam Dederoth), 413 seq., en M. S. n°. 1693 der Bourgondische bibliotheek (verg. ook Henricus Meibomius, *Chronicon monasterii Bergensis*, in Meibomii, *Res Germanicae*, Helmaest. 1688, tom. III. p. 307—310); over hare vertakkingen op Nederlandschen bodem, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 185—191.

5) Zie bijv. *Ref. mon.* p. 841^{c}, 842^{a}, 842^{b}.

6) Zie l. l. p. 841^{c}—842^{b}.

7) Zie l. l. p. 842^{b}.

8) Zie zijne meer vermelde *Annales Hirsavgienses*, tom. II, p. 350, 351, 353; verg. zijn *Chronicon Sponheimense* (in zijne *Opera historica*, ed. Freher

zijne abdij te Bursfeld hulp gezocht en gevonden bij den geleerden en zeer vromen Johannes Rode [1]), abt van het benedictijnerklooster van S. Matthias bij Trier, die hem vier goede broeders zond en hem, benevens een »ordinarius", afschrift gaf van door hem ontworpen »statuta" of »constitutiones". Neemt men nu in aanmerking, dat deze Johannes Rode door Otto, aartsbisschop van Trier, uit een karthuizer-klooster geroepen en als benedictijner gekleed was, met het doel om de genoemde abdij van S. Matthias te hervormen, dan komt men tot het besluit, dat volgens Trithemius de reformatie van Bursfeld, en bijgevolg eenigermate de geest der Congregatie van dien naam, niet met de Windesheimers maar met de benedictijnen zelven, of, zoo men wil, met de karthuizers in verband staat [2]). Intusschen, evenals Busch reden kan hebben gehad, de Windesheimers op den voorgrond te plaatsen, kan Trithemius, wiens klooster tot de Bursfeldsche congregatie behoorde, aangenamer hebben gevonden, alleen de benedictijnen te noemen, en reeds zou men geneigd zijn, ook hier de waarheid in het midden te zoeken, ware het niet, dat een derde getuige optrad [3]), die, eveneens lid der genoemde Congregatie, hetzelfde verhaalde als Busch, ja sterker dan hij alle licht deed vallen op den invloed van Windesheim. Ongelukkig evenwel schijnt deze getuige niet volkomen te vertrouwen. Hij geeft den indruk van naijverig te zijn op den roem van Bursfeld. Volgens hem moest

---

Francof. 1601, pars II), p. 350. Johan Dederoth had de eerste, maar terstond krachtige opwekking tot reformatie ontvangen op het concilie te Constanz, waar hij als monnik van Rheinhausen namens zijnen abt tegenwoordig was (zie *Ann. Hirsavg.* p. 350 seq.; *Chron. Sponh.* p. 350).

1) Zie aangaande dezen merkwaardigen man, geb. te Trier, gest. 1439, en die ook als schrijver is opgetreden, o. a. Trithemius, *Catalogvs illvstrivm virorvm* (in zijne *Opera historica*, tom. I), p. 157; denzelfden, *De scriptoribus ecclesiasticis* (eveneens aldaar), p. 360; Gasparus Bruschius, *Chronologia monasteriorum Germaniae*, Sulzb 1682, p. 447 seq; [Hontheim,] *Historia Trevirensis diplomatica*, tom. II, p. 331; Browerus en Masenius, *Antiquitates et annales Trevirenses*, Leod. 1670, tom. II, p. 268, 278; Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, tom. I, p. 414 seq; tom. II, p. 323.

2) Zie aangaande dit alles Trithemius, *Annales Hirsavgienses*, tom. II, p. 351; denzelfden, *Chronicon Sponheimense*, p. 350.

3) Namelijk Johannes Legatius in zijn *Chronicon coenobii S. Godehardi in Hildesheim* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, tom. II), p. 413 seq.

de Congregatie eigenlijk niet naar dit laatste klooster, maar naar zijn convent, d. i. naar Clusa bij Gandersheim, worden genoemd, wijl de reformatie dáár reeds door Johannes van Northeim was begonnen, eer deze haar in het klooster te Bursfeld aanbracht. Bij dit een en ander komt nog, dat de voorstelling der feiten, gelijk die door Busch en, naar het schijnt afhankelijk van hem [1]), door dezen derden getuige wordt gegeven, chronologisch niet juist kan zijn [2]), en dat er daarenboven nog verschilpunten bestaan, die de vereeniging der twee berichten schier onmogelijk schijnen te maken [3]). Alles te zamen genomen, moeten wij den lezer verzoeken, ons van het uitspreken van een bepaald oordeel te willen ontslaan. Geheel zonder nut voor de reformatie, en dus ook eenigermate voor de congregatie van Bursfeld, was de Windesheimsche geest zeker niet, doch hoever dit zich uitstrekte, ligt voor onszelven nog min of meer in het duister.

Ofschoon het bij een overzicht van den invloed, dien eene stichting in de wereld heeft gehad, niet rechtstreeks behoort, in

---

1) De twee verhalen gelijken zeer sterk op elkander; Legatius heeft Busch gekend (zie l. l. p. 415, 416); hij stierf in 1503 (zie Leibnitz, l. l. p. 6), d. i. acht en twintig jaar na de voltooiing van het werk *De reformatione monasteriorum* (zie boven, dl. I, blz. 320, verg. met blz. 291), waaruit hij dus kan hebben geput.

2) De beide schrijvers laten namelijk in 1430 het klooster Clusa door Johannes van Northeim en Rembert ter List hervormen op grond van de volmacht, hun verleend door het concilie te Bazel, dat in 1431 begon. Voorts noemen zij Johannes van Northeim abt van Bursfeld, wat hij eerst in 1433 werd. Reeds Gieseler heeft opgemerkt, dat hier tegen de tijdrekenkunde werd gezondigd. Zie zijn aangeh. werk, Bd. II, Abth. iv, S. 274 f.

3) Alles zou misschien nog overeen zijn te brengen, als men mocht aannemen, dat Dederoth en Ter List in 1430 niet op gezag van het concilie te Bazel, maar op dat van den Brunswijkschen hertog Otto den Eenoogige hadden gehandeld Doch ook dan blijven er groote bezwaren. Immers volgens Busch en Legatius is Dederoth abt van Clusa geworden, nadat hij reeds abt van Bursfeld was. Volgens Trithemius heeft juist het tegenovergestelde plaats gehad. Busch en Legatius laten hem te Clusa opvolger zijn van een abt, die, de reformatie van het klooster weigerende, zoolang in den kerker van zijn convent door hertog Otto werd gevangen gehouden, totdat hij afstand deed van zijne waardigheid. Trithemius zegt, zoowel in zijne *Annales Hirsavgienses*, p. 351, als in zijn *Chronicon Sponheimense*, p. 350, dat de opvolging geschiedde wegens het overlijden van den abt.

eene afzonderlijke behandeling te treden van de personen, door wie zij dezen invloed heeft uitgeoefend, kan het toch tot recht begrip van den aard en den omvang der zaak van groot nut zijn, enkelen hunner als het ware aan het werk te zien. Uit die enkelen kunnen dan allen worden gekend; het denkbeeld neemt eene gestalte aan; de redeneering maakt plaats voor aanschouwing. Daarom zullen wij, na de vroegere uitvoerige bespreking van Busch [1]), de kloosterhervormers Hendrik Loder en Johannes Mauburnus gedenken, en ook een paar zusters doen kennen, die zich in hetzelfde opzicht als zij verdienstelijk hebben gemaakt. En ten einde niets achterwege te laten, wat den indruk der Windesheimsche kloosterreformatie kan verhoogen, zullen wij ten slotte de aandacht vestigen op eenige conventen, vanwaar in bijzondere mate een hooger leven in andere is uitgegaan.

Hendrik Loder. Ongetwijfeld is hij na Busch een der grootste kloosterhervormers, die het kapittel van Windesheim bezat. Wat ons betreft, wij houden hem voor een veel dieperen geest dan laatstgenoemde. Jammer alleen, dat zijne methodistische ziekelijkheden veel van het voortreffelijke, dat in hem was, bedierven. Op het slot Loder bij Osnabrug geboren [2]), kwam hij later te Windesheim, maar schijnt òf door zijne overdrevene nederigheid zich op den achtergrond geplaatst, òf door gebrek aan vroegtijdige ontwikkeling de aandacht der broeders niet bijzonder getrokken te hebben. Hoe dit zij, men gebruikte den sterken, forsch gebouwden Westfaler [3]) voor boerenwerk en handenarbeid, liet hem brouwen, bakken en koken [4]), maar schijnt te hebben gemeend, dat hij voor andere zaken niet veel geschiktheid bezat. Van lieverlede nochtans kwamen zijne hoogere hoedanigheden aan den dag. Eerst nam men hem onder de conversen [5]), later onder de

1) Zie boven, dl. I, blz. 289—325. Tevens herinner ik den lezer de aldaar (blz. 289, noot 2) genoemde voordracht van Grotefend, *Der Einflusz der Windesheimer Congregation auf die Reformation der Niedersächsischen Klöster*, wijl deze schier uitsluitend over Busch handelt.

2) *Chron. Wind.* p. 534; verg. ook aldaar, p. 84, 112.

3) De Westfalers stonden in die dagen als bijzonder sterk bekend. Zie *Chron. Wind.* p. 391, 435, 535.

4) *Chron. Wind.* p. 112, 534.

5) l. l. p. 534.

koorbroeders op [1]), en hij werd zelfs de opvolger van Gerlacus Petersz. in diens betrekking van sacristein [2]).

Terwijl hij als zoodanig werkzaam was en ook nu weer zijne plichten nauwkeurig vervulde, geschiedde het, dat er in het Windesheimsche klooster Frendeswege bij Nordhorn in Bentheim een prior moest worden benoemd. De keuze der broeders aldaar viel op Loder [3]), en deze toog er heen. Hij vond er alles in groote armoede, hield er allen de gehoorzaamheid, nederigheid, verduldigheid en andere christelijke deugden als de grondslagen van het ware kloosterleven voor, maar bekrachtigde ook zijne leer met een leven in ijver, eenvoudigheid en liefde [4]). De »ootmoedigheid", in den vroeger door ons besproken zin opgevat [5]), stond bij hem bovenaan. Hij zelf beoefende haar op vaak overdrevene wijze. Aan de geringste werkzaamheden nam hij deel; de slechtste spijzen at hij mede; den gasten waschte hij de voeten; in één woord, hij wilde liever de minste dan de meeste der broederen wezen [6]). Ook deze laatsten spoorde hij dagelijks tot die ziekelijke soort van nederigheid aan, en er was in het gansche Kapittel geen klooster, waar men meer »ootmoedige werken" verrichtte, meer venijde, meer vloer, voeten en mat kuste, dan te Frendeswege bij Nordhorn [7]). Tevens heerschte er groote weldadigheid ondanks de armoede; want Loder was geloovig overtuigd, dat men door geven rijker werd. De uitkomst maakte hem geenszins beschaamd. Het klooster ging onder zijn bestuur ook in tijdelijke zegeningen zeer vooruit [8]).

Intusschen spaarde hij geen arbeid, hoe zwaar, geene moeite, hoe groot, om andere kloosters te stichten, in te richten of te hervormen. Wij zijn met de bijzonderheden van zijne pogingen

1) *Chron. Wind.* p. 84, 112, 535. Hij werd ingekleed in 1404. Dat iemand, eenmaal conversbroeder zijnde, niet dan bij uitzondering koorbroeder kon worden, zie boven, dl. I, blz. 113v.

2) l. l. p. 535. Verg. boven, dl. I, blz. 139, noot 2.

3) l. l. p. 112, 535.

4) l. l. p. 536.

5) Zie boven, dl. I, blz. 181v; dl. II, blz. 284—291.

6) *Chron. Wind.* p. 537, 539 seq. Verg. boven, blz. 312.

7) l. l. p. 537, 538, 541 seq., 559—565 passim. Verg. boven, dl. I, blz. 143, noot 2; 172, noot 1; 202, noot 2; dl. II, blz. 282; 283; 285, noot 8; 290.

8) Alles ontleend aan *Chron. Wind.* p. 544—547. Verg. boven, blz. 312.

in deze niet zoo van nabij bekend als met die van Busch, doch uit alles blijkt, dat hij een groot kloosterreformator geweest is, oostelijk tot in Saksen, noordelijk tot in het toenmalig Oost-Friesland, zuidelijk tot voorbij Keulen [1]. Helaas, ook de ziekelijkheden, waarvan wij reeds spraken, werden hierdoor in wijden kring verspreid [2]. Bij de hervorming van het klooster te Bodingen in Bergsland ondervond hij zóóveel tegenwerking, dat hij er schier wanhopig onder werd [3]. Een brief, derwaarts door hem geschreven en door Busch in het »Chronicon Windesemense" opgenomen [4], legt, ondanks het rhetorische en exclamatorische van den stijl, een eervol getuigenis af aangaande zijn edelen geest. Door de goeden geacht en bemind, door de boozen »als een duivel" gevreesd [5], droeg hij in Westfalen, Saksen, Friesland en de Rijnstreken den eernaam van »apostel des lands" [6].

Gaarne zouden wij thans spreken over Willem Keppel [7], die niet slechts als prior te Frendeswege, maar ook als kloosterhervormer den arbeid van Loder heeft voortgezet; over Arnold Huls [8] en Arnold van Holte [9], van wie getuigd wordt, dat zij verscheidene regulierenkloosters in Westfalen, Friesland en de Rijnstreken tot aan Bazel hebben hervormd of nieuw opgericht [10]; over Rembert ter List [11], Godfried van Tiel [12]

1) *Chron. Wind.* p. 552; verg. p. 112, 162 seq., 538, 561. Zie voorts p. 185, 187, 201, 204, 551.

2) l. l. p. 538, 561. Verg. boven, dl. I, blz. 172, noot 1, en 202, noot 2.

3) l. l. p. 552.

4) l. l. p. 553—558. Van Boxhorn heeft er een gedeelte uit opgenomen in zijne *Nederlandsche historie* (vert. door Leydekker, Amst. 1739), blz. 223—225.

5) l. l. p. 543; verg. p. 542 seq. (boven, blz. 311).

6) l. l p. 112, 162 seq, 542. Hij stierf in 1439 (l. l. p. 570).

7) Geprofest te Frendeswege. Zie aangaande hem *Chron. Wind.* p. 188, 558; *Ref. mon.* p. 479, 856.

8) Eveneens geprofest te Frendeswege. Zie aangaande hem *Chron. Wind.* p. 55 seq, 185 seq, 188, 526 seq, 555, 558 seq; *Ref. mon.* p. 479, 482, 483, 834, 837, 856, 934 seq; verg. boven, blz. 309v, 339.

9) Zie aangaande hem *Ref. mon.* p. 482b.

10) *Ref. mon.* l. l.; verg. *Chron. Wind.* p. 204.

11) Zie aangaande hem *Ref. mon.* p. 487, 488, 489, 841, 842, 856, 862, 900; Johannes Legatius, *Chronicon coenobii S. Godehardi* (in Leibnitz, l. l. tom. II), p. 413; voorts boven, blz. 346.

12) Geprofest te Windesheim. Zie aangaande hem *Chron. Wind.* p. 109, 201;

en Rutger van Erfurt [1], drie op elkander volgende priors van het convent te Wittenburg [2], die, overeenkomstig de ons bekende volmacht van het concilie te Bazel [3], de kloosterreformatie in het hertogdom Brunswijk en de bisdommen Hildesheim, Halberstadt en Verden hebben uitgebreid; over Hendrik Cremer [4], Johan Clovekorn [5] en Herman van Stralen [6], die, de één in meerdere, de ander in mindere mate, aan de zuivering van het kloosterleven hebben gearbeid; over Herman Rijd van Renen, die in 1455 op verzoek van Nicolaas van Cusa naar het klooster Novicella bij Brixen in Tyrol werd gezonden [7]; over Herman van Xanten [8] en zoovele andere broe-

Ref. mon. p. 477, 481, 482, 488, 489, 490, 492, 493, 856, 865, 869, 900, 901; voorts boven, dl. I, blz. 298, noot 2, en 299, noot 4.

1) Zijn volledige naam was Rutger Luneburg van Erfurt (zie *Ref. mon.* p. 489a). Hij ging in 1460 tot de karthuizers over (l. l. p. 488c, 489a, 935c). Zie voorts aangaande hem l. l. p. 485, 488, 500, 501, 821, 838, 839, 859, 860, 862—864, 864, 865, 902, 903, 925.

2) Zie *Ref. mon.* p. 489a.

3) Zie boven, dl. I, blz. 297v; dl. II, blz. 75v, 330, 336, 346v.

4) Uit Zwolle. Geprofest op den S. Agnietenberg. Prior te Richenberg van 1435 tot '45 (*Ref. mon.* p. 490c). Zie voorts aangaande hem *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 36, 53, 107, 108 seq, 110; *Ref. mon.* p. 490, 492, 493, 497, 500, 501, 504, 505, 826, 837, 904, 949, 953.

5) Of Clavenkorn. Uit Osnabrug. Geprofest te Frendeswege. Prior te Richenberg van 1456 tot '76 (*Ref. mon.* p. 490c). Zie voorts aangaande hem l. l. p. 482, 483, 484, 485, 486, 490, 851, 887, 891, 892, 896, 916, 922, 923.

6) Prior te Molenbeke. Doet afstand van zijne betrekking, 1487 (*Ref. mon.* p. 489b). Zie voorts aangaande hem l. l. p. 483, 484.

7) Kloosterling te Wittenburg, 1427. Uitgezonden ter hervorming van Neuwerk, 1447. Aldaar geprofest, 1448, en prior (d. i., wijl Neuwerk eene proostdij was, de tweede in rang [zie bijv. *Ref. mon.* p. 821a]; Johan Busch was er destijds proost). Hij houdt er in tegenwoordigheid van Nicolaas van Cusa een kort sermoen over diens blijde inkomst en de hoop der kloosterhervorming, 1451. Ter inrichting van Novicella afgevaardigd, 1455. Pastoor der parochie van S. Maria bij Halle, 1456. Aldaar na vele moeilijkheden gestorven, 1476. Zie aangaande dit alles en meer *Ref. mon.* p. 489b, 489c, 821a, 945b, 948a.

8) Te gelijk met Johan Busch, Godfried van Tiel en Johan van Naaldwijk, die later prior superior werd, ingekleed te Windesheim, 1419. Busch noemt hem den beste van hen allen. Hij zal reeds bij de inkleeding te zamen met Busch door Johan Vos ter kloosterreformatie zijn aangewezen. Zie aangaande dit alles en meer *Naamlijst* enz. (in Bijlage V); *Chron. Wind.* p. 109, 334, 501; *Ref. mon.* p. 477c, 955b; verg. boven, dl. I, blz. 293, noot 1.

ders [1]), die in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden aan de inrichting van nieuwe, en de verbetering van reeds bestaande conventen hunne krachten hebben gewijd. Doch bij de onvermijdelijke overeenkomst der feiten en toestanden zou ook nog de gelijkheid van het arbeidsveld komen. Daarom te meer begeven wij ons thans liever naar Frankrijk, waar wij nog weer andere bijzonderheden dan tot dusverre zullen ontmoeten.

De man, die hier vooral ter sprake moet worden gebracht, is Johannes Mombaer of Mauburnus [2]), ook naar zijne geboorteplaats Johannes van Brussel geheeten [3]). Als knaap naar Utrecht gezonden, waar hij in de grammatica, den kerkdienst en den kerkzang werd onderwezen, begaf hij zich weldra naar het klooster op den S. Agnietenberg bij Zwolle, waar hij als regulier kanunnik gelofte deed. Zijne niet geringe gaven van verstand en hart vonden spoedig eene welverdiende waardeering; het kapittel van Windesheim toch, waartoe het genoemde klooster behoorde, droeg hem menige betrekking op, die hij op voortreffelijke wijze vervulde [4]). Ook als schrijver maakte hij naam door zijn »Venatorium Sanctorum ordinis canonicorum regularium" [5]) en andere werken [6]), bovenal door zijn »Rosetum exercitiorum spiritualium", dat — wij zagen dit reeds — minstens zes uitgaven heeft beleefd [7]).

In 1497 nu kwam tot het generaal kapittel van Windesheim [8]) een zeer vereerend schrijven van het Parlement te Parijs. Het

1) Men herinnere zich o. a. ook Johan van Kempen en Werner Keynkamp. Zie boven, dl. I, bl. 246v, 254.

2) De hoofdbron tot kennis van zijn leven is Sammarthanus, *Gallia Christiana*, Lut. Par. 1715, tom. VII, col. 836—838 (ontleend aan eene biographie in handschrift). Men vergelijke echter vooral ook Paquot, *Memoires*, tome III, p. 361—368, en Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 298—301.

3) Hij zelf onderteekende zijne brieven (zie de volg. blz.): Joannes Bruxelle.

4) Alles ontleend aan *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 836 seq.

5) In handschrift aanwezig op de Bourg. bibl. M. S. nº. 11973 (in-folio; papier; 248 folio's). Hiermede vervalt de twijfel van Paquot aangaande het bestaan van dit werk (zie zijne *Memoires*, tome III, p. 367).

6) Zie Paquot, l. c. p. 367 suiv., en Bourg. bibl. M. S. nº. 861.

7) Zie boven, blz. 323.

8) Niet tot de kloosterlingen op den S. Agnietenberg, gelijk ik boven (blz. 142) op voorgang van Delprat (a. w. blz. 298 en 299) weleer geschreven, en in de drukproeven niet verbeterd heb.

was gedagteekend 18 April en bevatte het verzoek, dat men eenige broeders naar Frankrijk zou gelieven te zenden, om er de abdij van S. Victor en meer andere te hervormen. Een brief van den Aartsbisschop, d. d. 6 Mei, volgde [1]), en op het laatst van September kwam Mauburnus met negen metgezellen [2]) in Frankrijk aan. 's Mans eerste brief uit Parijs ligt in afschrift voor ons opgeslagen [3]). Deze is te merkwaardig, om er niet het voornaamste uit over te nemen. Aldus schrijft hij:

»Ik weet, eerwaardige vaders, dat gij brandend verlangt, den uitslag van onzen tocht te kennen. Den 24sten September kwamen wij met lijf en goed behouden te Parijs aan, nochtans niet zonder kwaad zaad, door den vijand gestrooid. Want toen wij bij Kamerijk dien conversbroeder voorzichtig genoeg hadden opgenomen, vervolgden ons twee mannen te paard, een priester met een notaris, en wij werden in ons logement gearresteerd,

1) Alles ontleend aan *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 836.

2) De voornaamsten waren: 1. Johannes de Vinea (van den Wyngaerde), regulier kanunnik te Groenendaal (niet Rooklooster, gelijk Paquot bij vergissing schrijft), als abt te Livry gestorven 1503 (zie aangaande hem en zijne schriften *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 838; Marcus Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 164; Paqnot, l. c. tome III, p. 368—370); 2. Reinerus Koetken, regulier kanunnik op den S. Agnietenberg, eveneens als abt te Livry gestorven 1504 (zie aangaande hem *Gallia Christiana*, l. l. col. 838 seq.; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 130); Jacobus Oldenzael, regulier kanunnik te Windesheim, als snpprior te Livry gestorven 1500 (zie aangaande hem *Gallia Christiana*, l. l. col. 839 seq.; *Naamlijst der reguliere kanunniken te Windesheim*, afgedrukt beneden, in Bijlage V, op het jaar 1490).

3) Namelijk in een papieren H. S. in 12mo met hoornen omslag, vroeger behoord hebbende aan Delprat, en thans in bezit van de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis" te Zwolle. Dit H. S. bevat eene uitgebreide briefwisseling van Mauburnus en de zijnen met den prior van Windesheim en anderen. Jammer, dat het schrift bijzonder klein en niet altijd duidelijk is. Ook Paqnot (l. c. tome III, p. 367) vermeldt brieven van Mauburnus, Standonck en Hodaert. Ik vond er eenen van Mauburnus aan Johannes van Gheendertalen te Zevenborren (zie aangaande hem Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 52) op de laatste folio van M. S. nº. 11974—11985 der Bourg. bibl. Een andere van Mauburnus aan den aartsbisschop van Tarse in partibns infidelinm, benoemd abt van Livry, is uitgegeven in *Gallia Christiana*, tom. VII, Instrumenta, col. 280 seq., nº. XIV. Dat hij ook met Erasmus in briefwisseling stond, blijkt uit twee brieven van dezen aan hem, beiden geschreven uit Parijs en uitgegeven l. l. col. 281, nº. XV en XVI.

tenzij wij den conversbroeder weer op zijne plaats afleverden. Daarenboven viel men ons lastig met half vervloekende, half bedreigende brieven van den officiaal en den deken van Kamerijk. Ik heb hun welwillende antwoorden geschreven, ben naar den man gegaan, op wiens bevel wij in arrest waren genomen, en ben door hem naar een ander geleerd persoon gezonden, die beoordeelen moest, wat volgens de wet met ons moest worden gedaan. Gode zij dank, wij kwamen vrij. Wat wij intusschen hebben uitgestaan, zoowel door de zwakheid van onze eigene gemoederen, als door de voorspellingen van kwaadwillige menschen, die ons omringden en uitvorschten wat er gaande was, laat zich niet gemakkelijk beschrijven. Eindelijk na allerlei, dat ik onvermeld laat maar dat niet gering was, kwamen wij te Parijs. Hoe wij daar zijn ontvangen en behandeld, kan niet met een paar woorden worden gezegd. Onze zeer eerwaardige en zeer brave magister Standonck [1]) heeft gedaan, gelijk hij had beloofd. Men moet den man gezien hebben, om hem te kennen. Van Zaterdag tot Dinsdag zijn wij in zijn voortreffelijk college geweest en als groote heeren behandeld. Maar de meest bijzondere vriendelijkheid, meer dan wij kunnen beschrijven, bewees ons magister Herbertus Wilsem uit Kampen [2]); zijne eigene kamer en zijn eigen bed stond hij ons af. Zijne welwillendheden waren zóó groot en van zóódanigen aard, dat wij vreezen ondankbaar te zijn. Hij ondernam met ons den steilen en moeilijken weg naar het klooster, betaalde de kosten en wilde niets terugontvangen. Het eenige, wat hij begeerde, was een brief van broederschap van ons Kapittel [3]). Er waren ook andere heeren, mannen van gewicht, aanzien en gezag, die zich onze zaak aan-

1) Gewezen leerling der fraterscholen te Gouda en te Kamerijk; sinds 1485 rector der hoogeschool te Parijs; gestorven 7 Febr. 1504 (d. i. volgens tegenwoordige tijdrekening 1505). Zie aangaande hem en het door hem opgerichte „Collegium Standonicum" of „Domus pauperum" bij de universiteit te Leuven, Valerius Andreas, *Fasti academici*, Lov. 1650, p. 268—274; Joannes Molanus, *Historia Lovaniensium*, Brux. 1861, pars I, p. 636 seq. Verg. ook nog Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 125v, 298.

2) Waarschijnlijk een latere bloedverwant van Hendrik van Wilsem, schepen te Kampen, een der zes eerste broeders te Windesheim, over wien gehandeld is boven, dl. I, blz. 248—251.

3) Zie aangaande de Windesheimsche brieven van broederschap boven, blz. 263v.

trokken. Eén hunner schreef gansche nachten voor ons. Er werden ons ook eene menigte ruiters aangeboden, om ons te begeleiden, wel twee- of driehonderd. Maar wij hebben het afgeslagen, onze hoop stellende op den Heer en zijn heiligen naam. Men bracht ons in het klooster, waar wij wezen moesten, op den 29sten September omstreeks het noenmaal. Hoe prachtig de heer abt dit had laten aanrichten, wie zal dat verhalen! Wij verzoeken u, aan magister Herbertus ten spoedigste den brief van broederschap te zenden. Meer schrijf ik niet, wijl de tijd het niet toelaat en de zaken nog niet rijp zijn. Dit ééne alleen: Tenzij de Heer het huis bouwt, zal het werk, waartoe wij gezonden zijn, in duigen vallen. Daarom worde de Allerhoogste door allen aangeroepen."

Ons bestek laat niet toe, uit de verder gevoerde briefwisseling veel mede te deelen. Reeds zeer spoedig vernemen wij klachten over allerlei pogingen om het begonnen werk te stuiten, over ophitsing en samenrotting der vroegere, thans uitgezette kloosterbewoners, over halsstarrige weigering om de snede van het gewaad en de wijze van den zang te veranderen [1]), over bedreiging van uitwerping, als de hervormers niet toegaven, over de tusschenkomst van den Bisschop, en dergelijke zaken meer, die slechts herhalingen zijn van dezelfde verschijnselen, waarmede Busch in zoo menig klooster in Duitschland te kampen heeft gehad.

Liever dan den strijd te teekenen, zullen wij de gevolgen daarvan schetsen. Mauburnus, wien het ondanks al de tegenwerking, die hij en zijne broeders vaak hadden te verduren ook niet aan bewijzen van waardeering [2]) en woorden van aanmoediging ontbrak [3]), werd prior van het S. Severinus-klooster te Chasteau-Landon, later abt van Notre-Dame te Livry. Het gelukte hem en den zijnen, niet slechts in deze maar ook in vele andere conventen, in verschillende bisdommen gelegen [4])

1) Zie boven, blz. 337.

2) Onder anderen werd hij biechtvader van Nicolas de Hacqueville, voorzitter van het Parlement te Parijs. Zie *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 836.

3) Erasmus, die destijds te Parijs verkeerde, schreef hem zeer vleiende en opbeurende brieven (zie boven, blz. 355, noot 3). Enkele gedeelten daarvan zijn vertaald te vinden bij Delprat, a. w. blz. 300v.

4) Zie de namen in *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 837; tom. XII, col. 203; ook vertaald bij Delprat, a. w. blz. 301.

de tucht te herstellen, het leven te verbeteren, den regel der Orde te doen gehoorzamen. De hervormde conventen nu sloten zich weldra tot eene congregatie aaneen, waarvoor Mauburnus in 1500 »Constitutiones" ontwierp 1), en die, op de leest der Windesheimsche geschoeid 2), een jaarlijksch generaal kapittel hield in de genoemde abdij te Livry 3). Aan het hoofd van deze congregatie, die eerst in 1505 door den kardinaal van Ambasia, pauselijk legaat in Frankrijk, en den bisschop van Parijs werd bekrachtigd 4), stond een proost generaal 5). In 1515 bepaalde men, ofschoon er dikwijls van werd afgeweken, dat de jaarlijksche vergadering voortaan in de abdij van S. Victor te Parijs 6) zou worden gehouden 7). Vandaar dat de Vereeniging, die vroeger »Congregatie van S. Severinus" had geheeten 8), thans meestal »Congregatie van S. Victor" genoemd werd. Haar officieele naam evenwel klonk veel beteekenisvoller: »Frankrijks vereeniging tot hervorming der reguliere kanunniken" 9). Is zij aan dezen naam getrouw gebleven, dan kan het niet anders, of zij heeft gedurende den tijd van haar bestaan een heilzamen invloed gehad 10).

Intusschen was Mauburnus, die zijn reformatorischen arbeid ook nog tot de benedictijnen had uitgestrekt 11), in de kracht

1) *Gallia Christiana*, tom. XII, col. 203.

2) l. l. tom. VII, col. 841.

3) l. l. col. 838, 839, 841.

4) l. l. col. 841; tom. XII, col. 203.

5) l. l. tom. VII, col. 841.

6) Weleer hadden de Windesheimers naar diezelfde abdij eene commissie gezonden, om er de aloude kleederdracht en de regelen der regulieren-orde te leeren. Zie boven, dl. I, blz. 205.

7) *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 841 seq. Volgens tom. XII, col. 203, in 1517.

8) l. l. tom. XII, col. 203.

9) „Unio Franciae reformationis canonicorum regularium" (tom. VII, col. 842).

10) Gedurende de Fransche burgeroorlogen der 16de eeuw werd zij ontbonden. De abdij van S. Victor zette evenwel de gewone levenswijze voort. Nog in 1721 was de aartsbisschop van Parijs haar hoofd en visitator. Zie Helyot, *Histoire des ordres monastiques*, Par. 1721, tome II, p. 151. Verg. echter *Gallia Christiana*, tom. XII, col. 203. Een „Catalogue des Maisons des Chanoines Reguliers de la Congregation de France" levert Du Molinet, *Figvres des differents habits des chanoines regvliers en ce siecle*, Par. 1666, p. 31 suiv.

11) *Gallia Christiana*, tom. VII, col. 837.

van zijn leven bezweken. Door ziekte aangetast, werd hij op hoop van herstel uit zijn klooster te Livry naar Parijs gevoerd, waar hij in den aanvang van 1503 overleed 1). Groot was de smart over zijn heengaan. Vele kanunniken en andere geestelijken, ook geleerden van de Universiteit, vergezelden zijn lijk tot aan de poort der stad. In de verschillende parochiën, die men doortrok, sloten priesters en geestelijken zich bij den stoet aan 2). In de kerk van zijn klooster, vóór het hoogaltaar, werd hij bijgezet 3), en weldra wist men te verhalen van een koortslijder, die volkomen genezing had gevonden op zijn graf 4).

Niet slechts Mauburnus, maar nog drie zijner medehelpers werden in hetzelfde klooster te Livry door doodelijke ziekte aangegrepen. Eén der drie was hem reeds voorgegaan; de twee anderen volgden hem weldra 5). De abdij zelve kreeg hierdoor eene treurige vermaardheid. Een schrijver, wiens naam niet wordt opgegeven, noemde haar »het graf der Duitschers" 6). Wij vermelden dit een en ander, om te doen zien, wat al gevaren er soms met de kloosterhervormingen konden verbonden zijn, maar ook met welk een geloovigen moed zij meestal werden getrotseerd.

En thans de beurt aan enkele zusters, die zich op het gebied der kloosterinrichting en kloosterhervorming verdienstelijk hebben gemaakt. Wij beginnen met Griete Daegens. Deze, te Zwolle uit rijke ouders geboren, was nog jong, toen zij in Meester-Geertshuis te Deventer kwam, om er God te dienen. Nadat zij er echter eenigen tijd geweest was, werd de verzoeking om naar de ouderlijke woning weder te keeren haar zóó sterk, dat zij er in bezweek. Hierdoor nu verbeurde zij hare plaats, want wie er eenmaal zonder verlof uitging, mocht er nooit weer inkomen. Niet lang daarna vinden wij haar echter onder de eerste zusters van Diepenveen, weldra zelfs als suppriorin. Na deze betrekking omtrent twee jaar te hebben vervuld, werd zij in het

1) l. l. col. 838, alwaar 1502 zooveel is als thans 1503.

2) Deze bijzonderheden zijn ontleend aan de boven (blz. 89, noot 1) genoemde rede van Johannes Scotus in het Windesheimsch generaal kapittel van 1508 (Bourg. bibl. M. S. 11981, [fol. 7r]); verg. *Gallia Christiana*, l. l.

3) *Gallia Christiana*, l. l.

4) Zie de genoemde kapittelrede van Johannes Scotus, l. l.

5) Zie boven, blz. 355, noot 2.

6) „Sepulcrum Alemannorum" (*Gallia Christiana*, l. l. col. 839).

klooster Barberendaal bij Tienen in Brabant 1) tot priorin gekozen. Zij ging er heen, bleef er tien jaren, »maakte er een goed regiment" 2), en keerde vervolgens naar haar geliefd Diepenveen terug. Doch eenigen tijd later begeerde men haar als priorin te Bethanië bij Arnhem 3), waar zij veel te lijden had door den rector en de zusters, die het met hem hielden. Gelukkig kwam zij opnieuw te Diepenveen, maar om kort daarna naar het benedictijner-klooster Klaarwater bij Hattem 4) te vertrekken, ten einde dit te »informeeren." Ook hier leverde haar de arbeid, o. a. ook door den proost, die »gezet was op groote heerlijkheid en niet veel [heiligen] geest had", weinig anders dan moeite en verdriet 5). Nog eenmaal keerde zij naar haar »aardsche paradijs" 6), d. i. naar Diepenveen weder, en stierf aldaar in 1452 op vergevorderden leeftijd 7).

Een dergelijken levensloop had Hille Sonderlants uit Kleefsland, weleer eene wereldsgezinde begijn, vervolgens eene eerzame zuster in Meester-Geertshuis, later eene voortreffelijke reguliere kanunnikes te Diepenveen, zelfs rectrix aldaar, toen er nog geene

---

1) Zie over dit convent beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 2.

2) Dat Griete Daegens meer dan streng was en hierdoor in minder aangename betrekking tot den rector van het klooster kwam, blijkt uit de mededeelingen van Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 8, § 3 (in het „Compendium" door Hoyberge, p. 49): „Anno xv. [i. e. 1415] frater Walterus [de Gierlis, prior in Korsendonck], vt eligerent sororem margaretam daegens ex diepenven in Priorissam effecit, quo institutis Capituli melius imbuerentur. Et cum haec Priorissa plus iusto rigoris exhiberet, Walterus se sequestrum et medium exhibens seueritatem illius leniebat, et interdum increpabat duritiam illius. Illa minus patiens ab illius gubernaculis eximi et sub commissionem Venerabilis Prioris superioris dirigi satagebat. Qui anno xviii misit illis fratrem Henricum de Wilde Professum in Windesim."

3) Zie over dit convent beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 10.

4) Zie over het klooster Klaarwater, dat later tot de Bursfeldsche congregatie behoord heeft, Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 15v, 185v, 247.

5) Verg. boven, blz. 343.

6) Verg. boven, blz. 298.

7) Alles ontleend aan Handschrift D, fol. 127v—130r. Verg. aangaande het genoemde sterfjaar Matthaeus, achter zijn *Anonymi chronicon ducum Brabantiae*, p. 228, en v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 177 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 625).

mater benoemd was. Ook deze ging eerst als priorin naar het klooster Mariënkamp te Amsterdam 1), »opdat zij daar een goed fondament zou leggen". Zij bleef er omtrent twaalf jaar, en kwam, na er »groote vrucht gedaan" te hebben, terug. Later ging zij naar het straks genoemde klooster Klaarwater, »om er eene goede ordonnantie te maken", maar kon er al evenmin als hare voorgangster aarden. Dientengevolge vertrok zij met eenige zusters van daar naar Nijeklooster in Friesland 2), waar zij »een goed huis" hielp vormen, keerde nog eenmaal naar Diepenveen weder, ging eindelijk als priorin naar het convent van S. Maria in Galilea te Gent 3), en stierf aldaar in 1445 4), nadat er alles »op een goeden voet gekomen was" 5).

Wat wij van Griete Daegens en Hille Sonderlants verhaalden, heeft meerendeels betrekking op het inrichten en hervormen van kloosters door daartoe opzettelijk benoemde priorinnen. Meer gewoon evenwel was de toezending van twee of drie zusters, die, zonder eene bepaalde waardigheid te bekleeden, de noodige inlichtingen verschaften en door haar voorbeeld heilzaam op de omringenden werkten. Eene dergelijke zending van zuster Tecla en hare twee gezellinnen Ida en Aleid uit het klooster Bronope bij Kampen is reeds vroeger terloops door ons vermeld 6); eene andere van de Diepenveensche zusters Stijne des Grooten 7), Daatje

---

1) Zie over dit convent beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 1.

2) De eigenlijke naam van dit klooster was Aula Dei. Het behoorde tot de orde der cisterciënsen. Zie aangaande de stichting er van in 1233, Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Chronicon Frisiae*, Leov. 1847, lib. III, cap. 32, p. 164, en daaraan ontleend door v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Vriesland*, dl. II, blz. 89 (fol. uitg. dl. V, blz 159).

3) Zie over dit convent beneden, in het Aanhangsel, vrouwenklooster n°. 11.

4) Zie aangaande dit jaartal Matthaeus, l. l. p. 228; v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 176 (fol. uitg. dl. VI, blz. 624). In Handschrift D, fol. 127r, staat 1412, wat niet goed wezen kan.

5) Alles ontleend aan Handschrift D, fol. 126r—127r. Verg. v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. II, blz. 470 (fol. uitg. dl. VI, blz. 698).

6) Zie boven, blz. 186v, vooral ook blz. 187, noot 1. Verg. voorts blz. 205. De bron tot nauwkeurige kennis van deze driejarige zending (1462—'65) naar het klooster Mariënberg bij Helmstadt, dat op zijne beurt twee andere vrouwenconventen hervormde, is *Ref. mon.* p. 891c—893b, waarbij men vooral voege de gevoerde briefwisseling, p. 893c—896a.

7) Zie reeds aangaande haar boven, blz. 296, noot 10.

Derks [1]) en Aleid ter Maat is in meer dan één opzicht te merkwaardig, om haar niet met eenige uitvoerigheid te bespreken, te meer, wijl zij slechts te kennen is uit een handschrift, dat niet onder ieders bereik valt [2]).

Bij Munden aan de Weser lag een oud klooster, Hildewartshusen geheeten, welks eerste beginselen opklommen tot de dagen van Karel den Groote. In den aanvang, zoo luidt het verhaal, werd het slechts door dochters van koningen bewoond; later nam het ook kinderen van hertogen en graven, nog later van ridders en eigenhoorigen, ten slotte zelfs van burgers en landlieden op. Ook ten opzichte van zedelijkheid en tucht was het schromelijk achteruitgegaan. Te vergeefs had men het meer dan eens ingesloten. De ontaarding ging zóó ver, dat de zusters zich geheel ter wereld keerden, en met de gezellen uitreden, jaagden, speelden en dansten. Eindelijk sloot men het wederom in, en kleedde de bewoonsters met het wit gewaad der augustijnernonnen. Maar nu stelden zij zich als onzinnigen aan, zeggende: »Men heeft ons als dooden gekleed; wij zullen doen, alsof men ons ging begraven." De hertogin, onder wie het klooster stond, verkreeg met veel moeite van den prior van Bodiken, dat deze als haar afgevaardigde ter hervorming optrad. Waarschijnlijk op zijnen raad stelde zij eene deugdzame non uit een ander convent tot priorin aan. Doch deze, hoe goed zij het meende, had zelve niet de rechte kennis der zaak. Twee nieuwe nonnen werden haar ter zijde gesteld; maar deze waren zacht jegens zichzelven en hard jegens anderen, zoodat men ze zeer spoedig verwijderde. »Toen zij weder van daar voeren", zoo zegt onze bron, »liepen de nonnen in het klooster van groote blijdschap voor de vensters, en sloegen haar het heilige kruis achterna, en zeiden: God zij geloofd, dat wij de duivelen kwijt zijn". Eindelijk ging de prior van Bodiken naar dien van Windesheim, en bad hem om twee of drie zusters uit Diepenveen. Aarzelend werd het verzoek toegestaan, en de drie reeds genoemde hervormsters kwamen over. Nauwelijks hadden de nonnen te Hildewartshusen

1) Zij werd later priorin te Diepenveen en stierf in 1491. Zie boven, blz. 186, noot 2.

2) Namelijk uit Handschrift D, waarover gesproken is boven, blz. 186, noot 1. Het verhaal omvat aldaar fol. 175v—189r.

van hare aankomst gehoord, of zij begonnen te schreien en zeiden: »De duivels zijn gekomen". Het misbaar werd zóó groot, dat men raadzaam achtte, de zusters te verzoeken, niet in hare zwarte mantels maar in hare witte subtielen naar binnen te gaan. Intusschen werden zij niet liefelijk ontvangen. Toen de priorin zuster Stijne door het klooster leidde, wierp eene non zich van kwaadaardigheid op den grond, en spartelde met de voeten en schudde met het hoofd. Hoe meer zuster Stijne haar naderde, hoe erger zij zich aanstelde. »Lieve mater", zeide deze, die meende dat de non werkelijk zware pijn had, »laat haar toch wat wijn te drinken geven, zoo zal 't wel beter worden". Door dit teeken van barmhartigheid werd de non voor de nieuwe zuster gewonnen, en weldra namen de hervormsters de harten zóózeer in, dat allen haar achtten en beminden. Vooral zuster Stijne, die ook spoedig tot suppriorin werd gekozen, terwijl aan zuster Daatje de zorg voor de reventer werd opgedragen, verwierf zich de liefde van ouden en jongen [1]), ook van de hertogin, en zuster Aleid, ofschoon zij slechts conversin en in de keuken gesteld was, werd algemeen beschouwd als de heiligste van allen. Toen de zusters omtrent zes jaren te Hildewartshusen waren geweest, en Stijne in dien tijd ook nog in het klooster te Anenburg hervorming had helpen aanbrengen [2]), werden zij door hare oversten weder naar Diepenveen ontboden. Een broeder kwam met een wagen, om ze af te halen, en de priorin deed haar met het gansche convent in groote droefheid uitgeleide tot aan de kloosterpoort. Ongelukkig begon eenigen tijd na haar vertrek de tucht weer te verslappen; maar de nonnen zeiden: »Och, of wij de zusters van Diepenveen ten einde toe bij ons hadden gehouden, zoo zouden wij wel bij onze eerste vurigheid zijn gebleven" [3]).

Uit het medegedeelde blijkt, dat de Diepenveensche zusters zich op het gebied der kloosterreformatie geenszins onbetuigd

1) Verg. boven, blz. 296, noot 10.

2) Handschrift D, fol. 185v—186r; verg. fol. 173v, en boven, blz. 186, noot 3.

3) Gelijk boven (blz. 186, noot 3) gezegd is, heeft Busch deze kloosterhervorming aangestipt *Ref. mon.* p. 843a. Ik heb haar reeds vroeger op grond van hetzelfde Handschrift D beschreven in het populair-wetenschappelijk werk *Geschiedenis der christelijke kerk in Nederland, in tafereelen*, Amst. 1864, dl. I, blz. 414v.

hebben gelaten. Zij hebben er zelfs een grooten ijver betoond. Lindeborn 1) noemt niet minder dan vijftien geestelijke huizen in Noord-Nederland, Zuid-Nederland en Duitschland, die door haar òf nieuw zijn ingericht, òf verbeterd, òf geheel hersteld 2). Het schijnt wel, dat de prior generaal, wanneer hij aanzoeken om hervormsters ontving, het eerst aan haar dacht, en dat vrouwelijke kloosterlingen, die een goed leven wilden beginnen, het liefst uit haar midden eene priorin kozen.

Hetzelfde verschijnsel merken wij ook in verschillende mannen-conventen op. Sommige daarvan hebben meer dan andere aan de goede inrichting van nieuwe en de hervorming van reeds bestaande huizen toegebracht. Nu eens geschiedde dit voornamelijk door broeders, die met dat bepaalde doel in de te hervormen kloosters tot priors werden benoemd 3), dan weder door eenige broeders te zamen, die, hetzij op verzoek der kloosterlingen zelven 4), hetzij op de bede van den over hen gestelden vorst 5) of bisschop 6), er werden heengezonden, om eene nieuwe orde

1) Zie zijne *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 163 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. I, blz. 314; fol. uitg. dl. VI, blz. 503, waar echter het S. Luciënklooster te Sint-Truyen onvermeld is gebleven).

2) Ziehier de namen: S. Lucie te Sint-Truyen; S. Agnes te Tienen (misschien bedoeld met het klooster in Brabant in Handschrift D, fol. 156^r—157^v); Barberendaal bij Tienen (ook genoemd t. a. p. fol. 128^v; verg. boven, blz. 360); Jeruzalem bij Utrecht (ook t. a. p. fol. 55^v, 132^v—133^r, 158^v; verg. *Chron. Wind.* p. 196); [S. Geertrui] te 's Hertogenbosch (ook t. a. p. fol. 155^v—156^r); het klooster te Wesel; [S. Maria Magdalena] te Zalt-Bommel (ook t. a. p. fol. 79^v—80^r; verg. Matthaeus, l. l. p. 243); Mariënkamp te Amsterdam (ook t. a. p. fol. 126^v; verg. boven, blz. 361); Bethanië te Mechelen (ook t. a. p. fol. 160^r—160^v); Bethanië bij Arnhem (ook t. a. p. fol. 128^v: „In welken cloester drie pryorynne geweest hebben wt diepenueen"; verg. boven, blz. 360); Nazareth te Keulen (ook t. a. p. fol. 161^r); Galilea te Gent (ook t. a. p. fol. 127^r; verg. boven, blz. 361); Anna'sberg [of Anenburg] in Hessen (ook t. a. p. fol. 173^v, 185^v; verg. boven, blz. 186, noot 3, en blz. 363); Wilfertshuizen [d. i. Hildewartshusen] aan de Weser (ook t. a. p. fol. 181^r—189^r; verg. boven, blz. 362v).

3) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 247, 254; verg. ook dl. II, blz. 108, 343.

4) Zie *Chron. Wind.* p. 203; verg. boven, blz. 342v, 345.

5) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 294.

6) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 296, 304, 309; dl. II, blz. 339, 340, 341, 342, 355.

van zaken te scheppen. In de Noordelijke Nederlanden staat Windesheim zelf in dit opzicht bovenaan. Onmogelijk zou het zijn, de namen te noemen van al de conventen, die door dit ééne òf terstond in een goeden, òf later in een beteren staat zijn gebracht. Men herinnere zich daarenboven, dat Hendrik Loder, Godfried van Tiel, Johan Busch en andere groote kloosterhervormers profesbroeders van Windesheim waren. Voorts moet de S. Agnietenberg met eere worden genoemd 1), al ware het alleen, omdat Johannes Mauburnus, die aan het hoofd der merkwaardige zending naar Frankrijk stond, uit dit convent is voortgekomen 2). Maar ook van het klooster Thabor bij Sneek, dat zelf een afzetsel van Windesheim was, wordt getuigd, dat het verschillende oude regulieren-kloosters in Friesland heeft hervormd 3), en ongetwijfeld zouden wij van menig ander Noord-Nederlandsch convent, tot de Vereeniging behoorende, dergelijke dingen kunnen verhalen 4), indien wij de geschiedenis van allen meer in bijzonderheden kenden.

Wat de Zuid-Nederlandsche kloosters betreft, het schijnt wel, dat Korsendonck bij Turnhout het meest van allen heeft bijgedragen tot oprichting en inrichting van vele conventen. Niet minder dan vier voor mannen 5) en vijf voor vrouwen 6) kwamen uit dit ééne voort. Zeven van de negen werden zelfs in het

1) Zie bijv. *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 61, 62 seq, 63 seq, 97, 98, 107, 109, 112, 116, 117, 119, alibi.

2) Zie boven, blz. 354.

3) Zie *Chron. Wind.* p. 171 seq. Verg. Lindeborn, l. l. p. 329 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 127; fol. uitg. dl. VI, blz. 612).

4) Zoo werd bijv. het klooster te Segeberge in het bisdom Lübeck door de broeders van Ludingakerke in Friesland hervormd. Zie *Ref. mon.* p. 485^a, en beneden, in het Aanhangsel, n°. 49.

5) Namelijk Bethlehem bij Leuven, Mariëntroon bij Grobbendonck, Mariënhage bij Eindhoven, 't Lijden van Christus te Tongeren. Zie Latomns en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 16; verg. [Foppens,] *Historia episcopatus Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 259 seq. (*Oudheden en gestichten van 's Hertogen-Bosch*, Leid. 1749, blz. 541).

6) Namelijk Barberendaal te Tienen, Faconshof te Antwerpen, S. Luciënklooster te S. Truyen, S. Catharina te Sichen, O. L. Vrouwe Presentatie te Oostmal. Zie Latomus en Hoyberge, l. l. p. 17; verg. Foppens, l. l. p. 260 (*Oudh. en gest. v. 's Hert.* t. a. p.).

kapittel van Windesheim opgenomen. Eén daarvan, namelijk Bethlehem bij Leuven, trad op zijne beurt hervormend in andere op [1]). Evenzoo hadden verschillende huizen hunne inrichting of verbetering aan de broeders van Zevenborren te danken [2]), en er is geen twijfel aan, of ook van andere Windesheimsche conventen in de Zuidelijke Nederlanden kan hetzelfde worden getuigd.

Aangaande geen land evenwel zijn wij ook te dezen opzichte — dank zij de zorgvuldige berichten van Busch — meer op de hoogte, dan aangaande Duitschland. Hier bezitten wij zelfs genoegzame gegevens, om een genealogisch overzicht van eenige der voornaamste kloosterhervormingen te ontwerpen. Een broeder uit Windesheim, de ons bekende Hendrik Loder, wordt gekozen tot prior te Frendeswege bij Nordhorn. Zijn convent maakt hij tot het middelpunt van een reformatorischen arbeid, die zich uitstrekt over Westfalen, Friesland, Saksen en de Rijnstreken tot voorbij Keulen [3]). Tot de kloosters, die van dit middelpunt uit, hetzij door een der broeders tot prior te hebben [4]), hetzij door eenigen hunner te zamen als hervormers te ontvangen, voor het eerst onder den invloed van den Windesheimschen geest komen, behoort in 1420 Ezinge [5]), in 1423 Wittenburg [6]), in 1429 Richenberg [7]), in 1430 Bodiken [8]). Ezinge, na zelf de reformatie ontvangen te

1) Namelijk in het Goede-kinderen-huis te Luik (zie Latomus en Hoyberge, l. l. p. 123—125; verg. boven, blz. 342) en het Groote gasthuis te Leuven (zie Latomus en Hoyberge, l. l. p. 131—134; verg. boven, blz. 341, noot 2).

2) Namelijk de regulieren-kloosters in Heer-Izaäks-bosch bij Nivelles, te Melle bij Gent, te Oignies onder Namen, het benedictijner-klooster voor adellijke nonnen „in Foresto" onder Kamerijk, en het vrouwen-gasthuis van S. Jan Baptist te Brussel. Zie Wiaert, *Historia Septifontana*, p. 37, 52; verg. ook, wat Heer-Izaäks-bosch betreft, denzelfden, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 121 seq.

3) Zie boven, blz. 352.

4) Meer dan zestien broeders van Frendeswege stonden als priors of rectors aan het hoofd van kloosters. Zie *Chron. Wind.* p. 551, 561; verg. ook p. 163.

5) *Chron. Wind.* p. 185.

6) *Ref. mon.* p. 488b; *Chron. Wind.* p. 201.

7) *Ref. mon.* p. 490b, 491a.

8) l. l. p. 482b. Bij dit klooster moet men onderscheid maken tusschen twee hervormingen, die het heeft ondergaan. De eerste werd in 1409 begonnen door Johannes Wael, prior van het klooster Bethlehem te Zwolle (zie *Ref. mon.* l. l.; *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 166). Even als laatstgenoemd convent, sloot het zich dan ook aan bij de Vereeniging van Nuis (zie boven, blz. 22). Door de inlijving van die Vereeniging in het kapittel van Windesheim in 1430 (zie boven, blz. 25—28), en veel meer door de weldra gevolgde benoeming van den Frendesweegschen regulier Arnold Huls tot prior (*Ref. mon.* l. l.), kwam het onder Windesheimschen invloed. Eerst toen ontving het „perfectam reformationem" (*Ref. mon.* p. 482c). Ook trad het eerst sedert dien tijd krachtig op tot hervorming van andere kloosters, gelijk blijkt uit vergelijking van *Ref. mon.* p. 482c—483a met *Chron. Wind.* p. 205 seq.

hebben, brengt haar in zeer vele conventen, ook van andere orden [1]). Richenberg bezit tien jaren Hendrik Cremer, twintig jaren Johannes Clovekorn als prior [2]), en de beide mannen, die wij als Windesheimers [3]) en als bekwame hervormers hebben leeren kennen [4]), zetten het werk der reformatie met al den ijver, die in hen is, in wijden kring voort. Wittenburg heeft achtereenvolgens drie Windesheimsche priors van niet minder beteekenis op ditzelfde gebied, Rembert ter List, Godfried van Tiel en Rutger van Erfurt, die, gewapend met de volmacht, door het concilie van Bazel hun geschonken [5]), de hervorming in zeer vele kloosters van verschillende orden en voor beiderlei kunne in Saksen en Thuringen doen uitgaan [6]). Bodiken eindelijk bezit den prior Arnold Huls en diens opvolger Arnold van Holte, van wie getuigd wordt, dat zij in Westfalen, Friesland en de Rijnstreken tot aan Bazel ettelijke oude regulierenkloosters hebben hervormd, andere nieuw gebouwd en met het generaal kapittel vereenigd [7]). Ongeveer twintig daarvan worden met name genoemd [8]).

1) *Chron. Wind.* p. 186; verg. boven, blz. 340.

2) Cremer, 1435—'45; Clovekorn, 1456—'76. Zie boven, blz. 353, noot 4 en 5.

3) Ik bedoel dit woord hier natuurlijk niet in den engeren zin van kloosterlingen van Windesheim, maar in de ruimere beteekenis van leden van het Windesheimsch kapittel. Cremer was op den S. Agnietenberg, Clovekorn te Frendeswege geprofest. Zie boven, t. a. p.

4) Zie boven, blz. 353.

5) De volmacht was namelijk verleend aan den prior van Wittenburg, zonder nadere bepaling van den naam (zie *Ref. mon.* p. 486 seq.). Zij gold dus niet voor Rembert ter List alleen, maar evenzeer voor diens opvolgers. Zoo werd het ook destijds door de rechtsgeleerden begrepen (zie l. l. p. 489a).

6) Zie *Ref. mon.* p. 489a; verg. boven, blz. 352v.

7) Zie boven, blz. 352.

8) Eigenlijk een en twintig (Molenbeke, Hertzenhagen, Kirsgarten, Hegene, B. Maria in Insula, Ewich, Daalheim, Trutenhausen, Everardsclausen, S. Leonard te Bazel, Marbach, Artogasti, Rebdorff, Birchling, Frankenthal, Heidenfeld,

Doch het blijft niet bij deze reformatiën in het tweede geslacht. Tot het bedoelde twintigtal behoort o. a. het convent te Molenbeke in het bisdom Minden. Dit zet op zijne beurt den arbeid voort [1]). Maar vooral, van het straks genoemde Wittenburg uit, is in 1439 de hervorming van het diep verbasterd klooster te Sulta ondernomen [2]). Niemand minder dan Busch, destijds supprior te Wittenburg, is er heengezonden, en ondanks den meest hardnekkigen tegenstand zóó goed in zijne poging geslaagd, dat hij weldra, als prior, van dáár de reformatie van ettelijke mannen- en vrouwenconventen in verschillende bisdommen krachtig kan vervolgen [3]). Nog meer. Hij en de prior van Richenberg, nemen de hervorming van Neuwerk ter hand [4]). De zaak gelukt. Busch zelf wordt er proost (1448), en komt daardoor te staan aan het hoofd van een aartsdiakonaat ter uitgestrektheid van bijna elf mijlen en met eene bevolking van omtrent twintig duizend zielen [5]). Terwijl hij met onvermoeiden ijver aan het heil dier zielen arbeidt [6]), vestigt Nicolaas van Cusa voor de uitvoering zijner reformatorische plannen hoofdzakelijk op hem het oog, en draagt hem en doctor Paulus, wiens proostdij wel is waar niet tot het kapittel van Windesheim behoort, maar toch den Windesheimschen invloed heeft ondervonden [7]), de hervorming van al de regulieren-kloosters voor beiderlei kunne in geheel Saksen, Meissen en Thuringen op [8]). Hierdoor wordt Neuwerk, dat zelf niet lang te voren volledig is hervormd [9]),

Schwabenheim, Ravensburg, Volckerinckhusen, Bloemenberg, Meyen). Zie *Ref. mon.* p. 482^{c}—483^{a}. Doch Volckerinckhusen en Bloemenberg zijn niet door Bodiken, maar door Molenbeke hervormd (zie l. l. p. 483^{c}, 484^{b}).

1) Zie de vorige noot.

2) Zie boven, dl. I, blz. 298.

3) *Ref. mon.* p. 499^{a}.

4) l. l. p. 500^{c}. Ook het klooster te Wittenburg hielp mede, gelijk blijkt uit l. l. p. 489^{b}; verg. boven, blz. 353, noot 7.

5) Zie boven, dl. I, blz. 300.

6) *Ref. mon.* p. 812^{c}—819^{c}; verg. boven, dl. I, blz. 301, noot 5.

7) l. l. p. 504^{c}—505^{b}.

8) l. l. p. 504^{b}, 956^{b}—958^{b}; verg. boven, dl. I, blz. 301v; dl. II, blz. 122, 336, 345.

9) De hervorming van Neuwerk was ter hand genomen in 1442 (*Ref. mon.* p. 504^{c}), maar eerst na 1444 (l. l. p. 500^{c}), waarschijnlijk in 1447 (l. l. p. 489^{b}), krachtig voortgezet.

een middelpunt van nieuwe en uitgebreide reformatiën. En ofschoon Busch in 1455 verplicht wordt, zijne waardigheid neder te leggen [1]), — vier jaren later treedt hij andermaal als proost van Sulta op, en zet den arbeid krachtiger voort, dan hij misschien ooit te voren gedaan heeft [2]). Waarlijk, het zal niet noodig zijn, er meer bij te voegen, om een indruk te geven van den reformatorischen ijver, dien de Windesheimsche kloosters in het algemeen, maar toch sommigen hunner in het bijzonder hebben betoond. En zoo komen wij ook langs dezen weg tot de overtuiging, dat de Vereeniging, wier geschiedenis wij hebben nagegaan, niet van beperkten of twijfelachtigen, maar zeer bepaald van uitgebreiden en onmiskenbaren invloed op de verbetering van het kloosterleven is geweest. Hare eigene conventen lagen reeds ten tijde van Busch in meer dan achttien [3]), later in drie en twintig bisdommen verspreid [4]). Minstens dus even ver, maar hoogstwaarschijnlijk veel verder heeft de genoemde invloed zich doen gevoelen.

Wij zijn met ons onderzoek nog niet ten einde, en hopen iets in het midden te brengen, dat allicht zou worden voorbijgezien, ofschoon het de grootste opmerkzaamheid verdient. Wij stellen de Deventersche broederschap in verband met het Windesheimsch kapittel, en trachten op te maken, wat deze samenvoeging ons aangaande den invloed van Windesheim leert.

En dan moeten wij beginnen met in herinnering te brengen, wat reeds vroeger over de innige verwantschap der beide stichtingen is gezegd [5]). Deze verwantschap werd in de eerste tijden

1) Zie boven, dl. I, blz. 302.

2) *Ref. mon.* p. 499^{a}; verg. boven, dl. I, blz. 303.

3) *Chron. Wind.* p. 270. Daarentegen spreekt hij op p. 212 van zeventien bisdommen. Uit zijne mededeelingen op p. 201 seq, 205—207, blijkt, dat het ware getal negentien was.

4) Dit blijkt uit de lijst der Windesheimsche kloosters, afgedrukt achter de *Constitutiones* van 1553 (p. 14—20). De bedoelde bisdommen zijn alphabetisch de volgende: Bazel, Bremen, Camin (Pommeren), Constanz, Doornik, Eichstadt, Halberstadt, Hildesheim, Kamerijk, Keulen, Lübeck, Luik, Mainz, Metz, Minden, Munster, Paderborn, Regensburg, Straatsburg, Trier, Utrecht, Worms, Würzburg.

5) Zie boven, blz. 6v.

diep gevoeld. Deventer achtte zich niet meer dan Windesheim; Windesheim niet meer dan Deventer [1]). Beiden beschouwden zich als twee takken van denzelfden stam, als twee beken uit dezelfde bron [2]). Later, toen èn de Broederschap èn het Kapittel grootere afmetingen aannamen, zich elk in andere plaatsen uitbreidden, ieder meer hun eigenen en eigenaardigen weg opgingen, liepen zij weleens gevaar, hare vroegere eenheid een weinig te vergeten. Maar des te meer beijverden zich de oorspronkelijke leden, de herinnering in hunnen kring levend te houden, en den jongeren diep in te prenten, dat de twee corporatiën in het wezen der zaak ééne, en volgens hare historische wording dezelfde waren [3]). Niemand deed dit krachtiger, dan de voortreffelijke Johan Vos [4]). Hij stelde daarenboven de broeders des gemeenschappelijken levens den zijnen niet zelden ten voorbeeld [5]). En als Busch wil doen gevoelen, dat de kloosterling niets meer is dan iemand, die in vrije vergaderingen leeft, schrijft hij: »Wat is eene pij anders dan een zak? Neem een zak; snijd één der twee hoeken er af; steek door die opening uw hoofd; laat den anderen hoek op uw rug hangen, en gij hebt eene pij met een kap" [6]).

De oprichting van het klooster te Windesheim werd dan ook niet geacht, eene op zichzelf staande zaak te zijn, maar eene, die al de »moderne devoten" betrof [7]). Allen werkten daartoe mede. Florens Radewijns en de zijnen waren even ijverig in de weer, om het plan te bespreken, den bouw te bevorderen en de noodige bescherming van den Bisschop te erlangen, als de zes broeders zelven, die er zouden gaan wonen [8]). Verschillende welgestelde devoten gaven geld en goed [9]). Verre van naijverig te zijn, als ware Windesheim eene mededingster, was men te Deventer blijde

1) *Chron. Wind.* p. 321.

2) l. l. p. 324, 355.

3) l. l. p. 72, 355.

4) l. l. p. 324, 326, 328—335. Verg. boven, dl. I, blz. 238, noot 1.

5) l. l. p. 321, 322.

6) l. l. p. 321 seq. Verg. ook p. 64.

7) l. l. p. 26: „Cum igitur praesens negotium primi talis monasterij in proximo construendi vniversitatem concerneret denotorum modernorum," etc.

8) l. l. p. 25—29, 39 seq, 42, 45, 67. Verg. boven, dl. I, blz. 63v, 67v.

9) l. l. p. 42—45, 48 seq, eenigermate ook p. 125—127. Verg. boven, dl. I, blz. 67, 68, 81.

met de oprichting, en vierde den inwijdingsdag als een gemeenschappelijken feestdag [1]). Radewijns zelf en andere devote priesters brachten de zes broeders, die ingekleed zouden worden, in het koor [2]). Hij en de zijnen versterkten hen in het goede, en baden hun toe, dat zij tot duizendmaal duizend mochten aangroeien [3]). Zelven werkten zij daartoe mede, door niet slechts diegenen hunner, die begeerte of geschiktheid tot het kloosterleven hadden, voor dat leven op te leiden en vervolgens met aanbevelingsbrieven naar Windesheim te zenden [4]), maar ook door de oprichting van meerdere conventen met eigen geld en goed te steunen [5]).

Om te doen zien, hoe innig de twee zedelijke lichamen met elkander verbonden, ja hoe de Broederschap en het Kapittel, om zoo te zeggen, ineengeweven waren, wijzen wij er op, dat zij vele jaren lang eigenlijk onder één geestelijk hoofd hebben gestaan. Tot 1400 was Florens Radewijns de man, zonder wien beiden niets deden; van 1400 tot 1424 was het Johan Vos [6]). Eerst na dien tijd ging elk zijn eigen weg; tot zóó lang bestond er een zóó sterk verband, dat men over en weder met elkander raadpleegde en samenwerkte tot bereiking van één doel. Van de eerste Windesheimers en de Deventersche broeders schrijft Busch, dat zij één hart en ééne ziel hadden in God [7]), dat alle tijdelijke en geestelijke goederen hun gemeen waren [8]), en dat

1) *Chron. Wind.* p. 62, 63.

2) l. l. p. 57. Verg. boven, dl. I, blz. 71.

3) l. l. p. 63, 66.

4) l. l. p. 72, 82 seq, 83 seq, 278, 368 seq; Thomas a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXVII, § 1. Meer dan zestien jaar lang werd, met uitzondering van slechts twee personen, niemand als regulier kanunnik te Windesheim opgenomen, die niet eerst door de Deventersche of Zwolsche broeders des gemeenschappelijken levens geoefend en geschikt bevonden was (*Chron. Wind.* p. 83, 108, 278). Daarentegen behield Johan Vos den zoo voortreffelijken Dirk van Herxen (zie over hem boven, dl. I, blz. 88, noot 5), die met hem kwam raadplegen, niet voor Windesheim, maar verwees hem naar het fraterhuis te Zwolle, welks tweede rector en sieraad hij werd (zie Jacobus Traiecti, *Narratio de inchoatione status nostri*, H. S. nº. 346 der Kon. bibl., fol. 12ᵛ).

5) *Chron. Wind.* p. 158, 159.

6) Verg. boven, dl. I, blz. 238, noot 2.

7) *Chron. Wind.* p. 45, 64. Verg. boven, blz. 336.

8) l. l. p. 45, 158.

er geen onderscheid tusschen hen bestond dan eenig verschil in kleeding [1]). Florens Radewijns noemt hij den »grooten huisvader" [2]), van wiens raad allen gelijkelijk afhingen [3]). Hij verhaalt, dat er langen tijd te Windesheim niets gedaan werd buiten hem en sommigen der zijnen [4]); dat zij de hand hadden in de aanstelling van verschillende waardigheidsbekleeders [5]), en alles, wat op het kloosterleven betrekking had, hielpen regelen, alsof het hunne eigene zaak ware geweest [6]). Ja, zij plachten de jaarlijksche vergaderingen van het Kapittel bij te wonen, totdat dit laatste zelf talrijk genoeg geworden was [7]). Wederkeerig vinden wij Johan Vos bij de benoeming van een provisor in het fraterhuis te Zwolle [8]).

Na den dood van Florens Radewijns bleef het wezen der zaak hetzelfde. Alleen ontstond door verandering van persoon ook verandering van plaats. Waren de twee cirkels tot dusverre zóó getrokken geweest, dat zij elkander in het punt Deventer raakten, thans begreep men terecht, dat Windesheim het raakpunt moest zijn; niet omdat Windesheim een klooster was, maar omdat Johan Vos aldaar woonde. Radewijns zelf had dat zoo gewenscht. In een merkwaardigen brief had hij het ten overvloede geschreven. Aan Vos droeg hij de broeders in zijn huis te Deventer op, hopende, dat zij in al hunne zaken met hem zouden raadplegen [9]). Zijn wensch werd vervuld. De Broederschap hield hare jaarvergaderingen in dezelfde week als het Kapittel; zij hield ze te Zwolle, om bij alles, wat zij te beraadslagen en te besluiten had, in de nabijheid van Vos te zijn [10]). Ja, de wederzijdsche

1) *Chron. Wind.* p. 64; verg. ook p. 321 seq.

2) l. l. p. 45; verg. ook p. 82.

3) l. l. p. 64.

4) l. l. p. 75 seq.

5) l. l. p. 64, 70, 75.

6) l. l. p. 64—66.

7) l. l. p. 160 seq; Vornken, *Epistola de prima institutione* etc. (afgedrukt in Bijlage I), cap. XXIX.

8) Jacobus Traiecti, l. l. fol. 9r. Nog in 1457 was de prior van Windesheim tegenwoordig bij de kenze van een rector in het genoemde fraterhuis (l. l. fol. 35r; verg. boven, dl. I, blz. 239, de noot).

9) *Chron. Wind.* p. 319.

10) l. l. p. 318. Zie ook aldaar, p. 324—335, en verg. daarmede *Ref. mon.* p. 955b. Iets dergelijks deden de hoofden der fraterhuizen in Westfalen, Saksen

betrekking was zóó innig en de onderlinge liefde zóó groot, dat men stervende in elkanders tegenwoordigheid wenschte te wezen [1]), en er prijs op stelde, in elkanders nabijheid te worden begraven [2]).

Ziedaar den feitelijken toestand gedurende tal van jaren, eerst onder den persoonlijken invloed dergenen, die het van den aanvang af zoo hadden gewild, later bij afnemende bewustheid van het oorspronkelijk verband. Wij vragen: welk nadeel en welk voordeel heeft bij dezen stand van zaken de Vereeniging van Windesheim aan de Broederschap van Deventer aangebracht? Ook van het antwoord op deze vraag zal de bepaling van den invloed der eerstgenoemde althans gedeeltelijk moeten afhangen.

Wij ontveinzen ons het gevaar niet, waarmede de Broederschap des gemeenschappelijken levens van de zijde van Windesheim werd bedreigd. Het kan niet genoeg worden herhaald: de Windesheimers waren kloosterlingen, en hoe langer zij hebben bestaan, hoe meer zij dit zijn geworden [3]). De Broederschap daarentegen was eene vrije vereeniging, wel is waar met een kerkelijk karakter en eene kloosterachtige lucht, maar toch voor die dagen zeer liberaal, ja ergerlijk vrijzinnig ingericht. Toen Radewijns het eerst met het denkbeeld van zulk eene vereeniging tot De Groote kwam, luidde diens antwoord: »Gemeenschappelijk? Gemeenschappelijk? Dat zullen de bedelmonniken niet verdragen" [4]). Slechts de gedachte aan zijn persoonlijken invloed deed hem zijne toestemming geven

en het bisdom Keulen, daar zij jaarlijks op den tweeden Zondag na Paschen te Munster bijeenkwamen tot het houden van een colloquinm, en aldaar te zamen waren met den prior van het Windesheimsche klooster te Frendeswege of met dien van Bodiken. Zie *Chron. Wind.* p. 318 seq.

1) Zie *Chron. Wind.* p. 320.

2) De Zwolsche fraters hadden vanouds eene begraafplaats te Windesheim (zie *Chron. Wind.* p. 314, en verg. boven, dl. I, blz. 77, noot 4). Zij maakten hiervan dan ook trouw gebruik (zie Jacobus Traiecti, l. l. fol. 10v, 18r, 25r, 26v, 31v, 32v, alibi); althans tot 1487. In dit jaar namelijk stierf hun vierde rector, Hendrik van Herxen, wiens lijk ten gevolge eener overstrooming van den IJsel niet naar Windesheim kon worden vervoerd. Men bestelde het dan te Zwolle ter aarde, en van dien tijd af werden ook de overige broeders aldaar bijgezet (zie Jacobus Traiecti, l. l. fol. 62v—63r).

3) Verg. boven, blz. 315.

4) *Chron. Wind.* p. 6. Verg. boven, dl. I, blz. 44v.

aan een zoo stout en ongehoord bestaan [1]). Maar die invloed ging nog bij 's mans leven verloren [2]). Hij zelf dacht er over, een klooster te bouwen [3]). En al had hij niet met het doel om de Broederschap te beschermen tot het oude willen terugkeeren, sommigen zijner volgelingen zouden het toch te eeniger tijd hebben gedaan, om zich af te zonderen van allen invloed van buiten. Op zekeren dag kwamen eenige Zwolsche vrienden heimelijk tot hem, deelden hem mede, dat zij afgezonderd wenschten te leven, wijl zij niet zonder schade voor hunne ziel met de wereldsche menschen konden omgaan, en verzochten dat hij met hen buiten de stad een plekje mocht zoeken, waar zij in alle stilte hunne dagen zouden kunnen slijten. Gerrit de Groote, veel minder vrijzinnig dan men hem meestal voorstelt, ging dit niet tegen, maar trad den volgenden dag in den vroegen morgen de poort van Zwolle met hen uit, en wees hun het beste plekje aan [4]). Door zijn kort daarop gevolgden dood is de zaak eerst bijna twee jaren later tot stand gekomen [5]), doch men kan er uit zien, dat de oude zuurdeesem diep in de harten zat, en dat, afgescheiden van alle denkbeeld van bescherming, de afzondering van sommigen in hermitages en kloosters toch zou zijn gevolgd. En zie, in plaats van nu dezen ouderwetschen geest zooveel mogelijk tegen te gaan en het nieuwerwetsch denkbeeld van vrije vereenigingen zooveel mogelijk te bevorderen, werkt Windesheim het eerstgenoemde in de hand. Het brengt een gevaarlijk offer aan de openbare meening. Het verheft anderen niet, maar daalt zelf tot hen af. De wagen van den nieuwen tijd is nauwelijks aan het rollen, of men legt hem den remketting aan [6]).

Dit is de schaduwkant van Windesheim geweest, hoeveel goeds, hoeveel voortreffelijks, hoeveel zegenrijks het overigens hebbe gehad. Het heeft wel is waar vrijzinnige en uitstekende kloosters geleverd, de vrijzinnigste en uitstekendste misschien die er destijds waren, maar toch kloosters, waarin menige kracht werd

1) Zie boven, dl. I, blz. 45.

2) Zie boven, dl. I, blz. 41—43.

3) Zie boven, dl. I, blz. 46, en de aldaar, noot 2, genoemde bronnen.

4) *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 4—6.

5) l. l. p. 6, 9.

6) Verg. boven, dl. I, blz. 57.

opgesloten, die meer nut in de wereld had kunnen doen. Het onthield of ontnam aan de fraterhuizen, wie daar hadden kunnen medewerken tot bereiking van een meer algemeen gesteld doel. En dat het aantal der zoodanigen niet gering was, blijkt uit den volgenden volzin van een brief van Radewijns: »Ik zie er velen tot het kloosterleven geneigd, en weinigen tot de vereenigingen" [1]).

Later werd het nog erger. In 1447 gingen twee fraterhuizen tot de orde der reguliere kanunniken over. Het éene was dat van Albergen bij Ootmarsum [2]), het andere dat van S. Maarten te Leuven [3]). Zelfs nog omstreeks 1480 stonden de fraters te Doesburg reeds op het punt, om door den prior van Windesheim als kloosterlingen te worden gekleed, toen de rector van Heer-Florenshuis te Deventer, Egbert ter Beek, nog juist bijtijds kwam, om den ganschen toeleg te verijdelen [4]).

Dit wat het nadeel betreft. Thans het voordeel. Windesheim moge vele zeer bruikbare elementen aan de maatschappij onthouden of aan de fraterhuizen onttrokken hebben, het heeft daarentegen, om zoo te zeggen, de lucht eenigermate gezuiverd, door tot zich te nemen wat al te kloosterachtig dacht. Men heeft het niet oneigenaardig een »débouché" genoemd [5]). Om zich een denkbeeld te vormen van het wezenlijk nut, dat het in dit opzicht ongetwijfeld gedaan heeft, moet men eenigszins bekend wezen met het ziekelijk verlangen, ja de hartstochtelijke begeerte van sommige »moderne devoten", om ten klooster te gaan. De lezer herinnert zich misschien nog, hoe de hoogaanzienlijke Hendrik van Wilsem zijne bloedverwanten ontweek, om zich naar Windesheim te begeven [6]); hoe de rijke Albert van Wijnbergen

1) *Chron. Wind.* p. 319. Reeds Royaards, *Geschiedenis der christelijke kerk in Nederland gedurende de middeleeuwen*, Utr. 1849, dl. II, blz. 327v., heeft deze schaduwzijde van Windesheim zeer goed ingezien.

2) Zie Delprat, *De broederschap van G. Groote*, blz. 166; voorts beneden, in het Aanhangsel, n°. 54.

3) Zie Delprat, a. w. blz. 174; voorts beneden, in het Aanhangsel, n°. 65, en boven, blz. 194, noot 5. Verg. ook nog boven, blz. 342.

4) Zie boven, blz. 135v.

5) Zie Royaards, a. w. dl. II, blz. 326.

6) Zie boven, dl. I, blz. 250. Nog vreemder is de wijze, waarop de rijke Johan ten Water handelde. Hij ging met zijne vrienden naar een wijnhuis te

de woede der zijnen trotseerde, door hetzelfde te doen [1]); hoe de eveneens zeer bemiddelde Willem Vornken en Hendrik Walvis alles verlieten, om in het genoemde klooster te worden opgenomen [2]), en hoe Busch de tranen zijns vaders en de beden zijner moeder weerstond, ten einde aan zijn voornemen getrouw te blijven [3]). Doch wij hebben andere voorbeelden te noemen. Het ontloopen van ouders was, vooral onder meisjes, die de wereld wilden vaarwel zeggen, volstrekt niet zeldzaam [4]). Wij weten er van twee, die allerlei avonturen trotseerden, om toch maar te Diepenveen te komen [5]); van eene andere, wier bruidskleederen gereed lagen, en die nochtans haren bruidegom, hare oude moeder, hare vrienden en magen in stilte verliet [6]). Elsebe Hasebroecks werd geacht, grootelijks door God te zijn geholpen, wijl de dood haar de kinderen ontnam, die haar beletten, zich van de wereld af te zonderen [7]). In veinzen en halve waarheden zeggen, ten einde weerstrevende ouders te misleiden, zag men geen kwaad [8]). Ja, van zeker hoogadellijk meisje, Elisabeth

---

Zwolle. Nadat er overvloedig was gedronken, verzocht hij onder zeker voorwendsel allen, met hem naar Windesheim te gaan. Men steeg te paard en bracht hem onder groot rnmoer derwaarts. Te Windesheim gekomen, deelde hij mede, dat hij aldaar blijven zon. Zie *Chron. Wind.* p. 515.

1) Zie boven, dl. I, blz. 116.

2) Zie boven, blz. 107.

3) Zie boven, dl. I, blz. 292. Een dergelijken tegenstand had Aegidins de Lille te verduren (zie Latomns en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 118, ontleend aan Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. VI, art. 12, § 1; „Compendinm," p. 360).

4) Handschrift D, fol. 130^v (zuster Lijsebet van Delft), fol. 153^v (znster Jutte ter Beecke uit Wijhe, eene conversin).

5) Namelijk zuster Griete Koetgens nit Zwolle en hare vriendin Lubbe Kremers (Handschrift D, fol. 148^r—149^v).

6) Namelijk Eefke ten Have uit Elbnrg, eene conversin (Handschrift D, fol. 152^v). Een dergelijk voorbeeld levert zuster Constantia in het S. Agnesklooster te Dordrecht, dat eveneens tot het kapittel van Windesheim behoorde. Zie v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Zuid-Holland*, blz. 78 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. III, blz. 548).

7) Handschrift D, fol. 109^v.

8) Aldaar, fol. 73^r, 165^v—167^r (verg. Matthaeus, achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, p. 234, 257—259). Het is eene merkwaardige bijdrage tot de kennis der zedelijkheidsbegrippen onder de „moderne devoten", dat zij het veinzen met geestelijke doeleinden geoorloofd achtten. Sterksprekend

van Heenvliet, zijn ons allerlei kwaadaardige handelingen bekend, waarmede zij haar wil om geestelijke zuster te worden doordreef [1]). Drie priors stonden er werkeloos bij, wijl zij geen oorzaak wilden wezen, dat men haar uit het klooster haalde. Zelfs een man als vader Brinckerinck zeide: »Ik heb liever, dat Diepenveen ter assche toe verbrandt, dan dat ik daartoe help, dat het kind wegkomt" [2]).

Wat ware er in zulk een tijd, met zulke denkbeelden [3]), onder menschen, in wie het oude zulke diepe wortelen had geschoten, zonder klooster van de Broederschap geworden? Zij zelve zou binnen weinige jaren in eene kloostervereeniging herschapen zijn. Door de oprichting van Windesheim en het Windesheimsch kapittel is dit voorkomen. Er was thans een uitweg, eene afleiding, eene veiligheidsklep. Voor degenen, die het nieuwe niet konden verdragen, had men het oude, ofschoon in den minst overdreven vorm. Intusschen bleek het van lieverlede, dat dit weinig overdrevene geenszins in den smaak van allen viel. In strijd met de oorspronkelijke bedoeling, ja tegen den wensch van het generaal kapittel [4]), is men tot het uiterste gekomen, waartoe men in de

---

is het voorbeeld van zekeren Johan ter Poorten, schepen te Deventer, bekeerling van Gerrit de Groote, die, ten einde van zijn post te worden ontslagen, wijl hij meende daarin „zijne conscientie niet te kunnen bewaren", zich aanstelde als verlamd en op twee krukken liep (zie Moll, *Johannes Brugman*, dl. I, blz. 46v., ontleend aan Handschrift D, fol. 136^r). Ziehier nog een paar voorbeelden uit den Windesheimschen kring; een broeder van het klooster Maria's Paradijs te Reimerswaal prees zijn zedeloozen prior als een heilig man, opdat men hem elders mocht kiezen, gelijk dan ook geschiedde (zie [Johannes Latomns,] *Paradisus Mariae*, in Nederlandsche vertaling achter Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden. Beschrijving van de gewezene stad Rommerswale*, blz. 212v.); eene zuster van het klooster Faconshof te Antwerpen veinsde zinneloos te zijn, om de binnentredende calvinistische commissarissen op te houden, totdat de mis was afgeloopen (zie Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, Antw. 1845, dl. V, blz. 117, noot 2, ontleend aan Papebrochins, *Annales Antverpienses*, tom. IV, p. 47).

1) Handschrift D, fol. 75^r—77^r (verg. Matthaeus, l. l. p. 237—239).

2) Aldaar, fol. 76^r (verg. Matthaens, l. l. p. 238).

3) Eene merkwaardige bijdrage tot deze denkbeelden leveren de woorden uit een handschrift van 1448, medegedeeld door Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. iv, blz. 141.

4) Zie boven, blz. 276.

kloosterwereld komen kan. Ongeveer dertig Windesheimsche conventen hebben in verloop van tijd de insluiting aangenomen [1]), als behoorden zij niet tot de orde der augustijner-regulieren, maar tot die der karthuizers [2]). Wel een bewijs, hoe recht kloosterachtig men was, en hoe onmogelijk het derhalve zou geweest zijn, door meer vrijzinnige inrichtingen, zooals de fraterhuizen waren, in de geestelijke behoeften van allen te voorzien.

Over een tweede punt betreffende het nut, dat het kapittel van Windesheim aan de broederschap van Deventer heeft aangebracht, kunnen wij kort wezen. Wij bedoelen de bescherming, die van het eerste over de laatste is uitgegaan. Toen het klooster werd opgericht, geschiedde dit, »opdat onder zijne schaduw alle devote duiven eene veilige schuilplaats tegen de aanvallen der haviken mochten hebben" [3]). Gelijk wij reeds vroeger hebben gezegd [4]), die oprichting was een terugkeeren tot het oude, om het nieuwe te redden, een gedeeltelijk toegeven, om niet alles te verliezen, eene overeenkomst met de openbare meening gesloten, eene acte van bevrediging, een compromis. Dit was niet minder zijne gevaarlijke, dan zijne practische zijde. Waar de broeders en zusters des gemeenschappelijken levens aanstoot leden vanwege hunne afwijkingen van den kerkelijken vorm, daar moesten zij kunnen wijzen op de innig met hen verwante Win-

1) Zie boven, blz. 54.

2) Zie boven, blz. 274. Ik neem deze gelegenheid te baat, om het op blz. 278 gezegde aangaande de opheffing der clausuur onder de Windesheimers nauwkeuriger te omschrijven. Het generaal kapittel, oordeelende dat de insluiting weinig voegde aan eene Orde, die niet minder voor het actieve dan voor het contemplatieve leven was ingesteld; in overweging nemende, dat zij niet aan de gansche Congregatie gemeen, maar slechts door sommige huizen aangenomen was; gehoord het advies van geleerde mannen, zoo theologanten als juristen, besloot na rijp' beraad in de jaarvergadering van 1634, dat de clausuren, die niet door den wil der stichters, maar alleen door een besluit van het kloosterkapittel waren ingevoerd, op gezag van het generaal kapittel konden opgeheven worden. Dien ten gevolge werd reeds in het volgende jaar 1635 met toestemming van al de kloosterlingen een einde gemaakt aan de insluiting van Korsendonck en eenige andere conventen. Aldus Hoyberge, in wiens dagen het besluit werd genomen. Zie *Corsendonca*, p. 117.

3) Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem* (afgedrukt in Bijlage I), cap. XV.

4) Zie boven, dl. I, blz. 57.

desheimers, die er volkomen getrouw aan waren. Ging het verder, dan moesten deze laatsten voor hen in de bres kunnen springen bij het geestelijk gerecht. Liep het nog hooger, dan moesten de vervolgden terstond binnen de kloostermuren kunnen geborgen worden. Ziedaar het plan. Is het ook noodig geweest, daarvan gebruik te maken? Zeker niet zoo vaak of zoo sterk, als men schijnt te hebben gevreesd. Intusschen zijn ons een paar gevallen voorgekomen, waarin Windesheim de beschermende hand over de broederen uitstrekken moest. Bij notarieele acte toch van 19 Maart 1395 verklaarden Johan Goossensz. Vos, prior van Windesheim, Johan Hamerken [van Kempen], prior van Mariënborn, Werner Keynkamp, prior van Nieuwlicht, en nog twee andere Windesheimsche kanunniken, dat zij bij Florens Radewijns te Deventer en andere zonder ordesregel aldaar levende priesters en geestelijken geen enkel blijk van ketterij, sectegeest, scheurmakerij of geheime samenkomsten hadden gevonden [1]). Met welk bepaald doel deze acte werd opgemaakt, staat er niet in uitgedrukt, doch zij geeft duidelijk genoeg te kennen, dat er twijfel aangaande de rechtzinnigheid der Deventersche broeders bestond. Meer dreigend nochtans was de aanval, dien zij ongeveer twintig jaar later hadden te verduren, toen de dominicaner- monnik Mattheüs Grabow de Broederschap aanviel, en een kerkelijk proces veroorzaakte, dat op het concilie te Constanz heeft gediend. Ook toen werd zij met uitstekend gevolg door den straks genoemden Johan Vos en anderen in bescherming genomen. Doch reeds vroeger hebben wij hierover gehandeld [2]), en kunnen dus thans met de herinnering van het geschrevene volstaan.

Eene derde nuttige zijde van Windesheim ten opzichte der Broederschap was, althans in de eerste dertig jaren van hun gemeenschappelijk bestaan, hierin gelegen, dat het door zijn invloed en zijne wijdvertakte connectiën medewerkte tot oprichting van fraterhuizen, waar deze anders allicht niet zouden zijn ontstaan. Het oorspronkelijk denkbeeld bracht mede, ieder dáár te houden

1) Deze merkwaardige acte is, met zoovele andere belangrijke stukken betreffende „de broeders van 't gemeene leven en de Windesheimsche kloostervereeniging", afgedrukt in het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, dl. II (Utr. 1875), blz. 225—229.

2) Zie boven, dl. I, blz. 236v.

of dáárheen te zenden, waar hij het meest in overeenstemming met zijn natuurlijken aanleg en tot zijn eigen nut zou kunnen leven. Wie meer geschiktheid bezat voor de Broederschap, moest niet ten klooster gaan. Wie daarentegen voor het klooster was geschapen, moest niet in de Broederschap blijven [1]). Aan dit beginsel bleven Florens Radewijns [2]) en Johan Vos steeds getrouw [3]). Hoe het later bij het allengs vervloeien van de oude traditiën en de meer afzonderlijke ontwikkeling der twee corporatiën gegaan is, weten wij niet, ofschoon wij gissen, dat het wederzijdsch in de hand werken van lieverlede zal zijn opgehouden en men meer op uitbreiding van den eigen kring, dan op dien van elkander bedacht zal zijn geweest. Maar in de eerste, meest beslissende jaren was de uitbreiding der Broederschap in verschillende oorden en steden wel zeer bepaald ook een gevolg van Windesheimschen invloed. Busch drukt hier zeer sterk op [4]). Toen hij zijn »Chronicon" schreef, telde hij bijna twintig broederen dertig zusterhuizen [5]), al voegde hij er waarschijnlijk met zeker welgevallen bij: »en wij hebben thans meer dan zeventig kloosters, namelijk twee en zestig voor mannen en dertien voor vrouwen" [6]).

Zou het echter niet beter zijn geweest, dat de »moderne devotie" geene kloosters, maar slechts fraterhuizen had opgericht? Wij zullen de laatsten zijn, om dit te beweren. De leden van het Windesheimsch kapittel — en dit is het laatste punt van ons pleidooi betreffende zijn nut, zoowel in het algemeen als in het bijzonder zijne verhouding tot de Broederschap aangaat — de leden van het Windesheimsch kapittel brachten de

---

1) Zoo had bijv. de Windesheimsche kanunnik Gerlacus Petersz. eene zuster, Lubbe geheeten, die in Meester-Geertshuis woonde (zie boven, dl. I, blz. 272). Zekere Ludgert Ommynges, eene weduwe, door De Groote bekeerd, woonde met hare dochter en kleindochter te Diepenveen; doch tevens had deze dochter een zoon als regulier te Mariënborn, en eene dochter als zuster in Meester-Geertshuis (Handschrift D, fol. 2r). Dergelijke voorbeelden zijn er vele. Verg. voorts boven, blz. 371v.

2) *Chron. Wind.* p. 72, 82 seq, 108, 278, 319, 368 seq; Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXVII, § 1.

3) *Chron. Wind.* p. 316 seq.

4) l. l. p. 316—318.

5) l. l. p. 213, 217 seq. Zie ook den „Prologus", [p. 5].

6) l. l. p. 318.

beginselen der »moderne devotie" in een kring, die voor de broeders des gemeenschappelijken levens zou gesloten zijn geweest. De Deventersche vromen hebben den arbeid natuurlijk niet onder elkander verdeeld. Zij hebben niet gezegd: »Sommigen onzer moeten met den streng zedelijk-godsdienstigen geest, die ons eigen is, de wereld ingaan; anderen daarentegen moeten vrije vereenigingen vormen, ten einde er niet slechts zichzelven in deze stemming te houden, maar haar ook door onderwijs en opvoeding, door prediking en voorbeeld onder de jongelingschap te verspreiden; nog anderen eindelijk moeten eene kerkelijke orde aannemen, om daardoor in de kloosterwereld toegang te verkrijgen en er de diep vervallen zedelijkheid te herstellen". Nog eenmaal, zoo hebben zij niet gesproken. Maar al hadden zij het gedaan en den arbeid aldus onder elkander verdeeld, zij zouden niet beter hebben kunnen handelen, dan de omstandigheden hen gedreven hebben te doen. Wij achten het kloosterleven noch het nuttigste, noch het hoogste. De levensopvatting der Windesheimers is niet de meest ware in ons oog. Om meer dan ééne reden noemen wij hun streven het minst aanbevelingswaardige. Maar dit zij zoo. Zij namen toch een deel, een aanzienlijk deel, van den opwakings- en hervormingsarbeid op zich. Zij brachten de verlevendigde zedelijk-godsdienstige bewustheid der Nederlandsche natie heinde en ver, in allerlei plaatsen, in verschillende landen, onder menschen, die haar óók noodig hadden, maar tot wie zij geen toegang zouden hebben gehad, indien zij zelven geene kloosterlingen waren geweest. Dit laatste houde men wel in het oog. Wat ons betreft, het is een denkbeeld, dat ons met veel, wat wij anders zouden betreurd hebben, verzoent. En hoe meer wij overtuigd zijn van het diep verval van het kloosterleven en van de heilzame hervorming, door de Windesheimers daarin aangebracht, hoe meer vrede wij er mee hebben, dat zij kloosterlingen zijn geweest, omdat zij zulke kloosterlingen waren.

Ons onderzoek is ten einde. Ziehier ons besluit. Het getuigt voor het geestelijk leven van het Nederlandsche volk op het laatst der veertiende eeuw, dat er in zijn midden eene zedelijk-godsdienstige opwaking plaats hebben kon. Veel meer pleit het voor zijne geestelijke levenskracht, dat de nawerking van dezen »réveil"

zoo lang bleef bestaan, en dat er zoovelen werden gevonden, die in steeds ruimeren kring aan zijne verspreiding wilden arbeiden [1]). De geheele zoogenaamde »moderne devotie" [2]) is een merkwaardig verschijnsel, niet slechts om hetgeen zij op zichzelve was, maar ook om de bijdrage, die zij tot kennis van onzen volksaard levert. Wat zij te aanschouwen geeft, zou onder een lichtzinnig en ongodsdienstig geslacht eenvoudig tot de onmogelijkheden hebben behoord. In het gunstigst geval toch kan men onder zulk een geslacht eene kortstondige opwelling van het goede bewerken; maar dat goede zóó lang en zóó krachtig staande te houden, dat kan niet geschieden, tenzij er hoogere adspiratiën aanwezig zijn in den boezem van het volk [3]).

Deze adspiratiën gewekt te hebben, is de blijvende eer van Gerrit de Groote [4]); ze te hebben gehad, strekt allen, die hem volgden, d. i. den »modernen devoten", tot lof. Deze laatsten nu gingen, gelijk wij reeds zagen [5]), in drie richtingen uitéén,

---

1) Verg. Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 218.

2) Zie daarover boven, dl. I, blz. 325v.

3) Verg. boven, dl. I, blz. 10v, 55v.

4) Gerrit de Groote werd door de Noord-Nederlanders beschouwd als de „primus huius nostrae reformationis Pater, et totius modernae deuotionis origo" (zie *Chron. Wind.* p. 326, 316, „Prologus" [p. 2], verg. ook p. 19, 328 seq.; Vornken, *Epistola de prima institutione* etc., cap. X; Thom. a Kempis, *Vita Gerardi Magni*, cap. XV, § 2; v. Iterson, *Stemmen uit den voortijd*, Leid. 1857, blz. 179, ook afgedrukt boven, dl. I, blz. 13). Daarentegen hebben de Zuid-Nederlanders Johannes Ruysbroeck aangewezen als den „reformatae Congregationis Windesimensis Canonic. Regul. Auctor" (zie den titel en p 9 seq. van het uiterst zeldzaam werkje in fol°. [van Thomas a Jesu,] *Beatissimo D. N. Gregorio XV. . . Pro obtinenda serui Dei Ioannis Rvsbrochii. . . Beatificatione*, Antv. 1623, aanwezig op de Bourg. bibl. in den voorarbeid der *Acta Sanctorum* 1—2 *Decembris;* verg. Marcus Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 94, 95, en zie Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. I, art. 2, § 3, ook § 1 en 2 [in het „Compendium" door Hoyberge, p. 6—11], op wien Thomas a Jesu zich beroept). Dat Gerrit de Groote een geestverwant, gedeeltelijk zelfs een geestelijke zoon van Ruysbroeck was, staat bij alle verschil van beider persoonlijkheid vast (verg. boven, dl. I, blz. 35, noot 7; 46, noot 3; 50, noot 2). Dat De Groote verwerkelijkte, wat Ruysbroeck had gedacht, laat zich gedeeltelijk bewijzen (verg. v. Otterloo, *Johannes Ruysbroeck*, Amst. 1874, blz. 343v.). Maar dat de Windesheimsche congregatie of reformatie van laatstgenoemde zou zijn uitgegaan, is althans in den gewonen zin des woords bezijden de waarheid.

5) Boven, dl. I, blz. 326.

van welke de eene zich in de fraterhuizen, de andere in de kloosters, de derde in het maatschappelijk leven bewoog. Aan de tweede dezer richtingen, althans voor zooverre zij door het kapittel van Windesheim wordt vertegenwoordigd [1]), was ons onderzoek gewijd. Wij hebben de geschiedenis van dat Kapittel beschreven, zijn invloed op de algemeene, inzonderheid op de zedelijke beschaving, nagegaan en geschetst.

De voornaamste resultaten, waartoe wij kwamen, zijn deze. Wat de Windesheimers aan landbouw en veeteelt, aan cultuur van den grond en koophandel, aan ambachten en handwerken deden, geeft ons geen recht, om van invloed te spreken [2]). Het onderwijs der jeugd hebben zij in hun bloeitijdperk nauwelijks ter hand genomen, en de later door hen opgerichte klooster- en zoogenaamde Latijnsche scholen droegen een te uitsluitend kerkelijk karakter, dan dat men er voor de algemeene volksontwikkeling veel nut van onderstellen mag [3]). De aanzienlijke kloosterbibliotheken, die zij door hun voortdurend kopieeren bijeenbrachten, bleven wel is waar langen tijd een tamelijk dood kapitaal, maar wat er van overgebleven, en later in openbare en bijzondere verzamelingen gekomen is, levert thans een niet te verachten gewin [4]). Ofschoon de critische geest, die hen in den aanvang bezielde, zeer spoedig is aan banden gelegd, en de wetenschap als zoodanig niet door hen werd bevorderd, hebben zij toch op hagiographisch en patristisch gebied belangrijke bijdragen geleverd [5]). De menigte kloosterkronieken en historische geschriften van meer of minder algemeenen aard, die uit hunne

---

1) Busch drukt er namelijk op, dat er ook nog meer dan honderd huizen van tertiarissen of volgelingen van den derden regel van Franciscus (zie hierover Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.* dl. II, st. ii, blz. 86—89, 94—102) uit Heer-Florenshuis te Deventer zijn voortgekomen (zie *Chron. Wind.* p. 213, 317, „Prologus" [p. 5]).

2) Zie boven, blz. 179—185.

3) Zie boven, blz. 185—193. Bij de aldaar, blz. 187—190 genoemde kloosterscholen moet nog gevoegd worden die van Heer-Izaäksbosch bij Nivelles, die zelfs in de tweede helft der 17de eeuw zekere vermaardheid had (zie Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae*, p. 154), alsmede hoogstwaarschijnlijk eene school in Rooklooster (zie boven, blz. 247, de noot).

4) Zie boven, blz. 193—203.

5) Zie boven, blz. 203—210.

pen zijn voortgekomen, vormen kostelijke bronnen, niet slechts voor de kerkelijke en de staatkundige geschiedenis, maar ook voor die der beschaving, der letterkunde, der kunst [1]). Rijk aan uitstekende calligrafen en voortreffelijke illuminatoren, bezaten zij daarenboven verschillende gelukkige beoefenaars van schilder- en bouwkunst, ofschoon tot dusverre het bewijs niet is geleverd, dat zij aan deze zaken eene nieuwe richting hebben gegeven [2]). Hoewel zij allen de zangkunst, en sommigen hunner de dichtkunst beoefenden, hadden zij nochtans op geene van die

1) Zie boven, blz. 210—228.

2) Zie boven, blz. 228—246. Nadat de genoemde bladzijden reeds waren afgedrukt, vond ik nog eene merkwaardige bijdrage tot het onderwerp. Op blz. 235v. namelijk leerden wij Aegidius van den Hecken, regulier te Zevenborren, als een uitstekend miniatuurschilder keunen; maar dat hij ook het schilderen met olieverf beoefende, bleek ons niet. Dit schijnt echter inderdaad het geval te zijn geweest. Immers in 1743 werd op eene verkooping te Amsterdam een stuk verkocht, dat aldus wordt omschreven: „Het Verzoek der Joden aan Pilatus, uitnemendt uitvoerig door A. v. d. Heck, h. 2 vt. 6 dm., br. 2 vt. 1½ dm.", en dat de aanzienlijke som van *f* 185 opbracht, terwijl op dezelfde verkooping werken van v. Mieris, Teniers, Metzu, Jan Steen en andere beroemde schilders verre beneden dien prijs bleven (zie Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders* enz., Amst. 1857, dl. III, blz. 650). De gissing ligt voor de hand, dat de bedoelde kunstenaar, die den heer Kramm „nergens anders is voorgekomen", de ons bekende Aegidius van den Hecken is. Niet slechts de overeenstemming der namen, maar ook de omschrijving „uitnemendt uitvoerig" brengt haar tot eene hooge mate van waarschijnlijkheid. Dat men hier met eene schilderij in olieverf te doen heeft, wordt wel is waar niet bepaald gezegd, maar schijnt toch uit het verband te volgen. — Tevens zij hier aangevuld, wat op blz. 242 aangaande den bouwkundige Gerard Gog, achtsten prior van Rooklooster, is gezegd. Uit Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Hag. Com. 1726, tom. II, p. 46, blijkt, dat hij kloosterling van Windesheim was. Hij kan dan niet anders zijn dan „frater Gerardus Ludolphi de Goch" (*Chron. Wind.* p. 108), die in 1414 werd ingekleed (*Naamlijst*, afgedrukt in Bijlage V). Sanderus schrijft voorts aangaande hem: „in Architectonica arte plurimùm peritus, nnde in primo anno sui Prioratus tres partes ambitus Fratrnm Choralium construxit. Praefuit huic Coenobio quatuor annis [d. i. van 1433 tot '36 of '37], post qnos ad Domum professionis rediens, ibidem procnrator perduravit penè usque ad finem vitae, ubi plurima reliquit industriae suae monumenta." Neemt men nu in aanmerking, dat in 1442 of '43 een nieuw gedeelte aan de kloosterkerk te Windesheim werd aangezet (zie boven, dl. I, blz. 80), dan wordt het hoogstwaarschijnlijk, dat Gerard van Goch in dien bouw de hand zal hebben gehad.

beiden den minsten invloed [1]). Met de innigste liefde aan de Kerk en de kerkleer gehecht, brachten zij de dogmatiek geene enkele schrede vooruit, en namen zij tegen de kerkhervorming der zestiende eeuw, die zij onbewust hadden helpen bevorderen [2]), eene vijandige houding aan [3]). Evenzoo bleven zij ten aanzien der plichten- en der beoefeningsleer staan bij de bekrompen begrippen van den vroegeren tijd [4]). Daarentegen hebben zij, ondanks al het ziekelijke, dat hunne vroomheid vaak aankleefde, den geest der godsvrucht in ruimeren kring aangekweekt, niet door collatiën en sermoenen, gelijk men allicht zou meenen, maar door de stichtelijke geschriften van mannen als Hendrik Mande, Gerlacus Petersz., Thomas a Kempis en anderen, allermeest door het wereldberoemd werk »De imitatione Christi" [5]). Het hoogste nochtans, wat zij hebben gedaan, datgene, wat hunne historische beteekenis uitmaakt en waardoor zij een onmiskenbaren invloed op duizenden hebben uitgeoefend, bestaat in de uitgebreide kloosterreformatie, die door hen in Noord-Nederland, Zuid-Nederland, Duitschland en Frankrijk met uitstekend gevolg is volbracht [6]). En hoewel zij als kloosterlingen een meer ouderwetsch en minder vrijzinnig standpunt dan de broeders des gemeenschappelijken levens innamen, en het, van deze zijde beschouwd, te wenschen ware geweest, dat zij de kracht der »moderne devoten" niet hadden versnipperd, mag aan den anderen kant niet worden vergeten, dat zij van den Deventerschen kring hebben afgetrokken, wat al te kloosterachtig dacht; dat door hun invloed menig fraterhuis is opgericht; dat zij de Broederschap, waar dit noodig bleek, beschermden, en dat de zedelijkgodsdienstige hervorming, door de »moderne devotie" beoogd, door hen gebracht is in honderden kloosters, terwijl geen enkel daarvan voor de broeders des gemeenschappelijken levens zou toegankelijk zijn geweest [7]).

Ten slotte nog dit. Daar zullen er wezen, wier vraag naar

1) Zie boven, blz. 246—254.

2) Zie boven, dl. I, blz. 11; dl. II, blz. 271, 273.

3) Zie boven, blz. 254—273.

4) Zie boven, blz. 273—297.

5) Zie boven, blz. 297—329.

6) Zie boven, blz. 329—369.

7) Zie dit alles boven, blz. 369—381.

den invloed van Windesheim eigenlijk hierop nederkomt, wat het tot voorbereiding van het Protestantisme heeft gedaan. Hun geven wij ten antwoord: »De Windesheimers waren zelven met hart en ziel protestanten, niet in den historischen, maar toch in hoogen en heiligen zin: zij protesteerden, allernaast op het gebied van het kloosterleven, tegen alle immoraliteit".

En of er ook nog later iets van hun invloed zou zijn gebleven?

Een man nam een steen en wierp dien in het water. En er vormden zich kringen, al wijder en meer. En zij bleven zich vermenigvuldigen en voortdurend verbreeden, ook toen het oog de rimpels niet meer onderscheiden kon.

VERBETERINGEN.

Blz 12, reg. 17v: Jaarlijds; lees: Jaarlijks.
„ 21, noot 1: 1615—'20; lees: 1613—'15.
„ 46, reg. 21v: Johan van Naaldwijk; lees: Dirk van de Graaf.
„ 79, de noot: haedelingen; lees: handelingen.
„ „, noot 1: 7 Maart; lees: 6 Maart.
„ 89, noot 1: 1411; lees: 1511.
„ 112, noot 3: 91; lees: 89.
„ 142, reg. 18v. Zie de verbetering op blz. 354, noot 8.
„ 143, reg. 6: vier; lees: drie.
„ „, noot 2. Tot verbetering van dl. I, blz. 220.
„ 166, reg. 19: 1603; lees: 1604.
„ 175, noot 5: *invogués*; lees: *invoqués*.
„ 176, reg. 4: Karel de Cooth; lees: Karel van Cooth, en verg. Malou, *Recherches*, 3me éd., p. 419 suiv.
„ 190, reg. 9. Zie de aanvulling op blz. 383, noot 3.
„ 227, reg. 4: Karel de Cooth; lees: Karel van Cooth.
„ 236 en 238. Zie de aanvulling op blz. 384, noot 2.
„ 242, reg. 2v. Zie de aanvulling op blz. 384, noot 2.
„ 246, noot 4: zestienden; lees: zeventienden.
„ 263, reg. 2: bij; lees: bij 1).
„ 278, reg. 1. Zie de aanvulling op blz. 378, noot 2.

VOLUME 3

SIGILLVM · COLLEGII · COLVMBIAE · NOVI · EBORACI
IN LVMINE TVO VIDEBIMVS LVMEN

HET

KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED,

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

UITGEGEVEN DOOR HET

PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

DERDE DEEL.

UTRECHT.
GEBR. VAN DER POST,
Uitgevers van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
1880.

HET KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED.

HET

KLOOSTER TE WINDESHEIM

EN

ZIJN INVLOED,

DOOR

Dr. J. G. R. ACQUOY.

UITGEGEVEN DOOR HET

PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

DERDE DEEL.

UTRECHT.
GEBR. VAN DER POST,
Uitgevers van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
1880.

GEDRUKT BIJ G. A. VAN HOFTEN, TE UTRECHT.

VOORREDE.

Dit derde en laatste deel lag sinds meer dan twee jaren bijna geheel afgedrukt. Bladzijde 65, 129 *en* 202 *dragen er de kenmerken van. Mijne benoeming tot Hoogleeraar werd oorzaak van eene vertraging, die ik wel betreuren, maar niet verhelpen kon. Toen eenige maanden later het werk volledig gereed was, kon ik niet besluiten, af te wijken van mijn oorspronkelijk plan, om het door een uitvoerig zaak-register eerst recht bruikbaar te maken. Wie dit register thans inziet, zal wel begrijpen, dat het veel tijd heeft gekost, en wie het gebruikt, zal wel goedkeuren, dat het boek wat later in het licht is verschenen.*

Intusschen heeft de wetenschap niet stilgestaan, en ook daarvan draagt dit derde deel de sporen. Zoo is bijv. op blz. 41 *v. onder de literatuur over het S. Elisabethsklooster bij Brielle niet opgenomen het sedert verschenen opstel van den Heer H. de Jager, »Bijdrage tot de geschiedenis van het klooster en de goederen der regulieren te Rugge" (in de »Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde" van Nijhoff en Fruin, Nieuwe reeks, dl. X, blz.* 1—28). *Daarenboven, alle menschenwerk blijft onvolmaakt. Zoo is, om een enkel voorbeeld te noemen, bij diezelfde literatuur de studie van den Warmondschen Hoogleeraar J. W. L. Smit over »De ware ligging der voormalige kloosterschuur van S^t^. Elisabeth te Rugge", 's Hert.* 1869, *helaas niet vermeld. Ongetwijfeld hebben vele dergelijke onwillekeurige weglatingen plaats gehad, en zij zullen het eerst en het meest in het oog vallen bij hen, die aangaande een der hier behandelde kloosters (te zamen ten getale van honderd twee, in verschillende landen verspreid) plaatselijke of opzettelijke*

onderzoekingen mochten hebben in het werk gesteld. Bij het afdrukken heb ik gegeven wat ik had, geenszins in den dwazen waan van iets volledigs te leveren, maar in de bescheidene hoop van eenige bruikbare aanwijzingen te doen voor degenen, die vroeger of later de geschiedenis van een der Windesheimsche kloosters — moge het vooral de inwendige geschiedenis zijn! — tot een voorwerp van wetenschappelijk onderzoek zullen wenschen te maken. Men zie ook, wat dienaangaande op blz. 3 is gezegd.

Overigens, ik zelf ben verzamelende en aanteekenende gebleven, zoodat ik niet weinig tot aanvulling en verbetering van menige plaats in de gezamenlijke drie deelen zou kunnen noemen. Allicht geeft het mij te eeniger tijd aanleiding tot een nader geschrift. Voorshands neem ik, ofschoon het onderwerp niet uit het oog verliezende, afscheid van een werk, dat met groote liefde door mij werd begonnen, voortgezet en volbracht. Het vinde ook bij anderen eenige belangstelling, zoo mogelijk eene gunstige ontvangst en eene blijvende waardeering!

LEIDEN,
21 Maart 1880.

J. G. R. ACQUOY.

INHOUD.

AANHANGSEL,

BEVATTENDE EENE LIJST VAN AL DE KLOOSTERS, DIE VROEGER OF LATER TOT HET KAPITTEL VAN WINDESHEIM HEBBEN BEHOORD, BENEVENS EEN KORT OVERZICHT VAN HUNNE GESCHIEDENIS EN EENE OPGAVE VAN LITERATUUR BETREFFENDE ELK HUNNER IN HET BIJZONDER.

(blz. 1—232).

BIJLAGEN.

(blz. 233—333).

AANHANGSEL,

BEVATTENDE EENE LIJST VAN AL DE KLOOSTERS, DIE VROEGER OF LATER TOT HET KAPITTEL VAN WINDESHEIM HEBBEN BEHOORD, BENEVENS EEN KORT OVERZICHT VAN HUNNE GESCHIEDENIS EN EENE OPGAVE VAN LITERATUUR BETREFFENDE ELK HUNNER IN HET BIJZONDER.

Cum ingentem numerum conficiant et, quamvis plurima, singula tamen nobis nota non sint, eorum uti et totius Congregationis Natales atque Annales, quos mea et multorum vota desiderant, à domestico ideoque exactiori è locorum archiviis notitiâ inbuendo calamo praestolabimur.

Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 366.

De lijst der Windesheimsche kloosters, die den lezer in de volgende bladen wordt aangeboden, is geenszins tot lectuur bestemd. Haar doel is, de allervoornaamste data en fata van elk convent in het bijzonder te doen kennen, en bovenal, door opgave van literatuur den weg tot verdere onderzoekingen voorloopig aan te wijzen. Zij maakt niet de minste aanspraak op volkomen nauwkeurigheid, wat feiten en jaartallen betreft, of op eenige volledigheid, wat de opsomming der bronnen aangaat. Men beschouwe haar als eene proeve, en stelle haar geene eischen, waaraan zij uit den aard der zaak onmogelijk kan voldoen.

Ziehier, wat mij aangaande reeds bestaande lijsten van Windesheimsche kloosters bekend is. De oudste is die van Busch in zijn »Chronicon Windesemense" 1). Zij loopt tot het jaar 1464 2), en bevat de namen van 37 + 31 = 68 mannen- en 13 vrouwenconventen, te zamen 81, wat echter hoogstwaarschijnlijk door bijvoeging van een overgeslagen mannenklooster, dat van Daalheim of Dalem in het bisdom Paderborn 3), 82 moet zijn 4).

De tweede moet staan achter het »Chronicon Bodecense", een werk dat mij slechts bij name bekend is 5), maar dat, vooral ook wegens den bedoelden catalogus, veelvuldig wordt aangehaald door Zunggo in diens straks te noemen »Prodromus". Uit p. 365 aldaar schijnt te blijken, dat deze catalogus 69 kloosters bevat, die in het midden der vijftiende eeuw tot het Kapittel van

1) p. 201 seq, 205—207.
2) Zie boven, dl. I, blz. 314.
3) Zijnde n°. 57 op de zoo aanstonds te noemen lijst van 1553.
4) Zie boven, dl. II, blz. 52, noot 2.
5) Zie boven, dl. II, blz. 221.

Windesheim behoorden. Neemt men nu aan, dat hier alleen de mannenconventen zijn bedoeld, dan komt het aantal met dat van het »Chroncion Windesemense" op zóó treffende wijze overeen, dat men geneigd is, de twee lijsten voor gelijkluidend te houden.

De derde is de meest authentieke. Zij toch staat afgedrukt achter de officieele uitgave der Windesheimsche »Constitutiones" van 1553 1). Zij bevat de namen van 84 mannen- en 13 vrouwenkloosters, te zamen 97, die in het genoemde jaar niet allen meer bestonden, maar deels tot het Kapittel hadden behoord, anderdeels er alsnog toe behoorden 2).

De vierde werd in 1585 te Keulen uitgegeven door Marcellus Lentius, destijds prior generaal der Windesheimsche congregatie. Ofschoon van deze lijst geen exemplaar schijnt te vinden te zijn, bestaat zij nog in het zoo aanstonds te noemen werk van Lindeborn 3), die haar ten grondslag van de zijne legde en haar verder uitbreidde. Als niet alles mij bedriegt, bevatte de »Catalogus" van Lentius geen enkelen naam meer dan die van 1553 4); maar indien Lindeborn haar zuiver heeft teruggegeven, moet de volgorde der kloosters hier en daar eene andere zijn geweest 5).

De vijfde lijst is opgenomen in het zeldzaam werkje van Miraeus »Canonicorum Regularium Ordinis S. Augustini Origines ac Progressus", verschenen te Keulen in 1614 6). De schrijver zegt, dat hij haar aan den »Ordinarius" en de in 1552 te Utrecht gedrukte »Constitutiones" heeft ontleend 7). Laat de nauwkeurigheid van deze aanwijzing wel iets te wenschen over 8), de

1) Namelijk p. 14—20 der tweede pagineering. Verg. boven, dl. I, blz. 208, de noot.

2) Zie boven, dl. II, blz. 56.

3) Zie aldaar, p. 320.

4) Zie boven, dl. II, blz. 57, noot 2.

5) Zoo is n°. 24 op de lijst van 1553 gelijk aan n°. 25 op die van Lindeborn, daarentegen n°. 25 = n°. 24; voorts n°. 79 = n°. 84, en n°. 80—84 = n°. 79—83.

6) Zie boven, dl. II, blz. 58, noot 2.

7) Zie p. 56; verg. ook p. 69.

8) De *Constitutiones* namelijk zijn van 1553, en mij is geene uitgave van den *Ordinarius* bekend, waarin eene lijst der Windesheimsche kloosters voorkomt. Of bestaat er, behalve die van 1521, misschien eene van 1552? Miraeus (l. l. p. 69) noemt ook nog een Windesheimsch *Breviarium*, gedrukt te Leuven, 1546, dat ik nergens anders dan bij hem en bij zijn naschrijver Pennottus heb ontmoet. Verg. boven, dl. I, blz. 211, noot 1.

lijst zelve is óók niet zonder fout. Eén mannenklooster toch (dat van Nieuwlicht bij Hoorn 1) is bij vergissing overgeslagen. Voegt men er dit weer bij, dan verkrijgt men het oude getal 84. Bij 19 daarvan is het woordje »floret" gevoegd. De 13 vrouwenconventen daarentegen, van welke 3 hetzelfde woordje achter zich dragen, zijn met één (dat van Oostmal in Brabant) vermeerderd. Volgens de bedoeling des schrijvers vindt men dus hier voor het eerst 98 namen.

De zesde lijst werd geleverd door denzelfden Miraeus in zijn eveneens zeldzaam boekske »De Windesimensi, Lateranensi, Aroasiensi, et Congregationibus alijs", uitgegeven te Brussel in 1622 2). Deze »Catalogus" mist het woordje »floret" achter de namen, maar bevat daarentegen hier en daar jaartallen van stichting en enkele geschiedkundige bijzonderheden. Voorts heeft men ook hier weer te worstelen met de onnauwkeurigheid van den schrijver. Het klooster Nieuwlicht bij Hoorn vermeldt hij thans; daarentegen laat hij dat van O. L. Vrouw op het Eiland bij Coblenz 3), alsmede dat van Oostmal in Brabant geheel weg. In werkelijkheid noemt hij dus slechts $83 + 13 = 96$ namen. Volgens zijne bedoeling evenwel moet men er $84 + 14 = 98$ tellen.

De zevende lijst is die van Gabriël Pennottus in zijn óók al zeldzaam werk »Generalis totius sacri Ordinis Clericorum Canonicorum historia tripartita" 4), althans in de tweede uitgave daarvan, die in 1630 te Keulen verscheen 5). De schrijver zegt, dat zij aan den catalogus van Miraeus is ontleend, hetzij dan dat hij daarmede de twee reeds genoemde catalogi of een derden, mij onbekenden bedoelt 6). Oorspronkelijk is zij dus niet. Voorts zijn de kloosters zóó slordig opgegeven, dat bij die der mannen Nieuwlicht bij Hoorn, en bij die der vrouwen Bethanië bij Arnhem ontbreekt, terwijl het convent te Oostmal tweemaal wordt vermeld. Het schijnbaar getal is dus $83 + 14 + 1$; het wer-

1) Zijnde n°. 10 op de lijst van 1553.

2) Zie den volledigen titel boven, dl. II, blz. 7, de noot.

3) Zijnde n°. 52 op de lijst van 1553.

4) Zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5.

5) Men vindt haar aldaar, p. 524—527.

6) Zooveel is zeker, dat de lijst van Pennottus noch den eenen, noch den anderen catalogus van Miraeus woordelijk teruggeeft. Zij gelijkt intusschen meer op dien van 1622 dan op dien van 1614.

kelijke 84 + 14, hetgeen beiden 98 bedraagt. De waarde van deze lijst bestaat niet slechts hierin, dat zij achter 27 + 5 = 32 namen het woord »floret" draagt 1), maar ook hierin, dat zij aangaande vier kloosters 2) vermeldt: »anno 1629 est recuperatum", en aangaande nogmaals vier 3), dat men op weg is, om ze terug te krijgen 4). Neemt men nu in aanmerking, dat de bedoelde tweede druk van Pennottus' werk op kosten van het Windesheimsch klooster 't Hoogwaardig lichaam van Christus te Keulen verschenen is 5), dan schijnt men te mogen onderstellen, dat deze mededeelingen eenigen waarborg van historische juistheid bezitten.

De achtste lijst is de vroeger genoemde catalogus van Lentius, tot 1670 aangevuld en met min of meer uitvoerige, niet altijd nauwkeurige maar toch zeer verdienstelijke en wegwijzende aanteekeningen verrijkt door Lindeborn in zijne »Historia episcopatus Daventriensis" 6). Zij komt eveneens voor in het 2de deel van Van Heussen's »Historia episcopatuum Foederati Belgii" 7), en in de vertaling daarvan door Van Rijn, »Oudheden en gestichten van Deventer" 8). Men vindt er de mannenkloosters tot 86, de vrouwenconventen tot 16 aangegroeid, zoodat het totaal-cijfer 102 bedraagt.

Nog eene negende lijst, die echter slechts de omstreeks 1745 bestaande Windesheimsche kloosters bevatte, zou groote waarde hebben, indien zij in haar geheel bekend en volkomen te vertrouwen was. Ik bedoel die, welke door een onbekende aan Zunggo werd verschaft, in wiens »Historiae canonicorum regularium S. Augustini prodromus" zij als het ware in reepen en

---

1) Als inwendig bewijs voor de nauwkeurigheid dezer bijvoeging kan misschien gelden, dat men haar mist bij het klooster te Nuis, ofschoon dit nog in zeer goeden staat was. Het bevond zich namelijk omstreeks 1623 in andere handen. Zie Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, p. 35 seq., en voorts beneden, onder n°. 2.

2) Namelijk die te Wittenburg, te Richenberg, te Ravensburg en te Hisse.

3) Namelijk die te Molenbeke, te Volderdinckhusen, te Schwabenheim en te Bloemenberg.

4) Zie nader boven, dl. II, blz. 169.

5) Zie boven, dl. II, blz. 226, noot 3.

6) Zie aldaar, p. 320—366.

7) Zie aldaar, p. 127—140.

8) Dl. II, blz. 114—190 (fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 609—628).

strooken verspreid ligt 1). Laat men deze buiten rekening, dan is die van Lindeborn de jongste. Ik waag het thans, na meer dan twee eeuwen volgens eene andere methode eene nieuwe te leveren. Ofschoon van hare gebrekkigheid diep overtuigd, vlei ik mij, dat zij tot verdere onderzoekingen zal kunnen aanleiding geven. Wijl ik mij niet gerechtigd acht, zonder nadere gronden eene andere rangorde aan te nemen dan die, waarin de verbondene kloosters op de officieele lijst van 1553 zijn geplaatst, zal ik deze laatste volgen, en slechts waar zij mij begeeft, haar aanvullen uit die van Lindeborn. Ten einde echter het naslaan, dat hierdoor zeer bemoeilijkt is, gemakkelijk te maken, gaat eene meer practisch ingerichte lijst vooraf.

LIJST DER WINDESHEIMSCHE KLOOSTERS, ALPHABETISCH NAAR DE PLAATSEN EN DE MEEST GANGBARE NAMEN GERANGSCHIKT.

A. Mannenkloosters.

Achlum in Friesland. Zie Ludingakerke. N°.
Agnietenberg (Sint-) bij Zwolle . . . . 14.
Aken. S. Jan Baptist . . . . 26.
Albergen in Twente. S. Antonius Belijder . . . . . . 54.
Amersfoort. Mariënhof. Zie Birket.
» . S. Jan. Zie Vredendaal.
Amsterdam (buiten). S. Jan Evangelist (Regulierenklooster). Later te Heilo . . . . 11.
Aningen, thans Anjum, in Friesland. Mariënberg. . . . 42.
Arnhem (bij). Zie Mariënborn.
Attendorff (bij). Zie Ewich.
Bardesholm. Zie Bordesholm.
Bazel. S. Leonardus . . . . 68.
Berenberg. Zie Beukenberg.
Bergum in Friesland. S. Nicolaas . . . . 55.
Bethlehem bij Leuven. O. L. Vrouw in Bethlehem . . . 21.

---

1) Zie boven, dl. II, blz. 62.

B. Vrouwenkloosters.

LIJST DER WINDESHEIMSCHE KLOOSTERS, GERANGSCHIKT VOLGENS DEN OFFICIEELEN CATALOGUS VAN 1553, EN WAAR DEZE EINDIGT, AANGEVULD UIT DIEN VAN LINDEBORN IN 1670.

A. Mannenkloosters.

N°. 1. »Domus B. Mariae Virginis" te Windesheim bij Zwolle, in het bisdom Utrecht.

Zie boven, dl. I, blz. 59—90.

N°. 2. »Domus B. Mariae Virginis" bij Nuis, in het bisdom Keulen. Buiten de stad, op de plaats van een voormaligen afgodstempel (Gelenius, p. 225), gesticht voor eene broederschap van kanunniken, 1181 (Titianus, col. 566 seq.). Proostdij van regulieren. Door ongebondenheid tot de uiterste armoede. Pogingen tot herstel, 1400. Hervormd door kloosterlingen van Bethlehem te Zwolle. Aan 't hoofd van andere kloosters. Kapittel van Nuis, 1423. Met dat van Windesheim vereenigd, 1430. Dien ten gevolge in eene priorij veranderd (zie aangaande dit alles boven, dl. II, blz. 20—28, en 28, noot 3). Na Windesheim het eerste in rang (zie boven, dl. II, blz. 51, noot 9). »Instructissima bibliotheca" (Titianus, col. 651, 665). Vervallen tucht, 1584 (l. l. col. 650). Door het onverzettelijk drijven van den prior generaal Marcellus Lentius wordt het klooster met dat van S. S. Corpus Christi te Keulen (zie beneden, n°. 56) tijdelijk vereenigd, 1585—'87 (l. l. col. 650—724; verg. boven, dl. II, blz. 163, noot 1, en 165, noot 3). Inmiddels het gebouw buiten de stad in den oorlog afgebroken en beroofd (l. l. col. 665, 721). De terugkeerenden vestigen zich binnen de stad (l. l. col. 721). „Floret", 1614 (Miraeus, p. 60). In andere handen, omstr. 1623 (Hoyberge, p. 35 seq.). Bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5) en in 1745 (Zunggo, tom. II, p. 588). »Dit klooster, wiens overbliefselen men nogh aan den wegh naar de stad Cölen kan zien even buijten Nuijs, heeft tot de laatste tijden en omwentelingh zoo in gebouwen, als deftige Geestelijke mannen zeer gebloeit" (Bekkers, blz. 4, 45). Merkwaardige kloosterlingen: de onbekende schrijver van het »Magnum chronicon Belgicum" (zie boven, dl. II, blz. 225 v.), en Werner van Titz, prior generaal der Windesheimsche congregatie en schrijver der »Annales Novesienses" (zie boven, dl. II, blz. 223).

Hoofdbronnen: Anonymus, *Magnum chronicon Belgicum* (in Pistorius en Struvius, *Rervm Germanicarvm veteres scriptores*, ed. 3ª, Ratisb. 1726, tom. III), p. 377—456 passim, en Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum amplissima collectio*, tom. IV, Par. 1729), col. 555—737 passim. — De bisschoppelijke stichtingsbrief is uitgegeven door Titianus, l. l. col. 556 seq.; andermaal door Hartzheim, *Concilia Germaniae*, Col. 1759, tom. III, p. 788 seq. Zie voorts Lacomblet, *Urkundenbuch für die Gesch. des Niederrheins*, Dusseld. 1840, Bd. I, S. 382; Gelenius, *De admiranda, sacra, et civili magnitvdine Coloniae*, Col. Agr. 1645 (zeldzaam), p. 225; Michael ab Isselt, *Svi temporis historia*, Col. 1602 (zeldzaam) p. 881—884, en Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 35 seq. (verg. [Foppens,] *Historia episcopatús Silvaeducensis*, Brux. 1721, p 262, of *Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, Leid. 1749, blz. 545 v.). — Van minder belang zijn: Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621 (zeer zeldzaam), p. 199—201; Miraeus, *Canonicorvm regvlarivm ord. S. Aug. Origines ac Progressvs*, Col. Agr. 1614 (zeldzaam), p. 60, en Mola-

nus, *De canonicis*, Col. Agr. 1587, p. 44. — Compilatiën leverden Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 320 (verg. v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, Leid. 1725, dl. II, blz. 114v, 220v; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 609, 635); Zunggo, *Historiae de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742 (zeer zeldzaam), tom. II, p. 588—594; Binterim en Mooren, *Die alte und neue Erzdiözese Köln*, Mainz, 1828, Th. I, S. 95 f.; Arnoldus Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier*, H. S. van 1805 (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), blz. 4 en 45 der eerste pagineering.

N°. 3. »Domus B. Mariae Virginis" te Groenendaal bij Brussel, in het bisdom Kamerijk. Hermitage in Soniënbosch, 1304. Drie priesters der S. Gudula-kerk te Brussel, onder welke ook Johannes Ruysbroeck, zonderen zich aldaar af, 1343, en nemen het gewaad der reguliere kanunniken aan, 1349. Proostdij. Kapittel van Groenendaal, 1402. Met dat van Windesheim vereenigd, 1412. Het klooster dien ten gevolge in eene priorij veranderd (zie aangaande dit alles boven, dl. II, blz. 14—19). Ingesloten, 1447 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot). Door brand vernield, 1435, en schooner hersteld (Sanderus, tom. II, p. 23 seq.). Veelvuldige bezoeken van vorstelijke personen, vooral van keizer Karel V (l. l. p. 25—28). Rijke bibliotheek (zie boven, dl. II, blz. 198). Vele bekwame kloosterlingen, zooals Johannes Ruysbroeck, Johannes van Schoonhoven, Arnold Geilhoven van Rotterdam, Henricus Pomerius en anderen (Sanderus, p. 29—39; verg. boven, dl. II, blz. 318, 205, 214—216). Het klooster heeft tijdens den opstand tegen Spanje veel te lijden. (Sanderus, p. 28). In de 17de eeuw bezit het een lector, die de philosophie en de theologie doceert (zie boven, dl. II, blz. 192). Het wordt door keizer Jozef II opgeheven, 1783, tijdens de Brabantsche revolutie hersteld, en andermaal opgeheven onder de Fransche republiek. Een groot deel der gebouwen gesloopt, omstr. 1825 (Wauters, tome III, p. 543 suiv.).

Men raadplege vooral met Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, Brux. 1855, tome III, p. 534—544, waar de geschiedenis van Groenendaal uit de beste bronnen is bijeengebracht. — Tot die bronnen behooren Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Hag. Com. 1726, tom. II, p. 16—40 (met uitvoerige afbeelding van het klooster en zijn wapen; beiden eveneens afgedrukt in *Le grand theatre sacré du duché de Brabant*, La Haye, 1734, tome I, partie ii, p. 318—320; zie ook partie i, tegenover

p. 1); Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, Brux. zonder jaartal (zeer zeldzaam; zie boven, dl. II, blz. 15, noot 4); Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 801—806, 812; Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 84—88, 106—115, 138 seq.; Gramaye, *Bruxella* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 29—31; v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. II, p. 78—81; Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. I, p. 779, 780 seq.; Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, Insulis, 1641, pars II, p. 136—141; *Nécrologe de l'ancien prieuré de Groenendael*, uitgegeven door Stroobant in een of ander tijdschrift, verschenen te Antwerpen, omstreeks 1860. — Kleinere bijdragen en aanwijzingen vindt men bij Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 51, 174—176, 201, 211, 413; Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, tom. II, p. 1223 (Groenendaalsche schrijvers); Michael ab Isselt, *Svi temporis historia*, Col. 1602, p. 135 seq. (voorgenomen aanslag op het leven van Alva); zie ook nog boven, dl. II, blz. 60, noot 5. — Voorts staan vele handschriften ten dienste, bijv. Henricus Pomerius, *De origine monasterii Viridis Vallis* etc. (aanwezig te Utrecht en te Brussel; zie boven, dl. II, blz. 215, noot 1); twee obituariën (Bourg. bibl. M. S. n°. 557; 2de serie, n°. 184), twee cartulariën (aldaar, M. S. n°. 559 en 16582), twee processen-verbaal der insluiting (aldaar, M. S. n°. 11781 en 16585), twee brieven van broederschap (aldaar, in dezelfde nummers en n°. 558) en andere stukken (zooals M. S. n°. 4983, 11816, 11893, 13525, 13526). — Bij dezen overvloed van stof verdwijnen compilatiën als die van Lindeborn, l. l. p. 320 seq. (v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. II, blz. 115v; fol. uitg. dl. VI, blz. 609), en Zunggo, l. l. tom. II, p. 246—249.

N°. 4. »Domus B. Mariae in Bethleem" te Zwolle, in het bisdom Utrecht. Bij erflating gesticht door Bernardus van Vullenho, kanunnik der Deventersche kerk, 1309, en door den Bisschop bekrachtigd, 1311 (Coccius, p. 24—27). Staat onder de proostdij van Bethlehem of Beelhem bij Doetinchem, doch sluit zich bijna aan het Kapittel van Windesheim aan, 1396 (zie boven, dl. II, blz. 11, noot 4). Hervormt de proostdij te Nuis, 1400. Vereenigt zich met deze laatste, 1412. Vormt mede het kapittel van Nuis, 1423, en gaat daarmee tot dat van Windesheim over, 1430 (zie dit alles boven, dl. II, blz. 20—28). Groote sterfte door pest, 1458 (Thom. a Kempis, p. 118). Het convent zeer rijk (Coccius, p. 8—12, 44—66). Strenge tucht (v. Hattum, dl. V, blz. 182). De kloostergoederen door de stad Zwolle in bezit genomen, 1580 (dezelfde, dl. III, blz. 209). Merkwaardig regulier: Gerardus Coccius, schrijver van het »Chronicon [Bethleëmense]" (zie boven,

dl. II, blz. 213). De kerk en andere gebouwen nog aanwezig (v. d. Aa, dl. II, blz. 359).

De voorname bron tot 1391 is de *Kronijk van Gerardus Coccius*, Dev. 1860 (uitgegeven door de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis", en wel te onderscheiden van het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens, dat op het klooster Bethlehem bij Leuven betrekking heeft; zie boven, dl. II, blz. 213, noot 3). — Bewerkingen der stof leverden v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. V, blz. 159—183 (zie ook aldaar, dl. I, blz. 155v, 235—237, 360; dl. II, blz. 274, 283; dl. III, blz. 168, 209, 240—242, 393—398; dl. IV, blz. 77), en v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 124—129. — Zie voorts I. A. Nijhoff, *Het klooster Bethlehem of Bielheim bij Doetinchem* (in 's mans *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. IX, Arnh. 1854), blz. 18v, 31, 35; v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. II, blz. 359. — Kleinere bijdragen vindt men bij Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 201, 549; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (achter het *Chron. Wind.*), p. 20, 118 seq, 166; Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 76. — Verg. ook nog Lindeborn, l. l. p 300—305, 321 (v. Heussen en v Rijn, a. w. dl. II, blz. 85—91, 116; fol. uitg. dl. VI, blz. 602v, 609); Zunggo, l. l. tom. II, p. 39 seq. — Dat bij verdere nasporingen het stedelijk archief te Zwolle moet geraadpleegd worden, spreekt van zelf. De goederen van Bethlehem stonden na de secularisatie van het klooster onder het beheer der Zwolsche Geestelijke kamer.

N°. 5. »Domus S. Pauli in Rubea Valle" (Rooklooster) bij Brussel, in het bisdom Kamerijk. Hermitage in Soniënbosch, omstreeks het midden der 14de eeuw. Verplaatsing en uitbreiding daarvan, 1366. Wegens de kleur »de Roode Cluse" genoemd. Kapel en altaar gewijd, 1369. De vier bewoners nemen het kleed der reguliere kanunniken aan, 1373. Eerste prior Willem Daniëls (zie aangaande dit alles Sanderus, tom. II, p. 43 seq.). Door geestelijke en vorstelijke personen begunstigd (l. l. p. 54—63). Lid van het Kapittel van Groenendaal, 1402, en daarmede in dat van Windesheim opgenomen, 1412 (zie boven, dl. II, blz. 14—19). Broeders uit Rooklooster richten in 1407 het convent te Reimerswaal (zie beneden, n°. 24), en in 1419 dat te Elseghem (zie beneden, n°. 29) in (Impens, lib. I, art. 3). Ingesloten, 1438 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot). Rijke bibliotheek (zie boven, dl. II, blz. 198, noot 7). Prachtig gebeeldhouwd koorgestoelte, fraai geschilderde glazen, voortreffelijke schilderijen (Wauters,

tome III, p. 357). Waarschijnlijk eene kloosterschool (zie boven, dl. II, blz. 383, noot 3). Merkwaardige kloosterlingen: de dichter Arnoldus Buderick (zie boven, dl. II, blz. 251v.), de bouwmeester Gerard van Goch, regulier kanunnik uit Windesheim (blz. 384, noot 2), de calligraaf Thomas van Vessem (blz. 232, noot 6), de kunstschilder Hugo van der Goes (blz. 238—240), de musicus Frederik Bezuyens (blz. 246, noot 4), de hagiografen Antonius Gheens en Joannes Gielemans (blz. 208, noot 1), de historiograaf Gaspar Ophuys (blz. 218), de genealoog en cartograaf Aegidius de Wilde en anderen (zie over de meesten van hen Sanderus, tom. II, p. 45 seq., 51 seq.). Het klooster opgeheven door keizer Jozef II, 1784. De kerk afgebrand, 1834 (Wauters, tome III, p. 358).

De geschiedenis van Rooklooster is met zorg bijeengebracht door Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, Brux. 1855, tome III, p. 352—361. — De hoofdbron is Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Hag. Com. 1726, tom. II, p. 41—64 (met uitvoerige afbeelding van het klooster, alsmede van zijn zegel; dezelfde afbeelding is afgedrukt in *Le grand theatre sacré du duché de Brabant*, La Haye, 1734, tome I, partie ii, bij p. 327 suiv.; het zegel of wapen aldaar, tome I, partie i, tegenover p. 1). — Men zie voorts Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum* (zie boven, dl. II, blz. 218v.), lib. I, art. 3, en lib. V, art. 6, § 7 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. n°. 1278, p. 12 seq, 206); Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 110, 169—173; v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. II, p. 106—108; Gramaye, *Bruxella* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 16 seq.; Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. II, p. 1020, 1023 seq.; Wauters, *Hugues van der Goes*, Brux. 1872, p. 11—25. — Het voornaamste H. S. aangaande dit convent (Gaspar Ophuys, *Originale cenobii Rubeevallis in Zonia prope Bruxellam in Brabancia*) behoort aan den ridder Camberlyn d'Amougies (verg. boven, dl. II, blz. 218); doch men raadplege ook op de Bourgondische bibliotheek te Brussel, wat de geschiedenis des kloosters betreft, met M. S. n°. 11816 en 13526 (zie boven, dl. II, blz. 218, noot 2), en wat de liberie aangaat, met M. S. n°. 1351 en 17742 der eerste, en n°. 181 der tweede serie (verg. boven, dl. II, blz. 198, noot 7). — Kleinere bijdragen vindt men bij Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 174—176, 201, 211, alsmede in de Opdracht van dit werk door Rosweyde, die weer gevolgd wordt door Marcus Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, Brux. omstr. 1630, p. 37—39; voorts bij Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 807. — Onbeduidend en onnauwkeurig is Lindeborn, l. l. p. 321 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oud-*

heden en gestichten van Deventer, dl. II, blz. 116 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 609v.). Veel beter is de compilatie van Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Augustini prodomus*, tom. II, p. 216—218.

N°. 6. »Domus B. Mariae Virginis et duodecim Apostolorum" (Regulierenklooster) te Utrecht. Convent van zakkebroeders. Deze gaan tot de orde der regulieren over, 1290, en stellen zich onder het bestuur van den proost van Bethlehem bij Doetinchem (Matthaeus, p. 223 seq.). Opgenomen in het Nuiser kapittel, in of na 1423, en met dit laatste overgegaan tot dat van Windesheim, 1430 (zie boven, dl. II, blz. 23—28). Hevige beroeringen tijdens het Utrechtsche schisma door den Zwedersgezinden prior Johannes Passert, 1433—'46 (zie boven, dl. II, blz. 114—117). De prior van het klooster bewaart den sleutel van zuster Bertke's kluize, 1457—1514 (zie boven, dl. II, blz. 278, noot 2). Merkwaardige priors: de godgeleerde Petrus Valckendael van Zijl (zie boven, dl. II, blz. 207, noot 7; 280; 317, noot 3) en de kloosterkroniekschrijver Cornelis Beeck of Block (blz. 214 en 90, de noot). De regulier Joannes Meurs, later predikant te Loosduinen, vader van den hoogleeraar en historieschrijver Joannes Meursius (zie boven, dl. II, blz. 155). Ondanks de belofte van bescherming, door prins Willem van Oranje als stadhouder van Utrecht gegeven, 1566 (Kist en Royaards, dl. V, blz. 451v.), en het Utrechtsch verdrag van religie-vrede, 1579 (a. w. dl. VI, blz. 223), de kloosterkerk gesloten, 1580 (a. w. dl. VI, blz. 242). Het klooster tot weeshuis ingericht, 1581 (Matthaeus, p. 224). De kerk langen tijd tot het houden van catechisatiën gebruikt, later eene bergplaats (v. d. Aa, dl. XI, blz. 454). De kloosterbibliotheek grootendeels nog in de Academische voorhanden, zoodat zij wellicht te reconstrueeren zou zijn.

De hoofdbron is Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 222—236. Blijkbaar heeft hieruit geput v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, Lugd. Bat. 1719, tom. I, p. 102 seq, 547 seq. (vert. door v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, Leid. 1719, dl. I, blz. 381—387, 722—726; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. II, blz. 96 v, 181 v.). — Over de bronnen voor de geschiedenis van Johannes Passert zie men boven, dl. II, blz. 114, noot 1. — Kleinere bijzonderheden aangaande het klooster en zijne geschiedenis leveren v. Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland*, Leyd. 1753, dl. IV, blz. 891 (eene hertogelijke vergunning); Matthaeus *Veteris aevi analecta*, ed. 2a, Hag. Com. 1738, tom. I, p. 782 seq. (een legaat); *Kronijk van het Historisch Genootschap*, jaarg. IX (Utr. 1853), blz. 379, en jaarg. X (1854), blz. 494 v. (eene muurschildering); het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, dl. III (Utr. 1876), blz. 6 v. (eene fundatie van waslicht) en blz. 8 v. (een kwijtingsbrief); Moll, *Zuster Bertke, de kluizenaarster* (in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, 8ste jaarg., Amst. 1863), blz. 89, 109; Royaards, *Geschiedenis der Hervorming in de stad en provincie Utrecht* (in Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, Leid. 1841, dl. V, blz. 451 v.; dl. VI, blz. 223, 242); *Tegenwoordige staat van Utrecht*, Amst. 1758, dl. I, blz. 397 (met afbeelding van den toren der kloosterkerk); v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. XI, blz. 454 (tegenwoordige staat en bestemming van het gebouw). — Op het stedelijk archief te Utrecht zijn nog eenige oude rekeningen van den rentmeester des kloosters, over de jaren 1585—'89, 1592. — Bij eene poging tot reconstructie der liberie zal men kunnen raadplegen met Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, Insulis, 1641, pars II, p. 72—90. — Zunggo vermeldt dit klooster niet; Lindeborn, l. l. p. 322 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 117 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 610) is er kort over; v. Slee, a. w. blz. 154—158, behandelt het meer uitvoerig.

N°. 7. »Domus S. Salvatoris in Eemstein" (Lievendaal) bij Dordrecht, in het bisdom Utrecht. Gesticht door Reinout Minnebode, een rijk burger uit Dordrecht, omstr. 1377 (Matthaeus, »Manuductio", p. 211; volgens Busch, p. 160, in 1382), in het gedeelte lands tusschen deze stad en Geertruidenberg, dat in den S. Elisabethsvloed overstroomd werd. Ingericht door den Groenendaalschen broeder Godfried van Wevel, leerling van Ruysbroeck (zie boven, dl. I, blz. 69, noot 3). De kloosterlingen genieten de bijzondere toegenegenheid van Gerrit de Groote (zie boven, dl. II, blz. 9v.), en geven de noodige inlichtingen aan de eerste bewoners van Windesheim (zie boven, dl. I, blz. 69v.). Eemstein een der vier eerste kloosters van het Windesheimsch kapittel, 1395 (zie boven, dl. II, blz. 10v.), en daardoor van proostdij in priorij veranderd (aldaar, blz. 11, noot 1, en 28, noot 3). Door overstrooming onbewoonbaar gemaakt, 1421. Verplaatst naar Zwijndrecht, op het eiland IJselmonde, tegenover Dordrecht (Römer, afd. I, blz. 329—331). Financieel meer gedrukt dan begunstigd, door brand en overstrooming geteisterd, tot zware opbrengsten en oorlogslasten verplicht, nochtans weldadig (dezelfde, afd. I, blz. 331—335). Merkwaardige kloosterlingen: de voormalige proost Simon van Schoonhoven, bekwaam prediker (zie

boven, dl. II, blz. 89, noot 1, en 318, noot 1); M^r. Pieter Buys, uitstekend rechtsgeleerde (aldaar, blz. 42, noot 1, en 203, noot 4); de onbekende reguliere kanunnik, die »S. Patrick's vagevuur" in Ierland bezocht, en, zelf bedrogen uitgekomen, te Rome bewerkte, dat het op bevel van den Paus werd verwoest, 1497 (Moll en De Hoop Scheffer, dl. II, blz. 361—375); de prior Johan Gijssen van Balen, welsprekend redenaar en prior superior van het Windesheimsch kapittel (zie boven, dl. II, blz. 146v.). Het klooster door de Watergeuzen in brand gestoken, 14 Juli 1572 (Balen, dl. I, blz. 140), en door het volk geheel vernield, 1577 (Matthaeus, tom. III, p. 511). De fondamenten opgegraven, 1839 (Schotel).

Zie de bewerking der stof door Römer, *Geschiedkundig overzigt van de kloosters en abdijen in Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. I, blz. 148v, 329—336, 448; afd. II, blz. 7 v, 19, 39, 110, 123, 124, 137, 154, 163 v, wiens mededeelingen uit een geschreven aanteekeningboekje van het klooster zijn eigen werk tot eene bron maken. — Verdere bronnen zijn: Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 50—52, 99, 160, 169, 202, 413, 414, 426; Matthaeus, *Manuductio ad jus canonicum*, Lugd. Bat. 1706, p. 211; dezelfde, *Veteris aevi analecta*, ed. 2a, Hag. Com. 1738, tom. III, p. 509—512; v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, Lugd. Bat. 1719, tom. I, p. 327 (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Zuid-Holland*, Leid. 1719, blz. 146—152; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. III, blz. 565); Balen, *Beschryvinge der Stad Dordrecht*, Dordr. 1677, dl. I, blz. 139—141 (ook afgedrukt bij v. Leeuwen, *Batavia illustrata*, 's Grav. 1685, blz. 1322 v.); Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, afgedrukt bij Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 812 (verg. ook Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 68 seq, 104); v. Oudenhoven, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt*, Dordr. 1654, blz. 415 v; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 322—324 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, Leid. 1725, dl. II, blz. 118—120, 223; fol. uitg. dl. VI, blz. 610, 636); *Kronijk van het Historisch Genootschap*, jaarg. VIII (Utr. 1852), blz. 485; v. Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland*, Leid. 1753, dl. IV, blz. 819, 823; *Resolutiën der Staten van Holland* op 19 April 1577; Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, Amst. 1866), blz. 262 v.; dezelfde, *De verwoesting van St. Patrik's vagevuur* (in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. II, Amst. 1872, blz. 361—375); dezelfde, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh 1864, dl. II, st. ii, blz. 116, en de aldaar genoemde „stukken betrekkelijk Eemstein in het archief van St. Pieter (prov. archief te Utrecht)";

Schotel, *Het klooster Eemstein bij Dordrecht* (in het maandschrift *Europa*, jaarg. 1859, dl. IV, blz. 138 vv.); J. v. d. Hoeven, *Een neger-schedel uit een oud klooster in Zuid-Holland afkomstig* (in het *Album der natuur* van 1866, blz. 374—377). — Zunggo handelt over Eemstein, l. l. tom. II, p. 219—222; v. d. Aa, a. w. dl. IV, blz. 56; v. Slee, a. w. blz. 186—191.

N°. 8. »Domus B. Mariae in Septem fontibus" (Zevenborren) bij Brussel, in het bisdom Kamerijk. Aegidius van Breedyck, kapelaan te Anderlecht, gaat met zeven vrienden een afgezonderd gemeenschappelijk leven leiden, 1380 (Wiaert, p. 4). Hij vestigt zich tot nog grooter afzondering te Zevenborren in Soniënbosch, en krijgt van Johanna, hertogin van Brabant, vergunning tot het oprichten van een klooster, 1388 (Miraeus en Foppens, tom. III, p. 169). Dit klooster heeft nooit tot het Kapittel van Groenendaal behoord (zie boven, dl. II, blz. 16, noot 3), maar begeeft zich onder zekere restrictiën in dat van Windesheim, 1417 (Wiaert, p. 30; verg. boven, dl. II, blz. 31, noot 2). Door Zevenborren wordt o. a. het klooster in Heer-Izaäksbosch bij Nivelles (zie beneden, n°. 48), door dit laatste het convent te Melle bij Gent (zie beneden, n°. 45) ingericht (Wiaert, p. 110, 37; verg. boven, dl. II, blz. 366). Ingesloten, 1443 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot, en 378, noot 2; verg. Wiaert, p. 33, 79). Prachtige kloosterkerk met negen altaren en vele sieraden (zie boven, dl. II, blz. 242v, 244). »Bibliotheca libris manuscriptis refertissima" (Wiaert, p. 73; verg. boven, dl. II, blz. 198). Vele vorstelijke bezoekers, o. a. Philips II, destijds nog kroonprins, met groot gevolg en honderd twintig muildieren, met spijzen beladen, 1549 (Wiaert, p. 69 seq.; verg. ook boven, dl. II, blz. 242v.). Tijdens den opstand tegen Spanje heeft het klooster veel te lijden (Wiaert, p. 72 seq.). In het begin der 17de eeuw bezit het een »lector" (l. l. p. 76, 93), in den aanvang der 18de een »professor der theologie" (zie boven, dl. II, blz. 192). Merkwaardige kloosterlingen: de stichter Aegidius van Breedyck, vriend van Gerrit de Groote en welsprekend prediker (zie boven, dl. II, blz. 318, noot 2); Henricus Pomerius, profesbroeder van Groenendaal, maar tweemaal prior te Zevenborren, vruchtbaar schrijver (blz. 214, noot 5, 236v, 299); de klooster-kroniekschrijver Ambrosius Pontanus (blz. 217v.); de calligraaf Paulus Wevele (blz. 232, noot 5); de illuminator Willem Dulcken (blz. 234v.); de dichter Jasper de Meet (blz. 252); bovenal de historiograaf,

genealoog, illuminator en fijnschilder Aegidius van den Hecken (blz. 216, 223, 235v, 384, noot 2). Het klooster heeft veel te lijden van de troepen van Lodewijk XIV, wordt opgeheven door keizer Jozef II, andermaal onder de Fransche republiek, en is later in eene buitenplaats en papierfabriek herschapen (Wauters, tome III, p. 704).

De geschiedenis van dit convent is met zorg uit de beste bronnen bijeengebracht door Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles*, Brux. 1855, tome III, p. 696—704. — Tot die bronnen behoort in de allereerste plaats Wiaert's *Historia Septifontana*, Brux. 1688, met kleine afbeelding van het klooster (zie echter aangaande dit werkje boven, dl. II, blz. 217 v.). Zij is woordelijk afgedrukt bij Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Hag. Com. 1726, tom. II, p. 70—98, met eene inleiding (p. 65—69) en een vervolg (p. 98—100; zie over den vermoedelijken schrijver van dit vervolg boven, dl. II, blz. 173, noot 6). Er is aldaar eene uitvoerige plaat van het klooster bijgevoegd, die eveneens voorkomt in *Le grand theatre sacré du duché de Brabant*, La Haye, 1734, tome I, partie ii, bij p. 332—334 (zie ook het wapen aldaar, partie i, tegenover p. 1, n°. 3). — Tot kennis van het intieme leven is niet minder merkwaardig de *Catalogus* van v. d. Hecken (zie boven, dl. II, blz. 216), zijnde M. S. n°. 11985 der Bourgondische bibliotheek te Brussel. — De verlofbrief van hertogin Johanna is afgedrukt bij Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 169. — Voorts zie men v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. II, p. 133—136; Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 154 seq. — Van weinig of geen belang zijn Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 176, 202, 211; Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 47—50; Wichmans, *Brabantia Mariana*, p. 807 seq.; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 324 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 120; fol. uitg. dl. VI, blz. 610); Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Augustini prodromus*, tom. II, p. 226 seq. — Daarentegen verzuime men niet, te raadplegen hetgeen de hoogst merkwaardige, uit Zevenborren zelf afkomstige band, M. S. n°. 11974—11985 der Bourg. bibl. (zie boven, dl. II, blz. 216, noot 4), buiten het reeds genoemde aangaande dit klooster bevat. Misschien levert ook M. S. n°. 13515 nog iets op.

N°. 9. »Domus Fontis B. Mariae" (Mariënborn, Mariëndaal) bij Arnhem, in het bisdom Utrecht. Door het vereenigd streven van de Deventersche en de Windesheimsche vaderen, met toestemming van den hertog van Gelre en onder goedkeuring van den bisschop van Utrecht gesticht, 1392 (Busch, p. 157—159; verg. boven, dl. II, blz. 7v.). »De eerste dochter van Windesheim" genoemd (Busch, p. 157). Johan van Kempen, broeder van Thomas a Kempis, als rector aan 't hoofd der nieuwe stichting geplaatst (zie boven, dl. I, blz. 246v.). Arnold van Calcar de eerste prior (aldaar, blz. 241). Het klooster vormt met Windesheim, Eemstein en Nieuwlicht het kapittel van Windesheim, 1395 (zie boven, dl. II, blz. 10v.). Ingesloten, 1433 (aldaar, blz. 54, de noot, en 277). Wederzijdsche goede verstandhouding tusschen de kloosterlingen en de vorsten des lands (Nijhoff, dl. III, blz. 379; dl. IV, blz. 60, 125, en elders). »Ootmoedige werken" (Matthaeus, p. 247; verg. boven, dl. II, blz. 310). Weldadigheid (Pontanus, lib. I, p. 37; verg. boven, dl. II, blz. 311—313). Kunstzin (zie boven, dl. II, blz. 233). Catalogus der bibliotheek (Sanderus, pars II, p. 227). Het klooster geseculariseerd omstr. 1580, en in 1587 alreede »gedemolieerd", »zijnde de steenen 't meest tot reparatie der putten gebruikt geworden" (v. Hasselt, blz. 233). Thans een landgoed, Mariëndaal geheeten (v. d. Aa, dl. VIII, blz. 671, 673).

De geschiedenis van Mariënborn moet, voor zooverre zij nog te leveren is, uit allerlei kleine gegevens worden bijeengebracht. Eene poging daartoe deed v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 140—143. — Tot de bedoelde gegevens behooren: Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 31, 99, 157—159, 202, 211, 408, 478, 516; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (achter het *Chron. Wind.*), p. 61; Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 35; I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. III, verzameling van oorkonden, blz. 379; dl. IV, verz. v. oork., blz. 60, 125, 228, 240, 241; dl. VI, st. i, verz. v. oork., blz. 4, 141, 167, 182; st. ii, blz. LXXVII, verz. v. oork., blz. 837, 929; *Vita Elisabethae van Heenvliet* (achter Matthaeus, *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, Lugd. Bat. 1707), p. 246 seq.; Pontanus, *Historia Gelrica*, Harderv. 1639, lib. I, p. 37 (v. Slichtenhorst, *Geldersse geschiedenissen*, Arnh. 1653, boek I, blz. 97); Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, Insulis, 1641, pars II, p. 227 (uit welke plaats blijkt, dat er weleer in de boekerij van het Windesheimsche klooster van S. Maarten te Leuven een „Index Librariae Fontis B. Mariae prope Arnhem" aanwezig was); *Catalogus van de Openbare Bibliotheek te Arnhem*, Arnh. 1858, blz. 242 (een H. S. met penteekeningen, uit het klooster afkomstig); [G. v. Hasselt,] *Kronijk van Arnhem*, Arnh. 1790, blz. 87, 93, 201, 233, 258; v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. VII, blz. 671, 673. — Niets nieuws leveren Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 324 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 120 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 610 v.); v. Heussen,

Historia episcopatuum Foederati Belgii, tom. I, p. 278 (vert. door v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. III, blz. 194 v.; fol. uitg. dl. II, blz. 421); Zunggo. *Historiae de ordine can. reg. S. Augustini prodromus*, tom. II, p. 79—81. — Zonder eenige waarde voor het onderwerp zijn: Knippenbergh, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Brux. 1719, p. 109, en [Wagenaar,] *Tegenwoordige staat van Gelderland*, Amst. 1741, blz. 463.

N°. 10. »Domus Novae lucis B. Mariae" (Nieuwlicht) bij Hoorn (tusschen de dorpen Wester-Blokker en Zwaag), in het bisdom Utrecht. »Tweede dochter van Windesheim" (Busch, p. 159). Gesticht in 1392 (zie boven, dl. II, blz. 8, noot 6 1) door twee vrome priesters, Gerrit van Hoorn en Paulus van Medemblik, leerlingen van Gerrit de Groote (aldaar, blz. 9, noot 1). Het prioraat door drie Windesheimsche kloosterlingen, Werner Keynkamp, Hendrik de Wilde en Johan Ottens, bekleed (Busch, p. 159 seq.; verg. boven, dl. I, blz. 254). Nieuwlicht een der vier eerste kloosters van het Kapittel van Windesheim, 1395 (zie boven, dl. II, blz. 10v.). Ingesloten, 1450 (aldaar blz. 54). »Het werdt geestimeert onder de schoonste ende rijckste Cloosters van het Nederlandt" (Boxhorn, blz. 358). »Het bezat een oneindelijk getal van landeryen: die dagelijks door nieuwe giften zoo vermeerderden, dat de Graaven genootzaakt wierden daar een schot voor te schieten" (v. Heussen en v. Rijn, »Noordholland", dl. II, blz. 474; verg. boven, dl. II, blz. 180, noot 3). Des winters worden er soms duizend armen onderhouden (Opmeer, bij v. Heussen en v. Rijn, t. a. p.; verg. boven, dl. II, blz. 313). De geleerdheid der kloosterlingen worde niet naar het »Berologion" van één hunner (Moll, dl. II, st. ii, blz. 371), noch hun godsdienstige geest naar den brief van Martinus Duncanus aan hun prior (v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. II, blz. 475), noch hun algemeene aard naar het vooral bij de predikatie van Jan Arentsz. (Brandt, dl. I, blz. 318v.) beoordeeld. Eerste openbare prediking der Gereformeerden in Holland op het veld voor het klooster, 14 Juli 1566 (dezelfde, t. a. p.). Het convent lijdt overlast van de geuzen, 1566 (Marcus, blz. 340, 341), en, ondanks een gemaakt verdrag, ook van het krijgsvolk

1) Gewoonlijk wordt 1388 als stichtingsjaar opgegeven. Doch het jaartal 1392, in het *Compendivm privilegiorvm* achter de Windesheimsche *Constitutiones* van 1553 genoemd, wordt ongezocht gesteund door het jaartal 1393 in het *Chronicon auctius Joannis de Beka* (in Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, Hag. Com. 1738, tom. III), p. 292.

van Brederode, 1567 (Velius en Centen, blz. 306, 307, 313). De Enkhuizenaars noodigen de kloosterlingen uit, zich binnen hunne stad te komen vestigen, hetgeen door de vroedschap van Hoorn wordt gekeerd, 1568 (dezelfden, blz. 313). Martelaarschap van den regulieren kanunnik Gerrit Honaeus Wybrandsz., 1572 (v. Heussen en v. Rijn, t. a. p.; verg. boven, dl. II, blz. 154). Het gebouw om krijgskundige redenen door de burgers der stad bewaakt, en daarna door hen afgebroken, 1573 (Velius en Centen, blz. 362v.). De kloosterlingen, voor zooverre zij terugkeeren, krijgen »een seeker pensioen tot een redelijk onderhoud" (dezelfden, blz. 363).

De hoofdbronnen voor de geschiedenis van dit klooster zijn: Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 31, 99, 159 seq, 160, 202, 399, 451; v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, Lugd. Bat. 1719, tom. II, p. 157 (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Noordholland*, Leid. 1721, dl. II, blz. 473—476; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. IV, blz. 271 v.); Velius en Centen, *Chronyk van Hoorn*, Hoorn, 1740, blz. 20 v, 295—297, 306, 307, 313, 362 v. — Kleinere bijzonderheden leveren Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 325 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 122; fol. uitg. dl. VI, blz. 611); Marcus, *Sententien en indagingen van den hertog van Alba*, Amst. 1735, blz. 340, 341; Brandt, *Historie der Reformatie*, Amst. 1671, blz. 318 v. (ofschoon bijna geheel aan Velius ontleend). — Boxhorn, *Toneel ofte beschryvinge der Steden van Hollandt*, Amst. [1634], blz. 358, 361 v.; Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, p. 147 seq.; v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. II, blz. 497, en dl. VIII, blz. 126, bevatten na het reeds genoemde niets nieuws. — De bewerkingen der stof door Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. I, blz. 150, 336—338, en door v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 168—171, behelzen elk eene kleine bijdrage, aan nog niet gebruikte handschriften ontleend. — Aangaande het boven vermelde *Berologion* raadplege men met Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. ii, blz. 371. — Betreffende Martinus Duncanus zie men v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Delfland*, Leid. 1720, blz. 42—46 (fol. uitg. dl. III, blz. 676 v.), en *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, Leid. 1719, dl. II, blz. 45 v. (fol. uitg. dl. II, blz. 196); voorts *Catalogus van de bibliotheek der stad Amsterdam*, Amst. 1856, dl. I, blz. 88; bovenal de monographie van Dr. J. F. Gansz, *De Martino Duncano Quempenate*, Warendorf, 1876 (zijnde een schoolprogram van het Gymnasium Laurentianum te Warendorf in Westfalen).

N°. 11. »Domus S. Joannis Evangelistae" (Regulierenklooster)

bij Amsterdam, later te Heilo bij Alkmaar, in het bisdom Utrecht. Gijsbert Dou, weleer biechtvader van Gerrit de Groote (Dumbar, tom. I, p. 4, 32), is voornemens, een regulierenklooster voor een prior met twaalf kanunniken op te richten. Paus Bonifacius IX begunstigt dit voornemen, 1391 (v. Heussen, tom. II, p. 116). Stichtingsbrief, 24 Juli 1394 (l. l. p. 115 seq.). Wijding van het eerste altaar en inkleeding van de eerste broeders, 21 Dec. 1394 (Busch, p. 161). Albrecht, graaf van Holland, en Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, geven verlof tot den bouw, 1395 (v. Heussen, p. 116 seq.). Het klooster verrijst buiten de toenmalige stad Amsterdam, ter hoogte van de tegenwoordige Keizersgracht bij de Utrechtsche straat (Scheltema, dl. IV, blz. 37, 51). In het Kapittel van Windesheim opgenomen tusschen 1395 en 1402 (Busch, p. 99; verg. boven, dl. II, blz. 13, noot 1). Twee Windesheimsche broeders, Johan Ottens, 1400—1412, en Hendrik de Wilde, 1412—'14, bekleeden er het prioraat (Busch, p. 161 coll. 451, 414). Voorrechtsbrieven van verschillende vorsten en edelen, pausen en bisschoppen, 1412—1531 (Scheltema, blz. 41—44). Het klooster besloten, 1443 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot). Altijddurend verlof, om het kloostergebouw, de kerk en het koor te vergrooten, en de altaren te vermeerderen, 1454 (Scheltema, blz. 42). Het convent tot het houden van vredesonderhandelingen gebruikt, 1482 (Wagenaar, st. I, blz. 185; verg. boven, dl. I, blz. 83). Verlof tot het leggen van eene of twee sluizen in den Amsteldijk, 1498 (Dapper, blz. 325v.; verg. boven, dl. II, blz. 182). De prior is collator van vele officiën (Scheltema, blz. 48, 55—58), en een der grootste grondbezitters onder Amstelveen (dezelfde, blz. 47). Voortdurende aankoop van land, 1514 (»Informacie", blz. 181). Breede lijst van bezittingen (v. Heussen, p. 119 seq.). De overvloed kweekt ongebondenheid (Römer, afd. I, blz. 339). »Excessus notabilis", 1530 (zie boven, dl. II, blz. 81, noot 4, waar de voorgeslagen gissing moet vervallen). Zware schuldenlast (v. Domselaer, blz. 231). Het klooster, waarschijnlijk door de bewoners zelven, verbrand, 31 Oct. 1532 (Scheltema, blz. 45). De regeering der stad, die de ambachtsheerlijkheid van Amstelveen, waaronder het convent gelegen is, in 1529 heeft gekocht (Wagenaar, st. I, blz. 227), gedoogt het weder opbouwen niet (Scheltema, t. a. p.). De kloosterhof na vele lotwisselingen (dezelfde, blz. 49—51) tot een »Hortus medicus" ingericht, 1630, en bij de latere uitlegging der stad binnen haren kring opgenomen (Wagenaar, st. II, blz. 386). Inmiddels de conventualen in den zomer van 1533 naar het regulierenklooster van den H. Willebrordus te Heilo vertrokken (Scheltema, blz. 45). Contract tusschen de bewoners der beide conventen, 15 Oct. 1533 (v. Heussen, p. 120). Nieuw contract, waarbij die van Heilo onder zekere voorwaarden hun klooster en al zijne bezittingen in vollen eigendom afstaan aan die van Amsterdam, 24 Juni 1535 (l. l. p. 120 seq.). Eene zachtere wijze van insluiting door de broeders van het generaal kapittel verzocht en verkregen, 1555 (l. l. p. 80 seq.). Het klooster bij de oprichting der nieuwe bisdommen toegewezen aan de bisschoppelijke tafel van Haarlem, 12 Maart 1560 (l. l. p. 5; verg. boven, dl. II, blz. 151). Philips II stelt het onder zijne koninklijke hoede, 29 Maart 1560 (Scheltema, blz. 46). Merkwaardig kloosterling: de miniatuurschilder Jacobus Zaffius, 1567 (zie boven, dl. II, blz. 234), laatste prior te Heilo en eerste proost van het kathedraal-kapittel te Haarlem, waarheen de goederen en de zes kanunniken van het klooster worden overgebracht, 1 Mei 1571, terwijl de leekebroeders in de abdij van Egmond worden opgenomen (v. Heussen, p. 81, 26). Het convent op last van Govert van Mierlo, bisschop van Haarlem, afgebroken, 1571 (v. d. Woude, blz. 62).

De hoofdarbeid over dit klooster is het opstel van Dr. P. Scheltema, *Het reguliers-klooster bij Amsterdam* (in zijn werk *Aemstel's oudheid*, dl. IV, Amst. 1861, blz. 35—58). Van veel minder belang zijn de overzichten bij Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. I, blz. 150 v, 339 v, 424, en bij v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 164—166. — De hoofdbron is een perkamenten H. S. in het stedelijk archief van Amsterdam, bevattende oude afschriften van de „Privilegiën, exemptiën, liberteyten" enz. der beide kloosters. Dit H. S. is met andere oorspronkelijke stukken gebruikt door Scheltema. Eenige oorkonden zijn er uit afgedrukt bij v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, Lugd. Bat. 1719, tom. II, p. 115—122, 79—81 (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Noordholland*, Leid. 1721, dl. II, blz. 207—240; dl. I, blz. 549—560; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. IV, blz. 204—213, 138—152). De „Privilegiën, exemptiën, accoorden, enz. behoorende tot de reguliere kanoniken der kloosters te Amsterdam en tot Heilige Loo", door het R. C. Seminarie te Warmond in 1848 aangekocht op de auctie van boeken en handschriften, afkomstig van v. Alkemade en v.

d. Schelling (zie *Kronijk van het Historisch Genootschap*, jaarg. V, Utr. 1849 blz. 459), zijn allicht slechts kopieën naar het genoemde H. S. — Verdere bronnen zijn: Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 99, 161, 202, 211, 414, 451; O. D[apper], *Historische beschryving der stadt Amsterdam*, Amst. 1663, blz. 325 v. (of v. Leeuwen, *Batavia illustrata*, 's Grav. 1685, blz. 1328 v.); [v. Domselaer,] *Beschryvinge van Amsterdam*, Amst. 1665, blz. 231; Wagenaar, *Amsterdam* (fol. uitg.), Amst. 1760, st. I, blz. 13, 185, 229; st. II, blz. 51 v, 386. — Kleine bijdragen leveren de *Informacie up den staet van Hollant ende Vrieslant gedaen in den jaere MDXIV*, Leid. 1866, blz. 181, en v. d. Woude, *Kronyk van Alckmaar*, 2de druk, 's Grav. 1746, blz. 38, 62. — Aangaande den stichter, Gijsbert Dou, zie men vooral Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 177 seq.; ook Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 4, 32, en de verdere literatuur in mijne *Epistolae Gerardi Magni XIV*, Amst. 1857, p. 89 seq. — Jacobus Zaffius wordt als miniatuurschilder gekend uit eene briefwisseling, afgedrukt in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, dl. II (Haarl. 1874), blz. 194. — Wat geleverd werd door Le Long, *Historische beschryvinge van de reformatie der stadt Amsterdam*, Amst. 1729, blz. 241—249, 251, 410, 413, 452—457, is bijna alles aan v. Heussen en v. Rijn ontleend, en wat er blz. 324 uit v. Boxhorn is overgenomen, staat oorspronkelijk bij Busch, l. l. p. 412. — De compilatie van Lindeborn, l. l. p. 325—327 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 122v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 611), alsmede die van Zunggo, l. l. tom. II, p. 110, 118 seq, hebben geen waarde. — De bestaande afbeeldingen van het klooster worden opgegeven door Römer, a. w. afd. II, blz. 257, en beoordeeld door Scheltema, t. a. p. blz. 51.

N°. 12. »Domus in Nemore B. Mariae" (Mariënwald, Frendeswege, Vrendeswege, Vrendeswede, Vrendesweel, later Frenswegen) bij Nordhorn in het graafschap Bentheim, bisdom Munster. Evert van Eze, pastoor te Almelo, bekeerling van Gerrit de Groote en langen tijd broeder des gemeenschappelijken levens te Deventer (zie aangaande hem boven, dl. I, blz. 137, noot 2, en 187, noot 1), wil voor de in zijne woning verzamelde geestelijken een klooster bouwen (Thom. a Kempis, p. 160—163). Bernard, graaf van Bentheim, verkoopt aan hem en zijne medestanders een erf en huis te Frendeswege, 1394 (Jungius, »Codex diplomatvm", p. 377—379). De vier eerste broeders ingekleed, 21 Dec. 1394, en onder den bisschop van Munster geplaatst (Thom. a Kempis, p. 157 seq.). Het klooster »in pura paupertate inchoatum" (Busch, p. 162). Begiftigd door genoemden graaf Bernard (Jungius, p. 273 seq, 294 seq, 346 seq.) en Johan van Beveren,

een rijk en aanzienlijk man in Bentheim (l. l. p. 272), later conversbroeder te Windesheim (zie boven, dl. II, blz. 292 v.). Ook door latere graven en gravinnen begunstigd (Visch, blz. 141—143). Ingelijfd in het Kapittel van Windesheim, 1400 (Busch, p. 162; verg. boven, dl. II, blz. 330). Afgetrokkenheid van den eersten prior Hendrik Kindeshof (Dumbar, tom. I, p. 62; verg. boven, dl. II, blz. 308). Voortreffelijkste prior: de Windesheimer Hendrik Loder, 1419—'39? (Busch, p. 534—570; verg. boven, dl. II, blz. 350—352). Algemeene geest der kloosterlingen onder zijn bestuur (zie boven, dl. II, blz. 351); gehoorzaamheid en tucht (blz. 282 v.), weldadigheid en gastvrijheid (blz. 311 v.), veelvuldig »venyen", grond kussen en voeten wasschen (blz. 290), andere »ootmoedige werken" (blz. 285, noot 8) en methodisme (blz. 304). Groote roep van heiligheid en stichtelijk voorbeeld (blz. 310, 311). »Paradisus Westfaliae" (Schaten, pars II, p. 446). Frendeswege een middelpunt van uitgebreide kloosterhervormingen (zie boven, dl. II, blz. 366) door mannen als Willem Keppel, Arnold Huls en Johan Clovekorn (blz. 352, 353). De kloosterlingen van Windesheim vinden er eene schuilplaats tijdens het Utrechtsche interdict, 1429—'32 (Busch, p. 143; verg. boven, dl. II, blz. 113). Bezoek van Nicolaas van Cusa, 1451 (Busch, p. 152; verg. boven, dl. II, blz. 123). Verdrukking om des geloofs wil, 1587 (zie boven, dl. II, blz. 163 v.). Het klooster loopt gevaar, door den gereformeerden vorst des lands te worden opgeheven (Visch, blz. 143). Bij den overgang van graaf Ernst Willem (1643—'93; Visch, blz. 75) tot de R. C. kerk komt het weer tot zijn vorigen luister (dezelfde, blz. 143). Bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5). »Florentissimum", 1745 (Zunggo, tom. II, p. 330). De prior is lid der Staten van het graafschap Bentheim (Bekkers; zie boven, dl. II, blz. 32, de noot). De broeders doen dienst als pastoors (dezelfde; zie boven, dl. II, blz. 314, noot 3). Frenswegen in 1805 het eenige nog bestaande klooster der Windesheimsche congregatie (dezelfde; zie boven, dl. II, blz. 175 v.) Opgeheven, 1809 (v. Cooth; zie boven, dl. II, blz. 176). De rijke kloosterboekerij na schromelijke verwaarloozing aan de Keizerlijke Bibliotheek te Straatsburg ten geschenke gegeven, 1874 (zie boven, dl. II, blz. 199, noot 6). De aan miniatuurschilderingen zoo rijke handschriften allicht door de vroegere kloosterlingen zelven verlucht (aldaar, blz. 234).

De hoofdbron voor de geschiedenis van dit klooster, althans in de eerste tijden van zijn bestaan, is Jungins, *Historia antiqvissima comitatvs Benthemiensis*, Hanov. 1773, p. 312—314, meer bepaald de „Codex diplomatvm" achter dit werk, p. 255—273 (waar eenige der straks te noemen uitgegevene, alsmede een paar onuitgegevene bronnen zijn afgedrnkt), 273 seq, 294 seq, 346 seq, 377—379. — Een kort overzicht der geschiedenis tot aan de opheffing van het klooster vindt men bij Visch, *Geschiedenis van het graafschap Bentheim*, Zwolle, 1820, blz. 139—143. — Onmisbaar zijn voorts: Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621 (zie over de zeldzaamheid van dit werk boven, dl. I, blz. 317v.), p. 99, 143, 152, 162 seq, 173, 187, 188, 202, 439, 534—570; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (achter het *Chron. Wind.*), p. 33, 57, 157 seq, 160—163; Dnmbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 61—63, 76, 85. — Kleinere bijdragen leveren: [Molhuysen], *Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen*, Kamp. 1862, dl. I, blz. 180 (een koopbrief van 1444, met aanhangend zegel van het convent in bruin was), en dl. III, blz. 59 (eene staatkundige overeenkomst van 1548, in het klooster onderteekend); Zunggo, *Historiae de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodomus*, Ratisb. 1742 (zeer zeldzaam; zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), tom. II, p. 327—330 (de schrijver beroept zich, p. 330, op „documenta communicata"); Malou, *Recherches sur le véritable auteur du livre de l'Imitation de Jésus-Christ*, 3me éd., Paris, 1858, p. 419 suiv. (over de boven, dl. II, blz. 6 en 176, vermelde verzameling beschrijvingsbrieven van den Frenswegenschen regulier Karel van Cooth). — Noch Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 327, 431 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, Leid. 1725, dl. II, blz. 123, 310v.; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. VI, blz. 611, 658), noch Schaten, *Annales Paderbornenses*, Neuh. 1693, pars II, p. 446, levert iets wezenlijk nieuws. — Wat ten slotte de H. S. S. betreft, waarmede geraadpleegd moet worden, zie men boven, dl. I, blz. 137, noot 2. Uit de *Beschrijving der kloosters en Canonike Regulier* van den Gaesdonckschen broeder Arnoldns Bekkers, 1805 (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), is reeds het voornaamste vermeld (dl. II, blz. 82, de noot, 314, noot 3, en 175 v.). Ziehier, hoe hij op blz. 8 der eerste pagineering het klooster beschrijft: „Frenswegen is gelegen in eene Alderaangenaamste situatie, is een zeer schoon Huijs, dat men eer voor eene Abdije, als wel voor een eenvoudigh klooster zoude aanzien, pronkt met meer toorens als eenen, heeft een schoone Praghtige Kerck [verg. boven, dl. II, blz. 241, noot 5, en Visch, a. w. blz. 141v.], Refenter, Gasthnijsen en Ziekenhuijs; het verblijf van den WelE: Heer Prior is zeer aanzienelijk, wiens voorgefel uijt vierkante Bentheimse steenen zeer hoogh in het midden des kloosters pronkt; het klooster is verders verziert met schoone tuijnen, en wandelweegen langhst de Veght, en Bosschen."

N°. 13. »Domus B. Mariae" te Korsendonck of Corsendonck

bij Turnhout, in het bisdom Kamerijk. Gesticht door Maria, dochter van Jan III van Brabant en weduwe van Reinald III van Gelre, op aandrang van haren biechtvader Godfried van Wevel, regulier te Groenendaal, 1393 (Wichmans, p. 811—814). Goedkeuring van bisschop Jan van Beieren, 6 Mei 1398 (Miraeus en Foppens, tom. II, p. 893—895). Inwijding van het houten bedehuis, 12 Mei, en inkleeding der eerste broeders, 16 Juni 1398 (Wichmans, p. 814 seq.). Korsendonck een der eerste leden van het Kapittel van Groenendaal, 1402, en daarmede in dat van Windesheim opgenomen, 1412 (zie boven, dl. II, blz. 15—19). Ingesloten, 10 Juli 1432—1635 (aldaar, blz. 277, noot 4, en 378, noot 2). Regulieren uit Korsendonck richten elders vier mannen- en vijf vrouwenkloosters in (Latomus, p. 16, 17; verg. boven, dl. II, blz. 365). Het convent heeft tijdens den opstand tegen Spanje veel te lijden (Latomus, p. 31). Drie en dertigjarige uitwijking der kloosterlingen, 24 Juli 1578—1 Oct. 1610 (l. l. p. 31—34). Wijding van vijf altaren in de kloosterkerk, 1623, door den bisschop van 's Hertogenbosch, tot wiens diocese Korsendonck later behoorde (Schutjes, dl. III, blz. 391). »Locuples Bibliotheca" (Wichmans, p. 817; zie ook boven, dl. II, blz. 199). »Codex Corsendoncensis" van het N. Testament (Latomus, p. 12, 104; zie ook boven, dl. II, blz. 200, noot 1). Kloosterschool? (zie de afbeelding van het klooster bij Sanderus, tom. II, tegenover p. 101). De prior Joannes Hoyberge richt te Turnhout onder goedkeuring van den magistraat eene Latijnsche school op, door mannen van zijne orde te besturen, 1644 (zie boven, dl. II, blz. 189 v.). Lector der theologie in het klooster, omstr. 1750 (v. Gorkom, blz. 53; verg. boven, dl. II, blz. 192). Merkwaardige kloosterlingen: Hendrik Schildeken, bouwmeester der kerk (zie boven, dl. II, blz. 242); Willem Opstal en Aegidius van Lille, uitmuntende in heiligheid (blz. 330); Jacobus Rotarius en Leonard Buck, stichtelijke schrijvers (blz. 322 v.); Joannes van Meerhout en Reinier Andriessen, geleerden (blz. 223, 168); Joannes Hoyberge, geschiedschrijver (blz. 219 v.). Een der priors, Petrus Megus (1560—'61), was [later?] eenigen tijd biechtvader van prins Willem van Oranje, en daarom bij den hertog van Alva verdacht (Foppens, p. 261). Het klooster door keizer Jozef II opgeheven, 13 April 1784 (v. Gorkom, blz. 44. »De kloostergoederen werden later verkocht

en gingen in handen van wereldlijke bezitters over" (Schutjes, dl. III, blz. 392).

De hoofdbron tot 1644 is het nette werkje van Joannes Latomus, *Corsendonca*, met de verdienstelijke daarachter gevoegde „Notationes" van Joannes Hoyberge, Antv. 1644 (zie aangaande dit werkje boven, dl. II, blz. 219v.). Hoyberge ontleende de bedoelde „Notationes" grootendeels aan het onuitgegeven *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens (zie daarover boven, dl. II, blz. 218v.), waaruit ook Wichmans, *Brabantia Mariana tripartita*, Antv. 1632, p. 811—819 (bepaaldelijk p. 811—815), en Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Hag. Com. 1726, tom. II, p. 101—118 (bepaaldelijk p. 113—118), aanzienlijke gedeelten hebben afgeschreven. Wat laatstgenoemde auteur leverde, is een afdruk van het werkje van Latomus, kortelijk voortgezet tot 1705, benevens een „Appendix" van brokstukken uit Impens. Doch de waarde wordt zeer verhoogd door de bijgevoegde afbeelding van het klooster en van zijn wapen (beiden zijn eveneens afgedrukt in *Le grand theatre sacré du duché de Brabant*, La Haye, 1734, tome II, partie ii, bij p. 110—112; tome I, partie i, tegenover p. 1, n°. 3). — De hoofdbron ook voor den tijd na 1644 tot aan de opheffing van het klooster is het zelfs in België zeldzame werk van v. Gorkom, *Beschryvinge der stad en vryheid van Turnhout*, Mechelen, 1790 (verg. boven, dl. II, blz. 189, noot 7), blz. 41—54, ofschoon tot op zekere hoogte daarmede gelijk loopt [Foppens,] *Historia episcopatûs Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 258—263 ([vert. door Honselaer,] *Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, Leid. 1749; blz. 539—547), meer nog Coppens, *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's Hertogenbosch*, 's Hert. 1840, dl. IV, blz. 162—167, maar vooral Schutjes, *Kerkelijke Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch*, 's Bosch, 1870, dl. III, blz. 390—395. — De approbatie der stichting door bisschop Jan van Beieren is afgedrukt bij Latomus en Hoyberge, l. l. p. 76—82, bij Foppens, l. l. p. 263—267 (Honselaer, a. w. blz. 547—555), en bij Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. II, p. 893—895. — De Bourgondische bibliotheek te Brussel bevat een *Codex canonicorum regularium... monasterii in Corsendonck* (M. S. n°. 16595), waarin o. a. de „Forma Inclusionis fratrum in Korssendonck facta Anno dominj M° cccc° xxxij° Julij decima" (verg. boven, dl. II, blz. 276, noot 2). Ook in het archief van 't bisdom 's Hertogenbosch berusten nog enkele stukken betreffende dit convent (zie Schutjes, a. w. dl. III, blz. 391). — De catalogus der boekerij van het klooster, in 1633 door Hoyberge opgemaakt, staat afgedrukt bij Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, Insulis, 1641, pars II, p. 46—71. — Na al het genoemde hebben geene wezenlijke waarde voor dit onderwerp: Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 174—176; Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, p. 39—41; Gramaye, *Antverpia* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 41 seq; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 327 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 123 v, 223—226; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 611, 636 v.); Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, p. 67 seq.; [v. Gils,] *Katholyk Meyerysch memorieboek*, 's Bosch, 1819, blz. 33.

N°. 14. »Domus Montis S. Agnetis Virginis" (S. Agnietenberg) bij Zwolle, in het bisdom Utrecht. Eenige bekeerlingen van De Groote, onder welke vooral Johan van Ummen, wonen te zamen in een huis te Zwolle (Thom. a Kempis, p. 2), weleer »het arme Clerkhuis", later »het arme Fraterhuis" genoemd (v. Hattum, dl. I, blz. 222, 223). Zij wenschen meer afgezonderd te gaan leven, en De Groote wijst hun daartoe in Maart 1384 eene geschikte plaats op den Nemelerberg, een uur oostwaarts van de stad (Thom. a Kempis, p. 4—6; verg. boven, dl. II, blz. 374). De plek wordt geacht, door hemelsche verschijningen te zijn aangewezen (l. l. »Prologus"; verg. boven, dl. II, blz. 265). Vooral ook op aandrang van Jacobus Wittecoop, zoon van den Zwolschen burgemeester Thomas Cop, komt het plan tot uitvoering in het voorjaar van 1386 (l. l. p. 7—9). De blinde, ongeletterde maar innig vrome Johan van Ummen wordt tot rector gekozen (l. l. p. 9). Methodisme, gehoorzaamheid en »ootmoedigheid" der broeders (l. l. p. 11—13; verg. boven, dl. II, blz. 304, 281, 285 v.). Hunne armoede en hun begrip van Gods voorzienigheid (l. l. p. 14—16; verg. boven, dl. II, blz. 185, noot 5; dl. II, blz. 255). Geruchten van naijver der kloosterlingen van Windesheim tegen de fraters op den Nemelerberg, wijl deze eene kapel bouwen (v. d. Zandt, blz. 83—85; verg. boven, dl. I, blz. 49, noot 1). De eerste kapel met haar altaar aan de H. Agnes en Maria Magdalena gewijd, 23 Juni 1395 (Thom. a Kempis, p. 17). Verlangen naar kloosterlijke inrichting, wijl zonder deze het huis niet naar behooren kan bestuurd blijven (l. l. p. 18). Florens Radewijns ziet er om financieele redenen bezwaar in, maar is van oordeel, dat het niet kan geweigerd worden (Busch, p. 167 seq.). Vergunning van den Utrechtschen bisschop Frederik van Blankenheim, om, onder Windesheimsche visitatie (v. d. Zandt, blz. 65), een regulierenklooster te bouwen, 18 Jan. 1398 (Thom. a Kempis, p. 19). De Zwollenaars dulden niet, dat dit op den Nemelerberg geschiede (l. l. p. 19 seq.), wijl kloostergoederen vrij van belasting zijn (v. Hattum, dl. I, blz. 255 v.). Zeker landgoed, Westerhof

genaamd en onder Dalfsen gelegen, wordt tot het doel gekozen, eene kleine kerk met geringe gebouwen aldaar opgericht en aan Maria gewijd, en vier broeders ingekleed, 25 Maart 1398 (Thom. a Kempis, p. 19—21). De inkleeding geschiedt door den prior van het klooster Bethlehem te Zwolle (l. l. p. 20), dat, ofschoon onder de proostdij Beelhem bij Doetinchem staande, geenszins afkeerig is van het Kapittel van Windesheim (zie boven, blz. 15). Het nieuwe convent wordt weinige weken later in genoemd Kapittel opgenomen (Thom. a Kempis, p. 21). Inmiddels zet Johan van Ummen met het meerendeel der broeders het leven op den Nemelerberg voort (l. l. p. 23). Het klooster in Westerhof, thans Mariënhof geheeten (l. l. p. 20), voldoet niet aan de verwachting (l. l. p. 22), en de Bisschop geeft den bewoners vergunning, met al het hunne naar den Nemelerberg terug te keeren, 26 Aug. 1398 (Dumbar, tom. II, p. 327). Groote sterfte door hevige pest, Sept. 1398 (Thom. a Kempis, p. 24—26; conf. p. 21 seq.). Johan van Ummen richt met eenige andere broeders eene nieuwe vergadering bij Vollenhove op, S. Janskamp genaamd, en gaat later met velen tot de orde der Tertiarissen over (l. l. p. 41). Wijding van het kerkhof, 22 Oct. 1399 (l. l. p. 29 seq.), en van de kerk met vier altaren, 8 Apr. 1412 (l. l. p. 38—40). Andermaal pest, 1421 (l. l. p. 43—45). Wegens het Utrechtsche interdict zijn de kloosterlingen, ten getale van vier en twintig, verplicht, hun convent te verlaten en drie jaren te Ludingakerke in Friesland (zie beneden, onder n°. 36) te vertoeven, 1429—'32 (l. l. p. 57—61; verg. boven, dl. II, blz. 113). Nieuwe gevallen van pest, 1440 en '41 (l. l. p. 95). Wangedrag van sommige broeders, 1450 (Dumbar, tom. II, p. 331—336; verg. boven, dl. II, blz. 331). Bisschoppelijke vergunning tot uitbreiding der kerk, 13 Apr. 1455 (v. d. Zandt, blz. 66). Wijding van vier altaren, 17 Nov. 1455 (Dumbar, tom. II, p. 329—331). De muren en gewelven der kerk met fraaie kleuren afgezet, 1460 (Thom. a Kempis, p. 121 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 244, 259). Kostbaar Mariabeeld op een altaar in het midden der kerk vóór het koor (l. l. p. 96, 120; verg. boven, dl. II. blz. 259). Verschillende reliquieën (l. l. p. 105). De broeders krijgen in 1461 van de kanunniken van S. Maarten te Utrecht de oude houten kist, waarin de reliquieën van S. Agnes van ongeveer 1070 tot 1414

zijn bewaard geweest (l. l. p. 123 seq.; verg. boven, dl. I, blz. 69, noot 5, en dl. II, blz. 267). Het klooster 't »Berg-klooster van mirakelen" genoemd (Rosweyde; zie boven, dl. II, blz. 267). Nieuwe verwoesting door pest, 1471 (Thom. a Kempis, p. 137—141). Voornaamste priors: de Windesheimers Johan van Kempen, broeder van Thomas a Kempis, 1399—1408 (zie boven, dl. I, blz. 247), en Willem Vornken, 1408—1425 (zie boven, dl. II, blz. 108). Merkwaardige kloosterlingen: de kunstschilder Godfried van Kempen en de »verluchter" Egbert van Lingen (zie boven, dl. II, blz. 232 v.), de kloosterhervormer en schrijver Johannes Mauburnus (aldaar, blz. 354—359), de kloosterhervormers Hendrik Cremer (blz. 353) en Reinier Kootken (blz. 355, noot 2), bovenal de beroemde Thomas a Kempis (blz. 325—329). Het klooster zeer geliefd en vaak bezocht door Wessel Gansfort (zie boven, dl. II, blz. 271 v.). Dagelijks worden er vele armen gespijzigd (Toe Bocop, blz. 419; verg. boven, dl. II, blz. 312). Het wordt in 1534 door de Wederdoopers op hun weg naar Munster bezocht, om er den H. Geest te ontvangen (v. Hattum, dl. II, blz. 363—365). In 1554 heeft het van eene bende stroopers en brandstichters veel te lijden (aldaar, blz. 417). Bij de oprichting der nieuwe bisdommen wordt het door paus Pius IV aan de bisschoppelijke tafel van Deventer toegewezen, 1561 (Lindeborn, p. 11; verg. boven, dl. II, blz. 151). De bisschop Aegidius de Monte neemt het omstreeks 1571 in bezit, onder verband van levenslang onderhoud van vijf reguliere priesters (l. l. p. 40). De broeders worden opgenomen in het S. Maartensklooster te Leuven (Amort, p. 32). De boekerij verstrooid (zie boven, dl. II, blz. 201, de noot); vele gebouwen afgebroken (Toe Bocop, blz. 419); de kerk van hare kostbaarheden beroofd (dezelfde, t. a. p.); het overige verkocht aan geestelijke zusters uit Zwolle, die er in gaan wonen (dezelfde, blz. 384, 419). De bisschop sterft 26 Mei 1577 (Lindeborn, p. 41). Verzoekschrift van den prior superior der Windesheimsche vereeniging om herstel van het klooster enz. (Bondam, dl. IV, blz. 194). De Algemeene Staten staan hem slechts bij provisie de administratie er van toe, 1578 (aldaar, blz. 232 v.; verg. boven, dl. II, blz. 163). Verschillende plannen met de kloostergoederen, 1580 (v. Hattum, dl. III, blz. 194 v.; Deventer-archief, n°. 915—917). Het klooster afgebroken volgens besluit der Zwolsche vroedschap

van 15 Mei 1581 (v. Hattum, dl. III, blz. 209 v.). De inkomsten levenslang toegewezen aan den proost van het Deventersche kapittel (aldaar, blz. 243 v.). Nieuwe geschillen er over, waarschijnlijk wegens het overlijden van den proost (verg. Dumbar, »Deventer", dl. I, blz. 331), waarbij de stad Zwolle verklaart, ze te willen naasten, 1596 (v. Hattum, dl. III, blz. 256). Van het kloostergebouw is geen spoor meer aanwezig, maar de heuvel, waarop het gestaan heeft, wordt steeds in eere gehouden (Mooren, S. 76 f.). Op het kerkhof, waarvan nog veel gebruik wordt gemaakt, is in 1821 de letterkundige Jacobus Kantelaar begraven (v. d. Aa, dl. I, blz. 63).

De man, die den hoogsten roem van dit klooster uitmaakt, was tevens zijn geschiedschrijver. Zelfs is het *Chronicon canonicorvm regvlarivm Montis S. Agnetis* het eenige werk van Thomas a Kempis, waarin deze zich, ondanks zijn „ama nesciri", op pag. 29 der uitgave van Rosweyde, Antv. 1621, als schrijver heeft bekend gemaakt (verg. Hirsche, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 265 f.). Gelijk boven (dl. II, blz. 213, noot 1) bij de beschrijving van dit zeer zeldzame werk is gezegd, loopt het door Thomas vervaardigd gedeelte tot zijn sterfjaar 1471, en de „Continnatio" door een onbekende tot 1477. — Allen, die later over het klooster op den S. Agnietenberg schreven, bedienden zich van dit werk, al voegden zij er aan toe, wat zij van elders wisten. Zóó omstr. 1575 Arent toe Bocop in zijn *Croenick der byscoppen van Uttert* enz. (nitgegeven door het Historisch Genootschap in den *Codex diplomaticus Neerlandicus*, 2de serie, dl. V, Utr. 1860), blz. 415—419 en 384; twee eenwen later v. Hattum in zijn vrij zeldzaam werk *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. I, blz. 222, 223, 254—257, 258v, 284; dl. II, blz. 18 v, 363v, 365; dl. III, blz. 31, 168—170, 184v, 194v, 209v, 243v, 256, [393—398]; dl. V, blz. 252, 254; in onze eeuw Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Crefeld, 1855, S. 75—77, 115—129, 132 f., 206—211, 247—258. Zie ook nog v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. I, blz 62v. — Vele anthentieke stukken, het klooster betreffende, bestaan nog, deels in originali, deels in afschrift, in de stedelijke archieven van Zwolle, Deventer en Kampen; zie daarover v. d. Zandt, *De vroegste verhouding tusschen Sint Agnietenberg en Windesheim* (in de *Verslagen en Mededeelingen*, uitgegeven *door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, st. V, Dev. 1870), blz. 64—76, alsmede den *Inventaris van het Deventer-archief*, Dev. 1870 (niet in den handel), nº. 73, 904—918, 1141, 1151*f*, 1590, en het *Register van charters en bescheiden in het Oude archief van Kampen*, Kamp. 1863, dl. II, nº. 1420; dl. III, nº. 2535, 2602, 2606, 2659. Één dier stukken is uitgegeven door v. d Zandt,

t. a. p. blz. 83—85; vier andere door Dumbar in zijne *Analecta*, Dav. 1719, tom. II, p. 322—336 (aangevuld en verbeterd door v. d. Zandt, t. a. p. blz. 88—90). Ook Matthaeus liet er een van minder belang, waarvan het oorspronkelijke te Utrecht berust, afdrukken in zijn werk *De nobilitate*, Amst. 1686, p. 770—773 (zie daarbij v. d Zandt, t. a. p. blz. 90 v.). Bij deze uitgegevene authentieke stukken moet vooral niet vergeten worden de bul van paus Pius IV, waarbij deze in 1561 het nieuwe bisdom van Deventer regelde en het klooster op den S. Agnietenberg aan de bisschoppelijke tafel toewees (afgedrukt o. a. bij Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 4—26, en bij Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. I, p. 790—797. — Zie voorts Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 31, 99, 166—168, 202, 408 seq., 480 seq. — Het inwendig leven in het klooster is het best te kennen uit Mooren, a. a. O. S. 115—129. — De lijst der priors, door Lindeborn (l. l. p. 310—312) gebrekkig gegeven, is aanmerkelijk aangevuld door v. d. Zandt, t. a. p. bl. 78, maar daarop moet ook nog eene plaats worden ingeruimd aan den kloosterhervormer Reinier Koetken, die volgens *Gallia Christiana*, tom. VII (Par. 1744), col. 838 seq., „prior effectus, aliquanto post ab hoc munere vacationem tam enixe postnlavit, ut illi tandem data fuerit." Voorts voeg ik er bij, dat blijkens de *Effigies et vitae Professorvm Academiae Groningae et Omlandiae*, Gron. 1654, p. 15, „vir pius et nobilis D. Gerhardus à Cloester Coenobiarches in monte Agnetis, fuerat ex intimis discipnlis et amicis Wesseli" [Gansfortii]. — Aangaande de verstrooiing van de kostbaarste werken uit de bibliotheek zie men boven, dl. II, blz. 201, de noot; Mooren, a. a. O. S. 75 f.; Amort, *Scutum Kempense sive Vindiciae quatuor librorum de Imitatione Christi*, Col. Agr. 1728, p. 32; ook eenigermate de *Aanteekeningen van het verhandelde in de sectie-vergaderingen van het Provinciaal Utrechtsch genootschap*, 1872, blz. 32—35. — Tot de plannen, die men met de inkomsten der kloostergoederen had, behoorde in 1580 ook de stichting eener provinciale school te Deventer. Zie daarover uitvoerig *Overijsselsche almanak*, 11de jaarg., 1846, blz. 193—215. — Kleinere zaken zijn te vinden bij v. d. Monde, *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, 8e jaarg., 1842, blz. 185; Bondam, *Verzameling van onuitgegeevene stukken*, Utr. 1779, dl. IV, blz. 194, 232; *Overijsselsche almanak*, 12de jaarg., 1847, blz. 133. — Van geringe waarde is het overzicht bij Lindeborn, l. l. p. 309—312 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 98—101, 124; fol. nitg. dl. VI, blz. 605v, 611), doch zie aldaar p. 11—17, 30, 40 (v. Heussen en v. Rijn, a. w. dl. I, blz. 15—22, 54, 78; fol. uitg. dl. VI, blz. 428—430, 438, 444). De compilatie van Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, p. 3—9, levert niets nieuws. Evenmin wat Delprat aangaande dit klooster zegt in zijne *Broederschap van G. Groote*, Arnh. 1856, blz. 220v. Beter is de bewerking der voorhandene stof door v. Slee, *De kloostervereeniging van*

Windesheim, Leid. 1874, blz. 115—124. — Bij opzettelijke behandeling van het onderwerp raadplege men met het Stedelijk archief van Zwolle en het Provinciaal archief van Overijsel. — M. S. nº. 8853 der Bourgondische bibliotheek te Brussel (*Catalogue*, Brux. 1842, tome I, p. 178; III, p. 233) bevat niet anders dan eenige capita uit het *Chron. Mont. S. Agnetis*, voor wier woordelijke overeenkomst met het gedrukte ik echter niet insta.

Nº. 15. »Domus B. Mariae in Valle Angelorum" (Engelendaal) te Leiderdorp in Zuid-Holland, in het bisdom Utrecht. Gesticht door Petrus van den Poel op eene plaats, waar te voren meermalen engelengezang zal gehoord zijn (Matthaeus, tom. III, p. 435; verg. boven, dl. II, blz. 67, noot 2). De stichtingsbrief waarschijnlijk gedagteekend 2 Mei 1396 (dezelfde, l. l.). Het klooster met vergunning van bisschop Frederik van Blankenheim begonnen »anno 1400 iam completo" (Busch, p. 168). Het ontvangt van graaf Albrecht vrijdom van tol (v. Heussen en v. Rijn, »Zuid-Holland," blz. 284). Het schijnt in 1402 nog niet tot het Kapittel van Windesheim behoord te hebben (zie boven, dl. II, blz. 13, noot 1), maar komt in een bisschoppelijken brief van 21 Oct. 1403 (zie beneden, in Bijlage VII) als zoodanig voor (Kon. Bibl. H. S. nº. 352, afschrift nº. 3). Ingesloten, 1451 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot). Het wordt door een zijner bewoners vergeleken met Aser, »pinguis panis eius" (Busch, p. 173; verg. Gen. 49: 20). »Niet één klooster van het Windesheimerkapittel, dat in zedeloosheid Engelendaal te Leyderdorp evenaarde" (Römer, afd. I, blz. 340; verg. boven, dl. II, blz. 332). De eerste prior, de ernstige Windesheimsche regulier Willem Vornken, vertoeft er slechts één jaar; »mores enim, delitias, et vitae mollitiem strenuitati et fervori conversationis suae sensit non posse convenire" (Busch, p. 168 seq., 479 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 108, 343). Een ander broeder uit Windesheim, Johan Broekhuizen (zie boven, dl. II, blz. 241), eenige jaren daarna door de kloosterlingen tot prior gekozen, handhaaft wel de tucht, maar houdt het slechts twee jaren bij hen uit, »cum mores et vitam suam rigidos et impalpabiles, mollibus et delicatis Hollandinorum moribus minime cerneret convenire" (Busch, p. 438, 169). In 1569 is het leven te Engelendaal zóó ontaard, dat men geen beteren raad weet, dan sommige broeders naar andere conventen te verplaatsen (v. Heussen, tom. I. p. 480; verg. boven, dl. II, blz. 332, noot 3). Twee der reguliere kanunniken zijn bij

Jacoba van Beieren in haar uiterste op het slot te Teylingen, 1436 (»Codex diplomaticus Neerlandicus," dl. I, afd. 1, blz. 176). Het klooster tijdens de Spaansche onlusten geheel afgebroken, en de grond tot zaai- en weilanden gemaakt (Orlers, blz. 123). Sporen en overblijfsels er van in het begin der 18de eeuw (v. Heussen, tom. I, p. 480). De kloostergoederen door de Staten van Holland bestemd tot alimentatie der conventualen en tot onderhoud van hoogleeraren te Leiden, 1574, '75 (Römer, afd. I, blz. 342).

Het weinige, wat aangaande dit klooster bekend is, moet uit verschillende bronnen worden bijeengebracht. Deze zijn: Henricus Thaborita, *Chronicon* (zie boven, dl. II, blz. 224), lib. XI, cap. 2, afgedrukt bij Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, Hag. Com. 1738, tom. III, p. 435; Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 168 seq., 173, 202, 438, 479 seq.; v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 479 seq. (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Rhynland*, blz. 286—290; fol. uitg. der *Kerkelyke historie en outheden*, dl. III, blz. 872 v.); v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Zuid-Holland*, blz. 284 (fol. uitg. dl. III, blz. 599 v.; een giftbrief van graaf Albrecht aan het klooster Rugge bij den Briel, die niet in de *Historia episcopatuum*, tom. I, p. 346, voorkomt); *Rekeninge der testamentoren van wijlen der edele vorstinnen Vrouwe Jacobs van Beyeren* (in den *Codex diplomaticus Neerlandicus*, uitgegeven door het Historisch Genootschap, 2de serie, dl. I, afd. 1, Utr. 1851), blz. 176, 184; Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden*, 2de druk, Leyd. 1641, blz. 123 v.; *Resolutiën der Staten van Holland*, aangehaald bij Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. I, blz. 341 en 342. — Bewerkingen der stof werden geleverd door Römer, t. a. p. blz. 340—342 (die ook, afd. II, blz. 257, eene nog bestaande teekening van het klooster vermeldt); alsmede door v. Slee, a. w. blz. 191—193. — Wat Zunggo in zijn *Prodromus*, tom. II, p. 243 seq., levert, is geheel aan Busch ontleend. Evenzoo wat men leest bij v. Boxhorn, *Nederlandsche historie*, vert. door Leydekker, 2[de] druk, Amst. 1739, blz. 236 (verg. boven, dl. I, blz. 319, noot 9). — Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 327 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 124 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 611 v.), is volkomen onbeduidend, en v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. IV, blz. 196, levert niets nieuws. — Of Victor de Slingere, die volgens Valerius Andreas (*Fasti academici stvdii generalis Lovaniensis*, Lov. 1650, p. 333) ten jare 1575 in het „Collegium Bayanum" te Leuven eene beurs stichtte, door v. Heussen (l. l. tom. I, p. 480) terecht bij de behandeling van dit klooster ter sprake wordt gebracht, acht ik aan twijfel onderhevig. — De „Jacobus Amstelodamus, Heyloënsis Prior," aan wien volgens hem in 1569 een ze-

delooze broeder uit Engelendaal ter verbetering werd gezonden, was Jacobus Zaffius (zie boven, dl. II, blz. 234; dl. III, blz. 27).

N°. 16. »Domus B. Elisabeth Viduae" (Rugge) bij Brielle in Zuid-Holland, in het bisdom Utrecht. Albrecht, graaf van Holland, geeft eene parochiekerk aan de heerlijkheid Rugge op het eiland Voorne, 1403 (v. Heussen en v. Rijn, »Zuid-Holland", blz. 277). In deze kerk en op het kerkhof (aldaar, blz. 280, 283, 284, 288) sticht Heer Hugo van Heenvliet in 1404 (blz. 293 v.), om de zaligheid der zielen van hemzelven, zijne vrouw en zijn geslacht (Römer, afd. I, blz. 342), met verlof van den graaf, met toestemming van den pastoor, met consent van den proost van Utrecht en met goedkeuring van den bisschop (v. Heussen en v. Rijn, blz. 278—297), eene priorij voor minstens vijf reguliere kanunniken met het overig personeel (aldaar, blz. 282, 288), op voorwaarde, dat er in de kerk te Rugge steeds een wereldsch pastoor zal zijn (blz. 296). Op dringend verzoek van Heer Hugo (Busch, p. 169), op bevel van den bisschop (v. Heussen en v. Rijn, blz. 296 v.), en na nauwkeurig onderzoek aangaande den financieelen staat, wordt het klooster in het Kapittel van Windesheim opgenomen, 1406 (Busch, l. l.). Drie kapelanijen naar de kloosterkerk overgebracht, 1407 (v. Heussen en v. Rijn, blz. 299—309). Verschillende altaarwijdingen (aldaar, blz. 316—323). Het klooster wordt door Heer Hugo, die er ook voor het hoogaltaar begraven werd (»Vita Elisabethae van Heenvliet," p. 235), door zijne kinderen en velen uit de aanzienlijkste geslachten rijk begiftigd (v. Heussen en v. Rijn, blz. 278, 282—330; Römer, afd. I, blz 343—345). Het oefent te Herkingen zelfs heerlijke rechten uit (Römer, afd. II, blz. 94). Jacoba van Beieren verbindt zich bij giftbrief, er geene krijgslieden in te zullen leggen, en den broederen »geenrehande hinder, moeynisse, schade of last in enigerwys" te zullen doen, maar laten hen »rustelic ende vredelic onsen lieven Heren God dienen", 1418 (v. Mieris, dl. IV, blz. 457). Ondanks deze stoffelijke welvaart is er geen spoor van zedeloosheid (Römer, afd. I, blz. 345v.). Merkwaardige vergadering van het Generaal Kapittel, waarbij het Kapittel van Nuis in dat van Windesheim wordt opgenomen, 4 Mei 1430 (zie boven, dl. II, blz. 25—27). Op verzoek der broeders redigeert Thomas a Kempis het »Vita Liduvinae Virginis" (»Prologus" vóór dit »Vita"). Het klooster door de geuzen

verwoest, 1572 (Estius, p. 205, 301). Één der broeders door hen van neus en ooren beroofd en daarna gedood (dezelfde, p. 170, 302; verg. boven, dl. II, blz. 153). De Gorcumsche martelaren door Lumey naar den Briel gevoerd en in eene overgebleven schuur van het klooster op de wreedaardigste wijze gedood, 9 Juli 1572 (dezelfde, p. 205—220). Één hunner, Johannes van Oisterwijk, is regulier kanunnik van dit convent (dezelfde, p. 300—302; verg. boven, dl. II, blz. 153 v). »Ter plaatse waar vroeger dit klooster stond, vindt men thans eene landhoeve... In de turfschuur aldaar wijst men nog de spijkers, waaraan de Geestelijken zijn opgehangen" (v. d. Aa, dl. IV, blz. 146). Ook bestaat er nog een »Kloosterweg" (dezelfde, dl. IX, blz. 750).

De hoofdbron voor de geschiedenis van dit convent is niet v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 346—348, maar de met vele oorspronkelijke bescheiden vermeerderde vertaling daarvan door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Zuid-Holland*, Leid. 1719, blz. 277—333 (fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. III, blz. 598—612). — De bewerking der stof door Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. I, blz. 342—346, en afd. II, blz. 94, is, door gebruikmaking van nog andere handschriftelijke bronnen, zelve eenigermate eene bron geworden. — Men zie voor verdere bijzonderheden: Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 169 seq.; *Vita Elisabethae van Heenvliet* (achter Matthaeus, *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, Lugd. Bat. 1707), p. 235, 237; v. Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland*, Leyd. 1753, dl. IV, blz. 238, 457; *Bepaling der schulden ten laste van het sterfhuis van wijlen Frank van Borselen* (in den *Codex diplomaticus Neerlandicus*, uitgegeven door het Historisch Genootschap, 2de serie, dl. I, afd. 1, Utr. 1851), blz. 153; Estius, *Historiae Martyrvm Gorcomiensivm*, lib. II, cap. 10, 21—25; lib. III, cap. 36 (editie van Nam. 1655, p. 205—220, 300—302); v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. IV, blz. 144—146; dl. IX, blz. 750. — Over het verzoek der kloosterlingen aan Thomas a Kempis, om Brugman's levensbeschrijving van Lidwina van Schiedam „breviori ac planiori stylo" om te werken, zie men den „Prologus" vóór het *Vita Lidewigis Virginis* in de derde afdeeling van 's mans *Opera omnia*, editie Sommalius; maar vooral Moll, *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. II, blz. 131—135. Ik gis, dat dit verzoek zal hebben saamgehangen met de omstandigheid, dat Georgius van Beneden of Jorys van Antwerpen (zie over dezen volledigen naam het boven [blz. 36] genoemde opstel van v. d. Zandt, blz. 78), regulier van den S. Agnietenberg, volgens het *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 117, tot 1458 prior in het klooster bij Brielle

was. — Wat de overige priors enz. van dit convent aangaat, zie men de gegevens bij v. Rijn, a. w. bl. 332 v. (waar echter Johan Tongerlo, volgens de *Oudheden van Rhynland*, blz. 289, verg. met Matthaeus, *Analecta*, ed. 2da, tom. III, p. 512, niet op het jaar 1469 maar op 1569 zal moeten geplaatst worden, tenzij er juist eene eeuw na elkander twee van denzelfden naam zijn geweest), alsmede bij Römer, a. w. afd. I, blz. 346, noot 2. Uit het boven, dl. II, blz. 186, noot 1, vermelde handschrift *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van diepenveen*, waaraan ook het straks genoemde *Vita Elisabethae van Heenvliet* door Matthaeus werd ontleend, schrijf ik ter aanvulling het volgende af: „Onse weerdige pater heer ioest een pryor inden briel die was hijr [nam. te Diepenveen] een wijltijds recktoer eer hij daer pryor waert Ende was een cloeck wijs verstandel man" (fol. 8[r]); „Hijr omme sprack hij [nam. Heer Johan van Heenvliet] mytten procratoer wt den briel fridocus genoemt Die hijr voermaels hadde geweest heer hugen van heneuliet sijns vaders cappelaen" (fol. 48[r]). — Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 327 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 125; fol. uitg. dl. VI, blz. 612) levert niets nieuws; evenmin v. Alkemade en v. d. Schelling, *Beschryving van de stad Brielle*, Rott. 1729, blz. 59. De compilatie van Znnggo, *Prodromus*, tom. II, p. 72—74, is uitsluitend aan Busch en Estius ontleend. Veel beter is de bewerking der stof door v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, blz. 195—197.

N°. 17. »Domus B. Mariae" te Gaesdonck 1) bij Goch, in het bisdom Keulen. Twee geestelijken, Mr. Johannes van Ecke, weleer »rector scholarium" te Goch, en Johannes van den Sande, richten aldaar een Broederhuis op, omstr. 1364 (Bergrath, S. 4). Het aantal leden wordt op vier bepaald; zij leggen geene geloften af, en kunnen naar goedvinden weer heengaan (dezelfde, S. 5). Ook een leek wordt opgenomen (S. 5). Misschien geven de broeders ook onderwijs aan de jeugd (S. 5). De stichting goedgekeurd door den Aartsbisschop van Keulen, die den broeders tevens vergunt, in hun oratorium op een draagbaren altaarsteen

1) Aan de beteekenis van den naam Gaesdonck heeft Dr. Bergrath op S. 7 f. van zijn straks te noemen werkje een belangrijken excurs gewijd. Hij constateert, dat de oudere schrijfwijze is Gaesdonc en Gaisdonc, waarvoor later Gaedsdonck, Gaedesdonck en dergelijke in de plaats zijn gekomen. Met verwerping van Teschenmacher's „Gadesdunckium seu habitationes divinae" en Bekkers' Gaesdonck = ganzendonk of ganzenbroek, leidt hij het woord af van Gais = beek, en donc = grond, die boven een moeras nitsteekt; dus Gaesdonck = de Donk aan de beek, namelijk aan de Kenne, thans de Kendel.

stille missen te doen lezen, 18 Juni 1365 (S. 6, 31). Het huis, »domus oratorii" genaamd (S. 6), ontvangt weldra vele goederen (S. 7—11), o. a. den »Hof Gaesdonck", 14 Sept. 1371 (S. 7, 32 f.). De broeders besluiten, tot de orde der reguliere kanunniken over te gaan (S. 17). Wegens oneenigheden in het klooster te Frendeswege bij Nordhorn (zie boven, onder n°. 12), komen eenige broeders vandaar naar Goch (Lindeborn, p. 328), waar twee hunner zijn geboren (Bergrath, S. 19). Weldra is men bezig met het oprichten van een klooster. Hertog Willem van Gelder geeft daartoe verlof, 11 Apr. 1400 (dezelfde, S. 19, 39 f.). De broeders van het »Oratorhuis" dragen er hunne goederen aan over, 13 Apr. 1400 (S. 19, 40 f.), worden echter geene reguliere kanunniken, maar zetten, met uitzondering van één hunner, in het klooster hun vroeger leven voort (S. 20; verg. eenigermate boven, dl. I, blz. 109—111). De stichting van het klooster goedgekeurd door den officiaal van den Aartsbisschop, 30 Juni 1400 (S. 20, 42—44). Bij deze goedkeuring wordt tevens bepaald, dat de broeders zullen »perpetuo permanere uniti atque subiecti monasteriis de Windesem, de Emsteyn, fontis beate marie iuxta Arnhem et nove lucis iuxta Horn" (S. 43, 20 f.). Inderdaad heeft het nieuwe convent tot 1407 reguliere kanunniken uit die kloosters als priors (zie boven, dl. II, blz. 21, noot 4). Het wordt met toestemming van hertog Reinald, 14 Aug. 1405, en met goedkeuring van den officiaal des Aartsbisschops, 10 Dec. 1405, verlegd naar den »hoff geheiten gaesdonck", een uur buiten de stad (S. 27 f., 52, 54—57). Het voltooide gedeelte gewijd, 15 Mei 1406 (S. 28, 57). De Windesheimsche regulier Johan Broekhuizen wegens zijne bouwkundige bekwaamheid tot prior gekozen (Fritzen, S. 2). Hij bouwt het koor der kerk, een dormter, een reventer, eene keuken en een ringmuur (dezelfde, S. 3). Architectonische schoonheid van het koor (zie boven, dl. II, blz. 241). Het klooster onderwerpt zich wegens ons onbekende redenen aan de proostdij te Nuis, 1407 (Wernerus Titianus, col. 596; verg. boven, dl. II, blz. 21), en heeft van dien tijd af priors buiten den Windesheimschen kring (Bergrath, S. 22; verg. boven, dl. II, blz. 22, de noot). De prior Joannes Daniëls predikt op hooger gezag het kruis tegen de Husieten (Fritzen, S. 6). Het klooster vormt mede het Kapittel van Nuis, 25 Apr. 1423 (Nijhoff, »Bijdragen", dl.

IX, blz. 31; verg. boven, dl. II, blz. 22), en gaat daarmee tot dat van Windesheim over, 4 Mei 1430 (Fritzen, S. 20—24; boven, dl. II, blz. 24—28). De thans nog bestaande kerk, benevens dertien altaren en twee kerkhoven, door den vicaris van den Aartsbisschop van Keulen gewijd, 11 en 12 Juni 1437 (Fritzen, S. 32—34, 36—39). »Colloquium", door de Windesheimsche vaderen wegens het Utrechtsche schisma te Gaesdonck gehouden, 1440 (Busch, »Reformatio monasteriorum", p. 496; verg. boven, dl. II, blz. 86). Inmiddels nemen de bezittingen des kloosters voortdurend aanmerkelijk toe (Fritzen, S. 4—18, 26—32). In den geuzentijd heeft de prior Gerardus Schildt veel uit te staan van zijne afvallige medebroeders (Bekkers, blz. 7; verg. boven, dl. II, blz. 155). De broeders verjaagd, en het klooster door krijgsvolk geplunderd, 1580 (dezelfde, blz. 7, 14). Twee en dertigjarige »ballingschap" in Goch, 1580—1612 (blz. 8, 14). De broeders plegen op vele plaatsen de zielzorg, en voorzien de stad Goch bijna geregeld van pastoors (blz. 8—12; verg. boven, dl. II, blz. 314). »Usque nunc et regulari disciplina et inquilinorum numero floret", 1670 (Lindeborn, p. 329). »Floret", 1745 (Zunggo, tom. II, p. 330). Merkwaardige kloosterlingen: de straks genoemde prior en calligraaf Joannes Daniëls, omstr. 1420 (Fritzen, S. 6; verg. boven, dl. II, blz. 232, noot 3); de uurwerkmaker Joannes Cüper, omstr. 1430 (Bekkers, blz. 4; zie boven, dl. II, blz. 184, noot 11); de hovenier Rutger Velthegen, gest. 1693 (Bekkers, blz. 9, 13; verg. boven, dl. II, blz. 182); de prior Petrus Nabben, schrijver van stichtelijke werkjes, gest. 1750 (zie boven, dl. II, blz. 323 v.). Gaesdonck behoort tot de Windesheimsche kloosters, die het langst hebben bestaan (zie boven, dl. II, blz. 63). Het wordt opgeheven in het begin dezer eeuw (1802?). In den Franschen tijd te Aken verkocht, en aangekocht door den laatsten procurator, Joannes Casimir Schadden (gest. 1821), die het bij testamentaire beschikking tot een kerkelijk doel vermaakt. De Bisschoppelijke Stoel te Munster richt er een »Hülfspriesterseminar" op, en later bovendien een bisschoppelijk gymnasium, onder den naam van »Collegium Augustinianum", 1849. Ten gevolge daarvan is een nieuwe aanbouw noodig, die aan de oude kanonie een veranderd aanzien geeft. De laatste reguliere kanunnik, Joannes Geurtsz. of Joannes Smitz, sterft 1853. Het »Collegium Augustinianum" wordt,

ten gevolge der Meiwetten, in 1873 geschorst (alles volgens mededeelingen, mij welwillend verstrekt door Dr. Ebben, Praeses van het genoemde »Hülfspriesterseminar").

De geschiedenis van dit klooster, die bijna geheel in het duister lag, is, althans tot het jaar 1473, volkomen aan het licht gebracht door twee verhandelingen in zoogenaamde schoolprogrammen van het „Collegium Augustinianum" te Gaesdonck. De eene is van Dr. med. P. B. Bergrath te Goch, *Geschichte des Brüderhauses und des Augustinerklosters in der Stadt Goch bis zur Ueberführung des letzteren nach dem Hofe Gaesdonck im Jahre* 1406 (met een „Codex diplomaticus Gaesdoncanus", die veertig oorspronkelijke bescheiden in afdruk bevat), Cleve, 1860; de andere is van Dr. Fritzen, *Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck*. I. *Unter der Herrschaft der Herzöge von Geldern*. 1406—1473 (met een „Anhang", bevattende den bisschoppelijken brief aangaande de volbrachte kerk-, altaar- en kerkhofwijding), Cleve [1872]. Ofschoon ook de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden van de eerstgenoemde verhandeling een exemplaar bezit, heb ik, gedachtig aan de moeilijkheid om schoolprogrammen in handen te krijgen, nuttig geacht, de voornaamste data en fata uit beiden over te nemen. — Slechts enkele kleine, hoewel niet onbelangrijke bijzonderheden, vindt men bij Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 328 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 126; fol. uitg. dl. VI, blz. 612); Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum amplissima collectio*, Par. 1724, tom. IV), col. 596; Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 496c; v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 102 (vert. door v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 383; fol. uitg. dl. II, blz. 96); I. A. Nijhoff, *Het klooster Bethlehem of Bielheim bij Doetinchem* (in zijne *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. IX, Arnh. 1854), blz. 31; P. Nijhoff, *Inventaris van het oud archief der gemeente Nijmegen*, Arnh. 1864, blz. 47 (een brief van broederschap, met een zegeltje van het convent). Volgens Fritzen, S. 32, staat de oudste afbeelding van de kerk en het klooster in het plaatwerk *Het verheerlijkt Kleefsland*, 1743. — In het *Chronicon Windesemense*, p. 202, komt slechts éénmaal de naam voor. De *Annales Cliviae, Juliae, Montium* etc. van Teschenmacher, Francof. 1721, p. 186, 298, leveren niets op, dan dat hertog Adolf van Kleef in zijne laatste ziekte ook door den Gaesdonckschen prior Helmichius werd bezocht. Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, p. 330 seq., wijdt slechts eenige onbeduidende regelen aan dit convent; v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, blz. 224, 225, noemt het als in 't voorbijgaan. — Dit een en ander, wat de gedrukte boeken betreft. Doch, gelijk boven, dl. II,

blz. 221, gezegd is, bestaat er een autograaf van den Gaesdonckschen regulier Arnoldus Beckers of Bekkers, geschreven in 1808 en getiteld *Canonia Gaesdonckana*. Het bevat eene biografische lijst der prioren en fraters, benevens eene onvoltooide beschrijving van het klooster en de kloosterkerk. Dit H. S. stond mij door de bijzondere welwillendheid van den tegenwoordigen eigenaar ten dienste (zie boven, dl. II, blz. 22, de noot). Van deze gunstige gelegenheid ten voordeele der wetenschap gebruik makende, maar tevens met den wensch, dat Dr. Fritzen, die uit meer oorspronkelijke bronnen geput heeft, door de voortzetting van zijne *Geschichte des Augustinerklosters zu Gaesdonck* mijn arbeid weldra nutteloos doe worden, schrijf ik hier eene uit dit H. S. getrokken lijst der kloosterhoofden af.

Eerste rector te Goch (1400): Hermanus Zelen, geprofest in het klooster Bethlehem te Zwolle.

Tweede rector: Joannes Wijs, geprofest te Eemstein bij Dordrecht.

Eerste prior te Goch: Simon van Schoonhoven, geprofest te Eemstein.

Tweede prior te Goch en 1ste te Gaesdonck: Bartholdus Osnabrugh, geprofest in Mariënborn bij Arnhem. Onder hem geschiedt de verplaatsing van het klooster naar Gaesdonck.

2de prior te Gaesdonck: Joannes van Broekhuijzen, geprofest te Windesheim.

Rector voor korten tijd: Joannes van Gulik.

3de prior: Arnoldus Hundel, geprofest in Bethlehem te Zwolle.

4. Henricus van Bueren, geprofest te Gaesdonck. Later als tiende prior herkozen.

5. Joannes Daniëls, geprofest in Bethlehem te Zwolle. „Hij heeft ons klooster negen Iaaren prijsbarelijk voorgestaan, en de Medebroeders met woorden, wercken, en zeer stightige voorbeelden opgebeurt. heeft 4 Psauters en meer andere Boeken zeer wel geschreven aan onze kerck en klooster overgelaten. Hij was door Hooger Gezagh bestemt, om tegen de ketters te preeken, hetgeene Hij ook met grooten lof en iever heeft volbraght, waar door ons Huijs zeer vermaard is geworden, en veele groote almoezen heeft verkregen."

6. IJabrandus de Wiringia, geprofest in het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht. Hij wordt later verkozen tot proost van Bethlehem bij Doetinchem.

7. Thadaeus de Suentu (*sic*), geprofest in het klooster van Maria en de twaalf Apostelen te Utrecht. Hij sterft aanstonds na zijne verkiezing en bevestiging in 1428.

8. Henricus Vaack, geprofest in Bethlehem te Zwolle.

9. Albertus van Werslo, geprofest in Bethlehem bij Doetinchem. [Onder hem heeft, 1430, de inlijving in het Kapittel van Windesheim plaats].

10. Henricus van Bueren, de vierde prior, andermaal gekozen. Later wordt hij achtereenvolgens prior te Bodiken, rector der reguliere kanunnikessen te Sprijnkersbach, idem te Dordrecht, idem te Redinchem of Renkum. Hij begeeft zich daarna „met toestemming van den General en ons Convent" naar Bethlehem bij Doetinchem, en sterft te Baak als rector der kapel aldaar, 1461.

11. Helmicus Joekeren, geprofest te Gaesdonck. „Deezen heeft ons klooster 38 jaaren zeer priesbaarlijk zoo in het geestelijke als tijdelijke voorgestaan en is overleden in het Iaar 1480."

12. Joannes Cruysblik, geprofest te Gaesdonck, „den Eersten, die als Prior in Gaesdonck is gestorfen, naar dat Hij dit Eeren Ampt seven Iaaren zeer loffelijk had voorgestaan", 1482.

13. Joannes Magistri Joannis (*sic*), geprofest te Gaesdonck. Tot prior gekozen 1482. Gestorven 1514.

14. Joannes Richardi, geprofest te Gaesdonck. Tot prior gekozen 1514, „en naar dat Hij dit Ampt 16 jaaren zeer oetmoedigh, stightigh en vlijtigh had bedient, en aan het klooster een groote weldaad, als eenen bezonderen weldoender, had naargelaten, is Hij in den Heere overleden in het Iaar 1531."

15. Joannes Holl, geprofest te Gaesdonck. Tot prior gekozen 1531, „en naar dat Hij prijsbarelijk door 14 Iaaren dit EerenAmpt had bedient, is Hij overleden 1545."

16. Joannes Antonius Blaijman, geprofest te Gaesdonck. Tot prior gekozen 1545. Gestorven 1558.

17. Hermannus Eijnraad, bijgenoemd Daams, geprofest te Gaesdonck. Tot prior gekozen 1558. „Deezen heeft van het Capittel General verkregen, dat alle jaaren het Feest van de Moeder Godts van 7 weijen zoude geviert worden, gelijk in het Hartogdom gelder." Overleden 1561.

18. Hermannus Haes. Tot prior gekozen 1562. Gestorven 1577.

19. Gerardus Schildt. Tot prior gekozen 1571 (*sic*). „Hij heeft groote versmadinge en vervolginge moeten uijtstaan door de Apostaten zijne Mede-Broeders. Hij heeft ons veele kerkelijke zieraden bezorght. in zijnen tijdt zijn onze MedeBroeders uijt het klooster verjaaght, de Gaesdonck wird alsdan door de zoldaten van Blienbeek geplundeert (*sic*) 1580." Gestorven 1587.

Twee en dertigjarige „ballingschap" te Goch, 1580—1612.

Eerste rector tijdens deze ballingschap: Wesselus Koppers, geprofest te Gaesdonck. Tot rector gekozen 1587. Gestorven 1589.

Tweede rector: Arnoldus Loman, geprofest te Gaesdonck. Tot rector gekozen 1589.

Derde rector: Henricus Vermoelen, geprofest te Gaesdonck. Tot rector gekozen 1594. Wordt later de 21ste prior.

20ste prior: Wilhelmus Broekem, geprofest te Gaesdonck. Tot prior te Goch gekozen 1595. Overleden 1601.

21. Henricus Vermoelen, geprofest te Gaesdonck. Tot prior gekozen 1601. „Hij heeft het Convent 1612 naar de Ballingschap van de stad Goch naar Gaesdonck overgebraght, en is 21 Iaaren vreedzaam Prior geweest."

22. Theodorus Metzemaker, geprofest te Goch of te Gaesdonck. Tot prior gekozen 1623. „Is ook Commissarius Generalis van Duitsland geweest

[zie boven, dl. II, blz. 97]. Hij moet zeer in aghtingh zijn geweest, want vinde dat Boeken aan Hem zijn opgedragen. Hij is alhier overleden 1670 naar dat Hij de Prioraat prijsbarelijk had bedient door 47 jaaren."

23. Mathias Damianus (of Damiani), geprofest te Gaesdonck. Dertien jaar prior in het klooster 't Zand bij Stralen. Vervolgens te Gaesdonck tot prior gekozen, 1670, maar na veertien maanden gestorven, 1671.

24. Ludovicus Sonnemans, geprofest te Gaesdonck. Tot prior gekozen 1672. Bekleedt dit ambt gedurende zeventien jaren. Bedankt, wordt door de reguliere kanunnikessen te Venray als rector beroepen, en sterft aldaar 1694.

25. Gerardus Arnoldus a Coerbeek, geprofest te Gaesdonck. Wordt prior te Udem. Keert, na het afbranden van stad en klooster aldaar, naar Gaesdonck terug. Wordt er tot prior gekozen. „Naar dat Hij het Ampt 13 jaaren zeer Prijsbaerelijk had voorgestaan, is Hij op het klooster Mariae water zeer haastigh gestorfen, en hier begrafen 1703."

26. Joannes Josephus van Afferden, geprofest te Gaesdonck. Tot prior gekozen 1703, „met den Titel van Probst" [zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3]. Overleden 1721, en in het midden van 't koor begraven.

27. Petrus Nabben, geprofest te Gaesdonck. Procurator aldaar. Rector te Cranenburg. Vijf jaren prior in 't Zand bij Stralen. Prior te Gaesdonck, 1721, gedurende dertig jaren. Gestorven 31 Dec. 1750.

28. Joannes Franciscus de Baldeiglesias (*sic*), geprofest te Gaesdonck. Rector in Nazareth te Gelder. Tot prior gekozen 1751. Legt zijne betrekking neder. Gestorven 16 Juni 1762.

29. Bartholomaeus Moubach, geprofest in het klooster S. Elisabeth. Verandert zijne professie te Gaesdonck. Vele jaren rector der zusters te Oostrum. Tot prior gekozen 1759. Sterft na drie maanden, 7 Jan. 1760.

30. Petrus van Kempen, geprofest te Gaesdonck. Gedurende veertig jaren zeer ijverig pastoor te Hulm. Tot prior gekozen 1760. Sterft 29 Aug. 1778. „Heeft ons naar zijnen doot een groote weldaat naargelaten."

31. Petrus Bernardus Alexander Woningh. Tot prior gekozen 1775. Overleden 27 Mei 1777.

32. Joannes Petrus Loijens, geprofest te Gaesdonck. Is negen jaar rector der religieusen te Goch. Tot prior gekozen 1777. Bekleedt deze betrekking een en twintig jaren. Sterft 21 Febr. 1798.

33. Arnoldus van Nuys. Tot prior gekozen 1798. Nog in leven in 1808, [toen Bekkers schreef].

N°. 18. »Domus B. Catharinae" (Regulierenklooster) bij, later binnen Nymegen 1), in het bisdom Utrecht 2). »Aangaande de

1) De stad werd in het jaar 1467 uitgelegd (zie Smetius in zijne straks te noemen *Chronyk*, blz. 20v, 103). Het klooster, dat buiten den ouden stadsmuur was gelegen, kwam hierdoor binnen den nieuwen wal te staan. Doch eerst zes en zestig jaren daarna werd deze wal, aan de zijde waar het klooster

stichting van dit Regulieren-Klooster is in geene oude stukken iets gevonden" (Smetius, blz. 151, noot *s*). Het bestaat reeds in 1340 (In de Betouw, »Kerken en gestichten," blz. 53). Het onderwerpt zich aan de proostdij te Nuis, 1412 (Wernerus Titianus, col. 596 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 21 v.), vormt daarmede het Kapittel van Nuis, 25 Apr. 1423 (Nijhoff, »Bijdragen," dl. IX, blz. 31; verg. boven, dl. II, blz. 22), en gaat met dit laatste tot dat van Windesheim over, 4 Mei 1430 (zie boven, dl. II, blz. 25—27). Overeenkomst op het stuk van begrafenissen en testamenten, gesloten tusschen Hendrik Collart, rector der S. Stevenskerk, en den prior Arnold de Meye, 11 Jan. 1429 (»Inventaire", n°. 14, 26, 28). Hertog Arnout van Gelder, overwegende dat het gewoonte is, jaarlijks aan de reguliere kanunniken van S. Catharina bij Nymegen eene zekere hoeveelheid brandhout te geven, schenkt hun een bosch, Meyberch genaamd en gelegen in het »Nederwalde", 17 Jan. 1439 (»Inventaire", n°. 20). Hij ontslaat het klooster van alle heerlijke jurisdictie, 10 Nov. 1439 (»Inventaire", n°. 21). Strenge bepalingen der Nymeegsche regeering tegen het komen van goederen in de doode hand, 1441, 1454, 1536 (Smetius, blz. 94, 100, 119). Het klooster heeft, alvorens iets te mogen aankoopen, de toestemming van den Hertog noodig, 1513 (Nijhoff, »Gedenkwaardigheden", dl. VI, st. 1, blz. 459). Het wordt tijdens de Nederlandsche beroerten opgeheven. Het klooster-archief naar de geestelijkheid te Calcar overgebracht (Smetius, blz. 158). De

stond, volledig afgesloten door het bouwen van de Molenpoort in 1533 (zie Arkstée, *Nijmegen, de oude hoofdstad der Batavieren*, nieuwe druk, Nijm. 1788, blz. 203). Hieraan meen ik te moeten toeschrijven, dat in een oorspronkelijk stuk van 10 Febr. 1519, waarbij zekere personen al hunne goederen aan het convent schonken (Belgisch Rijksarchief, *Inventaire des chartes du prieuré de S. Martin*, n°. 41), dit laatste nog voorkomt als bij de stad gelegen.

2) Aldus op den „Catalogvs" achter de Windesheimsche *Constitutiones* van 1553, dien ik als den meest authentieke volg (zie boven, blz. 4, 7). Doch Lindeborn, l. l. p. 329, zegt van dit klooster: „olim Dioeces. Colon. nunc vero Ruremund." Dit zal wel het juiste zijn (zie Binterim en Mooren, *Die alte und neue Erzdiözese Köln*, Mainz, 1828, Th. I, S. 276, 278 f.). De in den tekst te vermelden overeenkomst des kloosters op het stuk der begrafenissen werd dan ook 2 Maart 1458 door den Aartsbisschop van Keulen geratificeerd (*Inventaire* als boven, n°. 28).

goederen geïnventariseerd, en een rentmeester daarover aangesteld, die in het klooster woont, 1580 (In de Betouw, blz. 54). Het wordt ingelijfd bij het kapittel der S. Stevenskerk, 19 Jan. 1587 (P. Nijhoff, blz. 127). De goederen van stadswege aanvaard, 1591 (Smetius, blz. 149). Het gebouw tot een »Oude Mannen- en Vrouwenhuis" ingericht, 1592 (In de Betouw, blz. 54 v.), dat sinds 1681 het »Oude Borgeren-Gasthuis" wordt genoemd (dezelfde, blz. 56). Het uurwerk der kloosterkerk overgebracht naar de Windmolenpoort, 1592 (blz. 58). De kerk zelve verscheidene malen ten gebruike gegeven aan de Waalsch-gereformeerden, de Lutherschen enz. (blz. 58 v.). Bij den inval der Franschen in 1672 wordt zij als gevangenis gebruikt en vervolgens ontruimd, om naar Roomsche wijze ingericht te worden (Smetius, blz. 208). In de 18de eeuw dient zij tot garnizoenskerk (In de Betouw, blz. 59). Koning Lodewijk geeft haar aan de R. Katholieken, 1808, die haar aan den H. Ignatius wijden en in 1844 met eene zijbeuk vergrooten (v. d. Aa, dl. VIII, blz. 226). Nog steeds heet zij de Regulierenkerk (aldaar, blz. 216, 226).

Ofschoon de stedelijke regeering van Nymegen in 1607 de charters der regulieren en andere voormalige kloosterlingen uit Calcar terug verzocht (zie Smetius, blz. 158), schijnt zij niets te hebben ontvangen. Hierdoor laat zich dan verklaren, dat zelfs diegenen, die de archieven der stad het meest hebben onderzocht, zoo weinig aangaande dit convent verhalen. Men zie echter voor enkele gegevens: Smetius, *Chronijk van de stad der Batavieren*, Nijm. [1784], blz. 94, 100, 119, 149, 151, 152, 158, 208, en [In de Betouw,] *Kerken en godsdienstige gestichten te Nymegen* [zonder opgave van schrijver, plaats of jaartal, maar na 1790 verschenen], blz. 53—59. De *Annales Noviomagi*, Noviom. 1790, van laatstgenoemden auteur, eveneens zonder zijnen naam uitgegeven, bevatten slechts op p 80 een onzeker bericht aangaande den tijd der stichting van dit klooster, met foutieve aanhaling van eene bewijsplaats bij Miraeus, die ik ondanks veel zoekens niet heb kunnen vinden. Ook blz. 288 v. van het reeds genoemde werk van Arkstée levert voor het onderwerp niets op, en blz. 212 van [Wagenaar's] *Tegenwoordige staat van Gelderland*, Amst. 1741, evenmin. Bij dezen stand van zaken zal het niemand verwonderen, dat Lindeborn, *Hist. episcop. Dav.* p. 329, en v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. v. Deventer*, dl. II, blz. 126 v., aangaande dit klooster niets weten, en dat het door Knippenbergh in diens *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Brux. 1719, niet eens wordt vermeld. Vreemder intusschen zal het klinken, dat zelfs Busch (*Chron. Wind.* p. 202) slechts den naam, en ook dezen maar eenmaal noemt. — De tegenwoordige toestand van de vroegere kloosterkerk

en het klooster blijkt uit v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. VIII (Gor. 1846), blz. 226, 229. — Het tijdelijk verband van dit convent met het Kapittel van Nuis kan gekend worden uit Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum amplissima collectio*, Par. 1724, tom. IV), col. 596 seq., en I. A. Nijhoff, *Het klooster Bethlehem of Bielheim bij Doetinchem* (in zijne *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. IX, Arnh. 1854), blz. 31. — Eenige oorspronkelijke stukken, dit klooster betreffende en laatstelijk uit het S. Maartensconvent te Leuven afkomstig, bevinden zich sinds weinige jaren in het Belgisch Rijksarchief te Brussel (geschreven *Inventaire de chartes du prieuré de S. Martin à Louvain*, n°. 13, 14, 15, 20, 21, 26, 27, 28, 29, 41). Eén daarvan (n°. 13) heeft nauwelijks waarde; drie andere (n°. 15, 27, 29) zijn duplicaten of kopieën; de overige heb ik in den tekst omschreven. — Het Oud Archief van Nymegen bezit, behalve een stuk van 1587 (zie boven, in den tekst), de Rekeningen der goederen van dit klooster over de jaren 1607—1803 (zie P. Nijhoff, *Inventaris van het oud archief der gemeente Nijmegen*, Arnh. 1864, blz. 127, 139). — Als priors zijn mij voorgekomen: Arnold de Meye, 1429 (zie boven, in den tekst), en Herman van der Stecke, vijfde prior van het S. Meinulphus-klooster te Bodiken, daarna prior te Nymegen, waar hij geprofest was en na een kort bestuur „jam senio confectus" stierf (zie Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 61 seq., die het aan het *Chronicon Bodecense* [zie boven, dl. II, blz. 221] heeft ontleend, maar overigens aangaande ons klooster niets weet). De beide genoemde mannen woonden, de een als afgevaardigde uit Nymegen, de ander uit Bodiken, in 1430 de vergadering bij, waarin het Kapittel van Nuis in dat van Windesheim werd opgenomen (zie de Acte der vereeniging in H. S. n°. 352 der Kon. bibl. te 's Gravenhage) Voorts nog: Joannes Hacfort, geprofest te Gaesdonck en als prior te Nymegen overleden 1539; Godefridus Verstegen, item, item, 1557; Henricus ter Modde, item, item, 1576 (ontleend aan Bekkers, *Canonia Gaesdonckana M. S.* [zie boven, blz. 46], blz. 6, 7). — Dezelfde Bekkers maakt op blz. 10 van zijne *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier M. S.* (zie boven, dl. II, blz. 222) de opmerking, dat het convent der H. Catharina te Nymegen zeer veel overeenkomst heeft met dat van Gaesdonck, vooral ook wat den toren der kerk betreft. — Ten slotte zij nog gezegd, dat v. Slee over dit klooster heeft gehandeld op blz. 146—148 van zijn meermalen genoemd werk.

N°. 19. »Domus Visitationis B. Mariae" (Onzer Vrouwen Visitatie) bij Haarlem, in het bisdom Utrecht. De priester Hugo Goltsmit of Goudsmit, volgeling van Gerrit de Groote en rector der begijnen te Haarlem (Dumbar, »Analecta," tom. I, p. 32), bouwt omstreeks 1400 (Busch, p. 170) een geestelijk huis buiten Haarlem (v. Oosten de Bruyn, dl. I, blz. 100). Hij biedt het

aan 't Kapittel van Windesheim ter opneming aan; dit zendt Werner Keynkamp, prior van Nieuwlicht bij Hoorn (zie boven, onder n°. 10), tot onderzoek naar den localen en financieelen toestand, en stelt de opneming zeven jaren uit (Busch, l. l.). Graaf Willem VI staat Hugo Goudsmit toe, op den Woerd van het huis een klooster van reguliere kanunniken op te richten, 4 Dec. 1405, op voorwaarde, dat het niet meer inkomsten zal hebben dan zeshonderd pond 's jaars, dat het nooit erfenissen aannemen en steeds in de onkosten voor dijken, sluizen en dergelijke deelen zal (v. Oosten de Bruyn, t. a. p.). Het Generaal kapittel van Windesheim vergunt de plaatsing van twee ordebroeders in het klooster (1406?), en neemt het in 't volgende jaar onder zijne leden op (Busch, l. l.; verg. boven, dl. II, blz. 13, noot 2). Overeenkomst met den pastoor der parochiekerk te Haarlem op het stuk der begrafenissen, gesloten 13 Sept. 1407 (v. Heussen, tom. II, p. 54 seq.), en gewijzigd 3 Sept. 1422 (aldaar, p. 55 seq.). Het convent heeft twee reguliere kanunniken uit Windesheim tot priors: Johan van Kempen, broeder van Thomas a Kempis (Busch, p. 409; verg. boven, dl. I, blz. 247), en Johan van Soest (Busch, p. 112) of Johan Broekhuizen (p. 84, 435), dien wij reeds als prior te Leiderdorp en te Gaesdonck hebben ontmoet (zie boven, blz. 38, 43), en die 't vroeger te Amsterdam was geweest (Busch, p. 112). Het klooster neemt de insluiting aan, 1444 (Thom. a Kempis, p. 97; verg. boven, dl. II, blz. 54, de noot) Bezoek van Nicolaas van Cusa, 1451 (Pool, blz. 19—21, 147—151; Snoyus bij v. Leeuwen, blz. 1325). Zeer merkwaardig kloosterling: de donaat Frederik van Heilo, gest. 1455 (Pool, blz. 1—24, 32 v.; verg. boven, dl. II, blz. 208, noot 4; 213; 257). Het klooster te midden van veel oorlog en verwoesting gespaard (v. Oosten de Bruyn, blz. 102). Daarentegen heeft het in 1566 veel te lijden van Frederik van Egmond, een der verbondene edelen (Te Water, st. II, blz. 370 v.), die er bijna drie maanden op kosten van het klooster »onbeschoftelyk" leeft en bij zijn vertrek andere der verbondene edelen zendt, om het verder te vernielen (Marcus, blz. 61). Eenige geuzen vragen den prior verlof, dat de »nyeuwe Predikatie" in de »Achterkercke" van het convent gehouden worde, 1 Oct. 1566, hetgeen deze weigert (dezelfde, blz. 319). Het wordt door de leprozen geplunderd, 4 Juli 1572 (Ampzing bij Ekama, blz. 9). Bij het

beleg der stad in 1573 schijnen er Spaansche troepen gelegerd te zijn geweest (gelijktijdige afbeelding, vermeld bij Ekama, blz. 59), doch de kloosterlingen door Don Frederik voor overlast bewaard (v. Oosten de Bruyn, blz. 102). »Van het oude klooster is alleen de naam der tegenwoordige buitenplaats »het Klooster" overgebleven" (Ekama, blz. 60).

Bewerkingen der stof werden geleverd door Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, afd. I, blz. 346—348, en door v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, blz. 167 v. — De voornaamste bronnen zijn: Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 112, 170, 202, 211, 409; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 62, 97; v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. II, p. 54 seq. (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Kennemerland*, dl. I, blz. 305—313; fol. uitg. der *Kerk. hist. en outh.* dl. IV, blz. 78—80); v. Oosten de Bruyn, *De stad Haarlem en haare geschiedenissen*, Haarl. 1765, dl. I, blz. 101 v. (met eene afbeelding van het klooster, tegenover blz. 81); v. Leeuwen, *Batavia illustrata*, 's Grav. 1685, blz. 1325; Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, Amst. 1866, passim (alwaar, blz. 133—167, eenige fragmenten van 's mans *Liber de fundatione domus regularium prope Haerlem*, die echter „aangaande de stichting van het klooster volstrekt niets, aangaande de geschiedenis daarvan zeer weinig" bevatten); Marcus, *Sententien en indagingen van den Hertog van Alba*, Amst. 1735, blz. 61, 319 (waarbij men vergelijken kan Te Water, *Historie van het verbond der Nederlandsche edelen*, Middelb. 1779, st. II, blz. 370 v.); Ekama, *Beleg en verdediging van Haarlem*, Haarl. 1872, blz. 9 v, 59—61 (de aldaar genoemde prent van Spilman is beschreven door Muller, *Nederlandsche historieplaten*, Amst. 1863, afl. 1, n°. 610). — Het stedelijk archief van Haarlem is zeer arm aan stukken betreffende dit klooster, en die er zijn, schijnen niet belangrijk te wezen. Zie Enschedé, *Inventaris van het archief der stad Haarlem*, Haarl. 1866, afd. II, n°. 718, 722, 1254; III, blz. 43 (het zegel van 't convent). — Onbeduidend voor het onderwerp is Lindeborn, l. l. p. 329 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 127; fol. uitg. dl. VI, blz. 612), alsmede Zunggo, l. l. tom. II, p. 151 seq.

N°. 20. »Domus S. Salvatoris in Thabor" 1) bij Sneek, in het bisdom Utrecht. Groote devotie in Friesland (Petrus Thaborita, blz. 5). Rienick Bockama, heer van Sneek, begeeft zich persoonlijk naar het Generaal kapittel van Windesheim in zijne ver-

---

1) De plaats, waar dit klooster stond, heette te voren Abordt. De bisschop, die het wijdde, gaf het door omzetting van letters den naam Thabor. Aldus Worp van Thabor in zijn straks te noemen *Kronijk*, boek IV, blz. 9.

gadering van 26 April 1406 en volgende dagen (verg. boven, dl. II, blz. 85), en biedt eene plaats in zijn land te Ysbrechtum aan, waar men een regulieren-klooster zal kunnen bouwen (Worp v. Thabor, boek IV, blz. 8). Het Generaal kapittel besluit, eerst een onderzoek in te stellen naar de plaats, en krijgt in zijne volgende jaarvergadering van de daartoe afgevaardigden een gunstig verslag (Busch, p. 170 seq.). Bockama begint inmiddels te bouwen, 7 Juni 1406, en 's nachts daarop wordt door hem en anderen, ter plaatse waar later het klooster stond, een groot licht gezien (Worp v. Thabor, blz. 8 v.; verg. boven, dl. I, blz. 67, noot 2). Het Generaal kapittel van 1407 zendt andermaal afgevaardigden, met last om het klooster niet op te nemen, tenzij het eene jaarlijksche inkomst van honderd oude Fransche schilden kan waarborgen, benevens vijftig oude schilden voor het oprichten van de gebouwen (Busch, p. 171). Het klooster wordt nog in datzelfde jaar in het Kapittel ingelijfd (dezelfde, l. l.; boven, dl. II, blz. 13, noot 2). Ook de stichter begeeft er zich in, 1410 (Worp v. Thabor, blz. 9), en wordt door den prior generaal, Johan Vos van Heusden, te Windesheim ingekleed (Busch, p. 171), doch slechts als reddiet (dezelfde, l. l.), wijl hij in den oorlog veel bloed heeft helpen storten (Worp v. Thabor, blz. 9), en dus niet onder de reguliere kanunniken kan worden opgenomen (zie boven, dl. I, blz. 106). De harten der kloosterlingen ruw en koud (Busch, p. 399; verg. boven, dl. I, blz. 254). Reeds vóór of in 1411 [het sterfjaar van Gerlacus Petersz.; zie boven, dl. I, blz. 272] gaat Arnoldus Huls uit Frendeswege bij Nordhorn (zie boven, dl. II, blz. 352) hen hervormen (Busch, p. 526). De Windesheimsche regulier Werner Keynkamp maakt hen gedurende zijn zevenjarig prioraat handelbaar (Busch, p. 399; verg. boven, dl. I, blz. 254). Behalve door hem, wordt het klooster op verschillende tijden nog door twee andere broeders uit Windesheim, Jacobus Oom en Hendrik van Harderwijk, bestuurd (Busch, p. 171). Thabor behoort tot de rijkste conventen van Friesland (Ubbo Emmius, p. 16). Het heeft vele en uitgestrekte gebouwen (Wassenbergh, blz. 145). Keizer Sigismund geeft het vele privilegiën, 1420 (Thoe Schwartzenberg, dl. I, blz. 410 v.). Hertog Jan van Beijeren neemt het in zijne bescherming, 1422 (aldaar, blz. 453). Te midden van dezen voorspoed, of wel ten gevolge daarvan, schijnt in 1422

eene nieuwe hervorming noodig te zijn geweest (Thom. a Kempis, p. 47, coll. p. 46; misschien ook Busch, p. 472 seq.). De kloosterlingen nemen de insluiting aan, 1438 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot; verg. Busch, p. 211). Zij treden zelven als hervormers van oude regulieren-kloosters in Friesland op (Busch, p. 171 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 365). Verschillende rampen: pest, 1422 (Thom. a Kempis, p. 47); veeziekte, 1476 (Petrus Thaborita, blz. 22); storm, 1519 (dezelfde, blz. 248); bliksemvuur, 1524 (blz. 426). Vooral heeft het klooster veel te lijden door oorlogen en veeten (dezelfde, blz. 73—78, 200, 215 v, 336—341, 372—375, 386, 397; Worp v. Thabor, boek V, blz. 196). Merkwaardige kloosterlingen: de prior Beernt Arborstier, verdienstelijk prediker (zie boven, dl. II, blz. 320), en de drie geschiedschrijvers Hendrik, Worp en Peter, allen bijgenaamd »van Thabor" of »Thaborita" (zie boven, dl. II, blz. 224v.). Worp was ook prior (Petrus Thaborita, blz. 384 v.). Peter, ofschoon slechts leekebroeder, tevens een bekwaam landmeter (dezelfde, blz. 442; verg. boven, dl. II, blz. 206, noot 2), niet onbedreven in de sterrekunde (dezelfde, blz. 248 v, 425, 427), en een vrijzinnig beoordeelaar van Luther (blz. 427—431). De prior Johannes Workum wegens krankzinnigheid afgezet 1523 (dezelfde, blz. 384). De prior Paulus Costerius verklaart openlijk, dat de onderhandelingen tusschen den bisschop van Leeuwarden en den prior van het aan dezen toegewezen klooster te Bergum niet mogen strekken ten prejudice van het Kapittel van Windesheim, 3 Maart 1571 (zie boven, dl. II, blz. 153). In 1580 komt nog als prior voor: Joannes Bistenius (Winsemius, p. 441) of Bishemius (Schotanus, blz. 841). Het kloostergebouw afgebroken, en de kloostergoederen bij besluit der Staten genaast (Ubbo Emmius, p. 16).

Bewerkingen der stof leverden Wassenbergh, *Het klooster Thabor* (in den *Friesche volks-almanak voor het jaar* 1841, 6de jaarg., Leeuw. blz. 141—155, met afbeelding van het klooster naar eene oude schilderij), en v. Slee, a. w. blz. 178—182. Beiden zijn echter, wat de laatste lotgevallen van het convent betreft, op het dwaalspoor gebracht door v. Rijn, die, gelijk straks blijken zal, het klooster Thabor bij Sneek met dat van Bergum bij Leeuwarden heeft verward. — De hoofdbronnen zijn: Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 171 seq., 202, 211, 399, 472 seq., 526; Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Vierde boek der Kronijken van Friesland* (uitgegeven door het Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taal-

kunde), Leeuw. 1850, blz. 7—10, 113 v; *Vijfde boek*, Leeuw. 1871, blz. 196; alsmede Petrus Thaborita, *Historie van Vriesland* (in Visser en Amersfoordt, *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Friesche geschiedenis*, 3 stukken, Leeuw. 1824—1828), blz. 195, 197, 200, 215 v, 221, 248, 323, 336—341, 372—375, 384 v, 386, 387, 397 v, 413, 426. Eventueele uitgave van het *Chronicon* van Henricus Thaborita (zie boven, dl. II, blz. 224) zou allicht eene nieuwe hoofdbron ook voor de geschiedenis van dit klooster kunnen openen. — Verdere bronnen: Thoe Schwartzenberg, *Groot placaat- en charterboek van Vriesland*, Leeuw. 1768, dl. I, blz. 410 v, 453; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 46 seq.; Ubbo Emmius, *Rervm Frisicarvm historia*, Lugd. Bat. 1616, p. 16, 195; Winsemius, *Historiae*, Leov. 1646, p. 441. — Uit dit een en ander is rechtstreeks of zijdelings afgeleid, wat men leest bij Schotanus, *De Geschiedenissen Kerckelyck ende Wereldtlyck van Friesland*, Fran. 1658, blz. 228 v, 229 v, 841; Foeke Sjoerds, *Historische jaarboeken van oud en nieuw Friesland*, Leenw. 1768, dl. IV, blz. 229—231, 263 v.; *Tegenwoordige staat van Friesland*, Amst. 1785, dl. I, blz. 572 v.; dl. III, blz. 239; v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. XI, blz. 114 v. — Wat geleverd werd door Lindeborn, l. l. p. 329, en door Zunggo, l. l. tom. II, p. 222 seq., is uitsluitend aan Busch ontleend. — Evenzoo, maar met bijvoegselen aangaande de kroniekschrijvers Worp en Hendrik van Thabor, wat geschreven werd door v. Heussen, *Historia episcopatus Leovardiensis* (in zijne *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. II), p. 83. — De vertaling hiervan door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Vriesland*, dl. II, blz. 90—94 (fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. V, blz. 159 v.), zou door de daarop volgende aanteekeningen wezenlijke waarde hebben, indien niet aldaar (blz. 96; fol. uitg. blz. 160) aan den prior en de kloosterlingen van Thabor ware toegeschreven, wat blijkens het oorspronkelijke stuk, dat ik boven, dl. II, blz. 153, noot 1, heb doen afdrukken, op die van het S. Nicolaas-klooster te Bergum bij Leeuwarden betrekking heeft (zie verder beneden, onder n°. 55). Thabor is nooit, gelijk door v. Rijn ondersteld werd, aan de bisschoppelijke tafel van Leenwarden toegewezen (verg. boven, dl. II, bl. 151).

N°. 21. »Domus B. Mariae in Bethlehem" bij Leuven, in het bisdom Luik 1). Aan de westzijde der kerk te Oosterhem is eene kluis, achtereenvolgens door verschillende kluizenaarsters bewoond (Mastelinus, p. 43). Eene daarvan, Catharina van Borsbeke, spoort Mr. Godefridus de Curia, pastoor te Oosterhem,

1) Althans voor het grootste gedeelte. Het overige lag in het bisdom Kamerijk. Vandaar bijv., dat de suffragaan van den bisschop van Kamerijk er in 1418 het altaar in 't kapittelhuis, en die van den bisschop van Luik in 1423 het koor wijdde. Zie Molanus in zijn straks te noemen werk, pars I, p. 275.

aan, een besloten klooster te bouwen (Wichmans, p. 829; verg. boven, dl. II, blz. 275, noot 1). Deze maakt bezwaar, doch geeft eindelijk toe, en vervult zijne belofte na den dood der kluizenaarster (gest. op Goeden Vrijdag 1406), wier voorspellingen wonderbaar worden bevestigd (Wichmans, l. l.). Hij vindt hiertoe veel steun bij Wouter van Gierle, eersten prior te Korsendonck, en drie andere broeders aldaar, onder welke vooral Arnold Kenens (dezelfde, p. 830). De groote vraag is, waar men, buiten de karthuizers, kloosterlingen zal vinden, die de insluiting willen aannemen, doch Kenens neemt op zich, de zaak met reguliere kanunniken tot stand te brengen, 1407 (Hoyberge, p. 90 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 274—278, 378). Toestemming van Jan van Beieren, bisschop van Luik, 19 Sept. 1407 (Hoyberge, p. 92), die ook Jacobus de Vriese als eersten prior aanstelt, en hem tevens de zielzorg in de parochie van Oosterhem opdraagt (Wichmans, p. 830). Het klooster verrijst op de plaats der kluis (Wichmans, p. 833), en is het eerste mannenconvent buiten de karthuizer-orde, dat van den aanvang af bij opzettelijke overeenkomst de clausuur aanneemt (dezelfde, p. 831). De eerste prior geïnstalleerd, 17 Oct. 1407 (Molanus, pars I, p. 274). Armoede en ascetische geest der vroegste bewoners (Petrus Impens; zie boven, dl. I, blz. 185, noot 5; dl. II, blz. 286, noot 5). Het klooster sluit zich aan bij het Kapittel van Groenendaal, 5 Mei 1410 (Hoyberge, p. 110; verg. boven, dl. II, blz. 16), en gaat daarmede in dat van Windesheim over, 1412 (dezelfde, p. 114; verg. boven, dl. II, blz. 18). De insluiting komt tot stand, 2 Sept. 1414 (Molanus, pars I, p. 274 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 275 en 54, de noot). Zij wordt 4 Maart 1421 door den bisschop van Luik (Petrus Impens, lib. III, art. 1, § 2), en 13 Apr. 1418 door paus Martinus V bekrachtigd (Miraeus en Foppens, tom. IV, p. 59—61). De kloosterlingen treden in andere huizen als hervormers op (Hoyberge, p. 125, 131; verg. boven, dl. II, blz. 366). Hunne liefdadigheid (Molanus, pars I, p. 283; verg. boven, dl. II, blz. 312). Bezoek van Nicolaas van Cusa, Jan. 1452 (Hoyberge, p. 94—96; verg. boven, dl. II, blz. 124, noot 8, en 125). Merkwaardige kloosterlingen: de verluchter Oliverius de Campo (zie boven, dl. II, blz. 234), de rechtsgeleerde Egidius Boucheroel (aldaar, blz. 119 en 207, noot 2), de prediker Bartholomaeus Conrardi (blz. 316), de wijze raadslieden

Hendrik Necker (blz. 310) en Willem Guennes (blz. 134 en 203, noot 3), de geschiedschrijvers Henricus de Merica (blz. 223, 310, 330, 89, noot 1) en Petrus Impens (blz. 218 v.). Nog in 1632 is de zielzorg in de parochie van Oosterhem aan het klooster verbonden (Wichmans, p. 833). Wijl de clausuur er volgens den uitdrukkelijken wil des stichters is ingevoerd, zal het wel altijd besloten zijn gebleven (zie Hoyberge, p. 117; verg. Wichmans, p. 833, en boven, dl. II, blz. 378, noot 2). De stadhouder Willem III vertoeft er tweemaal, omstr. 1675 en 18 Juni 1691 (Huygens, dl. I, blz. 447). Het bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5). »Floret," 1745 (Zunggo, tom. II, p. 40). Het wordt in het laatst der achttiende eeuw opgeheven (verg. boven, dl. II, blz. 175). De lijst der koorbroeders eindigt met 1784 (Piot, p. 15).

Wat tot dusverre over dit klooster geschreven is, werd, op weinige uitzonderingen na, òf rechtstreeks òf zijdelings ontleend aan het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens, die er van 1504 (niet van 1494, gelijk boven, dl. II, blz. 218, op gezag van Val. Andreae is gezegd) tot 1523 prior was, en wiens werk met zijn voorganger, den 14den prior, eindigt. Zie over dezen voortreffelijken arbeid, waarvan helaas geen volledig exemplaar bekend schijnt, maar die in M. S. nº. 1278 der Bourgondische bibliotheek te Brussel in breed uittreksel voorkomt, boven, dl. II, blz. 218 v, en vooral ook Piot, *Chronique du prieuré de Bethléem et manuscrits de l'abbaye d'Orval* (overgedrukt uit de *Bulletins de la Commission royale d'histoire*, 4me série, tome III, nº. 2), alwaar tevens (p. 6—11) een zeer kort overzicht van den inhoud, en (p. 12) de mededeeling, dat de „Commission royale d'histoire" besloten heeft, deze kroniek uit te geven. — Buitendien bestaat er nog op het Belgisch rijksarchief te Brussel „un volume bien précieux, qui, sous plusieurs rapports, peut servir de contrôle à la chronique d'Impens. C'est l'obituaire du prieuré de Bethléem" (Piot, p. 13). Ofschoon dit H. S. slechts den algemeenen naam van „obituarium" draagt, bevat het nog allerlei andere zaken, bijv. eene priorslijst en lijsten der koorbroeders, der conversen, donaten enz. — Aan het *Chronicon Bethleemiticum* is òf geheel òf bijna geheel ontleend, wat men aangaande dit klooster leest bij Joannes Molanus, *Historiae Lovaniensium libri XIV*, ed. De Ram, Brux. 1861, pars I, p. 274—284; Marcus Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, Brux. (omstr. 1630; uiterst zeldzaam, doch aanwezig op de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage; zie boven, dl. II, blz. 15, noot 4, en 216, noot 2), p. 43—47; Wichmans, *Brabantia Mariana tripartita*, Antv. 1632, p. 827—833; Hoyberge, *Notationes* (achter Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644), p. 88—93, 94—96, 110, 114, 121—134, 139 seq., 151—154; Gramaye, *Lovanium* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 29. — Onafhankelijk van het *Chronicon Bethleemiticum* zijn de volgende bronnen: Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. IV, p. 59—61 (zijnde de bevestigingsbrief van paus Martinus V, die tevens eene korte geschiedenis van het klooster bevat); v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. I, p. 216—218 (de „Series priorum" van 1407 tot 1725); *Le grand theatre sacré du duché de Brabant*, La Haye, 1734, tome I, partie i, tegenover p. 1, nº. 3 (afbeelding van het kloosterzegel); Bourg. bibl. M. S. nº. 558 en 16585 (brief van broederschap tusschen de kloosterlingen van Groenendaal en die van Bethlehem; verg. boven, dl. II, blz. 264), alsmede nº. 14673 (catalogus der gedrukte boeken in de kloosterbibliotheek). — Dat Willem III tweemaal in dit convent vertoefd heeft, blijkt uit het *Journaal van Constantijn Huygens, den zoon* (in de „Werken van het Historisch genootschap", nieuwe serie, nº. 23), Utr. 1876, dl. I, blz. 447. — Wat het *Chronicon Windesemense*, p. 176, 202, 211, aangaande het klooster Bethlehem bericht, heeft niets te beduiden. Niet veel meer beteekent het weinige, dat Lindeborn (l. l. p. 329 seq.) aan Wichmans, en Zunggo (l. l. tom. II, p. 40) aan v. Gestel heeft ontleend.

Nº. 22. »Domus S. Meinulphi confessoris" te Bodiken 1), in het bisdom Paderborn. De H. Meinulphus, diaken te Paderborn, krijgt op de provinciale synode van Aken in 816 (zie boven, dl. I, blz. 95) verlof, een klooster van »reguliere" kanunnikessen op te richten (Schaten, pars I, p. 60). Eerst meer dan twintig jaren daarna brengt hij de zaak tot uitvoering, naar men zegt ten gevolge eener gelofte bij het overbrengen van het gebeente van den H. Liborius in 836 (l. l. p. 112), welk verhaal echter van veel latere dagteekening schijnt te zijn (Meibomius, tom. I, p. 349). Door een driemaal herhaald nachtelijk gezicht zal de plaats zijn aangeduid, 837 (Schaten, pars I, p. 112 seq.; verg. boven, dl. I, blz. 67, noot 2). Het klooster gelegen in eene vallei met nauwen toegang (Schaten, pars II, p. 379), tusschen twee hooge bergen (Busch, »Ref. mon.", p. 482c). De kerk gewijd aan God en de H. Maagd, 10 Nov. 837 (Schaten, pars I, p. 113). Na de voltooiing van kerk en klooster worden er adellijke (l. l., pars II, p. 493) maagden in geplaatst en het gesticht rijk begiftigd (l. l., pars I, p. 113). Dit laatste geschiedt o. a. ook

1) Men vindt ook de vormen Bodeke, Boedeke, Bodekeim, Budiken, Budickem, Bockum en dergelijke, zelfs Böggen (bij Zunggo, tom. II, p. 347). Het lag in Bergsland, ongeveer halverwege tusschen Meurs en Nuis, tusschen Crefeld en den Rijn.

vier eeuwen later door Bernard IV, bisschop van Paderborn, 1242 (l. l., pars II, p. 41). Een twist der abdis en der overige nonnen met de geestelijkheid der kerk te Bodiken over de verdeeling van zekere inkomsten wordt door bisschop Dirk beslecht bij acte van 3 Apr. 1313 (p. 228 seq.). Bij den binnenlandschen oorlog tusschen Arnold van Brencken en Wennemar van Fürstenberg wordt het klooster door den eerste bezet en door den laatste in brand gestoken, 1370 (p. 378 seq.). De verbazende geldsom, door Fürstenberg tot herstel gezonden, leidt tot niets (p. 379). In 1406 ligt het huis sinds vele jaren verlaten; de kerk is in een veestal veranderd (p. 484); slechts een gedeelte van het koor is overig; de kloostergoederen zijn in den oorlog geroofd en door de bewoonsters verpand; de nonnen zwerven tuchteloos rond, en de abdis, Walburg van Walde, woont in eene kleine hut (p. 489). Bisschop Willem van den Berg besluit, het gebeente van den H. Meinulphus naar zijne kerk te Paderborn over te brengen, doch de abdis, dit vernemende, laat het des nachts in een naburigen paardenstal verbergen, zoodat het niet wordt gevonden (p. 484). Inziende, dat er met de vorige »seculiere" kanunnikessen aan geen herstel is te denken, besluit hij, er een klooster van reguliere kanunniken van te maken (p. 494), en draagt deze taak na de noodige acten van overdracht enz. op aan Johan Waal, prior van Bethlehem te Zwolle, 1 Sept. 1408 (p. 489 seq.). Waal plaatst er Zwolsche broeders (Busch, »Ref. mon.", p. 482^{b}). Groote armoede en zware veldarbeid der nieuwe bewoners (Joannes Probus bij Zunggo, tom. II, p. 351 seq.; verg. boven, dl. I, blz. 287, noot 9). Hevige tegenstand van de edelen des lands, wijl een huis, dat zes eeuwen door adellijke maagden is bewoond, aan burgerlieden wordt geschonken enz., doch de Bisschop komt na zeven harde jaren alles te boven (Schaten, pars II, p. 492—497). De Aartsbisschop van Keulen geeft aan de nieuwe bewoners dezelfde voorrechten, die de vroegere bewoonsters van een zijner voorgangers hebben gehad, 8 Dec. 1419 (l. l. p. 534 seq.). Inmiddels heeft het huis zich onder de proostdij van Nuis gesteld, 1412 (Wernerus Titianus, col. 596 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 21 v.), en vormt daarmede het Kapittel van Nuis, 25 Apr. 1423 (Nijhoff, »Bijdragen," dl. IX, blz. 31; verg. boven, dl. II, blz. 22). Met dit laatste gaat het tot dat van Windesheim over, 4 Mei 1430 (zie boven, dl. II, blz. 25—27).

Arnold Huls, regulier van Frendeswege (zie boven, dl. II, blz. 352), wordt er tot prior gekozen en richt er alles op Windesheimsche wijze in (Busch, »Ref. mon.", p. 482^{b}; verg. boven, dl. II, blz. 337). Uitgebreid kloosterpersoneel (l. l. p. 482^{c}; verg. boven, dl, I, blz. 120, noot 6). Groot aantal conventen, door dat van Bodiken hervormd (l. l. p. 482^{c}—483^{a}; verg. boven, dl. II, blz. 367). Merkwaardig kloosterling: Joannes Probus, schrijver van een »Vita B. Meinulphi" (Schaten, pars I, p. 112) en van het »Chronicon Bodecense," na 1450 (Zunggo, tom. II, p. 244; verg. boven, dl. II, p. 221). Ook is Gobelinus Persona, de verdienstelijke auteur van het »Cosmodromium" (Potthast, »Wegweiser," S. 344), in dit convent begraven (»Magn. chron. Belg." p. 393). Kostbare bibliotheek, vooral rijk in »Levens van Heiligen" (Martene; zie boven, dl. II, blz. 199, 201). Het klooster bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5). »Florentissimum," 1745 (Zunggo, tom. II, p. 354). De toenmalige prior heet Laurentius Lünz (l. l. p. 353). Het behoort niet tot de langst overgebleven Windesheimsche kloosters (zie boven, dl. II, blz. 63). Wanneer het werd opgeheven, is mij niet gebleken.

Bij ontstentenis van het *Chronicon Bodecense* van Joannes Probus, dat Zunggo nog in 1745 heeft gebruikt (verg. boven, dl. II, blz. 221), maar waaraan hij voor de geschiedenis van dit klooster helaas zéér weinig ontleend heeft (*Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, p. 347—354), is de hoofdbron Schaten, *Annales Paderbornenses*, Neuh. 1693, pars I, p. 60, 112—114; pars II, p. 41, 228 seq., 379, 484, 489 seq., 492—497, 534 seq. Wijl dit werk door Vogt (*Catalogvs librorvm rariorvm*, Hamb. 1753, p. 609) genoemd wordt „Opus insigniter rarum et carum; ac imprimis Tomus II. qui vix nullibi haberi potest", heb ik er met opzet meer uitvoerige berichten aan ontleend. — Eene nieuwe bijdrage tot het onderwerp levert voorts Busch, *De reformatione monasteriorum* (in het niet dikwijls voorkomend werk van Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 482; zie ook aldaar p. 484^{a} en 935^{a}. — Overigens vindt men niet veel meer dan het door Schaten gezegde, in de verspreide gegevens bij de volgende schrijvers: Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis* (hoogst zeldzaam; zie boven, dl. II, blz. 213, noot 1), p. 166; Gobelinus Persona, *Cosmodromium* (in Meibomius, *Res Germanicae*, Helmaest. 1688, tom. I), p. 240 seq., 328 seq.; Anonymus, *Magnum chronicon Belgicum* (in Pistorius en Struvius, *Rervm Germanicarvm veteres scriptores*, Ratisb. 1726, tom. III), p. 45 seq., 381, 393; Albertus Krantzius, *Metropolis*, lib. I, cap. 16, 28; lib. XI, cap. 16 (editie van

Francof. 1576, p. 13, 20, 301); [v. Fürstenberg,] *Monumenta Paderbornensia*, Francof. 1713, p. 197—200. — Het geleverde door Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 330 seq., is eene kleine, niet onverdienstelijke compilatie, die door v. Rijn in zijne vertaling van dit werk (*Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 128—130, 226—228; fol. uitg. dl. VI, blz. 612 v, 637) uit de *Monumenta Paderbornensia* met aanteekeningen is vermeerderd. — De literatuur aangaande dit klooster tijdens zijn verband met de proostdij en het kapittel van Nuis, zie boven, dl. II, blz. 21—27.

N°. 23. »Domus Stagni B. Petri apostoli" (S. Pieterswiel) bij, later binnen Zalt-Bommel in Gelderland, in het bisdom Utrecht. Begonnen door de Vrouwe van Brakel in het begin der 15de eeuw (1406? Zie Kist en Royaards, »Ned. archief", dl. VII, blz. 415). Zij doet het aan het Kapittel van Windesheim ter opneming aanbieden. Het Kapittel draagt aan zekere afgevaardigden op, onderzoek te doen naar de plaatselijke gesteldheid, de jaarlijksche inkomsten en de kosten voor den bouw. Op hun verslag wordt het klooster opgenomen, 1407 (verg. boven, dl. II, blz. 13, noot 2), met dien verstande, dat er twee of drie broeders zullen geplaatst worden, om de getijden en de mis te lezen, totdat de tijdelijke zaken toereikend zullen zijn, om hun een rector te zenden. Johan van Kempen, broeder van Thomas a Kempis, maakt er met weinige broeders een begin (verg. boven, dl. I, blz. 247), wat niet vóór 1408 kan zijn geschied (zie Thom. a Kempis, p. 27, 61), en slechts eenigen tijd heeft geduurd (Busch, p. 409). Het klooster gaat in het tijdelijke zéér weinig vooruit, zoodat het zelfs wordt vergeleken met Ruben, »non crescas" (Busch, p. 173; verg. Gen. 49: 4). Na vele jaren echter wordt het door Mr. Bernardus wt den Enghe, kanunnik te Utrecht, en Mr. Henricus Canneman, kanunnik te Deventer, aan alle armoede ontheven en van al het noodige voorzien (al het bovenstaande ontleend aan Busch, p. 172). Het heeft den Windesheimschen regulier Tricus Lyman van Goch vier jaren tot prior, ook priors uit Frendeswege en van elders (Busch, p. 173). Een leekebroeder wordt wegens onstichtelijk gedrag verwijderd, en wenscht zijn verder leven in eene kluis te Utrecht te slijten, 1489 (Kist, dl. V, blz. 250—255; verg. boven, dl. II, blz. 278, noot 2). Het klooster wint tijdelijke goederen aan (Kist, dl. V, blz. 255—260), maar heeft in oorlogstijden

veel van den vijand te lijden, 1497, 1504 (Pontanus, p. 609, 627). Bij den inval der Brabanders in den Bommelerwaard, 1412 (dezelfde, p. 646), wordt het, uit vrees dat de vijand er zich in nestelen zal, bij besluit der vroedschap, der burgerij en van het garnizoen van Bommel, verbrand en vernield (Nijhoff, dl. VI, st. 1, blz. 458). Dien ten gevolge verzoeken de kloosterlingen hertog Karel, hen te willen helpen aan eene plaats binnen de stad, om er eene nieuwe woning te maken (dezelfde, t. a. p.) De hertog schenkt hun ter dadelijke aanvaarding een hem toekomend terrein, neemt hen in zijne bescherming, ontheft hen van alle schattingen en diensten, accijnsen en onraad, en geeft hun verlof, bij het klooster zooveel plaats aan te koopen, als tot de timmering noodig zal zijn, doch later niet anders dan met zijne toestemming, 1513 (dezelfde, blz. 458 v.). De kloosterlingen verkoopen tegen eene jaarlijksche tijns (Kist, dl. VII, blz. 417), een erf, gelegen nabij hun convent, op voorwaarde, dat men aldaar nooit herberg houden zal, noch smeden, kuipers of schuitenmakers zal doen wonen, 1529 (dezelfde, dl. V, blz. 266). Wegens groote schade, die zij door oorlog, water, brand enz. gehad hebben, nemen zij, tegen eene jaarlijksche rente van tien gouden Geldersche rijders, eene »sekere summe" gelds op, te allen tijde met tweehonderd rijders te lossen, 1539 (aldaar, blz. 270—272). Drie jaren daarna nemen zij eene dergelijke som op »om waelfaren" van hun convent, 1542 (blz. 272 v.). Koning Philips geeft hun op hun verzoek verlof, om, »tot vryinge ende aflossinge van zekere merckelicke ende grote schulden" ten gevolge van »oerlogen ende andere quade jaeren ende dyere tyden", landerijen te verkoopen tot een bedrag van drie duizend carolus-guldens. Wijl aan zijne commissarissen bij onderzoek is gebleken, dat tot volledige vereffening der schuld nog wel vijftienhonderd of twee duizend gulden noodig zou zijn, vergunt hij hun, ook nog landerijen tot laatstgenoemd bedrag te gelde te maken, en indien dit nog niet genoeg en het klooster volledig uit de schuld te redden is, daarenboven nog tot een bedrag van zeshonderd gulden, 20 Maart 1567 (origineele brief). Gewijzigde vergunning van 19 Aug. 1567 (Kist, dl. V, blz. 276), volgens welke de kloosterlingen achttien morgen land verpanden tot een bedrag van zestienhonderd carolus-guldens, 15 Nov. 1567 (aldaar, blz 275—277). Zij komen in kleine botsingen met

sommige sectarische burgers, 1567 (»Jan v. Venray", blz. 48 v., 244 v.). Zalt-Bommel wordt door zijne uitgewekene burgers verrast, 31 Juli 1572 (a. w. blz. 90 v.). Het schaart zich onder den Prins en neemt den gereformeerden godsdienstvorm aan (blz. 97). Den 5den Nov. 1573 handelt de prior nog eigenmachtig met de schuldenaars en pachters van het klooster en zegelt met zijn »prioraetszegell" (origineele volmacht). In een stuk van 2 Oct. 1578 komen het regulieren- en de twee andere kloosters der stad als »gewesene conventen" voor (origineele schepensbrief). Hunne goederen worden opgenomen onder de »geestelijcke goederen, staende ter directie van mijn E. Heeren Magistraten", waarover een afzonderlijke rentmeester wordt aangesteld (rekeningen van 1636 tot 1796), en die tijdens de Omwenteling zonder voortgezette herinnering van herkomst in de stedelijke kas vloeien (stadsrekeningen van 1797 en volgende jaren). De kerk van het klooster wordt ook nog na de Hervorming tot godsdienstoefeningen gebruikt (Kist, dl. V, blz. 275). Zij heet de »Broerenkerk", 1649 (platte grond der stad bij Blaeu), en komt als zoodanig nog in 1765 voor (v. Hasselt, blz. 259). In het begin der 19de eeuw wordt zij tot garnizoensstallingen ingericht (Coppens, dl. III, afd. 1, blz. 11), en dient thans, deerlijk geschonden, maar in haar slank gebinte de sporen van vroegere bevalligheid dragende, tot eene bergplaats of schuur.

Men zie voor de geschiedenis van dit klooster in de allereerste plaats een opstel van den Leidschen hoogleeraar N. C. Kist, die te Zalt-Bommel werd geboren en opgevoed: *Het klooster van reguliere kanunniken, weleer op Sint Pieters wiel buiten Zalt-Bommel gelegen* (in Kist en Royaards, *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. V, Leid. 1845, blz. 241—284; zie ook blz. 285, noot 1), alsmede eenige latere bijvoegselen tot dit stuk (aldaar, dl. VII, blz. 415—418). Verdere bronnen zijn: Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 172 seq., 173, 202, 409; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 61; Pontanus, *Historia Gelrica*, Harderv. 1639, p. 609, 627, eenigermate ook p. 646 (verg. v. Slichtenhorst, *Geldersse geschiedenissen*, Arnh. 1653, blz. 309, 319, 330); Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenissen van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. VI, st. 1, „Verzameling van oorkonden", blz. 458 v.; mijn werk *Jan van Venray en de wording en vestiging der Hervormde Gemeente te Zalt-Bommel*, 's Hert. 1873, blz. 48 v. 244v. — Weinig of in 't geheel niet oorspronkelijk zijn: Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, p. 233; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 331

(v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 130 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 613); v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 251 (vert. door v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. III, blz 3 v.; fol. uitg. dl. II, blz. 371); Knippenbergh, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Brux. 1719, p. 114; [Foppens,] *Historia episcopatus Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 272 (vert. [door Houselaer], *Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*, Leid. 1749, blz. 563 v.); Coppens, *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's Hertogenbosch*, 's Hert. 1840, dl. III, afd. 1, blz. 11, 12 v, en „Aanhangsel", blz. 1; Schutjes, *Kerkelijke Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch*, 's Bosch, 1870, dl. V, blz. 986—988. — Onbeduidend is de *Beschryving der stad Bommel door een Gelders regtsgeleerde* (J. J. v. Hasselt), Arnh. 1765, blz. 75, 168, 169, 259, alsmede v. d Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. IX, blz. 138; dl. XIII, blz. 50. — De bekende bouwstoffen zijn verwerkt door v. Slee, a. w. blz. 143—146. — Wijl ik als inwoner van Zalt-Bommel beter dan anderen in de gelegenheid ben, iets meer aangaande dit klooster te weten, voeg ik aan het boven geschrevene nog het volgende toe. De binnensdijksche waterplas, waarbij het oorspronkelijk gesticht, op ongeveer tien minuten afstands van de stad in westelijke richting, was gelegen, heet nog altijd „de Kloosterwiel". Van de overlevering, die daaraan volgens Kist, a. w. dl. V, blz. 244, verbonden zal zijn, heb ik uit den mond van het volk nooit iets gehoord. Vreemd is het, dat reeds in de oudste stukken niet gesproken wordt van het S. Pietersklooster, gelegen aan de Wiel, maar van het klooster, gelegen aan de S. Pieterswiel. Dit leidt tot de onderstelling, dat het klooster zijn naam heeft ontleend aan de Wiel, niet de Wiel aan het klooster, m. a. w. dat er reeds eene S. Pieterswiel was, eer in de nabijheid daarvan een klooster werd gebouwd. Intusschen schijnt het mij niet noodig, aan te nemen dat een vroeger S. Pietersklooster in de Wiel zal verzwolgen zijn, maar waag ik veel liever de gissing, dat de Wiel door eene of andere doorbraak van den dijk op S. Peter (22 Febr.) ontstaan zal wezen. Hoe dit zij, zeker is het, dat prins Maurits bij het bekend beleg der stad door de Spanjaarden in 1599 op de Kloosterwiel een fort ter verdediging opwierp (zie Orlers, *Den Nassavschen Lauren-crans*, Leyd. 1610, fol. 130, alsmede de afbeelding van het beleg, aldaar tusschen fol. 126 en 127; ook afgedrukt in *Wilhelm en Maurits van Nassau, Haer Leven en Bedrijf*, Amst. 1651, blz. 161, alwaar de afbeelding tusschen blz. 156 en 157 staat; verg. mijn *Jan van Venray*, blz. 141—147). — Wat het klooster binnen de stad betreft, — volgens Knippenbergh, l. l. p. 121, zal de Geldersche edelman Johan van Broekhuizen omstreeks het midden der 15de eeuw bij testamentaire beschikking een Karmelieter-klooster te Bommel hebben gesticht. Aangaande deze stichting blijkt van elders niets. Dat er bij de invoering der Hervorming geen ander mannenconvent dan dat der Regulieren in de stad bestond, is zeker; doch men zou kunnen vragen, of deze laatsten

zich ook in het verlaten gebouw der Karmelieten hebben gevestigd, en daardoor alle herinnering van de vroegere bewoners hebben doen verdwijnen (verg. v. Hasselt, a. w. blz. 75; Coppens, t. a. p. blz. 11, en „Aanhangsel", blz. 1; *Jan v. Venray*, blz. 48, noot 4). Op grond van de bewoordingen in den brief, waarbij hertog Karel van Gelder zijn hof en plaats binnen Zalt-Bommel aan de Regulieren afstaat, om er „eyne nye cloister" te „fundieren ende tymmeren", komt het mij echter zeer onwaarschijnlijk voor, zoodat ik nog eerder geneigd zou zijn aan te nemen, dat er nooit uitvoering is gegeven aan den uitersten wil van Johan van Broekhuizen, zooveel de stichting van een klooster voor Karmelieten te Zalt-Bommel betreft, dan dat de twee conventen in elkander zouden zijn gesmolten. De naam „Broeren", waaruit v. Hasselt iets heeft willen opmaken (a. w. blz. 75), acht ik eenvoudig ontstaan in tegenstelling met de namen „Nonnen" en „Zusters", die de bewoonsters der twee andere kloosters droegen. — De plaats van het Regulierenconvent, althans van de daarbij behoorende kerk, is nauwkeurig te kennen uit den platten grond der stad bij Blaev, *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden* [Amst. 1649], en den daarnaar vervaardigden bij Slichtenhorst, a. w. tusschen blz. 44 en 45. Dat de poort van het klooster op de Gamersche straat uitkwam, en dat de woning van den prior, in oorspronkelijke stukken „de abtshuijsinge" genoemd, aan die straat paalde, is door mij aangewezen in mijn *Jan van Venray*, blz. 49, de noot. Het geheele terrein moet overigens begrepen zijn geweest tusschen de Karstraat en het nog altijd zoo genoemde Kloossterstraatje. — Op de verkooping van de „gravures historiques et topographiques", nagelaten door wijlen Mr. J. van Dam van Noordeloos, in Januari 1873 te Rotterdam gehouden, kwamen volgens den *Catalogue*, p. 165, nº. 4596, tien teekeningen in O. I. inkt van J. Stellingwerf voor, waarvan éene de „Breurenkerk" te Zalt-Bommel voorstelt, en die in het laatst der 17de of het begin der 18de eeuw moet zijn vervaardigd (zie Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders*, Amst. 1857, dl. V, blz. 1571). Wie deze teekeningen, waarop ook vanwege de genoemde stad werd geboden, heeft aangekocht, is mij niet gebleken. — Als priors van het klooster zijn mij bij Busch, Kist en elders voorgekomen: Tricus Lyman van Goch, gedurende vier jaren; Adriaen Raet van Hoesden, 1483, 1489; Gerit Vorsterman Woutersz., 1529; Thomas van den Bosch, 1539; Thomas Goessensz., 1542 (waarschijnlijk dezelfde); Goirt Verheiden van Nymmegen, 1549, 1552, 1556; Wilhem Janszen van Boxtell, 1567, 1568; Jan Staesz., 1573. Voorts als suppriors: Johan van Nymwegen, 1539; Herman Reyersz., 1542; Jan Aelbertsz., 1567. Eindelijk als procurators: Florens Johansz., 1483; Eustachius Geritsz., 1489; Staes, 1491; Willem van der Masen, 1503; Wessel van Zutphen, 1539. — Aangaande de goederen van het klooster na zijne secularisatie nog het volgende: 6 Dec. 1578 werden wegens de „groote enorme ende onverwinlicke schulden", waarin de stad door den „lestleden orloge ende lanckwylige belegeringe"

gevallen was (zie *Jan v. Venray*, blz. 128—135), verschillende perceelen van de „geestelicke offt geadnoteerde guederen" verkocht (origineele schepenbrieven, waaronder wel is waar geen voorkomt, die op het Regulierenklooster betrekking heeft, maar waarbij het indertijd ongetwijfeld evenzeer is vertegenwoordigd geweest). Drie morgen lands, „heergecomen vanden Regulieren binnen Bomell", werden in pandschap uitgegeven, 10 Apr. 1579 (origineele pandbrief; verg. Kist, a. w. dl. VII, blz. 417 v.). Verschillende dergelijke uitgiften van huizen en landerijen der voormalige Regulieren volgden, 1594—1601 (origineele schepenbrieven). Nog op 22 Febr. 1631 had er verpanding plaats van land, „eertyts den Regulieren toestendich", tot gedeeltelijke tegemoetkoming in verschillende onvermijdelijke uitgaven, o. a. wegens het „doen repareeren ende op eene bequamer plaetse transfereeren" van „het Orgel in de groote kercke, dat geheelick vervallen was", alsmede het „met swaere costen wtvylen ende verhangen" van „de Clocken aldaer, die geborsten waren" (origineele pandbrief). Daarentegen werden zelfs nog in 1723 vroegere kloosterschulden door de stad afgedaan (verg. Kist, a. w. dl. V, blz. 272). Volgens de oudste nog bestaande „Reeckeninghe vande geestelicke goederen", loopende van 1 Sept. 1636 tot 31 Aug. 1637, brachten die van het Regulierenklooster alleen, in dat jaar eene onzuivere rente op van 1286 guld. 12 st. In 1650 bedroeg het 1157 guld. 5 st.; in 1700 nog maar 1011 guld. 2 st. In 1743 verkocht men drie en veertig morgen lands, van de Regulieren afkomstig, voor twaalf duizend gulden, en belegde dit geld in obligatiën, zoodat de overige goederen van het klooster in 1750 nog slechts 201 guld. 9 st. opbrachten. Volgens de laatste rekening, die van 1796, trok men in dat jaar, buiten de rente der genoemde twaalf duizend gulden, aan „Thijnsen en Landerijen eertijds het gewcesene Convent der Regulieren toestendig", 387 guld. 6 st., benevens 364 guld. aan verkoop van houtgewas. Dit een en ander als proeve, hoe het in ons land met de „geestelijke goederen" is gegaan. Ik voeg er bij, dat zij, ofschoon heetende slechts „ter directie" van den magistraat te staan, zóózeer als stedelijk eigendom werden beschouwd, dat blijkens de Bommelsche rekeningen niet alleen de tractementen der verschillende kerk- en schooldienaren, maar ook bijv. die de stedelijke geneesheeren en der burgemeesters, ja zelfs die der vroedvrouwen, er meestal uit werden voldaan, om van vele andere zaken, zooals reis- en verblijfkosten van magistraatspersonen, reparatiën van dijken, arbeidsloonen voor werkzaamheden ten behoeve der stad, enz. enz., niet te gewagen.

Nº. 24 1). »Domus [Paradisi] B. Mariae" (onzer L. Vrouwe Paradijs) te Reimerswaal in Zeeland, in het bisdom Utrecht. Reimerswaal gedurende meer dan drie eeuwen de derde in rang van de stemhebbende steden van Zeeland (v. Visvliet, blz. 23).

1) Op de lijst bij Lindeborn, l. l. p. 332, is dit klooster nº. 25.

De Raad en het volk aldaar wenscht een klooster van reguliere kanunniken. Met hulp van den burger Johannes Baers worden eenige broeders uit Rooklooster bij Brussel (zie boven, n°. 5) ontboden, wien men eene plaats aanwijst binnen de muren der stad tegen den Zuidermolen, 1405. De broeders geven de zaak wegens haren te geringen aanleg op, en keeren terug (alles ontleend aan Latomus, blz. 201; verg. Latomus en Hoyberge, p. 172). Laurentius Geruntius, prior van Rooklooster, een Zeeuw van geboorte (Sanderus, Tom. II, p. 45), legt zijne betrekking neder, om zelf het werk te aanvaarden (Latomus, blz. 202; verg. boven, blz. 16), en wordt daarin ondersteund door zijn medebroeder Joannes Staeckenborch (Sanderus, l. l.). Het klooster verplaatst buiten de Noordpoort der stad, 1407 (Latomus, t. a. p. [1]). Het draagt sedert den naam van »Maria's Hof" (v. Visvliet, blz. 9), of 't »Paradijs der Heilige Maagd Maria" (Latomus, blz. 204). Geruntius keert na vier jaren terug, en laat de zorg voor het gesticht over aan Johannes Waal, prior van Bethlehem te Zwolle, die een broeder uit het S. Catharina-convent bij Nymegen (zie boven, n°. 18) aan het hoofd daarvan plaatst (Latomus, blz. 203). Door dit een en ander komt het in een kring van kloosters, die met de proostdij van Nuis in verband staan (zie boven, blz. 15, 49; dl. II, blz. 21 v.), en krijgt ook van daar den voortreffelijken Johannes Gruterius tot rector, 1414 (Latomus, blz. 204). Het vormt mede het Kapittel van Nuis, 25 Apr. 1423 (Nijhoff, »Bijdragen", dl. IX, blz. 31; verg. boven, dl. II, blz. 22), en gaat met dit laatste tot dat van Windesheim over, 4 Mei 1430 (zie boven, dl. II, blz. 25—28). Inmiddels is het klooster, dat langen tijd met groote armoede heeft te kampen gehad (Latomus, blz. 201—204), door een schatrijk Duitsch koopman te Brugge, Henricus Weeke, overvloedig van geld voorzien (dezelfde, blz. 204—206), zoodat het verlof krijgt, een prior te verkiezen, 1419 (blz. 207). Het wordt ook door andere belangstellenden mild begiftigd (blz. 207; v. Mieris, dl. IV, blz. 771 v.), en door Hertog Jan van Beieren van »bede en schot" voor »vijftig gemeten lands" ontslagen, 1425 (v. Mieris, t. a. p. blz. 772). De kerk vergroot en gewijd, 1431 (Latomus, blz. 208 v.). Hoogste bloei onder den eersten prior Johannes Gruterius, 1419—'39 (dezelfde, blz. 207—209), maar ook overstrooming, 1422, pest, 1427, en schaarschheid van koren, 1437 (blz. 209). De vierde prior, Gerardus van Cleve, een zóó »vadsig en onrein" man, dat de schaamte verbood, zijne zeden te beschrijven (blz. 212 v.; verg. boven, dl. II, blz. 331 en 377, de noot). De zesde prior, Egidius Boucheroel, 1450—'65 (Val. Andreas, »Fasti academici," p. 161), en de tiende, Petrus Buys (zie boven, dl. II, blz. 42, noot 1), uitstekende rechtsgeleerden (Latomus, blz. 213—215; verg. boven, dl. II, blz. 119 en 203, noot 4). Na hen gaan de zaken van lieverlede achteruit (Latomus, blz. 215). Zware brand, omstr. 1519 (dezelfde, blz. 215 v. [1]); pest, omstr. 1520 (blz. 216; doch verg. Ermerins, blz. 186); overstrooming, 5 Nov. 1530 (blz. 217; Ermerins, blz. 29, 186). Deze laatste dwingt de broeders, het huis te verlaten en in andere kloosters der Vereeniging een verblijf te zoeken (blz. 218). Het Kapittel van Windesheim acht het best, het gebouw af te breken en de goederen te verkoopen (blz. 219). Procurators daarover aangesteld (blz. 219 v.). Na omstreeks vijf en twintig jaren is nog slechts één der broederen in leven (blz. 220). Wijl deze bij het verlaten van 't huis is overgegaan naar het klooster Maria's troon of Ten Troone bij Grobbendonck (blz. 218; zie beneden, n°. 25), worden de inkomsten, onder verplichting tot het houden van zielmissen, aan dit klooster geschonken (blz. 220)

De hoofdbron voor de geschiedenis van dit convent is [Joannes Latomus,] *Origo ac progressus Paradisi B. Mariae* (zie Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p. 524), of bij verkorting *Paradisus Mariae*, naar een Latijnsch handschrift in Nederlandsche vertaling uitgegeven door Ermerins, als Bijlage A achter het „Aanhangsel" tot zijne *Beschryving van de gewezene Stad Rommerswale*, Middelb. 1788, gewoonlijk staande in dl. III of IV van zijn zelden compleet voorkomend werk *Eenige Zeeuwsche oudheden*. Deze vertaling beslaat aldaar blz. 195—221 (verg. boven, dl. II, blz. 212,

1) Volgens v. Visvliet in het straks te noemen werk, blz. 9, geschiedde dit reeds in 1405. Hoewel deze opgave gegrond is op een uittreksel eener oude kroniek van het klooster, schijnt zij toch onjuist te zijn.

1) Ermerins in zijn straks te noemen werk, blz. 185, brengt dezen brand in betrekking tot dien van Juli 1520, waarbij meer dan driehonderd huizen der stad in de asch werden gelegd. Doch Latomus zegt, dat bijna het geheele klooster „by toeval" afbrandde en maakt van eene algemeene ramp met geen enkel woord gewag. Hierdoor ontstaat billijke twijfel aan de juistheid van de samenvoeging der twee feiten.

noot 7, en 213, noot 2). — Men zie voorts de genoemde *Beschryving*, blz. 47 v, en het „Aanhangsel", blz. 181—188. — Verdere, meestal kleine bijzonderheden leveren Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 172; Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Hag. Com. 1726, tom. II, p. 45 (verg. ook Gramaye, *Bruxella* [in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708], p. 17 supra); v. Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland*, Leid. 1753, dl. IV, blz. 771 v, 772; Valerius Andreas, *Fasti academici stvdii generalis Lovaniensis*, Lov. 1650, p. 161; v. Visvliet, *Historische beschrijving der voormalige stad Reimerswaal* (in het *Archief*, uitgegeven door het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen, dl. III, Middelb. 1857), blz. 9. — Aangaande de betrekking van dit klooster tot het Kapittel van Nnis zie men I. A. Nijhoff, *Het klooster Bethlehem of Bielheim bij Doetinchem* (in zijne *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. IX, Arnh. 1854), blz. 31. — Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 202, vermeldt slechts éénmaal den naam. — De *Chroniick van Zeelandt*, beschreven door Reygersbergen en vermeerderd door Boxhorn, Midd. 1644, dl. I, blz. 406—422, alsmede de *Nieuwe cronyk van Zeeland* door Smallegange, Midd. 1696, blz. 270—277, noemen zelfs den naam niet. Evenzoo de *Tegenwoordige staat van Zeeland*, Amst. 1753, dl. II, blz. 269—273. — Ook bij Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, komt dit convent niet voor, dan alleen bij de bespreking van het Kapittel van Nuis (tom. II, p. 593), met de woorden van het *Magnum chronicon Belgicum*, p 381. — v. Heussen, *Historia episcopatus Middelburgensis* (in zijne *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. II), p. 50 (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Zeeland*, dl. II, blz. 103 v; fol. uitg. dl. IV, blz. 106), is geheel op het dwaalspoor gebracht door Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 332 seq. (vert. door v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 132 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 613 v.). Nochtans zie men bij hem het medegedeelde uit Val. Andreas. — Wat geschreven staat bij v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. VII, blz. 667, schijnt geheel aan Ermerins te zijn ontleend. — Behandelingen der stof leverden Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, afd. I, blz. 352—357, 426, en v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, blz. 200—202. — Het klooster te Reimerswaal was het eenige Windesheimsche convent in Zeeland. Aangezien het reeds was verdwenen, toen Joannes Latomus er eene kroniek van schreef, zal deze laatste nauwelijks afschrijvers hebben gevonden, en het M. S., waarvan Ermerins gewaagt (a. w. blz. 48, 193), waarschijnlijk wel het eenig bestaande, misschien zelfs het autograaf van den auteur zijn.

N°. 25 [1]). »Domus Throni B. Mariae" (Ten Troone) bij Grobbendonck of Herenthals in Brabant, in het bisdom Kamerijk. Arnold van Crayenhem, heer van Grobbendonck, is 2 Sept.

1) Op de lijst bij Lindeborn, l. l. p. 331, is dit klooster n°. 24.

1414 [1]) bij de insluiting van het klooster Bethlehem bij Leuven tegenwoordig (verg. boven, blz. 57), en wordt bij die gelegenheid zulk een voorstander van de insluiting, dat hij aan de conventualen van Korsendonck (zie boven, n°. 13) groote schenkingen belooft, als zij haar willen aannemen (Latomus en Hoyberge, p. 99). Deze weigeren (l. l.), en nu geeft hij met zijne vrouw, Johanna van Steynvoirt, aan den prior generaal van het Kapittel van Windesheim vele goederen tot oprichting van een besloten klooster voor zes reguliere kanunniken in zijn landgoed Nuwer-Molen bij Grobbendonck, 26 Dec. 1414 (Miraeus en Foppens, tom. I, p. 452 seq.). De kloosterkerk gewijd, 1417 (Petrus Impens, lib. III, art. 3, § 3). Broeders uit Korsendonck en uit Windesheim richten het klooster in (Latomus en Hoyberge, p. 100; zie ook p. 16, 156, en verg. boven, blz. 31, en dl. II, blz. 365). Het wordt ingesloten, 25 Maart 1419 (Petrus Impens, l. l.; verg. boven, dl. II, blz. 54, de noot, en blz. 276, noot 2 en 4). In het Kapittel van Windesheim opgenomen vóór 1424 (zie boven, dl. II, blz. 13, noot 3 en 4, en blz. 19, de noot). »Mirifice floruit" (Latomus en Hoyberge, p. 100). Merkwaardig prior: de geschiedschrijver en dichter Johannes Latomus, gest. 1578 (zie boven dl. II, blz. 161, noot 3; 201, de noot; 212 v, 219 v, 252 v.). De goederen van het verlaten klooster O. L. Vrouwe Paradijs te Reimerswaal worden onder dezen prior aan het convent geschonken, omstr. 1555 (zie boven, blz. 69). Het wordt tijdens den oorlog met Spanje geheel verwoest (Latomus en Hoyberge, p. 101). Ten gevolge daarvan wordt het bij besluit van een privaat kapittel, door de Windesheimers onder hun prior generaal Marcellus Lentius te Leuven gehouden, met het S. Maartensklooster aldaar vereenigd, 1585 (Wernerus Titianus, col. 679; verg. boven, dl. II, blz. 165, noot 3), in strijd met de decreten van het Concilie van Trente, dat vereenigingen met kerken in andere bisdommen zonder de toestemming van den Bisschop verbood (»Analectes," tome IX, p. 473 suiv.). Een later kapittel te Luik schenkt aan het S. Maartensklooster al

1) Niet 1 Sept., gelijk Hoyberge, p. 99, schrijft. De insluiting van het klooster Bethlehem had niet plaats „die prima", maar „dominica prima Septembris" 1414 (zie Joannes Molanus, *Historia Lovaniensium*, ed. de Ram, Brux. 1861, pars I, p. 274 seq.).

de goederen van het convent, 1608 (Mastelinus, p. 42). De vereeniging geschiedt door den Apostolischen Stoel met goedkeuring van den Koning (Latomus en Hoyberge, p. 101). Een gedeelte der goederen dient tot onderhoud van het in 1616 gestichte Windesheimsche seminarie of college te Leuven (l. l.; verg. boven, dl. II, blz. 167). Zie voorts beneden, n°. 65.

De geschiedenis van dit klooster moet uit allerlei verspreide gegevens bijeengebracht worden. De hoofdbron voor het vroegste gedeelte is het nog onnitgegeven werk van Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum* (zie boven, dl. II, blz. 218 v.; dl. III, blz. 58), lib. III, art. 3, § 1 en 3 (in het „Compendinm" van Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. n°. 1278, p. 95—99); verg. ook aldaar, lib. II, art. 12, § 6 („Compendium", p. 77 seq.). — Aan dit werk is grootendeels ontleend, wat men vindt bij Latomns en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644; p. 8 seq., 98—101, 117, 156, 173. — Uit laatstgenoemd boekske heeft weer geput v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. I, p. 165. — Men zie voorts Miraens en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. I, p. 452 seq. (de stichtingsbrief); Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 174, 176, 202, 211 (omzichtig te gebruiken; zie boven, dl. II, blz. 13, noot 3, en blz. 19, de noot); [Latomns,] *Paradisus Mariae* (in Nederlandsche vertaling als Bijlage A achter Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden. Beschryving van de gewezene stad Rommerswale*, Middelb. 1788), blz. 218, 220 v. (de vereeniging van O. L. Vronwe Paradijs met het klooster Ten Troone); Wernerns Titianns, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, Par. 1724, tom. IV), col. 679 (vereeniging van het klooster Ten Troone met het S. Maartensconvent te Leuven); *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, tome IX, Brnx. 1872, p. 473 suiv. (klacht van den Antwerpschen bisschop Joannes Miraens over deze vereeniging); Mastelinns, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, Brnx. z. j. (zie boven, dl. II, blz 216), p. 42 seq. (nadere vereeniging en bestemming der kloostergoederen). — Kleinere of grootere compilatiën vindt men bij Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 819—823; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 331 seq. (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl II, blz. 131 v; fol. nitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 613); [Foppens,] *Historia episcopatus Antverpiensis*, Brnx. 1717, p. 185; Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 149 seq. — De grenzen der insluiting van dit klooster knnnen nauwkenrig gekend worden nit het boven, dl. II, blz. 276, noot 2, genoemde afschrift. — Misschien is er aangaande zijne geschiedenis iets te vinden in sommige der stukken, genoemd in den *Catalogue des livres de la bibliothèque délaissée par feu Mr. C. B. de Ridder*, Malines, 1877, p. 183, n°. 2386. — Onder de

charters en andere bescheiden, die, afkomstig uit het S Maartensklooster te Leuven, vóór weinige jaren in het Belgisch rijksarchief eene veilige plaats hebben gevonden (verg. boven, dl. II, blz. 157), bevindt zich ook een geschreven catalogus der priors, 1415—1551, en der reguliere kanunniken van ons convent, 1418—1506 (*Inventaire des chartes du prieuré de St. Martin à Louvain*, n°. 6). Den „Cathalogus priorum" laat ik hier in verkorten vorm afdrukken: 1415, Henricus Zelle; 1422, Henricus Petri; 1424, Henricus Zelle andermaal; 1428, Gerardns Esmans; 1432, Gysbertus; 1432, Henricns Rumelants; 1438, Henricus Obrechts; 1439, Arnoldus Achterhout; 1443, Petrus de Scilde; 1447, Arnoldus Achterhout andermaal; 1454, Joannes Storm; 1457, Henricus Steymans; 1468, Georgius Lamberti; 1479, Joannes Steymans; 1483, Christianus Bloots; 1485, Joannes Augustini; 1494, Christianus Bloots andermaal; 1504, Godefridus Buschers; 1513, Petrns Vordels; 1534, Jacobus Thomae; 1551, Joannes Latomus. Met latere hand volgen nog zonder opgave van jaartal: Henricus Voets en Henricus Cantelbeke

N°. 26. »Domus S. Joannis Baptistae" te Aken, in het bisdom Luik. De edelman Cono von den Eychhorn, schepen van Aken, en zijne vrouw Mechteld Havermans stichten ter eere van den H. Cornelius een gasthuis in de Cölnstrasse, omstr. 1417. Zij willen ook eene vergadering van karthuizers oprichten, maar veranderen, vooral op raad van hun biechtvader Wijnand Xanten, hun plan, en stichten een convent voor reguliere kanunniken, 1421 (Petrus a Beeck bij Lindeborn, p. 333). Dit convent, gewijd aan S. Jan Baptist, verbindt zich met zes andere kloosters tot het Kapittel van Nuis, 25 Apr. 1423 (Nijhoff, dl. IX, blz. 31, verg. boven, dl. II, blz. 22), en gaat daarmede tot dat van Windesheim over, 4 Mei 1430 (zie boven, dl. II, blz. 25—28). Wijl de inkomsten zoowel van het gasthuis als van het convent door allerlei omstandigheden verminderen, worden de goederen van het eerste met toestemming van den bisschop van Luik en onder goedkeuring van paus Alexander VI bij het laatste ingelijfd [omstr. 1500]. En aangezien de kerk, ten zuiden van het convent gelegen, door het geraas der straat minder geschikt is voor den dienst, wordt zij naar de noordzijde verlegd (Petrus a Beeck als boven, p. 334). Na volbrachten bouw, 1471—1505, wordt zij gewijd aan God, S. Jan Baptist en den H. Cornelius (Bekkers, blz. 52). Ofschoon de kloosterlingen geene belofte van insluiting doen, nemen zij haar ten strengste in acht (Petrus Impens, lib. III, art. 3, § 9; zie boven, dl. II, blz. 55, noot

1, en blz. 277). Wegens de inwendige gesteldheid en de aardrijkskundige ligging van dit convent wordt het generaal kapittel er later om de zes jaren bij voorkeur gehouden (Bekkers, blz. 12; verg. boven, dl. II, blz. 87, noot 3). Zoo ook het generaal kapittel van 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60). De prior Augustinus Schepers prior generaal der Windesheimsche congregatie, 1725 tot minstens 1740 (aldaar, blz. 173 en 60, noot 5). Zijn gebrek aan historischen zin (aldaar, blz. 61 v, 173; verg. ook blz. 226). De prior Henricus Nivenheim bouwt het klooster van den grond af nieuw op (Bekkers, blz. 52). Wanneer het werd opgeheven, is mij niet gebleken.

De voornaamste mij bekende bron voor de geschiedenis van dit klooster is Petrus a Beeck, *Aquisgranum*, cap. XI. Ik heb echter het werk zelf niet gezien, maar mij moeten behelpen met hetgeen er aan ontleend is door Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670 (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, Leid. 1725, dl. II, blz. 133—135; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. VI, blz 614). — Busch noemt het klooster slechts éénmaal (*Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 202), en Zunggo klaagt, dat hij van de stichting en de geschiedenis van dit huis niets weet, „quamvis iteratis vicibus gratiam communicandorum documentorum à Reverendissimo Domino Priore Generali [namelijk Augustinus Schepers] exoraverimus" (zie zijne *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, Ratisb. 1745, p. 331). — Des te meer waarde heeft de mededeeling van Nijhoff aangaande de betrekking van dit convent tot het Kapittel van Nuis, in zijn opstel, *Het klooster Bethlehem of Bielheim bij Doetinchem* (geplaatst in zijne *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, dl. IX, Arnh. 1854), blz. 31, alsmede die van Petrus Impens betreffende de strenge inachtneming van insluiting zonder belofte (afgedrukt boven, dl. II, blz. 55, noot 1). — Ook Arnoldus Bekkers in zijne *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier, bijzonder van de Vergaderingh van Wendeszem*, Anno 1805, M. S. (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot, en 222, noot 2), levert een paar bijzonderheden, die van elders onbekend zijn. Voorts stelt hij sommige zaken anders voor dan Petrus a Beeck. Ik laat daarom zijne eigene woorden, voor zooverre zij van belang zijn, hier volgen: „Cono van Eichhorn zijne eerste vrouw gestorfen zijnde, gingh tot het 2de houwelijk over, en verwierf kinderen, warom hij de voorgaande gifte wederriep, en den fundatie brief introck, als ook de gegeefe goederen wedernam, warom de fundatie voor den armen door dispensatie van Pans Alexander VI, en den Bischop van Luijk het klooster der Canonike Regulieren wird ingelieft. De kerck is gestight 1417 met de woningh voor de Religieusen nefvens de straat naar Cölen, maar hier van is daar naar eene bezondere woningh

gemaakt door den Prior Ponellius voor den Procurator. maar de confratres hier te dikwils gestoort wordende, hebben een andere plaats opgezoght, alwaar thans het klooster is gelegen, en hebben een schoone kerck daar bij gebout in de jaaren 1471 tot 1505, ter eere van den Allesmogenden Godt, den Heiligen Ioannes Baptista en den H. Cornelius. Den WelE. Heer Prior Henricus Nivenheim heeft het klooster uijt de Fundamenten nieuw opgebouwt" (blz. 52 der eerste pagineering). „Dit Huijs was zeer wel gebout, en gestelt, om eenige gasten te herbergen, warom hetzelve ook wird verkoren, om aldaar alle 6 jaaren het algemeen Capittel van de Heere Priores te houden, naar dat ons klooster Wendesem en de andere in Holland waaren vernietight; de gelegentheit gaf hier ook reeden toe, om dat het tusschen Braband, Duitsland en Cleefsland gelegen is" (blz. 12 der eerste pagineering).

N°. 27. »Domus B. Mariae" (Mariënhof) te Birket bij, later binnen Amersfoort, in het bisdom Utrecht. Eenige moderne devoten te Amersfoort richten met de hulp van broeders, hun door Florens Radewijns toegezonden, een fraterhuis op, 1395 (Matthaeus, »Fundationes," p. 517 seq.). De meesten hunner gaan tot den derden regel van Franciscus over, 1399, en vestigen zich in het klooster S. Andrieskamp dicht bij de stad, 1405 (v. Bemmel, dl. I, blz. 183—187). Zij verlaten den derden regel, en worden reguliere kanunniken onder het Kapittel van Windesheim, 1416 (aldaar, blz. 198). Op verzoek van vroedschap en burgerij trekken zij verder van de stad, naar het landgoed Birkel of Birkt onder Soest, waar zij het klooster Mariënhof bouwen, 1419 (Matthaeus, p. 518, 520). Hertog Philips van Bourgondië neemt hen in zijne bescherming, 1427 (v. Mieris, dl. IV, blz. 890). De broeders ontvangen zeer kostbare reliquieën uit Keulen, 1439 (Matthaeus, p. 519). Zij nemen de insluiting aan, 1445 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot). Het convent heeft in 1481 door den Utrechtschen oorlog (Matthaeus, »Analecta", tom. I, p. 409), en in 1527 door het krijgsvolk van den Bisschop veel te lijden (l. l. p. 103), en wordt in 1543 door de troepen van Maarten van Rossem uitgeplunderd (l. l. p. 116). De broeders koopen het klooster der Celzusters binnen de stad en vestigen zich aldaar, 1547 (v. Bemmel, dl. I, blz. 201—208). Hun aantal neemt af (aldaar, blz. 209). Bij de plannen tot reorganisatie der Kloostervereeniging van Windesheim in 1573 wordt dit convent aangewezen tot het vestigen van één der twee voorgenomen seminariën (zie boven, dl. II, blz. 161). De prior Marcellus

Lentius wordt prior generaal, 1573—1603 (aldaar, blz. 156). In 1578 is het tot op tien personen verzwakt (v. Bemmel, dl. I, blz. 209). Waarschijnlijk is het in datzelfde jaar door de stad genaast (zie v. Bemmel, t. a. p.). Aanzienlijke inkomsten van het klooster omstreeks dien tijd (v. Heussen en v. Rijn, »Utrecht", dl. II, blz. 30 v.). De prior Marcellus Lentius vestigt zich te Keulen (zie boven, dl. II, blz. 162). De laatste conventuaal sterft in 1610 (v. Bemmel, dl. I, blz. 209, 349). Het weeshuis wordt in het ledige klooster overgebracht, 1611 (aldaar, blz. 342, 350).

De twee hoofdbronnen zijn: Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 517—526 (ontleend aan eene kroniek van het klooster, waarvan het eerste gedeelte eveneens is afgedrukt achter 's mans *Rerum Amorfortiarum scriptores duo inediti*, Lugd. Bat. 1693, p. 380; zie ook aldaar p. 73, 74, 181, 379), en v. Bemmel, *Beschryving der stad Amersfoort*, Utr. 1760, dl. I, blz. 180—187, 197—209, 348—350 (met eene afbeelding van het klooster als weeshuis, tegenover blz. 342). — Verdere wetenswaardigheden vindt men bij v. Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland*, Leyd. 1753, blz. 890; Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, Hag. Com. 1738, tom. I, p. 103, 116, 409, en v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 161 seq., 173 seq. (vert. door v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. II, blz. 30 v., 129—133; fol. uitg. dl. II, blz. 192, 217 v.). — Van weinig of geene waarde voor het onderwerp zijn: Busch, *Chronicon Windesemense*, p 202, 211; Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXVII, § 3; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 334 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden van Deventer*, dl. II, blz. 135; fol. nitg. dl. VI, blz. 614); Brouërius van Nidek en Rademaker, *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden*, Amst. 1727, dl. V, blz. 55—57 (eveneens met eene afbeelding van het klooster als weeshuis); *Tegenwoordige staat van Utrecht*, Amst. 1758, dl. II, blz. 37; v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl I, blz. 149, en dl. VII, blz. 662. — Zunggo, l. l. tom. II, p. 144, weet van dit klooster al zeer weinig; Delprat, *De broederschap van G. Groote*, 2de druk, blz. 108—113, spreekt er slechts van in verband met het fraterhuis te Amersfoort; alleen v. Slee, a. w. blz. 160—162, heeft het opzettelijk behandeld.

N°. 28. »Domus Vallis Pacis" (Vredendaal) bij Utrecht, later »domus S. Joannis" (S. Janskloostér) te Amersfoort, in het bisdom Utrecht. Gesticht als tertiarissen-klooster door Wermbold van Buscoep (Busch, p. 177), buiten de Witte-vrouwen-poort (Matthaeus, »Fundationes", p. 494), op ongeveer duizend schreden van de stad (Hortensius, p. 107). Het gaat tot de orde der reguliere kanunniken over en wordt bij het Kapittel van Windesheim ingelijfd, 1419 (Busch, l. l). Daar de kloosterlingen wegens het Utrechtsche schisma het land van Utrecht moeten verlaten (verg. boven, dl. II, blz. 110—113), wordt hun vanwege Philips van Bourgondië veilig verblijf in Holland aangeboden, 1427 (v. Mieris, dl. IV, blz. 891). Zij nemen de insluiting aan, 1437 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot). Bemoeiingen van de vroedschap der stad wegens het niet opnemen van den zoon eens burgers, ondanks eene vroegere belofte van den prior, 1473 (v. d. Monde, jaarg. IX, blz. 99—101). Het klooster door krijgsvolk bezet, 1505 (v. Asch v. Wijck, dl. I, blz. 159) en 1527 (Matthaeus, »Analecta", tom. I, p. 103). Het wordt door Geldersche ruiters afgebrand in den nacht tusschen 29 en 30 Apr. 1528 (l. l. p. 105; v. d. Monde, t. a. p. blz. 101). De prior en zeven broeders worden plechtig ingeleid in het S. Jansklooster te Amersfoort, welks bewoners [ten gevolge der opkomende Hervorming] bijna allen het huis hebben verlaten, 11 Mei 1529 (Matthaeus, »Fundationes", p. 524). Het klooster wordt op hen overgedragen, 10 Mei 1532 (v. Bemmel, dl. I, blz. 195). Bij de omkeering van zaken tegen het einde der 16de eeuw wordt het door de stad Amersfoort genaast (aldaar, blz. 195). De nog overgebleven kloosterlingen sterven uit, en de gebouwen worden tot verschillende doeleinden gebruikt (aldaar, blz. 195—197).

De geschiedenis van dit klooster moet uit allerlei schrijvers worden bijeengebracht. Alvorens deze aan te wijzen, meen ik te moeten waarschuwen tegen hetgeen Matthaeus geleverd heeft in zijne *Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 494, wijl het mij voorkomt, dat hij als latere lotgevallen van Vredendaal heeft beschouwd, wat tot die van het zoogenaamde Vrouwenklooster (verg. het door hem gezegde met Bor, *Historie der Nederlandtsche oorlogen*, Amst. 1679, st. II, blz. 625) en met die van Mariëndaal of Ten Dale behoorde. Door hem is v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 132 (vert. door v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 622; fol. uitg. dl. II, blz. 156), op het dwaalspoor gebracht; door dezen weer anderen. Vredendaal, in 1528 afgebrand zijnde, is blijkbaar niet weer opgebouwd, en wat uit het jaar 1585 verhaald wordt, staat er dus niet mede in verband. De herbouwing was ook niet noodig, want, gelijk in den tekst gezegd is, gingen de bewoners naar het S. Jansklooster te Amersfoort over. — De bedoelde schrijvers zijn: Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 177, 202,

211; Lambertus Hortensius, *Secessionum civilium Ultraiectinarum libri septem*, Ultrai. 1642 (achter De Beka en Heda, *De episcopis Ultraiectinis*, Ultrai. 1643), p. 107; v. Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland*, Leyd. 1753, dl. IV, blz. 891; Dodt van Flensburg, *Iets bij hetgene Matthaeus vermeld heeft van het Clooster Vredendael* (in v. d. Monde, *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, jaarg. IX, Utr. 1843, blz. 99—101); v. Asch v. Wijck, *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Nederland*, Utr. 1850, dl. I, blz. 159; Henrica ab Erp, *Annales vernaculi* (in Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, Hag. Com. 1738, tom. I), p. 103, 105; v. Bemmel, *Beschryving der stad Amersfoort*, Utr. 1760, dl. I, blz. 194—197. — Van zeer geringe waarde zijn de compilatiën van Lindeborn, l. l. p. 334 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden van Deventer*, dl. II, blz. 135 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 614); v. Heussen, l. l. tom. I, p. 161 (vert. door v. Rijn, *Hist. van 't Utr. bisdom*, dl. II, blz. 29 v.; fol. uitg. dl. II, blz. 192); Zunggo, l. l. tom. II, p. 244; v. d. Aa, a. w. dl. XI, blz. 895 v., en dl. VI, blz. 23. Veel beter is die van v. Slee, a. w. blz. 158—160. — Aangaande den stichter van Vredendaal, den merkwaardigen Wermbold van Buscoep (Boskoop bij Gouda), biechtvader van het Caecilia-convent te Utrecht, gestorven 1413, die als vriend van Florens Radewijns, krachtig prediker en algemeene raadsman der vrome zusters in Holland, onder de „moderne devoten" eene bijzondere plaats inneemt, zie men Rud. Dier de Muden (in Dumbar, *Analecta*, tom. I), p. 29—31, 69 seq.; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis* (achter het *Chron. Wind.*), p. 170 seq.; denzelfden, *Vita B. Lidvinae virginis* (in zijne *Opera omnia*), pars secunda, cap. XII, en de verdere bronnen (vooral ook Mosheim, *De Beghardis et Begvinabvs*, Lips. 1790, p. 443—451), waarnaar verwezen wordt door Moll in zijn *Johannes Brugman*, Amst. 1854, dl. I, blz. 152 v., in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, Amst. 1857, dl. IV, blz. 215, 221, en in zijne *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. iii, blz. 90—96.

N°. 29. »Domus Vallis B. Mariae" (Mariëndaal) te Elseghem bij Oudenaarden in Vlaanderen, in het bisdom Doornik. Gesticht door den edelman Bernard van Bracle, genaamd van Bosscho, 1416 (Miraeus, tom. II, p. 1337), op eene plaats, waar vroeger eene kluis stond (Sanderus, tom. III, p. 281). Het wordt, onder voorwaarde van altijddurende insluiting, door Johan Eggert, zoon van Willem Eggert, thesaurier van den graaf van Holland (zie over laatstgenoemde, die uit Gent afkomstig was, Wagenaar, »Amsterdam", fol. uitg., st. II, blz. 108), zóó rijk begiftigd (Busch, p. 184), dat deze meestal als stichter wordt opgegeven (verg. Petrus Impens, lib. III, art. 3, § 5). Ingericht

door broeders uit Rooklooster, 1417 (Latomus en Hoyberge, p. 172). Ingesloten, 1419 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot). Na het noodige onderzoek betreffende de inkomsten van het klooster (Busch, p. 183) wordt het bij het Kapittel van Windesheim ingelijfd, 1420 (Petrus Impens, l. l.). Merkwaardig kloosterling: de eerste prior, de redenaar en dichter Arnoldus Buderick uit Rooklooster (Latomus en Hoyberge, p. 172 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 89, noot 1, en blz. 251 v.). Ook twee zonen, door Johan Eggert uit twee huwelijken gewonnen (Petrus Impens, l. l.), Jan en Willem Eggert, worden in dit convent geprofest en later priors aldaar (Sanderus, p. 281). In den oorlog met Spanje nemen de kloosterlingen [tijdelijk] de wijk binnen Oudenaarden (dezelfde, p. 276). In de eerste helft der 17de eeuw is de tucht vervallen, en wordt zij door broeders uit Rooklooster hersteld (Latomus en Hoyberge, p. 172). Eén der kloosterlingen vermoordt in koelen bloede den prior, 2 Jan. 1736, en ofschoon de Landvoogdes zijn doodvonnis in levenslange gevangenisstraf verandert, heeft zijne daad den ondergang van het convent ten gevolge (Christyn, tome III, p. 10; verg. boven, dl. II, blz. 173 en 333, noot 1). De eenige overblijfsels van het gesticht zijn: eene gerestaureerde poort, eenige grondslagen van oude muren en een windmolen (Waldack, p. 3).

Aangaande dit klooster is weinig bekend. De stichtingsbrief enz. is afgedrukt bij Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. II, p. 1337. De vroegste gesehiedenis vindt men deels bij Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 183 seq., 202, 211, en de Opdracht vóór het werk [p. 3], deels bij Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum* (zie boven, dl. II, blz. 218 v. dl. III, blz. 58), lib. III, art. 3, § 5 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. n°. 1278, p. 100 seq.). De „Series Priorum" leverde Sanderus, *Flandria illustrata*, Hag. Com. 1732, tom. III, p. 281 (waar evenwel Arnoldus Buderick, die volgens Impens niet alleen rector maar ook eerste prior van het klooster was, slechts als rector voorkomt; verg. ook boven, dl. II, blz. 60, noot 5). — Voor verdere bijzonderheden zie men Gramaye, *Antiquitates Flandriae*, Lov. 1708, p. 51; Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 172 seq.; [Christyn,] *Les délices des Pays-Bas*, i. v. „Oudenarde" (7me éd., Par. 1786, tome III, p. 10); Waldack, *Elseghem, près d'Audenarde* (een opstel van 6 blzn., omstr. 1869, „Extrait des *Précis Historiques*"). — Zonder waarde is de kleine aanteekening van Lindeborn, l. l. p. 335 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden van Deventer*, dl. II, blz.

136; fol. uitg. dl. VI, blz. 614), alsmede die van Zunggo, l. l. p. 74, 244, die dit klooster uit misverstand onder twee verschillende namen behandelt.

N°. 30. »Domus B. Mariae in Dumo" (Mariënhage of Ten Hage) te Woensel bij Eindhoven in N.-Brabant, in het bisdom Luik. Reeds in een testament van 3 Juli 1401 is er sprake van dit klooster. Het wordt gesticht door Johan van Schoonvorst, heer van Kranendonk, en zijne vrouw Josine de Rochefort, bij acte van 2 Apr. 1419. Hertog Jan van Brabant keurt de stichting goed, 19 Apr. 1419, en geeft den kloosterlingen verlof tot visscherij op de Dommel (alles ontleend aan Schutjes, dl. V, blz. 945). Johan van Schoonvorst volgt den hem gegeven raad op, het klooster van den aanvang af met het Kapittel van Windesheim te vereenigen (Latomus en Hoyberge, p. 135 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 340 v.). Een profesbroeder van S. Agnietenberg (zie boven, n°. 14) en een uit Eemstein (zie boven, n°. 7) voeren er een tijdelijk rectoraat (Foppens, p. 269). Vervolgens komen drie broeders uit Korsendonck (zie boven, n°. 13) en één uit Mariënborn (zie boven, n°. 9) het klooster inrichten (Wichmans, p. 824 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 365, noot 5). Deze laatste, Willem van Amsterdam geheeten, een beroemd doctor in de medicijnen, gepromoveerd te Praag (Delprat, blz. 279), wordt de eerste prior, 1420 (Foppens, p. 270). Het klooster volgens den wil des stichters ingesloten, 1422 (Latomus en Hoyberge, p. 135; verg. boven, dl. II, blz. 54, de noot). Na zorgvuldig onderzoek aangaande den financieelen staat van het convent heeft de inlijving in het Kapittel van Windesheim plaats, 1423 (Busch, p. 184). De kerk met eene groote crypt of onderaardsche kapel (Wichmans, p. 826) aan O. L. Vrouw en den H. Antonius gewijd, 1433 (Coppens, dl. III, afd. 1, blz. 187). Het kloostergebouw vernieuwd en uitgebreid, 1443 (Wichmans, p. 825). Groot weldoener van het convent: Martinus van Zomeren of van Erkenbroeck (Coppens, dl. I, blz. 362 v.), secretaris van 's Hertogenbosch, later kanunnik aldaar (Wichmans, p. 827). Het klooster geroemd als »domus plena religionis et gloriae" (dezelfde, p. 825), en »virorum sanctissimorum antea seminarium" (Gramaye, p. 29). Een der profesbroeders verlaat het huis wegens anabaptistische gevoelens, 1527 (Kist en Moll, dl. IV, blz. 198; verg. boven, dl. II, blz. 144, noot 4). Vergadering van het Kapittel van Windesheim, 1 Apr. 1570 (zie boven, dl. II, blz. 152, noot 5). Het klooster bij de verrassing van Eindhoven (Wagenaar, dl. VII, blz. 381) door de Staatschen verbrand, 1581 (Wichmans, p. 825). De kloosterlingen vluchten naar 's Hertogenbosch, blijven daar tot de inneming der stad door Frederik Hendrik, 1629, keeren vervolgens naar Mariënhage terug, en vestigen zich in 1638 te Weert (Coppens, dl. III, afd. 1, blz. 188), waar zij de insluiting wel zullen hebben voortgezet (zie Latomus en Hoyberge, p. 117; verg. boven, dl. II, blz. 378, noot 2). Hier richten zij eene Latijnsche school op, 1648 (Foppens, p. 272; verg. boven, dl. II, blz 188–190 en 383, noot 3), en bouwen een nieuw klooster, 1654, en eene kerk, 1665 (Coppens, t. a. p.). Hun convent wordt onder keizer Jozef II opgeheven, 1783 (v. Gils, blz. 558). — Het klooster te Woensel, bij 's Lands domeinen getrokken en langen tijd door den rentmeester daarvan bewoond, wordt na 1791 gedeeltelijk verhuurd en in 1834 openbaar verkocht (Robidé v. d. Aa, blz. 4). Het verkeert nog in zeer goeden staat (Schutjes, blz. 947). Dat te Weert wordt na den val van Napoleon door de nog overgebleven kloosterlingen opnieuw betrokken en na den afval van België voortgezet (Robidé v. d. Aa, aant. *aa*). — Merkwaardige profesbroeders: Joannes Peeterssen, prior van Bethlehem bij Leuven, secretaris van het Kapittel van Windesheim en prior van Mariënhage (Foppens, p. 271; verg. boven, dl. II, blz. 101, noot 1); voorts de stichtelijke schrijvers Antonius van Hulst, Antonius van Hemert en Gaudentius van Lommel (Paquot, tome XI, p. 434 suiv., 435—438, 49 suiv.; verg. boven, dl. II, blz. 323, 253). — De reguliere kanunniken van Mariënhage hadden het geestelijk opzicht over het vrouwenklooster te Zoeterbeek en over dat te Weert (Coppens, dl. III, afd. 1, blz. 188; verg. boven, dl. II, blz. 344).

Het beste overzicht der geschiedenis van dit klooster werd geleverd door Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch*, 's Bosch, 1870, dl. V, blz. 945—950. De schrijver, die ook ongebruikte stukken raadpleegde, bouwde voort op den arbeid van Coppens, *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's Hertogenbosch*, 's Hert. 1840, dl. III, afd. 1, blz. 186—189, dl. II, blz. 245, die op zijne beurt gebruik had gemaakt van [v. Gils,] *Katholyk Meyerysch memorieboek*, 's Bosch, 1819, blz. 557 v., [Foppens,] *Historia episcopatûs Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 268—272 ([vert. door Honselaer,] *Oudheden en gestichten van 's Hertogen-bosch*,

Leid. 1749, blz. 555—563), Knippenbergh, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Brux. 1719, p. 239 seq., v. Oudenhoven, *Beschryvinge van de Meyerye van 's Hertogen-bossche*, Amst. 1649, blz. 51 v. (uitg. van 's Hert. 1670, blz. 91 v.), Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 823—827, en anderen. — Evenals van zoovele, bepaaldelijk Zuid-Nederlandsche kloosters, ligt de oudste bron in het *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens (zie boven, dl. II, blz. 218 v; dl. III, blz. 58), lib. III, art. 3, § 4 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. n° 1278, p. 99 seq.), waaruit ook geput is door Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 134—136, 156. — Niet zonder onnauwkeurigheden, maar voor de latere lotgevallen van het klooster merkwaardig, is het opstel van Robidé v. d. Aa, *Het Klooster ten Hage* (in zijn werk *Oud-Nederland*, Nijm. 1846, dl. II, ongepagineerd en met eene afbeelding van het klooster). — Verspreide bijzonderheden vindt men bij Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 184 (de inlijving in het Kapittel), 211 (de insluiting); Gramaye, *Taxandria* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 29 (lofspraak op het heilig leven der kloosterlingen); Sanderus, *Bibliotheca Belgica manuscripta*, Insulis, 1641, pars II, p. 227 (de catalogus der kloosterbibliotheek van Mariënhage weleer in die van het S. Maartensconvent te Leuven aanwezig); De Hoop Scheffer, *Geestelijken, van ketterij verdacht* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, Amst. 1866), blz. 198; dezelfde, *Geschiedenis der Hervorming in Nederland* (in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. II, Amst. 1872), blz. 235 (een anabaptistisch regulier); Paquot, *Mémoires*, Louv. 1763, tom. XI, p. 49 suiv., 434—438 (schrijvers, uit dit klooster voortgekomen). — Bij de priorslijst, door Foppens geleverd, vergelijke men boven, dl. II, blz. 60, noot 5, en 97, noot 2. — Behalve de reeds genoemde afbeelding van het convent bij Robidé v. d. Aa kan men er eene vinden van Spilman, 1738, in de *Verzameling van negen honderd fraaije gezigten*, Amst. 1792, dl I, n°. 148; ook moet er eene voorkomen als titelvignet voor de *Reize door de Majorij van 's Hertogenbosch*, Amst. 1799. — Van weinig belang zijn de compilatiën van Lindeborn, l. l. p. 335 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 136 v.; fol. uitg. dl VI, blz. 614 v.); Zunggo, l. l. tom. II, p. 146, 376; v. d. Aa, a. w. dl. V, blz. 86 v, dl. VII, blz. 676. Beter is die van v. Slee, a. w. blz. 202—204.

N°. 31. »Domus Campi B. Mariae" (Mariënkamp) bij Esens in Oostfriesland, in het bisdom Bremen. De tijd der stichting en die der verplaatsing van dit klooster geheel onbekend (Suur, S. 51, 52). Oorspronkelijk een convent van benedictijner-nonnen, die door ongebondenheid tot groote armoede komen (Busch, p. 184). De Friesche edelman Wilbold verzoekt het Kapittel van Windesheim, dit huis te willen opnemen en er een convent van

reguliere kanunniken van te maken. Het Kapittel benoemt Hendrik Loder, prior te Frendeswege (zie boven, dl. II, blz. 350—352), om alles te onderzoeken en met de nog overgebleven oude nonnen hare verplaatsing naar Mariëndal bij Norden (Suur, S. 52) te regelen, 1420. Vervolgens geeft het Kapittel hem en den prior van Thabor bij Sneek (zie boven, n°. 20) volmacht, om het klooster geheel te hervormen. Loder plaatst er bekwame koor- en leekebroeders tot onderrichting van de anderen, en stelt zijn medekloosterling Arnold Huls (zie boven, dl. II, blz. 352) als rector aan het hoofd. De nieuwe bewoners hebben van de ruwe Friezen veel te lijden; de meesten hunner sterven aan de pest, doch de hervorming slaagt (alles ontleend aan Busch, p. 185 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 340). Het Generaal Kapittel neemt het klooster onder zijne leden op, uiterlijk in 1424 (Busch, p. 186, 188; verg. boven, dl. II, blz. 13). De arbeid van Arnold Huls wordt op voortreffelijke wijze voortgezet door den uitstekenden prior Arnold van Creveld, die, na een wijs en werkzaam bestuur van zeven jaren, in 1431 aan de pest sterft (Suur, S. 52—56). Het klooster telt omstreeks 1464 (zie boven, dl. I, blz. 314) tweehonderd bewoners, en hervormt vele conventen, ook van andere orden (Busch, p. 186; verg. boven, dl. II, blz. 340, 366 v.). De prior Bernardus met eene staatkundige zending belast, 1489 (Ubbo Emmius, p. 455 seq.). De edelman Hero Omken, Heer van Esens, beschuldigt de kloosterlingen, dat zij in zijne veete met graaf Edzard dezen laatste ondersteunen en zich zeer onzedelijk en ongodsdienstig gedragen, 1501 (Suur, S. 57—59). In den strijd van graaf Enno II met Balthasar van Esens brandt het klooster af, 1530; het wordt niet herbouwd (dezelfde, S. 59). Bij het verdrag tusschen de twee mannen wordt bepaald, dat Balthasar alle goederen, brieven en registers, het convent betreffende, aan Enno ter hand zal stellen, terwijl aan de kloosterlingen vergund wordt, zich niet ver van daar, te Pansate, neder te zetten (dezelfde, t. a. p.). Het schijnt, dat paus Pius IV bij de oprichting der nieuwe bisdommen dit klooster bij vergissing aan den bisschop van Groningen heeft toegewezen (zie beneden). Van het gebouw is geen spoor meer (Suur, S. 60). Slechts eene boerenhofstede draagt nog den naam (dezelfde, S. 51). Het kloosterzegel in groen was vertoont de H. Maagd met het kindeke in eene Gothische nis (dezelfde, S. 59, de noot).

Er heerscht aangaande dit klooster zelfs bij de beste schrijvers eene schromelijke verwarring 1). Ik zelf ben daarvan het slachtoffer geworden, toen ik het (zie boven, dl II, blz. 340) in Groningerland plaatste. Het lag niet dáár, maar in Oostfriesland; en ofschoon Busch de plaats, waarbij het gelegen was, nooit anders dan Ezingen (soms „in Oostfrisia", soms „in Frisia") noemt, en zij ook op de officieele lijst der Windeshcimsche kloosters van 1553 (zie boven, blz. 4) als Esinghen voorkomt 2), is het toch zeker, dat het stadje Esens in het noordelijkst gedeelte van Oostfriesland (ongeveer een gelijkzijdigen driehoek vormende met Aurich en Jever), en niet het dorp Ezinge in het westelijk gedeelte van Groningen (noord-westelijk van de stad Groningen) bedoeld is. Men kan de ligging van „Marienkamp", „Oldekloster", „Pansaat", „Schoo" en andere tot het onderwerp behoorende namen nauwkeurig aangeduid vinden op de kaart van Oostfriesland vóór het straks te noemen werk van Ubbo Emmius. — De eerste, die de aardrijkskundige fout begaan heeft, schijnt v. Heussen te zijn geweest, *Historia episcopatus Groningensis* (in zijne *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, Lugd. Bat. 1719, tom. II), p. 27 seq., hierin gevolgd door zijn vertaler v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Groningen*, Leid. 1724, blz. 173—176 (fol. uitg. der *Kerk. hist. en outheden*, dl. V, blz. 316). v. d. Aa, of wie door hem werd nageschreven, is verder gegaan; hij heeft (*Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. VII, blz. 664; verg. ook dl. IV, blz. 297) het klooster Maria's-kamp te Ezinge in Groningen in 1256 doen stichten door Eppo, den zesden abt van Aduard, die in 1258 eene abdij van dien naam te Assen in Drente heeft gegrondvest (zie Koppius, *Vitae ac gesta abbatum Adwerdensium*, Gron. 1850, p. 8; verg. vooral ook Magnin, *De voormalige kloosters in Drenthe*, 2de druk, Heerenv. 1846, blz. 177—188). — Naar het mij voorkomt, is er te Ezinge in Groningen nooit een klooster geweest. Één punt nochtans is mij duister. Volgens de bul van 7 Aug. 1561, waarbij het nieuwe bisdom Groningen werd ingericht, kende paus Pius IV o. a. het klooster bij Esens, van de orde der reguliere kanunniken van S. Augustinus, in het gebied van den Bisschop gelegen en door de boosheid der ketteren ten eenenmale verwoest en ontheiligd, aan het kapittel van 's Bisschops kathedraalkerk te Groningen toe (zie v. Heussen, l. l. p. 7; v. Rijn, a. w. blz. 20; fol. uitg. blz. 278). Dat twee der drie bijgevoegde omschrijvingen volkomen op het klooster bij Esens in Oostfriesland passen, behoeft nauwelijks gezegd te worden; dat ook de naam Esens daarheen wijst, wordt hoogstwaarschijnlijk, wanneer men bedenkt, dat in hetzelfde stuk (v. Heussen, p. 5; v. Rijn, blz. 12; fol. uitg. blz. 275) het dorp in Groningen met dien van Esinghe wordt aangeduid; maar hoe kan van het bedoelde klooster gezegd worden, dat het in 't gebied van den Bisschop is gelegen? Het schijnt wel, al heeft men moeite zulks te gelooven, dat hetzelfde misverstand, waarin v. Heussen in 1719 verviel, reeds in 1561 te Rome (of waar elders de concepten voor de regeling der nieuwe bisdommen zijn opgesteld) heeft plaats gehad. — Na dit een en ander kan ik aangaande de literatuur over Mariënkamp kort zijn. De hoofdarbeid is Suur, *Geschichte der ehemaligen Klöster in der Provinz Ostfriesland*, Emden, 1838, S. 49—60. De schrijver heeft geput uit verschillende oorspronkelijke stukken in het archief te Aurich, vooral uit zeker handschrift aldaar, bevattende eene biographie van den bovengenoemden voortreffelijken prior „Arnoldus Creveldiae". Jammer, dat hij het *Chronicon Windesemense* van Busch niet heeft gekend, waar p. 184—186, 202, 552, 555, 568, eene groote leemte in zijn werk zou hebben aangevuld. — Verdere bronnen zijn: *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Hanov. 1707), p. 482b, 935a; Eggeric Beninga, *Historie van Oostfrieslant* (in Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2a, Hag. Com. 1738, tom. IV), p. 285, 294 seq., 648; Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historia*, Lugd. Bat. 1616, p. 27, 357, 455, 856 (verg. Schotanus, *De Geschiedenissen van Friesland*, Fran. 1658, blz. 378, 640). — Wat Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 336 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 138; fol. uitg. dl. VI, blz. 615) levert, is geheel aan Busch en aan de bul van Pius IV ontleend. Niet veel meer geeft Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 146 seq. — Een H. S. van het jaar 1448, geschreven in het klooster „Marienkampe in Oestfrieslande by Esynge" is in het bezit van den hoogleeraar W. Moll te Amsterdam (zie Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, Amst. 1866, blz. 265).

1) Reeds de schrijver van den *Tegenwoordige staat van Stad en Lande*, Amst. 1793, dl. II, blz. 392, heeft dit opgemerkt, en is er desniettegenstaande op blz. 391 in vervallen.

2) Volgens Suur in zijn straks op te geven werkje, S. 51, werd Mariënkamp ook Esingerfelde genoemd. Zie voorts de beneden vermelde inscriptie in een H. S. van 1448.

N°. 32. »Domus Montis B. Mariae" (Mariënberg) te Bodingen bij Siegberg in Bergsland, in het bisdom Keulen. Kleine kapel met een wonderdoend Mariabeeld. Groote toevloed van menschen en offergaven, het gansche jaar door, vooral op Maria-Visitatie. Vier benificiën ingesteld voor vier priesters, die er dagelijks de kanonieke getijden zullen zingen. Groote oneenigheden tusschen hen onderling en met den pastoor. Adolf I of IX, hertog van Berg, verzoekt den Paus, van de kapel een klooster van reguliere kanunniken onder het Kapittel van Windesheim te maken. Na onderzoek vanwege den Paus, door den abt van S. Maarten te Keulen, komt het gewenschte tot stand.

Hertog Adolf zendt afgevaardigden naar de jaarvergadering te Windesheim, met verzoek om de plaats voor het nieuwe klooster te aanvaarden, en zoo spoedig mogelijk hervormde broeders te zenden. De vergadering draagt de leiding der zaak op aan Hendrik Loder, prior van Frendeswege (zie boven, dl. II, blz. 350—352), die door den vorst prachtig wordt ontvangen (»Chron. Wind." p. 187), maar overigens zóóveel tegenspoed ondervindt, dat hij er bijna wanhopig onder wordt (l. l. p. 552; verg. boven, dl. II, blz. 352). De prior superior Johan Vos (zie boven, dl. I, blz. 229—240) zendt twee broeders uit zijn klooster te Windesheim en twee uit Frendeswege bij Nordhorn (zie boven, n°. 12) naar het nieuwe convent, 1424, en draagt hem op, het in te richten »secundum charitatem de Windesem et humiliationes de Northorn" (»Chron. Wind." p. 188; zie boven, dl. I, blz. 98, dl. II, blz. 351). Één der vier is Johan Busch, en de tocht naar Bodingen is de eerste zijner ontelbare hervormingstochten (zie boven, dl. I, blz. 293, 294). De broeders nemen de noodige kerkboeken en kleederen mede, opdat in het nieuwe klooster niets ontbreke aan den Windesheimschen ritus en de Windesheimsche kleederdracht (verg. boven, dl. II, blz. 337). Voorts stelt Vos één der vier, Arnold Huls (zie boven, dl. II, blz. 352), tot rector van het klooster aan. In vier jaren worden er negen broeders in de orde opgenomen. De inlijving in het Kapittel van Windesheim heeft nog tijdens het leven van Vos, d. i. vóór 2 Dec. 1424, plaats (al het bovenstaande ontleend aan de twee gelijkloopende verhalen van Busch, »Chron. Wind." p. 186—188, en »Ref. mon." p. 479 seq.; verg. boven, dl. I, blz. 293 v.). Brief van Hendrik Loder aan de broeders in den aanvang der hervorming (»Chron. Wind." p. 553—558; verg. boven, dl. II, blz. 352). Dit klooster heeft nooit behoord tot het Kapittel van Nuis (zie boven, dl. II, blz. 26, noot 4), maar een gesprek, dáár gevoerd, heeft mede aanleiding gegeven tot de vereeniging van het genoemde Kapittel met dat van Windesheim (»Ref. mon." p. 480ª; verg. boven, dl. II, blz. 23). Het bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5). »Viget floretque adhuc nostro tempore sub congregatione Windesemensi", 1745 (Zunggo, tom. II, p. 339 seq.). Wanneer het is opgeheven, is mij niet gebleken.

De bronnen voor de vroegste geschiedenis van dit klooster zijn de reeds genoemde twee gelijkloopende, elkander aanvullende verhalen van Busch,

Chronicon Windesemense, p. 186—188 (zie ook aldaar, p. 202, 552—559), en *De reformatione monasteriorum*, p. 479 seq. (zie ook aldaar p. 479ª, 482ᵇ, 935ª). Dat de schrijver met zekere voorliefde van Bodingen sprak, is niet te verwonderen, want zijne reis derwaarts was zijn eerste hervormingstocht; op die reis werd hij te Keulen tot priester gewijd, en te Bodingen zelf zong hij zijne eerste mis (*Ref. mon.* p. 479a; verg. boven, dl. I, blz. 294). Doch waar zijne berichten ophouden, eindigt ook, behoudens een paar kleinigheden, onze kennis. Want wat verhaald wordt door Lindeborn, l. l. p. 336 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 139; fol. uitg. dl. VI, blz. 615), en door Zunggo, l. l. tom. II, p. 338—440, is alles aan Busch ontleend. Ook Bekkers (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot) heeft er niets naders van geschreven. — Twee oorspronkelijke stukken (de overgave van de kapel door hertog Adolf aan het klooster te Windesheim, 23 Aug. 1423, en een giftbrief van hertog Willem en zijne gemalin Elisabeth, 14 Febr. 1476) zijn afgedrukt bij Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, Düsseld. 1840, Bd. IV, S. 172 f., 480.

N°. 33. »Domus S. Salvatoris" te Ewich bij Attendorn in Westfalen, in het bisdom Keulen. Hendrik van Weeke, een schatrijk koopman te Brugge, geboortig uit het hertogdom Berg (Latomus, blz. 204; verg. boven, blz. 68), sticht dit klooster uit dankbaarheid voor redding uit groote gevaren, 1424 (Lindeborn, p. 337). Het voegt zich bij het Kapittel van Nuis (zie boven, dl. II, blz. 23, noot 3), en gaat daarmede tot dat van Windesheim over, 4 Mei 1430 (aldaar, blz. 25—28). Het wordt door kloosterlingen uit Bodiken (zie boven, n°. 22) hervormd (Busch, »Ref. mon." p. 483ª; verg. boven, dl. II, blz. 367, noot 8). De stichter, later tot de diepste armoede vervallen, moet de barmhartigheid van zijn eigen klooster inroepen (Latomus, blz. 206). Dit laatste blijft vrij klein en gebrekkig (Lindeborn, l. l.). Het bestaat nog in 1670 (dezelfde, l. l.), in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5) en in 1745 (Zunggo, tom. II, p. 559). In de beide laatstgenoemde jaren staat het onder den prior Gaudentius Mollerus, die tevens secretaris van het Windesheimsch kapittel is (zie boven, dl. II, blz. 101, noot 1). De prior generaal Johan Adolf Schmallen (zie aldaar, blz. 174) is profesbroeder van dit convent (Bekkers, blz. 13).

Het weinige, wat van dit klooster bekend is, moet nog aan verschillende schrijvers worden ontleend. In elk der beide werken van Busch komt de naam slechts éénmaal voor (*Chronicon Windesemense*, p. 202, en

De reformatione monasteriorum, p. 483a). Aangaande de stichting zijn twee elkander aanvullende berichten: het eene bij Latomus, *Paradisus Mariae* (in Nederlandsche vertaling als Bijlage A achter Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden. Beschryving van de gewezene Stad Rommerswale*, Midd. 1788), blz. 204—206 (zie ook aldaar, blz. 206 v.); het andere bij Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 337 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, Leid. 1725, dl. II, blz. 139 v.; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. VI, blz. 615). Zunggo noemt Gaudentius Mollens (lees: Mollerus) als den prior, die te zijnen tijde dit klooster bestuurde (*Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, Ratisb. 1745, p. 559). Bekkers zegt: „alhier was Canonik Regulier geprofest den Eerwaardighsten Heer Smallen Prior General van onze Congregatie van Windesem, die 1776 nogh in leefen was" (*Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier, bijzonder van de Vergaderingh van Wendeszem*, Anno 1805, M. S., blz. 13 der eerste pagineering).

N°. 34. »Domus Passionis Christi et B. Mariae" te Tongeren, in het bisdom Luik. Op aandrang van Wouter van Gierle, eersten prior van Korsendonck (zie boven, dl. II, blz. 275, noot 3), wordt zeker gasthuis te Tongeren door de vroedschap aldaar, onder voorwaarde van gastvrijheid (Fisen, pars II, p. 185) en voortdurende insluiting, in een klooster van reguliere kanunniken veranderd, 1424. Korsendoncksche broeders richten het in (verg. boven, dl. II, blz. 365; dl. III, blz. 31). Eén hunner, Joannes Reys, is er de eerste prior. Het klooster wordt ingesloten, 1424 (verg. boven, dl. II, blz. 54, de noot), en, hoewel de Windesheimsche vaderen het liever buiten de stad hadden zien verrijzen (Busch, p. 197), in hun Kapittel opgenomen, 1427 (alles ontleend aan Petrus Impens, lib. III, art. 3, § 6; verg. Latomus en Hoyberge, p. 136 seq.). Uitgebreide bibliotheek, vooral rijk aan Heiligenlevens (Sanderus, pars II, p. 181—205; verg. boven, dl. II, blz. 199, noot 3). Geleerde priors: de reeds genoemde Joannes Reys (zie boven, dl. II, blz. 207, noot 7), Libertus van Hauthem (aldaar, blz. 206, noot 1) en Nolmannus Calckens (blz. 208, noot 3). De voortreffelijke prior Willem van Herckenroy (zie boven, dl. II, blz. 169, 295) sticht in zijn klooster (Paquot, tome IX, p. 191) omstr. 1625 eene Latijnsche school, die zeer druk bezocht wordt (zie boven, dl. II, blz. 188 v.). Hij wordt prior generaal, en brengt de Congregatie tot kortstondig herstel (aldaar, blz. 169). Het klooster behoort niet tot de huizen, die

volgens besluit der jaarvergadering van 1634 van de clausuur mochten worden ontslagen (Latomus en Hoyberge, p. 117; verg. boven, dl. II, blz. 378, noot 1). Het bestaat nog in 1670 (Lindeborn, p. 338), in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5) en in 1767 (aldaar, blz. 189), en moet vóór het einde der 18de eeuw zijn opgeheven (blz. 175).

Ook van dit convent is de wordingsgeschiedenis het best te kennen uit het bij herhaling genoemde *Chronicon Bethleemiticum* van Petrus Impens, lib. III, art. 3, § 6 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. n°. 1278, p. 101 seq.). Wat Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 16, 136 seq., verhalen, is daaraan ontleend. Het weinige, dat aangaande ons klooster vermeld wordt door Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 197 (zie ook p. 202, 211), kan tot aanvulling dienen. Evenzoo de enkele regels bij Fisen, *Sancta Legia*, Leod. 1696, pars II, p. 185. Merkwaardig voor het onderwerp is de Catalogus der handschriften van dit convent bij Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, Insulis, 1641, pars II, p. 181—205, en de berichten aangaande de Latijnsche school aldaar bij Droixhe, *Essai historique et critique sur Tongres* (in het tijdschrift *Messager des sciences et des arts*, Gand, année 1829—'30), p. 268 suiv. (afgedrukt boven, dl. II, blz. 189. noot 1), alsmede die bij Paquot, *Memoires*, tome IX, Louv. 1767, p, 191. — Zonder waarde is het geschrevene door Lindeborn, l. l. p. 337 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden van Deventer*, dl. II, blz. 140; fol. uitg. dl. VI, blz. 615), en door Zunggo, l. l. tom. II, p. 364 seq.

N°. 35. »Domus B. Mariae" te Wittenburg in Neder-Saksen 1), in het bisdom Hildesheim. In de 13de eeuw acht kluizenaars zonder eenigen regel. Uit vrees voor de bul van paus Clemens V tegen de Begharden en Begijnen, 1311 (Mosheim, »De Beghardis", p. 618—621), nemen zij de orde der reguliere kanunniken aan, onder bepaling dat hun prior steeds ingesloten zal blijven. Ontaarding; zucht naar verbetering; verzoek aan het generaal kapittel te Windesheim om hervorming en inlijving. Het

1) Wel te onderscheiden van het vooral door Luther beroemd geworden Wittenberg in Opper-Saksen. Wittenburg was eene kleine plaats in het tegenwoordig Hannover, nagenoeg midden tusschen Hildesheim en Hameln, links van de rivier de Leine. Volgens de kaart van het „Episcopatvs Hildesiensis", in den *Novus Atlas* van Joa. Janssonius, Amst. 1649, tom. I, letter Qq, lag het op een berg. Van dezen laatste spreekt ook Lindeborn in het straks te noemen werk, p. 338. Hij voegt er bij, dat het klooster weleer een kasteel was, waaruit dikwijls rooftochten plaats hadden.

onderzoek en de leiding der zaak opgedragen aan Hendrik Loder (zie boven, dl. II, blz. 350—352), prior van Frendeswege bij Nordhorn (zie boven, n°. 12). Drie broeders uit laatstgenoemd convent en drie uit Windesheim naar Wittenburg gezonden, 1423. Dit klooster is het eerste hervormde in Saksen. Het wordt [weldra] in het Windesheimsch kapittel opgenomen. De visitatoren (zie boven, dl. II, blz. 95—97) bepalen in overleg met den Bisschop, dat voortaan niet de prior, maar de supprior aan de insluiting onderworpen zal zijn. Daarenboven draagt men dit supprioraat als sinecure aan een ouderen broeder op, en benoemt een ander als waarnemend supprior, die het werk doet. De eerste prior, Rembert ter List, 1423 (zie boven, dl. II, blz. 346, 352), is uit Frendeswege; de tweede, Godfried van Tiel, 1437 (aldaar, blz. 352) uit Windesheim; de derde, Rutger Luneburg van Erfurt, 1451 (zie boven, dl. II, blz. 353), gaat later tot de Karthuizers over, 1460. Alle drie voeren eene uitgebreide kloosterhervorming (zie boven, dl. II, blz. 352 v, 367), overeenkomstig de volmacht, door het Concilie van Bazel aan den eersten hunner en allen, die deze daartoe benoemen zou, geschonken, 1435 (»Ref. mon." p. 486 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 76). Eén der broeders (zie boven, dl. II, blz. 353) wordt zelfs op verzoek van Nicolaas van Cusa naar een klooster in Tyrol gezonden, 1455 (al het bovenstaande ontleend aan Busch, »Ref. mon." p. 488 seq.). De verdere geschiedenis van dit zoo merkwaardig convent ligt in het duister. In 1629 werd het voor de Windesheimsche congregatie herwonnen (Pennottus, p. 525; verg. boven, dl. III, blz. 6; dl. II, blz. 169). Omstreeks 1778 droeg een regulier kanunnik te Weert (zie boven, n°. 30), die buiten functie als prior was geraakt, den titel van »prior in partibus van het klooster Wittenberg" (Bekkers, blz. 14; verg. boven, dl. II, blz. 32, de noot).

De schier eenige bron voor de geschiedenis van dit klooster is Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 488—490, 492a, 493a. Zeer onbeduidend is zijn *Chronicon Windesemense*, p. 201, 202. Lindeborn moet in zijn afschrift van het eerstgenoemde werk (zie boven, dl. I, blz. 322, noot 1, en 323, noot 2) iets meer hebben gehad, dan Leibnitz heeft doen drukken; zie zijne *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 338 (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 140 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 615 v.). Eene kleine maar merkwaardige bijzonderheid uit het jaar 1629 levert Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, Col. 1630, p. 525. Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, p. 521, zegt van dit klooster: „De quo nil nobis, nisi nomen superest". Bekkers, die overigens het onbekende Wittenburg met het bekende Wittenberg verwart, schrijft: „den welE. Heer van Bree, Canonik Regulier te Weerth, en Commissarius van Braband nogh in leefen zijnde 1778 of daar omtrent, buijten functie als Prior geraakt zijnde, heeft den Titel als Prior in Partibus van het Klooster Wittenbergh gehad" (*Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* enz. Anno 1805, H. S., blz. 14 der eerste pagineering). — Teleurstellend is de mededeeling van Grotefend, op S. 77 van zijn boven, dl. I, blz. 289, noot 2, vermelde voordracht over den invloed der Windesheimsche congregatie op de Neder-Saksische kloosters, dat van dit convent „leider gar keine Urkunden mehr im Staatsarchive aufbewahrt werden".

N°. 36. »Domus S. Martini" te Ludingakerke, later te Achlum, beiden bij Harlingen in Friesland, in het bisdom Utrecht. Gesticht door leden van het adellijk geslacht Ludingman of Ludinga, omstr. 1157 (v. Heussen en v. Rijn, »Vriesland," dl. II, blz. 132) of 1165 (Ubbo Emmius, p. 112). Eerste abt: Wigbold, 1168 (Schotanus, »Documenten", blz. 11), »vir magnae sanctitatis [qui] claruit miraculis" (Worp van Thabor, lib. III, p. 129). Het klooster, gering begonnen, komt tot grooten overvloed (Ubbo Emmius, l. l.). Het behoort tot de rijkste van Friesland (dezelfde, p. 16). Vele huislieden, den last der zeedijken niet kunnende dragen, geven aan dit gesticht hunne landen over, die door de kloosterlingen worden bebouwd (Schotanus, blz. 105). Zij leggen dijken, graven een waterweg tusschen Vlieland en Terschelling, enz. (dezelfde, blz. 106; verg. boven, dl. II, blz. 182, noot 1). Graaf Willem II schenkt hun Vlieland (Schotanus, blz. 106; Meerman, dl. II, blz. 253 v.). Het klooster, door den vierden abt, Siardus Siersma, omstr. 1220 bij wijze van eene stad met grachten en wallen omgeven, wordt door den watervloed van 1287, met uitzondering van het koor der kerk, ten eenenmale vernield (Schotanus, blz. 147). Verschillende conventen uit dit éene voortgekomen (v. Heussen en v. Rijn, blz. 134, 140). Voortdurende partijschappen tusschen Oldeklooster en Ludingakerke (Schotanus, blz. 312). Veldslagen, in den strijd der Schieringers en Vetkoopers door hen geleverd, vooral die te Arum,

4 Juli 1380 (dezelfde, blz. 199). Ludingakerke bij nachtelijke overrompeling bijna door die van Oldeklooster ingenomen, 1420 (Ubbo Emmius, p. 281). Groote schade, door Fokko Uking der abdij aangedaan; de abt vraagt en verkrijgt hulp van hertog Jan van Beieren, 1421 (Thoe Schwartzenberg, dl. I, blz. 433 v.). Toenemende strijdlust, ontucht, eigen bezit en onbekendheid met den regel der Orde (»Ref. mon." p. 480[b]; verg. boven, dl. I, blz. 295). Ludingakerke boven de overige Friesche kloosters bedorven (Schotanus, blz. 308). In het begin der 15[de] eeuw groote devotie in Friesland (Peter van Thabor, dl. I, blz. 5; verg. boven, dl. I, blz. 296, noot 1). De omwonende pastoors roepen tot zuivering van het klooster de hulp der edelen, de edelen die der hoogere geestelijkheid in (Schotanus, blz. 308). Bisschop Frederik van Blankenheim laat een onderzoek instellen, waaruit blijkt, dat bijna geen der conversen (zie boven, dl. I, blz. 111—115) gelofte gedaan heeft. Daarom wordt hun vrijheid gegeven, met hunne concubijnen te trouwen en het klooster te verlaten, 1428. Na deze zuivering zendt men naar Windesheim, met verzoek om hervorming. De prior superior, Willem Vornken (zie boven, dl. II, blz. 110), zendt broeders uit Windesheim en van S. Agnietenberg, en de hervorming komt, ondanks veel ongemakken, naar wensch tot stand, 1429 (alles ontleend aan Busch, »Ref. mon." p. 480 seq.; verg. boven, dl. I, blz. 295 v.). Het klooster in het Kapittel van Windesheim opgenomen (»Chron. Wind." p. 201). Dien ten gevolge wordt de titel van »abt" in dien van »prior" veranderd (»Ref. mon." p. 481[b]; verg. boven, dl. II, blz. 28, noot 3). In het geheel heeft Ludingakerke zeven en twintig abten gehad (Miraeus, p. 172). Wegens het Utrechtsch interdict vertoeven de broeders van den S. Agnietenberg (zie boven, n°. 14) drie jaren in dit klooster, 1429—'32 (»Ref. mon." p. 481[a]; verg. boven, dl. II, blz. 296 v.; dl. II, blz. 113). Hevige twist tusschen Ludingakerke en Oldeklooster bijtijds gesust, 1444 (Schotanus, blz. 312). Het klooster heeft in den strijd tusschen de Schieringers en Vetkoopers bij herhaling veel te lijden, bijv. in 1496 (Ubbo Emmius, p. 544) en 1498 (Worp van Thabor, boek IV, blz. 276 v.). De »zwarte hoop" (zie boven, dl. I, blz. 83, noot 3), na het reeds vroeger gedeeltelijk te hebben verbrand, steekt er andermaal het vuur in, en vernietigt het met kerk en al, 1515 (Peter van Thabor, dl II, blz. 186).

Voorspelling van dien ondergang door een blinde (aldaar, blz. 213). Van de steenen wordt de toren op het Harlinger huis gebouwd (Ubbo Emmius, p. 739). De broeders brengen hun klooster naar Achlum over (Schotanus, »Documenten", blz. 140*). Ook dit huis wordt met nog acht andere conventen in 1572 verwoest (Winsemius, »Beschrijvinghe"), en de kloostergoederen volgens besluit der Staten genaast (Ubbo Emmius, p. 16).

Het zedelijk verval en de hervorming van dit klooster kunnen gekend worden uit Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 480 seq. Voor de meer uitwendige geschiedenis heeft men noodig: Ubbo Emmius, *Rervm Frisicarvm historia*, Lugd. Bat. 1616, p. 16, 112, 281, 544, 549, 554, 592 seq., 739; Schotanus, *De Geschiedenissen van Friesland*, Fran. 1658, blz. 105, 106, 147, 199, 254, 308, 312, 523, 566; „Brieven ende Documenten" achter dit werk, blz. 11, 140 v.; Worperus Thaborita, *Chronicorum Frisiae libri tres* (uitgegeven door het Friesch Genootschap), Leov. 1847, p. 128 seq.; dezelfde, *Kronijk van Friesland*, boek IV, Leeuw. 1850, blz. 257, 276 v.; Peter Jacobsz. van Thabor, *Historie van Vriesland* (in Visser en Amersfoordt, *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche geschiedenis*, Leeuw. 1824), st. I, blz. 104; st. II, blz. 127, 148 v., 185, 186, 213; Thoe Schwartzenberg, *Groot placaat en charterboek van Vriesland*, Leeuw. 1768, dl. I, blz. 80, 121 v., 412 v., 433 v., 434; dl. II, blz. 86, 216 v., 779 v. — Verdere bijzonderheden zijn te vinden bij Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 143 seq., 201, 202, 518; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis* (achter het *Chron. Wind.*), p. 57 seq., 60, 60 seq., 63 seq., 98; Meerman, *Geschiedenis van graaf Willem van Holland*, 's Graav. 1783, dl. II, blz. 253 v.; Miraeus, *Canonicorvm regvlarivm ordininis S. Aug. Origines ac Progressus*, Col. Agr. 1614 (zeldzaam), p. 172; Winsemius, *Beschrijvinghe van Vrieslandt* (achter zijne *Chroniqve ofte Historische Geschiedenisse van Vrieslant*, Fran. 1622), onder „Wonseradeel". — Weinig oorspronkelijk is v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Vriesland*, Leid. 1723, dl. II, blz. 131—141; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. V, blz. 169—172 (wegens de aanteekeningen van v. Rijn te verkiezen boven v. Heussen, *Historia episcopatus Leovardiensis*, p. 88). — Onbeduidend is de compilatie van Lindeborn, l. l. p. 338 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 141 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 616); niet veel beter die van Zunggo, l. l. tom. II, p. 173 seq.; meer verdienstelijk die van Foeke Sjoerds, *Historische jaarboeken van Oud en Nieuw Friesland*, Leeuw. 1768, dl. II, blz. 377—382; dl. III, blz. 6 v.; dl. IV, blz. 407 v., 449—451; dl. V, blz. 77, 218, 268 v. (verg. ook *Tegenwoordige staat van Friesland*, Amst. 1785, dl. I, blz. 345—347, 373 v., 375 v., 399 v.; II, blz. 438); de uitvoerigste is die van v. d. Aa, *Aardrijkskun-*

dig woordenboek der Nederlanden, Gor. 1839, dl. VII, blz. 455—456; zie ook dl. I, blz. 45. — v. Slee heeft over dit convent gehandeld in zijn werk *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 175—178.

N°. 37. »Domus B. Mariae in Sion" (Sion) te Beverwijk in Noord-Holland, in het bisdom Utrecht. Eenige geestelijken en leeken, die, ten gevolge van het Utrechtsch interdict (zie Dumbar, tom. I, p. 75 seq.), het fraterhuis van heer Rutger [van Zon] (d. i. het fraterhuis te Hulsbergen bij Hattem; zie Lindeborn, p. 491, 339) en dat te Zwolle hebben verlaten (»Ref. mon." p. 481[b]), krijgen van Gerrit de Visscher, priester te Beverwijk, en diens moeder, een land en huizing tot het bouwen van een klooster voor reguliere kanunniken onder het Kapittel van Windesheim, 20 Oct. 1427 (v. Heussen en v. Rijn, »Kennemerland", dl. I, blz. 334—336). Toestemmingen van gravin Jacoba en bisschop Zweder, Apr. 1429 (aldaar, blz. 337—343). Overeenkomst met den pastoor der parochiekerk op het stuk der begrafenissen enz, 1429 (blz. 344 v). De prior van Windesheim en die van S. Agnietenberg bezoeken de plaats (verg. boven, dl. II, blz. 52), en geven toestemming tot de opneming in het Kapittel (»Ref. mon." l. l.). Zij zenden de Windesheimsche broeders Godfried van Tiel (zie boven, dl. II, blz. 352) en Johan Busch (verg. boven, dl. I, blz. 297) tot inrichting van het klooster, 10 Aug. 1429 (»Ref. mon." l. l.). Ook de merkwaardige Windesheimer Hendrik Mande vertoeft en sterft er, 1431 (»Chron. Wind." p. 471; verg. boven, dl. I, blz. 271). De eerste broeders en hun rector Hugo Buys of Hugo van Dordrecht (»Ref. mon." p. 481[c]) geven zich met al het hunne aan het klooster over, 17 Aug. 1429 (v. Heussen en v. Rijn, t. a. p. blz. 345—347). Twee hunner, Neydo en Hendrik, verzetten zich weldra tegen de visitatoren, en de zaak komt zóó ver, dat de eerste wereldlijk priester in Friesland wordt en de tweede met zelfmoord eindigt (»Ref. mon." p. 482[a]; verg. boven, dl. II, blz. 331). Het klooster van een groot steenen huis voorzien door Barthold, Heer van Assendelft, 1431 (v. Heussen en v. Rijn, t. a. p. blz. 336 v.), die zich ook zelf, naar het schijnt als donaat of als commensaal (zie boven, dl. I, blz. 115 v. en 124, noot 2), bij de bewoners voegt (»Ref. mon." p. 481). Het is veel geld schuldig aan de abdij van Egmond, 1432 (v. Heussen en v. Rijn, t. a. p. blz. 357—363). Slechte staat van het convent in 1448 (aldaar, blz. 353). Langdurig bestuur

van den voortreffelijken prior Bero Willemsz. van Amsterdam, profesbroeder van S. Agnietenberg, 1449—'76 (aldaar, blz. 353—365; verg. boven, dl. II, blz. 329). Een hevige en langdurige twist met het fraterhuis te Hulsbergen over de nagelaten goederen der van daar gekomen broeders wordt reeds spoedig na zijn optreden geëindigd, 12 Apr. 1449 (v. Heussen en v. Rijn, t. a. p. blz. 350 v.). Bloeiende staat van het klooster bij zijnen dood (aldaar, blz. 354—357). Overeenkomstig den gezonden geest der echte Windesheimers (zie boven, dl. I, blz. 187, 188) zijn ook keuken en brouwerij goed voorzien (v. Heussen en v. Rijn, t. a. p. blz. 355 v.). De broeders verkoopen perkament, lijm, honing, was en boter (aldaar, blz. 355; verg. boven, dl. II, blz. 182). Aanzienlijk grondbezit van het klooster in 1514 (»Informacie", blz. 19 v.) De bewoners hebben van Brederode's geuzen-krijgsvolk veel te lijden, Apr. en Mei 1567 (Moll en De Hoop Scheffer, dl. I, blz. 319—323). Onderhandelingen met de Staten van Holland over de alimentatie der overgebleven broeders, 1577 (Römer, afd. I, blz. 349). De Staten geven de helft der kloostergoederen aan de stad Haarlem, en behouden de andere helft »ad pios usus," 24 Apr. 1581 (»Handvesten v. Haerlem", blz. 329).

De hoofdbron voor de geschiedenis van dit convent is niet v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. II, p. 59—61, maar de vertaling daarvan door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Kennemerland*, Leid. 1721, dl. I, blz. 332—366 (fol. uitg. der *Kerkelyke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. IV, blz. 84—92), waar gebruik is gemaakt van eene menigte oorspronkelijke stukken, door den prior van het S. Maartensklooster te Leuven (zie *de Oudh. en gest. v. Kennemerland*, dl. I, blz. 334, verg. met die van *Zuid-Holland*, blz. 278) aan den schrijver verstrekt. — Deze bron wordt op uitnemende wijze aangevuld door Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 481 seq. — Verdere bijzonderheden vindt men bij Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I, p. 75 seq.; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 339, 491 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 142, 482); Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 201, 202, 471; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis* (achter het *Chron. Wind.*), p. 62 seq, 117; *Informacie up den staet van Hollant ende Vrieslant gedaen in den jaere MDXIV*, Leid. 1866, blz. 19 v.; v. Vloten, *Noordholland in 't geuzen-jaar* (in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. I, Amst. 1870), blz. 319—323; *Handvesten der stad Haerlem*, Haerl. 1751, blz.

329; Enschedé, *Inventaris van het archief der stad Haarlem*, Haarl. 1866, afd. I, blz. 126, n°. 930; afd. II, blz. 51, n°. 721; misschien ook blz. 93, n°. 1267, 1270—1273. — Onbelangrijk is de compilatie van Zunggo, l. l. tom. II, p. 228 seq. Evenzoo die van v. d. Aa, a. w. dl. VII, blz. 665 v. — Bewerkingen der stof leverden Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. I, blz. 348 v., II, blz. 27 v., en v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 173—175. — De twee weerspannige broeders, Neydo en Hendrik, waren beiden uit Harderwijk, en, naar het schijnt, beiden uit het fraterhuis te Hulsbergen afkomstig (zie v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Kennemerland*, dl. I, blz. 50, en Busch, *Ref. mon.* p. 482[a]). De naam Neydo werd, gelijk mij uit stukken van dien tijd is gebleken, evenzeer Neudo uitgesproken (niet Nendo, zooals de bewuste broeder heet bij Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, Amst. 1866, blz. 67). 's Mans volledige naam was Neydo of Neudo Abrahamsz. van Harderwijk (zie v. Heussen en v. Rijn, t. a. p. blz. 346, 350, en *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 485). Frederik v. Heilo noemt hem een „vir magni ingenii" maar die door het ronddwalen buiten het klooster den weg der zonde is ingeslagen (zie Pool, t. a. p.). — De literatuur aangaande den prior Bero Willemsz. en het naar hem genoemde werk *Berologion, de correptione pravorum*, is opgegeven boven, dl. II, blz. 329, noot 6.

N°. 38. »Domus B. Mariae" te Richenberg bij Goslar in Neder-Saksen, in het bisdom Hildesheim [1]). Gesticht door den edelman Petrus van Richenberg, kanunnik van S. Simon en Judas te Goslar, 1117 (Heineccius, p. 114). Waarschijnlijk gewijd in 1121 en voltooid in 1131 (dezelfde, p. 114 seq.; verg. ook p. 117). Kleederdracht der broeders blijkens twee oude zegels van het klooster (p. 114; tabula II, fig. 3 en 4). Het wordt door velen begiftigd en begunstigd (p. 123—247 passim). Hiertoe behoort ook het verlof, om alle metalen, die in de bergen enz., aan het convent behoorende, mochten gevonden worden, zonder tienden te behouden (p. 132). Een twist met het klooster St. Georgenberg of Grauhoff (zie beneden, n°. 85) wordt bijgelegd, 1214 (p. 213). Het gebouw bijna geheel door bliksemvuur verbrand, 1278 (p. 296), en o. a. door aflaten wegens bijdragen voor den opbouw hersteld (p. 296, 297, 304, 309). Weerspannigheid van broeder Florinus, waarbij de edele aard van den proost Bertholdus van Bredenem en de goede geest der overige kloosterlingen te

---

1) Wel te onderscheiden van het klooster Reichenberg of Richenberg in Beieren. Zie het straks te noemen werk van Heineccius, p. 115.

beter uitkomt, 1338 (p. 342). Ondanks vele giften en gunsten (p. 319—344 passim) komt het convent de schade, door den reeds genoemden brand en andere onheilen geleden, zóó weinig te boven, dat men er aan denkt, de plaats te verlaten; doch door het wijs beleid van bisschop Gerhard en den bijstand van anderen (p. 356, 357) komt het tot beteren staat, omstr. 1386 (p. 361). Een strijd om den voorrang tusschen Johannes, proost van Richenberg, en Hermannus, proost van S. Georgenberg, wordt bijgelegd, 1419 (p. 374 seq.). De broeders nemen den Windesheimschen ritus aan, zonder nochtans in het Kapittel van Windesheim te worden ingelijfd, omstr. 1426 (p. 381). Hun klooster wordt op gezag van het genoemd Kapittel hervormd door Hendrik Loder, prior te Frendeswege bij Nordhorn, 1429 (»Ref. mon." p. 490[a]). Verlof van den bisschop van Hildesheim tot de inlijving, 9 Sept. 1429 (Heineccius, p. 383). Zij heeft plaats in of na 1430 (»Chron. Wind." p. 205 verg. met p. 202; verg. boven, dl. II, blz. 51 v.; zie ook »Ref. mon." p. 496[c]). Overeenkomstig de Windesheimsche statuten (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3) wordt de titel van »proost" in dien van »prior" veranderd, 1433 (Heineccius, p. 387 seq.). Het klooster komt onder het Kapittel tot grooten bloei (dezelfde, p. 387), zoodat hetgeen vroeger nauwelijks toereikend was voor een proost met zeven broeders, thans tot onderhoud strekt van drie en zeventig personen (»Ref. mon." p. 490[a]). Verlof van den Bisschop, om den Northberg, waaraan het klooster grenst, tot steenen te maken en deze te gebruiken of te verkoopen, 12 Maart 1447 (Heineccius, p. 395 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 182). Giftbrief van denzelfden, waarbij hij veertig dagen aflaat verleent voor iederen keer, dat men vreemdelingen de voeten wascht, of daarbij behulpzaam is, 31 Maart 1448 (dezelfde, p. 396; verg. boven, dl. II, blz. 290, noot 4). Aflaat, door Nicolaas van Cusa aan de bezoekers der kloosterkerk verleend, 19 Juli 1451 (p. 398 seq.). Cusa draagt den broeders de hervorming van het S. Laurensconvent te Schöningen en van het vrouwenklooster te Sterderborg op, 15 Apr. 1452 (p. 399 seq.). Vele kloosters door Richenberg hervormd (zie boven, dl. II, blz. 367), vooral onder den tweeden prior, Hendrik Cremer, 1435—'45 (aldaar, blz. 353), en den vierden, Johan Clovekorn, 1456—'76 (t. a. p.). »Brieven van broederschap" (zie boven, dl. II, blz 263 v.), door verschil-

lende conventen aan de broeders te Richenberg geschonken (Heineccius, p. 397, 401 seq., 406 seq., 414 seq.). Groote kloosterkerk met achttien altaren en eene crypt (»Ref. mon." p. 490^{b}; verg. boven, dl. II, blz. 243, noot 2). Zestien vischvijvers; vele bijenkorven; koren- en houtzaagmolens; winstgevende verkoop van visch, honing en was, boter en kaas (l. l. p. 809^{b}; verg. boven, dl. II, blz. 182 v.). Het klooster heeft veel te lijden door den strijd van Hendrik, hertog van Brunswijk, met de stad Goslar, 1527 (Heineccius, p. 446). Het wordt hervormd bij de invoering van het Lutheranisme in Brunswijk door hertog Julius van Brunswijk, 1568 (p. 514; zie ook de gaping in de lijst der kloosterhoofden van 1565 tot 1644, p. 115), maar onder begunstiging van keizer Ferdinand II (verg. boven, dl. II, blz. 169, alsmede Heineccius, p. 562) door de Congregatie van Windesheim herwonnen, 1629 (Pennottus, p. 525; verg. boven, blz. 6). »Unum omnium maxime et splendore aedis, et opibus et disciplinae integritate floret", 1707 (Heineccius, p. 114). Bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5). »Praeclare floret", 1745 (Zunggo, tom. II, p. 485). Het klooster vervalt door de schromelijke zorgeloosheid van den prior, omstr. 1770, zoodat de prior generaal der Windesheimsche congregatie het van de schuldeischers moet terugkoopen (Bekkers, blz. 15; zie boven, dl. II, blz. 174, noot 1).

De hoofdbron voor de geschiedenis van dit klooster is het voortreffelijk werk van Heineccius, *Antiqvitatum Goslariensium et vicinarum regionum libri sex* (in Heineccius en Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. ad Moen. 1707), p. 114—446 passim (de plaatsen zijn vele; zie den uitvoerigen „Index" achter het werk). Men vindt er de genoemde geschiedenis, veelal door afdrukken van de oorspronkelijke bescheiden gestaafd, tot het jaar 1527; ook eene lijst van proosten en priors, tot 1565 blijkbaar uit die bescheiden getrokken, en van 1644—1707 waarschijnlijk door den regeerenden proost, Franciscus Wilhelmus Busch, aan den schrijver verstrekt (p. 115). Ik gis, dat diezelfde proost het kort verslag aangaande de hervorming van het klooster door de Windesheimers, dat op p. 370 voorkomt, zal hebben gegeven. Althans op den rand is er bijgevoegd „Ex lit. Richenb." Dit verslag echter, ofschoon in hoofdzaak overeenstemmende met de meer uitvoerige berichten van Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 490^{b} (zie voorts aldaar, p. 486^{b}, 490 seq., 492^{c}—493^{b}, 493^{c}, 496^{c}, 497^{c}, 809^{b}, 810^{b}, 892^{c}, 947^{a}, 953^{c}), verschilt daarvan, wat de tijdsopgave betreft, niet minder dan veertien jaren. Het plaatst namelijk de re-

formatie van Richenberg in 1415, terwijl Busch spreekt van 1429. Dit laatste jaartal vindt grooten steun in hetgeen volgens *Ref. mon.* p. 490^{c} in den ambitus van het klooster stond te lezen. Het eerste daarentegen kan onmogelijk juist zijn, want volgens het *Chronicon Windesemense*, p. 569 seq., heeft Hendrik Loder, die bij de hervorming van Richenberg prior van Frendeswege was, dit prioraat eerst in 1439—20 = 1419, of op het allervroegst in 1439—22 = 1417 aanvaard. — Wat het jaartal der inlijving van het klooster in het Kapittel van Windesheim betreft, — vreemd is het, dat dezelfde Hildesheimsche bisschop Magnus, die er eerst 9 Sept. 1429 verlof toe gaf (zie den brief afgedrukt bij Heineccius, l. l. p. 383), reeds in een officieel stuk van 11 Maart 1427, ook tot den prior van Richenberg gericht, sprak van het Generaal kapittel van Windesheim, „cui incorporati estis" (zie ook dezen brief afgedrukt bij Heineccius, p. 381 seq.). Dat de incorporatie niet vóór 1430 heeft plaats gehad, blijkt uit *Chron. Wind.* p. 205, verg. met p. 202, alsmede uit de rangorde, waarin Richenberg op de lijst der Windesheimsche kloosters voorkomt. — De stichting van dit convent wordt kortelijk vermeld in het *Chronicon Stederbvrgense* (in Leibnitz, l. l. tom. I), p. 854^{a} (zie ook aldaar, p. 854^{b}, 855^{b}), in het *Chronicon breve principvm Romanorvm* etc. (in Leibnitz, l. l. tom. III), p. 428$_{a}$, en in het *Chronicon Riddagshusense* (in Meibomius, *Rerum Germanicarum tomi III*, Helmaest. 1688, tom. III), p. 352. — De tweede prior, Hendrik Cremer, profesbroeder van S. Agnietenberg bij Zwolle (zie boven, blz. 35), kan vooral gekend worden uit Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (achter het *Chron. Wind.*), p. 108 seq. — Dat het klooster in 1629 door de Congregatie van Windesheim herwonnen werd, leert Pennottus, *Generalis totivs ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, Col. 1630 (zeer zeldzaam; zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), p. 525. — De merkwaardige bijdrage tot zijne latere geschiedenis, geleverd door Bekkers, *Beschrijving der Kloosters* enz., is afgedrukt boven, dl. II, blz. 174, noot 1. — Zeer kort is over dit klooster Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 339 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 142 v.; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, dl. VI, blz. 616); meer uitvoerig Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 485 seq.

N°. 39. »Domus Vallis B. Elisabeth" (Elisabethsdal) bij Roermond, in het bisdom Luik. Dirk, graaf van Horn, bezoekt in 1211 de reliquieën van den apostel Jacobus in Gallicië, vervalt op de terugreis in krankheid, en wordt in zeker Cauliter-klooster liefdevol verpleegd. Uit dankbaarheid sticht hij in zijn gebied, anderhalf uur noordwestelijk van Roermond (v. d. Aa, dl. IV, blz. 147), een huis van dezelfde orde, dat in 1212 zijne eerste bewoners ontvangt, en in 1240, onder den naam van S.

Elisabethsdal in een klooster veranderd wordt. De tucht verslapt. Twee der vier broeders besluiten, de orde der reguliere kanunniken van S. Augustinus onder het Kapittel van Windesheim aan te nemen, 1430. Paus Eugenius IV en het Concilie van Bazel geven daartoe verlof, 1434, en de deken van S. Servaas keurt het goed bij besluit van 7 Apr. 1435. De prior superior van het Windesheimsch kapittel, Willem Vornken (zie boven, dl. II, blz. 106—126), kleedt de twee broeders in, terwijl de prior en de andere broeder in de Cauliter-orde blijven, 11 Aug. 1435 (alles ontleend aan Knippenbergh, p. 77 seq.). Het klooster waarschijnlijk te gelijker tijd in het Kapittel van Windesheim opgenomen. Door de zorgeloosheid van Parma's krijgsvolk wordt het een prooi der vlammen, 1578 (Knippenbergh, p. 78). De kloosterlingen sterven op één na uit; de kloostergoederen komen meestendeels in andere handen; de prior Petrus Steeghmans herstelt het convent, 1603 (dezelfde, l. l.). Het bestaat nog in 1670 (Lindeborn, p. 339), in 1719 (Knippenbergh, p. 78) en in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5). De prior Carolus Peusens is commissaris generaal der Windesheimsche congregatie, 1687 (Wiaert, tegenover p. 1; verg. boven, dl. II, blz. 98, noot 3). Het klooster, fraai gebouwd, heeft eene zeer schoone kerk (Bekkers, blz. 15). Het wordt vernietigd in 1798, en is in 1843 een landgoed met boerderij en molen (v. d. Aa, t. a. p.).

De geschiedenis van S. Elisabethsdal zou zoo goed als geheel onbekend zijn, zoo niet de prior Henricus Pisaert een kort overzicht daarvan, uit de kloosterpapieren getrokken, had geleverd aan Knippenbergh voor diens *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Brux. 1719, p. 77 seq. — Een paar kleine bijzonderheden vindt men bij Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 112 (Johan Lap van Naarden [zie p. 36], profesbroeder van S. Agnietenberg, sterft als prior van S. Elisabethsdal, 1454), Wiaert, *Historia Septifontana*, Brux. 1688 (de „Facultas" tot de uitgave van dit werkje in 1687 gegeven „de mandato Amplissimi Domini nostri Caroli Peusens, Capituli Windesemensis ejusdem Ordinis Commissarii Generalis, ac Canonicae Elysabetanae prope Ruremundam Prioris dignissimi"), en v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. IV, blz. 147. — Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonieke Regulier*, H. S. van 1805 (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), blz 15 der eerste pagineering, zegt het volgende: „Dit Huijs is een zeer schoon gebouw, toegeweit aan de H. Elisabeth, en light aan den Lincker oever van de Maas, en de Roer, omtrent 2 ueren van de stadt Ruremonde, bezit een

zeer schoone kerck, en is ten naasten bij met wateren, en andere cieraden, die het Religieus Leefen aangenaam maken, omrinkt; den WelE: Heer Prior en de Medebroeders hebben aldaar zeer stightelijk geleeft." — Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 339 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 143; fol. uitg. dl. VI, blz. 616), wijdt er nauwelijks drie regels aan. Zunggo heeft het in zijn vaak genoemden *Prodromus* niet eens vermeld. De compilatie van v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, blz. 204, is zeer gebrekkig, wijl de schrijver het werk van Knippenbergh niet heeft gebruikt.

N°. 40. »Domus B. Elisabeth Bonorum Puerorum" te Luik. Sophia, hertogin van Brabant, dochter van de H. Elisabeth en Hendrik II van Brabant, sticht vóór 1260 (Fisen, pars II, p. 306) ter eere harer moeder eene kleine kapel, benevens een armen-gasthuis met eene woning voor drie of vier reguliere kanunniken tot besturing der gelden. Schromelijk verval: »nec iam publice Prioratus Religiosorum aut hospitale pauperum, sed publicarum mulierum praedicabatur receptaculum". De bisschop van Luik laat het huis inrichten tot een opvoedingsgesticht voor knapen, op de wijze der Deventersche broeders. Vandaar de naam »Domus bonorum puerorum". De stichting bloeit eenigen tijd (Delprat, blz. 170 v.). Daarna verloopt zij, zoodat er geen knapen meer worden opgenomen. De prior Rutger van Weert, gekleed als broeder des gemeenschappelijken levens, bewoont het gesticht met zijne concubijn, 1411. Zijn opvolger houdt er een dobbelhuis, en geeft zich met zijne dienstmaagd Hilla aan den drank over. Joannes van Heynsberge, bisschop van Luik, wordt er door zijne raadslieden opmerkzaam op gemaakt. Oliverius de Campo, supprior van het klooster Bethlehem bij Leuven (zie boven, blz. 57), tot rector van het huis aangesteld, om het tot een convent van reguliere kanunniken te hervormen, 1428 (verg. boven, dl. II, blz. 366). Hij slaagt hierin volkomen, zorgt voor de inlijving in het Kapittel van Windesheim, en blijft, ondanks zijne overdrevene strengheid, prior tot zijnen dood in 1450 (al het bovenstaande ontleend aan Petrus Impens, lib. II, art. 13; verg. Latomus en Hoyberge, p. 123—125, en boven, dl. II, blz. 342). Daar het klooster bij toenemend aantal bewoners te klein wordt, koopen de broeders met toestemming van paus Innocentius VIII de S. Jacobus-cel of het S. Leonardus-huis buiten de stad, en vestigen zich aldaar, 1489 (Fisen, l. l.), ter-

wijl zij hun huis in de stad aan de Zusters van het Heilige Graf afstaan (Latomus en Hoyberge, p. 125). Het klooster ingesloten, 1500 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot). »Claruit ad hanc aetatem nostram, insigni publicae religionis auctu", 1696 (Fisen, l. l.). Het bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5). Vijandige gezindheid der omliggende Walen tegen dit klooster, omstr. 1760, en verval van het huis (Bekkers, blz. 16; zie boven, dl. II, blz. 173, noot 8).

Evenals van zoovele, bepaaldelijk Zuid-Nederlandsche kloosters, is de oudste geschiedenis van dit convent geboekt door Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. II, art. 13 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. nº. 1278, p. 81—86). Men kan dit gedeelte in hoofdzaak afgedrukt vinden bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 123—125. — Voorts raadplege men met Fisen, *Sancta Legia*, Leod. 1696, pars II, p. 185, 306 (verg. ook Anonymus, *Magnum chronicon Belgicum* [in Pistorius en Struvius, *Rervm Germanicarvm veteres scriptores*, ed. 3ª, Ratisb. 1726, tom. III], p. 145). — Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 205, noemt slechts éénmaal den naam. — De compilatie van Lindeborn, l. l. p. 339 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 143 v., 228 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 616, 637 v.), is schier uitsluitend geput uit het genoemde werkje van Latomus en Hoyberge; die van Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, p. 325, voornamelijk aan den arbeid van Fisen ontleend. — Over de geschiedenis van dit gesticht, toen het een fraterhuis was, moet geraadpleegd worden met Delprat, *De Broederschap van G. Groote*, 2de druk, Arnh. 1856, blz. 170 v. — De merkwaardige bijdrage tot de latere geschiedenis van het klooster, geleverd door Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonieke Regulier*, blz. 16 der eerste pagineering, is afgedrukt boven, dl. II, blz. 173, noot 8. — De ligging en het uitwendig voorkomen van dit convent blijken uit nº. 53 op den platten grond der stad Luik en hare naaste omstreken bij Blaev, *Toonneel der steden van 's Koningys Nederlanden*, [Amst. 1649].

Nº. 41. »Domus B. Mariae in Nazareth" (Schaar; zie Lindeborn, p. 542) bij Bredevoort in Gelderland, in het bisdom Munster. De conventualen van Windesheim trekken wegens het Utrechtsch interdict naar het klooster te Frendeswege bij Northorn, 1429 (»Chron. Wind." p. 143, 566). Terwijl zij dáár zijn, geeft zekere Dirk van Linteloo hun bij Bredevoort eene plaats, om er een nieuw convent te bouwen (Lindeborn, p. 543). Deze plaats zal te voren door hemelsche verschijningen zijn aangeduid (»Chron. Wind." p. 31; verg. boven, dl. I, blz. 67, noot 2). Het klooster

verrijst (Dumbar, tom. I, p. 76). Ofschoon de broeders in 1432 op ontvangen verlof naar Windesheim terugkeeren (»Chron. Wind." p. 144), blijft het huis bestaan en maakt deel uit van het Kapittel van Windesheim (l. l. p. 205; verg. over dit alles boven, dl. II, blz. 113). De latere prior superior Johan van Naaldwijk (zie boven, dl. II, blz. 128 v.) is eenigen tijd prior van dit convent (»Ref. mon." p. 477c). Nieuwe bouw met eene zeer schoone reefter of eetzaal (zie boven, dl. I, blz. 136, noot 1), voorzien van glazen vensters, 1522 (Joh. v. Lochem, blz. 260). De prior superior Marcellus Lentius (zie boven, dl. II, blz. 162—166) vaardigt in dit klooster een officieel stuk uit, 1584 (Wernerus Titianus, col. 652). De kloosterlingen in de dagen der geloofsverandering [waarschijnlijk ten gevolge van de inneming der stad door prins Maurits, 9 Oct. 1597; zie Bor, st. IV, blz. 358—362] verdreven (Lindeborn, p. 543). Overblijfselen der kloosterkerk bestaan nog in 1639 (Pontanus, lib. I, p. 67).

Zooals uit het bovenstaande blijkt, is er aangaande dit huis zeer weinig bekend, en moet dat weinige nog uit verschillende bronnen worden bijeengebracht. Die bronnen zijn: Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 31, 205, 567; dezelfde, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brunsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 477c; Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I), p. 76; Johannes v. Lochem, *Registrum* (in de *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis), Zwolle, blz. 260; Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, Par. 1724, tom. IV), col. 652; Pontanus, *Historia Gelrica*, Harderv. 1639, lib. I, p. 67 (verg. v. Slichtenhorst, *Geldersse geschiedenissen*, Arnh. 1653, boek I, blz. 88); Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 542 seq., 340 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, Leid. 1725, dl. II, blz. 588 v., 144 v.; fol. uitg. der *Kerkelijke historie en outheden*, Leid. 1726, dl. VI, blz. 727 v., 616 v.). — Bij de gissing, dat de inneming van Bredevoort in 1597 invloed zal hebben gehad op het lot van het klooster, heb ik verwezen naar Bor, *Historie der Nederlandtsche oorlogen*, Amst. 1679, st. IV, blz. 358—362, als bevattende het uitvoerigst mij bekende verhaal van het beleg dier stad; het klooster komt er echter niet in voor. Meer stellig laat Bekkers in zijne vaak genoemde autographische *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* zich uit, als hij op blz. 16 der eerste pagineering zegt: „Bredevoorde is eene kleine stad in de Nederlande in de Grafschap Zutphen, in eene wateraghtige Landsdauw gelegen; den Prins van Orange Mauritius, nam haar stormenderhand in 1597, zoo dat

dit klooster Nazareth daar bij gestight niet langh daar naar moet bestaan hebben, gelijk men voor zeeker kan besluijten; het was twee ueren van de stad Grolle, en 2 ueren van Aanholt, bij eene vaart, die in den Issel eindight". — Zunggo, l. l. tom. II, bespreekt dit klooster tweemaal: op p. 45 onder den naam van „Mariae in Brefort, aliàs Nazareth dictus", en op p. 144 seq. onder dien van „S. Mariae in Nazareth", beide keeren zeer oppervlakkig. v. Slee behandelt het, a. w. blz. 148 v.

N°. 42. »Domus Montis B. Mariae" te Aningen of Anjum, noord-oostelijk van Franeker 1), in Friesland, in het bisdom Utrecht. Gesticht door bloedverwanten van Ludulphus, prior van het klooster te Lidlum 2), die uit het dorp Anjum afkomstig is, 1256 (Matthaeus, tom. III, p. 551). In het Kapittel van Windesheim opgenomen vóór of in 1440 3). Legaat en schenking (Thoe Schwartzenberg, dl. I, blz. 610; dl. II, blz. 252). Ruirt Roorda begeeft zich in dit klooster 1479 (Schotanus, blz. 358). Het heeft in 1500 (Worp van Thabor, boek V, blz. 26; Peter van Thabor, st. II, blz. 157), in 1516 (Worp van Thabor, boek V, blz. 194), waarschijnlijk ook in 1517 (Peter van Thabor, st. II, blz. 224), van den oorlog veel te lijden. Twee reguliere kanunniken, Johannes van Dockum en Heere, loopen tot de volgelingen van Luther over, 1524 (Peter van Thabor, st. III, blz. 428; verg. boven, dl. II, blz. 144, noot 4). In 1572 heeft een gedeelte van het Spaansche krijgsvolk veelal zijne legerplaats in dit klooster, en plundert en moordt in den omtrek (v. d. Aa,

---

1) Wel te onderscheiden van het aanzienlijk dorp Aningen of Anjum, noord-oostelijk van Dokkum, dicht bij de Lauwerzee. Het door ons bedoelde Anjum of Klooster Anjum is niet meer dan een gehucht (zie v. d. Aa, *Aardrijksk. woordenb.* dl. I, blz. 270). Het ligt ongeveer op twee derden van den afstand tusschen Franeker en Berlicum.

2) Zie aangaande het klooster te Lidlum, ten noorden van Franeker, vooral de straks te noemen *Vitae et res gestae abbatum in Lidlum* (verg. v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Vriesland*, dl. II, blz. 163—209 of 241). Wijl het eene abdij was, stond er een abt aan het hoofd, en was de prior de tweede in rang (zie *Vitae*, p. 567, of v. Heussen en v. Rijn, blz. 187 v., en verg. boven, dl. II, blz. 14, noot 4). Zie voorts over Ludulphus: *Vitae*, p. 546 seq., 551.

3). Het convent te Sulta (zie het volgend n°.) werd namelijk beschouwd als ingelijfd in 1440 (zie Busch, *Ref. mon.* p. 496^{c}). Het klooster te Anjum gaat er op de lijst der Windesheimsche conventen aan vooraf (zie Busch, *Chron. Wind.* p. 205). Deze rangorde duidt tevens de tijdsorde aan.

dl. I, blz. 270). De prior Isbrandus Slotius onderteekent mede een verzoekschrift aan den Stadhouder van Friesland, tegen de toetreding tot de Unie van Utrecht, 1579 (Schotanus, blz. 826). Ofschoon het convent sinds de tijden der Hervorming niet meer bestaat, is de plaats, waar het gelegen was, nog onder den naam van Anjum of Klooster Anjum bekend (v. d. Aa, t. a. p.).

Ook hier weer een schrale oogst van fata en data, uit verschillende boeken saamgelezen. De breedere opgave van titels en bladzijden is als volgt: Sibrandus Leo, *Vitae et res gestae abbatum in Lidlum* (in Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2^{a}, Hag. Com. 1738, tom. III), p. 551; v. Heussen, *Historia episcopatus Leovardiensis* (in zijne *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. II), p. 87 seq. (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Vriesland*, dl. II, blz. 129 v.; fol. uitg. dl. V, blz. 169); Worp van Thabor, *Vijfde boek der Kronijken van Friesland*, uitgegeven door het Friesch Genootschap, Leeuw. 1871, blz. 26, 194; Peter Jacobsz. van Thabor, *Historie van Vriesland* (in Visser en Amersfoordt, *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche geschiedenis*, Leeuw. 1824), st. II, blz. 157, 224; st. III, blz. 384, 428; Schotanus, *De Geschiedenissen Kerckelyck ende Wereldtlyck van Friesland*, Fran. 1658, blz. 358, 477, 827; Thoe Schwartzenberg, *Groot placaat en charter-boek van Vriesland*, Leeuw. 1768, dl. I, blz. 610; dl. II, blz. 252; v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. I, blz. 270. — Zunggo, l l., vermeldt niet eens den naam van dit klooster. Lindeborn, l. l. p. 340 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 145; fol. uitg. dl. VI, blz. 617), weet er niets van te verhalen. Onbeduidend is de compilatie van Foeke Sjoerds, *Historische jaarboeken van Oud en Nieuw Friesland*, Leeuw. 1768, dl. III, blz. 69 (verg. *Tegenwoordige staat van Friesland*, Amst. 1785, dl. I, blz. 411 v.); onnauwkeurig is die van v. Slee, a. w. blz. 184 v.

N°. 43. »Domus S. Bartholomaei" te Sulta, bij Hildesheim. Godehard, bisschop van Hildesheim, bouwt bij eene bron in de nabijheid der stad eene fraaie kerk ter eere van den H. Bartholomaeus, benevens woningen voor geestelijken en een gasthuis voor armen, 1024 (»Ref. mon." p. 491^{b}). Bruning, verkozen bisschop, vestigt zich aldaar, 1116, plaatst er reguliere kanunniken, doet afstand van het bisdom en wordt in de kerk begraven (l. l. p. 491^{c}; verg. ook p. 971^{b}). De tucht verslapt, zoodat hervorming noodig is. Godfried van Tiel, prior te Wittenburg (zie boven, blz. 90), zendt op raad van Busch (zie boven, dl. I, blz. 289—325), krachtens eene door het Concilie van Bazel verleende volmacht (»Ref. mon." p. 486 seq.; verg. boven, dl.

II, blz. 76 en 367, noot 5), bevel tot hervorming, 1439 (l. l. p. 492^{a}). Busch, destijds supprior te Wittenburg, wordt hun toegezonden (p. 492^{b}). Hij vindt er groote ongeregeldheden (l. l.), maar herstelt er, niettegenstaande de schraapzucht van den Bisschop (p. 495^{b}; verg. ook p. 494^{b}, 497^{b}), de tegenwerking der stedelijke regeering (p. 495^{c}—496^{b}) en den tegenstand van sommige kloosterbroeders (p. 498^{b}; verg. ook p. 495^{b}), door wijs beleid (p. 492^{b}—493^{b}) van lieverlede de orde (p. 494^{c}). Eerst wordt hij er onder den ouden proost tot prior (p. 493^{c}; verg. boven, dl. II, blz. 14, noot 4), weldra in diens plaats tot proost gekozen, 2 Febr. 1440 (p. 493^{c}—494^{a}). Hij neemt nieuwe broeders op (p. 494^{c}—495^{a}), en bewerkt de inlijving van het klooster in het Windesheimsch kapittel op zoodanige wijze, dat zij gerekend wordt van den dag, waarop hij proost is geworden (p. 496^{c}), en dat hem wordt toegestaan, ondanks de Statuten (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3), in Saksen den titel van proost, en slechts van Munster tot Windesheim dien van prior te dragen (p. 496^{c}; verg. boven, dl. II, blz. 31, noot 2, en voorts over al het bovenstaande dl. I, blz. 297—300). Busch is er tweemaal proost, 1440—'48 en 1459—'79 (p. 971^{a}; verg. boven, dl. I, blz. 300, 303, 307), en sterft spoedig na het nederleggen van zijne waardigheid (Leibnitz, tom. II, »Introductio", p. 45^{a}; verg. boven, dl. I, blz. 307). Hij laat het graf van den reeds genoemden Bruning openen, en van diens steenen beeld een beeld van bisschop Godehard maken (p. 491^{c}). Twee kluizenaarsters te Hildesheim onder zijn opzicht geplaatst (p. 909^{b}; verg. boven, dl. II, blz. 278, noot 2). Meer dan twintig kloosters voor beiderlei kunne en van verschillende orden te zijnen tijde van uit Sulta hervormd (p. 498^{c}; verg. boven, dl. II, 368 v.). Hiertoe behoort vooral de proostdij te Neuwerk bij Halle met een uitgestrekt archidiaconaat (p. 500^{b}—502^{c}; verg. boven, dl. I, blz. 300—302) en een jaarlijksch provinciaal kapittel (p. 821^{a}—822^{c}, 947^{c}—949^{b}; verg. boven, dl. II, blz. 43—51). Busch voltooit te Sulta zijn werk »De reformatione monasteriorum", 1475 (p. 955^{c}; verg. boven, dl. I, blz. 320). Tegen den wensch der Windesheimers (zie boven, dl. II, blz. 249 v., 313 v.) is er in de kerk te Sulta een orgel (p. 494^{c}, 498^{a}), en doen de broeders in andere gemeenten, vooral te Lünde (p. 493^{c}, 971, n°. 24, 33, 34), dienst als pastoors (Zunggo, tom. II, p. 843). De

proost Johannes Bobbo, 1479—'84, een fraai schrijver (Leibnitz, tom. II, p. 971, n°. 29; verg. boven, dl. II, blz. 232, noot 4). Uitbreiding van het klooster en de bibliotheek onder de proosten Conradus Cöster, 1486—'95, en Johannes Kupferschmid, 1495 — omstr. 1502 (l. l. p. 971, n°. 31, 32). De stedelijke regeering van Hildesheim laat den proost Henricus Müntelar aanzeggen, dat hij het klooster moet doen afbreken, en wijl hij weigert, komen de burgers het tot den grond toe slechten, 30 Juli 1546 (p. 971, n°. 37). Eenigen tijd geen proost maar twee administrateurs (l. l.), terwijl de kloosterlingen inmiddels in de stad vertoeven (Zunggo, tom. II, p. 843). Met medehulp van den Bisschop wordt het klooster en de kerk onder den proost Victor Ebenhoch herbouwd, 1565 (Leibnitz, l. l. p. 972, n°. 39). Rampspoed, ook door oorlog, 1624—'41 (p. 972, n°. 43). Het klooster en de kerk andermaal door de burgerij en vreemde soldaten geslecht, 1632 (p. 972, n°. 44). Het verheft zich weer, vooral onder de proosten Theodorus Kox, 1676—'84, en Josephus Eulert, 1684—1708 (p. 972, n°. 50, 51). Onwetenschappelijke achterhoudendheid van den proost Johannes Casparus Zeppenfeld, omstr. 1710 (Leibnitz, tom. II, »Introductio", p. 44; verg. boven, dl. I, blz. 322). Het klooster bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5). »Floret... sub Congregatione Windesemensi adhuc nostra aetate tum temporalium tum Spiritualium bonorum munitus praesidiis", 1745 (Zunggo, tom. II, p. 842). Het schijnt in den loop der 18de eeuw te zijn opgeheven (zie boven, dl. II, blz. 63), ofschoon het gebouw nog omstr. 1805 moet hebben bestaan (Bekkers, blz. 16).

Dank zij de uitvoerige berichten van Busch en de Lijst der proosten, door Leibnitz uitgegeven, weten wij van weinige Windesheimsche kloosters zooveel als van dat te Sulta. Nochtans is de literatuur aangaande dit convent gemakkelijk te overzien. Zij bepaalt zich bijna uitsluitend tot Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II. De hoofdbronnen zijn aldaar Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 491^{b}—499^{a}, 809^{b}—812^{b}, 819^{c}, en de *Catalogus Praepositorum Conventus Canonicorum Regularium in Sulta prope Hildesiam*, als „Appendix" tot het werk van Busch, p. 970^{b}—972^{b}. Maar ook de *Introductio* van Leibnitz op dit 2de deel bevat op p. 42^{a}, 44^{c} en 45^{a}, enkele niet onmerkwaardige gegevens. — Dit laatste geldt ook van Zunggo in zijn zeer zeldzaam werk (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5) *Historia de ordine canonicorum regularium S. Augustini prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 842 seq. (de schrijver beroept

zich op „Docum. Domest."). — In het *Chronicon Windesemense* van Busch komt slechts de naam van het klooster, en ook deze maar éénmaal voor, p. 205. — Onbeduidend is de kleine compilatie van Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 341 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 145 v.; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 617). Men kan er echter afgedrukt vinden de weinige woorden, die Krantzius, *Metropolis*, lib. IV, cap. 7 (editie van Francof. 1576, p. 92), aan dit convent heeft gewijd. Uit die woorden blijkt, dat het zéér dicht bij de stad Hildesheim was gelegen (verg. hiermede *Ref. mon.* p. 495c: „In Cella sedens, vidi eos civitatem egredientes"). — Bekkers (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot, en blz. 222, noot 2), die het persoonlijk gekend heeft, schreef in 1805: „alhoewel de Religie van Luther [te Hildesheim] is ingebraght 1543, noghtans hebben de Catholijke de domkerck behouden, die zij hadden 1624, en aldus is ons klooster Zulta nefvens, of bij de stad liggende ook in zijnen staat verbleefen, wiens Prioraat of de woningh des Priors een alderschoonst gebouw is, maar de wooningh der Medebroeders te geringh" (blz. 16 der eerste pagineering).

N°. 44. »Domus B. Mariae" te Hertzenhagen bij Frankfort, in het bisdom Mainz. Te Hirtzenhayn of Hertzenhagen is eene kapel, behoorende aan het Premonstratenser nonnenklooster Constorff, en gelegen in het kerspel van Johan Frunt, pastoor te Ossenborn (Würdtwein, tom. III, p. 211). Vele openbare teekenen, aldaar door Maria aan geloovige Christenen gedaan (l. l. p. 211, 212). Op verzoek van de Heeren van Eppenstein 1) draagt het genoemde klooster de kapel aan hen over (p. 206—208). Zij, op hunne beurt, geven haar, onder bepaling van eene jaarlijksche uitkeering van vijftig gulden aan Johan Frunt (p. 209), met het dorp Hirtzenhayn en alles wat daartoe behoort, aan Arnold Huls, prior te Bodiken en diens convent (zie boven, blz. 61), om er een regulierenklooster onder het Generaal kapittel van Windesheim van te maken, 1437 (p. 212). Dit huis zal ten eeuwigen dage vrij zijn van alle wereldlijke lasten, alsmede van de zielzorg der inwoners van Hirtzenhayn (p. 215, 216 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 313 v.), zoodat klooster en kerspel geheel afzonderlijke zaken zullen blijven (p. 217; verg. ook p. 205). Zes broeders uit Bodiken zullen komen, om het te bouwen en er

1) Niet ver van Wiesbaden. Ik heb overigens, zelfs op uitvoerige kaarten, de in den tekst genoemde plaatsen niet gevonden. Zij schijnen zeer onbeduidend te zijn geweest.

den kerkdienst te beginnen (p. 213). Goedkeuringen en bekrachtigingen van de daartoe gestelde kerkelijke machten (p. 215—217, 206, 210 seq., 217—219). In 1440 heet het klooster »noviter erectum" (p. 204). In 1449 heeft het zekeren Walther tot prior (p. 218). Nog een ander prior, Conradus Froherle, uit Bodiken, »Virgini Matri devotissimus" (Zunggo, tom. II, p. 580 seq.). In welk jaar dit convent in het Kapittel van Windesheim werd opgenomen, is mij niet gebleken. »Aut manibus subactum haereticorum, aut bellorum injuriis dissipatum" (Zunggo, p. 581).

De geschiedenis van dit klooster zou schier geheel in het duister liggen, indien niet eenige oorspronkelijke bescheiden, de stichting betreffende, waren uitgegeven door Würdtwein in zijn zelden compleet voorkomend werk *Dioecesis Moguntina in archidiaconatus distincta et commentationibus diplomaticis illustrata*, Mannh. 1769, tom. III, p. 204—219. — Busch noemt het in zijn *Chronicon Windesemense*, p. 205, slechts op den catalogus der Windesheimsche, en in zijne *Reformatio monasteriorum*, p. 482c, op de lijst der door Bodiken hervormde kloosters. — Wat Zunggo in zijne *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 580 seq., mededeelt, is ontleend aan het *Chronicon Bodecense* van Joannes Probus (zie boven, dl. II, blz. 221; dl. III, blz. 61), en behelst alleen een paar proeven van het geloof van den prior Conradus Froherle aan de voorzienigheid Gods, ook in het kleine (verg. boven, dl. II, blz. 256, noot 2), en aan de tusschenkomst van Maria, ook tot herstel uit krankheid (verg. aldaar, blz. 260). Slechts in zóóverre heeft het waarde, als men uit den geest van den prior mag besluiten tot dien van het klooster, dat hem benoemd heeft en onder wiens invloed het staat, te meer, wijl Zunggo op p. 581 er bijvoegt, dat Conradus te Hertzenhagen „exemplo et pietate omnes Consodales suos ad eximiam imitationem allicuit." — Lindeborn, die van verreweg de meeste Windesheimsche conventen althans iets weet te verhalen, teekent hij dit klooster niets aan (zie zijne *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 341). Evenzoo zijn vertaler v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 146; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 617. — Bekkers (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot, en blz. 222, noot 2), schrijft op blz. 52 Zunggo na, en levert op blz. 16 niets nieuws.

N°. 45. »Domus B. Mariae" te Melle bij Gent in Vlaanderen, in het bisdom Kamerijk. Gesticht voor acht reguliere kanunniken door den edelman Lodewijk van Hole, 6 Juli 1431 (Sanderus, »Flandria", tom. III, p. 153). Aangenaam gelegen aan de Schelde (v. Gestel, tom. II, p. 290). Geestelijke dochter van het klooster in Heer-Izaäksbosch bij Nivelles, en kleindochter van Zevenborren bij Brussel (Wiaert, p 110 en 37; verg. boven,

blz. 21, en beneden, n°. 48). De stichting bevestigd door de kerkelijke machten (Sanderus, p. 153 seq.), en het convent in bescherming genomen door de stad Gent en hertog Philips den Goede (dezelfde, p. 154). De stichter voor het hoogaltaar der kloosterkerk begraven, 1448 (v. Gestel, p. 291). Het jaartal der inlijving in het Kapittel van Windesheim onbekend. Het klooster ingesloten, 1450 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot). Het heeft tijdens den oorlog met Spanje veel te lijden en wordt grootendeels verbrand (v. Gestel, p. 291). De broeders vestigen zich eenige jaren in het gasthuis te Hulst (dezelfde, l. l.), en bouwen hun convent na het sluiten van den vrede »aliquanto decori, ut nobis relatum est", weder op (Zunggo, p. 147). Lijst der priors tot 1725 (v. Gestel, p. 292 seq.). Het bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5) en in 1745 (Zunggo, l. l.), en duurt tot de groote omwenteling, 1794 (Bekkers, blz. 71).

De geschiedenis van dit klooster kan het best gekend worden uit v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. II, p. 290—292, aangevuld met Sanderus, *Flandria illustrata*, Hag. Com. 1732, tom. III, p. 173 seq. (alwaar, op p. 173, eene kleine afbeelding van het convent). — Kleinere bijdragen vindt men bij Wiaert, *Historia Septifontana* en *Silvae-Isaacanae*, Brux. 1688, p. 34, 37, 110; Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 147, en Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot, en blz. 222, noot 2), blz. 71 der tweede pagineering („waar naar het verbrande klooster uit zijne asse opstont, en wederom tot den vorigen bloei werd gebraght, die tot de groote omwentelingh 1794 heeft geduert"). — Wat Lindeborn, l. l. p. 341 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 146; fol. uitg. dl. VI, blz. 617), bij dit convent aanteekent, is aan Sanderus ontleend. — Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 205, noemt slechts éénmaal den naam.

N°. 46. »Domus S. Dionysii" te Molenbeke 1), in het bisdom Minden. Bij afwezigheid van den edelman Ufo in het H. Land (Meibomius, tom. I, p. 558), gesticht door diens kinderlooze echtgenoot Hilborch of Hildeborg, en den rijken priester Folkerd, 896. Door de stichters met overvloedig grondbezit, en door de keizers Arnulf, Otto II en Hendrik II met vele privilegiën be-

1) „Extitit 4. milliar. infra urbem Mindensem" (Zunggo, l. l. tom. II, p. 492).

giftigd. Eene nicht van Hilborch is de eerste abdis. Het klooster brandt af, wordt hersteld, en krijgt tot patroon den H. Dionysius, wiens gebeente door keizer Arnulf heimelijk uit Frankrijk naar Regensburg is gebracht (alles ontleend aan Krantzius, »Metropolis", lib. III, cap. 8). Diep verval en plan tot hervorming, 1441 (dezelfde, lib. XI, cap. 53). Arnold Huls, prior te Bodiken (zie boven, blz. 61), wordt uitgenoodigd, er een Windesheimsch regulierenklooster van te maken. Hij vindt er alles in bouwvalligen staat, en de lange, breede kerk aan een koestal gelijk. De toestemming van den bisschop van Minden en den aartsdiaken der plaats verwerft hij voor geld; de vier nog bestaande priesters koopt hij tegen eene levenslange jaarlijksche uitkeering af; de eenige overgeblevene »domvrouw" plaatst hij in een ander klooster. Hij zendt broeders uit Bodiken met al het noodige voor landbouw en veeteelt, stelt Arnold van Holte (zie boven, dl. II, blz. 352) tot prior aan, en zorgt voor de inlijving in het Kapittel van Windesheim. Volgende priors: Johannes van Höxter, »vir insigniter doctus" (Paullinus, pars II, p. 124), en Herman van Stralen (zie boven, dl. II, blz. 353), die in 1487 bedankt en vervangen wordt door Antonius van Molenbeke (»Ref. mon." p. 489b). Het klooster komt weldra in zeer bloeienden staat. Meer dan honderd conversen en leekebroeders, die de uitgestrekte akkers bebouwen en, evenals te Bodiken, allerlei handwerken uitoefenen (verg. boven, dl. I, blz. 120, noot 6). Korenmolen en houtzaagmolen, door water gedreven, vischvijvers enz. Verkoop van visch, kaas en dergelijke (verg boven, dl. II, blz. 182). De prior Herman van Stralen hervormt het klooster te Volderdinckhusen (zie beneden, n°. 71), en bouwt er een te Blomenberg (zie beneden, n°. 77; verg. boven, dl. II, blz. 368), die beiden in het Kapittel van Windesheim worden opgenomen (alles ontleend aan Busch, »Ref. mon." p. 483). Hendrik van Schouwenburg wordt in dit klooster tot bisschop van Minden gekroond, 1473 (Meibomius, tom. I, p. 572). Molenbeke ten gevolge van het Lutheranisme opgeheven, maar onder begunstiging van keizer Ferdinand II door de Congregatie van Windesheim herwonnen (verg. boven, dl. II, blz. 169; dl. III, blz. 90, 98). »Iamiam recuperandum", 1629 of '30 (Pennottus, p. 525; verg. boven, blz. 6). Philippus van den Wauwere, profesbroeder te Zevenborren, staat er meer dan

dertig jaren krachtig aan het hoofd der »proostdij", maar acht de zaak hopeloos, en keert, met goedvinden zijner superieuren, naar zijn klooster terug, omstr. 1662 (Wiaert, p. 83; verg. boven, dl. II, blz. 170).

Gelijk uit het bovenstaande blijkt, is de hoofdbron voor de geschiedenis van dit convent vóór zijne reformatie: Krantzius, *Metropolis*, lib. III, cap. 8; lib. XI, cap. 53 (in de editie van Francof. 1576, p. 64, 320). Hiermede loopen min of meer gelijk: Anonymus, *Chronicon Mindense* (in Meibomius, *Rerum Germanicarum tomi III*, Helmaest. 1688, tom. I), p. 558; Busso Watensted, *Chronicon Mindense* (in Paullinus, *Rerum et antiquitatum Germanicarum syntagma*, Francof. 1698, pars III), p. 8; Anonymus, *Chronicon episcoporum Mindensium* (in Pistorius en Struvius, *Rervm Germanicarvm veteres scriptores*, Ratisb. 1726, tom. III), p. 809. — De hoofdbron voor de geschiedenis van dit klooster tijdens en na zijne hervorming is Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 482c, 483, 484, 489b, 808a, 903b. — Hoe het er ten gevolge van het Lutheranisme mede gegaan is, blijkt uit de kleine, maar merkwaardige aanteekening van Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, Col. 1630 (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), p. 525, alsmede uit het meer uitvoerig bericht van Wiaert, *Historia Septifontana*, Brux. 1688, p. 83. — Kleinere bijzonderheden vindt men bij Schaten, *Annales Paderbornenses*, Neuh. 1693, pars I, p. 232 seq. (bevestiging der stichting door keizer Arnulf), Meibomius, l. l. tom. I, p. 572 (kroning van bisschop Hendrik van Schouwenburg in dit klooster), en Paullinus, l. l. pars II, p. 124 (de prior Joannes van Höxter). — De laatstgenoemde schrijver zegt t. a. p.: „Conf. *relation. hist. monast. Möllenbeccens.* edit. Rinthelii 1623 in 4to." Ik heb dit werk niet gezien, evenmin als het *Necrologium Möllenbeccense*, vermeld door Potthast, *Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters*, Berl. 1862, S. 458. — Wat Lindeborn, l. l. p. 342 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 147—149; fol. uitg. dl. VI, blz. 617 v.), aangaande dit klooster mededeelt, is deels aan Krantz, anderdeels aan Busch ontleend. Ook de compilatie van Zunggo, l. l. tom. II, p. 491 seq., ofschoon niet onverdienstelijk, heeft geene wezenlijke waarde.

N°. 47. »Domus Horti B. Mariae Virginis" (Kirsgarten [1]) bij Worms [2]). Als nonnenklooster gesticht door Hendrik II, bisschop

1) „Dictus fuit Hortvs Beatae Mariae Virginis. Sed quia locus ante ministerii constructionem locus uel hortus fuit cerasorvm, ab ore rusticorum vel puerorum nomen Kirsgart non potuit amoueri" (*Chronicon Wormatiense*, p. 115).

2) „Locus erat ad urbis Wormatiensis moenia positus, situ peramoenus" (Schannat in zijn straks te noemen werk, tom. I, p. 169).

van Worms, 1226 (»Chron. Worm." p. 113). De stichter sterft en wordt in het koor begraven, 1234 (l. l. p. 115 seq.). Zijn opvolger Landolphus begunstigt het klooster zeer (p. 117 seq.; Schannat, tom. II, p. 119, 121). Het wordt sinds omstr. 1237 (Schannat, tom. I, p. 170) of sedert 1245 (»Chron. Worm." p. 155) door cisterciënser-nonnen bewoond. De zusters veertig jaren zonder kerk (l. l. p. 114). Vele privilegiën, aflaten en reliquieën (p. 114, 130). Onder de abdissen (Schannat, tom. I, p. 170 seq.) wordt vooral Beatrix geroemd (»Chron. Worm." p. 115). De nonnen leiden langen tijd een stichtelijk leven, maar wijken vervolgens af, omstr. 1400 (l. l.). Simonie en geldschulden (l. l.). Geen kelk of boek blijft onverpand (p. 155). Het geheele klooster sterft uit door pest (p. 115), zoodat het na 1430 slechts door een arm huisbewaarder en diens gezin wordt bewoond (p. 155). Bisschop Frederik I neemt de hervorming van Kirsgarten ter hand, 1443; hij raadpleegt met eenige cisterciënser-abten, maar deze zien er geen kans toe (p. 155 seq.). Hij zendt afgevaardigden naar het Concilie te Bazel en zekeren cisterciënser-abt aldaar (p. 154), die verlof geeft, de plaats aan kloosterlingen eener andere orde te schenken (p. 156). De prior van Bodiken (zie boven, blz. 61) wordt ontboden, en neemt, ondanks zijn oordeel »Terra ista est vinifera sed non religiosifera", de hervorming ter hand (p. 156). Hij zendt zes zijner broeders (p. 158) met Bertholdus van Paderborn aan het hoofd (p. 157). Groote armoede dezer eerste bewoners (p. 156). De giften van vele weldoeners (p. 159—161) tot lossing van oude schulden gebruikt, zoodat het convent in weinige jaren zeer vooruitgaat (p. 157) en in het Kapittel van Windesheim wordt opgenomen (verg. met al het gezegde boven, dl. II, blz. 341 v. en 367). Het klooster te Rebdorff (zie beneden, n°. 62), te Frankenthal (n°. 72) en te Sindelfinge (n°. 78) door de broeders van Kirsgarten hervormd; dat te Birckenbruck door hen opgericht (p. 157 seq.). De drie eerste priors zijn: de reeds genoemde Bertholdus van Paderborn, »compositus multum in moribus", en een zóó uitstekend schrijver, dat de Paltsgraaf eenmaal alleen om het fraaie opschrift gunstig beschikt op een verzoekschrift van zijne hand (p. 157; verg. boven, dl. II, blz. 231 v.); Johannes van Zonsbeck, »multum apud principem Palatinum auditus, ad quem, etiam in colloquiis secretis vocatus fuit" (p. 158; verg.

boven, dl II, blz. 310); Henricus van Dormstein (p. 158) of van Dirmstein (Schannat, tom. I, p. 152). Vele voortreffelijke kloosterlingen (»Chron. Worm." p. 158), o. a. de auteurs Petrus Heligerus en Joannes van Lambsheim (Schannat, tom. I, p. 152), alsmede de onbekende schrijver van het »Chronicon Wormatiense", omstr. 1500 (Ludewig, tom. II, »Praefatio", p 6 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 222 en 227, noot 7), misschien ook van een »Liber gestorum" van zijn klooster (p. 156; verg. boven, dl. II, blz. 222). Ten gevolge van het Lutheranisme verwoesten de burgers van Worms het gebouw, 1525; de broeders worden in het naburig Frankenthal opgenomen, waar zij in 1546 een dergelijk lot ondergaan (Schannat, tom. I, p. 152).

De hoofdbron bij uitnemendheid is het *Chronicon Wormatiense* van den „Monachus Kirsgartensis anonymus" (in Ludewig, *Reliqviae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. II), p. 113—116, 117 seq., 130, 154—161. Even onmisbaar is Schannat, *Historia episcopatus Wormatiensis*, Francof. 1734, tom. I, p. 151 seq., 169—171; tom. II, p. 119, 121, 137, 149. Mocht het *Liber gestorvm domvs nostrae*, dat de eerstgenoemde auteur blijkens p. 156 van zijn werk zich had voorgenomen te schrijven, hier of daar gevonden worden, dan zou het voor de geschiedenis van dit convent waarschijnlijk eene groote aanwinst zijn. — De verdere bronnen zijn, in vergelijking met de reeds vermelde, van geringe waarde. — Het minst onbelangrijk is Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742 (zeer zeldzaam; zie boven, dl. I, blz. 49, noot 5), tom. II, p 573—575, wegens een aldaar ingelascht gedeelte uit het *Chronicon Bodecense* (zie boven, dl. II, blz. 221), waarvan de korte inhoud is als volgt: Arnoldus, prior van Bodiken, die onder den titel van rector de hervorming van Kirsgarten eenigen tijd persoonlijk bestuurt, begeeft zich op zekeren dag naar zijn eigen klooster, roept Bertholdus en de overige broeders te zamen, en vraagt hun, of hij tegen het invallen van den winter het gebruikelijk bontwerk te Paderborn zal koopen. Bertholdus verklaart er zich wegens de armoede van het klooster tegen; de anderen zijn van meening, dat God voor de betaling van iets zóó noodigs wel zorgen zal. Er wordt besloten, voor dertig gulden bont te koopen. Den volgenden dag, terwijl de broeders in de kerk zijn, staat daar een armoedig gekleed vreemdeling, die Bertholdus tot zich roept en de broeders aldus toespreekt: „Ik ben een vreemdeling, gelijk mijn kleed getuigt; ik ga eene reis doen; ik heb dertig gulden bij mij; neemt ze van mij in bewaring; keer ik niet terug, zoo blijven zij tot uw gebruik". Wat Zunggo overigens verhaalt, is aan het *Chronicon Wormatiense* ontleend. — Busch noemt dit klooster slechts éénmaal in zijn *Chronicon Windesemense*, p. 205, als lid van het Windesheimsch kapittel, en éénmaal in zijne *Reformatio*

monasteriorum, p. 482c, als behoorende tot de door Bodiken hervormde conventen (op laatstgenoemde plaats staat abusievelijk „Furstengardem"). — Trithemius maakt niet minder dan driemaal kortelijk melding van de stichting en de hervorming van dit huis, namelijk in zijne *Chronica monasterii Hirsavgiensis*, zijn *Chronicon Sponheimense* en zijne *Annales Hirsavgienses* (zie zijne *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars II, p. 177, 268, en zijne *Annales Hirsavgienses*, S. Galli, 1690, tom. II, p. 412). De eerstgenoemde plaats is afgeschreven door Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, Par. 1724, tom. IV), col. 571; de tweede door Sammarthani, *Gallia Christiana*, tom. V (Par. 1731), col. 711. Ook Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 343 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 149, 229; fol. uitg. dl. VI, blz. 618, 638), maakt van Trithemius gebruik, maar voegt er bij: „nunc est Wormatiensis Antistitis peculium".

N°. 48. »Domus Busci Domini Isaac" (Bois-Seigneur-Isaac) bij Nivelles in Brabant, in het bisdom Kamerijk. Zekere Heer, Izaäk genaamd, laat niet ver van Soniënbosch een bosch planten, omstr. 1095 (Wiaert, »Historia Silvae-Isaacanae", p. 112 seq.) Hij neemt deel aan den eersten kruistocht, wordt gevangen genomen en roept Maria aan, die hem verschijnt, en te wier eere hij belooft, eene kapel te zullen bouwen (l. l. p. 114—116). Plotseling van zijne boeien ontslagen, keert hij naar zijn vaderland terug en vervult zijne gelofte, omstr. 1100 (p. 116). Meer dan driehonderd jaren daarna vloeit in deze kapel bloed uit een stukje eener hostie, dat in het corporale is achtergebleven, 5 Juni 1405 (p. 117 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 267). De kapel, gemeenlijk »Capella Beatae Mariae Dei Genitricis ad Sylvam" genoemd, wordt met al haar toebehooren door haar eigenaar, Johannes le Familleur [of Johannes van Huldeberghe; Wiaert, p. 121], aan den prior en het convent te Zevenborren (zie boven, n°. 8) geschonken, opdat de dienst Gods er meer en meer worde uitgebreid, 4 Mei 1413 (Miraeus en Foppens, tom. III, p. 697 seq.). Genoemde prior en zijn convent zenden vier broeders, om bij de kapel een klooster op te richten, 21 Nov. 1416 (l. l. p. 698 seq; verg. boven, blz. 21). Eerste rector en prior: de brave Aegidius of Gillis van Breedyck, 1416—'24 (Wiaert, p. 122), innig vriend van Gerrit de Groote, stichter van Zevenborren en eerste prior aldaar (zie boven, dl. II, blz. 318, noot 2; dl. III, blz. 21). Kloosterlin-

gen van Heer-Izaäksbosch richten het convent te Melle in, 1431 (Wiaert, p. 37, 110; verg. boven, blz. 21, 109). Het klooster in het Kapittel van Windesheim opgenomen, omstr. 1443 (p. 124). Het wordt met de hulp van verschillende vorstelijke personen volbouwd, omstr. 1460 (p. 129 seq.), en later vergroot, 1548 (p. 139). Zijne prachtige ligging (p. 113). Merkwaardige priors: de reeds genoemde Breedyck, de innige Joannes Bellens, 1450—'58 (p. 127 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 330), de geleerde Caspar Ophuys uit Rooklooster, 1496—'99 (p. 134 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 218; dl. III, blz. 17), de welsprekende Joannes Scotus, kanselier van de Orde van het Gulden Vlies, 1499—1532 (p. 135—138; zie vooral boven, dl. II, blz. 319, noot 1), diens neef en evenknie Hubertus Scotus, 1548—'75 (p. 140 seq.; zie ook boven, dl. II, blz. 90, de noot, en blz. 320, de noot), en Joannes Bernardi, 1623—'51, prior generaal der Windesheimsche congregatie (p. 151 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 171, noot 6). Bij de oproerige bewegingen in den geuzentijd begeven de kloosterlingen zich naar Nivelles, doch worden bij de inneming der stad meerendeels met hun prior en supprior gevangen genomen en niet dan tegen losgeld vrijgelaten, 1580 (p. 142—144). Ondanks gegeven woord wordt hun klooster door de geuzen tot den grond toe verbrand, 18 Febr. 1581 (p. 144). Zij keeren naar de verwoeste plaats terug, 10 Apr. 1585 (p. 146), en doen het huis van lieverlede weer verrijzen, 1585—1623 (p. 146—150). Beroemde kloosterschool (p. 154; zie ook Mastelinus, p. 58, en verg. boven, dl. II, blz. 383, noot 3). Het convent bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5) en 1745 (Zunggo, tom. II, p. 124). Het wordt opgeheven tijdens de Fransche republiek (Tarlier en Wauters, p. 57; verg. boven, dl. II, blz 175). Het grootste gedeelte der gebouwen is in 1860 nog aanwezig, maar veranderd of verlaten (dezelfden, l. c.).

De hoofdbron voor de geschiedenis van dit klooster is Wiaert, *Historia famosissimi monasterii, dicti a Sylva domini Isaac* (bij verkorting: *Historia Silvae Isaacanae*), Brux. 1638 (achter 's mans *Historia Septifontana*), met eene kleine afbeelding van het klooster. Gelijk boven, dl. II, blz. 218, reeds is gezegd, is dit werkje niets anders dan een schier letterlijke afdruk van het *Compendium historiale de Silva-domini-Isaac* van Ambrosius Pontanus, in M. S. nº. 11974 der Bourg. bibl te Brussel; slechts drie bladzijden,

152—155, te beginnen met de woorden „Cui etiam muneri", zijn van Wiaert zelven. — Vier oorspronkelijke stukken betreffende de stichting zijn afgedrukt bij Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 697—699. — Niets nieuws levert Petrus Impens in zijn *Chronicon Bethleemiticum* (zie boven, dl. II, blz. 218 v.; dl. III, blz. 58), lib. III, art. 5, § 4 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. nº. 1278, p. 124 seq.). — De kortere overzichten der geschiedenis van dit klooster bij Marcus Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis*, Brux. omstr. 1630 (zeer zeldzaam; zie boven, dl. II, blz. 216, noot 2), p. 51—59, en bij Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 808—811, betreffen voornamelijk de miraculeuse hostie, die in de kerk van dit klooster bewaard werd. — Reeds boven, dl. II, blz. 267, noot 5 (verg. blz. 236, noot 4), zijn drie handschriften der Bourg. bibl. genoemd (twee in het Latijn, één in het Vlaamsch), waarin de geschiedenis dier hostie behandeld is. Gedrukte werkjes aangaande dit „Heylich Bloet van Mirakel", uitgegeven te Hantwerpen, 1602, en Montibus, 1636, kan men vermeld vinden in den *Catalogue de la bibliothèque de M. Serrure*, 1re partie, Brux. 1872, nº. 1223 en 1212, (zie ook den *Catalogue des livres de la bibliothèque délaissée par feu M. De Ridder*, Malines, 1877, nº. 1755 en 2545). — De naam van het klooster Heer-Izääksbosch komt bij Busch slechts éénmaal voor, *Chronicon Windesemense*, p. 205. — Zonder waarde is de compilatie van Lindeborn, l. l. p. 344 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 149 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 618), alsmede die van Zunggo, l. l. tom. II, p. 122—124. Belangrijk daarentegen is het overzicht der geschiedenis van dit klooster bij Tarlier en Wauters, *Géographie et histoire des communes Belges*, 2me livraison, Brux. 1860, p. 56—58.

Nº. 49. »Domus B. Mariae et Joannis Evangelistae" bij Segeberg 1) in Holstein, in het bisdom Lubeck. Keizer Lotharius II (1125—'37) bouwt op den zoogenaamden Segeberg een kasteel, en, met medewerking van Adolf II, hertog van Holstein, beneden het kasteel een klooster, welks voltooiing wordt opgedragen aan Vicelinus, destijds nog priester te Faldera, later (1149—'54; Potthast, »Supplement", S. 345) bisschop van Lubeck (Leibnitz, tom. II, p. 582, noot *a*). Het nieuwe klooster wordt bij een vijandigen aanval verbrand (Helmoldus, p. 584ᵃ). Vicelinus verkrijgt met hulp van den Hertog, wat de Keizer ten behoeve der stichting heeft geschonken (dezelfde, p. 586ᵇ). Wegens markt-

1) Eene kleine stad bij de Trave, acht uren ten N. O. van Hamburg, vier uren ten W. van Lubeck.

gedruisch en burchtgewoel wordt het convent verlegd naar het nabijgelegen Cuzalina of Hagerstorp, terwijl de kerspelkerk, die er aan verbonden is, aan den voet van den berg wordt geplaatst; Vicelinus wijdt aan beiden zijne zorg, zendt o. a. zijn voortreffelijken leerling Thietmar, weleer deken van Bremen, naar dit klooster (p. 586^{c}). Tot proost daarvan stelt hij Ludolfus aan, die te Lubeck veel voor het Evangelie heeft verdragen (p. 599^{c}). Vicelinus' opvolger, Geroldus (1155—'63; Potthast, a. a. O.), brengt het klooster naar de oude plaats terug, ten einde op hoogtijden de noodige geestelijken bij de hand te hebben (Krantzius, »Wandalia", lib. IV, cap. 25). De proost Thiedericus wordt [in 1186; Potthast, a. a. O.] bisschop van Lubeck (Leibnitz, tom. I, p. 779^{a}). De tucht vervalt, zoodat bisschop Nicolaas II (1438—'49; Potthast, a. a. O.) de hervorming invoert (Krantzius, »Metropolis", lib. XI, cap. 37). Deze hervorming geschiedt met hulp van het Kapittel van Windesheim, waarin het klooster ook wordt opgenomen [omstr. 1444], terwijl overeenkomstig de Windesheimsche statuten (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3) de titel van »proost" in dien van »prior" wordt veranderd (Busch, »Ref. mon." p. 485^{a}). Eerste prior: broeder Herman uit Ludingakerke (zie boven, n°. 36), een aangenaam verhaler; tweede: Johan Ludinchusen uit Frendeswege (zie boven, n°. 12), bekend door zijne visioenen en revelatiën; derde: Johan Walberch uit Bodiken (zie boven, n°. 22), die binnen drie jaren ontslagen wordt. Daarop volgen priors, uit het klooster zelf voortgekomen. Omstr. 1470 (zie boven, dl. I, blz. 320) wordt het prioraat vervuld door Albert [Wiltinc; zie beneden, Bijlage V] van Bochold uit Windesheim, die een nieuw koor bouwt en werkzaam is aan de hervorming van andere regulierenkloosters (alles ontleend aan Busch, l. l. p. 485^{a}—486^{b}, 808^{c}). Het convent tamelijk rijk (l. l. p. 486^{b}). Tegen den wensch der Windesheimers (zie boven, dl. II, blz. 313 v.) is er niet slechts eene kerspelkerk met een uitgestrekt aartsdiakonaat aan verbonden, maar is ook de kloosterkerk zelve de kerspelkerk van Segeberg, die door één der broeders als pastoor, en een anderen als kapelaan wordt bediend, en waarin de Hertog van Holstein met zijn gezin en al de burgers der stad hun godsdienst waarnemen (p. 485^{a}). De genoemde Hertog mengt zich zóózeer in de zaken van het klooster, dat Busch, die er »per viam compro-

missi" (zie boven, dl. I, blz. 130) door den prior en 't convent van Windesheim tot derden prior benoemd wordt, om die reden bedankt (p. 485^{c}—486^{a}; verg. boven, dl. I, blz. 297). De verdere lotgevallen van het klooster onbekend. Ofschoon de Koning van Denemarken in het bisdom Lubeck minder macht heeft dan in dat van Sleeswijk, wordt de Kerkhervorming er reeds vroegtijdig ingevoerd (Münter, Th. III, S. 603). Natuurlijk bieden de kloosters almede het langst weerstand (S. 603, 605), vooral die, wier prioren het machtigst zijn. Hiertoe behoort ook Segeberg (S. 555). Zij moeten echter allen onderdoen, 1527—'42 (S. 605—607).

De hoofdbron voor de vroegste geschiedenis van dit klooster is Helmoldus, *Chronica Slavorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Han. 1707, tom. II), p. 584^{a}, 586^{b}, 586^{c}, 599^{c}, 600^{b}, benevens eene aanteekening van Leibnitz aldaar, p. 582. Aan Helmoldus is blijkbaar ontleend, wat aangaande dezelfde zaken vermeld wordt door Krantzius, *Saxonia*, lib. VI, cap. 10 (editie van Francof. 1575, p. 143), en *Wandalia*, lib. III, cap. 39 (editie van Francof. 1575, p. 77). Voorts raadplege men aldaar, lib. IV, cap. 25, en lib. V, cap. 2 (genoemde editie, p. 94, 103), en vergelijke met dit een en ander, vooral tot kennis van de eerste proosten, de *Versvs antiqvi de venerabili Vicelino episcopo Aldenbvrgensi primo* (in Leibnitz, l. l. tom I), p. 776^{c}—779^{a} passim. — De hervorming van het klooster omstr. 1440 wordt vermeld door Krantzius, *Metropolis*, lib. XI, cap. 37 (editie van Francof. 1576, p. 312). — De geschiedenis gedurende meer dan dertig jaren daarna levert Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, l. l. tom. II), p. 485^{a}—486^{b}, 808^{c}. — Hoe het, bij de invoering van de Reformatie der 16de eeuw in Holstein, met dit klooster gesteld was en vermoedelijk gegaan is, kan men vinden bij Münter, *Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen*, Leipz. 1823 Th. III, S. 555, 603, 605—607. — De compilatie van Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 344 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 150—152; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 618), heeft, hoe verdienstelijk te haren tijde, thans geen waarde meer. Die van Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 456—469, is meer breed dan diep, en haalt bij het onderwerp allerlei zaken om, die er niet rechtstreeks toe behooren.

N°. 50. »Domus S. Hieronymi" te Roermond 1), in het bisdom Luik. Gesticht en begiftigd door Mr. Joannes van Leuven, proost

---

1) Roermond, thans in Limburg gelegen, behoorde destijds tot Gelder.

te Xanten, onder voorwaarde, dat het zal dienen tot een klooster van reguliere kanunniken van het Kapittel van Windesheim, 18 Dec. 1438 (Habets, blz. 3 v.). Door het genoemd Kapittel plechtig aanvaard, 6 Juli 1444 (blz. 13 v.). Door drie broeders van S. Agnietenberg (zie boven, n°. 14) op Windesheimsche wijze ingericht (blz. 14; verg. boven, dl. II, blz. 365). Eén hunner, Gerardus Smullinck, is er de eerste rector en prior, 1444—'54 (blz. 14). Hij bezoekt na zijne aftreding verschillende landen en sterft te S. Jago de Compostella, 1455 (blz. 14 v.). Het klooster door vele personen begiftigd (blz. 8—11, 27—32), o. a. met geschilderde vensters, beeldhouwwerk en schilderijen (blz. 8, 9, 10, 30, 31). De laatste gebouwen voltooid, 1466 (blz. 5). Zware pest, zoodat acht van de elf reguliere kanunniken sterven, 1466 (blz. 15 v.). Het klooster nooit sterk bevolkt (blz. 26). Het wordt door brand vernield, 16 Juli 1554 (blz. 11), en is nog niet geheel hersteld, als het bij pauselijke bul van 7 Aug. 1561 aan den Bisschop van Roermond wordt toegewezen (Knippenbergh, p. 167; verg. boven, dl. II, blz. 151). De kloosterlingen komen in verzet, en worden hierin o. a. door het Kapittel van Windesheim gesteund (blz. 12; verg. boven, dl. II, blz. 152 v.). Zij gaan voort met nieuwe broeders op te nemen (blz. 12). Later ruimen zij een gedeelte van hun klooster aan den Bisschop in, 11 Mei 1569, maar behouden het overige voor zichzelven (t. a. p.). Definitief accoord, Sept. 1582 (t. a. p.). Inmiddels zijn, ten gevolge van de inneming der stad door prins Willem van Oranje (Wagenaar, dl. VI, blz. 385), twee profesbroeders, Arnoldus Zomeren (Habets, blz. 21) en Joannes van Gangelt (blz. 22), benevens de kok, Leonard Leetgens (blz. 23), den marteldood gestorven, 1572, terwijl de prior, wiens naam onbekend is, op gruwzame wijze wordt verminkt (blz. 23; verg. boven, dl. II, blz. 154, noot 3, 4 en 5). Willem van Grave, profesbroeder van Zevenborren (zie boven, n°. 8) is er eenigen tijd prior [omstr. 1580?] (Wiaert, p. 89). De paters Jezuïeten vestigen zich te Roermond, 1609 (Knippenbergh, p. 216), en nemen 20 Oct. 1610 hun intrek in dit kloostergebouw (Nettesheim, blz. 295), dat hun in 1611 door bisschop Jacobus a Castro wordt afgestaan, om er eene school te openen (Knippenbergh, l. l.; verg. ook p. 109). De kanunniken der kathedraal genieten de jaarlijksche inkomsten van het klooster (Miraeus, p. 65). Onder keizer Jozef II wordt

het huis opgeheven en de kerk afgebroken, 1774 (Nettesheim, blz. 54), terwijl de school in eene openbare veranderd wordt, die tot de aankomst der Fransche troepen in 1794 heeft geduurd (Bekkers, blz. 17). Tot 1824 houdt de rechtbank van eersten aanleg hare zittingen in de kapel (v. d. Aa, dl. VII, blz. 577). In 1844 dienen de gebouwen tot een Koninklijk college, dat door de Jezuïeten is ingericht (dezelfde, t. a. p.). In 1864 wordt er eene Rijks hoogere burgerschool in gevestigd (Habets, blz. 13).

De hoofdarbeid betreffende dit klooster is die van Habets, *Memorieboek van het klooster van den H. Hieronymus te Roermond*, Roerm. 1872. Deels tot bevestiging, anderdeels tot aanvulling van het aldaar gezegde, kunnen de volgende werken dienen: Knippenbergh, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Brux. 1719, p. 109, 167, 186, 216; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (zie boven, dl. II, blz. 213, noot 1), p. 97, 116; Wiaert, *Historia Septifontana*, Brux. 1688, p. 89; Miraeus, *Canonicorvm regvlarivm ord. S. Avg. Origines ac Progressus*, Col. Agr. 1614, p. 65; v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gor. 1839, dl. V, blz. 577; Nettesheim, *Kroniek der stad Roermond van 1562—1638*, Roerm. [1876] (overgedrukt uit de *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg*, tome VII, X, XII), blz. 54, 295. — Bekkers in zijne *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (H. S. van 1805; zie boven, dl. II, blz. 6, de noot, en blz. 222, noot 2) zegt op blz. 17 der eerste pagineering: „het klooster .... was al voor veele jaaren verandert in een Collegie of Huijs van de Societeit Iesu; de vaders doceerden aldaar de 5 kleine schoolen, en waren de inwoonders tot dienst in het Preeken, Cathigeseren en Biegthoren, maar dit geselschap vernietight zijnde, zoo wierden deeze woninghen onder Iosephus den tweeden verandert in Publike scholen, die tot de aankomste der Franse troepen 1794 hebben gedurt". — In het Belgisch rijksarchief te Brussel moet zich onder de *Papiers d'état et de l'audience*, liasse n°. 151, een stuk van 17 Sept. 1575 bevinden, dat voor de geschiedenis van dit klooster merkwaardig kan zijn, en welks inhoud mij aldus is opgegeven: „Brief van Don Loys de Requesens aan den Prior des Cloosters van den troon, Visitatori generali des Ordens van de Regulieren, aangaande de incorporatie van de goederen van het Clooster van de Regulieren te Roermond in het bisdom in Capitulo Cathedrali aldaer, benevens het aangeven van alle hunne bezittingen" (verg. boven, dl. II, blz. 151—153, 162—164). — De kleine aanteekening van Lindeborn, l. l. p. 345 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 152; fol. uitg. dl. VI, blz. 618), heeft geene waarde. Evenmin die van Zunggo, l. l. tom. II, p. 331. — De compilatie van v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 205, is gebrekkig, wijl de schrijver het werk van Knippenbergh niet heeft gebruikt.

N°. 51. »Domus S. Petri Apostoli" te Hegene [1]) in het graafschap Leiningen of Leinigen [2]), in het bisdom Worms. Gesticht en begiftigd door Emichus [3]), graaf van Leiningen, en diens echtgenoot Albrat, 1135. De kerk door Buggo, bisschop van Worms, aan de apostelen Petrus en Paulus en de maagd Verena gewijd, 1141. De eerste rector is Hartungus [4]). De latere proosten zijn meerendeels onbekend (alles ontleend aan Schannat, tom. I, p. 150 seq.). Graaf Willem II van Holland, Roomsch koning, geeft den kloosterlingen verlof, alle metalen, die zij op hunne goederen mochten vinden, zonder iemands tegenspraak te behouden (Meerman, dl. IV, blz. 366). De tucht gaat bijna geheel te niet (Lindeborn, p. 346). Het klooster door broeders uit Bodiken (zie boven, n°. 22) hervormd (Busch, »Ref. mon." p. 482c; verg. boven, dl. II, blz 367), en in het Kapittel van Windesheim opgenomen, omstr. 1445. Verdere lotgevallen geheel onbekend. Ten gevolge van de Kerkhervorming in de Palts wordt het in 1568 opgeheven (Struven, S. 259).

De hoofdbron voor het weinige, dat wij aangaande dit klooster weten, is Schannat, *Historia episcopatus Wormatiensis*, Francof. 1735, tom. I, p. 150 seq. Hiermede kan vergeleken worden het kort maar zakelijk bericht van Trithemius in zijne *Annales Hirsavgienses*, S. Galli, 1690, tom I, p. 401, en in zijne *Chronica insignis monasterii Hirsavgiensis* (in 's mans *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars II), p. 126, aan welk laatste blijkbaar ontleend is, wat te lezen staat bij Lindeborn, l. l. p. 346 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. van Deventer*, dl. II, blz. 152; fol. uitg. dl. VI, blz. 618). — Verdere bijzonderheden vindt men bij Meerman, *Geschiedenis van graaf Willem van Holland, Roomsch koning*, 's Graavenh. 1783; dl. IV, blz. 366 (of liever bij „Kuchenbecker, *An. Hass. Coll.* VIII, p. 278", naar wien hij verwijst, maar wiens werk ik niet heb gezien); voorts bij Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, tom. II), p. 482c, en bij Struven, *Ausführlicher Bericht von der Pfältzischen Kirchen-Historie*, Franckf. 1721 · S. 259. — De weinige regelen, die Zunggo, l. l. tom. II, p. 366, aan dit klooster wijdt, zouden geheel zonder waarde zijn, zoo hij niet uit het door hem gebruikte *Chronicon Bodecense* (zie boven, dl. II, blz. 221) meedeelde, dat het hervormd is door prior Arnoldus, d. i. door den ijverigen kloosterreformator Arnold Huls, prior te Bodiken, of diens opvolger (*Ref. mon.* p. 482b) Arnold van Holte (zie over beiden boven, dl. II, blz. 352).

1) „A voce Theotisca *Hagen*, alias *Hayn*, quod est Dumetum, nascenti coenobio nomen inditum" (Schannat in zijn straks te noemen werk, tom. I, p. 150).

2) „Leinigen, of veeltijts Neuleynigen, een Graefschap met een klein stedeken op een heuvel in Duitslandt, binnen in 't landt van de Neder- of Rhijn-Palts, byna drie Duitsche mylen ten westen 't stedeken Franckendael" (Joh. de Raei de Jonge, *Schat- en woordt-boeck des aerdt-rycks*, Amst. 1680, p. 285).

3) Aldus Schannat, l. l. Minder nauwkeurig wordt hij door Trithemius (zie beneden) Eunuchus genoemd. Evenzoo, in navolging van dezen, door Lindeborn.

4) Niet Harburgus, zooals Lindeborn hem noemt.

N°. 52. »Domus B. Mariae in Insula" (d. i. op het eiland Niederwerth) bij Coblenz, in het bisdom Trier. Reeds vroeg eene kluis, aan S. Joris gewijd. Er vestigen zich nonnen, die tegen den aanvang der 15de eeuw zóó ontaarden, dat Otto, aartsbisschop van Trier (1418—'30; Potthast, »Supplement", S. 428), hare onverbeterlijkheid niet langer wil verdragen. Juist moeten de kloosterlingen van Bethlehem te Zwolle (zie boven, n°. 4) wegens het Utrechtsch interdict hun huis verlaten, 1429 (zie boven, dl. II, blz. 112 v.). De Aartsbisschop staat hun, op verzoek van zijn kapelaan Petrus von Eller, dit convent af (alles ontleend aan Browerus, Masenius en v. Stramberg, tom. II, p. 239), Ofschoon de broeders op het in 1432 ontvangen verlof (zie boven dl. II, blz. 113) naar Zwolle terugkeeren (Browerus en Masenius, tom. II, p. 290), krijgt de overdracht van het huis, die door den dood van den Aartsbisschop verhinderd en door andere omstandigheden vertraagd is, haar volledig beslag, 18 Juli 1438 (Browerus, Masenius en v. Stramberg, p. 240). Het wordt door broeders uit Bodiken (zie boven, n°. 22) op Windesheimsche wijze ingericht (Busch, »Ref. mon." p. 482c), en in het Kapittel ingelijfd, omstr. 1445. Op zijne beurt richt het Everardsclausen in (zie beneden, n°. 64). Langdurig bestuur van prior Adamus de Petra, minstens 1465—1504 (Browerus, Masenius en v. Stramberg, l. l.). Het klooster »temporis injuria et ob malam Canonicorum administrationem fere desolatum", zoodat er nog slechts twee profesbroeders zijn, van welke de een zeer losbandig, en de ander zeer onbeduidend is, weshalve paus Gregorius XIII beveelt, hen naar een ander klooster over te brengen en het huis te geven aan cisterciënser-nonnen uit Coblenz, 4 Mei 1580 (Hontheim, tom. III, p. 101). In de omstr. 1500 gebouwde kerk van het voormalig klooster bevinden zich nog overblijfselen van goede glasschilderingen, alsmede een gebeeldhouwd altaarblad (Baedeker, »Rheinlande").

De hoofdbron voor de geschiedenis van dit klooster is Browerus. Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 239 seq. — Zeer merkwaardig is voorts eene pauselijke breve van 4 Mei 1580, afgedrukt bij Hontheim, *Historia Trevirensis diplomatica et pragmatica*, Aug. Vind. 1750, tom. III, p. 101 seq. — Kleinere bijzonderheden leveren Rud. Dier de Muden, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I), p. 76, Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, tom. II), p. 482c, en Baedeker, *Die Rheinlande*, in de verschillende uitgaven op het woord „Niederwerth". — Korte berichten betreffende dit klooster vindt men bij Trithemius, *Chronicon monasterii Sponheimensis* (in zijne *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars II), p. 369 1); Browerus en Masenius, *Antiquitates et annales Trevirenses*, Leod. 1670, tom. II, p. 290; Kyriander, *Annales Avgvstae Treverorvm*, Biponti, 1603, p. 204. — Aan Trithemius, Kyriander en Dier is ontleend, wat men leest bij Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 346 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 152 v.; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 618 v.). Eene andere compilatie, waarbij de uitwijking wegens het Utrechtsch interdict eene voorname plaats inneemt, levert Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 571 seq.

N°. 53. »Domus B. Mariae [2]) in Sylo" (Sylmonniken [3]) bij Emden [4]) in Oostfriesland, in het bisdom Munster. Stichting en stichtingstijd onbekend (Suur, S. 61). In 1267 komt zekere abt Rembert voor (Ubbo Emmius, p. 173). Hervorming van het klooster, waarbij de benedictijner-nonnen, die het destijds bewonen, naar Norden en Thedingen worden overgebracht, terwijl het huis aan reguliere kanunniken wordt gegeven, 1444 (Beninga, p. 294).

1) Trithemius plaatst niet het klooster te Vallendor (thans Vallendar), gelijk Lindeborn hem zulks laat doen, maar omschrijft het eiland, waarop het klooster stond, als gelegen in den Rijn bij Vallendor („in quadam insula Rheni iuxta Vallendor"), wat volkomen juist is.

2) Niet „B. Martini", gelijk Suur in zijn straks te noemen werkje, S. 61, verkeerdelijk schrijft.

3) Aldus bij Beninga, p. 294. De naam gaf aanleiding tot groote verscheidenheid van spelling. De thans gebruikelijke uitspraak is Syhlmönken (zie Suur, S. 61). „Zyle" beteekende oudtijds „dam" (zie Harkenroht, *Oostfriesche oorspronkelykheden*, Gron. 1731, dl. I, blz. 431).

4) Namelijk ten N. N. W. van deze stad. Zie bijv. de kaart van Oostfriesland vóór het werk van Ubbo Emmius. Men verwarre het niet met het dorp Munnekezijl, bij de grens tusschen Friesland en Groningen, niet ver van de Lauwerzee, gelijk Schotanus, blz. 147, schijnt te doen.

Ongetwijfeld door broeders van een of ander Windesheimsch klooster ingericht. In het Kapittel opgenomen, omstr. 1445. Het convent, overeenkomstig de Windesheimsche statuten (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3) voortaan door priors bestuurd (Suur, S. 63). Eén der eerste priors is Reinier van Texel, weleer rector, later prior van het klooster te Albergen (»Verzameling", blz. 18; verg. beneden, n°. 54); een ander (tot 1459) is Dirk van Grave, profesbroeder van Windesheim, en later prior superior van het Kapittel (zie boven, dl. II, blz. 130). Volgens eene gissing zal Rudolphus Agricola eenige jaren in dit klooster hebben doorgebracht (zie beneden). Brief van broederschap (zie boven, dl. II, blz 263 v.) met het vrouwenklooster te Coldinne, 1481 (Suur, S 63, 66, 166–168). Nieuwe kerk ingewijd, 1505 (dezelfde, S. 63). Balthasar van Esens legt zijn leger in 't klooster, en rooft en brandt er naar hartelust, 1531 (Beninga, p. 654). Het bestaat nog in 1556 (Suur, S. 64). Wanneer het is opgeheven, onbekend. De gebouwen, weleer de schoonste van Eemsland (verg. ook Ubbo Emmius, p. 27, 865), worden van lieverlede afgebroken. De goederen vervallen aan het Domein (alles ontleend aan Suur, S. 65). De papieren, dit klooster betreffende, zullen niet meer voorhanden zijn (dezelfde, S. 61, note 1).

De hoofdarbeid aangaande Sylmonniken werd geleverd door Suur, *Geschichte der ehemaligen Klöster in der Provinz Ostfriesland*, Emden, 1838, S. 61—65; zie ook aldaar S. 166—168, 181. — Daarmede kan vergeleken worden Beninga, *Historie van Oostfrieslant* (in Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2a, Hag. Com. 1738, tom. IV), p. 294, 654, 657, 697; Ubbo Emmius, *Rervm Frisicarvm historia*, Lugd. Bat. 1616, p. 27, 173, 357, 865, 896, 900; Schotanus, *De Geschiedenissen Kerckelyck ende Wereldtlyck van Friesland*, Fran. 1658, blz. 147, 645, 674. — De prior Reinier van Texel, evenals de prior Dirk van Grave door Suur niet genoemd, kan gekend worden uit de *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, Zwolle, nog niet volledig verschenen, blz. 17 v. — De brief, door E. F. Harckenroth geschreven aan Theod. Hasaeus, tot staving van zijne gissing, dat de beroemde Rud. Agricola eenige jaren in dit klooster zal hebben doorgebracht, heeft meer waarde door een paar daarin afgedrukte oorspronkelijke bescheiden, dan door het betoog, dat m. i. weinig klemmend is. Deze brief, of liever het tot ons onderwerp betrekkelijk gedeelte daarvan, is te vinden in de *Bibliotheca philologico-historico-theologica* (de zoogenaamde *Bibliotheca Bremensis*, onder redactie van Hasaeus en Lampe, waarvan meer dan ééne uitgave bestaat; de eerste is die van Brem. 1718), classis VI, fasciculus 3, Amst. 1723, p. 507—511,

Hij had zijn ontstaan te danken aan de vraag (l. l. class. V, fasc. 4, Amst. 1722, p. 724), waarom Hardenberg, in een autographisch inschrift in zeker boek, Rud. Agricola „Rodolphus â Ziloha, alias Agricola" heeft kunnen noemen (idem fasciculus, p. 680). Harckenroth geeft het volgend antwoord: „Mea itaque haec est sententia, celleberrimo viro Rudolpho Agricolae, alias Huesman, hoc nomen a Siloha datum ipsi adhaesisse e Coenobio quodam Celeberrimo et vetustissimo patriae nostrae, ast nunc diruto vulgo Klooster Silomonniken, alias Silo nuncupato" (p. 508)... „In hoc claustro Rudolphum Agricolam per aliquot annos fuisse et vixisse, et inde ipsi cognomentum a Silo aut a Siloha adhaesisse, rationes habeo cur credam" (p. 509). Ik voeg er bij, dat uit den brief (p. 508) tevens het voornemen van Harckenroth blijkt, om later meer aangaande de lotgevallen van dit klooster te verhalen; welk voornemen hij echter, zoover mij bekend is, niet heeft volbracht. — Lindeborn, l. l. p. 346 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, p. 153; fol. uitg. dl. VI, blz. 619), heeft slechts Ubbo Emmius, l. l. p. 357, nageschreven. Zunggo, l. l. tom. II, p. 145 seq., weet aangaande ons convent niets zekers.

N°. 54. »Domus S. Antonii Confessoris" te Albergen in Twente 1), in het bisdom Utrecht. Twee bejaarde landbouwers (»Verzameling", blz. 1), de gebroeders Albert en Hessel Schulte, transporteeren ten behoeve van het fraterhuis te Zwolle een erf te Hoberge, in de buurtschap Albergen, 28 Nov. 1405 (»Register", 2de ged., blz. 128). Het doel dezer schenking is de oprichting van eene vergadering van broeders des gemeenschappelijken levens (»Verzameling", blz. 1). Gerrit [Scadde] van Calcar, rector van het huis te Zwolle (zie boven, dl. I, blz. 292, noot 2; dl. II, blz. 282, noot 2), zendt eenige broeders, om de nieuwe vergadering te beginnen, 1406 (»Verzameling", blz. 1—3). Deze vergadering is onbelangrijk gebleven (Delprat, blz. 165 v.). De eerste rector is de brave, maar zeer ascetisch gezinde geestelijke, Hendrik Wetter (blz. 3—17; verg. boven, dl. II, blz. 280, de noot; 286, noot 5; 293, noot 7). Armoedige staat der broeders, zoodat zij er over denken, de plaats te verlaten en zich naar het fraterhuis te Hulsbergen (Delprat, blz. 115—119) te begeven (»Verzameling", blz. 5; verg. boven, dl. I, 186, de noot). Verlof van Wijnand van Twiclo, rector der parochiekerk te Ootmarsum, tot het oprichten van eene kapel en een altaar, 27 Sept. 1413 (»Register", 2de ged., blz. 209). Kapel, altaren

1) Ongeveer halverwege tusschen Almelo en Ootmarsum.

en kerkhof gewijd, 31 Oct. 1414 (aldaar, blz. 219). Wijnand van Twiclo breidt de vroegere voorrechten uit, 8 Mei 1436 en 12 Maart 1440 (»Register", 3de ged., blz. 32, 43). Hendrik Wetter treedt bij het naderen van den ouderdom als rector af [1437; zie »Register", 3de ged., blz. 33 verg. met 36], ofschoon hij eerst op negentigjarigen leeftijd sterft, 22 Febr. 1466 (»Verzameling", blz. 15, 17). Tweede rector: Godfried [Scherping; »Register", 3de ged., blz. 55—59] van Deventer, die na een bestuur van weinige jaren [1437—'44; aldaar, blz. 36, 59] benedictijner-monnik te Trier wordt (»Verzameling", blz. 17). Derde rector: Reinier van Texel, 1444—'47, die in het derde jaar van zijn bestuur de broeders tracht te overreden, de orde der reguliere kanunniken aan te nemen (t. a. p.). Deze aanneming heeft plaats 4 Mei 1447 (blz. 17 v.). De Utrechtsche bisschop bevestigt de zaak, en geeft aan het klooster dezelfde vrijheden, die het convent te Windesheim bezit, 24 Juni 1447 (»Register", 3de ged., blz. 71). Reinier van Texel rector van het klooster, 1447—'48 (»Verzameling", blz. 18). Eerste prior: Walram [van Meurs; Lindeborn, p. 429], uit Frendeswege (zie boven, n°. 12) of Mariënwald (»Verzameling", blz. 18). Tweede prior: Reinier van Texel [1450—'72; »Register", 3de ged, blz. 83; 4de ged., blz. 243], onder wien de privilegiën van het convent door paus Pius II worden bevestigd, 10 Maart 1462 (»Register", 4de ged., blz. 147), en de kerk vernieuwd (aldaar, blz. 226) en gewijd (blz. 238) wordt, 23 Juni 1471 (»Verzameling", blz. 18). Vierde prior: Gerard van Ubach, 1474—'98 (»Register", 4de ged., blz. 262; 5de ged., blz. 91), onder wien het kerkhof wordt vergroot en gewijd, 19 Juli 1480 (a. w. 4de ged., blz. 352). Menigte van aflaten, bij de genoemde kerk- en kerkhofwijding door den suffragraan van den Bisschop geschonken (aldaar, blz. 238, 241; verg. boven, dl. II, blz. 262 v.). Vijfde prior, Johannes van Xanten, 1500—1502 (»Register", 5de ged., blz. 114, 156). Zesde prior: Johannes van Utrecht, 1503—'20 (»Verzameling", blz. 19; »Register", 5de ged., blz. 464), die geacht wordt duivels te kunnen bezweren (»Verzameling", blz. 275—277). Zevende prior: Johannes van Lochem, 1520—'25 (»Register", 5de ged., blz. 464, 532; doch zie ook blz. 413), schrijver van een voor de geschiedenis merkwaardig »Registrum" (zie boven, dl. II, blz. 214) en zachtmoedig beoordeelaar van

Luther (»Verzameling", blz. 126, 346; verg. boven, blz. 55). Bloei van het klooster onder zijn bestuur (Lindeborn, p 429). De voorgeschreven »colloquia" (zie boven, dl. I, blz. 132, noot 1) en »admonitiones in capitulo" (zie aldaar, blz. 169) zorgvuldig door hem gehouden (»Verzameling", blz. 24 vv. passim). De broeders doen veel aan het afschrijven en verluchten van boeken (blz. 39, 56 v., 83, 91 v., 118, 166, 249), ook voor lieden buiten het klooster (blz. 350). De bekwaamste afschrijver en verluchter is Andreas van Diepenheim (blz. 21, 301 v.), die de broeders, welke nog geene priesters zijn, in het schrijven onderricht (blz. 31, 39), en door den prior superior, Nicolaas van Harderwijk, naar Windesheim wordt ontboden, om er de jongere broeders in het verluchten te onderwijzen, 1521 (blz. 91; verg. boven, dl. I, blz. 220; dl. II, blz. 143). Hij wordt ook sacristein (blz. 67, 69), en later prior van het klooster. Botsingen over het recht van exemptie (zie boven, dl. II, blz. 69—79, de noten; verg. aldaar, blz. 132—135) met de visitatoren vanwege den Utrechtschen bisschop, 1520 (»Verzameling", blz. 33 v., 56, 68), alsmede over de bijdrage tot 's Bisschops »blijde inkomst" (blz. 52—54; verg. boven, dl, II, blz. 69). Brieven van broederschap (zie boven, dl. II, blz. 263 v.), door het klooster aan vele personen geschonken (»Verzameling", blz. 28, 40, 62, 123, 194, 333). Vrijlating van aan het convent behoorende lijfeigenen (blz. 84 v., 344). Pannenbakkerij voor eigen gebruik (blz. 99—102, 119, 128, 163 v.), die ook tot het bakken van steenen wordt aangewend (blz. 264 v.). Het klooster heeft in 1521 en volgende jaren veel van het krijgsvolk te lijden (blz. 148 vv. passim). Achtste prior: de reeds genoemde illuminator Andreas van Diepenheim, 1514 (»Register", 5de ged. blz. 538) tot minstens 1548 (Lindeborn, p. 429). Nog worden als priors genoemd Zweder Beurbanck van Zwolle, 1556, en Johannes van Arnhem, die in 1611 in het klooster wordt begraven (Lindeborn, l. l.) De bisschop van Deventer draagt aan den prior en den supprior van Albergen, alsmede aan eenige edelen, de collatie der nieuw opgerichte parochiekerk te Tubbergen op, 10 Apr. 1576 (Hattink, blz. 77, 81, 119). Wegens het krijgsvolk des Konings moeten de broeders een goed heenkomen in Oldenzaal zoeken, 1587 (zie boven, dl. II, blz. 163). De kloostergoederen door de Staten van Overijsel genaast (Lindeborn, l. l.). De kerk

nog in 1628 een »templum in structura magnificum" (Hattink, blz. 86, noot 1). In 1670 bestaat nog een gedeelte van het gebouw benevens de kerk met elf altaren (Lindeborn, p. 428). Bij de overheering van Twente door den bisschop van Munster in 1672 wordt het klooster herwonnen, en Philippus Jacobus Robben, profesbroeder van Gaesdonck (zie boven, n°. 17), als prior van Albergen aangesteld (Bekkers, »Can. Gaesd.", blz. 9). Hij is tevens pastoor te Tubbergen (Hattink, blz. 85 v.; verg. boven, dl. II, blz. 314). De Hollanders nemen het klooster terug; Robben vlugt met de zijnen naar Tubbergen, sterft aldaar, en wordt 's jaars daarna, 1673, te Albergen begraven (Bekkers, t. a. p.). In 1790 zijn de kloostergebouwen geheel verdwenen en door eene Roomsche pastorie vervangen (»Tegenw. staat", dl. XVIII, blz. 95).

Geen tijdperk uit de geschiedenis van dit klooster is beter of zelfs evenzeer bekend als dat van 1520—'25, waarin Johannes van Lochem het prioraat vervulde. Genoemde prior namelijk hield een *Registrum* van het merkwaardigste, dat tijdens zijn bestuur in en om het klooster voorviel. Dit *Registrum*, weleer in handen van Dumbar (zie 's mans *Analecta*, tom. III, p. 623—625) en door hem voor het vijfde deel zijner *Analecta* bestemd (zie tom. II, p. 456), is onlangs door de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis" uitgegeven in de twee eerste afleveringen van een werk, getiteld *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, Zwolle, zonder jaartal. De verdere stukken zullen met een algemeenen titel en inleiding later volgen. Het verschenen gedeelte bevat reeds (blz. 1—18) een paar merkwaardige hoofdstukken („De prima inceptione congregationis in Alberghen" en „De domino Henrico Wetter primo rectore in Albergen"), welke óók voorkomen in de Bourg. bibl. te Brussel, M. S. n°. 8849—8859, fol. 131v—132v en 132v—138r, alsmede in veel korter redactie in de Kon. bibl. te 's Gravenhage, H. S. n°. 346, fol. 7v—9r. — Eene tweede, niet minder rijke bron voor de geschiedenis van Albergen, is het *Tijdrekenkundig register op het oud provinciaal archief van Overijssel* [door Mr. J. en Mr. J. I. van Doorninck], Zwolle, 1857—'75, tot dusverre vijf gedeelten met Aanhangsel en Register en loopende tot 1527. De oorspronkelijke stukken betreffende ons klooster zijn hier zóó menigvuldig, dat zij, te beginnen met het 2de gedeelte, door het gansche werk verspreid liggen. Negen dier stukken (8 Mei 1436; 1 Jan. 1437; 12 Maart 1440; 16 Apr. 1440; 10 Nov. 1445; 24 Juni 1447; 10 Maart 1462; 28 Juni 1471; 19 Juli 1480) komen ook nog in kopie voor als n°. 77—85 in het vroeger (dl. II, blz. 5, noot 1, en blz. 64, noot 3) beschreven H. S. n°. 352 der Kon. bibl., terwijl één daarvan (10 Nov. 1445) is uitgegeven door Racer in zijne *Overysselsche gedenkstukken*, Leyd. 1781, st. VI, blz 330 v. (in het

genoemde H. S. n°. 352 staat boven dit stuk „De quitancia Thelonei in novo ponte, pro cujus quitancia dedimus unum novum Missale in Castro te Laghe"). — Voorts vindt men eenige belangrijke gegevens voor het onderwerp bij Hattink, *Bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Tubbergen* (in de *Verslagen en mededeelingen*, uitgegeven door de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis", st. IX, Zwolle, 1874), blz. 57—119 passim. Bij hetgeen aldaar, blz. 85 v., gezegd wordt aangaande het herwinnen van het klooster in 1672 en het plaatsen van den Gaesdonckschen regulier Phil. Jac. Robben aan het hoofd daarvan, vergelijke men Mooren, *Nachrichten über Thomas a Kempis*, Cref. 1855, S. 257, maar vooral de volgende woorden van Arnoldus Bekkers op blz. 9 van zijn *Canonia Gaesdonckana* (autograaf van 1808; zie boven, blz. 46): „Den WelEerwaarden Heer Iacobus Robben, geboren te Goch, Priester alhier profest, wird daar naar verkoren als Prior van ons klooster genoemd Albergen in het overijselse. In het Iaar 1672 ontstont er eenen oorlogh tusschen den Bischop van Munster Bernardus van Galen, en de Republik van Holland, zoo is het geschiet, dat ons klooster Albergen wederom hernomen zijnde, door den Bischop van Munster onzen Iacobus aldaar Prior was, edogh dit duerde niet langh, want de Hollanders hernamen hetzelve, Iacobus nam met zijne MedeBroeders de vlught naar Tubbergen, alwaar Hij is overleden, en zijn Lighaam is Iaars daar naar 1673 in Albergen begrafen". — Wat Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 427—429 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 301—304; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 656) van dit klooster verhaalt, wordt door het meerdere, dat wij er thans van weten, wel is waar overschaduwd, maar geenszins onmisbaar gemaakt, wijl het nog altijd gegevens bevat, die men elders niet vindt. — Evenzoo staan een paar kleine bijzonderheden bij v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle 1767, dl. III, blz. 168, en in den *Tegenwoordige staat van Overyssel*, Amst. 1781, dl. II, blz. 93—95, 108, 526. — Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 206, levert niet meer dan den naam van het klooster. — Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 100; Arent toe Bocop, *Kronijk* (in den *Codex diplomaticus Neerlandicus* van het „Historisch Genootschap", 2de serie, dl. V, Utr. 1860), blz. 639, en Revius, *Daventria illustrata*, Lugd. Bat. 1651, p. 107, vermelden slechts, afhankelijk van elkaar, dat de fraters te Albergen den 4den Mei 1447 het gewaad der reguliere kanunniken hebben aangenomen. — De kleine compilatie van Zunggo, l. l. tom. II, p. 14 seq., is onbeduidend. Hetzelfde geldt van de weinige regels bij v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. I, blz. 73. — Wat aangaande het gesticht als fraterhuis verhaald wordt door Delprat, *De Broederschap van G. Groote*, 2de druk, Arnh. 1856, blz. 165 v., en als klooster door v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 129—131, heeft geene bijzondere waarde.

N°. 55. »Domus S. Nicolai" (Bergklooster) te Bergum bij Leeuwarden, in het bisdom Utrecht. Stichter, stichtingsjaar en vroegere geschiedenis geheel onbekend. De inlijving in het Kapittel van Windesheim moet, blijkens de volgorde op de lijst der Windesheimsche conventen (Busch, p. 206), omstr. 1450 hebben plaats gehad (zie het volgend n°.). Van 1462 tot '72 wordt het prioraat vervuld door Everardus ter Huet, regulier kanunnik van S. Agnietenberg (Thom. a Kempis, p. 141). In 1473 is zekere Henricus prior (Thoe Schwartzenberg, dl. I, blz. 658). Groote brand, 1498 (Hoynck v. Papendrecht, tom. I, p. 59). Slecht gedrag van één der broeders, zoodat hij meer dan twee jaren in het klooster te Albergen (zie boven, n°. 54) wordt geplaatst, en aldaar zelfs eenige dagen in den kerker (zie boven, dl. I, blz. 174) doorbrengt, omstr. 1517 (Joh. v. Lochem, p. 105; verg. boven, dl. II, blz. 331 v.). Het convent wordt in 1516 (Worp v. Thabor, boek V, blz. 186) en 1521 (Ubbo Emmius, p. 796) door krijgsvolk bezet. De graaf van Aremberg, stadhouder van Friesland, vertoeft er, Jan. 1567 (»Vrije Fries", dl. IX, blz 415). Het staat »van olts olt" gunstig bekend wegens zijne weldadigheid en gastvrijheid (Thoe Schwartzenberg, dl. III, blz. 837, 838; verg. boven, dl. I, blz. 198—200, en dl. II, blz. 311—313), en wordt beschreven als rijk (v. Heussen, »Hist. episc. Leov.", p. 37). Bij de oprichting der nieuwe bisdommen wordt het door paus Pius IV aan den bisschop van Leeuwarden toegewezen, 7 Aug. 1561 (v. Heussen, l. l. p. 29; verg. boven, dl. II, blz. 151), ofschoon het nog tot 2 Febr. 1570 duurt, eer dat de Bisschop zijne intrede doet (l. l. p. 41). Verzoekschrift van het dorp Bergum enz. aan de Gedeputeerden der Staten, tegen de bedoelde inlijving, 1570 (Thoe Schwartzenberg, dl. III, blz. 837 v.). Verzet van den prior tegen een bevelschrift van Alva, hem door den Bisschop vertoond (Winsemius, »Historiae", p. 123; verg. boven, dl. II, blz. 152). De prior geeft weldra toe (Hoynck v. Papendrecht, tom. I, p. 563), en laat zich, evenals de overige reguliere kanunniken, tegen een jaargeld enz. uitkoopen (v. Rijn, »Vriesland", dl. II, blz. 96, volgens de opmerking boven, blz. 56). Afkeurend oordeel van het Windesheimsch kapittel hierover, en protest tegen de zaak (zie boven, dl. II, blz. 152 v.). De Bisschop, acht jaar later op bevel der Staten gevangen genomen, wordt o. a. ook in dit klooster in verzekerde bewaring gehouden

(Schotanus, blz. 816, 830). Het wordt in of kort na 1580 afgebroken (verg. Thoe Schwartzenberg, dl. IV, blz. 218 v., 225 v.); waar het zich weleer verhief, staat thans de pastorie der Hervormde gemeente (v. d. Aa, dl. II, blz. 322).

De inlijving van het Bergumer-klooster in de bisschoppelijke tafel van Leeuwarden heeft indertijd veel van zich doen spreken. Verreweg het meeste, wat wij van dit gesticht weten, heeft dan ook betrekking op deze gebeurtenis. De uitvoerigste berichten dienaangaande vindt men bij v. Heussen, *Historia episcopatus Leovardiensis* (in zijne *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. II), p. 29, 30, 39, 40—43, 60 seq. (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Vriesland*, dl. I, blz. 228, 231 v., 233 v., 275, 300, 303—305, 311, 443—445; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. V, blz. 57, 58, 59, 69, 75 v., 78, 111 v.; zie ook nog, na kennisneming van hetgeen ik hierboven op blz. 56 heb gezegd, de oct. uitg. dl. II, blz. 96, de fol. uitg. dl. V, blz. 160). Wat v. Heussen mededeelt, is echter niet alles oorspronkelijk, maar grootendeels ontleend aan Winsemius, *Historiae*, Leov. 1646, p. 121—123 (zie ook aldaar, p. 317, 379), Gabbema, *Verhaal van de stad Leeuwarden*, Fran. 1701, en anderen. Verdere bijzonderheden betreffende de zaak levert de „Instructie" voor den Bisschop door Alva (breeder dan bij Winsemius, p. 121 seq., te vinden bij Schotanus in de „Brieven ende docvmenten" achter zijne *Geschiedenissen Kerkelyck ende Wereldtlyck van Friesland*, Fran. 1658), blz. 108 (zie ook in dit werk, blz. 523, 738, 756, 816, 830); voorts het „Request voor den dorpe Bergum" (afgedrukt bij Thoe Schwartzenberg, *Groot placaat en charter-boek van Vriesland*, Leeuw. 1768, dl. III), blz. 837 v.; vervolgens een brief van Viglius v. Zuichem (afgedrukt bij Hoynck v. Papendrecht, *Analecta Belgica*, Hag. Com. 1743, tom. I), p. 563 (zie ook aldaar, p. 501, 504); eindelijk de officiëele stukken in het Belgisch rijksarchief, waarvan ik melding heb gemaakt boven, dl. II, blz. 152, noot 5, en 153, noot 1. — Wat de geschiedenis van het klooster vóór de inlijving in het nieuwe bisdom betreft, — het weinige, wat wij daarvan weten, moet bijeengebracht worden uit de volgende bronnen: Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 206; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (achter het *Chron. Wind.*), p. 141 (niet p. 45, wijl met het aldaar genoemde vrouwenklooster te „Berghen" in Friesland het premonstratenser-nonnenconvent „Zionsberg" of „O. L. Vrouwe ten Berge" bij Dockum schijnt bedoeld te zijn; zie Foeke Sjoerds, *Algemeene beschryvinge van Oud en Nieuw Friesland*, Leeuw. 1765, dl. I, st. 2, blz. 723, de noot); Thoe Schwartzenberg, a. w. dl. I, blz. 658, dl. II, blz. 828, dl. III, blz. 837, 838; Johannes v. Lochem, *Registrum* (in de *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, Zwolle, nog niet voltooid), p. 105 seq.; Hoynck v. Papendrecht, l. l. tom. I, p. 5, 59; Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Vijfde boek der kronijken van Friesland*, Leeuw. 1871,

blz. 186; Ubbo Emmius, *Rervm Frisicarvm historia*, Lugd. Bat. 1616, p. 796; Anthonius Joostzoon, *Ephemerides Leovardienses* (in *De vrije Fries*, uitgegeven door het „Friesch Genootschap", dl. IX, Leeuw. 1862), blz. 402, 413, 415 (verg. Schotanus, a. w. blz. 738). — De tegenwoordige gesteldheid blijkt uit v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. II, blz. 322. — Over het Barrahuis bij Wirdum, dat weleer aan het convent behoorde (*Tegenwoordige staat van Friesland*, Amst. 1785, dl. II, blz. 294), en waar men op het laatst der 15de eeuw een nieuw klooster wilde oprichten (Hoynck v. Papendrecht, l. l. tom. I, p. 5), schreef Eekhoff drie bijdragen in de *Leeuwarder Courant* van 7 Juni 1831, 30 Sept. en 14 Oct. 1834 (zie Bodel Nijenhuis, *Topographische lijst der plaatsbeschrijvingen van het koningrijk der Nederlanden*, Amst. 1862, blz. 244). — Zunggo, l. l. tom. II, p. 197, weet slechts, dat dit klooster weleer moet hebben bestaan. Wat Lindeborn, l. l. p. 347 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. van Deventer*, dl. II, blz. 154 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 619) er van verhaalt, heeft uitsluitend betrekking op de inlijving in het Bisdom. Foeke Sjoerds, a. w. dl. I, st. 2, blz. 701, 709, 718, 722, levert niets nieuws. De compilatie van v. Slee, a. w. blz. 183, is onvolledig. — Ten slotte een woord over de vraag, of het Bergumer-convent eene abdij of eene priorij was. Volgens de Windesheimsche statuten mochten de hoofden der verbondene kloosters geen hoogeren titel dan dien van „prior" dragen, ofschoon men in enkele gevallen afwijkingen van dezen regel toeliet (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3). De mogelijkheid laat zich dus denken, dat het ook ten aanzien van dit klooster geschiedde. Inderdaad is er niet alleen bij een historieschrijver als Schotanus (blz. 756) sprake van den „abt" van Bergum, maar wordt hij zelfs in een zoo officiëel stuk als de bovengemelde bul van paus Pius IV (bij v. Heussen, l. l. p. 30), meer dan eens „abbas" genoemd. v. Heussen volgt dit na (p. 41). Zijn vertaler v. Rijn gaat verder, door ook dáár, waar geen titel genoemd wordt, van den „abt" te gewagen, en zelfs het onzijdige „coenobium" over te zetten door „abdy" (zie bijv. *Oudh. v. Vriesland*, dl. I, blz. 275, 300, 303, 304, 311). Dat dit op latere schrijvers van invloed is geweest, behoeft niet gezegd te worden. Intusschen is het vreemd, dat in denzelfden tijd, waarin de pauselijke bul het woord „abt" gebruikte, een man als Viglius van Zuichem bij herhaling van den „prior Bergumensis" schreef (zie Hoynck v. Papendrecht, l. l. tom. I, p. 504, 563). Eerstgenoemde titel kan zijn oorsprong hebben gehad in het beleefdheidshalve toekennen van een hoogeren rang dan dien, welken iemand bezit, vooral wanneer hij in éénen adem genoemd wordt met een ander, wien deze rang wettig toekomt (in casu de abt van Mariëngaarde; verg. boven, blz. 66). Onmogelijk is het echter niet, dat in den tweeërlei titel iets doorschemert van twee tijdperken in de geschiedenis van dit klooster. Is het misschien vóór zijne opneming in het Kapittel van Windesheim eene abdij geweest, en heeft wellicht het latere „prior" het vroegere „abt" nooit

geheel kunnen verdringen? Hoe dit zij, in een officiëel stuk van 1473 draagt het kloosterhoofd den titel van „prior" (zie Thoe Schwartzenberg, a. w. dl. I, blz. 658).

N°. 56. »Domus Corporis Domini" 1) te Keulen. Wonderbare hostie, door een kranke uitgeworpen, 1331. Eene weduwe, met name Benigna, en haar zoon Bruno (Gelenius, p. 449), richten ter plaatse, waar het mirakel is geschied, eene kleine kapel op. Groote toeloop van menschen. Allerlei wonderbare genezingen. Vooral door den ijver van een Keulsch burger, Arnoldus Schillinck, verrijst er eene kerk, omstr. 1423, die met voorrechten wordt begiftigd, omstr. 1430. De aartsbisschop van Keulen, Dirk van Meurs, maakt er een klooster voor reguliere kanunniken van (alles ontleend aan Bredenbachius, p. 22 seq.). Dit klooster wordt in het Kapittel van Windesheim opgenomen, 1451 (Thom. a Kempis, p. 107). Een broeder van S. Agnietenberg (zie boven, n°. 14), Gerard van Kleef, is er rector; een ander, Hendrik Kremer (zie boven, dl. II, blz. 353), supprior (Thom. a Kempis, l. l.). Eerste prior: Thomas van den Wall, profesbroeder van Mariënborn bij Arnhem (zie boven, n°. 9), onder wiens meer dan dertigjarig bestuur (tot 1490) het klooster zeer vooruitgaat (Bredenbachius, p. 23 seq.). De tweede prior, een Keulenaar, verwerft vele reliquieën, en richt ter eere van het Lichaam van Christus en de Zeven Vreugden der H. Maagd eene broederschap op, 1497 (dezelfde, p. 24 seq.). Strijd der broeders met den abt van het benedictijner-klooster te Deutz, die, uit vrees voor den oorlog zijn huis hebbende doen afbreken, met hen tracht vereenigd te worden, 1584 (Titianus, col. 651—653). De Windesheimsche prior superior, Marcellus Lentius, vestigt zich na het verlies van zijn huis te Amersfoort (zie boven, n°. 27) in het convent te Keulen, omstr. 1578 (zie boven, dl. II, blz. 162). Hij drijft de vereeniging van het klooster te Nuis (zie boven, n°. 2) met dat te Keulen door, tegenover de Nuiser broeders, die haar niet wenschen, 1584 (Titianus, col. 650 seq., 657—663, 666—671; verg. boven, dl. II, blz. 163, noot 1, en 165, noot 1). Tot prior van het vereenigd klooster wordt be-

1) Of „Venerabilis Corporis Christi". — „Het klooster light bij de stadsmuren, aan eenen kant met wijngaarden omgeefen" (Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier*, M. S., blz. 18 der eerste pagineering).

noemd de latere geschiedschrijver (zie boven, dl. II, blz. 223) en prior generaal (aldaar, blz. 167, noot 1) Wernerus Titianus, 19 Mei 1585 (Titianus, col. 670). De vereeniging wordt op een privaat kapittel te Leuven bevestigd, 1585 (dezelfde, col. 679; verg. boven, dl. II, blz. 165, noot 3). Plan tot oprichting van een seminarie (verg. boven, dl. II, blz. 160 v., 167 v.) op kosten van het vereenigd klooster (Michael ab Isselt, p. 883 seq.). De Nuiser broeders, door den Aartsbisschop gesteund, trachten naar hunne eigene stad terug te keeren (Titianus, col. 701—705, 707—709, 719—721). De vereeniging ontbonden, 17 Nov. 1587 (dezelfde, col. 721; zie ook col. 723 seq.). De priors Albert Luycken en Michiel Caers bekleeden tevens de waardigheid van prior generaal der Windesheimsche congregatie (zie boven, dl. II, blz. 167, 170). Het geschiedkundig werk van Pennottus (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5) wordt op kosten van dit klooster gedrukt, 1630 (zie boven, dl. II, blz. 226, noot 3). Ook nog in de 18[de] eeuw schijnt het zich door historischen zin gunstig te hebben onderscheiden (aldaar, blz. 62, noot 1). Het bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5) en in 1745 (Zunggo, tom. II, p. 554). Wanneer het werd opgeheven, is mij niet gebleken.

De drie voornaamste bronnen, die tot twee hoofdwerken kunnen herleid worden, zijn: Tilmannus Bredenbachius, *Collationvm sacrarvm libri VIII*, Col. 1592 (zeer zeldzaam, maar aanwezig in de Academische bibliotheek te Utrecht), p. 22—26, deels afgedrukt, deels verwerkt bij Aegidius Gelenius, *De admiranda, sacra, et civili magnitvdine Coloniae*, Col. Agr. 1645 (zeldzaam), p. 448—450; Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, Par. 1724, tom. IV), col. 586, 599, 650 seq., 651—653, 657—671, 679, 701—705, 707—709, 719—721, 723 seq. — Kleine, maar merkwaardige bijzonderheden leveren Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (zeer zeldzaam), p. 107; Michael ab Isselt, *Svi temporis historia*, Col. 1602 (zeldzaam), p. 883 seq.; Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742 (zeer zeldzaam), tom. II, p. 552—554. Laatstgenoemde beroept zich ook nog op „Winhemius in sacrar. Agripp. p. 160 et seq. et pag. 54" (door mij niet gezien). — Busch in zijn *Chronicon Windesemense*, p. 206, noemt slechts eenmaal den naam. Wat Miraeus, *Canonicorvm regvlarivm ord. S. Aug. Origines ac Progressus*, Col. Agr. 1614 (zeldzaam), p. 189, aangaande dit klooster zegt, is zeer onbeduidend. Wat Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 348 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 155 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 619), er van verhaalt, is

aan Bredenbachius en Gelenius ontleend. Oppervlakkig is v. Slee, a. w. blz. 230 v.

N°. 57. »Domus S. Petri" te Daalheim of Dalem 1), in het bisdom Paderborn. Gesticht in de 13de eeuw, doch bijzonderheden ontbreken. Klooster van augustijner-nonnen. In oorlogen uitgeplunderd en driemaal verbrand. De bewoonsters wijken naar naburige conventen. De plaats blijft zestig jaren woest liggen. Drie edellieden, wier voorouders tot de stichters of begiftigers hebben behoord, dragen haar aan den prior van Bodiken (zie boven, n°. 22) ter herstelling op (alles ontleend aan Schaten, pars II, p. 557). De aartsbisschop van Keulen bekrachtigt de zaak, en schenkt het klooster met al zijn toebehooren aan het convent te Bodiken, 25 Mei 1429 (l. l. p. 557 seq.). De prior, Henricus von dem Stalle (Zunggo, tom. II, p. 366), zendt twee zijner profesbroeders met de noodige leekebroeders, om alles in goeden staat te brengen (Schaten, l. l. p. 558; verg. boven, dl. II, blz. 367, noot 8). Nieuwe schenkingen vermeerderen het bezit, zoodat de vraag ontstaat, of het aan de kloosterlingen van Bodiken toegevoegd, of dat er een afzonderlijk klooster van gemaakt moet worden (p. 559). Het generaal kapittel van Windesheim beslist in laatstgenoemden zin (l. l.). De inlijving in het Kapittel moet, blijkens de volgorde op de lijst der Windesheimsche kloosters, in of na 1451 hebben plaats gehad (zie het vorig n°.). De voormalige kleine kerk tusschen de bergen wordt onder den prior Johannes Sousbeke vervangen door eene van 180 voet lengte en 35 voet breedte, staande op den top des bergs en opgetrokken uit vierkante, uit den berg gehouwen steenen (Busch, »Ref. mon." p. 484^{a}; verg. boven, dl. II, blz. 243, noot 2). Aan kerk en klooster wordt van 1460 tot '70 gearbeid (Schaten, p. 559). De prior Henricus Steckelenus (1669—'86?) is ook prior generaal der Windesheimsche congregatie (Heineccius, p. 115). Het klooster staat in 1728 (zie boven, blz. 60, noot 5) en 1745 (Zunggo, tom.

1) De naam gaf natuurlijk tot verschillende schrijfwijzen aanleiding. Zoo vindt men ook Daelheim, Dalheim, Daalhem, enz. Er zijn vele plaatsen, die zoo heeten. De hier bedoelde lag ten Z. Z. O. van Paderborn (zie bijv. de kaart van het „Episcopatvs Paderbornensis" in den *Novus Atlas* van Joa. Janssonius, Amst. 1649, tom. 1, letter Bbb). Ten O. Z. O. van daar ligt nog een ander Dalem.

II, p. 366) onder den prior Bartholdus Schonlau. Het moet in de 18de eeuw zijn opgeheven (zie boven, dl. II, blz. 63). Wanneer en door wien, is mij niet gebleken. De kloosterbibliotheek schijnt nog te bestaan (zie beneden).

De hoofdbron is Schaten, *Annales Paderbornenses*, Neuh. 1693, pars II (zeer zeldzaam; zie boven, blz. 61), p. 556—559, 608. — Belangrijk, doch in de voorstelling der zaken van Schaten verschillende, is Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 483^{a}, 484^{a}. — Ook Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742 (zeer zeldzaam; zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), tom. II, p. 365 seq., heeft eenige waarde als bron, wijl de schrijver aan het door hem gebruikte *Chronicon Bodecense* van Joannes Probus (zie boven, blz. 61) enkele regels betreffende dit klooster heeft ontleend. — Als de verkoopbrief, afgedrukt bij Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, Düsseld. 1840, Bd. II, S. 293f., betrekking heeft op het door ons bedoelde convent te Daalheim, dan zou daaruit blijken, dat het reeds in 1262 bestond en destijds eene abdij van cisterciënser-nonnen was. — Het autograaf van Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), blz. 18 der eerste, en blz. 34 der tweede pagineering, bevat niets nieuws, en geeft den indruk, dat de auteur, die in 1805 zijn werk voltooide, dit huis niet meer als bestaande heeft gekend. — Uit Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. I, blz. XVII, noot 1, schijnt te blijken, dat „de boekerij van het kapittel der kanoniken van de orde van S. Augustinus van Windesheim te Daalheim in het voormalig sticht Paderborn" nog bestaat, of liever, dat zij ten tijde van Bruns, naar wiens „*Beiträge*, S. 263—265", de schrijver verwijst, nog bestond. — Dat Busch op de lijst der Windesheimsche kloosters in zijn *Chronicon Windesemense*, p. 205 seq., ons convent heeft overgeslagen, is reeds gezegd boven, dl. II, blz. 52, noot 2. — Wat men leest bij Lindeborn, l. l. p. 349 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 156 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 619 v.), is aan de bovengenoemde *Ref. mon.* van Busch ontleend.

N°. 58. »Domus S. Viti" (Oud-Naarden; Hortensius, p. 5, blz. 64) bij Naarden in Noord-Holland, in het bisdom Utrecht. De oude stad Naarden, dichter dan de tegenwoordige bij de Zuiderzee gelegen, wordt deels door deze laatste bedolven, deels [op 15 Mei 1350 door de Hoekschen; zie Perk, blz. 204 v.] verwoest (Hortensius, p. 1 seq., blz. 59). Zeventig jaren na de verwoesting bouwen twee broeders uit het S. Paulus-klooster te Amsterdam [waarschijnlijk gesticht in 1409; zie Wagenaar, dl. I, blz.

24] tusschen de puinhoopen twee hutten tot hun verblijf. Van lieverlede voegen zich meerdere reguliere kanunniken bij hen; grooter gebouwen worden aangelegd; giften van adellijke heeren en vrouwen benevens eigen spaarzaamheid vermeerderen het bezit. De broeders zijn weldadig jegens de armen, houden zich onledig met het afschrijven van boeken, en leiden een stichtelijk leven (alles ontleend aan Hortensius, p. 3 seq., blz. 62 v.). Eerste prior: Lourens Gijsbertsz., 1438—'73 (Perk, blz. 265). Het klooster moet in het Kapittel van Windesheim zijn opgenomen tusschen 1451 (zie boven, n°. 56) en 7 Apr. 1453 (Perk, blz. 266). Gunstige staat der bezittingen te dier tijde (dezelfde, blz. 266 v.). De voorrechten en giften nemen nog steeds toe (blz. 267—271). Bijna al de kloostergebouwen verbrand [1541?], maar spoedig hersteld (Hortensius, p. 5, blz. 64). Waarschijnlijk naar aanleiding van dien brand 1) wordt door de regeering van Amsterdam overwogen, de regulieren van Heilo (zie boven, blz. 27) en Oud-Naarden, »indien 't gevoeglyk geschieden kan", naar het ontvolkte S. Paulus-klooster over te brengen, 5 Nov. 1541 (Wagenaar, dl. II, blz. 317). De prior Willem Lubbertsz. is in 1554 kloostervisitator (v. Heussen, tom. II, p. 80). Nog in de dagen der Hervorming zijn de broeders met den ouden, goeden geest bezield (Hortensius, p. 4 seq., blz. 64). Het klooster heeft veel te lijden van de Watergeuzen (p. 15, blz. 89), den graaf van den Berg (p. 27, blz. 113) en de bezetting der stad (p. 29, blz. 117). De broeders wonen minstens drie maanden ten huize van den rector der school, den vermaarden Lambertus Hortensius (p. 46, blz. 156), waar zij, bij den moord van Naarden, door de Spanjaarden worden beroofd (p. 46, blz. 156). De resolutie der Staten van Holland, waarbij de conventen in de steden aan deze laatsten worden overgegeven, 23 Mei 1577 (»Handvesten v. Haerlem," blz. 317), zal ook hier wel tot secularisatie hebben

1) Althans zoo gis ik. De beraadslaging van de Amsterdamsche vroedschap krijgt door deze samenvoeging van feiten een goed motief. De woorden van Hortensius, p. 5, strijden er volstrekt niet mede; wel daarentegen de vertaling van Peerlkamp, blz. 64. Het „nostra memoria" worde niet in betrekking gebracht tot den brand, maar tot het herstel. Hortensius namelijk werd in 1544 tot rector te Naarden benoemd (zie Mees, *Lambertus Hortensius van Montfoort als geschiedschrijver*, Utr. 1836, blz. 23). Neemt men aan, dat de brand in 1541 heeft plaats gehad, dan kan hij het herstel zeer goed hebben waargenomen.

geleid. De broeders, destijds nog tien in getal, staan in 1579 onder verband van pensioen hun klooster en bezittingen aan de stad Naarden af, ten behoeve der armen en tot stichting van een weeshuis (Perk, blz. 271). Het stedelijk bestuur verleent aan diegenen hunner, die te Naarden of in Gooiland blijven wonen, dezelfde vrijheid van belasting, die Oud-Naarden placht te genieten (Hilhorst, blz. 270). Het gebouw, later een »miserabile cadaver" (Anonymus bij Lindeborn, p. 349), is sedert geheel verdwenen. Merkwaardig kloosterling: de prior Cornelis van Hoorn of Cornelius Hornanus, omstr. 1520 (Perk, blz. 270), schrijver van eene te zijnen tijde zeer geprezen »Corte Cornikel", Utr. 1537 (Hortensius, p. 5, blz. 64; Pars, »Naamrol", blz. 40 v.).

Tot het jaar 1866 was er aangaande dit klooster al zéér weinig bekend. Toen echter ging er een verrassend licht over op door de uitgave van Hortensius, *Over de opkomst en den ondergang van Naarden*, met vertaling en aanteekeningen van Peerlkamp en nalezingen en bijvoegsels van Perk (zijnde n°. 5 der werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht), op de boven reeds vermelde plaatsen. — Van deze hoofdbron is gebruik gemaakt door Hilhorst, *Het kerkelijk Gooiland na de Hervorming* (in het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Utr. 1874, dl. I), blz. 268—270 (zie ook in hetzelfde deel, blz. 335 v.), wiens kort overzicht hierdoor veel belangrijker is dan dat van Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. I, blz. 350, die den arbeid van Hortensius niet kon kennen, en dat van v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 171 v., die hem niet heeft gebruikt. — Ter aanvulling zie men v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 200 seq., tom. II, p. 80 seq. (vert. door v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. II, blz. 371, en *Oudheden van Kennemerland*, dl. I, blz. 556 v.; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. II, blz. 274, en dl. IV, blz. 139 v.); Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 349 (vert. door v. Rijn, *Oudheden van Deventer*, dl. II, blz. 157; fol. uitg. dl. VI, blz. 620); Wagenaar, *Amsterdam*, fol. uitg. dl. II, blz. 317. — Zonder waarde zijn Busch, *Chron. Wind.* p. 206; Zunggo, l. l. tom. II, p. 249; v. d. Aa, a. w. dl. VIII, blz. 16, en dl. XI, blz. 709.

N°. 59. »Domus S. Nicolai" te Trutenhusen, in het bisdom Straatsburg 1). Gesticht door Herradis, abdis van het S. Otilia-

1) Het lag in den Elzas, vier duitsche mijlen ten O. Z. O. van Straatsburg, aan den voet van den S. Otiliënberg, den hoogsten der Vogesen, en was door een prachtig woud van de S. Otilia-abdij, op den berg gelegen, gescheiden (zie Bruschius in zijn straks te noemen werk, p 552 en 555). Men kan het onder

klooster, en haren broeder Gunther, heer van Winheim en Lantsperg, 1181 (Bruschius, p. 552). Gewijd door Hendrik I, bisschop van Straatsburg (1181—'90; Potthast, »Supplement", S. 415), in het tweede jaar van diens regeering (Guillimannus, p. 249). Bestuurd door proosten (Bruschius, p. 553 seq.). Door de Engelschen, die den Elzas plunderen, verbrand, 1365 (dezelfde, p. 553). Andermaal verwoest en verbrand »per Armeniacos praedones, vulgo die armen Gecken" [Heidens?], »qui duce Delphino non sine magna Germaniae clade hostiliter grassabantur per totam Alsatiam", 1444 (p. 554). Zeker ridder [de Heer van Winheim en Lantsperg?] zendt een brief aan Arnold Huls (zie boven, dl. II, blz. 352), prior te Bodiken (zie boven, n°. 22), met verzoek om de hervorming van het klooster op zich te nemen. Deze zendt, na goedkeuring van den prior superior te Windesheim, broeder Joannes Saxo en broeder Bertholdus, prior te Kirsgarten (zie boven, blz. 113), die de zaak ten uitvoer brengen (Joannes Probus bij Zunggo, tom. II, p. 612; verg. boven, dl. II, blz. 367, noot 8). Inlijving in het Kapittel van Windesheim, omstr. 1454 (Zunggo, l. l.). Overeenkomstig de statuten van het Kapittel (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3) wordt bij deze gelegenheid de titel van »proost" in dien van »prior" veranderd (Bruschius, p. 554). De geleerde schrijver Thilmannus Dulmaniensis, regulier kanunnik van Bodiken, is er eenigen tijd prior (Trithemius, pars I, p. 181; verg. boven, dl. II, blz. 260, noot 10). Het klooster opnieuw verwoest in den Boerenoorlog, 1525 (Bruschius, p. 554). Het bestaat nog in 1551 (dezelfde, p. 555 verg. met het genoemde jaartal op p. 552 en 568). Het vervalt in de 17[de] eeuw aan het protestantsch geslacht Winheim-Lantsperg, dat al de goederen tot wereldlijk gebruik aanwendt (Zunggo, p. 613).

Hoofdbron: Bruschius, *Chronologia monasteriorum Germaniae praecipuorum*, Sulzb. 1682, p. 552—555. — Verdere bronnen: Franciscvs Gvillimannvs, *De episcopis Argentinensibvs*, Frib. 1608 (zeer zeldzaam; zie Vogt, *Catalogvs librorvm rariorvm*, Hamb. 1753, p. 324), p. 249, en Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742 (zeer zeldzaam; zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), tom. II, p. 612 seq. (vooral belangrijk door mededeelingen aangaande de hervorming van het klooster, afgeschreven uit het *Chronicon Bodecense* van Joannes Probus; zie boven, dl. II, blz. 221). — Voorts kan men zien Trithemius, *Catalogvs illvstrivm virorvm* (in zijne *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I), p. 181 (over Thilmannus Dulmaniensis), en Pennottus, *Sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, Col. 1630, p. 526 (om de bijvoeging: „Fundatum à nobili Familia Lanspergorum, qui hodie illud sibi vindicant"). — Busch noemt dit klooster slechts eenmaal in elk zijner twee werken: in het *Chronicon Windesemense*, p. 206, als lid van het Kapittel, en in *De reformatione monasteriorum*, p. 483[a], als één der door Bodiken hervormde conventen. — De lijst der proosten en priors bij Bucelinus, *Monasteriologia* of *Germania Sacra* (in zijn *Germania topo-chrono-stemmato-graphica sacra et profana*, Ulm. 1655, pars II), p. 173 seq., kan vergeleken worden met de meer uitvoerige bij Bruschius, l. l. p. 553—555. — Het zeldzaam werkje van Miraeus, *Canonicorvm regvlarivm ord. S. Avg. Origines ac Progressus*, Col. Agr. 1614, p. 130 seq. en 175, bevat voor het onderwerp niets nieuws. Wat Lindeborn levert, l. l. p. 349 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 157 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 620), is bijna geheel aan Guillimannus, en wat v. Slee, a. w. blz. 231, verhaalt, aan Zunggo ontleend.

den naam van Drutenheim vinden op kaart n°. 34 („L'Alsace") in den *Atlas universel* van Robert, Paris, 1757. Onder de beide namen komt het voor bij Bucelinus (zie beneden), tom. II, p. 173.

N°. 60. »Domus S. Pancratii" te Hamersleben 1), in het bisdom Halberstadt. Reinhard, bisschop van Halberstadt, sticht een klooster van augustijner-regulieren bij de kerk te Osterwick, 1108 (Leuckfeld, S. 575, 699 f.). Volgens voorwaarde, door eene rijke begiftigster gesteld, verlegt hij het naar Hamersleben, 1112 (dezelfde, S. 587, 700—702). De beroemde Hugo de S. Victore brengt er zijn proefjaar door, omstr. 1115 (S. 597 f.). Paus Paschalis II neemt de nieuwe proostdij in zijne bescherming, 1116 (S. 597, 704 f.). Zij wordt als 't ware de kweekschool van alle augustijner-kloosters in het land (S. 587). Acht dier kloosters, waaronder Richenberg (zie boven, n°. 38), Georgenberg (zie beneden, n°. 85) en S. Jan Baptist te Halberstadt (n°. 86), sluiten met haar eene vereeniging tot onderlinge handhaving van het reguliere leven, welke vereeniging door paus Honorius II (1124—'30) goedgekeurd, en door diens opvolger Innocentius II in 1138 nader bekrachtigd wordt (Zunggo, tom. II, p. 442 seq.). De voorgenomen hervorming van Hamersleben door Johan Busch, destijds prior te Sulta (dus tusschen 1440 en

1) „Duobus ab urbe Halberstadio et totidem ab urbe nostra Helmaestadio milliaribus situm est" (Meibomius in zijn straks te noemen werk, tom. III, p. 431).

'48; zie Leibnitz, tom. II, p. 971^{a}; verg. boven, blz. 106), wordt door opkomenden oorlog verhinderd (Busch, »Ref. mon." p. 833^{b}—834^{a}). Visitatie door hem en Dr. Paulus, volgens opdracht van Nicolaas van Cusa, 1451 (l. l. p. 960; verg. boven, dl. I, blz. 301 v.), kan van invloed zijn geweest. De hervorming heeft plaats door Johan Havekenschede van Coesfeld, prior te Richenberg, 1452 (p. 490^{c}; 834^{a}). De kloosterhoofden, ofschoon nog lang daarna »proost" geheeten (Leuckfeld, S. 589), worden terstond na de hervorming, nog vóór de inlijving in het Kapittel, op Windesheimsche wijze (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3) officieel »prior" genoemd (Busch, l. l. p. 490^{c}). Eerste prior: Everhardus Lochte, 1453 (p. 834^{a}, 490^{c}), die zoowel uit- als inwendig een goeden grondslag van hervorming legt (p. 834^{a}). Tweede prior: Bernhardus van Scuttorp, die eveneens niet minder de stoffelijke dan de geestelijke belangen behartigt (p. 834^{c}). Vooral ook door den invloed van Busch wordt het klooster in het Kapittel van Windesheim opgenomen, doch onder voorwaarde, dat een naburig huis, waarin vrouwen wonen, zal worden geamoveerd (p. 834^{b}; verg. boven, dl. II, blz. 339 v.). Volgens den aanbevelingsbrief van den Bisschop aan het Kapittel (Leibnitz, »Access. histor." tom. II, »Praefatio", p. 4), schijnt de opneming in 1456 te hebben plaats gehad. De »proost" Heinrich Wischmann, 1714, een goed mathematicus (Leuckfeld, S. 589; verg. boven, dl. II, blz. 206). Ondanks protestantsche omgeving en koninklijk-pruisische verdrukking, 1719, blijven de broeders aan hun geloof getrouw (Zunggo, tom. II, p. 443). Het klooster bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5) en in 1745 (Zunggo, p. 441). Wat er verder mede heeft plaats gehad, is mij niet gebleken. Merkwaardige handschriften, uit dit convent afkomstig, zijn nog in de bibliotheek te Wolfenbuttel aanwezig (Hirsche, Bd. I, S. 302, 304—306).

Aangaande de eerste tijden van dit klooster zie men bovenal Leuckfeld, *Antiquitates Halberstadenses*, Wolfenb. 1714, S. 575, 587—589, 597 f., 699—702, 704 f.; aangaande het tijdperk zijner hervorming en inlijving Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Hanov. 1707, tom. II), p. 490^{c}—491^{a}, 501^{b}, 833^{b}—835^{a}, 892^{c}, 947^{a}, 960, 971^{b}, 972^{a}; aangaande vroegere en latere dagen Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 440—433 (of aan wien hij zijne berichten op p. 442 seq. mag hebben

ontleend). — Hoewel hiermede de hoofdbronnen zijn genoemd, kan men, deels tot bevestiging, deels tot aanvulling, verschillende gegevens vinden bij de volgende schrijvers: Meibomius, *Res Germanicae*, Helmaest. 1688, tom. III, p. 254, 352, 430 seq.; Leibnitz, l. l. tom. II, p. 130^{c}, 506^{c}; dezelfde, *Accessiones historicae quibus potissimum continentur scriptores rerum Germanicarum*, Lips. 1698, tom. II, „Praefatio", p. 4; Struven, *Ausführlicher Bericht von der Pfältzischen Kirchen-Historie*, Franckf. 1721, S. 1492 (aanschrijving van den koning van Pruisen, om het klooster, ofschoon men recht heeft, het „ad statum anni 1624" te reduceeren, te herstellen in den staat, waarin het vóór de represailles was, 9 Nov. 1720); Hirsche, *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi*, Berl. 1873, Bd. I, S. 302, 304—306. — Het weinige, dat men leest bij Lindeborn, l. l. p. 350 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 158; fol. uitg. dl. VI, blz. 620), is aan Meiboom en Busch, en de regels, die v. Slee, a. w. blz. 231 v., aan dit klooster wijdt, aan Busch en Zunggo ontleend. — Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier*, autograaf van 1805 (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), noemt het op blz. 18 der eerste pagineering „een zeer rijk, groot en vermaard huijs". Voorts zegt hij, dat „zigh de Medebroeders aldaar zeer deftigh tegens alle aanvallen [hebben] gehouden, en in bezittingh van haar klooster tot laater tijde verbleefen [zijn]".

N°. 61. »Domus S. Spiritus" te Udem 1) of »Vallis pacis" (Genadendaal 2) in Kleefsland, in het bisdom Keulen. Hendrik Raes 3), proost van S. Marie te Utrecht, sticht in zijne geboorteplaats Udenheim eene kapel ten gebruike van arme studenten, 1456. Met toestemming van Johan I, hertog van Kleef, wordt daarvan een klooster voor reguliere kanunniken gemaakt, dat aan het Kapittel van Windesheim wordt onderworpen (alles ontleend aan Teschenmacher, p. 313, 187). Het schijnt door broeders van S. Agnietenberg (zie boven, n°. 14) te zijn ingericht, want één van hen, Jacobus Cluit, sterft er als eerste rector, 1458 (Thom. a Kempis, p. 119). Dezelfde Hendrik Raes sticht ook een convent op het landgoed Ganswick bij Kleef. Naar dit convent, Genadendaal geheeten, worden de broeders van Udem overgebracht.

---

1) Udem of Udenheim ligt ongeveer midden tusschen Kleef en Gelder.

2) Ten N. W. van Kleef, „in den wijtberoemden diergaarden" (Bekkers, blz. 18).

3) Niet Raescop, gelijk Teschenmacher hem op p. 313 noemt. Deze stierf in 1455, dus een jaar vóór de stichting van het klooster. Zie de lijst der proosten van S. Maria te Utrecht bij v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 75 (vert. door v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 218; fol. uitg. dl. II, blz 55).

Zij staan hun klooster op laatstgenoemde plaats af aan de monniken van S. Odiliënberg of het H. Graf, 1580. Genadendaal wordt echter in de Nederlandsche oorlogen zóó geteisterd, 1590, dat zij hun huis te Udem terugwenschen (alles ontleend aan Teschenmacher, l. l.). Zij moeten met de nieuwe bewoners een accoord aangaan, komen allen in 1603 terug, en verkoopen Genadendaal, dat tot eene buitenplaats wordt gemaakt. Door het uitsterven van de broeders van het H. Graf treden zij weder alleen in het bezit van hun oorspronkelijk huis (alles ontleend aan Bekkers, »Beschrijving", blz. 18). Voortaan blijven zij er wonen (Lindeborn, p. 351). Stad en klooster branden af, omstr. 1690 (Bekkers, »Canonia Gaesdonckana", blz. 10; zie boven, blz. 48). Het convent bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5) en in 1745 (Zunggo, tom. II, p. 376). Wijl het bouwvallig is, laat de prior Joa. Wilh. Koninghs het geheel nieuw optrekken, omstr. 1789 (Bekkers, »Beschrijving", blz. 18; verg. boven, dl. II, blz. 174; zie ook aldaar, blz. 101, noot 1). Het behoort tot de Windesheimsche kloosters, die het langst hebben bestaan (zie boven, dl. II, blz. 63).

Hoofdbronnen: de twee gelijkloopende verhalen van Teschenmacher, *Annales Cliviae, Juliae, Montium* etc., Francof. 1721, p. 187 en 313, alsmede de straks te noemen berichten van Bekkers. — Klein maar belangrijk is de bijdrage van Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (zeer zeldzaam; zie boven, dl. II, blz. 213, noot 1). — Opmerking verdienen de namen, waaronder dit klooster op de verschillende lijsten der Windesheimsche conventen voorkomt. Op die van Busch, loopende tot 1464 (zie boven, blz. 3), heet het eenvoudig „Monasterium sancti Spiritus in Vden"; op die van 1553 (zie boven, blz. 4) „Domus sancti spiritus in Vdem sive vallis gratie"; op die van Lentius, uitgegeven in 1585 en gevolgd door Lindeborn (zie boven, t. a. p.), „S. Spiritus in Udem et Vallis Gratiae". De verschillende woonplaatsen der broeders spiegelen zich hierin eenigermate af, en voor de tijdsbepaling van hunne eerste verhuizing heeft het zijne waarde. — Wat Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 350 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 158 v.; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. VI, blz. 620), aangaande dit klooster verhaalt, is aan Teschenmacher (eerste uitgave) ontleend. Evenzoo het geschrevene bij Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 375 seq. Beiden volgen echter de meer ingewikkelde voorstelling op p. 187 van Teschenmacher's werk, terwijl ik hierboven aan de meer eenvoudige op p. 313 de voorkeur heb gegeven. —

De weinige regelen, die v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 232, aan ons convent wijdt, leveren niets nieuws. — Ziehier ten slotte, voor zooverre zij tot aanvulling van het reeds bekende kunnen dienen, de berichten van Bekkers in zijne *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (autograaf van 1805; zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), blz. 18 der eerste pagineering: „maar het klooster Genadendaal werd door den Nederlandse oorlogen bezonder 1590 en volgende jaaren, zoo geteistert, dat het ten eenemale wird verwoest; warom onze Medebroeders haar oude woningh te Udem wederom hebben komen opzoeken; edogh de Broeders van het Heiligh Graf, hadden hetzelve in bezittingh, waar meede zij hebben moeten accordeeren, en zijn 1603 alle wederom daar in gekomen. De Broeders van het Heiligh Graf zijn eindelijk uijtgestorfen, zoo dat het van die tijdt onse medebroeders alleen bezeten en bewoont hebben. Het klooster te Udem geheel bouwvalligh geworden zijnde, heeft den WelEerwaarden Heer Prior Koninghs geheel nieuw opgebout omtrent het jaar 1789. Het Genadendaal waar in onze meedebroeders voor deezen hadden gewoont, is naar haar vertrek, en wederkomst in Udem, aan de Familie van Blaspel verkoght, die op dezelve plaats eene schoone buijteplaats hebben gebout, en behoort thans aan de Roomsche Catholijke Familie van Cloots, wiens Weduwe geboren van Dalen uijt Wees, met haare kinderen daarop nogh woont".

N°. 62. »Domus S. Joannis Baptistae" te Rebdorff [1]), in het bisdom Eichstädt. Koenraad I, bisschop van Eichstädt [1153—'71; zie Potthast, »Supplement", S. 311], bouwt te Rebdorff eene kerk, en plaatst daarbij broeders onder den regel van S. Augustinus. Keizer Frederik I, Barbarossa, schenkt hem op aandrang zijner gemalin, Beatrix van Bourgondië, het genoemde dorp, en neemt de kerk en het te bouwen klooster in zijne bescherming, 1 Aug. 1158 (v. Falckenstein, Th. II, S. 380; »Cod. diplom." p. 36 seq.). In den aanvang wordt het bijna uitsluitend door adellijke lieden bewoond, met een proost aan het hoofd (Bruschius, p. 370). Het wordt ook door volgende bisschoppen en wereldlijke heeren begiftigd (v. Falckenstein, S. 381; »Cod. diplom." p. 39—41, 105 seq.). Een der kloosterlingen, Henricus, schrijft »Annales" van 1295 tot 1362 (Freher en Struvius, tom. I, p. 599—644). Algemeene ontaarding, zoodat hervorming

1) „Rebdorff ist ein berühmtes, in einem angenehmen Thal an der Altmühl, ohnweit dem Fürstlichen Eichstettischen Residenz-Schlosz St. Willibalds-Berg, gelegenes Closter" (v. Falckenstein, in zijn straks te noemen werk, Th. II, S. 380).

noodig is (Bruschius, l. l.). Bisschop Johannes III [1445—'64; zie Potthast, S. 312] wordt bij een bezoek in het klooster Kirsgarten (zie boven, n°. 47) door den nederigen omgang der broeders (verg. boven, dl. II, blz. 284—291) zóó getroffen, dat hij terstond om eenigen hunner vraagt ter hervorming van Rebdorff (Monach. Kirsgart. anon., p. 157). De hervorming wordt er ingevoerd, en [overeenkomstig de Windesheimsche statuten; zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3] de proostdij in eene priorij veranderd, 1458 (Bruschius, p. 370 seq.). Het klooster moet niet lang daarna, uiterlijk vóór 1465 in het Kapittel zijn opgenomen (zie beneden, n°. 65). Het heeft het geluk, uitstekende priors te bezitten, die meestal lang regeeren, zoodat de vier eerste te zamen bijna eene eeuw vullen (dezelfde, p. 371). De eerste, Joannes Herdenius (1458—'83), profesbroeder van Kirsgarten, is Meester in de vrije kunsten, en de vierde, Chilianus Leib (1503 tot minstens 1550), een veelzijdig geleerd man (l. l.), zeer ervaren in het Latijn, Hebreeuwsch en Grieksch, en schrijver van vele werken, o. a. ook in de landtaal tegen het veldwinnend Lutheranisme (Gretserus bij Zunggo, tom. II, p. 682). Merkwaardige, ook aan oude handschriften zeer rijke bibliotheek (zie boven, dl. II, blz. 199, noot 5; verg. ook dl. I, blz. 316, de noot). In de 17de en 18de eeuw heeft het kloosterhoofd het recht, mijter en staf te dragen (Lindeborn, p. 352), en voert hij den titel van »abt" (Zunggo, l. l.; verg. boven, dl. II, blz. 32, de noot). Het convent staat in 1728 onder het bestuur van Erhardus Rôm (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5), en bloeit in 1745 onder dat van Joannes Baptista Mayr (Zunggo, p. 683). Het behoort tot de Windesheimsche conventen, die het langst in stand zijn gebleven (zie boven, dl. II, blz. 63), en munt tot het laatst toe uit door het stichtelijk leven en de geleerdheid zijner bewoners (Bekkers, blz. 19).

De hoofdbron is Bruschius, *Chronologia monasteriorum Germaniae praecipuorum*, uitg. van Sulzb. 1682, p. 370 seq. Zij moet echter aangevuld worden met de oorspronkelijke stukken, gebruikt door v. Falckenstein in zijne *Antiqvitates Nordgavienses oder Nordgauische Alterthümer und Merckwürdigkeiten*, Franckf. 1733, Th. II, S. 380 f., en door hem uitgegeven in zijn *Codex diplomaticus antiquitatum Nordgaviensium*, Francof. 1733, n°. XXVI—XXVIII, CXVIII en CLXXVIII. — „Gretserus tom. 10. de Divis Eystett. L. 1. observat. Cap. 19. et 20", waarnaar verwezen wordt door Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 682 seq., heb ik tot mijn leedwezen niet kunnen raadplegen. Het laatstgenoemde werk, ofschoon meestal slechts compilatie, heeft ten opzichte van het klooster Rebdorff ook waarde als bron. — Verdere bijzonderheden vindt men bij Freher en Struvius, *Rervm Germanicarvm scriptores*, Argent. 1717, tom. I, p. 598, 599, bij den Monachus Kirsgartensis anonymus, *Chronicon Wormatiense* (in Ludewig, *Reliqviae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. II), p. 157, en bij Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 352 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 160; fol. uitg. dl. VI, blz. 620), die overigens Bruschius naschrijft. — Voor de latere tijden merkwaardig zijn de volgende woorden uit Bekkers' vaak genoemde *Beschrijving van de Kloosters en Canonike Regulier* (autograaf van 1805), blz. 19 der eerste pagineering: „De Medebroeders leefden aldaar zeer stichtigh; men vond onder haar zeer geleerde Mannen, schreefen boeken in alle wetenschappen; met een woord den WelE: Heer Haas Prior in het Zand bij Stralen als Commissarius en Visitator, met den WelE: Heer Prior Koninghs te Udem als Secretarius van onse Vergaderingh van Windesem hebben zulkxs ondervonden, toen zij aldaar de visitatie in onzen tijdt hebben afgeleit". — Verdere bronnen, die werkelijk iets beteekenen, zijn mij niet bekend. Busch noemt in zijn *Chronicon Windesemense*, p. 206, slechts eenmaal den naam. Als hij in *De reformatione monasteriorum*, p. 483[a], Rebdorff door Bodiken doet hervormen, worde dit zóó verstaan, dat het door middel van het door Bodiken hervormde Kirsgarten is geschied (verg. boven, blz. 113). — Miraeus, *Canonicorvm regvlarivm ordinis S. Avgvstini Origines ac Progressus*, Col. Agr. 1614, p. 171 seq., heeft Bruschius nageschreven. Evenzoo Bucelinus, *Germania topo-chrono-stemmato-graphica sacra et profana*, Ulm. 1655, tom. I, pars 2, p. 73, en tom. II, p. 262. Alleen Trithemius, *Annales Hirsavgienses*, S. Galli, 1690, tom. I, p. 440, zou waarde hebben, indien wij niet van elders meer aangaande de geschiedenis van dit klooster wisten, dan de nauwkeurige schrijver, die ook hier weer naar gewoonte zelfstandig optreedt, in weinige regelen heeft saamgebracht. — Wat v. Slee, a. w. blz. 232, van Rebdorff verhaalt, is aan Zunggo en de *Oudh. v. Dev.* ontleend.

N°. 63. »Domus S. Hieronymi" (Hiëronymusdal, Lopsen [1])

1) De bewoners van dit convent worden ook „Cliunckerts" geheeten (zie Orlers in zijn straks te noemen werk, blz. 121). De oorsprong van dezen naam is mij even onbekend als die van het woord Lopsen. De gissing van v. Heussen, l. l. tom. I, p. 479 (*Oudh. en gest. v. Rhynland*, blz. 407 v.), en van v. Slee, a. w. blz. 194, dat hij zal moeten afgeleid worden van Willem Hermansz. Klinkert (zie boven, dl. II, blz. 34, noot 4), lacht mij volstrekt niet aan.

bij Leiden in Zuid-Holland, in het bisdom Utrecht [1]). Stichter en stichtingstijd geheel onbekend. Eerst de algemeene kapittels, door de Tertiarissen op 3 Mei 1450 (v. Heussen, tom. I, p. 479) en in 1451 (Römer, afd. I, blz. 351) in dit klooster gehouden, toonen aan, dat het bestaat, tot den derden regel van Franciscus behoort en waarschijnlijk niet onbelangrijk is. De overgang tot de orde der reguliere kanunniken moet hebben plaats gehad tusschen 1456 en '60 (zie Römer, t. a. p.); de inlijving in het Kapittel van Windesheim, blijkens de rangorde van de daartoe behoorende conventen op de lijst bij Busch (»Chron. Wind." p. 206), vóór 1465 (zie beneden, n°. 65). Langdurig bestuur van den prior Rudolf Gerritsen van Weesp, profesbroeder van het klooster te Birket (zie boven, n°. 27), die het huis »in spiritualibus et temporalibus immodice promovet" en er in 1483 sterft (Matthaeus, p. 519). Vergadering van afgevaardigden uit al de Hollandsche en Zeeuwsche kloosters, alhier gehouden wegens de voorgenomen schatting op de geestelijke huizen en personen door Karel den Stoute, 5 Febr. 1475 (»Divisie-kroniek", div. XXX, cap. 84; verg. boven, dl. II, blz. 41 v.). Dergelijke vergadering, om de privilegiën van de godshuizen, behoorende tot het Kapittel van Windesheim en dat van Sion, te verdedigen, 1516 (Römer, blz. 352). Het klooster ingesloten, 1503 (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot). Hoewel het »van redelicken rijckdom ende innecomen" is, wordt het zóó slecht beheerd, dat de broeders het moeten verlaten (Orlers, blz. 121). De Windesheimsche prior generaal, Nicolaas van Harderwijk, geeft de goederen en inkomsten, onder voorwaarde van levenslang jaargeld voor de twee overgebleven broeders, aan het S. Catharinagasthuis over, 19 Jan. 1526 (v. Leeuwen, blz. 499). Reeds in 1530 schijnt het een ziekenhuis te zijn geweest (v. Mieris, dl. I, blz. 164). Bij het beleg van 1574 wordt het geheel vernietigd (v. Leeuwen, blz. 57). Bij de uitbreiding der stad in 1611 komt

1) Volgens Lindeborn, l. l. p. 352 (*Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 161), maakt Lentius op zijne in 1585 te Keulen uitgegeven lijst der Windesheimsche kloosters (zie boven, blz. 4) geen melding van dit convent. Waarschijnlijk, omdat het reeds in 1526 op wettige wijze aan het S. Catharinagasthuis was overgedragen, gelijk zoo aanstonds zal blijken.

de plaats, waar het gestaan heeft, binnen de muren (v. Mieris, dl. I, blz. 13, 177). Een deel van het land des kloosters wordt bij die gelegenheid tot de nog bestaande Beestenmarkt gemaakt (aldaar, blz. 177).

Eene bewerking der stof, die door aanwending van nieuwe bronnen zelve als bron kan dienen, leverde Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. I, blz. 350—352. — Voorts zie men v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 479 (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Rhynland*, Leid. 1719, blz. 407—410; fol. uitg. dl. III, blz. 902 v.); Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 519; de zoogenaamde „Divisie-kroniek", div. XXX, cap. 84 (in de uitgave van v. Gouthoeven, *D' oude Chronijcke ende Historien van Holland*, 's Grav. 1636, blz. 498 v.); Gompertz in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, Haarl. 1873, dl I, blz. 437—439 (notariëele akte van 28 Nov. 1495, waarbij door den prior Mathias Hugo'sz. vijf leekebroeders in het klooster worden opgenomen; verg. boven, dl. I, blz. 122, noot 1); Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden*, 2de druk, Leyd. 1641, blz. 121, 560; v. Leeuwen, *Korte besgryving van het Lugdunum Batavorum, nu Leyden*, Leyd. 1672, blz. 57, 498; v. Mieris, *Beschryving der stad Leyden*, Leyd. 1762, dl. I, blz. 13, 164, 169, 177. — De afbeelding van het klooster (fraaie gravure van C. Brouwer naar eene teekening uit de 16de eeuw), vermeld bij Römer, a. w. afd. II, blz. 257, heb ik wel gevonden in het exemplaar van v. Mieris op de bibliotheek der Maatsch. v. Ned. Letterkunde te Leiden (dl. I, tegenover blz. 130), maar blijkens het „Bericht aan den boekbinder" op blz. 362 behoort zij niet tot het werk zelf, zoodat zij dan ook in andere exemplaren ontbreekt. — Zonder waarde voor het onderwerp zijn Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 352 (v. Heussen en v. Rijn *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 161, 232 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 621, 638 v.); Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, p. 110; v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. VII, blz. 443. De compilatie van v. Slee, a. w. blz. 193—195, behoort tot de zwakste gedeelten van zijn boek.

N°. 64. »Domus B. Mariae Virginis" te Clausen of Everardsclausen [1]), in het bisdom Trier. Een eenvoudig landbouwer en wijngaardenier, Everard, innig vereerder van de H. Maagd en groot voorstander van den ongehuwden staat, plaatst in eene

1) Lat. „Clusa". De naam wordt verschillend gespeld. Het klooster lag oostelijk (Browerus en Masenius, *Annales*, tom. II, p. 284), of liever noord-oostelijk van Trier, in de buurt van de dorpen Esch en Pisport.

onbebouwde streek een van boven uitgeholden paal met een door hem te Trier gekocht klein beeldje van de Moeder Gods met het lijk van haren Zoon op den schoot, 1440. Hij bouwt er later een klein huisje voor, in welks voorsten muur hij het plaatst. Menigte van wonderen bij dit beeldje, en groote toevloed van menschen. Het huisje door eene kapel vervangen (alles ontleend aan Bruschius, p. 177 seq.). Everard wenscht met medehulp van anderen nabij de kapel eene kerk op te richten. De pauselijke legaat, Nicolaas van Cusa, verbiedt de zaak ten gevolge van vijandigen invloed, 1450, maar wordt er op wonderbare wijze voor gewonnen, zoodat de kerk verrijst en door den aartsbisschop van Trier wordt gewijd, 1451 (Browerus, Masenius en v. Stramberg, tom. II, p. 208 seq.). Bij de kerk komt een klooster van reguliere kanunniken, dat door broeders van het eiland Niederwerth (zie boven, n°. 52) wordt ingericht, 1456 (l. l. p. 207, 210). Het klooster wordt, blijkens de rangorde op de lijst der Windesheimsche conventen (Busch, »Chron. Wind." p. 206), in het Kapittel opgenomen vóór 1465 (zie het volgend n°.). Voortreffelijke priors (Bruschius, p. 178—180; Browerus, Masenius en v. Stramberg, l. l. p. 210—212). Één hunner is Joannes van Eindhoven, eerste novitius van het convent, en later bisschop van Azote en suffragaan van den Aartsbisschop, 1474—'83 (Browerus, Masenius en v. Stramberg, p. 210, 211). De kerk vernieuwd, en het klooster op twintig priesters en dertien broeders gebracht, omstr. 1500 (p. 211). Voortdurende wonderen van de 15[de] (Browerus en Masenius, tom. II, p. 286, 289, 309, 311) tot de 17[de] eeuw (Browerus, Masenius en v. Stramberg, p. 215—232; verg. boven, dl. II, blz. 267). Ondanks de Windesheimsche statuten (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3) dragen de priors in de 18de eeuw ook den titel van »proost" (l. l. p. 213). De Aartsbisschop verleent den prior Nicolaas Zorn (1744—'68) het recht, de bisschoppelijke insigniën te dragen, 1765, alsmede den titel van abt (p. 213 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 32, de noot), die evenzeer door zijn onwaardigen opvolger gevoerd, maar door diens opvolger geweigerd wordt (p. 214). Onder dezen laatste, Karel Caspar Lintz, wordt het klooster opgeheven, 15 Aug. 1802, waarin zich destijds nog twaalf geestelijken bevinden (p. 214).

De oudste mij bekende bron voor de geschiedenis van dit klooster is Bruschius, *Chronologia monasteriorum Germaniae praecipuorum*, Sulzb. 1682, p. 177—180 (loopende tot 1551, toen de eerste druk van dit werk te Ingolstadt verscheen); de nieuwste en eenig volledige is Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 207—214. — Meer bepaald aangaande het Maria-beeldje en de wonderen, bekeeringen enz., die er aan zijn verbonden, zie men o. a. Browerus en Masenius, *Antiquitates et annales Trevirenses*, Leod. 1670, tom. II, p. 284 seq., 286, 289, 290, 294, 305, 309, 311; uitvoeriger Browerus, Masenius en v. Stramberg, l. l. tom. II, p. 215—232; nog uitvoeriger de *Chronica sacrae aedis Clvsanae, vulgo Eberhards Clausen* (M. S., waarschijnlijk autograaf; met fraaie hand geschreven in 1643; aanwezig in de Bourg. bibl. te Brussel, n°. 8485). — Oorspronkelijk, maar bij zoo grooten overvloed schraal, zijn de korte berichten van Trithemius, *Chronicon Sponheimense* (in zijne *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars II), p. 368 seq., en *Annales Hirsavgienses*, S. Galli, 1690, tom. II, p. 429. — Als Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 483a, Eversclusen noemt onder de door Bodiken hervormde conventen, dan moet dit zóó verstaan worden, dat het ingericht is door broeders van het eiland Niederwerth, wier klooster zijne inrichting aan die van Bodiken had te danken (zie boven, blz. 123). — Niet oorspronkelijk, maar van andere schrijvers, vooral van Bruschius afhankelijk, zijn Miraeus, *Canonicorvm regvlarivm ord. S. Avg. Origines ac Progressus*, Col. Agr. 1614, p. 194—196; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 352 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 161—163; fol. uitg. dl. VI, blz. 621); Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 556—559, 572. — Bekkers, *Beschrijving* enz. (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), blz. 19, levert niets dan het ons reeds bekende: „den eerwaardigen Heer Prior is Preelaat geworden, en heeft het reght van Mitter en Staf te dragen". Dit is te meer te verwonderen, wijl hij, in 1805 schrijvende, het klooster nog zeer goed kan hebben gekend. — v. Slee, a. w., wijdt aan Evertsclusen slechts hier en daar, als in 't voorbijgaan, eenige woorden.

N°. 65. »Domus S. Martini" te Leuven in Brabant, in het bisdom Luik [1]). Mr. Hendrik Wellens, priester en syndicus aan de universiteit te Leuven (v. Even, p. 253), vermaakt op zijn ziekbed aan de broeders van Groenendaal, Rooklooster, Zevenborren en Bethlehem zijne roerende en onroerende goederen, om daarvan in zijne woning een fraterhuis op te richten naar de

1) Later onder dat van Mechelen.

wijze der Zwolsche of Deventersche broeders, 22 Febr. 1433 (»Analectes", tom. VII, p 223—227). Godfried Toorn van Meurs (Dumbar, »Analecta", tom. I, p. 114), rector der broeders van Deventer, zendt twee zijner geestelijken, Gillis Walrams en Werner van Zutphen, om de nieuwe stichting te aanvaarden, Juni 1433 (v. Even, p. 253). Godfried zelf, die, ondanks het verlof om na het Utrechtsche schisma terug te komen (1432), uit Deventer geweerd blijft (Dumbar, l. l. p. 77), vertoeft er eenigen tijd met Dirk van Herxen, rector van het fraterhuis te Zwolle (Petrus Impens, lib. V, art. 3, § 1). De broeders stichten het fraterhuis van S. Hiëronymus te Gent, waaruit na weinige jaren dat van Cassel in Vlaanderen voortkomt, dat later in een klooster wordt veranderd, alsmede een zusterhuis te Aarschot, dat vervolgens eveneens een convent wordt (Sanderus, »Chorogr. sacra", tom. II, p. 120). Met toestemming der gestelde machten gaan zij tot de orde der reguliere kanunniken over, 20 Aug. 1447 (l. l. p. 120 seq.), zoodat het fraterhuis een klooster wordt. Tevens nemen zij de insluiting aan (zie boven, dl. II, blz. 54, de noot, en blz. 277, noot 4). Hun rector Walrams (1433—'47) wordt hun eerste prior, 1447—'59 (Sanderus, p. 123). Hij geeft door het oprichten van eene slaapzaal, eene kapittelkamer, eene sacristie enz., aan het huis een meer kloosterlijk aanzien (dezelfde, p. 121). Ongetwijfeld om in hun onderhoud te voorzien (zie boven, dl. I, blz. 221 v.; dl. II, blz. 194 v.), schrijven de broeders onder zijn bestuur acht uren per dag (p. 123; verg. boven, dl. II, blz. 194 [1]). Dat zij de boekdrukkunst zullen beoefend hebben, moet minstens zeer worden betwijfeld (zie boven, dl. II, blz. 196—198; verg. v. Even, p. 254, note 2). Hun innige wensch, om in het Kapittel van Windesheim te worden opgenomen, blijft langen tijd onvervuld, wijl hunne inkomsten niet toereikende zijn voor acht broeders (Sanderus, p. 121; verg. boven, dl. II, blz. 52). Reeds 17 Jan. 1461 besluiten zij er toe

1) Nog ten tijde van Sanderus bevonden zich in sommige cellen van het klooster de schrijftoestellen der broeders, die aldus worden beschreven: „sedes magnae cum capsulis ad latera et pulpitis praeaffixis, rotulaeque ad sustollendam vimineam aut ligneam machinulam, in quâ folia recenter scripta utpote majusculâ plerùmque litterâ, pingui notâ ac crasso calamo, commodiùs exsiccari possent" (Sanderus, *Chorogr. sacra Brab.*, tom. II, p. 120).

(zie boven, dl. II, blz. 53, de noot), en eerst 30 Apr. 1465 heeft de inlijving plaats (»Inventaire", n°. 34; verg. boven, t. a. p.). Nochtans schijnt volgens de lijst der Windesheimsche kloosters bij Busch (»Chron. Wind." p. 206), die in 1464 werd afgesloten (zie boven, dl. I, blz. 314; dl. III, blz. 3), reeds in het laatstgenoemde jaar genoegzame zekerheid dienaangaande te hebben bestaan. Het koor vergroot, 1472—'77, en met veertien geschilderde ramen opgeluisterd (Sanderus, p. 121). Het klooster, door meerderen begunstigd (dezelfde, p. 122), gaat in het tijdelijke bovenal vooruit door de vereeniging met het in 1578 verwoeste S. Mariëntroon [1]), 20 Febr. 1587 en 1616 (v. Even, p. 254; verg. boven, blz. 71 v.). Voortaan heet het »Thronus B. Mariae ad S. Martinum" (Latomus en Hoyberge, p. 101), en neemt op de lijst der Windesheimsche conventen de plaats van S. Mariëntroon in (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5). Waarschijnlijk veel vroeger dan eenig ander der verbondene kloosters, namelijk reeds in de 15de eeuw, heeft het eene kloosterschool, maar met overheerschend geestelijke strekking (zie boven, dl. II, blz. 187 v.). Rijke bibliotheek, zeer rijk vooral aan »Vitae Sanctorum" (Sanderus, »Bibl. Belg. manuscr.", pars II, p. 208—233; verg. boven, dl. II, blz. 199). Merkwaardige priors (Sanderus, »Chorogr. sacra", tom. II, p. 123—126): de reeds genoemde Aegidius Walrami, die »quod virtutis erat, Fratribus exhibuit" (p. 123); Joannes Costerius, 1554—'59, »columbanus ob vitae innocentiam" en uitgever van de »Opera omnia" van Ambrosius, »plusquam bis mille erroribus sublatis" (p. 125, 126 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 208, noot 2, en blz. 330); Joannes Vlimmerius, 1559—'62, »eruit è tenebris partem unam Sermonum D. Augustini" (p. 125, 127; verg. boven, dl. II, blz. 208, noot 2); Petrus a Sancto Trudone, 1652—'74, professor aan het Windesheimsche seminarie

1) Het archief van dit klooster is in het particulier bezit van den Heer Edward van Even, archivaris der stad Leuven (zie zijn *Louvain monumental*, p. 254, note 5), wiens plan, om in zijn straks te noemen *Brabandsch museum* de oorkonden van Mariëntroon uit te geven (zie aldaar, blz. 121) en eene verhandeling over dit convent te leveren (blz. 209 v.), helaas niet is doorgegaan. Nochtans heeft hij één dier oorkonden doen afdrukken op blz. 207—210. Dit tot aanvulling van de literatuur over het bedoelde klooster, boven, blz. 72 v.

te Leuven (zie boven, dl. II, blz. 168, 171 v.), schrijver van eene kroniek van zijn klooster (p. 126, 128; verg. boven, dl. II, blz. 220), en prior generaal der Congregratie, 1658—'74 (zie boven, dl. II, blz. 171 v.); Jacobus Thomas Bosmans, 1744 — '64 (v. Even, p. 255), secretaris der Congregatie en auteur van een onuitgegeven »Chronicon Martinianum", »volume très-précieux pour l'histoire des Chanoines réguliers" (Malou, p. 29, note 1; verg. boven, dl. II, blz. 220). Verdere merkwaardige kloosterlingen (Sanderus, l. l. p. 126—128): Otto Palins, gest. omstr. 1500, »in Mathematica et Astrologia ad Miraculum doctus" (p. 126; verg. boven, dl. II, blz. 206, noot 2); Martinus Lipsius, gest. 1555, »vir egregiè doctus, qui praesertim castigandis veteribus Scriptoribus infatigabiliter insudavit" (p. 126; verg. boven, dl. II, blz. 204, noot 7, en 208, noot 2); Nicolaas van Winghe, gest. 1552, verdienstelijk vertaler van den Bijbel (p. 126; zie boven, dl. II, blz. 270 v.), overzetter van de »Imitatio Christi" (De Backer, »Essai", p. 156 suiv.), en schrijver van goede preeken (zie boven, dl. II, blz. 320 v.); Joannes Garetius, gest. 1571, dogmatisch auteur, »contra novos haereticos disputando optimè meritus" (p. 127; verg. boven, dl. II, blz. 207, noot 7). Het convent door Jozef II opgeheven, 13 Apr. 1784, en in eene kazerne veranderd. De kloosterlingen keeren er in terug, 28 Aug. 1790, maar worden opnieuw verdreven, Maart 1795. Men richt in het gebouw een militair hospitaal op. Definitieve opheffing in naam der Republiek, 5 Jan. 1797. De kerk en vele gebouwen afgebroken, 1803. Het klooster wordt wederom kazerne en is het nog (alles ontleend aan v. Even, p. 255).

Het S. Maartensklooster te Leuven is een der merkwaardigste, misschien wel het allermerkwaardigste der Zuid-Nederlandsche, tot de Windesheimsche vereeniging behoorende conventen. Voor de geschiedenis van dit huis, met name van die zijner vele merkwaardige bewoners, is onmisbaar Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Hag. Com. 1726, tom. II, p. 119—128 (met uitvoerige afbeelding van het klooster, alsmede van zijn zegel). De meer uitwendige geschiedenis tot op dezen tijd is uit archiefstukken saamgebracht door v. Even, *Louvain monumental*, Louv. 1860, p. 253—255 (met eene kleinere afbeelding), die later nog afzonderlijk geschreven heeft over *Het zegel der priory van St-Marten*, in zijn *Brabandsch museum*, 1860—'64 (ook onder den titel van: *Mengelingen voor de geschiedenis van Braband*, 1871), blz. 151—154, met eene afbeelding van het zegel. — Voorts

zie men Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum* (zie boven, dl. II, blz. 218 v.; dl. III, blz. 58), lib. V, art. 3, § 1, en art. 11, § 2, alsmede lib. VI, art. 8, § 3 en 4 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. nº. 1278, p. 171—173, 217 seq., 264 seq.); Molanus, *Historiae Lovaniensium libri XIV*, ed. De Ram, Brux. 1861, pars I, p. 284—290; Gramaye, *Lovanium* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 16 seq; v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. I, p. 165 seq.; Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, Par. 1724, tom. IV), col. 679 (besluit tot de vereeniging van S. Mariëntroon met S. Maartensklooster, 1585); Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 101 (latere vereeniging). — *Le grand theatre sacré du duché de Brabant*, La Haye, 1734, tom. I, partie ii, p. 119—123 (met dezelfde afbeelding als bij Sanderus; zie ook het kloosterzegel in partie i, tegenover p. 1, nº. 3), bevat vooral de opschriften der graven. Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 125 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. I, blz. 219 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 479), heeft Gramaye nageschreven, en Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 172 seq., beroept zich op v. Gestel, hoewel hij voor zijne compilatie ook nog andere schrijvers moet hebben geraadpleegd. Delprat, *De Broederschap van G. Groote*, 2de druk, Arnh. 1856, blz. 173—175, die het eerste tijdperk van dit huis, toen het nog fraterhuis was, behandelt, is kort, en moet, ten opzichte van de vermeende beoefening der boekdrukkunst door de broeders, met omzichtigheid worden gebruikt. — Voor eene behandeling van het onderwerp uit de bronnen nog het volgende: Het testament van Hendrik Wellens, dat als het ware de stichtingsbrief van het huis is, kan men vinden in de *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, tome VII (Louv. et Brux. 1870), p. 223—227. De catalogus der bibliotheek, 1639, staat afgedrukt bij Sanderus, *Bibliotheca Belgica manvscripta*, Insvlis, 1641, pars II, p. 208—233. Het kloosterarchief is met enkele handschriften in het bezit van den Heer Edward v. Even (zie zijn *Louvain monumental*, p. 253, note 3). Vele andere stukken, uit het convent afkomstig en deels op dit laatste, deels op Windesheim en andere kloosters, deels op de Congregatie in haar geheel betrekking hebbende, vonden vóór eenige jaren nog juist bijtijds eene veilige plaats in het Belgisch Rijksarchief (geschreven *Inventaire des chartes du prieuré de St. Martin à Louvain*; zie aldaar, wat het convent zelf betreft, nº. 32, 33, 34, 36, 43, 46; verg. voorts boven, dl. II, blz. 157 en 188, noot 1; dl. III, blz. 49, de noot, en blz. 73, alsmede beneden, verschillende Bijlagen). Het bovengenoemd *Chronicon Martinianum* van den prior J. Th. Bosmans, benevens een *Bullarium Windesemense* behoorde laatstelijk aan wijlen Mgr. Malou (zie zijne *Re-*

cherches sur le véritable auteur du livre de l'Imitation de Jésus-Christ, 3me éd., Par. 1858, p. 29, note 1), en zal door dezen aan een geestelijk gesticht te Brugge zijn vermaakt (verg. boven, dl. II, blz. 220). Een groot aantal handschriften uit de kloosterboekerij moeten zich thans op de Bourg. bibl. te Brussel bevinden (zie v. Even, l. c. p. 254). Dat er ook eenige in particuliere handen zijn gekomen, bleek ons zooeven; en dat ditzelfde met gedrukte werken het geval is geweest, kan men zien boven, dl. I, blz. 208, de noot.

N°. 66. »Domus S. Irenaei martyris" 1) bij 2) Marbach 3), in het bisdom Bazel 4). Gesticht door Mr. Manegold van Lutenbach, met geldelijke medehulp van den edelman Burchard van Gebelswiler (Guillimannus, p. 216). Het stichtingsjaar wordt verschillend opgegeven, doch volgens Wernerus Titianus, die er prior geweest is, werd de stichting begonnen in 1094 (»Annal. Noves." col. 558). Het klooster behoort terstond tot de orde der reguliere kanunniken (l. l.). Manegold, dien wij in 1096 (»Gall. Christ." tom. V, »Instrum." n°. XVII), en misschien ook nog in 1098 (»Annal. Marbac." p. 158) en 1103 (»Gall. Christ." l. l. col. 884), als proost der in 1090 gestichte en aan S. Augustinus gewijde kerk te Marbach (»Annal. Marbac." p. 157) aantreffen, begeert zelf een der kloosterlingen te zijn (l. l.). Dat hij hun eerste proost zal zijn geweest (»Gall. Christ." col. 884), blijkt niet. De titel van »proost" schijnt later in dien van »abt" te zijn veranderd (l. l. col. 885), wat dan in 1216 met Falco moet begonnen zijn (»Annal. Marbac." p. 174). Het klooster wordt door oorlogen bijna te niet gebracht, zoodat bisschop Bertholdus er de aalmoezen der geloovigen voor vraagt, 1244

1) Niet „S. Augustini Episcopi", gelijk door Lindeborn, l. l. p. 352, en in navolging van dezen door v. Heussen en v. Rijn wordt geschreven. Zie over de vermoedelijke oorzaak van deze vergissing beneden.

2) Niet „in Marbach", gelijk op de Windesheimsche kloosterlijst van 1553 staat. Wernerus Titianus, die er prior geweest is, zegt duidelijk „apud Marpach" (zie zijne straks te noemen *Annales Novesienses*, col. 558). Ik geloof, dat deze nadere plaatsbepaling van groot belang is, om begripsverwarring te voorkomen. Zie beneden.

3) Ten Z. W. van Colmar. Zie bijv. kaart n°. 34 („l'Alsace") in den *Atlas universel* van Robert, Par. 1757.

4) Later werd het onder het bisdom Straatsburg getrokken. Zie *Gallia Christiana*, tom. V, col. 884.

(»Gall. Christ." col. 885). Omstreeks twee eeuwen later wordt het door het klooster te Bodiken (zie boven, n°. 22) [d. i. waarschijnlijk door de broeders van een daardoor reeds ingericht convent] hervormd (Busch, »Ref. mon." p. 483a). Blijkens de volgorde op de lijst der Windesheimsche huizen (Busch, »Chron. Wind." p. 206) wordt het in het Kapittel opgenomen in of na 1465 (zie het vorig n°.). Overeenkomstig de Windesheimsche statuten (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3) krijgt het kloosterhoofd den titel van »prior" (»Gall. Christ." col. 885). In 1535 onderneemt de prior Bruno van Heussen eene nieuwe hervorming (l. l.). Hetzelfde doet Johannes IV, bisschop van Straatsburg (1569—'92; Potthast, »Supplement", S. 416), die daartoe van den Windesheimschen visitator of commissaris voor Duitschland (zie boven, dl. II, blz. 97) om eenige bekwame reguliere kanunniken vraagt (»Gall. Christ.", »Instrum." col. 503). Tot het gestelde doel worden hem gezonden Wernerus Titianus en Adolphus Wevelkraven (l. l.), profesbroeders uit het klooster bij Nuis (»Annal. Noves." col. 669). Titianus, later prior generaal van het Windesheimsche kapittel (zie boven, dl. II, blz. 223), wordt door den Bisschop tot prior aangesteld en van geld en andere benoodigdheden voor het herstel des kloosters voorzien (»Instrum." l. l.), terwijl Wevelkraven supprior wordt (»Annal. Noves." l. l.). Benoeming van Titianus tot prior van het vereenigd klooster van Keulen en Nuis, 19 Mei 1585, waar hij den volgenden dag bevestigd wordt (l. l. col. 670; verg. boven, blz. 134 v.). Hij laat zijne betrekking te Marbach varen, zonder eerbiediging van de rechten des Bisschops, die hem daarom bij schrijven van 8 Aug. 1585 oproept, om ten eerste terug te komen, verantwoording van zijne administratie voor de kloosterlingen te doen, en het geld enz., dat hij heeft medegenomen, aan afgevaardigden van den Bisschop terug te geven (»Instrum." col. 504). De Elzas bij den vrede van Munster, 1648, en dien van Rijswijk, 1697, aan Frankrijk overgegaan zijnde (Wagenaar, dl. XI, blz. 496; dl. XVI, blz. 418), wordt het gezag over dit convent aan de Windesheimsche congregatie ontnomen, en bepaald, dat de Koning de kloosterhoofden zal kiezen uit drie door de broeders uit hun midden voor te dragen personen (Bekkers, blz. 19; verg. boven, dl. II, blz. 32, de noot). Deze kloosterhoofden hebben

het recht, de bisschoppelijke insigniën te dragen (Zunggo, tom. II, p. 578; verg. boven, dl. II, t. a. p.), en het klooster is eene abdij (l. l. p. 576; verg. boven, dl. II, blz. 30, de noot). In 1745 is het nog in zeer bloeienden staat (l. l. p. 578). Wanneer het werd opgeheven, is mij niet gebleken.

Het weinige, dat wij van dit convent weten, is niet geëvenredigd aan zijn ongeveer zevenhonderdjarig bestaan. Intusschen volgen de hoofdbronnen gunstig op elkander, zoodat zij te zamen eenigermate een geheel vormen. *Gallia Christiana*, tom. V (Par. 1731), col. 884 seq., en „Instrumentum" n°. XLV (col. 503 seq. achter dit deel; zie intusschen ook n°. XVII en XVIII, ofschoon ik deze niet beschouw als tot ons klooster, maar tot de kerk van Marbach te behooren), brengt de geschiedenis tot 1585. Dáár wordt zij opgenomen door Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, tom. IV, Par. 1729), col. 525, 558, 669, 670 seq. En terwijl de algemeene toestand van het klooster in de 18de eeuw blijkt uit Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, p. 576—578, 651, wordt de 17de eeuw duidelijker door Bekkers, die in zijne *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot) op blz. 19 v. der eerste pagineering het volgende zegt: „Marbach was een kleine stad, en Abdije in den Opper Elsas, gelegen bij den Rivier Rotbach; was verders een Geestelijk Prinsdom, onmiddelijk onder het duijtse Rijk staande, wiens Canonike Regulieren alleen het recht hadden, om haaren Preelaat of Abt te verkiezen. Maar naar dat den Koningh van Franckrijk bezittingh had genomen van den Elzas, die hem wird overgegeefen bij het tractaat van Munster 1648, en ook door de overeenkomste van Rijswijck 1697, zoo is niet alleen het gezagh over dit klooster van onse vergaderingh van Windesem ontnomen, maar wird ook besloten, dat zoo aldaar den tijdelijken Preelaat quam te sterfen, de Medebroeders drie uijt hun, die bequaam zoude zijn om de Abdije in het geestelijke en wereldlijke te bestieren, aan den Koningh konde voorstellen, die eene van de drie, welcke hem het meeste zoude behagen, zoude aanstellen, hetgeene dus verre ook is onderhouden." — Voorts zie men het aan Berchtoldus ontleende bericht aangaande de stichting van het klooster, bij Franciscus Gvillimannus, *De episcopis Argentinensibvs*, Frib. 1608 (zeer zeldzaam; zie boven, blz. 140), p. 216, naverteld door Miraeus, *Canonicorvm regvlarivm ord. S. Avg. Origines ac Progressus*, Col. Agr. 1614, p. 130, en nageschreven door Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 353 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 163; fol. uitg. dl. VI, blz. 621). — Busch noemt dit convent slechts éénmaal in zijn *Chronicon Windesemense*, p. 206, als deel uitmakende van het Kapittel van Windesheim, en éénmaal in zijn werk *De reformatione monasteriorum*,

p. 483a, als behoorende tot de door Bodiken hervormde kloosters. — Menige bijzonderheid uit de vroegere geschiedenis van dit huis zou te putten zijn uit de *Annales Marbacenses* (in Pertz, *Monvmenta Germaniae historica*, tom. XVII, Hannov. 1861, p. 145—180), indien men met den uitgever daarvan, Wilmans (zie diens Voorrede, l. l. p. 142—145), alles wat van de kerk te Marbach wordt gezegd, mocht opvatten als tevens van het klooster aldaar gesproken. Wat mij betreft, ik geloof, dat er onderscheid gemaakt moet worden tusschen de „Marbacensis ecclesia" binnen de stad, en het „Marbacense monasterium" daarbuiten (verg. boven, blz. 156, noot 2). De eerste was met medehulp van Mr. Manegold van Lutenbach gesticht door den edelman Burchard van Gebelswiler in 1090; het laatste juist omgekeerd met medehulp van den edelman Burchard van Gebelswiler door Mr. Manegold van Lutenbach in 1094 (zie over beiden de *Annales Marbacenses*, p. 157). De eerste was gewijd aan den H. Augustinus (l. l. p. 158); het laatste aan den H. Irenaeus (zie *Gall. Christ.* tom. V, „Instrumenta", col. 503). Aan de eerste waren kanunniken verbonden (l. l. col. 474, 475); het tweede behoorde tot de orde der reguliere kanunniken (Titianus, *Annal. Noves.* col. 558). Beiden schijnen door proosten te zijn bestuurd geweest; van de eerste is dit zeker, daar in een officieel stuk van 1096 de meer genoemde Manegold (*Gall. Christ.* l. l. col. 474), en in een ander van 1120 (col. 475) Gerungus als zoodanig voorkomt (verg. ook de *Annales Marbacenses*, p. 159, op het jaar 1130). Neemt men hierbij nog in aanmerking, dat er bovendien een „monasterium omnium Sanctorum Marbacense" moet zijn geweest (l. l. p. 158, op het jaar 1115), dan zal men licht begrijpen, dat verwarring van kloosters en proosten mogelijk is te achten. De „Series praepositorum, abbatum et priorum" in *Gall. Christ.* tom. V, col. 884 seq., acht ik daarom niet te vertrouwen, en vooral, ik zou niet met Wilmans in zijne Inleiding vóór de *Annales Marbacenses*, (p. 144) durven beweren, dat dit werk in het klooster te Marbach (d. i. in hetzelfde, waarin Wernerus Titianus later prior is geweest; m. a. w. in het buiten de stad gelegen S. Irenaeus-klooster) is vervaardigd. Het komt mij veel waarschijnlijker voor, dat de schrijver een kanunnik der aan S. Augustinus gewijde kerk binnen Marbach zal zijn geweest. Tot nadere toetsing van dit een en ander zie men, behalve de *Annales Marbacenses* zelve, ook nog in hetzelfde deel bij Pertz de *Annales Argentinenses*, p. 88, de *Annales Basileenses*, p. 196, en *De rebus Alsaticis*, p. 236 seq. — Volgens lib. I, cap. 9, van het *Venatorium* van Joannes Mauburnus (zie boven, dl. II, blz. 354), gedeeltelijk afgeschreven door Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, Col. 1630 (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), p. 530, schijnt de „Marbacensis monasterij Capitularis congregatio", die later bijna driehonderd kloosters omvatte, omstr. 1090 of '94 ontstaan te zijn. Doch als hij daarbij eene bul van paus Honorius aanhaalt, aldus beginnende: „Honorius Episcopus [servus] seruorum Dei

dilectis filijs Gernardo (*sic*) Praeposito, et eius fratribus Marbacensis Ecclesiae canonicis", dan treft men ook hier weer dezelfde verwarring van klooster en kerk aan.

N°. 67. »Domus B. Mariae" te Birckling 1), in het bisdom Würzburg. Beeltenis van Maria op eene eenzame plaats, in een boom. Er beginnen vele wonderen bij te geschieden, omstr. 1455. Groote toeloop van menschen. Van de vele offergaven wordt in vervolg van tijd een klooster voor reguliere kanunniken gebouwd (alles ontleend aan Trithemius, pars II, p. 369). Dit klooster wordt ingericht door broeders van Bodiken (zie boven, n°. 22), of van een door hen ingericht convent (Busch, »Ref. mon." p. 483a). Volgens de lijst der Windesheimsche kloosters (dezelfde, »Chron. Wind." p. 206) moet het na 1465 in het Kapittel zijn opgenomen (zie boven, n°. 65). Wat er verder mede geschied is, is mij niet gebleken. Het schijnt reeds spoedig na de Hervorming te zijn verdwenen.

Met uitzondering van twee naamsvermeldingen bij Busch, bepaalt zich alles, wat wij van dit klooster weten, tot eenige weinige regelen bij Trithemius, *Chronicon Sponheimense* (in zijne *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars II), p. 369. — Deze regelen zijn ook overgenomen door Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 354 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 164; fol. uitg. dl. VI, blz. 621). — Bij Zunggo, l. l., wordt dit convent niet eens vermeld, en v. Slee, a. w. blz. 233 v., wijdt er slechts een paar woorden aan. — Ludewig, *Geschichtschreiber von dem Bischofthum Würzburg*, Frankf. 1713, heb ik niet kunnen raadplegen, en in de voortzetting van dit werk door Gropp, *Collectio novissima scriptorvm et rervm Wirceborgensivm*, Francof. 1741, niets betreffende dit klooster gevonden.

N°. 68. »Domus S. Leonardi" te Bazel 2), in het bisdom Würzburg. Op een steilen heuvel binnen de stad zal oudtijds eene sterke burcht hebben gestaan (Urstisius, p. 145). Vóór deze burcht, binnen de muren, is een ruim plein, dat den burgers tot schietplein dient (dezelfde, p. 146). De diaken Ezelinus,

1) „Non procul ab Hippohnen", zegt Trithemius. Deze aanwijzing heeft mij echter niet gebaat, wijl ik, zelfs op oude en uitvoerige kaarten, noch de éene noch de andere plaats heb kunnen vinden.

2) Op een ouden platten grond van Bazel, uitgegeven bij F. de Wit, kan men onder n°. 14 de gansche gesteldheid van dit klooster vinden.

domproost te Bazel, verwerft dit plein van den Bisschop 1), om er eene kerk te bouwen (p. 146 seq.). Deze kerk wordt door denzelfden bisschop aan S. Bartholomaeus en S. Leonardus gewijd, 2 Nov. 1033 (p. 147). Eene eeuw daarna, 1135, stelt bisschop Adelbero III (1133—'37; zie Potthast, »Supplement", S. 276), op verzoek van Eppo, procurator der plaats, aldaar het kanonieke leven volgens den regel van den H. Augustinus in (p. 147 seq.). Paus Innocentius II hecht hieraan zijne goedkeuring, 1 Maart 1139 (p. 148). Bisschop Hendrik III (1262—'74) vereenigt het augustijner-klooster van klein Lucela, welks inkomsten te gering zijn tot onderhoud zijner bewoners, met het S. Leonardus-convent, 1264 (l. l.). Het klooster wordt door broeders van Bodiken (zie boven, n°. 22), of wel door die van een reeds door hen ingericht convent, hervormd (Busch, p. 483a). De opneming in het Kapittel van Windesheim moet hebben plaats gehad na 1465 (zie boven, n°. 65). De Hervorming doet zich reeds vroeg te Bazel gelden en verwekt er veel tweespalt. De Raad der stad gebiedt vrijheid van godsdienst, 27 Oct. 1527 (Wurstisen, S. 558). Voorts wordt besloten, de kloosters open te stellen, zonder de bewoners te dwingen heen te gaan, hen met zwart gewaad te kleeden, alsmede hen te voeden, indien zij wenschen te blijven, maar hun een jaargeld te geven, indien zij willen trouwen, Maart 1529 (dezelfde, S. 575). Het Leonardus-klooster wordt, als gift onder de levenden, tegen toekenning van burgerrecht en jaargeld aan de belanghebbenden, aan den Raad van Bazel afgestaan (Urstisius, p. 148 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 56, 144, 146, 268 2). »Habuit id [collegium] viros complures

1) Urstisius noemt hem (p. 147) Rudolphus, en geeft als jaartal 1002. Doch uit de lijst der Bazelsche bisschoppen bij Potthast, *Wegweiser*, „Supplement", Berl. 1868, S. 275, blijkt overtuigend, dat de bedoelde prelaat geen Rudolf kan zijn geweest, en de mededeeling bij Urstisius (l. l.), dat de stichter Ezelinus eerst in 1082 is gestorven, maakt zoo goed als zeker, dat ook het jaartal 1002 foutief moet zijn. Alles sluit daarentegen, wanneer men aanneemt, dat bisschop Udalricus II (1025—1040) is bedoeld, en dat 1032 moet worden gelezen. Intusschen is de fout waarschijnlijk niet het eerst door Urstisius begaan, maar door hem bij een ander gevonden. De buitengewoon hooge ouderdom van Ezelinus heeft hem zelven getroffen, blijkens de woorden: „unde eum ad extremam usque senectam peruenisse, colligitur."

2) De bewering van Urstisius (p. 148), dat de Windesheimers, aan wier Groo

eruditos, quorum lucubrationes innotuerunt" (Zunggo, tom. II, p. 655).

Gelijk uit het bovenstaande blijkt, is de hoofdbron Christianus Vrstisius, *Epitome Historiae Basiliensis*, Bas. [1577], cap. XII, p. 145—149, terwijl de Bazelsche toestanden tijdens de ontruiming van het klooster gekend kunnen worden uit een ander werk van denzelfden schrijver: Christian Wurstisen, *Baszler Chronick*, Bas. [1580], S. 558, 575 (van beide, zeer zeldzame werken bevindt zich een exemplaar in de Acad. bibl. te Utrecht). — Urstisius is grootendeels nageschreven door Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 354—356 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 164—166; fol. uitg. dl. VI, blz. 621 v.). — Busch vermeldt dit convent als behoorende tot de Windesheimsche kloosters, *Chronicon Windesemense*, p. 206, en als één der door Bodiken hervormde huizen, *De reformatione monasteriorum*, p. 483a. — Zunggo, l. l. tom. II, p. 655, beroept zich, behalve op het laatstgenoemde werk, op zeker boekske, *Basilea sacra*, p. 196, en op „Documenta Wettenhusana" (verg. beneden, blz. 165). Aan deze laatste schijnt hij zijn boven vermeld gunstig getuigenis aangaande de geleerdheid van zeer vele bewoners van dit klooster te hebben ontleend. — v. Slee, a. w. blz 234, is, volgens zijne gewoonte bij de behandeling der buitenlandsche conventen, zeer kort.

N°. 69. »Domus Rosaevallis B. Mariae" (Hasker-convent) te Haske 1) in Friesland, in het bisdom Utrecht. Zekere Dodo bouwt eene kluis, de Hasker-kluis geheeten. Na zijnen dood sticht aldaar heer Wibrand van Haske met twee andere geestelijken en eenige leeken een klooster (alles ontleend aan v. Heussen, »Hist. episc. Leov." p. 103). Het oudst bekende oorspronkelijke stuk betreffende dit convent is van 28 Oct. 1419 (Schotanus, »Documenten", blz. 119). Het wordt in den strijd der Schieringers en Vetkoopers verwoest, 1420 2). Ofschoon de naam nog

---

Kapittel ook de kloosterlingen van S. Leonardus te Bazel tot dusverre in het geestelijke onderworpen waren geweest, in 1527 bij openbaar edict hunne Orde afschaften, en besloten, daarin niemand meer op te nemen, laat ik voor hetgeen zij is. Mij is er niets van bekend, en wie zich van de hooge onwaarschijnlijkheid der zaak wil overtuigen, zie boven, dl. II, blz. 144—147.

1) Thans Haskerdijken, ten Z. van het middelpunt van Friesland.

2) Over het jaar zijn allen het eens. Daarentegen wordt de dag verschillend opgegeven. Volgens Worp v. Thabor, boek IV, blz. 55, geschiedde het „den eersten dach inden Meye"; volgens Schotanus, blz. 252, „op den tweeden Mey"; volgens Peter van Thabor, blz. 10, „des manendaghen ende des dinxdaghen, voer sinte Margrieten dach", d. i. in 1420 op 8 en 9 Juli, indien men den

als de laatste voorkomt op de lijst der Windesheimsche kloosters bij Busch (»Chron. Wind." p. 206), en er dus reeds in 1464 (zie boven, dl. I, blz. 314; dl. III, blz. 3) voldoende zekerheid aangaande de inlijving in het Kapittel schijnt bestaan te hebben, kan deze echter eerst na 1465 haar volledig beslag hebben gekregen (zie boven, n°. 65). De Friesche edelman Agge Donia steekt den prior en een conversbroeder, die hij op den weg ontmoet, uit wraakzucht de oogen uit, en moet voor deze gruweldaad zwaar boeten, 1468 (Worp v. Thabor, boek IV, blz. 113). Hasker-convent behoort niet tot de kloosters, die, bij de oprichting der nieuwe bisdommen, door paus Pius IV aan de bisschoppelijke tafel van Leeuwarden worden toegewezen, 1461 (zie v. Heussen, l. l. p. 29, 30; verg. boven, dl. II, blz. 151). Desniettegenstaande wordt het opgegeven als door den Bisschop »mede geïncorporeerd" (Winsemius, »Beschrijvinghe", onder »Haskerlandt"). Zeker is het, dat de stadhouder van Friesland het te gelijk met de geïncorporeerde goederen aan de Staten van dat gewest overdroeg, 9 Nov. 1579 (Thoe Schwartzenberg, dl. IV, blz. 87 v.). Het wordt geslecht, doch de sporen schijnen nog te bestaan in een oneffen stuk land en eenige uitgedroogde vaarten (v. d. Aa, dl. V, blz. 205).

Aangaande dit klooster is weinig bekend, en dat weinige moet nog uit verschillende boeken worden bijeengebracht. Men zie daartoe: v. Heussen, *Historia episcopatus Leovardiensis* (in zijne *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. II), p. 103 (vert. door v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Vriesland*, dl. II, blz. 311—313; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. V, blz. 214 v.); Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Vierde boek der kronijken van Friesland* (uitgegeven door het „Friesch Genootschap"), Leeuw. 1850, blz. 55, 113; Peter Jacobsz. van Thabor, *Historie van Vriesland* (in Visser en Amersfoordt, *Archief voor vaderlandsche, en inzonderheid Vriesche geschiedenis*, Leeuw. 1824, st. I—III), blz. 10, 384; Ubbo Emmius, *Rervm Frisicarvm historia*, Lvgd. Bat. 1616, p. 395; Winsemius, *Chroniqve ofte Historische geschiedenisse van Vrieslant*, Fran. 1622, fol. 251, 640; dezelfde, *Beschrijvinghe van Vrieslandt* (achter het genoemde werk; ongepagineerd), onder het opschrift „Haskerlandt"; Schotanus,

---

genoemden dag op 13 Juli (zie Kulik, *Die Jahresformen der christlichen Zeitrechnung*, 3te Aufl., Prag, 1861, S. 6, 13), of op 15 en 16 Juli, wanneer men hem op 20 Juli plaatst (zie *L'art de verifier les dates*, Par. 1750, partie I, p. 178).

De Geschiedenissen Kerckelyck ende Wereldtlyck van Friesland, Fran. 1658, blz. 252, 336, 814, 836; „Brieven ende docvmenten" achter dit werk, blz. 119; Thoe Schwartzenberg, *Groot placaat en charter-boek van Vriesland*, Leeuw. 1768, dl. I, blz. 489, 541 v., 598, 613 v., 625, 649, 651 v., 652, 690, 695, 695—697, 707, 742, 745, 747, 752, 773, 775; dl. II, blz. 209, 410, 410 v., 411, 412 v.; dl. III, blz. 415 v., 481—483; dl. IV, blz. 87 v. (met uitzondering van het laatst bedoelde stuk, dat echter ook bij Winsemius, *Chroniqve*, fol. 640, is afgedrukt, meestal bestaande uit koopbrieven, ruilbrieven, quitantiën enz. van geringe historische waarde); v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinch. 1839, dl. V, blz. 205 (de tegenwoordige gesteldheid van het terrein). — De vermelding van dit klooster op de lijst bij Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 206, heeft alleen chronologische waarde (zie boven); Lindeborn, l. l. p. 365 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 166; fol. uitg. dl. VI, blz. 622), noemt slechts den naam; Zunggo, l. l., zwijgt er geheel van; Foeke Sjoerds, *Historische jaarboeken van Friesland*, dl. IV, blz. 406, en de *Tegenwoordige staat van Friesland*, dl. III, blz. 507, hebben niets te beduiden; ook v. Slee, a. w. blz. 185 v., heeft van dit convent niet veel te verhalen.

N°. 70. »Domus B. Christinae" te Iterwile 1), in het bisdom Straatsburg. Gesticht door den Straatsburgschen kanunnik Cunradus voor de ziel van zijn vader Trutherus en zijne moeder Berchta, 1137 (Guillimannus, p 237). Bisschop Robertus (1440—'78; zie Potthast, »Supplement", S. 416) vereenigt het, [waarschijnlijk als middel ter hervorming], met het Kapittel van S. Arbogastus, buiten de poort van Straatsburg, 1454, en weinig tijds daarna met het klooster te Trutenhusen (zie boven, n°. 59). [Overeenkomstig de Windesheimsche statuten; zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3] wordt de abdij in eene priorij veranderd (alles ontleend aan »Gall. Christ." tom. V, col. 849). De inlijving in het Kapittel moet na 1465 hebben plaats gehad (zie boven, n°. 65). Het klooster wordt in den Boerenoorlog verwoest (Franc. Petrus bij Zunggo, tom. II, p. 572), en behoort in 1538 tot de verdwenen Windesheimsche conventen (zie boven, dl. II, blz. 146). Zijne inkomsten vervallen aan het Bisdom (»Gall. Christ." l. l.; verg. ook col. 776).

1) Ten Z. W. van Straatsburg. Zie bijv. de meergenoemde kaart n°. 34 („l'Alsace") bij Robert, *Atlas universel*, Par. 1757, alwaar twee Iterswiller's op geringen afstand van elkander, benevens eene menigte plaatsnamen, op „willer" uitgaande, in den omtrek.

Hoofdbron: Sammarthani, *Gallia Christiana*, tom. V (Par. 1731), col. 849, 776. — Zie voorts Franciscus Gvillimannus, *De episcopis Argentinensibvs*, Frib. 1608 (zeer zeldzaam; zie boven, blz. 140), p. 237, en Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, tom. II, p. 572, die zich beroept op schriftelijke aanteekeningen van Franciscus Petrus, den geleerden regulier van Wettenhusen. — Wat Lindeborn, l. l. p. 356 (v Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 166 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 622), aangaande dit klooster verhaalt, is aan Guillimannus ontleend. — v. Slee, a. w. blz. 234, verwijst naar Zunggo en v. Rijn.

N°. 71. »Domus S. Joannis Baptistae" te Volckerdinckhusen 1), in het bisdom Paderborn. Ofschoon er van dit augustijnernonnenconvent eerst in 1171 melding gemaakt wordt, is het waarschijnlijk het oudste (Curtze, S. 330), of althans één der oudste kloosters (dezelfde, S. 633) in Waldeck. Het wordt in een convent van reguliere kanunniken veranderd, 1465 (S. 330, Note 3; S. 346, Note 1). Dit geschiedt, met verlof van den bisschop van Paderborn en den graaf van Waldeck, door Herman van Stralen (zie boven, dl. II, blz. 353), prior te Molenbeke (verg. boven, blz. 111). Deze zendt daartoe vier kloosterbroeders en eenige leekebroeders met leeftocht en kleederen (verg. boven, dl. I, blz. 294; dl. II, blz. 337), landbouw- en schrijfgereedschap (verg. Curtze, S. 346, Note 1), groot en klein vee, paarden enz. Het generaal kapittel vaardigt Johan Clovekorn, prior van Richenberg (zie boven, dl. II, blz. 353), en Johan Busch, prior van Sulta (zie boven, dl. I, blz. 303), af, om te zien, of het klooster tot inlijving geschikt is. Deze brengen rapport uit, en ontvangen de opdracht, het te incorporeeren (verg. boven, dl. II, blz. 52). Zij vervullen dien last, laten de vier broeders gelofte doen, en bevestigen den door hen benoemden prior Lambert van Buren, professbroeder van Molenbeke, die eerst hun rector is geweest (al het bovenstaande ontleend aan Busch, p. 484[b]). Deze inlijving moet hebben plaats gehad tusschen 1465 (zie boven, n°. 65) en 1471 (toen Busch dát gedeelte zijner »Ref. mon.", waarin dit

1) De naam wordt zeer verschillend gespeld. Zoo vindt men ook Volderdinckhusen, Volkerhusen, Volkhardinghausen, enz. Het lag 4½ Duitsche mijl ten N. van de stad Waldeck, en 1 mijl ten W. van het stadje Landau. Zie bijv. de kaart van „Waldeck comitatvs" in den meer genoemden *Novus atlas* van Janssonius, tom. I, litt. Mmm.

een en ander voorkomt, reeds had voltooid; zie aldaar, p. 914[c]; verg. boven, dl. I, blz. 320). Ofschoon de Hervorming tamelijk vroeg in Waldeck ingang vindt (Curtze, S. 337), heeft Volckerdinckhusen nog conventualen in 1556 (dezelfde, S. 339). In datzelfde jaar roepen de graven van Waldeck eene synode bijeen, die in dit klooster vergadert, en besluit, de oude kerkordening om te werken en haar vervolgens in te voeren (a. a. O.). Volckerdinckhusen wordt geheel hervormd vóór 1576 (a. a. O.). In dit jaar sterft de laatste broeder, en het huis wordt een gesticht voor acht arme lieden (S. 633). In 1630 is men werkzaam, om het voor de Windesheimsche congregatie te herwinnen (Pennottus, p. 526; verg. boven, dl. II, blz. 169, en dl. III, blz. 6). De zegepraal van het Protestantisme in Duitschland verijdelt deze plannen (zie boven, dl. II, blz. 169), maar het armen-gesticht gaat toch in den dertigjarigen oorlog te gronde (Curtze, S. 633). Ook het gebouw lijdt in dien oorlog veel, ofschoon er thans nog gedeelten van bewoond worden (a. a. O.), en er onder alle Waldecksche kloosters van dit wel het meest is overgebleven (S. 371). De klokken zullen naar Twiste en Landau, het altaarbeeld naar Ober-Waroldern zijn gekomen (S. 633), de manuscripten en boeken in de Vorstelijke Bibliotheek (S. 347). Het tegenwoordige dorp Volkhardinghausen is in 1715 uit de verdeeling van eene kloostermeierij, die reeds in 1683 vermeldt wordt, ontstaan (S. 633).

Wat er nog aangaande de meer uitwendige geschiedenis van dit klooster bekend is, moet geput worden nit het even degelijk als voortreffelijk geordend werk van L. Curtze, *Geschichte und Beschreibung des Fürstenthums Waldeck*, Arolsen, 1850, S. 330, 333, 339, 343, 346, 371, 633 (verg. ook diens artikel „Waldeck" in Herzog's *Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Hamb. 1854, Bd. XVII, S. 497, 498 f.). — De hervorming van Volckerdinckhusen en zijne inlijving in het Kapittel van Windesheim is op eene wijze, waaruit de daarbij gebruikelijke handelingen het best kunnen gekend worden, verhaald door Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 484[b]—484[c]; verg. ook p. 483[a] en 483[c]. — Kort maar belangrijk is de bijvoeging „nostri sunt in opere pro recuperatione" op p. 526 van de op kosten van het Windesheimsche klooster „SS. Corpus Christi" te Keulen (zie boven, blz. 135) in 1630 gedrnkte uitgave der *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita* van Pennottus (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5). — Wat verhaald wordt door Lindeborn, l. l. p. 356 (v. Heussen en v. Rijn. *Oudh. en gest. v.*

Deventer, dl. II, blz. 167; fol. uitg. dl. VI, blz. 622), door Zunggo, l. l. tom. II, p. 614 seq., en door v. Slee, a. w. blz. 234, is aan Busch ontleend.

N°. 72. »Domus B. Mariae Magdalenae" te Groot-Frankendaal [1]), in het bisdom Worms. Een aanzienlijk man, Eckenbertus of Erkenbertus, en zijne vrouw Rilindis, leggen den grondslag tot eene kerk, 25 Apr. 1119 (»Chron. Worm." p. 93). Bij deze kerk, door bisschop Burchard of Buggo II gewijd, worden geestelijken geplaatst, die naar den regel van den H. Augustinus leven (Schannat, tom. I, p. 147; tom. II, p. 65). De genoemde bisschop begiftigt hen, 6 Oct. 1125 (dezelfde, tom. II, p. 65 seq.). Hun eerste proost, Bertholphus, treedt weldra af, en wordt opgevolgd door den stichter zelven (tom. I, p. 147, 148). Pausen en vorsten begunstigen het klooster (tom. I, p. 147; tom. II, p. 66 seq., 69), en bisschop Reinhard I bevestigt al deze privilegiën, 19 Aug. 1448 (tom. I, p. 148; tom. II, p. 239 seq.). Inmiddels is het vrouwenklooster Klein-Frankendaal wegens de bedorven zeden der zusters ontruimd, en zijn de inkomsten daarvan door paus Eugenius IV aan Groot-Frankendaal toegewezen, 1431 (tom. I, p. 164). Maar ook dit laatste neigt door het wangedrag zijner bewoners ten ondergang (tom. II, p. 244), zoodat de reeds genoemde bisschop Reinhard I den laatsten proost of abt, Joannes v. Ingelheim, van zijne waardigheid ontzet (tom. I, p. 148, 149), en het klooster geheel aan het Kapittel van Windesheim onderwerpt, 1468 (tom. II, p. 244 seq.). De hervorming geschiedt door broeders van Kirsgarten (»Chron. Worm." p. 158), dat zelf vijf en twintig jaren te voren door kloosterlingen van Bodiken is hervormd (l. l. p. 156 seq.; verg. boven, blz. 113). Overeenkomstig de Windesheimsche statuten (zie boven, dl. II, blz. 28 noot 3) wordt de titel van »abt" in dien van »prior" veranderd (Wernerus Titianus, col. 562). Merkwaardig kloosterling: de sterrekundige en cosmograaf Willem van de Velde (Trithemius,

1) Ten Z. van Worms. — Het heette Groot-Frankendaal, in onderscheiding van het vrouwenklooster Klein-Frankendaal, dat door dezelfde echtelingen, Erckenbertus en Rilindis, werd gesticht, en welks kerk in 1125 begonnen en in 1139 door bisschop Buggo ter eere van den H. Stephanus gewijd werd. Zie het *Chronicon Wormatiense*, p. 93, 95, en Schannat in zijn straks te noemen werk, tom. I, p. 164.

»Catal. illustr. viror." p. 172; verg. boven, dl. II, blz. 206, noot 3). De bewoners van Kirsgarten, wier huis in 1525 door de burgers van Worms is verwoest, worden in Frankendaal opgenomen (Schannat, tom. I, p. 152; verg. boven, blz. 114). Wegens het veldwinnend Lutheranisme worden, volgens besluit van den prior superior van het Windesheimsch kapittel, broeders uit de verschillende Brabantsche kloosters naar Duitschland gezonden, en onder hen Petrus Juecht uit Zevenborren naar Frankendaal, waar hij door den prior aan het hoofd eener tot het klooster behoorende parochie wordt geplaatst (zie boven, dl. II, blz. 148 v.; verg. aldaar, blz. 313 v.). De laatste prior, Joannes van Andernach, geeft het klooster benevens het daarbij ingelijfde Klein-Frankendaal en Kirsgarten over aan Frederik III, keurvorst van de Palts, 1564 (Schannat, tom. I, p. 148), die het in 1565 opheft (Struven, S. 260). Reeds bij zekere »capitulatie" van 13 Juni 1562 heeft de Keurvorst het aan uitgeweken gereformeerde Nederlanders afgestaan, om er eene stad te bouwen (Le Long, blz. 67). Binnen weinige jaren verrijst er eene fraaie fabriekstad, die door den Keurvorst met vele privilegiën begiftigd en bij herhaling aanzienlijk versterkt wordt (dezelfde, t. a. p.). Bisschop George Frederik van Greiffenclaw herkrijgt het oorspronkelijk recht op het klooster, 1622, en schenkt het aan de paters Jezuïeten te Worms, 1626 (Schannat, tom. I, p. 148). Terwijl deze vertragen, trachten de Windesheimers weer in het oude bezit te komen (verg. boven, dl. II, blz. 169), waaruit een rechtsgeding ontstaat, dat eindelijk in 1645 ten gunste van beide partijen wordt beslist, zoodat hun het gezamenlijk bezit wordt toegestaan, ofschoon geen van beiden het geniet (dezelfde, l. l.).

De hoofdbron voor de geschiedenis van dit klooster is Schannat, *Historia episcopatus Wormatiensis*, Francof. 1734, tom. I, p. 147—149, 152, 164, met de daarbij behoorende „Probationes" n°. LXXII, LXXIII, LXXV, CCLXII en CCLXVII, in tom. II, p. 65—67, 69, 239 seq., 244 seq. — Verdere bijzonderheden leveren de Monachus Kirsgartensis anonymus, *Chronicon Wormatiense* (in Ludewig, *Reliqviae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. II), p. 90—96, 158, 163 seq.; Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, Par. 1724, tom IV), col. 562; Struven, *Ausführlicher Bericht von der Pfältzischen Kirchen-Historie*, Franckf. 1721, S. 172, 260; Le Long, *Kort historisch verhaal van den eersten oorsprong der Nederlandschen Gereformeerden kerken onder 't kruys*, Amst. 1751 (zeer zeldzaam), blz. 67. — De merkwaardige kloosterling Willem van de Velde is het best te kennen uit Joa. Trithemius, *Catalogvs illvstrivm virorvm* (in zijne zeer zeldzaam voorkomende *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I), p. 172, terwijl de korte mededeelingen van denzelfden schrijver aangaande ons klooster, in zijne *Chronica insignis monasterii Hirsavgienses* en zijn *Chronicon Sponheimense* (in de genoemde *Opera historica*, pars II, p. 125, 247), alsmede in zijne *Annales Hirsavgienses*, S. Galli, 1690, tom. I, p. 401, onbeduidend zijn. — Nog onbeduidender is Bucelinus, *Germania sacra*, pars II (in zijn *Germania topo-chrono-stemmato-graphica*, Ulm. 1655, tom I), p. 34, en *Monasteriologia* (l. l. tom. II), p. 181. — Browerus en Masenius, *Antiquitates et annales Trevirenses*, Leod. 1670, tom. II, p. 33, hebben geput uit Trithemius; Sammarthani, *Gallia Christiana*, tom. V (Par. 1731), col. 673, 711, uit Titianus; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 356 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 167 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 622), uit Trithemius en Titianus beiden. — De beste compilatie is die van Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 562 seq., waarbij echter het werk van Schannat, dus juist de hoofdbron, niet is gebruikt. Minder uitvoerig is v. Slee, a. w. blz. 234 v.

N°. 73. »Domus B. Mariae Virginis" te Schwabenheim 1), in het bisdom Mainz. Gesticht door graaf Eberhard en diens gemalin Hadwig (Trithemius, »Chron. Sponh." p. 245). Reeds in 1125 2) komt zekere Herman als proost van Schwabenheim voor (l. l. p. 240). Het klooster vervalt bij erfenis aan Mechteld, echtgenoot van graaf Megenhard van Sponheim. Deze laatste geeft het met de daarbij behoorende kerken en bezittingen aan Adelbert I, aartsbisschop van Mainz, op voorwaarde dat er broeders zullen geordend worden, die naar den regel van den H. Augustinus leven, wier kloosterhoofden slechts dan door den Bisschop mogen ingekleed worden, wanneer zij met algemeene stemmen gekozen

1) Ten Z.W. van Mainz; ten O.Z.O. van Bingen. Het werd meestal Pfaffenschwabenheim genoemd, ter onderscheiding van het Benedictijner-vrouwenklooster Schwabenheim in hetzelfde bisdom. Zie *Gallia Christiana*, tom V, col. 591.

2) Trithemius schrijft MCV, maar dit schijnt MCXXV te moeten wezen, wijl de door hem genoemde Adelbert, aartsbisschop van Mainz, van 1111—1137, en Bruno, bisschop van Straatsburg, van 1123—1126 regeerde (zie Potthast, *Wegweiser*, „Supplement", Berl. 1868, S. 354 en 415).

zijn, en uit wier midden één als parochie-priester (verg. boven, dl. II, blz. 313 v.) dienst zal doen, opdat alle onrust verwijderd blijve, 1130 (alles ontleend aan Trithemius, »Chron. Sponh." p. 245 seq.). Graaf Simon van Sponheim geeft aan het klooster het hem toekomend patronaatrecht te Hackenheim, 1240 (Würdtwein, tom. I, p. 97); de aartsbisschop Werner van Eppenstein verleent aan den proost Koenraad en het gansche convent de parochiën Nackenheim en Schemesheim, 1259 (Serarius bij Zunggo, tom. II, p. 597); graaf Johannes van Sponheim schenkt het tweehonderd Keulsche marken, 1311 (Würdtwein, tom. I, p. 104). Schwabenheim is een der twee machtigste kloosters der Rijngau (Cratepolius bij Lindeborn, p. 357). De tucht verslapt er, zoodat aartsbisschop Adolf II er de Windesheimsche hervorming wenscht in te voeren, 1468 [1]), tot welk einde hij het bij breed diploma aan het Kapittel van Windesheim onderwerpt (Serarius bij Zunggo, l. l.). Het wordt door broeders uit Bodiken (zie boven, n°. 22), of wel door die van een door hen ingericht klooster, hervormd (Busch, „Ref. mon." p. 483ª). Overeenkomstig de Windesheimsche statuten (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3) wordt de proostdij in eene priorij veranderd (»Gall. Christ." tom. V, col. 591). Ten gevolge der Reformatie heft Frederik III, keurvorst van de Palts, het klooster op, 1570 (Struven, S. 259). Onder begunstiging van keizer Ferdinand II trachten de Windesheimers hunne voormalige huizen in Duitschland terug te krijgen (zie boven, dl. II, blz. 169), en ook dat te Schwabenheim is omstr. 1630 »quasi recuperatum" (Pennottus, p. 526; verg. boven, blz. 6). De zegepraal van Gustaaf Adolf verijdelt echter deze plannen (zie boven, dl. II, blz. 169). Nochtans moet het klooster hersteld zijn geworden, ofschoon het geen lid uitmaakte van de Congregatie van Windesheim (zie beneden; verg. boven, dl. II, blz. 60, noot 5). Het bestaat nog in 1745 (Zunggo, tom. II, p. 596, 597). In 1763 worden twee broeders naar het Windesheimsche generaal kapittel te Aken (verg. boven, dl. II, blz. 87, noot 3; dl. III, blz. 74, 75) gezonden, om bijstand en visitatie te verzoeken, aan welk verzoek voldaan wordt, maar met weinig vrucht (Bekkers, blz. 20).

1) Zunggo schrijft 1498, maar dit strijdt eensdeels met de rangorde, waarin dit klooster op de lijst der Windesheimsche conventen voorkomt (verg. het vorig n°., dat eveneens in 1468 ter hervorming werd overgegeven), anderdeels met den regeeringstijd van aartsbisschop Adolf II, zijnde 1461—1475 (zie Potthast, *Wegweiser*, Berl. 1862, „Supplement", S. 355).

Tot mijn leedwezen ben ik niet gelukkig geweest in het verzamelen van de werken, die iets aangaande dit klooster bevatten. Zoo heb ik noch Manlius, *Chronica Constantiensis*, en Cratepolius, *Annales Moguntinorum*, waarop Lindeborn zich beroept, noch de met aanteekeningen verrijkte uitgave van Serarius, *Moguntiacae res*, Francof. 1722, die Zunggo schijnt gebruikt te hebben, ter inzage kunnen krijgen. Vandaar, dat ik mij heb moeten behelpen met hetgeen deze schrijvers aan de genoemde werken hebben ontleend. — Aangaande de overige literatuur het volgende: De stichting enz. is te kennen uit den overdrachtsbrief van 1130, afgedrukt bij Trithemius, *Chronicon Sponheimense* (in zijne zeer zeldzaam voorkomende *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars II), p. 245 seq.; zie ook aldaar, p. 240. Voorts bestaat er op de Bourg. bibl. te Brussel onder n°. 6805 een H. S., getiteld „Fundatores Monasterii Swabenheim" en beginnende met de woorden „Meginhardus Comes in Spanheim" (zie den *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale des ducs de Bourgogne*, Brux. 1842, tome I, p. 137). — Kleine gegevens, voornamelijk schenkingen betreffende, vindt men in het zelden compleet voorkomend werk van Würdtwein, *Dioecesis Moguntina in archidiaconatus distincta*, Mannh. 1769, tom. I, p. 7, 97, 104; zie ook p. 163 seq. — Dat het klooster door broeders uit Bodiken of van een door hen ingericht convent hervormd is, vermeldt Busch, *De reformatione monasteriorum*, p. 483ª. — Van weinig beteekenis is *Gallia Christiana*, tom. V (Par. 1731), col. 591. — Het jaartal der opheffing blijkt uit Struven, *Ausführlicher Bericht von der Pfältzischen Kirchen-Historie*, Franckf. 1721, S. 259 (zie ook aldaar S. 182); de poging tot herwinning van het klooster omstr. 1630 uit Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, uitgave van Col. 1630 (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), p. 526; de latere kwijnende staat uit de volgende mededeelingen van Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (autograaf van 1805; zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), blz. 20 der eerste pagineering: „De Medebroeders waren zendelingen en Pastoors in de omliggende dorpen, warom het klooster zeer in aanzien was, maar was reets in verval der tijdelijke goederen gekomen in het Iaar 1763, om dat toen twee van de Medebroeders naar het algemeen Capittel van Aken waren afgezonden, om bijstand te verzoeken, en dat het klooster moght gevisiteert worden, hetgeene ook daar naar is geschiet, maar met weinige vrught, om dat te zeer onderkomen was, edogh het wird in zoo ver herstelt, dat de medebroeders in haar woningh konde verblijfen, om haar geestelijke zaaken voor te staan." — Bij gebrek aan de bronnen is er betrekkelijke waarde in de compilatie van Lindeborn,

Historia episcopatus Daventrienses, Col. Agr. 1670, p. 357 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 168; fol. uitg dl. VI, blz. 622), en vooral in die van Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 596 seq. — v. Slee, a. w. blz. 235, wijdt slechts een paar regels aan dit klooster.

N°. 74. »Domus S. Christophori" te Ravengirsburg 1) in de Palts, in het bisdom Mainz. Graaf Berthold en zijne gemalin Hedwig richten eene kapel op, 5 Mei 1072 (Günther, pars I, p. 145), die door Udo, aartsbisschop van Trier, aan S. Christoffel wordt gewijd. Dezelfde Berthold, kinderloos zijnde, kiest, met voorbijgang van zijne bloedverwanten en vrienden, Christus en diens martelaar Christoffel benevens zijn belijder S. Maarten tot erfgenamen, en geeft zijne burcht met de kapel over, om er een klooster voor reguliere kanunniken van te maken, 1074 (Gudenus, tom. I, p. 377). Hij sterft in hetzelfde jaar (alles ontleend aan Browerus, Masenius en v. Stramberg, tom. II, p. 247, 246). Het klooster wordt o. a. door paus Innocentius II begunstigd, 1139 (dezelfden, l. l. p. 248). De tucht, die langen tijd door de proosten is gehandhaafd, verzwakt, zoodat de hulp der Windesheimers wordt ingeroepen, omstr. 1468 (p. 249). Ravengirsburg wordt door broeders uit Bodiken, of van een door hen ingericht klooster, hervormd (Busch, p. 483[a]), en zal wel niet lang daarna in het Kapittel zijn opgenomen. Overeenkomstig de Windesheimsche statuten (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3) wordt de titel van »proost" in dien van »prior" veranderd, 1468 (Browerus, Masenius en v. Stramberg, l. l. p. 249, 251). De eerste prior is Thilman van Grünberg (dezelfden, p. 251), schrijver van goede stichtelijke werkjes, gest. 1485 (Trithemius, »Catal. illustr. viror." p. 165). Wegens de verdrukking bij het

1) Ook Ravensberg en Ravensbergen genoemd, maar wel te onderscheiden van Ravensberg, de hoofdstad van het graafschap van dien naam, ten Z. O. van Osnabrück, alsmede van Ravensburg in het zuidelijk gedeelte van Wurtemberg, ten N. van de Bodensee, aan de rivier Schussen. Het hier bedoelde Ravengirsburg lag „in fine Mogantinae dioecesis versus Treverim" (Trithemius, *Catal. illustr. viror.* p. 165), meer bepaald „prope Simmern" (Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metrop. eccl. Trever.* tom. II, p. 246). De plaats blijkt nog nader uit het volgende: „Ab antiquissimo tempore ad parochiam in Ravengirsburg pertinebant filiales ecclesiae in Tiefenbach, Sargenroth, Belgweiler, Mengerscheid et Dickenscheid (dezelfden, l. l. p. 250).

doordringen van de Kerkhervorming in de Palts, verzoeken de kloosterlingen keizer Karel V, hunne goederen te beschermen, aan welk verzoek voor tien jaren wordt voldaan (Browerus, Masenius en v. Stramberg, l. l. p. 248). De in 1558 opgetreden prior Joannes Sartorius sluit met den paltsgraaf George en den hertog van Simmeren een verdrag, waarbij hij en zijne onderhoorigen, met behoud van de kloostergoederen, tot de Augsburgsche confessie overgaan, 1560 (Büttinghausen, Bd. I, St. iii, S. 256, bij Browerus etc. p. 248 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 155). Ondanks dit verdrag wordt het klooster genaast, 1566 (Struven, S. 260). Het wordt door de Windesheimsche congregatie herwonnen, 1629 (Pennottus, p. 526; verg. boven, blz. 6), hetgeen echter niet van langen duur schijnt geweest te zijn (zie boven, dl. II, blz. 169). De Franschen herstellen de reguliere kanunniken in het bezit, 1697, die het echter, krachtens den vrede van Rijswijk, in hetzelfde jaar gesloten, weder moeten afgeven (Browerus, Masenius en v. Stramberg, p. 249 seq.). De kloosterkerk, die den katholieken is toebedeeld, wordt op de oude fondamenten vannieuws met twee torens opgebouwd, 1718 (dezelfden, p. 248). »Hunc locum Residentiam 1) Windesemenses nuncupant", 1745, »cujus tamen Superior ad Capitulum Generale non citatur" (Zunggo, tom. II, p. 597). Krachtens het concordaat, tusschen de Fransche Republiek en den Apostolischen Stoel in 1801 gesloten, heeft er eene nieuwe kerspel-indeeling plaats, waarbij de parochie van Ravengirsburg, die tot 1802 door een regulier kanunnik van Everardsclausen (zie boven, n°. 64) is bediend, een zelfstandig bestaan krijgt, en zoowel het kloostergebouw als de kloosterkerk met een jaarlijksch inkomen van vijfhonderd francs ontvangt (Browerus, Masenius en v. Stramberg, p. 250).

De hoofdbron voor de geschiedenis van dit klooster is Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 246—251, waar echter gebruik is gemaakt van de volgende werken:

1) Wat met dit woord wordt bedoeld, is mij niet helder. Dat het kloosterhoofd in de 18[de] eeuw niet tot de vergaderingen van het Generaal Kapittel werd opgeroepen (verg. boven, dl. II, blz. 60, noot 5), is reeds bewijs genoeg, dat zijn huis destijds niet tot de Windesheimsche Congregatie behoorde. Bekkers, die de zaak tot klaarheid kon gebracht hebben, brengt geen licht aan (zie beneden).

Gudenus, *Codex diplomaticus*, tom. I, p. 377; Günther, *Codex Rheno-Mosellanus*, tom. I, p. 145, 199; Widder, *Beschreibung der Churpfalz*, Bd. III, S. 458 f.; Büttinghausen, *Beiträge zur Pfälzischen Geschichte*, Bd. I, St. iii, S. 256; *Acta academiae Palatinae*, vol. IV, p. 404. — Eenige bijzonderheden, die den schrijver ontgaan zijn, kan men vinden bij Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 483a; Trithemius, *Catalogvs illvstrivm virorvm* (in 's mans zeer zeldzame *Opera historica*, ed. Freher, Francof. 1601, pars I), p. 165 seq.; Struven, *Ausführlicher Bericht von der Pfältzischen Kirchen-Historie*, Franckf. 1721, S. 260 (zie ook S. 259, 1186, 1456); Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, uitgave van Col. 1630 (zie boven, dl. I, blz 94, noot 5), p. 526; Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. probromus*, Ratisb. 1742 (zie boven, t. a. p.), tom. II, p. 597. — Bekkers in zijne *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (autograaf van 1805; zie boven, dl. II, bl. 6, de noot), verwart op blz. 21 der eerste pagineering het regulieren-klooster van S. Christoffel te Ravengirsburg in de Palts met het benedictijner-klooster Weingarten niet verre van Ravensburg in Zwaben (zie bijv. Bruschius, *Chronologia monasteriorum Germaniae praecipuorum*, Sulzb. 1682, p. 568—582). Deze verwarring duidt genoegzaam aan, hoe onbekend het was zelfs bij een schrijver, die tot de Windesheimsche congregatie behoorde. Dit ontneemt dan ook alle waarde aan 's mans bericht op blz. 86 der tweede pagineering: „Ravensberghem was wel met de vergaderingh van Windesem vereenight, maar den Oversten wird noijt naar het algemeen Capittel beroepen", een bericht, dat hij hoogstwaarschijnlijk aan Zunggo heeft ontleend (zie boven, dl. II, blz. 222, noot 2), en dat ik moet laten voor hetgeen het is. — Lindeborn, l. l p. 357 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 168; fol. uitg. dl. VI, blz 622), noemt slechts den naam van dit klooster zonder eenige historische bijvoeging. — v. Slee, a. w. blz. 235, klaagt met Zunggo over gemis aan berichten.

N°. 75. »Domus B. Mariae 1) in Arena" (in 't Sant 2) bij

1) Aldus eenvoudig op de meest authentieke lijst der Windesheimsche conventen achter de *Constitutiones* van 1553 (zie boven, blz. 4), alsmede op die bij Pennottus, op p. 526 der uitgave van 1630, die door het Windesheimsche klooster „SS. Corpus Christi" te Keulen werd bekostigd (zie boven, blz. 5 v.). Daarentegen heet het „Monasterium Compassionis B. Mariae" bij Lindeborn, p. 357, wiens lijst eene herhaling is van die van Lentius, prior generaal der Congregatie (zie boven, blz. 6), alsmede bij Knippenbergh, op p. 126 van diens straks te noemen werk, dat de hoofdbron voor de geschiedenis van dit klooster is.

2) Zie Knippenbergh, p. 122, 126, 296.

Stralen 1), in het bisdom Keulen 2). Lutken van Caen sticht eene »Capella Compassionis B. Mariae Virginis", genaamd »Capella toe Holthuysen", 29 Sept. 1313 (Knippenbergh, p. 296). Bij deze kapel behaalt hertog Adolf van Gelder eene schitterende overwinning op hertog Jan van Kleef, 23 Juni 3) 1468 (Teschenmacher, p. 309). Dien ten gevolge besluit hij, hier een klooster te stichten, welk besluit na eenigen tijd wordt uitgevoerd (Knippenbergh, p. 126). De bewoners van het ten jare 1452 door den edelman Johan van Broekhuizen, met toestemming van diens echtgenoot Anna van Stralen gestichte regulierenklooster te Oostrum (dezelfde, p. 121 seq.), worden met al hunne goederen naar het nieuwe convent overgebracht (p. 126), welke translatie door paus Sixtus IV bevestigd wordt, 3 Apr. 1483 (p. 296). Ongetwijfeld is het klooster terstond aan het Kapittel van Windesheim onderworpen, door broeders van een der verbonden conventen ingericht, en daarna in het Kapittel opgenomen. Meerendeels merkwaardige priors: Theodoricus Prumeren, gek. 1503 (Habets, blz. 19); Johannes van Lochem, 1518—'20 (»Verzameling", blz. 19), vervolgens prior te Albergen en geschiedschrijver (zie boven, blz 127 v.); Henricus Passius, godvruchtig en geleerd, biechtvader van hertog Karel van Gelder (v. Heussen, tom I, p. 103);

1) Stralen ligt tusschen Gelder en Venlo; het klooster een weinig ten Z. van Stralen. Zie de kaart van het „Ducatus Geldriae et comitatus Zutphaniae", uitgegeven te Amsterdam bij Covens en Mortier (zond. jaart.).

2) Bij de oprichting der nieuwe bisdommen in Nederland kwam het onder dat van Roermond. Zie Knippenbergh, p. 166, 296.

3) De datum van dezen veldslag wordt door misverstand verschillend opgegeven. Teschenmacher, p. 309, plaatst hem daags „post omnium Martyrum" Slichtenhorst, *Geldersse geschiedenissen*, Arnh. 1653, blz. 262, heeft dit vertaald door „daeghs na Allerheyligen". Het verhaal van een ooggetuige in G. v. Hasselt's *Geldersch maandwerk*, Arnh. 1807, dl. I, blz. 449—457, spreekt van „sunte Jansavont Nativitatis toe middensoemer" (blz. 449), wat hij nader omschrijft als „opter thyen duesent martelerdach, dat is des daeges hyer toe voeren" (blz. 449 v.). Deze datum, 23 Juni, is ongetwijfeld de ware. Hij werd ook aangenomen door I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. IV, blz. cxiv. — Hoe nauw overigens de stichting van het klooster met dezen veldslag samenhangt, blijkt hieruit, dat de wapenen der gesneuvelde edellieden er werden opgehangen (Teschenmacher, l. l.), en dat er jaarlijks plechtige gedachtenis van de overwinning werd gevierd (Knippenbergh, p. 126).

Mathias Damiani, 1657—'70, vervolgens prior te Gaesdonck (Bekkers, »Can. Gaesd." blz. 9, 10; verg. boven, blz. 48); Petrus Nabben, 1716—'21, vervolgens eveneens prior te Gaesdonck (dezelfde, blz. 11; verg. boven, blz. 48) en schrijver van stichtelijke werkjes (zie boven, dl. II, blz. 323 v.; dl. III, blz. 44); Guilielmus Donceel, 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5); De Haas, commissaris van Duitschland, omstr. 1770 (Bekkers, »Beschrijving", blz. 15; verg. boven, dl. II, blz. 97, noot 2, en 174, noot 1). Het klooster behoort tot de langst bestaande der Windesheimsche congregatie (zie boven, dl. II, blz. 63).

Het weinige, dat aangaande dit klooster bekend is, moet voornamelijk worden geput uit Knippenbergh, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Brux. 1719, p. 122, 126, 296, alsmede uit Teschenmacher, *Annales Cliviae*, *Juliae*, *Montium* etc., uitgave van Francof. 1721, p. 309. — Kleinere bijdragen, de priors betreffende, leveren v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 103 (vert. door v. Rijn, *Hist. van 't Utr. bisdom*, dl. I, blz. 386; fol. uitg. dl. II, blz. 97); Habets, *Memorieboek van het klooster van den H. Hieronymus te Roermond*, Roerm. 1872, blz. 19; *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen* (uitgegeven door de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis", Zwolle, nog niet voltooid), blz. 19, verg. ook blz. 108, 122, 199, 217; Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (autograaf van 1805; zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), blz. 15 der eerste pagineering; dezelfde, *Canonia Gaesdonckana* (autograaf van 1808; zie boven, blz. 46), blz. 9, 10, 11. — Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 357 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 168 v., fol. uitg. dl. VI, blz. 622 v.), volgt Teschenmacher; Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 341, weet slechts uit Miraeus, *Canonicorvm regvlarivm ordinis S. Avg. Origines ac Progressus*, Col. Agr. 1614, p. 67, dat dit klooster nog bestaat; v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 235, heeft er niets van te verhalen.

N°. 76. »Domus S. Martini" bij Zürich [1]), in het bisdom Constanz. De geschiedenis van dit klooster ligt geheel in het

1) „Iuxta civitatem Turicensem". Op voorgang van v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, dl. II, blz. 169, heb ik dit boven, dl. II, blz. 147, en dl. III, blz. 11, vertaald door Turgau. Doch Turgau is Turgovia, en Turicensis de adjectief-vorm van Turegum, gelijk Tigurinus van Tigurum, beiden = Zürich. Zie bijv. Bucelinus, *Constantiae sacrae et profanae descriptio*, Francof. 1668, p. 19, 33 seq.

duister. In 1538 staat het reeds bekend als verdwenen (zie boven, dl. II, blz. 146 v.). De loffelijke wijze, waarop het in de kapittelrede van dat jaar wordt vermeld (t. a. p. blz. 147, noot 5), schijnt aan te duiden, dat het tijdens zijn bestaan een voortreffelijk convent was.

Bij Lindeborn, die van bijna alle Windesheimsche kloosters ten minste iets weet te verhalen, vindt men van dit convent niet meer dan den naam. Zie zijne *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 358 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 169; fol. uitg. dl. VI, blz. 623). — Bij Zunggo in zijn vaak genoemd werk wordt er in het geheel geen melding van gemaakt. — Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (autograaf van 1805; zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), blz. 21 der eerste, en blz. 97 der tweede pagineering, maakt „civitatem Turicensem" tot „de stad Turckheim... eenige ueren [westelijk] van de stad Franckendaal", zoodat hij het klooster uit Zwitserland naar de Palts overbrengt. — v. Slee, a. w. blz. 235 v., waagt eene gissing, die onhoudbaar is, gelijk beneden, n°. 78, zal blijken.

N°. 77. »Domus Venerabilis Corporis Christi" te Blomberg [1]), in het bisdom Paderborn. Eene vrouw te Blomberg neemt heimelijk uit de parochiekerk aldaar eene doos met vijf en veertig gewijde hostiën, 1460. Weldra werpt zij deze laatsten uit angst in een put. De zaak wordt ontdekt en gestraft. Omstreeks dienzelfden tijd hevige stormen en onweders, die groote schade aanrichten. Bernard, graaf van Lippe, beveelt op raad van wijze mannen, boven den put eene kapel en een altaar te bouwen. Groote toeloop van menschen en vele genezingen door het water uit den put. Van de offergaven wordt niet lang daarna een klooster voor reguliere kanunniken opgericht, dat naar het Lichaam des Heeren zijn naam ontvangt (alles ontleend aan Schaten, pars II, p. 682 seq.). Het klooster wordt gebouwd door Herman van Stralen (zie boven, dl. II, blz. 353), prior te Molenbeke (zie boven, n°. 46), en ingericht door eenige broeders aldaar (Busch, p. 483^{c}, 483^{a}; verg. boven, dl. II, blz. 368, de noot). Dit moet hebben plaats gehad vóór het twee en zeventigste (dezelfde, p. 914^{c}), of uiterlijk vóór het zes en zeventigste jaar van Busch (p. 955^{c}), d. i. vóór 1471 of '75 (verg. boven, dl. I, blz. 320). Ongetwijfeld is het klooster òf terstond òf wel-

1) In het vorstendom Lippe-Detmold, ten Z. W. van Pyrmont.

dra in het Windesheimsch kapittel opgenomen (verg. boven, dl. II, blz. 56, de noot). Het wordt door Simon III, bisschop van Paderborn (1463—'98; zie Potthast, »Supplement", S. 379), broeder van graaf Bernard, begunstigd, Oct. 1496 (Schaten, l. l. p. 683 seq., 776). Ten gevolge van de invoering van evangelische kerkordeningen in het graafschap Lippe, 1538 en 1571 (Clemen, in Herzog's »Real-Encykl.", Bd. VIII, S. 425), zal het klooster wel zijn opgeheven »Speramus brevi recuperandum", 1630 (Pennottus, p. 526; verg. boven, blz. 6). De kort daarop gevolgde zegepraal van het Protestantisme in Duitschland heeft deze hoop ongetwijfeld verijdeld (zie boven, dl. II, blz. 169).

Hoofdbron: Schaten, *Annales Paderbornènses*, Neuh. 1693 (zeer zeldzaam; zie boven, blz. 61), pars II, p. 682—684, 776. — Kleine, maar merkwaardige bijdragen leveren Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 483a, 483c, en Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, uitgave van Col. 1630 (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), p. 526. — Wat Lindeborn, l. l. p. 358 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 169; fol uitg. dl. VI, blz. 623), van dit klooster verhaalt, is aan Busch ontleend. Evenzoo wat er van gezegd wordt door Zunggo, l. l. tom. II, p. 323, en door v. Slee, a. w. blz. 236.

N°. 78. »Domus S. Martini" te Sindelfingen 1), in het bisdom Constanz. Als benedictijner-klooster gesticht door graaf Albertus Axinbart en diens echtgenoot Wilcha (»Chron. Sind." p. 2). Schijnt reeds vóór 1059 te hebben bestaan (Haug, p 41). Bij de hervorming van het klooster te Hirsau door graaf Adelbert van Calw, 1066 (Trithemius, tom. I, p. 211 seq.), zullen de benedictijner-monniken van Sindelfingen derwaarts zijn overgebracht, terwijl de kanunniken van Hirsau naar Sindelfingen zullen zijn verplaatst (Haug, l. l.; verg. Trithemius, l. l. p 265, 321 seq.). Het kasteel zal tot »munster" 2) zijn ingericht (»Chron. Sind." p. 2; Haug, l. l.). De in Byzantijnschen stijl gebouwde en ook thans nog merkwaardige kerk is naar gissing te dier-

1) Ook Zindelfingen, Soldelfingen, Gundelfingen enz. Het ligt in Wurtemberg, ongeveer ten N. N. W. van Tubingen, ten W. Z. W. van Stuttgart.

2) Munster (monasterium) = gemeenschappelijke, bij de kerk gelegen woning der aan haar verbonden kanunniken. Zie Moll, *Kerkgesch. v. Ned vóór de Herv.*, Arnh. 1864, dl. I, blz. 307; dl. II, st. i, blz. 292.

zelfder tijd ontstaan (Haug, l. l.), en wordt voornamelijk aan S. Maarten gewijd, 4 Juli 1083, terwijl de crypt voornamelijk aan S. Jan Baptist wordt toegeheiligd, 25 Nov. 1100 (»Ann. Sind." p. 3). Lijst der proosten (l. l. p. 4—6). Er is sprake van »scolares" (p. 9), zoodat het kapittel eene school schijnt gehad te hebben. De kerken bij Lewenberg en bij Wile zijn aan het kapittel onderworpen (p. 39). Rudolf, graaf van Tubingen, wenscht bij Sindelfingen eene stad te bouwen, en schenkt daartoe aan den proost en het kapittel vele voorrechten, Apr. 1263 (p. 31—33). Ook bij andere gelegenheden en door andere personen worden zij begiftigd en begunstigd (p. 27—40). Bij de oprichting der Universiteit te Tubingen in 1477 wordt het College der S. Maartenskerk te Sindelfingen met acht kanunnikdijen, even zoovele praebenden en twee derden der inkomsten, als grondslag voor de nieuwe stichting, naar de kerspelkerk te Tubingen overgebracht (Haug, p. 6, nota 2). De professoren der hoogere faculteiten zijn tevens kanunniken der bedoelde kerk (Palmer, bij Herzog, Bd. XVIII, S. 280). Ook het patronaat en de inkomsten der aan het genoemd College onderworpen kerken worden aan de Universiteit overgegeven, en de kerk te Sindelfingen, van luister en schatten beroofd, in een regulierenklooster veranderd (Haug, l. l.). Dit klooster wordt op Windesheimsche wijze ingericht door broeders uit Kirsgarten (»Chron. Worm." p 158; verg. boven, blz. 113). Ongetwijfeld is toen tevens de titel van »proost" in dien van »prior" veranderd (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3), en het klooster terstond of spoedig daarna in het Kapittel van Windesheim opgenomen. Bij de invoering der Hervorming in Wurtemberg, 1534 (Palmer, S. 281), geeft men aan de kloosters evangelische »leesmeesters" en wacht de uitwerking van hun onderricht af (dezelfde, S. 285). De kloosterordening wordt in 1556 verlaten, en de kerkordening in 1559 ingevoerd (S. 288), zoodat ook het klooster te Sindelfingen waarschijnlijk destijds zal zijn opgeheven.

Om de geschiedenis van dit huis wel te begrijpen, moet men in het oog houden, dat het achtereenvolgens drie soorten van bewoners heeft gehad. Tot 1066 was het een convent voor benedictijner-monniken; van toen tot 1477 een kapittelhuis voor de aan de kerk verbonden kanunniken; eerst sinds laatstgenoemd jaar een klooster voor reguliere kanunniken der orde

van den H. Augustinus (verg. boven, dl. I, blz. 94—97). — De hoofdbron is: *Chronici Sindelfingensis quae supersunt*, uitgegeven en van aanteekeningen, charters en bijlagen voorzien door Hang, Tub. 1836, in de „Scripta Academiae Tubingensis" van dat jaar. — Het genoemde *Chronicon* is bekend geweest aan Martinus Crusius, die er veel uit moet hebben overgenomen in zijne *Annales Sueviae*, Francof. 1595 (door mij niet gezien). — Van de door mij geraadpleegde schrijvers komt er het naaste bij, maar wordt er toch geheel door overschaduwd, Franciscus Petrus, *Suevia ecclesiastica*, Aug. Vind. 1699, p. 751 seq. — Merkwaardige bijdragen tot het onderwerp kan men vinden bij Trithemius, *Annales Hirsavgienses*, S. Galli, 1690, tom. I, p. 211 seq., 265, 321 seq., bij den Monachus Kirsgartensis anonymus, *Chronicon Wormatiense* (in Ludewig, *Reliqviae manvscriptorvm omnis aevi diplomatvm*, Francof. 1720, tom. II), p. 158, en bij Palmer in zijn artikel „Würtemberg" (in Herzog's *Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Hamb. 1854, Bd. XVIII), S. 280, 281, 285, 286, 288. — Van weinig waarde is Pregizerus, *Suevia et Wirtenbergia sacra*, Tub. 1717, p. 50, 107; van nog minder belang Bucelinus, *Germania sacra* (in zijn *Germania topo-chrono-stemmato-graphica*, Ulm. 1655, tom. I), p. 82, alsmede de *Documenta Rediviva monasteriorum praecipuorum in ducatu Wirtenbergico*, Tub. 1636, 3[de] afdeeling („Elenchus reliquorum Monasteriorum"), p. 560 seq., terwijl Bruschius, *Chronologia monasteriorum Germaniae praecipuorum*, Sulzb. 1682, p. 660, dit klooster slechts in het voorbijgaan vermeldt. — Lindeborn, l. l. p. 358 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 169; fol. uitg. dl. VI, blz. 623), geeft niet meer dan den naam; Zunggo, l. l. tom. II, p. 663, levert eene kleine compilatie; v. Slee, a. w. blz. 263, verwijst naar Zunggo. — Als laatstgenoemde auteur, l. l. tom. II, p. 656, mogelijk acht, dat het bij Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, tom. III, p. 662, vermelde „monasterium sancti Martini", alwaar Hendrik, hertog van Beieren, in 1127 werd begraven, het S. Maartensklooster te Sindelfingen zou kunnen zijn, en v. Slee, a. w. blz. 235 v., het vermoeden uitspreekt, dat het 't klooster van dienzelfden naam te Turgau (lees Zurich; zie boven, n°. 76) zal wezen, dan dwalen beiden, wijl het eveneens aan S. Maarten gewijde klooster Weingarten, ten N. O. van de stad Ravensburg in Wurtemberg (zie boven, blz. 172, noot 1), is bedoeld (zie Bruschius, l. l. p. 568).

N°. 79 1). »Domus B. Mariae Montifagorum" 2) (Berenberg),

1) Op de lijst bij Lindeborn, l. l. p. 360, is dit klooster n°. 84. Verg. boven, blz. 4, noot 5.

2) Men vindt ook Montifragorum, Montifragrorum en dergelijke spellingen, die geen zin opleveren. Fagus = beuk; dus Montifagorum = Beukenberg. Hoe dit klooster den naam van Berenberg heeft gekregen, is mij niet gebleken. Of is het slechts eene verbastering van Beukenberg? — Volgens Zunggo op de straks te noemen plaats lag het bij Lindau, dat, gelijk men weet, op een klein eiland in het oostelijk gedeelte van het meer van Constanz is gelegen.

in het bisdom Constanz. Van dit klooster is mij niets anders bekend, dan dat het in het sermoen, door den Eemsteinschen prior Van Balen ten jare 1538 bij gelegenheid van het Windesheimsch generaal kapittel gehouden, voorkomt als niet meer bestaande (zie boven, dl. II, blz. 147).

Noch Lindeborn, l. l. p. 360 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 172; fol. uitg. dl. VI, blz. 623), noch Zunggo, l. l. tom. II, p. 633, weet van dit klooster iets te verhalen. Bij geen enkelen schrijver heb ik er iets van gevonden.

N°. 80 1). »Domus S. Laurentii" te Hesse bij Saarburg 2), in het bisdom Metz. Als vrouwenklooster 3) gesticht door de ouders of bloedverwanten van paus Leo IX (Mabillon, tom. IV, p. 464), dus omstreeks het begin der 11[de] eeuw. Genoemde paus wijdt er zelf het hoogste altaar, en bepaalt bij een giftbrief van omstr. 1049, waarin hij o. a. de schenkingen zijner bloedverwanten bevestigt, dat slechts de aartsbisschop, of de bisschop der diocese, of geschikte »hebdomadarii" der kerk 4), en overigens niemand, tenzij met toestemming der abdis, bij dit altaar de mis bedienen mag (Mabillon, l. l. p. 465, 675). Hoe het gekomen is, dat dit vrouwenconvent in een klooster voor reguliere kanunniken werd veranderd, blijkt niet. Dat het genoemde klooster door broeders uit een der Windesheimsche huizen ingericht, en bij die gelegenheid tot eene priorij gemaakt werd (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3), is zoo goed als zeker. Dat de inlijving in het Kapittel

1) Op de lijst bij Lindeborn, l. l. p. 358, is dit klooster n°. 79. Verg. boven, blz. 4, noot 5.

2) Wel te onderscheiden van Saarbrück, dat eveneens aan de Saar, maar veel noordelijker is gelegen. Saarburg (Fr. Sarrebourg) ligt ongeveer drie uren ten W. van Phalsburg (beiden in noord-westelijke richting van Straatsburg); Hesse (Lat. Hissa) ongeveer één uur ten Z. van Saarburg. Zie bijv. kaart n°. 33 („Lorraine") in den meermalen genoemden *Atlas universel* van Robert.

3) De orde, waartoe het behoorde, wordt niet opgegeven.

4) „Hebdomadarii, dicti in Ecclesiis Cathedralibus sicut et in Monasteriis quibus majus Sacrum canere, omniumque horarum officium inchoare incumbebat" (Du Cange, *Glossarium*, Par. 1733; tom. III, col. 1079).

van Windesheim na 1477 moet hebben plaats gehad, volgt uit de rangorde op de lijst der verbondene kloosters (zie boven, n°. 78). Dat het onder die kloosters met eere bekend stond, maar in 1538 reeds was verdwenen, blijkt uit de kapittelrede van dat jaar (zie boven, dl. II, blz. 147). »Anno 1629 est recuperatum" (Pennottus, p. 526; verg. boven, blz. 6), hetgeen waarschijnlijk niet van langen duur zal zijn geweest (zie boven, dl. II, blz. 169). Ten tijde van Mabillon (d. i. omstr. 1700) wordt het eene priorij, onderworpen aan de cisterciënser-abdij e Hauteseille (Mabillon, l. l. p. 465).

Aangaande dit klooster is weinig bekend. De schier eenige bron is Mabillon, *Annales ordinis S. Benedicti*, lib. LIX, n°. LXII (in de uitgave van Lucae, 1739, tom. IV, p. 464 seq., 675 seq.). — Het aldaar geschrevene s grootendeels woordelijk overgenomen in *Gallia Christiana*, tom. V (Par. 1731), col. 848 seq., en beiden zijn gebruikt door Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 125 seq. — Klein maar belangrijk zijn de boven vermelde woorden van Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, uitgave van Col. 1630 (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), p. 526. — Lindeborn, l. l. p. 358 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 169; fol. uitg. dl. VI, blz. 623), kent slechts den naam van dit convent. — v. Slee, a. w. blz. 236, vermeldt alleen, dat het in 1538 reeds was verloren gegaan.

N°. 81 1). »Domus B. Mariae" te Bordesholm 2) in Holstein, in het bisdom Bremen. De bewoners van Faldera of Wippenthorp (Helmoldus, p. 616[c]), op de grens van Holstein naar de zijde van het land der Slaven (dezelfde, p. 578[a]), komen tot Adelbert of Adelbero II, bisschop van Bremen (1123—'48; zie Potthast, »Supplement", S. 284), om van hem een priester te vragen (p. 577[c]—578[a]). Adelbero geeft hun den later heilig verklaarden Vicelinus (verg. boven, blz. 117), die in de gansche streek grooten invloed uitoefent, en om wien vele andere priesters zich scharen

1) Op de lijst bij Lindeborn, l. l. p. 358, is dit klooster n°. 80. Verg. boven, blz. 4, noot 5.

2) Een aanzienlijk dorp, drie uren ten Z. Z. W. van Kiel, aan het Bordesholmer meer. Het klooster lag op een eiland (zie het straks te noemen *Compendivm vitae Vicelini*, p. 780c).

(p. 578[a]). Met dezen richt hij een »munster" 1) voor reguliere kanunniken op, 1125 (»Compendium", p. 780[b]). Hun streng en heilig leven; hunne »gave der gezondmaking" en der »uitwerping van booze geesten" (Helmoldus, p. 584[b]). De bisschop verleent aan Vicelinus den titel van »proost van Nyge-munster" (Nieuwmunster), draagt de kerk van Wippenthorp en hare parochianen bij voortduring aan hem op, en schenkt hem de kerk van Bishorst met al haar toebehooren, 1142 (Lindenbrogius, p. 152 seq.). Meer andere schenkingen van denzelfden Adelbero (»Versus antiqui", p. 775[c]). Vicelinus, inmiddels bisschop van Aldenburg of Lubeck geworden (1149; zie Potthast, »Suppl." S. 345), sterft in Nyge-munster, 12 Dec. 1149, en wordt aldaar begraven (Helmoldus, p. 600[c]). Hij wordt als proost opgevolgd door den voortreffelijken Eppo (p. 601[c]), die er tijdens zijn leven prior was (p. 599[c]; verg. boven, dl. II, blz. 14, noot 4). Op Eppo volgt Hermannus (p. 616[c]). Eppo bestuurt het huis zes jaren, Hermannus veertien (»Versus antiqui", p. 778[c]). Helmoldus, schrijver van de »Chronica Slavorum" (Leibnitz, tom. II, p. 537—629), wordt door een later kloosterbroeder »noster frater Helmoldus" genoemd (»Compendium", p. 780[b]), en schijnt dus tot de kanunniken van Nyge-munster behoord te hebben (zie echter Leibnitz, tom. II, »Introductio", p. 49[c]). Het klooster wordt met het gebeente van Vicelinus naar het eiland Bordesholm verplaatst, 1332 (»Compendium", p. 780[c]). Waarschijnlijk wegens vervallen tucht, wordt het vóór 1475 (Busch, p. 955[c]; verg. boven, dl. I, blz. 320) hervormd door broeders uit Segeberg (zie boven, n°. 49), tijdens hun prior Albert Wiltinc van Bochold (dezelfde, p. 486[b], 808[c]; verg. boven, blz. 118). Ongetwijfeld wordt bij deze gelegenheid de titel van »proost" in dien van »prior" veranderd (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3), en het klooster weldra bij het Kapittel van Windesheim ingelijfd. Het bestaat nog in 1509 (»Compendium", p. 781[a]). Het is het rijkste en aanzienlijkste der niet adellijke conventen des lands (Münter, Th. III, S. 555). Het verleent den Koning vier duizend mark tot bestrijding der staatsuitgaven (S. 597, Note 3). De prior is o. a. patroon van de kerk te Kiel (S. 614 f.). Een der broeders, Wilhelm Pravest,

1) Zie boven, blz. 178, noot 2.

wordt aldaar als pastoor aangesteld, 1526, en schrijft een listigen brief aan Luther, alsmede een paskwil op hem (S. 614—617). Het klooster wordt door den prior en de broeders verlaten, 1565 (S. 605, 617).

Het bovenstaande zal allicht moeten gewijzigd, maar zeker aanmerkelijk kunnen uitgebreid worden door de *Historia coenobii Bordesholmensis* van Henricus Muhlius, in diens *Dissertationes historico-theologicae*, Kiliae, 1725. Ik heb dit werk, dat o. a. ook eene *Dissertatio de vita et gestis Henrici Zutphaniensis* bevat (zie v. Herwerden, *Het aandenken van Hendrik van Zutphen*, 2[de] druk, Arnh. 1864, blz. 143), en waarvan een exemplaar in het bezit was van wijlen den Leidschen hoogleeraar N. C. Kist (zie den *Catalogus* zijner nagelaten boeken, Leid. 1861, blz. 70, n°. 1765; het exemplaar werd voor eenige stuivers verkocht, en niemand weet, waar het is gebleven), ondanks alle aangewende moeite niet ter inzage kunnen krijgen. Het bestaan der monographie over het klooster te Bordesholm is mij bekend uit Münter, *Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen*, Leipz. 1823, Th. III, S. 555, Note 2, die er S. 555, 597, 614—617 (zie ook S. 605), een en ander, tot de latere tijden betrekkelijk, aan heeft ontleend. — Hoofdbron voor de geschiedenis der vroegere dagen is Helmoldus, *Chronica Slavorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 577c—578b, 580a, 584b—584c, 599c, 600c, 601a, 601c, 616c, waarbij men voege den bevestigingsbrief van bisschop Adelbero, afgedrukt bij Lindenbrogius, *Scriptores rerum Germanicarum Septentrionalium*, Hamb. 1706, p. 152 seq. — Met dit een en ander vergelijke men de *Versvs antiqvi de venerabili Vicelino episcopo Aldenbvrgensi* (in Leibnitz, l. l. tom. I, p. 774—780; ook bij Lindenbrogius, l. l. p. 118—124), alsmede het *Compendivm vitae et translationis venerabilis Vicelini episcopi* (in Leibnitz, l. l. tom. I, p. 780 seq.), die daarenboven beiden verschillende nieuwe gegevens bevatten. — De hervorming van het klooster door den prior van Segeberg is vermeld door Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, l. l. tom. II), p. 808c, verg. p. 486b. — Hiermede zijn de mij bekende bronnen besproken, want wat men leest bij Krantzius, *Saxonia*, lib V, cap. 28, 29; lib. X, cap 36 (in de uitgave van Francof. 1575, p. 125, 282), en *Wandalia*, lib. III, cap. 35, 39 (in de uitgave van Francof. 1575, p. 75, 77), is aan Helmoldus ontleend, terwijl Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 358 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 169 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 623), Krantzius heeft nageschreven. Evenzoo levert Henricus Wolteri, *Chronica Bremensis* (in Meibomii, *Res Germanicae*, Helmaest. 1688, tom. II), p. 49, niets op, en is de compilatie van Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 492—494 (zie ook p. 389), ofschoon niet onverdienstelijk, uit Helmoldus en andere schrijvers saamgebracht. — v. Slee, a. w. blz. 236, spreekt slechts terloops over dit klooster, en laat het abusievelijk door den Segebergschen prior Johan Walberg hervormen.

N°. 82 1). »Domus S. Joannis Baptistae" te Merkeshusen 2) in Hessen, in het bisdom Mainz. Dit klooster komt reeds voor in een oorspronkelijk stuk van 1248 (Würdtwein, tom. III, p. 573). Hoe en wanneer het onder het Kapittel van Windesheim kwam, is mij niet gebleken. Hoogst waarschijnlijk heeft dit plaats gehad na 1475, toen Busch zijn werk »De reformatione monasteriorum" reeds had voltooid (zie Busch, p. 955c; verg. boven, dl. I, blz. 320, en het vorig n°.), in welk werk het niet voorkomt. Philips, landgraaf van Hessen, verwijdert de reguliere kanunniken uit dit huis, en geeft het aan arme, zwakke vrouwen ter bewoning, 1527 (Creccecius bij Lindeborn, p. 359; verg. boven, dl. II, blz. 56, de noot).

Zie Würdtwein, *Dioecesis Moguntina in archidiaconatus distincta*, Mannh. 1768, tom. III, p. 573 (misschien ook p. 410), alsmede Creccecius, *De orig. et fund. ord. monast.* c. 7, door mij te vergeefs gezocht, maar nageschreven door Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 359 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 170 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 623). — Zunggo, l. l., laat dit klooster onvermeld. v. Slee, a. w. blz. 236, volgt v. Heussen en v Rijn.

N°. 83 3). »Domus S. Georgii Martyris" te Sambach of Schamhapt 4) in het bisdom Regensburg. Eene adellijke vrouw, Geer-

1) Op de lijst bij Lindeborn, l. l. p. 359, is dit klooster n°. 81. Verg. boven, blz. 4, noot 5.

2) Ik heb deze plaats op geene kaart gevonden. Volgens het zoo aanstonds te noemen werk van Würdtwein, tom. III, p. 573, verg. met den titel op p. 371, lag zij in het archidiaconaat van Fritzlar.

3) Op de lijst bij Lindeborn, l. l. p. 359, is dit klooster n°. 82. Verg. boven, blz. 4, noot 5.

4) Op de verschillende lijsten der Windesheimsche kloosters (zie boven, blz. 3—7) komt dit convent voor als liggende „in Sambaco" of „Sambeco". Uit de straks te noemen bul van Paulus V blijkt, dat het gelegen was „in villa Schamhaupten". Hundius, tom. III, p. 196, schrijft: „Schamhapt ad fontes rivi, dicti Schambach, supra vicum Altmanstain". Volgens deze aanwijzingen is Schambach de naam van het riviertje, aan welks oorsprong het dorp Schamhapt of Schamhaupt ligt, zoodat niet de eerste maar de tweede der boven, in den tekst opgegeven namen de ware zou wezen. Bedrieg ik mij niet, dan is het

truida, weduwe van Berchtold, schenkt met hare dochter Luitgard haar landgoed Schamhapt en al hare bezittingen, onder voorwaarde dat aldaar reguliere kanunniken zullen worden geordend, die volgens den regel van S. Augustinus leven, omstr. 1130 (Hundius, tom. III, p. 196). Hendrik I, bisschop van Regensburg, bevestigt de stichting, en voegt er de parochie der plaats met al hare kapellen, tienden enz. aan toe, 28 Apr. 1137 (l. l.). Het »munster" (zie boven, blz. 178, noot 2) wordt ook door andere edelen begiftigd (p. 197). Later moet het in een klooster van reguliere kanunniken der orde van S. Augustinus (zie boven, dl. I, blz. 96 v) zijn veranderd, welks kerk tevens de kerspelkerk was, en waaraan de zielzorg der parochianen was verbonden (Hundius, l. l. p. 197; verg. boven, dl. II, blz. 313 v.). Wanneer dit is geschied, of de inlijving in het Kapittel van Windesheim er mede in verband stond, en wanneer deze laatste heeft plaats gehad, is mij niet gebleken. Het wordt, te zamen met het benedictijner-convent te Mallersdorf, met het jezuïetencollege te Munchen vereenigd, welke vereeniging echter bij bulle van paus Clemes VIII weder wordt ontbonden, 19 Mei 1595, onder bepaling dat alles in den vorigen staat teruggebracht, en het convent te Schamhapt opnieuw ingericht zal worden (Hundius, tom. II, p. 197 seq.). In 1606 komt het voor als zeer vervallen en sinds vele jaren door de reguliere kanunniken verlaten. Wijl hunne oversten geen zorg hebben gedragen voor het bestuur en beheer, heeft hertog Maximiliaan van Beieren deze zorg op zich genomen, en bij de parochiale kloosterkerk steeds een priester voor de gemeentenaren en een administrateur voor de goederen onderhouden. Wegens de geringe inkomsten der Hoogeschool te Ingolstadt, die »in conservanda et propaganda Religione Catholica adversus undique grassantes haereses plurimum contulit ac etiam confert utilitatis", wenscht hij aan de genoemde hoogeschool al de goederen van het klooster te schenken, met uitzondering van tweehonderd florijnen tot onderhoud van een rector der parochiale kerk te Schamhapt, en van het

genoemde riviertje het eerste, dat, oostelijk van Regensburg, aan den linkeroever in den Donau vloeit. Zie bijv. de kaart van het „Palatinatvs Bavariae" in den vaak genoemden *Novus atlas* van Janssonius, Amst. 1649, tom. I, litt. Ffff.

dubbel dier som voor zeker broederhuis van studenten te Ingolstadt. Paus Paulus V geeft tot dit een en ander zijne toestemming bij bulle van 25 Mei 1606 (alles ontleend aan de genoemde bul, bij Hundius, tom. III, p. 197—199).

De eenige mij bekende bron is Hundius of Hund, *Metropolis Salisburgensis*, vervolgd en van oorspronkelijke stukken en aanteekeningen voorzien door Gewold, Ratisp. 1719. tom. II, p. 197 seq., tom. III, p. 196—199 (in de uitgave van Monach. 1620, tom. II, p. 285, tom. III, p. 285—290; van de beide uitgaven is een exemplaar in de Acad. bibl. te Utrecht). — Uit dezelfde bron is geput door Lindeborn, l. l. p. 359 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 171 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 623), alsmede door Zunggo, l. l. tom. II, p. 741. — Ook de korte mededeeling bij Miraeus, *Canonicorvm regvlarivm ord. S. Avg. Origines ac Progressus*, Col. Agr. 1614, moet aan eene vroegere uitgave van hetzelfde werk (1582?) zijn ontleend. — v. Slee, a. w. blz. 236, heeft gebruik gemaakt van Zunggo en v. Rijn, zoodat ten slotte Hund en Gewold de oorspronkelijke zegslieden zijn van alles, wat wij aangaande dit klooster weten.

N°. 84 [1]). »Domus Montis B. Mariae" bij de rivier Jason [2]), in het bisdom Camin of Pommeren. Misschien behoorde dit klooster tot de dertig, die binnen tweehonderd jaren, 1140—1329 (Wia, col. 595 seq.), in Pommeren verrezen. Reeds omstr. 1535 is de Kerkhervorming in dit land eene besliste zaak (dezelfde, col. 632). Ondanks den heftigen tegenstand van bisschop Erasmus Manteuffel (1522—'44; zie Potthast, »Supplement", S. 291) worden kloosterlingen verdreven, kloostergoederen genaast, kloosters vrijwillig verlaten (Wia, col. 635, 636). Aangezien ons convent eerst na 1475 bij het Kapittel van Windesheim moet zijn ingelijfd (zie boven, n°. 82), kan het er niet lang toe hebben behoord. »Hoc caenobium, olim non ignobile, nunc in urbem per heterodoxos conversum est" (Zunggo, tom. II, p. 485).

Van dit klooster is mij nog minder bekend dan van het onder n°. 79 vermelde. Bij Wia, *Historia episcopatvs Caminensis in Pomerania* (in Lu-

1) Dit klooster is het laatste op de lijst van 1553 (verg. boven, blz. 4). Op die bij Lindeborn, l. l. p. 360, komt het voor als n°. 83 (verg. boven, blz. 4, noot 5).

2) Reeds v. Rijn schreef (*Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 172, noot 1): „Dit vertale ik zoo als 'er staat, maar kan nergens eenen vloed Jason vinden". Na veel vruchteloos zoeken zeg ik hem dit na.

dewig, *Scriptores rervm episcopatvs Bambergensis*, Francof. 1718, vol. II), heb ik het niet gevonden, ofschoon enkele plaatsen aldaar genoegzaam aanduiden, hoe het in het algemeen met de geestelijke huizen in Pommeren is gegaan. Misschien is er iets te vinden bij Cramerus, *Chronicon Pomeraniae ecclesiasticum*, Francof. 1602 (Ludewig, l. l p. 498), naar wien de schrijver bij herhaling verwijst. — Lindeborn, l. l. p. 360 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v Deventer*, dl. II, blz. 172; fol. uitg. dl. VI, blz. 623), noemt slechts den naam. — Zunggo's boven aangehaalde woorden, volgens welke het klooster door de Protestanten in eene stad zal zijn herschapen (Mariënberg? Waar gelegen? Toch niet Mariënburg of Margenburg ten Z. O. van Danzig, aan de Nogat?), moet ik laten voor hetgeen zij zijn Onmogelijk is de zaak niet; ook met het klooster te Frankendaal is het zoo gegaan (zie boven, blz. 168), doch de schrijver beroept zich op „geographi recentiores", zonder hen te noemen. — Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), blz. 21 der eerste pagineering, weet óók niets naders aangaande dit convent, maar merkt er toch bij op: „hier uijt kan men zien, hoe verre de vergaderingh van windezem nijtgestrekt is geweest" (verg. boven, dl. II, blz. 3).

N'. 85 1). »Domus Montis S. Georgii" (S. Georgenberg, Jürgenberg), later »Curia Grisonum" (Grauhoff) bij Goslar 2), in het bisdom Hildesheim. Gesticht door keizer Koenraad II, omstr. 1031 (Heineccius, p. 34; verg. »Chron. breve", p. 426c). Door velen begiftigd en begunstigd (dezelfde, p. 110, 116, 155, 172, 242, 272 seq., 326, 395, 408). Waarschijnlijk ten gevolge van aanzienlijke uitbreidingen gewijd, 1128 (p. 124; „Chron. Stederb." ap. Meib. tom. I, p. 453). Fraaiste kerk van het land, met vijf sierlijke torens, twee koren boven elkander, in elk der twee achttien altaren met vergulde tafelen (Heineccius, p. 133 seq.; verg. ook p. 447). Kloosterzegels (p. 133, 134; tab. III, fig. 1, 2, 3). Lijst van proosten tot 1707 (p. 133). Het klooster behoort tot de acht huizen, die zich tot onderlinge handhaving van het

1) Dit klooster komt noch op de lijst van 1553 (zie boven, blz. 4), noch op die van 1630 (zie boven, blz. 5 v.) voor. Het wordt eerst vermeld op die van Lindeborn, 1670 (zie boven, blz. 6). De inlijving in het Kapittel van Windesheim heeft dan ook omstreeks het midden der 17de eeuw plaats gehad (zie beneden).

2) „Olim urbi nostrae imminens, sed superioribus seculis ferali deletum incendio, et in curiam Grisonum, quae proxime a Goslaria nostra floret, translatum" (Heineccius in zijn straks te noemen werk, p. 34).

reguliere leven met dat van Hamersleben vereenigen, omstr. 1125 (Zunggo, tom. II, p. 442 seq.; verg. boven, blz. 141). Het brandt af, 1145 (Heineccius, p. 144; »Chron. Stederb." l. l.). Twist met de kloosterlingen van Richenberg, 1214 (p. 213; verg. boven, blz. 96). De Joden te Goslar krijgen van de kloosterlingen een bleekveld tot begraafplaats, tegen »eyn Stüveken Wynes" 's jaars of de waarde daarvan, 1358 (p. 351 seq.). Een strijd om den voorrang tusschen de proosten van Richenberg en S. Georgenberg wordt bijgelegd, 1419 (p. 374 seq.; verg. boven, blz. 97). De proost Herman verzet zich tegen de visitatie van Rembert ter List, prior van Wittenburg, en Johan van Munden, abt van Bursfeld, 1437 (Busch, p. 488a; verg. boven, dl. II, blz. 346 v.). Aanschrijving tot visitatie door Johan Busch en doctor Paulus, 1451 (dezelfde, p. 960a; verg. boven, dl. I, blz. 301 v.; dl. II, blz. 122, 368). Terwijl verschillende regulierenkloosters in Duitschland zich omstreeks dien tijd onder het Kapittel van Windesheim begeven, blijft S. Georgenberg steeds behooren tot het Kapittel van Goslar, later dat van Halle geheeten (Heineccius, p. 394 seq.; verg. ook p. 229, 408). Het klooster lijdt veel door den oorlog, maar wordt hersteld, 1486 (dezelfde, p. 425). In den krijg van hertog Hendrik van Brunswijk tegen Goslar vreest men, dat de vijand het versterken zal; het gemeen vernielt er de glazen, en wordt met moeite door het openbaar gezag bedwongen, 1527 (p. 446 seq.). Wijl de Hertog er zijne macht tegen de stad gaat ontwikkelen, nemen de burgers het in en breken het geheel af (p. 447). Het wordt onder den proost Joachim Hoyer overgebracht naar zeker landgoed, Grauhoff, reeds vroeger als 't ware de voorraadschuur van het klooster, 1556 (p. 503). Bij de invoering van het Lutheranisme door hertog Julius van Brunswijk, 1568, wordt aan den proost Erasmus Stapenbach en zijne conventualen levenslang vrijheid van godsdienst toegestaan, mits zij hun ordekleed afleggen, slechts de kanonieke uren (zie boven, dl. I, blz. 131, noot 3) houden, en in hun klooster eene school openen voor eenige knapen, uit de goederen des kloosters te onderhouden (p. 514). De volgende proost, Justus Brakmann, legt alle pauselijke gebruiken af, laat de Hervorming toe, en heeft eene zóó goede school, dat er in den omtrek nauwelijks eene betere is (l. l.). Zoodra het klooster

niet meer tot Brunswijk behoort, maar aan het bisdom van Hildesheim is teruggegeven, omstr. 1644 (p. 133), wordt de school opgeheven en het klooster geschonken aan eenige reguliere kanunniken, uit een der Windesheimsche conventen ontboden, waardoor het tevens aan de Congregatie wordt toegebracht (p. 514). Tegen den oorspronkelijken geest van deze laatste (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3) blijft het eene proostdij (zie aldaar, blz. 30, de noot). Het is zóó fraai, »ut nihil futurum sit hoc monasterio nitidius" (p. 503). Het bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5) en in 1745 (Zunggo, tom. II, p. 427), en behoort zelfs tot de laatst overgebleven Windesheimsche conventen (zie boven, dl. II, blz. 63). Het levert in de 18de eeuw niet minder dan drie priors generaal: Bernardus Goeken, Henricus Eickendorff en Constantinus Belling (verg. boven, dl. II, blz. 174). De eerste wordt beschreven als »antiquitatum Germanicarum peritissimus" (Heineccius, »Praefatio"); de laatste als »almae Congregationis ultimus Generalis" (v. Cooth; zie boven, dl. II, blz. 175). Het klooster moet vóór 1805 zijn opgeheven (zie boven, dl. II, blz. 175 v.).

Onmisbaar is het voortreffelijk, maar zeldzaam voorkomend werk van Heineccius, *Antiqvitatum Goslariensium et vicinarum regionum libri sex* (in Heineccius en Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. 1707, p. 34—514 passim (zie den „Index" achter het werk, i. v. „Georgii"). — Enkele kleine bijdragen, doch waarvan Heineccius reeds gedeeltelijk heeft gebruik gemaakt, vindt men in het *Chronicon Stederbvrgense* (in Meibomii, *Res Germanicae*, Helmaest. 1688, tom. I, p. 453, en Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. I, p. 854c, 855c, 856a, 864c), alsmede in het *Chronicon breve principvm Romanorvm, qvi Goslariae egerunt* (in Leibnitz, l. l. tom. III). p. 426c, en bij Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, l. l. tom. II), p. 488a, 491a, 960a. — Nauwelijks noemenswaard voor ons onderwerp is Lüntzel, *Die ältere Diöcese Hildesheim*, Hildesh. 1837, S. 309, 310. — Wat Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 360 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 172; fol. uitg. dl. VI, blz. 623), van dit klooster verhaalt, is zeer weinig en daarenboven, naar mij toeschijnt, niet geheel te vertrouwen. Intusschen weten wij alleen door hem, dat het tot de Windesheimsche congregatie heeft behoord. — Veel beter is de compilatie van Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742 (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), p. 424—427, 442. — Bekkers, die aangaande dit klooster nog alles had kunnen te weten komen, heeft het in zijne *Beschrijving* enz. (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot)

slechts éénmaal genoemd, en dat nog terloops (zie boven, dl. II, blz. 174, noot 1). — Ook v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 238, heeft het alleen in het voorbijgaan aangeroerd.

N°. 86 [1]). »Domus S. Joannis Baptistae" buiten, later binnen Halberstadt [2]). Brantho, bisschop van Halberstadt (1023—'36; zie Potthast, »Supplement", S. 328), bouwt ter eere van S. Jan Baptist en S. Jan Evangelist eene kerk, waarbij hij kanunniken plaatst (»Chron. Halberst." p. 123a; verg. boven, dl. I, blz. 94 v.). Dit zal in of omstreeks 1030 zijn geschied (Reimmann, bij Leuckfeld, S. 389). Wegens het onordelijk leven zijner bewoners wordt het kapittelhuis door bisschop Reinhard in een klooster van reguliere kanunniken veranderd, 1120 (Leuckfeld, S. 606; verg. boven, dl. I, blz. 95 v.). Dit klooster behoort tot de acht huizen, die zich tot onderlinge handhaving van het reguliere leven met dat van Hamersleben vereenigen, omstr. 1125 (Zunggo, tom. II, p. 442 seq.; verg. boven, blz. 141). De proost Rudolf bestijgt den bisschoppelijken zetel van Halberstadt, 1137 (dezelfde, tom. II, p. 454 seq.), en wordt om zijne deugden zeer geprezen (Meibomius, tom. III, p. 246). Volgens opdracht van den pauselijken legaat Nicolaas van Cusa (Busch, p. 956—958; verg. boven, dl. I, blz. 301 v.; dl. II, blz. 132, 368), en met toestemming van den bisschop van Halberstadt (dezelfde, p. 959a), doen Johan Busch en doctor Paulus ook aan dit convent aanschrijving van hunne voorgenomen visitatie, 1451 (p. 960). De kloosterlingen verzetten er zich krachtig tegen, maar moeten eindelijk toegeven (p. 828c—829b). Het huis heeft in oorlogstijden zwaar te lijden, en wordt daarom binnen de stadsmuren verlegd (Leuckfeld, S. 606). Eerst tusschen 1644 (zie het vorig n°.) en 1670 (zie boven, blz. 6) kan het in de Windesheimsche vereeniging zijn opgenomen. Tegen de oorspronkelijke bedoeling dier vereeniging (zie boven, dl. II, blz. 28, noot 3) blijft het eene proostdij (Zunggo, tom. II, p. 454; verg. boven, dl. II,

1) Dit klooster komt eerst op de lijst van Lindeborn (zie boven, blz. 6) onder de Windesheimsche conventen voor. Het is daar tevens het laatste.

2) Eerst lag het „vor Halberstad auf der Abend-Seithe wo das Stücke Kirch-Mauer noch zu sehen ist"; later heeft men het „nicht weit von der ersteru Stelle in die Ring-Mauer der Stadt verleget" (aldus ten jare 1714 Leuckfeld in zijn straks te noemen werk, S. 606, verg. ook S. 389).

blz. 30, de noot). »Civium frequentia et religiosae vitae cultu hodiedum floret", 1670 (Lindeborn, p. 360). »Ist in völligen Stande", 1714 (Leuckfeld, S. 606). Heeft in den oorlog te lijden, maar wordt hersteld, 1720 (Struven, S. 1492). Bestaat nog in 1728 (zie boven, dl. II, blz. 60, noot 5). »Floret amodò", 1745 (Zunggo, tom. II, p. 455). Moet vóór 1805 zijn opgeheven (zie boven, dl. II, blz. 175 v.).

Gelijk uit het bovenstaande blijkt, moet de geschiedenis van dit klooster uit allerlei verspreide gegevens worden bijeengebracht. Men zie daartoe het *Chronicon ecclesiae Halberstadensis* (in Leibnitz, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, Hanov. 1707, tom. II), p. 123a; Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, l. l.), p. 828c—829b, 960a; Leuckfeld, *Antiquitates Halberstadenses*, Wolfenb. 1714, S. 389, 606; Struven, *Ausführlicher Bericht von der Pfältzischen Kirchen-Historie*, Franckf. 1721, S. 1492. — Lindeborn, l. l. p. 360 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 172 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 623), is in zóóverre bron, dat wij dit klooster alleen door hem als lid der Windesheimsche congregatie kennen; overigens schijnen zijne mededeelingen niet nauwkeurig te zijn. — Zunggo, l. l. tom. II, p. 454 seq. (zie ook p. 442), levert een paar bijzonderheden, die ik, niet wetende aan wien hij ze ontleend heeft, op zijn gezag heb overgenomen. — Krantzius, *Metropolis*, lib. IV, cap 10 (in de uitgave van Francof. 1576, p. 94), waarnaar Lindeborn verwijst, is geheel onbeduidend. — Bekkers, die althans over de laatste tijden had kunnen spreken (zie boven, dl. II, blz. 6, de noot), zwijgt van dit klooster geheel. — v. Slee, a. w. blz. 238, heeft bij het weinige, wat hij er van zegt, de waarschijnlijk onjuiste berichten van Lindeborn gevolgd.

B. Vrouwenkloosters.

N°. 1. »Domus Campi B. Mariae" (S. Mariënveld, Oude Nonnen [1]) te Amsterdam, in het bisdom Utrecht. »Langen tijt" vóór 1393 is er aan het zuid-oosteinde der stad eene vergadering van »eerbaere joufrouwen ende wedewen", die later wenschen »Gode

1) De naam „Mariënkamp", die óók wel aan dit klooster gegeven wordt (zie bijv. v. Heussen en v. Rijn, *Oudh v. Noordholland*, dl. II, blz. 177; Le Long, *Reform. v. Amst.*, blz. 239; Scheltema, *Aemst. oudh.*, dl. I, blz. 26), schijnt in oude stukken niet voor te komen, maar eerst in veel later tijd (op voorgang van v. Rijn?) ontstaan te zijn uit minder juiste vertaling van den Latijnschen naam. Verg. Wagenaar, *Amsterdam*, dl. I, blz. 22.

te dienen in geesteliken abijt onder Sinte Augustijns regel" (Scheltema, dl. VI, blz. 28). Fundatie- en erfgiftbrief, 1 Apr. 1389 (Commelin, dl. I, blz. 544). Pauselijke toestemming op verzoek van den Amsterdamschen priester Gijsbrecht (Scheltema t. a. p.), d. i. Gijsbert Dou Jacobsz., weleer biechtvader van Gerrit de Groote, ook stichter van het Regulierenklooster en andere conventen te Amsterdam (zie mijne »Gerardi Magni epistolae XIV", p. 89 seq.; verg. boven, blz. 26). Hertog Albrecht van Beieren, graaf van Holland, geeft verlof tot de timmering, en neemt het klooster in zijne bescherming, 27 Jan. 1393 (Scheltema, blz. 28 v.). Bevestiging door Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, waarbij tevens bepaald wordt, dat het voortdurend met het klooster van Windesheim verbonden en daaraan onderworpen zal wezen, 5 Nov. 1400 (v. Heussen, »Hist. episc. Harl." p. 118). Kerk- en altaarwijding, 22 Juli 1401 (Commelin, t. a. p.). Toenemend aanzien door ruime giften en aankoopen (Scheltema, blz. 21 v.). Merkwaardige priorin gedurende twaalf jaren: de Diepenveensche zuster Hille Sonderlants, ongev. 1412—'24 (Handschr. D, fol. 126v; verg. boven, dl. II, blz. 360 v., 364, noot 2). De bijvoeging, dat zij gekozen werd »om dat sij daer een guet fondament solde leggen", doet vermoeden, dat het bestuur der priorin Geertrui Splintersdochter (Scheltema, blz. 25), mede-oprichtster van het huis (dezelfde, blz. 21), minder gelukkig zal zijn geweest. Gelijktijdig met Hille Sonderlants hebben de zusters den Windesheimschen regulier Johan Ottensz. van Soest [1]) tot biechtvader, ongev. 1412—'25 (Busch, p. 112, 161, 189; verg. boven, blz. 26). Bij den zwaren brand in Mei 1452 (Wagenaar, st. I, blz. 152 v.), waarin bijna veertien kloosters geheel vernield werden, brandt ook dat der Oude Nonnen af (Thom. a Kempis, p. 108). Zij

1) Ten gevolge van eene druk- of schrijffout in het *Chronicon Windesemense*, p. 112, waar „prope Herlem" staat in plaats van „prope Hoern", gelijk het blijkens p. 161 en 451 wezen moet, heb ik dezen Joannes Ottonis de Zuzato (Soest in Westfalen) boven, blz. 52, verkeerdelijk tot prior van het klooster van Onzer Vrouwen Visitatie bij Haarlem gemaakt, en hem daarenboven verward met zijn tijdgenoot en medekloosterling Joannes Broechusen de Zuzato, die prior te Leiderdorp en te Gaesdonck is geweest.

worden gesteld onder het beheer [1] van het Kapittel der Lieve-Vrouwe-kapel te 's Gravenhage, 12 Mei 1473, en gescheiden van de parochiekerk van S. Nicolaas te Amsterdam, 9 April 1475 (Scheltema, blz. 24 v.). Te dier tijde hebben zij vijf of zes commensalen (dezelfde, blz. 25; verg. boven, dl. I, blz. 124, noot 2). Bij de invoering der nieuwe orde van zaken te Amsterdam zijn zij omtrent vijftig personen (Commelin, blz. 545), of ongeveer de helft daarvan (Scheltema, blz. 25), sterk. Zij leveren, daartoe gedwongen, een nog bestaanden inventaris harer bezittingen in, 4 Aug. 1578 (Wagenaar, st. II, blz. 243). Bij accoord, met de regenten der beide gasthuizen gesloten, geven zij aan deze laatsten tegen levenslang pensioen het klooster en zijne goederen over, 13 Oct. 1578 (Scheltema, blz. 25 v.). Ratificatie van dit accoord door prins Willem van Oranje, 6 Dec. 1578 (dezelfde, blz. 29—31). Het klooster wordt tot een ziekenhuis, nog heden het »Gasthuis", ingericht, 1582 (blz. 26). In de kerk wordt tot 1655 des Zondags namiddags gepredikt (Commelin, blz. 545, 546). Vervolgens dient zij tot eene ziekenzaal voor vrouwen (dezelfde, blz. 546).

De hoofdarbeid over dit klooster werd geleverd door Scheltema, *Aemstel's oudheid*, dl. VI (Amst. 1872), blz. 19—31 (zie ook dl. I, blz. 26, 30; dl. IV, blz. 40). Hierdoor is in de schaduw gesteld, wat geschreven werd door Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. I, blz. 152, 357 v.; afd. II, blz. 79, 257, alsmede door v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 174 v. — Voornaamste bronnen: Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621 (zeer zeldzaam; zie boven, dl. I, blz. 317 v.), p. 112, 161 seq., 189, 206, 451; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (achter het *Chron. Wind.*; zie boven, dl. II, blz. 213, noot 1), p. 108; *Van den doechden der susteren van diepenveen* (het zoogenaamde Handschrift D; zie boven, dl. II, blz. 186, noot 1), fol. 126v (in hoofdzaak medegedeeld boven, dl. II, blz. 360 v.); v. Heussen, *Historia episcopatus Harlemensis* (in zijne

1) Niet te verwarren met „bestuur" of „geestelijk toezicht". Dit laatste bleef ongetwijfeld aan het Kapittel van Windesheim behooren, gelijk ten overvloede blijkt uit het feit, dat de zusters nog omstr. 1562 den geleerden Joannes Vlimmerius, regulier van het met Windesheim vereenigd S. Maartensklooster te Leuven (zie boven, blz. 153), tot biechtvader kregen (zie Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Hag. Com. 1726, tom. II, p. 125). De zaak schijnt alleen van financieelen aard te zijn geweest, althans meer bepaald zekere uitwendige aangelegenheden te hebben betroffen. Zie Scheltema, blz. 25.

Historia episcopatuum Foederati Belgii, tom. II), p. 110, 118, 119 (vert. door v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Noordholland*, dl. II, blz. 177, 199 v., 222, 224; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, dl. IV, blz. 197, 202, 208, 209); Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam*, 2de druk, Amst. 1726, dl. I, blz. 544, 545, 546; Wagenaar, *Amsterdam*, Amst. 1760 (fol uitg.), st. I, blz. 22; st. II, blz. 243 (met afbeelding van het klooster op plaat VII, achter dl. I, blz. 38); Le Long, *Historische beschryvinge van de reformatie der stadt Amsterdam*, Amst. 1729, blz. 239, 240, 245, 246 v. (weinig oorspronkelijk, maar eveneens met afbeelding bij blz. 239). — Tot de bronnen behoorende, doch schier zonder waarde, is het *Chronicon auctius Joannis de Beka* (in Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2a, Hag. Com. 1738, tom. III), p. 292, alsmede de *Tegenwoordige staat van Holland*, Amst. 1742, dl. II, blz. 78 v., 99 (alleen merkwaardig voor de beschrijving der kerk). — Nauwelijks noemenswaard zijn Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 163, 361 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. I, blz. 314, dl. II, blz. 173; fol. uitg. dl. VI, blz. 503, 624), en v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinch. 1839, dl. VII, blz. 678. — Zunggo in zijn vaak genoemd werk *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742 (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), heeft dit klooster niet behandeld.

N°. 2. »Domus Vallis S. Barbarae" (Barberendaal; zie v. Gestel, tom. I, p. 276) te Tienen (Tirlemont [1]) in Brabant, in het bisdom Luik. Hendrik van Hoorn, prior van het regulierissenklooster van S. Remigius te Lens [2]), begeeft zich met de supprioriu en het convent naar Tienen, 1388. Hij koopt er grond tot het bouwen van een klooster. Tien zusters en twee conversinnen vestigen zich aldaar. De kerk gewijd, 1389. De prior wordt ontslagen, en de supprioriu tot priorin aangesteld, 1393. Deze laatste keert na tien jaren met zes zusters naar Lens terug, 1403. Wouter van Gierle, eerste prior van Korsendonck (zie boven, n°. 13), trekt zich het lot der achtergeblevenen aan, en brengt de zaken op een goeden voet (alles ontleend aan Petrus Impens, lib. II, art 8, § 2, bij Wichmans, p. 835 seq.). Het klooster stelt zich onder den prior en het convent van Korsendonck, 20 Febr. 1404 (Hoyberge, p. 142). Door den invloed van Wouter van Gierle nemen de zusters ook de insluiting aan, 1404 (verg. boven, dl. II, blz 53, noot 2, en blz. 274), destijds

1) Ongeveer zeven uur ten O. van Brussel.

2) Bij Hoei of Huy. Zie Latomus en Hoyberge, p. 140.

eene »res inaudita" (verg. aldaar, blz. 54, noot 2). Voorts zorgt hij voor hare inlijving in het Kapittel van Groenendaal, 1410 (verg. boven, dl. II, blz. 16), waarmede zij tot dat van Windesheim overgaan, 1412 (verg. aldaar, blz. 18). Ten einde haar de Windesheimsche instellingen beter te doen inprenten, bewerkt hij de benoeming van de Diepenveensche zuster Griete Daegens tot priorin, 1415—'25 (verg. boven, dl. II, blz. 364, noot 2), wier overdreven strengheid echter aanleiding geeft tot botsingen met hemzelven (verg. aldaar, blz. 360, noot 2). De prior superior van het Kapittel zendt den Windesheimschen regulier Hendrik de Wilde, [een geboren Bosschenaar; zie Busch, p. 411], als rector, 1418—'25 (verg. Busch, p. 414). Na dezen komen de zusters achtereenvolgens onder het geestelijk toezicht van den prior te Groenendaal, 1425—'50, te Luik, 1450—'57, en te Rooklooster, 1457 volgg. (alles ontleend aan Impens, l. l., § 3; verg. Wichmans, p. 836, 837). Een van hare rectoren, Jacobus Rotarius, omstr. 1460, voert eene meer strenge insluiting in (Hoyberge, p. 168), en schrijft aan éene der zusters een uitstekend boekje over de goede inrichting van het kloosterleven (dezelfde, p. 169), dat zeker ook voor de andere zusters niet zonder invloed zal zijn geweest. Voorbeelden van bekrompen vrome opvatting van gebedsverhooring (Impens, lib. VI, art. 12, § 11, bij Hoyberge, p. 143 seq.; verg. boven, dl. II, blz. 256 v.). Het klooster staat nog in 1670 onder de Congregatie van Windesheim (Lindeborn, p. 361). »Floret", 1745 (Zunggo, tom. II, p. 33). Wordt tegen het einde der 18de eeuw opgeheven.

Hoofdbron tot omstr. 1500: Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum* (zie boven, blz. 58), lib. II, art. 8, § 2 en 3; lib. VI, art. 12, § 11 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg bibl. M. S. nº. 1278, p. 47—49, 363. — Deels hieruit afgeschreven, anderdeels hieraan ontleend, is hetgeen men leest bij Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 835—837, alsmede bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 140—144 (zie ook p. 17, 110, 156, 168, 169), terwijl de weinige regelen bij Gramaye, *Lovanium* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 42, en bij Mastelinus, *Necrologivm monasterii Viridis Vallis* (zie boven, dl. II, blz. 216, noot 2), p. 41 seq., er óók al nit zijn voortgekomen. — Daarenboven is Latomns en Hoyberge weer nageschreven door Lindeborn, l. l. p. 361 (v. Henssen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 173 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 624); evenzoo door v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. I, p. 276, zoodat Petrus Impens niet slechts de eerste, maar welbeschouwd de eenige zegsman is. — Geheel onafhankelijk van hem is daarentegen Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 174—176, 189 seq., 206, 414, alsmede Handschrift D (zie boven, dl. II, blz. 186, noot 1), fol. 128v (in hoofdzaak medegedeeld, aldaar, blz. 360). — De compilatie van Zunggo, l. l. tom. II, p. 33, is aan v. Gestel en Busch ontleend. — v. Slee, naar zijne gewoonte met buitenlandsche kloosters, heeft Barberendaal niet opzettelijk behandeld, maar slechts hier en daar aangeroerd.

Nº. 3. »Domus B. Mariae et S. Agnetis" te Diepenveen bij Deventer 1), in het bisdom Utrecht. De adellijke weduwe Zwedera van Runen wenscht onder de zusters van Meester-Geertshuis te Deventer te worden opgenomen, maar kan dit niet verwerven, omdat haar stand en staat in strijd zijn met de traditiën van het huis. Johan Brinckerinck, biechtvader der zusters, stelt haar en anderen voor, een klooster op te richten (alles ontleend aan 's mans »Vita" bij Lindeborn, p. 162 seq.). Hij spreekt er met de zusters over, 2 Juni 1401 2), en begint den volgenden dag met vier of vijf gulden den bouw (dezelfde, p. 163 seq.), »op dat hij onsen lieuen heren vele zielen mocht gewinnen, ende daer in vergaderen soe wal die wedewen als die ionferen" (Handschr. D, fol. 112r). De zusters bewerken den bodem; de eerste woningen zijn van leem en rijs (Lindeborn, p. 164). Zwedera van Runen schenkt haar jaarlijksch inkomen van driehonderd gulden (Rud. Dier, p. 16). Andere giften vloeien toe (Lindeborn, p. 164 seq.). De bisschop van Utrecht geeft verlof tot het bouwen van een vrouwenklooster der orde van S. Augustinus, en plaatst het onder het Kapittel van Windesheim, 20 Mei 1402 (Dumbar, dl. II, blz. 2). Kapel en kerkhof gewijd, 20 Sept.

1) Ongeveer een uur ten N. der stad.

2) Dit jaartal wordt betwijfeld. Dumbar heeft aan 1400 de voorkeur gegeven (zie zijn *Kerkel. en wereltl. Deventer*, dl. II, blz. 1). Doch in het straks te noemen Handschr. D, fol. 112v, staat: „Int yaer ons heren m c c c c ende j soe began hiet hijr des vrydagen na des hilligen sacramentes dach, die doe was op sante mercellijn ende petrus dach, myt groter vuricheit". In 1401 nu viel Sacramentsdag, d. i. de Donderdag na Trinitatis, inderdaad op Marcellinns presb. en Petrus exorcista, d. i. op 2 Juni (zie Kulik, *Die Jahresformen der christlichen Zeitrechnung*, 3te Aufl., Prag, 1861, S. 6, 9, en Potthast, *Wegweiser*, „Supplement", Berl. 1868, S. 228).

1403 (Lindeborn, p. 164). De twaalf eerste zusters door Johan Vos, prior van Windesheim, ingekleed; drie van haar op denzelfden dag geprofest; ééne der drie, Hille Sonderlants, als rectrix aan het hoofd geplaatst, 21 Jan. 1408 (Busch, »Chron. Wind." p. 190). Laatstgenoemde bekleedt deze betrekking vier jaren, 1408—'12 (Handschr. D, fol. 126^{v}). Ook wordt nog op denzelfden dag het klooster ingesloten (zie boven, dl. II, blz. 274, noot 3). Brinckerinck doet eene collectereis, ten gevolge waarvan een veel grooter klooster van steen kan worden opgericht. Kleilaag in dichte nabijheid ontdekt, waaruit in twee ovens de noodige steenen worden gebakken. Een uitgestrekt gebouw verrijst (Dumbar, dl. II, blz. 3v.). Steenen kerk gewijd, 21 Sept. 1411 (Lindeborn, p. 164). Het klooster bij het Generaal kapittel van Windesheim ingelijfd, 1412 (Thom. a Kempis, p. 170). Achttien zusters op éénen dag ingekleed, 14 Mei 1416 (Handschr. D, fol. 78^{r}). Nog ten tijde van Brinckerinck meer dan vijftig zusters (aldaar, fol. 7^{v}). Bevolking omstr. 1464 (zie boven, dl. I, blz. 314): meer dan honderd vijftig vrouwelijke en vijf en twintig mannelijke personen (Busch, l. l. p. 191; verg. ook »Ref. mon." p. 951^{a}). Het klooster heeft eene school (zie boven, dl. II, blz. 191), eene welvoorziene liberie (aldaar, blz. 198), en is zeer rijk (v. Hattum, dl. III, blz. 167; verg. boven, dl. II, blz. 180, noot 3). Onder de zusters (Matthaeus, p. 227—230) zijn velen van adel. Onder de maters (Lindeborn, p. 165 seq.; Dumbar, dl. II, blz. 8) munt vooral Salome Sticke uit (zie boven, dl. II, blz. 283, noot 5), »een leuendich exempel alre doechden" (Handschr. D, fol. 114^{r}), na drie en dertigjarig bestuur op haar verzoek wegens ouderdom ontslagen, 14 Sept. 1446 (aldaar, fol. 16^{r}). Onder de rectors of biechtvaders (Lindeborn, p. 163; Dumbar, dl. II, blz. 9; zie ook boven, blz. 42) is vooral merkwaardig Johan Brinckerinck (zie boven, dl. I, blz. 62, noot 4), »een ionferlick, engels man ende seer vurich alle menschen te trecken tot zalicheit der zielen" (»Kalender", 1858, blz. 66), gest. 26 Maart 1419 (»Chron. Mont. S. Agn." p. 175). Strenge gehoorzaamheid (zie boven, dl. II, blz. 281 v.). Angstvalligheid en kleingeestigheid (aldaar, blz. 295—297). Naïef begrip van God (blz. 255). Vereering van Maria (blz. 259) en de Heiligen (blz. 262). Sterk geloof aan den Duivel (blz. 264 v.).

Daarentegen worden geestverschijningen voor »fantesyen ende cranckheit des houedes" gehouden (blz. 265, noot 7). Ascetische geest, zich openbarende in »zwijgen, wijken en duiken" (blz. 284), in »ootmoedige werken" (blz. 285 v.), »snoode kleederen" (blz. 287) en grove spijzen (blz. 287 v.), in overdreven nederigheid (blz. 288 v.), vernederingen en zelfvernederingen (blz. 289), in »afsterven van zichzelven" (blz. 291—293). Innige vroomheid (blz. 297 v.), gevoed door stichtelijke lectuur (blz. 299, 301) en door de overdenking van »goede punten" (blz. 301—303), maar meestal somber, methodistisch en piëtistisch gekleurd (blz. 303—306), en niet zelden leidende tot zonderlingheid, zenuwachtigheid en ecstatische toestanden (blz. 306—308). Vele zusters sterven aan tering; andere bereiken hooge leeftijden (blz. 294). Men vindt onder haar eene snelschrijfster (blz. 193 v.), eene schoonschrijfster (blz. 233), eene kroniekschrijfster (blz. 214). Éene stikt kerkelijke ornamenten (blz. 244); eene andere zingt fraai (blz. 246 v.). Vele kloosters in Noord-Nederland, Zuid-Nederland en Duitschland door Diepenveensche zusters ingericht of hervormd (Lindeborn, p. 163; verg. boven, dl. II, blz 364). Voornaamste hervormsters: Griete Daegens (aldaar, blz. 359 v.), Hille Sonderlants (blz. 360 v.), Stijne des Grooten en anderen (blz. 361—363). Bezoek van Nicolaas van Cusa, 1451 (Busch, p. 152; verg. boven, dl. II, blz. 123). Zware sterfte, 1452 (Handschr. D, fol. 81r, 138). Het klooster lijdt groote schade door de troepen van Philips I, hertog van Bourgondië, bij diens beleg van Deventer, 1456 (Busch, »Ref. mon." p. 951^{a}). Besluit der drie Overijselsche steden, om in geval van nood o. a. dit convent tegen aanvallen te beschermen, 23 Sept. 1566 (v. Hattum, dl. III, blz. 31). Bij het beleg van Deventer door den graaf van Rennenberg in 1578, wordt het door twee regimenten Franschen geplunderd en verwoest (Fresinga, blz. 64), weshalve de zusters, destijds nog omtrent zestig in getal (Dumbar, dl. II, blz. 7), na het innemen der stad het Observanten- of Minderbroedersklooster aldaar ter woon vragen en verkrijgen, 17 Jan. 1579 (t. a. p. blz. 4—6). Weinige weken later moeten zij de kerk aan de Gereformeerden afstaan, en het klooster wegens de onbillijke eischen dezer laatsten verlaten (blz. 6). Zij nemen haar intrek eerst bij de zusters van Meester-Geertshuis, daarna bij die

van Brandeskloster (blz. 6). In 1592 zijn er nog veertig, die achtereenvolgens uitsterven (blz. 7). Wijl de vijand zich in de overblijfselen van het klooster te Diepenveen nestelen kan, wordt tot afbraak daarvan besloten, 1581 (»Overijss. alm." 1847, blz. 133). De kloostergoederen aan Deventer toegewezen, 20 Nov. 1592 (»Register v. Kampen", dl. IV, n°. 2977). Zij worden voor den magistraat bestuurd door den biechtvader tot 1595, door de procuratrix tot 1604, vervolgens door een afzonderlijk rentmeester (Dumbar, dl. II, blz. 9), die in het S. Ursula-klooster woont (Lindeborn, p. 161 [1]). Een predikant te Diepenveen sinds 1661 (Lindeborn, p. 164). De oude kerk of kapel des kloosters door eene schenking van den Deventerschen hoogleeraar Antonius Mattbaeus J^r^. hersteld, 1720 (»Tegenw. staat v. Overyss." dl. III, blz. 283). Merkwaardige echo, hierdoor ontstaan, maar sedert verdwenen (Dumbar, blz. 9). Eenige bunders der kloostergronden behooren aan de Hervormde kerk (v. d. Aa, dl. VII, blz. 654).

Wat Windesheim onder de mannenkloosters van het Kapittel was, dat was Diepenveen onder de vrouwenconventen. Men zou het 't vrouwelijke Windesheim kunnen noemen. Ook weten wij, dank zij vooral het hoogst merkwaardige Handschrift *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van diepenveen* (het zoogenaamde Handschrift D; zie boven, dl. II, blz. 186, noot 1), van geen enkel vrouwenklooster der Vereeniging zooveel als van dit. Daarenboven betreft deze kennis het voornaamste, welbeschouwd het eenig wezenlijke gedeelte, namelijk het inwendige leven. — Wat de uitwendige lotgevallen van het klooster betreft, deze kunnen bijeengebracht worden uit de volgende bronnen: Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col Agr. 1670, p. 161, 162—166, 361 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudheden en gestichten van Deventer*, Leid. 1725, dl. I, blz. 308, 312—318; dl. II, blz. 174—183; fol. uitg. der *kerkel. hist. en outheden*, Leid. 1726, dl. VI, blz. 501 v., 502—504, 624—626); Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621 (zeer zeldzaam; zie boven, dl. I, blz. 317 v.), p. 190 seq., 195, 196, 206; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, Antv. 1621 (achter het *Chron. Wind.*), p. 165 seq., 170, 176; Rud. Dier de Muden, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I), p. 16—20, 52 seq.; Matthaeus, *Vita Elisabethae van Heenvliet et quarundam aliarum*

1) Ik voeg er deze overigens onbeduidende bijzonderheid aan toe, om opmerkzaam te maken op de verkeerde vertaling dezer plaats door v. Rijn, *Oudh. v. Dev.*, dl. I, blz. 308 v. (fol. uitg. dl. VI, blz. 501 v.), alwaar aan Diepenveen wordt toegekend, wat Lindeborn van het S. Ursula-klooster verhaalt, namelijk dat het te zijnen tijde nog ongeschonden bestond.

in coenobio de Diepenveen (achter zijn *Anonymi Chronicon ducum Brabantiae*, Lugd. Bat. 1707), bevattende o. a. eene naamlijst der zusters (p. 227—230) en een gedeelte uit het bovengenoemde Handschr. D. (p. 231—264); Fresinga, *Memorien* (in Dumbar, *Analecta*, tom. III), blz. 64; Dumbar, *Het kerkelyk en wereltlyk Deventer*, Dev. 1732, dl. II (Dev. 1788; zeldzaam), blz. 1—9, 49; *Tegenwoordige staat van Overyssel*, Amst. 1781, dl. II, blz. 526; dl. III, blz. 163, 281, 283 v.; *Overijsselsche almanak*, 12de jaarg. (1847), blz. 133 v. — Hierbij voege men vooral de literatuur over Johan Brinckerinck (zie boven, dl. I, blz. 62, noot 4), alsmede die over Salome Sticke (zie boven, dl. II, blz. 283, noot 5), met name M. S. n°. 8849—'59 der Bourg. bibl. te Brussel, dat zeer veel merkwaardigs bevat, bijv. *Vita Venerabilis Ioannis Brinckerinck* (fol. 25^r^—40^r^); *Libellus de eodem et sororibus eius* (fol. 42^r^—53^r^); *Vita et conuersacio Salome priorisse in diepenven* (fol. 146^r^—161^v^); *Hanc viuendi formulam edidit mater Salome sticke priorissa quondam in diepenven* (fol. 166^r^—173^v^); *Vita et conuersacio venerabilis domine zwedere de Runen* (fol. 182^r^—189^r^); voorts nog over de Diepenveensche zusters Margaretha van Naaldwijk (fol. 222^r^—223^v^), Jutte van Ahuis (fol. 223^v^—228^r^) en Elisabeth Hasebroek (fol. 229^r^—231^v^), een en ander niet zonder verwantschap met bovengenoemd Handschr. D. — Kleinere bijzonderheden vindt men bij Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 912^a^ (zielental), 950^c^—951^c^ (schade door oorlog); *Verzameling van stukken betrekkelijk het klooster Albergen*, Zwolle, nog niet compleet, blz. 18 (de rector Walram); v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. III, blz. 31 ('t jaar 1566), 167 (rijkdom van het klooster); v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinch. 1839, dl. III, blz. 323 v.; dl. VII, blz. 653 v. (tegenwoordige staat); *Catalogus bibliothecae publicae Daventriensis*, Dav. 1832, p. 235—246 passim (overblijfselen der liberie); Moll, *Diepenveensche oudheden* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, 3de jaarg., Amst. 1858, blz. 93—98; met afbeeldingen); v. d. Zandt, *Grafsteen van jonkvrouwe Elysabeth van Culenborch* (in de *Verslagen en mededeelingen* der „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis", st. IX, Zwolle, 1874, blz. 49—52; met afbeelding). — Schaarsch en deels onbeduidend, anderdeels reeds uitgegeven, zijn de nog aanwezige archiefstukken, gelijk blijkt uit [v. Doorninck,] *Tijdrekenkundig register op het oud provinciaal archief van Overijssel*, Zwolle, 1857, dl. IV, blz. 304 v. (twistgeding); dl. V, blz. 364 v. (leenbrief); *Inventaris van het Deventer-archief*, Dev. 1870, n°. 485 (afgedrukt bij Dumbar, a. w. dl. II, blz. 4—7) en 1560 (rekeningen); *Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen*, Kamp. 1863, dl. III, n°. 2659 (afgedrukt in den *Ov. alm.* t. a. p.); dl. IV, n°. 2977 (het klooster aan Deventer afgestaan). — Het verhaal van moord en doodslag bij v. Asch v. Wijck, *Archief voor kerkel. en wereldl.*

gesch. v Nederland, Utr. 1850, dl. III, blz. 128, is mij niet duidelijk. — Bewerkingen der voorhandene stof werden geleverd door Moll, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen* (in den bovengenoemden *Kalender* voor 1858, blz. 66—85), eenigermate ook in zijne *Acht collatiën van Johannes Brinckerinck* (in Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, Amst. 1866), blz. 104—106, en in zijne *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. ii, blz. 209—212, 314, alsmede door v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 131—137. — Dat de kleine, uit het *Chron. Wind.* en het *Chron. Moni. S. Agnetis* getrokken compilatie van Zunggo, l. l. tom. II, p. 142 seq., niet de minste waarde heeft, zal niemand verwonderen. — Eene afbeelding van het klooster te Diepenveen in O. I. inkt, door J. Stellingwerf (zie boven, blz. 66), werd in Jan. 1873 te Rotterdam verkocht (zie *Catalogue de gravures historiques et topographiques de feu Mr. J. van Dam van Noordeloos*, Rott. 1873, p. 164, n°. 4587). — Onder het afdrukken van dit blad verneem ik, dat Dr. A. J. Vitringa te Deventer bij de door wijlen Mr. W. H. Cost Jordens aan de Stads-bibliotheek aldaar vermaakte boeken een lijvig handschrift in 4to gevonden heeft, dat niet slechts de namen en jaartallen der zusters van den aanvang af, benevens lijsten der buitenzusters enz. bevat, maar daarenboven een „Registrum literarum" en de „Literae" zelven.

N°. 4. »Domus B. Mariae" te Redinchem of Renkum bij Wageningen [1]) in Gelderland, in het bisdom Utrecht. Maria-beeld op wonderdadige wijze gekomen, 1380 (v. Rijn, »Utr. bisd.", dl. III, blz. 136). »Onzer-Liever-Vrouwe-kapel" aldaar gesticht; mirakelen en teekenen; de hertogen van Gelre en Zutphen hebben bijzondere liefde voor deze kapel (Nijhoff, »Gedenkw.", dl. III, »Oorkonden", blz. 274). Een hunner, Willem van Gulik, sticht er twee vicarieën, 1399 (v. Rijn, blz. 137). Karel VI, koning van Frankrijk, zendt een stuk van het H. Kruis en van de doornenkroon des Heeren, 1401 (dezelfde, blz. 136). Willem's zoon, hertog Reinald IV, verandert met goedvinden van den

1) Het dorp Renkum ligt aan den straatweg van Arnhem op Wageningen, 2½ uur ten W. van eerstgenoemde, ¾ uur ten O. van laatstgenoemde stad (zie v. d. Aa, *Aardrijksk. woordenb.* dl. IX, blz. 421). Het komt reeds zeer vroeg in de geschiedenis voor, bijv. in den brief, waarbij keizer Otto I de giften bevestigt, door graaf Wichman aan het klooster te Elten gedaan, 3 Aug. 970 (zie Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, Düsseld. 1840, Bd I, S. 67 f., of Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen*, 's Grav. 1872, dl. I, blz. 98 v.).

Utrechtschen bisschop, Frederik van Blankenheim, de kapel met de twee vicarieën in een besloten vrouwenklooster der regulierenorde; hij begiftigt het, neemt het in zijne bescherming, en plaatst het onder het geestelijk bestuur van Johan de Waal, prior van het klooster Bethlehem te Zwolle (zie boven, n°. 4), na wiens aftreden of afsterven de zusters naar eigen goedvinden een ander geestelijk hoofd zullen mogen kiezen, 12 Nov. 1405 (Nijhoff, blz. 275 v.). Hoewel het genoemde klooster Bethlehem zich in 1412 bij het Kapittel van Nuis aansluit (zie boven, dl. II, blz. 21 v.), heeft dat te Redinchem er nooit toe behoord (zie aldaar blz. 23, noot 4; blz. 26, noot 4). Het wordt besloten, 14 Juni 1408 (v. Rijn, blz. 140; verg. boven, dl. II, blz. 274). Het wordt in het Kapittel van Windesheim opgenomen in of omstr. 1412 (zie het vorig en het volgend n°., doch raadpleeg met Thom. a Kempis, p. 170 [1]). Hertog Reinald blijft het begiftigen (v. Rijn, blz. 139 v.; Nijhoff, blz. 363). Heer Walraven van Brederode schenkt het 't Gasthuis te Dodewaard met de groote en de smalle tiende van vijfhonderd morgen lands, 1410 (v. Rijn, blz. 141). De bezittingen nemen steeds toe, ook door aanslibbing van den Rijn (dezelfde, blz. 138). Lijst der kloostergoederen (blz. 140—142). Klacht der priorin wegens ongeveer twaalfhonderd pond achterstallige renten, die de stad Utrecht aan het convent schuldig is, zond. jaart. (»Cod. dipl. Neerl.", 2de serie, dl. III, afd. 1, blz. 464 v.). Het klooster heeft veel te lijden van het leger van Philips I, hertog van Bourgondië, op diens tocht naar Deventer, maar krijgt schadevergoeding, 1456 (Busch, »Ref. mon." p. 951^a^). Het verdwijnt tijdens de Nederlandsche beroerten; in 1719 zijn er nog overblijfselen van; ook duren destijds de bedevaarten der Roomschgezinden nog voort, hoewel het miraculeuse Maria-beeld naar Utrecht is overgebracht (v. Heussen, tom. I, p. 267). Ter plaatse, waar het klooster gestaan heeft, ziet men thans weiland (v. d. Aa, dl. VII, blz. 665).

1) Vreemd is het, dat aldaar in éénen adem van de kloosters te Diepenveen en te Bronope gezegd wordt, dat zij in de algemeene jaarvergadering van 1412 bij het Generaal kapittel van Windesheim werden ingelijfd, terwijl van dat te Redinchem geen sprake is. Op de vraag, hoe dan dit laatste op de lijst tusschen de twee eerste kan zijn gekomen, weet ik vooralsnog geen antwoord.

De hoofdbron is niet v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, Lugd. Bat. 1719, tom. I, p. 267, maar de vertaling daarvan door v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, Leid. 1719, dl. III, blz. 135—142 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, Leid. 1726, dl. II, blz. 406—408). De vertaler heeft namelijk gebruik gemaakt van zeker oud handschrift, dat, blijkbaar (zie het woord „wij" op blz. 138) uit het klooster zelf afkomstig, hem ter leen was verstrekt door Augustinus Hoppenbrouwer, prior van het S. Maartensconvent te Leuven (verg. boven, blz. 41, 95, en beneden n°. 10). — De stichtingsbrief, die bij v. Rijn slechts in uittreksel wordt medegedeeld, staat geheel afgedrukt bij Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. III, „Verzameling van oorkonden", blz. 274—276 (zie ook aldaar, blz. 363, alsmede dl. VI, st. 2, „Oorkonden", blz. 666). — Kleinere bijzonderheden vindt men bij Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 951; in den *Codex diplomaticus Neerlandicus*, uitgegeven door het Historisch Genootschap, 2de serie, dl. III, afd. 1 (Utr. 1855), blz. 464 v., en bij v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinch. 1839, dl. VII, blz. 664 v. Zie ook nog boven, blz. 46, n°. 10. — Nauwelijks noemenswaard is Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2da, Hag. Com. 1738, tom. III, p. 523; Pontanus, *Historia Gelrica*, Harderv. 1639, lib. I, p. 37, 72; Slichtenhorst, *Geldersse geschiedenissen*, Arnh. 1653, boek I, blz. 111; Lindeborn, l. l. p. 361 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 183 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 626); Zunggo, l. l. tom. II, p. 145. — Wat men leest bij v. Slee, a. w. blz. 153, is aan v. Rijn en Nijhoff ontleend.

N°. 5. »Domus S. Joannis Baptistae" te Bronope of Brunnepe 1) bij Kampen, in het bisdom Utrecht. Eene geestelijke dochter van Gerrit de Groote, Caecilia van der Toorn, richt eene vergadering van devote zusters op bij de S. Nicolaaskerk te Kampen (Busch, »Chron. Wind." p. 194). De vroedschap der stad vergunt aan de zusters de S. Joriskapel te Brunnepe, om daarbij een klooster te bouwen, behoudens de vrijheid der burgers, om in de kapel den dienst te blijven bijwonen, 16 Mei 1410 (»Register", dl. I, n°. 392; zie ook n°. 114). Zij wonen er reeds 29 Oct. 1411 (n°. 402), en nemen de orde der augustijner-regulieren aan (Busch, l. l.). Tien zusters en vier conversinnen worden, onder belofte

1) „Campense suburbium, ... circa ripam Ysele fluminis à Rheno descendentis, et ibi in mare decurrentis" (Busch, *Chron. Wind.* p. 194). „Buurschap in Zalland, ... $\frac{1}{4}$ u. N. W. van Kampen" (v. d. Aa, *Aardrijksk. woordenb.*, dl. II, bl. 795).

van voortdurende insluiting (zie boven, dl. II; blz. 274), door den prior van Windesheim en dien van S. Agnietenberg (zie boven, n°. 14) ingekleed; vier der tien doen nog denzelfden dag hare gelofte, 8 Dec. 1411 (Thom. a Kempis, p. 169 seq. 1)). Het klooster wordt op de algemeene vergadering van 1412 in het Kapittel van Windesheim ingelijfd en onder het toezicht der twee genoemde priors gesteld (dezelfde, p. 170). Vergunning van den Utrechtschen bisschop Frederik van Blankenheim tot oprichting van het klooster, waarbij hij het tevens aan het Generaal kapittel van Windesheim onderwerpt, 11 Oct. 1412 (»Register", n°. 392b). Verordening van de regeering der stad, dat er niet meer dan vier en twintig personen in het convent mogen wezen, en dat zij, na professie gedaan te hebben, geen goed mogen erven, 1412 (n°. 403). Overeenkomst der zusters met de stad, waarbij o. a. bepaald wordt, dat er niet meer dan acht en veertig personen binnen het klooster besloten, en twintig vóór het klooster tot zijne bescherming en dienst zullen zijn, alsmede dat degenen die professie hebben gedaan, voor zooverre zij burgerskinderen van Kampen zijn, geene erfenissen van burgers zullen aannemen, dan alleen van hare ouders, terwijl zij van alle andere slechts levenslang het vruchtgebruik zullen genieten, 9 Sept. 1419 (Dumbar, tom. III, p. 530—534; verg. »Register", n°. 449, 720). Desniettegenstaande zijn er omstreeks 1464 (zie boven, dl. I, blz. 314) honderd twintig »ancillae Christi" in het klooster (Busch, p. 195). Merkwaardige rectors: Johan van Kempen, broeder van Thomas a Kempis,

1) Volgens Busch, l. l. p. 194, geschiedde het 8 Dec. 1412, dus een jaar later. Dit schijnt echter niet juist te zijn. Immers hij zelf, na verhaald te hebben dat de veertien zusters waren ingekleed, zegt: „Porro duo ista sanctimonialium monasteria Depenuene et Bronopia Capitulo Generali incorporata ad prouidendum et visitandum de Windesem et de Monte Capituli nostri Prioribus ab eodem sunt commissa" (p. 195). Ook Thom. a Kempis, *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 170, spreekt van „postea", en laat de inlijving geschieden in de algemeene vergadering van 1412, d. i. in de derde week na Paschen van dat jaar (zie boven, dl. II, blz. 85). Heeft nu de inlijving, die op de inkleeding volgde, in April 1412 plaats gehad, dan kan deze laatste niet in Dec. 1412 zijn geschied. — Dat de vergunning van den Utrechtschen bisschop eerst later werd verleend, maakt geen bezwaar. Dergelijke vergunningen kwamen soms, nadat de zaak reeds in volle werking was.

omstr. 1412 (Busch, p. 409; Thom. a Kempis, p. 62; verg. boven, dl. I, blz. 247); Johan Busch gedurende drie jaren, omstr. 1428 (Busch, »Ref. mon." p. 938^c; verg. boven, dl. I, blz. 297); waarschijnlijk dezelfde andermaal, omstr. 1459 (l. l. p. 485c [1]) Eenvoudvolle gehoorzaamheid der eerste, en blijvende gehoorzaamheid der latere zusters (»Chron. Wind." p. 195). Bijgeloof der eerste (»Ref. mon." p. 937^c; verg. boven, dl. II, blz. 266), en wondergeloof eener latere (l. l. p. 916^c). Het klooster groot en rijk (Fresinga, p. 56). Misschien is er eene school (zie boven, dl. II, blz. 187). Meer dan gewone bekwaamheid van zuster Tecla (Busch, »Ref. mon." p. 892^c; verg. boven, dl. II, blz. 186 v.). Hervorming van het klooster Mariënberg bij Helmstadt door haar en twee andere zusters, 1462—'65 (l. l. p. 891^c—896^a; verg. boven, dl. II, blz. 186 v., 361). De regeering van Kampen besluit, het klooster af te breken, 1493 (»Register", dl. I, n°. 1013). De prior van Windesheim en anderen smeeken haar, dit niet te doen, 2 Apr. 1495 (aldaar, n°. 1025; verg. boven, dl. II, blz. 289 v.). Nieuwe verordening, dat het klooster in de stad moet komen, en besluit om het af te breken, Maart 1522 (»Register", dl. II, n°. 1556). Vijandig krijgsvolk in het convent, Juli 1572 (dl. III, n°. 2393). De zusters vertoeven eenige jaren bij de Cellezusters, doch 1 Dec. 1579 wordt bepaald, dat zij in het klooster der Minderbroeders zullen trekken, en dat de kerk zal worden gesloten (n°. 2592). Besluit van den Landdag, om het klooster af te breken, wijl het den vijand tot borstweer dient tegen de stad, 18 Jan. 1581 (n°. 2659; »Overijss. alm." 1847, blz. 133). De materialen verkocht, 10 Apr. 1581 (n°. 2671). Ook het terrein, terwijl de toren aan de stad blijft, 5 Mei 1596 (dl. IV, n°. 3096). Lastgeving tot afbraak van den toren, 6 Maart 1600 (n°. 3327). Overblijfselen van het gesticht zijn nog voorhanden in het voormalig huis van den onderwijzer en in eenige weiden en akkers, 1845 (v. d. Aa, dl. VI, blz. 261).

Na het klooster te Diepenveen schijnt dat te Bronope het merkwaardigste der Windesheimsche vrouwenconventen geweest te zijn. — Tot de niet-authentieke bronnen voor zijne geschiedenis behooren vooral Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 194 seq., 206, 409; dezelfde, *De reformatione monasteriorum*, p. 485^b, 485^c, 891^c—896^a, 916^c, 937c, 938c, 939^a; Thom. a Kempis, *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 62, 106, 116, 169 seq. — Eene menigte oorspronkelijke stukken aangaande dit klooster kan men genoemd en omschreven vinden bij [Molhuysen,] *Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen*, Kamp. 1863, dl. I, n°. 114, 392, 402, 403, 420, 449, 720, 1013, 1025; dl. II, n°. 1074, 1107, 1133, 1196, 1234, 1556, 1572; dl. III, n°. 1979, 1993, 1994, 2010, 2059, 2071, 2343, 2393, 2560, 2592, 2659, 2671; dl. IV, n°. 2954, 3096, 3327, 3341. Hiervan is n°. 449 geheel, en n°. 2659 voor het tot dit onderwerp behoorend gedeelte uitgegeven, het eerste bij Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. III, p. 530—534 (waarschijnlijk naar het bezegeld origineel in het Deventer-archief; zie den *Inventaris* daarvan, Dev. 1870, blz. 248, n°. 1484), het laatste in den *Overijsselsche almanak*, 12de jaarg. (1847), blz. 133 v. — Kleinere bijzonderheden leveren Fresinga, *Memorien* (in Dumbar, l. l. tom. III), p. 56 (gesteldheid); v. Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, Zwolle, 1767, dl. III, blz. 168 (betrekkelijke rijkdom); v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. VI, blz. 261 (overblijfselen); Dodt, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, Utr. 1839, dl. II, blz. 44 v. (een legaat); [v. Doorninck,] *Tijdrekenkundig register op het oud provinciaal archief van Overijssel*, Zwolle, 1857, dl. IV, blz. 41 (beleening van een erf). — Wat verhaald wordt door Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 282 seq., 361 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 28—30, 184; fol. uitg. dl. VI, blz. 587 v., 626), is niet oorspronkelijk en gedeeltelijk afgedrukt bij Dumbar, l. l. tom. II, p. 398 seq. Dat daarenboven de naam „Joannes Klenneken" veranderd moet worden in „G. Kennekes Wed. Uiterwyk", leert de *Tegenwoordige staat van Overyssel*, Amst. 1781, dl. III, blz 403, de noot. — Zunggo, l. l. tom. II, p. 118, heeft Busch en Thom. a Kempis nageschreven. Veel beter is het overzicht der geschiedenis van het klooster door v. Slee, a. w. blz. 137—140, die echter de rijke authentieke bron, het Oud archief van Kampen, niet heeft gebruikt. — Als rectors zijn mij, buiten de twee in den tekst genoemde, nog voorgekomen: Willem Coman van Amsterdam, gedurende veertien jaren (*Chron. Mont. S Agnetis*, p. 115 seq.); Jacobus Oom, 1441—'50 (l. l. p. 106); Dirk van Kleef, 1450—'53? (l. l. p. 106, 110); Herman van Ludingakerke (*Ref. mon.* p. 485^b). — Door de vriendelijke tusschenkomst van den Heer J. Poelhekke te Deventer en de vaardigheid van den beeldhouwer W. G. van Poorten aldaar, ben ik in het bezit van een gipsafdruk van het kloosterzegel, hangende aan het bovengenoemd n°. 1484 in het Deventer-archief. Bij merkbaar verschil heeft het in vorm en teekening groote overeenkomst met dat van Windesheim (verg. boven, dl. I, blz. 76, de noot) Men ziet er Maria onder een gothieken troonhemel in staande houding met het kindeke op den linkerarm,

---

1) Hiernaar moet dan gewijzigd worden, wat aangaande de jaren 1455—'59 is gezegd in 's mans levensgeschiedenis, boven, dl. I, blz. 303, dl II, blz. 128.

een lelietak (?) in de rechterhand, en aan beide zijden door sterren omgeven. Onder den grond, waarop zij staat, aanschouwt men Jan Baptist, met de rechterhand wijzende op het lam, dat hij in de linkerhand houdt. Het omschrift in gothische letters luidt aldus: S . M[ONA]STERII . SCIMONIALIVM . IN . || ꝫBRONEPE . ORDINIS . SCI . AUGUSTINI .

N°. 6. »Domus Vallis Angelorum" (Engelendaal) te Bonn, in het bisdom Keulen. In 1002 gesticht door eene zeer rijke en godvruchtige vrouw, Gekela, die daartoe te Rome van den Paus verlof heeft gekregen [1]). Het klooster brandt af, en wordt door den officiaal van Keulen en den proost van S. Severinus hersteld, 1246. De augustijner-nonnen worden als regulierissen onder het Kapittel van Windesheim geplaatst, 1417 (alles ontleend aan Titianus, col. 543). De inlijving schijnt destijds echter niet te zijn doorgegaan, want volgens een ander schrijver (Impens, lib. IV, art. 3, § 5) zal het klooster korten tijd tot het Kapittel van Nuis behoord hebben (zie boven, dl. II, blz. 23, noot 4), en daarmede 4 Mei 1430 met dat van Windesheim zijn vereenigd (zie aldaar, blz. 26, noot 4 [2])). Het Concilie van Bazel draagt aan het klooster te Nuis (zie boven, n°. 2) op, Engelendaal steeds van een bekwaam rector uit zijn midden te voorzien, die door de zusters zal worden gekleed, 1434; Nicolaas van Cusa bekrachtigt later dit een en ander (Titianus, col. 602). Zuster Agnes van Molenheim en andere hervormen het S. Agnes-klooster te Trier, 1460 (Browerus, Masenius en v. Stramberg, tom. II, p. 252), dat door den aartsbisschop Johannes onder Windesheimschen invloed geplaatst, aan de zielzorg van den prior van Everardsclausen (zie boven, n°. 64) opgedragen, en voortaan »monasterium S. Agnetis in Monte Angelorum" genoemd wordt

1) Volgens Busch, *Chron. Wind.* p. 184, heeft Johan Eggert, zoon van Willem Eggert, den thesaurier van Holland (zie boven, blz. 78, en beneden, n°. 11), een klooster voor regulierissen te Bonn gesticht. Bedoelt hij daarmede ditzelfde convent, dan zijn de twee berichten natuurlijk onvereenigbaar, tenzij men aanneme, dat de schatrijke man dit klooster, evenals dat te Elseghem, zóó rijk begiftigd heeft (omstr. 1417?), dat hij als de stichter kan worden aangemerkt (zie boven, t. a. p.).

2) Intusschen moet men dan toch aannemen, dat het op de lijst der Windesheimsche vrouwenkloosters zóó geplaatst werd, alsof de inlijving tusschen 1412 en 1424 had plaats gehad. Zie het vorig en het volgend n°.

(Hontheim, tom. II, p. 440—442). Bij de plundering van Bonn door het krijgsvolk van Maarten Schenk, 23 Dec. 1587, wordt het klooster van alle kostbaarheden beroofd, en moet daarenboven nog zevenhonderd gulden als losgeld betalen (Titianus, col. 723). Wat er verder mede geschied is, is mij niet gebleken (verg. Zunggo, tom. II, p. 540). Volgens Lindeborn (p. 362) zal het te zijnen tijde, d. i. omstr. 1670, nog »in primaevo vigore" hebben bestaan.

Wijl het mannenklooster te Nuis dit vrouwenconvent te Bonn steeds van rectors moest voorzien, schijnt er veel waarde te mogen gehecht worden aan de berichten van den Nuiser regulier Wernerus Titianus, *Annales Novesienses* (in Martene en Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum amplissima collectio*, Par. 1724, tom. IV), col. 543, 602, 723. — Dat ons klooster, alvorens in het Kapittel van Windesheim te worden opgenomen, eenigen tijd bij dat van Nuis zal hebben behoord, berust alleen op het gezag van Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum*, lib. IV, art. 3, § 5 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. n°. 1278, p. 160). — De hervorming van Engelenberg te Trier door Engelendaal te Bonn blijkt uit Browerus en Masenius, *Antiquitates et annales Trevirenses*, Leod. 1670, tom. II, p. 294, alsmede uit Browerus, Masenius en v. Stramberg, *Metropolis ecclesiae Trevericae*, Confl. 1855, tom. II, p. 253, waarbij men vooral vergelijke den aartsbisschoppelijken lastbrief tot de hervorming, afgedrukt bij Hontheim, *Historia Trevirensis diplomatica*, Aug. Vind. 1750, tom. II, p. 440—442. — „Cratepolius in Annalibus Archiepiscoporum Coloniens. in S. Heriberto" heb ik niet gezien, maar wat daaruit is afgeschreven door Lindeborn, l. l. p. 362 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 184 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 626 v.), stemt woordelijk overeen met Titianus, l. l. col. 543, zoodat het waarschijnlijk daaraan is ontleend. — Zonder waarde is de kleine compilatie van Zunggo, l. l. tom. II, p. 540; v. Slee, a. w. blz. 71, 225, 226, roert dit klooster slechts een paar malen als in 't voorbijgaan aan.

N°. 7. »Domus Hierusalem" (Jeruzalem) bij, later binnen Utrecht. Kapel buiten de stad, met eene steenen afbeelding van het H. Graf te Jeruzalem, en die daarom »Jeruzalem" zal zijn geheeten (Busch, p. 196). Reeds in 1399 is er sprake van het »kerchof tot Jherusalem inden nywen Weerde" (Dodt, dl. V, blz. 69). Eene zeer vrome vrouw, Agatha, weduwe van zekeren Ernestus, verwerft met veel moeite de kapel, om er een vrouwenklooster van te maken; verscheidene maagden, en daaronder zeer

rijke, wenschen zich in dit klooster te begeven (Busch, l. l.). De bouw aangevangen, 1418 (»Chron. auct. Bekae", p. 371). De Utrechtsche bisschop, Frederik van Blankenheim, geeft verlof tot de stichting, bepaalt dat het klooster volkomen onderworpen zal zijn aan den prior en het Generaal kapittel van Windesheim, en regelt de financieele punten ten aanzien van den pastoor van S. Jacob, in wiens parochie het gelegen is, 2 Dec. 1419 (Matthaeus, p. 238 seq.). Eerst worden drie, vervolgens twee der zusters, naar het klooster te Diepenveen (zie boven, n°. 3) gezonden, om er de orde te leeren (Busch, l. l.). De voortreffelijke Diepenveensche zuster Elisabeth van Delft 1) wordt in het nieuwe convent begeerd, om aldaar »een guede ordynancie te maken" (Handschr. D, fol. 133r); zij gaat er met Belia van Dusseldorp, eene godsdienstige conversin, heen (aldaar, fol. 158v), wordt er, na een wijl rectrix geweest te zijn (fol. 133r), tot priorin gekozen, 1420 (fol. 55v), en sterft er weldra aan de tering, 1423 (fol. 133r; verg. boven, dl. II, blz. 364, noot 2). Het klooster wordt ingesloten (Busch, p. 197), en in 1424 in het Kapittel van Windesheim opgenomen (dezelfde, p 195). Het brandt af, 1431, maar wordt weder opgebouwd (Burman, dl. I, blz. 231). Herhaalde oneenigheden met den pastoor van S. Jacob, 1425, 1440 (Matthaeus, p. 240). Tijdens het Utrechtsche schisma (zie boven, dl. II, blz. 110 v.) moeten de zusters het land ruimen, maar ontvangen van hertog Philips I van Bourgondië vrijheid, onder zijn gebied in Holland en Zeeland veilig te wonen, 1427 (v. Mieris, dl. IV, blz. 891). Misschien bewoont de stichtelijke schrijfster en dichteres, zuster Bertke (zie boven, dl. II, blz. 278, noot 2), dit klooster, vóórdat zij in 1457 hare kluis aan de Buurkerk betrekt (Moll, »Kalender", 1863, blz. 90). Wijl het convent door brand is geteisterd en aan den moedwil van vijandig krijgsvolk blootstaat (Buchelius in Hedam, p. 315), wijken de zusters binnen de stad, naar zekere huizing, Nyenrode

1) Busch, *Chron. Wind.* p. 196, noemt haar Elisabeth van Doesburg. Evenzoo, in navolging van hem, alle latere schrijvers. Handschr. D, dat in deze volkomen te vertrouwen is, noemt haar steeds Lijsebet van Delft. Doch uit fol. 130v en 131r blijkt duidelijk, dat zij, indien ook al niet te Doesburg geboren, aldaar toch een broeder had, bij wien zij korter of langer inwoonde, en uit wiens huis zij naar Diepenveen toog (verg. boven, dl. II, blz. 292).

genaamd, omstr. 1493 (Heda, p. 306). Zij koopen eene daarnaast gelegene huizing en hofstede in den Regenboog, 1493 (v. Heussen, tom. I, p. 549). Op hun verzoek staat de vroedschap hun toe, deze huizing met toebehooren te koopen, alsof zij haar nog niet gekocht hadden, en er een klooster van te maken, 28 Jan. 1513 (Matthaeus, p. 237 seq.). Naar dit klooster wordt de naam der Gaasbeeksteeg in dien van Jeruzalemsteeg veranderd (v. d. Monde, dl. I, blz. 256). De uitoefening der roomsche religie wordt te Utrecht verboden, 18 Juni 1580 (Royaards, dl. VI, blz. 246). Het klooster afgebroken en door woonhuizen vervangen, 1632 (v. d. Monde, blz. 254, 256). Evenzoo in 1659 de kloosterkerk (dezelfde, blz. 254), die eenigen tijd tot het houden van den catechismus heeft gediend (Lindeborn, p. 363). De kloostergoederen mede aangewend tot onderhoud der Hoogeschool (»Tegenw. staat v. Utr.", dl. I, blz. 409).

De twee voornaamste bronnen zijn: Busch, *Chronicon Windesemense*, Antv. 1621, p. 195—197, 207, en Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 237—241 (zie ook p. 519). Aan deze twee is bijna alles ontleend, wat men aangaande dit klooster leest bij v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 103, 548—550 (uitvoeriger bij v Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, dl. I, blz. 398—400, 727—732; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*. dl. II, blz. 100, 182 v.). — Voor kleinere bijzonderheden: Dodt, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, Utr. 1839, dl. V, blz. 69 („kerchof tot Jherusalem"); *Chronicon auctius Joannis de Beka* (in Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. 2a, Hag. Com. 1738, tom. III), p. 371 (jaartal van den bouw); Handschrift D (zie boven, dl. II, blz. 186, noot 1), fol. 55v, 132v—133r, 158v (inrichting door zusters uit Diepenveen); Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, Utr. 1750, dl. I, blz. 230 v. (brand); v. Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland*, Leyd. 1753, dl. IV, blz. 891 (vergunning van Philips den Goede); Moll, *Zuster Bertke, de kluizenaarster* (in den *Kalender voor de protestanten in Nederland*, 8ste jaarg., Amst. 1863), blz. 89 v.; dezelfde, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnh. 1864, dl. II, st. ii, blz. 57 v., 419 v. (eveneens over zuster Bertke); Joannes a Leydis, *De origine et rebus gestis dominorum de Brederode* (in Matthaeus, l. l. tom. I), p. 733 (eene adellijke kloosterzuster); Heda, *Historia episcoporvm Vltraiectensivm*, met aanteekeningen door Buchelius, Ultrai. 1642, p. 306, 315 (verplaatsing binnen de stad); Royaards, *Geschiedenis der Hervorming in de stad Utrecht* (in Kist en Royaards, *Nederlandsch archief*, dl. VI, Leid. 1846), blz. 222 v., 226 v., 242, 246 (opheffing); v. d. Monde, *Beschrij-*

ving van de pleinen, straten enz. *der stad Utrecht*, Utr. 1844, dl. I, blz. 253 v., 256 (afbraak); Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 163, 362 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. I, blz. 314; dl. II, blz. 185; fol. uitg. dl. VI, blz. 503, 627); *Tegenwoordige staat van Utrecht*, Amst. 1758, dl. I, blz. 409 (de inkomsten tot onderhoud der Hoogeschool gebruikt). — De gissing van v. Rijn, *Hist. v. 't Utr. bisd.*, dl. I, blz. 729 (fol. uitg. dl. II, blz. 183), dat de eerste rector van dit klooster, die door v. Heussen, tom. I, p. 549, Gosuinus de Sanctis wordt genoemd, Goossen van Zanten zal hebben geheeten, wordt bevestigd door Matthaeus, *Fundationes*, p. 518, 519, waaruit tevens blijkt, dat deze „Gosuinus Zanten" vroeger de eerste prior van Mariënhof te Birket bij Amersfoort (zie boven, n°. 27) was geweest, en na een bestuur van bijna elf jaren in Dec. 1433 bij de zusters in Jeruzalem is gestorven. — Zunggo, l. l. tom. II, p. 115 seq., heeft Busch nageschreven; v. d. Aa, a. w. dl. VI, blz. 60 v., volgt op den voet de vertaling van v. Rijn. Beiden zijn gebruikt door v. Slee, a. w. blz. 162—164.

N°. 8. »Domus S. Agnetis" (S. Agniet, Oude Nonnen, Witte Nonnen) te Dordrecht in Zuid-Holland, in het bisdom Utrecht. Zal gesticht en bewoond zijn door eene aanzienlijke vrouw uit Noorwegen, 1326 (v. Heussen, tom. I, p. 317). Bij het graven tot grondvesting van de kerk zal een steenen Maria-beeldje zijn gevonden, dat vele wonderen doet (l. l. p. 318). Het klooster wordt grootelijks begiftigd door den edelman Gerrit van Heemskerk, 1419 (v. Gouthoeven, blz. 182), zuster Walburg van der Merwede en anderen (Balen, blz. 148). Het zal korten tijd tot het Kapittel van Nuis hebben behoord (zie boven, dl. II, blz. 23, noot 4), en daarmede tot dat van Windesheim zijn overgegaan, 4 Mei 1430 (aldaar, blz. 26, noot 4). Het is een besloten klooster (Balen, blz. 182). Ondanks aanzienlijke inkomsten (v. Heussen, l. l. p. 318, 318 seq., 319) zal het in 1494 door behoefte gedrukt zijn geweest, maar wordt door Hendrik Helmers met achthonderd Rijnsche guldens begiftigd (l. l. p. 319). Waarschijnlijk echter staat dit in verband met de vernieuwing der kerk in het genoemde jaar (p. 318). De nieuwe kerk heeft drie altaren en een koor; ook wordt er door de mildheid der burgers eene kapel met verguld gewelf voor de H. Maagd aan toegevoegd, 1505 (p. 317 seq.) Aflaten, 1500 (p. 317, 318). Naamlijst van zusters (p. 318 seq.). Hare kleederdracht (Balen, blz. 149 v.; verg. boven, dl. I, blz. 103—105, 209, de noot). Formulier harer gelofte (dezelfde, blz. 150; verg. boven, dl. I,

blz. 152 v.). Er zijn vele adellijke jonkvrouwen onder haar (v. Gouthoeven, blz. 117). Zuster Constantia trotseert haar aanzienlijk geslacht, de tranen harer ouders, de gebeden van haren minnaar, om ten klooster te gaan (v. Heussen, l. l. p. 319; verg. boven, dl. II, blz. 376, noot 6). Onder de priorinnen (l. l. p. 318) munten vooral uit Isabella Omeria en Johanna de Jonge (p. 319). Als rectors (p. 318; zie ook boven, blz. 46, n°. 10) zullen broeders uit Rooklooster en Groenendaal (zie boven, mannenkloosters, n°. 5 en 3) hebben gediend (p. 317). Ten gevolge der verandering van zaken te Dordrecht, 25 Juni 1572 (Wagenaar, »Vad. hist.", dl. VI, blz. 367), wordt het klooster opgeheven. Twee zusters wijken naar [een of ander Windesheimsch vrouwenconvent in] Brabant (v. Heussen, l. l. p. 319; v. Leeuwen, blz. 880). Het H. Geest- en pesthuis wordt er na verbouwing in overgebracht, omstr. 1579 (Balen, blz. 170, 182). De kloostergoederen aan de H. Geestmeesters toegestaan, onder voorwaarde, dat zij de overgeblevene zusters, destijds nog achttien in getal, zullen onderhouden, 16 Maart 1592 (dezelfde, blz. 182 v.). Later dient het huis tot krankzinnigengesticht, 1841 (v. d. Aa, dl. III, blz. 465).

De hoofdbron voor de geschiedenis van dit klooster is v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 317—319 (vert. door v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Zuid-Holland*, Leid. 1719, blz. 71—81; fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, Leid. 1726, dl. III, blz. 546—549). — Eenigermate hiermede gelijkloopend, maar deels minder uitvoerig, anderdeels aanvullend, is Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, Dordr. 1677, [dl. I,] blz. 148—151, 170, 182 v. — Wat men aldaar leest op blz. 148—151, staat ook bijna geheel afgedrukt bij v. Leeuwen, *Batavia illustrata*, 's Grav. 1685, blz. 1323—1325, waar men echter raadplege met blz. 880 (de twee naar Brabant vertrokken zusters). — Voor verdere bijzonderheden zie men v. Gouthoeven, *D'oude Chronijcke ende Historien van Holland*, 's Grav. 1636, blz. 117 (adellijke kloosterlingen), 182 (Gerrit v. Heemskerk), en v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. I, blz. 64 v., dl. III, blz. 465 (krankzinnigenhuis). — Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 207, noemt slechts den naam. Lindeborn, l. l. p. 363 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 185 v. fol. uitg. dl. VI, blz. 627), is onbeduidend en beroept zich op v. Beverwyck, *'t Begin van Hollant in Dordrecht*, Dordr. 1640, hoofdst. IX. Zunggo, l. l. tom. II, p. 3, verwijst voor zijn onvolledig en onnauwkeurig bericht naar Bollandus, *Acta Sanctorum*, „ad diem 8. Febr. in vita S. Surae

V. M. § 2. n. 19". — Bewerkingen der stof zie bij Römer, *Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland*, Leid. 1854, afd. I, blz. 152, 358 v., en bij v. Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, blz. 198—200.

N°. 9. »Domus B. Mariae in Bethania" bij, later binnen Mechelen in Brabant, in het bisdom Kamerijk [1]). Met toestemming van Johannes, bisschop van Kamerijk, 22 Febr. 1421, voor twaalf zusters gesticht door Maria, dochter van den Heer van Bergen op Zoom, 1422 (Petrus Impens, lib. IV, art. 2, § 11, bij v. Gestel, tom. I, p. 81). Elisabeth Tayen van Tiel, eene der eerste zusters van het klooster te Diepenveen (zie boven, n°. 3), en later de tweede mater aldaar, wordt tot priorin gekozen, 1423. Zij gaat er heen met zuster Van Diest, eene conversin, en maakt er »een goed huis". Na negen jaren echter staan sommige zusters tegen haar op, wijl zij haar te streng achten (verg. boven, blz. 196), en de twee keeren naar Diepenveen terug, 1433 (alles ontleend aan Handschr. D, fol. 160; verg. boven, dl. II, blz. 364, noot 2). De inlijving in het Kapittel van Windesheim schijnt te hebben plaats gehad tusschen 1430 en '32 (zie het vorig en het volgend n°.). De prior van Bethlehem bij Leuven (zie boven, n°. 21), die van Mariëntroon bij Herenthals (n°. 25), en die van S. Maarten te Leuven (n°. 65), hebben achtereenvolgens het geestelijk toezicht over dit klooster (v. Gestel, l. l.). Tijdens de Nederlandsche beroerten wordt het verwoest en verbrand; de zusters begeven zich in de stad, waar zij een huis en erf koopen, dat zij tot haar gebruik inrichten, en dat in 1725 nog bestaat (dezelfde, l. l.). Ongetwijfeld heeft het gedeeld in de algemeene kloosteropheffing op het laatst der achttiende eeuw (verg. boven, dl. II, blz. 63, 175).

De eigenlijke bron voor de geschiedenis der stichting is Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum* (zie boven, blz. 58), lib. IV, art 2, § 11. Daaruit is geput zoowel door Gramaye, *Historia urbis et provinciae Mechliniensis* (in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708), p. 16, als door v. Gestel, *Historia archiepiscopatus Mechliniensis*, Hag. Com. 1725, tom. I, p. 81. — Wat in Handschrift D (zie boven, dl. II, blz 186, noot 1), fol. 160r—160v, aangaande de inrichting van dit klooster door Diepenveensche zusters verhaald wordt, is te merkwaardig, om het niet met de eigene

1) Later in dat van Mechelen.

woorden der onbekende schrijfster te vermelden Het luidt aldus: „Doe men schrief m cccc ende xxiij doe waert sij [d. i. „Suster lijsabet tayen van tiel"] priorynne gecaren toe Mechel in brabant in een nye cloester van onser oerden Doe nam sij die suster van diest mede welck een hillige ende oetmodige connersynne was ende was onse sieckwaerster Welck wi seer noede ouer gegeuen hadden om dat sie seer barmhertich ende goddienstich was Sie toegen te samen heen in gehoersamheit om die liefte godes Ende sij lieten diepenueen mer niet sonder grote swaricheit dat geen wonder en was. want diepenueen en solden sij daer niet vinden Ende als sij daer quemen soe pijnden sie hem diepenueens manieren te leren Ende als sij daer ix yaar trouwelijc gearbeyt hadden ende daer mytter hulpe godes een guet huys gemaket hadden Soe stonden daer sommyge op in den huys myt twydracht tegen die priorynne Want hem duchte dat sij te strenge ende te rechtuerdich was. also dat die guede suster van diest genoech te doen hadde dat sij hem die passien wt sloech Mer het en baete niet die verkierden cregen die ouerhant, ende maektent also dat sij of quam In welken die guede die geerne die rechte weghe gewandert hadden seer bedrucket worden Doe toegen sij weder te huys myt groter blijschap. mer nochtans hadden sij medelijden myt den genen die sij bedrucket lieten. Sie quemen te huys doe men schrief m cccc ende xxxiij ende wanderden myt ons in alre oetmodicheit als sij voer gedaen hadden". — Wat de overige schrijvers betreft, Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 207, noemt slechts den naam; Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742, tom. II, p. 143 seq., heeft v. Gestel nageschreven, en Lindeborn, l. l. p. 363 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 186; fol. uitg. dl. VI, blz. 627), steunt op Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 848, die het zelf ontleend heeft aan eene vroegere uitgave van Gramaye. — v. Slee, a. w. blz. 211, noemt zekeren Jacob van Amsterdam, conventuaal van Zevenborren (zie boven, mannenklooster n°. 8), die in 1457, zijn sterfjaar, dertien jaren „socius" van den rector was geweest. Frans van Dieve, oudste zoon van den bekenden Leuvenschen schrijver Petrus Divaeus, en regulier kanunnik van het S. Maartensklooster zijner vaderstad (zie boven, mannenklooster n°. 65), was er rector van 1610 tot 1612 (zie v. Even, *Peeter van Dieve*, overgedrukt uit het tijdschrift „De Eendragt", Gent, 1857, blz. 18).

N°. 10 »Domus B. Mariae in Bethania" (Bethanië) bij Arnhem [1]) in Gelderland, in het bisdom Utrecht. Reeds in 1411 (v. Rijn, »Utr. bisd.", dl. III, blz. 216) bestaat er te Arnhem, onder het bestuur van den priester Gijsbert van Vlijmen, eene vergadering

1) „Buyten die Velper poirt". De naam is nog in dien eener bouwhoeve overgebleven. Zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, dl. VI, st. 2, „Oorkonden", blz. 826.

van eerbare jonkvrouwen, weduwen en andere vrouwelijke personen (aldaar, blz. 203). Deze wenschen, om God beter te dienen, eene kerkelijke orde aan te nemen, en krijgen daartoe vergunning van hertog Reinald IV, 7 Nov. 1417 (blz. 202—204). Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, geeft op 's Hertogs bede verlof tot de oprichting van een besloten regulierissen-klooster, en onderwerpt het aan den prior en het Generaal kapittel van Windesheim, of aan zoodanigen anderen prior, als door dit laatste daartoe zal aangewezen worden, tot den tijd, waarop het zelf er bij ingelijfd zal zijn, 25 Maart 1419 (blz. 196—202). Het klooster verrijst en wordt ingesloten (blz. 205, 207; verg. boven, dl. II, blz. 53, noot 2). Wijl echter de plaats nog ongewijd is en wegens straatgewoel ongeschikt wordt bevonden, laten de zusters een ander convent buiten de stad bouwen, dat Bethanië zal heeten (blz. 205 v.), en ontvangen van bisschop Zweder van Kuilenburg verlof, zich daarin te vestigen, Apr. 1428 (blz. 205—207). Kapel, altaren, kerkhof en kloosterpand gewijd, 2 Jan. 1429 (blz. 208). Aflaten, bij die gelegenheid verleend (blz. 209—211; verg. boven, dl. I, blz. 75, 194; dl. II, blz. 68, 263). Het klooster wordt bij het Kapittel van Windesheim ingelijfd, Mei 1432 (Thom. a Kempis, p. 62). Regeling van financieele zaken met den parochie-pastoor, 7 Febr. 1443 (v. Rijn, t. a. p. blz. 211—216). Drie zusters uit Diepenveen (zie boven, n°. 3) staan achtereenvolgens als priorinnen aan het hoofd (verg. boven, dl. II, blz. 364, noot 2): Fye [d. i. Sophia] v. Montfoort, gest. 16 Maart 1430; Griete Daegens, die veel te lijden heeft van den rector en van sommige zusters, welke het met hem houden, en daarom naar Diepenveen terugkeert (verg. boven, dl. II, blz. 359 v.); Fenne Byckes, »een wijltijdes" (alles ontleend aan Handschr. D, fol. 128^{v}—129^{r}, 129^{v}). Verdere priorinnen (v. Rijn, t. a. p. blz. 216; v. Hasselt, »Arnh. oudh.", dl. II, blz. 50 v.). Thomas a Kempis is er veertien maanden gezel (socius) van zijn broeder Johannes a Kempis, die er 4 Nov. 1432 als rector sterft en er wordt begraven (Thom. a Kempis, p. 62; verg. boven, dl. I, blz. 247 1)). Andere rectors en pro-

1) Afgaande op het *Chron. Mont. S. Agnetis*, p. 61, heb ik aldaar 1422 als het sterfjaar van Johannes a Kempis opgegeven. Later is mij echter ge-

curators (v. Rijn, blz. 216; v. Heussen, tom. I, p. 103; P. Nijhoff, »Registers", blz. 7). Het geloop en gebras van de burgers in het klooster verboden, 1509 (v. Hasselt, a. w. dl. I, blz. 242; verg. boven, dl. II, blz. 332). Het klooster moet bijdragen in het onderhoud van een stadsgeneesheer, 1545 (dezelfde, a. w. dl. II, blz. 17). De landvoogdes Maria, koningin van Hongarije, schenkt aan de zusters wat er nog overig is van het college der kanunniken op Hulkestein, ten einde daarmede hare kleine kerk te vergrooten en te versieren, 1545 (dezelfde, »Kron. v. Arnh." blz. 100). Zij geeft hun een geschilderd glas in de kerk, 1547 (aldaar, blz. 101). De zusters moeten den euvelmoed van het krijgsvolk ontvlieden, en trekken naar Arnhem in een gehuurd huis, omstr. 1588; het convent verwoest; de materialen vernield (v. Hasselt, »Arnh. oudh.", dl. II, blz. 51). De steenen tot het maken van fortificatiën gebruikt, 1591 (dezelfde, »Kron. v. Arnh." blz. 233). De zusters nemen wegens geldgebrek tweehonderd daalders op, 1593 (P. Nijhoff, a. w. blz. 368). Zij ontvangen van den magistraat eenige vergoeding voor de geleden schade, 1601 (v. Hasselt, »Arnh. oudh.", dl. II, blz. 51). In 1606 staan de goederen onder een stadsrentmeester (dezelfde, »Kron. v. Arnh." blz. 258). In de 18de eeuw zijn de muren der kerk en van het klooster nog duidelijk te zien, totdat zij worden afgebroken en er eene sloot mede wordt gedempt (dezelfde, »Arnh. oudh.", dl. II, blz. 51 v.). »Ter plaatse waar vroeger het kloostergebouw stond, ziet men thans eene landmanswoning", 1840 (v. d. Aa, dl. II, blz. 354).

De hoofdbron voor de geschiedenis van dit klooster is niet v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. I, p. 278 (zie ook p. 103), maar de vertaling daarvan door v. Rijn, *Historie van 't Utrechtsche bisdom*, Leid. 1719, dl. III, blz. 196—216; zie ook dl. I, blz. 386 (fol. uitg. der *Kerkel. hist. en outheden*, Leid. 1726, dl. II, blz. 421—426; zie ook blz. 97). De overzetter heeft namelijk gebruik gemaakt van een uit dit klooster afkomstig handschrift, dat door Augustinus Hoppenbrouwer, prior van het S. Maartensconvent te Leuven (zie boven, n°. 65), ter leen

bleken, dat op pag. 60 van het genoemde werk eene drukfout is ingeslopen. Zoowel uit het daar genoemde feit als uit de omringende jaartallen blijkt, dat men niet M. CCCC. XXII, waar M. CCCC. XXXII moet lezen (verg. ook *Chron. Wind.* p. 144). Met het „eodem anno" op p. 61 is dus 1432 bedoeld.

was verstrekt (verg. ook boven, blz. 41, 95, 204), en waaruit hij o. a. eenige oorspronkelijke bescheiden heeft doen afdrukken. — Dat het laatstgenoemd convent meer stukken, uit Bethanië afkomstig, moet bezeten hebben, blijkt uit den geschreven *Inventaire des chartes du prieuré de S. Martin à Louvain* (zie boven, blz. 155), n°. 18 (eene quitantie van 3 Mei 1435; onbeduidend) en n°. 25 (notarieele acte betreffende eene beek, die door het klooster loopt, 10 Oct. 1452; verg. het oorspronkelijke stuk van 10 Mei 1443, afgedrukt bij v. Hasselt, *Arnhemsche oudheden*, Arnh. 1803, dl. II, blz. 48—50). — Menige bijzonderheid, vooral uit de latere geschiedenis van het convent, vindt men bij denzelfden v. Hasselt, a. w. dl. I, blz. 242; dl. II, blz. 17, 50—52, alsmede in zijne *Kronijk van Arnhem*, Arnh. 1790, blz. 8 (?), 87, 93, 100 v., 201, 233, 258 (verg. met blz. 87 het afgedrukte stuk bij I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnh. 1830, dl. VI, st. 2, „Verzameling van oorkonden", blz. 826 v.). — De drie eerste maters zijn ons bekend uit Handschrift D (zie boven, dl. II, blz. 186, noot 1), fol. 128v—129v; Joh. a Kempis als rector, en Thom. a Kempis als zijn gezel, uit het *Chronicon Montis S. Agnetis*, p. 62 (verg. ook het *Chronicon Windesemense*, p. 410, 207). — Een paar kleine bijzonderheden levert P. Nijhoff, *Registers op het archief van Gelre en Zutphen*, Arnh. 1856, blz. 7 (een prior of rector), 368 (geldleening), alsmede v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. II, blz. 354 (tegenwoordige staat). — Onbeduidend zijn Pontanus, *Historia Gelrica*, Harderv. 1639, lib. I, p. 37; v. Slichtenhorst, *Geldersse geschiedenissen*, Arnh. 1653, boek I, blz. 97; Lindeborn, l. l. p. 163, 363 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. 1, blz. 314; dl. II, blz. 186; fol. uitg. dl. VI, blz. 503, 627). — Zunggo, l. l., laat dit convent geheel onvermeld; v. Slee heeft het behandeld op blz. 149—151 van zijn vaak genoemd werk. — In 1873 werd eene afbeelding van het klooster Bethanië bij Arnhem, in O. I. inkt door J. Stellingwerf (zie boven, blz. 66), te Rotterdam verkocht. Zie den *Catalogue de gravures historiques et topographiques de feu Mr. J. van Dam van Noordeloos*, Rott. 1873, p. 165, n°. 4603.

N°. 11. »Domus B. Mariae in Galilaea" (Galileeën) te Gent in Vlaanderen, in het bisdom Doornik. Gesticht in 1433 door Johan Eggert, zoon van Willem Eggert, dan thesaurier van den graaf van Holland (Sanderus, »Flandr. illustr.", tom. I, p. 328 seq.), die uit Gent afkomstig is (Wagenaar, »Amsterdam", st. II, blz. 108). Gelijk de stichter twee zonen in het door hem rijk begiftigde mannenklooster te Elseghem heeft (zie boven, blz. 79), plaatst hij ook twee dochters in dit vrouwenconvent (Sanderus, l. l. p. 329). Hij zelf wordt er met haar begraven (l. l.). Bij het verbod van paus Eugenius IV, om voortaan

vrouwenkloosters in het Kapittel van Windesheim op te nemen, 8 Nov. 1436, wordt o. a. met dit convent eene uitzondering gemaakt (»Privil. et stat.", n°. 35; verg. boven, dl. II, blz. 74). De inlijving in het Kapittel heeft plaats in 1438 (Petrus Impens, lib. III, art. 3, § 5). Het klooster wordt ingericht door de Diepenveensche zuster Hille Sonderlants, die er »een guet reyement" maakt en er sterft, 25 Jan. 1445 (Handschr. D, fol. 127r; verg. boven, dl. II, blz. 361). Het heeft priorinnen uit de adellijkste geslachten van Vlaanderen. Onder de reliquieën, die het bezit, is een doorn uit de doornenkroon des Heeren. Het brandt af, 1515. [Na tijdens de Nederlandsche beroerten veel geleden te hebben,] wordt het door Antonius van Berghem, prior van Groenendaal [1598—1622; zie Sanderus, »Chorogr. sacra Brab.", tom. II, p. 22], hersteld (alles ontleend aan Sanderus, »Flandr. illustr.", tom. I, p. 329). Het wordt door keizer Jozef II vernietigd (Bekkers, blz. 23; verg. boven, dl. II, blz. 63, 175).

Hoofdbron, voor zooveel mij bekend is: Sanderus, *Flandria illustrata*, Hag. Com. 1732, tom. I, p. 328 seq., waarmede eenige verwantschap heeft, wat men leest bij Gramaye, *Antiquitates Flandriae*, Lov. 1708, p. 23. — Verdere gegevens: Bondam's afschrift der *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis* (zie boven, dl. II, blz. 5, noot 1), n°. 35 (verlof tot inlijving); Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum* (zie boven, blz. 58), lib III, art. 3, § 5 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. M. S. n°. 1278, p. 101; jaartal der inlijving); Handschrift D (zie boven, dl. II, blz. 186, noot 1), fol. 127r (Diepenveensche invloed); Bekkers, *Beschrijving der Kloosters en Canonike Regulier* (zie boven, dl. II, blz. 6), blz. 23 der eerste pagineering (opheffing). — Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 207, noemt slechts den naam; Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, p. 163, 363 seq (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. I, blz. 314; dl. II, blz. 186 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 503, 627), heeft Sanderus nageschreven; Zunggo, l. l., laat dit klooster onvermeld; v. Slee, a. w. blz. 211, wijdt er een paar regels aan.

N°. 12. »Domus B. Mariae in Facons" (Faconshof; O. L. Vrouwendale in Valkenbroek) te Antwerpen, in het bisdom Kamerijk. Falco van Lampage, kanunnik van O. L. Vrouw te Antwerpen en hoofd der hertogelijke munt (Petrus Impens, lib. IV, art. 2, § 12), sticht op het Valkenbroek een godshuis voor maagden, omstr. 1350 (Scribanius, cap. 12). De stichter sterft; al zijne

goederen, en daaronder ook dit, worden verbeurd verklaard en vloeien in de schatkist van den vorst (Impens, l. l.). Dien ten gevolge verhuizen de zusters uit Faconshof naar de Lange-Nieuwstraat, 1354 (Papebrochius bij Mertens en Torfs, dl. II, blz. 236), waar zij, althans later, den derden regel van Franciscus volgen (Impens, l. l.). Zij krijgen, mede op verzoek der stad, van den bisschop van Kamerijk verlof, om onder den naam van O. L. Vrouwendale in Valkenbroek, een besloten regulierissen-klooster op te richten, dat onder de gehoorzaamheid van het Kapittel van Windesheim en onder het toezicht van den prior van Korsendonck (zie boven, n°. 13) staan zal, 17 Jan. 1421, d. i. '22 (Papebrochius bij Diercxsens, tom. II, p. 193—195). Door eene groote erfenis daartoe in staat gesteld (dezelfde, l. l. p. 192), koopen zij, twaalf dagen na dit verlof, het vroeger door de zusters bewoonde Faconshof van den eigenaar Jan van Witham, Heer van Boutersem (Diercxsens, l. l. p. 196). De eerste prior van Korsendonck, Wouter van Gierle (Latomus en Hoyberge, p. 18 seq., 151—161; verg. boven, dl. II, bl. 17), die de raadsman der zusters geweest is (verg. boven, dl. II, blz. 365, noot 6), wordt haar eerste »commissarius" (Impens, l. l.). Het klooster wordt ingesloten en door twee zusters uit Barberendaal te Tienen (zie boven, n°. 2) ingericht (Papebrochius bij Diercxsens, l. l. p. 197). Het verzuim der zusters, om ter oprichting en inwijding van het klooster de goedkeuring van het Kapittel van O. L. Vrouw als patroon der plaats te vragen, wikkelt haar in groote onaangenaamheden, waarbij zij door Wouter van Gierle krachtig worden geholpen, (Impens, l. l.), en die bij verdrag van 17 Sept. 1428 worden vereffend (Diercxsens, l. l. p. 211—218). Bij het verbod van paus Eugenius IV, om voortaan vrouwenkloosters in het Kapittel van Windesheim op te nemen, 8 Nov. 1436, wordt o. a. met dit convent eene uitzondering gemaakt (»Privil. et stat.", n°. 35; verg. boven, dl. II, blz. 74). Ofschoon de gebruikelijke formaliteiten ter inlijving wel reeds in 1436 zullen begonnen zijn (Papebrochius bij Diercxsens, l. l. p. 243), zal zij niet vóór de jaarvergadering van 1438 haar volledig beslag hebben gekregen (zie het vorig n°.; verg. boven, dl. II, blz. 52). Geschil met Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk, over het recht van exemtie, omstr. 1487 (»Privil. et stat.", n°. 63; zie boven, dl. II, blz. 139). De grondslagen eener nieuwe kerk gelegd, 1518 (Mertens en Torfs, dl. IV, blz. 231 v.). De Lutherschgezinde augustijner-monnik, Nicolaas van Antwerpen, preekt voor meer dan twee duizend menschen (Matthaeus, p. 521) vóór het klooster, 30 Juli 1525; hij wordt gegrepen, en den volgenden dag verdronken (De Hoop Scheffer, dl. I, blz. 113, de noot, en blz. 424 v.). Bij de vervolging der R. Katholieken in Engeland, komen van daar hoogadellijke brigittijnen naar Antwerpen, die op bevel van den magistraat in het Faconsklooster haar intrek nemen, maar, omstr. 1556 door koningin Maria teruggeroepen, naar haar vaderland wederkeeren (dezelfden, t. a. p., blz. 232 v.). Johannes Latomus, prior van Mariëntroon bij Herenthals (zie boven, blz. 71), schrijver van een paar goede historische werkjes (zie boven, dl. II, blz. 212, 219 v.), verdienstelijk Latijnsch dichter (aldaar, blz. 252 v.), en afgevaardigde van het Kapittel bij het pauselijk hof (blz. 161, noot 3), sterft op zijn terugtocht uit Rome te Antwerpen, en wordt in dit klooster begraven, 1578 (Miraeus, »Elog. Belg." p. 201 seq.). Een calvinistisch predikant heeft, onder bescherming van krijgsvolk, de kerk in bezit; de priorin vlucht met drie zusters en den rector naar Luik; achttien andere vertrekken naar hare ouders of bloedverwanten; nog acht en twintig met een groot aantal leekezusters blijven in een gedeelte van het klooster achter, omstr. 1580 (Papebrochius bij Mertens en Torfs, dl. V, blz. 115—117; verg. boven, dl. II, blz. 377, de noot). In den boomgaard en het daarnaast gelegen deel des kloosters worden pesthuizen opgericht, 1581 (Diercxsens, tom. VI, p. 47). »Religiosae sunt quadraginta professae, tres novitiae... Servant clausuram continenturque in bona disciplina", 1607 (»Analectes", tom. IX, p. 464, 465). Eenige vrome lieden stichten in de kerk eene rijke, marmeren kapel ter eere van S. Jozef, 1637 (Papebrochius bij Mertens en Torfs, dl. IV, blz. 232). Mirakelen, aldaar geschied (»Acta Sanct.", Mart. tom III, p. 18). Het klooster, een der rijkste (Mertens en Torfs, dl. III, blz. 48; »Aenhangsel", blz. 201, 206) en deftigste (dezelfden, dl. III, blz. 51) van Antwerpen, bestaat nog in 1782 (dl. VI, blz. 204), wordt later opgeheven en tot krijgshospitaal ingericht (t. a. p. blz. 339), en door zwaren brand geteisterd, 8 Jan. 1793 (blz. 338 v.). Kerk en klooster worden in veiling verkocht, 4 Dec. 1797 (»Aenhangsel", blz. 201). Op het terrein

wordt na afbraak eene kazerne voor het voetvolk (dl. VI, blz. 491; dl. VII, blz. 90), de »Falconskazerne", aangelegd, 1812 (dl. VII, blz. 111).

Voor het eerste begin der geschiedenis van dit klooster zie men Scribanius, *Antverpia*, Antv. 1610, cap. XII (ook afgedrukt bij Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 834). — Een volgend gedeelte wordt gekend uit Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum* (zie boven, blz. 58), lib. IV, art. 2, § 12 (in het „Compendium" van dit werk door Hoyberge, Bourg. bibl. n°. 1278, p. 153 seq., en daaruit naverteld bij Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 144 seq.; verg. ook Gramaye, *Antverpia*, in zijne *Antiquitates Brabantiae*, Lov. 1708, p. 17, alsmede [Foppens,] *Historia episcopatûs Antverpiensis*, Brux. 1717, p. 192 seq.). — Breeder wordt de stroom van gegevens bij Papebrochius, *Annales Antverpienses*, een werk, dat in 1845 in vijf deelen te Antwerpen het licht heeft gezien, maar waaraan reeds als handschrift veel ontleend is door Diercxsens, *Antverpia Christo nascens et crescens*, Antv. 1773, tom. II, p. 107 seq., 191—197, 211—219, 243 seq.; tom. IV, p. 14, 242; tom. VI, p. 47. — Al het reeds bekende omvattend, maar tevens tot de laatste tijden aanvullend, is de voortreffelijke stedebeschrijving van Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, Antw. 1845, dl. II, blz. 233 v., 236, 376; dl. III, blz. 41 v., 44—52, 64, 169; dl. IV, blz. 231—233; dl. V, blz. 115—117, 647; dl. VI, blz. 204, 338 v., 340, 491; dl. VII, blz. 90, 111, 150, 481, 484; „Aenhangsel", blz. 201, 206. — Voor kleinere bijzonderheden, bij deze schrijvers niet vermeld, zie men de boven genoemde pauselijke bullen van 8 Nov. 1436 (verlof tot inlijving in het Kapittel) en 6 Maart 1487 (geschil over het recht van exemtie), beiden te vinden in de *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis* (afschrift van Bondam; Kon. bibl. n°. 352; zie boven, dl. II, blz. 5, noot 1), n°. 35 en 63; voorts Latomus en Hoyberge, l. l. p. 17 en 156 (Faconshof eene dochter van Korsendonck), 145 en 168 (rectors of commissarissen van het klooster), ook [Foppens,] *Historia episcopatûs Silvaeducensis*, Brux. 1721, p. 260—263, passim (meerdere rectors; verg. *Oudh. en gest. v. 's Hertogen-bosch*, Leid. 1749, blz. 541—547, passim); verder nog Miraeus, *Elogia Belgica*, Antv. 1609, p. 202 (Joh. Latomus hier begraven), eveneens afgedrukt vóór Latomus en Hoyberge, l. l., en grootendeels bij Wichmans, l. l. p. 822; voorts het *Rapport adressé au Souverain Pontife Paul V par Jean Le Mire, évêque d'Anvers, sur l'état de son diocèse en* 1607 (in de *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, Louv. 1864, tom. IX), p. 464 suiv. (staat van het klooster); eindelijk de *Acta Sanctorum*, 19 Martii, § 9, n°. 62, 63 (de S. Jozefskapel en hare mirakelen). Ofschoon het verhaal van de prediking en den marteldood van Nicolaas v. Antwerpen bij verschillende schrijvers wordt gevonden (zie bijv. de *Chronycke van Antwerpen*, Antw. 1843, blz. 24, en Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 521), is de meest kritische beschrijving van het feit gegeven door De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Hervorming in Nederland tot* 1531 (in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en bijdragen*, dl. I, Amst. 1870), blz. 424 v.; zie ook aldaar, blz. 113, de noot. — Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 207, vermeldt slechts den naam. — Misschien is er iets te vinden in de stukken, die, onder n°. 2385 G, op de auctie De Ridder in Febr. 1877 te Mechelen zijn verkocht (zie *Catalogue*, p. 183). — Lindeborn, l. l. p. 364 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 187; fol. uitg. dl. VI, blz. 627), heeft Hoyberge nageschreven; Wichmans, l. l. p. 833—835 (zie ook p. 822 seq.), kopieert Scribanius en Latomus; Zunggo, l. l. tom. II, p. 75 seq., grondt zich op Foppens en de Bollandisten; v. Slee, a. w., stipt dit klooster slechts hier en daar aan. Slechts Krüger, *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom van Breda*, Rosend. 1872, dl. I, blz. 294—299, leverde eene meer aaneengeschakelde compilatie, voornamelijk geput uit Diercxsens, maar waarbij geen gebruik is gemaakt van Mertens en Torfs.

N°. 13. »Domus B. Mariae" (Mariënberg) bij, later binnen Nymegen [1]), in het bisdom Keulen. Omstreeks 1248 vestigen zich op Mariënburg »sorores S. Mariae Magdalenae ordinis poenitentium" (P. Nijhoff, blz. 2). Deze krijgen van hertog Reinald II (1326—'43) verlof, de premonstratenser-orde aan te nemen, en zich onder den abt van Mariënweerd te stellen (Berchemius, cap. 25, in de »Handvesten", blz. 348). Reeds in 1340 behooren zij tot de genoemde orde, waartoe zij, in de wandeling »de Nonnen" genaamd, blijven behooren (»Kerk. en gest." blz. 71). Binnen eene eeuw daarna schijnen zij zich in hare latere woning in de stad te hebben gevestigd, want vóór 1430, of uiterlijk vóór 1464, is Mariënberg door reguliere kanunnikessen bezet (zie straks). Misschien zijn deze laatsten de »albae dominae" of »canonicae regulares S. Augustini", waarvan in charters van 1271, '77 en '80, die thans verteerd zijn (Sloet, blz. 388, 686, 958), sprake zal zijn geweest (»Kerk. en gest." blz. 33). Twee zusters richten het nieuw gestichte regulierissen-convent S. Mariëndaal te Diest in Brabant in, 1422 (Wichmans, p. 845). Het klooster zal korten tijd tot het Kapittel van Nuis hebben behoord (zie

1) Bij de uitlegging der stad in 1467 (zie Smetius, *Chronyk*, blz. 20 v., 103) kwam dit klooster, dat eerst buiten den muur was gelegen, binnen den nieuwen kring (zie *Kerken en gestichten*, blz. 82 v.; verg. boven, blz. 48, noot 1).

boven, dl. II, blz. 23, noot 4), en daarmede, 4 Mei 1430, tot dat van Windesheim zijn overgegaan (zie aldaar, blz. 26, noot 4 [1]); zeker was het er in 1464 mede verbonden (Busch, p. 207). Strenge bepalingen der Nymeegsche regeering tegen het komen van goederen in de doode hand, 1441, 1454, 1536 (Smetius, blz. 94, 100, 119). Het klooster heeft, alvorens iets te mogen aankoopen, waarschijnlijk de toestemming van den Hertog noodig, 1513 (zie Nijhoff, »Gedenkwaardigheden", dl. VI, st. 1, blz. 459). Bij de oprichting der nieuwe bisdommen in Nederland, komt Nymegen onder dat van Roermond, 1561 (Knippenbergh, p. 166). De eerste bisschop, Wilhelmus Lindanus, vereenigt het klooster, onder toestemming van al de zusters, met dat van S. Agnes buiten de stad, 1586, en sluit het in (Havensius, p. 221). Na de inneming van Nymegen door prins Maurits, 1591 (Smetius, blz. 148), worden de goederen van het convent, het aanzienlijkste en rijkste der stad (»Kerk. en gest." blz. 32), ten behoeve dezer laatste verbeurd verklaard, en aan de zusters een jaarlijksch onderhoud voor haar leven toegelegd (aldaar, blz. 33 v.). Eenige huizen en een gedeelte van het kerkhof tot een Stadsdoelen ingericht, 1639; een ander gedeelte aan bijzondere personen tot het aanleggen van tuinen vergund; het klooster ingericht tot munthuis, en na het opheffen der munt in 't openbaar verkocht (blz. 34). Na de bemachtiging der stad door de Franschen in 1672, wordt de kerk naar Roomsche wijze hersteld (Smetius, blz. 208). Later wordt zij tot eene turfschuur gebruikt, 1742; nog later in eene stads-muziekzaal veranderd, 1781 (»Kerk. en gest." blz. 35), eindelijk verbouwd tot een arsenaal, 1846 (v. d Aa, dl. VII, blz. 669 v.).

1) Met opzet druk ik mij twijfelachtig uit. Op de vraag toch, hoe het dan komt, dat dit klooster op de Lijst der Windesheimsche vrouwenconventen volgt op twee andere, die in 1438 zijn ingelijfd (zie boven, blz. 219 en 220), weet ik geen antwoord. En te onderstellen, dat Petrus Impens, die onze eenige zegsman is (zie boven, dl. II, blz. 26, noot 4), verkeerd zou zijn ingelicht, heeft niet minder bezwaar, wijl men moeilijk kan aannemen, dat reeds tusschen 1438 en '64 gehandeld zou zijn tegen het verbod van paus Eugenius IV, d. d. 8 Nov. 1436 (zie boven, dl. II, blz. 74), om voortaan, met uitzondering van twee conventen, waartoe dat van Nymegen niet behoorde, vrouwenkloosters in de Vereeniging op te nemen. Bij deze onzekerheid waag ik de gissing, dat Mariënberg, om ons onbekende redenen, niet terstond in 1430 met de overige Nuiser conventen bij het Windesheimsch kapittel zal zijn ingelijfd, maar zijn recht op eventueele inlijving heeft behouden, of althans later heeft doen gelden.

De vroegere geschiedenis van Mariënburg of Mariënberg ligt zeer in het duister, en deze duisternis is niet weinig vermeerderd, sinds de oorspronkelijke stukken, die In de Betouw op het laatst der vorige eeuw nog gebruikt, en P. Nijhoff in 1849, voor zooverre zij toen nog bestonden, geinventariseerd heeft, ondanks genomen voorzorgen tot stof zijn verteerd (zie Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen*, 's Grav. 1872, blz. 388, 686, 958). Uit deze stukken toch, met name uit die, welke vermeld zijn door [In de Betouw,] *Kerken en godsdienstige gestichten te Nymegen*, zond. jaart., blz. 33, 70, 71, zou moeten blijken òf, en zoo ja in hoeverre, dit klooster verward is met dat der zoogenaamde „Nonnen", die tot de premonstratenser-orde behoorden. Dat In de Betouw reeds getwijfeld heeft, blijkt uit het door hem geschrevene op blz. 33, de noot. Daarom te meer heb ik het gewaagd, eene andere voorstelling van de oudste geschiedenis van dit huis te geven, eene voorstelling, waarin alle bekende feiten zijn opgenomen, en waarbij het bericht van Berchemius in diens *Chronicon M. S.*, cap. 25 (afgedrukt in de *Handvesten en onuitgegeevene charters . . . van Nijmegen*, Nijm. [omstr. 1784], blz. 348, noot *h*), volkomen past. Verg. met dit bericht Pontanus, *Historia Gelrica*, Harderv. 1639, lib. VI, p. 97, en v. Slichtenhorst, *Geldersse geschiedenissen*, Arnh. 1653, boek VI, blz. 74. — Wat de verdere bronnen betreft, zie men P. Nijhoff, *Inventaris van het oud archief der gemeente Nijmegen*, Arnh. 1864, op de jaren 1248, 1271, 1277, alsmede blz. 139, nº. 25, en vergelijke daarmede Sloet, a. w. nº. 685, 935, 987; ook raadplege men vooral met Smetius, *Chronijk van Nijmegen*, Nijm. [1784], blz. 60 v., 94, 100, 119, 146, 149, 158, 208, 266; voorts met In de Betouw, a. w. blz. 32—35, 70, 82, alsmede met diens *Annales Noviomagi*, Noviom. 1790, p. 86, 184, 191. — Ofschoon Busch, *Chronicon Windesemense*, p. 207, slechts éénmaal den naam van dit klooster noemt, heeft de vermelding toch waarde, wijl er uit blijkt, dat Mariënberg uiterlijk vóór 1464, toen de schrijver zijn werk voltooide (zie boven, dl. I, blz. 314), in het Kapittel moet zijn opgenomen geweest. — Verdere bijzonderheden leveren Wichmans, *Brabantia Mariana*, Antv. 1632, p. 845 (inrichting van Mariëndaal door zusters uit Mariënberg; waarschijnlijk ontleend aan Petrus Impens, *Chronicon Bethleemiticum* [zie boven, blz. 58], lib. IV, art. 2); Habets, *Memorieboek van het klooster van den H. Hiëronymus te Roermond*, Roerm. 1872, blz. 19 (de rector Theodoricus Prumeren, gest. 1520); Havensius, *De erectione novorvm in Belgio episcopatvvm*, Col. Agr. 1609, p. 221 (vereeniging met het S. Agnesklooster); Arkstée, *Nijmegen, de oude hoofdstad der Batavieren*, 2de druk, Nijm. 1788, blz. 317—319 (met twee afbeeldingen van de kloosterkerk); v. d. Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. VII, blz. 669 v. (de kerk verbouwd tot arsenaal). — Het weinige, dat

Lindeborn, l. l. p. 364 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer* dl. II, blz. 187 v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 627), aangaande dit klooster heeft opgeteekend, is aan Havensius ontleend. Even onbeduidend is Zunggo, l. l. tom. II, p. 147. Veel beter is het kort geschiedkundig overzicht bij v. Slee, a. w. blz. 151 v.

N°. 14 [1]). »Domus B. Mariae praesentatae" [2]) te Oostmal [3]) in Brabant, in het bisdom Kamerijk, later te Antwerpen (Oostmallen). Jan van der Schueren en zijne vrouw Johanna Tsbie [d. i. De Bye] krijgen van den roomschkoning Maximiliaan en den aartshertog Philips, als hertogen van Brabant, verlof, bij testament te beschikken over hunne goederen, in genoemd gewest gelegen, 13 Jan. 1489 (auth. copie). Zij en hun zoon Floris van der Schueren, priester, staan hunne heerlijkheid van Oostmal met al haar toebehooren af voor een nieuw te bouwen klooster van augustijner-regulierissen, met ingang van de éene helft der inkomsten bij het in werking treden van het gesticht, en van de andere helft bij den dood van den langstlevende van hen beiden; daarenboven onder voorbehoud, dat zij binnen den hof een huis mogen doen zetten, om daarin tot hun einde te wonen, 26 Oct. 1491 (auth. copie). Het klooster is eene geestelijke dochter van Korsendonck (Latomus, p. 17; verg. boven, dl. II, blz. 365; dl. III, blz. 31), en heeft langen tijd van daar zijne rectors (Hoyberge, p. 150). Tijdens de Nederlandsche onlusten vluchten de zusters naar Antwerpen, maar keeren, zeven in getal, tegen oorlogschatting naar haar klooster terug, 1607 (»Analectes", tom. IX, p. 476). Rutger Trutius, prior van Korsendonck, doet afstand van zijne rechten op het klooster; Paulus Schooff, prior van Rooklooster, aanvaardt ze op verzoek der zusters, en doet haar convent bij het Kapittel van Windesheim

1) Wijl dit klooster eerst in 1616 bij het Kapittel van Windesheim is ingelijfd, komt het op de lijst van 1553 (zie boven, blz. 4) niet voor. Wel daarentegen op die van Miraeus (zie boven, blz. 4 v.), waaruit dan tevens blijkt, dat de inlijving reeds in 1614 als genoegzaam verzekerd werd beschouwd (verg. boven, dl. II, blz. 52); voorts op die van Pennottus, 1630 (zie boven, blz. 5), en op die van Lindeborn, 1670 (zie boven, blz. 6).

2) Of „Praesentationis B. Mariae", d. i. de voorstelling van Maria op driejarigen leeftijd door hare ouders in den tempel.

3) Een dorp, in noordoostelijke richting van Antwerpen.

inlijven, 1616 (Hoyberge, l. l.). Wegens het eindigen van het twaalfjarig bestand trekken de zusters naar Antwerpen, 1621 (dezelfde, p. 150 seq.). Zij vestigen zich op de Ossenmarkt vóór 1632 (Wichmans, p. 840). Zij wenschen er te blijven, en krijgen daartoe verlof van de regeering der stad en het Kapittel van O. L. Vrouw, 2 Aug. 1651 (Diercxsens, tom. VII, p. 316—319). Prachtige kerk en fraai klooster (l. l. p. 319 seq.). Onderzoek ten gevolge van een keizerlijk besluit van 18 Apr. 1782, maar tot opheffing komt het nog niet (Mertens en Torfs, dl. VI, blz. 204). Dit geschiedt echter later; het klooster bevat destijds zeven en twintig personen (aldaar, blz. 634). Juweelen en paarlen, uit de kerk herkomstig, Dec. 1795 (blz. 424; »Aenhangsel", blz. 163). Kerk, klooster en bijhoorigheden in openbare veiling verkocht, 27 Febr. 1798 (»Aenh." blz. 201, 206). De kerk tot magazijn gemaakt, 1798 (dl. VI, blz. 491). Het klooster na den veldslag bij Waterloo als hospitaal ter beschikking gesteld, 1815 (dl. VII, blz. 151). Het is thans bewoond door paters capucijnen (»Analectes", l. l.).

De twee authentieke copieën, waarvan in den tekst sprake is, behooren aan den Heer Prosper Cuypers van Velthoven te Brussel, die ze mij welwillend ten gebruike afstond. Ofschoon de stichtingsacte van 26 Oct. 1491 uit het archief der S. Jacobskerk te Antwerpen is afgedrukt bij Mertens en Torfs in hun straks te noemen werk, dl. V, blz. 608—613, heb ik toch aan de authentieke copie de voorkeur gegeven, wijl daarin de woorden „besloten clooster" en „secundum statuta et ordinationes capituli generalis de Wyndesim" niet voorkomen, zoodat het meer dan waarschijnlijk is, dat het denkbeeld van insluiting en van onderwerping aan de Windesheimsche statuten niet bij de stichting heeft voorgezeten, en de genoemde woorden eerst later in de acte zijn gebracht. — Volgens Mertens en Torfs, dl. V, blz. 613, was ten jare 1849 een „Necrologium of doodboek uit dit klooster" in het bezit van den Heer F. G. Smolderen, lid van den Provincialen Raad. — Misschien is er iets te vinden in de stukken, die, onder n°. 2383 en 2385 K, op de auctie De Ridder in Febr. 1877 te Mechelen zijn verkocht (zie *Catalogue*, p. 183). — Van de gedrukte bronnen verdienen bijzondere vermelding Latomus en Hoyberge, *Corsendonca*, Antv. 1644, p. 17, 149—151; Diercxsens, *Antverpia Christo nascens et crescens*, Antv. 1773, tom. VII, p. 316—320; Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, Antw. 1845, dl. V, blz. 377, 409—411, 608—613, 647; dl. VI, blz. 204, 424, 491, 634; dl. VII, blz. 151; „Aenhangsel", blz. 163, 201, 206. — Van meer belang dan de bladzijden bij Wichmans, *Brabantia Mariana*,

Antv. 1632, p. 837—842, zijn de weinige regels in het *Rapport adressé au Souverain Pontife Paul V par Jean Le Mire, évêque d'Anvers, sur l'état de son diocèse en* 1607 (in de *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, tome IX, Louv. 1872), p. 476. — Foppens, *Historia episcopatûs Antverpiensis*, Brux. 1717, p. 192, is verkort naverteld door Zunggo, l. l. tom. II, p. 149. Evenzoo is Latomus en Hoyberge, l. l., verkort overgenomen door Lindeborn, l. l. p. 364 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 188; fol. uitg. dl. VI, blz. 627), alsmede door Le Roy, *Notitia Marchionatus sacri Romani imperii*, Amst. 1678, p. 211. Aan dezen laatste is het in vertaling ontleend door Krüger, *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom van Breda*, Rosend. 1872, dl. I, blz. 308. — v. Slee, a. w. blz. 238, noemt slechts den naam.

N°. 15 [1]). »Domus S. Petri" te Heiningen [2]), in het bisdom Hildesheim. Gesticht omstr. 1000 (Leznerus bij Heineccius, p. 22) door den H. Bernward, bisschop van Hildesheim (993—1022; zie Potthast, »Supplement", S. 331), met het erfgoed van zekere weduwe [met name Hildewinda; Leznerus, l. l.] en hare dochter (Busch, p. 885^{b}). Keizer Otto III keurt de stichting goed, en schenkt aan het klooster vele bezittingen, 1001 (Leznerus, l. l.). Bisschop Bernward verwerft groote pauselijke, keizerlijke en hertogelijke privilegiën, en neemt de eerste zusters ten jare 1001 in de orde der reguliere kanunnikessen op (Busch, l. l.). Het klooster is aan de apostelen Petrus en Paulus gewijd (Heineccius, l. l.). De abdis munt geld (Leznerus, l. l.). Kleederdracht der zusters (Busch, p. 881^{c}). Langdurige tuchteloosheid leidt tot de uiterste armoede (dezelfde, p. 880^{b}). De zusters worden er door de vrijgevigheid van anderen uit gered (Leznerus, l. l.). De wensch van sommigen hunner naar hervorming, ten einde te deelen in het jubeljaar, valt samen met de opdracht van Nicolaas van Cusa aan den Hildesheimschen bisschop Magnus (1424—'52; zie Potthast, S. 332), om de kloosters zijner diocese te hervormen (Busch, p. 880^{a}). Op verzoek van de priorin Adelheid van Bortfeld wordt de hervorming door Bertholdus

---

1) Dit klooster komt nog niet op de lijst van Pennottus, 1630, maar eerst op die van Lindeborn, 1670, voor. Verg. boven, blz. 5 v.

2) Aan de rivier de Ocker of Oker, bijna midden tusschen Wolfenbuttel en Goslar. Zie bijv. de kaart van het „Episcopatvs Hildesiensis" in den meergenoemden *Novus atlas* van Janssonius, Amst. 1649, tom. I, litt. Qq.

Seemeyer (dezelfde, p. 494^{c}) of Zigemeyer (p. 971^{b}), prior van Sulta (zie boven, n°. 43), ter hand genomen, 1451, en zoowel in het tijdelijke als in het geestelijke uitstekend volbracht (p. 880^{a}—882^{a}). Het klooster telt twintig jaar later meer dan honderd personen, en heeft overvloed van vee enz. (p. 881^{a}). Het staat onder het geestelijk bestuur van Sulta (p. 881^{b}, 883^{b}), en daardoor ook vele jaren onder dat van Johan Busch (p. 881^{b}). Een hevige en langdurige twist met het nabijgelegen vrouwenklooster te Dorstadt (zie het volgend n°.) over de tienden van vee en graan (p. 882^{b}—883^{b}, 906^{c}), wordt na veel strijd bijgelegd (p. 883^{c}—885^{a}). Ofschoon het klooster bij zijne hervorming in 1451 geheel naar Windesheimsche wijze wordt ingericht (p. 882^{a}, 881^{c}), neemt men het echter, overeenkomstig het verbod van paus Eugenius IV om voortaan vrouwenconventen in te lijven, 8 Nov. 1436 (zie boven, dl. II, blz. 74), niet in het Kapittel op. Dit geschiedt eerst tusschen 1630 (Pennottus, p. 527; verg. boven, blz. 5 v.) en 1670 (Lindeborn, p. 365; verg. boven, blz. 6). »Hodienum et opibus et fortuna excelse floret", 1707 (Heineccius, l. l.). »Floret adhuc Parthenon iste, quamvis pene omni ex parte heterodoxis circumvallatus", 1745 (Zunggo, tom. II, p. 447). Verdere bijzonderheden zijn mij onbekend.

De vroegste geschiedenis van dit klooster kan gekend worden uit Heineccius, *Antiqvitates Goslarienses* (in Heineccius en Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. 1707), lib. I, p. 22, alwaar tevens eene afbeelding van het kloosterzegel op tab. II, fig. 1. — Wat Heineccius verhaalt, is echter grootendeels ontleend aan Johannes Leznerus, *Chronicon Hildesheimense M. S.*, lib. II, cap. 37, „cui debemus Heiningensis coenobii origines" (p. 22). — De berichten dezer beide mannen worden nog weer aangevuld door Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvicensivm*, Hanov. 1707, tom. II), p. 885^{b}. Zie voorts over de hervorming van het klooster en zijne verdere geschiedenis van 1451—'73, aldaar p. 494^{c}, 880^{a}—885^{a}, 971^{b}, ook p. 893^{b}, 894^{c}, 895^{b}, 895^{c}, 903^{c}, 904^{b}, 905^{c}, 906^{c}, en de „Introductio" van Leibnitz vóór dit deel, p. 45^{a}. — Kleine gegevens leveren het *Chronicon Stederborgense* (in Leibnitz, l. l. tom. I), p. 854^{c}, 855^{b}, 855^{c}, en Zunggo, *Historiae de ordine can. reg. S. Aug. prodromus*, Ratisb. 1742 (zie boven, dl. I, blz. 94, noot 5), tom. II, p. 446 seq. — Lindeborn, l. l. p. 365 seq. (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 189v.; fol. uitg. dl. VI, blz. 628), heeft Busch gebruikt; v. Slee, a. w. blz. 238, vermeldt niet meer dan den naam.

N°. 16 1). »Domus S. Trinitatis" 2) te Dorstadt 3), in het bisdom Hildesheim. Arnoldus, bijgenaamd Variabarba, Heer van Dorstadt, geene mannelijke nakomelingen hebbende, zal zijn kasteel Neuenburg, voortaan Dorstadt geheeten, tot een klooster van augustijner-regulierissen hebben gemaakt 4), 1189 (Leznerus bij Heineccius, p. 31, 189). De zusters zullen oudtijds, met voorbijgang van de Heiligen, waarvan zij ook niet vele beelden in hare kerk bezaten, slechts tot de H. Drievuldigheid hebben gebeden (dezelfde, l. l. p. 189). De wekelijksche toediening der disciplien (zie boven, dl. I, blz. 172) door twee jongere en daardoor sterkere zusters, is hier, gelijk in vele andere Saksische vrouwenkloosters, in zwang (Busch, p. 903^c—904^a). De tucht verslapt, zoodat de drie kloostergeloften (zie boven, dl. II, blz. 279—283, 338) langen tijd slecht worden nageleefd (Busch, p. 903^c). De Hildesheimsche bisschop Magnus (1424—'52; zie Potthast, »Supplement", S. 332) draagt de zorg voor het klooster aan de stedelijke regeering van Brunswijk op, onder wier bestuur het in zes jaren financieel zeer achteruitgaat (Busch, p. 905^b). Hij excommuniceert de onbekeerlijken, en zendt Busch, die ze absolveert onder belofte, dat zij zich zullen laten hervormen (dezelfde, p. 903^c). Nog draagt hij, bij de algemeene kloosterreformatie in Saksen omstr. 1451 (p. 880^b), aan Busch op, met den prior van Richenberg (zie boven, n°. 38) het klooster te bezoeken, wat echter tot geene volkomene hervorming leidt (p. 904^b—905^b). De Hildesheimsche bisschop Ernestus I (1458—'71; zie Potthast, a. a. O.) beveelt hem, dit convent, evenals

1) Evenals het vorige klooster komt ook dit nog niet op de lijst van Pennottus, 1630, maar eerst op die van Lindeborn, 1670, voor. Verg. boven, blz. 5 v.

2) Bij Lindeborn, p. 366, heet het „S. Crucis". Doch Heineccius, die in de omstreken van Goslar geheel te huis was, zegt in zijn straks te noemen werk, p. 189, uitdrukkelijk: „Honori id consecratum est SS. Trinitatis".

3) Evenals het voorafgaande klooster te Heiningen, waarvan het „vix ad quartale milliaris" (Busch, *Ref. mon.* p. 882^b; verg. ook p. 903^c, 905^c) in noordelijke richting verwijderd was, lag dit convent aan de linkerzijde van de rivier de Ocker of Oker, ongeveer drie uren hemelsbreedte ten Z. van Wolfenbuttel. Zie de boven, blz. 228, noot 2, genoemde kaart van Janssonius.

4) Op gezag van Leuckfeld druk ik mij twijfelachtig uit. Deze zegt in zijn straks te noemen werk, S. 374: „Dasz aber solches vormahls solle Nienburg genennet worden seyn, ist gar nicht zu glauben, denn" u. s. w.

dat te Heiningen (zie het vorige n°.), geheel op Windesheimsche wijze in te richten, 1465 (p. 882^c, 905^c), wat echter eveneens niet volkomen slaagt, o. a. doordien de zusters onder haren proost Statius van Stockum, kanunnik der kerk te Hildesheim (p. 883^b, 882^c, 905^c), haar kleederdracht niet willen veranderen (p. 905^c—906^a; verg. boven, dl. II, blz. 337). De reformatie wordt te meer belemmerd, wijl de zusters Johan Busch als haar tegenstander beschouwen (p. 906^c) bij den langdurigen en hevigen twist met het door hem hervormde klooster te Heiningen, over de tienden van vee en graan (p. 882^b—883^b, 906^c), welke twist eerst na veel strijd wordt bijgelegd (p. 883^c—885^a; verg. boven, blz. 229). Het convent is omstr. 1475, toen Busch zijn werk »De reformatione monasteriorum" voltooide (p. 955^c; verg. boven, dl. I, blz. 320), nog niet hervormd (p. 907^a). Dit geschiedt eerst in 1479 (Heineccius, p. 189). Inmiddels waant de regeering van Stendal, dat het klooster hervormd is, en noodigt de zusters uit, een vernieuwd convent aldaar te komen inrichten (p. 906^a), wat door den proost Statius en tien of elf zusters met veel ophef ter hand genomen, maar kwalijk volbracht wordt (p. 906^b). Overeenkomstig het verbod van paus Eugenius IV om voortaan vrouwenkloosters in het Kapittel op te nemen, 8 Nov. 1436 (zie boven, dl. II, blz. 74), wordt het convent te Dorstadt bij zijne hervorming niet bij Windesheim ingelijfd. Dit heeft eerst plaats tusschen 1630 (Pennottus, p. 527; verg. boven, blz. 5v.) en 1670 (Lindeborn, p. 366; verg. boven, blz. 6). Het klooster »stehet unter der guten Aufsicht der itzigen Hochwürdigen und verständigen Domina Anna Elisabeth Mittags in besten Flor", 1714 (Leuckfeld, S. 374). »Existunt hodiedum sub congregatione Windesemensi", 1745 (Zunggo, tom. II, p. 403). Wat er verder met dit huis heeft plaats gehad, is mij niet gebleken.

Voor de vroegste geschiedenis zie men Heineccius, *Antiqvitates Goslarienses* (in Heineccius en Leuckfeld, *Scriptores rerum Germanicarum*, Francof. 1707), p. 31, 189, die het echter òf geheel òf gedeeltelijk ontleend heeft aan een onuitgegeven werk van Johaunes Leznerus. — Hiermede vergelijke men Leuckfeld, *Antiquitates Halberstadenses*, Wolffenb. 1714, S. 374 f. — Alles wat met de verbastering en de pogingen tot hervorming van dit klooster in verband staat, moet geput worden uit Busch, *De reformatione monasteriorum* (in Leibnitz, *Scriptores rervm Brvnsvi-*

censium, Hanov. 1707, tom. II), p. 903c—907a, en alles wat betrekking heeft op den twist met het convent te Heiningen over de tienden, uit p. 882b—885a aldaar. — Uit de drie genoemde werken is geput door Zunggo, l. l. tom. II, p. 401—403; uit Busch alleen door Lindeborn, l. l. p. 366 (v. Heussen en v. Rijn, *Oudh. en gest. v. Deventer*, dl. II, blz. 190; fol. uitg. dl. VI, blz. 628). — v. Slee, a. w. blz. 221, 238, 292, heeft dit klooster wel genoemd, maar, naar zijne gewoonte met buitenlandsche conventen, niet opzettelijk behandeld.

BIJLAGEN.

BIJLAGE I.

WILHELMUS VORNKEN,

Epistola de prima institutione monasterii in Windesem 1).

(Zie dl. I, blz. 61, noot 1; dl. II, blz. 212, noot 1.)

[I.] **Incipit Prohemium sequentis opusculi** 2). Inuisibilem

---

1) Gelijk reeds boven, dl. II, blz. 212, noot 1, is gezegd, wordt dit werkje van Vornken (zie over hem aldaar, blz. 107 v., 125 v.) hier afgedrukt naar de twee eenige mij bekende afschriften (twee andere, die vermeld worden in den catalogus der *Bibliotheca Dumbariana*, schijnen spoorloos verdwenen). Het eene komt voor in H. S. nº. 349 der Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, het andere in H. S. nº. 335 der „Aevi medii scriptores ecclesiastici" in de Universiteits-bibliotheek te Utrecht. Het Haagsche H. S. is een kleine perkamenten codex van omstr. 1500, met bordpapieren band, en bevat 125 ongenummerde folio's in 12mo, waarvan 2r—16r door dit „Opusculum" worden ingenomen. Het Utrechtsche is van papier met een band van hout en leder; het dagteekent van 1465, en telt 139 bladen in kl. folio (zie de nadere beschrijving boven, dl. I, blz. 316, de noot, en vooral de aldaar genoemde van Clarisse), waarvan 1r—4v met deze „Epistola" zijn gevuld. Heeft de schrijver, volgens zijne eigene verklaring in het „Prooemium", zijn naam met opzet verzwegen, het Haagsche H. S. vermeldt hem niet; het Utrechtsche daarentegen noemt hem tweemaal „venerabilis pater Wilhelmus Voern" (in de aanteekeningen aan den voet der bladzijden heb ik eenige inwendige bewijzen voor dit auteurschap bijgebracht). Overigens zijn in het Haagsche aan de dertig ongenummerde hoofdstukjes opschriften met robrik toegevoegd, die, op eene enkele uitzondering na, in het Utrechtsche ontbreken. Deze opschriften, die blijkbaar niet van den auteur zelven, maar van een afschrijver afkomstig zijn, hebben aanleiding gegeven tot de meening, dat het opstel — de briefvorm komt bijna alleen in het „Prooemium" en de „Conclusio" uit — twee afzonderlijke werkjes omvatte, waarvan het eene getiteld was *Narracio de ortu noue deuocionis in terra nostra*

Deum patrem omnipotentem eiusque Filium vnigenitum, Dominum nostrum Ihesum Christum, toto cordis ac mentis affectu et vocis ministerio personare. Frater my karissime, narrante me quondam de primo statu huius domus patribusque et fratribus ac felicibus actibus eorundem, necnon et vnde originem acceperunt etc., videbaris affectuosius tuum accommodare auditum. Petisti insuper et dignum iudicasti, aliquid inde memorie scripto 1) commendari, pro eo quod qui viderunt et nouerunt personas priores ac feruorem eorundem iam pene defuncti sunt, et ego, quasi fex et nouissimus omnium et iam vtpote decrepitus, verisimiliter diu tecum manere non sinar 2). Et sic dicis omnino inutile fore et dampnosum, vt ea, que forte aliquibus potuerint 3) esse causa exempli et edificacionis,

---

(verg. het opschrift van cap. V), het andere *Narracio prime originis domus Wyndesemensis* (verg. de inscriptie van cap. XV). Aldus in de Inhoudsopgave vóór het Haagsche H. S., alsmede bij Moll, *Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv.*, Arnh. 1864, dl. II, st. ii, blz. 350. Eensdeels ter wille der opschriften, anderdeels omdat het Utrechtsche H. S. op fol. 2 verschillende letters en woorden mist, die met een scherp voorwerp midden uit den tekst zijn weggesneden, maar vooral wijl het Haagsche bijna zeker uit Windesheim zelf afkomstig is, heb ik dit laatste ten grondslag dezer uitgave gelegd. Slechts op eenige plaatsen, waar de lezing van het Utrechtsche blijkbaar de ware, en die van het Haagsche bepaald onjuist was, heb ik de eerste in den tekst opgenomen. De spelling der woorden is, alleen met aanvulling der verkortingen, aan die van het H. S. gelijk. De varianten van den Utrechtschen codex staan aan den voet der bladzijden, ofschoon ik niet noodig heb geacht, de verwisseling van *u* en *v*, *t* en *c*, *i* en *y*, *g* en *gh*, *t* en *th*, en dergelijke volkomen willekeurige schrijfwijzen telkens te vermelden. Wat met robrik staat geschreven, heb ik gespatieerd laten drukken. Slechts de interpunctie, of liever de schier geheele afwezigheid van interpunctie in het Haagsche H. S. (het Utrechtsche is rijker aan teekens, maar volgt daarbij een ander systeem), is, wijl zij uit palaeographisch oogpunt toch niets bijzonders oplevert, ter wille der duidelijkheid door die van onzen tijd vervangen. Evenzoo heb ik alle beginwoorden en eigennamen met hoofdletters gespeld. — Ten slotte zij nog gezegd, dat eenige kleine gedeelten van dit werkje, aan den Utrechtschen codex ontleend, reeds in 1837 door den Leidschen hoogleeraar J. Clarisse zijn uitgegeven in Kist en Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VIII, blz. 260—263.

2) Utrechtsch H. S.: „Incipit epistola de prima institutione monasterij in windesem edita a venerabili patre wilhelmo voern".

1) scripto memorie.

2) Vornken stierf in 1455 op twee en tachtigjarigen ouderdom. Zie boven, dl. II, blz. 126.

3) forte que possint aliquibus.

tractu temporis obliuioni traderentur. Feci vtcumque satis peticioni tue, sed forte non sic affectioni tue propter grossum et incultum scribendi modum 1). Ob [fol. 2v] quam causam nomen meum et tuum callide subticui, ne forte si 2) carthula hec aliquando ad manus alterius peruenerit, mox nimirum offensus in limine introrsus ingredi minime curaret.

[II.] Narracio de origine moderne deuocionis 3). Igitur cum olim terra Anglorum habundaret viris magnis et sanctis, quorum sanctitate et doctrina, vt ait venerabilis Beda, irrigabatur vt paradisus Domini, fiebat vt quidam ex eis riuuli ad hanc nostram terram fecundandam Deo miserante descenderent. Que reuera vsque ad id temporis arida et inculta, vtpote ydolis seruiens et gentilitatis errore implicita a dyabolo captiua tenebatur.

[III.] A quibus terra ista ad fidem Christi sit conuersa 4). Horum intellectualium riuulorum primus et precipuus ille magnus et vere sanctus Willibrordus quemadmodum extiterat, non incerta relacione didicimus. Qui se duodecimo tempore (*sic*) Pippini regis Francorum eiusque filij Karoli Magni, cum annus Domini septingentesimus plus minusve volueretur, ipsam de qua dicitur terram [fol. 3r] irriguo sancte predicacionis compluere, necnon discipline vomere socijs iuuantibus non sine maxima difficultate proscindere satagens, negocium fidei sub manibus eorum, Domino cooperante ac sermones eorum sequentibus signis confirmante 5), breui in tempore mirabiliter prosperatum 6) est 7). Enimuero quantus feruor fidei ac deuocionis sub ipsis et longo post ipsos tempore in hac nostra terra floruerit, preter que in libris legimus testantur nobis vsque hodie innumerabiles ecclesie et monasteria, quas, templis ydolorum euersis, inibi circumquaque constructas cernimus.

[IV.] Lamentacio super defectu predicti feruoris 8). Sed prochdolor, huiuscemodi primordialis feruor et regularis obseruancia discipline successu temporis in tantum intepuerunt et defecerunt, vt, manente solummodo exteriori scemate, quantum ad vere spiritualis vite

---

1) modum scribendi.

2) Het woordje „si" ontbreekt.

3) Explicit prohemium Incipit narratio.

4) Dit opschrift staat bij uitzondering ook in den Utrechtschen codex, doch niet met robrik, maar met inkt.

5) Toespeling op Marc. XVI: 20.

6) prosperata.

7) De bedoeling van den schrijver is duidelijk genoeg, maar de volzin is gebrekkig gebouwd.

8) Het opschrift ontbreekt.

pinguedinem videbatur, dyabolum actu tunc dixisse vt in ysaia 1), videlicet: Et exsiccaui vestigio pedum meorum omnes riuos aggerum. De qua ariditate et deuocionis defectione dixit me [fol. 3v] audiente quidam senex et honorabilis sacerdos, quod tempore iuuentutis sue in hijs inferioris terre partibus (notans tempus de quo nunc agitur) sic omnia que deuocionis et caritatis erant ad nichilum vsquequaque fuissent 2) redacta, vt, si quis desiderio emendacioris vite tactus intrinsecus fuisset, vix 3) inuenire potuisset virum a quo concilium quereret, aut locum vbi intencionis sue pullos secure collocare 4) valeret, exceptis carthusiensibus 5), apud quos et pene solos tunc temporis religionis obseruancia et spiritualis vite 6) vigor vigebat.

[V.] De ortu noue deuocionis in terra nostra 7). Cvm itaque, vt prefertur, in tota terra adeo siccitas erat, vt nusquam antique deuocionis vestigia apparerent, pius Dominus oculo miseracionis de celo in terram aspexit, fecitque in occiduo tempore, vt in terra nostra deserta invia et inaquosa oriretur fons paruus, qui paulatim creuit in riuos, vt in Hester legitur 8), ac successiue in aquas plurimas, ad irrigandum non ligna corruptibilia sed animas, que reuera plante sunt intellectualis et nunquam [fol. 4r] deficientis paradisi.

[VI.] De magistro Gherardo Groet 9). Iste memorabilis fons non immerito magister Gherardus Groet typice demonstratur, paruus admodum humilitate ac suiipsius depressione, sed secundum nomen suum coram Domino magnus in salutem electorum Dei expugnare gladio verbi Dei insurgentes hostes, vt ipse cum dilectis filijs suis 10) consequeretur hereditatem Israel. De hoc viro non immerito dici potest, quod sanctus Augustinus de Paulino loquitur 11), qui de opulentissimo diuite pro Deo factus pauperrimus et copiosissime sanctus. Hic profecto cum Anon 12)

1) Cap. XXXVII: 25.
2) Aldus het Utrechtsche H. S. Het Haagsche heeft „fuisse”.
3) non.
4) collocare secure.
5) Zie over dit gunstig getuigenis aangaande de karthuizers boven, dl. I, blz. 9; dl. II, blz. 334 v.
6) Het woord „vite” ontbreekt.
7) Het opschrift ontbreekt.
8) Zie het Bijvoegsel op Esther, cap. X: 6.
9) Het opschrift ontbreekt.
10) Het woord „suis” ontbreekt.
11) *De civitate Dei*, lib. I, cap. 11.
12) cum non; doch stippen onder de letters duiden aan, dat deze twee woorden

inuenit aquam calidam in solitudine, videlicet diuini amoris saporem vltra communem modum cum nimio zelo animarum lucrandarum et odio viciorum. Quarum nimirum intuitu, tempore quo vixerat non pepercit laboribus et sumptibus, circumeundo et predicando vbique 1) in fame et siti, in frigore et nuditate 2).

[VII.] De morte eius 3). Tandem post multos agones et multorum ad Christum conuersiones, hic beatissimus Anno Domini m°. 4) ccc°. lxxxiiij° feliciter transiuit ad Dominum, relinquens de hijs quibus [fol. 4v] ipse saciatus fuerat, reliquias paruulis suis, quos ipse in salutem et exemplum multorum sub alas suas congregauerat ac bonitatis et suaueolentis doctrine sue lacte nutrierat 5), ad finem 6) sane vt per hos perficeretur opus, quod ipse semper mente gerebat et quoad poterat 7) opere implere indesinenter satagebat, videlicet animas a dyaboli faucibus eruere et suo proprio conditori resignare. Quod ipsi quidem temporibus suis non 8) segniter agere, et posteri eorum 9) vsque in hodiernum diem adimplere nunquam desierunt.

[VIII.] De domino Florencio et socijs eius 10). Horum primitiuorum magistri Gherardi discipulorum primus et precipuus fuit ille in omni sanctitate et morum honestate mirabilis dominus Florencius Radwini 11), a quo domus ipsa, vtpote omnium congregacionum duntaxat clericorum prima, vsque 12) nunc nomen tenet. Quemadmodum vna domus Dauentrie adhuc a magistro Gherardo Groot 13) nomen habet, eo quod ipsa quondam fuerat domus habitacionis sue et postmodum facta sit prima omnium congregacionum feminarum. Hic dominus Florencius [fol. 5r] cum socijs suis, viris vtique illuminatis, quorum nomina et

moeten wegvallen. Blijkbaar heeft de afschrijver niet begrepen, dat de bijbelsche persoon Ana (Gen. XXXVI: 24) bedoeld is.
1) videlicet.
2) Toespeling op 2 Cor. XI: 27.
3) Het opschrift ontbreekt.
4) millesimo.
5) Toespelingen op Matth. XXIII: 37 en 1 Cor. III: 2.
6) ad finem illum.
7) Het Haagsche H. S. heeft „quo adpoterat”.
8) De woorden „suis non” ontbreken.
9) posteriores sui.
10) Het opschrift ontbreekt.
11) radewini.
12) vsque ad.
13) gerardo groet. Het Utrechtsche H. S. heeft „gerardus” steeds zonder *h*. Beide codices hebben nu eens „groot”, dan weder „groet”.

gesta 1) habentur non paruum lucrum animarum 2), Domino acquisiuit maxime in clericos scolares, quorum postmodum industria monasteria 3) diuersorum ordinum non pauca vel fulcimenta vel reformaciones, Domino operante, acquisierunt.

[IX.] Quod in alijs ciuitatibus similia facta sunt 4). Vidit 5) dominus 6) quod esset bonum, nimirum quod non sit Deo sacrificium 7) accepcius vtique quam zelus animarum, misit eciam ad opus simile in alias ciuitates, precipue vbi scole multorum frequentancium erant, sicut in 8) Zwollis, Doesborch, Herderwijc et similibus, viros deuotos et literatos, ad instar priorum in communi viuentes ac libris scribendis 9) necessaria sibi conquirentes. Quorum studium permaximum erat trahere clericos scolares ad Christum, tractosque et conuersos ad diuersa monasteria et congregaciones Domino 10) seruituros destinare. Eorundem quoque conuersio et conuersacio, vt de pluribus eorum postmodum comperimus, multis extitit causa et materia salutis. Hec de vocantibus [fol. 5v] clericos ad Christum.

[X.] De nominibus patrum et rectorum priorum congregacionum 11). Porro de patribus congregacionum priorum (vt precedencia 12) parumper repetam) ad audem Christi Jhesu, sine quo nullum rite fundatur exordium, dico: Quid putas hoc gracie et miraculi 13) extitit 14), quod, predicante magistro Gherardo Groet et verbum vbique seminante, tam subito et inopinate plane tales ac tauti viri eidem adiungerentur eodem animo 15) et zelo quo ipse inflammatus fuerat, et ipsi inflammarentur 16) singuli in ciuitatibus et locis singulis ad predicandum et conuer-

1) gesta et nomina.
2) Het woord „animarum" ontbreekt.
3) monasterijs.
4) Het opschrift ontbreekt.
5) Waarschijnlijk zal men „Videns" moeten lezen.
6) Het Haagsche H. S. had eerst „dominus florencius", doch dit laatste woord is vervolgens met robrik doorgehaald.
7) Sacrificium deo.
8) Het woordje „in" ontbreekt.
9) librorum scribendorum.
10) deo.
11) Het opschrift ontbreekt.
12) precedentes.
13) et exemplo.
14) extit.
15) omnia.
16) Aldus het Utrechtsche H. S; het Haagsche heeft „inflammentur".

tendum populum dure ceruicis, summopere tamen ad hoc intenti, quatinus de conchis margaritas ac de spinis lilia mundissima colligerent 1), scilicet virgines 2)? Hij etenim in diebus suis fuerunt veri sponsi paranynphi 3) et sponsam habentis fideles amici, audientes et gaudentes ad vocem sponsi, emulantes Dei emulacione, quas ipsi collegerant desponsantes omnes, vni viro virginem castam exhibere Christo. Queris forsitan, qui sunt hij, quos ita commendas, et [fol. 6r] que nomina eorum? Audi. In Dauentria regebat primas ibidem virgines, ex quibus postmodum sub eodem rectore, id est domino Iohanne Brinckerinc 4), Dyepenween 5) originem traxit 6); in Zutphania dominus Henricus de Huesden; in Doesborch dominus Tricus Gruter; in Zwollis dominus Henricus de Gouda; in Campis dominus Tricus de 7) Gramsberch; in Traiecto dominus Weremboldus; in Amersfordia dominus Wilhelmus Henrici; in Leydis dominus Petrus de Poel; in Harlem dominus Hugo Goltsmit; in Amstelredam dominus Ghijsbertus die Oude 8); in Horn magister Paulus 9) de Medenbliec. Item dominus Paulus in et de Enchusen; item dominus Nycolaus in et de Pormereynde 10); in Almelo magister Euerardus van der Eze 11); item 12) dominus Henricus in et de Schutdorp 13). Isti sunt viri sancti, quos elegit Dominus in caritate non ficta ad continuandum et perficiendum opus Domini, quod magister Ghe-

1) colligerent mundissima.
2) De woorden „scilicet virgines" ontbreken.
3) Verg. Joh. III: 29.
4) Zie over hem boven, dl. I, blz. 62, noot 4. Voorts zij hier gezegd, dat ik niet noodig heb geacht, de spelling van dezen en van vele der volgende eigennamen in het Utrechtsche H. S. opzettelijk te vermelden.
5) Zie over dit klooster boven, blz. 197—202.
6) Gelijk men bemerkt, is deze volzin niet goed gebouwd.
7) Het woordje „de" ontbreekt.
8) Zie over hem boven, blz. 26, 193.
9) petrus (wat echter onjuist is; zie boven, dl. II, blz. 9, noot 1).
10) promereyende (*sic*).
11) Zie over hem boven, dl. I, blz. 137, noot 2; 187, noot 1; dl. III, blz. 28.
12) In het Haagsche H. S. staat „in"; in het Utrechtsche „item". Blijkbaar moet het dit laatste zijn.
13) Zie dergelijke lijsten van mannen, door welke de „moderne devotie" in verschillende plaatsen werd uitgebreid, bij Thom. a Kempis, *Vita Florentii*, cap. XXVII, § 3 en 4, alsmede bij Rud. Dier, *Scriptum* (in Dumbar, *Analecta*, Dav. 1719, tom. I), p. 32, 33. Men kan er tevens aangaande de meeste der bovengenoemde personen eenige nadere bijzonderheden vinden.

rardus Groet Domino inspirante salubriter incepit, vt premittitur. Quos sanctitas sacerdotes, pericia doctores, industria quamplurimarum congregacionum perutiles rectores, nec non et zelus animarum [fol. 6v] lucrandarum (vt in pluribus eorum compertum est) egregios predicatores fecit. O felix dies, in qua natus est nobis ille magnus Gherardus, qui fuit fons et origo, vnde terre nostre tam salutares riui profluxerunt, vt que ante eius aduentum fuerat arida, facta sit in stagnum, et que siciens in fontes aquarum 1).

[XI.] De multiplicacione deuotorum, maxime virginum 2). Abhinc cepit fons ille quondam paruus, mediantibus predictis riuulis 3), crescere in aquas plurimas infinitorum monasteriorum, congregacionum quoque, et ad eadem confluencium, vt compleri videretur quod in Exodo de filijs Israel scribitur, quod, mortuo Ioseph, germinantes multiplicati sunt nimis et repleuerunt terram 4). Ita factum est, vt plebis 5) sexus vtriusque, vitam diligens virginalem, celicolas in castimonia emulans, permaxime tamen feminei sexus innumerabilis virginum chorus, spreta liberorum propagine, florentem hunc mundum mentis despectu calcauit, dum sponso, qui in celis est, perhenni mente actu et habitu applicari maluit. Que est hodie ciuitas, villa aut oppidum [fol. 7r] in tota Coloniensi prouincia, que horum liliorum non gaudet se percepisse vel gustum siue olfactum? Sorte tamen inequali. Nimirum, vt Paulus de se testatur 6), sic et iste facte sunt alijs odor vite in vitam, alijs odor mortis in mortem. In quo sane euidentissime claret preelectio 7) et quod non sunt de mundo, pro eo quod vsque modo semper sustinuerunt odium mundi et persecucionem, nunc a parentibus et cognatis 8), nunc a regentibus et vulgo ciuitatum et oppidorum 9), sub quibus ipse cum multa paciencia et humilitate degebant; habundantissime vero a pseudodoctoribus et predicatoribus, qui vitam, quam ipsi nescierunt 10), rabido ore carpere et persequi satagebant nec preualebant.

---

1) Toespeling op Jes. XXXV : 7.
2) Het opschrift ontbreekt.
3) riuulis predictis.
4) Exod. I: 7.
5) Zoo staat er duidelijk. Du Cange en Diefenbach hebben wel „plebes", maar niet „plebis".
6) 2 Cor. II: 16.
7) electio.
8) Zie eenige voorbeelden boven, dl. II, blz. 376v.
9) Zie boven, dl. II, blz. 111.
10) nesciebant.

[XII.] De quodam monacho Colonie confuso 1). Qvorum vnus exempli gracia, olim tempore Pragencium Colonie predicans, inter cetera sic intulit: Vos homines pergitis Pragam contra hereticos, quos bene inueniretis apud vos in platea Sancti Gereonis, notans sorores congregacionis ibidem habitantes. Quod verbum proceres ciuitatis egerrime ferebant [fol. 7v], dicentes numquam auditum esse in alma ciuitate Coloniensi habitare hereticos. Quid plura? Tandem res delata est ad episcopum et studij vniuersitatem. Et nisi monachus ille fuge presidium celerius accepisset, malo suo vtique verbum illud vmquam Colonie predicasset.

[XIII.] De examinacione sororum 2). Missus est proinde magister Henricus de Gorinchem 3), qui tunc temporis inter theologos maxime opinionis habebatur ad inquirendum de verbo illius prefati pseudopredicatoris. Qui sagaciter commissa sibi perficiens, rem et statum sororum illarum diligentissime examinauit. Cumque perspicue intellexisset fidei illarum sinceritatem ac sancte ecclesie in omnibus obedienciam, abdicacionem tocius proprietatis tam rerum quam voluntatum, matris Christi in omni castimonia emulacionem, nec non pacienciam illarum in vigilando, ieiunando et continuis manuum laboribus victum qualemcumque queritando, illico obstupuit, et reuersus ad eos qui se miserant, palam pronuncians aiebat: Si illa vita [fol. 8r] non est 4) talis 5), qua quisque christianus merito Christum sequeretur, tunc ego numquam legi scripturas. Et ex illo tempore tantum affectum ad illas gerebat, quod sepissime ipsis in causis earum assistere solitus erat, sed et 6) in suo testamento eisdem notabilia dona largiebatur.

[XIV.] De magistro Bernardo de Reyda 7). Denique discipulus et successor huius doctoris, videlicet magister Bernardus de Reyda, et ipse inter preclarissimos 8) merito annumerandus, vsque in hodiernum diem regit prefatas sorores et est confessor et commensalis earundem. Sed quo deuenimus? Nimirum vt aliquid de primordijs domus nostre de Windesem dilectioni tue (vt petisti) signarem, propositi nostri extiterat. Sed traxit me, fateor 9), vltra quam putabam amor proferendi in lucem pre-

---

1) Het opschrift ontbreekt.
2) Het opschrift ontbreekt.
3) goeynschen (*sic*).
4) esset.
5) talis vita.
6) Het woordje „et" ontbreekt.
7) Het opschrift ontbreekt.
8) clarissimos.
9) frater.

clara nomina patrum prenominatorum, mihi optime notorum, ne lapsu temporis (quod absit) obscuro quodam silencio penitus tegerentur. Secundario aûtem 1) in hijs detinuit 2) me odor suaueolencium liliorum, iam longe lateque per monasteria et congregaciones diffusorum, quatenus 3) de earum 4) numerositate [fol. 8ᵛ] et sanctissima conuersacione, dum adhuc in me superest alitus 5), qualecumque testimonium darem. Inter quas ex multis transactis annis visitando, colloquendo, licet indignus conuersatus sum; et inueni eas semper in fide stabiles et in opere efficaces. Dicat ergo de eis quisque quod velit; ego quidem cum Balaam dico 6): Moriatur anima mea morte iustorum, et fiant nouissima mea horum similia. Sed ad propositum, vnde digressi sumus, revertamur.

[XV.] De prima origine domus de Windesem 7). Igitur crescente sub domino Florencio et socijs eius multitudine deuotorum clericorum et laycorum, qui vel cum eis habitare volebant, vel saltem 8) ex eorum felicibus monitis et concilio pendebant, inter quos profecto fuerunt duo viri secundum seculi dignitatem non infimi, sagacis ingenij, literis quoque secundum modum suum competenter imbuti, videlicet Henricus de Wilsen, ciuis Campensis 9), et Goswinus Tyasen 10), ciuis Zwollensis 11). Isti, vtpote viri prudentes et in mundanis rebus multum experti, facti sunt domino Florencio et socijs eius in firmamentum, et coadiutores indissolubiles [fol. 9ʳ] in omne quod Dominus per eos fieri disposuerat. Cumque vidissent, quomodo post mortem pie recordacionis magistri Gherardi Groet continuo melliflui facti sunt celi, et quomodo de semine, quod seminauerat ipse, celis rorantibus 12) desuper, circumquaque oriri ceperunt congregaciones multe tam virorum quam feminarum, gauisi sunt gaudio magno valde, ceperuntque inter se crebERRIME

---

1) Het woord „autem" ontbreekt.
2) detinent in hijs.
3) quatinus.
4) eorum.
5) D. i. volgens meer gebruikelijke spelling „halitus".
6) dico cum balaam. Zie Num. XXIII: 10.
7) Het opschrift ontbreekt.
8) Het woord „saltem" ontbreekt.
9) campencis. Zie over Hendrik van Wilsem boven, dl. I, blz. 248—251.
10) goswynus tyaysen. Zie over hem boven, dl. I, blz. 82.
11) zwollencis. Overigens bemerkt men, dat er aan den volzin iets ontbreekt. De schrijver heeft door den tusschenzin „inter quos" etc. den hoofdzin uit het oog verloren.
12) irrorantibus.

berrime habere colloquia, quemadmodum hoc bonum principium, a Deo salubriter inchoatum, ad laudem Dei et multarum animarum salutem per tempora longiora posset inconcussum permanere. Inuenerunt, Domino inspirante, hoc eo modo fieri posse, si constitueretur monasterium alicuius approbate 1) religionis et precipue canonicorum regularium. sub cuius vmbra possent omnes deuoti 2) turtures ab insultibus 3) accipitrum tutissimum 4) habere refugium 5). Sed vbi locus et cetera, que ad huiusmodi opus perficiendum necessario requiruntur? Nam, sicut ait Apostolus de vocacione primitiue ecclesie 6), sic inter istos non erant multi diuites, non multi nobiles, nisi quos sua virtus nobilitarat 7) et voluntaria paupertas diuites Deo fecerat. [fol. 9ᵛ] Idcirco toto corde conuersi ad Dominum deprecabantur, vt is, sine quo nullum bonum incipitur, mediatur aut finitur, ostendere dignaretur cum effectu, quid in huiusmodi negocio beneplaciti sui foret. Rememorantes insuper hec eadem magistrum Gherardum Groet in proposito semper habuisse, quamuis, morte preuentus, huiusmodi affectum producere non poterat ad effectum.

[XVI.] De fratre Bertoldo et loco huius monasterij 8). Qvapropter. vt ostenderet Dominus horum omnium se esse causam et incitatorem, suscitauit spiritum clerici iunioris vocabulo Bertoldus ten Houe 9), qui erat lati cespitis possessor et precipue loci dicti de Hofto 10) Windesem, in quo nunc Deo auxiliante habitamus. Hic veniens ad dominum Florencium et socios eius, spontanea ac libera voluntate obtulit seipsum et omnia sua cultui diuino ad manus eorum, optans summopere vt in loco prefato, si fieri posset, monasterium fieret. Quo viso omnes in laudem Dei resoluti tendebant manus ad sidera, pro signo verissimo habentes, quod Deus oracionem eorum exaudierit et promotorem huius cause quodammodo se esse sposponderit. [fol 10ʳ] Et confestim quotquot eorum possessores domorum aut agrorum erant,

---

1) probate.
2) deuote.
3) insultacionibus.
4) tutissime.
5) Zie over deze waarschijnlijk juiste voorstelling der zaak boven, dl. I, blz. 63. Daarentegen over de tendensachtige traditie bij Busch, aldaar, blz. 46—49.
6) Zie 1 Cor. I: 26.
7) nobilitauit.
8) Het opschrift ontbreekt.
9) Zie over hem boven, dl. I, blz. 63, 65, 187, noot 1.
10) te.

vendentes 1) precium ad manus domini Florencij posuerunt, aut certe ad vsum futuri monasterij resignauerunt 2).

[XVII.] De beniuolencia et consensu domini Florencij episcopi 3). Exhinc instare ceperunt apud venerabilem dominum Florencium de Weuelichouen, tunc episcopum Traiectensem, pro consensu fundandi monasterium 4), necnon pro priuilegijs huiusmodi negocio necessarijs. Quem in omnibus graciosissimum, vtpote singularem virtutis amatorem, inuenerunt 5). Acta sunt hec sub anno Domini 6) m°. ccc. lxxxvi. Et Deo cooperante, verum eciam piorum manibus adiutricibus accedentibus, in tantum res prosperata est, vt anno sequenti, id est lxxxvij, in crastino Sancti Galli confessoris 7), in loco quo supra 8), ecclesia humilis et cymiterium cum quatuor altaribus per venerabilem episcopum Hubertum Yppusensem 9) in honore Sancte Trinitatis ac Beate Marie Virginis etc. rite sunt consecrata 10).

[XVIII.] De primis huius monasterij fratribus 11). Verum quia scriptum sit „Non propter locum gentes, sed propter gentes locum" 12), videndum erit 13), qui huius loci primi habitatores, ymmo verius omnium, qui postmodum sub capitulo [fol. 10ᵛ] de Windesem 14) venturi erant, fundamentales et exemplares institutores extiterant. In primis dominus Henricus Vxarie 15), tunc solus inter eos presbyter, et

---

1) In het Haagsche H. S. volgt hier het woordje „et", dat in het Utrechtsche terecht ontbreekt.

2) Verg., wat de zaak betreft, boven, dl. I, blz. 67, en wat aangaat het streven om de Jeruzalemsche gemeente (Hand. II: 44 v.; IV: 34) na te volgen, dl. II, blz. 335 v.

3) Het opschrift ontbreekt.

4) monasterij.

5) Verg. boven, dl. I, blz. 68 v.

6) Het woord „domini" ontbreekt.

7) in die sancti seuerini episcopi (wat echter niet hetzelfde is, want S. Severinus valt op 23 Oct., en de dag na S. Gallus is de 17de dier maand).

8) vna. Dit moet dan natuurlijk als lidwoord bij „ecclesia" worden gevoegd.

9) Het woord „yppusensem" ontbreekt.

10) Verg. boven, dl. I, blz. 70.

11) Het opschrift ontbreekt.

12) 2 Maccab. V: 19.

13) sit.

14) De woorden „de windesem" ontbreken.

15) huxarie (evenzoo op alle andere plaatsen). Zie over hem boven, dl. I, blz. 231, noot 6.

rector ab episcopo ordinatus, ipsiusque commissione habitum religionis ab eius suffraganeo suscepit 1). Dehinc Henricus de Wilsen et Goswinus Tyasen 2) inuestiti sunt clerici redditi 3), pro eo quod ad sacros ordines propter notam irregularitatis promoueri nequiuerunt 4). Item frater Iohannes de Huesden 5), frater Henricus Wilde 6), frater Wernerus Keencamp 7), frater Bertoldus ten Houe 8), frater Iohannes Kempen 9), frater Henricus Balueren 10). Hij omnes filij et discipuli domini Florencij, de cuius vberibus lac tocius bonitatis vberrime suxerunt, quod in posteros suos postea largiter 11) transfuderunt. Isti a domino Florencio cum quibusdam bone voluntatis familiaribus ad construendum monasterium in loco quo supra, et 12) habitum sancte religionis inibi suscipiendum, ad laudem Christi fuerunt destinati. Quod et ipsi sagaciter cum omni celeritate adimplere satagebant. Istis prenominatis in breui adunati sunt viri non [fol. 11ʳ] dissimilis intencionis et feruoris, videlicet Johannes Ottonis de Zoes 13), Henricus Loder 14), Arnoldus de Kalkar 15), Gherardus de Naeldwijc 16), Johannes de Broechusen 17) etc. 18).

[XIX.] Laus patrum primitiuorum 19). Hij sunt viri, per quos

---

1) Verg. boven, dl. I, blz. 71 v.

2) goswynus de tyaycen. Verg. boven, blz. 224, noot 10.

3) Zie over de reddieten boven, dl. I, blz. 106—108.

4) Zie over de „nota irregularitatis" van Hendrik van Wilsem boven, dl. I, blz. 250.

5) Zie over hem boven, dl. I, blz. 229—240.

6) Zie over hem boven, dl. I, blz. 66.

7) Zie over hem boven, dl. I, blz. 251—255.

8) haue. Verg. boven, dl. I, blz. 63, noot 1.

9) kempis. Zie over hem boven, dl. I, blz. 244—248.

10) Zie over hem Busch, *Chron. Wind.* p. 72, 430—434.

11) largiter postea.

12) In plaats van de woorden „quo supra et" heeft het Utrechtsche H. S. het woord „vnde".

13) Zie over hem boven, blz. 193.

14) Zie over hem boven, dl. II, blz. 350—352.

15) Zie over hem boven, dl. I, blz. 240—244.

16) gerardus de naeltwijc. Zie over hem boven, dl. I, blz. 255—260.

17) Zie over hem boven, dl. II, blz. 241.

18) Het woord „etc." ontbreekt.

19) Het opschrift ontbreekt.

tibi 1), Windesem, priora fundamenta collocata sunt ac vere regularis vite norma feliciter illuxit, vt, que tunc eras vt granum synapis, omnibus oleribus minima, crescere habeas in arborem grandem, ita vt sub ramorum tuorum densitate innumerabiles postmodum celi volucres suauissime requiescerent 2).

[XX.] Quomodo dicti fratres preferebantur alijs monasterijs 3). Denique fundatis hinc inde monasterijs quam plurimis virorum ac feminarum huiusmodi plantacionis, vix erat aliquod monasterium, quod non optauit sibi prouideri pastorem de prememoratis Windesemensibus 4) patribus. Quemadmodum oculis nostris postmodum vidimus et audiuimus, scilicet fratrem Henricum Vxarie, ab episcopo constitutum huius domus primum rectorem et hoc ad breue tempus 5). Deinde vidimus fratrem Iohannem de Huesdem, iuuenem [fol. 11ᵛ] quidem etate sed animo canum, qui cum multo incremento bonorum spiritualium et temporalium, vltra triginta tres annos dilectus Deo et hominibus hanc nostram ecclesiam salubriter gubernabat 6). Quo mortuo electus est ab omnibus frater Gherardus Naeldwijc 7) in locum decedentis. Qui vix per dimidium annum pre nimia humilitate honorem et pondus sollicitudinis portare sustinens, contra votum tocius conuentus, quinymmo omnium patrum in capitulo congregatorum, coram omnibus prioratui renunciauit 8) onusque reiecit. Vidimus et fratrem Henricum Wilde, electum priorem in Eemsteyn 9), fratrem Wernerum in Horn 10), fratrem Iohannem Kempis in Monte Sancte Agnetis 11), fratrem Arnoldum Kalker 12) ad Fontem Beate Marie 13), fratrem Iohannem Ottonis in Amstelredam 14),

1) in. De kopiïst heeft òf niet opgemerkt, dat Windesheim bij persoonsverbeelding werd toegesproken, òf liever historisch dan rhetorisch willen schrijven.
2) Toespeling op Matth. XIII: 31 v.
3) Het opschrift ontbreekt.
4) windesimensibus.
5) Verg. boven, dl. II, blz. 102, noot 3.
6) Verg. boven, dl. II, blz. 102—106.
7) gerardus naeltwic.
8) resignauit. Doch met kleine letters op den rand: „nunciauit". Verg. overigens boven, dl. I, blz. 258; dl. II, blz. 106.
9) Verg. boven, blz. 19.
10) horm. Verg. voorts boven, blz. 24.
11) Verg. boven, blz. 35.
12) de kalkar.
13) Verg. boven, blz. 23.
14) Verg. boven, blz. 26.

fratrem Henricum Loder 1) in Noerthorn 2), fratrem Iohannem Brochusen 3) in Leyderdorp 4), etc. 5).

[XXI.] De exemplis virtutum a patribus nobis derelictis 6). Nvnc postremo videndum erit, quante virtutis viri isti fuerint, et quid nobis exempli ad ymitandum reliquerint. Sed quia nemo hominum scire potest quid sit in homine, nisi spiritus is qui est in homine 7), ex consideracione tamen operum exteriorum possumus vtcumque coniecturare, [fol. 15ʳ] quid intrinsecus latet in homine.

[XXII.] De simplicitate et paupertate eorum 8). Qvanti 9) viri isti simplicitatis et alme paupertatis amatores fuerint, sciri potest ex humili scemate prioris edificij quod construxerant, scilicet breuibus parietibus, arundinibus aut straminibus vndique contectis, ita vt, que nunc est retro ecclesia, tunc sane tota fuerat ecclesia, et nunc capella tunc refectorium fuit, et nunc braxatorium tunc coquina, braxatorium, pistrina et infirmitorium fuit. Et cepta monasterij tam arta erant 10), vt que 11) nunc est paries aquilonaris domus agriculture, tunc septorum 12) extremitas fuit 13). Sic omnia humilia et angusta et pro susceptione paucorum inhabitancium disposita 14).

[XXIII.] De comestione eorum 15). Mensa eorum admodum erat 16) frugalis et parca, non tam ex tenacitate aut inopia, quam ex amore paupertatis et 17) inolita consuetudine, quam cum discipulis domini

1) loeder.
2) noorthorn. Verg. boven, blz. 29.
3) broechusen.
4) Verg. boven, blz. 38.
5) Het woord „etc." ontbreekt.
6) Het opschrift ontbreekt.
7) 1 Cor. II: 11.
8) Het opschrift ontbreekt.
9) qvante.
10) fuerunt.
11) qui.
12) ceptorum.
13) Verg. met dit alles boven, dl. I, blz. 74—78.
14) De onmiskenbare ingenomenheid met den eenvoudigen staat van het oorspronkelijke klooster, levert een inwendig bewijs voor het auteurschap van Willem Vornken. Zie boven, dl. I, blz. 79 v.
15) Het opschrift ontbreekt.
16) erat admodum.
17) Het woordje „et" ontbreekt.

Florencij sibi prius assumpserunt 1). Ita vt, me audiente, quadam vice frater Gherardus Naeldwijc iocunde dixerit, quomodo tunc temporis aliquociens in ieiunio solebat 2) vnum ficum in quatuor uel sex particulas [fol. 12v] diuidere, vt sic cum talibus multum de pane potuisset 3) insumere. Prouenit nobis 4) quadam vice, nescio vnde, dimidium vas salmonis salsi. Hesitantibus fratribus quid de eo fieret, frater Henricus de Wilsen, vtpote eximius zelator discipline, persuasit omnimodum 5) esse vendendum, ne talia noua et inconsueta introduci inciperentur. Eo tempore non habebant greges 6) ouium nec piscaturam aut piscatores, sed sic sobrie et pie 7) viuebant, vt dominus Gherardus de Bronchorst 8), canonicus Sancti Saluatoris, qui quandoque cum fratribus aliquamdiu moram in Windesem trahebat, suo dulci ioco dicere consueuerat: In Windesem nemo bene pascitur nisi porci et hospites. Itemque vinum et pulli assi in Windesem reputantur casus episcopi 9).

[XXIV.] De vestimentis eorum 10). De vestimentis et omnibus vtensilibus eorum relucebat specimen vere humilitatis et simplicitatis, ita vt recordor me vidisse illos venerabiles senes, fratres 11) Henricum Vxarie et Henricum de Wilsen, propter frequentes reclinaciones in sedibus suis gestare cappas aliqualiter contritas sed magnis frustis [fol. 13r] panni rudis circa cubitos bene repeciatas. Si vero talia tales, nimirum cogitare quis potest, quod ceteri iuniores non fuerunt tunc temporis in suis vestibus illis petulanciores 12). Mencior, si non vidi aliquos de familiaribus laycos portare togas griseas de borkel 13). In

1) assumpserant.
2) solebant.
3) potuissent.
4) Het woord „nobis" ontbreekt.
5) omnimode.
6) nec greges.
7) De woorden „et pie" ontbreken.
8) Zie over hem boven, dl. I, blz. 186, noot 5; dl. II, blz. 11, noot 3.
9) D. i. zaken, waarover de Bisschop uitspraak moet doen. Men verg. voorts boven, dl. I, blz. 185 v., en merke op, dat ook dit hoofdstukje, in verband met Vornken's eigen ascetischen geest (zie boven, dl. I, blz. 79; dl. II, blz. 109), een inwendig bewijs te meer voor zijn auteurschap levert.
10) Het opschrift ontbreekt.
11) fratrem.
12) illis petulantiores in suis vestibus.
13) Blijkbaar eene zeer grove kleedingstof (zie ook boven, dl. II, blz. 286, noot 5, en Dumbar, *Analecta*, tom. I, p. 22). Ik vond het woord in deze beteekenis niet bij Kiliaan.

huiusmodi et similibus amministrandis 1) fuit multum feruens frater Henricus Balueren, vestiarius, vna cum sartore suo, fratre Herberto conuerso 2), quondam magistri Gherardi Groet discipulo 3). Habebant eciam tunc 4) quedam cilicia, que quandoque concedebantur ad tempus quibusdam iuuenibus pro edomandis vicijs et concupiscencijs. Inter que vnum erat non minus asperum sagis cilicinis, quibus brasia braxatorum siccari solent 5).

[XXV.] Quod omnem scandalisacionem vitabant 6). Qvantum isti famam suam et hominum edificacionem omnibus bonis temporalibus preferebant, in hoc aduertere quis potest, quod quadam vice venerunt ad Windesem duo iuuenes Davantrienses 7) admodum diuites et potentes secundum seculi dignitatem, quorum vnus vocabatur Goswinus 8) Comhaer, vir postmodum magni exempli, alter vero Conradus 9) [fol. 13v] Mom, instantes pro loco habendo in Windesem 10). Quibus a conuentu respondebatur, quod nimis magnus rumor inde fieret 11) in terra ista, sed quod pocius pergerent in Eemsteyn, propter vicinitatem parentum eorum 12), si manerent in loco isto. Cumque tale responsum accepissent, satis egre ferentes in tantum vt vnus eorum, Goswinus scilicet, me audiente 13) tristis prorupit in hec verba: Dat moet Gode ontbermen, dat wi daer omme ghene stede crighen en konnen, om dat wi rike sint 14). Et obedientes pergebant in Eemsteyn 15).

1) Aldus het Utrechtsche H. S.; het Haagsche heeft „amministrandum".
2) Over de beide broeders handelt Busch, *Chron. Wind.* p. 430—434.
3) Verg. met dit alles boven, dl. I, blz. 189—191. Het gezegde aangaande Willem Vornken aldaar, blz. 191, levert alweder een inwendig bewijs voor zijn auteurschap.
4) tunc eciam.
5) Verg. boven, dl. I, blz. 189.
6) Het opschrift ontbreekt.
7) dauentrienses.
8) goswuinus.
9) conrardus.
10) instanciam pro loco habendo facientes magnam etc.
11) fieret inde.
12) ipsorum.
13) De woorden „me audiente" ontbreken.
14) Dat moet good ontfermen, dat wi daer om gheen stede crigen en konnen om dat wi rijck sijn. — Men merke voorts op, dat de Latijnsche volzin alweder niet goed afloopt.
15) Verg. boven, dl. I, blz. 148, noot 3. De aldaar bedoelde nadere berichten van den hoogleeraar W. Moll aangaande Comhaer zijn sedert verschenen

[XXVI.] De caritate eorum 1). Habebant itaque et ipsi ad omnes egentes mirabilem caritatis affectum, maxime ad noua 2) sue professionis monasteria in tenuitate incepta. Quibus eciam vltra vires potissimum subuenire cupientes tam rebus et personis, vt patuit non solum in predictis duobus iuuenibus, sed et in pluribus alijs diuitibus secum habitare cupientibus, quos ad aliorum inopiam subleuandam 3) sepe ad alia monasteria dirigebant, non querentes [fol. 14r] quod sibi vtile esse poterat, sed magis quod alijs 4). Exemplum de Arnoldo Droem ad Montem Sancte Agnetis 5), et Stephanum Wael ad Vallem Pacis 6), fratrem quoque Nycolaum Bochorst ad Nazareth 7), etc. 8). De fratre Iohanne ten Water 9) simili modo in conuentu concordatum erat,

---

onder den titel *Gozewijn Comhaer, een Nederlander aan het hoofd der kerk van Ysland* (in de *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van wetenschappen*, afd. Letterkunde, 2de reeks, dl. VI, Amst. 1876, blz. 48—110). Hierop is in het *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, dl. IV (Utr. 1877), blz. 149—170, onder denzelfden titel een opstel verschenen van den heer O. A. Spitzen, die reeds vroeger in het genoemd *Archief*, dl. II (Utr. 1875), blz. 183—187, eenige gissingen aangaande den bisschop van Ysland had gewaagd.

1) Het opschrift ontbreekt.

2) Het woord „noua" ontbreekt.

3) Aldus overgenomen uit het Utrechtsche H. S.; in het Haagsche staat: „quos aliorum inopia subleuandum".

4) Ook nu weder heeft de schrijver door een tusschenzin den hoofdzin uit het oog verloren.

5) Zie over S. Agnietenberg bij Zwolle boven, n°. 14.

6) Zie over Vredendaal bij Utrecht boven, n°. 28.

7) Het klooster Nazareth bij Bredevoort werd omstreeks 1430 opgericht (zie boven, blz. 102 v.). Het werkje kan dus eerst na dien tijd zijn vervaardigd. Tot nadere tijdsbepaling wijs ik op het bij herhaling waargenomen feit, dat de schrijver zich door zijne eigene tusschenzinnen van den hoofdzin laat afleiden. Dit duidt zwakte van het geheugen aan, en schijnt recht te geven tot de gissing, dat Vornken, die in 1454, nog vóórdat eene beroerte hem van zijne geestvermogens had beroofd (zie boven, dl. II, blz. 125 v.), als meer dan tachtigjarig grijsaard „sensu deficiens allimpole [kindsch?] videbatur" (Busch, *Chron. Wind.* p. 500), onzen brief omstreeks 1450 zal hebben geschreven. Verg. boven, blz. 236, de woorden: „Et ego... vtpote decrepitus, verisimiliter diu tecum manere non sinar".

8) Het woord „etc." ontbreekt. Men lette op de stijl- en taalfouten.

9) Zie aangaande hem boven, dl. II, blz. 375, noot 6, maar vooral Busch, *Chron. Wind.* p. 84, 510—520.

quatenus 1) ad Fontem Beate Marie, vbi tunc notabilis egestas videbatur, mitteretur 2); sed nimia instancia sua et humilitate vicit animos fratrum, ne quoquomodo ab eis separaretur. Neque in istis solis desijt fluere fons pietatis ipsorum, sed extentus erat ad omnes, maxime ad pauperes clericos et domesticos noue deuocionis. Quis vmquam ab eis vacuis manibus recessit 3)? Si diues concilium, si pauper subsidium reportauit.

[XXVII.] De Gherardo de Renen 4). Fvit eo tempore, scilicet primitiuorum, vir quidam grandeuus et inter suos non infimus, nomine Gherardus de Renen, qui longas apud fratres in Windesem solitus erat trahere moras, nimio ipsorum devinctus amore. Qui quodam tempore Traiecti in domo habitacionis mee 5) existens, coram quadam [fol. 14v] honesta matrona sibi affinitate coniuncta, cepit me presente de prenominatis fratribus necnon eorum conuersacionibus atque ipsorum 6) enarrare virtutibus, vnde ipsa femina 7) in tantum feruorem ex hijs que audierat repente fuerat inflammata, vt subito in hec verba erumperet 8): O si essem vir et mei iuris, nullus me ligare posset, quin tali societati omnimodo 9) me associarem 10). Et ego puto, quod ante hanc huius viri relacionem numquam verbum de Windesem 11) audieram.

[XXVIII.] De priuilegijs impetratis pro capittulari colligacione 12). Factum est breui post hoc tempore, vt de Windesem tres filie nascerentur, videlicet Eemsteym 13), Fontis Beate Marie, et Noue Lucis prope Horn 14). Cum itaque sic facta sunt quatuor 15) monasteria,

---

1) quatinus.

2) Zie over Mariënborn bij Arnhem boven, n°. 9.

3) recessit manibus. Verg. voorts boven, dl. I, blz. 198 v.

4) Het opschrift ontbreekt.

5) De woorden „traiecti in domo habitacionis mee" zijn merkwaardig en verheffen het auteurschap van Vornken schier boven allen twijfel. Hij was namelijk een burger van Utrecht. Zie boven, dl. II, blz. 107.

6) eorum.

7) Het woord „femina" ontbreekt.

8) prorumperet.

9) omnimodis.

10) sociarem.

11) windesym.

12) Het opschrift ontbreekt.

13) eemsteyn.

14) Verg. boven, dl. II, blz. 7—10.

15) quatuor facta sunt.

tunc de concilio domini Florencij et aliorum patrum prenominatorum miserunt ad Curiam Romanam tempore Bonifacij pape, a quo concessum est eis, habere capittularem colligacionem et auctoritatem cum priuilegijs oportunis etc. Qui vsque ad id temporis immediate 1) sub episcopo stare consueuerant. Quam quidem legacionem [fol. 15r] magna cum deuocione assumpserat 2) sibi prenominatus dominus Gherardus de Bronchorst 3). Sed et Reynerus Minnenbode, qui fuerat fundator monasterij de Eemsteyn 4), omnes illas expensas, vt dicitur, liberalissime exponebat 5).

[XXIX.] Quomodo capittulum celebrare consueuerunt 6). Sane, quando patres et fratres horum iiij^or 7) monasteriorum sua humilitate capittulum celebrare consueuerant 8), soliti erant communiter aduenire patres congregacionum, de quibus supra est mensio 9) habita, vel saltem plures eorum, et assidere et interesse tractatibus, qui fiebant non de acquirendis seculi diuicijs, sed pro animabus conuertendis et conseruacione communis vtilitatis. Et erant tunc omnes quasi 10) vnum ouile et vnus grex 11), re autem vera et vnum corpus in Christo.

[XXX.] Conclusio 12). Qvid nunc dicis ad hec, frater karissime, qui te recolis olim fuisse oleastrum siluestrem 13), eternis ignibus aptum, nimirum quod te nunc cernis contra naturam insertum in hanc speciosam ac 14) fructiferam oliuam, factus quoque particeps pinguedinis eius, nisi vt ex intimis [fol. 15v] precordiorum affectibus proclames: Magna super me misericordia tua, Domine, et eruisti animam meam ex inferno inferiori 15)? Siquidem verum est quod de Cathone scribitur, quod deos suos (vtpote gentilis) magnifice laudare nec non fortunam suam ad summum attollere consueuerat, pro eo quod sibi concessum fuerat nasci

---

1) in medietate.
2) sumpserat.
3) gerardus de bronhorst (blijkbaar eene vergissing). Zie boven, blz. 250.
4) emsteyn.
5) Verg. boven, dl. II, blz. 10 v.
6) Het opschrift ontbreekt.
7) quatuor.
8) consueuerunt.
9) mensio est.
10) Aldus in het Utrechtsche H. S.; het Haagsche heeft „conuersi".
11) Toespeling op Joh. X: 16.
12) Het opschrift ontbreekt.
13) Toespeling op Rom. XI: 17.
14) et.
15) Ps. LXXXVI (LXXXV): 13.

et consistere 1) in illa terra et in illo tempore, quando videre poterat Romam et Imperium in suis maximis florere delicijs 2), quid tu, frater karissime, retribues Domino Deo tuo pro eo, quod in hoc tempore habundantissime benignitatis, et in terra, cui benedixit Dominus, tibi nasci et viuere donatum est? Nam si in tempore patrum tuorum extitisses, antequam terra nostra hoc lumine gracie fuisset illustrata, de qua iam multa dicta sunt, quid aliud quam quod illi egerunt 3) egisses? Et consequenter, vbi ipsi pergebant, et tu 4) in eternum mansurus perrexissis. O felix dies, in qua nati sunt nobis principes et duces huius noui exercitus nostri, magistrum Gherardum Groot et dominum Florencium dico; nati quoque natorum eorum, et qui cotidie 5) nascuntur [fol. 16r] ex eis, vsque in finem seculi, Amen. Horum sequi vestigia et retinere dogmata, det tibi Mater gracie 6)! Vale 7). Explicit etc. 8).

---

1) concistere.
2) diuicijs.
3) egerant.
4) Het woordje „tu" ontbreekt.
5) quotidie.
6) De beide codices hebben „gracia".
7) Vale Deo gracias.
8) Explicit epistola de prima institutione monasterij in windesem composita a venerabili patre wilhelmo voern.

BIJLAGE II.

LIJST VAN NOG BESTAANDE OORSPRONKELIJKE STUKKEN EN STUKKEN IN AFSCHRIFT BETREFFENDE HET KLOOSTER TE WINDESHEIM 1).

1386 (30 Juli). Vergunning van Floris van Wevelinkhoven, bisschop van Utrecht, aan Florens Radewijnsz. c. s., tot het bouwen van een klooster in Salland, benevens voorrechten, door hem aan dit gesticht beloofd.

In een Vidimus van 20 Dec. 1387 (Belgisch Rijksarchief; *Inventaire M. S.* 2) *des chartes du prieuré de S. Martin à Louvain*, n°. 1). Afgedrukt beneden, in Bijlage III. Verg. boven, dl. I, blz. 65.

1396 (29 Mei; Rome). Verlof van paus Bonifacius IX aan den prior en het convent van Windesheim, om een geschikt priester tot biechtvader te kiezen, alsmede een draagbaar altaar te hebben, waarop kort vóór den morgenstond de mis mag worden bediend.

Oorspr. stuk op perkament (Belgisch Rijksarchief; *Inventaire* als boven, n°. 3). Het zegel ontbreekt.

1398 (5 Maart). Overeenkomst tusschen Reynaldus van Drinen, pastoor der parochiekerk te Zwolle, en Johannes van Heusden, prior van Windesheim, laatstgenoemde tevens uit naam van zijn convent,

1) Het spreekt van zelf, dat verreweg de meeste in Bijlage VII te noemen stukken aangaande het kapittel van Windesheim eveneens op het klooster betrekking hebben.

2) Zoowel de kennis van het bestaan, als het bezit van een afschrift van dezen *Inventaire* dank ik aan de vriendelijkheid van den Heer Prosper Cuypers van Velthoven te Brussel. Is reeds in den loop van mijn werk bij herhaling gebleken, welke gewichtige diensten vele daarin vermelde stukken mij hebben bewezen, ook de Bijlagen zullen er verder van getuigen.

waarbij de geestelijke bevoegdheden en geldelijke aangelegenheden worden geregeld.

Afschrift van K. van Alkemade (Boekerij van het R. C. Seminarie te Warmond). De korte inhoud is medegedeeld boven, dl. I, blz. 76, de noot.

1398 (10 April; Zwolle). Transfixbrief van den Utrechtschen bisschop Frederik van Blankenheim, waarbij hij de voorgaande overeenkomst bekrachtigt.

In hetzelfde afschrift. Verg. boven, dl. I, blz. 75, noot 4.

1399 (23 Oct.). Verklaring van Hubertus, episcopus Yppusensis, suffragaan van den Utrechtschen bisschop, dat hij op dien dag in het klooster te Windesheim het koor met vier altaren heeft gewijd, benevens aflaten, bij die gelegenheid door hem geschonken.

Afschrift van K. van Alkemade (Boekerij als boven). Verg. boven, dl. I, blz. 75.

1403 (23 Mei). Verklaring van den prior en het convent van Windesheim, dat zij hun land te Frankhuis tegen een en twintig pond 's jaars in vaste erfpacht hebben gegeven aan Hein Meijen c. s.

Oorspr. stuk (Oud provinciaal archief van Overijsel; zie [v. Doorninck,] *Tijdrekenkundig register* op dit archief, Zwolle, 1857, 2de ged., blz. 109, n°. 2).

1403 (2 Juni). Verklaring van Hein Meijen c. s., dat zij het vermelde land in de gezegde erfpacht hebben genomen.

Oorspr. stuk (Oud prov. archief als boven; zie t. a. p. n°. 3.)

1403 (6 Oct.). Giftbrief van den Utrechtschen bisschop Frederik van Blankenheim, waarbij hij aan alle boetvaardige bezoekers en weldoeners van het klooster zekere aflaten toezegt.

Oorspr. stuk op perkament (Belgisch Rijksarchief; *Inventaire* als boven, n°. 4). Het zegel ontbreekt. Afgedrukt beneden, in Bijlage IV. Verg. boven, dl. I, blz. 75 v.

1421 (15 Jan.). Verklaring van Jacob van Loer, geheeten van Frankhuis, dat hij van den prior en het convent te Windesheim hun land te Frankhuis tegen een en twintig ponden 's jaars in eeuwigdurende erfpacht heeft ontvangen.

Oorspr. stuk (Oud prov. archief v. Overijsel; zie [v. Doorninck,] a. w., 2de ged., blz. 255, n°. 5).

1424 (2 Nov.). Opdracht van paus Martinus V aan den prior van Windesheim, om onderzoek te doen naar de waarheid van hetgeen in zeker aan hem gericht verzoekschrift tot stichting van een nieuw klooster te Ter Wije vervat is.

Afschrift, opgenomen in het volgende stuk.

1425 (30 Jan.). Gunstig antwoord van den Windesheimschen prior Gerrit [Delft van Naaldwijk; zie boven, dl. I, blz. 258, noot 4] aan paus Martinus V op diens zooeven genoemde vraag.

Oorspr. stuk op perkament (Belgisch Rijksarchief; *Inventaire* als boven, n°. 12). Het zegel ontbreekt.

1438 (29 Mei). Verkoopbrief van een en twintig pachtponden 's jaars door den prior en het convent van Windesheim aan Willem Lubberts.

Oorspr. stuk, als transfixbrief door de bovengenoemde verklaring van 15 Jan. 1421 gestoken (Oud prov. archief v. Overijsel; zie [v. Doorninck,] a. w., 3de ged., blz. 37, n°. 2).

1447 (25 Mei). Ruilbrief eener jaarrente van tien pond tegen eene andere jaarrente van gelijk bedrag, door den prior en het convent te Windesheim aan den prior en het convent van S. Agnietenberg gegeven.

Oorspr. stuk (Oud prov. archief v. Overijsel; zie [v. Doorninck,] a. w., Aanhangsel, blz. 302).

1458 (15 April; Rome). Opdracht van paus Callixtus III aan den prior van Windesheim, om te onderzoeken, of de kloosters der Elfduizend Maagden te Utrecht, S. Agatha te Amersfoort en S. Agnes te Harderwijk, die tot dusverre den derden regel van Franciscus hebben gevolgd, op hun verzoek tot de augustijner-orde kunnen overgaan.

Afschrift, opgenomen in het volgende stuk.

1458 (25 Juli; Harderwijk). Volledige toestemming van den Windesheimschen prior Jan van Naaldwijk aangaande bovengenoemd verzoek.

Oorspr. stuk op perkament met een fragment van het zegel in groen was (Belgisch Rijksarchief; *Inventaire* als boven, n°. 31).

1585 (of daaromtrent 1). „Inuentariss vanden onroerenden guederen

1) Tegen het einde van het stuk is er sprake van eene schuld, die het klooster „yttelicke yaren ten achteren" is. Op den rand staat daarbij: „Als van Martius a°. 80 aff". Veel vroeger dan 1585 kan het dus niet zijn geschreven. Maar ook nauwelijks later; want, gelijk straks zal blijken, moest er nog een

mytsgaders daer neffens gefoegt die Jaerlixe Lasten ende den staet des Conuents Wyndesem". Er blijkt uit, dat de jaarlijksche inkomsten destijds ten ruwste 1600, en de jaarlijksche uitgaven, evenzeer ten ruwste, 450 goudgulden bedroegen.

Oorspr. stuk; ruim dertien bladzijden in folio (Stedelijk archief van Zwolle).

1585 (of daaromtrent). „Supplicatie, presentatie vnnd versueck der Conuentualen van den Conuente Windeshem". De acht onderteekenaren, „weesende het meeste getall van oeren medebruederen, ende alsoe representierende tgantse Collegium des gemelten Conuents", verzoeken, onder overlegging van bovengenoemden Inventaris, aan den Raad der stad Zwolle, op billijke voorwaarden levenslang te worden gealimenteerd, terwijl „nae der Sup. doetlijcken affganck, des voersz. Conuents guederen euwelick ende erffelick in pios vsus tot dienste van een Seminario Scholae, Wesenhuis ofte andere Armen Hospitael bijnnen der Stadt Swolle ... staen sullen".

Oorspr. stuk, behoorende bij het voorgaande; éene bladzijde schrifts, met origineele handteekeningen (Stedelijk archief als boven).

1585 (of daaromtrent). „Vorwarden ende Conditien, die welcke die Conuentualen van Wyndesem begheren ende versoecken, hem van een Eerbaer Raedt der Stadt van Swolle geaccordiert te worden opden Inholdt van oer Request". Op den voorgrond staat de alimentatie der twaalf rechthebbende personen, zeven nog aanwezige broeders tegen honderd, twee leekebroeders tegen vijftig goudguldens van 28 st. 's jaars (de drie overige broeders bevinden zich elders 1). De voorwaarden zijn kortelijk de volgende: 1° keuze van een rentmeester door den magistraat uit eene voordracht door de kloosterlingen; 2° het blijven van de Win-

rentmeester worden aangesteld en werd daartoe benoemd Derk Weysse. De rekeningen nu, door hem opgemaakt, beginnen met het genoemde jaar (zie boven, dl. I, blz. 87), zoodat alles heenwijst naar omstr. 1585. — Tevens zij hier gezegd, dat dit en de volgende merkwaardige stukken na de uitgave van het eerste deel van mijn werk gevonden zijn door Jhr. Mr. Th. H. F. van Riemsdijk, destijds Archivaris der stad Zwolle, thans Archivaris van Gelderland, die er mij terstond opmerkzaam op maakte, en bewerkte dat zij mij met wetenschappelijke vrijgevigheid ten gebruike werden afgestaan.

1) Namelijk „Marcellus Lentius, Prior Superior, nou ter tydt modo Prior ad Corpus Domini bynnen Collen" (verg. boven, dl. II, blz. 162; dl. III, blz. 134), „Gerardus Traiectensis, Pater ten Diepenveen" en „Wilhelmus Amersfoert, absent medten Prior".

desheimsche goederen in hun geheel; 3° gebruik daarvan ad pios usus na den dood der conventualen; 4° onbelemmerde ontvangst der alimentatie; 5° vrijheid der conscientie op het punt der religie; 6° onbezwaarde inwoning in eenig klooster binnen de stad; 7° alimentatie nog een jaar na den dood, tot afdoening van schulden; 8° verbod aan den rentmeester, om kloostergoederen te verpachten of te verkoopen buiten toestemming van den Raad, en jaarlijksche oproeping der conventualen bij het doen van zijne rekening; 9° verhooging der alimentatie bij eventueele verbetering der inkomsten; 10° genot van twee voer willigen-brandhout 's jaars per hoofd, benevens de boomvruchten uit den boomgaard des kloosters; 11° betaling der alimentatie in vier gelijke termijnen; 12° verband der kloostergoederen als onderpand der betaling; 13° bekrachtiging van dit accoord met het zegel der stad.

Oorspr. stuk; een dubbel folioblad, waarvan het tweede aan den rand beschadigd is (Stedelijk archief als boven; in een omslag, gemerkt n°. 18, Varia).

1585 (of daaromtrent). Korte punten van antwoord op het voorgaande. Geene enkele voorwaarde wordt afgeslagen; de meeste keurt men niet slechts goed, maar acht ze zelfs redelijk en billijk. De kloosterling Derk Weysse wordt tot ambtman of rentmeester voorgesteld tegen 25 goudg. boven zijne alimentatie.

Oorspr. kladschrift; ééne bladzijde (Stedelijk archief als boven).

1585—'99. Rekeningen der Windesheimsche kloostergoederen, opgemaakt door Theodoricus Weysse.

Oorspr. stukken (Oud prov. archief v. Overijsel; zie boven, dl. I, blz. 87).

1600 (9 Jan.). Verzoekschrift van Theodoricus Weysse en Hermannus Zutphaniensis, conventualen van Windesheim, aan Burgemeesteren, Schepenen en Raad der stad Zwolle. Hun is gelast, het register der Windesheimsche goederen over te leveren, en voorts afstand te doen van de administratie. Zij gehoorzamen aan dit bevel, doch bidden, dat het register in niemands handen worde gesteld, alvorens de alimentatie der „samptlicken Conuentualen van Wyndesem, noch Neegen personen intgetall synde", geregeld zal wezen. Zij zouden liever wenschen, dat de goederen, na aftrek dier alimentatie, „tot behoeff van deser Stadt Weesenhuisz, tot stychtinge van eene guede schoele, Armenhuisz offte dergelycken" wierden aangewend, dan dat zij „by die Landtschap van Ouerlssell solden worden angeslaegen ende tot werltlicke gemeene zaeken gebruickt", gelijk reeds op ongehoorde wijze is geschied. Zij hopen,

dat de stad Zwolle, volgens het aanbod en verzoek, vóór ettelijke jaren door de Windesheimsche conventualen gedaan, de goederen zal aanvaarden, ten einde die te gebruiken ad pios usus. Dit behoort inzonderheid te geschieden, omdat het „corpus" van het convent gelegen is in het kerspel van Zwolle, en omdat het oorspronkelijk door Zwolsche burgers is gesticht. De stad zal er niet minder toe bevoegd zijn dan Deventer, dat Diepenveen, en Kampen, dat Sonneberg heeft tot zich genomen.

Oorspr. stuk op een blad papier (Stedelijk archief van Zwolle).

1609—1805. Rekeningen der Windesheimsche kloostergoederen, door de elkander opvolgende rentmeesters.

Oorspr. stukken (Oud prov. archief v. Overijsel; zie boven, dl. I, blz. 88).

BIJLAGE III.

VERLOFBRIEF VAN FLORIS VAN WEVELINKHOVEN, BISSCHOP VAN UTRECHT, AAN FLORENS RADEWIJNSZ. C. S., TOT HET BOUWEN VAN EEN KLOOSTER IN SALLAND 1).

30 Juli 1386.

(Zie boven, dl. I, blz. 65).

Florens, by der ghenade Godes byscop Tutrecht, maken kond allen luden, dat wy by rade onser prelaten ende anders onses rades, om onser zielen zalicheyt ende onser nacomelinghe in ene ewighe memorie om den dienst Godes toe vermeeren, gheoerlouet hebben ende oerlouen ende consentieren volcomelike mit desen brieue Meyster Florens Radewinus zoen, heren Henric Clinckebile, heren Johan van den Gronde, priesters, Bertoldus ten Houe, Henricus van Wilsem, Nicolaus Dreyer ende Albertus zinen broeder, ende voert al hoer medeghezellen, dat sy moghen timmeren in onser ghestichte ende binnen palen onses lants van Zallant 2), waer hem dunct dattet die ere ende tlof Godes meest

1) Gelijk reeds boven, blz. 256, gezegd is, komt deze brief in afschrift voor in een vidimus van 20 Dec. 1387, afkomstig uit het S. Maartensklooster te Leuven en thans berustende in het Belgisch Rijksarchief te Brussel. De Heer Prosper Cuypers van Velthoven aldaar zond er mij eene copie van, waarnaar deze afdruk is genomen. Het eerste gedeelte van den brief is reeds uitgegeven in de *Kronyk van Arent toe Bocop* (in den *Codex diplomaticus Neerlandicus*, door het Historisch Genootschap, 2de serie, dl. V, Utr. 1860), blz. 413 v.

2) Dat Salland = salahom = wilgenstreek is, werd reeds boven (dl. I, blz. 66, noot 4) gezegd. Ik maak van deze gelegenheid gebruik, om er bij te voegen, dat het betoog geleverd is door v. Vloten, *Etymologisch-historische aanteekeningen omtrent den ouden staat en wording van Sallant in Overijsel* (in de *Verslagen en mededeelingen* der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, stuk III, Dev. 1865), blz. 54, die tot de slotsom komt: „'t woord beduidt dus letterlijk niets anders dan *ten wilgen*".

is ende hem zeluen nuttest wesen dunct, een cloester van oerden der regulieren. Waar sy die stede daer toe nuttest copen of crighen moghen, daer wille wy hem onse consent toe gheuen ende vorderen sie daer voert toe nae onser macht, ende ontfanghen oec dese voerghenoemde personen ende hoer ghezellen ende nacomelinghe des cloesters ende hoer dienre ende oec haer guede, die sie nu hebben ende renten of hiernamaels crighen zellen tot des cloesters behoef, onder onse beschermenisse ende onser naecomelinghe byscope Tutrecht, ende willen hoer patroen ende gheestelike vader wesen ende hem helpen ende raden waer wy moghen. Ende wy incorperiren hoer guede, die sie nu hebben ende hier nae crighen moghen, den seluen cloester, ende maken daer af gheestelic guet, ende vrien sie oec ende hoer guede voer ons ende onse nacomelinghe, ende voer al die ghene der wy mechtich sin, van scattinghe ende van ander laste, ende zellen sy verantwoerden gheliic wy onse capellane sculdich zine te doene mit rechte 1). Hier om ghebede wy onsen amptman van Zallant ende allen onsen anderen amptluden ende richteren, die nu zin of hier na wesen sullen, dat sie dese voers. personen helpen, raden ende vorderen, waer zys behoeuen, die stat toe vercrighen ende dat cloester toe volmaken, liic der wiis oft ons zeluen aenghinghe; ende hoer pacht ende scout wille wy onuertaghet uutghepant hebben, gheliic onsen renten tot horen terminen. Ende weer dat yemant sie mit rechte of hore guede anspreken woude, dat wille wy dat voer nieman ghescbie dan voer ons ende onse nacomelinghe byscope Tutrecht of voer onse capittel van Vtrecht. Ende weert dat hem yemant ghewelt dede of crot 2) of hinder, hem of horen gueden, soe ghebiede wy al onsen amptluden ende richteren, dat sie die personen, die hem dat ghewelt, crot of hinder doen, aentasten mit rechte ende brenghen dat voert voer ons of voer onse naecomelinghe byscope Tutrecht. Voert soe wille wi hem gheuen confirmacien ende priuilegien nae der bester formen, die men na hoerre oerden mit bescheyde ramen can, hoer regule ende statuten des cloesters mede te holden ende toe sterken tot den eren Godes ende hoerre zielen zalicheyt ende hoerre nacomelinghe. Ende wanneer dat cloester alsoe veer voltymmert is, dat ment mit bescheyde wyen mach doen, soe wille wy dat cloester ende kerke laten wyen van onser weghen in die ere Godes. Ende wanneer daer soe vele tymmers is, dat men daer mit bescheyde tot Godes ere misse doen mach, ende sie dat dan aen ons versoeken,

1) Tot dusverre loopt het reeds uitgegeven gedeelte bij Arent toe Bocop.

2) „Krotte pro quolibet impedimento usurpatur" (v. Hasselt in zijne uitgave van Kiliaen's *Etymologicvm Teutonicae lingvae*, Trai. Bat. 1777, p. 329).

soe soele wy hem oerlof gheuen, dat si daer dan op enen ghewyeden altaer steyne misse hebben moghen ter tiit toe, dat ons ende onsen rade dunke dat sie dat cloester na der tiit wael mochten hebben doen tymmeren ende wyen nae goeden bescheyde. Ende went wy al dese punten voers. in die ere Godes menen te doene, soe hebbe wy onse zeghel in oerconde der waerheyt aen desen brief ghehanghen. Ghegheuen int jaer ons Heren dusent drie hondert zes ende tachtentich, des dertichsten daghes der maent die men heyt Julius.

BIJLAGE IV.

GIFTBRIEF VAN DEN UTRECHTSCHEN BISSCHOP FREDERIK VAN BLANKENHEIM AAN HET KLOOSTER TE WINDESHEIM 1).

6 October 1403.

(Zie boven, dl. I, blz. 75 v.)

Fredericus de Blanckenhem, Dei gracia Episcopus Traiectensis, vniuersis et singulis tam presentibus quam futuris, ad quos presentes nostre litere peruenerint, salutem in Domino sempiternam. Splendor paterne glorie, qui sua mundum ineffabili illuminat claritate, pia vota fidelium de clementissima maiestate eius sperancium tunc precipue benigno fauore prosequitur, cum deuota ipsorum humilitas sanctorum meritis et precibus adiuuatur. Cupientes igitur, vt monasterium siue collegium canonicorum regularium sancti Augustini in Windesem parcium Zallandie nostre dyocesis, consecratum ac dedicatum in honore beatissime Dei genitricis et semper virginis Marie, congruis honoribus frequentetur et a christifidelibus iugiter veneretur, omnibus vere penitentibus et confessis, qui ad dictum monasterium in singulis festiuitatibus infrascriptis (videlicet Natalis Domini, Epyphanie, Parasceues, Pasche, Ascensionis Domini, Penthecostes, Trinitatis, Corporis Christi, Inuencionis et exaltacionis sancte crucis, Michaelis archangeli et in singulis festis beate Marie Virginis, Natiuitatis et decollacionis sancti Johannis Baptiste, beatorum apostolorum Petri et Pauli et omnium aliorum Apostolorum et Ewangelistarum, in festo omnium Sanctorum et in commemoracione Animarum, sanctorumque Stephani, Laurencij, Vincencij, Mauricij, Gereonis, Bonifacij, Ponciani, Pancracij, Lamberti, Clementis, Augustini, Martini, Nicolai, Gregorij, Ambrosij, Jeronimi, Seruacij, Willebrordi, Remigij, Lebuini, Odulphi, Egidij, Siluestri, Bernardi, Marie

1) Naar het oorspronkelijke stuk, laatstelijk afkomstig uit het S. Maartensklooster te Leuven en thans in het Belgisch Rijksarchief. Zie boven, blz. 257.

Magdalene, Katherine, Barbare, Agathe, Agnetis, Cecilie, Lucie, Margarete, vndecim milium Virginum, et in dicti monasterij dedicacione et per octauas omnium festiuitatum predictarum octauas habencium, singulisque diebus dominicis) causa deuocionis, oracionis aut peregrinacionis accesserint, et missis, predicacionibus matutinis, vesperis aut aliis diurnis officijs in eisdem festiuitatibus prenominatis aut exequijs et mortuorum sepulturis, aut qui Corpus Christi, cum infirmis portetur vel deportetur, secuti fuerint, vel qui in serotina pulsacione campane flexis genibus ter Aue Maria more Romanorum cum cordis intencione dixerint, et cimiterium ibidem pro fidelibus defunctis deuote orando circuierint, necnon qui ad fabricam, luminaria, ornamenta dicti monasterij pias manus porrexerint adiutrices, aut qui in eorum testamentis vel extra aurum, argentum, vestimentum, libros, calices aut queuis alia dicto monasterio pie donauerint, legauerint aut donari vel legari procurauerint, quocienscunque, quandocunque aut ubicunque premissa vel aliquid premissorum deuote adimpleuerint, de omnipotentis Dei misericordia, beatorum Petri et Pauli, apostolorum eius, ac beati Martini, patroni ecclesie Traiectensis, auctoritate confisi, quadraginta dies indulgenciarum de iniunctis eis penitencijs misericorditer in Domino relaxamus. Insuper et dedicacionem ecclesie et omnium altarium dicti monasterij, a die, qua hactenus celebrari consueuit, ad dominicam post festum sancti Galli transferimus, perpetuis temporibus celebrandam. Harum nostrarum testimonio literarum datum anno Domini millesimo quadringentesimo tercio, mensis Octobris die sexta.

BIJLAGE V.

NAAMLIJST DER WINDESHEIMSCHE KOORBROEDERS, MET OPGAVE VAN DEN DAG HUNNER INKLEEDING 1).

(Zie boven, dl. I, blz. 125.)

Incipiunt nomina fratrum choralium Windesemensium, et dies inuesticionis eorundem.

Frater Henricus Clingebijl Frater Wernerus Keencamp Frater Iohannes Kempen Frater Henricus Wilde Frater Henricus Wilsem Frater Bertoldus ten Houe 2)	Anno domini m°. ccc°. lxxxvij°. in crastino Galli.
Frater Iohannes Hoesden Frater Henricus Balueren 3)	m°. ccc°. lxxxviij Magdalene.

---

1) Deze lijst komt voor op fol. 23ᵛ—26ʳ van het boven, blz. 235, genoemde H. S. n°. 349 der Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Zij bevat 126 namen, waarvan 82, loopende tot het jaar 1485, met dezelfde hand zijn geschreven, terwijl de 44 volgende met verschillende handen later zijn bijgevoegd. Nauwelijks kan men twijfelen, of deze lijst (en daarmede het gansche H. S.) is uit Windesheim zelf afkomstig. Tot meer uitvoerige aanwijzing van sommige namen, zal ik aan den voet der bladzijden vermelden, hoe zij in het *Chronicon Windesemense* van Busch, zoover dit loopt, worden opgegeven. Bij wijze van aanhangsel voeg ik er aan het einde uit andere bronnen nog eenige namen aan toe.

2) *Chron. Wind.* p. 57: Dominus Henricus Clingebile de Huxaria, sacerdos, Wernerus Keynkamp de Lochem, Ioannes de Kempis, Henricus Wilde de Buscoducis, Henricus Wilsen de Campis, et Bertoldus ten Haue de Zwollis.

3) l. l. p. 72: Ioannes Vos de Huesden, et Henricus Balueren de prope Dauentriam.

Frater Arnoldus Marwic Frater Iohannes Broechuys 1)	m°. ccc°. xcij°. Bonifacij et sociorum eius.
Frater Goswinus Tyasen Frater Gherardus Delft 2)	m°. ccc°. xciij°. Andree.
Frater Petrus de Gouda	m°. ccc°. xciiij°. Ambrosij.
Frater Iohannes Henrici Frater Henricus Wesep 3)	m°. ccc°. xciiij°. Andree.
Frater Henricus Mande Frater Reynerus Aernhem 4)	m°. ccc°. xcv°. Martini in hyeme.
Frater Henricus Waluisch Frater Wilhelmus Voernken 5)	m°. ccc°. xcviii°. Purificacionis.
Frater Nicolaus Bertoldi 6)	m°. cccc°. ij°. Omnium Sanctorum.
Frater Iohannes ten Water Frater Gherlacus Petri 7)	m°. cccc°. iij°. Andree.
Frater Henricus Loeder Frater Ancelmus Bleerinc 8)	m°. cccc°. iiii. in crastino Benedicti.
Frater Egbertus Ouerhof 9)	m°. cccc°. ix°. xi^m. Virginum.
Frater Iacobus Oem Frater Tricus Lijman 10)	m°. cccc°. xiij°. Petri ad cathedram.
Frater Henricus Herderwijc Frater Gherardus Ludolphi 11)	m°. cccc°. xiiii°. Andree.

1) l. l. p. 84: frater Arnoldus Kalker et frater Ioannes Broechusen de Zuzato.

2) l. l.: frater Gerardus Delft de Naeltwic et frater Goswinus Tyacen.

3) l. l.: frater Ioannes Ottonis siue Henrici de Zuzato, et frater Henricus Wesap.

4) l. l.: frater Henricus Mande de Dordraco et frater Reynerus de Arnhem.

5) l. l.: frater Henricus Waluis, et Wilhelmus Vornken, ambo de Traiecto.

6) l. l.: frater Nicolaus Bertholdi de Sconouia, artium magister Parisiensis.

7) l. l.: frater Ioannes ten Water, in artibus seu legibus magister Coloniensis, et frater Gerlacus Petri de Dauentria.

8) l. l.: frater Henricus de Loder de prope Osnabrugis, et frater Anselmus de Breda.

9) l. l. p. 108: frater Egbertus de Oetmersum.

10) l. l.: frater Iacobus Eenem de Traiecto, et frater Tricus Liman de Goch.

11) l. l.: frater Henricus de Herderwijc, et frater Gerardus Ludolphi de Goch.

Frater Albertus Wilde Frater Iohannes Iacobi Frater Wilhelmus Vieracker 1)	m°. cccc°. xvi°. Annunciacionis Marie.
Frater Godfridus Bernardi Frater Iohannes Naeldwijc Frater Iohannes Busch Frater Hermannus Xanctis 2)	m°. cccc°. xix°. Epiphanie.
Frater Iacobus Wael 3)	m°. cccc°. xxij°. Petri ad cathedram.
Frater Ludolphus Bertoldi Frater Tricus Wilhelmi 4)	m°. cccc°. xxiiii°. Michaelis.
Frater Lambertus Trici	m°. cccc°. xxvi°. in crastino Juliane virginis.
Frater Poncianus Iohannis Frater Iacobus Taets	m°. cccc°. xxviii°. in profesto Ambrosij.
Frater Hermannus Iacobi Frater Rodolphus Tunen	m°. cccc°. xxxiij Michaelis.
Frater Henricus Zon Frater Henricus Crijs	m°. cccc°. xxxv°. in postcrastino Annunciacionis.
Frater Henricus Henrici Frater Gherlacus Rouer	m°. cccc°. xxxvij°. xxviij die Maij.
Frater Arnoldus Hockart Frater Lambertus Erler Frater Albertus Wiltinc	m°. cccc°. xxxix°. Stephani in hyeme.
Frater Iacobus Hagis Frater Henricus Stephani	m°. cccc°. xliij°. Andree.
Frater Radignus Hughinc Frater Gherardus Marcilij Frater Tricus Grauie	m°. cccc°. xlv°. Ambrosij.
Frater Bartoldus Ricoldi	m°. cccc°. xlvij°. Martini in hyeme.

1) l. l.: frater Albertus Wilde de Zutphania, frater Ioannes Iacobi de Zwollis, et frater Wilhelmus Vieracker de Doesborch.

2) l. l. p. 109: frater Godfridus de Tyeln, frater Ioannes de Naeltwic, frater Ioannes Busch de Zwollis, et frater Hermannus de Xanctis.

3) l. l.: frater Iacobus Wael de Traiecto.

4) l. l.: frater Ludolphus Bertoldi de Campis, et frater Tricus Wilhelmi de Dauentria.

Frater Wilhelmus Dolre Frater Goedfridus Graes Frater Gherardus Weert	m°. cccc°. lv°. in profesto Gertrudis.
Frater Arnoldus vander A Frater Wilhelmus Amsterdam Frater Petrus Heesman	m°. cccc°. lviij°. dominica 2ª. Aduentus.
Frater Andreas Knijf Frater Remboldus Iacobi	m°. cccc°. lxij°. dominica Inuocauit.
Frater Tymannus Stuerman	m°. cccc°. lxvi°. in octaua Petri et Pauli.
Frater Petrus Weert Frater Zwaningus Arnoldi	m°. cccc°. lxviii°. Annunciacionis.
Frater Gherardus Stalbergen Frater Euerardus Emonis Frater Iohannes Rijseren	m°. cccc°. lxxi°. in profesto Annunciacionis.
Frater Iohannes Groninghen	m°. cccc°. lxxvi°. Epyphanie.
Frater Henricus Groninghen Frater Henricus Oldenzael	m°. cccc°. lxxxi°. dominica Iudica.
Frater Adrianus Spiker Frater Folkerus Snekis Frater Iohannes Galen	m°. cccc°. lxxxiij°. dominica Letare.
Frater Remboldus Hoesden Frater Adam Zutphanie Frater Stephanus Buren Frater Hermannus Wachtendonck Frater Iohannes Leerdam 1)	m°. cccc°. lxxxv°. in crastino Animarum.
Frater Rodolphus Swollis Frater Theodericus Voet Frater Jacobus Oldenzael	M°. cccc°. xc°. Emerenciane.
Frater Bernardus Enchusen Frater Arnoldus Steenwijc	M°. cccc°. xciiij. Agnetis virginis.
Frater Johannes Brienen Frater Reynaldus ten Water Frater Thomas Steck Frater Wilhelmus Poelwijck	M. cccc. xcvi. Annunciacionis.

1) Hier eindigt het schrift der eerste hand. In hetgeen verder volgt, laten zich zeven verschillende handen onderscheiden.

Frater Nycolaus Herderwijc Frater Johannes de Monte Frater Gherardus de Armelo	M. cccc. xcviij. Epyphanie.
Frater Gherardus Vredis Frater Reynerus Nussie	M°. ccccj. vltima Februarij.
Frater Otto Galen Frater Johannes Dauentrie Frater Gherardus Oetmersum	M°. cccciiij°. Gregorij in xl.
Frater Lambertus Dauentrie Frater Hermannus Campis	M°. ccccv. Katherine.
Frater Gherardus Hattem Frater Brandanus Oldenzael Frater Arnoldus Noerwijck Frater Bernardus Borcken	M°. ccccvij°. Concepcionis Marie.
Frater Johannes Dauantrie Frater Ludolphus Vollenhoe Frater Henricus Hattem	Mccccix°. Concepcionis Marie.
Frater Gherardus Bornis Frater Henricus Traiecti	Mccccxi°. in octaua Pasche.
Frater Theodericus Zwollis Frater Gherardus Traiecti Frater Thomas Traiecti Frater Wernerus Dauantrie	Mccccxiij°. Agnetis virginis.
Frater Henricus Campis Frater Johannes Boemel	Mccccxvij°.
Frater Johannes Arnhem Frater Gherardus Almel	M° cccc xxxiij. Benedicti confessoris.
Frater Thomas Zutphanie	M° vᶜ xxxv Ambrosij.
Frater Gerardus Zutphanie	M° cccc xxix Petri ad cathedram.
Frater Teodericus Wijck Frater Heymericus Teel	M° cccc xli Sabbato Capituli generalis.
Frater Guilhelmus Zuollis Frater Petrus Balen Frater Johannes Zuollis Frater Arnoldus Zomeren	m (niet verder ingevuld).

Tot dusverre de Naamlijst. Dat er echter later nog andere koorbroeders te Windesheim zijn opgenomen, blijkt uit de op blz. 259—261 genoemde stukken van omstr. 1585 en 1600. In die stukken vindt men nog, alphabetisch gerangschikt, de volgende elf:

Adrianus Vos.
Albertus Amersfordiensis.
Albertus Iserman.
Bernardus Zutphaniensis.
Christianus Redichem.
Gerardus Traiectensis.
Hermannus Zalck.
Hermannus Zutphaniensis.
Marcellus Lentius.
Theodoricus Weysse.
Wilhelmus Amersfordiensis.

BIJLAGE VI.

LIJST VAN HANDSCHRIFTEN EN GEDRUKTE BOEKEN, AFKOMSTIG UIT HET KLOOSTER TE WINDESHEIM EN THANS AANWEZIG IN HET STEDELIJK ARCHIEF VAN ZWOLLE 1).

(Zie boven, dl. I, blz. 218.)

A. Handschriften.

H. S. in octavo uit het laatst der 14de eeuw („Iste liber fuit finitus Anno domini M°. ccc°. xciiij°"); perkament; 158 folio's; hout-lederen band met sloten.

S. Bernardus, Vita beati Maliachiae episcopi et confessoris.
Idem, Hymnus de sancto Maliachia episcopo et confessore.
Ex vitas patrum 2) de sancto Machario („Quodam autem tempore — genus arrogancie nasceretur").

---

1) De bouwstoffen voor deze lijst, die eene minder uitvoerige en slechts in afschrift bestaande van Mr. J. van Doorninck zal kunnen vervangen, dank ik aan de even zaakkundige als vriendelijke hulpvaardigheid van Jhr. Mr. Th. H. F. van Riemsdijk, wiens kortstondig archivariaat te Zwolle ook deze vrucht voor mijnen arbeid heeft opgeleverd. Daar eene systematische of ook eene alphabetische volgorde niet mogelijk scheen, heb ik de chronologische, althans zoover deze herkenbaar was, aangenomen. Men vindt hier dus het H. S. of boek, dat den oudsten datum draagt, het eerst. Waar de tijdsbepaling ontbrak, moest ik mijns ondanks meer willekeurig te werk gaan. — Mocht iemand willen onderzoeken, wat nog verder tot de Windesheimsche liberie zal hebben behoord, dan zie hij *Chron. Wind.* p. 106, 113 seq., 126 seq., 135, 182, 217, 262, 300, 337, 347, 375, 390 seq., 408, 420 seq., 433, 456 seq., 511, 513, 522, 571, 579, 586, 587, 597, 627; voorts de aanwijzingen boven, dl. I, blz. 218, en dl. III, blz. 236, de noot; verg. ook nog dl. I, blz. 160 v., 163, 216—218, 251, 268—270, 276—279, 286—288, 312 v., 320, 324.

2) In de middeleeuwen werd dit werk van Hiëronymus veelal niet „Vitae

De sancto Serapione ex Paradiso („Alius quidam Serapion nomine — ipsis sepultus est locis").
Theodoricus, Vita et mores beatae Elizabeth, filiae regis Hungariae.
Epistola examinatorum miraculorum [S. Elizabethae] ad dominum papam.
Conradus de Marburch, Epistola ad papam de vita beatae Elizabeth.
Miracula beatae Elizabeth.

H. S. in quarto uit het laatst der 14de eeuw (een gedeelte „Per manus fratris Nycholai Lutert", een ander „Per manus fratris Johannis Otten, Anno domini M°. ccc°. nonagesimo octauo" 1); perkament; 86 folio's; hout-lederen band; klavieren.

Anselmus, Cur Deus homo.
Idem, De meditatione humanae redemptionis.
Idem, Tractatus III (de veritate; de libero arbitrio; de casu diaboli).
Idem, De incarnatione Verbi.
Idem, Prosologion.

H. S. in octavo uit het begin der 15de eeuw („Per manus fratris henrici waluisch, Anno domini Millesimo quadringentesimo vndecimo" 2); perkament; 98 folio's; hout-lederen band met sloten. Voorin: „liber Monasterij beate Marie in Wyndesim ordinis canonicorum regularium".

[Gerardus Zerbolt de Zutphania,] Tractatulus de spiritualibus ascensionibus (fol. 1 ontbreekt).
Devotum exercitium Cellitarum („Sciendum et diligenter est in tenaci memoria recondendum — tranquillitas magna fiat").

H. S. in quarto uit het tweede vierendeel der 15de eeuw (fol. 130r: „Istum libellum scripsit frater Jacobus taets de traiecto" 3); perkament;

patrum", maar „Vitas patrum" genoemd. Zie bijv. Kist en Moll, *Kerkhistorisch archief*, dl. IV, blz. 224; Hain, *Repertorium*, n°. 8597—8602; Holtrop, *Catalogus librorum saeculo XV° impressorum*, p. 282; Campbell, *Annales*, p. 260.

1) „Nicolaus Luter de Amersfordia", de zesde conversbroeder, die onder den prior Johan Vos gelofte deed, was meer dan dertig jaren hospitularius van het klooster (zie *Chron. Wind.* p. 113; verg. boven, dl. I, blz. 143, noot 1). „Joannes Ottonis sive Henrici de Zuzato" was de eerste der door Vos ingekleede conversbroeders; hij werd in 1394 onder de reguliere kanunniken opgenomen, en bekleedde later het prioraat te Amsterdam en bij Hoorn; hij stierf als rector der zusters in eerstgenoemde stad (zie *Chron. Wind.* p. 84, 112, 161, 451; verg. boven, blz. 24, 26, 193, 268).

2) Zie over Hendrik Walvisch, den rijken vriend van Willem Vornken, die te gelijk met dezen laatste in 1398 werd ingekleed en bijna zeven jaren prior van het klooster Mariënborn bij Arnhem was, *Chron. Wind.* p. 84, 372, 475—478, 479; verg. boven, dl. II, blz. 107 v., en dl. III, blz. 23, 268.

3) Deze broeder werd te Windesheim ingekleed ten jare 1428. Zie boven, blz. 269.

147 folio's; hout-lederen band met sloten. Voorin: „Liber monasterij beate Marie in windesim ordinis canonicorum regularium".

Sermoen over Matth. XXV: 14 seqq.: Homo quidam peregre proficiscen cet. („Erunt signa in sole et luna — cum iudicabit Deus occulta hominum secundum evangelium meum per Ihesum Christum, Amen").
Frater Jordanus, ordinis Augustinensis, Expositio super oratione dominica.
Rabbi Samuel Judaeus, Epistola ad Rabbi Isaac Judaeum de prophetiis Veteris Testamenti, translata a fratre Alphonso boni hominis Hispano (fol. 129r: „Nota quod iste libellus .... translatus est sub anno M°. ccc°. xxxix°" 1).
Richardus de Sancto Victore, De potestate ligandi atque solvendi, ecclesiasticis a Deo concessa.

H. S. in folio uit het midden der 15de eeuw („per manus fratris alberti de bocholdia Anno domini M°. cccc°. quinquagesimo, qui erat annus iubeleus" 2); perkament; 144 folio's; hout-lederen band met sloten en klavieren. Voorin: „Liber Monasterij beate Marie virginis in Windesim Ordinis Canonicorum regularium".

Cassiodorus, Tripartita historia ecclesiastica.

H. S. in quarto uit het laatst der 15de eeuw („Anno domini Mccccl xxx p°."); perkament; 113 folio's; hout-lederen band met sloten. Voorin: „Liber monasterij Beate Virginis Marie in Windessem Ordinis Canonicorum Regularium prope Zwollis".

Bonaventura, Centiloquium.
Idem, Tractatus de quatuor luminibus, qui et prima pars Itinerarii dicitur.

H. S. in quarto uit het laatst der 15de eeuw („Explicit in die valentini martiris anni 1483"); perkament; 183 folio's, waarvan enkele ontbreken; hout-lederen band met sloten. Voorin: „Liber monasterij beate Marie virginis ordinis Canonicorum Regularium in Windesem".

Magister Jacobus Carthusiensis 3), Oculus considerationis religiosorum.

1) Zie aangaande dezen uit het Arabisch vertaalden brief ook beneden, blz. 280.

2) De hier genoemde broeder Albertus van Bochold schijnt dezelfde te zijn als „Frater Albertus Wiltinc", die in 1439 werd ingekleed (zie boven, blz. 269).

3) Volgens Theodorus Petreius, *Bibliotheca Cartusiana, siue illustrium sacri Cartusiensis ordinis scriptorum catalogus*, Col. 1609, p. 151, heette de auteur van niet minder dan vijf en zeventig geschriften, waartoe ook de vier hier ge-

Idem, De malis huius seculi per omnes aetates.
Idem, De peccatis mentalibus.
Idem, De duabus civitatibus Hierusalem et Babilonia.

H. S. in quarto uit het laatst der 15de eeuw („Frater Volkerus Snekanus conuentualis in Windesim scripsit" 1); papier; 249 folio's; hout-lederen band met sloten. Voorin: „Liber monasterij beate marie virginis In Windesem prope Zwollis ordinis Canonicorum regularium".

Copulata ex quatuor libris Sententiarum.
Pauci ex Gerson, De mystica theologia.
Ex Praeceptorio magistri Johannis Nider.
Ex Gerson, De missarum celebratione et pollucione nocturna.
Ex eiusdem tractatu De cognitione castitatis et pollucionibus diurnis.
Summa detractionis ex Pantheologia.
Johannes Gerson, Conclusiones morales.
Idem, Opus tripartitum: de praeceptis, de confessione et scientia mortis.
Idem, Considerationes pro volentibus condere testamentum.
Idem, Tractatus, quae veritates sint credendae, quae de piëte interpretandae etc.
Idem, Expositio super Pater Noster.
Pium dictum eiusdem de praedestinatione („Cor durum .... hec ordinat").
Idem, De zelo noviciatus.
Ex tractatu eiusdem De spirituali vita.
Idem, Tractatus de temperantia in vestibus, cibo et potu, ecclesiasticis servanda.
Ex XXII libris beati Augustini, De civitate Dei.

H. S. in quarto, dat volgens den inhoud uit denzelfden tijd als het voorgaande kan wezen; perkament; 212 ongenummerde folio's; hout-lederen band met sloten. Voorin: „Liber monasterij beate marie virginis in windesem Ordinis canonicorum regularium prope Zwollis".

Johannes Gerson, Tractatus de mendicitate spirituali.
Idem, Tractatus super Cantica Canticorum, ad fratres Carthusienses.
Idem, Carmen iocundum („Vernum tempus adest — incolas ortis").
Idem, Epithalamium mysticum theologi et theologiae sub typo Jacob et Rachel.
Idem, Carmen aliud („Videt livor edax — solus amor Ihesus").
Idem, Testamentum Peregrini metricum.
Idem, Tractatus de passionibus animorum.

---

noemde behoorden, Jacobus Junterbuick, „Vicarius Montis S. Salvatoris prope Erfordiam".

1) Deze broeder werd in 1483 ingekleed (zie boven, blz. 270). Ook op fol. 177v schrijft hij: „ego frater Volkerus Snekanus hec preceptorio Johannis Nyder excerpsi".

Idem, Tractatus de verbis Domini „Venite ad me omnes" cet.
Plures tractatus ejusdem super Cantica Canticorum.

H. S. in quarto, dat, naar den inhoud te oordeelen 1), tot de oudste gedeelten der boekerij kan behoord hebben; perkament; 98 folio's; hout-lederen band met sloten. Voorin: „Liber monasterij beate marie in windesem ordinis canonicorum regularium".

B. Bernardus, Sermones de diversis.
Idem, Sermo ad clericos de conversione ad Dominum.
Idem, Parabolae.

H. S. in octavo, naar 't schijnt uit de eerste helft der 15de eeuw 2); perkament; 116 folio's hout-lederen band met sloten. Voorin: „liber monasterij beate Marie virginis in windesem prope Zwollis".

Johannes de Tambaco, Consolatorium theologicum contra quaecunque adversa.

H. S. in langwerpig quarto, blijkens den inhoud geëindigd in of na 1433; perkament; 213 folio's; hout-lederen band met sloten. Voorin: „liber monasterii beate Marie virginis in windesem".

Innocentius papa III, De officio altaris vel missae.
Algerus scholasticus, De corpore et sanguine Domini.
Urbanus papa IV, De institutione festi Eucharistiae.
Franco, De institutione Sacramenti.
Ex epistola beati Bernardi ad sacerdotem („Gloriare, sed in domino .... et de calice sanguinis bibas").
De triplici sumptione corporis et sanguinis Christi („Huius autem sanctissimi panis .... quum se denuo dabit in premium").
Ex magno Stimulo amoris [Bonaventurae] oratio („O deus meus, o amor meus, o lux — desiderijs refice dulcoratam"); quaedam notabilia („Si enim aliquis princeps — si multum vixero sicut si parum").
Qualiter sacerdos debet se habere, cum ad celebrandum accedat („Ad missam celebrandam sex considerationes — si opere compleat. Quod nobis concedat etc.").
Ex [Henrici Susonis] Horologio aeternae sapientiae („Quomodo Christus in sacramento eucaristie sit deuote suscipiendus").

---

1) Zie *Chron. Wind.* p. 571; verg. ook aldaar, p. 420 seq.

2) Aan het einde staat namelijk: „Gerardus Sartor. Lambertus Kistemaker est nomen meum". In de eerste helft nu der 15de eeuw waren er te Windesheim broeders, die Gerardus, en andere, die Lambertus heetten (zie boven, blz. 268 v.).

De fide (eene verhandeling over het geloof, met vele aanhalingen uit de schriften der Kerkvaders; 62 capitula met een proloog).
Bulla apostolica Martini papae V de veneratione Sacramenti (Romae, 7 Kal. Jun. 1429).
Constitutio domini Eugenii papae IV de festo venerabilis Sacramenti (Romae, 7 Kal. Jun. 1433).

H. S. in folio; papier en perkament; 126 folio's; hout-lederen band met sloten. Voorin: „Liber Monasterij beate Marie in Windesem Ordinis canonicorum regularium".

S. Hieronymus, Dialogus contra Pelagium.
Liber de Vitis fratrum Ordinis Praedicatorum, ex decreto magistri et priorum provincialium ordinis, Parisiis anno Domini 1256 in capitulo generali congregatorum, compilatus a G. Lemodicensis (?), tunc priore provinciali (vijf partes, voorafgegaan door eene „Epistola venerabilis patris, fratris Humberti, magistri ordinis praedicatorum, de libello qui dicitur Vitas fratrum praedicatorum" 1).

H. S. in folio; papier; 162 folio's; hout-lederen band met sloten. Voorin: „Liber monasterij beate Marie virginis in Wyndessem Ordinis canonicorum Regularium".

Henricus de Hassia, Homilia in natali S. Elizabeth viduae.
Idem, Homilia in translatione S. Elizabeth.
Albertus Magnus, De officio sive mysteriis missae.
Idem, Oratio de corpore Christi.

B. Gedrukte boeken 2).

B. Caecilius Cyprianus, Epistolae; Augustinus, Sermo de S. Cypriano; Oratio et passio S. Cypriani; Cyprianus, Libri tres contra Judaeos.

Plaats, drukker en jaartal zijn niet vermeld, doch het boek beantwoordt volkomen aan de beschrijving van n°. 520 bij Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, p. 143, zoodat het zal moeten gebracht worden tot „Déventer, Richard Paffroet, vers 1477".

1) Zie over den vorm „Vitas" boven, blz. 278, noot 2.
2) Al deze werken zijn, met uitzondering van één, waarbij ik het vermelden zal, in folio. Voorts zijn zij allen gebonden in hout-lederen band met sloten, en voorin van Latijnsche inscriptiën voorzien, die ze doen kennen als „Libri monasterii Beate Marie Virginis in Windesem Ordinis Canonicorum Regularium prope Zwollis".

Robertus de Licio, Praedicationes a prima dominica de adventu quotidie inclusive usque ad quartam, et de festivitatibus a nativitate domini usque ad epiphaniam, cum nonnullis aliis suis praedicationibus. — Idem, Tractatus de divina caritate.

Plaats, drukker en jaartal zijn niet vermeld, doch het boek heeft genoegzame overeenkomst met n°. 4473 en 4470 bij Hain, *Repertorium bibliographicum*, Stuttg. 1826, vol. I, pars 2, p. 40, om aan gelijke herkomst te doen denken. Holtrop in zijn *Catalogus librorum saeculo XV° impressorum, quotquot in bibliotheca regia Hagana asservantur*, Hag. Com. 1856, p. 441, brengt het genoemde n°. 4470 tot „Argentorati, Joh. Mentelin, c. 1473," zoodat men het Windesheimsche exemplaar misschien tusschen 1470 en '80 plaatsen mag.

Guillermus, Sacrorum evangeliorum ac epistolarum expositiones. Daventriae.

In denzelfden band als het voorgaande. — Drukker en jaartal niet vermeld. Geheel beantwoordende aan de beschrijving van n°. 899 bij Campbell, l. c. p. 247 suiv., en dus te beschouwen als gedrukt bij „Rich. Paffroet, vers 1483".

S. Hieronymus, Vitae patrum sanctorum Egyptiorum, etiam eorum qui in Scythia, Thebaida atque Mesopotamia morati sunt.

In langwerpig quarto. — Verschillende bladen ontbreken, ook op het einde, zoodat plaats, drukker en jaartal niet blijken. Het boek heeft zekere overeenkomst met n°. 8594—8602 bij Hain, l. l., vol. II, pars 1, p. 55—57, zoodat het tusschen 1475 en 1500 zou kunnen gedrukt zijn. — De tabula bevat 5 ongenummerde, de tekst 168 genummeerde folio's in 2 kolommen van 58 regels met gothische letter.

Opus insigne de laudibus beatae Mariae virginis, alias Mariale appellatum. Argentinae, Martinus Simus (Flach), 1493.

Geheel overeenkomstig de beschrijving van n°. 10768 bij Hain, l. l., vol. II, pars 1, p. 359.

Gabriel Biel, Sacri canonis missae expositio. 1499.

Zonder naam van plaats en drukker. Geheel overeenkomende met n°. 3179 bij Hain.

Eusebius, Ecclesiastica historia, et Beda, Ecclesiastica historia gentis Anglorum. In civitate Argentinensi, 14 Martii 1500.

Achter het zoo aanstonds te noemen werk van Petrus Comestor, in denzelfden band. — In alles beantwoordende aan n°. 6714 bij Hain.

Petrus Comestor, Scholastica historia. Argentinae, 15 Julii 1500.

Zonder naam van den drukker. Volkomen gelijk aan n°. 5538 bij Hain.

Bernardinus de Busti, Mariale, de singulis festivitatibus beatae Virginis per modum sermonum tractans. Hagenaw, Henr. Gran, 1506.

Een latere druk dan n°. 4161 en 4162 bij Hain, die daarenboven te Straatsburg zijn verschenen.

Jacobus Faber Stapulensis, Quincuplex psalterium, Gallicum, Romanum, Hebraicum, Vetus, Conciliatum. Parisiis, Henr. Stephanus, 1509.

Het titelblad ontbreekt. — Het exemplaar beantwoordt aan de beschrijving van Ledeboer, *Notices bibliographiques des livres imprimés avant 1525 conservés dans la bibliothèque publique de Déventer*, Dev. 1867, p. 107, n°. 310. — Voorin staat geschreven: „Hunc librum contulit nobis honestus vir Symon nicolai spiker de gorcum, germanus fratris Adriani spiker de gorcum, petens instanter orationes nostras a° 1519°". Zie aangaande den Windesheimschen broeder Adrianus Spiker boven, blz 270, en verg. voorts dl. I, blz. 217 v.

Antoninus, archiepiscopus Florentinus, Historiarum pars I et II. — Rabbi Samuel Judaeus, Epistola ad Rabbi Isaac Judaeum de prophetiis Veteris Testamenti.

De titel ontbreekt, doch zie het volgende boek. — Verg. aangaande de achter pars II gevoegde, uit het Arabisch vertaalde „Epistola" van den tot het Christendom bekeerden rabbi Samuel, het boven (blz. 275) genoemde H. S., en voorts de menigte gedrukte uitgaven bij Hain, l. l., n°. 14260—14276.

Antoninus, archiepiscopus Florentinus, Historiarum pars III. Lugduni, Joa. Clein, 17 Kal. Jan. 1517.

In een afzonderlijken band. — Vroegere uitgaven van de drie partes zijn beschreven bij Hain, n°. 1159—1161.

BIJLAGE VII.

LIJST VAN NOG BESTAANDE OORSPRONKELIJKE STUKKEN EN STUKKEN IN AFSCHRIFT EN DRUK BETREFFENDE HET GENERAAL KAPITTEL VAN WINDESHEIM 1).

(Verg. boven, dl. II, blz. 64—83.)

1395 (16 Mei; Rome). Paus Bonifacius IX bevestigt, op verzoek der kloosterlingen van Windesheim, Eemstein, Mariënborn en Nieuwlicht, de door hen ontworpen bepalingen voor een Generaal Kapittel.

Afschrift van Bondam, n°. 1. Afgedrukt beneden, in Bijlage VIII. Verg. boven, dl. II, blz. 11—13, alwaar een uitvoerig overzicht van deze bul is gegeven.

1395 (6 Oct.; Utrecht). Vidimus van bovenstaande bul, op verzoek van den prior van Windesheim genomen en bekrachtigd door Hubertus, episcopus Yppusensis, suffragaan van den bisschop van Utrecht 2).

Afschrift van Bondam, n°. 2; afschrift van v. Ochten, fol. 42r—42v.

1) Verreweg de meeste, ja bijna al deze stukken zijn te vinden in het boven, dl. II, blz. 5, noot 1, en blz. 64, noot 3, beschreven H. S. n°. 352 der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, zijnde eene onder toezicht van den Utrechtschen hoogleeraar P. Bondam vervaardigde kopie der *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis* naar een M. S. uit het einde der 15de eeuw. — Minder volledige verzamelingen, die daarenboven de stukken meestal slechts in uittreksel bevatten, vindt men in een uit 1482 dagteekenend M. S., grootendeels geschreven door den Nymeegschen kloosterbroeder Ywan van Ochten, alsmede in het *Compendivm privilegiorum Capituli Windesemensis*, achter de uitgave der Windesheimsche *Constitutiones* van 1553 (zie over deze beide verzamelingen boven, dl. II, blz. 20, de noot, en blz. 64, noot 3). — Verschillende oude kopieën van eenige stukken, benevens enkele origineelen, allen afkomstig uit het S. Maartensklooster te Leuven, berusten in het Belgisch rijksarchief te Brussel, en zijn aldaar gecatalogiseerd in een geschreven *Inventaire des chartes du prieuré de St. Martin à Louvain* (zie boven, blz. 155).

2) Zie aangaande hem boven, dl. I, blz. 42, noot 1; 70, noot 4; 75, noot 3.

1403 (21 Oct.). Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, vereenigt de in zijne diocese gelegene kloosters te Windesheim, Eemstein, Mariënborn, Nieuwlicht, S. Jan bij Amsterdam, S. Agnietenberg en Engelendaal, tot een Generaal Kapittel, onder bepalingen, die ook voor andere daarin op te nemen en onder hem ressorteerende conventen zullen gelden.

Afschrift van Bondam, nº. 3; afschrift van v. Ochten, fol. 42ᵛ—43ᵛ. Verg. boven, dl. II, blz. 65 v.

1403 (19 Nov.). Transfixbrief, waarbij de Deken en het Kapittel der Utrechtsche kerk tot het voorgaande hunne toestemming geven.

Afschrift van Bondam, nº. 4; afschrift van v. Ochten, fol. 43ᵛ—44ʳ. Verg. boven, dl. II, blz. 65, noot 2.

1406 (16 Febr.; Viterbo). Paus Innocentius VII beschikt gunstig op het verzoek van Windesheim en de daarmede verbondene kloosters om vrijstelling van straf wegens onwetend handelen tegen de bepalingen voor de augustijner-orde, weleer uitgevaardigd door Benedictus XII, en draagt aan den bisschop van Utrecht op, de zaak te regelen.

Afschrift van Bondam, in nº. 5; afschrift van v. Ochten, fol. 44ʳ—45ʳ. Verg. boven, dl. II, blz. 66.

1406 (8 Oct.). Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, gevolg gevende aan bovenstaande opdracht, regelt de zaak op zeer vrijgevige wijze, door te bepalen, dat men geene broeders ter studie behoeft te zenden, dat zij in afzonderlijke vertrekjes mogen slapen, enz.

Afschrift van Bondam, nº. 5; afschrift van v. Ochten, fol. 44ʳ—45ᵛ. Verg. boven, dl. II, blz. 66 v., en zie ook beneden, op 20 Sept. 1413 (blz. 284).

1413 (20 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als pauselijk legaat 1), bevestigt op verzoek der priors en conventen van Windesheim, Groenendaal, Rooklooster, Eemstein enz. hun Generaal Kapittel en zijne

1) Een afschrift van de verschillende „facultates", hem in deze qualiteit door paus Johannes XXIII verleend, vindt men bij Bondam als nº. 28. Zij schijnen onbekend te zijn geweest aan Paul Tschackert, die door zijne voortreffelijke monographie *Peter von Ailli*, Gotha 1877, in de kerkhistorische literatuur de leemte heeft aangevuld, waarvan ik sprak boven, dl. II, blz. 67, noot 4. Zie S. 173 van zijn genoemd werk.

statuten, alsmede zijne privilegiën en prerogatieven, waaraan hij nog andere toevoegt.

Afschrift van Bondam, nº. 7; kopie in een vidimus van 26 Aug. 1471 in het Belgisch rijksarchief (*Inventaire* als boven, nº. 5). Verg. boven, dl. II, blz. 68.

1413 (20 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, verleent aan alle bewoners van Windesheim en de daarmede verbondene kloosters tien dagen aflaat voor iederen keer, dat zij bij de woorden „Jezus", „Maria", „schoot der Maagd" en „bloed van Christus" devotelijk buigen, enz.

Afschrift van Bondam, nº. 9. Verg. boven, dl. I, blz. 194; dl. II, blz. 68, 263.

1413 (20 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, vergunt als boven, de kloostergoederen met algemeen goedvinden of volgens besluit der meerderheid in andere meer rentegevende te converteeren.

Afschrift van Bondam, nº. 16. Verg. boven, dl. II, blz. 68, en zie ook beneden, op 26 Sept. 1413 (blz. 285).

1413 (20 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, verleent vrijheid als boven, om het houden van landdagen en andere vergaderingen van wereldsche heeren, met uitzondering alleen van den vorst des lands, zooveel mogelijk te keeren, en verbiedt ten stelligste, de kloosters langer dan drie dagen als vrijplaatsen voor misdadigers, bannelingen, schuldenaars enz. te doen strekken.

Afschrift van Bondam, nº. 17. Verg. boven, dl. II, blz. 69.

1413 (20 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, schenkt als boven aan de priors, en bij hunne afwezigheid aan de suppriors, de macht, om aan hunne onderhoorigen, hoe ook genaamd, mits deze zich niet buiten het klooster bevinden, absolutie van zonden, excommunicatiën, suspensiën en interdict te geven, evenals de „minores poenitentiarii" aan het pauselijk hof.

Afschrift van Bondam, nº. 24. Zie ook beneden, op 6 Nov. 1413 (blz. 287).

1413 (20 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, vernomen hebbende en vast geloovende, dat bij het opnemen van personen in de met Windesheim verbondene kloosters geen kennelijke simonie pleegt te geschieden, machtigt als boven, ter wille der angstvalligen, de priors, om dispensatie te geven aan diegenen, die uit onwetendheid,

eenvoudigheid of op eenigerlei andere wijze mochten gehandeld hebben tegen de extravagans van paus Urbanus V, „Ne in Vinea".

Afschrift van Bondam, n°. 25.

1413 (20 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, verleent als boven dispensatie van zekere artikelen in de statuten van paus Benedictus XII, vooral van de bepaling, dat de broeders elders ter studie moeten worden gezonden, en dat zij geene afzonderlijke cellen mogen bewonen.

Afschrift van Bondam, n°. 26. Verg. de boven genoemde pauselijke beschikking van 16 Febr. 1406, en de bisschoppelijke regeling van 8 Oct. daaraanvolgende (blz. 282).

1413 (26 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, geeft verlof als boven, tot het vieren van missen op draagbare altaren, alsmede tot het lezen van missen en het waarnemen van de kanonieke uren enz. met gesloten deuren en zonder klokgeklep in tijden van interdict, met strenge uitsluiting echter van degenen, die tot dit laatste aanleiding hebben gegeven of die speciaal zijn aangewezen.

Afschrift van Bondam, n°. 11. Verg. boven, dl. II, blz. 69, en zie ook beneden, op 6 Nov. 1413 (blz. 285).

1413 (26 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, staat toe als boven, dat men wederkeerig in elkanders kloosters de kanonieke uren, den „cursus B. Virginis" en alle andere, tot den goddelijken dienst betrekkelijke zaken mag waarnemen, alsmede dat de voorlezers in de eetzaal op de vastendagen vooraf iets mogen nuttigen, ten einde hunne taak beter te kunnen volbrengen.

Afschrift van Bondam, n°. 14. Verg. boven, dl. II, blz. 68.

1413 (26 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, ten einde gemoedsbezwaren, die bestaan mochten, weg te nemen, geeft als boven absolutie voor het bezit van minder rechtvaardig door de schenkers verkregen goederen, alsmede van dwalingen, nalatigheden enz., bij verkiezingen begaan.

Afschrift van Bondam, n°. 15. Verg. beneden, op 6 Nov. 1413 (blz. 286).

1413 (26 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, staat toe als boven, zoodanige geëxcommuniceerden, die niet speciaal zijn aangewezen, niet te vermijden.

Afschrift van Bondam, n°. 22.

1413 (26 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, geeft verlof als boven, om zonder eenig gewetensbezwaar goederen, waarin ook bestaande, te converteeren in zoodanige andere zaken, als het klooster of de meerderheid der broeders nuttiger oordeelen zal.

Afschrift van Bondam, n°. 27. Zie ook boven, op 20 sept. 1413 (blz. 283).

1413 (26 Sept.; St. Ghislain). Peter van Ailli, als boven, ten einde voor de gewetensrust der broederen te waken, ontslaat hen als boven van alle tienden voor eigen bebouwd land en eigen gewonnen vee, binnen of omtrent de palen hunner kloosters.

Afschrift van Bondam, n°. 58. Verg. boven, dl. II, blz. 69.

1413 (8 Oct.; Kamerijk). Peter van Ailli, als boven, verklaart als boven, dat men niet gehouden is, iemand, van wat staat of rang, bij zijne „blijde inkomst" of „eerste beden" in de kloosters te ontvangen, tenzij men zelf hem de ontvangst waardig mocht achten.

Afschrift van Bondam, n°. 13. Verg. boven, dl. II, blz. 69, en zie ook beneden, op 1 Febr. 1452.

1413 (6 Nov.; Verdun). Peter van Ailli, als boven, geeft verlof als boven, om één jaar en veertig dagen aflaat te schenken aan elk der onderhoorige huisgenooten en familiares, die de collatie of exhortatie van het begin tot het einde met een verslagen hart zullen hebben bijgewoond.

Afschrift van Bondam, n°. 8. Verg. boven, dl. I, blz. 194; dl. II, blz. 68, 263.

1413 (6 Nov.; Verdun). Peter van Ailli, als boven, geeft verlof als boven, om missen te houden op draagbare altaren; voorts, om in tijden van interdict, met strenge uitsluiting echter van degenen, die daartoe aanleiding hebben gegeven of die speciaal zijn aangewezen, met gesloten deuren en zonder klokgeklep missen te vieren en de kanonieke uren waar te nemen; eindelijk, om in de genoemde tijden, zoo dit noodig mocht zijn, aan alle bewoners van het klooster, hoe ook genaamd, de sacramenten der stervenden toe te dienen en hun eene kerkelijke begrafenis te geven.

Afschrift van Bondam, n°. 10. Blijkbaar eene nadere uitbreiding van het vroeger gegeven verlof (zie boven, op 26 Sept. 1413; blz 284).

1413 (6 Nov.; Verdun). Peter van Ailli, als boven, verleent aan Windesheim en de daarmede verbondene of nog te verbinden kloosters,

dat de bisschoppen der eigene diocesen of hunne vicarissen alle wijdingen en andere plechtige handelingen kosteloos en om Godswil moeten doen, en dat, bij onverhoopte weigering, de bisschoppen of suffraganen van andere diocesen ze evenzeer mogen volbrengen.

Afschrift van Bondam, n°. 12. Verg. boven, dl. II, blz. 69, en zie ook beneden, op 22 Nov. 1436, 22 Jan. 1460 en 26 Aug. 1486.

1413 (6 Nov.; Verdun). Peter van Ailli, als boven, staat toe als boven, dat men goederen, die door woeker of op andere onrechtvaardige wijze zijn verkregen, maar waarvan de ware eigenaars of erfgenamen niet bekend zijn, vrij mag aannemen, behouden en in het belang des kloosters of der kloosterlingen converteeren, mits men voor de zielen der personen, van wie deze goederen ontvangen zijn of zullen worden, veelvuldig bidde.

Afschrift van Bondam, n°. 18. Verg. boven, dl. II, blz. 68 v., en zie eene dergelijke, minder uitgebreide vergunning boven, op 26 Sept. 1413 (blz. 284).

1413 (6 Nov.; Verdun). Peter van Ailli, als boven, vergunt als boven, ondanks de gewoonte der gansche Kerk en niettegenstaande de traditiën der Kerkvaders, van Kruisverheffing tot Paschen zonder eenig gewetensbeswaar vóór het aanbreken van den dag missen te vieren en de priem en de terts te lezen of te zingen.

Afschrift van Bondam, n°. 19. Verg. boven, dl. II, blz. 68.

1413 (6 Nov.; Verdun). Peter van Ailli, als boven, zelf met andere zaken bezig, en daardoor niet in staat de taak zoo goed te volbrengen als hij zou wenschen, draagt aan de Dekens van S. Salvator te Utrecht en van S. Rumoldus te Mechelen op, om, daartoe aangezocht, alle „libertationes, fundationes, erectiones, dotationes", alsmede alle „donationes, gratias, indulgentias, prerogativas, immunitates, exemptiones et privilegia", onder welken titel en door wien ook aan Windesheim en de daarmede verbondene kloosters te zamen of afzonderlijk geschonken, ten spoedigste te „laudare, approbare, ratificare, autorizare et confirmare".

Afschrift van Bondam, n°. 20.

1413 (6 Nov.; Verdun). Peter van Ailli, als boven, staat toe als boven, om, indien geëxcommuniceerden of geïnterdiceerden, „quod saepius consuevit", in de kloosters en de daaraan verbonden kapellen en andere plaatsen vertoeven, na hun vertrek de kerkelijke diensten vrijelijk te volbrengen.

Afschrift van Bondam, n°. 21.

1413 (6 Nov.; Verdun). Peter van Ailli, als boven, machtigt als boven de priors tot het geven van absolutie aan al hunne onderhoorigen en alle in hunne kloosters vertoevenden, zelfs indien deze priesters of andere kerkelijke personen hebben geslagen, wapenen gedragen, met dobbelsteenen gespeeld, taveernen en andere verboden plaatsen bezocht, met geëxcommuniceerden omgegaan, meineeden en andere zonden gepleegd, kanonieke uren verzuimd, enz. 1).

Afschrift van Bondam, n°. 23. Verg. ook boven, op 20 Sept. 1413 (blz. 283).

1420 (18 Maart; Florence). „Bulla Domini Martini Papae quinti de multis et gratiosis privilegiis, Generali Capitulo nostro concessis."

Afschrift van Bondam, n°. 29, alwaar de bovenstaande omschrijving als opschrift wordt gevonden; kopie in H. S. n°. 351 der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage (ongepagineerd; in het 1ste gedeelte). Zie over deze bul, die men de tweede grondwet van het Kapittel zou kunnen noemen en waarvan in alle Windesheimsche kloosters een afschrift aanwezig was, boven, dl. II, blz. 70—73. Zij is in haar geheel te vinden in het „Compendivm privilegiorvm" (achter de *Constitutiones* van 1553), p. 4—14. Wijl zij eveneens is afgedrukt bij Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 444—447, heb ik niet noodig geacht, haar in de Bijlagen op te nemen. — Zie voorts de bevestiging en uitbreiding van deze bul door paus Sixtus IV beneden, op 19 Nov. 1474.

1420 (18 Maart; Florence). Paus Martinus V vergunt aan den prior van Windesheim, of in diens plaats aan de visitatoren van wege het Generaal Kapittel, alsmede aan de priors en rectors van alle met Windesheim verbonden mannen- en vrouwenkloosters, aan alle bij hen inwonenden of tijdelijk vertoevenden de biecht af te hooren, hun absolutie te geven en poenitentie op te leggen, hun de sacramenten toe te dienen, geloften, door hen gedaan, in andere vrome werken om te zetten, hun ééns om de drie jaren absolutie te geven van zoodanige zaken, waardoor zij, vóór of ná hunne intrede in de Orde, het oordeel der excommunicatie of van irregulariteit 2) hebben beloopen, enz.

Afschrift van Bondam, n°. 30. Verg. boven, dl. II, blz. 73.

1428 (22 Oct.; Rome). Paus Martinus V draagt aan de proosten van S. Andreas en van B. Maria ad Gradus, beiden te Keulen, alsmede

---

1) Al de genoemde privilegiën, door Peter van Ailli aan het Generaal Kapittel van Windesheim geschonken, kan men tot enkele punten herleid vinden in een stuk, dat in het afschrift van Bondam voorkomt als n°. 6.

2) Zie over de „nota irregularitatis" boven, dl. I, blz. 106 v. en 250.

aan den proost van S. Maarten te Emmerik op, zoodanige schikkingen te treffen, dat de vereeniging der Kapittels van Nuis en van Windesheim volgens beider aanzoek kunne plaats hebben.

Afschrift van Bondam, in n°. 32, en nogmaals in n°. 40 (zie beneden, op 31 Aug. 1430 en 27 Dec. 1434); afschrift van v. Ochten, fol. 48r—49r. Verg. boven, dl. II, blz. 20, de noot, 24 en 73, noot 4, en zie beneden, op 4 Mei en 31 Aug. 1430.

1430 (4 Mei; S. Elisabethsklooster bij Brielle 1). Acte, waarbij het Generaal Kapittel van Windesheim verklaart, de kloosters, die tot dusverre het Kapittel van Nuis vormden, op zekere voorwaarden „gratiose et fraternaliter adunare et inseparabiliter incorporare".

Afschrift bij Bondam, in n°. 32; afschrift van v. Ochten, fol. 49v—51v. Verg. boven, dl. II, blz. 25—27, en zie beneden, op 31 Aug. 1430.

1430 (31 Aug.; Keulen). Schikking, waarbij de proosten van S. Andreas en van B. Maria ad Gradus, beiden te Keulen, volgens de opdracht van den Paus en de verklaring van het Generaal Kapittel van Windesheim, de vereeniging van het Kapittel van Nuis met dit laatste regelen.

Afschrift van Bondam, n°. 32; afschrift van v. Ochten, fol. 49r—52v. Verg. boven, dl. II, blz. 27 v., en zie op 22 Oct. 1428 en 4 Mei 1430.

1431 (11 Nov.; Rome). Paus Eugenius IV draagt aan den abt van S. Jacob te Luik, den deken van S. Salvator te Utrecht, en den officiaal van Keulen op, alle tijdelijke en geestelijke goederen, behoorende aan Windesheim en de daarmede verbondene kloosters, te beschermen, en een iegelijk, van wat rang of staat, die ze mocht aanranden, op 's Pausen gezag en zonder recht van appèl met de kerkelijke censuur te straffen, desnoods met hulp van den wereldlijken arm.

Afschrift van Bondam, n°. 33, en nogmaals in n°. 56; afschrift van

1) Aan dit stuk zou naar tijdsorde moeten voorafgaan eene bul, gedagteekend Rome, 26 Mei 1429, waarin paus Martinus V, tot meerdere verheffing van het Sacrament des altaars, uitbreiding geeft aan de aflaten, door zijn voorganger Urbanus IV aan de viering van den H. Sacramentsdag verbonden. Deze bul komt niet slechts in het afschrift van Bondam als n°. 31, maar ook in dat van v. Ochten, fol. 53r—54r, volledig voor, en werd ook blijkens het „Compendium privilegiorum", p 20, door de Windesheimers geacht, tot de privilegiën van hun Kapittel te behooren. Nochtans heb ik haar niet opgenomen, wijl zij van geheel algemeenen aard is en nergens een spoor van speciëele bestemming vertoont.

v. Ochten, fol 11v—13r; afschrift in een vidimus van 16 Januari 1478, en in een dito van 18 Juni 1484, beiden berustende in het Belgisch rijksarchief (*Inventaire* als boven, n°. 17 en 16). Verg. boven, dl. II, blz. 73 v., en zie beneden, op 17 Juli 1477 en 16 Nov. 1486.

1434 (14 Aug.; Bazel). De kardinaal Julianus Sancti Angeli, als pauselijk legaat in Duitschland, geeft verlof om in nieuw opgerichte kloosters, die onder het Kapittel van Windesheim staan, maar wier kerken en altaren nog niet gewijd zijn, de mis op draagbare altaren te vieren, de kanonieke uren te zingen, de eucharistie en het laatste oliesel toe te dienen, enz.

Afschrift van Bondam, n°. 43; afschrift van v. Ochten, fol. 59r—60r. Verg. boven, dl. II, blz. 75.

1434 (27 Dec.; Bazel). Het Concilie van Bazel, onder het voorzitterschap van den zooeven genoemden kardinaal en legaat Julianus, bevestigt de drie pauselijke voorrechtsbrieven, door Martinus V onder dagteekening van Florence, 18 Maart 1420, en Rome, 22 Oct. 1428, geschonken, en draagt aan de proosten van B. Maria ad Gradus te Keulen, S. Jan te Utrecht, en S. Maarten te Emmerik op, alles, wat in die brieven is vervat, ongeschonden te bewaren en tegen een iegelijk, van wat rang of staat, te beschermen.

Afschrift van Bondam, n°. 40; afschrift van v. Ochten, fol. 54r—55v.

1435 (28 Maart; Bazel 1). Het Concilie van Bazel, onlangs vernomen hebbende, dat sommige vorsten, hertogen, graven, baronnen en andere wereldlijke machthebbers op verschillende wijzen overlast hebben gedaan en nog doen aan kloosters, in het bisdom van Utrecht gelegen en tot het Kapittel van Windesheim behoorende, draagt aan den aartsbisschop van Keulen, den deken van de Utrechtsche kerk, en dien van S. Maria te Dordrecht op, de bedoelde kloosters en hunne goederen tegen zulke aanslagen te beschermen.

Afschrift van Bondam, n°. 44. Verg. boven, dl. II, blz. 76.

1435 (10 Oct.; Bazel). Julianus Sancti Angeli, als boven, geeft

1) Aan dit stuk zou naar tijdsorde moeten voorafgaan een schrijven van het Concilie van Bazel, d.d. 25 Januari 1435, waarbij aan den prior van Windesheim en dien van Wittenburg volmacht wordt verleend tot volledige en onbelemmerde kloosterhervorming in het hertogdom Brunswijk en de bisdommen Hildesheim, Halberstadt en Verden (verg. boven, dl. II, blz. 76, alwaar tevens de plaatsen zijn vermeld, waar dit schrijven is afgedrukt). Ik heb het echter niet opgenomen, wijl het geen rechtstreeksche betrekking op het Kapittel van Windesheim heeft.

aan Windesheim en alle daarmede verbondene kloosters verlof, alle soorten van tienden, waaruit ook verkregen, uit de hand van leeken te koopen.

Afschrift van Bondam, nº. 42; afschrift van v. Ochten, fol. 59r—59v. Verg. boven, dl. II, blz. 75.

1436 (8 Nov.; Bologne). Paus Eugenius IV staat toe, dat het Generaal Kapittel van Windesheim alle punten wijzige, waarin de Statuten van de Privilegiën verschillen.

Afschrift van Bondam, nº. 34; afschrift van v. Ochten, fol. 4v—5r. Verg. ook beneden, op 8 Nov. 1436.

1436 (8 Nov.; Bologne). Paus Eugenius IV, vernomen hebbende, dat verschillende zoowel geestelijke als wereldlijke heeren meermalen bij het Generaal Kapittel van Windesheim aandringen op de inlijving van kloosters, en dat hieruit bij weigering vaak onaangenaamheden voor de kloosterhoofden ontstaan, alsmede dat laatstgenoemden, uit vrees voor de menschelijke zwakheid, veel bezwaar hebben tegen de zielzorg in vrouwenconventen, verbiedt uitdrukkelijk, voortaan zoodanige conventen op te nemen, met uitzondering van het O. L. Vrouwe-klooster te Gent en Faconshof te Antwerpen.

Afschrift van Bondam, nº. 35; afschrift van v. Ochten, fol. 6v. Verg. boven, dl. II, blz. 74, en dl. III, blz. 218 v., 220. Zie voorts beneden, op 22 Jan. 1460 (blz. 292 v.).

1436 (8 Nov.; Bologne). Paus Eugenius IV machtigt de proosten van S. Maria te Emmerik en te Utrecht, alsmede den deken van S. Salvator in laatstgenoemde stad, de verschilpunten weg te nemen, die ter zake der donaten tusschen de Statuten en de Privilegiën van het Windesheimsch kapittel bestaan.

Afschrift van Bondam, nº. 37, en nogmaals in nº. 39; afschrift van v. Ochten, fol. 5r—6r. Verg. boven, dl. I, blz. 117, en dl. II, blz. 74. Zie voorts boven, op 8 Nov. 1436, alsmede beneden, op 21 Juli 1445 (blz. 292).

1436 (22 Nov.; Bologne). Paus Eugenius IV staat, ondanks alle kerkelijke bepalingen, die er mede in strijd mochten zijn, aan de kloosterlingen van het Windesheimsch kapittel toe, bij de bestaande oneenigheden over het bestuur der metropolitaan- en kathedraalkerken, de bevordering tot kerkelijke rangen evenzeer van andere katholieke bisschoppen te ontvangen, en kerkelijke boeken, kelken, kleederen enz. door hen te doen wijden.

Afschrift van Bondam, nº. 36; afschrift van v. Ochten, fol. 6r—6v.

Verg. boven, dl. II, blz. 75, en zie ook op 6 Nov. 1413 (blz. 285 v.), 22 Jan. 1460 (blz. 292 v.) en 26 Aug. 1486 (blz. 297).

1437 (1 Oct.; Bazel). Het Concilie van Bazel vergunt aan alle priors van het Windesheimsch kapittel, zonder iemands verdere goedkeuring uit alle kerken, kloosters en andere plaatsen, ook uit de stad Keulen, reliquieën aan te werven, ten geschenke te ontvangen, te plaatsen en te bewaren.

Afschrift van Bondam, nº. 41. Authentieke kopie in het stedelijk archief van Deventer, nº. 919 (*Inventaris van het Deventer-archief*, Dev. 1870, blz. 183); kopie in een vidimus van 26 Aug. 1471 in het Belgisch rijksarchief (*Inventaire* als boven, nº. 19). Verg. boven, dl. II, blz. 76.

1438 (29 Nov.; Ferrara). Paus Eugenius IV, vernomen hebbende, dat Willem [Vornken], prior van Windesheim, wegens zijne gehoorzaamheid aan den rechtmatigen Utrechtschen bisschop Rudolf is geëxcommuniceerd en van zijn prioraat vervallen, waardoor niet slechts hij en zijne medebroeders, maar ook andere kloosters van het Kapittel in niet geringe moeilijkheden zijn gekomen, verklaart alle kerkelijke straffen, tegen hem geslagen, van onwaarde, en vermaant een iegelijk, van wat rang of staat, hem en de andere leden van het Kapittel of hunne kloosters in eere te houden en bij te staan.

Afschrift van Bondam, nº. 38; afschrift van v. Ochten, fol. 58r—59r. Verg. boven, dl. II, blz. 116.

1440 (1 Sept.; Florence). Kardinaal Antonius van Bologne doet kond aan de kloosterlingen van Mariënwald 1) en de andere conventen der Vereeniging 2), in welk bisdom ook gelegen, dat paus Eugenius IV op zijn verzoek „oraculo vivae vocis suae sine alia desuper literarum apostolicarum confectione" heeft toegestaan, dat zij geene geëxcommuniceerden behoeven te vermijden, bij ziekte niet gehouden zijn de kanonieke uren te lezen, te huis de aflaten kunnen verdienen, die door den Paus aan het bezoeken van zekere kerken binnen en buiten Rome zijn verbonden, enz.

Afschrift van Bondam, nº. 49, en nogmaals in nº. 56; afschrift van v. Ochten, fol. 13r—13v; kopie in een vidimus van 16 Januari 1478 in het Belgisch rijksarchief (*Inventaire* als boven, nº. 22). Verg. boven, dl. II, blz. 76, noot 5, en zie voorts beneden, op 17 Juli 1477 (blz. 295).

---

1) Meer bekend onder den naam van Frendeswege. Zie boven, blz. 28.

2) „Dictae Societatis". Uit het voorafgaande blijkt niet, welke „Societas" is bedoeld, maar dat het die van Windesheim is, volgt eensdeels uit den naam Mariënwald, anderdeels uit de opneming van het stuk onder de privilegiën van het Kapittel.

1445 (21 Juli; Utrecht). Henricus Rayscop, proost van S. Maria, en Wouterus Grauwert, deken van S. Salvator, beiden te Utrecht, gevolg gevende aan de opdracht, hun door paus Eugenius IV gedaan, maken, na overleg met het Generaal Kapittel, de noodige bepalingen aangaande de opneming, het aantal, de kleeding enz. enz. der donaten.

Afschrift van Bondam, n°. 39; afschrift van v. Ochten, fol. 56ʳ—57ᵛ. Verg. boven, dl. I, blz. 117, en dl. II, blz. 74, noot 2, en zie boven, op 8 Nov. 1436 (blz. 290).

1451 (23 Aug.; Zwolle). Nicolaas van Cusa, als pauselijk legaat, verleent, gelijk hij het ook in sommige gedeelten van Duitschland heeft gedaan, vijftig dagen aflaat aan iederen tot het Kapittel van Windesheim behoorenden priester voor elken keer, dat hij aan het begin en het einde der mis zekere woorden voor den Paus en den Bisschop in het gebed opnemen zal.

Afschrift van Bondam, n°. 45; afschrift van v. Ochten, fol. 60ᵛ; kopie in H. S. n°. 351 der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage (ongepagineerd; einde van het 1ˢᵗᵉ gedeelte). Verg. boven, dl. II, blz. 38, noot 4, en 77, noot 1.

1451 (23 Aug.; Zwolle). Nicolaas van Cusa, als boven, verleent aan de priors van alle tot het Kapittel van Windesheim behoorende kloosters volmacht, om hunne onderhoorigen, die zich castreeren of op andere wijze verminken en aan de gevolgen daarvan sterven, buiten het kerkhof en heimelijk te kunnen begraven.

Afschrift van Bondam, n°. 47; afschrift van v. Ochten, fol. 7ʳ; kopie in een vidimus van 26 Augustus 1471 in het Belgisch rijksarchief (*Inventaire* als boven, n°. 24). Verg. boven, dl. II, blz. 77, noot 1, waar de woorden zijn afgedrukt.

1452 (1 Febr.; Brussel). Nicolaas van Cusa, als boven, geeft ter wille van Windesheim, Groenendaal, Rookloooster, Zevenborren en de overige kloosters der Vereeniging, bevestiging en uitbreiding aan het door Peter van Ailli geschonken privilegie betreffende het niet verplicht zijn tot het toelaten van „blijde inkomsten" en „eerste beden."

Afschrift van Bondam, n°. 59. Verg. boven, dl. II, blz. 77, noot 1, en zie op 8 Oct. 1413 (blz. 285).

1460 (22 Jan.; Rome). Paus Pius II geeft aan de priors, rectors en kloosters van het Kapittel verlof, over hunne onderhoorigen dezelfde zielzorg uit te oefenen als de parochie-pastoors; alle wijdingen door onverschillig welke katholieke bisschoppen te doen geschieden, ingeval

hunne eigene ze niet gratis willen volbrengen; kerken en altaren in hunne kloosters op te richten, af te breken of te herstellen, indien hunne bisschoppen langer dan eene maand met de toestemming wachten; de door de bisschoppen in parochie-kerken aangestelde, maar tot het Kapittel behoorende reguliere kanunniken zonder verlof der eerstgenoemden terug te roepen, enz. Voorts verbiedt hij aan alle bisschoppen, tenzij met toestemming van het Kapittel, den leden der Vereeniging de zielzorg, visitatie of ander toezicht over eenig vrouwenconvent op te leggen, de broeders uit hunne conventen te roepen, enz. enz.

Afschrift van Bondam, n°. 46; afschrift van v. Ochten, fol. 3ᵛ—4ᵛ. Verg. boven, dl. II, blz. 78, 82 v., en zie ook op 6 Nov. 1413 (blz. 285 v.), 8 Nov. 1436 (blz. 290), 22 Nov. 1436 (blz. 290), 19 Nov. 1474 (blz. 294) en 26 Aug. 1486 (blz. 297).

1461 (29 Juni). David van Bourgondië, bisschop van Utrecht, ter visitatie van het klooster te Windesheim twee afgevaardigden gezonden hebbende, die aldaar als zoodanig niet waren toegelaten op grond van de vrijstelling van visitatie, die men beweerde aan alle tot het Kapittel behoorende kloosters bij privilegie geschonken en meer dan zestig jaren door hen genoten te zijn 1), doet, na verschijning van een afgevaardigde der Windesheimers voor zijnen officiaal, voor zich en zijne opvolgers afstand van het recht van visitatie, reformatie en correctie in de genoemde kloosters, zoovele zij in zijne diocese zijn gelegen, en laat tot meerdere bekrachtiging hiervan den door hem gezegelden brief ook door de dekens en kapittels der vijf Utrechtsche kerken goedkeuren en bezegelen.

Afschrift van Bondam, n°. 48, en nogmaals in n°. 56; afschrift van v. Ochten, fol. 13ᵛ—15ʳ; kopie in een vidimus van 16 Januari 1478 in het

1) Reeds in de bul van Bonifacius IX (1395) was aan het Generaal Kapittel van Windesheim volledig gezag over de daartoe behoorende kloosters, en namens het Kapittel aan zijne eigene visitatoren volmacht tot visitatie en correctie dier kloosters verleend (zie beneden, in Bijlage VIII, en verg. boven, dl. II, blz. 12 en 13). In de bul van Martinus V (18 Maart 1420) was niet slechts dit beginsel van autonomie streng bewaard, maar daarenboven alle bisschoppelijk oppergezag illusoir gemaakt door bepalingen als deze: „Ac quicquid in contrarium per locorum ordinarios aut alios quoscumque quouismodo attemptari contigerit, predicta apostolica auctoritate irritum et inane decernimus per presentes" (zie Miraeus en Foppens, l. l., tom. III, p. 447). Het betrof alles het recht van exemtie, waarover men zien kan boven, dl. II, blz. 82, en dat in de zoo aanstonds te noemen bul van 19 Nov. 1474 werd gehandhaafd. Zie vooral ook nog beneden, op 1521 (blz. 301).

Belgisch rijksarchief (*Inventaire* als boven, n°. 35). Verg. boven, dl. II, blz. 77 v., en zie vooral aldaar, blz. 132—135; voorts ook beneden, op 17 Juli 1477 (blz. 295) en 1521 (blz. 301).

1474 (19 Nov.; Rome). Paus Sixtus IV bevestigt de door Martinus V toegekende voorrechten, en breidt ze verder uit, door te bepalen, dat de bisschoppen, op straffe van interdict en suspensie, zich niet mogen mengen in de visitatie en correctie der tot het Kapittel behoorende kloosters; dat deze laatsten slechts aan hunne eigene statuten, niet aan synodale en provinciale bepalingen gehouden zijn; dat de absolutie wegens zaken van excommunicatie en irregulariteit, in plaats van om de drie jaren, zoo dikwijls dit noodig zal wezen, door de priors en rectors mag worden gegeven; dat laatstgenoemden aan al de onderhoorigen van het Kapittel ééns in het leven en ééns bij het sterven volledigen aflaat van alle zonde mogen schenken, enz. 1).

Afschrift van Bondam, n°. 50; afschrift van v. Ochten, fol. 7ᵛ—8ᵛ. Verg. boven, dl. II, blz. 78, 135, en zie op 18 Maart 1420 (blz. 287) en 22 Jan. 1460 (blz. 292 v.).

1474 (19 Nov.; Rome). Korter en duidelijker redactie van de voorgaande bul, eveneens door den Paus afgegeven 2).

Afschrift van Bondam, n°. 57; afschrift van v. Ochten, fol. 15ᵛ—16ᵛ. Verg. boven, dl. II, blz. 78, noot 4. In de bul zelve staat: „prout in nostris inde confectis literis plenius continetur”.

1) Bij besluit van het Generaal Kapittel werd in het eerstvolgend jaar 1475 bepaald, dat deze drie absolutiën slechts hen zouden gelden, „qui in regulari observantia, aut in capituli et suorum priorum obedientia vivunt”, terwijl daarvan werden uitgesloten alle „inobedientes et rebelles” enz. (zie het gansche besluit bij Bondam, n°. 51). De formulieren der drie absolutiën dragen de volgende opschriften: „Forma absolutionis a censuris ecclesiasticis” (bij Bondam, n°. 53); „Forma absolutionis pro remissione a peccatis in vita conferenda” (n°. 54); „Forma absolutionis pro remissione a peccatis in mortis articulo conferenda” (n°. 55). Verg. met dit alles boven, dl. II, blz. 131, noot 6.

2) Tusschen dit en het volgende stuk ligt het jubeljaar 1475. Bij gelegenheid daarvan verleende de Paus als naar gewoonte een grooten aflaat. Aan het Generaal Kapittel van Windesheim liet hij over, voor de daaraan onderhoorigen de bijzondere vrome werken of geestelijke oefeningen vast te stellen, waardoor die aflaat moest worden verworven. Het Generaal Kapittel bepaalde voor de broeders en zusters een zwijgen gedurende het gansche jaar, één dag per week; voor de priors en procurators het geknield lezen van de zeven boetpsalmen met de litanieën gedurende het gansche jaar, ééns in de week; voor de leekebroeders, donaten en familiaren een wekelijksch geknield lezen van „tria serta beatae Mariae” en van één „pater noster” bij ieder altaar. Deze „Statuta pro singulis personis agenda ad promerendum indulgentiam” staan in het afschrift van Bondam, n°. 52. Verg. boven, dl. II, blz. 131.

1477 (17 Juli; Rome). Paus Sixtus IV bekrachtigt de voorrechtsbrieven, weleer door paus Eugenius IV, kardinaal Antonius van Bologne, en bisschop David van Bourgondië verleend, alsmede alle privilegiën, door verschillende pausen, legaten, keizers, koningen en andere vorsten aan het Kapittel van Windesheim en zijne respectieve kloosters geschonken; hij machtigt de door Eugenius IV benoemde beschermers van de goederen dier kloosters, hunne taak te volbrengen, en neemt alle bezwaren weg, die uit mogelijken twijfel aan de rechtsbevoegdheid der verschillende begunstigers konden ontstaan zijn.

Afschrift van Bondam, n°. 56; afschrift van v. Ochten, fol. 8ᵛ—13ʳ; kopie in een vidimus van 16 Januari 1478 in het Belgisch rijksarchief (*Inventaire* als boven, n°. 17). Verg. boven, dl. II, blz. 78, noot 3, en blz. 81, en zie op 11 Nov. 1431 (blz. 288), 1 Sept. 1440 (blz. 291) en 29 Juni 1461 (blz. 293).

1485 (11 Jan.; Rome 1). Paus Innocentius VIII, daartoe aangezocht door het Kapittel van Windesheim, dat voor zijne privilegiën de goedkeuring van alle opvolgende pausen wenscht, bekrachtigt de voorrechtsbrieven zijner voorgangers, alsof zij van woord tot woord in deze bul waren opgenomen, en verleent daarenboven, tot nog meerder rust der kloosterlingen, alle voorrechten, gunsten en exemtiën, aan de Cisterciensers en Karthuizers geschonken.

Afschrift van Bondam, n°. 60 2). Verg. boven, dl. II, blz. 79, noot 1, en blz. 81, noot 2, en zie ook beneden, op 1513 (blz. 300 v.).

1) In het stuk zelf staat 1484 (niet in cijfers, maar in woorden). Dat echter naar latere schrijfwijze 1485 bedoeld is, blijkt hieruit, dat Innocentius VIII den 24sten Augustus 1484 tot paus werd gekozen (zie bijv. Potthast, *Wegweiser*, Supplement, S. 266). Wij hebben hier te doen met de vroegere onregelmatigheid in het dateeren van stukken, naar gelang van den dag, dien men als uitgangspunt aannam (bijv. 25 Dec., 1 Jan., 25 Maart, Paschen). Hoe willekeurig men daarbij te werk ging, blijkt wel het meest hieruit, dat dezelfde persoon het jaar nu eens op den éénen, dan weer op den anderen dag begon. Zoo bijv. menige paus. Ja, Eugenius IV, die bij bulle van 1440 aan de gansche Kerk beval, het jaar voortaan met Kerstmis aan te vangen, hield zich niet altijd aan zijne eigene bepaling, die ook door zijne opvolgers vaak werd veronachtzaamd (zie *L'art de vérifier les dates*, 3me éd., Par. 1783, tome I, p. 324). Wat Innocentius VIII betreft, in zijne bullen begint hij het jaar soms met 1 Januari, soms met 25 Maart (zie *L'art* etc., tome I, p. 328).

2) Dit en de volgende stukkken komen in het afschrift van v. Ochten, wijl het in 1482 geëindigd werd, niet meer voor.

1485 (11 Jan.; Rome 1). Paus Innocentius VIII draagt aan de abten van S. Laurens buiten Utrecht, S. Jacob buiten Mainz, en S. Maarten te Keulen op, alles, wat in de voorgaande bul gezegd is, te handhaven, en de tegenstrevers met kerkelijke straffen en andere rechtsmiddelen te treffen, zonder recht van appèl, en met inroeping, zoo noodig, van den wereldlijken arm.

Afschrift van Bondam, n°. 61. Verg. boven, dl. II, blz. 79, noot 1.

1486 (11 Apr.; Rome 2). Paus Innocentius VIII verleent aan het Kapittel van Windesheim al de privilegiën, door zijne voorgangers, en laatstelijk door Sixtus IV bij bulle van 23 Aug. 1477 3), aan de Lateraansche congregatie 4) geschonken, zooals volkomen vrijstelling van alle bisschoppelijke macht en rechtspraak, „utpote prorsus exempta", van alle pauselijke tienden, van alle verplichting tot zielzorg over vrouwelijke kloosterlingen, enz., alsmede verlof om parochiale kerken van priesters te voorzien, eens iegelijks biecht te hooren en hem het H. Sacrament toe te dienen, evenals de Minderbroeders en de Predikheeren in het openbaar te preeken, enz., voorts vergunning aan den prior superior, de visitatoren, de prioren en de plaatsvervangers dezer laatsten bij afwezigheid, om aan hunne onderhoorigen absolutie van excommunicatie, interdict en suspensie te verleenen, enz. enz.

Afschrift van Bondam, n°. 62. De bul is in haar geheel afgedrukt in het „Compendivm privilegiorvm", p. 24—47. Verg. voorts boven, dl. II, blz. 79, 82, 313—317, en zie beneden, op 6, 19 en 23 Maart 1487 (blz. 297—299), alsmede op 28 Jan. 1520 en 1521 (blz. 301).

1486 (26 Aug.; Rome 5). Paus Innocentius VIII verklaart alle

1) Ook hier staat in het stuk zelf 1484.

2) Dat met het hier genoemde jaar 1486 geen ander dan het onze bedoeld is, blijkt uit de bijvoeging „Pontificatus nostri anno secundo".

3) Deze bul, waarin tevens die van Martinus V, Eugenius IV, Nicolaas V enz. enz. in hoofdzaak zijn opgenomen, is geheel afgedrukt in het boven, dl. I, blz. 94, noot 5, genoemde werk van Pennottus, *Generalis totivs sacri ordinis clericorvm canonicorvm historia tripartita*, lib. III, cap. 31 (in de, met uitzondering van titel en voorwerk, volkomen aan elkander gelijke uitgaven van Col. 1630 en Col. 1645, p. 707—715).

4) Zie over deze aanzienlijkste van alle congregatiën van augustijner-regulieren boven, dl. II, blz. 79, noot 3.

5) „Pontificatus nostri anno secundo". Dus niet de dag der benoeming (24 Aug. 1484), maar die der kroning (12 Sept. 1484) als uitgangspunt genomen. Evenzoo in de twee volgende bullen, die op denzelfden datum zijn uitgevaardigd.

wetten en bepalingen van wereldlijke personen, waardoor de Windesheimsche kloosters belemmerd worden in het aanvaarden van erfenissen, die hun leden zouden toekomen, indien deze niet ten klooster waren gegaan, voor nul en van geenerlei waarde, en gebiedt dergelijke, met de kerkelijke vrijheid strijdende artikelen uit de wetboeken weg te nemen.

Afschrift van Bondam, n°. 70. Verg. boven, dl. II, blz. 79, noot 1.

1486 (26 Aug.; Rome). Paus Innocentius VIII draagt aan de abten van S. Jacob buiten Mainz, S. Laurens buiten Utrecht, en S. Michiel te Hildesheim op, de voorgaande bul te handhaven, met toepassing van kerkelijke straffen op de tegenstrevers, zonder recht van appèl.

Afschrift van Bondam, n°. 71. Verg. boven, dl. II, blz. 79, noot 1.

1486 (26 Aug.; Rome). Paus Innocentius VIII, van de Windesheimers vernomen hebbende, dat de bisschoppen, onder welke hunne kloosters ressorteeren, voor de wijdingen van kerken, altaren, kelken, kleederen enz. geld trachten te vorderen, door het betalen waarvan de eerstgenoemden vreezen simonie te plegen, vergunt hun, deze handelingen door onverschillig welken bisschop te doen volbrengen. Voorts staat hij hun toe, hunne weggeloopen kloosterbroeders, waar ook gevonden, op eigen gezag te vatten en in te kerkeren, onder inroeping, zoo noodig, van den wereldlijken arm.

Afschrift van Bondam, n°. 72. Verg. boven, dl. II, blz. 79, noot 1, en blz. 82, en zie ook op 6 Nov. 1413 (blz. 285 v.), 22 Nov. 1436 (blz. 290), 22 Jan. 1460 (blz. 292 v.) en 1523 (blz. 302).

1486 (16 Nov.; Rome 1). Paus Innocentius VIII, van de Windesheimers vernomen hebbende, dat de weleer door Eugenius IV aangestelde beschermers hunner goederen, namelijk de abt van S. Jacob te Luik, de deken van S. Salvator te Utrecht, en de officiaal van Keulen, uit vrees voor sommige hertogen, graven en heeren niet handelend durven optreden, draagt de bedoelde bescherming op aan de abten van S. Jacob buiten Mainz, van S. Laurens buiten Utrecht, en van S. Michiel te Hildesheim, met dezelfde macht alsof de oorspronkelijke brief dienaangaande tot hen ware gericht.

Afschrift van Bondam, n°. 73. Verg. boven, dl. II, blz. 79, noot 1, en blz. 138, en zie op 11 Nov. 1431 (blz. 288).

1487 (6 Maart; Rome 2). Paus Innocentius VIII, onderricht zijnde, dat

1) „Pontificatus nostri anno tercio".

2) In het stuk zelf staat 1486 (in woorden), doch de bijvoeging „Pontificatus nostri anno tercio" maakt duidelijk, dat ons jaar 1487 is bedoeld.

op het tijdstip, toen hij aan het Kapittel van Windesheim al de privilegiën der Lateraansche congregatie verleende, bij de Roomsche curie een geschil aanhangig was tusschen het Kapittel en den bisschop van Kamerijk over de exemtie van het vrouwenklooster Faconshof te Antwerpen, alsmede dat de bisschop uit het stilzwijgen hierover in de pauselijke bul aanleiding heeft genomen, om zijne rechten op de visitatie van het genoemde klooster te doen gelden, bepaalt, dat de zaak moet beschouwd worden, alsof op het oogenblik van het verleenen der privilegiën het geschil reeds geëindigd was.

Afschrift van Bondam, n°. 63. Verg. boven, dl. II, blz. 79, noot 1 (alwaar abusievelijk 7 Maart 1486 is gedrukt), en vooral blz. 139. Verg. ook dl. III, blz. 220, en zie voorts op 11 Apr. 1486 (blz. 296) en 6 Apr. 1490 (blz. 299).

1487 (19 Maart; Rome 1). Paus Innocentius VIII, door het Kapittel van Windesheim opmerkzaam gemaakt, dat sommige bepalingen in de aan het Kapittel verleende privilegiën der Lateraansche congregatie in de landen ten noorden der Alpen 2) tot verslapping van het kloosterleven zouden kunnen leiden, geeft volmacht, ze te wijzigen naar de eischen van het geweten en van het reguliere leven 3).

Afschrift van Bondam, n°. 64. Verg. boven, dl. II, blz. 79, noot 1 (waar minder juist 1486 is gedrukt), en blz. 81, noot 1. Zie voorts op 11 Apr. 1486 (blz. 296).

1487 (23 Maart; Rome 4). Petrus de Vicentia, auditeur generaal der Apostolische kamer, verklaart, dat voor hem gekomen is Willem, prior van het klooster Nieuwlicht bij Hoorn, als procurator van het Kapittel van Windesheim 5), met verzoek, om een gewaarmerkt afschrift te doen maken van eene door hem aangebodene, gezegelde kopie uit

---

1) Ook hier weder staat in het stuk zelf 1486, doch met de bijvoeging „Pontificatus nostri anno tercio"; dus ons jaar 1487.

2) „In ultramontanis". De Paus spreekt van uit zijn standpunt te Rome.

3) De „restrictiones aliquorum privilegiorum", dien ten gevolge gemaakt en door het Generaal Kapittel in 1490 bekrachtigd, zijn te vinden in afschrift bij Bondam, n°. 76, en in afdruk in de *Constitutiones* van 1553, p. 119 seq. (verg. boven, dl. II, blz. 81, noot 1). Zie ook tusschen de regels der „Bulla Innocentij octaui" in het „Compendivm privilegiorvm" achter de *Constitutiones*, p. 34—40.

4) „Pontificatus sanctissimi in Christo patris, domini nostri, domini Innocencij... anno tercio"; dus ook ons jaar 1487.

5) Waarschijnlijk dezelfde Willem Greben, die ook in 1475 als commissaris generaal van het Kapittel te Rome werkzaam was. Zie boven, dl. II, blz. 135, noot 3.

het register der pauselijke bullen. Het zegel, door beëedigde getuigen herkend zijnde als het ongeschonden secreet zegel, waarmede de uittreksels uit het pauselijk register plegen gesloten te worden, wordt de kopie geopend, en van de daarin vervatte bullen van Eugenius IV, d.d. 23 Febr. 1434, 30 Juni 1436, 12 Juli 1436, 12 Sept. 1437 en 10 Aug. 1441, allen betrekking hebbende op de kloostervereeniging van S. Justina, behoorende tot de orde der Benedictijnen 1), een notarieel afschrift gemaakt, dat, van de vereischte zegels voorzien, dezelfde kracht bezit als het origineel.

Afschrift van Bondam, n°. 65 (een zeer uitvoerig stuk van niet minder dan 56 bladzijden). Verg. boven, dl. II, blz. 81, noot 2.

1490 (6 Apr.; Rome). Paus Innocentius VIII, den bisschop van Kamerijk gemachtigd hebbende, om alle in zijne diocese gelegen kerken, kloosters enz., met uitzondering, wat deze laatsten betreft, van die der Cisterciënsen, Cluniacensen, Premonstratensen en Mendicanten, jaarlijks en zoo dikwijls hij zou noodig achten, te visiteeren of te doen visiteeren, en verzuimd hebbende, onder de uitgezonderden ook de Windesheimsche kloosters op te nemen, die sinds lang van alle bisschoppelijk toezicht waren vrijgesteld, herroept en vernietigt de verleende volmacht, zooveel de genoemde kloosters aangaat. Voorts wenschende, nadere inlichtingen betreffende den staat dezer kloosters te ontvangen, benoemt hij den abt van Kempen in het bisdom Keulen, dien van S. Jacob te Luik, en dien van Dickeling 2) in het bisdom Utrecht, om ze uit zijnen naam te bezoeken, en hem verslag te doen van hunne bevinding. Ten slotte draagt hij aan den abt van S. Laurens buiten Utrecht, den abt van S. Maria te Luik, en den deken van S. Andreas te Keulen op, voor de uitvoering van dit een en ander te waken en de kloosterlingen tegen den bisschop te beschermen.

---

1) Tot de voorrechten der Lateraansche congregatie, die door Innocentius VIII bij bulle van 11 Apr. 1486 aan de Windesheimers waren toegekend (zie boven, blz. 296), behoorden ook al de privilegiën der „Congregatio S. Justinae de Padua, Ordinis S. Benedicti" (zie het afschrift van Bondam, n°. 62, pag. 34 seq., of Pennottus, l. l. p. 718). Men had er dus belang bij, die privilegiën in gewaarmerkt afschrift te bezitten. Nog vier andere voorrechtsbrieven, door denzelfden paus Eugenius IV, bij bullen van 1 Nov. 1434, 7 Juli 1436, 1436 (zonder opgave van maand of dag) en 1 April 1437, aan dezelfde „Congregatio monachorum unitatis, alias de observantia S. Justinae Paduanensis, Ordinis S. Benedicti" geschonken, kan men vinden in het afschrift van Bondam, n°. 66—69. De bijvoeging op den rand „non transumpta" duidt echter aan, dat zij naar geene geauthentiseerde kopie zijn genomen.

2) D. i. Dikninge, anderhalf uur zuid-oostelijk van Meppel.

Afschrift van Bondam, nº. 74. Verg. boven, dl. II, blz. 79, noot 1, en blz. 140, en zie op 11 Apr. 1486 (blz. 296), 6 Maart 1487 (blz. 297 v.) en 4 Mei 1490.

[1490]. Paus Innocentius VIII verbiedt den bisschop van Kamerijk, tegen de kloosters van het Windesheimsch kapittel iets aan te vangen of te beproeven 1).

Korte inhoud in het „Compendivm privilegiorvm" (achter de *Constitutiones* van 1553), p. 48. Verg. boven, dl. II, blz. 141, de noot.

[1490]. Paus Innocentius VIII draagt aan den abt van Kempen in het bisdom Keulen, aan dien van S. Jacob te Luik, en dien van Dickeling in het bisdom Utrecht op, de kloosters en kloosterlingen der Kamerijksche diocese te bezoeken, en hem verslag te doen van hunne bevinding.

Korte inhoud in het „Compendivm", p. 48.

[1490]. Paus Innocentius VIII draagt aan den abt van S. Laurens te Utrecht, aan dien van S. Maria te Luik, en aan den deken van S. Andreas te Keulen op, het Kapittel van Windesheim te beschermen, en niet toe te staan, dat het door den bisschop van Kamerijk wordt lastig gevallen.

Korte inhoud in het „Compendivm", p. 48 seq.

1490 (4 Mei; Rome). Paus Innocentius VIII beveelt den abt van Kempen, dien van S. Jacob en dien van Dickeling, de hun opgedragen kloostervisitatie in haar ganschen omvang ten uitvoer te leggen, ondanks de pogingen van den bisschop, om haar te belemmeren 2).

Afschrift van Bondam, nº. 75. Verg. boven, dl. II, blz. 79, noot 1, en 140, noot 4.

1513 of '14 3). Het Kapittel van Windesheim verzoekt paus Leo X,

---

1) Dit en de twee volgende stukken ontbreken in het afschrift van Bondam en komen in hun geheel ook elders niet voor. Ik heb ter aanvulling dezer leemte gebruik gemaakt van den korten inhoud in het „Compendivm", waar zij als 11de, 12de en 13de bul van Innocentius VIII worden opgegeven, terwijl de bij Bondam voorkomende van 4 Mei 1490 blijkbaar dezelfde is als die, welke hier de 14de heet.

2) Hiermede zijn de voorrechtsbrieven van het Windesheimsch kapittel, zoovelen zij in het afschrift van Bondam voorkomen, ten einde.

3) Leo X werd tot paus gekozen 15 Maart 1513; de kopie is van 10 Nov. 1514. De dagteekening van het verzoek moet dus tusschen deze datums liggen.

de privilegiën, die het van diens voorganger Innocentius VIII ontvangen heeft, te willen bekrachtigen 1).

Kopie in een oorspronkelijk stuk van 10 Nov. 1514, berustende in het Belgisch rijksarchief (*Inventaire* als boven, nº. 38). Verg. boven. op 11 Jan. 1485 (blz. 295).

1520 (28 Jan.; Rome). Paus Leo X geeft, op verzoek van den prior superior van het Windesheimsch kapittel, nadere verklaring aan de door Innocentius VIII geschonken vergunning, waarbij de prior superior, de visitatoren en prioren, alsmede de plaatsvervangers van deze laatsten bij afwezigheid, aan hunne onderhoorigen absolutie en dispensatie van excommunicatie, interdict en suspensie mogen geven, bepalende, dat het noch zijne bedoeling 2), noch die van Innocentius en andere voorgangers was of is, dat men zonder toestemming zijner superieuren en buiten het klooster een biechtvader naar eigen keuze zou mogen nemen, gelijk sommigen hebben gedaan.

Afgedrukt in het „Compendivm", p. 50—52. Verg. boven, dl. II, blz. 144, en zie op 11 Apr. 1486 (blz. 296).

1521. Paus Leo X, ten vorigen jare aan den Utrechtschen bisschop Philips van Bourgondië volmacht gegeven hebbende, om alle geëximeerde kloosters in zijne diocese éénmaal te visiteeren of te doen visiteeren, trekt dit verlof in, zooveel Windesheim en eenige andere kloosters betreft, wijl het met hunne privilegiën in strijd is, verklarende hen „prorsus exemptos et in ius ac proprietatem beati Petri et sedis eiusdem ac protectionem susceptos".

Gelijktijdige, doch niet geheel volledige kopie van den brief aan den bisschop, afgedrukt bij Dodt, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, dl. V (Utr. 1846), blz. 297 v.; korte inhoud in het „Compendivm", p. 52, waaraan ik de jaartallen en de verklaring van volkomen exemtie heb ontleend. Niet onwaarschijnlijk waren het twee verschillende stukken, waarvan het eene aan den bisschop, het andere aan het Kapittel van Windesheim was gericht. Verg. overigens boven, dl. II, blz. 82 v., 144 v., en zie vooral ook op 29 Juni 1461 (bl. 293), 17 Juli 1477 (blz. 295) en 11 Apr. 1486 (blz. 296).

---

1) Aangaande de bekrachtiging is mij niets zekers gebleken. Het „Compendivm privilegiorvm" maakt er geen melding van, en dit pleit er niet voor. Doch zie de volgende noot.

2) Ligt hierin ook eene aanwijzing, dat paus Leo de privilegiën, door zijn voorganger Innocentius geschonken, volgens den wensch der Windesheimers had bekrachtigd?

1523. Paus Clemens VII bekrachtigt met zijn zegel eene reeds door zijn voorganger Adriaan VI uitgevaardigde, maar door diens dood ongezegeld gebleven bul, waarbij het Generaal Kapittel van Windesheim wordt gemachtigd, zijne onderhoorigen, die zich zonder verlof hunner priesters buiten hunne kloosters ophouden, derwaarts terug te voeren, zoo noodig onder inroeping van den wereldlijken arm 1).

Korte inhoud in het „Compendivm", p. 52. Verg. boven, dl. II, blz. 82, 145, en zie ook op 26 Aug. 1486 (blz. 297).

1573 (16 Dec.; Rome). Paus Gregorius XIII bevestigt de privilegiën, die zijne voorgangers aan de Windesheimsche congregatie hebben geschonken, voor zooverre zij niet strijden met de besluiten van het Concilie van Trente, en bekrachtigt de bepalingen, waarbij de genoemde Congregatie geheel wordt gereorganiseerd.

Oorspronkelijk stuk in het Belgisch rijksarchief (*Inventaire* als boven, n°. 45). Afgedrukt beneden, in Bijlage IX. Verg. boven, dl. II, blz. 157—161, alwaar een breed overzicht van deze bul is gegeven.

1590 (16 Aug.; Brussel). Philips II, koning van Spanje, bevestigt de bovengenoemde bul van paus Gregorius XIII.

Oorspronkelijk stuk in het Belgisch rijksarchief (*Inventaire* als boven, n°. 47). Afgedrukt beneden, in Bijlage X. Verg. boven, dl. II, blz. 156, noot 2.

1619—1792. Beschrijvingsbrieven voor vergaderingen van het Generaal Kapittel van Windesheim, bijeengezameld door den Frensweegschen regulier Karel van Cooth.

Oorspronkelijke stukken in een folio-band, getiteld *Capitula Generalia Congregationis Laterano-Windesemensis Canonicorum Regularium Sancti Augustini*, en als n°. 104, XI, berustende in de bibliotheek van het College St. Michel der paters Jezuïeten te Brussel. Verg. boven, dl II, blz. 6, de noot; 80, de noot; 176. Zie ook Malon, *Recherches sur le véritable auteur* etc., 3me éd., Par. 1858, p. 419 suiv.

1) Twee plakkaten van Karel V, waarvan het eene (Brussel, 17 Febr. 1535) handelt over het apprehendeeren van weggeloopen kloosterlingen, het andere (Brussel, 20 Aug. 1535) over hetgeen met hunne goederen en inkomsten moet worden gedaan, dragen, ofschoon zij in het „Compendivm" (p. 53—56 en 56 seq.) in hun geheel zijn opgenomen en speciaal gewag maken van de regulieren der orde van S. Augustijn, geen uitsluitend Windesheimsch karakter. Ik heb ze daarom in deze lijst niet opgenomen. Verg. boven, dl. II, blz. 83, noot 2.

BIJLAGE VIII.

BUL VAN PAUS BONIFACIUS IX, WAARBIJ DE VOORGENOMEN OPRICHTING EN INRICHTING VAN HET KAPITTEL VAN WINDESHEIM WORDT BEKRACHTIGD 1).

16 Mei 1395.

(Zie boven, dl. II, blz. 11—13.)

Bonifacius episcopus, seruus seruorum Dei, ad perpetuam rei memoriam. Iis, que pro diuini cultus augmento et sacre religionis propagacione prouide facta sunt, ut illibata consistant, libenter adjicimus apostolici muniminis firmitatem. Sane peticio, pro parte dilectorum filiorum sancte Marie in Windesem et in Eemsteijn ac Fontis beate Marie prope Arnhem, necnon Noue Lucis prope Hoern, per priores solitorum gubernari, ordinis sancti Augustini, Trajectensis dijocesis monasteriorum, priorum et conuentuum, nobis nuper exhibita continebat, quod olim ipsi, pie ac juste attendentes, quod, quia in diuersis mundi partibus quam plura monasteria fraterna visitatione caruerant, in progressu sancte religionis ac in debita et regulari disciplina notabiliter perierant, et cupientes hujusmodi ipsorum monasteria in laudabili et debita obseruacione conseruari, ac scandalis et periculis, que verisimiliter exoriri possent, salubriter obuiare volentes, statuerunt et eciam se inuicem colligando ordinarunt, quod singulis annis capitulum generale per priores et canonicos eorundem monasteriorum celebraretur, et superior ac omnes alij priores eorundem monasteriorum cum ipsorum conuentibus eidem capitulo obedire tenerentur, prior vero ejusdem monasterii beate Marie

1) Gelijk boven, blz. 281, is gezegd, komt deze bul voor als n°. 1 in het afschrift der *Privilegia et Statuta Capituli Generalis Windesemensis*, vervaardigd onder toezicht van Bondam en thans als H. S. n°. 352 berustende in de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage. Zie voorts over eene schier woordelijke herhaling in eene andere bul van denzelfden paus, boven, dl. II, blz. 11, noot 4.

in Windesem esset et manere deberet superior eorundem, nisi, propter notabilem vtilitatem uel necessitatem dictorum monasteriorum, in duobus generalibus capitulis continuis omnes diffinitores concorditer eandem superioritatem cum priuilegijs suis ad aliud monasterium seu domum ipsius ordinis ducerent transferendam; et quod in eodem capitulo nominarentur electores diffinitorum, et diffinitores hujusmodi eligerentur ad instar capitulorum generalium, per priores et fratres ordinis carthusiensis alias celebratorum. Qui quidem diffinitores haberent vna cum superiore priore prefato plenariam potestatem statuendi, corrigendi et reformandi, que secundum Deum pro conseruacione religionis et ordinis sancti Augustini predictorum melius et vtilius viderentur expedire; ac quicquid ab eis omnibus, uel saltem a majori parte ipsorum, concorditer diffinitum foret seu statutum, publicaretur et diligenter tam a prelatis quam a subditis primo anno obseruaretur; secundo vero anno eadem statuta examinarentur, ac in tercio approbarentur, si approbanda viderentur; et si ea approbari contingeret, de cetero plenam haberent in omnibus eorum monasterijs firmitatem, ita tamen quod hujusmodi statuta quemquam ad culpam minime obligarent sed ad penam, nisi ea quis in contemptum dicti ordinis sancti Augustini transgredi presumeret. Et insuper statuerunt et ordinarunt, quod singuli priores dictorum monasteriorum per se aut per suas literas absolucionem officiorum prioratuum eis commissorum in generali capitulo petere annis singulis tenerentur, primo prior superior ab antiquiore priore, post eum subsequenter omnes a superiore priore, ac deinde fieret tractatus de absolucione singulorum priorum eorundem; quodque prefati diffinitores, in quantum eis videretur, hujusmodi priores et eorum quemlibet a regiminibus dictorum monasteriorum absoluere possent et conuentibus monasteriorum ipsorum significare, et quod conuentus monasterij, sic priore carentis, vocatis duobus alijs prioribus monasteriorum eorundem, qui electioni hujusmodi interessent, alium priorem sibi eligere valerent, dictaque electio per prefatos duos priores confirmari deberet. Que forma electionis et confirmacionis eciam obseruanda esset in obitu uel resignacione seu disposicione cujuscumque prioris alicujus monasteriorum eorundem. Si vero conuentus alicujus monasteriorum eorundem ex aliqua causa jure eligendi ipsis priorem, cum casus vacacionis adesset, priuati existerent, electio et confirmacio hujusmodi ad generale capitulum, si commode differri possent, alioquin ad ipsorum superiorem priorem immediate deuolueretur. Preterea prior superior, qui pro tempore foret, cum suo conuentu singulis annis super eisdem monasterijs et domibus ejusdem ordinis in casibus, qui ad capitulum generale commode differre nequirent, illam auctoritatem et potestatem haberet, quam habent predicti diffinitores dum generale capitulum hu-

jusmodi celebratur, et quod nulli ipsorum ad aliquem, preterquam ad superiorem priorem uel ad generale capitulum, liceret appellare; dictique diffinitores ordinarent visitatores, qui nomine predicti capituli singula monasteria et domos dicti ordinis, juxta formam eis ab eodem capitulo traditam, cum potestate corrigendi excessus tam in capite quam in membris visitarent. Ceterum ordinarunt, ut in omnibus monasterijs aut domibus eis colligatis uel subiectis aut in posterum subiciendis, cujuscumque dijocesis essent, in diuino officio omnes vniformiter seruarent secundum ordinarium ecclesie Trajectensis, demptis quibusdam historijs specialibus, quas Romana ecclesia noscitur non seruare, et additis resecatisque quibusdam alijs, secundum quod diffinitores capituli generalis religioni et deuocioni omnium ipsorum judicarent conuenire. Quare pro parte dictorum priorum et conuentuum nobis fuit humiliter supplicatum, ut statutis, colligacioni et ordinacionibus hujusmodi robur apostolice confirmacionis adicere, ac quod, si aliqua alia monasteria dicti ordinis sancti Augustini in posterum construi contigerit, et statutis, colligacioni et ordinacionibus predictis voluntarie se submiserint, priuilegijs, supradictis quatuor monasterijs concessis, gaudere possint, concedere de benignitate apostolica dignaremur. Nos igitur hujusmodi supplicacionibus inclinati, colligacionem, statutum et ordinacionem prefata rata habentes, et grata illa auctoritate apostolica confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus; eadem auctoritate concedentes, quod, si in futurum aliqua alia monasteria ejusdem ordinis sancti Augustini construi de nouo contigerit et hujusmodi statutis colligacioni et ordinacionibus liberaliter et voluntarie se submittere voluerint, ut prefertur, gaudeant priuilegijs illis, quibus predicta quatuor monasteria quomodolibet gaudent seu eciam gaudere possunt; nonobstantibus constitucionibus apostolicis nec non statutis et consuetudinibus dicti ordinis sancti Augustini et alijs contrarijs quibuscumque. Nulli ergo omnino hominum licebit, hanc paginam nostre confirmacionis, communicionis et concessionis infringere uel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignacionem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum ejus se nouerit incursurum. Datum Rome apud Sanctum Petrum, decimo septimo Kal. Junij, Pontificatus nostri anno sexto.

BIJLAGE IX.

BUL VAN PAUS GREGORIUS XIII, WAARBIJ DE VOORGENOMEN REORGANISATIE VAN HET KAPITTEL VAN WINDESHEIM WORDT BEKRACHTIGD 1).

16 December 1573.

(Zie boven, dl. II, blz. 157—161.)

Gregorius episcopus, seruus seruorum Dei, ad perpetuam rei memoriam. Eterni pastoris vices licet immeriti diuina propitiatione gerentes in terris, et ad Congregationum ac Monasteriorum et aliorum regularium locorum, necnon personarum in illis sub regulari habitu, mundanis abiectis illecebris, studio pie vite Altissimo famulantium, salubrem directionem nostre meditationis continuo reflexum dirigentes, nonnunquam eis a predecessoribus nostris, Romanis Pontificibus, concessa, vt firmius consistere comprobentur, etiam nostre approbationis et confirmationis munimine roboramus, ac ea, que pro statu prospero, necnon vtilitate et commodo Congregationum, Monasteriorum, locorum et personarum eorundem cum diuini cultus perseuerantia et regularis discipline conseruatione Religionisque incremento opportuna fore conspicimus, libenter statuimus et ordinamus, ac in his nostri pastoralis officij partes fauorabiliter impartimur, prout locorum, rerum et temporum diligenter pensatis circumstantijs, id in Domino conspicimus salubriter expedire. Sane exhibita nobis nuper pro parte dilectorum filiorum, Prioris Superioris et patrum Diffinitorum Congregationis Windesemensis, Canonicorum regularium Ordinis sancti Augustini petitio continebat, quod, licet abhinc annis ducentis dictus Ordo quam maxime floruerit, et in

---

1) Naar het origineel, berustende in het Belgisch Rijksarchief te Brussel (geschreven *Inventaire des chartes du prieuré de St. Martin à Louvain*, n°. 45). Zie de beschrijving van dit, ook uit een calligraphisch oogpunt merkwaardig stuk boven, dl. II, blz. 157, en verg. voorts dl. III, blz. 302.

tanta probe conuersationis regularisque discipline existimatione habitus fuerit, vt vix vllum in regijs illis ditionibus, Brabantia videlicet, Flandria, Geldria, Holandia, Phrysia et regione traus Isalam, oppidum sit, in quo non alterutrius sexus aliquod ipsius Ordinis Collegium reperiatur, et vix centum annorum spatio virorum quidem octuaginta, monialium vero tredecim Monasteria in dictam Congregationem coirent, preter alia feminei sexus Monasteria fere innumerabilia ab eadem Congregatione dependentia; nihilominus, temporum progressu et hominum vitio omnibus in peius ruentibus, illic quoque accidit, vt vicinis regionibus Lutherana heresi infectis, sicut publice in vrbibus et agris ciuilium Magistratuum contemptus maleque viuendi licentia invaluit, ita passim in Monasterijs Superiorum auctoritas, que omnium certe bonarum rerum in Religione monastica precipuum est fundamentum, indies magis ac magis ita corrueret, vt, cum improbitas et libertas cresceret, neque Superiores suos reprobros corrigere possent vel non auderent, non parua paupertatis, castitatis et solitudinis abiectio inde necessario sit subsequuta. His quoque accessit, quod, cum indies in multis regionibus pauciores ad Religionem monasticam aspirarent, coacti fuerunt, qui Religioni ib preerant, ex alijs partibus passim ignotos et indoctos iuuenes et fere egestate magis quam pietate inductos ad Religionem suscipere, ex quo frequentes apostasie subsequute et pauci ad regendum sunt inuenti idonei, ad quorum malorum opportuna remedia inuenienda, quum ex eo etiam summa difficultas esset, quod dicta Congregatio nullum erarium publicum aut annuos prouentus haberet, priuata vero Monasteria presentium et superiorum temporum malitia ita exhausta essent, vt ad publicás impensas conferre nihil possent, erat omnium rerum desperatio maior et curatio longe difficillima; sed post Prioris et Diffinitorum predictorum longam multorum annorum et consiliorum deliberationem super his in eorum Capitulo generali habitam, tandem ipsi Anno Domini Millesimoquingentesimosexagesimonono eidem cogitationi inherentes, inuenerunt in sua potestate ob causas predictas omnino non esse, vt tantis malis remedium inueniretur. Ne tamen tantam rem vt desperatam abjicerent, et tam egregie et late Congregationis vnionem cum tot animarum periculo et fidelium scandalo ad dissolutionem exponerent, illud vnicum remedium superesse iudicarunt, vt ad Apostolicam Sedem, tanquam piam Matrem omnium filiorum suorum morbis ac malis pro pietate condolentem, pro officio subuenientem, pro Vicario Jesuchristi Saluatoris nostri loco remedia scientem, recurrerent. Quam cogitationem predictam tunc necessariam tempore iam proxime seruati Capituli generalis longius differendam minime putauerunt, maxime quod, accrescentibus postea ex presentis et proxime preteriti annorum propter hereticorum bella grausi-

simis malis, cum multa dicte Congregationis Monasteria spoliata, occupata, excisa et concremata ac singula certe suis damnis affecta extiterunt. Quare pro parte Prioris et Diffinitorum predictorum nobis fuit humiliter supplicatum, quatenus nonnullis malorum suorum fontibus, nobis per ipsos apertis, de idoneis quoque eorum remedijs diligenti ratione excogitare et in premissis opportune prouidere de benignitate apostolica dignaremur. Nos igitur, qui dudum inter alia voluimus, quod petentes beneficia ecclesiastica alijs vniri, tenerentur exprimere verum amantium valorem secundum communem extimationem etiam beneficij, cui aliud vniri peteretur, et semper in vnionibus commissio fieret ad partes vocatis quorum interesset, prefate Congregationis conseruationi et augmento paterne consulere volentes, ipsosque Priorem et Diffinitores ac eorum singulos a quibusuis excommunicationis, suspensionis et interdicti alijsque ecclesiasticis sententijs, censuris et penis, a iure vel ab homine quauis occasione vel causa latis, si quibus quomodolibet innodati existunt, ad effectum presentium duntaxat consequendum, harum serie absoluentes et absolutos fore censentes, huiusmodi supplicationibus inclinati, vetera priuilegia et indulta per felicis recordationis Bonifacium viiij et Martinum v ac Eugenium iiij, necnon Pium ij et Sixtum etiam iiij ac Innocentium vij, necnon Leonem x et Clementem vij ac alios Romanos Pontifices, predecessores nostros, dicte Congregationi eiusque Monasterijs, Conuentibus, locis et personis concessa, quatenus in vsu sint et decretis Concilij Tridentini non contrariantur, apostolica auctoritate tenore presentium approbamus et confirmamus. Et insuper, quod persone dicte Congregationis, Ordinem ipsum expresse professe, et pro eis Monasteria, in quibus professionem huiusmodi emiserint, professione ipsa non obstante, in bonis omnibus hereditario iure succedere possint et debeant, perinde ac si in seculo permansissent, dummodo bona ipsa Monasterijs, non personis huiusmodi acquisita permaneant. Preterea, quod bona immobilia Congregationis et Monasteriorum huiusmodi in euidentem illorum vtilitatem, seruata vbique forma literarum a pie memorie Paulo papa ij, etiam predecessore nostro, desuper emanatarum, premissa tamen dilectorum filiorum Capituli generalis dicte Congregationis super hoc matura deliberatione et de eorum licentia, permutari et etiam vendi ac alienari possint, ita tamen, vt ad maioris cautele prouidentiam Ordinarius loci, seu eius Officialis ac maiorem ibi post pontificalem dignitatem obtinens, seu, eo absente vel impedito, omnium residentium pro tempore antiquissimus Canonicus, coniunctim procedentes, ea omnia forma predicta seruata exequantur. Et vlterius, quod Superiores et Conuentus Monasteriorum Congregationis huiusmodi astringi non possint ratione cuiuscunque iucundi aduentus aut primarum

precum, aliquem ad commorandum cum eis recipere, nisi qui ad suscipiendam Religionem predictam fuerit idoneus, ac maior et sanior eorum pars admittendum iudicauerit. Quo vero iam ad extirpationem vitiorum opportunis remedijs appositis procedatur, vt loco Prioris Superioris, qui idem fuit Prior Monasterij Windesemensis dicti Ordinis, olim Traiectensis, nunc vero Dauentriensis diocesis, habeant Priorem Generalem, qui nullius proprij Monasterij sit Prior, sed ab alijs curis liber toti Congregationi vacare ac intendere valeat, cum impossibile sit, vt aliquis proprium Monasterium regere et tam magnam Congregationem et latissime inter se dissitam vtiliter possit administrare. Ille vero Prior generalis, qui singulis triennijs mutabitur, quanquam primo triennio exacto continuari poterit, non autem secundo eligetur, prima vice ab omnibus Prioribus in Capitulo generali huiusmodi tunc presentibus, deinceps vero a solis patribus Diffinitoribus, adiunctis semper dicti Monasterij Windesemensis etiam Suppriore et fratre a consilijs siue Arcario, dummodo contingat electionem celebrari in eodem Monasterio Windesemensi et non aliter, hoc etiam pro eiusdem monasterij dignitate obseruato, quod Prior Monasterij Windesemensis huiusmodi, aliorum Monasteriorum more, de cetero eligendus sit perpetuus Diffinitor dicte Congregationis, qui, si contingat Priorem generalem infra annum mori, eius vicem gerat et suppleat vsque ad tunc proximi Capituli generalis celebrationem, auctoritate et tenore predictis statuimus et ordinamus. Et insuper, cum Congregatio huiusmodi neque ipsum Priorem generalem nullius proprij Monasterij Priorem futurum alere, neque ipse visitationes Monasteriorum obire, multo vero minus alia, que necessaria sunt, instituere absque redditu publico possit, et inter alia etiam necesse sit, libros chorales, officium diuinum continentes et ab hereticis plurimis in locis varijs casibus sublatos, quamprimum typis imprimi curari, sancti Saluatoris in Emsteyn prope oppidum Dordraci, et beate Marie Virginis in Hasca partium Phrysie, Harlemensis et Leevardiensis respectiue diocesis, dicti Ordinis Monasteria, que vastata et incensa existunt et de quibus consistorialiter disponi non consueuit, quorunque fructus, redditus et prouentus nulli priuatim sunt, sed omnes in communes dilectorum filiorum Conuentuum ipsorum sancti Saluatoris et beate Marie Monasteriorum vsus conuertuntur, cum omnibus eorum bonis mobilibus et immobilibus predicte Congregationi ad communis Mense institutionem, ita quod liceat illius Priori generali, Diffinitoribus et alijs Superioribus et personis pro tempore existentibus, corporalem possessionem regiminis et administrationis Monasteriorum eorundem ac illorum bonorum per se vel alium seu alios propria auctoritate libere apprehendere ac in suos et dicte Congregationis vsus et vtilitatem conuertere, Ordinarij loci vel

cuiusuis alterius licentia desuper minime requisita, auctoritate et tenore predictis etiam perpetuo vnimus, annectimus et incorporamus, ita tamen, vt persone in eisdem Monasterijs sancti Saluatoris et beate Marie professe, quemadmodum etiam onera ecclesiastica eis incumbentia, per Capitulum huiusmodi ad alia eiusdem Congregationis Monasteria transferantur et distribuantur. Quia vero studia sacrarum literarum multis in locis exoleuerunt, volumus quod in singulis Monasterijs dicte Congregationis sit vnus Lector, qui vacuos Religiosorum animos docendo occupet; et si in proprijs Monasterijs aliquis ad id idoneus non reperiatur, accersatur ex alijs; aut si ne ibi quidem sit, precio conducatur. Quodque ad eundem finem etiam publice concionandi munus, quod olim quidem per priuilegia concessum, Prior et Diffinitores prefati postea, vt suis subditis solitudinis studium magis commendarent, ex vsu sustulerunt, restituatur, sic tamen, vt decreta Concilij Tridentini diligenter obseruentur. Quandoquidem vero proprietatis vitium, aut saltem simulachrum, multis in locis iam irrepsit, idque sub specie priuatarum bursarum, in quibus subditi suas pecunias apud Superiores ita habent, vt ad priuatum vsum, cum volunt, eas repetunt, et tenentur Superiores eas quasi debere reddere et recepta ac reposita scripto annotare, et quod peius est, sint aliquibus a suis amicis vel parentibus relicti vel assignati certi redditus pecuniarij, qui quotannis illis soluuntur, nonnunquam etiam per interpositam personam, quominus negotium intelligatur, vel etiam vt loco pecunie administrentur species herbarum vel aliud aliquid simile quod religiosis magis lubet, vt varie ille vnius lepre species omnes interdicantur, coganturque omnes ea, que recipiunt, siue ex incertis donarijs, siue certis et annuis redditibus, in commune conferre et statim ad Superiores deferre. Qui quidem Superiores faciant pro sua discretione, vt indigentibus nihil desit, recipientque ipsi redditus omnes, subditis quomodocunque assignatos, siue per instrumenta donationis inter viuos, siue per testamenta et legata mortuorum, etiam si in eis caueatur expresse, quod, nisi pecunie ad Religiosos, quibus assignate sunt, et in eorum priuatorum vsum peruenerint, ille amplius persolui non debeant. Quasquidem omnes et similes cauthelas reuocamus, cassamus et annullamus. Et vlterius, cum hec omnia, vt etiam alia multa, ex decretis Concilij huiusmodi peti et cognosci possint, Priorem, Diffinitores et personas Congregationis huiusmodi ad diligentem eorundem decretorum lectionem et obseruationem seriose exhortamur, quemodmodum etiam ipsos Priorem et Superiores excitamus et vrgemus ad seueram vitiorum correctionem, cum ex eo omnis discipline quamuis firma et necessaria custodia laxetur, infringatur ac tandem proteratur, si delinquentibus impunitas concedatur, et pro neglecta punitione addant contumaciam. Si qui vero post

ordinarias correctiones pertinaciores et desperati inueniantur, externis carceribus etiam per manum secularem includantur, vel etiam pro extremo remedio ad triremes dedantur; ita tamen vt, si illi ipsi rebelles postea, penitentia ducti ipsorum scelerum, ad gremium misericordie reuersi, ad Superiorum voluntatem et correctionem sese exhibuerint, post debitam veri doloris examinationem admittantur et recipiantur, sed non prius quam Capitulum generale huiusmodi super eorum receptione et modo penitentie iudicauerit. Quia vero illorum resipiscentia finem errori imponit, tanto erit equius, vt, quamdiu taliter dismembrati vel alias apostate a suis Monasterijs abfuerint, bona eorum, quecunque illa sint, in Monasterijs huiusmodi permaneant, et ab eorum procuratoribus, eodem modo ac si adhuc presentes essent, recipiantur. Bona quoque Monasteriorum dicte Congregationis, que aliquo ineuitabili, siue incendij, siue inundationis vel alio prorsus simili casu, exciduntur et pereunt, ad Congregationem huiusmodi cum cura et conseruatione personarum relictarum, et ad nullos alios, etiam si fundatores aut benefactores se esse pretendant, pertinere declaramus. Porro, cum in Congregatione capitulari huiusmodi inueniantur Monasteria vtriusque sexus non pauca, que ex recentiori fundatione ad ducentorum annorum etatem non perueniunt, conformarunt se tamen hactenus in horarum lectione et cantu ad eum modum, qui a principio Congregationis huiusmodi in dicto Ordine fuit receptus, vt propter vniformitatem retinendam eodem legendi et cantandi modo deinceps vti in multis locis, necnon quia penuria personarum valde laboratur, ac pauci, et illi plerumque inepti, ad Religionem perueniant, vt prefertur, quod prefati Prior et Diffinitores pro huic necessarie rei remedio opportuno duo Seminaria secularium clericorum, in quibus medie etatis adolescentes iam in literis aliquousque progressos recipiant, ac literis et pietate monasticeque vite rudimentis institui et veterem disciplinam ac eruditam pietatem ex tali stirpe reflorescere procurent, fundare et erigere possint, concedimus et indulgemus. Quia vero alterum et precipuum eorum Seminarium nusquam commodius collocari posset quam in oppido Amersfordensi, ditionis et diocesis Traiectensis ac in confinijs Holandie, Geldrie et Phrysie, vbi maxime personis laboratur, consistente, in ipsoque oppido reperiantur duo Ordinis et Congregationis huiusmodi virorum Monasteria, paucis ab hinc annis eo translata et necdum plene exedificata et alioqui tenuiter dotata, quorumque fructus, redditus et prouentus nulli priuatim (vt prefertur) sunt, alterum eorum, Curie Marie nuncupatum, quod tantum Sacellum cum tribus altaribus habet, ad vnius Seminarij erectionem cum dimidia parte illius bonorum, loco ipso et superstantibus edificijs non computatis, applicamus, fratribus eiusdem

monasterij Curie Marie professis ad alterum ei vicinum monasterium, videlicet sancti Joannis Euangeliste, cum altera dimidia parte bonorum huiusmodi translatis et incorporatis, ita tamen quod in prefatorum Seminariorum erectione, moderatione et regimine preter Capitulum huiusmodi nemo intromittere se debeat ac possit. Et quia veteres dicte Congregationis Conseruatores a diuersis Romanis Pontificibus nominati, nempe dilecti filij Abbas sancti Jacobi Leodiensis et Decanus ecclesie sancti Saluatoris Traiectensis ac Officialis Coloniensis, pro situ quorundam Monasteriorum longe distant, eisdem Conseruatoribus, quos nos auctoritate et tenore predictis etiam confirmamus, dilectos filios Abbatem sancte Gertrudis Louaniensis et Decanum secularis et collegiate ecclesie Hagensis, oppidorum Mecliniensis et dicte Harlemensis respectiue diocesis, adjicimus. Postremo dilectum filium nostrum Ludouicum, tituli sancti Honofrij presbiterum, Cardinalem Maudrucium nuncupatum, in Protectorem dicte Congregationis eisdem auctoritate et tenore deputamus et constituimus; decernentes omnia et singula premissa ab omnibus, quos illa quomodolibet concernunt et concernent in futurum, inuiolabiliter obseruari debere, necnon irritum et inane, si secus super his a quoquam quavis auctoritate scienter vel ignoranter contigerit attentari; inhibentes quoque, in virtute sancte obedientie et sub excommunicationis late sententie pena, omnibus et singulis personis, cuiuscunque status, gradus, ordinis vel conditionis extiterint, ne Priorem, Diffinitores et alios Superiores ac personas Congregationis huiusmodi desuper quomodolibet impedire, perturbare, molestare vel inquietare audeant vel presumant. Et nihilominus Abbatibus, Decanis et Officialibus predictis per apostolica scripta mandamus, quatenus ipsi vel vnus eorum, per se vel alium seu alios, presentes literas et in eis contenta quecunque, vbi et quando opus fuerit, ac quoties pro parte Prioris generalis et Diffinitorum ac personarum Congregationis huiusmodi desuper fuerint requisiti, solenniter publicantes eisque in premissis efficacis defensionis presidio assistentes, faciant auctoritate nostra Priorem generalem et Diffinitores ac personas Congregationis huiusmodi approbatione, confirmatione, statuto, ordinatione, vnione, annexatione, incorporatione, posteriori voluntate, reuocatione, cassatione, annullatione, declaratione, concessione, indulto, applicatione, adiectione, deputatione, constitutione, decreto et inhibitione ac alijs premissis pacifice frui et gaudere, ac presentes literas et in eis contenta huiusmodi ab omnibus, quos illa concernunt, inuiolabiliter obseruari, non permittentes Priorem et Diffinitores ac personas Congregationis huiusmodi desuper per quoscunque contra earundem presentium literarum tenorem quomodolibet molestari, contradictores quoslibet et rebelles per sententias, censuras et penas

ecclesiasticas aliaque opportuna iuris et facti remedia, appellatione postposita, compescendo, ac, legitimis super his habendis seruatis processibus, sententias, censuras et penas ipsas etiam iteratis vicibus aggrauando, inuocato etiam ad hoc, si opus fuerit, auxilio brachij secularis, non obstantibus priori voluntate nostra predicta ac Lateranensis Concilij nouissime celebrati, vniones perpetuas, nisi in casibus a iure permissis, fieri prohibentis, ac, quatenus opus sit, prefati Pauli predecessoris et aliorum Romanorum Pontificum et predecessorum nostrorum de rebus ecclesie non alienandis, necnon recolende memorie Bonifacij viij, similiter predecessoris nostri, qua cauetur, ne quis extra suam ciuitatem vel diocesim, nisi in certis exceptis casibus et in illis vltra vnam dietam a fine sue diocesis ad iudicium euocetur, seu ne judices, a sede prefata deputati, extra ciuitatem vel diocesim, in quibus deputati fuerint, contra quoscunque procedere aut alij vel alijs vices suas committere quoquomodo presumant, et de duabus dietis in Concilio generali edita, dummodo vltra tres dietas aliquis auctoritate presentium ad iudicium non trahatur, alijsque constitutionibus apostolicis necnon Congregationis, Monasteriorum et Ordinis predictorum iuramento, confirmatione apostolica vel quauis firmitate alia roboratis statutis et consuetudinibus, priuilegijs quoque, indultis et literis apostolicis, eisdem Congregationi, Monasterijs et Ordini illorumque Priori generali et alijs Diffinitoribus ac personis huiusmodi, sub quibuscunque tenoribus et formis, ac cum quibusuis etiam derogatoriarum derogatorijs alijsque efficacioribus et insolitis clausulis ac irritantibus et alijs decretis in genere vel in specie, etiam motu proprio et ex certa scientia, etiam consistorialiter et de fratrum nostrorum consilio ac alijs quomodolibet concessis, innouatis et approbatis. Quibus omnibus, etiam si de illis eorumque totis tenoribus specialis, specifica, expressa et indiuidua ac de verbo ad verbum, non autem per clausulas generales idem importantes, mentio seu queuis alia expressio habenda aut aliqua exquisita forma ad hec seruanda esset, tenores huiusmodi, ac si de verbo ad verbum, nihil penitus omisso et forma in illis tradita obseruata, inserti forent presentibus, pro sufficienter expressis habentes, illis alijs in suo robore permansuris hac vice duntaxat specialiter et expresse derogamus, contrarijs quibuscunque, aut si aliquibus communiter vel diuisim ab apostolica sit sede indultum, quod interdici, suspendi vel excommunicari non possint per literas apostolicas, non facientes plenam et expressam ac de verbo ad verbum de indulto huiusmodi mentionem. Nulli ergo omnino hominum liceat, hanc paginam nostre absulutionis, approbationis, confirmationis, statuti, ordinationis, vnionis, annexationis, incorporationis, voluntatis, reuocationis, cassationis, annullationis, exhortationis, decla-

rationis, concessionis, indulti, applicationis, adiectionis, deputationis, constitutionis, decreti, inhibitionis, mandati et derogationis infringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis Dei ac beatorum Petri et Pauli Apostolorum eius se nouerit incursurum. Datum Rome apud Sanctumpetrum, Anno Incarnationis dominice Millesimoquingentesimoseptuagesimotertio, Decimoseptimo Kal. Januar., Pontificatus nostri Anno Secundo.

BIJLAGE X.

BRIEF VAN PHILIPS II, KONING VAN SPANJE, WAARBIJ DE VOORGAANDE BUL WORDT BEVESTIGD 1).

16 Augustus 1590.

(Zie boven, dl. II, blz. 156, noot 2.)

Philips, by der gratie Goeds Coninck van Castillien, van Arragon etc. etc. etc., onsen lieven ende getrouwen den Cancellier ende luyden van onsen raede geordineert in Brabant, ende allen anderen onsen ende onser vassallen oft der smalre heeren, rechteren, justicieren, officieren ende dienaren ons voers. lants van Brabant ende van Overmaze oft heuren Stedehouderen, Saluyt. Wij hebben ontfanghen die oetmoedighe supplicacie vanden prior generael, difiniteurs ende canonicken regulieren des Capittels Generaal van Windesem, inhoudende hoe dat in den jaere xv^c ende lxxiii zyne heylicheyt Gregorius den xiii^e van dyen naeme, hen hadde gegundt zekere rechten ende privilegien naevolgende den vidimus vande bulle daeraff gedepescheert; ende begheerende de Supplianten dat deselve rechten ende privilegien hen onverbrekelyck onderhouden zouden wordden, soo waeren zylieden hunne toevlucht nemende tot ons, biddende oytmoedelyck dat ons gelieven wilde hen d'innehouden van der voers. bulle te confirmeren, ende voerts hen daeraff behoerlycke brieven van confirmatie te doen depescheren. Waerom zoe eest, dat wy desen aengesien (naedyen het vidimus van de voers. bulle in onssen voers. raede gesien is geweest) geneycht wesende ter beden des voers. supplianten, hebben wy inden gevalle als boven ende soe verre alst in ons is, die voers. bulle geconfirmeert, ende denselven supplianten

---

1) Het origineel met een gedeelte van het zegel in rood was berust in het Belgisch Rijksarchief te Brussel (geschreven *Inventaire des chartes du prieuré de St. Martin à Louvain*, n°. 47). Deze afdruk is genomen naar eene kopie, mij door den Heer Cuypers van Velthoven verstrekt. Verg. boven, blz. 302.

geoerloeft ende geconsenteert, oerloeven ende consenteren vuyt onser sunderlingher gracien by desen, dat sy de voers. bulle aengaende die voers. rechten ende privilegien volghende der selver bulle sullen moeghen genyeten ende gebruycken naer haere forme ende tenenr, behoudelyck dat tselve nyet en geschiede tegheus ons, der privilegien van onsen voers. lande van Brabant ende der ordinantien by ons ende onse voersaten opt stuck vander bullen ende gracien appostolicque gemaackt. Ontbieden u daerom ende bevelen u ende eenen eyghelicken van u, soe hem toebehoeren ende aengaen sal moeghen, dat ghy den voirs. supplianten van deser onser tegenwoerdiger gracien, confirmatie, oerlove ende consent, in der vueghen ende maniere boven verhaelt, peyselyck ende vredelyck doen ende laeten genyeten ende gebruycken, cesserende alle beletten ter contrarien, want ons alsoe gelieft.

Gegeven in onser Stadt van Bruessele den zesthiensten Augusti int jaer ons Heeren duysent vyfhondert tnegentich, van onsen rycken, te wetene van Napels ende .... t' xxxvii, van Castillien, Arragon, Sycillien ende andere t' xxxv^e^, ende van Portugal t' xi^e^.

By den Coninck in zynen raide.

J. Muyshout.

BIJLAGE XI.

NAAMLIJST VAN DE HOOFDEN DER WINDESHEIMSCHE KLOOSTER-VEREENIGING SINDS HARE OPRICHTING IN 1395 TOT HARE OPHEFFING IN 1811 1).

(Zie boven, dl. II, blz. 102, noot 1.)

A. Priores superiores Capituli Windesemensis.

Joannes Goswini Vos de Heusden, krachtens zijn priorschap te Windesheim als prior superior van het nieuw opgericht Windesheimsch kapittel opgetreden, 1395; gest. 2 Dec. 1424 2).

Gerardus Delft de Naeltwijc, gekozen na 2 Dec. 1424; op zijn dringend verzoek ontslagen omstr. 22 Apr. 1425 3).

---

1) Reeds bestaan er twee dergelijke lijsten. De éene is die van Lindeborn, *Historia episcopatus Daventriensis*, Col. Agr. 1670, p. 367 seq.; de andere die van Foppens, in Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brux. 1723, tom. III, p. 448. De eerste omvat de jaren 1386—1656; de laatste loopt van 1573—1727. Beiden zijn niet zonder fouten (verg. boven, dl. II, blz. 102, noot 1). Ofschoon ik aan deze nieuwe naamlijst alle zorg heb besteed, durf ik voor hare volkomen nanwkeurigheid niet instaan, vooral ook omdat ik mijns ondanks vele namen en jaartallen alleen op gezag van Lindeborn en Foppens heb moeten overnemen. Van 1626 tot 1807 is de lijst bijna uitsluitend gegrond op eene tabel, die de HoogEerw. pater Bollandist Remi de Buck te Brussel met de meeste welwillendheid voor mij getrokken heeft nit den op blz. 302 genoemden folio-band met Beschrijvingsbrieven voor vergaderingen van het Generaal Kapittel van Windesheim, die in de even keurige als rijk voorziene bibliotheek van het Collège St. Michel der paters Jezuïeten te Brussel berust. — Bij de namen heb ik den Latijnschen vorm, voor zooverre deze gebruikelijk was, behouden. — Aangaande de meeste hoofden der Vereeniging kan men nadere berichten vinden boven, dl. II, blz. 102—176.

2) Zie boven, dl. II, blz. 102v.

3) Zie boven, dl. I, blz. 258, noot 4.

Wilhelmus Vornken, gekozen omstr. 22 Apr. 1425; op zijn dringend verzoek ontslagen in Mei 1454 1).
Joannes de Naeltwijc, tot 1459 2).
Theodericus Graviae, gest. 19 Nov. 1486 3).
Godfridus Graes, tot 1493 4).
Tilmannus Stuerman, tot 1496.
Joannes Rijseren, tot 1499.
Joannes de Leerdam, tot 1507.
Nicolaus Harderwijc, tot 1532.
Thomas Steck, tot 1550.
. . . . 5)
Joannes Gislenus de Balen, 1541—1551.
Ludolphus de Vollenhove, tot 1555.
Gerardus Bornius, gekozen vóór 7 Mei 1555 6); tot 1558.
Wolterus a Wenchem, tot 1573.

B. Priores generales Congregationis Windesemensis 7).

Marcellus Lentius, prior van het klooster Mariënhof te Amersfoort, later zich noemende prior van Windesheim, en meestal zich ophoudende te Keulen, gek. 1573; gest. 1603 8).

Michael de Riddere, prior van Rooklooster bij Brussel, gek. 1604; gest. 1607 9).

1) Zie boven, dl. II, blz. 106, noot 6, en blz. 125v.

2) Ik geef dit jaartal op gezag van Lindeborn, l. l. p. 367.

3) Zie beneden, aan het einde van Bijlage XIII. Verg. boven, dl. II, blz. 136.

4) Dit en de volgende jaartallen tot 1573 bernsten alleen op de lijst van Lindeborn, l. l. p. 367, aan wien ook de meeste namen zijn ontleend.

5) Volgens Lindeborn, l. l., zal er tusschen de priores superiores Steck en Van Balen nog een ander zijn geweest, wiens naam hij niet kent.

6) Op dien dag namelijk schreef hij een officieel stuk, waarin hij zich betitelde als „prior superior Capituli ac Domus Windesemensis". Men kan dit stuk afgedrukt vinden bij v. Heussen, *Historia episcopatuum Foederati Belgii*, tom. II, p. 80 seq. Ik heb er ook de boven gebezigde spelling van 's mans naam aan ontleend. Zie voorts dienaangaande boven, dl. II, blz. 149, noot 5.

7) Dat in 1573 de titel van „prior superior" in dien van „prior generalis" werd veranderd, zie boven, blz. 309 (verg. dl. II, blz. 98, 158). Wie bij ontstentenis van een prior generaal tijdelijk regeerde, zie t. a. p. (dl. II, blz. 98).

8) Op de lijst van Foppens heet hij abusievelijk Martinus. Dat zijn ware voornaam Marcellus was, blijkt o. a. boven, dl. II, blz. 165, noot 1. Zie voorts aldaar, blz. 156, 162, 165. Het jaartal 1603 is aan Foppens ontleend.

9) Deze jaartallen zijn geput uit Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, Hag. Com. 1726, tom. II, p. 48.

Michael Caers, prior van het klooster 't Hoogwaardig Lichaam van Christus te Keulen, gest. 1613 of '14 1).

Wernerus Titianus, prior van het O. L. Vrouwe-klooster te Nuis, gest. 1615 2).

Albertus Luyckenius, prior van het klooster 't Hoogwaardig Lichaam van Christus te Keulen, bedankt 1620 3).

Paulus Schoof, prior van Rooklooster bij Brussel, gek. 1620 4); bedankt 7 Sept. 1626 5).

Joannes Schutzius, prior van het S. Meinulphus-klooster te Bodingen, gek. 7 Sept. 1626; gest. 1628 6).

Wilhelmus Herckenroy, prior van het klooster 't Lijden van Christus te Tongeren, gek. 28 Juni 1628; gest. 23 Maart 1632 7).

Joannes Smisman, prior van Rooklooster bij Brussel, gek. 10 Juli 1634; gest. 1635 8).

Michael Caersius of Glaeser 9), prior van het klooster 't Hoogwaardig Lichaam van Christus te Keulen, gest. 1642 10).

Joannes Bernardi, prior van het O. L. Vrouwe-klooster in Heer Izaäksbosch bij Nivelles, gek. 4 Mei 1643; gest. 30 Juni 1651 11).

1) Volgens de lijst van Foppens stierf hij in 1613; volgens Sanderus, l. l. tom. II, p. 49, in 1614. Lindeborn slaat hem geheel over, misschien tengevolge van den voorafgaanden voornaam, die eveneens Michael luidde.

2) Het jaartal is ontleend aan de lijsten van Lindeborn en Foppens. In het Belgisch Rijksarchief te Brussel (*Papiers d'état et de l'audience*, liasse n°. 484) bestaat nog eene acte van vrijgeleide, door de Aartshertogen aan Wernerus Titianus als Generaal van het Kapittel van Windesheim verleend; zij is gedagteekend 4 Apr. 1615.

3) Volgens Lindeborn en Foppens. Zie aangaande zijn naam boven, dl. II, blz. 167, noot 2.

4) Blijkens Sanderus, l. l. tom. II, p. 49.

5) Volgens de straks genoemde Beschrijvingsbrieven.

6) Beschrijvingsbrieven.

7) De eerstgenoemde datum is ontleend aan de Beschrijvingsbrieven; de laatstgenoemde aan Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica*, Lov. 1643, p. 319. Verg. boven, dl. II, blz. 169.

8) De eerstgenoemde datum is ontleend aan de Beschrijvingsbrieven; het laatstgenoemde jaar aan de lijst van Foppens, alsmede aan Sanderus, l. l.

9) Zie over dezen tweeërlei naam boven, dl. II, blz. 170, noot 3.

10) Volgens de lijsten van Lindeborn en Foppens. De Beschrijvingsbrieven van dezen tijd ontbreken.

11) De eerstgenoemde datum is ontleend aan de Beschrijvingsbrieven; de laatstgenoemde aan Wiaert, *Historia Silvae-Isaacanae* (achter zijne *Historia Septifontana*, Brux. 1688), p. 152. Verg. boven, dl. II, blz. 171, noot 6.

Adolphus Crusen, prior van het O. L. Vrouwe-klooster te Nuis, gest. 1654 1).

Petrus Parijs, prior van het klooster Groenendaal bij Brussel, gek. 30 Apr. 1655; gest. 1656 2).

Petrus a Sancto Trudone, prior van het S. Maartensklooster te Leuven, gek. 1658; gest. 17 Sept. 1674 3).

Henricus Steckelenus, prior van het S. Pieterskloosler te Daelhem, gek. 10 Mei 1677; leefde nog in 1683 4).

Augustinus Closset, prior van het S. Leonardus-klooster te Luik, gek. in het voorjaar van 1686; gest. vóór 17 Apr. 1689.

Joannes Zilles, prior van het O. L. Vrouwe-klooster te Nuis, gek. 17 Apr. 1689; bedankt 26 Apr. 1706.

Petrus Josephus Dumont, prior van Rooklooster bij Brussel, gek. 26 Apr. 1706; gest. 1712 5).

Bernardus Goeken, prior van het klooster S. Georgenberg of Grauhoff bij Goslar, gek. 1 Juli 1715; bedankt 23 Apr. 1725.

Augustinus Schepers, prior van het klooster van S. Jan Baptist te Aken, gek. 23 Apr. 1715; gest. kort vóór 9 Mei 1740.

Henricus Eickendorf, prior van het klooster S. Georgenberg of Grauhoff bij Goslar, gek. 9 Mei 1740; bedankt 11 Juni 1752.

Carolus Balthazar de Culembourg, prior te Zevenborren bij Brussel, gek. 11 Juni 1752; regeerde nog in 1763.

Joannes Adolphus Schmallen, regeerde in 1775; gest. vóór 7 Juli 1783.

Joannes Josephus Haas, prior van het klooster in 't Zand bij Stralen, gek. 7 Juli 1783; gest. vóór 3 Juli 1786.

Constantinus Belling, prior van het klooster S. Georgenberg of Grauhoff bij Goslar, gek. 3 Juli 1786; gest. 17 Jan. 1807.

---

1) Volgens Lindeborn en Foppens, die hem Cusen of Kusen noemen. De spelling Crusen is ontleend aan de Beschrijvingsbrieven, ofschoon ook hier weder, even als nog een paar keeren later, eenige ontbreken.

2) De eerstgenoemde datum is ontleend aan de Beschrijvingsbrieven; het sterfjaar aan de lijsten van Lindeborn en Foppens.

3) Het verkiezingsjaartal is ontleend aan de Beschrijvingsbrieven; de sterfdag aan Foppens, *Bibliotheca Belgica*, Brux. 1739, tom. II, p. 1008. Verg. boven, dl. II, blz. 172, noot 2.

4) Dit en bijna al het volgende is ontleend aan de Beschrijvingsbrieven. Bij vergelijking met de lijst van Foppens zal men zien, hoe weinig deze laatste is te vertrouwen.

5) Het sterfjaar is ontleend aan Sanderus, l. l. tom. II, p. 50.

BIJLAGE XII.

„PROPOSITA" VAN DEN LATEREN WINDESHEIMSCHEN PRIOR EN PRIOR SUPERIOR THEODORICUS GRAVIAE 1).

(Zie boven, dl. II, blz. 130.)

Incipiunt proposita karissimi patris nostri Theoderici Graue. Dies festos volo diligenter colere, pro tunc me dando ad spiritualia exercicia pre alijs diebus. Vitabo tunc loqui ociosa, et precipue verba lesiua, nam huiusmodi dies sunt pro omni sua parte consecrata et dedicata oracionibus, lectionibus ac deuotis meditacionibus. Tunc eciam operam dabo instructioni et commonicioni proximorum. — Item veritatem nudam studebo pronunciare in relacionibus meis. Vbi tamen huiusmodi veritas esset lesiua fraterne caritatis, ibi caucius agam, salua tamen veritate, que, si non poterit publicari, poterit tamen caute celari. — Item regulam et statuta conabor in sua integritate seruare, ita vt in contrariam partem non habebo declinare. — Item volo integram mentem in sincera caritate gerere ad omnes homines, eciam ad emulos meos. — Item omni homini optabo suam eternam salutem, eciam graciam Dei et omnes virtutes sibi necessarias, eciam tantam prudenciam et scienciam, vt scire valeat infallibiliter certum iter veniendi ad regnum Dei. — Item omnia delicta huiusmodi caritatem expellencia siue eiusdem

---

1) Tot welke soort van godsdienstig-letterkundige voortbrengselen dit geschriftje behoort, is reeds in dl. I, blz. 26, aangewezen. Dat het omstreeks het jaar 1445 door den destijds te Windesheim ingekleeden anteur moet zijn vervaardigd, is in dl. II, blz. 130, gezegd. Op beide plaatsen is aangeduid, dat het hier zou worden afgedrukt naar het eenig bekende afschrift in H. S. nº. 349 der Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, hetzelfde waaraan ook Bijlage I, V en XIII door mij zijn ontleend. Zie de beschrijving van dezen kleinen, maar netten en zeer merkwaardigen perkamenten codex boven, blz. 235. — Wat in het H. S. met robrik staat geschreven, heb ik gespatieerd doen drukken.

venialiter lesiua pro posse vitabo. — Item vitabo omnem symoniacam prauitatem. — Item studiose vitabo loqui verba lesiua et detractoria, siue audire. Hic latet laqueus magnus; hic valde fortiter caritas leditur, ymmo expellitur; vbi vero fuerit expulsa, [non] nisi per mortale delictum erit factum. Nesciunt homines grauitatem et enormitatem huius criminis, quia dampna fame, glorie, pacis et caritatis hic ablata, raro in regula iusticie restituuntur.

BIJLAGE XIII.

„TESTAMENTUM" VAN DEN WINDESHEIMSCHEN PRIOR EN PRIOR SUPERIOR THEODORICUS GRAVIAE 1).

(Zie boven, dl. II, blz. 136 v.)

Incipit Testamentum venerabilis patris nostri Theoderici Grauie, quarti prioris in Windesem. Penes articulos subscriptos venerabiles priores domus nostre Windesemensis rexerunt suas personas, suum conuentum et suum generale capitulum. Ne igitur huiusmodi patrum successores huiusmodi articulos contradant obliuioni, sunt hic in scriptis renouati pro eorum obseruancia eternali.

Qvia domus Windesemensis caput est tocius generalis capituli regularium, ideo ibi vigilantissime erit agendum pro institucione boni et efficacis prioris. — In primis huiusmodi prior in timore Domini, in zelosa et rigorosa consciencia erit plenissime fundatus et radicatus; alias, huiusmodi fundamento sublato, stabit in graui periculo ipse et totus ordo. — Item in omnibus erit audacter et potenter agens, maxime vbi vertitur periculum ordinis et animarum. Quod si propterea oportebit eum incurrere auersionem et odium hominum quorumcunque, eciam maguatorum, non dolebit, sed pocius cum apostolis gaudebit, quia pro nomine Ihesu contumeliam pati dignus fuit 2). — Item huiusmodi pater erit plenissime

1) Evenals Bijlage I, V en XII is ook deze door mij ontleend aan H. S. nº. 349 der Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Voor de beschrijving van dit H. S. verwijs ik naar blz. 235. — Zie over het begrip van „testament" als geestelijke wilsbeschikking, laatste vermaning, spreuk van stervenden, enz., boven, dl. 1, blz. 200, en dl. II, blz. 302 v. — Dat dit „testamentum" van 1486 dagteekent, blijkt uit het onderschrift. — Ook nu weder is het met robrik geschrevene gespatieerd gedrukt.

2) Act. V: 41.

institutus et instructus in cognicione omnium priuilegorium et statutorum ordinis, a quibus numquam verbo aut scripto exorbitabit vel declinabit, sed pocius pro illis fortissime certabit. — Item in generali capitulo virum magni zeli et virtutis se presentabit. Excessus, negligencias siue defectus in ordine commissos, patribus cum caritate et auctoritate insinuabit, quos tamen tollere et euellere cum assistencia huiusmodi patrum totis viribus laborabit. — Item patribus remocioribus illic comparentibus beniuolum, pium et discretum se exhibebit, eorum negocia in forma ordinis et statutorum pie expediet, ipsorumque precibus et votis salua ordinis disciplina liberaliter condescendet, aut, si id congruere non perspexerit, desuper racionem planam reddet. Ita profecto agendo, communem disciplinam et pacem promouebit, et huiusmodi patres in vinculo caritatis confederatos cum gaudio ad propria remittet. — Item plurimum sollicitabit, vt in generali capitulo in patrum et fratrum mensa seruetur ferculorum et poculorum antiqua mensura, nec ibi vltra solitum in qualitate ciborum fiat exorbitancia. — Item in conuersorum et aliorum extraneorum laicorum mensa eciam seruabitur silencij censura, et erit ibi lectio sacre scripture continua 1). — Item extra commune refectorium non fient priuate refectiones, nisi per patres egrotantes desuper licenciam obtinentes. — Item post completorium huiusmodi patres in cellis stabilius permanentes, ibi lectioni, oracioni et alijs spiritualibus exercicijs intencius inherebunt, quantum eis a negocijs capituli vacuum fuerit. — Item in scribendis suis literis et in responsis reddendis cautissime scribet, prouidendo vt in omnibus ordinis personis priuilegia et statuta capituli stricte seruentur. — Item, vbi pro huiusmodi literis scribendis et pro alijs grauibus negocijs expediendis a conuentu se absentauerit, ibi huiusmodi conuentus verbum murmuris non mouebit, quia salubrius nil pro tunc agere poterit. Alias conuentus in quiete non erit, quam diu suus huiusmodi prior in diuinis officijs et disciplinis secum suum pedem non fixerit. — Item, si necesse habuerit, pro necessitate causarum et personarum interdum in rigore ordinis aut statutorum dispensare, id non faciet nisi ex causa legittima et necessaria pro certi temporis mensura. — Item exemplaris erit, precipue in visitacione chori et refectorij, a quibus, et maxime a nocturnis matutinis, absque causa legittima se non elongabit. — Item in vsu suo nil preciosum, rarum aut singulare habebit, sed in omnibus se suis fratribus conformabit. — Item in suis cibis, indumentis, operimentis, mantellis et lectualibus exquisitus aut priuilegiatus non erit, nisi necessitate aut infirmitate cogente; alias in hijs omnibus

1) Zie boven, dl. I, blz. 157, noot 2.

suo gregi conformis erit. — Item, vbi poterit, publicum fugiet, cellam et solitudinem expetet, ibique Altissimo pro se et suo grege ardentes preces profundet. Officinas nichilominus laicorum interdum adibit, vbi, si defectuosa et antiquis moribus aduersa perspexerit, ea de medio tollet, sicque huiusmodi officia in terminis patrum suorum manutenebit. — Item verba inutilia, vana, scurrilia et lesiua in medium proferre aut audire abhorrebit, sed vbi inciderint, ea modeste aut auctoritatiue amouebit. — Item, vbicunque in conuentibus aut congregacionibus comparuerit, ibi verbum salutis et edificacionis ad manum habebit, quod ibi pronunciare studebit 1). — Item patribus et deuotis vtriusque sexus personis in suis negocijs maxime spiritualibus tractandis et expediendis fidelis erit, et pro huiusmodi negociorum execucione labores quoscunque prompte subibit. — Item extra monasterium in itinere si egerit, tunc hospicium non apud seculares aut magnatos, sed in domibus religiosorum aut congregacionum deuotarum recipiet, ibique suas expensas, si opus fuerit, liberaliter persoluet. — Item de cura et salute animarum, ymmo et de regimine tocius capituli generalis, secum tractare, ruminare, deliberare, concludere et determinare sepissime studebit, ibique singula pericula et dispendia in ordine emersura a remotis prospiciet, eaque pro posse cum suis occasionibus de medio tollet. — Item coram hominibus modestus et auctoritatiuus, coram Deo vero in suo corde humilimus, indignus, abiectus, ymmo et suorum fratrum pedibus subiectus erit. Sic enim in veritate se humiliando graciam vberem in suo regimine obtinebit, quam alias per elacionem sue mentis perdet aut non recipiet. — Item in hospitalitate bonum medium seruabit, que tamen plus sobria, frugalis et monastica quam erit sumptuosa. Bona clericorum sunt bona pauperum, viduarum et pupillorum, in quorum necessarium vsum huiusmodi bona venient exponenda. Fercula igitur et preciosa pocula non venient in huiusmodi mensa offerenda, quia talia regum et principum sunt nutrimenta. — Item religiosi et deuoti viri, si domicilium nostrum expecierint, caritatiue tractandi, nichilominus edulio verbi diuini erunt et ipsi pascendi. Magnati vero, si comparuerint, erunt in bona modestia tractandi, sed tales non sunt multum inuitandi aut ad hospicium nostrum conuocandi. Scolares vero et clerici Dauentrie aut Zuollis studentes, ex antiquissimis temporibus in nostro monasterio comparuerunt, ibi suam hospitalitatem in caritate recipientes 2). — Item personas qualescunque in sublimitate leuatas, matronas eciam et seculares domicellas, non

1) Zie een voorbeeld van zulk eene toespraak, door den auteur zelven gehouden, in de volgende Bijlage.

2) Verg. boven, dl. I, blz. 198—200.

visitabit, ad earum domicilia non declinabit, neque easdem ad sua prandia et conuiuia in monasterio celebranda inuitabit. Stabit enim monastica disciplina in graui ruina, vbi fuerint huiusmodi conuiuia. — Item in recepcione personarum, et maxime clericorum, integer et legalis erit, ibi ab omni symonie ac auaricie specie et colore plenarie abstinebit; quare huiusmodi clericis in suo victu et vestitu, ymmo et in alijs vite necessarijs, de bonis conuentus communibus liberaliter prouidebit, atque eorum induta vestimenta in monasterio ad eorum aut aliorum vsum conuerti non permittet, sed pocius penes eorum votum ea pauperibus distribui faciet. Id iam in Windesem pluribus annis est seruatum, et in solidam consuetudinem traductum, quare cum Dei gracia in euum veniet continuandum. — Item clericos competenter edoctos, bene vociferatos, corpore robustos, et morum probitate conspicuos, de honesta parentela, sed non ex propinquo sanguine procreatos, cum deuotorum patrum consilio recipiet. Verum si ex locis vicinis huiusmodi clerici fuerint recipiendi, ibi caucius aget, quia tales non nisi in modico numero admittet. Inde in pluribus monasterijs grauissima prouenerunt onera et corporalia pericula; desuper habentur viua experimenta 1). — Item huiusmodi clericos sic receptos in optimis moribus institui et in spiritualibus exercicijs de vita et passione Domini faciet fundari. Nisi enim per huiusmodi exercicia spiritum deuocionis et feruoris hauserint, vacui et aridi permanebunt. Quare cellam, silencium et solitudinem abhorrentes, bestiales motus suarum sensualitatum in omni tempore et loco enutrire debebunt. In huiusmodi igitur spiritus inopia incedentes et ita dietim proficientes, sanctam disciplinam ex monasterio radicitus euellent, illucque animarum multarum grauem ruinam introducent. — Item inuesticiones et professiones huiusmodi clericorum et primarum missarum decantaciones, prout pluribus annis iam est seruatum, in secreto et in occulto faciet celebrari, in absencia suorum consanguineorum et aliorum quorumcunque amicorum, ibique nulle in prandijs siue in alijs rebus fient solempnitates, preter spaciamentum quod conceditur conuentui in inuesticione et professione predictis in nostris statutis. — Item, vbi quemcunque fratrem in priorem, et precipue in monialium rectorem promouebit, ibi vigilantissime aget, nam huiusmodi periculosa officia, nisi dignis, ydoneis, timoratis et conscienciosis fratribus, dudum optime cognitis, non imponet; consilium nichilominus aliorum virorum prudentum ac deuotorum in hac re interueniet. Minora vero officia, eciam laycalia, non committet nisi personis in timore Dei radicatis, quorum sana consciencia et integra vita scitur fere ab omnibus esse probata. —

1) Zie bijv. boven, dl. I, blz. 116.

Item huiusmodi prior vigilabit artissime super clausura monialium, vt illa penes tenorem iuris et statutorum stricte seruetur. — Item dabit operam, in huiusmodi clausuris personas non multiplicari, sed numerum statutorum ibi seruari. Ita necessarium erit fieri; nam communiter ibi symonia est in propinquo, quia paupertas ibi proponitur in recepcionis huiusmodi ostio. — Item, quia pastor animarum nedum ex caritate commonere, sed eciam ex auctoritate astringitur suos subditos corripere et punire, ideo, vbi excessus, transgressiones et crimina in suam noticiam prodierint, ibi linguam mouebit, in priuato si occulta, in publico vero si huiusmodi crimina fuerint notoria. Verum si huiusmodi lingua increpatoria parum profecerit, procedet in medium monastica censura aut corporalis pena, que eciam cum merore tollent huiusmodi mala et pericula. Preterea in huiusmodi correctione si remissus fuerit, graui periculo subiacebit, quia illorum criminum actor erit, que tollere debuit, potuit et non abstulit. Insuper pro huiusmodi excessibus cognoscendis inquisicionem interdum faciet, parietem (penes sentenciam Ezechielis 1) perfodiet, intus prospiciet, quia, vbi non putatur, corrigenda et punienda reperiet. — Item venerabilis et religiosus prior, pater Johannes Huesden, primus prior huius loci defunctus, cum esset moriturus, suis filijs nobile testamentum in tribus articulis conclusum condidit et reliquit, quod cum effectu manuteneri voluit. In primis disposuit, quod pro nullis temporibus prior aut fratres equitando suum iter facerent, sed pocius officio pedum aut vectura curruum; item, vt in suis et in hospitum suorum mensis aut ferculis numquam de proprio haberent assaturam carnium; item, vt sua indumenta, operimenta, cappas, subtilia, tunicas et alia sua tegumenta deferrent bene peciata, atque in suis scissuris et rupturis bonis pecijs reparata 2). Huiusmodi igitur pater ostendet se dicti venerabilis prioris legittimum successorem et sui equepredicti testamenti legalem executorem; quare huiusmodi articulos prenarratos in stricto rigore seruabit, eosque sue in obseruancie plenitudine ad suos posteros deportabit. Ita eciam agere astringitur ex iuris decreto, quia dicti testamenti obseruancia est legittime prescripta et spacio centum annorum in bona fide continuata. — Item ex consuetudine antiquata, eciam spacio dicti centenarij seruata, faciet haberi in vsu vasa lignea et non stannea, in quibus presentantur in mensa fratrum et hospitum victualia. Insuper disponet, vt alia quecunque vtensilia conseruentur in sua simplicitate, vilitate et humilitate vetusta,

1) Ezech. XII: 12.

2) Zie over het eenigszins wankelend karakter van deze overlevering boven, dl. II, blz. 191, noot 1.

per suos predecessores deuote introducta. — Item, quia actus visitacionis actus est canonicus fructuosus et periculosus, ideo, vbi in huiusmodi opere sudauerit, legalis erit, excessus criminales et minores tam in capite quam in membris in rigore iuris et ordinis corrigere debebit. Verumptamen virtutem discrecionis vbique promouebit, nam secundum personarum et causarum exigenciam nunc vinum rigoris, nunc vero oleum dulcoris vulneribus egrotancium infundet, idque finaliter prouidebit, vt pax et disciplina pari pede ibi incedant, quodque homines diligantur et eorum errores de medio tollantur. — Item, quia bona ecclesiarum sunt bona pauperum, ideo huiusmodi pater manum largam in pauperes extendet eorumque inopie per denarios liberaliter subueniet 1). Ante omnia vero domesticis hominibus, matronis eciam et viduis, senio aut egritudine prolixa laborantibus, in locis vicinis degentibus, in vite sue necessarijs largiter prouidebit, que, si propriis manibus tollere non valuerint, eo casu per manum alienam huiusmodi necessaria in suis tugurijs ipsis ministrabit. — Item, quando diete trium ciuitatum in Windesem 2) seruantur, de earum causis et negocijs se non occupabit, cum ipsis non prandebit aut conuiuia seruabit, sed in disciplina conuentuali consistens, cum suorum fratrum collegio refectorium visitabit. — Item aliorum hominum eciam potentum dietas in monasterio suo indici, prefigi aut seruari non permittet, idipsum nedum inhibicioni apostolice, que in nostris priuilegijs emanauit, sed et monastice quieti, paci et discipline scitur contraire et repugnare. In contrarium sui predecessores verbo, scripto et facto egerunt, nam huius terre maiores et potenciores, pro huiusmodi dietis seruandis ingressum monasterij huius petentes excluserunt, et ad eorum introitum portas suas concluserunt, quos eciam ante fores huius monasterij in villa cum graui numero armatorum suas dietas tenere compulerunt 3). — Item in ciuitate Zwollensi in domibus secularium raro aut numquam racione inuitacionis aut alia quacunque occasione refectionem aut conuiuacionem recipiet. Idipsum sui predecessores in effectu seruauerunt, in vsum continuum traduxerunt, ac suis successoribus ita sancte edificacionis exemplum reliquerunt. — Item ex antiqua et longeua consuetudine non dabit vinum fratribus in refectorio, nisi in quatuor principalibus festiuitatibus et in

1) Zie boven, dl. I, blz. 198; verg. ook dl. II, blz. 311—313.

2) D. i. de landdagen der drie Overijselsche steden Zwolle, Deventer en Kampen. Zie boven, dl. I, blz. 83.

3) Dat de auteur, door volgens dit voorschrift te handelen, zich bij de groote heeren minder bemind had gemaakt, zie boven, dl. II, blz. 132.

prima die minucionum 1). Quum tamen vinum fuerit in precio suo excessiuum, non consueuit ex proprio cellario per potum 2) transire in refectorium.

Explicit Testamentum venerabilis patris nostri Theoderici Grauie, quod dictauit et legauit successoribus suis eodem anno, quo obijt, scilicet m°. cccc°. lxxxvi°. in die sancte Elizabeth.

1) Zie over de „lateldagen" boven, dl. I, blz. 200 v.

2) pro potu?

BIJLAGE XIV.

„ADMONITIO", DOOR DEN WINDESHEIMSCHEN PRIOR EN PRIOR SUPERIOR THEODORICUS GRAVIAE DEN 9den JUNI 1475 GEHOUDEN IN HET FRATERHUIS S. HIERONYMUSDAL TE DELFT 1).

In nomine Domini, amen. Anno eiusdem 1475, mense Junio, die nono, fuit in Hollandia prior de Windesem 2), qui accedens domum clericorum sancti Hieronimi 3), ob rogatum rectoris Delffensis charitatiuam eis fecerat ammonitionem 4), dicens:

Fratres dilecti, fundati in vera et perfectissima religione, videlicet in

---

1) De kennis van dit klein maar in meer dan één opzicht belangrijk geschriftje dank ik aan de vriendelijkheid van Dr. M. F. A. G. Campbell, bibliothecaris der Koninklijke Boekerij te 's Gravenhage, die er mij opmerkzaam op maakte, toen ik er nog juist in deze Bijlagen een plaatsje aan schenken kon. Het komt voor in een handschriftje ter genoemde Boekerij, gemerkt K 81¹⁸ en bestaande uit drie quaterntjes papier, die te zamen 24 ongennmmerde blaadjes in 12° beslaan. De drie quaterntjes werden tusschen eenige bijeengebonden incunabels gevonden; zij zijn beschreven met eene hand uit het laatst der 15de eeuw, en bevatten twee opstellen: *Tractatus Magistri Gabrielis Byell de communi vita Clericorum* [fol. 1r—21r] en deze *Ammonitio* [fol. 21r—24r]. Waren de woorden „prior de Windesem" reeds geschikt, om mijne aandacht te wekken, mijne belangstelling nam niet weinig toe, toen het jaartal 1475 mij in dien prior den merkwaardigen Dirk van Grave deed zien, en de inhoud mij bleek, leemten aan te vullen, dwalingen weg te nemen, gissingen te bevestigen. Wat ik in dit opzicht vond, is aan den voet der bladzijden aangeduid.

2) Theodoricus Graviae. Zie boven, blz. 318.

3) Zie over dit fraterhuis te Delft Delprat, *De broederschap van G. Groote*, 2de druk, Arnh. 1856, blz. 120—122.

4) Hij handelde dus zelf naar het voorschrift, dat hij dienaangaande aan anderen gaf. Zie boven, blz. 325.

charitate, quam detulit secum e coelo Dominus et Redemptor noster Ihesus Christus, qui in omni facto suo perfectissimus extitit. Cum igitur ille, qui plenarie perfectus erat, talem regulam cristiane religionis instituit, que est in charitate, absurdum et omnino hereticum videtur, si quis dixerit vel estimauerit in hac regula christiane religionis aliquid dimissum vel superfluum esse, quod perfectioni obuiare poterit. Nos vero, videlicet Regulares de Wyndesem, ad hoc ordinati sumus, ut in necessitate vobis protectioni et defensioni esse possemus 1), fundati nimirum a primo fratrum in Dauentria Rectore, domino scilicet et Magistro Florentio, quemadmodum litere fundationis domus nostre in presentiarum testantur 2). Nam in priori tempore plures quam modo deuoti fratres perpessi sunt tribulationes et persecutiones 3), et racionabiliter consultum fuit et institutum nostrum monasterium approbate religionis, regularium scilicet canonicorum, profitentium regulam sancti Augustini. Quapropter luce clarius patet, quosdam in ecclesia Dei regulas conficientes, Augustinum siue Basilium, Benedictum, Franciscum ceterosque qui regulam constituerunt, nequaquam presumpsisse regulam Christi et Apostolorum meliorare velle vel posse, sed duntaxat, aliquo spiritu sancto inspirante, composuisse per que facilius et melius et tutius regula christiane religionis posset obseruari. Vos igitur, charissimi fratres, seruetis consuetudines vobis traditas, et modum viuendi in communi et in charitate, quem hic inuenistis, usque in finem perseueranter conseruetis. Habetis enim maiorem aptitudinem utilissimorum exercitiorum, quam nos quidem occupamur, nocte dieque in choro cantantes 4). Vos autem habetis horas vestras ad scribendum sacros codices, quibus ditatis ecclesiam Dei, excepto quod et pecunias inde recipitis. Sed et plurimum temporis habetis ad studendum 5). Insuper id quod studetis refundere potestis in iuuenibus, qui apta sunt vasa ad Dei graciam suscipiendam 6). Quod est

---

1) Zie boven, dl. II, blz. 378 v.

2) Bevestiging en aanvulling van het gezegde in dl. I, blz. 49, 61—68; l. II, blz. 3, 370 v.

3) Zie boven, dl. II, blz. 379.

4) Verg. bij deze woorden van waardeering, waarmede het verhaalde in dl. II, blz. 135 v., slechts schijnbaar in strijd is, boven, dl. II, blz. 136, 369 v.

5) Alles in lijnrechte tegenspraak met het ongunstig oordeel, dat Delprat over het Delftsche fraterhnis heeft uitgesproken, als hij (a. w. blz. 121) zegt: „niets daarbij, naar ik zien kan, dat op letterkundig bedrijf doelt. Al die financiele omslag was eer hinderlijk dan bevorderlijk aan wetenschappelijke oefening. Handel in handschriften of drukwerken was hier onbekend".

6) Er werd in dit fraterhuis dus ook onderwijs aan jongelieden gegeven.

opus charitatis et Deo vehementer acceptabile, nimirum quia ad hoc precipue venit in mundum, ut viam virtutum ostenderet sua sanctissima conuersatione, sed et doctrine sue melliflua profusione. Vnde nec video in tota ecclesia vitam similiorem vite Domini nostri, et ob id nec meliorem nec sanctiorem. Nam quanto homo hic similior fuerit Domino nostro in hac vita, tanto propinquior erit ei in gloria. Et est huiusmodi exercitium multum iucundum, vt videlicet homo posset id quod studet fructuose et virtuose in alium refundere. Nam magni clerici, vt viri literati, gaudent hoc effundere, quod laboriose hauriunt sepe studendo. Beatus Thomas igitur questionem talem ponit: Sint in ecclesia duo ordines, videlicet vnus contemplatiuorum tantum, qui scilicet pro finali exercitio habent occupari circa diuinam contemplationem; alter vero contemplatiuorum, sed non tantum in hoc finem suum constituentium, sed super hoc etiam alios docentium id quod contemplantur, siue studendo siue ex Sancti Spiritus infusione. Queritur igitur, quorum exercitium melius est inter istos duos ordines. Qui breuiter respondendo concludit, quod primus modus vel ordo tutior est et securior, secundus vero magis meretur. Potestis igitur, charissimi, ad magnum peruenire premium, quamquam nullam facitis professionem 1), quia, quanto homo altior fuerit in charitate, tanto altior erit in gloria et Dei cognitione. Quod quidem sic potest demonstrari: Posito quod sint due persone, vnus scilicet doctor sacre pagine et excellentissime scientie, et vna mulier minime scientie, doctor autem ille eximius minorem habens charitatem, mulier vero maiorem. Decedit autem doctor; decedit et mulier. Minor erit ille doctissimus vir in Dei cognitione, fruitione et gloria, maior vero mulier in Sancte Trinitatis intelligentia et glorie excellentia, quia regnum Dei non in altitudine status, sed in amplitudine charitatis estimatur. Quam quidem charitatem, dilecti fratres, ostenditis quando ea, que studetis et cognoscitis, alios docere tam senes quam iuniores satagitis, quo fit etiam sepe, ut vosipsi inde instruamini. Nam qui alium docet et seipsum culpabilem recognoscit, redit ad cor et cogitare potest: ecce, talia et talia dico, exhortor et ammoneo, sed nec ipse facio; turpe est hoc; emendare volo, alioquin meipsum iudico. Ceterum, humano modo loquendo, vita vestra est iucundior quam nostra. Nam nostra adeo est solitaria, quod etiam tedium generat, nisi in via Dei exercitijs virtutum

1) Dit denkbeeld behoort geheel te huis in den oorspronkelijken Deventersch-Windesheimschen kring (zie boven, dl. II, blz. 6—8, 136, 369 v., 379 v.). Het wekt te minder verwondering in den mond van een man, die, zelf met den ouden geest bezield, alles zooveel mogelijk wilde terugbrengen tot den primitieven staat (zie boven, dl. II, blz. 129, 130, 136 v., en Bijlage XIII).

se fideliter exerceant. Vestra autem non ita est solitaria, nam inuicem visitatis, inuicem loquimini et socialiter et charitatiue pariter inuicem labores vestros alleuiatis 1). Sed nec sic mercedem vestram perditis. Mallem enim ego habere premium cum fratre, qui vobiscum in humilitate, charitate et obedientia usque ad finem perseuerauerit, quam cum regulare, quia non in altitudine etc. Iccirco, charissimi, in humilitate perseueretis, reptantes manibus et pedibus iuxta terram, quia sic charitas conseruari potest, non autem cum superbia et impetu. Nam apud superbos Deus, qui charitas est, locum non inuenit, sed apud humiles et quietos.

1) Indien dit alles woordelijk aldus is gezegd, daar het òf onder het hooren door een snelschrijvend broeder opgeteekend (zie boven, dl. II, blz. 193 v.), òf kort na het hooren door het vereenigd geheugen der broeders bijeengebracht kan zijn, dan is de spreker in zijne waardeering wel zoover gegaan, als hij bij mogelijkheid kon.

REGISTER.

A.

B.

C.

D.

I.

L.

M.

N.

O.

P.

S.

T.

U.

V.

W.

X.

Z.

VERBETERINGEN.

Blz. 8, reg. 8 v. ond.: Ezinge in Groningerland; lees: Esens in Oostfriesland.
„ 9, reg. 8 v. ond.: thans; lees: later te.
„ 52, reg. 19—23, de woorden „en Johan — Busch, p. 112" te schrappen wegens het gezegde op blz. 193, noot 1.
„ 60, reg. 15: vau; lees: van.
„ 186, reg. 19: Clemes: lees: Clemens.
„ 191, reg. 21: blz. 132; lees: blz. 122.
„ 240, reg. 19: audem; lees: laudem.
„ 307, reg. 1 v. ond.: grausi; lees: grauis.
„ 383, kol. 1, reg. 16 v. ond.: hondt; lees: houdt.

Dl. I, blz. 66 n. 4 aan te vullen uit dl. III, blz. 262 n. 2.
„ „ blz. 148 n. 3 aan te vullen uit dl. III, blz. 251 n. 15.
„ „ blz. 247, reg. 17, te verbeteren naar dl. III, blz. 216 n. 1.
„ „ blz. 303, reg. 22—24, te wijzigen naar dl. III, blz. 206, reg. 4.
Dl. II, blz. 67 n. 4 aan te vullen uit dl. III, blz. 282 n. 1.
„ „ blz. 128, reg. 8—14, te wijzigen naar dl. III, blz. 206, reg. 4.